ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ/HAIGAZIAN UNIVERSITY
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն
Armenian Diaspora Research Center
Հայկական Սփիւռք Գ./ARMENIAN DIASPORA III

ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

Գիտաժողովի Նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)

ARMENIANS OF SYRIA

Proceedings of the Conference (24-27 May 2015)

Խմբագրեց՝ Անդրանիկ Տագէսեան
Edited by Antranik Dakessian

Haigazian University Press
Beirut 2018

Original Title:
Սուրիոյ Հայերը
Armenians of Syria

Edited by
Antranik Dakessian

First Edition 2018

© 2018 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS
Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-29-1

Բովանդակութիւն

Մուտք	Անդրանիկ Տագէսեան	7
Գիտաժողովի յայտագիր		9
Opening remarks	Rev. Paul Haidostian	15
Message from the Armenian Communities Department of the Calouste Gulbenkian Foundation		17
Armenians of Syria at Haigazian University	Antranik Dakessian	19
Ձեկոյցներ		

Նախաեղեռն

Simon Payaslian	The Legacy of the Armenian Community in Syria: A Century of Diasporic Existence, 1915–2015	21
Վարդի Քէշիշեան	Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը Հալէպի Մէջ (ԺՋ.-ԺԷ. դարեր)	47
Hidemitsu Kuroki	Armenians in 19th Century Aleppo	67
Yousef Kahso	A Brief History of the Kahso Family	77
Vahram L. Shemmassian	Musa Dagh During the Armenian Massacres of 1909 in Ottoman Northwestern Syria	87
Միհրան Մինասեան	Անտիպ Փաստաթուղթեր 1909ի Կիլիկեան Կոտորածներու Օրերուն Ալեքսանտրէթի Հայութեան Վիճակին Մասին	117

Ցեղասպանութիւն, Տեղաւորում եւ Վերակառուցում Նոր Հայրենիքի Մէջ

Khatchig Mouradian	Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Aleppo, 1915-1916	133
Վահէ Թաշճեան	Սուրիական Ճեզիրէն Եւ Հայերը 1920ականներուն. Ֆրանսական Հոգատարութեան Գաղութատիրական Դրուագ Մը	147
Seda Altug	From Refugees to Decent Syrian Citizens: Armenians in Syria Under the French Mandate (1921-1939)	163
Միհրան Մինասեան	Հայոց Ցեղասպանութեան Հետեւանքով Կորսուած Հարազատներու Փնտռտուքի Աշխատանքը Սուրիոյ Տարածքին	179
Անդրանիկ Տագէսեան	ՀԲԸՄիութեան Հալէպի Ապաստանարան-Արհեստանոցը (Յունուար 1920-1927)	199

Անի Ոսկանեան	Հայ Զինուորական Բժիշկներ. Օսմանեան Բանակից Սիրիահայ Գաղթօճախ	217
Անի Ֆիշենկճեան	Տեղեկագիր՝ 1929-30ին Արեւմտեան Հայաստանէն Հիւսիս-Արեւելեան Սուրիա Ապաստանած Հայ Գաղթականներու Մասին	225
Jon Armajani	Syria's Constitutions and their Relationships to Minorities	241
Յակոբ Չօլաքեան	Հայ Վերապրողներու Տեղաբաշխումը Եւ Կրթական Գործի Կազմակերպումն Ու Դպրոցները Սուրիոյ Մէջ (1918-1946)	261
Նորա Արիսեան	Սուրիոյ Խորհրդարանին Հայ Երեսփոխանները (Ակնարկ)	305
Taline Ter Minassian	Colporteurs du Komintern: Trajectoires Communistes Arméniennes en Syrie Mandataire	315
Simon Payaslian	The Armenian Prelacy of Aleppo (Mid 1920s--late 20th Century)	335
Արման Եղիազարեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն Եւ Սուրիահայութիւնը	361
Արթուր Իսրայէլեան	Հայ-Սիրիական Դիւանագիտական Եւ Քաղաքական Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից (Դեկտեմբեր 1992-Մարտ 2011)	383
Hasmig Kellugian Baran	The Syrian Armenian Rural Community of Ayn El-Arous	395
Անի Ֆիշենկճեան	Քամիշլիի Հայ Համայնքը Եւ Ճեզիրէի Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդութիւնը (1920-60ականներ)	415
Նորա Արիսեան	Դամասկոսի Հայերը 1920-1940ականներուն (Ակնարկ)	435

Էջեր Սուրիահայ Մշակոյթէն

Սիլվի Աբէլեան	Քեսապը Հայ Գրականութեան Մէջ	441
John Khanjian	Aleppo College	465
Յակոբ Միքայէլեան	Հայերէն Նիւթերը Արաբերէն Թարգմանութեամբ. Սուրիահայութեան Աւանդ Մը	471
Հայկանուշ Մեսրոպեան	Գարեգին Քեսապցի Կաթողիկոսի Բառապաշարը Հայերէնի Հարստացման Միջոց	485

Մարուշ Երամեան	Ակնարկ Վերջին Տասնամեակի Հալէպահայ Բանաստեղծութեան	493
Մարուշ Երամեան	Ակնարկ Պատերազմի Օրերու Հալէպահայ Գրականութեան (2012էն Այսօր)	503

Սուրիահայութիւնը եւ Սուրիոյ Պատերազմը

Շողիկ Աշըգեան	Տեղահանութիւն. Հաւաքական Յիշողութիւն Եւ Անձնական Փորձառութիւն (Քեսապի Պարագայ)	509
Խորէն Գրիգորեան	Ցեղասպանութեան Յիշողութիւնը Եւ Սիրիահայերը. Վերադա՞րձ Դէպի Հայրենիք (Յիշողութեան Մարդաբանութիւն)	539
Թեհմինէ Մարտոյեան	Սիրիահայերը Հայաստանի Եւ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւններում. Խնդիրներ Եւ Լուծման Տարբերակներ	549
Մարիա Գաբրիէլեան	Բերիոյ Հայոց Թեմի Մշակութային Վերելքը՝ 1995-2015	561
Ֆիրդուս Զաքարեան	Սիրիայի Հետ Տարուող Աշխվատան քները (2008-2015)	569
Վեր. Յարութիւն Սելիմեան	Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքի Գործունէութիւնը (2005-2017ի Ամփոփ Պատկեր)	577
Աւօ Գաթրճեան	Հալէպահայութեան Կրած Վնասները (Ակնարկ)	587
Սօսէ Փիլաւճեան	Սուրիահայ Մշակութային Կորուստը (Ակնարկ)	593
Armenak Tokmadjian	Reconstructing Aleppo	601
Գէորգ Յակոբճեան	Սուրիահայութիւնն Ու Յետպատերազմեան Սուրիան	613

Կլոր Սեղան՝ Սուրիոյ Տագնապը Եւ Սուրիահայութիւնը 623

Հոգշ. Շահան Արք. Սարգիսեան (Առաջնորդ Բերիոյ Թեմի)
Վեր. Յարութ Սելիմեան (Համայնքապետ Սուրիոյ Հայ Աւետ. Համայնքի)
Հոգշ. Արմաշ Եպս. Նալպանտեան (Առաջնորդ Դամասկոսի Հայոց)

Յաւելուած նիւթերու

Անդրանիկ Տագէսեան	ՀԲԸՄ Հալէպի Ապաստանարան-Աշխատանոցի Պատսպարեալներու Վիճակագրական Ցուցակ (1 Փետրուար 1920-20 Օգոստոս 1921)	645
Յակոբ Չօլաքեան	Սուրիոյ Մէջ 1945-46 Կրթաշրջանին Գործող Հայկական Վարժարաններու Ցանկը՝ Ըստ Տեղի	659
Hasmig Kellugian Baran	Ayn el-Arous Armenian Population, 1930s-50s	663
	Ayn el-Arous AGBU Chapter Committee Rosters, 1930s-50s	663
	Ayn el-Arous Families Applying for Repatriation to Soviet Armenia, 1934	665
Անի Փիշենկճեան	Հայութեան Թիւը Ըստ Ճեզիրէի Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդութեան (1932-1955)	669
Միհրան Տէր Ստեփանեան	[Համառօտ Տեղեկագիր Սուրիոյ Հայութեան]	670

Համառօտ կենսագրութիւն մասնակիցներու 685
Հիմնական տեղեկութիւններ Սուրիոյ մասին 697
Համառօտ ուրուագիծ Սուրիոյ հայօճախին 699
Համառօտ մատենագիտութիւն 703
Մամլոյ հաղորդագրութիւն՝ գիտաժողովի 707
Հատորին ամփոփումը՝ անգլերէն 713
արաբերէն 715

Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գիրքեր 717

Մուտք

Հայկազեան Համալսարանին մէջ, Տիար Երջօ Սամուէլեանի տասնամեայ տեւողութեամբ տարեկան յատկացումով պաշտօնապէս կեանքի կոչուեցաւ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը, 25 Յունուար 2012ին:

Կեդրոնը ի միջի այլոց նպատակ կը հետապնդէ.

Ա Լուսարձակի տակ առնել Միջին Արեւելքի յետեղեռնեան հարիւրամեայ Սփիւռքի կենսապատումը՝ իր մշակութային, տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, մարզական ոլորտներով, հայապահպանութեան եւ այլ երեսակներով:

Բ Ակադեմական գիտելիքի յառաջացման սատարել, որով առաւել լուսաբանուին շրջանի հայօճախներուն համարկումը եւ նպաստը՝ նորաբնակ այս երկիրներուն:

Գ Գիտավերլուծական քննարկումներու նիւթ դարձնել Սփիւռքի գոյառումը, սփիւռքակերտումը, Միջին Արեւելքի հայօճախներուն ինքնութեան կերտումը, անոնց ցանցակալումը՝ արդի եւ պատմական Հայաստաններուն, հայկական տիեզերքին, բացայայտել այս երեւոյթներուն պատմական ընթացքը:

Դ Խորաքնին վերլուծութեան ենթարկել Միջին Արեւելքի հայօճախներու իւրայատկութիւնները, գոյացուցիչները, բաղադրատարրերը, զանոնք հզօրացնող թէ տկարացնող գործօնները, անոնց թոյլ եւ զօրաւոր օղակները ու բաղդատական քննարկումով յառաջացնել հայկական սփիւռքի այլեւայլ երեսակներու տեսութիւններ:

Ե Ակադեմական թէ դաշտային նիւթ գոյացնել՝ առաւել սատարելու համար սփիւռքագիտութեան զարգացման:

Զ Պահպանել Միջին Արեւելքի հայօճախներու կենսագործունէութեան ժառանգը:

ՀայաստանիՀանրապետութիւնՍփիւռք փոխյարաբերութիւններու, հայկական ինքնութեան եւ հայկական անդրսահմանային հաղորդակցութեան նուիրուած գիտաժողովներէն ետք, Կեդրոնը լծուեցաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովներու կազմակերպումին: Անոնցմէ առաջինը նուիրուեցաւ Լիբանանի հայօճախին, որուն յաջորդեցին Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի եւ տակաւին՝ ԵգիպտոսՍուտանԵթովպիոյ ու այլ հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովները:

Ներկայ հատորը կ'ընդգրկէ Մայիս 2015ին կազմակերպուած «Սուրիոյ Հայերը» գիտաժողովին ութ նիստերուն 31 ուսումնասիրութիւնները (Խաչիկ Մուրատեանի եւ Յակոբ Չօլաքեանի զոյգ ուսումնասիրութիւնները այստեղ վերամշակուած են իբրեւ մէկական զեկոյցներ): Հատորին մէջ աւելցած են Եուսէֆ Խաշոյի, Վահրամ Շեմմասեանի, Միհրան Մինասեանի, Սեդա Ալթուկի, Յասմիկ Պարանի, Անի Ֆիշենկճեանի (երկու), Վեր. Դոկտ. Ճոն Խանճեանի, Վեր. Յարութիւն Սելիմեանի եւ Աւօ Գաթրճեանի ընդհանուր՝ 10 ուսումնասիրութիւնները, իսկ յաւելուածով տրուած են շարք մը փաստաթուղթեր եւ 1950ականներու տեղեկագիր մը: Ասոնք աւելի ամբողջական կը դարձնեն հատորը:

Սուրիոյ Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր (2427 Մայիս 2015) հատորը կարեւոր յաւելում է Սուրիոյ հայօճախին զանազան երեսակներու ուսումնասիրութեանց վրայ եւ խթան՝ սփիւռքագիտական նիւթերու տարածման, մշակման ու զարգացման:

Նիւթերը կը ներկայացնենք ժամանակագրական յաջորդականութեամբ:

Հատորը երրորդ գիրքն է Կեդրոնի «Հայկական Սփիւռք» մատենաշարին, ուրկէ պարբերաբար լոյս պիտի տեսնեն Կեդրոնին կազմակերպած գիտաժողովներուն նուիրուած միւս հատորները եւս:

Ընդգրկած ենք նաեւ համառօտ մատենագիտական ցանկ մը, ուրուագիծ մը՝ Սուրիոյ հայօճախին պատմութեան, Սուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան մասին ամփոփ տեղեկատուութիւն եւ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկը:

Շնորհակալութիւն՝ բարերար տիար Երջօ Սամուէլեանին, որուն նուիրատուութեամբ իրականութիւն դարձաւ Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը:

Անդրանիկ Տագէսեան

Գիտաժողովի Յայտագիր Conference Program

Կիրակի, 24 Մայիս Sunday, May 24

5:00	Պաշտօնական բացում գիտաժողովի Official opening
Prof. Simon Payaslian	The Armenian Community of Syria and its Legacy
6:30	Երաժշտական Շնորհանդէս

Շողակաթ Աբարդեան-Սելիմեանի Հալէպի նուիրուած խտասալիկին
Launching of Shoghagat Apartian-Selimian's
Musical CD "The Story Goes On" Dedicated to Aleppo

8:00	Ընթրիք Dinner

Երկուշաբթի, 25 Մայիս Monday, May 25
Ա. օր գիտաժողովի 1st day of the conference

8:00-8:20	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու Registration of participants and guests

Ա. նիստ, Պատմութիւն եւ Պետութիւն
Նիստավար՝ Դոկտ. Արտա Էքմէքճի
Session I, State and History Moderator, Dr. Arda Ekmekji

8:30-8:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Jon Armajani	Syria's Constitutions and their Relationships to Minorities
8:50-9:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Նորա Արիսեան	Սուրիոյ Խորհրդարանին Հայ Երեսփոխանները
9:10-9:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Մարիա Գաբրիէլեան	Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանի Մշակութային Վերելքը՝ 1995-2015
9:30-10:10	Քննարկում Ա. նիստի Discussion of the first session
10:10-10:20	Դադար Break

Բ. նիստ, Պատմութիւն եւ Պետութիւն
Նիստավար՝ Դոկտ. Զաւէն Մսըրլեան
Session II, State and History Moderator, Dr. Zaven Messerlian

10:20-10:40	Ա. զեկոյց/1st paper
Prof. Taline Ter Minassian	Comintern Promoters: The Trajectory of the Communist Armenians in Mandatory Syria

10:40-11:00	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Արման Եղիազարեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն Եւ Սուրիահայութիւնը
11:00-11:20	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Արթուր Իսրայէլեան	Հայաստանի Եւ Սուրիոյ Պետական Յարաբերութիւնները (1992-2008)
11:20-11:40	Դ. զեկոյց/4th paper
Ֆիրդուս Զաքարեան	Սփիւռքի Նախարարութիւնը Եւ Սուրիահայութիւնը
11:40-12:20	Քննարկում Բ. նիստի Discussion of the second session
12:20-2:10	Դադար եւ ճաշ Lunch Break

Գ. նիստ, Հալէպ, Նիստավար Դոկտ. Անահիտ Տօնապետեան
Session III, Aleppo Moderator, Dr Anahid Donabedian

2:10-2:30	Ա. զեկոյց/1st paper
Վարդի Քէշիշեան	Հալէպը Սսոյ Կաթողիկոսութեան Նստավայր (ԺԷ.-ԺԸ.դդ)
2:30-2:50	Բ. զեկոյց/2nd paper
Prof. Hidemitsu Kuroki	Armenians in 19th Century Aleppo
2:50-3:10	Գ. զեկոյց/3rd paper
Prof. Simon Payaslian	The Armenian Prelacy of Aleppo (20th Century)
3:10-3:50	Քննարկում Գ. նիստի Discussion of the third session
3:50-4:00	Դադար Break

Դ. նիստ, Մշակոյթ. Նիստավար՝ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան
Fourth Session IV, Culture Moderator: Dr. Armen Urneshlian

4:00-4:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Հայկանուշ Մեսրոպեան	Գարեգին Քեսապցի Կաթողիկոսի Բառապաշարը Հայերէնի Հարստացման Միջոց
4:20-4:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Յակոբ Չոլաքեան	Սուրիահայ Կրթական Գործի Կազմակերպումը. Դպրոցական Ցանցերը Մինչեւ Սուրիոյ Անկախութիւնը
4:40-5:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Սիլվի Աբէլեան	Քեսապը Հայ Գրականութեան Մէջ
5:00-5:20	Դ. զեկոյց/4th paper
Մարուշ Երամեան	Վերջին Տասնամեակի Հալէպահայ Բանաստեղծութիւնը

5:20-6:00	Քննարկում Դ. նիստի Discussion of the fourth session Փակում Գիտաժողովի Ա. օրուան Closure of the first day of the Conference
6:00-7:20	Ընթրիք Dinner
7:30-9:00 Կլոր Սեղան՝ Սուրիոյ Տագնապը եւ Սուրիահայութիւնը	Հոգշն. Շահան Արք. Սարգիսեան (Առաջնորդ Բերիոյ Հայոց Թեմի) Վեր. Յարութ Սելիմեան (Առաջնորդ Սուրիոյ Հայ Աւետ. Համայնքի) Հոգշ. Արմաշ Եպս. Նալպանտեան (Առաջնորդ Դամասկոսի Հայոց)

Երեքշաբթի, 26 Մայիս, Բ. օր գիտաժողովի
Tuesday, May 26, second day of the conference

8:00-8:20	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու Registration of participants and guests

Ա. նիստ, Ցեղասպանութեան Հետեւանքները
Նիստավար՝ Դոկտ. Պարոյր Աղպաշեան
Session I: The Consequences of the Genocide
Moderator: Dr. Baruyr Aghbashian

8:30-8:50 Խաչիկ Մուրատեան	Ա. զեկոյց/1st paper Գաղթականները Ցեղասպանութեան Շրջանին. Իշխանութիւն, Գործակցութիւն Եւ Դիմադրութիւն
8:50-9:10 Միհրան Մինասեան	Բ. զեկոյց/2nd paper Հայոց Ցեղասպանութեան Հետեւանքով Կորսուած Հարազատներու Փնտռտուքի Աշխատանքը Սուրիոյ Տարածքին
9:10-9:30 Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան	Գ. զեկոյց/3rd paper ՀԲԸՄիութեան Հալէպի Ապաստանարան-Արհեստանոցը (Յունուար 1920-1927)
9:30-9:50 Անի Ոսկանեան	Դ. զեկոյց/4th paper Հայ Զինուորական Բժիշկներ. Օսմանեան Բանակից Սիրիահայ Գաղթօճախ
9:50-10:30	Քննարկում Ա. նիստի Discussion of the first session
10:30-10:40	Դադար/Break

Բ. նիստ, Ցեղասպանութեան Հետեւանքները
Նիստավար՝ Վերա Եագուպեան
Session II, The Consequences of the Genocide
Moderator, Vera Yacoubian

10:40-11:00	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Յակոբ	Սուրիոյ Մէջ Հայ Վերապրողներու
Չոլաքեան	Տեղաբաշխումը Եւ Անոնց Բնակավայրերու
	Հիմնադրութեան Պայմաններն ու Գոյատեւումը
	Մինչեւ 1960ականներ
11:00-11:20	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Նորա Արիսեան	Դամասկոսի Հայերը
11:20-11:40	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Վահէ	Սուրիական Ճեզիրէն Եւ Հայերը
Թաշճեան	1920ականներուն. Գաղութատիրական Դրուագ
	Մը Ֆրանսական Հոգատարութեան Շրջանին
11:40-12:00	Դ. զեկոյց/4th paper
Խաչիկ Մուրատեան	Ցեղասպանութիւնը Եւ Մարդասիրական
	Ընդդիմութիւնը Տէր Զօրի Մէջ, 1915-1916
12:00-12:40	Քննարկում Բ. նիստի
	Discussion of the second session
12:40-2:00	Դադար եւ ճաշ Lunch Break

6:30-7:30 **Շնորհանդէս**

Կիրակոս (Կարօ) Գույումճեանի
Կայաններ Եւ Դիրքորոշումներ
100 Տարի. Ցեղասպանութենէն Վերականգնում
Գիրքերուն (հայերէն եւ արաբերէն)
Կը ներկայացնեն՝ Դոկտ. Պարոյր Աղպաշեան,
Ժոզէֆ Պասիլ (*Նահարի* աշխատակից)

Չորեքշաբթի, 27 Մայիս, Գ. օր գիտաժողովի
Wednesday, May 27, third day of the conference

8:00-8:20	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու Registration of participants and guests

Ա. նիստ, Սուրիահայութիւնը Սուրիոյ Ներկայ Տագնապին Դէմ Յանդիման. Նիստավար՝ Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան
Session I, Facing the Current Crisis. Moderator, Dr. Antranik Dakessian

8:30-8:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Շողիկ Աշըգեան	Տեղահանութենէ 'Հայրենացում'. Հաւաքական Յիշողութիւն Եւ Անձնական Փորձառութիւն. Քեսապի Պարագան
8:50-9:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Սօսէ Փիլաւճեան	Սուրիահայ Մշակութային Կորուստը
9:10-9:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Մարուշ Երամեան	Սուրիահայ՝ Պատերազմի Գրականութիւնը (2012-2015)
9:30-9:50	Դ. զեկոյց/4th paper
Յակոբ Միքայէլեան	Հայերէն Նիւթերը Արաբերէն. Սուրիահայ Թարգմանական Աւանդը
9:50-10:30	Քննարկում Ա. նիստի Discussion of the first session
10:30-10:40	Դադար Break

Բ. նիստ, Սուրիահայութիւնը Սուրիոյ Ներկայ Տագնապին Դէմ Յանդիման. Նիստավար՝ Դոկտ. Արշալոյս Թօփալեան
Session II, Facing the Current Crisis
Moderator, Dr. Archalouyse Topalian

10:40-11:00	Ա. զեկոյց/1st paper
Խորեն Գրիգորեան	Ցեղասպանութեան Յիշողութիւնը եւ Սիրիահայերը. Վերադարձ Դէպի Հայրենիք (Յիշողութեան Մարդաբանութիւն)
11:00-11:20	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Թեհմինէ Մարտոյեան	Սիրիահայերը Հայաստանի Հանրապետութիւնում եւ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնում. Առկայ Խնդիրներ, Լուծման Հնարաւոր Տարբերակներ
11:20-11:40	Գ. զեկոյց/3rd paper
Արմենակ Թոքմաճեան	Հալէպի Ճարտարապետական Վերականգնումը. Հաւանական Տարբերակներ

11:40-12:00	Դ. զեկոյց/4th paper
Գէորգ Յակոբճեան	Սուրիահայութիւնը եւ Յետ-Պատերազմեան Սուրիան
12:00-12:50	Քննարկում Բ. նիստի. Փակում Գիտաժողովի Գ. օրուան. Փակում Գիտաժողովի Discussion of the second session, Closure of the third day of the Conference, Closure of the conference
12:50-2:10	Ճաշ/Lunch
	Եռեակ Ցուցահանդէս
Ա.	Հալէպի Հայկական Գաղթակայանը (Վարդան Տէրունեանի Լուսանկարչական Ոսպնեակէն
Բ.	Այնթապի Եւ Հալէպի Հայ Պղնձեղէն Եւ Պղնձագործութեան Գործիքներու Նմուշներ
Գ.	Սուրիահայ Նորագոյն Հրատարակութիւններ

OPENING REMARKS

When the Armenian Diaspora Research Center (ADRC) was founded, the main area of interest was shedding light on those aspects of the vibrant Armenian communities of the Middle East that were overlooked, forgotten or forever changed. Our hope was, and still is, to save the fragments of the heritage of our Middle Eastern diaspora. Within a period of one hundred years, numerous have been the stations, neighborhoods, and towns that had been molded by Armenian communities and Armenian institutions. But demography has been proving to be quick to revolve, and memory has proven to be too swift to vanish.

This is true of the Lebanese Armenian past realities in Saida, Sour, Ghazir, Jounieh, Tripoli, Rayaq, and parts of Beirut. But the same also applies to areas in Syria, Jordan, Palestine, Egypt, Iraq and other countries. With regard to Syria, who would now connect the Armenians with Der Attieh, Hama, Jisr Shoughoor or Raqqa?

The plan to organize a conference dedicated to "the Armenians of Syria" is already two years old. Little did we know two years ago, that the earth-shattering Syrian crisis would take center stage not simply for Haigazian University's conference but, indeed, for the whole world. Our main purpose in the conference was initially related to the long past. However, the tragic and dramatic scene of current times forced itself on our agenda, and quite logically so. This conference could not be yet another academic exercise, a research-based study on history, culture, economy and identity.

We cannot pretend today that a study of the past of the Armenians of Syria would be meaningful without looking at the challenges of the tragedy of this day, and without a frank reflection on the prospects of tomorrow.

During its sixty-year existence, Haigazian University itself has solidly survived despite many evils in this country and region, and even on this very street. During civil wars, violence, tribulations, political and economic upheavals much has been erased, and yet some aspects have survived. Both are equally important to rehearse and record.

Haigazian University has been a testimony of the rebirth of the Armenian nation, as it was established on the ashes of other colleges in other Armenian lands and memories of Cilicia.

We open the conference today with confidence that the study of the past and the current situation will in some way empower us with knowledge and the hope to see a future that is based on a solid past.

I repeat my thanks to all those who traveled short or long distances. I thank today's keynote speaker, Dr. Simon Payaslian, for his valuable contribution. And to all those who have been conducting research and otherwise prepared for our conference, I give thanks. This conference will not only be rich with papers and lectures, but also with dynamic discussions, cultural events and good fellowship. The future of the Armenians in Syria will certainly be empowered through our humble efforts.

Rev. Paul Haidostian, Ph.D.
President

Message from the Armenian Communities Department of the Calouste Gulbenkian Foundation

The Armenian Communities Department of the Calouste Gulbenkian Foundation welcomes this conference and is very pleased to sponsor it. The topic of the conference is very timely. Of course, we all have a keen interest in the subject, but, more importantly, we also look at the experts gathered here for guidance regarding policy development and decision making. The Calouste Gulbenkian Foundation is closely following developments in Syria and is looking at various options – in addition to the school support and humanitarian aid it currently provides – for its continuing engagement with the Armenian community in Syria. It has been a pleasure working with Haigazian University on this and other initiatives, given the University's unique and important role as a centre of learning and research. We congratulate the organisers for the comprehensive conference agenda they have put together. Please accept our best wishes for a successful event.

Razmik Panossian, Ph.D.
Director, Armenian Communities Department of the
Calouste Gulbenkian Foundation

May 21, 2015

"Armenians of Syria" at Haigazian University

Waves of Armenian Genocide refugees outnumbered the pre-Genocide Armenians already in Syria and Lebanon and drastically reconstructed Armenian community life in these two countries.

The last one hundred years have reshaped the Armenian community of Syria in such a way that it has taken on the natural development of the pre-Genocide life of the fatherland. Indeed, one had a feeling of living in post-Genocide Urfa, Aintab, Cilicia or even Western Armenia, for that matter, by simply being in the Armenian community of Aleppo.

In fact, the Syrian Armenian community has maintained pre-Genocide traditions, conservatism, lifestyle, mindset, family values, communal life, and many other features far more deeply than the Lebanese Armenians.

One can see the detachment of the Armenian community of Lebanon from several features of the past and the dilution of many others, particularly after the Lebanese civil war. Yet, arguably, no two Armenian Diaspora communities are so closely linked as those of Syria and Lebanon.

Perhaps due to this closeness, these two communities constituted the core of the Middle East Armenian communities that had a significant impact on the shaping of the Armenian Diaspora and its various communities in the West from the late 1940s up to the late 1970s.

The Armenian communities of Iran and Lebanon have emerged from extended domestic turmoil, yet still face socio-economic and structural readjustment. The Armenian community of Syria, however, is currently preoccupied with the challenge of survival in a context of domestic unrest, turned into war. No doubt, life will be different in the community in post-war Syria, which will mark the end of an era in the history of the Diaspora. In fact, the Middle East Armenians are on the threshold – if not in – the process of a transition to a new era.

Globalisation and the internet have rendered it possible to bring people closer and to put more issues, interrelations, factors on one screen. Technology has enabled us to see the broader picture in an

enlarged context of time, history, and socio-cultural, economic and political perspectives.

By organizing the 'Armenians of Syria' conference, after the 'Armenians of Lebanon' conference in May 2014, the Haigazian University Armenian Diaspora Research Center takes a second step in assessing diverse aspects of the Middle East Armenian communities.

We believe this conference and the conferences of the forthcoming years, dedicated to the Armenians of Jordan and to the Armenians of Iraq, will be an academic endeavor tracing the transformation of the 21st century Middle East Armenian communities and clarifying parts of the puzzle for a clearer picture of the Middle East Armenians. These conferences may be seen as a catalyst facilitating and enhancing a better understanding of diverse aspects of the Middle East Armenian panorama. It is the task of the Armenian sociopolitical and economic leadership to further contemplate the matter and make appropriate use of such academic output.

Dear guests, reverend fathers, ministers of the Lebanese government, respected members of the Lebanese parliament, Ambassador Mr. Kocharian, representatives of various Lebanese Armenian community organizations, local scholars as well as those coming from as far away as Japan, the United States and Europe and as close as Aleppo and Kesab, dear Syrian Armenian brothers and sisters, on behalf of the HU ADRC, I welcome you all and thank you for your presence.

I grasp this opportunity to thank Mr. Yercho Samuelian, whose generous donation rendered the birth of this Center officially possible in January 2013. I want to thank Mr. and Mrs. David and Tina Segel for their important financial contribution to this conference. I want to thank, as well, the Calouste Gulbenkian Foundation for their strong moral and financial support of this conference.

Dr. Antranik Dakessian, Director

THE LEGACY OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN SYRIA: A CENTURY OF DIASPORIC EXISTENCE, 1915–2015[1]

Simon Payaslian
payas@bu.edu

The twentieth century represented one of the most transformative periods in the history of the Armenian people. The genocide by the Young Turk regime sought to annihilate the Armenian population across the Ottoman Empire during World War I and led to the dispersal of the survivors from their homeland to different parts of the globe. As each Armenian community evolved from an exilic refugee community to a stable diasporan community, it constructed its institutions according to the local cultural, political, and economic imperatives of the host society. Some Armenian communities, particularly in the West, stressed rapid acculturation, if not assimilation. Others, mostly in the Middle East, emphasized preservation of homeland culture, language, and traditions. This paper looks at the legacy of the Armenian community in Syria and the complexities involved in the institutionalization of diasporization.

This case offers a study of a population whose physical departure from their land of primordial ties necessitated the reconstruction of community and identity, while preserving homeland values, culture, and language within the cultural, political, and economic environment of the host society. The evolution of the Armenian community in Syria since the genocide offers a case study of the transformation of a community from a post-crisis exilic refugee community into a developing diasporan community, followed by a gradual decline. An examination of this case also contributes to diaspora and ethnic studies, encompassing such topics as identity and cultural preservation, marginalization and subalternization,[2] development and underdevelopment, diasporan community stability and turbulence, and the post-coloniality of Armenian diaspora studies. During the period under consideration, Armenian intellectuals in Syria and the Middle East were and remain "Third World" intellectuals, who functioned as diasporic "cultural brokers" legitimizing "minority discourses" in the temporal and spatial spheres of diasporic transnationalism.[3]

This paper explores three theoretical paradigms that encapsulate the institutionalization of a diasporan community and culture and contending conceptualizations and re-conceptualizations of diasporic community and identity in the process. As Stuart Hall has noted, diasporic identity emerges "out of very specific historical formations, out of very specific histories and cultural repertoires of enunciation."[4] Diasporan communities are dynamic

entities or organisms and often possess multiple personalities. One view may praise a diasporan community as a vibrant center for cultural production with active educational and cultural organizations. Another may lament seemingly insurmountable challenges, often involving existential questions plaguing the community, such as cultural preservation in foreign lands and the generational transmission of historical knowledge, cultural values and collective memory, as the younger generations lose contact with the community, its culture, language, and identity. Still another observer, concerned with potential political instability in the host society and/or military conflicts in the region, may consider such turbulent conditions as an existential threat to the diasporan community. Indeed, at times a seemingly stable diasporan community may suddenly reveal deep fissures in its constitution either as a result of the political, economic, and cultural vicissitudes of the host society, or because of conflicts, geopolitical shifts, and economic crises in the regional or international political economy, or intra-communal conflicts.

The challenge for diaspora studies is to capture the symptoms of each community's multiple personality disorders inherent in diasporic existence. Scholars in such fields as international relations, international political economy, world politics, diaspora studies, and in studies of ethnicity and nationalism have experimented with numerous theories to describe and explain such phenomena. The experience and legacy of the Armenian community in Syria present an excellent case study to test various theoretical approaches in diaspora studies and other academic disciplines.

One example should suffice. The modernization theory (for example, as advanced by W.W. Rostow[5]), which was particularly popular in the field of international political economy and related disciplines in the 1950s and 1960s, assumes that acculturation of ethnic minorities is inherent in the integrative processes of development and modernization. The cultural values and practices of ethnic groups, in routine direct contact with the dominant culture, converge into a greater ethno-cultural homogeneity.[6] The experience of the Armenian community in Syria since the 1920s offers a refutation to this theory. Although the Armenian community has secured economic integration, it has retained its distinct religio-cultural identity and resisted cultural integration into the dominant Muslim Arab culture.

A related point must be mentioned as well. Theories of migration offer different perspectives on issues associated with the movement of large numbers of people across international borders. One study identifies three such theories: the neo-classical economic equilibrium model, the historical-structuralist model, and the migration systems theory.[7] While these and similar theories enhance our understanding of international migration and community formation, they fail to elucidate the Armenian case. The Armenian

community in Syria emerged not as a result of voluntary, market-labor driven migration, but as a result of genocidal policies of forced deportation and death marches.[8]

Rather than attempt to address the various questions concerning such a vast topic, the more modest aim of this paper is to explore three contending paradigms regarding the Armenian community in Syria: diasporic idealism and the post-genocide revival paradigm; the diasporic realism paradigm; and the diasporic turbulence paradigm. Each paradigm captures certain aspects of the experiences of the community in Syria and its characteristics. Publications such as *Suriahay Darekirk* (*Syrian Armenian Yearbook*) and *Suriahay Daretsuyts (Syrian Armenian Almanac*), for example, offered their readers numerous articles and short stories that advanced these paradigms and collectively presented the multidimensional aspects of the Armenian diasporan community in Syria. The value of these paradigms is that they are applicable to the experiences of other Armenian and non-Armenian diasporan communities. These paradigms are not necessarily mutually exclusive, as certain overlapping is inevitable in such models. Further, the combination of all three is necessary to develop an accurate assessment of a community's experiences.

THE ARMENIAN COMMUNITY IN SYRIA: THREE CONTENDING PARADIGMS

The Armenian refugees in Syria commenced the herculean task of recovering from the genocide by rebuilding their lost homes and recreating their religious, cultural, and social institutions in a society that was mired in political turbulence and economic insecurity after WWI.[9] The emerging community achieved a certain degree of sedentariness,[10] as it adjusted to the imperatives of place and time. The first paradigm discussed here represents an idealist conceptualization of the Armenian community in Syria as a central agency in the revival and preservation of Armenian culture, traditions, and language inherited from the historical lands. The second paradigm examines the same community from the realist perspective, which challenges the idealist paradigm on various philosophical and epistemological grounds. The third paradigm considers the turbulent nature of the political situation in Syria after World Wars I and II, which exacerbated the sense of insecurity that plagued the post-genocide emerging Armenian community.

Diasporic Idealism and the Post-Genocide Revival Paradigm

Perhaps the most familiar narrative regarding the Armenian community in Syria depicts it as a place where the genocide survivors gradually rebuilt their communities and homes they had lost in their ancestral homeland. This view, referred to here as the "diasporic idealist and the post-genocide revival paradigm," represents one of the principal Armenian diasporan narratives

and is common in many other diasporan communities. This paradigm rests on the diasporan cultural ideals, values, myths, and sentiments of nostalgia toward the lost objects of experienced and imagined places, times in historical pasts and memories, the deep yearning to return, reclaim, restore, and revive all that was lost in traumatic ruptures of one's community, self, and identity.

The term nostalgia is derived from the Greek words nóstos (return) and *álgos* (suffering). Nostalgia - in Armenian: *garodakhd, hayrenadenchutiun*, or *hayrenapaghtsutiun* - has traditionally signified profound pain and sorrow rooted in a sense of loss, depression, despair, and alienation, longing to return to one's home and homeland, sentiments believed to be associated with "homesickness" and "immigrant psychosis,"[11] and "the realization that some desirable aspects of the past are out of reach."[12] Nostalgia may be considered a natural emotional outcome for people living a fragmented life in the age of globalization.[13] However, recent research in psychology indicates that nostalgia also exercises more positive, "bolstering effect on self-esteem."[14]

As one observer has noted, such images of the homeland "give the Diaspora communities a rather nostalgic and romantic character - the institutions of the old world are idealized and the geography of the homeland sentimentalized."[15] Yet, Svetlana Boym stresses that even if one chose to resist "sentimentalization" of the memory of the homeland or of the immigration and diasporic experience, nostalgia in essence "depends on the materiality of place, sensual perceptions, smells and sounds," and locale is "remembered sensation and the material debris of past life."[16] In many instances, the narrative of nostalgia "progresses from a negative life scene to a positive or triumphant one";[17] the Armenian diasporic experience after the genocide was no exception.

The idealist paradigm emphasizes that national nostalgia and collective memory represent powerful forces that enable even the most downtrodden individual to reassert his or her identity and build a new community. Contrary to the diasporic realist paradigm (discussed below), this paradigm highlights the human drive to control one's environment, to give expression to collective aspirations, and to realize collective objectives. This paradigm reflects a sense of triumphalism in efforts to overcome that singular trauma of forced deportation and loss of home and family. It is imbued with heroic aspirations and imaginations, particularly in compensation for the ravages of traumatic experiences.

The idealism of diasporic heroism seeks to maintain the culture, language, and traditions of the homeland and therefore to perpetuate the nation and to immortalize its ancient and modern heroes, all as a collective reaffirmation of ethnonational identity as distinct from the dominant culture of the host society. The post-trauma survivors' diasporic existence, according to this paradigm, is

temporary, to be rectified through the revitalization of pre-trauma community life - that is, through the (re-)establishment of homeland cultural and political organizations, religious and educational institutions, compatriotic societies. For ethnic groups, the principal challenge is to retard, even to halt, the homogenizing tendencies of the dominant host culture.[18] The ultimate project is to defy diasporic death and to realize the nostalgic longing to return to the lost homeland, which, paradoxically, successful diasporization and hence permanence renders a myth. This "myth of return"[19] constitutes one of the fundamental properties in the construction of the idealized revival and restoration of the "lost" because of the genocide.

Further, this idealism is also premised upon service and loyalty to the *patria*,[20] upon an ethos of civic duty, service to the community, and loyalty to its leaders, for the preservation of the *mos maiorum* ("ways of the ancestors").[21] The envisioned "heroic future"[22] - the notion of the inevitability of the return to the homeland - motivates members of the diasporan community to recreate the institutions of the homeland, its culture and customs, and sustains the memory of the dead and their martyrdom. The restitution of historic Armenia or Greater Armenia necessitates such heroism and steadfast dedication to the sacred cause.[23] For example, according to the heroic idealist paradigm, the Armenian athletic and scouting organizations established in Syria after the genocide - Homenetmen (Hay Marmnagrtagan Enthanur Miutiun; Armenian General Athletic Union), Homenmen (Hay Marmnamarzagan Miutiun; Armenian Sports Union), and Kermanig Vasburagan - represented the institutionalization of "heroic" characteristics (eg, national pride) and galvanized individual and collective energies to cultivate patriotism.[24] They symbolized the heroization of the individual and the collective affirmation and valorization of the diasporic "communal identity and unity."[25] Joining the "Homenetmen Family," for example, promised the homeless orphans and refugees a community based on the ideals of "civic virtue" and civic heroism, which in turn would contribute to the construction or re-construction of the homeland institutions and culture left behind in the land of their ancestors. Such an assessment, of course, is not confined to athletic organizations but is applicable to all diasporan cultural, educational, and religious institutions.

The narrative reflecting the idealist paradigm appears in publications soon after WWI. The preface of *Suriahay Daretsuyts* introduces the inaugural issue with the assertion that the survivors of the genocide in Syria cast away their sense of despair and remained dedicated to the development of their national literature and art, science, and culture.[26] In the same volume, G. Yeretsian contends that the Armenian nation for centuries has possessed the will and power to resist and to create, and to recover from destruction and bloodshed.

In Syria, he notes, refugees, emaciated and barely surviving, have built their new communities in their physical and moral struggle to live. God, Yeretsian avers, has engraved in the Armenian soul the power to live and to create.[27]

An article in *Suriahay Darekirk* notes the deep gratitude Armenians felt toward the Syrian people for their willingness to accept refugees in large numbers. The article notes that despite their dire physical and economic conditions and the unstable situation in Aleppo and other parts of Syria, Armenians engaged in various commercial activities and contributed to the post-war economic recovery. Armenians, the article concludes, now expected to live in harmony with their neighbors in an environment of freedom.[28] The Armenians of Damascus, comments another article, had established five Armenian schools (three national, one Catholic, and one Protestant) by 1928. Having arrived as refugees, they had successfully integrated into the host society, although they continued to yearn to return to their fatherland.[29]

In a short article in *Suriahay Darekirk*, Aleksander Khadisian, who had served as prime minister of the first Republic of Armenia from 1919 to 1920, expresses great hopes and expectations regarding the future of the Syrian community. Khadisian states that the Armenian community in Syria, despite the catastrophic conditions since WWI, represented a bright spot for the future of the nation. With its large and active Armenian population and geopolitical location, particularly as it was situated close to Cilicia and in a sea of Islam, the community in Syria held a special position among the diasporan communities. All expected the community to contribute to the revival of Armenian culture, language, politics, and spirit, Khadisian writes. He hastens to add that the Armenian community needed to develop a culture of collective unity, to cultivate close ties with Arab and French authorities, and to develop communities in seaports. It was necessary, Khadisian argues, for the community to acknowledge its responsibilities as an active center of diasporan life. While the community was experiencing severe political and economic crises, Khadisian adds, it had nevertheless begun to rebuild its destroyed life and community since the forced deportations. It was necessary to prevent emigration to other parts of the world (e.g., South America) and instead encourage emigration to Armenia.[30]

Similarly, in a letter dated 1933, Vazken Shushanian, a genocide survivor, notes that although emerging as a refugee community and having experienced traumatic crises, the Armenian community in Syria, more than any other diasporan community, could achieve a revival of Armenian culture.[31]

The idealist paradigm has delineated the cultural contours of the dominant narrative for a century. In his book *Garodi Gancher Haleb Kaghakits* (*Calls of Yearning from the City of Aleppo*), Vanik Santryan includes a number of interviews conducted in Aleppo in the late 1980s and early 1990s,

biographical summaries, and journalistic reports. These papers demonstrate the close relationship between historical memory, nostalgia, and art. Upon interviewing artist Garo Sahagian in Aleppo in 1989, Santryan comments that Sahagian's art stressed Armenians' determination to survive and to return to their homeland.[32] In an essay on pianist Jaklin Harutiunian, Santryan reports that while her impressions of the United States were not positive, she believed "Aleppo was different"; the Armenian community in the ancient city struggled against the "white genocide" (*sbidag chart*) and inspired her to contribute to the advancement of diasporan community life, against the forces of globalization.[33]

In 2010, a year before the current crisis, Feliks Pakhchinyan published a book titled *Haleb: Prgutian Ap* (*Aleppo, the Coast of Salvation*), in two volumes, the first dedicated to Hafiz al-Asad and the second to Bashar al-Asad. Pakhchinyan notes that Armenians in Aleppo and Syria in general felt safe and secure because of their good relations with the Asad regime in power since 1970. Armenian intellectuals served the community and struggled to preserve and advance their culture despite feeling marginalized and alienated. Such heroic struggles, Pakhchinyan writes, constituted martyrdom.[34] Offering a fusion of history and myth, Pakhchinyan states that the Armenian community in Syria held a special significance among the diasporan communities, for both historical Armenia and Syria have for centuries lived together in great harmony, because of their cultural similarities and because they shared the same rivers and mountain ranges.[35] Finally, according to Pakhchinyan, Aleppo has served as the "land of salvation" in two contexts. First, for the survivors of the deportations during the genocide, Aleppo and Syria in general served as the "land of hope and salvation."[36] Second, the Armenian community in Aleppo, having built a vibrant and prosperous community with a deep sense of patriotism and attachments to the homeland (that is, post-Soviet Armenia), contributed to its economy during the twin crises of the earthquake of December 1988 and the war in Karabagh.[37]

While Pakhchinyan's *Haleb: Prgutian Ap* was published a year before the current civil war, Zaven Khanjian's book, *Haleb Arachin Gayaran: Mangutiun Unetsogh Dghu me Hushere* (*Aleppo, First Station: The Memoirs of a Boy who Had a Childhood*),[38] was published in 2012, a year after the civil war had begun. Yet, Khanjian makes no more than a passing reference to the crisis unfolding in Syria. Khanjian's remains the quintessential book of diasporan nostalgia, whose objects of longing or nostalgia encompass reminiscences of life in Aleppo and the homeland of his ancestors.

In his preface, Khanjian states that the history of the Armenian community in Aleppo inspired him to author this volume as an affirmation that the generation without a childhood had built, with great dedication and sacrifice, a

community that enabled future generations to have a childhood.[39] "My aunt Noyemzar belongs to the pantheon of heroes," Khanjian writes. She had arrived in Aleppo as an orphan and gained the respect of her family and community through her hard work. She represented the generation without a childhood but worked to guarantee a happy childhood for her children.[40] In the final analysis, Khanjian writes, Aleppo as well as "paradisiacal Kesab" were imbued with Armenianness; Aleppo and Kesab were Armenian;[41] and Aleppo was the pulsating heart of the Armenian diaspora.[42]

The subtitle of Khanjian's book, *Mangutiun Unetsogh Dghu me Hushere* is in reference to Antranig Dzarugian's book *Mangutiun Chunetsogh Martig* (*People without Childhood*). This leads us to another perspective regarding the Armenian community in Syria. Some genocide survivors could entertain no thoughts of romanticism, in the classical sense of the mythological, heroic idealism. Their experiences had shattered all idealistic, romantic visions of "intoxication with beauty."[43] In a century confronted with such demonic leaders as Talaat, Hitler, and Stalin, people grew wary of such notions of hero and hero worship. There emerged the anti-hero,[44] exemplified by those who perform the not-so-glorious tasks of working in manual employment as gardeners, carpenters, and mechanics, and remain invisible in history books, in contrast to the traditional, elite oriented writing of history.[45]

Diasporic Realism Paradigm

Contrary to the idealistic views, in the realist intellectual tradition diasporas essentially represent loss of homeland culture and identity. Armenian literary works and political declarations offer numerous examples of statements on or lamentations of diasporic loss. The popular Soviet Armenian poet Hovhannes Shiraz, for instance, lamented the loss of Armenian culture and identity in the diaspora and urged his diasporan compatriots to relocate to the homeland. Rabbi Yehoshua Kemelman, in his book entitled *Diaspora Is Jewry's Graveyard*, maintained that Jewish communities in the diaspora were dying, culturally and physically because of assimilation.[46]

The diasporic realism paradigm underscores a different reality of the Armenian diaspora in general and the community in Syria in particular than the one depicted by the first paradigm. The diasporic realism paradigm builds upon the long tradition of realism, which emerged as an influential intellectual movement against idealism in France in the early part of the nineteenth century and subsequently in England and other parts of the West. As far as I am aware, the concept of "diasporic realism" has not been employed in diaspora and ethnic studies, with the exception of María Alonso Alonso's valuable study, *Diasporic Marvellous Realism,* with reference to "the ongoing process of transculturation found in literary production" by

Caribbean authors in the diaspora.[47]

A realist conceptualization of diasporas differs significantly from the idealistic approach discussed above. One of the principal instigators of realist thought in the twentieth century was the magnitude and frequency of violence committed by human beings against each other. Humans could be praised for their achievements in the natural sciences, technological and industrial innovations, and political democratization. However, the violence witnessed simultaneously with such advances, most significantly during the First and Second World Wars, brought massive human suffering, economic crises, dislocation, and genocide. Hopelessness regarding the human condition and the imperatives of sheer survival resulted in the prevalence of realism and anti-heroic sentiments among many intellectuals.[48]

Thus, diasporic realism interrogates, challenges, and even rebels against the idealist, heroic, and triumphalist narratives (discussed above), and it operates against national and nationalist orthodoxies.[49] Just as in literature realism aims to represent ordinary people instead of monarchs and aristocrats, ambassadors and generals, diasporic realism focuses on ordinary people in their daily functions and mundane habits of life, in an authentic, "down-to-earth" manner, grappling with subjects such as success and failure, splendor and misery.[50] Devoid of the heroism common in idealistic visions of relations and communities, diasporic realism methodologically and epistemologically is predicated upon first-hand experiences and direct observation. Historically, according to many of its leading proponents – e.g., Gustave Courbet (1819-77), Émile Zola (1840-1902), Stendhal (Henry Beyle, 1783-1842), and Charles Baudelaire (1821-67), to name a few - it is through realism and objective reality that the individual frees himself or herself from the burdens of the past, "anti-modern nostalgia."[51] And as in the political philosophy of realpolitik, diasporic realism privileges the factual, the empirical above the abstract theoretical, the ideological, or the conjectural.

Arthur McDowall's observation regarding realism as a philosophy applies to diasporic realism as well. He writes: "As a theory of being or existence, realism is a philosophy of self-effacement rather than of self-assertion."[52] Diasporic realism identifies this as a central characteristic of the diasporan self. This is not to suggest that diasporic realism by definition proposes a strictly pessimistic view of the world and human nature. However, the diasporan self is forced daily to deal with the foreign, unfamiliar, hostile environment in the host society, and the various ethno-identity specific adversaries, in order to live, to function, and to survive. Migration, particularly if caused by forced deportation, places refugees in a hostile environment, where the victims are compelled to adjust to physically hostile and emotionally and morally unfamiliar cultural topographies.

No other literary work that has emerged from Aleppo captures the multi-dimensional layers of emotions and identity as brilliantly as Dzarugian's *Mangutiun Chunetsogh Martig*.[53] Dzarugian was raised and received his education in Aleppo, established the *Nayiri* monthly journal in Aleppo (1945-52), and continued its publication after he moved to Beirut (1952-83). *Nayiri* served as a forum for renowned and emerging intellectuals (e.g., Hahop Oshagan, Mushegh Ishkhan) who published literary pieces and critical analyses of the various aspects of diasporan existence, and their search for healing in the exilic community.[54]

Mangutiun Chunetsogh Martig depicts life in the orphanage in Aleppo, where Dzarugian spent three years after the genocide, while his father was held in a prison in Marash where he was later killed. Despite his difficult childhood, Dzarugian emerged as one of the most articulate and visible, albeit controversial, intellectuals in the diaspora. *Mangutiun Chunetsogh Martig* challenges hegemonic triumphalist narratives undergirding Armenian identity. As I have stated in an article, it represents "a narrative of catastrophic rupture and violence, a narrative of identity lost in profound trauma, a 'narrative of displacement' and of 'dismemberment,' to borrow Stuart Hall's words. It also represents the narrativization of layers of power relations beneath which the individual succumbs to deformities of sorts and, as Fanon has put it, becomes an 'individual without an anchor, without horizon, colorless, stateless, rootless'."[55]

Another major work by Dzarugian, *Yerazayin Halebe* (*Ethereal Aleppo*), serves as a representation of "minority discourse" and the aestheticization of marginalization, depicting diasporic life in the margins, or more accurately in the margins of the marginalized. While in *Mangutiun Chunetsogh Martig* life is devoid of familial permanence and stability, *Yerazayin Halebe* deploys the family, albeit in its truncated form, as the locus of emotional stability grounded in Dzarugian's mother, even if in an environment of precarious physical safety. It also focuses on the unheroic individual, such as the uneducated, semi-literate, but wise, street-smart Mihran Effendi.[56] Mihran Effendi built hotels in Aleppo and later in Beirut.[57] As a true diasporan realist, Dzarugian completes his story of Mihran Effendi with a note that the Hotel Omar Khayam that Mihran Effendi had established in Beirut and managed for fifty years, was destroyed during the civil war in Lebanon.[58]

Yerazayin Halebe is not devoid of nostalgia. In fact, the entire volume epitomizes Dzarugian's passion for or obsession with the nostalgic. Dzarugian on a number of occasions remembers with deep sentimentality the nights in Aleppo, when he and his mother would place their beds outdoors to sleep beneath the open sky, gazing at the shining stars. He reminisces: "The most glittering stars in the sky, the largest and brightest moon are found in the

deep nights of Aleppo."[59] There in Aleppo, he reports, the sky at night served as his daily diary, an illustrated memorial book, where he recorded his daily experiences.[60] Further, "They did not mix milk with water, and Aleppo was as pure as *halib* [milk] in my days."[61] For twenty years, he states, Aleppo functioned as the heart of the diaspora.[62] Dzarugian's brief excursions into romanticization notwithstanding, it is noteworthy that eight of the twelve stories in *Yerezayin Halebe* end with the death of the protagonists. With the death of his friend Nshan, Dzarugian writes in one story, so died the happy days of their youth in *yerazayin* Aleppo.[63]

Dzarugian's *Mangutiun Chunetsogh Martig* is representative of the intellectual tradition of critical realism. He, not unlike Honoré de Balzac and Charles Dickens, was critical of the culture and customs of his contemporaries, Armenians and non-Armenians alike, and he aimed to "expose the falsities and inadequacies of the current society."[64] Both *Mangutiun Chunetsogh Martig* and *Yerazayin Halebe*, like Dzarugian's many other works, underscore social injustice and what Johann Galtung referred to as "structural violence" - poverty and misery, social and cultural degradation.[65]

The theory and method of the narrative employed by Dzarugian serves, to borrow a phrase from Ngũgĩ wa Thiong'o, to "decolonize the mind,"[66] in struggles against the hegemonic narrative and the traditional values it represents. What Arjun Appadurai states regarding recent studies in anthropology applies to Dzarugian's works: "Recent work in anthropology has done much to free us of the shackles of highly localized, boundary-oriented, holistic, primordialist images of cultural form and substance."[67] As representations and manifestations of diasporic existence, minority discourses are the "product of damage, damage more or less systematically inflicted on cultures produced as minorities by the dominant culture."[68] In the Armenian case, the systematic "damage," the genocide effectuated by the Ittihadist regime in Constantinople, was followed by the development of the Armenian community in Syria in the context of the intensification of Arab and/or Syrian nationalism, which rendered the Armenian community and Armenian culture marginal in Syrian politics and culture.

Whereas the idealist post-genocide revival paradigm projects a unilinear trajectory toward progress, development, and upward social-economic mobility, the diasporic realism paradigm makes no such assertions. Rather, the reality of existence is the result of a multiplicity of social, economic, and political factors well beyond the control of the individual, the ordinary and downtrodden, invariably marginalized, unheroic person. The most a person can achieve is survival in the Darwinian cosmos.

Diasporic realism therefore represents a counteroffensive against the

mysticism and orthodoxies of abstract idealism and heroism, whether in the tradition of German idealist metaphysics[69] or Armenian idealist metaphysics. As a research program, diasporic realism searches for patterns and properties of real experiences, of the actual material conditions of the diasporic existence, of relations between diasporic entities, and of relations between those entities and their homeland counterparts and compatriots, in a methodological and epistemological shift from "the absolute to flux, from teleology to multiple material causality, from the *a priori* to the empirical, from the deductive to the inductive, from speculation to observation."[70]

Just like all paradigms, so does the diasporic realism paradigm contain certain anomalies, a subject beyond the scope of this paper. Suffice it to note that the fundamental deficiency in the diasporic realism paradigm is its inability to account for active human agency, individuals who do play key roles in the development of a diasporic community and may actually even be regarded as heroic figures by members of that community. The diasporic realism model fails to explain cultural production and the proliferation of community organizations based on altruistic, voluntary activities, as suggested by the idealistic, heroic paradigm.

Diasporic Turbulence Paradigm

The diasporic turbulence paradigm centers on the notion of "turbulence" in its various social, economic, political, cultural, and religious manifestations. Advanced by James Rosenau in the fields of political science and international politics within the context of his analysis of "postinternational politics,"[71] the theoretical framework offered regarding "turbulence" may gainfully be used to evaluate diasporic conditions and experiences – e.g., systemic (mal)adaptations in domestic politics, or institutional and leadership (in)stability in a diasporan community. Rosenau's turbulence model stresses the "flux and transition" in a seemingly "functioning . . . stable structures. It allows for chaos even as it hints at coherence."[72] Within the domestic sphere, the analysis focuses on such concerns as structural centralization or decentralization of authority, leadership legitimacy, chaos and stability, routine accessibility of political institutions to citizen participation and articulation of interests and values, and citizen alienation and powerlessness.[73] According to Rosenau, "Authority relations in crisis are thus fragile and uncertain. They hint at change, collectivities in flux, and the regrouping of lines of authority."[74] He further adds that "authority crises overlap and cascade across collectivities, forming linkages among them on an issue or regional basis," giving rise to questions of political legitimacy within a nation-state as well as across borders and leading to fragmentation and "proliferation of subgroups."[75] The applicability of such an analytical framework to the case of Syria, particularly

since the commencement of the current civil war in March 2011, seems quite obvious.

The literature on ethnicity has offered various analyses of the evolution of specific diasporic communities, but it has paid insufficient attention to the mode of the emergence of diasporan communities and its impact on their evolution, and diasporic turbulence in an environment of political instability. This is particularly true regarding the Armenian community in Syria, the problems associated with the chronic political leadership instability and political turbulence experienced in Syrian politics from WWI until the rise of Hafez al-Asad, and the impact of such an environment on the Armenian community.[76] Although a detailed discussion of the emergence of the Armenian community in Syria cannot be offered here, such a study would reveal the character of the tensions between an ethnic minority and the state, how an ethnic community perceives itself, and the extent to which an ethnic community can address its needs for physical security. The latter becomes particularly essential as the Armenian community in Syria emerged under extremely inauspicious circumstances, both because of the conditions in which Armenians arrived in Syria during the genocide and because of the highly volatile political situation on the ground in Syria.[77]

In his valuable study, Nikos Papastergiadis examines some of the key factors that have contributed what he refers to as the "turbulence of migration" during recent years.[78] Clearly, the Armenian experience of "turbulent migration," which included genocidal mass deportations and wholesale murder, proved far more catastrophic than that demonstrated by mere patterns of migration related to the global political economy in the past several decades. The traumatic experiences of the extremely violent nature of the forced marches to Aleppo and the Syrian desert were followed by the construction of new communities by the refugees, a process which took place within political, economic, religious, and cultural environment that, with varying degrees of fluctuation, encompassed turbulent tensions of "unsettledness and uneasiness, of activism and alienation," which in turn and ineluctably defined the refugees' diasporic belongingness.[79] Diasporic existence, then, as in the Armenian case in Syria, can be characterized as "turbulent," mired in a profound sense of uncertainty regarding the identity and belongingness of the "diasporan self," the relationship between the diasporan self and his or her community, the relationship between the diasporan self and host society, and the relationship between the diasporan community and the state of the host society.[80]

That the Armenian community operated in a politically turbulent environment was clear to many observers during and after the genocide. In

determining a permanent location for the exiled Catholicosate of the Great House of Cilicia, Catholicos Sahag II Khabayan initially considered the ancient city of Aleppo, historically one of the major dioceses of the Cilician Catholicosate. Thousands of refugees from Cilicia and other Ottoman provinces were in northern Syria, and Aleppo could serve as a central station for relief activities. Catholicos Sahag II, however, preferred Beirut because he viewed Syria as a "permanent political volcano."[81] In fact, the attack on the Armenian community in Aleppo in February 1919 by Syrian-Arab nationalists, in which more than 50 Armenians are believed to have lost their lives,[82] offered sufficient proof concerning the volatile and violent situation endured by the Armenian refugees in times of political turbulence.[83] Nearly fifty years later, Gordon Torrey in his book on Syrian politics and the military similarly characterized the political situation in Syria as "a volcano waiting to erupt."[84]

More than the political situation in Syria worried observers, however. Hagop Oshagan highlighted the fact that the Armenian community itself was in a state of turbulence. Writing from Jerusalem in September 1941, Oshagan congratulated Dzarugian for having established the *Nayiri* journal. Oshagan commented that the community in Syria offered opportunities for intellectual advancement, and that he hoped the community would support the project. Yet, Oshagan argued, the Armenian community in Syria was too divided, too partisan to guarantee the success of such an enterprise.[85]

In an article in *Suriahay Daretsuyts*, Levon Chormisian draws the reader's attention to the chronic instability experienced by Armenian intellectuals in Syria. They were condemned to live in foreign lands, Chormisian notes, and therefore never experienced the joy and honor of serving their fatherland. Armenian intellectuals traveled from Syria to Paris, to London, to the Balkans, or to the United States, and failed to secure a sense of stability, as any place outside the homeland is a foreign land, including Syria.[86] Armenian intellectuals wished to live and experience the cultures of more advanced societies so that they too could enjoy the benefits of cultural modernization. While their aspirations were understandable, Chormisian writes, the loss of intellectuals to foreign countries had deleterious ramifications for the Armenian community in Syria and its culture. No serious intellectual could contribute to the cultural production of his or her nation without contact with the immediate authenticity of place, Chormisian states. Further, intellectuals had an obligation toward the community. The schools needed accomplished teachers, the management of community organizations required effective leaders, the community lacked talented actors on its stages and thoughtful speakers at its podiums. Armenians, Chormisian comments, needed to organize their community in ways profitable to the cultural life and stability of the community but instead suffered without able leaders. The 50,000

Armenians in Aleppo remained leaderless, and the few intellectuals who visited the community showed little interest in the needs of the community. It was true that the local economy was not conducive to profit and prosperity, Chormisian concludes, but the pain and suffering of the community without its intellectuals would continue if some of those who had moved to other parts of the world did not return.[87]

By the late 1940s, the situation had radically improved, as demonstrated by the establishment of schools and the proliferation of various Armenian organizations, publishing houses, and publications. Yet, soon after World War II, largely in response to the political and economic conditions, a growing number of Armenians left Aleppo and Syria in general for Beirut and Western countries. Others, according to one source, 32,240 Armenians from Syria and Lebanon joined the repatriation (or *nerkaght*) movement to relocate to Soviet Armenia in 1946 and 1947.[88] The Armenian community in Syria thus entered a new phase of diasporic turbulence as a result of two intra-communal issues, which, however, were inextricably linked to geopolitical turbulences in international politics. The *nerkaght* ineluctably became an integral part of the rapidly escalating Cold War between the United States and the Soviet Union, with enormous ramifications for Armenian diasporan communities. While at first the Armenian political parties - the Tashnagtsutiun, Hnchakian, and Ramgavar parties - supported the repatriation, the Tashnagtsutiun shifted its position and vehemently opposed it.

In addition, the intense hostility between the Tashnagtsutiun, on the one hand, and the Hnchakian and Ramgavar parties, on the other hand, led to the crisis in 1956 surrounding the election of the Catholicos of the Great House of Cilicia. The election nevertheless took place on February 20, 1956, and elevated the Prelate of Aleppo, Bishop Zareh Payaslian, to the catholicosal throne of the Great House of Cilicia,[89] despite disruptive efforts by opposition groups, Catholicos Vazken of All Armenians at Echmiadzin, to prevent it. This political crisis generated another point in diasporic turbulence.

Syria itself entered a new phase of political turbulence soon after it secured national independence following the French withdrawal in April 1946. As Syrians commenced the task of nation- and state-building, the top political and military elite experienced violent leadership instability as a result of recurring coups and counter-coups. In March 1949, General Husni al-Za'im removed President Shukri Quwatli from office. In August 1949, Colonel Sami al-Hinnawi ousted Za'im, and in December 1949, Colonel Adib al-Shishakli led his own coup against Hinnawi. In November 1951, Shishakli in another coup forced the resignation of President Hashim al-Atasi and imposed a dictatorial regime until February 24, 1954, when Atasi organized a coup to oust Shishakli.[90] The environment of political

turbulence continued through the 1950s and 1960s, and the situation did not stabilize until Hafiz al-Asad consolidated his power in 1970. By then, however, many Armenians in Syria had lost confidence in the political-economic system. Chronic political turbulence, coupled with regional military conflicts, had undermined Armenians' sense of physical security. As I have pointed out elsewhere, for a people desperately attempting to rebuild their homes and communities in order to recover from the physical and psychological ravages caused by genocide, a permanent sense of political instability could only deepen fears of physical insecurity and amplify their sense of diasporic turbulence and impermanence.[91]

Since the 1970s, the Armenian diaspora, particularly in the Middle East, has experienced fundamental transformations. The civil war in Lebanon, the revolution in Iran, and the current civil war in Syria have compelled thousands of Armenians to flee their communities, while the turbulent regional geopolitical situation has led to an enormous loss of human lives.

Each of the three paradigms outlined above captures an essential dimension of the diasporic experience of the Armenian community in Syria and its legacy. Despite the various political and economic difficulties, Armenians in Syria had successfully maintained their culture, language, and identity, through their educational, social, cultural, and religious institutions. The following section can offer no more than a cursory outline of some of the institutions and personalities that have contributed to the construction of the legacy of the Armenian community in Syria.

THE DEVELOPMENT OF A DIASPORAN COMMUNITY: INSTITUTIONS AND PERSONALITIES

By the 1950s, the Armenian community in Syria had witnessed enormous accomplishments in building its cultural, educational, and compatriotic organizations and had contributed to diasporan cultural production while Armenian quarters emerged, for example, in Nor Kiugh (New Village; Meydan), Bostan Pasha, Davudiye, and so forth. The Armenian community in Syria experienced what Khachig Tölölyan and Kim Butler refer to as sedentariness as an essential diasporic stage in the diasporization process, whereby an exilic community develops its community organizations and transforms itself into a diasporic community.[92] The community had developed a diasporan "social form," a "type of consciousness," with a functioning "mode of cultural production," to borrow from Steven Vertovec.[93]

Two key agencies of cultural production - the Armenian press and educational institutions - demonstrate the achievements and challenges confronted in the evolution of the community, for the large part in the twentieth century. Since the genocide, the Armenian community in Syria has

served as one of the key centers of Armenian cultural development (as expected by the post-genocide revival paradigm discussed above). It retained and replicated, albeit with various degrees of local cultural influences, Armenian cultural traditions as inherited from the survivors of the genocide. About seventeen Armenian publishing houses were established during the mandate period prior to the 1950s. These included, for example, *Suriagan Mamul* (Syrian Press), *Arevelk* (Orient), *Yeprad* (Euphrates), *Araks*, and *Nayiri*.[94] In addition, approximately twenty Armenian educational institutions were established, including, for example, the Karen Jeppe Jemaran, Haigazian, Sahagian, Zavarian, Giligian, Mesrobian, Gulbenkian, Armenian Catholic St. Gregory the Illuminator, Zvartnots, Mkhitarists, and the Armenian Evangelical Nahadagats.

The community in Syria established about 44 Armenian Apostolic, Catholic, and Evangelical churches in the twentieth century, with affiliated educational and cultural institutions. They consist of 23 Apostolic churches; 13 Catholic churches, including, for example, the Holy Cross Armenian Catholic church in Aleppo; and 11 Armenian Evangelical (or Protestant) churches – e.g., the Emmanuel Church in Aleppo, the Armenian Evangelical Bethel Church, the Armenian Evangelical Martyrs' (Nahadagats) Church in Aleppo, and churches in Kesab, Damascus, and Homs.

Several compatriotic societies, each named after its city or region of origin prior to the deportations during the genocide, assisted the genocide survivors and facilitated the transition of refugees into stable ethnic communities.[95] Between 1918 and 1930, there were about 28 compatriotic societies in Aleppo, including the Committee of the Refugees from Sis (Sis Darakryalneru Hantsnakhump) and the Committee of Marash and Other Communities in Its Vicinity (Marashi yev Shrchagayits Hantsnakhump). Eleven compatriotic societies operated in Syria prior to the beginning of the civil war in March 2011.[96]

Among the sports organizations are the Homenmen sports and scouting organization established in Aleppo in 1921; the Ararat Sports Union, founded in 1923; and the Homenetmen, which was established in Istanbul in 1918 and in Syria in 1925.

The legacy of the Armenian community in Syria has a long list of personalities - religious leaders, writers, doctors, and so forth - who have made significant contributions to various aspects of the Armenian diasporan communities. It is impossible to present a comprehensive discussion of such personalities in this paper, but a small number will be mentioned for purposes of illustration. Among the leaders of the Armenian Apostolic Church, Zareh I Payaslian served as Prelate of Aleppo (1943-56) and Catholicos of the Great House of Cilicia (1956-63); Karekin I Sarkissian served

as Catholicos of the Great House of Cilicia (1983-94) and subsequently Catholicos of All Armenians at Echmiadzin (1995-99), as well as Rev. Haroutune Selimian (President of the Armenian Evangelical Community) and Krikor Bedros XX Gabroyan, Catholicos-Patriarch of Cilicia of the Armenian Catholic Church (2015-present).

Some of the familiar names in government who were born in Syria are Levon Ter-Petrosyan, the first president of the post-Soviet Republic of Armenia (1991-98). His family moved to Soviet Armenia during the post-WWII repatriation. Vartan Oskanian served as Minister of Foreign Affairs of Armenia (1998-2008). Sarkis Assadourian was the first Armenian elected to the Canadian Parliament (in office, 1993-2004). Samuel Der Yeghiayan currently serves as US federal district judge in the Northern District of Illinois. Jacobo Harrotian, a less familiar figure, served as an officer in the Mexican army under Victoriano Huerta during the Mexican revolution.[97]

A long list of scholars, public intellectuals, educators, and writers would include in the past Rizqallah Hassun (1825-80), Vahan Kurkjian (1863-1961), Puzant Topalian (1902-70), Hagop Barsoumian (1936-86), and Bedros Hadjian (1933-2012); and those currently active, Hagop Cholakian, Seta Dadoyan, Richard Hrair Dekmejian, Harut Sassounian, Toros Toranian, and Rita Vorperian. Artists and singers include Jean Carzou (Karnig Zulumyan, 1907-2000), Karnig Sarkisian, Paul Baghdadlian (1953-2011), and in the medical field, Asadour Altunian (1857-1950), Haroutiun Der Ghazarian (1882-1975), and Robert Jebejian (1909-2001), to name only three.

The leadership of such individuals and their contributions to the advancement of the Armenian community in Syria and the Armenian diaspora in general exemplify successes in the strengthening of Armenian diasporic culture and community life. The Armenian community in Syria and neighboring communities in the Middle East served as repositories of Armenian language and culture across the Armenian diaspora. As many Armenians from Syria moved to Lebanon in the turbulent decades of the 1940s–1960s and to the West they contributed to the cultural rejuvenation in Western communities in part of because of their knowledge of the Armenian language. The demise of the Armenian community in Syria because of the current civil war poses a major challenge to the future of Armenian diasporan community life.

CONCLUSION

The history of the Armenian community in Syria, as a case study, demonstrates that community institutions shape collective identity and national consciousness as an integral component of diasporic existence. The Armenian case also demonstrates a fundamental reality in diasporic existence: that the

cultural and physical survival of a diasporic community depends on the political vicissitudes of the host society and its government policies. The three paradigms presented in this paper - diasporic idealism and the post-genocide revival paradigm; the diasporic realism paradigm; and the diasporic turbulence paradigm - encapsulate certain characteristics of the Armenian community in Syria.

The growing literature on the Armenian diaspora has made enormous contributions to our understanding of the evolution of the diasporan communities in the twentieth century. Yet, the field of Armenian diaspora studies is still in its infancy, and more needs to be done, particularly in theoretical explorations and broader conceptualizations and approaches to Armenian diaspora studies, especially in a comparative perspective. This paper has introduced the three paradigms not only for their application to the case under consideration here but also for their applicability to other Armenian as well as non-Armenian diasporan communities.

The diasporic realism paradigm underscores the point that analyses of the emergence and evolution of a diasporan community can integrate not only "minority discourses" with focus on poverty, economic hardship, orphans, and refugees in the hostland, but also narratives of various individual and community achievements, qua diasporic community, in the host society. The diasporic turbulence paradigm underscores the fact that despite structural integration, the absence of political and especially cultural integration heightens the volatility of an ethnic community's sense of belonging in the host society and renders attachments to local identities highly susceptible to the vicissitudes of political and economic fluctuations. This sense of volatility reinforces the propensity to emigrate and to develop a culture of temporariness in the diasporan community. Finally, the legacy of the Armenian community in Syria also offers substantial evidence bolstering the diasporic idealism and the post-genocide revival paradigm. This case represents the ability of the Armenian diasporic individual to overcome his or her childhood experiences in the orphanage, as Dzarugian did; to transform the narratives of profound trauma, the "narratives of displacement," into narratives of resilience and revival. The determined will of the Armenian individual and of the community enabled them to construct and re-construct the anchors of cultural and identity maintenance.

ENDNOTES

[1] This paper is an expanded version of the keynote address delivered at the conference on the Armenian Community in Syria.

[2] Simon Payaslian, "Diasporan Subalternities: The Armenian Community in Syria," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 16.1/2, 2007 [2012], pp. 92-132.

[3] Rey Chow, "Against the Lures of Diaspora: Minority Discourse, Chinese Women, and Intellectual Hegemony," in *Theorizing Diaspora*, Jana Evans Braziel and Anita Mannur (eds.), Malden, MA, Blackwell, 2003, pp. 163-183; Abdul R. JanMohamed and David Lloyd, "Introduction: Minority Discourse: What Is to Be Done?" *Cultural Critique* 7, Fall 1987, pp. 5-17.

[4] Stuart Hall, "The Formation of a Diasporic Intellectual," in *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, David Morley and Kuan-hsing Chen (eds.), New York, Routledge, 1996, p. 502.

[5] W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

[6] On modernization theory, see Ronald H. Chilcote, *Theories of Comparative Politics: The Search for a Paradigm*, Boulder, CO, Westview Press, 1981, pp. 278-288; Jan Nederveen Pieterse, *Development Theory*, 2nd ed., Los Angeles, Sage, 2010, pp. 21-26.

[7] Stephen Castles and Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movement in the Modern World*, 2nd ed., Basingstoke, Macmillan, 1998, pp. 20-29.

[8] For a useful discussion of diaspora typologies, see Robin Cohen, *Global Diasporas*, 2nd ed., London, Routledge, 2008.

[9] Ara Sanjian, "The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World," *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies* 3.1, 2001, pp. 149-79; N.B. Schahgaldian, "The Armenian Diaspora: Problems of Modernity and Communications," *Journal of Modern Hellenism* 6, 1989, pp. 115-23.

[10] On diasporan institutions and sedentariness, see Khachig Tölölyan, "Elites and Institutions in the Armenian Transnation," *Diaspora* 9.1, 2000, pp. 107-36.

[11] Isaac Frost, "Home-sickness and Immigrant Psychoses," *Journal of Mental Science* 84, Sept. 1938, pp. 801-847.

[12] Tim Wildschut, Constantine Sedikides, Jamie Arndt, and Clay Routledge, "Nostalgia: Content, Triggers, Functions," *Journal of Personality and Social Psychology* 91, 2006, p. 977; Tim Wildschut, Constantine Sedikides, Clay Routledge, Jamie Arndt, and Filippo Cordaro, "Nostalgia as a Repository of Social Connectedness: The Role of Attachment-related Avoidance," *Journal of Personality and Social Psychology* 98.4, 2010, p. 573; Fred Davis, *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*, New York, Free Press, 1979.

[13] For example, Terry Eagleton discusses nostalgia as being a result of capitalism (*Marxism and the Literary Critic*, London, Methuen, 1976; John Hall, *The Sociology of Literature*, London, Longman, 1979).

[14] Matthew Vess, Jamie Arndt, Clay Routledge, Constantine Sedikides, and Tim Wildschut, "Nostalgia as a Resource for the Self," *Self and Identity* 11.3, 2012, pp. 273-284; Wildschut, Sedikides, Arndt, and Routledge, "Nostalgia: Content," pp. 975-993; Wildschut, Sedikides, Routledge, Arndt, and Cordaro, "Nostalgia as a Repository," pp. 573-586.

[15] Denise Aghanian, *The Armenian Diaspora: Cohesion and Fracture*, Lanham,

University Press of America, 2007, p. 33.

[16] Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001, p. 258.

[17] Wildschut, Sedikides, Arndt, and Routledge, "Nostalgia: Content," p. 976.

[18] Simon Payaslian, "Diaspora," in *The Oxford Encyclopedia of Women in World History, Vol. 2,* ed. Bonnie G. Smith, Oxford, Oxford University Press, 2008, pp. 43-54; Avtar Brah, *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*, London, Routledge, 1996, p. 208.

[19] William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return," *Diaspora* 1.1, Spring 1991, pp. 83-99; Aghanian, pp. 32-34.

[20] Kendrick, *Heroic Ideal*, p. 6.

[21] Ibid., pp. 22-23.

[22] Ibid., the phrase appears on p. 149.

[23] Aghanian, p. 32.

[24] See, for example, Kendrick, p. 53.

[25] Ibid., p. 61.

[26] "Preface," *Suriahay Daretsuyts [Syrian Armenian Almanac] , Vol. 1*, 1924, p. xii.

[27] G. Yeretsian, "Hay Tseghi Timatragan yev Sdeghdzakordzagan uje" [The Power of Resistance and Creation of the Armenian Race], *Suriahay Daretsuyts, Vol. 1*, pp. 122-126.

[28] Vahakn, "Hayere Surio Mech" [Armenians in Syria], *Suriahay Darekirk [Syrian Armenian Yearbook] Vol. 1*, 1929, pp. 202-207.

[29] Suren Vartabed Kemhajian, "Damaskosi Hayots Surp Sarkis Vanke" [The Monastery of Holy Sarkis of Damascene Armenians], *Suriahay Darekirk, Vol. 1*, pp. 218-223.

[30] Aleksander Khadisian, "Suriahay Kaghutin Abakan" [The Future of the Syrian Armenian Community], *Suriahay Darekirk, Vol. 1,* pp. 5-7.

[31] Vazgen Shushanian, Letter to Antranig Dzarugian, 1933, *Nayiri* 1.4, 1942, p. 122.

[32] Vanik Santryan, *Karoti Kancher Halep Kaghakits [Calls of Yearning from the City of Aleppo]*, Yerevan, VMV Print, 2006, pp. 110-113.

[33] Ibid., p. 178.

[34] Feliks Bakhchinyan, *Halep: Prkutian Ap [Aleppo, the Cost of Salvation]*, 2 Vols., Yerevan, Gasprint, 2010, vol. 1, pp. 77, 85, vol. 2, pp. 23, 88.

[35] Ibid., vol. 1, pp. 63, 85.

[36] Ibid., vol. 2, pp. 56-59.

[37] Ibid., vol. 1, p. 46; vol. 2, pp. 98-99.

[38] Zaven Khandjian, *Haleb Arachin Gayaran: Mangutiun Unetsogh Dghu me Hushere [Aleppo the First Station, the Memoirs of a Boy with Childhood]*, Los Angeles, CA, Tekeyan Cultural Association, 2012.

[39] Ibid., p. 17.

[40] Ibid., pp. 47-48.

[41] Ibid., pp. 75-76, 172-179.

[42] Ibid., p. 215.

[43] George J. Becker, *Realism in Modern Literature*, New York, Frederick Ungar, 1980, p. 36.

[44] Kendrick, p. 106.

[45] For discussions on social history and social biographical history, see, for example, the papers in *Auto/biography and the Construction of Identity and Community in the Middle East*, Mary Ann Fay (ed.), New York, Palgrave, 2002.

[46] Yehoshua Kemelman, *Diaspora Is Jewry's Graveyard*, Jerusalem, Urim Publications, 2009.

[47] María Alonso Alonso, *Diasporic Marvellous Realism: History, Identity, and Memory in Caribbean Fiction*, Leiden, Brill, Rodopi, 2015, p. ix.

[48] Kendrick, p. 186.

[49] Linda Nochlin, *Realism: Style and Civilization,* Middlesex, England, Penguin Books, 1971, p. 23.

[50] Becker, pp. 68-69.

[51] James H. Rubin, "Realism," *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 2nd ed., pp. 91-93.

[52] Arthur Sydney McDowall, *Realism: A Study in Art and Thought*, London, Constable, 1918, p. 264.

[53] Antranig Dzarugian, *Mangutiun Chunetsogh Martig [Men without a Childhood]*, Beirut, Hamazkayin, 1955; for English translation, see *Men Without Childhood*, trans. Elise Bayizian and Marzbed Margossian, New York, Ashod Press, 1985.

[54] Roger Bromley, *Narratives for a New Belonging: Diasporic Cultural Fictions*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2001, p. 2; Theodor Adorno, *Minima Moralia: Reflections on a Damaged Life*, trans. E.F.N. Jephcott, London, Verso, 2005, original publication, Frankfurt, Suhrkamp, 1951, p. 33.

[55] Payaslian, "Diasporan Subalternities," p. 105; Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora," in *Theorizing Diaspora*, Jana Evans Braziel and Anita Mannur (eds.), Malden, MA, Blackwell, 2003, pp. 234, 241; Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, trans. Constance Farrington, New York, Grove, 1968, p. 176.

[56] Dzarugian, *Yerazayin Halebe*, pp. 39-40.

[57] Ibid., p. 55.

[58] Ibid., pp. 65-66.

[59] Ibid., p. 67.

[60] Ibid., pp. 68-69.

[61] Ibid., p. 88.

[62] Ibid., p. 254.

[63] Ibid., p. 257.

[64] Becker, pp. 122-123, on Critical Realism.

[65] On socialist realism, see Brandon Taylor, "Socialist Realism: 'To Depict Reality in Its Revolutionary Development'," and Esther Leslie, "Interrupted Dialogues of Realism and Modernism: 'The Fact of New Forms of Life, Already Born and Active'," in *A Concise Companion to Realism*, rev. ed., Matthew Beaumont (ed.), Malden, MA, Wiley-Blackwell, 2010, pp. 160-175, 143-159. Esther Leslie discusses "revolutionary realisms" and "constructing realism Soviet-style."

[66] Ngũgĩ wa Thiong'o, *Decolonizing the Mind: The Politics of Language in African Literature*, London, John Currey, 1986.

[67] Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*,

Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996, p. 46.

[68] Abdul R. JanMohamed and David Lloyd, "Introduction: Minority Discourse: What Is to Be Done?" *Cultural Critique* 7, Fall 1987, pp. 5-17; quote appears on p. 7.

[69] Espen Hammer, ed., *German Idealism: Contemporary Perspectives*, London, Routledge, 2007.

[70] Becker, p. 24.

[71] James N. Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1990.

[72] Ibid., p. 6.

[73] Ibid., pp. 369-387.

[74] Ibid., p. 389.

[75] Ibid., pp. 390, 403.

[76] See, for example, Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2008. In his excellent study, *The Emergence of Minorities in the Middle East: The Politics of Community in French Mandate Syria*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2011, Benjamin Thomas White captures certain aspects of the construction of minority communities in post-Ottoman Syria, but his focus is too narrow and does not explore the broader issues involved in relations between an ethnic community and the host society.

[77] Simon Payaslian, "The Armenian Community in Syria: The End of an Ethno-Religious Community?" paper presented at the annual meeting of the Middle East Studies Association, 48th annual meeting, Nov. 24, 2014, Washington, DC.

[78] Nikos Papastergiadis, *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity*, Cambridge, Polity, 2000.

[79] Breda Gray, "'Too Close for Comfort': Re-membering the Forgotten Diaspora of Irish Women in England," in *Diaspora, Identity, and Religion: New Directions in Theory and Research*, Waltraud Kokot, Khachig Tölölyan, and Carolin Alfonso (eds.), London, Routledge, 2004, pp. 39, 42, 47.

[80] William Safran,"Deconstructing and Comparing Diasporas," in *Diaspora, Identity, and Religion*, Waltraud Kokot, Khachig Tölölyan, and Carolin Alfonso (eds.), London, Routledge, 2004, p. 26; Gray, p. 35.

[81] Simon Payaslian, "The Institutionalization of the Catholicosate of the Great House of Cilicia in Antelias," in *Armenian Cilicia*, Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian (eds.), Mazda Publishers, 2008, p. 567; Puzant Yeghiayan, *Jamanagagits Badmutiun Gatoghigosutian Hayots Giligio, 1914-1972* [Contemporary History of the Catholicosate of Cilician Armenians, 1914-1972], Antelias, Catholicosate of Cilicia, 1975, pp. 280-281, 325.

[82] Levon Chormisian, *Hamabadger Arevmdahay Meg Taru Badmutian [A Panorama of One Century of Western Armenian History], Vol. 3,* Beirut, Sevan Press, 1975, pp. 519-520; Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Essex, Frank Cass, 1995, pp. 88-89.

[83] Keith D. Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East*, Princeton, Princeton

University Press, 2006, p. 243.

[84] Gordon H. Torrey, *Syrian Politics and the Military, 1945–1958*, Columbus, Ohio State University Press, p. 235.

[85] Hagop Oshagan to Antranig Dzarugian, letter, Sept. 16, 1941, *Nayiri* 1.2, Jan. 1942, pp. 33-34. See also Payaslian, "Diasporan Subalternities," pp. 92-132.

[86] Levon Chormisian, "Hay Mdavoraganutiunn u Kaghutnere" [Armenian Intellectuals and the Communities], *Suriahay Daretsuyts, Vol. 1*, pp. 184-185.

[87] Ibid., pp. 184-188.

[88] Hamlet Sarksian, "1946-1948 Hayrenatartsutyan Ashkharhakrutyune yev Joghovertakrutyune," in the proceedings of *1946-1948 TT. Hayrenatartsutyune yev Tera Tasere: Hayrenatartsutyan Himnakhentirn Aysor Hamahaygagan Kidajoghov* [The 1946-1948 Repatriation and Its Lessons: The Issue of Repatriation Today" Pan-Armenian Conference Collection of Papers], Yerevan, Limush Publications, 2009, pp. 48-59; see also Migliorino, p. 95.

[89] Yeghiayan, pp. 663-683; Payaslian, "Institutionalization," pp. 557-592.

[90] Torrey, p. 143; Sami Moubayed, *Steel & Silk: Men and Women Who Shaped Syria, 1900-2000*, Seattle, WA, Cune, 2006, s.v. "al-Quwatli, Shukri," pp. 308-314, "al-Nehlawi, Abd al-Karim," pp. 73-75, "al-Atasi, Nur al-Din," pp. 175-177.

[91] Payaslian, "Diasporan Subalternities," pp. 92–132.

[92] Khachig Tölölyan, "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transition Moment," *Diaspora* 5.1, 1996, pp. 3-36; Kim D. Butler, "Defining Diaspora, Refining a Discourse," *Diaspora* 10.2, 2001, pp. 189-219. See also Khachig Tölölyan, "Elites and Institutions in the Armenian Transnation," *Diaspora* 9.1, 2000, pp. 107-136.

[93] Steven Vertovec, "Three Meaning of 'Diaspora,' Exemplified by South Asian Religions," *Diaspora* 6.3, 1999, pp. 277-300.

[94] Migliorino, pp. 67-68.

[95] For a history of Armenian community organizations in Aleppo, see Varti Keshishian, *Halebi Haygagan Kaghtodjakhi Hasaragagan-Mshagutayin Gazmagerbutiunnere (1846-1915)* [The Community-Cultural Organizations of the Armenian Diaspora Communities in Aleppo (1846-1915)], Antelias, Catholiosate of Cilicia, 2001.

[96] Periotem.com.

[97] http://en.wikipedia.org/wiki/Jacobo_Harrotian.

Սուրիահայութեան Աւանդը.
Դար Մը Սփիւռքեան Գոյութիւն (1915-2015)
(Ամփոփում)

Սիմոն Փայասլեան
payas@bu.edu

Հեղինակը կը ներկայացնէ սուրիահայութեան վերջին հարիւրամեակի աւանդը: Ան հակիրճ կ'անդրադառնայ գաղութին կազմաւորման՝ Ցեղասպանութենէն ետք, ապա եւ՝ կազմակերպման ու մշակութային վերելքին՝ մինչեւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմ: Հիմնուելով սփիւռքագիտական տեսութիւններու վրայ, հեղինակը կը քննարկէ սփիւռքացման բարդութիւնները, ձեւափոխութիւնը՝ սկզբնական տարագիր փուլէն դէպի գաղութի եւ մշակոյթի կազմաւորումը, ինչպէս նաեւ փոփոխութիւնը՝ հայապահպանման հրամայականներուն հասկացութիւններուն մէջ:

Զեկոյցը կը քննարկէ հայկական սփիւռքի գոյութիւնը պատկերող գրական նմուշներ: Հակառակ տարբեր քաղաքական եւ տնտեսական դժուարութիւններու, սուրիահայութիւնը՝ մինչեւ 1960ականներու սկիզբը, ականատես եղաւ մշակութային հսկայ բերքի: Հիմնուեցան հայկական հրատարկչատուներ եւ տարբեր քաղաքական երանգներու օրաթերթեր: Զեկոյցը համապատկեր մը կը ներկայացնէ այն ճիգերուն, որոնք կատարուեցան կրթական եւ մշակութային հաստատութիւններու, համայնքային կազմակերպութիւններու, կուսակցութիւններու եւ եկեղեցիներու կողմէ՝ մշակոյթի պահպանման եւ գաղութային կեանքին համար:

Սուրիահայութիւնը Միջին Արեւելքի այլ գաղութներու կողքին, իբրեւ շտեմարան ծառայեց հայ լեզուի եւ մշակոյթի: 1940-60ականներուն Լիբանան գաղթած սուրիահայեր, ինչպէս եւ Արեւմուտք գաղթած միջին արեւելքցի հայեր նպաստեցին Արեւմուտքի գաղութներուն մշակութային երիտասարդացման:

Հեղինակը կը քննարկէ յարաբերութեան բնոյթը հայկական գաղութին եւ հիւրընկալ ընկերութեան միջեւ, եւ կը պնդէ, որ հակառակ տասնամեակներու ձեռքբերումներուն, ներկայ քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով մեծ սպառնալիք յառաջացած է գաղութի գոյատեւման:

Սուրիահայութեան պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ ընտանիքը, գաղութի կրթական հաստատութիւնները, եկեղեցիները, քաղաքական կուսակցութիւնները եւ մտաւորականութիւնը միաձուլուած՝ կը ձեւաւորեն անհատական եւ հաւաքական ինքնութիւնը եւ ազգային գիտակցութիւնը՝ իբրեւ անբաժանելի բաղադրիչը Սփիւռքի գոյութեան: Սուրիահայութեան պարագան կը հաստատէ, թէ Սփիւռքի հայօճախի մը մշակութային եւ ֆիզիքական գոյատեւումը կախեալ է հիւրընկալ ընկերութեան քաղաքական փոփոխականութենէն եւ անոր կառավարութեան վարած ընդհանուր քաղաքականութենէն:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ (ԺԲ.-ԺԷ. Դարեր)

Վարդի Քէշիշեան
keshishian.varty@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

ԺԲ. դարու վերջին քառորդէն ԺԷ. դարավերջի շուրջ մէկդարեայ ժամանակաշրջանը առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ Հալէպի հայկական գաղթօճախի պատմութեան մէջ: Այդ ժամանակաշրջանին Հալէպի հայագաղութը իր ազգային-եկեղեցական կառոյցներով, հոգեւոր-մշակութային եւ տնտեսական հիմնական լծակներով դարձած է հայկական կարեւորագոյն կեդրոններէն մէկը: Հոն մէկտեղուած են հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդներ ու հայ կեանքի յառաջապահ հոսանքներ: Այդ շրջանին, ազգային հոգեւոր մշակոյթը ապրած է աննախընթաց վերելք մը, գաղթօճախի պատմութեան մէջ արձանագրելով յիրաւի ոսկեդարեան շրջան մը: Ահա թէ ինչու կ'արժէ անդրադարձ կատարել Հալէպի հայոց պատմութեան ամէնէն հարուստ եւ ուշագրաւ այդ ժամանակահատուածին վրայ:

Այս ուսումնասիրութեան մէջ Սիսի Կաթողիկոսութեան հալէպեան շրջանի՝ ԺԲ.-ԺԷ. դարերու պատմական անդրադարձները, զուգահեռաբար ժամանակի Հալէպի հայկական դէմքը ուրուանկարելով, պիտի փորձենք բացայայտել այն բաղադրիչները, որոնց միասնութեամբ եւ փոխադարձ կապի առկայութեամբ հալէպահայ հոգեւոր կեանքն ու մշակոյթը վերելքի բարձրակէտին են հասած: Այս երեւոյթը հայ կեանքի այն հազուագիւտ պարագաներէն է, երբ զիրար գրկած ու ամբողջացուցած են մտաւոր, իմացական եւ նիւթական արժէքները:

ՔԻՉ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Տարբեր ժամանակներու, տարբեր կողմերէ Հալէպ հասած հայեր՝ գլխաւորաբար առեւտրական նպատակներով, երբեմն պատերազմական գործողութիւններու բերմամբ, հետզհետէ բնակութիւն հաստատած են այստեղ: Իբրեւ հայկական գաղթավայր Հալէպ հանդէս կու գայ ԺԱ.-ԺԲ. դարերէն, յատկապէս Անտիոքի՝ պատմութեան ասպարէզէն քաշուելէն յետոյ: Արաբ պատմիչ Աբու'լ Ֆիդան (1273-1333) կը յիշատակէ Հալէպի բանակի հրամանատար հայազգի Շամս ալ Դին Լուլու ալ Արմանիի (հիճրի 646 (1248-49) ռազմական յաջողութիւններուն եւ հայկական զօրախմբերի շարունակական մասնակցութեան մասին[1]: 1260ին Հուլաղու խանը կը պաշարէ ու կը գրաւէ Հալէպը օգնութեամբ Հեթում թագաւորի, որ 12 հազար հեծելազօր եւ 60 հազարանոց բանակ կը տրամադրէ խանին[2]: Իսկ 12 Մայիս 1335ին, Հալէպի Էմիրը՝ Ալթուն Բուղա, կը պաշարէ Սիսը եւ շրջակայ գիւղերը աւերելէ ետք 300ի մօտ գերի առնելով կը դառնայ Հալէպ[3]: Շուրջ դար մը ետք, այլ աղբիւր մը կ'արձանագրէ. «*...հայերը յարձակումներ կատարեցին Այասի վրայ (1347)...: Նրանց դէմ ելաւ Այասի Էմիրը..., եւ*

հայերից սպանուեցին շատ մարդիկ, եւ նրանցից բռնուած գերիներն ու պետերը բերուեցին Հալէպ...»[4]: Կարելի է հետեւցնել, որ Հալէպ հաստատուած հայերու մէջ եղած եննաեւ պատերազմի գերիներ: Պատմական այլեւայլ աղբիւրներ կը յուշեն, որ հայեր մերթ բարեկամական, մերթ թշնամական յարաբերութիւններ ունեցած են Հալէպի սուլթանութեան հետ, ընդ որում երկու պարագաներն ալ հայկական ներկայութեան գոյութիւնը ապահոված են քաղաքին մէջ:

Հալէպի գաղութը աւելի կը նշանաւորուի Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան անկումէն (1375) ետք, երբ կիլիկիայէն հեռացող հայեր ապաստան կը գտնեն նաեւ Կիլիկիոյ սահմաններուն մօտ գտնուող Հալէպի մէջ, որուն հետ նաեւ առեւտրա-վաճառականական սերտ կապեր ունէին արդէն Կիլիկեան Թագաւորութեան ժամանակներէն: Այսպիսով, Կիլիկիոյ հայութեան զգալի մէկ հատուածը իր անմիջական շարունակականութիւնը կը գտնէ Հալէպի մէջ, որ յետագայ դարերուն եւս նորանոր համալրումներ ստանալով կը դառնայ հայ գաղթաշխարհի գլխաւոր կեդրոններէն մին՝ համապատասխան բոլոր դրսեւորումներով եւ օրինաչափութիւններով[5]:

Հալէպահայ գաղութը առաւել կը ստուարանայ ու կը բարգաւաճի ԺԶ.-ԺԷ. դարերուն, մէկ կողմէ՝ ԺԶ. դարավերջի տարատեսակ թուրքմէնական ցեղերու արշաւանքներուն հետեւանքով Հայաստանի մէջ ստեղծուած տնտեսական եւ քաղաքական ծանր իրավիճակին պատճառով հայ բնակչութեան Միջին Արեւելք, նաեւ՝ Հալէպ զանգուածային արտագաղթին, միւս կողմէ՝ միջազգային առեւտուրի ու ապրանքաշրջանառութեան մէջ Հալէպի դերի մեծացման եւ հետեւաբար ստեղծուած առեւտրատնտեսական բարենպաստ պայմաններուն բերմամբ: Ասիայէն Եւրոպա երկարող միջազգային առեւտրական ուղիներուն վրայ կարեւոր հանգուցակէտ հանդիսացող Հալէպը չէր կրնար վրիպիլ միջազգային տարանցիկ առեւտուրի մէջ բարձր դիրքեր գրաւած հայ վաճառականներուն եւ յատկապէս ջուղայեցի հայ խոճաներու ուշադրութենէն:

Հալէպ կը սկսին կեդրոնանալ Հայաստանի տարբեր կողմերէ եւ հայ գաղթավայրերէ հասած մեծատուն վաճառականներ, խոճայական դասի ներկայացուցիչներ, որոնք կարճ ժամանակի մէջ գերիշխող դիրքեր գրաւելով իրենց ձեռքը կը կեդրոնացնեն ոչ միայն Հալէպի, այլեւ ամբողջ երկրի առեւտրային շրջանառութիւնը՝ գրեթէ բոլոր հիմնական ուղղութիւններով, ու ասոնց վրայ ազդելու կարեւորագոյն լծակները[6]:

ՀԱԼԷՊԸ ԺԸ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ԿԵԴՐՈՆ

Սիմէոն Լեհացի, որ 1616ին այցելած է Հալէպ, մեծ հիացումով կը խօսի Հալէպի հայ վաճառականներուն մասին. «*Եւ այս քաղաքս մեծ պէնտէր է եւ շահրիստան. եւ յինքն կայ Հնու-Հնդուստանու մարդ, ամէն տեղաց վաճառական. եւ ինչ կումաշ կամիս, անդ գտանես*»[7]:

Հալէպի մէջ նոյնպէս, ինչպէս այլուր, հայ խոճաներն ու վաճառականները աշխուժ մասնակցութիւն ունէին համայնքի ներքին կեանքին: Անոնք էին գաղութին կենսունակութեան, բարգաւաճումին եւ փայլուն իրագործումներուն երաշխաւորները: Ջուղայեցի նշանաւոր խոճաներու՝ Պետիկ եւ Սանոս Չելեպի եղբայրներուն, անձնական նախաձեռնութեամբ եւ հոգածութեամբ հիմնովին կը վերակառուցուի ու կ'ընդարձակուի համայնքի կեանքին մէջ առանցքային դեր ունեցող Ս. Քառասուն Մանուկ՝ երեք խորաններով սիւնազարդ շքեղ եկեղեցին, այլեւ առաջնորդարանն ու յարակից կառոյցները: Լեհացի իր ուղեգրութեան մէջ մեծ դրուատիքով կը պատմէ խոճաներ Պետիկին եւ Սանոսին մեծագործութիւններուն մասին. «*...[հասանք] ի հռչակաւոր եւ մեծահամբաւ մայրաքաղաքն Հալապ. եւ Հոգեւոր Տէրն փարաւ զմեզ ընդ իւր Դարպասն եւ իջաք Եպիսկոպոսարանն: Եւ կայր ...Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Քառասունք. եւ յայսմ ամի նոր նորոգած էր մեծցուցած՝ լայն եւ ընդարձակ, գմբէթաշէն եւ սայլակապ, յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ, եւ շինօղն էր խոճայ Սանոս՝ եղբայր խոճայ Պետրիկին: Զի էր Պետրիկն մեծ ոմն եւ երեւելի. զի որպէս փաշայ մի շրջէր, երեսուն, քառասուն եասախչով. ունէր ենիչերիք, սբահիք... կօմրուկն, մուխթասիպութիւնն, սուպաշութիւնն, խաներն, համամնին եւ այլն ամենայն նորա ձեռքն էր*»: Լեհացի խօսելով Հալէպի հայ վաճառականներուն մասին, կը գրէ. «*Իմաստունք, փարթամք, գեղեցկատեսիլ, նման Ջուղայեցոց եւ Ամթեցոց՝ անուանիք եւ մեծ վաճառականք, որ մարդ ամաչէր երեսվին հայիլ: Կայր խոճայ Ղանտրիլն եւ այլ համբայք նորա քառասուն հազար, յիսուն հազար բեռան տէր...*»[8]:

Հալէպահայ երեւելի խոճաներ ու իշխաններ եկեղեցական թանկագին սպասքով, ծիսական իրերով, սրբապատկերներով կը զարդարեն նորոգուած եկեղեցին: Պատահական չէ, որ ժամանակի ձեռագիր յիշատակարաններուն մէջ «*երկնանման*», «*յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ*» այլեւ «*աստուածաբնակ մենաստան*» բառերով կը բնորոշուի Ս. Քառասուն Մանուկը:

Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցւոյ Գանձատունը պահուող եկեղեցական սպասքի եւ զարդեղէններու արձանագրութիւնները, ինչպէս նաեւ Հալէպ գրչագրուած ձեռագիրերու յիշատակարանները լաւագոյնս կ'արտացոլեն հալէպահայ վաճառական-խոճաներու «արդեամբ» ստեղծուած հոգեւոր եւ նիւթական արժէքներու ամբողջութիւնը, այլեւ համայնքին կենսունակ մթնոլորտը: Ի հաստատումն, բաւարար է յիշել, որ Հալէպի գրչատուն-դպրատունը (Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցիի կից), իր ամէնէն փայլուն շրջանը կը բոլորէ ԺԶ.-ԺԷ. դարերուն: Ասիկա զարմանալի չէ, երբ նկատի առնենք, որ մեծմասամբ Հալէպի հայ վաճառականներն էին նաեւ գրչութեան ու դպրութեան, արուեստներու եւ արհեստներու հովանաւորները՝ իբրեւ պատուիրատու, ստացող կամ նուիրատու:

Հայ վաճառականներու սեւեռումը Հալէպ, հետեւաբար նաեւ տնտեսական ներուժի կուտակումը վաճառաշահ այս քաղաքում,

ժամանակագրօրէն կը զուգադիպի Սսոյ Կաթողիկոսութեան առժամապէս Հալէպ հաստատուելուն, ուր դարեր առաջ արդէն հիմնաւոր արմատներ նետած հայոց եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին ունէր հոգեւոր իշխանութեան կեդրոն ըլլալու նախադրեալներ ու պայմաններ:

Սսոյ Կաթողիկոսութիւնը իր հաստատումէն իվեր, յատկապէս 1375էն ետք, երբ կաթողիկոսական աթոռը զրկուեցաւ պետական եւ քաղաքական յենակէն ու զօրավիգէն, չէր կրնար զերծ մնալ քաղաքական թէ կրօնական ոտնձգութիւններէ ու յարձակումներէ:

Այսպէս, Կիլիկիան նուաճած մոնկոլ-թաթարական աւերիչ արշաւանքներուն՝ ԺԵ.-ԺԶ. դարերուն կը յաջորդեն տարատեսակ թուրքմէնական ցեղերու ասպատակութիւններն ու երկարատեւ պատերազմները: 1467 թուակիր յիշատակարանի մը մէջ կը կարդանք. «*Ի մեծ թուին Հայոց ՋԺԶ (1467), ի բազմանալ մեղաց մարդկան եւ յազդմանէ չարին, Տուլղարցի ոմն Շահ-Սուար անուն՝ եղեալ հակառակ Մսրայ սուլտանին... Եւ յետ այսր ամենայնի խորհեցաւ չարութիւն Սըսոյ քաղաքին եւ բերդին, ուստի բազում հեծելազօրօք խաղաց ի վերայ նորայ ի յունիսի երկրորդ օրին, եւ հրկէզ արարեալ՝ անցեալ գնաց*»: Յիշատակագիրն այնուհետեւ կը շարունակէ, թէ՝ ինչպէս Շահ-Սուար գրաւած է Ատանան, Տարսոնը, Այասը, Անարզաբան, Կովառան, Պաղրասը, Այնթապը, Լեւոն Բերդը, Կոպիտառան ու Բարձրաբերդը՝ «*եւ փիրեաց ամենայն լեռնակողմանցն*»: Այս քաղաքները գրաւելէ յետոյ Շահ-Սուար կը շարժի դէպի Ասորիք, կը հասնի Հալէպ եւ կրկին կը դառնայ Կիլիկիա. «*... եւ դարձաւ մրմռալով ի վերայ բերդին Սըսայ, եւ այրեաց...: Եւ քաղաքացիքս ամէն թողաք զտուն եւ զոզակ. եւ Ֆարսահ թուրքմանն թալնեց զքաղաքն, եւ շատ ըոզակ առաւ. եւ զեկեղեցեաց անօթս կողոպտեցին. եւ զամենայն աւերութիւնն զոր արարին՝ չեմ բաւական ընդ գրով արկանել*»[9]:

ԺԵ. դարու կէսերէն սկսեալ եւ յաջորդող գրեթէ ամբողջ ԺԶ. դարուն Արեւմտեան Հայաստանն ու Փոքր Ասիոյ հայաբնակ շրջաններ պատուհասած ճալալիներու չարիքէն զերծ չմնաց նաեւ Կիլիկիան: Այս շրջանի դէպքերու եւ իրադարձութիւններու ականատես Առաքել Դաւրիժեցի պատմագիրը՝ «*աշխարհաւերք եւ աշխարհակործանք*»[10] բառերով կը բնորոշէ ճալալիներու շարժումը, իսկ ճալալիները՝ գազաններ («*...ի մարդակերպ ճալալոց գազանաց ժանեացն զերծելոյն*»[11]): Այլ տեղ մը կը կարդանք. «*Թ. հարիւր ՀՋ (1527) թվին եկաւ Քաւր Սէֆին Ճէլէլայ՝ ի Սիս քաղաք. մարդն փախաւ, ի բերթն ելաւ. շատ աւերում եղաւ. նայ Աստուած ազատեց զՍիս քաղաքն ի ձեռն անաւրէն Քաւր Սէֆէ*»[12]:

Ճալալիներու կատարած վայրագութիւններուն, աւերածութիւններուն հետեւանքները կու գան ամբողջացնել Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ ծլարձակած ձորապետութիւնները, որոնց հարստահարութիւններուն, ճնշումներուն ենթակայ պիտի ըլլար նաեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը: Ատենի (1571) յիշատակարաններուն մեծ մասը կ'աւարտի նոյն՝ գրեթէ

կանոնիկ դարձած բառերու շարայարութեամբ. «...*Անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրիս եւ ծաղկիս, զի կար մեր այս էր. զի դառնացեալ սրտիս գրեցաւ ի դառն ժամանակին յորում նեղիմք յայլազգեաց. զի փաճիկն էառ զԿիպրոս եւ զբազումս կոտորեաց, զմարդ, զխաչ եւ զԱւետարան գերեաց եւ բազում ոճիրս գործեաց, զոր ոչ կարեմք ընդ գրով արկանել...*»[13]:

Այս պայմաններուն տակ, հասկնալի է, թէ ինչու՛ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ մերթընդմերթ հարկադրուած էին իբրեւ աւելի ապահով վայր՝ իրենց նստավայրը փոխադրել Հալէպ:

Մասնաւորաբար ԺԵ. դարավերջը եւ ԺՋ. դարասկիզբը՝ Սսոյ Աթոռին ամէնէն խռովայոյզ ու անապահով մէկ շրջանին, երբ Սիսը վտանգուած ու գրաւուած ճալալիներու ասպատակութիւններուն հետեւանքով, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան համար կարեւոր յենակէտ կը դառնայ Հալէպը, որ հետզհետէ աճած ու բարգաւաճած էր իր՝ Ս. Քառասուն Մանուկ եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներով, իր 'դարպաս թագաւորական'ով՝ հայոց առաջնորդարանով, եւ յարաբերաբար ապահով վայր կը նկատուէր Կիլիկիոյ սահմաններուն մօտ, ուր տեղի հայ խոճաներն ու վաճառականները՝ ազդեցիկ դիրքեր գրաւած էին, վայելելով համակրանքն ու պաշտպանութիւնը Հալէպի իսլամ իշխանութեան: Վերջինիս ազդեցութեան շրջանակին մէջ էին ամբողջ Եփրատի հովիտը եւ Լեռնային Կիլիկիոյ մեծ մասը:

Պատմական աղբիւրներն ու ժամանակի ձեռագրական յուշարձաններու բազմաթիւ յիշատակարաններ կը վկայեն ոչ միայն Սսոյ Կաթողիկոսութեան նստավայրի Հալէպ հաստատումին, այլեւ լոյս կը սփռեն Կիլիկիոյ Աթոռի եւ անոր գահակալներու Հալէպի մէջ ծաւալած գործունէութեան, պատմական կարեւոր դէպքերու եւ իրադարձութիւններու վրայ, որով Հալէպը հայ կեանքէն ներս գրաւած իր բացառիկ դերով եւ դիրքով հանդէս կու գայ որպէս ժամանակի հայ ազգային եւ եկեղեցական կարեւոր կեդրոններէն մէկը:

Գրեթէ անհնար է ստոյգ թուականներ սահմանել Սսի կաթողիկոսներուն յաճախակի տեղափոխութիւններու եւ դեգերումներուն առնչութեամբ: Ե՛րբ եւ ի՛նչ պայմաններու տակ որոշումներ առնուած են Սիսի Աթոռը Հալէպ փոխադրելու՝ կրնանք միայն ենթադրութիւններ կատարել, հետեւելով պատմական սկզբնաղբիւրներու, ձեռագիր յիշատակարաններու հաղորդումներուն: Տուեալները միահամուռ կը հաստատեն, որ Սիսի Կաթողիկոսութեան կամ կաթողիկոսներուն Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս՝ Հալէպ անցուցած շրջանները համընթաց են՝ Կիլիկիոյ քաղաքական վերիվայրումներուն, «*դառն եւ անհանգիստ*» ժամանակներուն:

Այսպէս, Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական պայմաններուն, իրարայաջորդ պատերազմներու եւ հարստահարութիւններու հետեւանքով Կիլիկիոյ կաթողիկոսներէն ոմանք իրենց գահակալութեան ամբողջ տեւողութեան, ոմանք՝ միաւոժամանակ, իրենց նստավայր ընտրած են Հալէպը: Մասնաւորապէս՝ Յովհաննէս Բ.

Թլկուրանցի (1489-1525), Յովհաննէս Գ. Քիլիսցի (1525-39), Ազարիա Ջուղայեցի (1584-1601), հակաթոռ Պետրոս Կարկառեցի (1601-08), Յովհաննէս Դ. Այնթապցի (1602-21), հակաթոռ Դաւիթ Կարկառեցի (1663-72), հակաթոռ Ազարիա Կարկառեցի (1677-81), նաեւ յաջորդող կաթողիկոսներ, իրենց գահակալութեան՝ Սիսէն աւելի Հալէպ նստած են, ուրկէ վարած են կաթողիկոսութեան գործերը, զբաղելով նաեւ Երուսաղէմի Պատրիարքարանի խնդիրներով:

Այս առումով յատուկ ուշադրութեան են արժանի Լեհացիի հետեւեալ տողերը՝ «*Եւ կաթողիկոսարանն ունէր ներքնատուն, միջնատուն եւ վերնատուն վիմաշէն: Եւ պատրիարգն սուրբ Երուսաղէմայ եւ կաթողիկոս Սսա էր Յովհաննէս կաթողիկոս, որ միշտ Հալէպ նստէր*»[14]: Լեհացի Հալէպի առաջնորդարանը «կաթողիկոսարան» կը կոչէ, անշուշտ նկատի ունենալով անոր կաթողիկոսանիստ հանգամանքը:

Հալէպի ազգային եւ եկեղեցական պատմութեան ամէնէն արդիւնաւոր ու փառաւոր շրջանն է այս, երբ Կաթողիկոսութեան ծանրութեան կեդրոնը Հալէպ փոխադրուած է: Հոգեւոր, կրթական-մշակութային գործիչներու աստղաբոյլ մը կը փայլի Հալէպի Ս. Քառասուն Մանուկ եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներու հովանիին տակ՝ կաթողիկոս, արքեպիսկոպոսներու, եպիսկոպոսներու, բանիբուն վարդապետներու, քահանաներու բազմութիւն մը, իրական վանք մը, վարդապետարան մը ժամանակի հասկացողութեամբ՝ մշակոյթի, գիտութեան եւ ուսումներու կեդրոն մը՝ համօրէն:

Սսոյ հոգեւոր պետերու աջակցութեամբ եւ հովանաւորութեամբ աննախադէպ փայլք կը ստանայ Հալէպի դպրատունը, որ լայն առումով իբրեւ գիտութեան եւ կրթութեան կեդրոն կը կազմակերպուի յատկապէս Սիսի Կաթողիկոսութեան Հալէպի մէջ հաստատուելէն ետք: Միջնադարեան հայ արուեստի ու մշակոյթի գրեթէ բոլոր ճիւղերը, գրչութեան, մանրանկարչութեան եւ գիտութեան համակարգերը զարգացման որոշակի աստիճանի կը հասնին Հալէպի մէջ:

Այս այն ժամանակաշրջանն է, երբ Կիլիկիոյ նշանաւոր վանքերուն մեծ մասը կա՛մ անշքացած եւ կամ՝ իսպառ դադրած էր գոյութենէ: Բնականաբար, Հալէպի եւ հալէպահայոց տնտեսական բարգաւաճ վիճակն ու պայմանները կը հրապուրէին հայաշխարհի ամէն կողմերէ եւ առաջին հերթին Կիլիկեան Հայաստանի վանքերէ հասնող գրիչները: Հալէպի մէջ, անոնք լայն հնարաւորութիւն ունէին իրենց արհեստը դրսեւորելու: Հալէպի եկեղեցիները այս կերպով կ'ապահովէին այն կենսադաշտը, ուր իրենց գործունէութիւնը կը շարունակէին Ամիդի, Զէյթունի, Հռոմկլայի, Կարկառի եւ այլ հռչակաւոր վանքեր ու անապատներ ներկայացնող գրիչներն ու ձեռագիրեր ստեղծող վարպետները: Հալէպը կերպով մը կը հանդիսանայ կիլիկեան մշակոյթի եւ գրչութեան աւանդոյթներու կրողն ու շարունակողը:

Գրչութեան այս կեդրոնն ու հոն միաոժամանակ թռիչք առած ուսումնարանը վերելքի ծաղկուն շրջան կը բոլորէ յատկապէս Ազարիա Ջուղայեցի, Յովհաննէս Այնթապցի եւ Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսներուն ու անոնց հետ հոգեւոր մշակութային նշանաւոր գործիչներու Հալէպ հաստատումէն իվեր եւ այս՝ բոլոր առումներով՝ գրչութեան, գիտական եւ ուսումնական ճիւղերուն մէջ: Իմաստասէր, փիլիսոփայ, աստուածաբան րաբունիներու, վարդապետ-ուսուցիչներու ներկայութիւնը դասատունէն ներս, կը հաստատէ թէ այստեղ գործի լծուած էին գիտական բարձր աստիճանի հասած հոգեւոր, կրթական գործիչներ: Ժամանակի ձեռագրական աղբիւրները կը յիշատակեն, որ Սսոյ հոգեւոր պետերը ոչ միայն կ'առաջնորդէին, կը ղեկավարէին ուսումնական դասընթացքը, այլեւ ընդհանրապէս իրենք էին գրչութիւնն ու մատենական արուեստը ծաւալողներն ու զարգացնողները Հալէպի մէջ: Յատկանշական է կաթողիկոսներու, գիտնական վարդապետներու աշխուժ մասնակցութիւնը դասատան բոլոր աշխատանքներուն, ուր անոնք հանդէս կու գան իբրեւ գրիչ, կազմող կամ նորոգող, այլեւ պատուիրատու կամ ստացող:

ԺԶ.-ԺԷ. դարերու Հալէպի հայագաղութը հանդիսանալով հայ հոգեւոր-մշակութային եւ տնտեսական ներուժի կուտակման կեդրոն մը, կը վերաճէր իբրեւ հոգեւոր եւ աշխարհիկ ուժերու մէկտեղում, հետեւաբար նաեւ առիթ եւ հնարաւորութիւն՝ արծարծելու համազգային խնդիրներ, ծաւալելու կրթական, մշակութային գործունէութիւն, յառաջ բերելով համընդհանուր շարժում մը: Այդ շարժման որպէս հիմնական մղիչ ուժ հանդէս կու գան գաղութին կեանքի այլազան բնագաւառներուն մէջ ազդեցիկ դերակատարութիւն ունեցող երկու հիմնական ուժեր՝ եկեղեցին եւ վաճառականութիւնը: Հալէպ, այսպիսով, կը դառնայ հայ գաղթաշխարհի ամէնէն ծաղկուն եւ կարեւոր կեդրոններէն մէկը, զուգակշռելով նոյն ժամանակի հայկական գաղթօճախներ Ղրիմի, Լւովի, Պոլսոյ, Նոր Ջուղայի կեդրոնները:

Պատմական բազում փաստեր կը վկայեն, որ Հալէպը կաթողիկոսական նստավայր դառնալով, յաճախ յայտնուած է համազգային կարեւոր խնդիրներու կիզակէտին, ինչպէս՝ Երուսաղէմի պարտուց վճարման համար Հալէպի մէջ կազմակերպուած համազգային հանգանակութեան, կամ Ազարիա կաթողիկոսի Հռոմի հետ մշակած յարաբերութիւններուն, դաւանաբանական տարակարծութիւններուն եւ առհասարակ, կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ծայր առած ներքին անհամաձայնութիւններուն՝ հակաթոռ կաթողիկոսներու ձեռնադրութիւններ եւն.:

Այսպիսով, Հալէպի հայ իրականութեան մէջ միաժամանակ ասպարէզ եկած երկու կարեւոր ուժերու մէկտեղումով Հալէպի հայ գաղութը աւելի կազմակերպուած ու նպատակասլաց բնոյթ կը ստանայ, իսկ հասարակական-մշակութային կեանքը դուրս կու գայ համայնքային նեղ շրջագիծէն, ձեռք բերելով ազգային բովանդակութիւն ու նկարագիր:

ՅԱՏԿԱՆՇԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ, ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱԼԷՊԵԱՆ ՇՐՋԱՆԷՆ

Հալէպի գրչութեան առնչուող մէկէ աւելի ձեռագիրերու մէջ պահպանուած յիշատակարաններէն պարզ կը դառնայ, որ Յովհաննէս Բ. Թլկուրանցի կաթողիկոսի (1489-1525)[15] օրով՝ Սիս ոչ միայն անապահով էր, այլեւ ինչպէս դէպքերու ժամանակակից եւ ականատես Դաւրիժեցի կը գրէ՝ ամէնուր անիշխանութիւն, անօրէնութիւն ու աւերածութիւն կը տիրէր. «*...երկիրն անտէր եւ ամայի էր յաշխարհակալ բռնաւորաց*»[16]: Հետեւաբար Թլկուրանցի իր գահակալութեան տարիները Սիսէն աւելի Հալէպ կ'անցընէ, ուրկէ կը վարէ Երուսաղէմի գործերը, ստէպ այցելելով նաեւ Ս. Քաղաք: Հալէպի Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցիի թիւ 71 «Գանձարան»ը, գրուած 1479ին՝ «*ի դառն եւ անբարի ժամանակի*», «*ի հայրապետութեան Հայոց Յովհաննէս Թուլկուրանցի կաթողիկոսի*», կը պարունակէ 1500ին գրուած յիշատակարան մը, որ ուշագրաւ մանրամասնութիւններ կը յայտնէ Թուլկուրանցիի օրօք, հաւանաբար նաեւ իր հրամանով Ռէիս Իսայի կառուցած ու շէնցուցած Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցիին, ինչպէս նաեւ 'դարպաս թագաւորական'ի եւ ուխտաւորներու յատուկ խուցերու մասին: Ահա անանուն գրչի թողած չափածոյ գողտրիկ յիշատակարանին այդ հատուածը.

Մովսէս վարդապետն եւ ես ծառայն,
Եկայք յաշխարհս արեւմտեան:
Ձի տեսչացաք սբ. Յարութեան.
Եկեալ հասաք փունըս Շամեան,
Հալապ քաղաք ի շահաստան:
Հանդիպեցաք ուրախութեան,
Եւ ցնծացաք հոգով լըման,
Ձի նոր շինեալ էր սբ. խորան,
Յանուն սրբոց Խ (քառասուն) Մանկան[17]:

Եկեղեցիի շինութեան մասին վիմագիր արձանագրութիւն մը կը պահուի թանգարանի վերածուած Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին մէջ. «*Յանուն աստուծոյ ի թվին ՋԽ (1491) ի պարոնութեան Իւզտմուռին եւ ի յառաջնորդութեան տէր Յովհաննէս կաթողիկոսին՝ ես Ըռէիս յԻսէս, շինել տվի զեկեղեցիս յանուն Սբ. Քառասնիցն յիշատակ...*»[18]:

1272ին Կեռան թագուհիի պատուէրով Սսոյ մէջ գրուած ու պատկերազարդուած մագաղաթէ բարձրարժէք Աւետարանը (Երուսաղէմ, ձեռ. թիւ 2563) 1523 թուականին գնած է Յովհաննէս Թլկուրանցի կաթողիկոսը եւ նուիրած Ս. Յակոբայ Վանքին, իր ձեռքով յիշատակագրութիւն մը թողլով ձեռագրին մէջ. «*Ձվերջին ստացաւղ սուրբ ոսկիպատ աւետարանիս զՏէր Յոհաննէս կաթողիկոս Թուլկուրընցին աղաչեմ յիշել ի սուրբ յաղաթս ձեր. որ ստացաւ զսա ի յիշատակ անջինջ*

որ կենայ ի սուրբ Յակոբս... Արդ գնեցի զսուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց ՋՀԲ (1523), եւ եդի յիշատակ ինձ ի Սուրբ Յակոբս...»[19]:

Այս յիշատակարանէն, ինչպէս նաեւ աղբիւրներու մէջ տեղ գտած անուղղակի տուեալներէ կրնանք հետեւցնել, որ Թլկուրանցի իր կաթողիկոսութեան վերջին տարիները Հալէպ անցուցած է, ուրկէ եւ Երուսաղէմ մեկնած է իր հետ տանելով Ս. Յակոբին յիշատակ տրուելիք աւետարանը:

Թլկուրանցի կաթողիկոս կը յիշուի նաեւ իբրեւ պատուիրատու եւ ստացող շարք մը ձեռագիրերու, ինչպէս՝ 1597ին օրինակուած «Մեկնութիւն Սահմանացն Դաւթի» (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 1088), 1618ին Հալէպ գրչագրուած «Մատենագրութիւնք Ներսէս Լամբրոնացւոյ» (Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 10509):

Հալէպի եւ Երուսաղէմի վերաբերող ձեռագիրերու յիշատակարաններ, ինչպէս նաեւ կարգ մը աղբիւրներու մէջ տեղ գտած վաւերագրեր[20], արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդեն Թլկուրանցի կաթողիկոսին Ս. Յակոբայ Վանքը պարտատէրերէ եւ վաշխառուներէ ազատելու, վանքին ինչքերը՝ կահկարասին ու սրբազան անօթները իրենց տեղը վերադարձնելու մասին: Այս տուեալները յաւելեալ լոյս կը սփռեն «*անիշխանութիւններու եւ բազմիշխանութիւններու*» արհաւիրքին տակ Թլկուրանցիի կաթողիկոսական գործունէութեան կարգ մը դրուագներուն վրայ:

Ժամանակագրական կարգով յաջորդը՝ Յովհաննէս Գ. Քիլիսցի կաթողիկոս, կը յիշուի քանի մը յիշատակարաններու մէջ, ըստ որոնց, ան նոյնպէս ժամանակ մը Հալէպ կը նստէր: Անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարիները կը զուգադիպին սուլթան Սուլէյմանի ձեռնարկած պատերազմական արշաւանքներուն (1526, 1527), որոնց հետեւանքով Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքները - ներառեալ Սիսը - մեծ վնասներ կը կրեն:

Իրմէ ունինք ինքնագիր յիշատակարան մը գրուած Հալէպի հաւաքածոյի թիւ 4 ձեռագիր Աւետարանին մէջ, ըստ որուն՝ ան 1526ին, այսինքն՝ իր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին, Հալէպի մէջ իր քսակէն 15 ֆլորին վճարելով գրաւէ ազատած է 1511ին Սեբաստիա գրուած Աւետարանն ու զայն նուիրած Հալէպի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցիներուն. «*Ի թվկնիս Հայոց ՋՀԵ (1526) աւետարանս գրաւական էր ԺԵ (15) ֆլրոյ վերայ: Ես Յովանէս կաթողիկոս փուի եւ ազատեցի՝ եւ եդի յիշատակ ինձ եւ ծնաւղաց իմոց հոգոյն, ի քաղաքն Հալապ ի դուռըն սուրբ Ասփուածածնին եւ սուրբ Քառասնիցն...*»[21]:

Յովհաննէս կաթողիկոսի անուան կը հանդիպինք նաեւ Հալէպի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ ներսը, մուտքի դռան վերեւ ագուցուած մարմարէ սալիկին վրայ, որով կը հաստատուի, թէ եկեղեցին նորոգուած է Յովհաննէս կաթողիկոսի օրօք՝ 1535ին. «*Ի թվին հայոց ՋՁԴ (1535), ի կաթողիկոսութեան տէր Յովհաննիսին եւ յառաջնորդութեան Խաչատուր*

եպիսկոպոսին, ի թագաւորութեան սուլթան Սուլէմանին վերստին նորոգեաց խաւճայ Մախսուտն զՍուրբ Աստուածածինս յիշատակ իւր եւ ծնաւղաց իւրոյ...»: Նոյնպէս, եկեղեցիի մուտքի արեւմտեան ճակատին ագուցուած մարմարէ սալիկին վրայ կը կարդանք. «*Շինեցաւ երկու դուռս մերոց ի թագաւորութեան սուլթան Սուլէման եւ հայրապետութեան Հովհաննէս կաթողիկոսի, թվին ՋՁԴ (1535)*»: Յովհաննէս Գ. կաթողիկոսը կը յիշատակուի նաեւ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցիներու նորոգութեան առթիւ, իւրաքանչիւր եկեղեցիի մուտքին վերը զետեղուած արձանագրութեանց մէջ: Առաջինի պարագային կը կարդանք՝ «*Ես եմ դուռն ընդ իս, եթէ ոք մտանիցէ, կէցցէ, մտցէ եւ ելցէ եւ ճարակ գտցէ: Նորոգէցաւ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղէցին թիւն հայոց 984ին (1535) եւ ի թագաւորութեան սուլթան Սուլէմանին եւ ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննէս կաթողիկոսին, եւս կրկին նորոգեցաւ թիւն 1849-ին, եւ...*»: Իսկ երկրորդին պարագային՝ «*Ի թիւն հայոց ՋՁԱ (1532) ի ժամանակի պարոնութեան Կիլիկիոյ եւ յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննու սրբազան կաթողիկոսին երկրորդ շինութեամբ նորոգեալ էր յարեւելից կողմանէ դուռն սոյն Խ (40) մանկանց եկեղեցոյ..., իսկ այժմ ի հարաւ կողմն փոխադրելով սոյն դուռն երրորդ անգամ շինեցաւ... թիւ հայոց 1318 (1869)*»:

Ուշագրաւ յիշատակարան մը կը պարունակէ Հալէպի ձեռագրական հաւաքածոյի թիւ 154 «Յայսմաւուրք»ը, ըստ որուն գրիչը ձեռագրի ընդօրինակութեան ձեռնարկած է 1536ին՝ Զէյթունի բերդին մէջ, բայց աւարտին հասցուցած մղոններով հեռու Հալէպի մէջ. «*...եւ եղեւ գրաւորութիւն գրոյս ի Ջ եւ ՁԵ (1536) թուականին, ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, որ ասի Ծերենց...: Ի գաւառս Սըսոյ՝ ի բերդն Զէթոն, բայց Ե (5) մղոնաւ հեռի գրեցաւ գիրք այս ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննէս կաթողիկոսին, եւ ի բռնակալութեան Տաճկաց խունդքարին Սուլթան Սուլէմանին*»[22]:

Յիշատակարանին մէջ, գրիչը Յովհաննէս Գ. կաթողիկոսը յիշատակելէ բացի, գրչութեան վայրին մասին սեղմ հաղորդման մէջ անուղղակիօրէն կ'արձանագրէ ԺՋ. դարուն տեղի ունեցող պատմական եղելութիւնները, հայկական բնակավայրերու մէջ տնտեսական եւ քաղաքական անկայուն պայմաններու բերմամբ հայ բնակչութեան դէպի Հալէպ անընդհատ հոսքը, եւ արդէն հարուստ եւ բարգաւաճ Հալէպի միջավայրին մէջ գրիչներու ծաւալած կենսագործունէութիւնը: Ձեռագրի ստացողն է տանուտէր Վարդան՝ ի յիշատակ Հալէպի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցիներու:

Որոշ ընդմիջումէ մը ետք՝ Սիսի Կաթողիկոսութիւնը դարձեալ Հալէպ փոխադրուած կը գտնենք Ազարիա Ջուղայեցի կաթողիկոսին օրով: Անոր կաթողիկոսութեան տարիները Կիլիկիոյ քաղաքական ամէնախռովայոյզ ու անապահով շրջանը կը թուին ըլլալ: Մէկ կողմէ ճալալիներու աւերիչ

արշաւանքներուն, միւս կողմէ՝ Կիլիկիոյ վրայ իշխող ձորապետերու հարստահարութիւններուն հետեւանքով ամայացած ու աւերուած էին գիւղեր ու քաղաքներ, Սիսը՝ գրաւեալ ու աւերակ, ուստի՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը կրկին ապաստան կը գտնէ Հալէպ:

ԺԶ. դարավերջի Հալէպի հայ գաղութը ազգային-հասարակական, հոգեւոր-մշակութային բացառիկ շրջան կը բոլորէ Ազարիա Ջուղայեցի կաթողիկոսի ժամանակ. ան իր նախորդին՝ Խաչատուր Բ.ի կողմէ յաջորդ նշանակուելով կաթողիկոսական գահ կը բարձրանայ 1584ին եւ 17 տարի (1591-92, մէկ տարի ընդմիջումով) կը վարէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը՝ աթոռանիստ ընելով Հալէպը[23]: Ազարիա առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ ԺԶ. դարու հայ եկեղեցականներու շարքին, ոչ միայն իբրեւ բազմահմուտ հոգեւորական՝ «*քաջ րաբունապետ, փիլեզերալոյս վարդապետ*», այլեւ իբրեւ ազգային, հասարակական գործիչ, իբրեւ նախաձեռնող եւ քաղաքագէտ հոգեւոր պետ[24]:

Իր աթոռակալութեան շրջանին երկու հակաթոռ կաթողիկոսներ կ'օծուին՝ Տիրատուր եպիսկոպոս՝ 1586ին, եւ ոմն Յովհաննէս՝ 1588ին[25]: Դարուն պատմիչը՝ Դարանաղցի մերթ հակասական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Ազարիա կաթողիկոսի մասին. «*...որ յառաջ քան զկաթողիկոս լինիլն երկաթ ագանէր եւ յետոյ թոյլամորթացաւ, փոխեցաւ զգործքն եւ զգեստն, բայց ի քարոզութենէ եւ ի դասասացութեանց ի վարժելոյ զբազմութիւն աշակերտացն ոչ դադարեաց, որ եւ աշակերտք սորին հռչակաւորք եւ պերճականք եղեն...*»[26]: Դարանաղցիի այս դիտարկումները հիմք կու տան մեզի հաստատելու, որ Ազարիա Հալէպի մէջ եւս չէ դադրած «ի քարոզութենէ» եւ մանաւանդ՝ «ի դասասացութեանց», որու վառ ապացոյցն է նաեւ Հալէպի մէջ ծաղկած դասատուն-գրչատունը՝ ուսումնապետ կաթողիկոսին օրօք[27]: Ջուղայեցիի աշակերտն ու յաջորդը՝ Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոս, իր ընդօրինակած ձեռագիրերէն մէկուն յիշատակարանին մէջ կը խնդրէ յիշել իր ուսուցիչը. «*...յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զհոգեւոր հայրն մեր եւ զլուսատուն հոգւոց մերոյ՝ զվերադիտողն Հայոց զՏէր Տէր Ազարիան*» (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 516):

Այս շրջանի Սիսի Կաթողիկոսութեան պատմութեան քանի մը դրուագներ կը նշանաւորեն Ազարիայի կաթողիկոսութիւնը Հալէպի մէջ: Առաջինը՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքի պարտքերու հատուցման համար կազմակերպուած հանգանակութիւնն է, որ դուրս գալով գաղութի սահմաններէն կը տարածուի հայկական գաւառներուն եւ կեդրոններուն մէջ:

Ջուղայեցիի կաթողիկոսութեան ատեն Ս. Յակոբ դարձեալ ճնշուած է ծանր հարկերու եւ պարտքերու տակ: Դարանաղցի, որ այդ ժամանակ Երուսաղէմ կը գտնուէր, կ'ըսէ թէ խաչ մը անգամ չէր մնացած Ս. Յակոբայ Վանքին մէջ: Դարանաղցի բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ կը

հաղորդէ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռը պարտքերէ ազատելու համար Ազարիա Ջուղայեցիի ծաւալած գործունէութեան մասին. «*Եւ ինքն Ազարիան նստէր ի Հալապ եւ հովուէր զհոտ իւր, մանաւանդ հոգ տանէր Սուրբ Յերուսաղէմայ, որ ի ժամանակին յայնմիկ խիստ առաւել տագնապի էր եւ ի մեծ վտանգի կայր մեր վանքն հայոց Սուրբ Յակոբն՝ ի յառաջնորդութեանն Դաւիթ եպիսկոպոսին: Եւ այս Դաւիթս անհուն եւ անվճար պարտական էր արարեր զՍուրբ Յակոբն եւ զՍուրբ Յարութիւնն, զամենայն սրբութիւնքն՝ զոսկեղէն եւ զարծաթեղէն, զխաչ եւ զոսկետուփ աւետարանքն եւ զշուրջառքն գրաւ էին եդեալ մօտ յարապ տաճկացն: Յորժամ մեք այլ կացաք Դաւթի ժամանակն, մէկ խաչ չկայր եւ ոչինչ սրբութիւն կամ սպասք զարդուց, մերկացուցեր էր զամենայն*»[28]:

Ջուղայեցի՝ Ս. Յակոբը փրկելու համար, ժամանակի նշանաւոր հոգեւորականները կը հրաւիրէ ժողովի, ուր կ'որոշուի ազգային հանգանակութիւն մը կազմակերպել հայաշատ կեդրոններուն մէջ: Հանգանակութիւնը կը կատարուի չորս ուղղութիւններով. 1՝ Ազարիա իր աշակերտներուն հետ կը ստանձնէ՝ «*զՍեբաստիոյ սանճաքն եւ ...զԵւդոկիա, զԳաղատիա, զՀալէպ եւ զամենայն տունն Կիլիկեցւոց*»[29] (այլ աղբիւրներու համաձայն Ազարիա մինչեւ Բաղէշ հասած է), 2՝ «*զԱմիթ եւ զամենայն Միջագետս*»՝ Սրապիոն Ուռհայեցի մեծ վարդապետ, 3՝ Կարին եւ շրջակայքը՝ Պետրոս Կարկառեցի, իսկ 4՝ Կ. Պոլիսը՝ Գրիգոր Կեսարացի:

Ազարիա 1600ին կը հասնի Բաղէշ «*Արդ գրեցաւ սա ի դառն եւ ի չար ժամանակիս. Զոր անօրէնքն յամէն դիմաց նեղեն զքրիստոնեայս ի հարկապահանջութիւն, որ ի բազում... պարտս անկեալ էր ի վերայ Երուսաղէմայ, եւ Երուսաղէմ կայր ի գերութիւն նոցա: Զոր տեսեալ եւ լուեալ սուրբ վարդապետն Ազարիայ, որ էր յայնմ ժամանակի հայրապետ Սըսայ եւ փղցկայր ի սրտի իւրում, եւ ոչ գիտէր թէ զինչ արասցէ: Եւ ի տրլչութենէ Հոգւոյն Սրբոյ էարկ ըզմտաւ ելանել յերկիրն Հայոց առնուլ ողորմութիւն ըստ Պօղոսի. տանել եւ ազատել զԵրուսաղէմ ի յայլ ազգաց: Եւ եկեալ եհաս քարոզութեամբ ի քաղաքս Բաղէշ...*»[30]: Նոյն թուականին կը դառնայ Ամիդ, եւ Նոյեմբեր 4ին՝ կը հասնի Հալէպ[31]: Հանգանակութիւնը կը շարունակուի երեք տարի. «*...վասն Սուրբ Երուսաղէմայ պարտուցն Գ. (3) ամ հեռացեալ յաթոռն ընդ արեւելս...: Զկնի Գ. (3) ամաց եղեւ գալուստ նորա ի Հալապ*»[32]: Ապա Երուսաղէմ կ'երթան եւ պարտատէրերուն վճարելով՝ «*զոմանս աղաչելով եւ զոմանս տեղաց փաշայովն երկեցուցեալ*», գրաւէ կ'ազատեն ու վանքին կը վերադարձնեն սպասներն ու զարդերը:

Ուրիշ եղելութիւն մը եւս կ'առնչուի Սսոյ Կաթողիկոսութեան հալէպեան ժամանակաշրջանին եւ մասնաւորապէս Ազարիա կաթողիկոսի անձին՝ Հռոմի հետ համարձակ յարաբերութիւններուն: Աղբիւրներու համաձայն, 10 Ապրիլ 1585ին Ազարիա կաթողիկոս Հալէպի մէջ կը գրէ եւ կը կնքէ

պապին ուղղուած նամակ մը՝ «*...հաւատոյ սահմանադրութեանց քաղկեդոնական...*», ուր պատմութենէն օրինակներ բերելով, իր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէ ընդունելու դաւանաբանական տարբերութիւնները, հետեւաբար նաեւ կաթոլիկ դաւանանքը:

Նոր Տոմարի հեղինակ Գրիգոր ԺԳ. քահանայապետը (1572-83) լրջօրէն ձեռք առած էր Արեւելքի եկեղեցիները Հռոմին միացնելու ծրագիրը, պատուիրակներ ղրկած Սիս եւ Հալէպ՝ տեղւոյն վրայ հարցը ուսումնասիրելու եւ յարաբերութեան մէջ մտնելու Հայ Եկեղեցւոյ հոգեւոր պետերուն հետ: Ինչպէս կը պարզուի Հռոմ ուղարկուած նամակներէն, Ազարիա հնարաւոր զիջումներ ըրած է Վատիկանին՝ անկէ քաղաքական եւ նիւթական օժանդակութիւն ստանալու յոյսով: Նամակը գրուած է Հալէպի մէջ, ուր ամենայն հաւանականութեամբ հրաւիրուած է ժողով՝ պապին պատասխան նամակը գրելու համար: Կարգ մը աղբիւրներու համաձայն, նամակը կնքած եւ հաստատած են հոգեւոր եւ աշխարհիկ դասի ինը ներկայացուցիչներ: Ուրիշներ՝ որպէս Ազարիայի խօսքերը հաստատողներ, կը յիշատակեն չորս եպիսկոպոսներ միայն: Մինչ դէպքերու ժամանակակից Դարանաղցի կը գրէ, որ Հալէպի առաջնորդ Ղազար եպիսկոպոսն էր, որ Ազարիայէն գաղտնի, անոր անունով կը գրէ այդ նամակը եւ կնիքը գողնալով կը կնքէ զայն: Ղազար եպիսկոպոս իր ստորագրութիւնն ու կնիքը կը դնէ նամակի վերջաւորութեան, որով կը հաստատուի անոր իսկութիւնը. «*Ես Ղազար եպիսկոպոս Հալապ քաղաքի առնեմ վկայութիւն որպէս տէր ազարիա կաթողիկոսն մեր յառաջն քան զգալն ի Հալապայ յեփրին ժամանակս վասն Սիս գնալուն, ընդունեցաւ եւ յայտնեաց զասացեալ դաւանութիւն լուծմամբ եւ հատիր կայք ի յայս յայտնութիւն բազում քահանայիւք եւ այլ եպիսկոպոսիւք, եւ նմանապէս մեք ...վկայութիւն առնեմք, որ ձեռագիրն եւ կնիքն եւ ձեռագիրն ըստոյգ ձեռամբ կաթողիկոսին է, ի վկայութիւն այսմ գրեցի...*»[33]:

Դժուար է այս հարցին առնչութեամբ եզրահանգումներ կատարել: Կը կարծենք՝ մութ եւ անյայտ էջ մը կը պակսի Ազարիա կաթողիկոսին Հռոմի հետ բանակցային գործընթացէն, որ առայժմ առեղծուած կը մնայ: Աւելի կը հակինք Դարանաղցիի տուեալներուն, քանզի Ազարիայի պէս բազմահմուտ եւ խորաթափանց հոգեւորական մը կարելի չէ, որ նման ճամփաներով առաջնորդէր իր եկեղեցին, մանաւանդ, որ գոյութիւն ունեցող վաւերագրերը բաւարար չեն հաստատելու, թէ ուղղակի Հայ Եկեղեցին Հռոմին միացնելու կամ դաւանափոխութեան խնդիր մը կայ: Բաբկէն եպիսկոպոս (ապա աթոռակից կաթողիկոս) այս խնդրին շուրջ իր վերլուծութիւններն ու դիտարկումները կատարելով, հետեւեալը կ'ըսէ. «*անգամ մըն ալ ուշադրութիւն կը հրաւիրենք Լէոնարդոյի (պապական նուիրակ) տեղեկագրին վրայ. վասնզի այս բանգէտ նուիրակը շատ լաւ թափանցեր է հայ ժողովուրդին քաղաքական ահռելի վիճակին եւ Հայոց հոգեբանութեան՝ մատը ուղղակի դնելով վէրքին կամ պէտքին վրայ եւ*

երկու խօսքով բանաձեւած է՝ այս ժողովուրդը կաթոլիկ կ'ըլլայ, եթէ Հռոմ կրնայ ազատել զինքն հարսպահարութիւններէն կամ Ազարիայի բառով՝ 'փնանկութենէն'»[34]:

Ազարիա կաթողիկոս կը վախճանի 1601ին եւ կը թաղուի Հալէպի Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցիին մէջ: Ըստ Չամչեանի՝ «*Այլ մինչեւ էր սփռեալ ելուզակաց ի Հայաստան, մին ի նցէ, որոյ անուն էր Սաթըրճի Լէվէնտ՝ յաւարի էառ զՍիս քաղաք Կիւլիկիոյ, եւ կողոպտեաց զկաթողիկոսարանն ընդ որ փխրեալ յոյժ Ազարիայ Ջուղայեցւոյ կաթողիկոսին. Սսոյ անկաւ ի հիւանդութիւն եւ մեռաւ յամի. 1601. ՌԾ ի յունիսի. 2*»[35]: Յովհաննէս Այնթապցի սապէս կը նկարագրէ անոր մահը. «*Այդ միջոցին սաստիկ մահտարաժամ մը կար. յանկարծ հիւանդացաւ Ազարիա, հինգ օր պառկեցաւ եւ աւանդեց իր հոգին: Խաւար պատեց Հայոց փունը, որովհետեւ զրկուեցանք այսպիսի պայծառ արեւէ մը*»[36]:

Ազարիա կաթողիկոսի աճիւնն ամփոփող մարմարէ տապանաքարը (զետեղուած Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցիի հին մատռան խորանին վարը՝ աստիճաններու միջեւ), ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «*Յոր վասն անչափ սիրոյ քոյին բանդ ի կուսէն առէր մարմին աղաչանօք Աստուածածնին, թող ըզյանցանս փէր Ազարիայ կաթողիկոսին, որ եւ հանգեաւ ի մեծ թվին ՌԾ (1601) աւելորդին, յորժամ գայցես աշխարհ կրկին, յարո՛յ ըզսա փառոք քոյին, զիս զմեղօք որդի սորին, զփէր իմ պահեա շնորհիւ քոյին, ամէն*»:

Ազարիայի կը յաջորդէ իր ընտրելագոյն աշակերտներէն Յովհաննէս Այնթապցի: Երբ «*...կաթողիկոսն Սսոյ (Ազարիա Ջուղայեցի) անկաւ ի հիւանդութիւն եւ մեռաւ յամի. 1601 ՌԾ. ի յունիսի 2: Էր սորա աշակերտ Յովհաննէս վարդապետ Անթափցի*», որ կաթողիկոսութենէն առաջ արդէն տարբեր առիթներով կը փայլի Հալէպի մէջ իբրեւ գործակից Ազարիայի[37]: Յովհաննէս Դ. Այնթապցի կրթութիւնը ստացած է նախ Սիս, ապա Հալէպ, աշակերտելով Ազարիա Ջուղայեցիին:

Այնթապցի մէկն է այն կաթողիկոսներէն, որ բազում յիշատակագրութիւններ ձգած է: Ասոնք արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն իր կատարած գործերուն եւ ժամանակի անցքերուն մասին: Յայտնի է, որ ինչպէս նախորդներուն, Յովհաննէս Այնթապցիի օրօք եւս, Սսոյ Կաթողիկոսարանն իր մայրավանքով ենթակայ էր ձորապետերու եւ բռնաւորներու յարձակումներուն, ուստի Այնթապցի նոյնպէս ստիպուած կ'ըլլայ ժամանակ մը Հալէպ նստիլ: Անոր անուան յիշատակութեան կը հանդիպինք Հալէպի շարք մը գրչագիրերու մէջ՝ իբրեւ գրիչ, պատուիրատու եւ ստացող, այլեւ կազմող ու նորոգող: Որպէս այդպիսին, ան կը հանդիսանայ Հալէպի դասատան առաջնորդող դէմքերէն: «*Երաժիշտ եւ բարձրաբարբառ քարոզ փիեզերաց*», «*քաջ եւ անյաղթ փիլիսոփայ*» տիտղոսները տրուած են իրեն: Հասցուցած է աշա-

կերտներու աստղաբոյլ մը՝ Խաչատուր Զէյթունցի, Պետրոս Կարկառեցի, Ներսէս Սեբաստացի (ապա կաթողիկոս Կիլիկիոյ), Մեսրոպ Պուղտանցի:

1586ին, Յովհաննէս տակաւին աբեղայ, իր ուսուցիչ Ազարիա Ջուղայեցիի խնդրանքով կ'ընդօրինակէ Գրիգոր Նարեկացիի «*Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն*»ը եւ կը խնդրէ՝ անմեղադիր ըլլալ «*ի սխալանաց եւ ի պակասութեան*» գրին՝ «*զի թէ շեշտ եւ թէ կէտ եւ թէ կիտ, եւ ստորակիտ, եւ այլ որ ինչ արուեստ կայ ի սմա դու իմաստուն եւ ճարտար մտաւք քննայ, զի ես խիստ տառապանօք գրեցի. զի ոչ թանաք ունէի եւ ոչ շիքրոն. ի վերայ ծնկիս եւ ի վերայ բարցին նաւտրեցի. Այնոր համար արհեստին փոյթ չեղայ*»[38]:

1601ին Հալէպի մէջ կը ստանայ եւ կը նորոգէ «Եսայի եւ Թուղթք Պաւղոսի» 1356 թուագիր ձեռագիրը (Վիեննա, Ձեռ. թիւ 113), ուր ձգած է չափածոյ յիշատակարան մը.

«*Ընդ առաջին եւ ընդ զմիջին,*
Սպացողաց այս սուրբ տառի,
Եւ ինձ վերջի սպացողի,
Եւ նորոգողի այս սուրբ կտակի,
Ինձ Յովհաննու բանասիրի...»[39]:

1597ին կը նորոգէ Ս. Յակոբայ մատենադարանը պահուող Աստուածաշունչ մատեան մը եւ իր ոճով յիշատակարան մը կը գրէ. «*Ընդ առաջի աշխատաւորացն շարադրողացն եւ շարագրողացն Աստուածաշունչ Սբ. Կտակիս. զիս նուաստ եւ զտառապեալ ոգիս զՅովհաննէս վարդապետս Յանթըպցի, զնորոգող եւ ըստ ժամանակեայ վայելոծ ըսհոգեբուխ աստուածային...*» (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 2309)[40]:

Այս շրջանի յիշարժան դէպքերէն է Հալէպի մէջ Պետրոս Կարկառեցիի կաթողիկոսացումը: Ան իբրեւ Կիլիկիոյ կաթողիկոս եօթը տարի Հալէպ կը նստի (1601-08), կաթողիկոս ընտրուելով Հալէպի հայոց կողմէ[41], մինչ Յովհաննէս Այնթապցի Սիս կը նստէր[42]: Դարանաղցի այս դէպքերուն մասին հետեւեալը կը գրէ. «*Եւ հալապցիք հակառակ Յովհաննէսին հարկ եդին ի վերայ Պետրոսին եւ սպիպէին զնա լինել կաթողիկոս յանուն Սուրբ Յերուսաղէմայ, զի դու աւագ մեծ վարդապետ ես ի մեջ ամենայն հայոց եւ բազում աշակերտելոց հայր եւ Հալապս մերձ Յերուսաղէմայ եւ ամենայն հայոց դուռն է: ...Եւ եղեն երկու բանակ եւ պառակտեցան ժողովուրդն, ոմանք ի Պետրոսն դարձան՝ Հալպայ եղած հայքն, եւ այլ ամենայն աշխարհն կիլիկեցւոց ի Յովհաննէս դարձան ձեռագրովք եւ հնազանդ եղեն նմա ասելով թէ՝ մեք մեր հայրենի աթոռ զՍիս գիտեմք եւ ոչ Հալապ*»[43]:

Կը տեսնենք, թէ Հալէպի հայ գաղութը իր իւրայատուկ ու կարեւոր դիրքով հրապարակ կը դառնայ նաեւ կաթողիկոսական աթոռի շուրջ վէճերու եւ պառակտումներու: Աթոռին կը նստին միաժամանակ երկու

կաթողիկոսներ, երկուութեան եւ պայքարի դուռ բանալով Սսոյ ենթակայ թեմերուն միջեւ[44]:

«*Եւ պարտ էր Պետրոսին լռել եւ ոչ լռեաց, այլ երկու ամ մեծ գժտութիւն եւ խռովութիւն եղեւ ի միջին նոցա, եւ յետ երկու ամացն հազիւ կարացին հաշտութիւն առնել երեսօք եւ ոչ սրտիւք*»[45]:

Այնուհետեւ, համաձայնութիւն մը գոյացած է խնդրի լուծման համար, ըստ որուն՝ երկու կաթողիկոսները պէտք է շարունակէին իրենց գահակալութիւնը՝ մինչեւ երկուքէն մէկուն վախճանիլը, որմէ ետք վախճանողին տեղ յաջորդ պիտի չընտրուէր. «*...պայման եդեալ այսպիսի. զի իւրաքանչիւր վարեսցէ զիւր առանձին վիճակ մինչեւ ի մահ. եւ ի մեռանիլ միոյն՝ միւսն լիցի ինքնիշխան կաթուղիկոս. եւ այնպէս կացին անխռով ամս...*»[46]:

Հակառակ այս ամէնի՝ Հալէպի մէջ կաթողիկոսական աթոռի հաստատումը բարիք մը կ'ըլլայ ոչ միայն համայնքի, այլեւ լայն առումով նաեւ ողջ հայութեան համար: Պետրոս Կարկառեցի՝ «*մեծ եւ աւագ վարդապետն*», իր ժամանակի ամէնէն զարգացած եւ առաջաւոր մտաւորական եկեղեցականներէն մէկը՝ նոր փայլք ու շունչ կը հաղորդէ հալէպահայ գաղութին, յատկապէս գիտական, ուսումական, մշակութային ծիրին մէջ: Կարկառեցիի կենսագիր հեղինակներու աշխատութիւններէն կը տեղեկանանք, որ ան մօտ 40 տարի նախ որպէս աշակերտ, ապա առաջնորդ եւ ուսուցիչ անցուցած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան սահմաններուն մէջ գտնուող՝ Կարկառի Ս. Տիմոթէոս Վանքին մէջ: Իր «հոգեւոր եղբօր»՝ Սրապիոն Ուռհայեցիի հետ աշակերտած է Մեծն Ղուկաս Կեղեցիին, որմէ ստացած է վարդապետական գաւազանը: Իրեն իբրեւ ուսուցիչ կը յիշուի նաեւ Ամիթի դպրոցի Յովհաննէս Շիրակ վարդապետը: Կարկառեցիի մասին դրուատիքի ջերմ խօսքերով կ'արտայայտուի Դարանաղցի. «*Այս Պետրոսս կարի յոյժ առաքինի էր եւ կարի հմուտ գոլով Հին եւ Նոր Կտակարանաց, նրբից եւ արտաքնոց, եւ ժիր էր ի աշակերտաց վարժումն եւ ի դաս ասելն, եւ շատ ժամանակ նստեալ կայր ի վանս Կարկառու, եւ ոչ ելանէր... թէ լինէր երբեմն յամթացիք բռնութեամբ տանէին ի քաղաքն դաս ասել ժամանակ մի եւ դարձեալ դառնայր ի վանս իւր: Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն Հայաստանեայս եւ փայլէր որպէս զարեգակն լուսաւորի ի մէջ աստղեաց*»[47]:

Կարկառեցի հասցուցած է մեծ թիւով աշակերտներ, որոնցմէ, կ'ըսուի թէ՝ «*տասից տուեալ է գաւազան*»: Իր աշակերտներէն էին՝ Կարապետ Թիլաւանցի (Քոթ), Գրիգոր Գանձակեցի, Խաչատուր Կարկառեցի, Ղազար Տարանդացի, Թումա Կարկառեցի, Զաքարէ Վանեցի, Կիրակոս Տրապիզոնցի, Մաղաքիա Թոխաթեցի եւն.[48]:

Բոլոր հիմքերն ունինք ենթադրելու, թէ Պետրոս Կարկառեցի Հալէպի մէջ կաթողիկոս օծուելէ յետոյ, Կարկառի դպրոցը հոն փոխադրած է, եւ

տեղւոյն դասատան մէջ շարունակած դասատուութիւնը մինչեւ իր կեանքին վերջը, որով Հալէպի դասատուն-գրչատունը նոր վերելք կ'ապրի «*քաջ հռետոր եւ րաբուն*»՝ Պետրոս Կարկառեցիի առաջնորդութեամբ:

Պետրոս կաթողիկոս նաեւ բանաստեղծ է: Ձեռագիրերու մէջ պահպանուած են բանաստեղծական յօրինումներ՝ «*Պետրոս կաթողիկոսէ ասացեալ*»: Իրմէ ունինք նաեւ չափածոյ յիշատակարաններ: 1606ին գրած է Ողբ՝ «*Վասն Աւերման Գիւղաքաղաքին Ճուղայոյ եւ Ամենայն Հայոց*» (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 794): Ձեռագրական աղբիւրներու մէջ ան կը յիշուի իբրեւ պատուիրատու, նորոգող եւ կազմող:

Պետրոս կաթողիկոս վախճանած է 1608ին Հալէպ, թաղուած է Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցւոյ հին մատռան ներսը, արեւմտեան որմին տակ, որուն վրայ կայ փորագիր ընդարձակ արձանագրութիւն. «*...Սա ի հօրէ ծընեալ լինի, Կարկառ անուն փոքր քաղաքի եւ սրբութեամբ ինքն սնանի, որպէս գրատրակ յանապատի: Ի յաւիղն մեծ Եփրատ գետի ի վանքն Սբ. Տիմոթէի զամս Խ (40) այլ աւելի վարս ուղղէր ազգի ազգի...*»:

Պետրոս կաթողիկոսի մահէն ետք, Սսոյ իբրեւ միակ գահակալ կը մնայ Յովհաննէս Այնթապցի:

Յաջորդող դարերուն նոյնպէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսներէն ոմանք պարբերաբար Հալէպ հանգրուանած են, որ սակայն այս ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Արաբական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեւան Երկրների Մասին (Եակուտ ալ-Համաուի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ), Հտր. 3*, կազմ.՝ Հ. Նալբանտեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1965, էջ 235:

[2] *Մանր Ժամանակագրութիւններ. XIII-XVIII դդ., Հտր. 1, Նիւթեր Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Գիրք է.*, կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1956, էջ 82:

[3] *Արաբական Աղբիւրները, Հտր. 3*, էջ 287:

[4] Նոյն, էջ 250:

[5] Հալէպի հայոց իբրեւ ինքնուրոյն համայնք կազմաւորման, ինչպէս նաեւ եկեղեցիներու սկզբնական շրջանի վերաբերեալ յստակ եւ ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի: Յայտնի է միայն, որ 1329ին արդէն Հալէպի մէջ հայերը ունէին եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին անունով: Իսկ 1355ին գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանը կը հաստատէ, թէ այդ թուականին արդէն Հալէպի մէջ կար կազմակերպուած համայնք՝ ռէիսի (տանուտէր) գլխաւորութեամբ:

[6] Հալէպի հայ վաճառականներու ձեռքը կը գտնուէր Հալէպի փողերանոցը, մաքսատունն ու արտաքին առեւտուրը: Անոնց կը պատկանէր եւրոպական երկիրներու հետ առեւտուրի, յատկապէս մետաքսի վաճառքի մենաշնորհը՝ մետաքսի ճանապարհի ամբողջ երկայնքին՝ մինչեւ հեռաւոր Արեւելք, Հնդկաստան ու Չինաստան:

[7] *Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն Եւ Յիշատակարանք*, Հրատ.՝ Հ. Ն. Ակինեան, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1936, էջ 320:

[8] *Սիմէոն Դպրի*, էջ 318:

[9] *ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Հտր. Բ. (1451-1480 թթ.)*, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1958, էջ 273:

[10] *Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցւոյ Կամ Դարանաղցւոյ*, հրատ.՝ Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբ, 1915, էջ 13:

[11] Նոյն:

[12] *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ, Հտր. Բ.*, յօրինեց՝ Հայր Բարսեղ Սարգիսեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1924, էջ 488:

[13] Բաբկէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441էն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1939, էջ 146:

[14] *Սիմէոն Դպրի*, էջ 319:

[15] Բանասիրութեան մէջ մինչեւ վերջերս ընդունուած էր կարծել, որ բանաստեղծ-տաղերգու Յովհաննէս Թլկուրանցի եւ կաթողիկոս Յովհաննէս Թլկուրանցի նոյն անձն է: Սակայն ներկայիս ապացուցուած է, որ բանաստեղծ Յովհաննէս Թլկուրանցի ապրած է ԺԴ. դարու երկրորդ եւ ԺԵ. դարու առաջին կէսին, հետեւաբար բացառուած է, որ միեւնոյն անձը ըլլայ:

[16] *Դարանաղցի*, էջ 85:

[17] *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց, [Հտր. Ա.]*, կազմեց՝ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպարան, 1935, էջ 151:

[18] Իդէպ՝ 1500 թուագիր յիշատակարանի մը համաձայն Ռէիս (տանուտէր) Իսա Ս. Քառասուն Մանուկ Եկեղեցիին հետ մէկտեղ կառուցած է նաեւ նոյն բակին մէջ գտնուող մարոնիներու եւ յոյներու եկեղեցիները՝ «*...Այլ եւ զխորանն մարունեան, նոյնպէս զազգին ըզհոռոմեան...: Այլ եւ խըցեր հանգըստարան, ի գալ հիւրոցն աւտարական. ...Շինեաց դարպաս թագուորական, որ ժամատեղ էր ամառան. քահանայից տեղ էր հանգստեան, զի վայելեն խաղաղական*» (*Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի*, էջ 151):

[19] *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, ԺԳ. Դար*, կազմեց՝ Ա. Մաթեւոսեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 415:

[20] Աստուածատուր Եպս. Տէր-Յովհաննէսեանց, *Ժամանակագրական Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հտ. Ա.*, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1890, էջ 251-4:

[21] *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի*, էջ 8

[22] Նոյն, էջ 340:

[23] Գրիգոր Կամախեցի, էջ 320:

[24] Բաբգէն Եպիսկոպոս, «Ազարիա Ջուղայեցի», *Տաթեւ Կրօնական Տարեցոյց, Դ. Տարի*, Հալէպ, Տպ. Արաքս, 1928, էջ 90:

[25] Հայր Միքայէլ Չամչեանց, *Հայոց Պատմութիւն, Հտր. Գ.*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1786, էջ 528:

[26] *Դարանաղցի*, էջ 319-320:

[27] Այս մասին տե՛ս՝ Վարդի Քէշիշեան, «Հալէպի Գրչութեան Կեդրոնը», *Բանբեր Մատենադարանի, թիւ 19*, 2012, էջ 191:

[28] *Դարանաղցի*, 320

[29] Նոյն, էջ 321:

[30] Բաբկէն Ա. Աթոռակից, էջ 159-160. նաեւ՝ Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 338, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտր. Բ.*, կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 223:

[31] Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 1518, *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հտր. Ե.*, կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 2009, էջ 203:

[32] *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Զմմառի Վանքի Մատենադարանին,* կազմեց՝ Մեսրոպ Վրդ. Քէշիշեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964, էջ 195:

[33] Աղեքսանդր Վրդ. Պալճեան, *Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան Ի Հայս եւ Միութեան Նոցա Ընդ Հռոմէական Եկեղեցւոյ Ի Փլորենտեան Սիւնհոդոսի*, Վիեննա, Մխիթարեան [Տպարան], 1878, էջ 307:

[34] Բաբկէն Ա. Աթոռակից, էջ 180:

[35] Չամչեան, էջ 536:

[36] Բաբկէն Ա. Աթոռակից, էջ 184:

[37] Ազարիա կաթողիկոսին Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը պարտքերէ ազատելու հանգանակութեան Պետրոս Կարկառեցի կարեւոր մասնակցութիւն կ'ունենայ:

[38] Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 958, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտր. Գ.*, կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1968, էջ 514:

[39] Յակոբոս Վ. Տաշեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վիեննա, Հտր. Ա.*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպ., 1895, էջ 394:

[40] *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտր. Գ.*, կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1968, էջ 513:

[41] Ըստ աղբիւրներու Յովհաննէս Այնթապցի Հալէպէն Ատանա գացած է Ազարիայի մահէն 5 ամիս ետք եւ կաթողիկոս օծուած 20 Դեկտեմբեր 1601ին, ուստի կրնանք ենթադրել, որ Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսական ձեռնադրութեան եւ օծման արժանացած է 1601 Նոյեմբերի վերջ-Դեկտեմբեր 20 ժամանակամիջոցին:

[42] Պատմագիրներէն ոմանք Պետրոս Կարկառեցին հակաթոռ կաթողիկոս կը նկատեն, ոմանք ալ կ'ընդունին կաթողիկոս իր նախորդներուն շարքին: Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Վեներա Մակարեան, «Կիլիկիոյ Ազարիա Կարկառեցու Հակաթոռութեան Թուականը (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.) (Ըստ Հալէպի Շարիա Դատարանի Արաբերէն Արձանագրութեան)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԷ.*, 2017, էջ 465-472:

[43] *Դարանաղցի*, էջ 329-330:

[44] Հ. Միքայէլ Չամչեան հետեւեալը կը հաղորդէ կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ծայր առած պայքարի վերաբերեալ. Յովհաննէս Այնթապցի եւ Պետրոս Կարկառեցի՝ որպէս երկու ընկերներ «*...ի մեռանիլ ապա Ազարիա՝ գնացին երկոքին ի Բերիա. եւ կացին անդ ամիսս ինչ մինչ ի դեկտեմբեր: Մեկնեալ անտի Յովհաննու վարդապետի Անթէփցոյ՝ գնաց յԱտանա. եւ Պետրոս մնաց ի Բերիա. եւ զի դեռեւս չէր եդեալ կաթողիկոս ի Սիս՝ ժողովուրդքն Բերիոյ*

սփիւեցին զՊետրոս վարդապետ, եւ եփուն ձեռնադրել զնա կաթողիկոս Սսոյ առանց հաւանութեան Սսեցւոց»: Այս լուրը առնելով, սսեցիք՝ միաբանք եւ ժողովուրդ իբր յուժ կը խռովուին, եւ Յովհաննէս վարդապետը Սիս բերելով կը ձեռնադրեն կաթողիկոս. «*եւ եղեն յայնժամ կաթողիկոսունք Սսոյ եւ երկու. որոնց՝ մին նստէր ի Սիս, եւ միւսն ի Բերիա*» (Չամչեան, էջ 536):

[45] *Դարանաղցի*, էջ 329-331:

[46] Չամչեան, էջ 536:

[47] *Դարանաղցի*, էջ 351-352:

[48] *Դարանաղցի*, էջ 353, 357, 363-364:

Aleppo as the Seat of the Cilician Catholicosate (16th-17th Centuries)

(Summary)

Varty Keshishian
keshishian.varty@gmail.com

Armenains have been acquainted with Aleppo from the earliest times. Basically due to trade, and sometimes for military reasons, Armenians gradually became established in Aleppo, particularly as of the 13th century. After the fall of the Cilician Armenian Kingdom in 1375, large numbers of Armenians left Cilicia and took refuge in Aleppo. The Aleppine Armenian community grew and developed in the 15th-16th centuries, when Armenian tradesmen and *khodjas* acquired significance and held powerful positions in Aleppo in trades and administration. The convergence of Armenian *khodjas* coincided with the temporary relocation of the Sis Armenian Catholicosate to Aleppo in the 16th-17th centuries, at a time when the Great See and the whole area were under the menace and domination of Turkmen tribes. Particualrly in the late 16th century the Sis Catholicosate was in danger due to the Djelali movement. Therefore, the Catholicosate was tranferred to the premises of the Aleppo Karasnits Mangants and Surp Asdvadzadzin churches. Alongside the Catholicos other high-ranking clerics and cultural figures converged on Aleppo, which became a spiritual-cultural center for the Armenians.

During the 16th and 17th centuries the Aleppo Armenian community had its golden age, as all aspects of Armenian medieval culture developed and reached new heights. Aleppo, thus, became a natural preserve of medieval Armenian arts and safeguarded the continuity of its rich traditions

Indeed, when in the 15th-16th centuries all of Asia Minor and Cilicia had become an area of operation for the Djelali brigands, Aleppo turned out to be a safe haven for the Cilicia Catholicosate and the Armenians of the region.

ARMENIANS IN 19TH CENTURY ALEPPO

Hidemitsu Kuroki
hidemitsu.kuroki@gmail.com

INTRODUCTION

Aleppo was a major Armenian business center prior to the arrival of the Armenians caused by the genocide during the First World War period.

Located at the crossroads of the Mediterranean-Levant route and Anatolia, Aleppo was one of the Ottoman Empire's major long-distance trade cities. Sophisticated facilities for travel, trade, commerce, and manufacture were clustered in the city center, while the presence of a diverse religious and ethnic population made the city a place for cosmopolitan merchants.

Recorded Armenian presence in the city dates back to the 13th century. Historically Aleppo was one of the prelacies of the Cilician Catholicosate of the Armenian Church. During turbulent decades the Catholicos (whose seat was in Sis/Kozan, Cilicia) took refuge in Aleppo, where, particularly during the 16th-17th centuries, a vibrant Armenian cultural life blossomed. In another vein, for the Armenians, one of the conspicuous trading diasporas of the world, Aleppo was one of their bridgeheads to extend their network. Thus the historical importance of Aleppo for the Armenians is very obvious.

Based mostly on Ottoman registers preserved in Istanbul, this paper intends to explore the reality of the Armenian society of Aleppo in the middle of the 19th century, describing:

- first, the size of the Armenian population,
- second, the population's distribution within the city,
- third, the Armenian migrants' places of origin,
- and fourth, the Armenians' jobs.

A.- THE SIZE OF THE ARMENIAN POPULATION IN ALEPPO

There exist several population estimates not only of the Armenians, but also of the Christians of Aleppo in general. The detailed statistical data of Aleppo's population for the year 1845, published in 1853 by ex-French Consul Henri Guys, indicate Orthodox and Catholic Armenians together constituted 4,953, approximately 29%, of the Christians in Aleppo.[1] In 1848, another French Consul in Aleppo made an estimate of the number of Armenians, at 4100, 26%.[2] In 1856, Maronite Bishop Yusuf Matar reported the social conditions of Christians in Aleppo, giving the population by sects, and Armenians were 5500-5700, 31% of the Christian population of the city. [3] (See Table 1)

I have compared these estimates with documents preserved in the Turkish Prime Minister's Ottoman Archives in Istanbul (Başbakanlik Osmanli Arşivi). There are two *jizya* registers of the relevant period. These are the registers of

1844 and of 1849.[4] Besides, there are three other registers of 1849, which are population survey registers used for the preparation of military conscription for Muslims and direct taxation of Christians and Jews. One of them covers the details of Muslim outsiders, and the second covers the details of Christian outsiders. The third covers all residents, though not in detail, counted by neighborhoods and religions (Muslims, Christians, and Jews: Thus, Armenians were not differentiated).[5]

Table 1. Estimated Christian population in Aleppo

Community	Number	%	Number	%	Number	%
	1845 (published)		1848		1856	
Rum (Greek) Orthodox	718	4%	500	3%	500	3%
Rum (Greek) Catholics	6,490	38%	7,000	44%	7,000	38%
Armenian Orthodox	1,903	11%	600	4%	1,500	8%
Armenian Catholics	3,050	18%	3,500	22%	4,000–	23%
Syrian Orthodox	17	0.1%	-	-	200	1%
Syrian Catholics	2,107	12%	2,000	12%	2,200–	12%
Maronites	1,645	10%	1,500	9%	2,000	11%
Latins & Chaldeans	986	6%	900	6%	500+	3%+1%
Protestants	21	0.1%		-		-
Total	16,937		16,000		18,100-18,500	

Sources: see Notes 1, 2, and 3.

The *jizya* was levied on Christian and Jewish male adults, and from the 1840s, during the period of Tanzimat, the poll tax was collected literally from persons directly, not from communities all together. Thus the *jizya* is regarded as a reliable source for estimates and other data. The total number of *jizya* payers in 1849 was 5,198. Of these *jizya* payers there were 966 Armenians. Another 726 were listed as outsiders, with no confessional distinctions between them; however, a detailed examination of the names of these outsiders revealed that most of them were Armenians. Indeed, some 650 names of the outsiders were Armenian (approximately 90%). Therefore, the total number of male Armenians who paid the *jizya* would be 1,616 out of a total of 5,198 *jizya* paying Christians living in Aleppo in 1849. Thus, it is possible to assume that the Armenians constituted around 31% of the Christian population of Aleppo, according to the poll tax register (Hereunder abbreviated as MZ Cizye 1177, see Table 2).

As mentioned above, there exists another document for the population survey, though it covers only Christian outsiders (NFS.d 3725). This survey was conducted also in 1849. But there is a discrepancy between the two documents, MN Cizye 1177 and NFS.d 3725, which lies in the number of outsiders. NFS.d 3725 puts the total number of outsiders (which includes a majority of

Armenians) at 472 (see Table 3), in contrast to the first survey which put the number of *jizya* paying outsiders at 726 - almost a 30% difference, a total of some 250 males. The reason is supposed to be that outsiders were counted only at special places such as *khan*s, bakeries, and mills, for the population survey for NFS.d 3725. People making up the difference may have lived in residential houses and engaged in other jobs so were not counted in the survey. However, for the *jizya* collection, they were covered.

Table 2. Aleppo *Jizya* Payers, 1849, based on MN Cizye 1177

Community		Number	%	% among Christians
Rums		2,013	39%	46%
Armenians		966	19%	22%
Suriyanis		386	7%	9%
Maronites		260	5%	6%
Unknown		23	0.4%	1%
Jews		824	16%	
Outsiders	Armenians	650	13%	15%
	Other Christians	76	1%	2%
Total of Christians		4,374	84%	100%
Total		5,198	100%	

Source: H. Kuroki, "Mobility of non-Muslims in Mid-Nineteenth-Century Aleppo," in *The Influence of Human Mobility in Muslim Societies*, H. Kuroki (ed.), 2003, London, Kegan Paul, p. 144.

One may presume that the local Aleppo Armenian *jizya* payers lived with their families, wife and children. If on average every local Aleppo Armenian family had two children, then we would have 966 *jizya* payers + (3 x 966) = 3864 Armenians. If we add the local Armenian clerics, the local Armenian elderly and blind, and those who were not capable of working, plus those Armenians who were under foreign protection, and the 650 non-Aleppine Armenians, then it would be fair to claim that the total number of Armenians in Aleppo was between 4,500 and 5,000 in 1849.

Table 3. Aleppo Outsiders, 1849, based on NFS.d. 3725

Armenians	411	5 Armenian Catholics included	87%
Rums	41	9 Rum Catholics included	9%
Suriyanis	9		2%
Maronites	4		1%
Protestants	1		0.2%
Unknown	6		1%
Total	472		100%

Source: H. Kuroki, "Migrants in Ottoman Aleppo, 1849: A Preliminary Analysis of Population Surveys on 'Outsiders,'" in *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 1*, H. Kuroki (ed.), Tokyo, ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2015, p. 62.

B.- ARMENIAN RESIDENTIAL AREAS

The second point to be clarified is the residential areas of the Armenians, or their population distribution, among the city quarters.

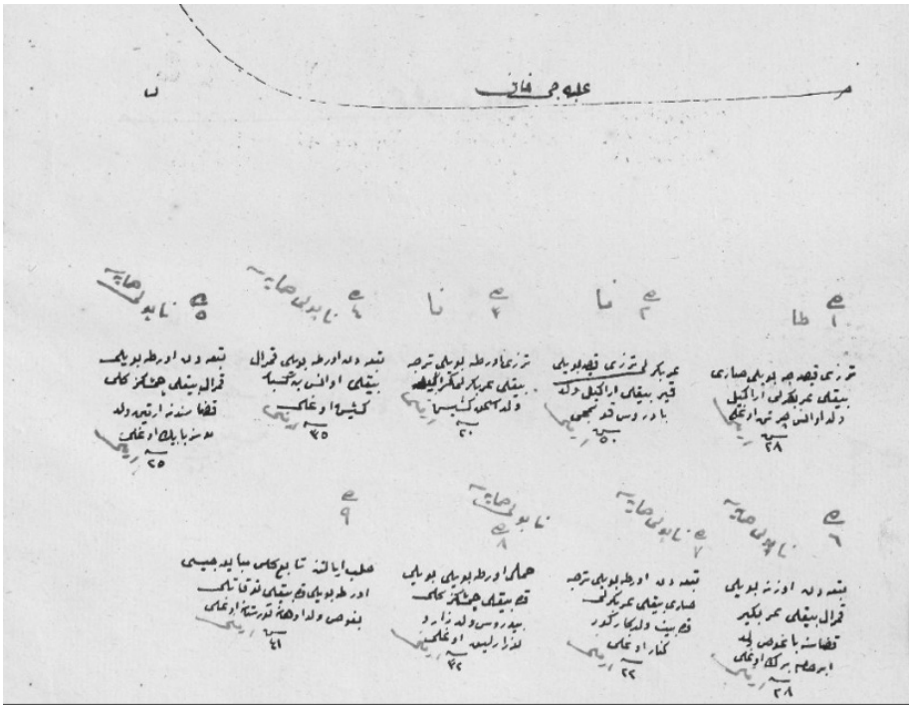
From the *jizya* register of 1849 (MN Cizye 1177), we can infer several interesting points about Aleppo Armenian residences. Only three percent of the local Christians (not including outsiders) lived in the intramural areas of the city. The overwhelming majority lived in the northern suburbs, extramural neighborhoods of Aleppo. Along with the Greek Orthodox and Catholics, local Armenians spread into almost all neighborhoods in the northern suburbs. These included Saliba, Tumayat, Arba'in, and Hazzaza, where most of the Maronites and Suriyanis were concentrated.[6] Interestingly, according to Nufus defterleri 3726, not a single Muslim or Jew was recorded at Saliba, Tumayat, or 'Abdul-Hayy.

Out of the total 817 *jizya* payer Christians who lived in Saliba, Tumayat, Arba'in, Hazzaza, and 'Abdul-Hayy in 1849, 51% were Rums, 20% were Maronites, 18% were Armenians, 9% were Suriyanis and 2% were unknown.[7] A little more than 59 Armenian *jizya* payers lived in Hazzaza, some 40 *jizya* paying Armenians lived in Arba'in and an equal number in Saliba and some 10 lived in Tumayat.[8] This brings the total number of Armenian *jizya* payers in these Christian areas to some 200, which implies that a large number of Armenian *jizya* payers, and therefore Armenian families, lived in residential quarters alongside Muslims.

A significant number of them had settled in the following quarters: 87 Armenian *jizya* payers lived in Aghyul, 59 in Hazzaza, 50 in Qastal al-Harami, 48 in Akrad, 47 in 'Atawi, and 41 in 'Abd al-Rahim. These constituted the six largest residential neighborhoods of Armenian *jizya* payers. Most Armenians were in the western half of the northern suburb area. In 18 *jizya* paying Armenians lived in 'Aqaba and 26 in Jubb Asad Allah. Indeed, the presence of Armenians is unique because alongside the Armenian residents, only two and one Rums respectively were recorded in these two Muslim-majority intramural-western neighborhoods. Small numbers of Armenians resided within the walls of Aleppo, particularly in the central neighborhoods of Jallum, where 5 jizye paying Armenians lived, and in Sahat Buza, where their number was 25.

To sum up, most of the Christians lived outside the walls of Aleppo. The Armenian proportion within the Christian residential neighborhoods, some 20%, was not high though they were more numerous than Maronites and

Suryanis. However, the Rums had more densely populated the Christian residential areas of the northern extramural neighborhoods.

Population Survey Register (Christian outsiders). Source: Nufus defterleri 3725 (covering the details of Christian outsiders)

Along with the Rums, local Armenians spread into almost all neighborhoods of the northern area outside the city walls. Aghyul, Hazzaza, Qastal al-Harami, Akrad, ‘Atawi, and ‘Abd al-Rahim were the six largest neighborhoods of Armenian *jizya* payers. Most lived in the western half of the area. The Armenians were the most widespread Christian group, they were the Christian majority in Muslim majority neighborhoods, and some Armenians lived within the city walls too. In addition, some of the Armenian outsiders stayed at 31 *khan*s, most of which were located in the central market area and around it, again alongside Muslim outsiders at nine of the *khan*s.[9]

C.- ORIGINS OF THE ALEPPINE ARMENIANS

The 1849 *jizya* register (MN cizye) states that the Christian outsiders were predominantly from Arapgir (235 men) and Sassoun (180 men). There were others from Diyarbakir (30), Mardin (30), ‘Ayntab (27), Urfa (25), Chemeshgadzak (22), Mar‘ash (15), Ekin (13), Garin (8), Mush (6), and Kharput(4), among others.[10]

An American Protestant missionary in Aleppo recorded in his journal on June 21, 1847, as follows;

> Yesterday, the second Sabbath since our arrival, we were visited by ten or twelve Armenians. Some of them were natives of Arapkir, some of Aintab, and one of Orfa. Bedros Vartabed, who has been in this region for two or three years, estimates the Armenian population of this place at three or four thousand, of whom not more than one hundred families are settled here, the rest being strangers from Arapkir, Orfa, and other places. These strangers, however, are not mere transient visitors. They come here and open shops and carry on their trades for years together; and when one returns to his native places, he is succeeded by a brother or a partner, who carries on the same business till he is relieved in his turn.[11]

This explains the migratory movement of Armenian outsiders, though the numbers given here are not reliable.

Obviously some of these localities, like 'Ayntab and Marash are quite close to Aleppo, while others are to the north-west and north-east of the city. It should be noted as well that some of the *jizya* paying outsiders came from as far away as Bosnia and Ethiopia.

D.- ARMENIAN'S OCCUPATIONS

Aleppo is a city of long-distance trade, and many merchants were engaged in this very prosperous occupation. The *Jizya* register for the year 1844 (MN Cizye 401) recorded the payers' occupations. Around 130 males were registered as *tujjar*, trade merchants, and every one of them paid a high amount of tax. The confessional affiliation of these *tujjar* was as shown on Table 4. All of the outsider *tujjar* (23 men) were Armenians, and with local Armenians (23 men), they constituted the largest proportion of non-Muslim trade merchants.[12]

Several businesses were dominated by Armenians. Out of the 101 muleteers, 98 were outsiders, and of the 273 porters, 157 were outsiders, i.e. Armenians (mostly from Arapgir). Of the 59 gold and silver smiths, 34 were Armenians and 6 were outsiders. Of the 114 bakers 35 were local Armenians and 73 were outsiders. Of these, 71 came from Sassoun. Of the 46 bakery operators 4 were local Armenian residents and 36 came from Sassoun. Other Armenians were tailors, blacksmiths, cooks, servants, and assistants.[13]

Most of the outsiders lived in *khan*s. An 1849 population survey register (NFS.d 3725), also records circumstances of coexistence or cohabitation of outsiders and local people (Muslims and non-Muslims) in the city center.

25 Armenians, a Maronite, a Rum and a Suryani constituted the 28 *dhimmi* outsiders who lived in Khan al-'Abasi (Sahat Buza). Their average age was 29.9, though their actual ages ranged from 10 to 60. They had come from

Chemeshgadzak (8), Marash (7), Arapgir (4), Derik (4), Diyarbakir (1), Mardin (1), Kharput (1), and Homs (1). Of these, 9 were traders, 4 were porters, 4 tailors, 4 sewers, a cook, a servant, and a blacksmith.[14]

Table 4. Aleppo Trade Merchants , 1844 and 1845

	1844 Jizya	1845 "Statistics" by Consul Henri Guys'	
	Tujjar	*Négociants*	
Rums	41	Orthodox	2
		Catholics	21
Armenians	23	Orthodox	3
		Catholics	11
Suriyanis	11	Orthodox	1
		Catholics	12
Maronites	10	8	
Latin Europeans	-	16	
Chaldean Catholics	-	1	
Protestants	-	3	
Muslims	-	36	
Jews	22	45	
Outsiders	23	-	
Total	130	159	

Sources: H. Kuroki, "Zimmis in Mid-Nineteenth Century Aleppo: An Analysis of Cizye Defteris," *Archív Orientální, Supplementa 8*, 1998, p. 228; H. El-Mudarris & O. Salmon, *Alep sous le consulat de Henri Guys (1838–1847)*, Aleppo: El-Mudarris, 2009, p. 62.

In Khan al-Wazir, the composition was different. There were only two Muslim outsiders in contrast to 44 *dhimmi*s (29 Armenians, 10 Rums, 4 Greeks and 1 Russian). Among them, the Greeks and the Russian were under foreign protection. Their average age was 33.1, though their actual ages ranged from 10 to 55. Some of the places they had come from were Chemeshgadzak (11), Garin (9), Bulgaria (3), Filibe (2), Arapgir (2), Ekin (2), Darende (1), Macedonia (1), Tokat (1), and Van (1). Of these 16 were traders, 10 were porters, 5 followers, 5 assistants, 2 watch makers, and a tailor, and so forth.[15]

The Khan al-Gumruk sounds most interesting, it had no Muslim outsiders in contrast to 14 *dhimmi* outsiders, who were all Armenians. Their average age was 28.4 though their actual ages ranged from 14 to 45. None had foreign protection. Some had come from Ekin (5), Chemeshgadzak (2), Arapgir (2), and Amasya (1). Among them 10 were customs officers, 2 were porters and 1 was a watch maker.[16]

CONCLUSION

We may conclude that Armenians were a major component of the population in mid-19th-century Aleppo. They were well spread out among both the Christian and Muslim populations, the percentage of outsiders who were Armenians was very high, and some businesses were widely run by Armenians.

ENDNOTES

[1] Hussein El-Mudarris & Olivier Salmon, *Alep sous le consulat de Henri Guys (1838-1847)*, Aleppo, El-Mudarris, 2009, pp. 58–59.

[2] French Consul to Guizot, Centre des archives diplomatiques de Nantes, Ambassade Constantinople, série D, Correspondance avec les consulats, Echèlle du Levant, Alep, n. 51, 18 mars 1848. I once described this document "Guys to Guizot." Hidemitsu Kuroki, "Mobility of Non-Muslims in Mid-Nineteenth-Century Aleppo," in *The Influence of Human Mobility in Muslim Societies*, ed. H. Kuroki London, Kegan Paul, 2003, p.145. However, Henri Guys left Aleppo in 1847. The consul was either Louis-Félix Despéaux de Saint-Sauveur or Edmond de Lesseps. Hussein El-Mudarris & Olivier Salmon, *Le consulat de France à Alep au XVIIe siècle*, Aleppo, El-Mudarris, 2009, p. 473.

[3] Ferdinan Taoutel (ed.), *Watha'iq Ta'rikhiya 'an Halab*, 4 vols., Aleppo, al-Matba'a al-Kathulikiya, 1958–64, vol. 2, pp. 83–84.

[4] Maliye Nezareti: Cizye, vols. 401 and 1177 respectively.

[5] Nufus defterleri: NFS.d 3724 (covering the details of Muslim outsiders); NFS.d 3725 (covering the details of Christian outsiders); NFS.d 3726 (covering all residents).

[6] MN cizye 1177. Kuroki, "Mobility of Non-Muslims," pp. 138-144. (Table 4. Distribution of *Jizya* Payers)

[7] Ibid.

[8] Ibid.

[9] For further details check: Hidemitsu Kuroki, "*Zimmi*s in Mid-Nineteenth Century Aleppo: An Analysis of *Cizye Defteri*s," *Archív Orientální*, *Supplementa 8*, 1998, pp. 205-250; Kuroki, "Mobility of non-Muslims," pp. 117–150; Hidemitsu Kuroki, "Migrants in Ottoman Aleppo, 1849: A Preliminary Analysis of Population Surveys on 'Outsiders,'" in *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 1: Tehran, Aleppo, Istanbul, and Beirut*, H. Kuroki (ed.), Tokyo, ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2015, pp. 59–70. As for the third one, Hidemitsu Kuroki, "The Population of Aleppo in the Mid-Nineteenth Century Reconsidered" in *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 2: Tehran, Cairo, Istanbul, Aleppo, and Beirut*, H. Kuroki (ed.), Tokyo, ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2018, forthcoming.

[10] Kuroki, "Mobility of non-Muslims," p. 149.

[11] Kamal Salibi and Yusuf K. Khoury (eds.), *The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria, 1819–1870*, 5 vols., Amman, Royal Institute for Inter-Faith Studies, 1995, vol.4, p. 30.

[12] Kuroki, "*Zimmi*s in Mid-Nineteenth Century Aleppo," p. 228.

[13] Ibid., pp. 228–232.

[14] Kuroki, “Migrants in Ottoman Aleppo, 1849,” p. 68.
[15] Ibid., 66–67.
[16] The *khan* hosted 15 Muslim outsiders, too. Ibid., p. 68.

Հայերը ԺԹ. Դարու Հալէպի Մէջ
(Ամփոփում)

Հիտեմիցու Քուրոքի
hidemitsu.kuroki@gmail.com

Մարդահամարը միշտ ալ կարեւոր խնդիր եղած է որեւէ խմբաւորումի մը ուսումնասիրութեան համար:

Օսմանեան հարկային տոմարները հիմնականին մէջ հողերու կամ տնային տնտեսութիւններու կը վերաբերին: Միայն օսմանեան թանզիմաթէն ետք էր որ սկսան կատարուիլ պետական մարդահամարներ Սուրիոյ մէջ՝ զօրակոչի եւ տուրքերու հաւաքման նպատակով:

Հեղինակը՝ հիմնուելով օսմանեան *ճիզիա* եւ բնակութեան արձանագրութիւններու տոմարներուն ու օտար ճանապարհորդներու թէ դիւանագէտներու տեղեկութիւններուն վրայ, կը վերականգնէ 1850ականներու Հալէպի հայ բնակչութեան թիւը, արհեստները, բնակութեան վայրերը, տեղածին թէ (ուրկէ)եկուոր ըլլալու պարագաները: Ան այս տուեալները կը համեմատէ հալէպաբնակ քրիստոնեայ միւս փոքրամասնութիւններուն հետ՝ այս բոլորը քննարկելով Հալէպի 1850ականներու բնակչութեան յենքին վրայ:

A BRIEF HISTORY OF THE KHASHO FAMILY

Yousef Adnan Khasho
yousef.khasho@gmail.com

This research is based on a questionnaire presented to around 20 elders of the Khasho family and their neighbors. It is based as well on a few memoires, write-ups and relevant books. The research was enhanced by the existence of a family tree which was drawn up under the supervision of the engineer Nazih Khasho in 2002 in Latakia.

The purpose of this research is to produce a detailed historical book on the Khasho family. The book will have nine main sections based on the nine periods of the family's history. The research is ongoing and is open to new additions. This paper is a draft summary of the research we are still conducting.[1]

FIRST PERIOD, THE GENESIS OF THE KHASHO FAMILY

I call the first period of the history of the family Genesis as it includes the genuine roots of the Khasho family. This period extends from 1750 to 1860. The established history of the Family starts in the city of Ourfa in 1750, and the main branch of the family starts with Apraham Khachadourian. Information about him is scarce. It is known, however, that he was the father of four boys: the eldest, Garabed Khachadourian, migrated to the USA. The second son, Khasho Khachadourian, is the true father of the Khasho family. The third son, Toros Khachadourian, migrated to Palestine, and the last son migrated to Lebanon. The denomination of the family was Armenian Orthodox.

Khasho Khachadourian fathered four children. He gave three of them the names of his brothers. His eldest son was named Toros, the second Wannus, the third Garabed and the fourth was named Hovsep. The family still was called Khachadourian.

Khasho and his wife died early, and their four children were taken care of by the grandmother, wife of Apraham Khachadourian. The grandmother and the four orphans, along with a number of others from Ourfa left for an unknown place in southern Cilicia and then continued their migration to Al-Ghnemiya village in the Kurdish Mountains, at a distance of 40 Km. from the city of Latakia.

The grandmother died on the road from southern Cilicia to Al-Ghnemiya village. In the meantime, however, the boys had learned the craft of ironsmith. The four youngsters arrived in Al-Ghnemiya village carrying the family name Khachadourian during the 1860s. They talked in Armenian and considered themselves Orthodox Armenians. One of the families that settled

with them in Al-Ghnemiya village was the Kazendji family, probably headed by Theodore Kazendji.

SECOND PERIOD

I call the second period the period of stability. It includes the details of the family's settlement in the village and the establishment of its structure, its economic basis and conversion to Evangelism. The events of this period happen in Al-Ghnemiya village extend from 1860 to 1914.

Al-Ghnemiya is a mountainous village; it has a rugged nature, and the soil is full of stones. Agriculture and animal husbandry were difficult. The settlers raised goats instead of sheep, as goats were capable of living in rugged mountainous areas.

The Al-Ghnemiya villagers built terraces in order to plant and cultivate the soil, as the mountain areas had steep slopes. The village had an old Armenian Orthodox church, and its inhabitants were orthodox Armenians. Among the native families of the village were the Ereyjan (عريجان) and Hanunig (حنونيك) Families.

The local families welcomed the newcomers including the four sons of Khasho Khachadourian. Being blacksmiths helped them to take root in the village and become famous not only in the village but generally in the Kurdish Mountain too, as this mountainous region lacked blacksmiths, a necessity in a village community. Income from this business enabled the Khasho family to buy and own land and goats.

The four males lived in a single home and opened a shop next to it. They had an extended family system, where they relied on dividing the responsibilities among the family members. Toros was responsible for the coal. He had to provide and prepare it for use in the workshop. Wannus was responsible for the air pump, which kept the coal burning all the time. Garabed was responsible for the finances of the family; thus all the income and expenses were under his supervision. He also worked with Hovsep in the workshop.

The blacksmith profession developed concurrently with the veterinary profession, both dealing with animals and making hoofs for the horses. The family increased its ownership of land. The number of goats owned by the family reached 365. The brothers married local Al-Ghnemiya village Armenian girls.

The family's growth in the village coincided with the arrival of American Evangelical missionaries in coastal Syria in the 1860s. The missionaries gradually expanded their activities to the neighboring coastal mountains and eventually reached Al-Ghnemiya village.

The village families had conflicting views regarding the missionaries. Some totally rejected them (like the families Ereyjan, Hanunig, and Yesayan). Others accepted them (like the Khasho, Kazendji, Hanna, and Jabbour families, and some members of the Sarko family). This triggered conflict in the village. Those who welcomed the missionaries questioned and doubted their ethnic Armenian identity. The other families perceived a strong relationship between Armenian ethnicity and Orthodox Christianity.

This conflict, however, was controlled as the number of families and resources were limited.

The Khasho family opted for Evangelism with great enthusiasm and conviction. They welcomed the American missionaries and helped them stay in the village.

With the entry of the American missionaries, both Evangelism and studying of Arabic penetrated the village, for the purpose of education in general and for reading the Bible in particular as well as the involvement of the family children in education and religion. As the income of the family grew Garabed acquired a belt set with gold coins due to the income of the family. Business was fruitful because the mountain Kurds safeguarded the family as the Kurdish Nuri Hadji Agha relied on the blacksmith skills of the family.

THIRD PERIOD

This is the migratory period, which extends from 1914 to 1918. It coincides with WWI and the oppressive treatment by the Ottoman state of the Armenian nation.

During this period several Armenian families in Al-Ghnemiya village opted for concealing their Armenian nationality and took different steps in this regard. For instance, they started talking in a mixed language using both Armenian and Arabic words in their daily communication. Besides, they gave non-Armenian names to their children. Furthermore, the four males of the Khachadourian family took the decision to change their family name from Khachadourian to Khasho for two main reasons: the first was to harmonize the family name with the neighboring Kurdish family names, which usually ended with O. Similar decisions were taken by a number of other Al-Ghnemiya families, like Shabbo, Sarko, Khisho, etc. The second reason was the fact that it was usual to call a family by the name of its forefather and the name of their forefather was Khasho.

Notwithstanding the fact that several Al-Ghnemiya families concealed their Armenian ethnicity, some Kurds from neighboring villages whispered to the Ottoman authorities who were looking for Armenian presence in the area so as to attack them. It led to the arrival of Ottoman forces in the village. They

besieged the village and ordered the deportation of the Armenians to Der Zor. Garabed Khasho had learned about the Armenian massacres and killings of Der Zor, so he was aware of the fate of the deportees. Garabed, who was called Babug in the village, suggested to the villagers that they collect money and pay a ransom/bribe to the Ottoman soldiers and ask the latter to deport them to the AlLatamna area close to Hama, instead of deporting them to Der Zor. This was a possibility as one of the deportation routes had Hama as its destination.

The villagers agreed to the suggestion and negotiated with the Ottoman soldiers who, in their turn, agreed to deport the Al-Ghnemiya Armenian villagers to AlLatamna. This deportation, however, was not void of brutality and atrocities. Toros Khasho was killed on the deportation road, while the women daubed their faces with ashes to disguise themselves as ugly women to the eyes of the Ottoman soldiers. The deportees suffered hunger and pain. It was Garabed Khasho's idea to preserve some of the family gold by swallowing gold coins.

After reaching AlLatamna the families lived in unhealthy tents until the end of WWI, when the Ottomans lost the war and, thus, the besiegement and exile of the deportees came to an end.

FOURTH PERIOD

In 1918 some of the families returned to Al-Ghnemiya village in small groups. Later on the remaining deportees, including the Khasho family, came back to their homes and lands in a large group. The returnees found out that Muslim Kurdish families had occupied some of their houses and land and settled there. It was time to reclaim ownership and push the Kurds out of their houses, fields and village life. Nuri Hadji Agha supported the Armenian families, which enabled them to repossess most of their belongings. Several Kurdish families left the village, though some like the AlShughari and Osman stayed. These, however, coexisted with the majority Armenians and eventually acquired the language of the villagers, which was mixed Arab-Armenian. They socialized with the Armenians and followed their traditions, went boar hunting together and ate the meat even though religiously it was forbidden.

I call this fourth period which extends from 1918 to 1930the time of growth and development. It witnessed how the family looking for more stability and consolidation as it strengthened its presence in the village. The main figures of this period are the sons and grandsons of the four brothers, although Babuk Garabed Khasho was still alive and able to run the family affairs wisely.

This is already the fourth and fifth generation of the Khasho family since Apraham Khachadourian.

With the return of the deported families to Al-Ghnemiya village, the American missionaries resumed their activities in the region. The period witnessed some changes due to the increase in the number of boys and girls in the family. Blacksmithing no longer sufficed as the main source of income for the family. It was then that Salim Wannus Khasho and his children shifted to polishing copper utensils and producing straw baskets. As for Garabed Khasho, he administered the general affairs of the family, supervised planting and the agricultural lands. As for Tawfiq Khasho, he administered the blacksmith workshop. Physically he was strong and fit for the requirements of such a harsh job. Some of the family members (like Ishaq Toros Khasho and Boulos Karabet Khasho), shifted to the military particularly after having Christian elements in the state increased in importance during the French Mandate.

AGBU Al-Ghnemiya School children, with their teacher (on the right) and board member (on the left), Nov. 12, 1931. Several children are missing due to sickness.

This new generation had acquired a much better education than the average Syrian individual of the time. This was due to the presence of missionary education in the village before and after the deportation. Ibrahim Hovsep Khasho is singled out as a teacher and preacher in the village.

The family's inclination to Evangelism was at its peak during this period as the new generation was educated on Evangelical principles from childhood. Alongside Ibrahim Khasho the preacher, Rev. Dawud Toros Khasho grew in the field of Evangelical service. Thus, the spiritual and biblical spirit engulfed the whole family. Tawfiq Khasho, for instance, used to sing psalms while working in his blacksmith workshop.

The family maintained its unity and coherence at work. The members of the family cooperated during summer and winter for agricultural work and the preparation of syrups, dried fruits and vegetables, stored grain, etc. to be used in critical and difficult days. They all came together prior to winter time to footstep on the roofs of the houses. On Sundays all would gather together, pay visits and pray. Sunday was their day of rest and leisure, when they did not work, or even cook, the food having been prepared the previous day.

Some of the family members headed for Latakia in order to increase their sources of income. Ishaq Khasho, for instance, settled on Oweiny Street, and Karabet Khasho registered his grandchildren Farid and Wadih Khaso in the Latakia Evangelical School.

Those residing in Latakia started attending the Evangelical church of Latakia naturally. This coincided with the time of the French mandate. The French proposed to the Al-Ghnemiya families that they buy a large plot in Al-Ghnemiya village and turn it into a summer resort similar to that of Slenfé village. The families, headed by Babuk (Karabet Khasho), refused the project since they saw it as a way to increase foreign presence in the village. His statement 'Kherbet Fatih" (meaning that making Al-Ghnemiya a summer resort under the Mandate authorities would destroy the village) became famous.

The family members were distinguished by their physical appearance resulting from the harsh nature of their life and the effort they exerted in order to make better use of the limited living conditions and available resources in the village. They went hunting and fishing with the family in the Big Northern River, which was some 4Km. from the village.

An example is when Nuri Hadji Agha was asked to send a representative from the Kurdish Mountain to participate in a wrestling competition between the eastern and western villages. He chose Tawfiq Khasho, as the latter was renowned for his physical stature, adamancy and firmness. Tawfiq won the day. In the final match as he fought against a Hama rival and won, the supporters of the defeated man attacked him with daggers, but Nuri Hadji Agha defended him. Tawfiq returned to the village victorious. He was awarded a precious rosary.

FIFTH PERIOD

I call the fifth period the stage of formation and orientation. It extends from the 1930s until the 1950s. The landscape of this period swings between Al-Ghnemiya village and the city of Latakia.

The period witnessed high political tension in the country, and the world witnessed WWII. These impacted Syria generally and the city of Latakia and Al-Ghnemiya village particularly. The family had to assert its presence notwithstanding the difficulties in both the village and the city, as several members of the fifth and sixth generation started living mainly in the city, maintaining a link with the village, while others continued living mainly in the village.

Making a statement of presence in a large city with established local and traditional families, alongside the general conditions of the country were among the most difficult struggles for the family. The family united around

Wadih Farah Khasho, who graduated from the Evangelical School and became an English language teacher in Latakia. All the lands of the family were mapped and registered in the name of Wadih, who became a leading representative of the family both in the city and in the village, like other families who united around a leading family figure. Wadih's word became accepted in the family. He guided the new generation, whom he safeguarded and made implement his plans.

There were two families in the village that contested Wadih's position, namely Sarko and Oweyjan. The contest was basically around holding state positions. Wadih held the position of *mukhtar* due to the lands he owned, his competence and the large number of Khaso family members.

But in the city the contest was bigger. The family made friends with a few important *aghas*, like *agha* Muhammad Jaafar, head of this family, as well as with the *agha* of the Sheykh Daher area. But the Khasho family was in disagreement with the large Zeydan family on Oweyni Street. Several arguments between the two families soon led to fighting. Wadih Khasho brought these fights to an end, always trying to get the best result for his family.

The family found itself facing another contest in the city too. This had to do with leading the Evangelical church in Latakia. The contest was between the two main families, Khasho and Awad. The latter was a large traditional family from the villages in the Kurdaha region. Its stability had brought the family fortune and land ownership. Hamed Awad led the family in the villages, and Tawfiq Awad led the family in the city. Tawfiq was a stake holder in the Imperial Company of black tobacco in Latakia and had various connections with American missionaries, the French mandate and the MP Suleiman AlMurshid, as well as with some rich families on the western side of the city. With his brother Farid he owned a merchant ship, which they lost later.

The crisis was at its peak in the church because the reverend holding responsibility was from the Awad family. The Khashos cast doubt on the reverend's honesty and integrity in service. This tension triggered several personal conflicts even though the youngsters had good friendly relations and were close to each other in the church. Sometimes these conflicts turned into physical assault.

It is worth noting that forceful self-assertion was generally the rule in the region and the country during WWII, at the time of the French departure from the country and during the transition period, which was characterized by several military coups, each new administration imposing itself by force.

During this period a new figure started to single himself out as a leader; this was Khalil Salim Khasho, named AlKhawaja. Khalil had a fair fortune due to his business in black tobacco and its exportation. On the other hand, the

family needed further sources of income, and this is why they started growing tobacco in the village. Tobacco agriculture developed quickly and they constructed tobacco production cottages. In addition, the family initiated a silk business, farming silk worms. The family learned about silk production in the village and benefited from its profits in both the city and the village alongside their other businesses.

The family maintained their presence in both the Latakia Evangelical church and the Al-Ghnemiya village church. Visitors from the family attended church regularly and went back to the village during summer time and holidays. The preacher and minister Karim Tawfiq Khasho gained significance, but this was short lived as he left with his Irish wife for Ireland. Another reverend from the family, Dawud Khasho, was on a religious mission in Qamishli and the Jazira area in north-eastern Syria. Wadih and Abdallah Khasho became members of the Latakia city municipal council, while Wadih became the *mukhtar* of the congregation in the city. The family maintained its coherence and closeness to overcome the difficulties and challenges of life.

In 1946 the family discussed repatriation to Soviet Armenia as Amina Farah Khasho had married an Armenian who repatriated with her after the passing away of Babuk, Karabet Khasho. She answered their questions saying that life was great in Armenia but they should not come without Babuk! The family learned that life was very difficult in Armenia and rejected the idea of repatriation.

SIXTH PERIOD

I call this period the period of leadership. It extends from 1950 to 1970, when family events took place mainly in the city of Latakia. Conditions in the country were generally chaotic. The French mandate was over, and the French forces had newly left the country. These conditions and events had an impact on Latakia city generally and on the family specifically.

The family continued to unite around its leader Wadih Khasho, with the minor difference - the youngsters who had obeyed the leader had grown up and had established their own families. They took different paths in life. Notwithstanding the diversity of the paths, one could discern specific basic fields these fifth and sixth generation youngsters of the Khasho family opted for. Teaching was one of the main professions, particularly teaching English. Indeed the children of the educator Ibrahim Khasho, Adib, Adiba, Labib and Rafiq, became teachers. Others, opted for sports, like the football player Mutih Ishaq Khasho, who was an English language teacher at the same time, and Nadim Ishaq Khasho, who was the leader of the sports supporters. They supported the Qadisiya Club, which was later renamed Teshrin Sportive Club.

Some like Samir, Nabil Farid Khasho and Khalil Salim Khasho became famous in hunting.

This was the time when the concept of parties penetrated the family. Yusef, Salim and Ishaq Khasho became members of the Baath Party and were very active. Others, like Farid Salim Khaso and Nasim Tawfiq Khasho, became famous truck drivers transporting goods in bulk.

The family maintained its strong attachment to the Evangelical church; some of the elderly like Sadiq Salim Khasho held positions in the village church. But most of the family got involved in Latakia Evangelical church life. Reverend Dawud Khasho transferred the location of his mission from the Jazira area to the village of Yazidiya, which was close to Safita. He had excellent relations with the Armenian Evangelical church, because of his Armenian origin and Evangelical convictions.

On the other hand, the contest between the Khasho and Awad families continued in the Evangelical church of Latakia and reached its peak during the period of confiscations by the state, when the Baath Party came to power. It was then that the state decided to buy the public outlets of the Latakia church (which included a hospital, schools and playgrounds) to build the Asad University Hospital, the Ibn Sina School, the bus station square and a building for the Education Directorate.

This coincided with the deportation of Evangelical missionaries, the establishment of the National Evangelical Synod in Syria and Lebanon in 1958, and the affiliation of the Latakia church to this Synod. The sale of the church lands was conducted under the supervision of the Awad family, represented by the lawyer Sheikh George Awad alongside other lawyers who were not from the congregation. Problems multiplied and often accusations were made about the honesty of the transaction. It reached a stage of physical assault and mutual warnings.

Several attempts were made to overcome these divisions and differences as there was love and friendship between the generations of the two rival families.

It is noteworthy that this generation had lost its mother tongue, the Armenian language, which had started weakening during the previous generation. But they maintained friendship, attachment and mutual family visits. Besides this they preserved the tradition of having their summer vacations together in the village, where some of the fathers remained, like Tawfiq Wannus Khasho, or had returned like Ishaq Toros Khasho. During summer a Sunday school was conducted for the family children by Wadiha Farah Khasho. There was a clear intention on the part of Wadih Khasho to educate the children on family coherence as a source of group strength.

During summer the family continued to prepare food like syrup, dried fruits, etc. to be used during winter in the city, where the name of the family had become renowned and its professions had distinguished the family in the neighborhood and at large.

EPILOGUE

Research is ongoing various aspects, details and relevant issues of the family, particularly regarding both the seventh period (which extends from 1970 to 1990 and is called the period of cousins) and the eighth period, which I call the period of dismantling or disintegration, which extends from 1990 to 2007. Then comes the period of revival, which starts in 2007 and is open to current and the future developments.

ENDNOTES

[1] In case of corrections and/or additions kindly do call the researcher on the following mobile number (00963935598958) or email him at: yousef.khasho@gmail.com .

Խաշո Ընտանիքին Համառօտ Պատմութիւնը

(Ամփոփում)

Եուսէֆ Խաշո
yousef.khasho@gmail.com

Խաշո ընտանիքին, ինչպէս նաեւ հայկական ծագում ունեցող այլ ընտանիքներու (Շահին, Թոքաթ, Խուքազ, Թըրք, Խլաթ, Սիքիաս, Մուրատ, Հանունիկ եւն.) անուններուն կը հանդիպինք Սուրիա-Լիբանանի նախաեղեռնեան հայապատումներու մէջ:

Հեղինակը՝ ծնունդը Խաշո ընտանիքին, կը պեղէ պատմութիւնը իր ընտանիքին, որուն անունը տարածուած էր արդէն նախաեղեռնեան Սուրիա-Լիբանանի մէջ:

Հիմնուելով ընտանեկան նիւթերու, վկայութիւններու, բնակավայր-գիւղի տուեալներու, ընտանիքի այլ անդամներու թէ ընտանիքի երէց բարեկամներու յիշողութիւններուն վրայ, հեղինակը կ'ընէ կարելի համապարփակ պատումը Խաշո ընտանիքին: Ան կը բաժնէ ընտանիքին պատմութիւնը հինգ հանգրուաններու՝ սկսելով ընտանիքի ծննդոցէն՝ 1750ականներու Ուրֆայի մէջ, ուրկէ ընտանիքի անդամները պահ մը կ'ուղղուին Կիլիկիա, ապա կ'անցնին Ղնեմիէ, ուրկէ կը տարածուին Լաթաքիա եւ այլուր:

Հեղինակը կը մանրամասնէ ընտանիքին դիմագրաւած Եղեռնի մարտահրաւէրները, կը նկարագրէ ընտանիքի տարբեր սերունդներուն ասպարէզային ընդգրկումը, կենսագործունէութիւնը եւ յառաջացուցած փոփոխութիւնը գերդաստանին, անոր ինքնութեան, ընտանեկան պատմութիւնը հասցնելով մինչեւ մեր օրերը:

MUSA DAGH DURING THE ARMENIAN MASSACRES OF 1909 IN OTTOMAN NORTHWESTERN SYRIA

Vahram L. Shemmassian
Vahram.shemmassian@csun.edu

If the raison d'être of Armenian revolutionary societies was to improve the lot of their people in the Ottoman Empire, no opportunity promised greater hope than the Young Turk revolution of 1908. Earlier in the decade, Armenians, Turks, and other Ottoman exiles had held talks in Paris to formulate a common program in their quest for a liberal Ottoman state. But disgruntled Ottoman army officers staged coup in Macedonia, marched on Constantinople on July 23, 1908 and forced Sultan Abdul Hamid II to restore the constitution of 1876.[1] This paper discusses the political climate that prevailed in northwestern Syria at the time, the bloody events that occurred the following year, the situation in Musa Dagh, the subsequent relief efforts, and the persistent fear of renewed massacres up until World War I.

EUPHORIA AND DISILLUSIONMENT

In Aleppo, as elsewhere across the empire, the news of the 1908 revolution caused "astonishment bordering incredulity," for "such a sudden break with the past was wholly unexpected." Be that as it may, a hastily-formed local committee of twenty-one members representing "with fairness the public, the army and the clergy, without distinction of race and creed," established contact with the central Committee of Union and Progress (CUP), the party that was to rule the empire through the turbulent years of World War I. The celebration was also marked by the release of twenty-two Armenians from Aleppo prison as part of a general amnesty granted to political detainees and exiles.[2] Assessing the times with prophetic clairvoyance, British consul H.Z. Longworth wrote: "The present is still a period of doubt and uncertainty, but the outlook, in this vilayet [province] at least, need no longer, I think, be regarded with misgivings. Reactionists there are no doubt in numbers—men whose interests are bound up with the late corrupt system, men that are animated by a spirit of fanaticism, men that are opposed to female emancipation, and men that are by nature aggressive. Any one of them may possibly someday incite the Mohammedans to bloodshed and plunder."[3]

In Antioch, too, a jubilant mood prevailed. On August 10, at 10 p.m., all government officials and the British and German vice-consuls attended a public rally near the municipal hall, which was richly decorated for the

occasion. After several orations on "liberty and reforms," people from the crowd suddenly "rushed up holding the Turkish banner in their hands and asked the Kaimakam, the Kadi [judge], and many other officials to take an oath that they will never henceforth take any bribes, and that their judgements, their acts, and their treatment of the people would be in accordance with the law." Fearful of serious trouble, the officials acceded to the demand, and the celebration ended in confusion.[4]

As reality replaced euphoria, the ineptness of the emergent regime became apparent. Because the CUP lacked the necessary cadres to run the country according to the essence of the liberal constitution, many traditionalist and reactionary bureaucrats maintained their positions in the new administration and fomented anti-constitutional sentiment. Such agitation was particularly strong in the provinces, where Muslim fundamentalists, angered by the elevation of the "infidels" to parity before the law, blamed the Armenians for their advocacy of the new constitution that departed from the *Sharia* (Islamic Law). This, coupled with Turkish apprehension regarding growing Armenian economic strength and an "image of combativeness," fueled an atrocious wrath in the province of Adana in April 1909, which left in its wake 20,000-30,000 Armenian casualties.[5]

BLOODSHED AND DESTRUCTION

The massacres were not confined to Adana province; they also engulfed Armenian communities in northwestern Syria that were part of Aleppo province. Kirik Khan was among the first places to be targeted. On April 5/18, 1909, a murderous crowd of about 6,000 Kurds, Cherkez, Turkmens, and others, after looting and burning businesses and homes, surrounded the Armenians who were huddled in two buildings for safety. Intense fighting ended in negotiations, whereby the besieged consented to embrace Islam and came out. The treacherous ruffians then opened fire and abducted, raped and or circumcised many of the surviving women and boys.[6] The losses were staggering for such a small Armenian community: 82 killed, 15 unaccounted for, and 121 buildings pillaged and gutted, including 66 houses, 34 shops, 15 inns and 1 hotel, 3 coffee shops, and 2 bakeries.[7] A European traveler, who visited Kirik Khan after the carnage, observed the following from his hotel window:

> Farther up the road were gaunt fire-blackened walls, and then I noticed that the shops across the way were new. In proportion to its population Kirk Khan had seen, at the time of the Adana outbreak, one of the worst massacres in the country. Few indeed of the Armenian portion of its inhabitants had escaped. These flimsy new shops with their somnolent Moslem shopkeepers and flyblown goods represented one of the changes

produced by massacre—the dispossession of a race apt in the competition of trade by another more apt in the competition of killing.[8]

An estimated 250 Armenians survived and made their way to Beylan, where other Armenians from nearby Atik, Kanli Dere, Sari Chinar, Soghanj, Mezgitonu, and Haji Musalli had escaped, leaving behind 8 dead persons and 58 destroyed homes. From April 18-28 the Armenians at Beylan stayed behind locked doors in anticipation of further trouble. The local *kaimakam*, however, described as a righteous and conscientious Ottoman, prevented bloodshed by ordering his troops to shoot any intruders on sight.[9]

Anarchy prevailed in Iskenderun/Alexandretta, as armed Muslim throngs roamed the streets and infested the surrounding countryside, plundering Armenian and other Christian properties with the local government's overt support.[10] In this menacing atmosphere, the town's Christian population searched in a frenzy for safe havens. Thousands of terrified refugees filled the convents, hospices, and schools belonging to the Terre-Sainte Franciscan and Carmes Déchausses orders, as well as consular compounds. Many others left the city altogether for Cyprus, Egypt, and Europe. A British *Prince Line* vessel served as a floating hotel for escapees for a fee.[11] Despite the governor's assurances that there was no reason to panic, "the government had organized everything for the extermination [of Armenians]; it had even formed a committee composed of the governor, the president of the municipality, secretaries of the tribunal, and other Turkish notables, in such a manner that no person could escape death."[12] Moreover, 300 prisoners were released and armed, and all Turks (and other Muslims) received instructions to wear white bands on their headgear to distinguish them from Christians and thus "avoid any mistakes."[13] On April 19, the city's entire foreign diplomatic corps paid the governor and his council a visit to protest and also to inform them of the scheduled arrival of a British warship the following day. The Turks canceled their murderous plan after this meeting.[14]

The Armenians of Antioch were less fortunate. Hatred against them had been brewing for some time, as explained by British consul Raphael A. Fontana of Aleppo:

> The Massacre was worked up by the Antioch Agas [notables], with the connivance of the Authorities. The Agas have been locally all powerful, the idea of liberty, and of the curtailment of their petty authority and power to tyrannise was abhorrent to them, and the Armenian was made the scape-goat upon which they were only too ready to vent their reactionary wrath.... Meetings were held in the Mosques, and word was circulated among the Moslim people that Armenian intrigue had curtailed the Khalif's

power and imperiled the Sheriaat, and that the Armenians were planning armed revolt.[15]

Accordingly, both the city reserves and a large segment of the civilian population were distributed Martini rifles and ammunition from the local barracks. And as the situation worsened, a deputation consisting of the British vice-consul, the Armenian bishop, and Catholic priests met with the *kaimakam* and his council, hoping to avert a calamity. The *kaimakam* instead gave "a contemptuous reply" to an official letter handed him by the British vice-consul, and the municipal council dismissed rumors of an impending disaster as false. The Antioch Telegraph Office held back the British diplomat's subsequent cables to his consulate in Aleppo.[16]

As feared, in the afternoon of Monday, April 19, 1909 Muslim instigators called upon their co-religionists to finish off the Armenians because they had allegedly risen. Thousands of armed men marched on the Armenian quarter to kill and plunder. Within a few days, the bulk of the city's Armenian male population had been wiped out. Women and children were carried off and or outraged. The Apostolic clergy were bludgeoned to death on the church premises in the most gruesome manner. A prominent Armenian public servant met a similar fate. Looted and torn down, Armenian homes were left beyond recognition. A similar treatment of the remaining Christian inhabitants—who had taken refuge in the British vice-consular and missionary compounds—was averted thanks to the intervention of the city commandant.[17]

Hardly had the bloodletting in Antioch subsided than ominous clouds gathered around Kesab. On Thursday, April 22, an Armenian delegation met with the *mudir* (sub-district governor) of nearby Ordu to secure assurances that they would be protected if attacked. But while the talks were still in progress, thousands of Turks and Arabs from Antioch, Jisr al-Shughur, and Idlib entered the district in preparation for a general assault on the Armenian enclave early next morning. Faced with certain annihilation, the womenfolk and children withdrew toward the sea, while several hundred of their armed men busied the assailants with defensive tactics. The survivors were then rescued by a *Messageries Maritimes* steamer and another French cruiser, taken to Latakia, looked after foremost by the American Presbyterian Mission, and returned to Kesab in a week, that is, when relative calm prevailed.[18]

"Can you imagine the feelings of the Kessab people as they climbed on foot the long trail up the mountain, and then as they came over the ridge into full view of their charred and ruined dwellings?" asked one missionary, adding: "Their stores of wheat, barley, and rice had been burned; clothing, cooking kettles, furniture and tools had gone; their goats, cows and mules had been stolen; their silk industry stamped out; their beloved churches

reduced to smoldering heaps. The bodies of their friends and relatives who had been killed had not been buried."[19] Kesab and vicinity sustained the following losses: 153 persons killed; 79 women widowed; 64 children under fifteen years of age orphaned; 516 houses burned; and 62 stores gutted, not to mention a loss of $10,000 suffered by the Protestant community alone.[20]

The situation in the provincial capital of Aleppo was tense. Uncertainty triggered by all sorts of news and rumors spread. Panicked women took refuge in the German consulate. Most shops closed down. For all practical purposes business thus came to a standstill, except for the gun market, where both Muslims and Christians scrambled to purchase weapons.[21] According to a German consular report, "The big mercantile houses are selling huge quantities of guns, without the government doing anything."[22] Even if the government tried to collect guns in Aleppo province, "probably it will encounter great resistance." It would also fail to succeed because "it has no trustworthy troops to energetically conduct such an operation." In Aleppo city, "the well-armed Armenians, who neither trust the government nor the Young Turk Committee, have decided firmly not to submit their guns."[23] Be that as it may, a considerable number of Armenians, Christian Arabs, Jews, and youths fled to Lebanon.[24] Government troops, meanwhile, despite their unreliability, visibly increased in number and toured the city and its suburbs to maintain order. Some suspected provocateurs sent from Constantinople to foment unrest against the Armenians were jailed.[25]

Another momentous event raised new concerns. According to a German consular report,

> The dethronement of [Sultan] Abdul Hamid [II on April 27, 1909] and the enthronement of the new sultan [Mehmed V] created mixed reactions in Aleppo. However, it has been received with joy by the Christians, especially Armenians. Except for a small number of Young Turks, the majority of Muslims do not appear to be happy. Only Muslim officials in the civil and military [sectors] participated in the celebratory events. The announced fireworks [or gunshots] were very sporadic; the most vociferous being [those of] the Armenians. The fireworks of joy were interpreted wrongly by the Muslims around the city, causing them to attack the Armenians [outside Aleppo].[26]

THE SITUATION IN MUSA DAGH

The news of butcheries in northwestern Syria ripped through Musa Dagh on April 20. At the village of Kheder Beg, after a panicky flight to surrounding caverns, the women and children took refuge in the Capuchin mission compound, where superior Father André hoisted the French flag as a deterrent. Men took up positions on the ridges overlooking the Svedia plain

below and barricaded the leading trails with rocks.[27] Early next morning the missionaries went to Svedia, where the *mudir*, as elsewhere, told them that "there is nothing [to worry about], assure your people." Not believing him, the missionaries then wired for help from the French vice-consulate at Antioch, but to no avail. An Alawite expedited to deliver the message in person returned with information that the Capuchin friars at Antioch were safe and sound.[28]

As the tension continued through the week, "cries for help" from Svedia became "daily more urgent."[29] This prompted James Martin, a British physician-missionary stationed at Antioch, to communicate the following to his consulate in Aleppo: "I am anxiously thinking of the numerous villages inhabited by people of that same [Armenian] race, in this Orontes valley and the mountains bounding it.... And I venture to entrust you to use your esteemed—your best and most urgent—efforts to have British warships sent to the port of Swedeah ... as was done with so good effect and great advantage in the sad year 1895."[30] In response, the *HMS Triumph*, accompanied by the French cruiser *Michelet*, anchored off the mouth of the Orontes River on Sunday, April 25, at 7:35 p.m.[31] "Had the Triumph been delayed only a few hours, ... thousands of Armenians of the Swedia villages would have been added to the victims."[32] For, on the following day, several thousand *bashibozuk*s (irregulars), having completed their sack of Kesab and environs, marched on Musa Dagh. As the assailants prepared to cross the Orontes River, the *HMS Triumph* fired warning shots, forcing them to flee to Antioch. En route, they pillaged a few abandoned Armenian cottages.[33]

"Boat loads of hysterical Armenians having represented [the] danger [as] pressing," Captain William C. Packenham of the *HMS Triumph* went to see the *mudir* at Svedia, who regretted that he was unable to protect the entire valley with the few soldiers available in his disposition. On April 27, Packenham made a "ceremonial entry" into Antioch, where he warned the *kaimakam* and other high-ranking officials of renewed hostilities. Afterwards, "to advertise as widely as possible the presence of a British officer," he toured the bloodied sector of town with a cortege of Ottoman troops, the British and French vice-consuls, and Dr. Martin. Having earlier "seen bodies in [the Mediterranean] sea and the [Orontes] river," the Captain now witnessed "bullet wounds, bruises, [and] torn ears."[34] The following afternoon Packenham went to Yoghun Oluk and Kheder Beg in response to an appeal. He was accorded an "immense reception," during which he "spoke hopefully."[35] However, he reportedly refused to provide the Armenians with guns free of charge, demanding instead £5 per weapon.[36] He also shared lunch with the Capuchins in their convent, inspected their small makeshift

ambulance, and allowed four wounded Armenian inmates to be transported aboard the *HMS Triumph* for further treatment.[37]

At the villages of Bitias and Haji Habibli, the inhabitants had formed militias to guard the mountain passes. According to an eyewitness, even children "were mustered into the service of carrying something that looked like a firearm weapon, in order to make the Turks think they had greater strength that [sic] they actually had. So all of the people were often called from their homes to go out and show themselves along the side of the mountain or perhaps behind a stone wall, and walk back and forth with something over their shoulder...."[38] The peasant "army" was thus able to repel the Turkish bands from Arsuz and Karaksi trying to cross the Karachay River.[39] And when Turkish officials summoned the headmen of the Musa Dagh villages to Svedia to allay their fears, the latter refused to comply and instead asked the *mudir* to meet them on their turf. He declined.[40]

Abraham K. Seklemian, the editor of *Asbarez* (Arena) newspaper in Fresno, California, lauded the fighting spirit of the highlanders in his native Musa Dagh, at the same time sensing that a similar disposition might manifest itself in the future. He wrote in the summer of 1911 that, despite their economic decline and the resultant decline in morale

> ... The conscious self-confidence has not altogether left them; we find its proof in their glorious self-defense which they carried out during the Cilicia massacre. Indeed, at that time they did not make too much noise, not too much was said about them as was said about [other instances of resistance] in Hajin, Chork-Marzvan [Dört Yol], and elsewhere. But later it became apparent that it was a one-of-a-kind self-defense and demonstrated that there is high quality essence in those mountainous Armenians.[41]

Thanks to this show of force, and the presence of the *HMS Triumph*, Musa Dagh sustained relatively few casualties. Most victims belonged to a group of migrant workers who each year during the sericulture season were to be employed in the plain of Antioch. Estimated at 500-600, such laborers had left Musa Dagh after Easter 1909.[42] "Some of them, who had taken their families along, were killed in front of their wives and children.... The cadavers, stripped of everything, were left without burial in front of the houses where they labored, while the unfortunate women were obliged to carry on the work, otherwise they would not be paid."[43] According to the priest, Fr. Nerses Tavugjian, who was actively involved in relief distribution after the carnage, Musa Dagh had the following casualties: from Kabusiye, 2 persons killed, one in Adana and one in Dört Yol; Kheder Beg, 17 persons killed outside the village, 4 families ravaged; Yoghun Oluk, 49 persons killed

outside the village, 31 families ravaged, more than 25 women widowed, the fate of 2 persons unknown, for a total of 68 persons killed, 35 families ravaged, more than 25 women widowed, and 2 missing.[44] Two Capuchin missionary sources put the number of deaths at 120[45] and 150,[46] respectively. Ostensibly to protect Musa Dagh proper, the Svedia *mudir* offered to deploy troops in the Armenian villages, but met with refusal (given the prevailing skepticism regarding his true intentions).[47] He then dispatched 200 soldiers to the Turkish village of Kabakli, between Yoghun Oluk and Kabusaiye.[48] This move proved deadly.

None of the victims from Musa Dagh caused more indignation than Armenak Sherpetjian. A distinguished attorney from Bitias practicing in Antioch, Sherpetjian, who had prepared a lengthy report about the atrocities, was assassinated as late as June 9 while on a visit to Kabusiye with two companions.[49] The commander of the Turkish troops at Kabakli, Ibrahim, asked the advocate and his fellow travelers to identify themselves, "discovered his intended victim, ... ordered his soldiers to shoot ... and they only firing in the air, he, himself, ... shot" Sherpetjian six times in the chest.[50] "It would seem certain that the Molazim [Ibrahim] did this deed by order:—that, either, he had orders from the civil or military authorities to do it, or, else, that he was engaged and paid to do it by some of the, already redhanded, Antioch Aghas."[51] Some Yoghun Oluk youths carried Sherpetjian's corpse to his native Bitias, where it was autopsied by three government doctors and a commissioner and buried on June 14 amidst renewed fears.[52]

After staying at the Capuchin compound for three weeks and behind the barricades for a month-and-a-half, the villagers regained their homes. The most pressing need now was food, as it had been during the acute phase of the crisis. Cash was extremely short, because the silk season was destroyed and fruit could not be sold but locally at very low prices. When their cereal rations were consumed, the peasants were unable to purchase new supplies either because of outrageous markups or because it was still unsafe to travel to Antioch. Faced with imminent starvation, people ate raw or boiled grass and sprouts.[53]

Letters sent from Musa Dagh at the time provide corroborative glimpses of the domestic situation. Hovhannes/Vanes Yeghiarian, a Bitias notable, wrote to his brother in America: "If you ask [about] us, glory to God, although we are all physically comfortable, nevertheless we are both in a confused and miserable state. There are no jobs for people to work and earn their daily livelihood. The cereals being very expensive, all sorts of foods are likewise extremely expensive. Although the present is harvesting time, nevertheless we have people who have not seen the face of food for weeks."[54] In turn, the parish priest Fr. Arsen Ter Arakelian and teacher (later priest) Vardan

Varderesian of Haji Habibli reported to Catholicos of All Armenians Madteos in Echmiadzin, Russian (or Eastern) Armenia, at the end of 1909: "...Still we do not trust our lives to our Turkish compatriots, and for this reason we have been reduced to extreme misery, no source of income has remained, we are nailed [down] to our places. We are unable to go to surrounding villages and secure daily rations."[55] The crunch worsened with the arrival of a number of widows and orphans from Antioch.[56]

RELIEF DISTRIBUTION AND EMPLOYMENT PROJECTS

The economic misery was mitigated somewhat by outside relief. The French were among the first to extend a helping hand, as Admiral Dufaure de la Jarte of the *Victor Hugo*, four other French officers, and Fr. Jérôme, the superior of Capuchins in Syria, visited the area and distributed 300 French francs, especially among impacted Kheder Beg families.[57] Additional French and Catholic aid poured into the general district. The Apostolic Delegate in Syria, Monsignor Giannini, raised money in Beirut and the vicarages under his jurisdiction. The Propaganda of Rome, the Propagation of the Faith, Œuvres d'Orient, superiors of the Capuchin Order, individual philanthropists, and the French consul in Aleppo all contributed.[58]

An Armenian delegation from Aintab, consisting of the priests Fr. Tavugjian and Fr. Vahan Kiultalian, as well as the notable Gevorg Jepejian, toured Antioch, Kesab, and Musa Dagh from May 18-June 12, 1909 to distribute money, clothing, and bedding donated by the Armenians of Aintab, Kilis, and Aleppo. Aleppo had already sent 36 bales of clothing and bedding and about 300 liras (half of which from the Constantinople Patriarchate) when the delegation arrived in Antioch. Aintab contributed 44 bales, and Kilis an unspecified number. By June 3, the delegation distributed *manusa* (striped fabric) for shirts and underwear to 146 families/663 persons and 33 individuals in Antioch alone.[59] On May 19, the delegation formed an eight-member Relief Committee at Antioch that included, besides an Armenian chairman (Isa Temirjian), a secretary (Mihran M. Kirakosian), and a treasurer (Khosrov M. Misakian), French vice-consul Albert Potton as president and Dr. Martin as honorary member. The Relief Committee visited Dr. Martin's mission compound, which "for several months ... was 'home' for some two hundred Armenian widows and seventy orphans."[60] It also inspected the badly damaged Armenian church, where the *kaimakam*, commandant, and other government functionaries asked that the survivors present themselves the following day to reclaim their looted properties so that the government could find, return or replace them.[61] Although stolen goods began to surface within the next few days,[62] by the end of June such "materials from 82 Apostolic and 10 Protestant Armenian homes have been returned in very insignificant

quantities, none of which valuable goods."[63] By the beginning of August, they still "barely constituted 15 percent" of the total losses.[64]

The Armenian General Benevolent Union (AGBU) in Egypt provided relief more than once. On May 15 and 21, 1909, respectively it sent 9,825 Egyptian piasters (Ep/kurush) and 9,750 Ep to Antioch, for a total of 19,575 Ep.[65] By September, the total aid dispatched by the AGBU to Cilicia and northwestern Syria amounted to 318,912.50 Ep, including 4,875 Ep earmarked for Musa Dagh.[66] Significantly, some Muslims in Cairo expressed their outrage at the massacres, and participated in the AGBU fund-raising drive. They also joined forces with the AGBU in obtaining a circular from the highest authorities of Cairo's renowned al-Azhar Islamic university denouncing the butcheries as "Sharia crimes."[67]

In January 1910, the AGBU sent an additional £60 to Musa Dagh via the Aleppo Prelacy. The latter assigned Fr. Khachatur Poghikian of Kabusiye and Constantinople native Kerovbe Arslanian of Antioch to distribute the money.[68] Bitias, Haji Habibli, Yoghun Oluk, and Kabusiye received 57.5 mejidiyes (silver coins) each; Kheder Beg, 74.5 mejidiyes; Vakef, 40 mejidiyes, for a total of 344.5 mejidiyes.[69] At the same time, the Antioch priest, Fr. Vagharshak Jerrahian, and notable Sahak Aramian distributed 55 Ottoman liras sent by the Armenian Patriarchate of Constantinople to the victims in Antioch.[70]

In Constantinople, an International Relief Committee (IRC) was formed in May 1909 to support the victims in the provinces of Adana and Aleppo. Its membership included high-ranking Ottoman officials, foreign bankers/financiers and relief personnel, and notable Armenians. The IRC had two components: One solicited funds from overseas sources, and one distributed the donations. The total aid sent to the suffering communities amounted to 15,841.94 Ottoman liras. Of this, Iskenderun and Dört Yol received 1,350 liras; Latakia, 380.51 liras; Antioch, 350 liras; Kesab, 1,901 liras.[71] To give some details, in October 1909 Dr. Léopold Favre, the representative of a Swiss philanthropic organization, toured and reported on Cilicia, Antioch, Kesab, and Musa Dagh. He painted a very bleak picture of the situation in Antioch, but more so in Kesab, where the originally allocated Swiss aid of 500 Ottoman liras had to be doubled later on to meet the needs for winter. As for Musa Dagh, he found the inhabitants of Yoghun Oluk to be more industrious than people in "other parts of Armenia" that he had visited.[72] Dr. W.W. Peet, chairman of the IRC's relief disbursement section, sent 250 sacks of foodstuffs from Latakia to Kesab, with more in the pipeline. He also had 2,700 *ölçeks* (a measurement for grain) of seeds distributed in Antioch.[73] Also on March 9, 1910 on behalf of the IRC, American missionary-physician Dr. Fred Shepard of Aintab deposited 100 Ottoman liras drawn on

a Bible House check for the establishment of a factory for Armenian widows in Antioch.[74]

The Armenians of Fresno, California, numbered among those who remembered their wretched compatriots in Cilicia and northwestern Syria. On May 11, 1909, they cabled to the Patriarchate of Constantinople 7,500 French francs earmarked for the destitute in Adana, Antioch, and Kesab, with an instruction: No confessional distinction was made concerning the recipients.[75] The Fresnans also remitted 130.5 Ottoman liras ($574) for Musa Dagh, of which 50 liras ($220) was divided among impacted families, with the following details (amounts in kurush/piasters):

Village	*Persons with Killed Family Members*	*Persons Robbed*	*Total*	*Total Amount*
Bitias	33	45	78	1,014
Haji Habibli	67	55	122	1,586
Yoghun Oluk	137	42	179	2,327
Kheder Beg	62	20	82	1,066
Kabusiye	8	0	8	104
Total	307	162	469	6,097[76]

After deducting 1.5 liras for expenses, the remaining 79 liras was shared by the villages to aid their needy inhabitants in general: Yoghun Oluk, Haji Habibli, and Kheder Beg (probably including Vakef) obtained 2,362 piasters each, and Bitias and Kabusiye 1,575 piasters each.[77] A letter of gratitude sent by the notables of Musa Dagh reached Fresno on August 16, 1909.[78]

In mid-May 1909, in addition to feeding the survivors huddled to date within the municipality limits in Antioch, the government began to distribute 6 *meteliks* (coins of small value) per adult and 4 *meteliks* per child per diem.[79] These individual handouts, which could potentially lead to pauperization, were terminated effective December 9 upon Locum Tenens of Aleppo Prelacy Very Reverend Shahe Gasparian's request. Instead he asked for a lump sum allocation of 1,000 liras to be used for the establishment of a carpet weaving factory (700 liras) and as capital (300 liras).[80] But the stoppage of individual financial help, even if in pennies, caused great anxiety particularly among the widows, some of whom resorted to unsavory relationships with Turks and Fellahin to survive.[81] About two months later, on February 18, 1910, the Aleppo government informed the Prelacy of the central government's allocation of an "adequate lump sum" of 5,000 liras to the damaged Armenian communities in northwestern Syria. Information on the number of victims in each place, the degree of their needs, and the amount to be given per location was accordingly requested.[82] The Prelacy within less than a week

prepared the list of eligible aid recipients for recommendation to the Aleppo governor,[83] as follows:

Kesab: 4,065 persons, 810 families, 3,000 liras
Beylan: 366 persons, 98 families, 750 liras
Iskenderun: 120 persons, 30 families, 300 liras
Antioch: 450 persons, no families, 750 liras
Svedia (Musa Dagh): 166 persons, no families, 200 liras.[84]

Despite the Prelacy's promptness in compiling the above statistics, no money was obtained from the government for at least the following two months.[85] Five months later, on July 22, the Prelacy acknowledged a governmental contribution of 1,000 liras to the Antioch victims, and tasked V. Rev. Gasparian with overseeing its distribution on the spot. It is not clear if this amount was part of or separate from the originally announced 5,000 liras.[86] In early February 1911, the Armenian parish council of Antioch furnished the Prelacy with the list of Armenians in town who had obtained a total of 50 liras from the government.[87]

The distribution of pecuniary assistance constituted one way of alleviating misery. Engagement in gainful occupations for self-sustenance would be another, more dignified means. This required the creation of jobs. Thus having in mind the establishment of a carpet weaving factory in Antioch, V. Rev. Gasparian in early 1910 traveled to Aintab for consultations with local Armenian experts. When he reported back to the Prelacy Civic Council, it decided to form a special committee to manage the projected factory and its finances.[88] The committee, which was unanimously elected, consisted of the following notables: Dr. Samvel Shmavonian, Poghos Papikian, Khachatur Pastajian, Harutiun Ter Asaturian, and Gevorg Aghjaian.[89]

The factory envisioned for Antioch encountered two major difficulties. The first had to do with the relatively long distance between the "center" (i.e., Aleppo) and Antioch (in terms of fast, unencumbered communication). The second obstacle was the lack of expert workers and, particularly, capable directors in Antioch who could handle all aspects of manufacturing.[90] Fr. Tavugjian proposed to solving this problem in the following manner: To loan 100 liras to two expert *manusa* weavers from Aintab, Hovhannes Ter Ghazarian and Haji Hovsep Hasirjian, then in Antioch, to establish looms and employ widows, with the understanding that both the profits and losses would belong to the two men. The Aleppo Prelacy decided 1) to ask for a copy of a similar contract that the Orphan Care Agency in Aintab had drafted for local usage, and 2) to inquire whether the fathers of the two men, apparently of impeccable credentials, would also affix their signatures to the proposed loan agreement with their sons. A factory in Antioch could materialize only after

receiving answers to these queries.[91] Information is lacking regarding the outcome.

Workshops continued to remain a high priority. In late May 1911, it was announced that the government had allocated 3,000 liras for Antioch, Kesab, Musa Dagh and elsewhere. The Aleppo Prelacy proposed that the money be spent to establish a filature factory. In order to consult with and/or persuade Kesab and Antioch Armenians regarding the project's implementation, as well as to comply with the Aleppo governor's request, the Prelacy asked V. Rev. Gasparian to accompany the governor on a tour to those places.[92] On his return, V. Rev. Gasparian presented the Prelacy with the governor's report concerning the arrangements made on the spot, as well as a copy of the regulations edited by the governor regarding the workshops to be established, one in Musa Dagh and one in Kesab. The original/official copy carried the signatures of the governor, the Locum Tenens, deputy (*vekil*) to the Antioch *kaimakam*, and Kesab, Antioch, and Musa Dagh representatives. The 3,000 liras would be delivered to the Armenians on one condition: They had first to form committees that would manage the workshops.[93] Again, information is lacking as to whether this amount was part of the original 5,000 liras that the government had previously allocated or a new subvention. At any rate, when Fr. Jerrahian, notable Sahak Aramian, and Martir agha Iskenterian of Haji Habibli on July 2, 1911 informed the Prelacy of their wish to reach an agreement with a prominent Greek Orthodox merchant named Rizkallah Havad (or Hawad) for the start of filature work in Musa Dagh, the Prelacy refrained from expressing any opinion because the workshop's managerial board had not yet been constituted, as demanded by the Aleppo governor.[94]

In the final analysis, the establishment of a factory (or factories) in northwestern Syria seems to have been the result of collaborative efforts between local agencies and the Armenian leadership in Constantinople. In 1910, the Civic Council of the Armenian National Central Committee in the capital organized a caretaker agency for women who had lost their husbands in the Cilician massacres. Dubbed the Central Committee of Widows' Custodianship of Cilicia, this body established carpet weaving, sock knitting, and/or filature factories in various parts of Cilicia and northwestern Syria, including Antioch and, reportedly, Musa Dagh and Kesab. Although short-lived, they were deemed very successful enterprises.[95] A sock workshop did in fact operate in Antioch. However, it closed down after one or two years "due to domestic and external intrigues." Of the 100 Ottoman liras earned from the liquidation of yarns and furniture, 40 liras was given to the widows who were laid off, and the remaining 60 liras was loaned to a Greek merchant with the understanding that its interest would pay the Armenian priest's

salary. As for the machines, which were put up for auction, they failed to generate any income because of their damaged parts or uselessness.[96] We do not know if factories were also opened in Musa Dagh and Kesab.

WIDOWS, ORPHANS AND ATTEMPTS AT COMMUNITY REVIVAL

The issue of widows became a major concern from the outset. According to one report, the number of Armenian women in northwestern Syria who had lost their husbands was as follows:

Location	Apostolic	Protestant	Catholic	total
Antioch	103	9		112
Svedia (Musa Dagh)	45	15	6	66
Iskenderun	17			17
Kirik Khan	26	3	4	33
Beylan	10	2	1	13
Total	201	29	11	241[97]

For some reason, the Kesab widows were excluded from the list. In any case, finding means of livelihood for these women and preventing them from moral decline required urgent attention. Fr. Tavugjian explained:

> The Antioch women left without providers, and orphans, are in need of the assistance of a strong hand. They now live scattered and without relief; this condition debases them further and leads them to a terrible moral downfall. If a few capable personalities do not arrive in Antioch ready to sacrifice quite a large sum, the remaining widows and orphans will decay morally for good. The important elements for their salvation are spiritual awakening, education and enough work for means of subsistence.[98]

Fr. Jerrahian, for his part, described the widows' "extreme needy and pitiful condition," and asked the Aleppo Prelacy to expedite aid and make other arrangements to deal with their predicament. The Prelacy had already reached an agreement with the special envoy of the Patriarchate of Constantinople to Antioch, Sargis Svin (Suin), to relocate the widows to Kilis. Fr. Tavugjian, as the most suitable person, would be asked to carry out this plan after obtaining permission from Catholicos (Pontiff) Sahak Khapayan II of Cilicia. In the meantime, until Fr. Tavugjian's arrival in Antioch, the Prelacy would send £12.5 there for "immediate distribution."[99] In fact, this amount was part of a new AGBU assistance totaling £42.5. The balance of £30 would be given to Fr. Tavugjian to cover the Antioch-Kilis transportation expenses of not just widows but thirty to thirty-five families.[100] Information is lacking whether the planned relocation took place.

In June and July 1910, Fr. Tavugjian worked tirelessly to resolve the issue of widows. Several hurdles existed. First, he tried to persuade the few married men still alive to return to their homes in order to instill confidence and a sense of security among the widows. The problem was housing: Most houses were not yet fully repaired; and they were situated in Muslim neighborhoods and therefore deemed unsafe. Besides, some survivors lingered on hoping to get more government aid. Second, the priest attempted in vain to convince most bachelors to marry widows; they wanted to wed younger girls "who were not of much use" but who owned property. In addition, some mothers insisted that their sons "could not manage homes [yet]." Third, Fr. Tavugjian sought potential husbands for the widows and bachelorettes from nearby Armenian communities and especially Zeytun in Cilicia.[101]

The Prelacy supported the latter idea by deciding to pay 5-7 liras to each groom from communities near Antioch and 8 liras to each youth from Zeytun. The differences in amount depended on whether they brought mules to transport their brides.[102] Sure enough, twenty to twenty-eight muleteers from Zeytun arrived in Antioch on July 20, 1910. But they were in for a rude awakening; even widows and eligible young women in extremis, some twenty-five in all, refused to marry them because of their incompatibility in terms of lifestyle, mentality, and low economic status. In other words, the bachelors were rough mountainous peasants, whereas the women were urbanites with different outlooks and expectations. The muleteers returned home two days later dejected and empty-handed.[103] Only one Zeytuntsi married an orphaned girl from Kheder Beg.[104] To be sure, a few weddings took place in Antioch among local couples, and between men of Sasun origin and Antioch ladies.[105] It is uncertain whether youths from Musa Dagh and/or vicinity sought wives at Antioch.

Besides the widows, Armenian orphans in the Antioch district required special attention. By late June 1909, 10 orphans were taken in by French Christians in town, 27 were cared for by three English sisters from Beirut, and 12 were sent to Aleppo (no specific destination mentioned), for a total of 49 orphans. Two hundred orphans still remained to be dealt with.[106] Basing its report on a lengthy d on a letter written by V. Rev. Gasparian, a newspaper reported in late January 1910 that there were 163 orphans in Antioch: 23 boys and 33 girls in various orphanages, a number in school, and the rest "in the hands of foreigners."[107] In August, the director of Eastern (or Oriental) Orphanage at Bursa sent his son to Antioch to bring back 10 orphans, 5 from the city and 5 from Yoghun Oluk.[108]

The issue of orphans was not just a local problem; it became a "national priority" for the Armenian leadership in Constantinople. Two factors shaped

this agenda. First, given the presence of many European and American orphanages in the empire, where thousands of Armenian children, rendered parentless as a result of the 1894-96 massacres, were sheltered, "every child educated in a foreign culture by a non-Armenian institution appeared as one more member of the group destined to swell the ranks of other peoples and undermine the historical Armenian collectivity a bit further. Far from constituting a rejection of all things foreign, this reaction was, rather, the fruit of a new national impulse, a collective will to survive as a group. When the Cilician massacres happened, these painful memories were still very active...." Second, the Armenians entertained a "feeling of humiliation over the fact that they were not themselves in a position to educate 'their' orphans."[109] Accordingly, the National Assembly (or Chamber of Representatives) of the Armenian Patriarchate of Constantinople tasked a specially constituted committee, dubbed Orphan Care Central Committee of Cilicia, to establish Armenian orphanages there. From August through October 1909, this Committee inaugurated six orphanages—in Adana, Marash, Hajin, Aintab, Hasanbeyli, and Dört Yol—with a total of 1,426 wards.[110] Reportedly, the Locum Tenens of Aintab, a priest by the name of Harutiun, collected the parentless children in the Antioch district and took them to the newly-established orphanage in his town.[111] As implied below, this campaign did not remove all the orphans from the said district.

It is of note that, none of the above places were situated in northwestern Syria. Within a year, however, various considerations necessitated a reassessment of localities. In September 1910, the Orphan Care Central Committee decided to consolidate the six existing orphanages in Cilicia into three, without necessarily reducing the overall number of orphans, as follows: One in Hajin, one in Hasanbeyli, and one in "one of the most suitable villages in the sub-district of Svedia," to be determined at a later date. These three locations were "considered the most suitable in terms of economy, health and other important advantages." However, the implementation of this decision was deferred to the following year given the approaching winter and the unavailability of suitable buildings. In the meantime, a building would be built thanks to a 1,000-lira donation by the Merchants Club of Constantinople.[112] As far as Svedia (Musa Dagh) was concerned, we do not know if an orphanage was actually established there by World War I.

The widows and orphans lived under other types of pressure, as well. One stemmed from the legal status of their fixed properties. According to Ottoman law, any real estate that remained unclaimed for three years would be transferred to the *miri* (state treasury). In order to prevent this from happening, around Easter 1911 both Catholicos Sahak II and Prelate Bishop Nerses Danielian of Aleppo, upon the Patriarchate's request, urged Fr.

Kiultalian to return to Antioch to settle the issue of title deeds belonging to survivors. After studying inheritance laws, and basing his argument on the existing cases, Fr. Kiultalian submitted a report to the Antioch *kaimakam*. The latter, however, in cahoots with the officer in charge of title deeds, deferred action hoping to "A. confiscate the Armenian properties; B. keep the orphans unsheltered and poor; C. receive extra sums from individual supplicants and divide [them between themselves]." Both men were removed from office abruptly in response to a cable that Fr. Kiultalian sent to Constantinople (apparently complaining about their conduct). Their successors issued title deeds expeditiously and without charge.[113]

Taxation also caused stress. The widows, being afraid to return to their homes surrounded by Muslims, rented them out at minimal fees and instead paid much higher rates to live in safer Greek neighborhoods. The government, then, as before the massacres, demanded taxes on revenues generated from rental properties, without any consideration to the financial hardships that the widows were still experiencing as late as winter 1911-12.[114] This policy was probably not enforced strictly in the district, because on the eve of Musa Dagh's resistance to the genocide in 1915, the government demanded arrears from widows.[115]

Besides tackling the above challenges, a strong show of support to and solidarity with the anguished survivors by a high authority had become a moral imperative. Catholicos Sahak II, as the supreme spiritual leader, naturally understood the urgency of that obligation and accordingly paid a pastoral visit to his flock. After stopovers at Iskenderun and Beylan, he arrived in Antioch on June 29, 1909,[116] where he stayed for about five days.[117] He then toured the Musa Dagh villages, and subsequently Kesab and the satellite hamlet of Kaladuran.[118] Wherever he went, people greeted him with open arms. He, in turn, preached to and consoled them, thereby uplifting their spirits. He also presided over the ground-breaking ceremony of the new Kesab Armenian national school building, and made a personal donation. At Latakia, the final leg of his official journey before leaving for his headquarters in Sis via Aleppo, he was accorded an immense reception by high-ranking government representatives, foreign diplomats, other Christian delegations, and the Armenian Church leadership and community at large.[119]

Catholicos Sahak II's visit was essential but not sufficient for the revival of community life after such trauma. The need for a return to at least a semblance of normalcy was felt greatly in Antioch, among other place. As a first step, Fr. Jerrahian reopened and (re)consecrated the desecrated church in the summer of 1910. The Catholicosate of Cilicia and the Patriarchate of Constantinople replaced many of the looted ecclesiastical objects such as vestments, metal plates, and books. A teacher recruited from Marash and an

expert in liturgy, Artashes Charkhapanian, took a leading role in the religious services with the assistance of the two expert *manusa* weavers from Aintab alluded to above. The priest delivered intelligent and uplifting sermons, thereby bringing about a spiritual awakening among the survivors who had generally stayed away from church previously.[120]

The AGBU, in turn, sponsored several schools in Cilicia and northwestern Syria, among them those of Yaqubiye, Kesab, Musa Dagh, and Antioch.[121] Thirty-five to forty pupils attended the Antioch school.[122] Fr. Harutiun Tumayian, the parish priest of Antioch who had succeeded Fr. Jerrahian after his return to his native Zeytun sometime in 1912 or early 1913, concurrently served as teacher. An active man, he took fund-raising initiatives, especially in Musa Dagh, where notables from Yoghun Oluk, Haji Habibli, and Bitias (and a few from Antioch) in one instance pledged 350 Ottoman piasters for education in Antioch.[123]

What was more, the AGBU showed keen interest in the physical wellbeing of Armenians in the general area. It accordingly hired dedicated doctors to practice in certain centers: Drs. S. Kiupelian in Hajin; Levon Melitonian in Zeytun; M. Karajian in Kars-Bazar; Stepan Keshishian in Antioch; Samvel Mkrtichian in Kesab. They gave weekly public lectures on health issues at AGBU and affiliated schools, examined the pupils monthly, treated the sick ones and their parents, and provided free medication. Generally speaking, whereas the Armenian population's health in the above locations was "not altogether unsatisfactory," certain "endemic" diseases like smallpox, eye ailments, malarial fever, dysentery, and "inherited" syphilis required effective treatment, including vaccination. The majority of these health problems resulted from "ignorance, carelessness and the lack of hygienic measures."[124] But despite all the efforts to resuscitate and improve Armenian life in northwestern Syria in the aftermath of the massacres, this Christian minority continued to live in constant fear, as discussed below.

MOCKERY OF JUSTICE AND CONSEQUENCES

The government's first attempt at investigating the Antioch massacres met with failure, as the members of a Court of Inquiry, set up in early May 1909, were compelled to leave town under local Muslim threats.[125] A second, more serious probe began on June 16 under martial law in the districts of Alexandretta, Beylan, Kesab, and Antioch.[126] At the same time, Aleppo province governor Reshid Bey embarked on an inspection tour of the bloodied localities in his jurisdiction, starting from Antioch. Before leaving for his mission, he rebutted in an Aleppo paper "the news printed in Istanbul that he had in the past donated 4,000 liras for the Aleppo [province] massacres." The German consul's views of Reshid Bey's behavior and tenure, however,

were not positive. He wrote: "Reshid Bey is known here to be not a sympathizer of the new [constitutional] order. My personal impression, based on my relations, is that he is not a sympathizer. He has no energy and takes no initiative. He has no power and does not feel secure in his position. He has not worked for the welfare of the people since his assuming of the governor's role, something the local press has stressed."[127] In any case, the governor's itinerary "did not resemble his annual trips, but rather had to do with the establishment of the military tribunal in Antioch."[128] The latter interrogated him for his alleged role in the bloodshed, and the local *kaimakam* testified that the governor was indeed guilty of the crimes committed.[129] Notwithstanding the evidence against his innocence, Reshid Bey was able to cut short his visit "because he had to be in Aleppo for the [annual] tax auction."[130]

By the court's admission, "the Armenians had given absolutely no reason or pretext for the massacre." The *kaimakam*, too, was absolved of wrongdoing because, it was argued, "he was deceived by his subordinates, and was unaware of what was passing under his very eyes."[131] But the majority of the defendants were found guilty. Hence, some twenty Muslims were condemned to death, five of the most influential notables of Antioch to banishment for life in African Tripoli and Asia Minor, and another 400 criminals to penal servitude behind bars. By the end of September, martial law had been revoked and the findings and sentences of the court transmitted to Constantinople for "approval and confirmation."[132] However, higher authorities in the capital overruled those decisions, and instead decreed that each case should be retried by the Adana Court.[133] To add insult to injury, by spring 1910 the five Antioch notables had been granted "free pardon" by Sultan Mehmed V on the occasion of the anniversary of his accession to the throne.[134] "It is to be regretted—wrote consul Fontana—that the release of the five Notables ensued upon the visit to Antioch of the Vali of Aleppo, who cannot fail to have learned how overwhelming was their responsibility for the massacre there."[135] Equally important, the Christian population of Aleppo, greatly disillusioned by the amnesty, felt that "in the event of further troubles, there will be no precedent of exemplary punishment inflicted to avert Moslem onslaught upon the Christians here or elsewhere in the Vilayet."[136]

Indeed, the Turkish menace to non-Muslims in the Antioch district continued unabated reaching ominous proportions in April 1911, when the acquisition of firearms made verbal threats to life and property seem real.[137] What was more, "The Mohammedans in Antioch had engaged the Mohammedans from 70 mountains [sic] villages south of Antioch to come down and help them in their bloody work."[138] "This massacre, as announced, was not to be confined to Armenians, but to extend to all Non-Moslems and

without distinction of age or sex."[139] Particularly terrorized was the Greek Orthodox community, which was targeted for elimination on Greek Easter. As a result, many took temporary refuge in the British vice-consular grounds. Others began to abandon the area altogether.[140] Fortunately, Dr. Martin had obtained information "before the time fixed for the massacre. Immediately he took steps, informing the Syrian [Ottoman] Governor of Aleppo through the British Consul, and asking for reinforcement for the barracks; at the same time applying [through a secret code] to the British Embassy in Constantinople for a Warship," which came.[141]

When first appealed to, the district governor of Antioch denied the existence of a crisis. But the matter was taken more seriously in Aleppo, where the acting governor general dispatched his police chief together with thirty gendarmes to Antioch, and ordered the *kaimakam* of Harem and the acting *kaimakam* of Jabal Simaan to conduct an investigation.[142] Political rivalries and machinations within the ruling elite of Antioch rather than religious differences were found to be the culprit: "The President of the Committee of Union and Progress at Antioch [who was one of the five notables pardoned by the Sultan earlier] was the bitter enemy of the Caimakam, and the unscrupulous mover of menace to the Christians in the hope of discrediting the Caimakam, and giving rise to some disturbance which would precipitate his dismissal.... The Committee, composed largely of ignorant and undecided persons, were mostly drawn in the wake of the President.... Thus ... there was a party in town that would stand at nothing."[143] Despite this conclusion, and the persistence of real danger, the first week of May 1911 witnessed "the release from the prisons of Aleppo and Antioch of Moslems imprisoned as partakers in that [1909] massacre. And it seems ... a strange time the Government has chosen for such release. If the Government wishes to incite to a further 'sack,' such procedure, adopted just at this time, would well fit the purpose."[144]

On Armenian Christmas, January 6, 1913, Turkish lads stoned the Armenian priest in Antioch, forcing him to cancel his planned visits to his flock to bless their homes.[145] This, seemingly isolated incident occurred at a time when the Balkan War (1912-13) was being fought between the Ottoman government and independence-seeking Christian subject peoples in that region, once again causing anxiety among the Christians in Antioch about a possible repeat of 1909. As before, Dr. Martin in February 1913 asked for a British warship for protection. The *HMS The Duke of Edinburgh* arrived in Svedia Bay shortly thereafter "and made her guns distinctly heard in Antioch...." Captain Kemp and some twenty of his officers also visited the Presbyterian mission in the city for about two days, and, together with the representative of the British consul, obtained assurances from the local

authorities for the safety of all non-Muslims in their jurisdiction.[146] Such guarantees, evidently given as lip service, were short lived. For, in April, Ottoman troops stationed on the coast near Kabusiye openly threatened the Armenians as "'a people deserving to be massacred'."[147]

The above developments clearly show that an atmosphere of terror persisted in the district of Antioch during the years following the 1909 massacres. The government's role remained ambivalent. While it provided relief to the massacre survivors, it did not take any firm measures to calm the Muslim populace bent on spilling blood at any given moment and thus allay the fears of its Christian citizenry. What was more, the notions of equality and fairness were not always taken seriously, at least at the local level. As early as January 1910, for instance, the village headmen and notables of Musa Dagh sent the Aleppo Prelacy Civic Council a petition to be submitted to the provincial government. In it, the signatories complained that their rights of representation in the Antioch administration and other municipal councils had been ignored by the local government. The Civic Council, however, taking into account the critical times, found it more prudent for Musa Dagh to resolve such issues locally rather than at the provincial level.[148] Such were matters, generally speaking, when the Ottoman government revealed its true intentions during World War I, by launching an exterminatory campaign vis-à-vis the Armenians and other Christian minorities in the empire. But the highlanders of Musa Dagh, having for decades undergone a certain degree of religious-spiritual, educational, and political-national transformation, as well as taking a high risk, successfully resisted the genocide in what became known as "The Forty Days of Musa Dagh."

ENDNOTES

[1] Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London and New York, I.B. Tauris, 2011, pp. 9-70.

[2] Great Britain, Public Record Office, Foreign Office (FO) Archives, Kew, United Kingdom, Class 424, File 216, H.Z. Longworth to G. Lowther, August 20, 1908.

[3] Ibid.

[4] Ibid., David Douek (Dowek) to H.Z. Longworth, August 11, 1908.

[5] Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence, RI, and Oxford, UK, Berghahn Books, 1995, pp. 179-83. See also Kévorkian, *The Armenian Genocide*, pp. 71-96.

[6] Vardan H. Najarian, "Kirik Han ve Beylan Civari Vakiasi" (The Events in the Environs of Kirik Khan and Beylan), *Avetaber* (Herald) (Constantinople), no. 22 (May 29, 1909), p. 471; H.G. Mertenian, "Kirik Handan Maalumat" (Information from Kirik Khan), *Avetaber*, no. 25 (June 19, 1909), p. 540; *Biuzandion* (Byzantium) (Constantinople), April 25, 1909, May 6, 1909, May 15, 1909.

[7] Najarian, "Kirik Han ve Beylan Civari Vakiasi," p. 471.

[8] W.J. Childs, *Across Asia Minor on Foot*, Edinburgh and London, William Blackwood and Sons, 1917, pp. 439-40.

[9] Najarian, "Kirik Han ve Beylan Civari Vakiasi," pp. 471-72.

[10] Germany, Auswartiges Amt., Abteilung A, Politisches Archiv, Bonn (now in Berlin), Türkei no. 134, microfilm roll 97, Band 24, V. Balit, manager of imperial vice-consulate of Germany at Iskenderun, to Dr. P. von Tischendorf, German consul of Aleppo, April 16, 1909; Th. (or Ch.) Belfante, vice-consul of Germany at Iskenderun, to Consulate General of Germany in Aleppo, April 18, 1909; Band 25, von Tischendorf to State Secretary Bernhard von Bülow, April 30, 1909; Belfante to von Tischendorf (?), April 23, 1909. A set of this and related microfilms containing German Foreign Ministry archival documents are found in the library of the University of Michigan, Dearborn.

[11] Sabatino, "Les pères de Terre-Sainte pendant les massacres d'Arménie," *Les Missions Catholiques*, 41:2096 (August 6, 1909), p. 375; *Biuzandion*, April 21, 1909.

[12] Sabatino, "Les pères de Terre-Sainte," p. 375.

[13] Ibid.

[14] Ibid.

[15] Great Britain, FO 195, File 2307, FO 424, File 221, and FO 861, File 58, Raphael A. Fontana to Gerard Lowther, October 3, 1909. See also FO 195, File 2306, Fontana to Lowther, May 5, 1909, Inclosure in Consul Fontana's no. 10, of May 5, 1909: Vice-Consul Douek to Acting-Consul Catoni, April 30, 1909.

[16] Ibid.

[17] For the details of the Antioch massacre, consult ibid.; FO 861, File 58, James Martin to Fontana, June 16, 1909; Germany, Türkei no. 134, microfilm roll 97, Band 25, Martiros Missakian, imperial consular agent of Germany at Antioch, to von Tischendorf (?), April 22, 1909; Band 25 a, Missakian to von Tischendorf, April 24, 1909; Capuchin Archives, Maison Saint François, Mtayleb, Lebanon, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Brièvе relation sur Kodorbek et villages arméniens parsemés sur le mont Gebel Moussa, October 21, 1910; Zora Iskenterian, *Husher patmutian hamar* (Memoirs for History), Beirut, Sevan Printing House, 1974, pp. 23-36; Clemente da Terzorio, *Le missioni dei minori Cappuccini*, vol. V, *(Turchia Asiatica)*, Rome, Cooperativa Tipografica Manuzio, 1919, pp. 467-68; P. Constant, *Capucins missionnaires. Syrie, Liban, Turquie*, Marseille, Imprimerie Saint-Léon, 1931, pp. 41-45; *Les massacres d'Antioche et de Tarse et la mission des Capucins en Syrie et Cilicie*, N.P., n.p., [1909?], pp. 10-26; Isobel Lytle, *James Martin: Pioneer Medical Missionary in Antioch*, Belfast, Cameron Press, 2003, p. 59; R.P. Célestin, "Les massacres d'Antioche," *Les Missions Catholiques*, 41:2088 (June 11, 1909), pp. 278-80; R.P. Jérôme, "Un an après les massacres," *Les Missions Catholiques*, 42:2133 (April 22, 1910), pp. 181-83; James Martin, "The Massacre of Armenians at Antioch," *The Friend of Armenia*, no. 38 (Summer, 1909), pp. 7-9; Vardan Varderes[ian], "Antakya Hadisesi" (The Antioch Incident), *Avetaber*, no. 22 (May 29, 1909), pp. 471; "Kilikian Iurer" (Cilician News), *Arevelian Mamul* (Oriental Press), no. 20 (May 12, 1909), pp. 560-63; *Lusaber-Arev* (Light Bearer-Sun) (Cairo), May 15, 1909, May 18, 1909.

The clergymen who were killed included the parish priest, Fr. Armenak Tonatosian; V. Rev. Daniel Hakobian, who was in town on a visit from the Ktuts-Lim Diocese in Van province; and the newly-ordained V. Rev. Arsen Harutiunian, who was dispatched by Catholicos Sahak II of Cilicia to inspect the Armenian parishes in the general area.

[18] For the details of the Kesab massacres, consult American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Archives, Houghton Library, Harvard University, Cambridge Massachusetts, ABC: 16.9.5, vol. 15, Stephen Van R. Trowbridge, "The Sack of Kessab"; Austria-Hungary, Osterreichisches Staatsarchiv, Vienna, Die Akten des k.u.k Ministeriums des Aussern, 1848-1918, Politisches Archiv, Abteilung XXXVIII: Konsulate, Carton 344, File *Beyrut 1909*, Telegram no. 8081, dispatched April 25, 1909, received April 27, 1909 (see also Carton 384, File *Lattaquia 1910*); France, Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), Quai d'Orsay, Paris (now in Nantes), Arménie-Anatolie-Cilicie, vol. 83, *1908 janv.-1910 fev.*, Note pour le Ministre au sujet des troubles d'Asie Mineure, May 12, 1909; Sabatino, "Les pères de Terre-Sainte," pp. 375-77; "Kasabdan bir Mektup" (A Letter from Kesab), *Avetaber*, no. 51 (December 18, 1909), p. 1108; Yusuf al-Hakim, *Suriyya wal-a'hd al U'thmani* (Syria and the Ottoman Era), vol. I, Beirut, 1966, pp. 178-81; Hakob Cholakian, *Kesap*, vol. I, Aleppo, Hamazgayin Regional Committee of Syria, 1995, pp. 89-98; Alper S. Temirian, *Kesap (1909-1946)*, Beirut, K. Tonikian Press, 1956, pp. 51-65.

[19] ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 15, Trowbridge, "The Sack of Kessab," p. 6.

[20] Ibid., vol. 17, Effie M. Chambers, Report, July 17, 1909; idem, Chambers to James Barton, *Widows* Kessab, August 19, 1909 (in this report Chambers puts the number of widows at 54); idem, vol. 21, Chambers, Report of the Work in Kessab Field for 1909-10. See also ABC: 16.5, vol. 6, D.H. Koundakjian, What the Protestants of Kessab Have Done for Their Church, Destroyed by Fire During the Recent Disturbances, 1913. For conditions and relief efforts in Kessab after the carnage, consult FO 195, Files 2306-2307, FO 424, Files 221-222, and FO 861, Files 58-59.

[21] Germany, Türkei no. 134, microfilm roll 97, Band 24, von Tischendorf to von Bülow, April 23, 1909, April 24, 1909; Band 25, von Tischendorf to von Bülow, April 25, 1909

[22] Ibid., microfilm roll 98, Band 26, von Tischendorf to von Bülow, June 24, 1909.

[23] Ibid., June 19, 1909.

[24] Ibid., June 24, 1909; microfilm roll 97, Band 24, von Tischendorf to von Bülow, April 23, 1909, April 24, 1909; Band 25, von Tischendorf to von Bülow, April 25, 1909.

[25] Ibid., microfilm roll 97, Band 24, von Tischendorf to von Bülow, April 23, 1909; Band 25, von Tischendorf to von Bülow, April 25, 1909, April 30, 1909.

[26] Ibid., microfilm roll 98, Band 26, von Tischendorf to von Bülow, June 16, 1909.

[27] Capuchin Archives, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Briève relation sur Kodorbek; Paul Jacquot, *Antioche, centre de tourisme*, vol. III, Beirut, Imprimerie Catholique, 1931, pp. 506-07; Constant, *Capucins missionnaires*, p. 61; *Les massacres d'Antioche et de Tarse*, p. 28; da Terzorio, *Les missioni*, V, pp. 468-69; R.P.

Jérôme, "Au pays des massacres," *Les Missions Catholiques*, 41:2091(July 2, 1909), p. 316.

[28] Jérôme, "Au pays des massacres," p. 316. Actually, the Capuchin missionaries posted at Kheder Beg met with the mudir at Svedia several times. Consult Capuchin Archives, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Brièvе relation sur Kodorbek.

[29] Great Britain, FO 424, File 219, W.C. Packenham to Cecil F. Thursby, May 2, 1909. See also FO 861, File 58, David Douek's urgent telegram to British Consulate, Aleppo, April 22, 1909.

[30] Ibid., FO 195, File 2306, James Martin to A. Catoni, April 21, 1909. See also FO 861, File 58, Martin urgent telegram to British Consulate, Aleppo, April 22, 1909.

[31] Ibid., FO 424, File 219, Curzon-Howe to Admiralty, April 24, 1909; idem, Thursby to A. Curzon-Howe, April 26, 1909; idem, Lowther to Edward Grey, April 28, 1909; idem, Packenham to Thursby, May 2, 1909; idem, Curzon-Howe to Admiralty, May 12, 1909; FO 861, File 58, Douek telegram to British Consulate, Aleppo, April 26, 1909.

[32] Ibid., FO 195, File 2306, Inclosure in Consul Fontana's no. 10, of May 5, 1909: Vice-Consul Douek to Acting-Consul Catoni, April 30, 1909.

[33] Jérôme, "Au pays des massacres," p. 316; *Les massacres d'Antioche et de Tarse*, p. 28; Jacquot, *Antioche*, III, p. 507; Lytle, *James Martin*, p. 61; Constant, *Capucins missionnaires*, p. 61.

[34] Great Britain, FO 424, File 219, Packenham to Thursby, May 2, 1909.

[35] Ibid.

[36] *Asbarez* (Arena) (Fresno), July 16, 1909.

[37] Capuchin Archives, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Brièvе relation sur Kodorbek; Jérôme, "Au pays des massacres," p. 316.

[38] [Rose Ikarian Fiscus], "Rose's Story (as Recorded in 1953)," unpublished manuscript, p. 2. The location of the original manuscript is unknown. I have a copy.

[39] Varderes[ian], "Antakya Hadisesi," p. 471; *Tzayn Hayreniats* (Voice of the Fatherland) (Constantinople), May 15/28, 1909; *Asbarez*, June 18, 1909, July 2, 1909.

[40] *Asbarez*, June 18, 1909, July 2, 1909.

[41] Ibid., August 11, 1911.

[42] Ibid., June 18, 1909; Jérôme, "Au pays des massacres," p. 316; Jacquot, *Antioche*, III, p. 507. According to *Asbarez*, July 16, 1909, some Alawites rescued Armenian laborers by disguising them as Alawites.

[43] Jérôme, "Au pays des massacres," p. 316.

[44] Archpriest NersesTavugjian, *Tarapanki oragir* (Diary of Suffering), Toros Toranian, editor, Beirut, High Type Compugraph – Technopresse S.A.L., 1991, p. 28.

[45] Capuchin Archives, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Brièvе relation sur Kodorbek.

[46] Constant, *Capucins missionnaires*, pp. 61-62. For a partial list of the victims from Musa Dagh, consult Hakob Bampakian, "1909 i kotoradzin Musa-Taghi giugheren inkadz nahataknere" (The Martyrs from the Musa Dagh Villages Who Fell during the 1909 Massacre), unpublished manuscript, Anjar, Lebanon. Compare the Yoghun Oluk section of this list with the following: Archives of the Musa Dagh Monument-Museum, Musa Ler Town, Armenia, Sedrak Yesayi Haykazyan, "Husher u busher

Musa Leran 1915 t. inknapashtpanutyan orerits" (Memoirs and Thorns from the Days of the 1915 Self-Defense of Musa Dagh), unpublished manuscript, Notebook 4, n.p.

[47] *Asbarez*, July 2, 1909.

[48] Capuchin Archives, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Brièvе relation sur Kodorbek; *Asbarez*, July 23, 1909.

[49] Martin, "The Massacre of the Armenians at Antioch," p. 9; Iskenterian, *Husher*, p. 36. Sherpetjian's two companions were Karapet Tilkian from Bitias and Sedrak Iskenterian from Haji Habibli, both of whom escaped. Tavugjian, *Tarapanki oragir*, p. 23, cites the name of Karapet Re[n]jilian instead of Tilkian.

[50] Great Britain, FO 861, File 58, Martin to Fontana, June 16, 1909; *Asbarez*, July 23, 1909. According to Tavugjian, *Tarapanki oragir*, pp. 23-24, Sherpetjian and his companions spent the night at notable Gevorg Paljian's house in Kabusiye. The Mulazim surrounded the house with thirty to forty soldiers, ordered Paljian's guests out, Iskenterian escaped, Paljian and Karapet agha (Tilkian or Renjilian) tied up Sherpetjian, and the Mulazim killed him. Tavugjian thus implies treachery or betrayal, which is not evident in any other source.

[51] Great Britain, FO 861, File 58, Martin to Fontana, June 16, 1909.

[52] *Asbarez*, July 23, 1909.

[53] Ibid., June 18, 1909, July 16, 1909; Varteres[ian], "Antakya Hadisesi," p. 471; *Tzayn Hayreniats*, May 15/28, 1909; *Pahak* (Sentinel) (Boston), June 22, 1911.

[54] Gloria Hachigian Ericsen, private papers, Orlando, Florida, Vanes S. Yeghiarian to his brother, Movses Yeghiarian, August 1, 1909, Bitias.

[55] National Archives of the Republic of Armenia, Yerevan, Armenia, Class (*font*) 57, Index (*tsutsak*) 2, Document (*gordz)* 1828, Fr. Arsen Ter Arakelian and Vardan Varderesian to Catholicos of All Armenians Madteos, December 18/31, 1909, Haji Habibli.

[56] *Tzayn Hayreniats*, May 15/28, 1909; *Pahak*, June 22, 1911. *Asbarez*, June 16, 1911, reported that the Armenian leadership was contemplating sending 70-80 more widows from Antioch to Musa Dagh.

[57] Constant, *Capucins missionnaires*, p. 62; Jérôme, "Au pays des massacres," p. 316; *Les massacres d'Antioche et de Tarse*, pp. 28-29; Jacquot, *Antioche*, III, p. 507.

[58] Constant, *Capucins missionnaires*, p. 60.

[59] Tavugjian, *Tarapanki oragir*, pp. 13-27, 39-46. *Manusa* is defined as "a kind of striped or designed cloth (worn by peasants)." See *New Redhouse Turkish-English Dictionary*, İstanbul, Redhouse Press, 1974, p. 731.

[60] Lytle, *James Martin*, p. 61.

[61] Tavugjian, *Tarapanki oragir*, p. 19.

[62] Ibid., pp. 20-21.

[63] Germany, Türkei no. 134, microfilm roll 98, Band 26, von Tischendorf to von Bülow, June 29, 1909.

[64] Hachigian Ericsen, private papers, Yeghiarian to brother Movses, August 1, 1909.

[65] Armenian General Benevolent Union (AGBU), *Yeramia teghekagir* (Three-Year Report), Cairo, N. p., 1909, p. 22.

[66] Ibid., p. [57]. For the amount allocated for Musa Dagh, see also *Lusaber-Arev*, October 26, 1909, October 30, 1909.

[67] AGBU, *Yeramia teghekagir*, p. 22.

[68] Armenian Prelacy of Aleppo (APA) Archives, Aleppo, Syria, Section D, Minutes of the Prelacy Civic Council Meetings, File 40, minutes of the March 11, 1910, March 25, 1910, and April 29, 1910 sessions. The Prelacy Civic Council asked Zaki Sukyas, a Greek Orthodox merchant from Antioch then conducting business in Aleppo, to deliver the money to Antioch. Citing his absence from that city, Sukyas instead recommended Balji Zade, a reliable Turkish merchant from Antioch, to make that transfer. The Civic Council agreed.

[69] Armenian General Benevolent Union (AGBU) Archives, Saddle Brook, New Jersey (now in New York, New York), File 17 B, *Npast bashkhman tsutsakner 1906-1914, F-Z* (Lists of Relief Distribution 1906-1914, F-Z), Locum Tenens of Aleppo V. Rev. Shahe Gasparian to Chairman and Members of the AGBU Central Administrative Board in Cairo, April 15/28, 1910.

[70] Ibid.

[71] Hakob H. Terzian, *Kilikio aghete* (The Calamity of Cilicia), Constantinople, H. Asaturian and Sons Printing, 1912, pp. 817-18. For the full membership rosters of both components of the International Relief Committee, see *Biuzandion*, May 13, 1909.

[72] *Biuzandion*, November 23, 1909. See also [Teny Pirri-Simonian, compiler and editor], *100 ans du génocide arménien: Mémoire et reconnaissance*, Antelias, Lebanon: A publication of the Armenofas Foundation/Catholicosate of Cilicia Press, 2015, p. 142.

[73] *Biuzandion*, November 20, 1909.

[74] APA Archives, Section D, File 41, The Income-Expense of the Victims' Chest for 1 January 1910-14 April 1910.

[75] *Asbarez*, October 22, 1909, also mentions two additional sums of 3,000 francs and 1,000 francs sent from Fresno. The way they are described is somewhat vague.

[76] Ibid.

[77] Ibid.

[78] Ibid., October 15, 1909. The "Thank You" letter indicates the sum of 43.5 liras instead of 130.5 liras. This discrepancy may be explained as follows: Either the larger amount was sent in installments (of which 43.5 liras was one installment), or, perhaps, the people of Fresno donated money twice, one sum being 130.5 liras and the other 45.5 liras (in addition to the 50 liras referred to in the text). The letter was signed by notables Movses Renjilian, Abraham H. Renjilian, and Vanes S. Yeghiarian (Ikarian) from Bitias; Martir Iskenterian and Grigor Margarian from Haji Habibli; and Khoren T.K Kiulyuzian and Hovhannes Geppurian from Yoghun Oluk. See *Asbarez*, October 15, 1909.

[79] Capuchin Archives, File *Khoderbey 1910*, Fr. A.C., Brière relation sur Kodorbek; Tavugjian, *Tarapanki oragir*, p. 19.

[80] *Biuzandion,* December 5/18, 1909.

[81] *Asbarez*, January 28, 1910.

[82] APA Archives, Section D, File 40, minutes of the February 18, 1910 session.

[83] Ibid., File 41, minutes of the April 29, 1910 session.

[84] Ibid., File 40, minutes of the February 24, 1910 session.

[85] Ibid., File 41, minutes of the April 29, 1910 session.
[86] Ibid., minutes of the July 22, 1910 and August 5, 1910 sessions.
[87] Ibid., minutes of the March 13/26, 1911 session.
[88] Ibid., File 40, minutes of the February 11, 1910 session.
[89] Ibid., minutes of the February 18, 1910 session.
[90] AGBU Archives, File 17 B, V. Rev. Gasbarian to Chairman and Members of the AGBU Central Administrative Board in Cairo, May 4, 1910.
[91] APA Archives, Section D, File 41, minutes of the July 8, 1910 session. The fathers were Ghazar Ter Ghazarian and Haji Avetis Hasirjian.
[92] Ibid., File 41, minutes of the May 26, 1911 session.
[93] Ibid., minutes of the June 30, 1911session.
[94] Ibid., minutes of the July 14, 1911 session.
[95] Terzian, *Kilikio aghete*, pp. 826-29.
[96] *Pahak*, October 15, 1914.
[97] Terzian, *Kilikio aghete*, p. 833. In the source, the total number of widows in Antioch is put at 122, which is a calculation error.
[98] Tavugjian, *Tarapanki oragir*, p. 29.
[99] APA Archives, Section D, File 41, minutes of the March 20, 1910 mixed session; minutes of the June 3, 1910 session.
[100] AGBU Archives, File 17 B, V. Rev. Gasparian to the Chair and Members of the AGBU Central Administrative Board in Cairo, May 21, 1910, June 8, 1910.
[101] Tavugjian, *Tarapanki oragir*, pp. 35-38.
[102] APA Archives, Section D, File 41, minutes of the July 8, 1910 session.
[103] Tavugjian, *Tarapanki oragir*, pp. 38-39.
[104] Ibid., p. 42.
[105] Ibid., pp. 41-42.
[106] Germany, Türkei no. 134, microfilm roll 98, Band 26, von Tischendorf to von Bülow, June 29, 1909.
[107] *Asbarez*, January 28, 1910.
[108] Tavugjian, *Tarapanki oragir*, pp. 41-42.
[109] Kévorkian, *The Armenian Genocide*, p. 95.
[110] Ibid., p. 96.
[111] Aram Mirzoyan, "Vorbakhnam gordzuneutyune 1909 T. Adanayi yev Halepi nahangnerum teghi unetsadz charderits heto" (Orphan Care Activity after the 1909 Massacres in the Provinces of Adana and Aleppo), *Journal of Genocide Studies* (a publication of the Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan) 1:1 (2013), p. 95.
[112] *Azatamart* (Freedom Battle) (Constantinople), September 12/25, 1910.
[113] Vahan Kiultalian, "Kilikio agheten verch" (After the Cilician Calamity), "*Tatev" Kronakan Taretsuyts* ("Tatev" Religious Almanac) (Aleppo), 4th year (1928), pp. 238-40.
[114] *Biuzandion*, January 12, 1912.
[115] Catholicosate of Cilicia Archives, Antelias, Lebanon, File 23/1, *Antiok 1914-1940* (Antioch, 1914-1940), Fr. Harutiun Tumayan to Catholicos Sahak II, March 4/17, 1915.
[116] *Biuzandion*, July 15, 1909.

[117] Ibid., July 22, 1909.
[118] Ibid.
[119] Ibid., August 24, 1909; Cholakian, *Kesap*, I, p. 98.
[120] "Srtajmlik lurer Antioken" (Heartrending News from Antioch) *Tajar* (Cathedral/Temple) (Constantinople), 2nd year, no. 4 (January 31, 1911), pp. 70-71.
[121] *Miutiun* (Union) (Cairo), 1st year, no. 10 (October, 1912): 150; 2nd year, no. 21 (September, 1913), p. 129.
[122] "Srtajmlik lurer Antioken," p. 71.
[123] *Miutiun*, 2nd year, no. 17 (May, 1913): 80. The donors were : 20-piaster category: All from Yoghun Oluk: Fr. Abraham Ter Galustian, Nerses Gazanjian, Japra Gazanjian, Poghos Karpushian (Shemmassian), Martiros Geppurian, Gevork Shrigian, Poghos Karipian; 15-piaster category: From Haji Habibli: Sedrak Iskenterian, Yorki Iskenterian, Asatur Iskenterian, Iskenter Iskenterian, Hovnan Iskenterian, Hovsep Tutaglian, Grigor Margarian, Haji Khacher Martirian; from Bitias: Movses Chaparian, Abraham Renjilian, Hovhannes Hovhannesian; from Antioch: Sahak Aramian, Harutiun Ter Asaturian, Yesayi Yerkatagordzian.
[124] *Miutiun*, 2nd year, no. 18 (June, 1913), p. 89.
[125] Great Britain, FO 195, File 2306, Martin to Fontana, June 19, 1909.
[126] Ibid., Fontana telegrams, June 17, 1909, June 23, 1909.
[127] Germany, Türkei no. 134, microfilm roll 98, Band 26, von Tischendorf to von Bülow, June 16, 1909.
[128] Ibid., June 24, 1909.
[129] Ibid., June 19, 1909.
[130] Ibid., June 24, 1909.
[131] Ibid., FO 195, File 2307, FO 861, File 58, FO 424, File 221, Fontana to Lowther, October 3, 1909.
[132] Ibid.
[133] Ibid., FO 195, File 2337, FO 861, File 59, Fontana to Lowther, March 5, 1910.
[134] Ibid., May 30, 1910. The released Turkish notables included Kaiseri Zade Hadji Nahad, Khalaf Aga Zade Husni, Bereket Zade Refaat Aga, the Ex-Kaimakam Muharem Pasha, Veresh Aga Zade Sheikh Omar, and his clerk, Ibrahim Bin Mohammed.
[135] Great Britain, FO 195, File 2337, FO 861, File 59, Fontana to Lowther, March 5, 1910.
[136] Ibid., May 30, 1910.
[137] Ibid., File 2366, Fontana to Lowther, May 3, 1911.
[138] Isobel Lytle, private papers, Newtownabbey, N. Ireland, Martin 7. Doc., "Ten Years of the Antioch Mission, 1905-1915," p. 10.
[139] Great Britain, FO 195, File 2366, Fontana to Lowther, May 3, 1911.
[140] Ibid., April 25, 1911, May 31, 1911; idem, Fontana telegrams no. 20, urgent, April 19, 1911, no. 26, April 27, 1911, no. 27, May 2, 1911.
[141] Lytle, private papers, Martin 7. Doc., "Ten Years of the Antioch Mission, 1905-1915," p. 10; Lytle, *James Martin*, p. 62.
[142] Great Britain, FO 195, File 2366, Fontana to Lowther, April 25, 1911.
[143] Ibid., May 31, 1911.

[144] Ibid., FO 861, File 60, Martin to Fontana, May 6, 1911.
[145] APA Archives, Section D, File 41, minutes of the January 11, 1913 session.
[146] Lytle, private papers, Martin 7. Doc, "Ten Years of the Antioch Mission, 1905-1915," p. 14; Lytle, *James Martin*, p. 64.
[147] *Pahak*, May 22, 1913.
[148] APA Archives, Section D, File 40, minutes of the February 4, 1910 session.

Մուսա Տաղը՝ Օսմանեան Սուրիոյ Հիւսիս-Արեւմտեան Շրջանը, 1909ի Կիլիկեան Կոտորածներու Շրջանին

(Ամփոփում)

Վահրամ Շեմմասեան
Vahram.shemmassian@csun.edu

Հեղինակը լուսարձակի տակ կ'առնէ 1909ի կիլիկեան կոտորածներուն զուգահեռ՝ Օսմանեան Կայսրութեան ենթակայ Սուրիոյ հիւսիս-արեւմտեան հայաբնակ վայրերուն մէջ տեղի ունեցած ջարդերն ու վնասները եւ անոնց հետեւանքները:

Ներկայացնելէ ետք Անտիոքի, Քեսապի, Հալէպի եւ շրջակայքի հայոց դիմագրաւած սպանդն ու հետապնդումները, կողոպուտը, քանդումներն ու արտաքսումը, հեղինակը կը մանրամասնէ այդ շրջանի Մուսա Լեռան հայութեան դիմագրաւած ահաբեկումի վտանգը, ջարդ-կողոպուտ-աքսորի սարսափն ու սպառնալիքը, մուսալեռցիներու դիմադրութիւնը, օսմանեան տեղական իշխանութեանց մասնակցութիւնը սպանութիւններուն, օտար միջամտութիւնը՝ կանխարգիլելու-սահմանափակելու յարձակումներն ու սպանդը, ապա նաեւ՝ իւրաքանչիւր յարանուանութեան կրած զոհերուն թիւը, կը ներկայացնէ հետեւանքները՝ հրկիզուած տուն ու խանութներու, որբերու եւ այրիներու թիւերը, նիւթական վնասները՝ ըստ գիւղի:

Հեղինակը կ'անդրադառնայ նաեւ կոտորածներուն եւ աւերին արտասահմանեան արձագանգին, Մուսա Լեռ փութացուած հայ (միութենական եւ եկեղեցական) թէ օտար նպաստներուն:

Հուսկ, հեղինակը կ'արժեւորէ կոտորածէն ետք տեղի ունեցած եւ ջարդարարութեան տարողութեան չհամապատասխանող կեղծ դատավարութիւններուն:

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՕՐԵՐՈՒՆ ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԷԹԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասեան
mihran.min@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Համեմատաբար քիչ գրուած է Ալեքսանտրէթ (Իսքենտէրուն) Գաւառակի փոքրաթիւ հայկական գաղթօճախին մասին: Շրջանի հայաբնակ քաղաքներու եւ աւաններու անցեալը լուսաբանող առանձին մենագրութիւններ չկան: Անոնց մասին, իբրեւ սկզբնաղբիւր կարելի է նկատել պարբերական մամուլի էջերուն ցրուած քանի մը թղթակցութիւն, յուշագրութիւն եւ արխիւային անտիպ փաստաթուղթեր միայն, իսկ պատմագրութեան մէջ գաւառակի հայութեան մասին եղած հարեւանցի ակնարկութիւնները հեռու են դարերու անցեալ եւ պատմական աւանդ ունեցող գաղթօճախին մասին լիարժէք ու ամբողջական պատկերացում տալէ:

Ծանօթ է, որ 1909ի Կիլիկեան Կոտորածները ընդգրկած են աշխարհագրական ընդարձակ տարածք, որ ներառած է Ատանայի ամբողջ նահանգն ու անոր սահմանակից Հալէպ Նահանգի կարգ մը շրջանները: Օսմանեան Հալէպ նահանգի, Հալէպ Գաւառի՝ Ալեքսանտրէթ Գաւառակի կեդրոն համանուն քաղաքը թէեւ ուղղակիօրէն չէ ենթարկուած կոտորածի, բայց եւ այնպէս նոյն գաւառակի կարգ մը գիւղեր զերծ չեն մնացած ջարդերէն եւ ունեցած են մարդկային ու նիւթական մեծ կորուստներ: Անոնք բաժնած են Ատանայի հայութեան վիճակուած ճակատագիրը, ինչպէս օրինակ՝ Գրըգխան գիւղը, որուն հայ բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ կոտորուած է: Գաւառակի միւս աւաններուն մէջ պատահած են մասնակի սպանութիւններ, կողոպուտներ եւ աւերածութիւններ, որոնք բարեբախտաբար չեն վերածուած համընդհանուր կոտորածի:

Կիլիկեան Կոտորածներէն աւելի քան դար մը ետք, տակաւին անոր մասին չհրապարակուած եւ չուսումնասիրուած արխիւային հսկայ նիւթ կայ հայ թէ օտար դիւանատուներու մէջ: Կոտորածներուն վերաբերող անտիպ փաստաթուղթերու հաւաքածոյ մըն ալ կայ Բերիոյ Թեմի ազգային առաջնորդարանի դիւանատան մէջ, որմէ հրատարակութեան կու տանք Ալեքսանտրէթ Գաւառակի հայութեան վերաբերող երեք անտիպ փաստաթուղթեր: Ասոնք գրուած են Ալեքսանտրէթի առաջնորդական փոխանորդ Տէր Գրիգոր Քհնյ. Մինասեանի կողմէ եւ կը նկարագրեն ոչ միայն գաւառակի հայաբնակ վայրերուն մէջ պատահած սպանութիւններն ու աւերածութիւնները, այլ նաեւ կը փոխանցեն վախի ու

սարսափի այն մթնոլորտը, որուն մէջ ապրած է տեղւոյն հայութիւնը կոտորածներու օրերուն: Առաջին երկու փաստաթուղթերը դէպքերուն մասին օրը օրին տրուած լրատուութիւններ են, իսկ երրորդը՝ Հալէպէն յղուած հարցարանի մը ամփոփ պատասխանը:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուող այս անտիպ նիւթերը նոր լոյս կը սփռեն ոչ միայն Ալեքսանտրէթի Գաւառակի հայութեան անցեալի մութ մնացած կարգ մը կարեւոր դրուագներուն վրայ, այլ նաեւ կ'ընդարձակեն Կիլիկեան Կոտորածներուն մասին մեր պատկերացումները, որովհետեւ այդ ջարդերուն նուիրուած հայերէն թէ օտարալեզու գրականութեան մէջ եւս բացակայ է Ալեքսանտրէթի Գաւառակը:

Փաստաթուղթերը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան, պահելով լեզուական եւ ուղղագրական անհարթութիւնները:

Փաստաթուղթերուն կցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ, ուր սակայն առանձին-առանձին չենք նշած 1915ին այստեղ յիշատակուող բնակավայրերու հայութեան վերապահուած ճակատագիրը, որովհետեւ բոլորի պարագային ալ նոյնն է այն՝ աքսոր, կոտորած եւ Զինադադարին տասանորդուած վերապրողներու վերադարձ հայրենի տուն:

ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԷԹ ՔԱՂԱՔԸ

Ալեքսանտրէթ կամ Իսքենտէրուն պատմական քաղաքը կը գտնուի Միջերկրականի հիւսիս-արեւելեան ափին, Հայոց Ծոցի վրայ: Կիլիկեան Հայոց Թագաւորութեան ժամանակ, ան շրջան մը մաս կազմած է հայկական պետութեան, իսկ ուշ միջնադարուն՝ եղած է Հալէպի գլխաւոր նաւահանգիստը:

1902ին ունեցած է 125 տուն հայ եւ 100-150 պանդուխտ քեսապցի բանուորներ: Տեղւոյն հայերը ունեցած են եկեղեցի մը եւ 60 մանչ ու 45 աղջիկ աշակերտներով զոյգ վարժարաններ[1]: 1913ին քաղաքը ունեցած է 4500 հայ բնակիչ, Ս. Քառասուն Մանկունք եւ Ս. Խաչ հայկական եկեղեցիները եւ 4 վարժարան[2]: Այլ աղբիւր մը՝ 1914ին տեղւոյն հայութեան թիւ նշած է 1950 անձ, որոնք ունեցած են Ս. Աստուածածին եկեղեցի եւ 150 աշակերտ ունեցող ազգային վարժարան: Ալեքսանտրէթ եւ մօտակայ Պէյլան Գաւառակները Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակին ունեցած են 16 հայաբնակ աւաններ՝ մօտաւորապէս 14 հազար հայ բնակչութեամբ[3]: Ալեքսանտրէթի հայաբնակ գիւղերէն պիտի յիշել Նարկիզլիկը կամ Ներկիզլիկը, Աքչայը, Քըշլան կամ Քըշլա Տերէսին, Գարա Աղաճը, Ֆարթըսլըն, եւն.: Իսկ մօտակայ Պէյլան Գաւառակի հայաբնակ գիւղերէն՝ Աթըքը, Գրըգխանը, Գանլը Տերէն, Կէօզէլլին, Սովուք Օլուքը եւն.:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի զինադադարէն ետք, կարճ ժամանակով, շրջանը գրաւած են անգլիացիք, ապա՝ ֆրանսացիք, իսկ

1920ին ան մտած է Սուրիոյ կազմին մէջ մինչեւ 1939, երբ ֆրանսեւթրքական համաձայնագրով, ամբողջ գաւառակին հետ բռնակցուած է Թուրքիոյ:

Ա.

Իսկէնտէրուն, 24 [Ապրիլ]/7 Մայիս 1909

Գերապատիւ
Տ. Շահէ Վարդ. Գասպարեան[4]
փոխ-առաջնորդ Ս. հայր վիճակին Հալէպու
Հալէպ

Գերապատիւ Ս. հայր,

19/2 եւ 21/4 Մայիս թուեալ խնդրագրերս կը հաստատեմ որով կարեւորն ծանուցած էի:

Իսկէնտէրուն.- Տեղւոյս ապահովութիւնը բաւական երաշխաւորեալ է, հետզհետէ զինուորներ կը հասնին եւ կը մեկնին այսր անդր: Երէկ Տէօրթ-Եօլ[5] թափուր[6] մը եւս գնաց թէ հոն մնալու կամ անցնելու համար չեմ գիտեր: Օսմ. զրահաւոր մ'ալ եկած է Համիտիյէ անուն որ երկու օր Փայաս[7] եւ Տէօրթ-Եօլի առջեւ խարսխելով հոս վերադարձաւ, իտալական մարտանաւն ալ միեւնոյն շրջանը միեւնոյն կերպով ըրաւ կարծես հետապնդման ձեւի մը տակ: Կայ նաեւ ֆրանսական մարտանաւ մը, իսկ անգղիականն Սուէյտիյէ[8] կ'երթայ հոն լեռները ապաստանողները փնտռելու եւ ժողովելու համար, մինչեւ ցարդ 1600ի մօտ հարս աղջիկ մանուկ էրիկ մարդ (քիչ) ժողված է կ'ըսուի: Երէկ ֆրանս. հիւպատոսի պահանջման վրայ Նարկիզլիք[9] Ագչայ[10] այրուած տները քանի ընտանիք ընդ ամէնն քանի հոգի անպատսպար (առանց տան) մնացողաց քանակը ուզեց եւ մատուցի, գումար 115 հոգի 18 ընտանիք եւ 37 տուն այրած են այս երկու տեղերու մէջ:

Պատճէնն ներփակ հեռագրոյն պատասխանը վիլայէթէն[11] հոս հրամայուած է, ինչ պարունակութեամբ կամ հարցասիրութեամբ եղած ըլլալը չեմք գիտեր, սա գիտեմք որ հեռագիր տուողները երէկի օր նեղեցին, երկար հարցաքննեցին բանիւ բերանոյ գրողն փնտռեցին եւ որովհետեւ նպաստից մասնաւոր գօմոսիօն[12] մը կազմուած է այդ հեռագիրը հոն փոխանցուած է, նոյն գօմոսիօնի մէջ մի հայ եւ մի յոյն կայ անոնց ցարդ տեղեկութիւն տուած չեն հեռագրի պարունակութենէն, անոնց ալ անկ եղածը խօսեցայ որ 'ի պահանջել հարկին անվախ գտնուին եւ անկ եղածը խօսելէ եւ գործադրել տալէ չը քաշուին, հոս ալ ինչպէս կը լսեմք Իթթիհատի ընկերութիւն մը կայ 38 անդամէ բաղկացեալ, ոչխարագլուխ գայմագամ[13] մը, գատըն[14], պելետիյէ րէիսին[15], մալմիւտիրին[16], գանձապետը, շէրիէ քեաթիպին[17] գլխաւորներն են, եւ արդէն մէճլիսի իտարէին[18] մէջ քրիստոնեայ անդամ չկայ, անոնք Կարապետ Քէշիշեան եւ Փեթրօ Ֆիլիպպին արդէն շատոնց մեկնած է,

ուրեմն մէճլիսի իտարէ ըսելով միայն թուրք տարրը կայ, որուն մէկն ալ բարի լինելուն կարեւորութիւն չունի, այս մէճլիսի իտարէին գլխաւոր ղեկավարն է պէլէտիյէ րէիսին, Պէյազիտ էֆ. արդէն պաշտօնապէս արատաւորեալ եւ դատարանէ ատենին խստիւ մերժուած մի անձ, չեմ գիտեր վալի[19] փաշան սորա եւ սոցա հանդէպ եղած բողոքանաց հակառակ կը սիրէ պահել իրեն պաշտօնին մէջ, եւ իանէ (նպաստից) գօմիսիոնի երեք-չորս թուրք սպաներն Իթթիհատի Մուհամմէտի[20] անդամներէն են, գործ ունիմք եւ որչափ որ կարելի է պիտի աշխատին տուներնին թալնուած խեղճ հայերը տուն վերադարձնել առանց անոնց բողոքներուն կարեւորութիւն տալով:

Ասկէրիյէ գօմանտանը[21] երէկ կանչելով ինձ ըսաւ որ հիմա շիֆրէ[22] հեռագիր ստացայ կոտորած եւ թալան ընող եւ սարքողները պիտի պատժուին խստիւ, եղած դէպքերու մասին ինչ տեղեկութիւն որ ունիս թղթով մը ինձ գրէ, ուրիշի ալ յանձնարարեցի որ ընեն ըսաւ:

Կառավարութիւնը երկու օրէ ‘ի վեր տուներնին թալնուած եւ կողոպտուածներուն երբեք բան չը տար (օրապահիկ) այլ միայն տներնին այրուողներուն կը տայ, դարձեալ <u>մեր կողմանէ կը նայուին</u>: Նարկիզլիկի մէջ առ ահի իսլամացած 16 հոգի կայ եւ գաղտագողի, խեղճերը հոս չեն գար վախնալով որ կ'սպաննուին եւ առ ահի ալ չեմք երթար կ'ըսեն, թէեւ անցեալ օր վերադարձէս յետոյ ոստիկան ղրկեցի դարձեալ չեկան առ ահի գիտեմ, ժամանակ ալ չ'ունիմ դարձեալ հոն երթալու:

42ի մօտ մարաշցի եւ ուլնեցի[23] ուխտաւորները ցարդ չը կրցանք ղրկել ճանապարհաց անապահովութեան պատճառաւ:

Տէօրթ-Եօլ խաղաղ կ'երեւի բայց ապագան մութ է: Էրզինի[24] մութասարըֆը[25] տուներնին թալնուած եւ բոլորովին այրուելով դաշտ եղած նաճարլըցիները[26] բռնութեամբ ղրկել կը ջանայ, տուն չկայ, անկողին չկայ, հաց չկայ, ո՞ւր երթանքի ի պատասխան շրջակայ թրքերու տները գացէք, հոս (Տէօրթ-Եօլ) չը պիտի թողում զՁեզ ըսելով կը պնդէ, միայն իտալական մարտանաւուն Տէօրթ-Եօլի առջեւ երեւմամբը մի քիչ կը կակղանայ: Այսօր լուր չ'առի ցարդ յուսամ խաղաղ են:

<u>Պէյլան</u>[27] խաղաղ է թէեւ երէկ վախի ձայներ կային տեղւոյն մէջ ալ երէկի օր <u>սագրթցի</u> գիւղէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ թրքաբնակ գիւղի մը 9-10 թուրք կանայք կառավարութեան դիմելով շատ մը հայեր մեր գիւղի վրայ յարձակեցան եւ յարձակելու վրայ են ըսելով խուճապ ձգեցին, կառավարութիւնը յերուրանք ըլլալը հասկցաւ եւ առանց հարցուփորձի ետ խրկեցին, հեռագիր տուողները (մերայինք) կուսակալէն խստիւ կը հարցաքննուին, մինչդեռ ասանկ խուճապ ձգողները ծիծաղով մը կը ղրկեն:

Գըրըգխան[28] եւ շրջակայքը սպաննուած են 110 հայ, որոնց տասի մօտը կին, 15 հոգի անյայտացած կամ բռնի թրքացուած: 437 հոգի անպատսպար խեղճ եւ օրական հացի կարօտ մնացած են: Պէյլան

քահանայ հօր[29] գրեցի որ ինձ տեղեկագիր ղրկէ- մանրամասն հոս ինձմէ պահանջողներ կան, տեղւոյս մէջ թալնուած եւ այրուած տներու կահ կարասեաց, կենդանիք, գրաստ, արջառ, ոչխար եւ այլն առանձին մանրամասն իւրաքանչիւր տան հաշիւը պատրաստել տալով մասնաւոր տետրակի մէջ արձանագրել կ'աշխատիմ, վնասուց հաշիւ մը հանելու համար:

Ինձ վերադարձուած նամակներուս գօբիան առնելով առանձին ծրարով մը այսօր յետս կը վերադարձնեմ:

Համբուրիւ Ս. Աջոյն հայրութեան, որոյ օրհնութեանց եմ յար կարօտ

Գրիգոր Քհնյ. Մինասեան[30]

Պելֆանթօ Գաթօնիին[31] յանձնուած է դրամը օսմ. պանքայի կողմանէ, զի պանքան ինձ այսպէս հրահանգ տրուած է ըսաւ, անոնք ալ դրամ չտալ կ'ուզեն, այլ ալիւր եւ ուտելիք: Տեսնենք:

Յետ գր.: Երէկ հետեւեալ հեռագիրն ստացայ. "Église arménienne, Recovery ottombank 200 livres turcs pour Arméniens Dortyol et environs - Union Arménienne"[32]:

Բ.

Իսկէնտէրուն Գազայի[33] պատկան գիւղերու մէջ սպանեալ հայերու անուանքն[34]

Նարկիզլիք

1- Մահտեսի Գրիգոր Մարօնեան, տարիք 62: Սպաննիչք ներկիզլիկցի Ալիճան օղլու[35] Մօհամմէտ Ալիւշ, եղբայրը եւ րէտիֆ զինուոր[36] Քէլ Օղլան Օղլու Ապտիւլլահ եւ այլք:

2- Աւետիս Մարտիկով Էօրտէկեան, տարիք 23:

3- Յովսէփ Պօղոսով Էօրտէկեան, տարիք 25:

4- Գէորգ Սարգիս Էօրտէկեան, տարիք 22:

5- Միք[ա]էլ Օղլու, տարիք 36:

Սպաննիչք.- Էմիր Օղլու Մօհամմէտ, Գուրտուշ Իպրահիմ Օղլու, Քէօսէ Օղլու Ահմէտ, գիւղաժողովի անդամ Մըսթըգ, Քէօր Ահմէտ, նաեւ 3 րէտիֆ զինուորներ միասին գիւղէն քաղաք գալու ճանապարհին՝ Միք[ա]էլ Օղլուն Ներկիզլիկի ստորոտը կամուրջի մօտ իսկ Աւետիսը Յովսէփը Գէորգը ջրաղացքի մօտիկը կը յօշոտուին եւ դիակներն (վերջի երեքին) յօշոտեալ վիճակին մէջ բերել տալով թաղուած են, իսկ Միքայէլ Օղլուն անթաղ փճացած:

6- Պէյլանցի Սողոմոն տարիք 19: Ներկիզլիկի պարտէզներու վերջացած ձորի մէջ բահով եւ ուրագով յօշոտուած: Սպաննիչը Էմիր

Մօհամմէտ Օղլու Ալի, թաղուած է զարնուած տեղւոյն մօտ, սպանման գործիք բահով եւ ուրագովը:

Գարա Աղաճ[37]

7- Սարգիս Գարապաճագեան, աթոռակալ[38] Պէյլանու, տարիք 42: Յիշեալը Գարա Աղաճ գիւղին մէջ գտնուած ագարակէն Իսկէնտէրուն գալու համար երկու րէտիֆ զինուորներու եւ երեք ալ այլ անձանց ներկայութեամբ Պէրէքէթ Օղլու Սալէհ Ճապուրի հետ 4 մէճիտի վարձքով՝ անվնաս Իսկէնտէրուն հասցնելու կը սակարկուի, եւ դրամն ալ գանձելով ճամբայ կը հանուի դէպ Իսկէնտէրուն, բայց ճամբան կը փճացուի անշուշտ յիշեալ Ճապուր Սալէհի ոճրագործութեամբը:

8- Կօշկակար Պետրոս Պետոյեան, տարիք 55: Պէյլանի ճամբան յօշոտուած, սպաննիչը անծանօթ:

Ֆուրթըսլը[39]

9- Մինաս Օղլու Յակովբ, տարիք 35:

10- Ասոր փեսան տարիք 25:

Ասոնք Ֆուրթըսլը գիւղէն Արաբ Տէրէսի[40] գիւղը գալու ճամբուն կ'սպաննուին, սպաննիչք Հովիտ[41] գիւղացի Աֆթիյտ աղա Օղլու Րէշիտ կը կարծուի:

Վերոգրեալ սպանեալներու սպաննիչք եւ նոյն գիւղերու մէջ գտնուող հայ բնակչութեան (Ներկիզլիկ, Գըշլա Տէրէսի[42]) տներն թալանող եւ զոմանս ալ յետ թալանի այրող ոճրագործաց հետ բանտարկուած են եւ նախնական քննութիւնք առնուած:

Գ. Քհնյ. Մինասեան

1909 Յունիս 2
յԻսկէնտէրուն

Գ.

Իսկենտերուն 13 Յուլիս 1909

Հարցարան.

1. Կոտորածք, աւառարութիւնք, հրձգութիւնք ե՞րբ եւ որպիսի՞ պարագաներով տեղի ունեցան:

Պատասխանիք.

1909 Ապրիլ 2ի հինգշաբթի լոյս գիշերանց խուճապ մը տեղի կ'ունենայ, յանկարծակի գիշերանց րէտիֆ զօրք ժողովելու նպատակի մը տակ, Ապրիլ 2ին տեղակալը ամէն տարրէ գլխաւորները կանչուեցան եւ խուճապը րէտիֆ զօրք ժողովելու հանգամանքէն յառաջ եկած լինելը յետ բացատրութեան ժողովրդեան յորդորներ կարդացին որ ոեւէ խռովութեան առիթ չտրուի, ամէն տարր իւր տգէտները յորդորելով եւ

խրատելով եւ իմամն[43] ու քահանայք ալ ճամիէն[44] եւ եկեղեցիէն խօսին ժողովրդաց խաղաղութեան պահպանման, արդէն այս յորդորականներու գաղտնի խորհուրդներու անտեղեակ եւ զարմանալի կը թուէր այն ատեն, յաջորդ օր Ապրիլ 3 ուրբաթ շրջակայ գիւղերէ թիւրք տարրը զինեալ քաղաքը կը գայ ինչպէս նաեւ շատեր ալ քաղաքի շուրջը պարտէզներու մէջերը եւ ետեւները ‘ի թագստի կը մնան, եւ հրացաններու արձակման նշանի վրայ անոնք ալ միանալով քաղաքամիջի թուրք խուժան գիւղացիներու հետ անխտիր թալանել այրել առեւանգել որոշած են բոլոր քրիստոնեայ տարրերը:

Միջօրէի աղօթքին միւֆթի[45] էֆ. ըստ իւր խոստման քարոզեց ժողովրդեան ազդեցիկ կերպով այնպէս որ համարձակութիւնը չ'ունեցան ոչինչ առնել եւ շատերը դժգոհ մնացին այս քարոզէն եւ խօսքեր հանեցին թէ՝ միւֆթի էֆ. կաշառք առած է հայերէն եւ յետմիջօրէին իրենց տեղերը մեկնեցան երեւակայական եւ երազական հաշիւներէ յուսահատ եւ սպաճըլցիներէն եւ ագչայցիներէն (թրքաբնակ գիւղք) կը թալնեն իրենց ճանապարհաց վրայ գտնուած Ագչայի հայաբնակ թաղի 8 տները Սեմին աղայինն ալ բռնկցնելով ու այրելով մինչ 8 տուն հայեր քաղաք կը հասնին ուղղակի կամ տարբեր ճամբաներով:

Ապրիլ 4ին առաւօտուն կ'այրուին Ագչայի մնացեալ եօթը տներն ալ մինչ երեկոյէն ոստիկան զինուոր ղրկուած էր այրումէ պահպանութեան համար, սոյն աւուր մէջ կ'սպաննուին Ֆուրթըսլի հայ գիւղի բնիկներէն եւ ճանապարհի վրայ Թէմուրճեան Յակովբ եւ որդին Յարութիւն, սպաննիչք անծանօթ եւ կ'այրուին Գըշլա Տէրէսիի հայ բնակչութեան 12 տներէն 8 տներ յետ թալանէ, ինչպէս նաեւ Ներկիզլիկի գիւղէն ալ (խառն բնակչութեամբ) 4 հայոց տներ, մնացեալներն ալ թալանելով սոյն երկու տեղերու հայ բնակչութիւնը մազապուրծ արշալոյսի մօտ ինչպէս նաեւ Պէյլանի պատկան Սօուգ-Օլուգ[46] Կէօզէլլի[47] հայ գիւղերու բնակչութիւնը մազապուրծ եւ վրայի զգեստներով հազիւ կը հասնին Իսկէնտէրուն գաղտագողի ճամբաներով, յաջորդ օր կ’սպաննուին Ներկիզլիկի մէջ մնացողներէն Գրիգոր Մարօնեան եւ պէյլանցի Սողոմոն, իսկ Ներկիզլիկէն միասին մեկնող 3 րէտիֆ զօրքերով եւ Էմին Օղլու Մահմտ, Գուրտուշ, Քէօսէ Ահմէտ եւ Մըսթըգով քաղաքի ճամբուն վրայ եւ կամուրջի մօտ Միքայէլեան Միքայէլ եւ ջրաղացքի մօտ ալ Աւետիս Մարտիկով եւ Յովսէփ Պօղոսով եւ Գէորգ Սարգիսով Էօրտէկեանք կը զարնուին եւ կը յօշոտուին, սոցա սպաննիչները միասին եկողները լինելու են եւ են արդէն: Յետ մի քանի աւուրց կը կորսուի նոյն ջրաղացքի տէր պէյլանցի Գարապաճագեան Սարգիս աղան որ 4-5 թուրք անձանց ներկայութեամբ եւ վկայութեամբ եւ 4 արծաթ մէճիտ վարձքով անվնաս Իսկէնտէրուն յանձնուելու պայմանաւ Ճապպուր Սալէմով ճամբայ ելած էր, անշուշտ սա ալ Սալէմ Ճապպուրով եւ համախոհներովը կը փճացուի,

Սարգոյի ձին եւ վրայի դրամներն իւրացնելու համար որ 150 ոսկւոյ գումար մ'է կ'ըսուի:

2. Այս խժդժութեանց թելադրիչք որո՞նք էին, քանի՞ն ձերբակալուած են, անոնց նկատմամբ ի՞նչ տնօրինութիւն եղած է եւ ո՞յք ոմանք ազատ կը մնան:

Թելադրիչները քաղաքամիջի յետադիմական ազդեցիկներէ եւ կառավարութեան մէջ բարձր պաշտօն վարող անձինքներն լինելը կը խօսուի, բայց ոճրագործք թելադրիչներու անունները չեն տար թելադրուելով թելադրիչներէ եւ միայն ծեծով կարելի է խոստովան[ն]ցնել տալ այն ալ Էօրֆիէն[48] չ'ըներ, ընելու հրաման չունի կ'ըսեն եւ այս յայտնի է զի այսչափ տարիներ միասին ապրող ժողովուրդ մը միանգամայն տգէտ եւ մոլեռանդ ինքնաբերաբար այսպէս խժդժութիւններ, թալաններ եւ հրձիգութիւններ չ'ըներ, երբ իւր մոլեռանդութիւնը գրգռողներ եւ թալանի բնականապէս հակամէտ խուժանի մը ճաշակը սրողներ չը լինին:

3. Ո՞րքան է զոհերու թիւը բնիկ եւ ուրիշ գաւառներէ եկողները, այր եւ կին, մանկտի նշանակելով զատ զատ:

Իսկէնտէրունի հայ բնիկներէն Այասի[49] մէջ (Ատանա[յ]ի պատկան) սպաննուած են Մատթէոս էֆ. Պալեան եւ Յարութիւն Սարաֆեան, իսկ Ատանա[յ]ի մէջ 18 ամեայ Իսկէնտէրունցի Մարտիրոս Սարգիսով Մարտիկեան պատանին: Ներկիզլիկի (Իսկէնտէրունի պատկան) գիւղէն 6 այր, Ֆարթըսլը գիւղէն 2 այր, պէյլանցի ըլլալով 2 այր (մին Սարգիս Գարապաճագեան եւ միւսն քէօշկէր[50] Պետրոս), որով Իսկէնտէրունի կորուստը կը լինի 13 այր:

4. Ո՞րքան վիրաւորեալներ կան:

Կէօզէլլի գիւղէն Գէորգ Կիւզէլ Աբոյեան որ ցարդ հիւանդ է եւ օրֆացի[51] Յարութիւն որ ապաքինած է:

5. Ո՞րքանի կը յանգի ընդհանուր կարօտելոց թիւը իւրաքանչիւր արկածեալ վայրեր զատ զատ նշանակելով:

Ներկիզլիկ գիւղէն	53 անձ
Ագչայէն	37 անձ
Գըշլա Տէրէսիէն	28 անձ
Ֆարթըսլըյէն	5 անձ
Այասէն	18 անձ
Պէյլանի պատկան Կէօզէլլիէն	11 անձ 152
Զանազան տեղերէ 22 անձ	22 }=174

6. Ո՞րչափ որբ ունինք արու եւ էգ զատ զատ, ո՞րքանը մեր քով եւ ո՞րքանը ուրիշներու մօտ կը մնան:

Այասէն որբ 7 տղայ 6 աղջիկ

Ներկիզլիկէն որբ 2 տղայ 5 աղջիկ

Այասէն եղողներէն Ամերիկեան Սաղմոսական երէց Քէնէտիի[52] կողմանէ 4 տղայ երեք աղջիկը Անթապ եւ Պէյրութ դպրոցները ղրկուեցան, իսկ մնացեալ[ք] կը մնան իրենց ծնողաց մօտ:

7. Ո՞րքան է առեւանգեալ կանանց եւ աղջկանց թիւը եւայլն:

Իսկէնտէրուն եւ շրջակայք առեւանգումներ եւայլն չեղան:

8. Ո՞րքան եւ ի՞նչ տեսակ շէնքեր հրկիզուած են:

Այրուած շէնքերն են գիւղական տներ, մեծի մասամբ քարաշէն եւ երկյարկ յարակից շերամատներով, մարագներով եւ ախոռներով: Գըշլա Տէրէսիի, Ներկիզլիկի, Ագչայի այրուած տանց ընդհանուր արժէքը կը հասնի 900 ոսկւոյ:

9. Ջարդէ ճողոպրող եւ այլուր ապաստանողաց թիւը քանի՞ է:

Իսկէնտէրունի պատկան հայ բնակչութենէ Աղեքսանդրիա եւ Կիպրոս խոյս տուողներու քանակը 250-300 ի մէջն էր, հետզհետէ կը վերադառնան:

10. Ո՞րքան է ժողովրդեան նիւթական եւ դրամական կորուստներու քանակը:

Միջին հաշուով թալան կորուստ եւ այլն 4000-5000 ոսկւոյ մէջն է:

11. Ո՞րքան ազգային հաստատութիւնք եւ նոցա հասութաբեր կալուածք փճացան եւ ո՞րչափ է անոնց նիւթական վնասն:

Իսկէնտէրուն եւ շրջակայքը ազգային եւ եկեղեցական շէնքեր չայրեցան ինչպէս նաեւ հասութաբեր կալուածներ որ արդէն չկայ: Անապահովութեան առթիւ գործերու գէշ ընթացքը արդէն պիտի վնասէ բարոյապէս եւ նիւթապէս քաղաքիս հասարակութեանը որոց քանակը որոշել անկարելի է (մանաւանդ հայ տարրը):

11[53]. Կառավարութեան կողմանէ ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնուած են կողոպուտներն տերանց դարձնելու եւ ցարդ ո՞րքան եւ որոց դարձուած են:

Մինչ ցարդ ոչինչ չըրաւ եւ հակառակ որ Հիյէթը Էօրֆիյէ մը կայ տեղւոյս մէջ, այսօր մէկ ամսոյ մօտ է որ կը գործէ, բայց ոչինչ [ըրաւ], թէեւ կանխաւ այս առթիւ ալ բողոքուեցաւ, դարձեալ նոյն է եւ կողոպուտներէ ոչինչ եկած են մինչդեռ կողոպտողք շրջակայ եւ ծանօթ գիւղացիք են:

12. Կառավարութենէ նաեւ օտար մարդասէրներէ նիւթական ո՞րքան նպաստ տրուած է հայ կարօտելոց եւ ի՞նչ եղանակաւ:

Դէպքերու առջի ատենները տեղւոյս մէջ ապաստանողաց 800-900 մօտ անձանց եկեղեցիներս հայթայթեց հացագին 13 օր, յետ որոյ Եւրոպայի պաշտօնական տներ խնամքէն մաս մը առին, կառավարութիւնն ալ միայն տներն այրածներուն եւ (Իսկէնտէրունի պատկան) անձանց օրական 6-ական մեթալիկ[54] հացագին տալ սկսաւ մերժելով միւս ապաստանողներու խնամելու հոգը, Հալէպ Առաջնորդարանէ, Եգիպտոս Հայ Բարեգործական Ընկերութենէ եւ Պատրիարքարանէ եւ ի վերջոյ հիմա ալ Նպաստից Միջազգային Յանձնաժողովոյ[55] կողմանէ հացագին կը տրուի կարօտելոց, կառավարութիւնը այս օրեր մերժեց նաեւ տներն այրուողներուն ինչպէս սպաննուածներու այրի եւ որբերուն խնամելու հոգը:

1909 Յուլիս 13/26 Աղօթարար

յԻսկէնտէրուն Գրիգոր Քհնյ. Մինասեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Միհրան Մինասեան, «Պատմական Անտիպ Տեղեկագիր մը Բերիոյ (Հալէպի) Թեմի Հայութեան Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան, թիւ 1-2 (109-110), 2007, էջ 23:

[2] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Ա.,* Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1986, էջ 75:

[3] Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la Veille du Génocide,* Հրատ.՝ ARHIS, Փարիզ, 1992, էջ 350, 63:

[4] Շահէ Վարդ. Գասպարեան (Այնթապ, 1882-Հայաստան, 1935): Ան արմաշական է, 1908-11՝ վարած է Հալէպի առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը, 1911-13՝ եղած է Ատանայի առաջնորդ, 1917-30՝ Պոսթոնի հոգեւոր հովիւ, 1930-35՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դպրեվանուց տեսուչ (*Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Ա. Հտր.,* աշխ. ու խմբ.՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Հրատ.՝ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան, Լոս Անճելըս, Սենթրըլ Թայփսեթինկ, 1953, էջ 403-7):

[5] Հայկական անուանումով՝ Չորք Մարզպան: Հայաբնակ քաղաք Ատանա Նահանգի Եարփուզ (Ճեպէլ Պերեքէթ) Գաւառի Չորք Մարզպան Գաւառակի կեդրոնը, Ատանայէն հարաւ-արեւելք, Սեւ Լեռներու փէշերուն:

Քաղաքը ունեցած է Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (Ս. Քրկիչ) եկեղեցիներն ու Ս. Սարգիս վանքը, ինչպէս նաեւ աւետարանական համայնքի մէկ եկեղեցի եւ երկու վարժարան, նաեւ՝ երկյարկ Կեդրոնական Վարժարան եւ Կիլիկիոյ կոտորածներու որբերուն համար հաստատուած Սիսուան եւ Քելէկեան որբանոցները:

Տեղւոյն հայերը, 1895ի Համիտեան Կոտորածներուն, ութօրեայ ինքնապաշտպանական մարտերու շնորհիւ, փրկուած են կոտորածէ: Նոյնը

պատահած է նաեւ 1909ին, երբ անոնք 13օրեայ դիմադրութենէ ետք, համեմատաբար քիչ կորուստներ տալով փրկուած են համընդհանուր ջարդէն: Սակայն թուրքեր յաջողած են հրկիզել հայերու հարիւրաւոր տուներ ու ամառանոցներ: 1912ին ան ունեցած է հազար տուն զուտ հայ բնակչութիւն, որուն 20ը՝ աւետարանականներ, մնացեալները առաքելականներ (*Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 Սեպտ. 11-1912 Սեպտ. 11. Յաւելուած Տեղեկագիր Քննիչ-Պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեանի*, Կ. Պոլիս, Տպ. Շանթ, 1912՞, Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 57), իսկ Ցեղասպանութեան նախօրեակին ունեցած է 12,300 հայ բնակիչ (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից…*, *Հտր. Բ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1988, էջ 140):

[6] Օսմանեան բանակի ստորաբաժանումներէն, որ բաղկացած կ'ըլլար 100 զինուորէ:

[7] Փայաս՝ պատմական կարեւոր նաւահանգիստ Միջերկրականի ափին, Հայոց Ծոցի հիւսիս-արեւելքը: Միջնադարուն եղած է վաճառաշահ մեծ կեդրոն արեւելքի ու արեւմուտքի միջեւ, մանաւանդ՝ ԺԳ.-ԺԴ. դարերուն, Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան շրջանին. աւելի ետք անշքանալով՝ վերածուած է աւանի, որ 1903ին ունեցած է շուրջ 6000 բնակիչ, որուն կէսը՝ հայեր, իսկ միւս կէսը թուրքեր էին (Հ. Ս. Էփրիկեան, *Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան, Ա. Հտր.*, Բ. տիպ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1903, էջ 397-398):

[8] Սուետիա, ծանօթ է նաեւ Մուսա Լեռ անունով: Գիւղախումբ Հալէպի Նահանգի Հալէպ Գաւառի Անտիոք Գաւառակին մէջ, Միջերկրականի արեւելեան ափերուն, Քեսապէն հիւսիս-արեւմուտք: Ունեցած է հայաբնակ վեց գիւղ, որոնք 1911ին միասնաբար ունեցած են 1338 հայ տուն՝ 6283 բնակիչ (Գրիգոր Տունկեան, *Նիւթեր Լաթաքիոյ եւ Շրջակայքի Հայ Ազգաբնակչութեան Պատմութեան*, Հրատ. Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1983, էջ 35):

Սուետիայի շրջակայ հայաբնակ գիւղերը մարդկային եւ նիւթական մեծ կորուստներ ունեցած են 1909ին, բայց 1915ին, անտեսելով իրենց բնակավայրերէն հեռանալու կառավարական հրահանգը, բարձրացած են լեռ եւ ամբողջ 53 օր դիմադրելով ու մարդկային նուազագոյն զոհեր տալով՝ ֆրանսական ռազմանաւերով տեղափոխուած են Փոր Սայիտ՝ Եգիպտոս, ու փրկուած համընդանուր կոտորածէն:

Զինադադարին անոնք վերադարձած են հայրենի տուն ու կրկին շէնցուցած զայն: Շրջանը, 1939ի ֆրանսեւթուրք համաձայնագրով, Սուրիայէն խլուելով բռնակցուած է Թուրքիոյ, որուն հետեւանքով տեղւոյն հայերը մեծամասնութեամբ հեռացած են անկէ եւ ապաստանած Լիբանան, ուր հիմնած են Այնճար հայաւանը:

[9] Նարկիզլիք՝ հայաբնակ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Պէյլան Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքի մօտակայքը, Ամանոս Լեռան փէշերուն, Սօուգ Օլուգ եւ Կիւզէլլի գիւղերէն քսանական վայրկեան հեռաւորութեան վրայ: 1902ին վերոյիշեալ զոյգ գիւղերուն հետ միասնաբար ունեցած է 45 հայ տուն (Մինասեան, էջ 23, 29): Այլ աղբիւրի համաձայն, 1914ին ան ունեցած է 180 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 350): 1909ին թուրքեր

թալանած են գիւղը, բնակիչներէն սպաննած են 6 հայեր եւ այրած հայերու պատկանող նոյնքան տուներ (Յակոբ Յ. Թերզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, Տպգր. Յ. Ասատուրեան եւ Որդիք, 1912, էջ 267):

[10] Աքչայ՝ հայաբնակ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն արեւելք (*Հայաստանի եւ Յարակից…*, *Ա. Հտր.*, էջ 143): 1909ին թուրքեր Ագչայի մէջ այրած են հայերու պատկանող 18 տուներ (Թերզեան, էջ 267):

[11] Վիլայէթ՝ նահանգ, հոս՝ նահանգապետութիւն:

[12] Ֆրանսերէն՝ յանձնաժողով:

[13] Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ գաւառակի կառավարիչ, գաւառակապետ:

[14] Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ դատաւոր:

[15] Թաղապետութեան նախագահ: Կը կոչուէր Պէյազիտ էֆ., ինչպէս պիտի տեսնենք աւելի վար:

[16] Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ գաւառի հաշուակալ:

[17] Շերիի՝ իսլամական դատարանի գրագիր, քարտուղար:

[18] Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ վարչական ժողով:

[19] Արաբերէն՝ նահանգապետ: Նոյն թուականին Հալէպի նահանգապետն էր Ռաշիտ Պէյը, որ պաշտօնը ստանձնած էր 5 Հոկտեմբեր 1908ին ու շարունակած՝ մինչեւ 1909ի Սեպտեմբերի վերջերը, երբ հալէպցիներու բողոքներուն վրայ պաշտօնանկ եղած է (محمّد فؤاد عنتابي وشجوى عثمان, *حلب في مئة عام 1850–1950*, Բ., Հալէպ, 1993, էջ 71, 79):

[20] Բառացիօրէն Մուհամմէտեան՝ Իսլամական Միութիւն:

[21] Զինուորական հրամանատար:

[22] Ծածկագիր:

[23] Նկատի ունի Զէյթուն աւանը:

[24] Էրզին՝ գիւղ Ատանա Նահանգի Եարփուզ Գաւառի Էրզին Գաւառակի կեդրոնը, Ատանա քաղաքէն հարաւ-արեւելք: ԺԹ. դարակիսուն հայաբնակ էր եւ մօտակայ Պաղչէ, Էյպէզ, Եուզէրլիք, Չորք Մարզպան եւ Օճաքլը աւաններուն հետ միասնաբար ունեցած է 1200 հայ տուն (*Հայաստանի եւ Յարակից…*, *Բ. Հտր.*, էջ 365), բայց աւելի ետք հայաթափուած է ամբողջութեամբ: Կիլիկեան Կոտորածներուն, գիւղին մէջ սպաննուած են այլ վայրերէ հոն աշխատանքի եկած հայեր:

[25] Կը կոչուէր Նուրէտտին (Հրաչիկ Սիմոնեան, *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909 Թ. Ապրիլ)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, էջ 123):

[26] Նաճարլը՝ զուտ հայաբնակ գիւղ Ատանա Նահանգի Եարփուզ Գաւառին մէջ, Չորք Մարզպանէն հիւսիս-արեւմուտք, 7 ժամ հեռաւորութեան վրայ: Ունեցած է եկեղեցի եւ վարժարան: Ի. դարասկզբին ունեցած է 750 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 304), իսկ Կիլիկեան Կոտորածներու նախօրեակին՝ մօտ 100 տուն: Նոյն դէպքին, նաճարլըցիներ կարճ դիմադրութենէ ետք, ապաստանած են Չորք Մարզպան եւ այնուհետեւ 10-12 ընտանիքներ միայն վերադարձած են գիւղ, որ ամբողջութեամբ աւերուած էր թուրքերու կողմէ, մինչ անոր բնակիչները մնայուն կայք հաստատած են Չորք Մարզպանի մէջ (*Տեղեկագիր Այրիախնամ…*, Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 59): Կոտորածներուն

հետեւանքով գիւղը ունեցած է հայ առաքելական համայնքի 10 որբ (Կիլիկիոյ Որբախնամ Կեդր. Յանձնաժողով, *Տեղեկագիր 1909 Օգոստոս 7-1910 Դեկտեմբեր 31,* Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1911, էջ 74):

[27] Պէյլան՝ գիւղաքաղաք Կիլիկիոյ մէջ, Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Պէյլան Գաւառակին կեդրոնը, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն 13 քլմ. հարաւ-արեւելք հեռաւորութեան վրայ: Աւանը ունեցած է Ս. Սարգիս եւ Ս. Աստուածածին անունով հայ առաքելական զոյգ եկեղեցիներ: Հայ կաթոլիկ եւ աւետարանական համայնքները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները: Կիլիկեան Կոտորածներուն հետեւանքով տեղւոյն հայերը ունեցած են 62 առաքելական համայնքի, 3 աւետարանական եւ 2 կաթոլիկ որբեր (*Տեղեկագիր 1909*..., էջ 89, 94, 95):

Ցեղասպանութեան նախօրեակին ան ունեցած է 1791 հայ բնակիչ իսկ անոր ազգային վարժարանը՝ 180 աշակերտ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 350): Ձինադադարին, հայրենի աւան վերադարձած են մօտ 600 վերապրողներ ու վերաբացած են դպրոց ու եկեղեցի:

[28] Գրըգխան՝ հայաբնակ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն հարաւ-արեւելք: Կիլիկեան Կոտորածներէն առաջ ունեցած է 80 տուն հայ եւ հազիւ 30 տուն իսլամ բնակչութիւն: Ջարդէն քանի մը տարի առաջ հոն վերաբնակեցուած են 25 տուն իսլամ: Կիլիկեան Կոտորածները ամբողջութեամբ շրջած են գիւղին ժողովրդագրական պատկերը եւ 1912ին, տեղւոյն իսլամներու 80 տունին դիմաց՝ մնացած է հայերու հազիւ 30 տուն (*Տեղեկագիր Այրիախնամ*..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 5): Կիլիկեան Կոտորածներուն, գիւղը տուած է 93 զոհ (Թերզեան, էջ 267), որոնք իրեց ետին ձգած են 88 հայ առաքելական, 7 աւետարանական եւ 10 կաթոլիկ համայնքի որբեր (*Տեղեկագիր 1909*..., էջ 89, 94-95), իսկ 1914ին՝ ունեցած է 176 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 351):

[29] 1909ին Պէյլանի քահանան էր Տէր Վահան Մանուկեան (Հաճընցի, 1844-Պապ, 1915): Որպէս ուսուցիչ՝ դասաւանդած է Պոլիս, Այնթապ, ապա 18 տարի՝ Հաճընի Միացեալ Ընկերութեան Ճեմարանը, ապա՝ Տարսոն ու Չորք Մարզպան: Քահանայ ձեռնադրուելով քանի մը տարի վարած է Հաճընի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: Քաղաքական ամբաստանութեամբ աքսորուած է Ադրիանապոլիս, ապա նշանակուած է Ալեքսանտրէթի ու Պէյլանի առաջնորդական փոխանորդ եւ չորս տարի ետք՝ վերադարձած Հաճընի: 1915ին աքսորուած է Հալէպ, հոնկէ՝ Պապ, ուր եւ վախճանած է (Յակոբ Պ. Պօղոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գօզան-Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճելըս, Տպգր. Պօզաճեան, 1942, էջ 362-364):

[30] Յիշուած է նաեւ Պօղոսեան մականունով (Չմշկածագ, 1860-Ալեքսանտրէթ, 1938), հետեւած է Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Ժառանգաւորաց Վարժարանի դասընթացքներուն: 1889ին մտած է ուսուցչական ասպարէզ, 1903ին ձեռնադրուած է Ալեքսանտրէթի քահանայ, 1915ին աքսորուած Հալէպ, ապա՝ սուրիական անապատ: Ձինադադարէն ետք վերադարձած է Ալեքսանտրէթ եւ շարունակած վարել տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը (*Պատմագիրք Չմշկածագի*, դասաւորեց եւ խմբ.՝ Հայկազն Գ. Ղազարեան, Հրատ. Չմշկածագի Հայրենակցական Միութեան, Պէյրութ, Տպ.

«Համազգային», 1971, էջ 523-4. նաեւ՝ Յուսիկ Քինյ. Սեդրակեան, «Գրիգոր Քինյ. Մինասեան», *Գանձասար*, Հալէպ, Ապրիլ Բ. 2008):

[31] Ծովային ընկերութիւն որ գրասենեակներ ունեցած է արեւելքի բազմաթիւ քաղաքներու մէջ:

[32] Հատուածը ֆրանսերէն է ու կը թարգմանուի այսպէս. «*Հայոց եկեղեցի- Օսմանեան Դրամատունէն սպանալ 200 օսմ. ոսկի Տէօրթ Եոլի եւ շրջակայքի հայութեան համար- Հայկական Միութիւն (նկատի ունի ՀԲԸՄը – Մ.Մ.)*»:

[33] Գազա՝ գաւառակ: Իսքենտէրունի կամ Ալեքսանտրէթի Գաւառակը կը գտնուէր Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառին մէջ, դաշտային Կիլիկիոյ տարածքին, Միջերկրականի հիւսիս-արեւելեան անկիւնը, Հայոց Ծոցին վրայ: Տարածութիւնը շուրջ 5000 քառ. քիլոմեթր էր: Կեդրոնը՝ համանուն քաղաքն էր:

[34] Հոս տրուած Նարկիզլիքի, Գարա Աղաճի եւ Ֆուրթըսլը-Ֆարթըսլըի զոհերուն թիւը (յաջորդաբար 6, 2 եւ 2) կը համապատասխանէ Թերզեանի տուած թիւերուն, զորս իրեն տրամադրած էր Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեանը (Թերզեան, էջ 267):

[35] Օղլու կամ օղլի, թրքերէնով՝ որդի:

[36] Արաբերէն՝ պահեստի զինուոր:

[37] Գիւղ՝ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք:

[38] Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմերուն ենթակայ հայաշատ քաղաքներու կաթողիկոսարանի աշխարհական ներկայացուցիչը, որ ընդհանրապէս կը զբաղէր կաթողիկոսութեան նիւթական եկամուտներու ապահովումով եւ իր իրաւասութիւններու ոլորտով կը յիշեցնէր ուշ միջնադարուն լայն տարածում գտած եկեղեցական նուիրակները:

[39] Կամ Ֆարթըսլը: Հայաբնակ գիւղ՝ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք: 1914ին ունեցած է 200 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 350):

[40] Արաբ Տերէսի՝ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ:

[41] Հովիտ՝ գիւղ Ամանոսեան Լեռներուն հիւսիս-արեւելքը:

[42] Գըշլա Տերէսի՝ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք: 1914ին ունեցած է 60 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 353):

[43] Մահմետական կրօնաւոր առաջնորդ:

[44] Արաբերէն՝ մզկիթ:

[45] Իսլամական օրէնքներու սկզբունքներուն հիմամբ վճռատու իսլամ կրօնաւոր:

[46] Սովուք Օլուք՝ հայաբնակ գիւղ ու ծանօթ ամառանոց Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Պէյլան Գաւառակին մէջ, Ամանոս Լեռան փէշերուն, Պէյլանէն հարաւ-արեւմուտք, Կիւզէլլի եւ Նարկիզլիք գիւղերէն քսանական վայրկեան հեռաւորութեան վրայ: 1914ին ունեցած է 174 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 351). այլ աղբիւրի մը համաձայն, 1915ին ունեցած է 350 հայ բնակիչ (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, *Դ., Հ–Ր*., Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1998, էջ 668):

[47] Կէօզէլլի՝ հայաբնակ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Պէյլան Գաւառակին մէջ, Ամանոս Լեռան փէշերուն, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն հիւսիս-արեւելք: 1914ին ունեցած է 121 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 355):

[48] Պատերազմական ատեան:

[49] Այաս՝ պատմական կարեւոր նաւահանգիստ Միջերկրականի ափին, Հայոց Ծոցի հիւսիս-արեւմուտքը: Միջնադարուն եղած է վաճառաշահ մեծ կեդրոն արեւելքի ու արեւմուտքի միջեւ, մանաւանդ՝ ԺԳ.-ԺԴ. դարերուն, Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան շրջանին. աւելի ետք, անշքանալով, վերածուած է աւանի: 20րդ դարասկզբին ունեցած է 5000 բնակիչ, որուն 2000ը հայեր էին: Ունեցած է Ս. Սարգիս եւ Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներն ու ազգային վարժարան մը (*Հայաստանի եւ Յարակից...*, *Ա. Հտր.*, էջ 224):

[50] Թրքերէն՝ կօշկակար:

[51] Հաւանաբար նկատի ունի Օրֆալիէ գիւղը, որ կը գտնուէր Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ճըսըր Շղուր Գաւառակին մէջ: 1902ին ունեցած է 15 տուն հայ եւ թուրք խառն բնակչութիւն: Տեղւոյն հայերը եկեղեցի եւ դպրոց չեն ունեցած (Մինասեան, էջ 24), իսկ 1911ին ունեցած է 23 հայ տուն՝ 118 բնակիչ (Տունկեան, էջ 35): Հայոց Ցեղասպանութեան զոհ գացած է գիւղի բնակչութեան մօտ երկու երրորդը: Վերապրողներ վերադարձած են հայրենի գիւղ: Այդ շրջանին գիւղը ունեցած է իր դպրոցը՝ Ազգային Մեսրոպեան Վարժարանը (Յակոբ Չօլաքեան, *Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը*, Հրատ.՝ Ռիչըրտ եւ Թինա Գարօլան Հիմանդրամ, թիւ 2, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2006, էջ 165):

[52] Ամերիկացի երէց: Կիլիկեան Կոտորածներու ընթացքին իր տան մէջ ապաստան տուած է աւելի քան 200 հայերու եւ փրկած անոնց կեանքը, իսկ Չորք Մարզպանի հայերու ինքնապաշտպանական մարտերու միջոցին, երբ քաղաքը պաշարուած է թուրք ամբոխէն, Քենետի՝ 500 օսմանցի զինուորներու ընկերակցութեամբ, եւ որպէս ներկայացուցիչ Ալեքսանտրէթի 4 հիւպատոսներուն, մտած է քաղաք եւ գերմարդկային ճիգերով կրցած է միջնորդել, քակել տալ պաշարումը եւ ցրուել հազարներու հասնող խուժանը՝ առանց հայերը զինաթափ ընելու նախապայմանին: Քենետի Չորք Մարզպան մնացած է մինչեւ քաղաքին մէջ վերջնական անդորրի հաստատումը (Արշակուհի Թէոդիկ, *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիա*, Կ. Պոլիս, Տպգր. Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, 1910, էջ 188. նաեւ՝ Թէրզեան, էջ 332):

[53] Բնագրին մէջ թիւ 11ը կրկնուած է:

[54] Օսմանեան շրջանի արծաթապատ պղնձեայ դրամ, տասնոց:

[55] Կազմուած է Պոլսոյ մէջ, Կիլիկեան Կոտորածներէն անմիջապէս ետք, սուլթան Մուհամմէտ Խան Ե. Րեշատի հովանաւորութեամբ, աղէտեալներուն նպաստ հասցնելու նպատակով:

Յանձնաժողովը արկածեալ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ ունեցած է իր ներկայացուցիչները, որոնք միշտ եղած են օտարահպատակներ, ինչպէս որ էր Պոլսոյ կեդրոնական մարմնի անդամներու մեծամասնութիւնը: Կեդրոնական մարմնի նախագահն էր՝ Ծերակոյտի նախագահ Սաիտ փաշան, դեր-նախագահը՝ Օսմանեան Դրամատան տնօրէն՝ Մ. Տեֆէսը, գանձապահ՝ Եդուարդ Գարակէօզեանը, ատենադպիր՝ Գրիգոր Սինապեանը: Յանձնաժողովը ունէր երկու մասնախումբեր, որոնցմէ առաջինին

պարտականութիւնն էր արտասահմանէն նպաստներ հաւաքել, եւ զոր կը նախագահէր Մ. Հիւկէն, իսկ երկրորդին պարտականութիւնն էր հաւաքուած գումարները հասցնել արկածեալներուն, եւ զոր կը նախագահէր Մր. Փիթ:

Unpublished Documents about the Condition of Armenians in Alexandretta Province During the Cilician Massacres

(Summary)

Mihran Minassian
mihran.min@gmail.com

Relatively little has been written about the small Armenian community of the Alexandretta Sandjak. There are no separate monographs which shed light on the history of the Armenian-inhabited towns and villages of the region. Likewise, there is no separate study of the events that took place in the Sandjak during the 1909 Cilician Massacres.

Though the centre of the Sandjak, the city of Alexandretta, was not directly subjected to massacres, nonetheless certain villages of the Sandjak were and had huge human and financial losses, like, for instance, the village of Kerekkhan. Most of its inhabitants was massacred, while some killings, looting and destruction took place in other villages of the Sandjak. These, however, did not become full scale carnage.

After a brief overview of the Alexandretta Sanjak, the author highlights Armenian aspects of the region and produces – from the Aleppo Armenian Prelacy - three unpublished documents which shed light on the oppresion and violence that the Armenians of the region faced during the Cilician Massacres.

The documents are written by the local vice-prelate, Father Krikor Minasian. The first one is a letter describing the prevailing conditions in and around the cities of Alexandretta, Beylan and Chork Marzban and the massacres and looting that took place. The second document is a report about the killings that took place in the villages of the Sandjak, with the names of the victims. The third is a detailed answer to the questionnaire that was sent from Aleppo concerning the killings, looting and related acts that took place in the Sandjak during the atrocities.

The documents shed new light on the events and enrich knowledge not only of the history of the Armenians of the Sandjak of Alexandretta but add up to a fuller picture and understanding of the Adana Massacres.

GENOCIDE AND HUMANITARIAN RESISTANCE IN OTTOMAN ALEPPO, 1915-1916[1]

A royal treasury is needed to alleviate these pains[2]
Catholicos Sahag II Khabayan

Khatchig Mouradian
km3253@columbia.edu

A strict, narrow definition of resistance, and the use of the concepts of resistance and armed resistance interchangeably, stand as staples of Armenian genocide scholarship. But most Armenians did indeed resist - often without weapons - as soon as the arrests, deportations, and massacres started in April 1915. They organized a clandestine network of communication between the provinces, Constantinople, and the outside world, smuggling reports on developments that served as raw material for politicians, humanitarians, and newspapers. They created networks that procured, transferred, and distributed funds, food, and medication to deportees. They focused on upholding - as much as practicable - sanitary conditions in transit and concentrations camps. And the list goes on. These actions were conducted against the law or against the will of the Ottoman Turkish authorities, by loosely organized clandestine groups whose members continuously risked getting arrested or killed. In this essay, I explore the relief - and, later, resistance - efforts of a network of humanitarians in the city of Aleppo, emphasizing the leading role Armenians played in this network.

ALEPPO AS HUB OF HUMANITARIAN RELIEF

The city of Aleppo constituted a major hub for deportation routes during the Armenian Genocide.[3] Convoys that survived the treacherous journey reached the area beginning in May 1915. According to a document in the Aleppo Armenian Prelacy archives,[4] 322 deportees from Zeytun[5] arrived in Bab, north of the city, as early as 18 May.[6] In a report dated 5 June, the US Consul in Aleppo, Jesse Jackson, explained:

> There is a living stream of Armenians pouring into Aleppo from the surrounding towns and villages, the principal ones being Marash, Zeitoun, Hassanbeyli, Osmania, Baghtche, Adana, Dörtyol, Hadjin, etc. They all come under a heavy armed escort, usually from 300-500 at a time, and consist of old men, women and children; all the middle-aged and young men have been taken for military service. No animals are provided by the Government, and those who are not fortunate enough to have means of transport are forced to make the journey on foot.[7]

Often, deportees from a particular village or town gathered in a specific neighborhood or site in Aleppo before being broken up into groups by authorities. Deportees arriving from the village of Shar north of Hadjin, for example, mostly gathered in the Djemile neighborhood.[8]

The ten-thousand-strong Armenian community in Aleppo mobilized to assist the deportees when the first convoys arrived. The Prelacy of the Armenian Apostolic Church in Aleppo initially took *ad hoc* measures to support the new arrivals for a few days. The church ledgers indicate that between 19 and 24 May, the church had already assisted nearly 400 deportees, providing them with funds, food (bread, cheese, eggs, bulgur, yogurt, onions, and oil), and wood.[9] On 24 May, the church launched a much more coordinated effort, inviting a group of community leaders to form the Council for Refugees (*Kaghtaganats joghov* in Armenian, henceforth, the council), tasked with "caring for the immediate financial, moral, and health needs" of the arriving Armenians.[10] The city's Armenian Evangelical and Catholic churches launched their own relief initiatives[11] and coordinated efforts as needed.[12] US Consul Jackson noticed this groundswell of support from the community early on, reporting to his superiors on 5 June that the deportees were being "taken care of locally by the sympathizing Armenian population of this city."[13] In another report, he noted, "Each religious community has a relief committee to care for its own."[14]

THE DEMISE OF GOVERNOR CELAL BEY

Governor Celal Bey provided direct and indirect assistance to the Aleppo Armenians' relief effort. He advocated for the deportees in his communication with the central authorities as well. As caravans of deportees arrived in the province, he continually pressed the Ministry of the Interior, asking for a concrete plan to ensure the dignified treatment of the deportees, beyond general and vague orders. In a telegram on 23 May, he explained that settling non-Muslims in Maarra and Rakka was "absolutely impossible," because most of the population in the region was nomadic, and the areas available for settlement were close to wasteland. Thus the deportees would be subject to attacks by bandits. Moreover, he inquired about the manner in which settlement would be implemented, pointing out that while it would not be advisable to scatter the deportees in Muslim villages, the financial situation was not conducive to forming separate villages for the new arrivals.[15] In a subsequent telegram, he posed a barrage of follow-up questions to the central authorities: Will new houses be built for the deportees, as there are no empty homes in these villages? Will the government provide the deportees with land? Will they receive assistance until they are settled? And how are these expenses

going to be covered?[16] Celal Bey even lectured the central authorities that it was unbefitting for a state to leave the deportees hungry and without shelter.[17] If Celal could not move the central authorities, he wielded significant sway over government officials in the province. The police chief Fikri Bey, for instance, was influenced by him.[18] Together, they absorbed some of the pressure from central authorities which would have worsened the situation of the deportees in these early months.

Celal's attitude was partly shaped by his relationship with the Armenian church leadership, as well as his friendship with US Consul Jackson and a number of local Armenians, including the Mazloumian brothers Onnig and Armenak, known as "the barons" for the hotel of the same name they owned in Aleppo.[19] Consul Jackson described his own relations with the governor as "brotherly": "During several years that Djelal Bey had been governor of Aleppo our weekly exchange of dinners, receptions and card parties had cemented our friendship until it had become almost brotherly, and was recognized throughout the province and even in all Syria."[20]

Celal Bey's sympathy for the plight of the Armenians did not earn him many friends in the capital. The Minister of the Interior removed him from his position as governor in late June 1915 for his moderate policies, and for refusing to deport Armenians in his province. Jackson explained that Celal "was and had been for many years very friendly towards the Armenians, and because of the tremendous influence brought to bear on him locally, he at first ignored the instructions he received [to deport the Armenians], and which were repeated several times, and finally flatly refused to be an instrument in such an atrocious proceeding. Naturally this could have but one result, and that was his removal."[21] In his memoirs, Celal Bey himself traced his dismissal to his resistance to deporting Armenians from Aleppo.

Beirut governor Bekir Sami Bey replaced Celal Bey in Aleppo, while the latter was designated governor of Konya. The news of Celal Bey's removal sent shockwaves across the camps and settlement areas in the province, leaving the Armenian community leadership grief-striken. Prior to Celal Bey's departure for Konya, Catholicos Sahag met with him one last time, and appealed to him to do his utmost to assist the 5000-6000 deportees in Konya. Celal Bey promised not only to help the deportees in Konya - a promise he kept - but to advocate for the deportees in general during his next visit to Constantinople.[22] The Catholicos mourned his departure:

> The transfer of Celal Bey to Konya added one more pain to all my pains. He was wholeheartedly against the policy of deportation. He suffered as much as we did about the unprecedented misery [of the deportees] but couldn't remedy it.

In the end, *the military* made him a victim of his sentiments, as some proudly announced after his departure.

The race of anguish and suffering [i.e. the Armenians] was afflicted with an irremediable loss with His Excellency's departure. During his last visit, he left almost in tears, and seeing deportees in the narthex of the church, he declared: I would have preferred to be sucked into the earth than see this suffering.[23]

The government's actions in Aleppo province soon grew more violent, as the German Consul Walter Rossler reported:

As was to be expected after the dismissal of the local Vali Djelal Bey, the deportation has now been extended to the coastal strip of the Vilayet [of] Aleppo. According to news from an Armenian source, the order for the clearance of Alexandretta, Antioch, Harem, Beilan, Soukluk [Sovuk Oluk], Kessab and other towns has been given, but only a short term of notice has been granted for carrying this out.[24]

THE CATHOLICOS IN ALEPPO

The arrival of Catholicos Sahag Khabayan in Aleppo a few weeks prior to Celal Bey's dismissal had intensified efforts to intervene with the authorities on behalf of the deportees. In response to appeals by the Catholicos, Cemal Pasha sent him a telegram on 21 June asking whether there were violations of the property and honor of the deportees and, if so, requesting a report about these. Cemal also noted that efforts would be made to assist the deportees by whatever means possible.[25] The Catholicos had a copy of the telegram delivered to the council, requesting the preparation of "an extensive and elaborated report" as soon as possible about the "theft of property and violation of the honor" of Armenians on the deportation routes, with the names of the perpetrators, if possible. The minutes of the council's regular session note that additional reports about the needs of the deportees would also be included in the folder the Catholicos would hand to Cemal Pasha when the latter arrived in Aleppo shortly.[26] Chairman Fr. Haroutyun was entrusted with preparing the report on the difficulties faced by the deportees en route, as well as the inconsistencies in the distribution of aid by the local authorities.[27]

The Catholicos met with the deputy commander of the Fourth Army, Fahrettin (Fakhri) Türkkan Pasha[28] on 26 June. Lamenting the deplorable state of the deportees, he implored the deputy commander to consider what had been done so far as a lesson and sufficient punishment and to halt the deportation of Armenians from other parts of Cilicia like Adana and Sis. Fahrettin Pasha told the Catholicos that Cemal Pasha "is categorically opposed

to the ongoing deportation."[29] The Catholicos met with Cemal Pasha himself, in the presence of Governor Celal Bey, who was still in town, three days later.[30] He got a very different message. According to the Catholicos, after listening intently to the two men's reports, Cemal Pasha burst out in anger "mixing together Van, Dörtyol, and Zeytun":

> The government recognizes Armenians as Armenians, it does not differentiate between bandit, party-member, or Caucasian and Cilician; it considers all of them the enemy, as much of an enemy as the Russian, the British, and the French... It is the final decision of the Council of Ministers to destroy the hearths of the political parties and to completely empty areas heavily populated by Armenians...[31]

As the conversation continued, Cemal was all over the map. He stated flatly that what Fahrettin Pasha had told the Catholicos about him being "categorically opposed to the deportations" was part of his earlier plan, which had not been accepted by the Council of Ministers. He added, "Had it not been for my explicit and threatening statements and had the agitated Muslims not been reined in, horrible massacres could have happened, just like they did in Diyarbakir," where tens of thousands were massacred.[32] The Catholicos met with Cemal Pasha again the following week, on 2 and 4 July, and discussions now proceeded in a "calmer" manner.[33] The commander of the Fourth Army promised to investigate crimes committed against the deportees, and to punish by death those responsible. The Catholicos also received permission from Cemal to send priests to the various concentration camps and settlement areas for "spiritual needs."[34]

Having secured the relevant authorization documents from Cemal through the efforts of the Catholicos, the council dispatched Fr. Sahag, a priest from Kilis, and Iskender Effendi, a pharmacist, to the camps in and around Der Zor, providing the delegates with a check for 60 liras to be cashed upon arrival in Der Zor. The two were asked to make stops at Bab and Mumbuj on their way, and they were given 10 liras to be distributed among refugees in Bab and 15 liras among those in Mumbuj. The council also sent Fr. Khachadour to the deportees in Idlib, Maarra, and Riha, providing him with 25 liras to be distributed to the deportees, and an additional five liras for travel expenses.[35] In addition to bringing food and medicine, these visits to camps and settlement areas in remote towns and villages were an opportunity for the council to acquire first-hand information about the plight of the deportees and to address their problems. Going beyond the "spiritual needs" of the deportees, the council essentially engaged in illegal activities that undermined the central authorities' aims. If caught, the emissaries risked becoming targets of the central authorities. And indeed, the Ministry of the Interior sent a

telegram to the Aleppo Governorate notifying them that Fr. Sahag and pharmacist Sarkis [Iskender Effendi], who carried documents from Aleppo authorizing them to visit Der Zor, were illegally distributing money to the deportees there.[36] This was followed by a telegram to Der Zor asking the authorities to send the two back to Aleppo immediately.[37] Fr. Sahag returned to Aleppo[38] and reported his observations to the council.[39] The Catholicos communicated the details to Rossler, who in turn passed the information on to the Imperial Chancellor, speaking of deaths in the hundreds and food scarcity. "In order to protect themselves from starvation, the deportees have had to sell more than 30 of their children," he wrote.[40]

Dispatching to Der Zor emissaries who sought to maintain the deportees' health constituted council action that openly contravened the restrictions imposed by central authorities. This incident was one of the first indicators that the central authorities aimed to crack down on relief efforts in the entire region. Within a few months, the Armenian relief network would be forced to go underground and continue its efforts against the will of the state.

Trying desperately to alleviate the suffering of his flock and prevent further deportations and massacres, the Catholicos also appealed to the German ambassador in Constantinople. His letter, while cautious and overly laudatory of the "gracious" Ottoman Empire, argued against "the false opinion that is held here and there that the Armenians would not wish for Germany's success." He noted that "the good or bad opinion of the Armenians [about Germany] has no influence on the power and glory of the victorious German people. But the widespread suspicion which rests on the Armenians causes our *unhappy, dying people* [emphasis added] one of its greatest griefs." The Catholicos's letter was, in essence, a plea for help from the Germans, although he was careful to underline that "[m]y letter is neither a complaint nor a plea... for as Turkish subjects we can only turn to the Ottoman government to handle our difficulties."[41] Thus, he concluded:

> In the hope that Your Excellency will believe the truth of my letter, I request that Your Excellency uses his great influence to direct this suspicion away from us, which is one of the greatest of our many griefs.
>
> We ask Your Excellency to continue intervening on our behalf as you have done in the past. We pray for Your Excellency's and your wife's precious life, for the Ottoman government and for the powerful empire allied with it.[42]

The much needed interventions never came. The appeals of German consuls and the ambassador to Berlin were repeatedly silenced from above, so as not to jeopardize Germany's alliance with the Ottomans in war time. In a response to the German ambassador who demanded that Berlin confront the

Ottomans, the Chancellor responded, "Our only aim is to keep Turkey on our side until the end of the war, no matter whether as a result Armenians do perish or not."[43] The Catholicos, and the Armenian deportees, were indeed left to perish.

FROM RELIEF EFFORTS TO HUMANITARIAN RESISTANCE

The situation changed drastically in spring 1915. Having deported most of the empire's Armenian population, the central authorities now focused their attention on the survivors who had managed to reach Syria, enacting a series of swift actions. A number of high level meetings and consultations in the region, the formation of the Sub-Directorate for Deportees in Aleppo, the dispatch of officials to the city to oversee the re-deportation process, the replacement of the governor twice (and finally with an Armenophobe), the crackdown on the leadership of the community (particularly the banishment of the Catholicos to Jerusalem), the decisions to remove all Armenian deportees from the city and to ban the entry of newly-arriving convoys, were far from disparate, unrelated actions crammed into a few weeks. They point to a sustained effort by the central authorities to neutralize organized Armenian response to their policies and deal with what they perceived to be a demographic problem created by the arrival of tens of thousands of survivors.[44] However, it was circumstances on the ground - particularly the spread of typhus - that prompted military and civilian authorities to accelerate the re-deportation process, as ridding the province of diseased deportees was considered a military necessity. For the authorities, the deportees had become a serious health hazard for both the population of Aleppo and the military supply lines in the area. They had to be removed quickly. The argument of military necessity was now used once again to deport Armenians - who wouldn't have been in such a condition had they not been forcibly removed from their homes and sent on death marches in the first place, also under the pretext of "military necessity." Thus, the re-deportation of Armenians from Aleppo city picked up pace in fall 1915 due to the confluence of a number of factors.[45]

Initially, the efforts of a relief network stretching from Aleppo all the way to the camps in Ras ul-Ain and Der Zor had received the blessing of the local and regional authorities. Yet the crackdown on humanitarian relief efforts in the fall of 1915 gradually forced these efforts to go underground and evolve into humanitarian resistance. Adapting to the seismic shifts in policy in late 1915 and 1916, this struggle saved the lives of thousands and tried to keep deportee morale high in the concentration camps by establishing a secret communication network across camps, circulating handwritten newspapers, and distributing food and medication clandestinely.[46] This loose, underground,

Armenian-led resistance network coordinated the efforts of Armenian clergymen, dignitaries, doctors, and nurses, as well as western humanitarians and local Muslims and Christians; helped anchor and support thousands in Aleppo in 1915-1917; and saved the lives of thousands of others elsewhere in Syria.

Rev. Hovhannes Eskijian's life - and death - typifies the sacrifices made by members of this network. "My dear Badveli [Reverend], barely out of bed from his sickness, disregarding the personal hardships and peril to his own life, relentlessly labored day and night to save other lives. Together we pressed ourselves to the very limit of our endurance. All our time, energy, effort, sleep, food, clothing, and other material possessions we put on the line in behalf of this wretched, miserable mass of torn and battered humanity," wrote Rev. Eskijian's wife in a letter in 1919.[47] Until his death in March 1916, Rev. Eskijian, the pastor of the Emmanuel Armenian Evangelical Church in Aleppo, provided food, shelter, and medication to deportees arriving in the city, risking his own life in the process. His health was failing him, and the Ottoman Turkish authorities were tracking his movements. The former got to him first. He died at the age of 34 from typhoid he had contracted from deportees.

Rev. Eskijian, like other Armenian leaders in the network, received considerable support from missionaries and diplomats, but he - more than western humanitarians - was at the forefront of the effort, shouldering the bulk of the burden, and taking the greatest risks.

ANNIHILATION IN THE DESERT

The liquidation of camps occurred in two distinct phases. The camps around Aleppo were shut down beginning in the winter of 1915, and the deportees were driven either towards Ras-ul Ain or the lower Euphrates, while the camps in Ras ul-Ain and along the river were emptied, often brutally, from the spring of 1916, with the survivors being marched to Der Zor. The emptying of the Dipsi camp is a case in point. In late April 1916, some twenty gendarmes were dispatched from Meskeneh to liquidate Dipsi. Considering the condition of most prisoners, emptying the camp and sending everyone downstream was not easy. The gendarmes set fire to tents and assaulted deportees to force them to move. 'The wealthy and the poor had to be re-deported.... Within half an hour, the convoy was on its way to Abu Harar. Horrible crimes were committed that day... many died of beatings and other were burned alive', recounted Armenian survivor Krikor Ankut.[48] A 'cemeterial silence' reigned in Dipsi on 7 June 1916 when Ankut passed through on his way from Abu Harar back to Meskeneh. Only the gendarme station stood there, amid a sea of scattered objects.[49] Shortly thereafter,

survivor Yeghisheh Hazarabedian journeyed through Dipsi and observed a 'place that had once been a staging area for deportees but now stood abandoned', with only a few orphans left behind, begging for food from travellers and deportees.[50] The situation of children, many of whom were orphaned, was no less terrible in this camp than it was elsewhere along the Euphrates line. When pitching their tents, the Seropians were surrounded by children begging for food. Seropian also witnessed a group of emaciated children gathered around the corpse of a dead mule, tearing apart and eating its meat.[51]

The liquidation of the Ottoman camps was followed by further massacres. Most of the deportees who survived the camp system perished in two waves of violence in Ras ul-Ain (March 1916) and Der Zor (August 1916). Estimates vary, but conservative figures indicate some 30,000 killed in the former, and up to 200,000 in the latter.[52] Thousands of others survived primarily through the efforts of the Armenian-led humanitarian resistance network that operated in the triangle formed by Aleppo, Ras ul-Ain, and Der Zor,[53] while thousands more, mostly women and children, were saved from the carnage by tribesmen in the region who forced them to become their wives, workers, and sex slaves.

ARMENIAN AGENCY

Much of the scholarship on humanitarian efforts during the Armenian Genocide focuses on the role played by western relief efforts, where missionaries and consuls emerge as selfless heroes protecting and saving thousands of Armenians against opposition from the Ottoman authorities. "That the missionaries helped between 1 and 2 million Armenians testified to their commitment and ability to deliver a stricken people from deprivation and death," wrote scholar Suzanne Moranian.[54] The genocide "spawned extraordinary heroism on the part of American foreign service officers—from consuls posted to remote areas to the U.S. ambassador in Constantinople," asserted scholar Peter Balakian.[55] Historian Hans-Lukas Kieser noted how the Ottoman authorities "could not destroy this international humanitarian resistance that was, interestingly enough, also supported by German diplomats on the ground, even after the United States entered the war."[56] What remains neglected in scholarly inquiry is Armenian agency. I argue that this humanitarian resistance waged in the Ottoman Empire was driven by Armenians. Western missionaries and diplomats provided significant support and sustenance, but it was the Ottoman Armenians themselves who led the resistance effort and shouldered the largest share of the burden.

Until the end of World War I, and even in the years that followed, the relief network continued to support the thousands of deportees who had managed, one way or another, to disappear into the fabric of the metropolis or seek

refuge in orphanages and community centers, escaping re-deportation to the desert. Thanks, in large part, to the efforts of the Aleppo Armenian community, thousands of Armenians survived the genocide and rebuilt their lives in the diaspora.[57]

ENDNOTES

[1] Much of what appears in this paper is based on my PhD dissertation. I would like to thank my dissertation committee, comprised of Taner Akçam, Debórah Dwork, and Raymond Kévorkian, for their mentorship, counsel, and thorough critique of my work. I am also grateful to Vahé Tachjian, Ara Sanjian, Marc Mamigonian, and George Aghjayan, for providing me with or pointing me to key sources.

[2] From the Catholicos's report on his meetings with Cemal Pasha in June 1915, as cited in Puzant Yeghiayan, *Jamanagagagits Badmutiun Gatoghigosutian Hayots Giligio, 1914-1972* [Contemporary History of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 1914-1972], Antelias, Lebanon, Catholicosate of Cilicia Press, 1975, p. 51.

[3] For a brief scholarly examination focusing on Aleppo's role as a hub during the Armenian Genocide, see: Raymond Kévorkian "Alep, Centre du Dispositif Génocidaire et des Operations de Secours aux Déportés," in Lévon Nordiguian (ed.), *Vartan Derounian, Mémoire Arménienne: Photographies du Camp de Réfugiés d'Alep, 1922-1936*, Beirut, Presse de l'Université Saint Joseph, 2010, pp. 15-23.

[4] For an overview of the minutes and reports in these archives, see: Vahram Shemmassian, "Humanitarian Intervention by the Armenian Prelacy of Aleppo during the First Months of the Genocide," *Journal of the Society for Armenian Studies*, Volume 22 (2013), pp. 127-152.

[5] For a detailed examination of the chain of events that culminated in the deportation of the Armenians of Zeytun, see: Aram Arkun, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide," in Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, and Norman M. Naimark, eds., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2011, pp. 221-243.

[6] Armenian National Council, List of Armenians around Aleppo, Folder 41, 14-15. All dates are according to the Gregorian calendar.

[7] NA/RG59/867.4016/77 Consul Jackson to Ambassador Morgenthau on 5 June 1918, in Ara Sarafian, ed., *United States Official Records on the Armenian Genocide,* London, Gomidas Institute, 2004, p. 57.

[8] Krikor Tatoulian, *Anteghvadz Kaghdnikner* [Buried Secrets], Beirut, Atlas Press, 1967, p. 90. For the full text of a letter detailing the deportation from Shar to Aleppo, written down on June 19, 1915 by Father Vrtanes Karadaghian, and addressed to the Catholicos of Sis, see Antranig Dakessian, "Shari Deghahanutiune" [The Deportation of Shar], *Haigazian Armenological Review*, Vol. 35, 2015, pp. 645-654.

[9] Beginning in May 1915, and for the duration of WWI, the Prelacy of the Armenian Apostolic Church in Aleppo maintained records of its income and expenses, which stand testament to its tremendous humanitarian relief effort (Armenian National Council, Council Records for Refugees, Folder 22, 3).

[10] Armenian National Council, Council Records for Refugees, Folder 38, minutes of Session 1.

[11] The humanitarian resistance and relief efforts by Reverend Hovhannes Eskijian, pastor of the Emmanuel Evangelical Church in the city, is the focus of Hilmar Kaiser's *At the Crossroad of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, London, Gomidas Institute, 2002. For its part, the Armenian Catholic Church of Aleppo cared for 3000 deportees, "*who are lodged in different localities and fed by the local church community,*" according to Jackson (NA/RG59/867.4016/219 Enclosure No. 4 with dispatch No. 382 to Embassy, Constantinople. Report by Consul Jackson sent to Ambassador Morgenthau on 29 September 1918, in Sarafian, p. 314).

[12] The Armenian Protestant Church also provided financial support to the council. On June 24, for example, the council received a donation of 80 liras from the Protestant community in the city (Armenian National Council, Records of Council for Refugees, Folder 38, minutes of Session 22).

[13] NA/RG59/867.4016/77 Report by Consul Jackson sent to Ambassador Morgenthau on 5 June 1915 (Sarafian, p. 57).

[14] NA/RG59/867.4016/219 Consul Jackson to Ambassador Morgenthau on 29 September 1918 (Sarafian, p. 308).

[15] BOA DHL.ŞFR: 469/117 Telegram from Celal Bey to the Ministry of the Interior dated 23 May 1915.

[16] BOA DHL.ŞFR: 470/74 Telegram from Celal Bey to the Ministry of the Interior dated 25 May 1915.

[17] BOA DHL.ŞFR: 471/112 Telegram from Celal Bey to the Ministry of the Interior dated 6 May 1915.

[18] Aram Andonian, *Medz Vodjire* (The Great Crime), Boston, Bahag Publishing, 1921, p. 27.

[19] Ibid. The Baron Hotel played a prominent role in the humanitarian resistance mounted by Armenians and others in the ensuing months, thanks to the privileged position of the Mazloumian brothers who hosted, wined, and dined officers from the Fourth Ottoman Army and provincial officials of every rank. Andonian explains that the Baron Hotel was more like a government building, where the governor, police chief, and other officials gathered (Andonian, p. 28).

[20] NA/RG59/867.4016/373 Detailed report on "Armenian Atrocities" by Consul Jackson sent to the Secretary of State on 4 March 1918 (Sarafian, p. 586).

[21] Ibid., p. 585.

[22] Yeghiayan, p. 47.

[23] Catholicosate of Cilicia Archives, Folder 100/1, 299, as cited in Yeghiayan, p. 47. Emphasis in original.

[24] DE/PA-AA; R14087; A23991 Report sent by Rossler to the Imperial Chancellor on 27 July 1915, in Wolfgang Gust, ed., *The Armenian Genocide, Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2014, pp. 265-269.

[25] A copy of the telegram is attached to the minutes of the meeting (Council Records, Folder 38, Session 17).

[26] Council Records, Folder 38, Session 17.

[27] Council Records, Folder 38, Session 19.

[28] Fahrettin Pasha gained legendary status for his defense of Medina during the city's siege (1916-January 1919) Martin Strohmeier, "Fakhri (Fahrettin) Paşa and the End of Ottoman Rule in Medina (1916-1919)," *Turkish Historical Review*, Vol. 4:2, pp. 192-223.

[29] Yeghiayan, p. 50.

[30] Soon thereafter, Celal would be removed from his post for resisting deportation orders.

[31] From the Catholicos's account of the meeting (Cilician Catholicosate archives, Folder 100/1, 4950/95), as cited in Yeghiayan, p. 50.

[32] Ibid. For more on these mass murders, see Uğur Ü. Üngör, "A Reign of Terror: CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1923," University of Amsterdam, Department of History M.A. thesis, June 2005.

[33] From the Catholicos's report on his meetings with Cemal Pasha in June 1915, as cited in Yeghiayan, p. 51. The gist of the discussions in the meetings between Cemal and the Catholicos is also provided in documents from the German archives (Kaiser, "Regional Resistance to Central Government Policies," *Journal of Genocide Research*, 12: 3 [2010], pp. 191-192).

[34] Yeghiayan, p. 51.

[35] Council Records, Folder 38, Session 22.

[36] BOA DH. ŞFR 54-A/71. BOA DH. ŞFR 54-A/71 Telegram from the Interior Ministry's General Security Directorate to Aleppo Province on 22 July 1915.

[37] BOA DH. ŞFR., 54-A/91. Telegram from Talat to Zor district on 24 July 1915.

[38] Kaiser notes that Der Zor governor Ali Suat Bey escorted Fr. Sahag and pharmacist Sarkis from Ras ul-Ain to Aleppo "*thereby assuring their safe return*" (Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diyarbekir Region*, Istanbul, Bilgi University, 2014, p. 385.

[39] DE/PA-AA; R14087; A24525 Telegraphic report sent by Rossler to the Imperial Chancellor on July 31, 1915, in Gust, pp. 275-276.

[40] Ibid.

[41] DE/PA-AA; BoKon/170; A53a, 4217 Letter from Catholicos Sahak II to the German Ambassador in Constantinople on June 30, 1915, in Gust, pp. 227-228.

[42] Ibid.

[43] DE/PA-AA; R14089; A36184 Letter from the German Ambassador in Constantinople to the Imperial Chancellor on 7 December 1915, and the Chancellor's response in Gust, pp. 490-492.

[44] A telegram issued by the ministry of the interior on 18 October 1915 indicated that there were 30,000 deportees in Aleppo city alone awaiting re-deportation (BOA DH. EUM, 2 Şb. 68/80). Tens of thousands had already been deported to Bab, Mumbuj, and Maarra, or farther to Urfa, Zor, and Mosul (BOA DH. EUM, 2 Şb. 68/76 Telegram from Governor Bekir Sami to Interior Ministry on 5 September 1915).

[45] For a detailed treatment of these factors, see: Khatchig Mouradian, "Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria, 1915-1917" (PhD dissertation, Clark University, 2015). Parts of the introductory chapter appeared in Khatchig Mouradian, "Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria, 1915-1916," *Études Arméniennes Contemporaines*, vol. 7 (2016).

[46] For an examination of concentration camps during the Armenian Genocide, see Khatchig Mouradian, "The Meskeneh Concentration Camp, 1915-1917: A Case Study of Power, Collaboration, and Humanitarian Resistance during the Armenian Genocide," *Journal of the Society of Armenian Studies*, Vol. 24 (2015).

[47] Letter from Gulenia Danielian Eskijian to Esther Barsumian, 13 February 1919, Eskijian Family Private Archives.

[48] BNu/Andonian, Folder 57: Dipsi, 'The Deportations of the Armenians of Dipsi', p. 3. Hagop Arsenian talks about a similar practice of setting fire to tents in the next camp, Abuharar (Arsenian, *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, a Genocide Survivor*, trans. Arda Arsenian Ekmekji, Beirut, 2011, p. 119).

[49] Ibid.

[50] Kazanjian (ed.), *The Cilician Armenian Ordeal*, p. 294.

[51] See Hagop A. Seropian, *Yegherni husheres* [My Memoir of the Great Crime], Antranik Dakessian (ed.), Beirut, 2005, p. 140.

[52] For a narrative of the massacres in Der Zor, see Kévorkian, *The Armenian Genocide*, pp. 662-70.

[53] For an exploration of humanitarian resistance during the Armenian genocide, see Mouradian, 'Genocide and Humanitarian Resistance'. For the efforts of Reverend Hovhannes Eskijian, see Kaiser, *At the Crossroad*.

[54] Suzanne E. Moranian, "The Armenian Genocide and American Missionary Relief Efforts," in Jay Winter, ed., *America and the Armenian Genocide of 1915*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 213.

[55] Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York, Harper Collins, 2003, p. xvi.

[56] Hans-Lukas Kieser, *A Quest for Belonging: Anatolia beyond Empire and Nation (19th -21st Centuries)*, Istanbul, Isis, 2007, p. 48.

[57] In a number of articles published since the conference at Haigazian University in 2015, I situate the resistance waged by Armenians in Ottoman Syria within the broader context of resistance literature and the scholarship on civilian internment. See, for example, Khatchig Mouradian, "'The Very Limit of our Endurance': Unarmed Resistance in Ottoman Syria during WWI," in Hans-Lukas Kieser, Margaret Anderson, and Seyhan Bayraktar, Thomas Schmutz, eds., *End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism*, London, I.B Tauris, 2018; and Khatchig Mouradian, "Internment and Destruction: Concentration Camps during the Armenian Genocide, 1915-1917," in Panikos Panayi, Stefan Manz, and Matthew Stibbe, eds., *Internment during the First World War: A Mass Global Phenomenon*, Routledge Studies in First World War History, 2018.

Ցեղասպանութիւն եւ Մարդկային Ընդդիմութիւն
Օսմանեան Հալէպի Մէջ՝ 1915-1916ին
(Ամփոփում)

Խաչիկ Մուրատեան
km3253@columbia.edu

Ձեկոյցը կը քննարկէ Հայոց Ցեղասպանութեան ընթացքին զոհերու դիմադրական գործունէութեան զանազան դրսեւորումները՝ 1915-16ին:

Ձերբակալութեանց, տեղահանութեանց եւ ջարդերու գործողութիւններուն զուգահեռ նկատելի կը դառնան զոհերու կողմէ այլեւայլ դիմադրական արարքներ, որոնցմէ այստեղ լուսարձակի տակ կ'առնուին ոչ-զինեալ դիմադրական արարքները:

Հեղինակը լուսարձակի տակ կ'առնէ օսմանեան գաւառներուն, Պոլսոյ եւ արտասահմանի միջեւ գործող ընդյատակեայ հաղորդակցութեանց ցանցեր, որոնցմով արտաքին աշխարհ կը մաքսանենգուէին՝ ջարդերուն մասին տեղեկագրեր: Ասոնք հումք կը ծառայէին արտասահմանի հայ թէ օտար մամուլի դէմքերուն, օտար քաղաքական գործիչներուն՝ բացայայտելու Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայոց դէմ կատարուող ջարդերը, մանրամասնելու դէպքերուն եւ կոտորածներուն, արմատահանութիւններուն, քանդումներուն տարողութիւնը եւն.: Միւս կողմէն, այս ցանցերով նաեւ արտասահմանէն կը փոխանցուէին նիւթական նպաստներ, ապա գաւառներ եւ գաղթակայաններ կը յղուէին ատոնք՝ սնունդ գնելու, բժշկական հոգածութեան եւ գոյատեւումի նպատակներով:

Հեղինակը կ'ընդգծէ որ աքսորավայրերուն, գաւառին եւ Պոլսոյ միջեւ հաղորդակցութեանց այս ցանցերուն կենսական օղակ կը հանդիսանար Հալէպը, ու կը ներկայացնէ այս ցանցերուն առնչուած անձերու եւ խնդիրներու մութ ծալքերը: Կը պարզուի նաեւ, որ ընդյատակեայ մարդկային այս ցանցերով ոչ միայն օտար, այլեւ հայ աջակցութիւն եւ նպաստ կը կատարուէր ցեղասպանութեան դիմադրութեան համար:

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՃԵԶԻՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ 1920ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ. ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՈՒԹԱՏԻՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ

Վահէ Թաշճեան
vtachjian@gmx.de

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻՏԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻԾԵՐԸ

Դէպքը տեղի կ'ունենայ Մարոքի մէջ 1912ին: Ֆրանսացի զօրավար Հիւպէր Լիոթի ձին հեծած կը կանգնի բլուրի մը գագաթին, որուն առջեւ կը տարածուի ընդարձակ տափաստան մը: Ակնարկը ուղղած հանդիպակաց տարածութեան, զօրավարը մեծ շուքով կը յայտարարէ որ այս վայրին վրայ որոշած է կառուցել նոր քաղաք մը. ան պիտի ըլլար ֆրանսական տիրապետութեան (protectorat) տակ գտնուող Մարոքի ապագայ մայրաքաղաքը՝ Ռապաթը: Յետագային, Զօր. Լիոթի անձամբ պիտի հսկէր նոր քաղաքին շինարարական աշխատանքներուն:

Մօտ տասնամեակ մը ետք, գաղութարար այս յայտնի հրամանատարին քայլը, ինչպէս նաեւ անոր զինուորական-քաղաքաշինարարի դերակատարութիւնը պիտի կրկնուէին իրմէ շատ աւելի նուազ հանրայայտ ֆրանսացի այլ զինուորականներու կողմէ, եւ այս անգամ Ֆրանսայի գաղութատիրութեան պատմութեան մէջ նուազ ծանօթ վայրի մը մէջ, որն էր Վերին Միջագետքը (Վերին Ճեզիրէ):

Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք Սուրիա-Լիբանանը կ'անցնէին ֆրանսական հոգատարութեան տակ: Ֆրանսական իշխանութիւնները ամէն ճիգ կը թափէին Սուրիոյ մէջ իրենց դիրքերը ամրացնելու՝ այնտեղ յարատեւելու նպատակով: Ֆրան-սացիք 1921-22ին Կիլիկիան զիջած էին Թուրքիոյ, բայց իրենց իշխանութեան տակ կը շարունակէին պահել Սուրիա-Լիբանանը:

Շահեկան է տեսնել՝ երկու սահմանակից երկիրներու մէջ, մէկ կողմէ ֆրանսացիներուն եւ միւս կողմէ թուրքերուն գործադրած գրաւման հակադիր ռազմավարութիւնները: Անոնք իրենց ձեւին մէջ թէեւ տրամագծօրէն կը հակադրուէին, բայց խորքին մէջ նոյն նպատակը կը հետապնդէին՝ իշխանութեան ամրապնդում եւ յարատեւում: Արդ, եթէ մէկ կողմէն, թրքական իշխանութիւններուն քաղաքականութեան հիմքը թրքական ազգայնականութեան ամրապնդումն ու տարածումն էր, անդին, ի տարբերութիւն թուրքերուն, ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները ամէնեւին չէին քաջալերեր արաբական ազգայնականութիւնը Սուրիոյ մէջ եւ խորապէս դէմ էին Թուրքիոյ օրինակով այս հողատարածքին վրայ արաբական ազգ-պետութիւն մը ստեղծելու ճիգերուն: Ընդհակառակը,

ֆրանսացիք կը քաջալերէին տեղական կրօնական կամ էթնիք խմբաւորումներուն ինքնութիւններուն զարգացումն ու արմատացումը: Պարզ էր, որ անոնք կը փորձէին այս խմբաւորումները դարձնել իրենց տեղական դաշնակիցները, նկատի ունենալով որ հոգատար իշխանութիւններուն համոզումով ֆրանսական ներկայութեան ու շահերուն հակադրուող տեղական գլխաւոր ուժը սիւննի իսլամ արաբ մեծամասնութիւնն էր:

Այս պատճառով է նաեւ, որ Սուրիոյ մէջ իրենց ներկայութեան տարիներուն, ֆրանսական իշխանութիւնները դէմ չեն կենար Թուրքիայէն կամ Իրաքէն հասնող գաղթականական հոսանքներուն: Այս գաղթականները ասորիներ, քաղդէացիներ, սուրիանիներ, հայեր կամ քիւրտեր էին, որոնք զանազան պատճառներով կը ձգէին իրենց հայրենի բնակավայրերը եւ կ'ապաստանէին Սուրիա: Ֆրանսական իշխանութիւնները ընդհանրապէս իրենք կը կազմակերպէին այս գաղթականներուն բնակեցումը:

Բնակեցման այս ծրագիրերէն կարեւորագոյններէն մէկը կը գործադրուի հիւսիս-արեւելեան Սուրիոյ՝ Վերին Ճեզիրէի մէջ: Այստեղ, ֆրանսացիներուն ճիգերով կը կառուցուին նոր քաղաքներ ու գիւղեր՝ «բարեկամ» համարուող այս գաղթականները տեղաւորելու նպատակով: Այս կը նշանակէ, որ Թուրքիոյ մէջ ճնշումներու ենթակայ ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններուն համար հայրենի տունը, խանութը, արտը ու ինչքերը լքելը որքան ալ անբաղձալի ու տառապալի ըլլար, բայց անոնք միաժամանակ գիտէին, որ սահմանին միւս կողմը՝ Սուրիոյ մէջ, կրնային ապաստան գտնել ու յարաբերաբար ապահով պայմաններու մէջ նոր կեանքի մը ձեռնարկել:

ՄԻԱՏԱՐՐ ԹՈՒՐՔԻԱ ՄԸ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՃԻԳԵՐԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետք Օսմանեան պարտուած Կայսրութեան քայքայումը ու անոր տարանջատումը գլխաւոր ազդակը եղած էր Մուսթաֆա Քեմալի (յետագային Աթաթիւրք) ղեկավարած Ազգային Շարժումին ծնունդին: Անոր նպատակն էր վերատիրանալ Անատոլիոյ մէջ գտնուող բոլոր այն նախկին օսմանեան տարածքներուն, որոնք գրաւուած կը մնային յաղթական դաշնակից ուժերուն կողմէ: Այն պահուն երբ Միջին Արեւելքի քարտէսը կը վերագծուէր մեծ պետութիւններուն կողմէ, կայսրութենէն անջատուած այս անատոլիական տարածքները նոյնպէս կրնային ծնունդ տալ թուրք-օսմանեան գերիշխանութենէն դուրս եկած նոր պետութիւններու:

Այս պայմաններուն մէջ ծնունդ առած Քեմալի շարժումը (1919 Մայիս) եւ յետագայ տարիներուն ռազմական զանազան ճակատներու վրայ անոր արձանագրած յաղթանակները արդի Թուրքիոյ պատմութեան մէջ նոր էջ մը պիտի բանային: Այսպէս, 1920ի վերջաւորութեան, թրքական բանակները կը յաջողէին Հայաստանի Հանրապետութենէն վերախլել Կարսի եւ Արտահանի տարածքները: 1922 Յունուար 4ին, ֆրանսական

վարչամեքենան ու զինուորական ուժերը վերջնականպէս կը հեռանային Կիլիկիայէն, որ դարձեալ կ'անցնէր թրքական գերիշխանութեան: Արեւմտեան Անատոլիայի մէջ 1920ին ծայր առած յոյն-թրքական պատերազմը պիտի շարունակուէր մինչեւ 1922ի վերջը. այս ճակատումը եւս պիտի աւարտէր թրքական զէնքին յաղթանակով: Ասոնք ռազմական յաջողութիւններ էին, որոնք արդի Թուրքիոյ առջեւ պիտի բանային Լոզանի Համաժողովին դռները. այնտեղ, թրքական կողմը այս անգամ պիտի արձանագրէր քաղաքական յաղթանակ մը, որ ձեւով մը պսակադրումը պիտի ըլլար իր ռազմական բոլոր նախընթաց յաջողութիւններուն:

Այս ձեւով, Քեմալ ու իր համախոհները կը յաջողէին մեծ մասամբ իրականացնել Ազգային Շարժումին գլխաւորագոյն նպատակը՝ թրքական ազգ պետութեան մը հիմքը դնել անատոլիական ընդարձակ տարածքին վրայ: Լոզանի Դաշնագիրը (24 Յուլիս 1923) փաստօրէն պաշտօնապէս կը հաստատէր այս նոր Թուրքիոյ ստեղծումը ու անոր կու տար միջազգային ճանաչում: Թրքական նոր պետութեան հիմնադիրներուն համար հայրենիքի ազատագրումին զուգահեռ նոյնքան կարեւոր էր նաեւ տարածքին «թրքացումը»՝ իր տնտեսութեամբ, լեզուով ու բնակչութեամբ:

Արդարեւ, նոր Թուրքիոյ վարիչներուն նպատակն էր հաստատել ազգ-պետութիւն մը, որ հիմնուած ըլլար բացարձակապէս թրքական ինքնութեան վրայ. հետեւաբար անհանդուրժելի էին այստեղ ազգային այլ ինքնութիւններու ներկայութիւնն ու անոնց անդամներուն համախումբ ու համայնքային զարգացումը: Այս գաղափարները շատ արագ տարածում կը գտնեն ամբողջ երկրին մէջ, յատկապէս մամուլին, դպրոցներուն, Քեմալի հիմնած Ժողովուրդի Հանրապետական Կուսակցութեան (CHP, 1923ին հիմնուած) զանազան մասնաճիւղերուն, ինչպէս նաեւ անոնց քարոզչութեան կարեւոր գործիք հանդիսացող՝ *Türk Ocaklar*ներուն ճամփով[1]:

Աւելի լայն շրջագիծի մը մէջ, պէտք է ըսել որ ազգ-պետութիւններ ստեղծելու երեւոյթը ընդհանուր կարգ դարձած էր յետ-պատերազմեան աշխարհին մէջ: Համաշխարհային Պատերազմը խորտակած էր երեք բազմազգեան ու բազմակրօն կայսրութիւններ՝ Օսմանեան, Աւստրօ-Հունգարական եւ Ռուսական: Ասոնց անհետացումը առիթ տուած էր պետական նոր սահմանագծումներու, մանաւանդ՝ նոր ազգ-պետութիւններու յառաջացումին: Նախկին օսմանեան տարածքներուն պարագային, ազգային ինքնութեան վրայ այս շեշտադրումը լոկ թրքական կողմին իւրայատուկ չէր: Անիկա համատարած էր նախկին կայսրութեան բաղկացուցիչ այլ էթնիք ու կրօնական համայնքներուն մօտ, ինչպէս օրինակ յոյն-ուղղափառներուն, հայերուն, արաբներուն, քիւրտերուն, ասորիներուն: Օսմանեան նախկին համակարգը այլեւս քանդուած էր. յաղթական դաշնակիցները (յատկապէս Մեծն Բրիտանիան եւ Ֆրանսան) այս տարածքը բաժնած էին զանազան ազդեցութեան գօտիներու, ուր սկսած էին յառաջանալ պետական նոր միաւորներ: Քաղաքական այս նոր

համակարգին մէջ, նախկին կայսրութեան զանազան բաղկացուցիչ ժողովուրդներ իրենց կարգին կը ձգտէին տիրանալ անկախ կամ ինքնավար տարածքներու, համախմբել այնտեղ իրենց ժողովուրդը ու ստեղծել միատարր հողատարածք մը, միատարր բնակչութեամբ:

Այս էր ընդհանուր մթնոլորտը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի վաղորդայնին:

Բայց ինչ որ արդի Թուրքիան ամէնէն շատ կը յատկանշէր ազգ-պետութիւններ հիմնել ձգտող միւս ժողովուրդներէն՝ անոր ղեկավարներուն գաղափարական մօտիկութիւնն էր Օսմանեան Կայսրութեան նախկին իշխանութիւններուն՝ Իթթիհատ Վէ Թերաքքըին (Իթթիհատ Կուսակցութիւն) հետ: Այս կուսակցութեան իշխանութեան տարիներուն էր, մանաւանդ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին ընթացքին, որ Փոքր Ասիան միատարրացնելու ու թրքացնելու քաղաքականութիւնը նոր հանգրուան մը կը թեւակոխէր, աւելի ճիշտը ոճրային տարողութիւն մը կը ստանար: Այս տարիներուն է որ Իթթիհատը գործադրութեան կը դնէր ոչ-թուրք ժողովուրդներու տեղահանման, բնաջնջման ու բռնի բնակեցման ամբողջ ծրագիր մը, որուն գագաթնակէտը կը հանդիսանար հայերու գրեթէ ամբողջական բնաջնջումը եւ անհետացումը Հայկական Բարձրաւանդակի իրենց բնաշխարհէն, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Անատոլիայի բազմաթիւ գիւղերէ ու քաղաքներէ:

Անատոլիան միատարրացնելու եւ թրքացնելու տեսլականը նոյնպէս պիտի ըլլար Նոր Թուրքիոյ վարիչներուն հետապնդած գլխաւոր նպատակներէն: Այս երեւոյթը բնական կրնայ թուիլ, եթէ նկատենք որ Քեմալի ղեկավարած շարժումը շատ մը էական կէտերու մէջ շարունակութիւնն էր Իթթիհատին[2]: Այս իմաստով ալ անիկա իր նկարագրով մեծապէս իթթիհատական էր[3]: Շարժումին մէջ փաստօրէն կային բազմաթիւ դէմքեր, որոնք Իթթիհատի նախկին անդամներ էին եւ հիմնական դերակատարութիւն ունեցած՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն բռնագաղթի ու կոտորածի ծրագիրերուն իրականացման մէջ:

Ընդհանուր իրավիճակը աւելի լաւ ըմբռնելու համար պէտք է աւելցնել, որ Ա. Համաշխարհային Պատերազմին յաջորդած ժամանակաշրջանին՝ հակամարտութիւնը աւելի եւս սրած էր օսմանցի թուրք ու օսմանցի քրիստոնեայ տարրերուն միջեւ: Փաստօրէն, եթէ այստեղ վերցնենք մեր նիւթին հետաքրքրող տարածքները, պիտի նկատենք որ դաշնակից ուժերուն կողմէ Կիլիկիոյ եւ աւելի արեւելք գտնուող շրջաններուն գրաւումը, մեծ ոգեւորութեամբ կ'ընդունուի տեղաբնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն կողմէ: Անոնք մեծամասնութեամբ Ցեղասպանութենէն վերապրած հայեր էին: Այս ցնծութիւնն ու խանդավառութիւնը անոնց կողմէ շատ արագ կ'արտայայտուի նաեւ գործնական քայլերով. փաստօրէն դաշնակից ուժերը (բրիտանացիներ, ապա ֆրանսացիներ) յատկապէս այս տեղաբնիկ քրիստոնեայ տարրն է որ կը դարձնեն իրենց գրաւման ռազմավարութեան հիմ-

նական լծակը: Այս տարրն էր որ գրաւող վարչամեքենային կը հայթայթէր կարեւոր մարդուժը, թէ՛ քաղաքացիական վարչութիւններուն եւ թէ՛ զինուորական-ոստիկանական մարմիններուն համար:

Այս պայմաններուն մէջ խրամատը աւելի պիտի խորանար թուրք եւ ոչ-թուրք (մանաւանդ քրիստոնեայ) բնակչութիւններուն միջեւ: Հետեւաբար տարօրինակ չէ, որ յետագային, երբ թրքական իշխանութիւնները կը սկսին տեղահանել այս տարածքներէն զանազան ոչ-թուրք համայնքներ, արդարացումի համար յաճախ կը նշուէր անոնց մօտիկ անցեալի գործակցութիւնը ֆրանսական գրաւող ուժերուն հետ: Թրքական կողմին համար ասոնք պարզապէս կասկածելի տարրեր էին, որոնք կրնային վտանգել թրքական նորահաստատ պետութեան գերիշխանութիւնը ու սպառնալ անոր անվտանգութեան:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ԳՈՐԾԵԼԱՁԵՒՆ ՈՒ ԳԼԽԱՒՈՐ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐԸ

Կարեւոր է շեշտել, որ Թուրքիա-Սուրիա սահմանային գօտիին մէջ ապրող ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններու տեղահանումը տեղի չունեցաւ թրքական կառավարութենէն բխող ուղղակի հրամաններու ճամփով: Այս գծով թրքական իշխանութիւններուն որդեգրած միջոցառումները յարաբերաբար աւելի նուրբ ու մշակուած բնոյթ ունէին. կարծես թէ իշխանութիւնները կը խուսափէին բացայայտ եւ ուղղակի պատասխանատու համարուիլ այս տեղահանումներուն: Այսպէս, թիրախ ընտրուած բնակչութիւններուն դէմ կը սկսին գործադրուիլ բազմակողմանի նեղութիւններ ու ճնշումներ: Որոշ ժամանակ ետք, ենթականերուն համար այս միջոցառումները այլեւս կը դառնան անտանելի, պատճառ դառնալով անոնց ուժասպառութեան ու յուսալքման: Այսպիսի պայմաններու մէջ է, որ անոնք կ'որոշեն ձգել իրենց երկիրը ու ապաստան գտնել սահմանակից Սուրիոյ մէջ:

Փորձենք այստեղ ընդհանուր գիծերու մէջ վերաշարադրել այս միջոցառումները.-

- Մամուլի արշաւ.- Թրքական տեղական մամուլին մէջ, մանաւանդ իշխանութիւններուն մօտիկ կանգնած թերթերուն մէջ (օրինակ՝ *Türk Sözü, Yeni Adana*, *Teceddüt*, *Altun Öz*), սուր արշաւ մը ծայր կ'առնէ սահմանագծային ոչ-թուրք փոքրաթիւ համայնքներուն դէմ: Ազգայնական ու ցեղապաշտական ներշնչումով գրութիւններու մէջ այս փոքրամասնութիւնները կը ներկայացուին իբրեւ թրքական նոր պետութեան ոխերիմ թշնամիները ու անոնցմէ բացայայտօրէն կը պահանջուի հեռանալ Թուրքիայէն: 1922ի վերջաւորութեան, կարգ մը թերթերու մէջ լոյս կը տեսնեն յայտարարութիւններ թէ սոյն համայնքներու անդամները ամէնէն ուշը մէկ ամիս ժամանակ ունին՝ Թուրքիան լքելու ու

հեռանալու անկէ: Նմանօրինակ բովանդակութեամբ որմազդեր ալ կը փակցուին Կիլիկիոյ մէջ ապրող քրիստոնեաներու խանութներուն վրայ[4]:

- Իրաւական հետապնդումներ ու անհիմն մեղադրանքներ.- Իրաւական հետապնդումները նոյնպէս ճնշումի տարածուած ձեւ մըն էին: Մեղադրանքները յաճախ կապ ունէին 1919էն 1921՝ ֆրանսական բանակներուն կողմէ Կիլիկիոյ գրաւման ժամանակաշրջանին հետ: Խնդրոյ առարկաները կը մեղադրուին այդ տարիներուն, ֆրանսական ուժերուն կողքին, իսլամներու դէմ գործադրուած բռնութեան աքթերու համար: Այլ պարագաներու, թուրք անհատներ դատի կը կանչեն քրիստոնեաներ՝ մտացածին պարտքեր չվճարելու յանցանքով: Այս դատերը յաճախ կ'աւարտէին մեղադրեալին ինչքերուն գրաւումով: Նշենք նաեւ որ փաստաբաններ կը խուսափէին քրիստոնեայ մեղադրեալին պաշտպանութիւնը ստանձնելէ[5]:
- Գիւղական բնակչութիւնները քաղաքներու մէջ համախմբելու հրամաններ.- Տեղական իշխանութիւններ հրամաններ կ'արձակեն գիւղերու մէջ ապրող քրիստոնեայ բնակչութիւններու՝ ամէնէն մօտիկ քաղաքները տեղափոխուելու: Այս քայլին նպատակը առաջին հերթին սոյն գիւղական համայնքները համախմբել ու այս ձեւով զանոնք հակակշիռի տակ պահելն էր: Ասոր կը յաջորդեն ճնշումներն ու կամայականութիւնները, որոնք կը միտէին սոյն բնակչութիւնները Թուրքիայէն դուրս մղել: Այս միջոցառումները յատկապէս կը վերաբերին Տիարպեքիրի, Մարտինի ու Սղերդի մեծամասնութեամբ քրտաբնակ գիւղական շրջաններու հայերուն:

Այսպէս, 1920ականներու վերջաւորութեան անոնց դէմ կը կիրարկուին հետեւեալ միջոցառումները.-

Առաջին հանգրուանով, թուրք ոստիկաններ, տեղական գիւղապետեր ու մունետիկներ կը յայտարարեն, թէ հայ գիւղացիներուն պատկանող արտերը պիտի բռնագրաւուին իշխանութիւններուն կողմէ: Գիւղացիներէն կը պահանջուի հեռանալ իրենց բնակավայրերէն ու հաստատուիլ քաղաքներու մէջ: Այս ձեւով ծայր կ'առնէ ներքին գաղթ մը դէպի ամէնէն մօտիկ քաղաքը: Գիւղացիներուն արգիլուած էր վաճառել իրենց հօտը կամ որեւէ այլ շարժուն ինչքեր:

Երկրորդ հանգրուանով, քաղաքներուն մէջ հաստատուած այս գիւղացիներուն անկարելի կ'ըլլայ նոր աշխատանքի մը ձեռնարկել կամ որեւէ տեղ աշխատանք գտնել: Փաստօրէն, քաղաքաբնակ իսլամները արդէն ցուցմունքներ ստացած էին տեղական իշխանութիւններէն՝ այս գաղթականներուն գործ չհայթայթելու վերաբերեալ: Այս ձեւով գիւղացի հայերու հաւաքավայրեր կը դառնան բազմաթիւ քաղաքներ՝ Միտիաթ, Բալու, Մարտին, Տերենտէ, Մալաթիա, Տիարպեքիր, Արաբկիր, Խարբերդ:

Երրորդ հանգրուանով, սոյն հայերը, ապրուստի միջոցներէ զրկուած, կ'ընդունին իշխանութիւններուն ընծայած «դիւրութիւնները»՝ Թուրքիան

ձգելու ու Սուրիա ուղղուելու: Բայց շատ մը հայ գաղթականներու համար, այս երրորդ հանգրուանը կը հանդիսանայ կողոպտուելու վերջին փուլը: Անոնք կը ստիպուին մեծ գումարներ վճարել՝ անցագիրի մը տիրանալու համար: Անոնք կը ստիպուին, օրինակ, վճարել իրենց նախորդ տարիներու բոլոր տուրքերը՝ իրական կամ մտացածին: Վերջապէս, անոնց ճամփորդական անցագիրերուն մէջ կը դրոշմուին յատուկ կնիքներ, որոնք բոլորն ալ միեւնոյն գաղափարը կ'արտայայտէին՝ «*Թուրքիա վերադարձը արգիլուած*», «*չվերադառնալու պայմանով*», «*առանց վերադարձի*»[6]:

- Պոյքոթ.- Քաղաքներու մէջ կոչեր կ'ուղղուին տեղական ազդեցիկ անձնաւորութիւններու կողմէ՝ քրիստոնեաներուն խանութներն ու վաճառած ապրանքները պոյքոթելու մասին: Իշխանութիւնները ոչ մէկ քայլ կ'առնեն այս պոյքոթը արգիլելու նպատակով: Միաժամանակ թրքական ընկերութիւններու մէջ (դրամատուն, երկաթուղի) աշխատող ոչ-իսլամ պաշտօնեաներ, երբեմն նաեւ ոչ-իսլամ բժիշկներ, փաստաբաններ պաշտօնանկ կ'ըլլան[7]: Մարաշի մէջ, 1922ին, հայերուն արգիլուած էր քաղաքէն դուրս գալ ու արտերուն մէջ աշխատիլ: Բոլոր հայ վաճառականները պոյքոթի ենթակայ էին տեղական շուկային մէջ: Իսկ արհեստաւորները կրնային աշխատիլ միայն այն պայմանով որ թուրք գործակից մը ունենային: Ասիկա առաջին քայլն էր անոնց արհեստանոցին բռնագրաւումին: Կ'արձանագրուէին նաեւ ուղղակի բռնութեան աքթեր, երբ օրինակ Մարաշի փողոցներէն անցնող հայեր լուտանքներու կ'ենթարկուէին ու կը քարկոծուէին[8]: Նոյնն էր պարագան Այնթապի մէջ: Թուրքիոյ տեղական շուկային ուղղուած Այնթապի քրիստոնեաներուն արտադրութիւնները պարտաւոր էին յատուկ նշան մը կրել. բան մը, որ պարզապէս կը խոչընդոտէր անոնց վաճառքը այլ վայրերու մէջ[9]:

Այս տեղահանութիւններուն գործընթացին քննութիւնը առաջին հերթին իյայտ կը բերէ, որ անոր մղիչ ուժը իշխանութեան վրայ գտնուող CHPին հետ ուղղակի առնչուող հաստատութիւններ (տեղական թերթեր, *Türk Ocakları*) կամ անձնաւորութիւններ (տեղական իշխանաւորներ) են: Երկրորդ հերթին, հետաքրքրական է տեսնել, որ սոյն անձերէն շատերն ու կարեւորագոյնները Իթթիհատի նախկին անդամներ էին, որոնք զանգուածային տեղահանութիւններ կազմակերպելու հարցով արդէն իսկ ուշագրաւ փորձառութիւն մը ունէին:

Նշենք այս գծով քանի մը օրինակներ.-

Ալի Ճենանի պէյ.- 1920ականներու սկիզբը, Այնթապի մէջ, Քեմալական Շարժումին ամէնէն ազդեցիկ դէմքն է: Յետագային ան պիտի դառնայ նաեւ Առեւտուրի նախարար: Ան նախապէս Իթթիհատի անդամ էր ու երեսփոխան՝ օսմանեան խորհրդարանին մէջ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն, գլխաւոր կազմակերպիչներէն կը համարուի

իր պաշտօնավարութեան տարածքէն ներս հայերու տեղահանման ու անոնց ինչքերուն բռնագրաւումին[10]:

Տիարպեքիրի պարագան այս իմաստով աւելի արտայայտիչ է: 1924ին տակաւին այս քաղաքին մէջ ապրող քրիստոնեաներուն տեղահանման գլխաւոր պատասխանատուները կը համարուին տեղական CHP կուսակցութեան ղեկավարներ Փիրինչիզատէ Ֆէյզի, Մուֆթիզատէ Շերիֆ պէյ, Զուլֆիզատէ Զուլֆի, Զիա Կէօքալփ: Բոլորն ալ Իթթիհատի անդամներ: Ասոնցմէ առաջինը, ծագումով քիւրտ, եղած է օսմանեան երեսփոխան, ապա՝ Քեմալի օրով, դարձեալ եղած է երեսփոխան ու վարած նախարարի պաշտօն: Ա. Համաշխարհային Պատերազմին ընթացքին, ըլլալով վալիին՝ Տոքթ. Ռեշիտի գլխաւոր գործակիցը, Ֆէյզի առաջնային դերակատարութիւն կ'ունենայ նահանգի քրիստոնեաներուն բնաջնջումին մէջ: Կէօքալփ նոյն կուսակցութեան գլխաւոր գաղափարախօսներէն է: Գալով Շերիֆ պէյի եւ Զուլֆիի, անոնք, նոյն տարիներուն, կը գլխաւորեն տեղական միլիսներ, որոնք կը գործադրեն զանգուածային այս ջարդերը[11]:

Հաճի Քայա Իզոլու.- Պատերազմի տարիներուն ան մաս կը կազմէ Մամուրէթ ուլ-Ազիզ Նահանգին մէջ գործող Յատուկ Կազմակերպութեան (Teşkilât-i Mahsusa): Այս վերջինը, ըլլալով Իթթիհատի գաղտնի մէկ ճիւղը՝ հիմնական դերակատարութիւն կ'ունենայ հայերու Ցեղասպանութեան կազմակերպման մէջ[12]: Պատերազմէն ետք, Հաճի Քայա Խարբերդի մէջ կը գլխաւորէ Քեմալական Շարժումին տեղական թեւը, որ յարատեւ ճնշումներու կ'ենթարկէ տեղի քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնները: Անոնցմէ շատեր կը ստիպուին լքել իրենց երկիրը ու ապաստանիլ Սուրիա[13]:

Հաճի Մուսթաֆա Քամիլ.- Նախկին իթթիհատական, ան իր ուղղակի մասնակցութիւնը կը բերէ Ուրֆայի հայերու ջարդին[14]: Յետագային ան մաս կը կազմէ Քեմալի կուսակցութեան ու կը դառնայ Շանլըուրֆայի քաղաքապետ: 1924ին ան անձամբ իր մօտ կը կանչէ տեղաբնիկ քրիստոնեայ համայնքներու պատասխանատուներ ու սպառնալիքներու ճամփով անոնցմէ կը պահանջէ ամբողջ համայնքով հեռանալ Թուրքիայէն[15]:

1920ԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ ԴԷՊԻ ՍՈՒՐԻԱ

Սուրիոյ հետ սահմանային գօտիին մէջ ապրող եւ տեղահանման այս քաղաքականութեան զոհերը դարձած համայնքները բազմազան են: Անոնք սփռուած կ'ապրէին այս տարածքէն ներս: Նախապատերազմեան անոնց իրավիճակին բաղդատմամբ, պարզ է որ 1920ականներու սկիզբը անոնց թիւը անհամեմատօրէն նուազած էր. անոնց մեծամասնութիւնը զոհերը եղած էին Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն

Իթթիհատի ջարդի ու բռնագաղթի քաղաքականութեան: Անշուշտ այստեղ պէտք է նշել, որ տարագրուածներէն ոմանք - հայեր մեծամասնութեամբ - Զինադադարէն ետք կը վերահաստատուին Ատանայի Նահանգին մէջ, ինչպէս նաեւ աւելի արեւելք գտնուող տարածքներու մէջ՝ Մարաշ, Այնթապ եւ Ուրֆա: Այս տարածքները գրաւուած էին անգլեւֆրանսական դաշնակից ուժերուն կողմէ: Բայց 20 Հոկտեմբեր 1921ի Անքարայի Համաձայնագրով Կիլիկիան վերստին կ'անցնի թրքական գերիշխանութեան ու ֆրանսական վերջին բանակները այստեղէն կը հեռանան 4 Յունուար 1922ին: Այս պայմաններուն մէջ Կիլիկիոյ հայերը իրենց կարգին կը գաղթեն այս տարածքէն ու կը հաստատուին գլխաւորաբար Սուրիա ու Լիբանան: Աւելի արեւելք գտնուող մեծ քաղաքներուն քրիստոնեայ բնակչութիւնը չէր կրցած ընկերակցիլ ֆրանսական բանակներուն, երբ այս վերջինները կը նահանջէին այս վայրերէն: Հետեւաբար, 1922ին կը նկատենք որ Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի ու Քիլիսի մէջ կ'ապրէր տակաւին քրիստոնեաներու նկատառելի թիւ մը:

Սահմանային գօտիին մէջ կային նաեւ այլ վայրեր, որոնք Զինադադարէն ետք երբեք ալ չէին գրաւուած դաշնակիցներուն կողմէ, բայց եւ այնպէս իրենց կարգին կը հաշուէին քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններ: Մեծ քաղաքներու մէջ (Տիարպեքիր, Մալաթիա, Խարբերդ) անոնց թիւը նկատառելի չէ: Ասոր կողքին կայ սակայն Սղերդի, Տիարպեքիրի, Պշերիկի գիւղական շրջաններուն պարագան: Այսպէս, հազարաւոր հայ գիւղացիներ կ'ապրէին մեծամասնութեամբ քրտաբնակ այս տարածքներուն մէջ: Անոնք տասնամեակներու ընթացքին գրեթէ ճորտային յարաբերութիւններու մէջ էին տեղական քիւրտ աղաներու ու շէյխերու հետ: Հողագործներ կամ արհեստաւորներ էին, որոնք ամէն ձեւով կախեալ էին զիրենք շահագործող աղայէն կամ շէյխէն: Բայց այս վերջինները միաժամանակ իրենց պաշտպաններն էին, նկատի ունենալով որ այս գիւղացիները, մշակի կամ արհեստաւորի հանգամանքներով, ընտիր, շահաւէտ ու պիտանի տարր էին քիւրտ մեծաւորներուն համար:

Փոխադարձ շահերու այս առկայութիւնն է նաեւ, որ քիւրտ աղաները կը մղէ պաշտպանելու այս հայերը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ջարդերէն ու բռնագաղթէն: Բայց 1920ականներու վերջաւորութեան, թրքական կեդրոնական իշխանութիւնները կը յաջողին թուլցնել այս տարածքներէն ներս ամէնազօր համարուող քիւրտ աղաներուն ու շէյխերուն ազդեցութիւնն ու ուժը: Մէկ խօսքով, նոյն այս աղաները այլեւս անզօր էին այս հայերուն պաշտպանը հանդիսանալէ:

Փորձենք այստեղ, ըստ քաղաքի ու շրջանի, թուային ընդհանուր պատկերը տալ 1920ականներուն եւ 1930ականներու սկիզբին Թուրքիան ձգած ու Սուրիա ապաստանած քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն:

- Այնթապ, Քիլիս, Մարաշ, Ուրֆա.- Ասոնք բոլորն ալ նախապէս դաշնակիցներուն կողմէ (սկիզբը բրիտանական, ապա՝ ֆրանսական

ուժեր) գրաւուած քաղաքներ են: Երբ դաշնակից ուժերը կը նահանջեն այս քաղաքներէն, շատ մը քրիստոնեաներ չեն կրնար ընկերանալ անոնց ու կը շարունակեն մնալ այստեղ՝ թրքական նոր իշխանութիւններուն տակ: Այսպէս, 1922 Յունուարին, մօտ 5000 հայեր կ'ապրին տակաւին Այնթապի մէջ, 5000էն աւելի՝ Մարաշի մէջ, իսկ մօտ 1000 ալ՝ Քիլիսի մէջ: Գրեթէ մէկ տարի ետք, 4 Յունուար 1923ին, հայ բնակչութիւնը Այնթապի մէջ կը հաշուէ 80 հոգի, իսկ Քիլիսի մէջ՝ 10 հոգի: Ինչ կը վերաբերի Մարաշին, 1 Նոյեմբեր 1922էն մինչեւ 15 Մարտ 1923, արձանագրուած է 5374 մարաշցի հայերու մուտքը սուրիական սահմանէն ներս[16]: Ուրֆայի պարագային, կը նշուի որ 1924ին քաղաքին մէջ տակաւին կ'ապրին մօտ 5000 քրիստոնեաներ, որոնցմէ 3000ը՝ ասորի, 1500ը՝ հայ եւ 500ը՝ քաղդէական: 1924ին, շատ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ՝ Փետրուար 10էն մինչեւ Ապրիլ 11, մօտ 4200 քրիստոնեաներ կը լքեն Ուրֆան ու ապաստան կը գտնեն Սուրիոյ մէջ[17]:

- Թարսուս, Մերսին, Ատանա.- Ֆրանսական բանակներու հեռացումէն ետք, այս քաղաքներուն մէջ կը շարունակեն ապրիլ լիբանանեան կամ սուրիական ծագումով յոյն-ուղղափառ ընտանիքներ, որոնք շատ յաճախ մեծ կալուածատէրեր են: Թրքական իշխանութիւնները այս անձերուն դէմ կը սկսին գործադրել զանազան միջոցառումներ, զանոնք Թուրքիայէն հեռացնելու ու անոնց ինչքերը բռնագրաւելու նպատակով:
- Մարտին, Տիարպեքիր, Մալաթիա, Խարբերդ.- Այս քաղաքները Զինադադարէն ետք երբեք չեն գրաւուիր դաշնակիցներուն կողմէ եւ կը շարունակեն մնալ թրքական իշխանութիւններուն ենթակայ: Այստեղ ապրող քրիստոնեաները կա՛մ պատերազմի տարիներուն չբռնագաղթուած բնակիչներ էին, կա՛մ տարագիրներ, որոնք իրենց անձնական նախաձեռնութեամբ վերադարձած էին իրենց բնակավայրերը: 1922էն սկսեալ, անոնց դէմ կիրարկուող ճնշումներն ու բռնութիւնները կը սաստկանան: Այս պատճառով ալ, 1922էն մինչեւ 1923ի վերջը, 3202 գաղթականներ, բոլորն ալ հայեր, կը ձգեն Խարբերդի ու Տիարպեքիրի շրջանները ու ապաստան կը գտնեն Սուրիա[18]: Նոյն ժամանակաշրջանին 2666 հայեր կը գաղթեն Մալաթիայէն ու կը մտնեն սուրիական սահմանէն ներս[19]: Տիարպեքիրի մէջ, 1924էն սկսեալ, այս տեղահանութիւնները նոր տարողութիւն մը կը ստանան եւ այս անգամ կը սկսին ընդգրկել քրիստոնեայ բոլոր համայնքները: Ապրիլ 1924ի տուեալներով, քաղաքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը.- 2000 հայեր, 1500 քաղդէականներ, 1400 ասորիներ, 500 յոյն-կաթողիկէներ[20]: Նուազ քան մէկ տարի ետք՝ Յունուար 1925ին, քաղաքաբնակ քրիստոնեայ բնակչութեան թիւը կը գնահատուի միայն 545 անձ[21]:

- Քրտաբնակ գիւղական շրջաններէն հայերու հոսքը դէպի Սուրիա.- Ասոնք Տիարպեքիրի, Մարտինի, Պիթլիսի, Մալաթիայի եւ Խարբերդի գիւղերու մէջ ապրող հայեր են: Իրականութեան մէջ, անոնցմէ շատեր մաս կը կազմեն քրտական գիւղական եւ երբեմն նաեւ ցեղախմբային համակարգին: Դժուար է անոնց մասին ընդհանուր թիւ մը ներկայացնել: 1924 թուակիր աղբիւրի մը համաձայն, Տիարպեքիրի նահանգին՝ Սիլվանի, Հազրոյի, Լիճէի, Պշերիկի, Ղարզանի ու Սեւերեկի գաւառներուն գիւղաբնակ հայերուն թիւը կը գնահատուի 8040 անձով[22]: Թէեւ այս թիւը կրնայ չափազանցուած թուիլ, բայց եւ այնպէս, 1929ին ծայր առած նոր գաղթը պիտի ապացուցէ այս վայրերուն մէջ հայերու յարաբերաբար խիտ գոյութիւնը: Այսպէս, 1929ի ընթացքին, կ'արձանագրուի մօտաւորապէս 4700 հայերու մուտքը Սուրիա[23]: 1930ին գաղթականական այս հոսքը դէպի Սուրիա կը շարունակուի, բայց այս պարագային մուտքերուն արձանագրութիւնները նուազ յստակ են: Միայն գիտենք, որ Ազգերու Լիկայի ներկայացուցիչին համաձայն, 1929-30ին Սուրիա մտած այս նոր գաղթականներուն թիւը կը գնահատուի 8-10,000[24]:

ՃԵԶԻՐԷԻ ԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՎ

Երբ կը քննենք ֆրանսական իշխանութիւններուն վարած գրաւման քաղաքականութիւնը Ճեզիրէի տարածքին մէջ, կը նկատենք որ այստեղ միատեղուած էին դասական գաղութատիրութեան մը հիմնական սկզբունքները. տարածքի գրաւում, նոր քաղաքներու կառուցում, գաղթական ժողովուրդներու բնակեցում, բնական հարստութիւններու շահագործում, քաղաքական-ռազմավարական նպատակներու հետապնդում:

Սկզբնական շրջանին ֆրասական իշխանութիւնները կը միտէին այստեղ բնակեցնել միատարր բնակչութիւն մը, որ պիտի ըլլար «ասորա-քաղդէական» խումբը: Այս անուանումը աւելի քաղաքական է եւ անոր մէջ կը խմբուին այն ժամանակ Թուրքիոյ եւ Իրաքի սահմաններուն մէջ ապրող սուրիանիները (ուղղափառ եւ կաթողիկէ), ասորիները (ծանօթ նաեւ նեստորականներ անունով), քաղդէականները: Այս քաղաքանութեան հոլովոյթին մանրամասնութիւնները պիտի չքննենք այստեղ[25]: Պարզապէս պէտք է շեշտել, որ ֆրանսական իշխանութիւններուն սկզբնական ծրագիրը իր զարգացումը ապրեցաւ եւ գաղութատիրական յայտագիրը սկսաւ ընդգրկել ազգային եւ կրօնական այլ խումբեր, որոնց շարքին՝ գլխաւորաբար հայերը:

Կարեւոր է այստեղ նշել, որ 1920ականներու սկիզբը Վերին Ճեզիրէի մէջ թուրքեւսուրիական սահմանագիծին ճշտումը հակամարտութեան նիւթ էր Թուրքիոյ եւ ֆրանսական հոգատար իշխանութիւններուն միջեւ, ինչ որ պատճառ էր որ այստեղ տիրէր ընդհանուր անկայուն իրավիճակ: Այնպէս որ գաղթական ժողովուրդներու (սկզբնական շրջանին

մեծամասնութեամբ քրիստոնեաներ) բնակեցումը Խապուր Գետի երկու ափերուն՝ առաջին հերթին կը միտէր ֆրանսական իշխանութիւններուն դիրքերը հզօրացնել, նոյն ժամանակ ալ ծրագիր կար գիւղատնտեսութեան ճամփով վերարժեւորել այս վայրերու բերրի հողը: Ծրագիրին արագ յաջողութիւն մը անպայմանօրէն պիտի ըլլար յաղթանակը Սուրիոյ մէջ ֆրանսական հոգատարութեան: Ծրագիրին իրականացումը կը պահանջէր ունենալ նաեւ զինուորական ուժ: Այս իսկ պատճառով, երբ այստեղ կը հաստատուին առաջին գաղթական խումբերը, անոնց շարքերէն ալ կը ստեղծուին նաեւ զինեալ ջոկատներ, որոնք հաստատուած էին քաղաքային նորաստեղծ կեդրոններուն մէջ՝ պաշտպանելու համար տարածքը տեղական թափառաշրջիկ ցեղախումբերու յարձակումներէն:

Արդ, բնակեցումի եւ քաղաքային նոր կեդրոններու հաստատման այս ծրագիրին յաջողութեամբ՝ միտում կար արժեզրկել սահմանէն անդին գտնուող թրքական քաղաքներուն իշխող դերը: Ասոնց շարքին էին Նիսիպինը, Մարտինը, Ճեզիրէթ իպն Օմարը (Ճիզրէ), որոնք դարերէ իվեր այս տարածաշրջանին մէջ տնտեսական եւ քաղաքական ազդեցութեան կարեւոր կեդրոններ էին: Միաժամանակ, սուրիական Վերին Ճեզիրէի մէջ քաղաքային եւ գիւղական կեանքը զարգացնելով, ֆրանսական տեղական իշխանութիւնները կը ձգտէին նստակեաց դարձնել այս վայրերուն մէջ գտնուող թափառաշրջիկ շատ մը ցեղախումբեր: Պարզ է որ անոնց ներկայութիւնը, արածելու եւ արօտավայրերու սահմաններու շուրջ յառաջացող վէճերը այս վայրերուն մէջ մնայուն հակամարտութեան աղբիւրներ էին:

Մէկ խօսքով, ֆրանսական իշխանութիւններուն հաշիւներուն մէջ Վերին Ճեզիրյի բնակեցումի եւ զարգացումի ծրագիրին մէջ ռազմական եւ տնտեսական նպատակները կը միախառնուէին: Ահաւասիկ այսպիսի պայմաններու մէջ է որ կը հիմնուի Վերին Ճեզիրէի առաջին քաղաքային կեդրոնը, որ կ'ըլլայ Հասաքէն: Այսպէս, Մարտ 1922ին, ֆրանսական բանակային միաւոր մը առաջին անգամ ոտք կը դնէ այս տարածքին մէջ եւ, հակառակ կարգ մը տեղական ցեղախումբերու ընդդիմութեան, կը յաջողի գրաւել Հասաքէ, կամ Հասաչէ կոչուող հիւղակին նախկին օսմանեան զօրակայանը եւ անոր աւերակներուն վրայ կը հիմնուի ֆրանսական զօրակայան մը (*պուրճ*): Շուտով այս կառոյցին շուրջ կը կառուցուին բնակարաններ, որոնց բնակիչները Թուրքիոյ Մարտինի շրջանէն փախուստ տուող քրիստոնեաներ էին՝ սուրիանիներ եւ հայ կաթողիկէներ: 1922ի վերջաւորութեան այստեղ արդէն կը հաստատուի մօտ 50 ընտանիք[26]: Այսպէս է որ ծնունդ կ'առնէ Հասաքէ քաղաքը՝ Խապուրի եւ անոր հարկատուներէն Ճաղճաղի միացման կէտին ափին:

Այնուհետեւ Հասաքէի զարգացման հոլովոյթը շատ մը գիծերով նման պիտի ըլլար Ափրիկէի կամ Ասիոյ մէջ զինուորականներու կողմէ

կառուցուած գաղութային քաղաքներուն: Այսպէս, տեղւոյն բարձրաստիճան զինուորականները իրենք էին նաեւ սոյն քաղաքներուն ճարտարապետերը: Հասաքէի պարագային գիտենք որ քաղաքը արագ զարգացում կ'արձանագրէ յաջորդող երկու տարիներուն: Համաչափ եւ ուղիղ գիծերով փողոցներ կառուցելու ծրագիր մը գործադրութեան կը դրուի, կեդրոնական հրապարակ մը կը ստեղծուի, կը կառուցուին եկեղեցիներ, դպրոցներ, մզկիթ մը, բուժարան մը[27]: Հոս տեղակայուած զինուորական գունդին անդամները նոյնպէս մեծ մասամբ տեղաբնիկ կամ շրջակայ վայրերէ (Հալէպ, Ուրֆա, Մարտին) եկած քրիստոնեաներ էին (ասորիներ, քաղդէականներ, սուրիանիներ), որոնցմէ շատերուն ընտանիքները նոյնպէս հաստատուած էին նորակառոյց Հասաքէի մէջ[28]: 1925ի սկիզբը աւանին մէջ կ'ապրին 779 բնակիչներ (756 քրիստոնեայ, 23 իսլամ): Քրիստոնեաները մեծ մասամբ Մարտինի շրջանէն էին[29]: Հետզհետէ, Հասաքէի շուկան շրջանային կարեւորութիւն կը ստանայ: Իրենց գնումներուն համար տեղական ցեղախումբերը պէտք չունէին այլեւս սահմանէն անդին թրքական քաղաքներ ուղղուելու: 1932ին, քաղաքը կը հաշուէ արդէն 6 հազար բնակիչ, որուն 5700ը քրիստոնեաներ են[30]:

Վերին Ճեզիրէի մէջ Հասաքէի հիմնումին յաջորդած երկրորդ կարեւոր քաղաքային կեդրոնը կ'ըլլայ Քամիշլին: Ֆրանսական բանակները այստեղ մուտք կը գործեն 3 Օգոստոս 1926ին: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին ֆրանսացի սպաներ հիմը կը դնեն այս նոր քաղաքին[31]: Կարեւոր է նշել թէ մինչեւ այդ Քամիշլին ընդգրկող սահմանային այս գօտին կը մնար Թուրքիոյ հետ վիճելի տարածք մը, այնպէս որ ֆրանսական բանակները կը խուսափէին այստեղ ոտք դնելէ: Սահմանային այս նոր կեդրոնին ստեղծումը աւելի շռնդալից կ'ըլլայ քան Հասաքէինը: Այս վերջինին նման, Քամիշլիի մէջ ալ առաջին հիմնուած կառոյցը կ'ըլլայ ֆրանսական բանակի զօրակայանը, Ճաղճաղ Գետի ափին եւ միայն 1200 մեթր հեռաւորութեամբ թրքական Նիսիպին քաղաքէն: Խորքին մէջ, Քամիշլիի հիմնադրութեան բուն պատճառը Նիսիպին քաղաքին շրջանային կարեւորութիւնը նսեմացնել էր եւ անկէ խլել տնտեսական եւ քաղաքական շրջանային կեդրոնի դերակատարութիւնը: Առաջին բնակիչները Մարտինի, Միտիաթի եւ Նիսիպինի կողմերէն եկող սուրիանիներ (ուղղափառ եւ կաթողիկէ), հայ կաթողիկէներ եւ հրեաներ էին: Այս վերջիններն նախապէս կ'ապրէին Նիսիպին Քաղաքին մէջ: Հրեաները Քամիշլի կը գաղթեն 1927ի սկիզբը, այլ խօսքով քաղաքին հիմնումէն քանի մը ամիս ետք, այս ձեւով դառնալով անոր առաջին բնակիչներէն: Հոկտեմբեր 1927ին Քամիշլիի մէջ կային արդէն 650 հրեաներ, իսկ 1934ին՝ մօտ 2 հազար[32]:

Հիմնադրութենէն միայն մէկ տարի ետք, քաղաքը արդէն կը հաշուէր 3000 բնակիչ: Իսկ 1932ին անոր բնակչութիւնը կը հասնէր 7500ի, որուն մեծամասնութիւնը քրիստոնեաներ էին[33]:

Ֆրանսական իշխանութիւնները այստեղ հաստատուելու դիւրութիւններ կ'ընծայեն նորաբնակներուն: Նոյն այս տարիներուն Խապուրի եւ Ճաղճաղի հովիտին մէջ նոր գիւղեր ալ կը հիմնուին, իսկ բազմաթիւ մշակելի հողեր նորաբնակ գիւղացիներուն տրամադրութեան տակ կը դրուին: Քամիշլիի քաղաքապետութիւնը բնակութիւնը քաջալերելու նպատակով, յարաբերաբար աժան գիներով հողեր կը սկսի վաճառել քաղաքին մէջ բնակելի նոր տուներ կառուցել փափաքողներուն: Հասաքէի մէջ, քաղաքին հիմնումին յաջորդած առաջին տարիներուն, հողատարածքներ ձրիօրէն կը շնորհուին քրիստոնեայ բնակիչներուն, բնակարաններ կառուցելու համար: Սուրիոյ Գիւղատնտեսական Դրամատունը վարկեր կը տրամադրէ այս տարածքին մէջ հաստատուած գիւղացիներուն անհրաժեշտ գործիքները եւ սերմնացուն գնելու համար[34]:

Ֆրանսական վարչամեքենային դիտանկիւնէն, 1920ականնե-րուն Թուրքիայէն հասնող քրիստոնեայ գաղթականները իրենց էթնիք կամ կրօնական պատկանելիութեան պատճառով կը համարուէին ռազմավարական պիտանի եւ շահաւէտ տարր մը: Ահաւասիկ այս պատճառով ալ այս գաղթականներէն շատեր ֆրանսական իշխանութիւններուն նախաձեռնութեամբ եւ քաջալե-րանքով բնակութիւն հաստատեցին Վերին Ճեզիրէի մէջ եւ դար-ձան այստեղ հիմնուած նոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն առաջին բնակիչները:

Այս ձեւով ալ նաեւ սկիզբ առաւ սուրիական Վերին Ճեզիրէի մէջ հայկական համայնքային կեանքը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] François Georgeon, "Les Foyers Turcs à l'Époque Kémaliste", *Turcica*, T. XIV, 1982, էջ 168-215:

[2] E. J. Zurcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden, Brill, 1984, էջ 103-105:

[3] Taner Akçam, *A Shameful Act: the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, Metropolitan Books, 2006, էջ 303:

[4] Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Karthala, 2004, էջ 196-197:

[5] CADN (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), fonds Ankara, 2e série, n° 73, նամակ Բարձր քոմիսար Վեկանէն Փարիզ՝ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, 1923 Նոյեմբեր 8, Պէյրութ:

[6] Tachjian, էջ 277-278:

[7] Ayhan Aktar, "Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", R. Hirschon (ed.), *Crossing The*

Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, New York, Berghahn Books, 2003, էջ 92:

[8] Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն*, Ա. Հրատ., Մ. Նահանգներ, Կոչնակ Հրատ., 1934, Նիւ Եորք, Բ. Հրատ., 1988, էջ 829. նաեւ՝ Նուպարեան Գրադարանի արխիւներ (Փարիզ), նամակ Խայիկեանէն Տոքթ. Մելքոնեանի, 25 Ապրիլ 1922, Պէյրութ:

[9] CADN, mandat Syrie-Liban, bureau diplomatique, նամակ Հայ Ազգային Միութենէն Բարձր Քոմիսար Զօրավար Կուրոյի, 3 Մարտ 1922, Հալէպ:

[10] Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006, էջ 750-751:

[11] Նոյն, էջ 437-440:

[12] Նոյն, էջ 521:

[13] Tachjian, էջ 259:

[14] Kévorkian, էջ 770:

[15] Tachjian, էջ 262-263:

[16] Նոյն, էջ 217-224:

[17] Նոյն, էջ 265:

[18] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 996, Armée du Levant, 2e division, SR, "mouvement des immigrés en Syrie", 15 Դեկտեմբեր 1922էն 15 Դեկտեմբեր 1923:

[19] CADN, "mouvement des immigrés en Syrie", 1 Նոյեմբեր 1922էն 31 Դեկտեմբեր, 15 Ապրիլ 1923էն Հոկտեմբեր 1923:

[20] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, n°1782, Turquie, compte-rendu de renseignements, n° 21, 19 Ապրիլ 1924, exemplaire n° 19, «Expulsion de chrétiens de la région de Diarbekir»:

[21] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, n°1782, Turquie, compte-rendu de renseignements, n° 57, 17 Յունուար 1925, Պէյրութ, exemplaire n° 17, «Minorités: situation des chrétiens de Diarbekir»:

[22] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, n°1782, Turquie: compte-rendu de renseignements, n° 27, 31 Մայիս 1924, exemplaire n° 19, «Vexations contre les éléments non-turcs: la déportation des chrétiens de Diarbekir»:

[23] Tachjian, էջ 283:

[24] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, bureau diplomatique, n° 2544, նամակ n° 375, 22 Դեկտեմբեր 1929, Պէյրութ, էջ 2:

[25] Այս մասին տե՛ս՝ Tachjian, էջ 291-306:

[26] MAE (Ministère des Affaires étrangères), Levant 1918-1940, Syrie-Liban, vol. 298, Հայր Փուատըպարի կողմէ պատրաստուած տեղեկագիր՝ «La Haute-Djezireh (notes de voyage)», Յունիս 1925, Պէյրութ, f° 162:

[27] Նոյն:

[28] Christian Velud, "*Une Expérience d'Administration Régionale en Syrie durant le Mandat Français: Conquête, Colonisation et Mise en Valeur de la Gazîra, 1920-1936,*" դոկտորական աւարտաճառ, Լիոն 2 Համալսարան, 1991, էջ 468. նաեւ՝ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 550, նամակ

(n° 2418 / S.RR) Պիլլոթէն Հալէպի մէջ Թուրքիոյ հիւպատոսին, 17 Սեպտեմբեր 1926, Հալէպ:

[29] Հայր Անթուան Փուատըպարի կողմէ պատրաստուած տեղեկագիր, Յունիս 1925, ff. 162-163:

[30] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 576, «Situation des réfugiés en Haute-Djazireh, avril 1932», Հայր Փուատըպարի տեղեկագիրը ուղղուած ընդհանուր բժիշկ Ժիւլին՝ Բարձր Քոմիսարութեան (Պէյրութ) առողջապահական եւ ընկերային ծառայութիւններու տնօրէն, 25 Ապրիլ 1932, Պէյրութ, էջ 1:

[31] CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 550, «La ville de Kamechlié», անստորագիր տեղեկագիր, 1937 թուակիր, էջ 2:

[32] MAE, Levant 1918-1940, Syrie-Liban, vol. 302, «Situation des réfugiés de Haute-Djezireh, octobre 1927», Հայր Փուատըպարի կողմէ գրուած տեղեկագիր, 6 Յունուար 1928, Պէյրութ, f° 62:

[33] CADN, «Situation des réfugiés en Haute-Djazireh…», նոյն, էջ 1:

[34] MAE, Levant 1918-1940, Irak, vol. 54, նամակ (n° 80/KD) Ժուվենէլէն Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, 9 Փետրուար 1926, Պէյրութ, f° 204; CADN, mandat Syrie-Liabn, 1er versement, cabinet politique, n° 610, հրէական համայնքային խորհուրդին կողմէ յղուած խնդրագիր Սուրիոյ եւ Լիբանանի Բարձր Քոմիսարին, 17 Ապրիլ 1934, էջ 4:

Syrian Jazira and the Armenians in the 1920s:
A Colonialist Episode During the French Mandate
(Summary)

Vahe Tachjian
vtachjian@gmx.de

In the early 1920s thousands of Armenian refugees were settled in the Syrian Jezira district. These new settlements were established at a time when thousands of Armenians had already been settled and had started to make a living in Aleppo, Beirut and Alexandretta refugee camps.

These newest refugees coming from Turkey were settled in little known localities like Jezira and elsewhere, far from other Syrian Armenian settlements. The new arrivals were mostly Kurdish-speaking Armenians who had been uprooted from rural regions east of Diarbekir as well as from areas southwest of Bitlis.

The paper highlights the settlement of these new incoming refugees and examines their treatment by the French mandate authorities, who had adopted a colonization policy concerning Jazira. The settlement of the refugee Armenians in that area was planned to provide strong leverage for the success of this colonization policy.

This is the time when new Armenian settlements like Hasake and Kamishli mushroomed in Syrian Jezira, where the Assyrian and Armenian settlements were envisaged as playing a pivotal role in the adoption of the policy.

FROM REFUGEES TO DECENT SYRIAN CITIZENS: ARMENIANS IN SYRIA UNDER THE FRENCH MANDATE (1921-1939)

Seda Altuğ
seda.altug@boun.edu.tr

The majority of Syrian-Armenians are the descendants of Ottoman-Armenians who survived the 1915 Armenian Genocide. Various localities in Ottoman-Syria formed the main destination of forced displacement following the Genocide and its immediate aftermath. Mass violence against Armenians did not terminate in 1915, though. It continued, in different forms at various times and places throughout the 1920s, resulting in three big migration waves first to Ottoman, and later to French mandated Syria and Lebanon. The initial and the biggest wave to Syria was during 1915, when Armenians were exiled to concentration camps inside Ottoman-Syria.[1] Many of these became the sites of the ugliest massacres. The second biggest wave corresponds to the end of the war in Cilicia between the French army and the Turkish nationalist forces,[2] which was followed by the Ankara agreement (October 20, 1921) delimiting the border between the newly founded Turkish Republic and Syria under the French mandate.[3] The third wave of expulsion towards French Syria, in particular north-eastern Syria, took place following Turkey's military suppression of the Kurdish Sheikh Said Revolt in 1925. Armenians who had survived the Genocide and had continued living under the "protection" of local Kurdish lords, in south-eastern Turkey, yet in a totally devastated world, had lost their shield, due to the social and political break-up of the Kurdish habitat by the Turkish state. According to figures compiled by the League of Nations, 8000 to 10,000 Armenians from the countryside of Diyarbekir, Batman, Mardin, Şirnak, Si'rt, Bitlis, and Cizre joined the Armenian deportees who had arrived in Syria earlier in 1915-16 and 1921-23.[4]

Along with other groups, Armenians arrived in French-Syria and Lebanon as refugees, and many, but not all, initially lived in refugee camps on the outskirts of main Syrian towns and along the Turkish-Syrian border. Despite being under-researched, the refugee issue was one of the most controversial issues in the post-WWI Levant, posing serious concerns not only for the governing colonial powers and the home state, but also for both the displaced and host populations.[5] The relationship between the newcomers, and the local society, as well as the Arab nationalists and French colonial state were not static and unidimensional. Ahistorical and sectarian explanations fall short of explaining the multi-layered and complex encounters that were often shaped through the political, economic and social concerns of the involved parties. This

article, by focusing on the public debates (in)directly around the refugee issue at certain political moments in the 1920s and 30s in French-Syria, attempts to shed light on the process of construction of hegemonic Syrian-Armenianness.

The history of the post-genocide Armenian world is an understudied scholarly field, as is that of the Armenians in Syria and Lebanon.[6] One of the most significant reasons underlying the scarcity of studies in post-genocide Armenian history is the continuing denial of the Turkish state vis-à-vis the Genocide, and hence the inevitable (non-)academic focus to demonstrate that Armenians had been subjected to genocidal violence sponsored by the Ottoman empire in 1915. Thus, most studies are political histories that concentrate on modern Armenian history until 1915. Since the 1960s, the (non)scholarly field of post-genocide Armenian history in Syria has been comprised of a small number of local histories of hometowns, histories of Armenian institutions founded in Syria, memoirs and journalistic accounts, mostly in Armenian and at times in Arabic. Few scholarly works, though, have incorporated the social, economic and political history of the Armenian refugees into the general history of French-Syria. Furthermore, no theoretical engagement with the fields of mandate history, imperial history and refugee studies has been embarked on.

Similarly, mainstream Syrian-Armenian memories present history as already "clean" in a self-made way without any process of negotiation, conflict or resistance. These narratives leave no room for tracking the confrontations of the various local actors with the colonial/national state power and the resulting transformations in the political and social subjectivities. This paper attempts to problematize such ahistorical narratives and unveil the processes of conflictual or other encounters between the locals and Armenian refugees following their arrival at their new residences. Through these processes rival understandings of Syrian-Armenianness were carved out in Syria under the French mandate (1921-1946).

***

In the Syrian-Armenian collective memory - regardless of the later refugee waves - 1915 is seen as the decisive event, a violent ending, but also a new beginning and a new period of struggle in a hostile and foreign setting in Ottoman- and later in French-Syria. The 1915 violence which took different forms in social, economic, cultural, and geographic terms, constitutes the foundation of *all* the historical narratives. Be they local history or the history of the French mandate, the narratives begin with the lengthy and extensive narratives of violence of all kinds that the Armenians were exposed to back in their native towns and on the way to, or prior to, their arrival in Syria. An entire life was left behind in an absolute fashion and would not be returned. Its fields, trees, rivers, and climate are remembered with extreme grief, and the new refuge is never really a substitute. The French mandate rule found upon arrival

in Syria and the colonial agency are obscured, or rather assimilated, into a survival narrative where the main provider is depicted as the "(Arab) Syrians" if not the "Armenian community" itself. The new life in French-Syria indicates a positive change from bad to good, from insecurity, fear, instability and oppression back in the hometown to security, stability, and tolerance in the host land. Generosity and respect on the part of Syrian Arabs are presented as the underlying factors in this novel safety and security. No mention is made of the distress felt by the local Syrians due to the refugee inflow, nor of the dominant French colonial perspective vis-à-vis the Christian refugees and the fragile bargaining between the two, nor of the tacit agreement between the Syrian Arab nationalists and the Armenian leadership of the early 1930s.

THE REFUGEE ISSUE IN FRENCH-SYRIA

Surviving the massacres and arriving in Syria under conditions of extreme impoverishment, the refugees' survival and later gradual integration into the host society was not as smooth as the official history and present-day memories claim. Neither the Arab nationalist press of the 1920s nor the local population was as welcoming and tolerant towards the newcomers as the later written histories and memories allege. Still, one should refrain from assuming that the Christian refugee-local population relationship was one-dimensional, or that the Syrian Arab nationalist elites were unanimous. The relationship took different forms according to region, class, politics and other factors.

However, there is almost no integrated and relational history of the controversial encounters between the incoming refugees and the local population during the early days of French colonial rule in Syria.[7] Nora Arissian's work in Arabic entitled "Echoes of the Armenian Genocide in the Syrian Press" may be considered the first attempt to write the history of the Armenian Genocide through the eyes of Syrian Arab nationalists.[8] Together with her study of the memoirs of Syrian intellectuals on the genocide,[9] her work has paved the way for further research on the topic.[10]

Regarding the refugee issue, the French authorities were concerned with the economic, social, and political costs of settling refugees in inner Syria or in the Turco-Syrian frontier zone. They had to deal with the matter without running into a deep crisis of legitimacy, in the eyes of both the local Muslim majority and the refugee Christians in Syria. Justifying their presence in Syria and Lebanon as "the protectors of Christians of the Orient," the mandate authorities had to avoid increasing anxiety among Syrian Arab nationalists, too. French diplomatic archives are full of reports from the 1920s about the refugee populations - especially Armenians and Kurds from Turkey, and Assyrians from British Iraq - and various projects for their settlement. These documents demonstrate that the French mandatory central authorities did not adopt a

comprehensive refugee policy, but embraced a pragmatic approach that took into account particular political, economic, diplomatic, and social concerns.

In parallel, the new Turkish republic was anxious about an "enclave of undesirables" - in particular, Armenians and Kurdish political refugees - formed outside its control, just south of its border in northern Syria.[11] Numerous items of correspondence between Ankara and the French High Commissariat in Beirut include Turkish complaints over "malicious elements," namely the Armenians in the frontier zone and rebellious Kurdish tribes residing in Syria.[12] The settlement of Armenians along the Turkish-Syrian border, their recruitment into the French administration and army, and trans-border incursions by Kurds into Turkey form the *sine qua non* topic of the intelligence reports, telegrams, and other correspondence between 1925 and 1927. The French are criticized for providing protection to Kurdish rebels and allowing the settlement of Armenians in areas near the border.

The French central authorities were well aware of the need to regulate the refugee flow. The High Commissariat in Beirut had, after 1925, become more responsive to the demands of the Turkish Foreign Ministry. In a report drafted after the Sheikh Said Revolt and entitled "Du Passage en Syrie des Populations Kurdes ou Chrétiens ou des Déserteurs Turcs," High Commissar Maurice Sarrail overtly proposed to Paris to "organize the regulations pertaining to accepting refugees in Syria."[13] Despite the pragmatic approach adopted by the French central authorities, certain local officers still held their ground and took initiative in the settlement of the refugees, in particular Kurdish refugees from Turkey. In a letter dated January 27, 1925, a local French officer describes the Turkish allegations of Armenian colonization on the border as mistaken and exaggerated:

> Since the beginning of the armistice, the biggest problem that the mandatory power has been trying to resolve is the refugee problem. We have received 96,450 refugees since then, and they are all impoverished people. France has made great economic sacrifices for them. Just for the sake of relieving pressure on the north of Syria, we have settled two-thirds of these poor people in inner Syria. The rest reside in Aleppo and in the Sanjak of Alexandretta, and their settlements were realized calmly and in deference to the Muslim population.[14]

Syrian Arab nationalists, too, hotly debated the "refugee problem." This was as much a political issue as it was a social and economic problem until the mid-1920s, especially as the settlement of refugee groups - in particular the Armenians, in inner Syrian cities - began to be socio-economically more visible.[15] Relief, food programs, and settlement arrangements were offered in particular to Armenian refugees by several missionary organizations, as well as

the French mandatory authorities. The refugee issue along with the French surrender of some Syrian land to Turkey formed the two major criticisms by Syrian-Arab nationalist elites as they expressed their indignation towards the Ankara Agreement in the early mandate years. The arrival and settlement of the refugees either in inner Syrian towns or in remote corners of the state were directly linked to colonial "divide and rule" politics. The flow of refugees into the Syrian space, which persisted throughout the 1920s without any expression of consent by the local Syrians, evoked a "lack of agency" because of a "sovereignty deficit" in the Syrian national self. Arguing that Syria had turned into a "whore," as refugees could freely enter the country, several articles in the nationalist press demanded regulation of the border without regard to the ethnicity and religion of the refugee group.

The refugee issue was not necessarily experienced as, or translated into, sectarian Muslim-Christian hostility, though. French colonial accounts viewed the conflict through sectarian lenses and argued that it was due to "some chauvinistic personalities, in particular the Muslims who were apprehensive of the arrival of an avalanche of Christians since their presence would have an effect on the election results." Despite the fact that the situation also gained a sectarian dimension in later years, French reports usually underestimated the social and economic dimension of the issue as well as the everyday tensions between the local Syrian Christians and the incoming Christian refugees. The memories of refugee Christians about their early days in Aleppo refer to the uneasiness in everyday interaction between local Christians and incoming refugee Christians.[16]

The refugee issue was intensified every now and then during different political circumstances, like general elections, the announcement of the new citizenship law (1925), the year of the economic crisis (1929), and throughout the period between 1925 and 1933 when the refugee inflow to Jazira was at its peak.

Aleppo, having the biggest migrant population, was the city where social and economic discomfort was translated into communal fights, thanks to French sectarian politics in relation to governing the ethno-religious difference in Syria and Lebanon.[17] 35% of Aleppo's population was composed of Christians, and French officers embarked on manipulative efforts to "counter" Arab nationalist political activity through playing the "Christian card." In two important instances the refugee issue had top priority in the nationalist political agenda. One instance was the late 1920s, when the adverse effects of the Great Depression started to be felt in French-Syria as the Syrian pound was tightly tied to the fluctuations of the French franc.[18] The second corresponded to the settlement of Kurds, Armenians, Syriacs and other Christians from Turkey in Jazira between 1925 and 1930. Despite a relative decrease after 1930, the

arrival of nine thousand Iraqi-Assyrians in French Jazira in 1933 provoked great anger among Arab nationalists.[19]

In the early 1920s, the main focus of Syrian discomfort was the colonization of Syrian space by the refugee population. The immigrants (*muhajirun*) were targeted as being the cause of the economic adversities and social deprivation experienced by the local Aleppenes. The nationalist press drew a fundamental distinction between the newcomers and the locals, usually without referring to the religion or ethnic affiliations of the newcomers. In certain instances, the refugees were labelled "parasites" [*muhajina, tufayli*] who arrived in the country and seized the locals' jobs; yet the local population was not defined in exclusive religious or ethnic terms such as "Muslims" or "Arabs." An article in *Alifba'* in 1923 reads:

> There is no force that prevents their flood-like assault on us. They are the main cause of the inflation and lack of premises for rent in the city. The misfortune is there in front of our eyes, but we can do nothing to get rid of this curse [*bala'*].[20]

The same article continued with a softer tone by referring to "Syrian generosity:"

> If we were well to do, we would help them, but that's enough! We are not against the distribution of land to those poor refugees, but everything has a limit; the facilities provided for refugees have exceeded those limits. The number of immigrants and strangers [*ghuraba*] is more than the number of locals [*wataniyyun*] in government offices and the number of refugee workers in the city is more than local workers.

The excessive number of jobless refugees, who were stealing the jobs of Syrians[21] where there was already unemployment[22] was a commonly recurring phrase in the newspaper stories of the early 1920s. Another "misfortune" introduced by the refugees, according to the nationalist press, was their sets of values [*nizam 'orfi*] which were viewed as "harmful" for the country. The Damascene Arab nationalist newspaper *Al-Sha'b* noted that the communal-land ownership system [*nizam masha'a*] in the Armenian settlements [*musta'marat*] resembled that of the communist system which the whole world, [including the French] were against ... the head of the village allots the land to the villagers in the settlement; he distributes the equipment, collects the harvest and distributes it equally between the villagers and also it is he who takes the collective decisions concerning the daily needs of the settlement population.[23]

The author first compared this system to the collective landownership of feudal times, then drew parallels between the social structure of the Armenians and that of a militaristic order, and lastly argued that this social order was

informed by "communist principles." The article ended with the author's call for attention to the alarming likely "contamination of Syria by the red danger." By bringing the "red danger" into the refugee issue, the writer appealed to the anti-communist sensitivities of the French mandatory power, and highlighted both "common interests" and "common enemies" shared by the Syrian-Arab nationalist elites, as the ruled, and the French, as the ruler.

The granting of Syrian citizenship to the Armenian refugees by the mandate authorities in September 1924 institutionalized the Armenians as one of the nine sects (*millet*) in French-Syria. It was one of the first instances where the religion of the refugees was referred to in an explicit way. Watenpaugh calls the negotiations between the colonial power and the Armenian refugees a "survivor's bargain." He argues that the "ambiguous and vulnerable status of the Armenians in Syria forced the communities to mobilize political and cultural resources and to accept governmental and non-governmental paternal and, albeit, often altruistic help, a process which he denotes as a "survivor's bargain" after Deniz Kandiyoti's concept of "patriarchal bargain."[24] In return for their cooperation with the social, economic, and ideological processes of imperialism, the Armenian sect would receive material and discursive support for its corporate preservation as a distinct entity and its transformation into a distinct class. Writing the conflictual local-refugee relationship into a sectarian ledger was still not the hegemonic political narrative in Syria in the 1920s. However, the French colonial strategy of reinforcing and expanding the political spaces reserved for Armenians in the new confessional system in Syria, in order to advance their interests, accentuated this alignment. The immediate aftermath of the 1926 elections - when the High Commissioner decided to redistribute some of the existing seats in the Syrian national representative council in order to counter the nationalist vote - triggered anti-Armenian sentiments. These were manifested in terms of Muslim-Christian contests in Aleppo.[25] As a result of French manipulation of population figures, the Armenians were accorded two representatives in the 1926 parliamentary elections,[26] and these elections were boycotted as illegitimate by the leading nationalist political party, al-Kutla al-Wataniyya. "Within only forty-eight hours, the Christians came to have six whereas the Muslim majority got only five seats" stated the newspaper *Al-Sha'b* with bewilderment and anger.[27] The article continued: "By decreasing the number of Muslims from 30 thousand to 25 thousand and by not recording the number of Armenians emigrating out of Syria, the locals' [*ahl al-balad*] right to vote and elect was conferred on foreigners."[28]

The unity of Syria was the primary political agenda of the Arab nationalist movement in the 1920s. The nationalists continuously protested against secession [*infisal*], i.e. the division of Syria into four autonomous units [*al-*

aqdiyya al-arba']. The divided Syria was labelled "the dispossessed homeland" [*al-watan al-salb*], while "united Syria" [*al-wahda al-suriyya*] was put forward as the goal [*dhala*] aspired to by the Syrians. All Arab nationalist parties (from the most radical Shahbandaris to the pro-French liberal constitutionalists), had invested in the question of Syrian unity, which was fiercely contested by the French and their local Syrian beneficiaries; however, the nationalists rarely radically questioned the legitimacy of French rule in their approach to the refugee issue. Particularly in the years of economic hardship in the late 1920s, one hardly comes across radical critiques of French colonial rule or its role in hindering economic development in Syria. It was usually the refugees who were slandered, othered and viewed as the cause of unemployment and rising prices. The French colonial state was appealed to, in the search for common ground against the refugees, or at times, against Turkish assaults and harmful propaganda that endangered the Syrian entity [*kayân*]. The French mandate authorities were asked for "proper governance" and were reminded of their mandate responsibilities towards Syria as assigned by the League of Nations.[29]

One of the rare instances when French rule in Syria was directly opposed by the locals was in the immediate aftermath of the first massive anti-French uprising, the Great Revolt (1925), where a battalion of Armenian-French soldiers fought Syrian anti-French rebels.[30] It led to an attack by Syrian nationalists on the Armenian quarter in Damascus and the killing of some thirty Armenians. These killings, however, were 'justified' because of the Armenians' "proven unfaithfulness" and the claim that "they [the Armenians] have been fighting against those on whose land they are camping."[31] The French were blamed for the Armenian presence in Syria, and thus for the colonization [*istia'mar*] of Syria and the mobilization of Armenians against local Syrians.

In prallel with the above-mentioned economic deprivation and social and political apprehensions regarding French rule in the country, the last and biggest wave of refugees from the eastern provinces of Turkey in the late 1920s, and of Assyrians from Iraq in 1933 to northeastern Syria, *Jazira*, caused extreme alarm and anxiety among Syrian Arab nationalists. The way the nationalists reacted to this latest influx of refugees differed from their previous reactions and was expressed as "harmful strangers vs. outraged Syrians." The settlement of these refugees in Jazira was considered a "violation of the sanctity of the Syrian body and national self," while the refugees were viewed as French "columns."[32] The arrival of refugees in big numbers created fear that more people were on their way to Syria. The newspapers were full of news giving fictitious numbers for new "incursions." It was through this controversial and contested process of the French opening up of the Jazira lands to non-Arab and non-Muslim refugees that Jazira came into conflict with the Syrian national body for the first time.

Syrian Arab nationalists viewed the settlement of refugees in Syrian Jazira and the following land distribution to refugees as fundamentally unjust and illegitimate acts, comparable in essence to the "settlement of Zionist settlers in Palestine." Nationalist newspapers described the French- and League of Nations-sponsored projects of settlement in Jazira as part of a greater plan for creating an Armenian homeland [*watan qawmi armani*] in the middle of the "Arab homeland." Unlike during earlier periods, the French mandate rule and the "humanitarian aid" of the League of Nations were condemned as being pretexts for the "occupation of the country by Armenians." *Al-Sha'b* wrote that "the more money is donated to the Armenians by the League of Nations, the more Armenians will flow to Jazira, which will soon result in turning Jazira into their national homeland."[33] Moreover, talks between the French authorities and Armenian community leaders, asking permission to build permanent houses and to transfer the Armenians from the refugee camps to the newly built residences, were interpreted as a request for a new homeland.[34] This instance seems to have left an important imprint on the Armenian collective memory in Aleppo even in the 2000s. Armenian interviewees in Aleppo remembered this historical incident as an event which affirms the "official Arab generosity" renouncing Arab society's "jealous" tendencies.

The anxiety about (dis)unity of Syrian land, to which French colonial, religious and administrative politics contributed greatly, led Arab nationalists to perceive the arrival of the refugees and the gradual improvement of their lot as "penetration into Syrian land by building houses thanks to donations from western states, especially Britain." If not on the streets, certainly in their newspapers, nationalists protested that "they [the Syrians] have to pay the price of the refugees' tragedy [*musiba*]",[35] and at the same time suffer under their "invading armies" [*al-juyush al-ghaziyya*].[36]

"The settlement of the refugees on Syrian-Arab land" - an expression that frequently pops up in the newspapers, is usually followed by an account of the role of "foreign powers" in the "derogation" of Syria, its land and people. It reveals Syrian nationalist anxiety due to the lack of self/national agency in the making of their own historical destiny. The articles evoked grievances resulting from the unjust treatment and neglect of Syrian agency. The title of the above-mentioned article, "Disrespected Syria" [*Suriyya allati la hurmata laha*] epitomizes this national(ist) anxiety due to the "sovereignty deficit" of the Syrians concerning their domestic issues. *Al-Sha'b* stated that "from the time the Armenians left their homeland, the doors of all countries have been shut in their faces, except this country. It is the security and peace provided by the French that led them to enter here."[37] The article noted that the League of Nations had approached all the western countries, and eventually the French had consented and chosen "Upper Jazira" as a suitable spot.

Nationalist press articles of the late 1920s and the early 1930s, which coincided with the last wave of refugees to Jazira, apparently embraced a more reactionary tone and evoke indignation. It is the refugees who are reproached and become the object of indignation in the first place. Such articles often ended with a demand to stop both recent Zionist and Armenian migration to the "eastern Arabian land" [*bilad al-sharq al-'arabi*]. This was assertive and self-confident rhetoric that claimed to represent a united and active Arab nation calling for addressing the issue of earlier immigrants too. "Their stay among us will not last long" wrote *Al-Sha'b* in a threatening tone and continued:

> Jazira is a Syrian Arab land. The Syrians will give it neither to the Armenians nor to non-Armenians ... They [the Arabs] will resist the settlement by all means possible. We warn the Armenians that a future life in Syria, next to the "angry Arab," will be insecure.

Arab nationalists did not embrace a colonial attitude towards the refugees. The latter were deemed to have a nation-state of their own too, just as the Syrians were aspiring to one. Several articles in the 1930s acknowledged the inevitability of establishing an Armenian national home and proposed Yerevan for that matter. The Yerevan option was argued to be "to the benefit of all" including the Armenians, Syrians, French and Turks. The Armenians should "spare themselves as well as the Arab states - Iraq, Palestine but most of all Syria - this misery. They should be rid of danger [*khatar*] and evil [*aswaih*], while at the same time the Turks should no longer be annoyed by their presence to their immediate south."[38]

Against this Arab nationalist fervor and the increase in inter-communal clashes, Armenian political parties addressed the Arab public, stating their good will. *Le Liban*, an Armenian newspaper, stated in an article written in Arabic dated May 15, 1930:

> Armenians were bound to come to Syria, but they never had the intention to create a national home there. Armenians indeed have a national homeland, but it is under the Soviet yoke; whenever it is re-opened, they are going to return there.[39]

Similarly, a joint declaration by the Armenian Hintchak and Ramgavar parties, stated that Armenians had only one homeland, which was Armenia. In this hospitable country, their only effort was to provide for the needs of their families and assure education for their children. They would like to see cordial relations maintained between the Arabs and the Armenians while misunderstandings that gave rise to suspicions were stamped out."[40] Likewise, other Armenian journals gave reassurances that Syria could not be compared to Palestine or the Armenians in the USSR. Obviously, it was high time to

propagate a new image of the refugee Armenian. An article in the Aleppo Armenian journal *Yeprad* published on May 24, 1930, signals the emergence of the "hardworking and apolitical Armenian guest" image in the Syrian collective memory:

> The Armenian is hospitalized [sent to hospital] in this country and this fact is accepted by the mandatory power and the noble Arab people. It is clear that hospitalized people do not have a claim to pursue politics. The so-called project of 'installation of an Armenian homeland in Syria' has therefore no foundation and is beyond imagination.[41]

As the Armenian parties aimed at maintaining amicable relations with both the French and Arab nationalists, they started taking a more pragmatic approach in the mid-1930s and moved towards cooperating with the Arab nationalists, particularly after 1936.[42] To be sure, the Armenian Communists had always sided with the Arab nationalist struggle for full independence.

GOOD REFUGEE VS. BAD REFUGEE (1936-39)

The refugee issue resurfaced in a different context following the Franco-Syrian Treaty (1936), which promised independence to the country within the next five years and foresaw the incorporation of the autonomously administered regions of the Sanjak of Alexandretta, the Sanjak of Alawites, the Sanjak of Druze and Jazira into a centralized and united Syria. The treaty was never ratified, but the fierce controversy over two fundamental articles of the treaty - the protection of minorities and unity of Syria - had long-lasting implications for non-Muslim and non-Arab Syrians in general. Two rival political movements, namely the Unionists and the Autonomists, in their French designations, contested these provisions. The Unionist group embraced the Arab nationalist ideal of full independence in a united Syria, while the Autonomists demanded an additional article in the Syrian constitution, namely the protection of minorities, as well as a decentralized Syria through the continuation of the status of the autonomously administered regions under the French mandate. It is during these years that the notion of minority and majority was contested by both groups to advance their political claims.[43] The Autonomists oscillated between an ethno-religious basis and a territorial definition of minority-ness and demanded special protection of minorities. The Unionists, however, avoided confronting the minority question. They rather opted for the incorporation and/or assimilation of the ethno-religious/regional entities into Syrian Arab national identity/territory, thereby counter-posing the notion of minority of the politically dissident Autonomists. The nationalist slogan "religion is for God and the nation is for all" evoked this idea.

The interconnectedness of the notions of political dissidence and refugee status in Syrian Arab nationalist imagery is related particularly to the Autonomy Movement in Jazira. The Autonomist faction in Jazira asked for special minority status for the region, whose population was comprised mostly of Christian and Kurdish refugees from Turkey and aspired to the continuation of the region's autonomous administrative status under the French mandate. While the Autonomists depicted the Jazirans under the rubric of minority, where the history of refugee-ness and certain other criteria were designated as the markers of minority status, a significant number of Arab nationalists rejected the Autonomist groups' conflation of refugee-ness and minority status and often proposed a political definition of majority-ness. PM Sa'adallah Jabiri said in a speech that the "ex-refugees of the 1920s have been integrated and become like us, thus they should not ask for special treatment. Several articles in the nationalist press drew a distinction between the 'majority,' indicating those Jazirans who embraced the Arab nationalist political narrative, and the 'refugee,' namely the politically dissident and the foreign Jazirans. The leaders of the movement were labelled as "refugees who deny favour" [*nakr al-jamil*]. They were accused of lacking bona fides [*husn al-mukafa'*] and were described as "not being ashamed to steal our lands."[44] Eventually the notion of refugee denoted 'minority' and meant the 'interest-seeker dissident rebel.' As minority-ness conjured up the image of political dissident contesting the ideological hegemony of the Arab nationalist discourse of 'organic national harmony,' the 'majority,' as it was appropriated in nationalist imagery, soon conjured up the image of "simple people who are only interested in their daily bread, and nothing else."[45] In a way, the Syrian-Armenians along with other Christians in Syria entered the post-colonial era as they adopted the nationalist rules of the post-colonial political field, in reference to which they redefined their political aspirations.

The most explicit sign of the pragmatic consent of the Syrian Christian refugees to an incorporationist, yet static, definition of Syrian national belonging came after two bloody incidents in mid-1937: the Sunday market incident in Aleppo and the Amouda incidents in Jazira. After each incident, Christian-Arab nationalist religious leaders intervened to calm down the Christian community and reassure the Muslim majority. The Armenian Orthodox Prelate, Bishop Ardavazt Surmeyan, may be considered as one of the first initiators of the rapprochement following the Sunday market incident of October 12, 1936. In his visit to the Armenian refugee camp north of Aleppo city, he said:

> I came here with the nationalist leaders in order to invite you to be calm and to return to your work. We have every interest in having cordial relations with the Muslims. The incidents of last Sunday Market had their origin in the "White Badge"[46] who are bought and paid by certain traitors. They create discord between the members of the country in order to reach their goal. I ask therefore all Armenians to have no relations with the "White Badge" and to even prevent them from moving around [the tent-city].[47]

Until the 1940s, French Syria was still a refuge for thousands of "undesirables" for whom Turkish nationalism had left no place.[48] Negotiation between the colonial power and the Armenian refugees contributed considerably to the social and economic betterment of the Armenians, while negotiation with the local Arab nationalists helped to calm the ever-lost feeling of security and stability - but only through a patrimonial relationship and at the expense of free political agency. Nevertheless, memories of the horrors of 1915 were evoked during several incidents in the coming years. The spell of the past will start to crumble, however, when the 1915 violence is acknowledged and, as Walter Benjamin said, when "the causes of what happened … have been eliminated."[49]

ENDNOTES

[1] Khatchig Mouradian, "Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria, 1915-1917", unpublished Ph.D. dissertation, Clark University, 2014.

[2] By the Mudros Armistice (October 30, 1918) Cilicia had come under French occupation, which gave rise to Armenian dreams of having a homeland in Cilicia, where the decimated Armenians who had survived the Genocide started to gather. The Turkish nationalist forces, however, forced the some 120,000-150,000 Armenians into French Syria, a second uprooting.

[3] Between 1921 and 1923, 80,000 new refugees arrived in Syria and Lebanon by land or sea. By the end of 1925, approximately 100,000 refugees were living in Syria, 50,000 in Lebanon, 10,000 in Palestine and Jordan, 40,000 in Egypt, 25,000 in Iraq, and 50,000 in Iran (Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute Mésopotamie*, Paris, Karthala, 2004; Chris Gratien, "Year of the Mosquito: Displacement and Disease in the Ottoman Empire during WWI", unpublished Ph.D. dissertation, Georgetown University, 2015; Richard Hovannisian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East," *Middle East Journal*, xxvii, winter 1974. For different estimates, see Thomas H. Greenshields, "The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939," unpublished Ph.D. dissertation, University of Durham, 1978; Ara Sanjian "Armenians in the Middle East", The Teacher Training Workshop, "Minorities in the Middle East" organized by the Program in Near Eastern Studies Princeton University, 2006, unpublished paper.

[4] For an elaborate discussion of the last wave of deportations, see Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute Mésopotamie*, pp. 301-17.

[5] John Hope Simpson, *Refugees: Preliminary Report of a Survey*, London, Royal Institute of International Affairs, 1938.

[6] Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria*, NY, Oxford, Berghahn Books, 2008; Seda Altuğ, "Sectarianism in the Syrian Jazira: Community, Land and Violence in the Memories of World War I and the French Mandate (1915-1939)", unpublished Ph.D. dissertation, Utrecht University, June 2011; Laura Robson, *States of Separation: Transfer, Partition, and the Making of the Modern Middle East*, California, UCLA Press, 2017; Benjamin Thomas White, *The Emergence of Minorities*

in the Middle East: The Politics of Community in French Mandate Syria, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2011; Keith David Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism and the Arab Middle Class,* NY, Princeton University Press, 2006.

[7] Several works on Syria mention the bad conditions and treatment refugees faced prior to their arrival, but only in passing. Among the few critical works on the refugees are: Benjamin Thomas White, "Refugees and the definition of Syria, 1920-1939", *Past and Present*, 235 (1), 2017, pp. 141- 178; Keith Watenpaugh "Towards a New Category of Colonial Theory: Colonial Cooperation and the Survivors' Bargain - The Case of the Post-Genocide Armenian Community of Syria under French Mandate," in Peter Sluglett and Nadine Méouchy (eds.), *The British and French Mandates in Comparative Perspective*, Leiden, Brill, 2004, pp. 597-622; Keith Watenpaugh, "A Pious Wish Devoid of All Practicability: Interwar Humanitarianism, The League of Nations and the Rescue of Trafficked Women and Children in the Eastern Mediterranean, 1920-1927," *American Historical Review*, 115:4, October 2010. For Jazira, see Altuğ, "Sectarianism in the Syrian Jazira"; Altug, "Armenian Genocide, Sheikh Said Revolt, and Armenians in Syrian Jazira" (www.armenianweekly.com/wp-content/files/Armenian_Weekly_April_2010.pdf); Ellen Marie Lust-Okar, "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria," *Middle Eastern Studies*, 32, 1, 1996, pp. 53-68.

[8] Nora Arissian, *Asda' al-Ibada al-Armaniyya fil-Sahafa al-Suriyya 1877-1930*, Beirut, Zakira Press, 2004.

[9] Both books were banned in Syria until 2011.

[10] Nora Arissian, *Ghawa'il al-Arman fil-Fikr al-Suri*, Beirut, Dar al-Furat, 2002. For a survey of existing Arabic literature on the Armenian Genocide, see Nikolay Hovhannisyan, *Arab Historiography on the Armenian Genocid*e, Yerevan, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia Institute of Oriental Studies, 2005. Rifaat Mohammad has also made an excellent survey of Egyptian sources on the Armenian Genocide: Rifaat Mohammad, "Al-Qadiyya al-Armaniyya fil-Masadir al-'Arabiyya" [The Armenian question according to Arab sources], paper presented at the conference, "The Armenian Genocide and International Law," organized by Haigazian University, Beirut, September 2009.

[11] Seda Altuğ and Benjamin White, "Frontières et Pouvoir d'État: La Frontière Turco-Syrienne dans les Années 1920 et 1930," *Vingtième Siècle*, September 2009.

[12] Seda Altuğ, "Türkiye Suriye ile Sinirini Temizlerken" (Turkey clearing up its border with Syria), *Agos*, April 9, 14 and 27, 2007.

[13] CADN, Fonds Beyrouth, Cabinet Politique, Box 572, Service des Renseignements, Service Central, no. 868/K.S., March 5, 1925, Beirut.

[14] MAE, Série Syrie-Liban, vol. 177, Relation Turquie-Française.

[15] Greenshields, p. 60.

[16] Kamil al-Ghazzi, *Kitab Nahr al-Dhahab fi Tarikh Halab*, 3 vols., Shawqi Sha'th and Mahmoud Fakhouri (eds.), Aleppo, Arab Pen Press, 1991. One of the few sources that mentions the tensions between the local Christian and incoming Christians is a book by the ex Syriac-Catholic priest of Aleppo, Arch. Ignatius Dick, *Al-Hudur al-Masihi fi Halab*, Aleppo, Rum-Catholic Publishing House, 2003, 3 vols.

[17] Pierre La Mazière, *Partant pour la Syrie*, Paris, Libraire Baudiniere, 1926, pp. 200-3.

[18] Philip Khoury, *Syria and the French Mandate*, NY, Princeton University Press, 1987, pp. 85-91.

[19] Stephen Hemsley Longrigg, *Lebanon and Syria under the French Mandate*, London, Oxford University Press, 1958, p. 213; *Al-Ayyam*, September 10, 1934.

[20] *Alifba'*, October 26, 1923.

[21] "*Yuzahimun 'Amal Wataniyyun 'Ala Rizqihim wa Khayrat al-Balad.*"

[22] "Hawadis wa Akhbar Mahalliyya, Halat al-Arman al-Laji'in li-Suriyya, al-Nizam al-Shiu'ai wa Mazari'au al-Arman," *Al-Sha'b*, December 21, 1928.

[23] Ibid.

[24] Ibid., p. 603.

[25] Longrigg, pp. 171-2.

[26] Khoury, p. 129-30.

[27] "Huquq al-Akthariyya wal-Aqalliyat", *Al-Sha'b*, April 3, 1928.

[28] Ibid.

[29] *Al-Sha'b*, December 20 & 21, 1928.

[30] Khoury, p. 171.

[31] "Al-Arman wa-Qadiyyat Iskanuhum fi Suriyya", *Al-Sha'b*, December 21, 1926.

[32] "Suriyya allati la Hurmata Laha", *Al-Sha'b*, November 13, 1935.

[33] "Al-Watan al-Qawmi al-Armani fi Shimal, Yu'allim al-Suriyyin," *Al-Sha'b*, November 3, 1928.

[34] Ibid.

[35] "*mahmulin 'alayna hamlan*"

[36] "Al-Watan al-Qawmi al-Armani fi Suriyya, D'awa al-Orient ila Iskan al-Arman fil-Jazira," *Al-Sha'b*, January 28, 1930.

[37] "Al-Watan al-Qawmi," *Al-Sha'b*, November 3, 1928.

[38] "Al-Watan al-Qawmi al-Armani fi Suriyya."

[39] CADN, Cabinet Politique, Box 576, Service Politiques, Bureau d'études, "l'Arménie et les Arméniens", rédacteur: cdt. Terrrier.

[40] Ibid.

[41] Ibid.

[42] Miglioriono, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria*, pp. 58-62.

[43] Neither 'majority' nor 'minority' is a pre-given and fixed social category. For the historical construction of the notions of minority and majority in French-Syria, see White, *The Emergence*.

[44] "Wataniyyat al-Fikra wa Masharia' al-Sahra," *Al-Qabs*, Feb. 5, 1938.

[45] Several newspaper articles from the Arab nationalist press of the time construct the "nationalist majority" in Jazira as such.

[46] For the White Badge (Fr: l'Insigne Blanc, Ar: al-shara al-bayâ') see, Khoury, *Syria*, p. 470 and Keith Watenpaugh, "Steel Shirts, White Badges and the Last Qabadāy: Fascism, Urban Violence and Civic Identity in Aleppo under French Rule", in *France, Syrie et Liban (1918-1946), Les Ambiguïtés et les Dynamiques de la Relation Mandataire*, Damascus, IFPO Press, 2002, pp. 325-47.

[47] CADN-MAE, Fonds Beyrouth, Cabinet Politique, 392, Sûreté Générale (Aleppo), no. 3829, Oct. 16, 1936, as stated in Watenpaugh, *Being Modern*, p. 271.

[48] Watenpaugh, "Towards a New Category", pp. 597-622.

[49] As quoted by Theodor Adorno, "The Meaning of Working through the Past," in *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York, Columbia University Press, 2005, p. 103.

Գաղթականներէն Օրինակելի Քաղաքացիներ. Սուրիահայերը Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութեան Տարիներուն (1921-1939)

(Ամփոփում)

Seda Altuğ
seda.altug@boun.edu.tr

Յօդուածը հարցադրումի տակ կ'առնէ պաշտօնական պատմագրութիւնը թէ գաղթական հայերը գրկաբաց ընդունուեցան Սուրիա: Ընդհակառակը, վերլուծական փաստարկներով հեղինակը կ'առարկէ այս փաստերուն, բացայայտելով զարգացումները դէպքերու, իրադարձութիւններու, արաբ ազգայնական եւ կրօնական դէմքերու արտայայտութեանց որոնք սկզբնական ոչ-բարեացակամ ընթացքէ բարեփոխուեցան դրական վերաբերումի:

Հեղինակը կը լուսաբանէ ներքին ծալքերը տեղական ընդվզումին դրդապատճառներուն, ինչպէս նաեւ՝ հետեւանքները, ապա նաեւ յառաջացած փոփոխութիւններուն պատճառները եւ այն լուսաբանական եւ հանդարտեցնող դերը զոր հայ կրօնական առաջնորդները ունեցան՝ թիւրիմացութեանց եւ յաւելեալ գրգռութիւններու առաջքը առնելու առումով:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՈՎ ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐՈՒ ՓՆՏՌՏՈՒՔԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՍՈՒՐԻՈՅ ՏԱՐԱԾՔԻՆ

Միհրան Մինասեան
mihran.min@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի թոհուբոհին ընթացքին ցիրուցան եղաւ ամբողջ արեւմտահայութիւնը. շատերը սպաննուեցան, իսկ ողջ մնացողներ՝ ապաստանեցան հեռաւոր ու մօտաւոր երկիրներ ու երկրամասեր: Հազիւ հասած իրենց նոր բնակավայրերը, Ցեղասպանութեան մնացորդացը սկսան փնտռել իրենց ընտանիքի կորսուած անդամները, հարազատներն ու ծանօթները, բարեկամներն ու համագիւղացիները, եւ առ այդ՝ դիմեցին բազմազան միջոցներու: Անոնք եկեղեցիներու, հաւաքավայրերու եւ ակումբներու պատերուն փակցուցին ազդեր, թերթերու մէջ տպեցին յայտարարութիւններ, տարբեր հասցէներով գրեցին նամակներ, հարցուփորձի ենթարկեցին վերապրողներ, իսկ աւելի ետք՝ անոնցմէ շատեր նոյնիսկ վերադարձան արեւելք՝ Հալէպ կամ սուրիական անապատ եւ տեղւոյն վրայ կատարեցին անհրաժեշտ հետախուզական աշխատանքներն ու փնտռտուքները:

ՓՆՏՌՏՈՒՔՆԵՐ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Կորսուած հարազատները գտնելու ուղղութեամբ առաւել ընդհանրացած ձեւը թերթերու մէջ տպուած յայտարարութիւններն էին, որոնք Պոլսոյ եւ արտասահմանի հայաթերթերուն մէջ ունէին տարբեր վերնագրեր՝ «Հայերը Ձիրար Կը Փնտռեն», «Տարագրուածներու Ժամադրավայրը», «Տեղեկութիւն Կ'ուզուի» եւն.: Աւելի ետք ընդհանրացաւ «Կը Փնտռուին» կամ սոսկ՝ «Փնտռուածներ» խորագիրը, որ Հայաստանի մէջ ստացաւ «Փնտռում Են Հարազատներին» ձեւը:

Թերթերու այս սիւնակները, 1915էն ընդհուպ՝ մինչեւ 1980ականները, մնացին հայ մամուլի ամէնէն կարդացուած ու փնտռուած անկիւններէն մէկը. երեւոյթ մը, որ բնաւ զարմանալի չէ, որովհետեւ այդ օրերուն չկար մէկը որ կորսուած հարազատ մը կամ ծանօթ մը չունենար: Նոյն այդ թերթերուն մէջ տպուեցան նաեւ փնտռտուքներուն արդիւնքները: Նաեւ՝ անոնց միջոցով է որ կատարուեցան զիրար գտած հարազատներու հասցէներու եւ այլ մանրամասնութիւններու փոխանակումները:

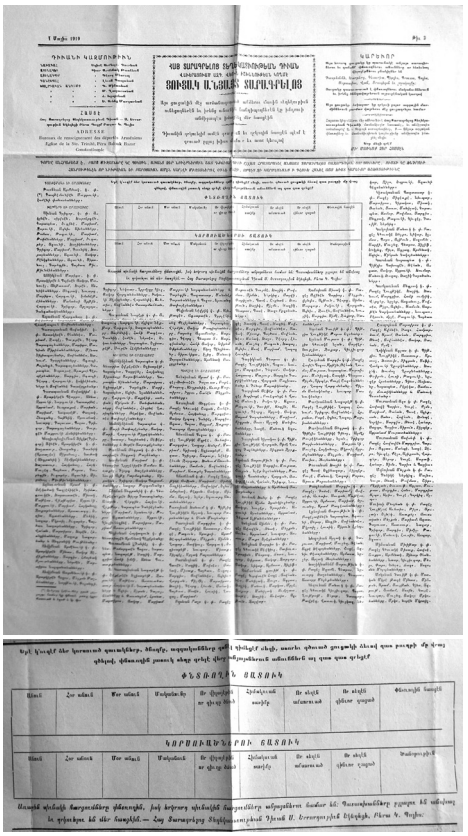
Թերթերու մէջ տպուած յայտարարութիւններուն զուգահեռ, յաճախ կը տրուէին նաեւ խրախուսիչ խոստումներ. փնտռուողին մասին առաջին ստոյգ տեղեկութիւն փոխանցողին կը խոստացուէր նիւթական պարգեւ

կամ փնտռտուքը հիւրընկալող թերթին եռամսեայ կամ վեցամսեայ ձրի բաժանորդագրութիւնը ետն.:

Թերթերու միջոցով եղած փնտռտուքներուն շնորհիւ հազարաւորներ կա՛մ գտան իրենց կորսուած հարազատները, կա՛մ ստացան անոնց ճակատագրին մասին տարբեր մանրամասնութեամբ տեղեկութիւններ:

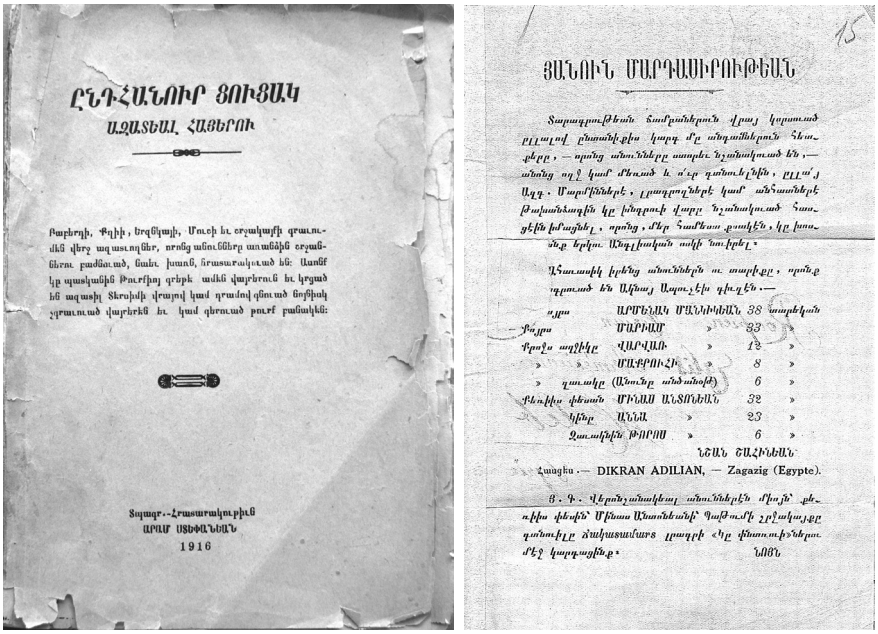
Այս յայտարարութիւնները թերթերու մէջ լոյս կը տեսնէին անվճար եւ յաճախ կ'արտատպուէին այլ թերթերու կողմէ:

Այս ուղղութեամբ կ'արժէ յիշել Զինադադարի սկզբնաւորութեան Պոլսոյ «Հայ Տարագրելոց Տեղեկատուութեան Դիւան»ին հրատարակած *Յուցակ Անյայտ Տարագրելոց* երկէջանի մեծադիր թերթը[1], որ ամբողջութեամբ նուիրուած էր ցեղասպանութեան հետեւանքով անհետ կորածներու փնտռտուքին: Հոն տեղ գտած էին հազարաւոր փնտռտուողներու անուանացանկեր, դասաւորուած ըստ բնօրրան նահանգներու եւ փնտռուող գերդաստաններու:

Յուցակ Անյայտ Տարագրելոց
Պոլիս, 3րդ թիւ, 1 Մայիս 1919.
եւ՝ հատուած

Նոյնանման հրատարակութիւն մըն էր նաեւ «Ընդհանուր Յուցակ Ազատեալ Հայերու» խորագրով գրքոյկը, որ կը պարունակէր Բաբերդէն, Քղիէն, Երզնկայէն, Մուշէն, Խարբերդէն, Չմշկածագէն, Տրապիզոնէն եւ այլ շրջաններէ հարիւրաւոր վերապրածներու անուանացանկեր[2]: Նոյն տարիներուն լոյս տեսած են նաեւ հայրենակցական հիմունքներով կազմուած քանի մը տպագիր գրքոյկ-ցուցակներ, իսկ պարբերական մամուլի էջերուն հրատարակուած են վերապրողներու բազմատասնեակ անուանացանկեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅՈՒՑԱԿ
ԱԶԱՏԵԱԼ ՀԱՅԵՐՈՒ

Թաբեղի, Գղիի, Եոզկեայի, Մուսի եւ շրջակայքի գրաւուած վերջ ազատագրեր, որոնց անուններուն առաջին շրջանակին մէջ բաժնուած, նաեւ, հրատարակուած են: Ասոնք կը պատկանին Թուրքիոյ գրեթէ ամէն վայրերուն եւ կրցած են ազատիլ Տէրսիմի վրայով կամ դրամով գնուած ճոխիկ շրջուած վայրերէն եւ կամ գերուած թուրք բանակին:

Տպագր.-Հրատարակութիւն
ԱՐԱՄ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
1916

15

ՅԱՆՈՒՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Տպագրութեան համարներուն վրայ կցուած ըլլալով ընծանի-քիս կարգ մը անգամներուն հետքերը, — որոնց անուններըը տարբեր նշանակուած են, — անոնց ոչ կամ մեռած և ոչ դաժանելնին, ըլլա՛յ Ապդ. Մարմիններէ, լրագրողներէ կամ անծանօթներէ թախանձագին կը խնդրուի վարը նշանակուած տասնեակ էջացոյցէ, որոնց մէջ հաւանաբար քաղէն, կը խոստանք երկու Անգլիական ոսկի ետ իրենէ:

Անհատական իրենց անուններն ու տարիքը, որոնք պրկուած են Ահեայ Ազատչէին գիւղէն:—

պատ	ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ,	38	տարեկան
— Յակոբ	ՄԱՔՐՈՒՄ	33	»
Բրէշ տղիկը	ՎԱՐՎԱՒՒ	12	»
»	ՄԱՔԲՈՒՀԻ	8	»
» զաւակը (Անուանը անծանօթ)		6	»
Փեսան փեսան	ՄԻՒԱՒ ԱՆՏՈՆԵԱՆ	32	»
Կինը	ԱՆՆԱ	23	»
Զաւակին թոռրոս		6	»

ՆՇԱՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
Հասցէս.— DIKRAN ADILIAN, — Zagazig (Egypte).

Ց. Գ. Վերոնչանակեալ անուններէն միայն քանի փեսին Մխեան Աստուածատուր Պաթումէն չրլակայքը դանալը ձնախառնուած լրագրի հետ փոստատիրոջմէ մէջ կարդացինք:

ՆՈՒՃՆ

Ընդհանուր Յուցակ Ազատեալ Հայերու, Աղեքսանդրիա, 1916. Փնտռտուքի համար տպագրուած թերթիկ (Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆոնտ 420 (Ռուբէն Հերեանի ֆոնտ), ցուցակ 65, գործ 25, թերթ 15)

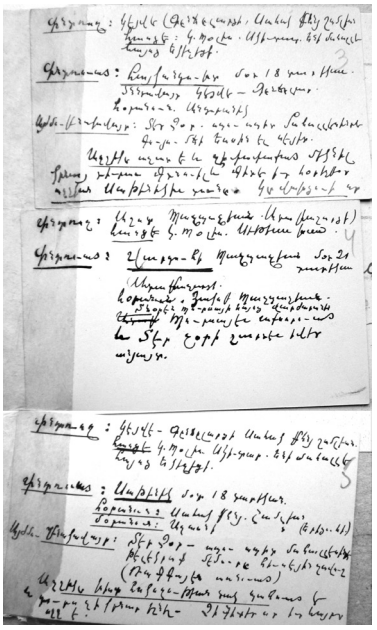
ՓՆՏՌՏՈՒՔՆԵՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒ ՄԻՋՈՑՈՎ

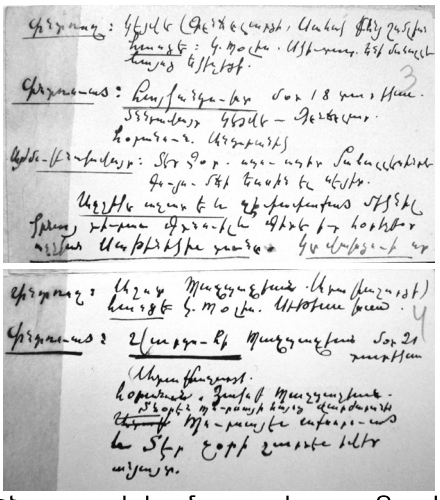
Թերթերու միջոցաւ եղած յայտարարութիւններէն ետք, փնտռտուքի ընդհանրացած երկրորդ ձեւը նամակագրութիւնն էր:

Հալէպը, որպէս աքսորական հայերու տեղաւորման գլխաւոր կեդրոն եւ սուրիական անապատին բացուող առաջին կայան, իր վրայ սեւեռած էր բոլոր փնտռողներուն ուշադրութիւնը, եւ պատահական չէ որ աշխարհի տարբեր անկիւններէն՝ Չինաստանէն մինչեւ Սիպերիոյ խորերը, Ափրիկէէն եւ Եւրոպայի, Ամերիկայի ու Միջին Արեւելքի երկիրներէն՝ տեղւոյն Ազգային Առաջնորդարանին եւ հայրենակցական մարմիններուն ու տարբեր անհատներու յղուած են հազարաւոր նամակ-խնդրագրեր՝ անոնցմէ «բարի լուր» մը կամ լուսաբանութիւն մը ստանալու արդար ակնկալութեամբ:

Այդ օրերու նամակագրական «եռուզեռ»ին մասին ընդհանուր գաղափար մը կարելի է կազմել Կարապետ Գաբիկեանի (1861-1925) յուշերու մեծարժէք հատորի այն հատուածէն, ուր ան նկարագրած է՝ թէ ինչպէս Չինադադարին Հալէպ հասնելէն ետք, արտասահմանի հայ թերթերը աւետած են իր վերապրիլը, որմէ ետք, իր իսկ հաւաստումով, «*Ամէն կողմէ ծանօթներէս նամակներ տեղալ կ'սկսին, խնդակցութիւններու, աչքի լուսերու հետ, իրենց ընտանիքի*

պարագաներու մասին տեղեկութիւններ կ'ուզեն. կը հարկադրուիմ ամէնքին ալ պատասխանել. մէկ նամակը 3-4 ղրշ.ի կը նստի վրաս, տարագրութենէ վերադարձող ընծի պէս մէկու մը համար քիչ մը նեղիչ զոհողութիւն մըն էր. բայց թէ խղճի պարտականութիւն է կ'ըսեմ. 7-800ի չափ նամակներու պատասխան տուի»[3]:

Փնտռտուքի համար որբհաւաք Ռուբէն Հերեանի թերթիկներէն՝ փնտռողներու եւ փնտռուողներու անուններով ու հասցէներով (ՀԱԱ, ֆոնտ 420, ցուցակ 65, գործ 27, թերթ 3, 4, 5)

Փակագիծի մէջ նշենք, թէ տարիներ առաջ, մենք առիթ ունեցանք ծանօթանալու եւ մուտքագրելու Բերիոյ (Հալէպի) Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ պահուող եւ մեր նիւթին հայող բազմահարիւր նամակներ ու անոնց պատասխանները, ապա արխիւային այդ մեծ հաւաքածոյին կցեցինք քանի մը փոքր այլ հաւաքածոներ եւս, ինչպէս՝ Հալէպի Միջ-Գաւառային Հայրենակցական Միութեան ատենապետ, Հայ Ազգային Միութեան ատենադպիր եւ Պուրսայի ու Նիկոմիդիոյ Հայրենակցական Միութեան երկարամեայ ատենապետ՝ Սարգիս Սէլեանի (1879-1970) արխիւին մաս կազմող ու մեր մօտ գտնուող նամակները, Տիգրանակերտի Հայրենակցական Միութեան Հալէպի մասնաճիւղի արխիւէն նիւթեր, հալէպահայ ծանօթ ակնաբուժ Ռոպէր Ճեպէճեանի (1909-2001) անձնական դիւանի նիւթերը (որոնք 1960-70ականներուն Հայաստանէն իրեն յղուած նամակներ էին) եւ վերջապէս, Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ պահուող ծանօթ որբահաւաք Հերեանի (1868-1921) փնտռտուքներու թեմայով ստացած տասնեակ խնդրագրերու հաւաքածոն[4]: Այս բոլորով յաջողած ենք համախմբել հարազատներու փնտռտուքի թեմայով գրուած մօտ հազար դիմումխնդրագիր եւ փնտռուողներու ցուցակ, առանց հաշուելու նոյն փնտռտուքի

հարցով փոխանակուած բազմաթիւ նամակներն ու Հալէպէն անոնց տրուած պատասխանները[5]:

Իրեն ուղուած հարցումներու տարափին տակ, Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանը ստեղծած էր փնտռտուքի յատուկ համակարգ մը. երբ դիմում մը հասնէր Առաջնորդարան, առաջնորդ հայրը կամ դիւանապետը նամակին ամփոփումը առանձին գիրով անյապաղ կը փոխանցէր այն որբանոցներուն, անհատներուն, քահանայ հայրերուն, հայրենակցական խմբաւորումներուն, թաղական խորհուրդներուն, հայրենակիցներուն, Քարէն Եփփէին (1876-1935) եւ կամ բոլոր անոնց որոնք կրնային լոյսի նշոյլ մը սփռել հարցին վրայ եւ որեւէ ձեւով օգտակար դառնալ որոնման աշխատանքներուն:

Առաջնորդարանին կողմէ յղուած նամակներու կողքին, ըստ անհրաժեշտութեան, յաճախ եկեղեցիներու խորաններէն յայտարարութիւններ կը կատարուէին կամ տեղական մամուլին մէջ ծանուցումներ կը տպուէին, երբեմն ալ եկեղեցւոյ բակին կամ հանրային այլ վայրերու մէջ ազդեր կը փակցուէին, ու այս բոլորին պատասխանները համադրուելով՝ արդիւնքները կը փոխանցուէին փնտռող ազգայիններուն:

Փնտռուած անհատները ընդհանրապէս անյայտացած էին պատմական հետեւեալ դէպքերու ընթացքին.-

1- 1915ին ու անոր յաջորդող տարիներու կոտորածներուն կամ բռնագաղթի ժամանակ: Փնտռուածներու այս խումբը բնականաբար իր թիւով մեծագոյնն է: Մեծ եղած է մանաւանդ սուրիական անապատ մնացած կամ այնտեղ անհետացածներու համեմատութիւնը:

2- Օսմանեան բանակ զինուորագրուած եւ տուն չվերադարձած հայ զինուորներ:

3- Զինադադարէն ետք Կիլիկիա վերադարձած եւ 1920-21ի Կիլիկիոյ կոտորածներուն զոհուած կամ անոր հայաթափումին հետեւանքով անյայտացածներ:

4- Քեմալականներու կողմէ 1920-21ին Էսկիշեհիրէն, Կուտինայէն, Պուրսայէն ու շրջակայքէն Խարբերդ ու աւելի հեռուները աքսորուածներ:

5- 1922ի Զմիւռնիոյ աղէտին հետեւանքով կորսուածներ:

6- Ներքին գաւառներէն 1926-28ի վերջին բռնագաղթին հետեւանքով անյայտացածներ:

Հալէպ եւ Սուրիա ուղղուած փնտռտուքներու կողքին, պէտք է նշել նաեւ Սուրիայէն՝ արտասահման կատարուած փնտռտուքներու պարագան, երբ Սուրիա ապաստանած հայեր, իրենց հերթին, փնտռած են ենթադրաբար արտասահման ապաստանած իրենց հարազատները: Այդ փնտռտուքները շատ անգամ եղած են Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի կամ տեղւոյն հայրենակցական միութիւններու միջոցով՝ թերեւս անոր համար, որ փնտռողները ընդհանրապէս եղած են անգրագէտ մարդիկ, կամ Հալէպի

մէջ չեն ունեցած յստակ ու մնայուն հասցէներ եւ կամ իրենց տրամադրութեան տակ չեն գտնուած արտասահմանեան այն ազգային հաստատութիւններուն հասցէները, որոնց պէտք է յղուէին նման նամակները:

Հալէպէն՝ արտասահման կատարուած փնտռտուքներուն մէջ, կան նաեւ հարցումներ՝ Ա. Աշխարհամարտէն առաջ Միացեալ Նահանգներ ու այլ երկիրներ գաղթած հայերու մասին, որոնց Հալէպի հարազատները, աքսորի ճանապարհին, կորսնցուցած էին անոնց հասցէները:

Հակառակ Հալէպի ու շրջակայքի մէջ կատարուած մանրազնին փնտռտուքներուն, սակաւաթիւ բախտաւորներ միայն գտած են իրենց հարազատները ու միացած անոնց: Փնտռուողներէն շատեր հարցապնդուողներուն համար եղած են բոլորովին անծանօթներ, շատերու համար ըսուած է՝ թէ անոնք զոհուած են աքսորի ճանապարհին կամ սուրիական անապատին մէջ, ուրիշներու համար պատասխանուած է՝ թէ չեն աքսորուած ու մնացած են Երկիր, այլոց համար՝ թէ առեւանգուած են աքսորի ճանապարհին կամ սուրիական անապատին մէջ: Այլ խումբի մը համար տրուած են անոնց գտնուելու վայրին մասին ենթադրական տեղեկութիւններ, մինչ փոքր բնակավայրերու բնակիչներուն համար յաճախ յիշուած է՝ թէ այդ բնակավայրէն Հալէպի մէջ վերապրողներ չկան, որ կարենան պատասխանել ուղղուած հարցումներուն… Ու եթէ յանկարծ պատահէր հրաշքը ու գտնուէր կորսուած հարազատը, Առաջնորդարան հասած շնորհակալական նամակներուն վրայ առաջնորդ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան (1889-1951) կը սիրէր ձգել հետեւեալ մակագրութիւնը. «*Առաջնորդարանը իր պարտքը կը կատարէ միայն*»: Պատահած է որ Ֆրանսա ապրող հայ մը, որուն «*15 տարիներէ ի վեր կորուսեալ*» զաւակը գտնուած է Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանին միջոցով ու ղրկուած՝ հօրը, խնդրած է առաջնորդ Սիւրմէեան սրբազանէն, որ իր լուսանկարը ղրկէ իրեն, որպէսզի «*միշտ աղօթք ընեմ Ձեզի*»[6]:

Պէտք է հաստատել որ, Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանը ոչինչ խնայած է դիմողներու խնդրանքին գոհացում տալու համար եւ ըրած է կարելին՝ գտնելու փնտռուողներուն հետքը. փաստ՝ նամակ մը ստանալու օրն իսկ, տարբեր հասցէներով յղուած բազմաթիւ հարցումներն ու անոնց պատասխաններու ուշացումի պարագային եղած յիշեցումներն ու յանդիմանական տողերը:

Ազգային Առաջնորդարանը իր ծառայութիւնները չէ սահմանափակած միայն նամակագրական կապերով, այլ անհրաժեշտութեան պարագային, հետախոյզներ ղրկած է Հալէպի տարբեր թաղամասեր կամ սուրիական անապատ, կատարած է դրամական փոխանցումներ, օժանդակած է գտնուած հայրենակիցները արտասահման՝ իրենց հարազատներուն մօտ տեղափոխելու աշխատանքներուն, ինչպէս նաեւ այլ ծառայութիւններ:

Փնտռուողները ընդհանրապէս եղած են մօտիկ ազգականներ, հարազատներ՝ հայր, մայր, զաւակ, քոյր, եղբայր, կին, ամուսին եւն.: Ուրիշներ փնտռած են աւելի հեռաւոր ազգականներ, բարեկամներ, ընկերներ, ծանօթներ, դրացիներ...: Գտնուած են նաեւ մարդիկ, որ փնտռեն ոեւէ համագիւղացի, համաթաղեցի, համաքաղաքացի կամ նոյնիսկ համագաւառացի, ինչպէս օրինակ՝ Խարբերդի Քէսրիկ գիւղէն Ռուսաստանի Մայկոբ քաղաքը ապաստանած Յովհաննէս Նաճարեան Ասատուրովիչը, որ 1927ին պիտի գրէր. «*Խնդրեմ Ս. հայր, Խարբերդ նահանգի շրջանից քէսրիկցի, մալաթիացի, մազկերտցի, խօզաթցի, բերդակցի, չիմիշկազակցի, ովքեր որ կը գտնուին այդտեղ, մեծ եւ փոքր արու եւ էգ կարելի է մեզ գրել*»[7], իսկ Համբարձում Միհրանեան, տարի մը ետք Լենինականէն կը գրէր. «*Խնդրում եմ ձեզանից որ այդտեղ (Հալէպում) գտնուող բոլոր պայպուրտցիների անուանացուցակը ուղարկէք ինձ: Ես ձեզանից շատ եմ խնդրում որ այս խնդրանքս անպայման կատարէք: Մենք հոս բաւական մեծ թուով պայպուրտցիներ կանք, որով մեզանից իւրաքանչիւրը ունի իր ընտանիքի անդամների եւ կամ ազգականների կորուստը, եւ բոլորս ալ որոնում ենք այդ կորուստներին: Վերջերս սպացած սփոյգ տեղեկութեանց համաձայն հոտ բաւականի մեծ թուով պայպուրտցիներ պէտք է լինեն: Մեծ յոյսով ենք որ դուք ուղարկելով այդ անուանացանկը մեզանից շատ շատերուն մեծ ուրախութիւն կը պատճառէք*»[8]: Ծանօթ է, որ Հալէպի մէջ պայպուրտցիներ-բաբերդցիներ ընդհանրապէս չեն գտնուած, եւ Սիւրմէեան սրբազան նամակին վրայ աւելի ետք ձգած է հետեւեալ մակագրութիւնը. «*Չեմ կարծեր որ բաբերդցիք ըլլան, դա՛րձեալ պրպտել, եւ արդիւնքը գրել*»: Բազմաթիւ են օրինակները, երբ մարդիկ չստուգուած լուրի մը կամ նոյնիսկ ենթադրութեան մը վրայ հիմնուելով՝ գրած են նամակներ, ակամայ յիշեցնելով ժողովրդային առածը, թէ «Ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի»:

ՓՆՏՌՏՈՒՔՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հարազատներու փնտռտուքի շարժումը սկսած է Զինադադրի յայտարարութեան հետ եւ առաջին նամակները Հալէպ հասած են 1918ի վերջ-1919ի սկզբնաւորութեան ու անոնց հոսքը շարունակուած է մինչեւ 1970ականները: Մեզի ծանօթ վերջին դիմումը կը կրէ 1981 թուականը, որ Ազգային Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթ *Պարբերաթերթ* հանդէսին մէջ տպագրուած փնտռտուքի յայտարարութիւն մըն է[9]:

Նամակագրական կապը աշխուժացած է մանաւանդ 1926-28ին, երբ սուրիական անապատին մէջ տիրող երաշտին հետեւանքով, արաբական բազմաթիւ ցեղախումբեր ապաստանած են Անտիոքի ու Ամըքի շրջանները, իսկ տեղւոյն հայերը շփուելով անոնցմէ շատերուն հետ, անոնց վրաններուն տակ յայտնաբերած են իսլամացած բազմաթիւ հայորդիներ, ապա՝ սփիւռքահայ մամուլին մէջ, առ այդ տպագրած են

քանի մը լրատուութիւններ ու հրատարակած են գտնուած հայորդիներու ցուցակներ, որոնց յաջորդած է նամակներու եւ հարցումներու տարափ մը: Նոյն տարիներուն զուգադիպած է նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի մնացորդացին բռնագաղթը դէպի Սուրիա, երբ հազարաւոր հայեր Խարբերդէն, Բալուէն, Մալաթիայէն, Տիարպեքիրէն ու շրջակայ գաւառներէն անցած են Սուրիա[10], բան մը որ շատերու մօտ վերաթարմացուցած է հարազատներ փնտռելու միտքը եւ նորանոր յոյսեր ներշնչած անոնց:

Մեր տեսած նամակներուն մեծ մասը գրուած է 1920-1930ականներուն: Մեծ է նաեւ թիւը յաջորդ տասնամեակի նամակներուն: Դիմումները նուազած են զգալիօրէն 1940ականներէն, մասամբ՝ Բ. Աշխարհամարտի հետեւանքով ստեղծուած նամակագրական դժուարութիւններուն, ապա՝ շատերու մօտ նկատուող յուսահատութեան պատճառով, ինչպէս նաեւ փնտռողներէն շատերուն հետզհետէ կեանքէ հեռանալուն եւ այլ ազդակներու հետեւանքով:

ԱՌԱՆՁԻՆ, ԻՒՐԱՅԱՏՈՒԿ ԴՐՈՒԱԳ-ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Ամփոփ ձեւով ներկայացնենք քանի մը իւրայատուկ դրուագներ, վերցուած՝ մեր տեսած նամակ-դիմումներէն, թէեւ համոզուած ենք որ կ'արժէ խօսիլ գրուած իւրաքանչիւր դիմում-նամակի մասին առանձին-առանձին, առանց բացառութեան, որովհետեւ բոլորն ալ ողբերգական կեանքի մը, կեանքերու՛ պատմութիւններն են իրենց յոյզերով, յոյսերով, ուրախութիւններով եւ… յուսախաբութիւններով:

- Մեծ թիւ կազմած են անոնք, որոնք 1915ին անչափահաս ըլլալով, չեն իմացած իրենց անուն-ազգանունը եւ հետեւաբար չեն գիտցած թէ որո՛նց զաւակներն են իրենք, ո՛րտեղացի են ու հետեւաբար՝ ինչպէ՛ս պէտք է փնտռեն իրենց հարազատները:
- Հայուհի մը, որ կը փնտռէր 1915ին ընդամէնը 4 տարեկան եղած իր եղբայրը, մատնանշած է՝ թէ եղբայրը վստահաբար չի յիշեր իր անուն-մականունը, եւ հետեւաբար զինք փնտռելու եւ գտնելու յոյսերը բացառուած են, բայց աւելցուցած է նաեւ՝ որ ան արտաքինով շատ նման էր իրեն, եւ առ այդ՝ նամակին կցած է իր լուսանկարը եւ խնդրած՝ որ Հալէպի ու շրջակայքին մէջ իրեն նմանող եւ համապատասխան տարիք ունեցող խարտեաշ պատանի մը գտնելու պարագային՝ իմացնեն իրեն[11]:
- Ուրիշ մը, Թովմաս «Նալպանտեան», բնիկ տիարպեքիրցի, Աբխազիայէն, մանրամասն նկարագրած է Տիարպեքիրի իրենց տունը, թաղը, դրացիները ու խնդրած որ մարդիկ բարի ըլլան եւ ճշդեն իրեն անծանօթ իր իսկական մականունը, «*որպէսզի ճիշդ ազգանունս իմանամ եւ գոնէ հարազատներից մէկը գտնեմ աշխարհում*»[12]:
- Ռոտոսթոցի Գալուստ Սահակեան, իր քոյրն ու քեռորդին գտնելու յոյսով, 1931ին գրած է Հալէպ, ուր ըսած է թէ իր քոյրը «*իր ամուսինովը եւ*

մէկ զաւակովը 1915ին աքսորուած է Տէր Զօր, յետոյ ամուսինը ջարդը տարած են, մեր լսածին համաձայն քոյրս եւ զաւակը Տէր Զօրէն արաբ շէյխ մը տարած է, այս չափը ըսած են, շատ ու շատ կ'աղաչեմ որ նամակիս պատասխան գրելը չի յետաձգէք, որ աչքս ճամբան չի մնայ»[13]: *«Աչքը ճամբան մնացած»* Սահակեան, նոյն հարցով անգամ մը եւս դիմած է ճիշդ քառորդ դար անց՝ 1955ին: Իր այդ դիմումը եւս մնացած է անհետեւանք[14]:

- Կին մը դիմած է Առաջնորդարան, անոր համար որ երազին մէջ երեք անգամ ըսուած է իրեն՝ թէ իր զաւակը ողջ է եւ յոյս յայտնուած թէ պիտի կարողանայ գտնել զայն[15]: Ուրիշներ իրենց հարազատներուն ողջ կամ մեռած ըլլալը ստուգելու համար յաճախ դիմած են գուշակներու, ու անոնց տուած դրական պատասխաններէն ետք լծուած զանոնք փնտռելու աշխատանքին եւ առ այդ գրած են Հալէպ:
- Հետաքրքրական է նաեւ 1958ին Իրաքէն յղուած արաբերէն նամակ մը, գրուած՝ Իրաքի Ալ Աշքայանի ցեղախումբի անդամներէն՝ Մահմուտ Իպրահիմ Իսհակ անուն անձի մը կողմէ, ուր ան հայոց մօտ կը փնտռէ իր հայրը՝ հայկական արմատներ ունեցող Իպրահիմ Իսհակը, որ 1934ին Իրաքի Թէլ Աֆար քաղաքէն մեկնած է անորոշ ուղութեամբ ու չէ վերադարձած[16]: Ըստ երեւոյթին, Ցեղասպանութեան օրերուն, արաբներու մօտ ապաստանած, իսլամութիւն ընդունած ու յիշեալ ցեղախումբին մէջ ամուսնանալով ընտանիք կազմած հայ մըն է յիշեալ Իպրահիմ Իսհակը, որ աւելի ետք, լսելով իր ցեղին ձայնը, անցած է Հալէպ կամ այլուր, միացած ազգակիցներուն, իսկ իսլամ զաւակը, տարիներ ետք, իր հերթին, լծուած է կորսուած հայրը գտնելու աշխատանքին:

Կարելի է տալ բազմաթիւ այլ օրինակներ եւս, բայց ներկայացուածը բաւարար է պատկերացնելու համար վիշտը, հոգեկան դժուարին ապրումները, տառապանքն ու ցաւը, որ բաժինը եղաւ այն մարդոց՝ որոնք Ցեղասպանութեան հետեւանքով կորսնցնելով իրենց հարազատները, ամբողջ տասնամեակներ ապրեցան բարի լուրի մը, ուրախ խապրիկի մը կամ պատահական հանդիպումի մը երազով, ու անոնցմէ շատեր իրենց հետ գերեզման տարին այդ երազը, միաձուլուած՝ կորսուած զաւակի մը, հօր մը կամ մօր մը կորուստի անդարմանելի ցաւին:

Ստորեւ հրատարակութեան կու տանք նիւթին հայող քանի մը անտիպ նամակներ: Փոխած ենք միայն աբեղեանական ուղղագրութեամբ գրուած նամակներուն ուղղագրութիւնը եւ անհրաժեշտութեան պարագային՝ կատարած ուղղագրական ու կէտադրական հպումներ:

Հրատարակուող նամակները կը պահուին Բերիոյ Հայոց Թեմի Դիւանատան մէջ:

Ա.1

Դեկ. 1927-Յունուար 1928
Ռուսիա-Մայկոպ

Շնորհաւոր նոր տարի եւ բարի կաղանդ

Գերապատիւ Սրբազան հայր Տ. Արտաւազդ Ծ. վարդապետ եւ Առաջնորդ հայոց Հալապի

Հոգեւոր Ս. հայր,

Նուաստս Խարբերդ նահանգի շրջանից, Քէսրիկ գիւղի բնակիչներէն մին, Խոյուոր Օվանից Նաճար Ասատուրի որդին Յովհաննէս Նաճարեանցս, կը փնտռեմ իմ եղբօր որդին Անդրանիկը որ հիմա 16 տարեկան է, եւ քրոջս որդիները Կարապետ որ հիմա 18 տարեկան է եւ Սարգիսը 15 տարեկան է, որոնց հօր անունն է Պաղտասար եւ մօր անունը Աննա, թէպէտ ես ինքս Քէսրիկ ծնուած եւ Քէսրիկ գիւղիցն եմ, սակայն տաճիկների տուած նեղութեանց առթիւ Խօզաթ գիւղաքաղաքը փոխադրուեցանք, որպէսզի մի քիչ հանգիստ գտնենք, եօթն տարու չափ անդ մնալով դարձեալ վերադարձանք Բերդակ գիւղ Ս. Տնիկ թաղը, եւ այդ գիւղի ժողովուրդը մեզի անուանում էին Խօզաթցոնք, եւ այն տեղից երեք տարուց յետոյ Համաշխարհային Պատերազմն ծագեցաւ, տաճիկներն սկսեցին հայեր կոտորել, այդ առթիւ մեր Անդրանիկ անուն երախան ստիպուած մի ծանօթ թուրքի յանձնեցինք պահելու համար, եւ մենք խոյս տալով փախուստի դիմեցինք քրտերի մէջ ապաստանուեցանք միառժամանակ եւ այնտեղ լուր առնում էինք որ ամերիկացին եկած յետամնաց հայ որբ երախաները հաւաքած այդ կողմերը բերած են, մինչեւ ռուս զօրքի գալը եւ այդտեղից գնացինք Երզընկան, Երզընկայից գնացինք Կարին եւ Կարինից փախանք Ռուսաստան, եւ այդպիսով կորուսինք մեր հարազատներին, այն օրից ի վեր փնտռում եմ իմ կորուստներն եւ ոչ մի տեղեկութիւն չեմ ստացած, ուստի սոյն աղերսագրաւս դիմում եմ քեզ սրբազնութեանդ Ս. աջըն համբուրելով խնդրում եմ որ իմ խնդրանքն զանց չառնէք առանց մերժելու հայրախնամ օժանդակ աջակցութիւնդ ցոյց տալով զմեզ, անհունս պիտի ուրախացնէք, բարեացակամ շնորհիւդ երախտապարտ կացուցանելով զմեզ, տեղուիդ որբանոցներն դիմեցէք, Պաղտատու սդասիոնին քովը միւսի Ֆռլայէմբինի որբանոցը, տղան Միսակ էֆէնտուն[17] հարցուցէք, Պէյրութ Ղազիր որբանոցը դիմեցէք, գուցէ այդ տեղերից որեւէ տեղեկութիւն կը ստանաք: Այդ կողմից մի տիկին եկաւ աստ, անձամբ գնացի նրա մօտ, վերոյիշեալ տեղեկութիւններն տալուց յետոյ ասաց որ բերդակցի Աղաւնի անուամբ մի տիկին թուրքի մի հետ մի առ ժամանակ կենակցելով ի վերջոյ առիթից օգտուելով իր երկու երախաներով փախեր եկել է կողմդ, նրան կանչիր հարցուփորձելով գուցէ որեւէ տեղեկութիւններ կը ստանաք մեր կորուստների առթիւ եւ մեզ կը տեղեկագրէք:

Խարբերդ Նահանգի շրջանից Բերդակ գիւղի բնակիչներէն մին, տակերմանճի[18] Օվակիմին աղջիկը Խումարը, փնտռում է իր զաւակներին, աղջկան Աղաւնիին որ հիմա 28 տարեկան է, եւ տղան Դաւիթին որ հիմա 24 տարեկան է, եւ հայրերուն անունը Գասպար, եւ փնտռում է իր եղբօրորդոյն Գարեգինին որ հիմա 18 տարեկան է, հայրին անունը Մինաս եւ մօր անունը Նազլի:

Խարբերդ Նահանգի շրջանից Ատիեաման գիւղաքաղաքից բնակիչներէն մին, Յակոբ Սամուրեանը փնտռում է իր զաւակները, մայրերուն անունը Մայրամ է, մեծ տղուն անունը Յակոբ է, որ հիմա 23 տարեկան է, իսկ փոքրին անունը Նազար է որ հիմա 18 տարեկան է, իսկ աղջկան անունը Թուրվանտա է որ հիմա 15 տարեկան է, եւ իր քրոջ որդին Սարգիսը որ հիմա 31 տարեկան է եւ հօրը անունը Յակոբ է եւ մօրը անունը Աննա է:

Խարբերդ Նահանգի շրջան Մազկերտ գիւղի բնակիչներէն մին Զարդար Նունովարդանեանը փնտռում է իր եղբօր որդիներուն Միհրանին որ հիմա 19 տարեկան է եւ աղջիկան անունը Աննա որ հիմա 24 տարեկան է, հայրերուն անունը Սարգիս է եւ մայրերուն անունը Սառա է:

Խարսա Նահանգից Պարեախտար գիւղի բնակիչ ազգայիններէն մին Վարսենիկը փնտռում է իր տղուն Ցոլակին որ հիմա 21 տարեկան է, հայրին անունը Խաչատուր եւ ազգանունը Ալեքսանով:

Կը եզրակացնեմ խօսքս չունենալով ուրիշ որեւէ հարկաւոր գրելիք: Մնամ երախտապարտ մինչ ցկեանս ձերդ խոնարհ ծառայ եւ սպասող գրուս փոխադարձ պատասխանին

Նաճարեան Յովհաննէս Ասատուրովիչ

Ա.2

Համար 7554 1 Մարտ 1928

Մեծայարգ
Տիար Նաճարեան Յովհաննէս Ասատուրովիչ
Maikope- (Russie)

Ստացած ենք Ձեր 1928 Յունուար մէկ թուակիր գրութիւնը որով տեղեկութիւն կը խնդրէիք Ձեր եղբօրորդւոյն Անդրանիկի եւ Ձեր քրոջորդւոյն Կարապետի ու Սարգիսի եւ այլ կարգ մը Քէսրիկցի, Բերդակցի, Ատիեամանցի եւ այլ ազգայնոց մասին:

Իբրեւ արդիւնք մեր կատարած պրպտումներուն, կը փութանք Ձեր սիրելութեան հաղորդելու որ.-

1- Խարբերդի եւ յարակից գիւղերու Հայրենակցական Միութեան վարչութիւնը 26 Փետրուար թուակիր պատասխանագրով մը կը հաղորդէ թէ Անդրանիկի ուր ըլլալը բոլորովին անյայտ կը մնայ, իսկ Կարապետի ու

Սարգիսի մասին տրուած տեղեկութեանց համաձայն, անոնցմէ մին թուրքերու ձեռամբ զարնուած իսկ միւսն ալ մեռած է բնական մահով:

2- Բերդակցի Տէյիրմէնճի Յովակիմին աղջկան Տիկ. Խումար Յարութիւնեանի աղջիկը Աղաւնին կը մնայ եղեր Խարբերդի Շուշազ իսկ տղան կը գտնուի եղեր Փինօղլի գիւղը: Ասկէ զատ Հալէպ կը մնայ յիշեալ տիկին Խումարի քոյրը եւ քոռորդին Լուտերը, որ կը ճանչցուի Առաքելեան ազգանունով: Տիկին Խումար յիշեալներու հետ կրնայ թղթակցիլ ուղղակի Առաջնորդարանիս հասցէով:

3- Ատիեամանցի Յակոբ Սամուրեան որ կը փնտռէր իր պարագաները, ներփակ կը յղենք Ատիեամանի Հայրենակցական Միութեան Հալէպի վարչութեան 29 Փետրուար թուակիր գրութիւնը, ուր հարկ եղած ծանօթութիւնները տրուած են իր կորուստներու մասին. հաճեցէք ներփակ նամակը յանձնել իր հասցէին:

4- Մազկերտցի Աննան, իր եղբօրը Միհրանին հետ, ներկայիս Մարսիլիա-Ֆրանսա կը գտնուի:

Մեր կատարած քննութեանց արդիւնքը յայտագրելով Ձեր սիրելութեան, մնամ աղօթարար

Արտ. Վրդ.
Առաջնորդ Հայոց Հալէպի

Բ.1

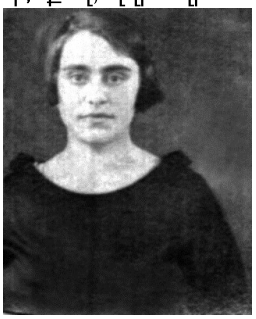
Գոլոմպոս Ohio
Նոյ. 28 1928

Գերապատիւ Տիար,
Տ. Արտաւազդ Ծ. Վ. Սիւրմէլեան

Յարգելի հայր իմ,

Թերթին մէջ կարդալով Ձեր կատարած մեծ պաշտօնը եւ որբերու ու որբուհիներու արաբներու եւ թուրքերու քովէն վերադառնալնին լսեցի, շատ ուրախ եւ անհամբեր կ'զգամ ու կը ցաւիմ Հալէպէն հեռանալուս, ասկէ տասը տարի առաջ ես ալ Հալէպ էի, որ 6 վեց ամիսի չափ հայոց որբանոցը մնացի, բնիկ մարզուանցի եւ այդ տեղի եկեղեցականներէն լաւ ճանչցուած Վահրամ Եփրեմեանի քոյրն եմ, տարագրութեան միջոցին քաղաքէն ելլելով ընտանեօք մինչեւ Հեքիմ Խան հասանք, որ յաջորդ օրը Գանլը Տերէ ըսուած տեղը հասնելով քիւրտերը մեծ կոտորած մը ըրին մեր բանակին որ ես մեծ եղբօրս հետ ազատեցայ, բայց մայրս զոհ տուի, իրեն հետ կար պզտիկ եղբայրս միայն չորս (4) տարեկան որ մեռած չէր, մեր թուրք պահապանները ըսին որ մանուկը ձիու վրայ հեծցուցած հետերնին տարին, հարկաւ այդչափ պզտիկ տղայ մը գտնելը շատ դժուար է, բայց նորէն յոյսս չեմ կոտրեր, որովհետեւ այն տեղերը շատ ալ հայ կիներ եւ աղջիկներ տարուած էին: Պատուելի հայր իմ, չեմ ուզեր իմ նամակովս ձեզ յուզել կամ ձանձրացնել, բայց կ'աղաչեմ միայն ինծի երկտողով մը իմացուցէք որ այդչափ հեռու տեղերաց ալ եկողներ կա՞ն[19], նամակիս մէջ

պիտի գտնէք նկարս, որ տղեկը ճիշդ ինծի կը նմանէր, ոսկեգոյն մազերով բայց հաւանական շագանակագոյն դարձած է, աչքերը կապոյտ, պայծառ դէմքով, վզին վրան ալ ճիշդ դէմքին տակը վէրքէ մնացած կտուկ մը նշան մը ունէր, անունը չյիշեր, որ Յակոբ Եփրեմեան էր:

Կ'աղաչեմ այս տեսակ մէկը ըլլալէն կամ չըլլալէն ինծի իմացուցէք կամ այս նկարով նամակս պահեցէք կարելի է օր մը պէտք ըլլայ:

Աստուած հայ ազգիս ազատութիւն, սէր եւ միութիւն, եւ ձեզ պէս մեծ անձերուն ալ կարողութիւն ու համբերութիւն պարգեւէ:

Անկեղծ զաւակդ
Մարիամ Եփրեմեան

Մարիամ Եփրեմեան

86 Barthman Ave.
Columbus, Ohio

Բ.2

Համար 8727 — 25 Դեկտեմբեր 1928

Համեստուհի
Մարի Եփրեմեան
86 Barthman Ave.
Columbus, Ohio

Ձեր Նոյեմբեր 28 թուակիր նամակը ստացանք եւ համաձայն Ձեր խնդրանքին քննութիւն կատարել տուինք տեղւոյս ազատագրեալներու մէջ, Ձեր եղբօր Յակոբի մասին որոշ տեղեկութիւն մը առնելու յոյսով:

Ազատագրուած որբերով շահաքրքրուող մարմինը մեզի կը հաղորդէ թէ իրենց միջոցներով ազատուած տղայոց մէջ այդ անունով մէկը չէ գտնուած:

Ձեր խնդրանքը միշտ նկատի պիտի ունենանք եւ եթէ յառաջիկային հնարաւոր ըլլայ,- ինչ որ չենք յուսար,- Ձեր եղբօր Յակոբի մասին նոր տեղեկութիւն մը առնել, Ձեզի կ'իմացնենք:

Հայրական սիրով եւ օրհնութեամբ
Մնամ աղօթարար

Առաջնորդ Հայոց Բերիոյ
Արտաւազդ Վրդ.

Գ.1

1929 Նոյեմ. 22
Ռուսճուք

Պատուարժան
Թաղական Խորհուրդ
Ս. Եկեղեցւոյն-Հալէպի

Յարգելի Տեարք,

Տեղւոյս ազգայիններէն այրի տիկին Զարուհի Ակնայ Կարմրակ գիւղէն Խաչատուր Ղազարեանի ընտանիք, Ակնայ քաղաքէն Տիար Ստեփան Մազմանեանի դուստրն է, որը ներկայիս կը բնակի հոս, իր ծնողաց մօտ:

Սոյն տիկին Զարուհի, իր հինգ զաւակներով վերջին սարսափելի պատերազմի տարագրեալն լինելով, իր 5 անչափահաս զաւակօք, մինչեւ Հալէպի մէջ կը հասնի, եւ սակայն իր զաւակներէն 2-3ը ճանապարհին անսուաղութեամբ կը մնան, կ'անհետանան, եւ իր կարծիքով, երկու չափահասները ողջ լինել կը կարծէ:

Իր հինգ զաւակներու անուններն են՝

1- Նազենի, դուստր, որ ներկայիս 25 տարեկան է:

2- Սերոբ, մանչ, որ ներկայիս 23 տարեկան է:

3- Կարապետ, մանչ, որ ներկայիս 20 տարեկան է:

4- Խուտէմ, մանչ, որ ներկայիս 18 տարեկան է:

5- Յովակիմ, մանչ, որ ներկայիս 16 տարեկան է:

Տիկին Զարուհի Խաչատուր Ղազարեանի այս հինգ զաւակներէն մէկը, մանչ թէ աղջիկ անորոշ է, ներկայիս Հալէպ կը գտնուի եղեր, եւ, թէ՛ Ակընն եւ թէ՛ Կ. Պոլիս լուր առնելով, գրած տեղեկացուցած են հոս:

Արդ, ներկայիս աւելորդ չեմք համարիր, մանրամասնօրէն տեղեկացնելու թէ յիշեալ տիկին Զարուհին տարագրութեան սոսկալի թուականներէն 1921ին իր ծննդավայրը դարձած է միայնակ, եւ 1925ին Պուլկարիոյ Ռուսճուք քաղաքս գտնուող տիար Ստեփան Մազմանեանի մօտ կը բնակի, որը եւ իր ծնողքն է:

Տիկին Զարուհի իր հինգ զաւակները տարագրութեան արհաւիրքներուն մէջ, մեծամեծ գուրգուրանքներէ յետոյ, անհետացած տեսնելով, խիստ տխուր ու անմխիթար, երբ ներկայ լուրը կ'առնէ իր մէկ կորսուած զաւկին ողջ եւ ուր մնալուն կը տեղեկանայ, սրտատրոփ կը սպասէ ակնդէտ, իր զաւկին գալստեան արժանանալու:

Եւ, միթէ չ'արժե՞ր որ, հոգեւոր հարք, արգոյ թաղական, աղքատախնամ, որբախնամ վարչութիւնք փոյթ տանին, սոյն մանչ թէ աղջիկ զաւկին հետքը գտնելու եւ որոշ ծանօթութիւն փութացնելու, ի մխիթարութիւն իւր անմխիթար այրիացեալ մօր, տիկին Զարուհիի:

Ներկայիս կը փութամ յայտնելու թէ այդ զաւակը, ըլլայ մանչ թէ աղջիկ, եթէ Ձեր ջանիւք գտնուի ու այս կողմ ղրկուելու վիճակի մնայ խնդիրը.-

Աւելորդ չեմք համարիր յայտնելու որ, հոս, տիկին Զարուհիի ծնողքը, տիար Ստեփան Մազմանեան եւ իւր որդիքը, Գառնիկ, Դաւիթ եւ Յովհաննէս, ի վիճակի են զաւակը այս կողմ անցընելու օրինական միջոցները գործադրելու:

Ուստի, կը խնդրուի պատ. խորհուրդէդ, կամ պատկանեալ Որբախնամ վարչութենէն, որպէսզի բարի լինիք, նախ զաւակը գտնել եւ ըստ այնմ տեղեկագրել խորհրդոյս թէ՝

Ա. Ի՞նչ է անունը, եւ որու՞ մօտ կը գտնուի:

Բ. Այս կողմ ղրկելու համար, ինչպիսի՞ օրինական գործողութեանց պէտք կայ Ձեր կողմէ, եւ որբին ծնողքին կողմէ:

Գ. Դրամական ինչպիսի՞ ծախուց գումարի պէտքը անհրաժեշտ է, տեղեկացնել Թաղ. Խորհրդոյն՝ ի գիտութիւն:

Քաջ վստահ լինելով որ, պիտի բարեհաճիք սոյն գրութեան իբր մխիթարիչ պատասխան փութացնել մեզ, կը մնամ աղօթարար վասն Ձեր

Գրիգոր քահանայ Գասպարեան
Աւագերէց Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ

Տիկին Զարուհիի հասցէն է հետեւեալը. Ստեփան Մազմանեան-Ռուսճուք-Պուլկարիա:

Գ.2

1931 Փետրուար 22
Ռուսճուք

Գերաշնորհ
Տ. Արտաւազդ Ծ. Վ. Սիւրմէեան
Առաջնորդ հայոց Հալէպի

Գեր. Ս. հայր,

Կը յիշէք անշուշտ որ, տարի մը առաջ տեղւոյս ազգայիններէն մէկուն աղջկան փնտռտուքը կատարուեցաւ Ձեր միջոցաւ, եւ շատ գոհ եմք որ գտնուած է այդ աղջիկը, Մարիամը[20], որը ամուսնացեր է Պրն. Վահան Աւետիսեան խնուսցի, արհեստով շէօֆէօր[ի հետ], իսկ Մարիամը ակնցի, Խատէմ գիւղի բնիկներէն է, եւ որուն մայրը տիկին Զարուհի Ղազարեան քաղաքս կը գտնուի:

Արդ, սոյն վերոյիշեալ ծանօթութիւնները տալով, ներկայիս կը խնդրուի Ձերդ սրբութենէն, որպէսզի բարեհաճէիք ներփակ գրութիւնը վերոյիշեալ Պրն. Վահանին, կամ տիկնոջը Մարիամին հասցնելու,- եւ

Լսելով որ բաւական թոգաթցիներ կը գտնուին եղեր հոդ, եթէ կարելի է գաղթականաց ցանկէն քաղուելով անունները ղրկուի հոս, իրենց հայրենակիցներուն ներկայացնելու համար:

Մնամ ‘ի համբոյր Ձեր օծեալ Ս. աջոյն
Գր. Քհնյ. Գասպարեան
Աւագերէց Ս. Եկեղեցւոյս

Նամակին ծայրը Սիւրմէեան Սրբազան մակագրած է հետեւեալը.
«Գոհացնել, յանձնել:
28 Փետրուար 931 Արտ. Եպսկ.»:

Նամակին դարձերեսին կայ վերոյիշեալ Վահան Աւետիսեանի հասցէն:

Դ.

Գեր. Տ. Զարեհ Ս. Եպս. Փայասլեան
Առաջնորդ հայոց Հալէպի թեմի
Հալէպ

Բնիկ Սեբաստիայի Զառա գիւղացի, ներկայիս 77 տարեկան եւ հայկական ընդհանուր տարագրութիւնից յետոյ Լենինականում հաստատուած Էլճիկեան խաչիկ Նիկոլի փնտռում է իր

1 Իր կինը՝ Սեբաստիայի Գարապուլաղ գիւղացի Ճօմարտեան Արմաւենի Դանիէլի
2 Որդին Նիկոպապ Էլճիկեան (1915 թուին 12 տարեկան)
3 Աղջիկը Ագապի Էլճիկեան (1915 թուին 11 տարեկան)
4 Որդին Յովհաննէս Էլճիկեան (1915 թուին 8 տարեկան)
5 Որդին Սոկրատ Էլճիկեան (1915 թուին 6 տարեկան)
6 Որդին Արզուման Էլճիկեան (1915 թուին 4 տարեկան)
7 Որդին Մեսրոպ Էլճիկեան (1915 թուին 2 տարեկան)
8 Որդին Սերոբ Էլճիկեան (1915 թուին 1/2 տարեկան)

Խնդրարկուի յայտարարութեան համաձայն, իր Էրզրումի շրջանում, թրքական բանակի մէջ զինծառայութեան միջոցին, ընտանիքը տարագրուել է Զառայից եւ ողջամբ հասել մինչեւ Տիվրիկ, որից յետոյ ոչ մի տեղեկութիւն հնարաւոր չի եղել ստանալ:

Մասնաւոր կերպով խնդրում եմ Հալէպի եւ Ամերիկայի Սեբաստիայի Վերաշինաց Միութիւնների միջոցով կատարել հարկ եղած փնտռտուքները եւ ոգի ու կեանք շնորհել մի ծերունի աշխատաւոր հօր՝ որը իր մայր հայրենիքի խաղաղ կեանքը անց է կացնում իր հարազատների հոգեմորմոք յիշատակով:

Համբուրիւ Ս. աջոյդ եւ սպասելով Ձեր սրբազնութեան փրկարար կարգադրութեան, մնամ որդիական խորին ակնածանօք

17/5/1955 թ. Յարութիւն Պալեան
Լենինական

Փնտռողի հասցէ.
Էլճիկեան Խաչիկ Նիկոլի
Լենինական 15 փողոց, 231 տուն:

Ե.

Դեկ. 7 1958
Սոֆիա Պուլկարիա

Թաղական Խորհուրդ Հալէպի,
Մեծայարգ Տեարք,

Սոյն նամակը գրողը Ձեզ Պուլկարիոյ մէկ հայ քաղաքացին է որը կը բնակի Պուլկարիոյ մայրաքաղաքը՝ Սոֆիա, իմ անունս է Թագուհի Սուքիաս (հօր անունով) Սավայեան է: Ձեզմէ մեծ խնդրանք մը ունիմ այն է ինձ օգնէք որ կարենամ իմ կորսուած քոյրս գտնամ ու կարենամ անոր հետ կապ հաստատել: Քոյրս կորսնցուցած եմ հետեւեալ պարագաներու տակ. 1915ին քոյրս որուն անունը է Հաճի Մաննիկ Պօղոս Կակալըեան Ռոտոսթոյէն (Թեքիրտաղ) աքսորուած են դէպի Տէր Զօրի կողմերը, 2-3 տարի վերջը, պատերազմի վերջաւորութեանը, աքսորեալներուն վերադարձի ժամանակ յիշեալ քոյրս մնացած է Հալէպ եւ ամուսնացած է արապի հետ, այս պարագան հաստատ ծանօթ է մեզի, բայց ես աւելի ուշ իմացայ այն պատճառաւ որ ես աքսոր չեմ գացած: Մօտ անցեալներս Ձեզ ուրիշ նամակ մըն ալ ուղղած եմ, միեւնոյն պարունակութեամբ, բայց դժբախտաբար մինչեւ հիմա ոեւէ տեղեկութիւն մը չունիմ ու չեմ գիտեր թէ նամակս իր նպատակին հասա՞ծ է կամ թէ ոչ, հետեւաբար խնդրեմ բարի եղէք ու այս նամակս անպատասխան մի ձգէք, նոյնիսկ եթէ Ձեզ ոեւէ դժուարութիւն չի պատճառեր նախ, փնտռելէ առաջ ինձ երկտողով մը իմացուցէք թէ նամակս ստացուած է ու թէ կը համաձայնիք Ձեզմէ կախեալը ընէք քոյրս գտնալու համար կամ ոչ:

Քոյրս հիմա մօտ 56-57 տարեկան կայ, բացի այդ Ձեզի կու տամ նոյնպէս եւ մանրամասնութիւններ Ռոտոսթօ (Թեքիրտաղի) քաղաք ապրած ժամանակ, այն նպատակով որ հոտ շատ հաւանական է Ռոտոսթոյէն հայեր գտնուին որոնք կրնան օգտակար ներկայանալ այս մեր պարագային: Քոյրս կը բնակէր Ռոտոսթոյի Սրբ. Թագաւոր թաղը, ժողովարանին դէմը, հօրը անունը էր Պօղոս Կակալըեան, որը հողագործութեամբ կը պարապէր:

Ես վստահ եմ որ Ձեզ ծանօթ է որքան մեծ ուրախութիւն պիտի ըլլայ ինձ համար եթէ կարենամ քոյրս գտնալ, այդ պատճառաւ անտարակոյս Ձեր մարդասիրութեան վրայ կասկած չունենալով վստահ եմ որ ինչ որ կախում ունի Ձեզմէ պիտի կատարէք: Այս առթիւ խնդրեմ ընդունեցէք իմ կանխաւ շնորհակալութիւններս ու երախտապարտութիւնս: Վերջին խնդրանքս է ինչպէս գրեցի աւելի վերը, իմացուցէք ինձ նամակս ստացած էք կամ ոչ ու ինչ նպատակ ունիք:

Հասցէս հետեւեալն է.
Takouhi Savaian, Rue Antim I, 22 Sofia, Bulgarie

Մնամ Ձերդ յարգանօք՝
Թ. Սավայեան

Զ.

Երեւան, 29 12 1959 թ.

Հալէպի հայոց առաջնորդին,
Յարգելի Սրբազան,

1915 թուի հայ աղէտի ժամանակ, աքսորավայրում, Ռակկայի կողմերը կորցրի քրոջս Ռեբեկային: Բնիկ պալըքեսիրցի, հօր անունը Սարգիս, մօր անունը Նարդուհի: Պաղտատից մեր մի հայրենակից գրում է որ նա Ռեբեկային տեսել է Սիրիայի Մէատին քաղաքում 1917 թուին, այդ ժամանակ Ռեբեկան ամուսնացած է եղել մի արաբ յիսնապետի հետ եւ ունեցել է երկու երեխաներ:

Մեծապէս խնդրում եմ Ձեզ, այս տուեալների հիման վրայ հնարաւորութիւն ունենայիք Տէր Զօրի առաջնորդի եւ կամ այլ միջոցներով փնտռել քրոջս եւ ինձ բարի լուր մը հաղորդել քրոջս վիճակի մասին: Ներկայումս քոյրս պիտի լինի մօտ 55 տարեկան:

Միեւնոյն ժամանակ կը խնդրէի այս մասին հաղորդէիք Հալէպում ապրող պալըքեսիրցիներին, որպէսզի նրանք եւս հետաքրքրուէին քրոջս բաղդովը:

Ձեր հոգատարութեան համար նախօրօք իմ խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում Ձեզ:

Ռեբեկայի եղբայրը՝ Յարութիւն Սարգիսեան

Հասցէ. Հայկ. ՍՍՌ Երեւան, Ստալին Գրատեան փողոց, 48 տուն:

Նամակին կցուած է Ազգային Առաջնորդարանի դիւանապետ Սամուէլ Գայնաքեանին յղուած Սարգիս Սէլեանի երկտողը, ուր կ'իմացնէ թէ «Ծանօթ նամակը կը վերադարձնեմ ապարդիւն փնտռտուքներէ վերջը: Հոս 3-4 պալըքեսիրցիներ միայն կան, որոնք ոչինչ գիտեն…»:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Կ. Պոլիս, 41.5x57.5 սմ.: Լոյս տեսած է 28 թիւ, կամ՝ աւելի:

[2] [Աղեքսանդրիա], տպագրութիւն-հրատարակութիւն Արամ Ստեփանեանի, 1916, 24 էջ:

[3] Գուժկան Սեբաստիոյ (Կարապետ Գաբիկեան), *Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց Եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ*, Պոսթըն, Տպ. «Հայրենիք», Հրատ. Ամերիկայի «Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան», 1924, էջ 543:

[4] Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆոնտ 420, ցուցակ 65, համարեա բոլոր գործերը:

[5] Այս բոլորը, համապատասխան ուսումնասիրութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով ճոխացուած, կը յուսանք հրատարակութեան տալ ոչ հեռու ապագային:

[6] Դիւան Բերիոյ Հայոց (ԴԲՀ), Մկրտիչ Մարգարեանէն Արտաւազդ Ծ. Վրդ. Սիւրմէեանին, 20 Յունուար 1926, Լանսէէն (Իզէր-Ֆրանսա):

[7] ԴԲՀ, Յովհաննէս Նաճարեան Ասատուրովիչէն Հալէպի Առաջնորդին, Մայկոբէն (Ռուսիա): Անթուակիր, հաւանաբար 1927:

[8] ԴԲՀ, Համբարձում Միհրանեանէն առ «Յարգելի տեարք», 26 Ապրիլ 1928, Լենինականէն:

[9] «Կը փնտռեն», տե՛ս՝ *Պարբերաթերթ*, Հալէպ, Դ. Տարի, թիւ 1 (10), Յունուար-Մարտ 1981, էջ 95:

[10] ***Ծ.խ.***- Այս մասին կարդալ այս հատորին մէջ Վահէ Թաշճեանի եւ Անի Ֆիշենկճեանի յօդուածները:

[11] Տե՛ս՝ աստ, նամակ թիւ Բ.:

[12] ԴԲՀ, Թովմաս Նալպանտեանէն առ «Մեծայարգոյ եւ Սրբազան Տեարք», Աբխազիայէն (Խորհրդային Միութիւն), 23 Օգոստոս 1967:

[13] ԴԲՀ, Գալուստ Սահակեանէն առ «Պատուարժան հոգաբարձութիւն Հալէպի հայոց», 17 Մայիս 1931, Worcester Mass.էն:

[14] ԴԲՀ, Գալուստ Սահակեանէն Հալէպի Առաջնորդին, 24 Մարտ 1955, Worcester Mass.էն:

[15] ԴԲՀ, Զուարթ Աբրահամեանէն՝ Հալէպի Առաջնորդին, 21 Յուլիս 1929, Եգիպտոսէն:

[16] ԴԲՀ, Մահմուտ Իպրահիմ Իսհակէն Հալէպի Հայոց Առաջնորդին, 7 Ապրիլ 1958, Թէլ Աֆարէն (Մուսուլ-Իրաք, արաբերէն լեզուով):

[17] Նկատի ունի ծանօթ հայասէր դանիացի Քարէն Եփփէն ու անոր որդեգիր զաւակը՝ Միսաք Մելքոնեանը: Միս Եփփէի որբանոցը կը գտնուէր Հալէպի Պաղտատի Կայարանին մօտակայքը, Շէյխ Թահա թաղամասին մէջ:

[18] Թրքերէն՝ ջաղացպան:

[19] Նկատի ունի նոյն շրջանին կազմակերպուած ձեւով անապատներէն հայ խլեակներու հաւաքման աշխատանքը, որուն համար ստեղծուած էր առանձին մարմին մը՝ «Որբահաւաք Յանձնախումբ»ը, առաջնորդ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի նախագահութեամբ: Նամակագիրը այդ Յանձնախումբի գործունէութեան մասին թերթերու մէջ կարդացած ըլլալը կը յայտնէր վերեւ:

[20] Խնդրարկու Զարուհի Ղազարեանի վերեւ տրուած զաւակներու ցուցակին մէջ Մարիամ անունով դուստր չէ նշուած, այլ կայ մէկ աղջիկ միայն՝ Նազենի:

The Soul Searching Process throughout Syria for Those Lost During the Armenian Genocide

(Summary)

Mihran Minassian
mihran.min@gmail.com

A search operation started as soon as the survivors of the Armenian Genocide had arrived at their new stations. They started to ask questions and inquire about their family members, relatives, and co-villagers. Diverse means were used in this search operation: announcements with the heading "looking for" were printed in newspapers, letters were sent to different addresses, survivors were interrogated, some even returned to Aleppo and the Syrian deserts to conduct searches for their lost ones.

Aleppo, as the main center of refugee settlement and as the first station on the road to the Syrian deserts, was the point of convergence for all the attention of those looking for surviving relatives. From all over the world Armenians sent inquiries to the Aleppo Prelacy, diverse compatriotic unions and individuals, always expecting "good news" for recovery of kin.

The immense number of inquiries induced the Prelacy to adopt a special search system. Every inquiry was processed by designated personnel; the content of the letter was summarized and immediately communicated to assigned individuals.

Alongside query letters addressed to the Prelacy, announcements were often made from the altar of the church by clerics and posted on the walls of the church and other public places. The information gathered was combined and sent to the inquirer.

Notwithstanding this extensive and systematic effort, very few were able to find their relatives as most had perished and details of their deaths were unknown.

ՀԲԸ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱԼԷՊԻ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑԸ (1920-1927)

Անդրանիկ Տագէսեան
adakessian@haigazian.edu.lb

ՄՈՒՏՔ

Օսմանեան Կայսրութեան պարտութեամբ՝ Միջին Արեւելքի հայոց աքսորավայրերուն յաղթական դաշնակից բանակներու կողմէ գրաւումով եւ Զինադադարի հռչակումով, հայ գաղթականութեան մնացորդացի, խլեակներու փրկութեան, առեւանգեալներու վերատիրացման աշխատանքը թափ կ'առնէ, կարելիութիւնը կ'աւելնայ՝ փրկագործութեան, օգնութիւն հասցնելու հայ թշուառներուն, որոնց մասին հայ իրականութեան մէջ աւելի լայնածիր գրութիւններ ու ազգը փրկելու կոչեր հրատապ կը դարձնեն ազատարարութեան աշխատանքները՝ յարաբերաբար բարենպաստ պայմաններու յառաջացումով:

> ...Հարիւր հազարաւոր որբերու եւ կիներու ազատագրումը, զինադադարի հռչակումին առաջին օրերուն իսկ հրամայողական բարոյական պարտադրութիւն մը ճանչցուած էր բոլոր հայերուն կողմէ: ... անոնց ազատագրութիւնը կը դառնար մարդկային, ազգային եւ կրօնական պարտականութիւն մը... անոնց միջոցաւ անարգուած, անպատուուած կը տեսնէին հայութիւնը իր ամբողջութեան մէջ, հետեւաբար պարտադրանքը կը ստեղծուէր այդ անարգանքը սրբելու ազգութեան ճակատէն: Այս զգացումները կը տիրապետէին հայերուն եւ իւրաքանչիւր հայ, ինչ պայմաններու եւ դիրքի մէջ ալ գտնուէր, իր շրջապատին մէջ կ'աշխատէր եւ կը գործէր անոնց ազդեցութեան տակ: Թուրքի մը, արաբի մը, քիւրտի մը քովէն հայ որբ մը կամ կին մը փախցնելը պարտականութիւն կը համարուէր, իւրաքանչիւր հայու[1]:

Ընթացք կ'առնէր խլեակներու հոսք մը դէպի Հալէպ: Վերջինս Պէյրութէն ու Դամասկոսէն աւելի հիմնական կայան կը դառնար եւ կը վերածուէր գաղթականներու մայրաքաղաքի: Հալէպ ուղղուող այս հոսքը պիտի չդադրէր, քանի որ յառաջացեր էին առեւանգեալ որբեր եւ աղջիկներ, հարէմներու մէջ ծառայեցուած հայ խլեակներ ազատագրելու գործով զբաղող անհատներ, հարազատներ եւ կազմակերպուած ջոկատներ: Կազմակերպուեր էին դրամահաւաքներ ու հանգանակութիւններ՝ փրկագիներ վճարելու համար: ՀԲԸՄը 1919ին հիմներ էր «Ազատագրումի Հիմնադրամ»ը[2]. Աքապա-Քերէքի շրջանին մէջ Յովհաննէս Գլըճեանի, Հորանի շրջանին մէջ Լեւոն Եօթնեղբայրեանի խումբի, Տէր Զօրի կողմը՝ Հերեանի միջոցով կը կատարուէին որոնումներ ու ազատագրումներ[3]:

Տակաւ Հալէպ կը սկսին հաւաքուիլ խլեակներու բեկորներ: Ազատագրուած «*կիներուն ... ջախջախիչ մեծամասնութիւնը... ենթարկուած են... ոչ միայն բռնադատեալ աշխատանքի, ծեծերու, հարուածներու, այլատեսակ բռնութիւններու ճնշումին, բայց մանաւանդ բարոյական սարսափի մը: Սպաննուելու վախին տակ ապրած են ամէն օր...*»[4]:

Զարհուրելիօրէն թշուառ պատկեր մը կը յառաջանայ Հալէպի մէջ. ամէնէն աւելի աչքառու թշուառութիւնը մերկութիւնն է, բառին ամենալայն իմաստով. հազարաւորներ անկողին եւ ծածկոց չունին եւ ստիպուած են գետինը հողին վրայ պառկիլ. հազարաւորներ իբր զգեստ պատառոտուն աղտոտ քուրջեր ունին միայն...[5]:

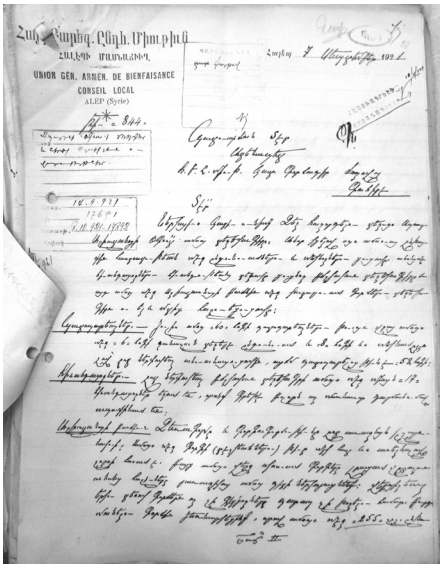
ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐ

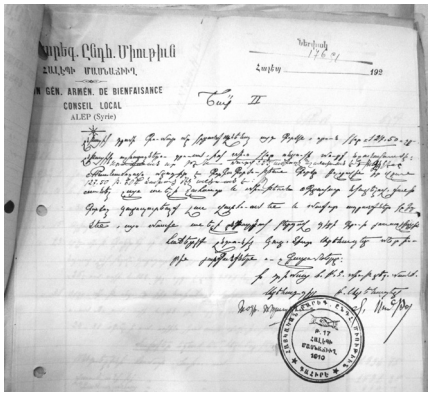
Հալէպը ունէ՛ր որբանոց, չունէր սակայն միջոցը՝ առեւանգեալ այս կիները ամոքող, կազդուրող, վերակենսաւորող հաստատութիւնը: Եղածները, ինչպէս Հալէպի Օրիորդաց Միութեան (ՀՕՄ) Ապաստանարանը բաւարար չէին, կամ պահանջքը բաւարարող արդիւնաւէտութիւն չունէին:

Այս ծիրին մէջ պէտք է տեսնել Հալէպի մէջ ապաստանարան մը հիմնելու ՀԲԸՄի ծրագիրը:

«Հալէպի մէջ Ապաստանարան.- Կեդր. Վարչ. Ժողովը [ԿՎԺ] կարեւոր որոշում մը տուած է որ կը լրացնէ մեծ պակաս մը» գրութեամբ, *Միութիւն* կը ծանուցանէր ԿՎԺի նոր նախաձեռնութիւնը.-

Նկատելով որ հարէմներէն եւ անապատի հեռաւոր խորշերէն հայուհիներու եւ որբերու ազատագրումի գործը մին է այն նուիրական պարտականութիւններէն որ կը խօսին ամէն հայու սրտին, եւ սակայն նկատելով որ տեղ տեղ կ'առարկուի թէ ատոնց ազատագրումը հարկ կ'ըլլայ յաճախ յետաձգել, այն պատճառով որ այդպիսիներու հոգատարութեան միջոցները կը պակսին, որով երբեմն նոյնիսկ ազատագրուածներ անօթի եւ մերկ կը վերադառնան իրենց մահմետական տէրերուն մօտ, Կեդր. Ժողովը որոշում կայացուցած է Հալէպի մէջ հաստատել մասնաւոր Ապաստանարան-Աշխատանոց մը ... ուր հետզհետէ պիտի ընդունուին այդ շրջանին մէջ ազատագրուած եղերաբախտ հայուհիները եւ որբերը, հոգալով անոնց բոլոր պէտքերը եւ գործ տալով միեւնոյն ժամանակ յարակից աշխատանոցին մէջ...[6]:

UNION GÉN. ARMÉN. DE BIENFAISANCE
CONSEIL LOCAL
ALEP (Syrie)

CONSEIL LOCAL
ALEP (Syrie)

Այս ուսումնասիրութեամբ լուսարձակի տակ կ'առնենք Հալէպի ՀԲԸՄ Ապաստանարան Աշխատանոցը, որ գործած է 1919-1927 շրջանին[7]:

ՀԱԼԷՊԻ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆԸ

ՀՕՄի «անխոնջ ջանքերով» կազմուած Հալէպի Ապաստանարանը կը գործէր 1919 Յունիսէն. եղած էր ժամանակ երբ օտարներէ հաւաքուած մինչեւ 150 որբեր եւ աղջիկներ հոգացուեր էին հոն: Սակայն, ՀՕՄի համար հեզասահ գործ չէր ասիկա. եթէ բարոյական կորովը կար, անբաւարար էին սակայն նիւթական միջոցները: Միւս կողմէն, ԿՎԺն շահագրգռուած էր Հալէպի մէջ սեփական ապաստանարան մը ունենալով, որուն առնչութեամբ 25 Դեկտեմբեր 1919 թուակիրով Հալէպի ՀԲԸՄ Մասնաժողովին ան թելադրանքներ կը կատարէ[8]:

Կը թուի թէ նման կեդրոնի մը հաստատման առարկայական տուեալները առկայ էին, որովհետեւ կարճ ժամանակ ետք, Հալէպի Մասնաժողովի ատենապետ Արմենակ Մազլումեան՝ ԿՎԺին յղուած 8 Յունուար 1920 թուակիր նամակով, յանուն Մասնաժողովին, «ազգօգուտ» կը համարէ ձեռնարկը եւ անցնելով գործնականի կը բանակցի ՀՕՄին հետ:

Հարցական կը մնայ թէ ԿՎԺն իր ծրագրին համար ի մտի ունէ՞ր ՀՕՄի Ապաստանարանը թէ՞ ոչ: Վերջինս անծանօթ չէր ՀԲԸՄին[9], որ 20 եգիպտական ոսկիի ամսական նպաստ կը կատարէր հաստատութեան, հանդերձանք ու օճառ կը հայթայթէր, նուիրեր էր գուլպայի 9 մեքենայ, գունաւոր մանած բուրդ եւն.[10]:

Յամենայնդէպս, Հալէպի Մասնաժողովը կը թուի թէ գործնական կը գտնէ այդ հաստատութիւնը ձեռք բերելու կարելիութիւնը եւ կը լծուի «նախնական խորհրդակցութիւններ»ու՝ Ռուբէն Հերեանի[11], գնդապետ Գոլուսքարի[12], առաջնորդական փոխանորդ Յարութիւն Քինյ. Եսայեանի[13]

եւ ՀՕՄի Գործադիր Մարմնին հետ: Եթէ Հերեան եւ Գնդ. Գոլուսքար կը գնահատեն ձեռնարկին բարերար դերը եւ կը խոստանան աջակցիլ անոր յաջողութեան (Գնդ. Գոլուսքար կը խոստանայ նաեւ՝ պատսպարեալներուն տալ գաղթականներու յատկացուած սնունդի բաժինը եւ ի հարկին նիւթապէս ալ օգնել), ապա Յարութիւն քահանայ եւ ՀՕՄը հաւանութիւն կը յայտնեն ծրագրին, մանաւանդ որ «ապաստանարանի մատակարարութեան հոգէն կ'ազատուէին»: Յարութիւն քահանայ Մասնաժողովին տրամադրութեան տակ անվճար կը դնէ Ազգային Առաջնորդարանին պատկանող Ապաստանարանին շէնքը: Ասիկա կը լուծէր ծրագրին համար անհրաժեշտ տեղի եւ տարածութեան խնդիրը: Կը մնային հաստատութիւնը փոխանցելու, շէնքը նորոգելու, կանոնաւորելու, ընդարձակելու եւ ներկայանալի ձեւի վերածելու հարցերը: Պէտք էր նաեւ՝ ԿՎԺի տեսլականին համապատասխանող յաւելեալ գործառոյթ տալ ապաստանարանին:

Կարճատեւ խորհրդակցութիւններու աւարտին, համաձայնագիրը կը կնքուի 14 Յունուար 1920ին: ՀՕՄի կողմէ զայն կը ստորագրեն ատենադպրուհի Արուսեակ Մարգարեան եւ ատեպնապետուհի Ա. Նազարեան, իսկ Մասնաժողովին կողմէ՝ ատենադպիր Գ. Խանճեան եւ ատենապետ՝ Արմենակ Մազլումեան: Գրաւոր արձանագրութիւնը կը հաստատէ Յարութիւն քահանան:

Գոհունակ՝ ձեռք բերուածէն, Մասնաժողովն ու ՀՕՄը «ուրախացնելու համար պատսպարանի որբերն ու աղջիկները կաղանդի ծառ մը եւ սեղան մը» կը սարքեն, որուն ներկայ կը գտնուին Նպաստամատոյցէն Տոքթ. Լեմպըրթ, Յարութիւն Քհնյ., Հայ Ազգային Միութեան անդամներ, Հերեան, Մասնաժողովին դիւանը, ՀՕՄի անդամուհիներ եւ ուրիշներ: Այս առթիւ, պատսպարեալներուն եւ «դպրոցի որբ ուսանողներուն կաղանդի առթիւ մէյ-մէկ զոյգ գուլպայ» կը բաժնուի:

Նոր՝ հաստատութիւնը պիտի կոչուէր «ՀԲԸՄիութեան Ապաստանարան-Աշխատանոց»: Անոր մատակարարութեան եւ վարչական հոգը պիտի պատկանէր Մասնաժողովին, մինչ ՀՕՄը պիտի վարէր պատսպարեալներուն մաքրութեան, առողջութեան եւ հանդերձեղէնի գործերը[14]՝ Մասնաժողովին հսկողութեան ու պատասխանատուութեան տակ:

Ըստ ծրագրի, հաստատութեան մէջ պիտի պատսպարուէր 50 հոգի: Զայն կառավարող մարմինը պիտի ունենար ընդհանուր ներքին հսկող մը[15], օգնականուհի մը[16], դռնապան ու սպասաւոր այր մը[17], այր պաշտօնեայ մը՝ գնումներուն համար[18] եւ խոհարարուհի մը[19], իսկ առողջապահական խնդիրներուն համար՝ այցելու բժիշկ մը[20], մինչ ծանր հիւանդները պիտի ղրկուէին Հալէպի Քաղաքապետական Հիւանդանոցը: Լուացքն ու զանազան աշխատութիւնները պիտի ընէին պատսպարեալները, իսկ

տոմարներու եւ ընդհանուր վերահսկողութիւնը պիտի կատարէին Մասնաժողովին անդամներն ու քարտուղարը:

Ըստ Մասնաժողովի նախահաշիւին, իւրաքանչիւր պատսպարեալի ամսական մէկ ոսկիի ուտեստեղէնի[21] ծախս մը կը նախատեսուէր: Կը նախատեսուէր նաեւ բաղնիքի ու լուացքի համար ամսական 10 ոսկիի ծախս, նոյնքան մը՝ բժշկական խնամքի, 5 ոսկի՝ ջեռուցման ու լուսաւորութեան, եւ 3 ոսկի՝ այլեւայլ ծախսերու: Ուստի, հաստատութեան ամսական ընդհանուր ծախսը պիտի ըլլար 9000 ե.ղ.: Ասոր վրայ պիտի գար աւելնալու Աշխատանոցին համար նախնական դրամագլուխին գումարը՝ 12,000 ե.ղ., ընդհանուր գումարը վերածելով տարեկան 120,000 ե.ղ.՝ կամ 1200 ե. ոսկիի:

20 Յունուար 1920 թուակիր նամակով ԿՎԺն կը փութայ վաւերացնել ծրագիրն ու նախահաշիւը, կը թելադրէ ներքին կանոնագրի մը ուրուագծումը եւ խնամակալութեան մը կազմութիւնը, ու 5 Փետրուար թուակիրով կը վաւերացնէ կայացած համաձայնութիւնը[22]:

Գործնական քայլերու անցնելով, Մասնաժողովը պաշտօնապէս կը դիմէ Յարութիւն քահանային՝ կատարելու հարկ եղած ձեւակերպութիւնները եւ փոխանցելու շէնքը որուն, նորոգութիւններուն ծախքերը պիտի հոգար Մասնաժողովը[23]:

ՆՄԱՆ ԱՅԼ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պէտք է ըսել, որ նախօրինակը կար Ապաստանարան-Աշխատանոցին. ՀԲԸՄիութիւնը ունէր փորձառութիւնը նման հաստատութիւններու: Արդարեւ, ան 1918 Փետրուարին Պաղտատի մէջ ունէր արդէն «Տարագրեալներու Այրիանոց-Որբանոց» մը[24], Փոր Սայիտի մէջ՝ «Այրիանոց Աշխատանոց» մը[25], ուր աւելի ետք փոխադրուեր էին Պաղտատի Այրիանոցէն հարիւրաւոր այրիներ եւ անոք աղջիկներ, նաեւ՝ Դամասկոսի «Հայուհեաց-Ապաստանարան»ը, ուր ապաստանած էին 120 այրիներ եւ աղջիկներ[26]: Անդին՝ Ատանայի մէջ, 5 Յունիս 1919ին հաստատուած էր գործատուն մը, որ կը ծառայէր իբրեւ աշխատանոց անոք եւ կարօտ այրիներու[27]: Յատկանշական է որ ապաստանարան-աշխատանոցին անհրաժեշտութիւնն ու օգտաշատութիւնը նկատի առնելով, ԳՎԺն աւելի ետք նման աշխատանոց պիտի հիմնէր Սելանիկի մէջ[28]: Աւելի ետք, երբ 1925ի սկիզբին Նիր Իսթ Րիլիֆը կրճատեց իր գործունէութիւնը, ՀԲԸՄը դուրս մնացած որբանոցա-յիներէն ամէնէն անոքներուն (որոնք տակաւին ինքնաբաւ վիճակի մը չէին հասած) համար երկու ձեռնարկներ հաստատեց Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ, որոնք կոչուեցան «Ինքնօգնութեան Կայաններ» [29]:

Կային եւ այլապատկան նման հաստատութիւններ, ինչպէս՝ 1919ին Համայի մէջ անգլիացիներու հաստատած «Որբանոց-Այրիանոց»ը[30]:

ՀԲԸՄը ունէր նաեւ որբանոց-արհեստանոցներու ցանց մը, ինչպէս Հալէպի Արհեստանոց-Որբանոցը, որուն բացումը կը կատարուի Սեպտեմբեր 1921ին, ուր առաջին հերթին կ'ընդունուին 100 որբեր[31]: 1922ին Արհեստանոցի կարգադրութիւններ կը կատարուին նաեւ Երուսաղէմի որբանոցին համար[32]: Մտածում կը յառաջանայ նաեւ Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1922ին Պոլիս փոխադրել շուրջ 275 չափահաս որբուհիներ եւ հոն եւս հաստատել արհեստանոց մը[33]:

ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆԻՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Զարմանալի պիտի ըլլար, մտածել սակայն, թէ ԿՎԺն փափաքէր յաւելեալ նիւթաբարոյական պարտաւորութիւններ ստանձնել ապաստանարանային աշխատանքի մը համար, որ արդէն կը տարուէր եւ որուն - ինչպէս տեսանք - ան նիւթապէս կը սատարէր: Առնուազն երկու դրդապատճառ կրնար ունենալ ԿՎԺն՝ ստանձնելու համար Ապաստանարանը. 1՝ Ան պիտի ուզէր Ապաստանարանին առաքելութեան ծիրը ընդարձակել՝ բարեփոխելով անոր գոյութեան նպատակները եւ գործառոյթը, 2՝ իր տնօրինած գաղթականական տեղայնական հաստատութիւններուն համակարգին պակսող օղակը գոյացնել:

Իրողապէս, ԿՎԺն կը ծրագրէր ՀՕՄի ապաստանարանը ձեռք բերելով անոր գործնական այլ գործառոյթ մը եւս տալ. Ապաստանարանը պիտի դառնար «*հանգրուան մը՝ հաւաքուած որբերուն եւ անտիրական կիներու եւ աղջիկներու, որ ափեն մը հոն մնալէ յետոյ, մաքրուած, առողջացած ու կազդուրուած, աստիճանաբար պիտի ղրկուէին իրենց վայրերը, անոք չափահասները՝ Միութեան որբանոցները, ազգական ունեցող մեծերը՝ իրենց պարագաներուն, իսկ բոլորովին անտէրերը՝ Աշխատանոցի բաժնին մէջ իրենց յարմար գործով մը պիտի զբաղուէին*»[34], նորեր պիտի գային մեկնողներուն տեղ եւ ամոքումի ու կազդուրումի անիւը պիտի արագ դառնար՝ նորեր փրկելու եւ զանոնք հայ հաւաքականութեան վերամուծելու:

Այլ խօսքով, արհեստանոցը նաեւ նպատակ պիտի հետապնդէր «հաստատութեան մէջ ընդունիլ ազատագրուած հայուհիներու որբերը... [անոնցմէ] անտիրական կիներու եւ աղջիկներու գործ հայթայթել Աշխատանոցին մէջ»: Ըստ ծրագրի այդ 'գործեր'ը պիտի ըլլային բուրդ մանել, գուլպայ հիւսել, ասեղնագործութիւն, ձեռագործ ու կար: Այս աշխատանքներուն համար Ապաստանարանը ունէր 1 կարի մեքենայ, 9 գուլպայի մեքենայ, 6 նստարան, 3 մեծ ու փոքր սեղան[35]:

ՅԱՆՁԱՆՁՈՒՄ, ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

Ինչպէս տեսանք, Յունուար 1920ին, Մասնաժողովը ՀՕՄի հետ համաձայնութեան գալով յանձն կ'առնէ Ապաստանարանի մատակարարման գործը, մինչ ՀՕՄին կը թողու հաստատութեան բարոյականին եւ Աշխատանոցին բաժինը[36]: Փետրուար 1920էն

հաստատութիւնը կը դառնայ ՀԲԸՄիութեան սեփական հաստատութիւններէն մին:

Նոր կացութեամբ ՀԲԸՄը հաստատութեան տարեկան վարկ կը վաւերացնէ՝ 1200 եգիպտական ոսկի, որուն վրայ պիտի գար աւելնալու Ֆրանսական Ներգաղթի Տնօրէնութեան կողմէ «Հոգետան մէջ պատրաստուած ապուր»ը[37], առաւել՝ ՀՕՄի միջոցաւ Ամերիկայի Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին կողմէ պատսպարեալներու թիւին համեմատ տրուած հացագինը[38]: Պատսպարեալները շաբաթական երեք անգամ մսեղէն սնունդ եւ «առատ հաց» կը ստանային: Կենցաղային կարիքներուն համար Ապաստարանը ունէր ՀՕՄի, ՀԲԸՄիութեան, Ամերիկեան Կարմիր Խաչի եւ Հալէպի Առաջնորդարանին հայթայթումներով յառաջացած իրեր[39]:

14 Մարտին կը տեղեկագրուի Ապաստանարանին համար յառաջացուած խնամակալութեան մասին. Մասնաժողովը՝ յանձինս Գ. Խանճեանի, Տոքթ. Յովհաննէս Գլըճեանի եւ Մանուկ Սահակեանի ներկայ էր անոր մէջ, մինչ ՀՕՄը՝ Աղաւնի Նազարեանի եւ Րոզա Պայրամեանի:

Յանձնաձումը կ'ըլլայ սահուն, մանաւանդ որ մասնակի էր ան: Սակայն, կամքէ անկախ պատճառներ կը դժուարացնեն եւ կը դանդաղեցնեն հաստատութեան նոր ընթացքը. Տէր Զօրի եւ այլ վայրերու քաղաքական պայմաններու վատթարացումով որբահաւաքութեան գործը միաոժամանակ կը կասի, երթեւեկութեան եւ հաղորդակցութեան խզումներ կը յառաջանան, անկարելի կը դառնայ հումքի ստացումը: Արհեստանոցը կը բանի իր նուազագոյն կարողութեամբ. ապաստանեալները եղած բուրդը մանելով եւ իրենց անձնական կարերը ընելով կը զբաղին[40]: Մինչեւ 10 Հոկտեմբեր 1920՝ չեն հասնիր նաեւ ԿՎԺի խոստացած պատսպարեալներուն հագուստեղէնն ու կօշկեղէնը՝ երթեւեկութեանց ընդհատումին պատճառով[41]: Ապաստանարանը կ'արձանագրէ վերիվայրումներ. Դեկտեմբեր 1920ին անկէ փախուստ կու տան 3 հոգի, ինչ որ լուսարձակի տակ կը դնէ հսկողութեան խնդիրը:

ԿՎԺն կ'երկմտի շարունակել ստանձնել յանձնառութիւնը. 9 Նոյեմբեր 1920 թուակիրով ան կը յայտնէ Մասնաժողովին թէ ներկայ պայմաններու մէջ մտադիր չէ շարունակել, բացատրելով թէ եղած զոհողութիւնը համապատասխան արդիւնք չի տար, գործը շեղած է իր նախնական բուն առաջադրութենէն, բայց կարելի կը գտնէ միաոժամանակ վարկաւորել զայն:

ԿՎԺն գոհ չէր Ապաստանարանին վարչակառավարումէն. պայմաններն ալ չէին օգներ որ լիարժէք գործէր ան իր առաքելութեամբ: ԿՎԺին պատկերացումով, Ապաստանարանը դարձող անիւ մը պէտք էր ըլլար, ուր Եղեռնէն հարուածուածներ գային ամոքուելու եւ վերագտնելով իրենց կազդոյրը հեռանային՝ տեղ բանալով իրենցմէ աւելի կարիքաւորներուն:

Անդին, Հալէպի մասնաժողովը լաւապէս կը տեսնէր գործին ծանրութիւնը, կարեւորութիւնը եւ այն վարկը զոր Ապաստանարանը կ'ապահովէր Միութեան, առանց նիւթական ծանր յանձնառութեան: Ան հիմնական անյաջողութիւնները վերագրելով կացութեան, Մասնաժողովին Բ. ատենապետ Ռուբէն Էզաճեանի ստորագրութեամբ[42], 1920 Դեկտեմբերի նամակով դիտել կու տար ԿՎԺին, որ Նպաստամատոյցի, Առաջնորդապատկան շէնքի վարձք չտալու եւ այլ կողմնակի օգնութիւններէ ետք Ապաստանարան-Աշխատանոցը ընդամէնը տարեկան 500-600 ոսկիի ծախք մը կ'ըլլար ՀԲԸՄին՝ 1200 ոսկիի նախահաշիւին փոխարէն: Իսկ Ապաստանարանին կատարած բարերար դերը եւ մատուցած բարոյական վարկը՝ մեծ էին ՀԲԸՄի համար:

Մասնաժողովին եւ ԿՎԺին միջեւ կը թուի յառաջանալ լուր համախոհութիւն մը, որով վերջինս կը շարունակէ ՀԲԸՄի սեփականութիւն նկատել Ապաստանարանը, իսկ Մասնաժողովը նկատի կ'ունենայ որ «պատսպարեալները երկար ատեն» չմնան հաստատութեան մէջ «եւ միշտ աւելի կարօտ[եալ]ները եւ նորերը յաջորդեն հիներուն», թերեւս նաեւ՝ աւելի մօտէն հետեւի Ապաստանարանին խնդիրներուն:

Պէտք է ըսել, սակայն, որ Մասնաժողովը ծանր պարտականութեանց տակ էր՝ եթէ նկատի առնենք որ Հալէպի մէջ ՀԲԸՄի սեփականութիւնն էին զանազան հանրային հաստատութիւններ, որոնց բոլորին անմիջական յանձնառութիւնը կ'իյնար տեղի Մասնաժողովի անդամներուն վրայ: Անդամներուն թիւը ըստ երեւոյթին մեծ չէր եւ ատոր համար ալ ԿՎԺն աւելի քան անգամ մը թելադրական կ'ըլլար որ Մասնաժողովը պարտի անդամարշաւի ձեռնարկել՝ Հալէպի մէջ:

Յուլիսին, ֆրանսական բանակին Տէր Զօր մտնելու առիթէն օգտուելով հայ կառապաններու հետ Հալէպ կը հասնին 39 կիներ եւ փոքրիկներ, որոնցմէ բոլորովին անպաշտպան եղող 20 աղջիկներ եւ տղաք կ'ընդունուին Միութեան Ապաստանարանը[43]: Այսպիսով կը վերաշխուժանայ Ապաստանարանը. 9 Սեպտեմբեր 1921 թուակիր նամակով, ԿՎԺն գոհունակութիւն կը յայտնէ որ «հաստատութիւնը հետզհետէ ստանալու վրայ է բաղձացուած կանոնաւորութիւնը»:

Այնուհետեւ, սակայն, եւ մինչեւ փակումը, Ապաստանարանը կը գործէ ոչ-աշխուժ կշռոյթով[44]: Իսկ *Միութիւն*ը անհամեմատօրէն քիչ կ'անդրադառնայ Ապաստանարանին: Կարծէք վերջինիս առաքելութեան 'ոսկեդարը' եղած ըլլար 1920-21 շրջանը:

ԱՊԱՍՏԱՆԵԱԼՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐ ԵՒ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ[45]

Ապաստանեալներու թիւ.- ՀՕՄի շրջանին Ապաստանարանը հոգացած էր մինչեւ 150 որբեր ու աղջիկներ: ՀԲԸՄ տնօրինութեան անցնելէ ետք եւ մինչեւ 30 Յունիս 1920, Ապաստարան կ'ընդունուի 58 հոգի, որոնց «մեծամասնութիւնը թուրքերու քովէ հաւաքուած հայուհիներ, որբեր եւ

օտարներու քով իբրեւ գերի ծառայածներ էին: Ասոնցմէ 12 հոգի իրենց ազգականներուն քով եւ 8 հոգի հայ ընտանիքներու քով իբրեւ սպասուհի կը տեղաւորուին, 1 նորածին՝ որբանոցը, իսկ 3 այլ «թրքածնունդ նորածիններ» կը մահանան, ու 30 Հոկտեմբեր 1920ի դրութեամբ Ապաստանարանին մէջ կը մնան 34 հոգի: Այնուհետեւ *Միութիւն*ը պարբերաբար՝ կը հրատարակէ ապաստանեալներուն անուանացանկը, որ կը հասնի 161ի[46]:

Ապաստանեալներու ծննդավայր.- 161 ապաստանեալներէն 11ը՝ ծնած էին Այնթապ[47], 10ը՝ Սեբաստիա, 9ական՝ Խարբերդ, Ուրֆա, 8ական՝ Կիւրին, Պրուսա, 7ը՝ Քղի, 6ական՝ Կարին-Էրզրում, Կեսարիա, 5ական՝ Հալէպ, Պերեճիկ, Տէր Զօր, 4ական՝ Աշոտ, Ատափազար, Սեւերէկ, 3ական՝ Իզմիթ, Մարաշ, Տիգրանակերտ, Քեմախ, 2ական՝ Ամասիա, Կէյվէ, Հասան Պէյլի, Սվազ, Տարենտէ, Քիլիս, 1ական՝ Ակն, Անկիւրի, Ատանա, Ատիաման, Արաբկիր, Բաղէշ, Գանկալ, Քեսապ, Գնճըլար, Եալովա, Եոզկատ, Էսքիշեհիր, Էւերէկ, Կէօքսիւն, Մարզուան, Մաարա, Մերտին, Մուսուլ, Նիյտէ, Չմշկածագ, Պալըքեսիր, Պարտիզակ, Պեհեսնի, Պոլիս, Սամսոն, Սիւրիհիսար, Վան, Տէօրթ Եոլ: 5 հոգի չէր գիտեր իր ծննդավայրը:

Ապաստանարանէն առաջ գտնուած վայր.- Ապաստանարանի բնակիչները փրկուած-հասած-ապաւինած-բերուած-ղրկուած էին զանազան տեղերէ, ինչպէս՝ Այնթապ (5), Ատանա (3), Ենի Եափան, Եունիէ (1), Թէլ Աֆար (1), Իսկենտէրուն (2), Իտլիպ (1), Հալէպ եւ անմիջական շրջակայք (44), Համա եւ շրջակայք (5 հոգի), Շորաքլը (1), Մերտին (1), Մումպուճ (2), Մուսուլ (1), Նիսիպին (3), Ուրֆա/Սուրուճ (6), Պաղտատ (4), Պերեճիկ (2), Պէյրութ (2), Պոլիս (2), Պրուսա (1), Սեւերէկ (3), Տէր Զօր (20), Տէօրթ Եոլ (2), Րաս Ուլ Այն (1), Րաքքա (1), Քիլիս (5), Քուպպէ Խան (1): Ասոնք եկած էին որբանոցներէ, հայ եւ արաբ քրսիտինեայ տուներէ (ուր աղախին էին), հանրատուներէ (շուրջ 10 պարագայ), թուրք ընտանիքներէ, թուրք-քիւրտ-իսլամ արաբ ամուսիններէ: Անոնցմէ ոմանք փախուստ տուած ու թաքնուած էին Ապաստանարան, ուրիշներ՝ յանձնարարուած էին, կային որ առաջնորդարանէն ղրկուած էին, նաեւ՝ ոստիկանատունէն եւն.:

Ընտանեկան պարագաներ.- Ապաստանեալներէն առնուազն 34 հոգին ամուսնացած էր թուրքի, քիւրտի կամ իսլամ արաբի հետ. ոմանք յղի վիճակով կը հասնին ապաստանարան, ուրիշներ՝ զաւակով, ուրիշներ՝ իրենց զաւակը լքած: Ասոնցմէ ոմանց եկրորդ ամուսնութիւնն էր օտար ամուսնութիւնը:

Անուանափոխութիւն.- Ապաստանարան հանգրուանածներէն առնուազն 58ը թրքացուած անուններով ժամանած էր հաստատութիւն: Ասիկա կը խօսի ցուցական ինքնութեան պարտադիր փոփոխութեան մասին:

Առողջապահութիւն[48].- Փետրուար 1920-Օգոստոս 1921 ժամանակահատուածի ընթացքին կ'արձանագրուի առողջական 197

պարագայ, հետեւեալ մանրամասնութեամբ.- Մալարիա/ստամոքսի ցաւ՝ 53[49], ջերմ՝ 20, տկարութիւն՝ 19, աչքի ցաւ/հիւանդութիւն՝ 9, վէրք՝ 8, 7ական՝ պրոնշիթ, փորհարութիւն, 6ական՝ ֆրանկախտ, մորթի հիւանդութիւն, այլեւայլ՝ 5, 4ական՝ ծննդաբերութիւն, թեթեւ պարագաներ, երիկամունքի հիւանդութիւն, յօդացաւ, 3ական՝ բորոտութիւն, րոմաթիզմ, կասթրիթ, ականջի ցաւ/հիւանդութիւն, ինֆլուենզա, 2ական՝ արգանդի բորբոքում, հարբուխ, ջղային, սրտի տկարութիւն, իլգիի ցաւ, 1ական՝ անթեսիթ, ոտքի վէրք, որթի հիւանդութիւն, ստինգի բորբոքում, իջուածք, colique nephretique, կուրծքի իջուածք, ձեռքի վիրաւոր, րուժիոլ, ամիտալիթիս, կոկորդի ցաւ, էմփեթիքօ:

ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆԻՆ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Փետրուար 1920ին Ապաստանարանին համար եղած 7763,5 ղրուշ ընդհանուր ծախսին 2489,5ը յատկացուած էր հացի գնման, իսկ սնունդի ընդհանուր ծախսը եղած էր 4854,5 ղրուշ: Իբրեւ նախաճաշ, պատսպարեալները կ'ունենային «միշտ թէյ եւ հաց, երբեմն՝ հելվա եւ հաց: Ցերեկները՝ Ֆրանս. Ներգաղթի Վարչութենէն տրուած ապուրը եւ հաց: Իսկ երեկոները միշտ տաք կերակուր, շաբաթը 2-3 անգամ մսեղէն» եւ «առատ հաց»[50]: Հացի ծախսը, ամսական դրութեամբ, կը հոգացուէր Ամերիկեան Նպաստամատոյցին կողմէ, Լեմպըրթի միջոցով եւ յոյս կար որ «այս կարեւոր նպաստը տեւական պիտի ըլլայ»[51], մանաւանդ որ այդպիսի խոստում ստացուած էր:

Յուլիս 1921էն սկսեալ տեղաբնիկ հալէպահայ թէ գաղթական հայեր նուիրատուութիւններ կը կատարեն Ապաստանարան-Աշխատանոցին. ըստ երեւոյթին Մասնաժողովը յաջողեր էր ժողովուրդին ուշադրութիւնը Ապաստանարանին վրայ թեքել[52]: Ուշագրաւ է որ 1927ին պատսպարանին համար ՀԲԸՄը ծախսած էր 163 Ե.Ո.[53]:

ԱՇԽԱՏԱՆՈՑԸ (ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՁԵՌԱԳՈՐԾ)

Հաստատութեան գոյառումին երկրորդ գլխաւոր նպատակ հանդիսացած աշխատանոցը Փետրուար 1920ին կը սկսի գործել սահմանափակ հնարաւորութիւններով՝ հումքի ստացումին ուշացման պատճառով: Մասնաժողովը ներկայ անորոշ ու շփոթ ժամանակը նկատի առնելով աւելի յարմար կը նկատէ բաժինին ընդարձակման յետաձգումը, սպասելով ապահովութեան բարելաւումին:

Մարտին՝ կացութիւնը կը մնայ դժուար, քանի որ հաղորդակցութեանց անկարելիութեան պատճառով որբերէն միքանին կարելի չ'ըլլար Միութեան որբանոց, իսկ պատսպարեալներէն ուրիշներ՝ պատշաճ տեղեր ղրկել: Իսկ Աշխատանոցը - անապահովութեան բերումով - կը մնայ իր նախկին վիճակով. կիները բուրդ մանելով ու գուլպայ հիւսելով կը զբաղին:

Աշխատանոցի գործագործական բաժինը կը սկսի աշխուժանալ Դեկտեմբեր 1920էն. այդ թուականին սկսուած 2 գործեր արդէն աւարտած էին 20 Փետրուար 1921ին[54]: Մարտի կէսերուն 4 գործագործ աղջիկներուն թիւը կը բարձրանայ 5ի, իսկ աշակերտներունը՝ 6ի: Ապրիլի սկիզբը վարպետ գործագործներուն թիւը կը բարձրանայ 8ի, մինչ գործի երկու տեզկեահները կ'ըլլան երեք, իսկ Օգոստոսին՝ չորս: Իրագործում կը նկատուի Յուլիսին աշխատանոցին մէջ գործուած «եաստըք գործ»ը, որուն վարձատրութիւնը աւելի սուղ էր՝ 100 հանգոյցը՝ 7 փարա:

Աշխատանոցի միւս բաժինը զբաղ էր ձեռագործով: Գործագործութեան անտեղեակ 8-10 աղջիկներ Ապրիլ 1921ին կանոնաւորութեամբ ընթացող ձեռագործի բաժնին մէջ Այնթապի գործ, օյա, քրոշէ շապիկ եւ վարտիք, պրոտէ շապիկ եւ վարտիք եւ րեշուլիէ շապիկ եւ վարտիք, ասեղնագործ շապիկ, ճապկոն, թէլքաշ թաշկինակ կ'աշխատէին[55]:

Ձեռագործներէն մաս մը դուրսէն բերուած եւ վարձքով կ'աշխատուէին, մինչ մնացածը՝ ՀՕՄի դրամագլուխով էր: Երկու աշխատանոցներ մէջ աշխատող վտիտ ձեռքերը անձամբ կը վարձատրուէին իրենց աշխատանքին համար: Հասոյթին մնացեալը կ'երթար ՀՕՄին, որ յանձն կ'առնէ ստանձնել պատսպարեալներու առաւօտեան նախաճաշի ծախսերը՝ 15 Մայիս 1921էն[56]: Մինչ Մասնաժողովը կը մտադրէ գործագործութեան գործը բոլորովին իր վրայ առնել, քանի որ գործագործները լաւ վարժուած էին եւ մաքուր ապրանք կը գործէին:

Ձեռագործութիւն կամ գործագործութիւն չգիտցողները կը մղուէին բուրդ մանելու գործին: Ապաստանարանին մնացեալ միքանին դպրոց կ'երթային, ոմանք անկարող, հիւանդոտ, կոյր կամ ծծմայրեր ըլլալնուն գրեթէ չէին մասնակցեր աշխատանքներուն:

ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆԻՆ ՏԵԽՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Զարմանալիօրէն, *Միութիւն*ը առանձին գրութիւն չի հրատարակեր Ապաստանարան-Աշխատանոցին մասին, մանաւանդ 1922էն սկսեալ: Այդուհանդերձ, իր պարբերական, պաշտօնական հաշուետուութեանց մէջ յաճախ կ'երեւի ան: Այսպէս, 1923ին, Հ.Բ.Ը.Միութեան 12 հաստատութիւններ հաշուող ցանկին մէջ կը յիշուի ան՝ «Ապաստանարան-աշխատանոց, Հալէպ, աղէտեալ կիներու եւ աղջիկներու յատուկ, 50 պատսպարեալներ» բացատրութեամբ[57]: Միութեան 1923ի տարեկան տեղեկագրին մէջ նոյնպէս կը նշուի ան, ուր՝ «անապատներէ եւ օտար տուներէ հաւաքուած 70ի չափ անտիրական աղջիկներ կը պատսպարուին եւ միեւնոյն ժամանակ կը զբաղին ձեռագործով, գործագործութեամբ եւ շալագործութեամբ, Հայ Օրիորդաց Միութեան հսկողութեան եւ հոգատարութեան ներքեւ»[58]: 1924ի ամբողջ տեւողութեան կը շարունակէ գործել Ապաստանարան-Աշխատանոցը[59]: Ապաստանարան-Աշխատանոցին կ'անդրադառնայ *Սուրիահայ Տարեցոյց*ը 1925ին, նշելով

որ ան ունէր 50 պատսպարեալներ[60]: Անոր գործունէութիւնը կը շարունակուի 1926ի ամբողջ տեւողութեան իբրեւ՝ Հալէպի «Կանանց Պատսպ.-Աշխատանոց»[61]:

Կը թուի թէ 1925ին, ԿՎԺՆ վերատեսութեան կ'ենթարկէ իր նպաստաբաշխումի քաղաքականութիւնը, տարիքի բերմամբ կ'արձակէ կարեւոր թիւով որբանոցայիններ[62], կը միաւորէ շարք մը որբանոցներ՝ տեղէ տեղ մէկտեղելով, հուսկ՝ մնացեալները կը խտացնէ Պէյրութի Քելէկեան որբանոցին մէջ[63]: Որբանոցներու այս միատեղումի քաղաքականութեան այլ դրսեւորումը կ'ըլլայ ՀԲԸՄ նպաստաբաշխ տարաբնոյթ հաստատութիւններու միացումը: Այսպէս, 1926ին ՀԲԸՄ Հալէպի «Ապուրի Ձեռնարկ»ը կը տեղափոխուի Կանանց Պատսպարան-Աշխատանոց, որով «հարիւրաւոր անօգնական գաղթականներ օրական ձրի ճաշ մը կը ստանան»[64]:

1927 տարեշրջանին, նոր աշխուժութիւն մը կ'արձանագրուի Ապաստանարանին մէջ, երբ 35 պատսպարեալներուն վրայ կ'աւելնան 46 նորեկներ, սակայն նոյնքան մըն ալ կը մեկնին եւ ընդհանուր թիւը կը մնայ անփոփոխ: 1927ին կը շարունակէ գործել աշխատանոցը, ուր «հայուհիները կը զբաղին ձեռագործով, գորգաշինութեամբ եւ կարով, օրավարձքի փոխարէն»:

Շատ հաւանաբար, Հալէպի Ապաստանարան-Աշխատանոցը կը դադրի 1928ին: 1929ի «Հ.Բ.Ը.Միութեան Հիմնարկութիւնները» վերնագրեալ տեղեկատուութեան մէջ չի յիշատակուիր այլեւս Հալէպի Ապաստանարան-Արհեստանոցը: Չի յիշատակուիր նաեւ Դամասկոսինը[65]:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հալէպի ՀԲԸՄ Ապաստանարան-Արհեստանոցը դրսեւորումն էր հայ ժողովուրդի Ցեղասպանութեան աղէտը դիմագրաւելու, ամոքելու եւ յաղթահարելու միտող ՀԲԸՄի յառաջացուցած փրկարար ճիգերուն: Այդ ճիգերուն մէկ մասը ունէր հաստատութենական համակարգի բնոյթ: ՀԲԸՄ Հալէպի Ապաստանարան-Արհեստանոցը կը հանդիսանայ ընդհանրապէս հայութեան եւ ի մասնաւորի ՀԲԸՄի ճիգի դրսեւորում մը՝ ի պատասխան Հայոց Ցեղասպանութեամբ յառաջացած մարդկային մեծ տագնապին:

Ապաստանարան-Արհեստանոցը մէկ հանգրուանն ու դրսեւորումը եղաւ որբահաւաքի եւ այրիներու ազատագրումի այս աշխատանքին: Աշխատանք, որ շարունակուեցաւ 1920ականներուն եւ 1930ականներուն:

Հաստատութեան կենսագործունէութիւնը դրսեւորումն է համադրական ջանքերու, ուր կը մէկտեղուին մասնակի կարելիութիւնները հայկական միութենական (ՀՕՄ, ՀԲԸՄ, Հալէպի Առաջնորդարան), անհատական (Ռուբէն Հերեան եւն.), օտար բարեսիրական (Նպաստամատոյց, Կարմիր Խաչ) թէ պետական աջակցութիւնները (ֆրանսական, ամերիկեան, բրիտանական): Իրենց ճիգին մէջ՝ պատկան մարմինները յաջողեցան

զօրաշարժի ենթարկելով ոչ միայն ապահովել աջակցութիւնը հեռակայ վայրերու մէջ ապահով ապրող գաղթահայութեան, այլեւ ընդգրկել Արեւմտահայ անմիջական շրջապատը:

Հաստատութիւնը ունեցաւ մասնակի արդիւնք, նկատի առնելով յառաջադրանքին խոշորութիւնը եւ կարելիութիւններուն սահմանափակութիւնը: Ան չմնաց տագնապին հետեւանքներուն միայն անմիջական լուծումներ գտնելու յառաջադրանքին մէջ, այլ ձգտեցաւ աւելիին՝ արհեստներ ուսուցանելով՝ այդ խլեակները կեանքին եւ ընկերութեան վերահամարկելու:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Լեւոն Չորմիսեան, *Համապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան, Գ. Հտր. 1908-1922*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1975, էջ 527:

[2] «*Անապատի որբերուն եւ հարէմներու հայուհիներուն ազատագրումի գործին եւ Հ.Բ.Ը.Միութեան Հալէպի Ապաստարան-Աշխատանոցին համար երախտագիտութեամբ պիտի ընդունուին կամաւոր նուիրատուութիւններ: «Ազատագրումի Հիմնադրամ»ին մասնակցողներէն կը խնդրուի դիմել Կեդր. Ժողովին կամ Տեղ. Մասնաժողովներուն*» (*Միութիւն, Պաշտօնաթերթ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Գահիրէ (Եգիպտոս)*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1919, էջ 89):

[3] Էդուարդ Մելքոնեան, *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Պատմութիւն*, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան, Մուղնի Հրատ., 2005, էջ 99-100:

[4] Չորմիսեան, էջ 527:

[5] *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1919, էջ 6:

[6] «Անապատի Որբերը Եւ Հարէմներու Հայուհիները», *Միութիւն*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1919, էջ 88. նաեւ՝ էջ 84:

[7] Այս ուսումնասիրութեան համար օգտուած ենք ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւին մէջ պահուող Հալէպի Ապաստանարան-Աշխատանոցին վերաբերող թղթապանակէն: Դժբախտաբար ան պակասաւոր է եւ կ'ընդգրկէ միայն 8 Յունուար 1920-7 Սեպտեմբեր 1921 ժամանակահատուածի գրաւոր նամակագրութիւնը՝ ՀԲԸՄ Կեդրոնական Վարչական Ժողովին ու Հալէպի Մասնաժողովի վարչութեան միջեւ: Օգտուած ենք թղթապանակին մէջ պահ դրուած ամսական նիւթական եւ առողջապահական տեղեկագրերէն: Քննած եւ օգտուած ենք ՀԲԸՄ ատենի պաշտօնաթերթ *Միութիւն*ի 1919-1930 շրջանի թիւերէն, *Գործապատում [Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Գործապատումը (Պատկերազարդ Վիճակագոյց)*, Գահիրէ, Տպ. ՀԲԸՄիութեան, 1919] եւ Մելքոնեանի վերոնշեալ հատորէն:

[8] ՀԲԸՄ Հալէպի մասնաճիւղը հիմնուած է 1910ին, իր կնիքին թիւն էր 17:

[9] ՀԲԸՄիութեան գործունէութիւնը ներկայացնող *Գործապատում* գրքոյկը էջ 60ի վրայ զետեղած է «Հալէպի Հայ Օրիորդաց Միութեան Ապաստանարանը» բացատրագիրով խմբանկար մը, ուր աւելցուած է թէ անոր «Հ.Բ.Ը.Միութիւնը կ'օժանդակէ»: Մինչ *Միութիւն*ի Մայիս-Յունիս 1919ի թիւին մէջ ան նշուած է իբրեւ

«ՀԲԸՄ սեփական հաստատութիւններ»էն մին («Հ.Բ.Ը.Միութեան Սեփական Հաստատութիւնները», *Միութիւն*, Մայիս-Յունիս 1919, էջ 35):

[10] «Հ.Բ.Ը.Միութիւնը Երկրին Մէջ», *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1920, էջ 9: «Հ.Բ.Ը.Միութեան Դրամական Նպաստները 14 Ամսուան Միջոցին (Սեպտեմբեր 1918-Հոկտեմբեր 1919)» վերնագրին տակ համառօտ հաշուետուութեամբ մը կը պարզուի որ 50466 Եգ. Ոսկիի հասնող ընդհանուր ելքերուն մէջ 250 Եգ. Ոսկի տրամադրուած է «Հարէմներէն որբ, աղջիկ եւ կին ազատագրելու համար» (*Միութիւն*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1919, էջ 68):

[11] Ռուբէն Հերեան կը համադրէր իր որբահաւաքի գործը Ապաստանարանին հետ, որուն խնդրով խորհրդականն էր Մասնաժողովին:

[12] Ամերիկայի Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի ներկայացուցիչ(՞):

[13] Յարութիւն Ա. Քինյ. Եսայեան Հալէպի Առաջն. փոխանորդ՝ 1913-22: Միջանկեալ՝ 1916-18 տարիներուն բանտարկուած է Հալէպի մէջ (Վարդան Եպիսկ. Տէմիրճեան, *Գաւազանագիրք Լիբանանի Եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց, Ա. Հպր.*, Անթիլիաս, 1980, էջ 293, 302):

[14] Մաքրութիւնը պիտի ունենար պարբերական բնոյթ՝ ամէն ութ օրը անգամ մը՝ ճերմակեղէնի լուացք եւ մաքրութիւն:

[15] Ամսական 350 ե.ղ. վճարումով: Փետրուար ամսուն իսկ արդէն կը պաշտօնակոչուի տեսչուհի մը՝ Կատարինէ Սեֆէրեան, 2,5 օսմ. ոսկի ամսականով:

[16] Ամսական 150 ե.ղ. վճարումով: Փետրուար ամսուն իսկ արդէն կը պաշտօնակոչուի Սեֆէրեանի քոյրը՝ կէս օսմ. ոսկի ամսականով: Տեսչուհին եւ օգնականուհին կը ճաշեն պատսպարեալներուն հետ եւ «միշտ ներսը կը մնան»:

[17] Ամսական 250 ե.ղ. վճարումով:

[18] Ամսական 250 ե.ղ. վճարումով:

[19] Ամսական 200 ե.ղ. վճարումով: Խոհարարուհի, սակայն, Փետրուար ամսուան համար չէ պաշտօնակոչուած մէկը, ուստի «պատսպարեալներէն մին ստանձնած է այդ գործը»:

[20] Բժշկական խնամքը կը կատարէ Տքթ. Յ. Գլըճեան, որ աւելի ետք, Մայիս 1920ին, եռամսեայ իր այցելութիւններուն համար կը կատարէ որոշ գանձում մը: Գլըճեան կը շարունակէ Ապաստանարանին բժշկական վերահսկումը մինչեւ Դեկտեմբեր 1920, այնուհետեւ՝ Տքթ. Երուանդ Խրլոբեան:

[21] Ասիկա պիտի ընդգրկէր «սովորական ստացուած ապուրէն զատ կերակուրի ծախքը»:

[22] Յունուար-Փետրուար 1920ին, 1000 Եգ.Ո. կը ղրկուի Հալէպ՝ Միութեան Ապաստանարանին եւ այլ նպատակներու (*Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1920, էջ 4):

[23] Որ կ'արժէ 1637 Եգ. Ղ.:

[24] *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1918, էջ 9:

[25] Ուր պատսպարուած էին շուրջ 400 հոգի՝ իրենց երկսեռ փոքրիկներով. յետագային, այս թիւը կը նուազի շուրջ 90ի: Այրիանոցը վրանաշարք մըն էր, տեղաւորուած որբանոցին առընթեր, զատ շրջափակով, սեփական աշխատանոցով (հսկիչ՝ Ատեմ[իս] Սանտալճեան), ուր վճարումով կ'աշխատէին, հաւաքատեղիով՝ ընդարձակ վրանի մը մէջ. ունէր քահանայ (Յակոբ Քինյ. Մավեան), խմբապետուհի, վերակացու (Ներսիկ Սեֆէրեան) ոստիկան,

պահակներ եւ յատուկ պաշտօնէութիւն (որ կը հոգար անոնց պէտքերը եւ կը հսկէր առողջութեան, աշխատութեանց եւ բարոյականին) (*Միութիւն*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1918, էջ 90. նաեւ, նոյն՝ Յունուար-Փետրուար 1919, էջ 12. նաեւ՝ «Հ.Բ.Ը.Միութեան Բօր-Սայիտի Գաղթավայրի Հաստատութիւնները», *Գործապատում*, էջ 53, 16. նաեւ՝ «Այրիանոց-Աշխատանոց», *Յուշարար*, Յունուար-Փետրուար 1919, էջ 12):

[26] *Միութիւն*, Մայիս-Յունիս 1919, էջ 35. նաեւ՝ *Գործապատում*, էջ 16:

[27] Մերմերլի Թաղ հաստատուած այս գործատունը ունէր երկու սրահ եւ վեց սենեակ, ուր կը գործէին գուլպայի եւ գորգի արհեստանոցները: Գուլպայի արհեստանոցը կ'աշխատէին 12, իսկ գորգի 20 տեզկեահներուն վրայ՝ 40-50 այրիներ («Հ.Բ.Ը.Միութեան Ատանայի Գործատունը», *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1920, էջ 10): Հոս հիւսուած են Պօղոս Նուպար, Զօրավար Անդրանիկ, Ներգաղթ եւ Լոյտ Ճորճ անուանածօն գորգեր (Մելքոնեան, էջ 101):

[28] *Միութիւն*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1924, էջ 93:

[29] «Ինքնօգնութեան Հանգանակութեան Պատսպարան-Աշխատանոցները Պէյրութի եւ Հալէպի Մէջ», *Միութիւն*, Մայիս-Յունիս 1925, էջ 35:

[30] Ուր կը պաշտօնավարէր հալէպահայ կրթական մշակ Գրիգոր Պողարեան (Գրիգոր Պողարեան, *Վերջին Խօսքեր (Հուսկ Բանք) Ուղղուած Հալէպի Կրթասիրաց Վարժարանի Աւարտական Կարգերուն Եւ Փունջ Մը Խմբագրական Էջերս*, Պէյրութ, Տպարան Ատլաս, 1975, էջ 7):

[31] «Հալէպի Արհեստանոց-Որբանոցը», *Միութիւն*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1921, էջ 66:

[32] *Միութիւն*, Յուլիս-Օգոստոս 1922, էջ 55:

[33] *Միութիւն*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1922, էջ 71:

[34] Մէջբերուած՝ Մելքոնեան, էջ 100:

[35] Ըստ Էզաճեանի 30 Հոկտեմբեր 1920ի տեղեկագրին:

[36] Ասիկա կը թարգմանուէր նաեւ տեսչուհիին եւ օգնականուհիին Ապաստանարանը գիշերելով ու հսկելով ընդհանուրին:

[37] Ասիկա Յունիս 1920էն ետք ՀԲԸՄիութեան ծախքերով կը պատրաստուի:

[38] Հացագինի վճարումը անընդմէջ կը շարունակուի գէթ մինչեւ Յունիս 1921:

[39] 36 անկողին, 39 վերմակ, 20 բարձ, 60 ծածկոց, 10 գուլպայի մեքենայ, 1 կարի մեքենայ ոտքով, 1 մանածի ճախարակ, 2 թէլ փաթթելու գործիք, 2 պղնձեայ խալկին, 4 պղնձեայ դոյլ, 1 պղնձեայ լուացքի տաշտ, 5 փայտէ նստարան, 2 մեծ սեղան, 1 փոքր սեղան, 3 երկաթէ դոյլ՝ ջրհորի, 1 ջրհորի չուան, 1 իւղի փոքր կարաս, 8 բուրդի սանր, 1 փայտէ սնտուկ, 1 փայտէ պառկելու թախտ, 16 կերակուրի պնակ, 12 չինքոյէ թէյի գաւաթ, 2 չինքոյէ շերեփ, 1 թէյաման, 1 դանակ, 1 կախուելիք լամբար, 1 ֆանուս, 1 կրակի համար երկաթէ ակիշ, 1 ունելի, 1 պատի ժամացոյց, 15 խսիր, 3 թելիսէ չուալ, 2 աթոռ, 46 դգալ, 10 բուրդ ման., 50 գուլպայ հիւսելու ճաղ, 4 ձագար քարիւղի համար եւ թիթեղներ, 2 չինքոյէ դոյլ, 4 զանազան կտորներ:

[40] Մելքոնեան, էջ 100:

[41] ՀՕՄ ճգնաժամը կը փրկէ դիմելով Ամերիկեան Կարմիր Խաչին, որ աւելի քան անգամ մը կը տրամադրէ ճերմակեղէն, հագուստ եւ կօշկեղէն:

[42] Էզաճեան իբրեւ բ. ատենապետ կը շարունակէ ստորագրել նամակները նաեւ 1920 Հոկտեմբերին, որմէ ետք իբրեւ բ. ատենապետ նամակները կը ստորագրէ Սամուէլեան:

[43] Ասոնցմէ 7ը քղեցիներ էին, որոնք ազգականներ ունենալով Մ. Նահանգներու մէջ, եւ ասոնցմէ ոմանց ճանապարհածախսը հասած ըլլալով Ամերիկա կը ղրկուին, իսկ երկու կեսարացիք իրենց եղբայներուն եւ ազգականներուն քով կը ղրկուին (*Միութիւն*, Յուլիս-Օգոստոս 1921, էջ 57):

[44] Այդուհանդերձ, առկայ գրեթէ բոլոր տուեալները կը խօսին ամսական միջին հաշուով ոչ-աւելի քան 30-50 ապաստանեալներու մասին: Հաստատութեան վերջին տարին՝ 1927ին, ապաստանեալներու թիւը 39 էր (Մելքոնեան, էջ 101):

[45] Տուեալները հիմնուած են Յունուար 1920-Սեպտեմբեր 1921 երկարող տեղեկագրերուն վրայ:

[46] «Ցուցակ Հ.Բ.Ը.Միութեան Հալէպի Ապաստանարան-Աշխատանոցի Պատսպարեալներու», *Միութիւն*, Մայիս-Յունիս, 1920, էջ 40. նաեւ՝ Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1920, էջ 78. նաեւ՝ Յունուար-Փետրուար 1921, էջ 15. նաեւ՝ Մարտ-Ապրիլ 1921, էջ 30. նաեւ՝ Մայիս-Յունիս 1921, էջ 48. նաեւ՝ Յուլիս-Օգոստոս 1921, էջ 57. նաեւ՝ Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1921, էջ 80:

[47] Տեղանունները կու տանք՝ ըստ արձանագրութեան:

[48] Հիւանդութիւններուն համար օգտագործած ենք տեղեկագրերուն եզրոյթները:

[49] Մալարիայի պարագաները այսքան շատ չեն, սակայն անոնց բուժումը կ'երկարի աւելի քան ամիս մը, որով ամսական առողջապահական ցանկերուն մէջ չապաքինած պարագաները դարձեալ արձանագրուած են:

[50] Բացառաբար, Ապաստանարան բերուած հինգամսեայ փոքրիկին համար միայն ամէն օր կաթ կ'առնուի:

[51] Յետագայ տեղեկագրերը կը հաւաստեն, որ խոստումը կը յարգուի եւ 1920 Մարտին՝ 1928, Ապրիլին՝ 2590, Մայիսին՝ 2128, Յունիսին՝ 2100 ղրուշ կը ստացուի Նպաստամատոյցէն:

[52] Ի դէպ, 1920 Փետրուար ամսու գնումներու եւ բոլոր ծախքերու հոգը կը ստանձնէ խնամակալ Մանուկ Սահակեան:

[53] «Պատսպարան-Աշխատանոց (Հալէպ)» *Միութիւն*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1928, էջ 71-2:

[54] Այս երկու գորգերուն հանգոյցներուն ընդհանուր գումարը եղած է 961,792 (1768 կարգ եւ 544 թէլ): Իւրաքանչիւր 100 հանգոյցի վարձք գանձուած է 6,5 փարա: Երկու գորգերուն իբրեւ աշխատավարձք գանձուած 9 օսմ. ոսկիին կէսը կը տրուի գորգագործներուն, միւս կէսը՝ ապաստանարանին կարիքներուն:

[55] Տեղեկագրերուն եզրոյթները պահպանած ենք:

[56] Յունիս ամսուան համար ՀՕՄը 1207 ղրուշ կը վճարէ նախաճաշի համար, իսկ Յուլիս 23ին կը ծրագրէ երեկոյթ սարքել ի նպաստ Ապաստանարանին:

[57] *Միութիւն*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1923, էջ 72:

[58] «Տեղեկագիր Գործադիր Ժողովի 1923 Տարեշրջանի. Յառաջաբան», *Միութիւն*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1924, էջ 92-93:

[59] «Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան 1924 Տարեշրջանի Հաշիւները», *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1925, էջ 5:

[60] Մ. Աճէմեան, Մ. Սիսեռեան, Ե. Ոսկերիչեան, «Հ.Բ.Ը.Միութեան Գործունէութիւնը», *Սուրիահայ Տարեցոյց, 1925, Բ. Տարի*, Հալէպ, Տպ. Արաքս, 1925, էջ 281:

[61] «Միութեան Սեփական Եւ Նպաստընկալ Հաստատութիւնները 1927 Յունուար 1ին», *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1927, էջ 12:

[62] Ասոնք՝ որբանոցին մէջ արհեստներու տիրացած ըլլալով, իրենց օրապահիկը կրնային շահիլ: Արդարեւ, Հալէպի արհեստանոցին մէջ մինչեւ 1922 Հոկտեմբեր երեք մասնագիտութիւն կը սորվեցուէր՝ կօշկագործութիւն, ատաղձագործութիւն եւ «շօֆէօրութիւն» (*Միութիւն*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1922, էջ 77-78), աւելի ետք նաեւ՝ դերձակութիւն, մեքենագիտութիւն, երկաթագործութիւն, քարկոփութիւն, լուսանկարչութիւն, սափրիչութիւն (*Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1923, էջ 3): 1923ին արհեստանոցի 91 շրջանաւարտներէն 31ը կօշկակար էին, 17ը՝ դերձակ, 4ը՝ երկաթագործ, 4ը՝ շօֆէօր, 19ը՝ ատաղձագործ, 4ը՝ կահագործ, 8ը՝ մեքենագործ, 2ը՝ փորագրիչ, 1ը՝ քանդակագործ, 1ը՝ խաղախորդ [պահպանած ենք տեղեկագրերուն եզրոյթները] («Հալէպի Կիլիկեան Որբ.-Արհեստանոցը», *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1924, էջ 4):

[63] 1925 Փետրուարին կը փակուի Հալէպի Արհեստանոց-Որբանոցը ուր մնացած 32 սաները կը փոխադրուին Պէյրութի Քելէկեան որբանոցը («Հալէպի Արհեստանոց-Որբանոցը», *Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1925, էջ 2): 1926ին Հալէպի Կիլիկեան Որբանոց-Արհեստանոցի սաներ կը փոխադրուին Հայաստան (*Միութիւն*, Յունուար-Փետրուար 1926, էջ 34) եւ ան կը փակուի Յուլիս-Սեպտեմբեր 1926ին (*Միութիւն*, Յուլիս-Օգոստոս 1926, էջ 89): Նոյն շրջանին կը փակուի նաեւ Երուսաղէմի Արարատեան Որբանոցը, ուր մնացած 129 որբերը, 15 Սեպտեմբեր 1926ին Եաֆայէն, ծովու ճամփով կը փոխադրուին Պէյրութ, որով «այժմ Միութեան հոգատարութեան տակ գտնուած բոլոր որբերը, թիւով մօտաւորապէս 500, համախմբուած են մէկ յարկի տակ» («Փակում Երուսաղէմի Արարատեան Որբանոցի», *Միութիւն*, Յուլիս-Օգոստոս 1926, էջ 83):

[64] *Միութիւն*, Յունուար-Յունիս 1926, էջ 71. նաեւ նոյն՝ 1928, թիւ 125, էջ 71-2:

[65] *Միութիւն,* Յունուար 1929, թիւ 127, էջ 106:

The AGBU Shelter-Home in Aleppo (1919-1927)

(Summary)

Antranik Dakessian
adakessian@haigazian.edu.lb

Between 1915 and 1917, during the Armenian Genocide, a number of Armenian women and teenage girls were ill-treated and raped on the deportation roads and in the desert camps. Others were kidnapped and still others were taken to houses where they were treated as slaves and physically molested. A small number of women were forced to trade their bodies for survival. The fate of these abused women and girls was critical and needed to be addressed as soon as WWI ended and the Allied Forces took control of the area.

As early as 1918 shelter houses were established in different localities like Aleppo, Damascus, Baghdag and Alexandria. Some of these were run by the American Near East Relief Society and other non-Armenian philanthropic groups.

The paper studies the Aleppo Shelter-Home. It was founded by the *Oriortats Miyutiun* in June 1919, sponsored by the AGBU and, as of January 1920, owned by the AGBU but administered and managed by the said *Miyutiun*.

The paper is based on the extensive (yet short-lived) correspondence and reporting, which existed between the shelter home and the AGBU Cairo center, limited archival materials, a few published articles in the official AGBU periodical, and notes. The paper examines the inception and mission of the Shelter-Home, as well as life in it, those who were accepted, the process of their rehabilitation, the care given, the crafts taught (so that the women could make a living) and their eventual reintegration into the Armenian space at large.

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԲԺԻՇԿՆԵՐ. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻՑ ՍԻՐԻԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՃԱԽ

Անի Ոսկանեան
ani.h.voskanyan@gmail.com

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկզբից եւեթ հայ բժիշկները զօրակոչւում ու որպէս զինուորական բժիշկներ ծառայում են օսմանեան բանակում: Պատերազմի դժուարին օրերին հայ զինուորական բժիշկները իրենց մեծ ներդրումն են ունենում գրեթէ բոլոր ճակատներում: Հիմնականում արեւմտեան բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում կրթութիւն ստացած հայ բժիշկներն անհրաժեշտութիւն էին, թերեւս բոլոր զօրամասերում, քանզի բարձրակարգ բժիշկ լինելուց բացի նրանք յաճախ ստանձնում էին նաեւ թարգմանչի պարտականութիւն:

Թէեւ հայ զինուորական բժիշկները բարձր պատասխանատուութեամբ էին ծառայում եւ կատարում իրենց պարտականութիւնները, այնուհանդերձ նրանց ձերբակալելու, ապա սպանելու հրամանները չեն ուշանում: Պատերազմի տարիներին, յատկապէս 1916ից սկսած, օսմանեան բանակում արդէն բժիշկների մեծ պահանջ կար, սակայն հայ զինուորական բժիշկների ձերբակալութիւնները եւ սպանութիւնները շարունակւում էին:

1839 Նոյեմբերի 9ին, Գիւլհանէի արքայական պալատում Ռեշիդ փաշան հռչակում է *հաթթի շերիֆը*: Այն երկիրն արդիականացնելու առաջին փորձերից էր: *Թանզիմաթի*՝ երկրի ոչ-իսլամներին ընձեռած հնարաւորութիւններից, թերեւս յատկանշականը նրանց մուտքն էր տարբեր բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններ, իսկ 1841ից սկսած նաեւ նորաբաց Կայսերական Բժշկական Վարժարան:

Որոշ ժամանակ անց, արդէն 1880ականներին, միայն Կ. Պոլսում կար 300ից աւել հայ բժիշկ[1]:

Ռազմաբժշկական կրթութիւն ստացած հայ զինուորական բժիշկներից շատերը, տարիների վաստակի արդիւնքում մասնակցում էին Կարմիր Մահիկի հիմնադրման աշխատանքներին, ընտրւում էին Կայսերական Բժշկական Ընկերութեան անդամ, երբեմն՝ նախագահ[2]:

Դեռեւս ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին Կայսրութեանը ծառայելու առթիւ բժիշկներ Տիգրան Փեշտիմալճեանին (1837-1894), Ստեփան Ասլանեանին (1822-1901), Միքայէլ Խորասանճեանին (1835-1903), Իսկենդէր փաշային (Կարապետ Իսկենդէրեան) (1835-1910), Եաւէր փաշային (Անտոն Թընկըրեան) (1812-1908), Գաբրիէլ Սեւեանին (1822-1900), Անտոն Նաֆիլեանին (1831-1912), Անդրանիկ Կոճիկեանին (1819-1894), Վահան Մանուէլեանին (1847-1902) եւ Տիգրան Բաբայեանին (1861-1934)[3] շնորհւում է փաշայի տիտղոս:

Մի խումբ հայ բժիշկների շնորհւում է գնդապետի (*միրալայ*) զինուորական աստիճան, ինչպէս՝ Գաբրիէլ [Գասպար] բէյ Սինապեան (1814-

1872), Յակոբ բէյ Տաւուտեան (1813-1878), Աղեքսանդր բէյ Արապեան (?-?), Գաբրիէլ բէյ Թաշճեան, Կոմիտաս բէյ Մինասեան (1837-1903), Ջիւան բէյ Անանեան (1848-?), Յովհաննէս բէյ Գըրըգճեան, Աբրահամ բէյ Սագայեան, Տիգրան բէյ Աճեմեան (1852-1913), Յակոբ բէյ Խանտանեան (1834-1899), Մինաս բէյ Աւետիսեան (1849-?), Յովհաննէս բէյ Թապիպեան (1845-1894), Յակոբ բէյ Յովհաննիսեան (1826-1859), Աբրահամ բէյ Ներսէսեան, Մանուկ բէյ Աղասեան (?-1895), Յակոբ բէյ Պեկեան (?-1928)[4]:

1914ի աշնան առաջին ամիսներին, երբ Օսմանեան Կայսրութիւնը պատերազմի դեռ չէր մտել, հայ բժիշկները իրենց փորձը եւ գիտելիքները փոխանցելու համար մի շարք գիտաժողովներ էին կազմակերպում: Միաժամանակ, Հայկական Բժշկական Միութեան նախաձեռնութեամբ, Կ. Պոլսի Եսայեան դպրոցում հիւանդապահութեան դասընթաց էր անցկացւում[5]:

Պատերազմի առաջին օրերից օսմանեան բանակ զօրակոչուած հայ բժիշկների կենսագրական տուեալների ուսումնասիրութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս ոչ միայն նրանց ծառայութեան ընթացքի մասին տեղեկանալու, այլեւ առաւել համակողմանի ներկայացնելու տարբեր զօրամասերում տիրող իրավիճակը: Միեւնոյն ժամանակ բժիշկներից շատերի կենսագրութիւններն ու մահուան փաստերը կարծես բնաջնջման այն հրամանագրերն են, որոնք տարիների ընթացքում խնամքով կոծկել են Հայոց Ցեղասպանութեան կազմակերպիչներն ու իրագործողները:

Թէեւ ստորեւ ներկայացուած զինուորական բժիշկների կրճատ կենսագրութիւններն ամբողջովին չեն ներկայացնում կայսրութեան վարած քաղաքականութիւնը, այնուամենայնիւ ընդհանրական պատկերացում կազմելու հնարաւորութիւն տալիս են:

Երուանդ Սարաֆեանը աւարտել է Կ. Պոլսի Կայսերական Բժշկական Վարժարանը: Զօրակոչուել է բանակ: Իր պարտականութիւնները կատարելիս՝ Լիբանանում վիրաւորուել է ոտքից: Սարաֆեանը, ամիսներ շարունակ տառապել է Դամասկոսի Զինուորական Հիւանդանոցում, 1917ի ամռանը մահացել է՝ թուրք բժիշկների կողմից անտեսուած լինելու եւ բուժում չստանալու պատճառով[6]:

Սուրէն Ազիրեանը սովորել է Տարսոնի Ամերիկեան Քոլէջում, ապա՝ Բէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Բժշկական Բաժնում: 1914ին զօրակոչուել է Օսմանեան բանակ՝ ծառայելով որպէս բժշկի օգնական: 1917ին, Դամասկոսում վարակուել է բծաւոր տիֆով եւ մահացել[7]:

Նազարէթ Աքսարայլեանը աւարտել է Կ. Պոլսի Զինուորական Բժշկական Վարժարանը՝ հարիւրապետի աստիճանով: 1888ից շուրջ 12 տարի ծառայել է Եմէնում, 1900ին՝ Սիրիայում, 1904ից՝ Պոլսում: Երկրորդ Սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ, զինուորական հիւանդանոցի գլխաւոր բժիշկ է նշանակուել: 1912ին միրալայի (գնդապետ) զինուորական կոչումով անցել է թոշակի. Բալկանեան Պատերազմի ժամանակ կառավարութեան կողմից ետ է կանչուել եւ ծառայել է Գիւմուշսոյու հիւանդանոցում[8]:

Յարութիւն Խոռխոռունին նախնական կրթութիւնը ստացել է Վանի Բադրիկեան Դպրոցում, այնուհետեւ աւարտել է Հայդարփաշայի Բժշկական Վարժարանը: Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին ծառայել է սիրիական ճակատում: Նրան յաջողուել է վերապրել: Նա մասնակցել է նաեւ Երկրորդ Աշխարհամարտին՝ ծառայելով Էլազիգում[9]:

Հայ բժիշկները պատերազմի ընթացքում ենթարկուել են նաեւ բռնի կրօնափոխութեան: Պատմաբան Հայկազն Ղազարեանը ներկայացնում է Կ. Պոլսի գերմանական կայսերական դեսպանատուն ուղարկուած հայ զինուորական բժիշկների ջարդի եւ բռնի կրօնափոխութեան վերաբերեալ միքանի հեռագրեր, որոնք ոչ միայն ներկայացնում են այդ օրերի իրավիճակը, այլեւ մատնանշում են իշխանութիւնների կողմից կազմակերպուած եւ հետեւողականօրէն իրականացուող ոչնչացումը: Դրանցից յատկանշական է 1916ին Գերմանիայի փոխհիւպատոս Քարլ Վերթի հեռագրերը՝ Կ. Պոլսի դեսպանատան, այնուհետեւ հեռագրերի պատճէնները ուղարկուել են Գերմանիայի Կայսրութեան կանցլէր Բեթման Հոլուէգին. «*...հայ զինուորական բժիշկները, ամէն ասպիճանի, սպառնալիքի տակ իսլամացուցին: Ամէնքը սպիպուեցան կրօնափոխ դառնալ*»[10]: Ուշագրաւ է նաեւ Ղազրեանի նկատառումը, որում ասւում է. «*Քանի մը հայ բժիշկներ անուանափոխ ըլլալով կրցած էին ողջ մնալ, բայց թուրքերը 1.000է աւելի հայ բժիշկներ եւ դեղագործներ սպանած են*»[11]:

Անցնելով պատերազմի արհաւիրքներով, ականատես լինելով սեփական ժողովրդի ոչնչացմանը, նրանցից քչերին է յաջողուել կենդանի մնալ եւ զօրացրուել:

Մուդրոսի Զինադադարից յետոյ վերապրած հայ բժիշկներից շատերը հաստատւում են Սիրիա: Այդ օրերին Հալէպում գործում էին շուրջ երկուտասնեակ բժիշկներ, որոնց միացան 60 հայ բժիշկներ: Հայ բժիշկների, դեղագործների ու ատամնաբուժների քանակական գերազանցութիւնը տեւում է մօտ 25 տարի՝ մինչեւ Բ. Համաշխարհայինի աւարտը[12]:

1918ին զօրացրուած սպաներից մէկն էր Օսմանեան Կայսերական բանակի սպայ, բժիշկ Աւետիս Ճեպէճեանը, ով 1914ին զօրակոչուելով բանակ նշանակւում է ծառայութեան Կ.Պոլսի մօտակայքում, 1915-16ին մասնակցում Դարդանէլի ճակատամարտին, այնուհետեւ ուղարկւում է արեւելեան ճակատ, որպէս բժիշկ-հարիւրապետ անցնում է Արեւմտեան Հայաստանի գրեթէ բոլոր քաղաքներով՝ տեսնելով ու ապրելով բնաջնջուող իր ժողովրդի ողջ ցաւը: Նա ծառայութեանը զուգահեռ հայատառ թուրքերենով գրառումներ էր կատարում իր օրագրում, որը բացի անձնական բնոյթի տեղեկութիւններից, ականատես զինուորի տեսանկիւնից համակողմանի ներկայացնում է պատմական իրադարձութիւններն ու տալիս բազմաթիւ անյայտ փաստեր, վիճակագրական տուեալներ, բանակում տիրող կարգ ու կանոնի մասին գաղափար[13]:

1915ի բռնագաղթի ընթացքում կար օրէնք, որով խնայւում էին զինուորական բժիշկների, նաեւ զինուորականների ընտանիքները[14], ուստի Ճեպէճեանի ընտանիքը պատերազմի ողջ ընթացքում Հալէպում մնալու թոյլտուութիւն ունւր: Ճեպէճեանի կինը՝ Տիկ. Եւնիկէն, կարողանում է իր տանը շատ հայերի գաղտնի օթեւան տալ, եղել են դէպքեր, երբ կինը ապաստան է տուել երկու տասնեակից աւել մարդու[15]:

Եւնիկէ Ճեպէճեանը յաճախ այցելում էր նաեւ տարագիրների կայանները՝ Քարլըկ, Աղ-Եոլ, Սեպիլ, Բաղդադի Կայարան՝ բաժանելով հագուստ, սնունդ եւ այլ անհրաժեշտ պարագաներ: Ոստիկանութեան ուշադրութիւնից խուսափելու համար, կինը գրեթէ միշտ ծպտւում էր՝ կրելով մուսուլման կնոջ հանդերձանք[16]:

Զինադադարից յետոյ Ճեպէճեանը վերադառնում է Հալէպ եւ բժիշկ Ֆիլիպ Յովնանեանի հետ հիմնադրում իրենց անունը կրող Ճեպէճեան-Յովնանեան հիւանդանոցը, բժիշկների համատեղ գործունէութիւնը տեւում է մինչեւ 1936՝ Յովնանեանի մահը, այնուհետեւ հայր եւ որդի՝ Աւետիս եւ Ռոբերտ Ճեպէճեանները շարունակում են աշխատանքները: Հիւանդանոցը փակւում է 1952ին, Աւետիս Ճեպէճեանի մահով[17]:

Հիւանդանոցը, լինելով համապատասխան ժամանակի չափանիշներին, ծառայում էր ոչ միայն Ցեղասպանութիւնը վերապրած հայ ժողովրդի բեկորներին, այլեւ մեծ ներդրում է ունենում Սիրիայում բժշկութեան զարգացման եւ առաջընթացի գործում:

Սակայն մինչ այդ՝ ԺԹ. դարի 80ականներից, Հալէպում արդէն հաստատուել եւ գործում էր հայ անուանի բժիշկներից մէկը՝ Ասատուր Արամ Ալթունեանը (1854-1950), ով, թերեւս, հայ բժշկութեան պատմութեան բացառիկ դէմքերից է եւ աւելի քան կէս դար Մերձաւոր Արեւելքում բժշկութեան առաջընթացի ջահակիրներից:

1911ին Հալէպում Ալթունեանը հիմնադրում է հիւանդանոց, որն իր տեսակով աննախադէպ էր Մերձաւոր Արեւելքում (գործել է մինչեւ 1962ը): Աւելի քան կէս դար Ալթունեանի հիւանդանոցի վիրահատական սենեակը անգերազանցելի էր, իր մշտապէս նորացուող բուժական սարքերով, իսկ մանրադիտակային եւ գիտաշխատանոցային զննութիւնների բաժանմունքները շուրջ 35 տարի Սիրիայում առաջատար դիրքում էին:

Դեռեւս 1914ին Հալէպի Գերմանական Վարժարանի ուսուցիչ Դոկտոր Պրոֆեսոր Էտուարտ Կրեթըրը իր «Ճամբու Նօթեր Հալէպէն» յօդուածում լաւագոյնս ներկայացրել է Ալթունեան հիւանդանոցը. «*Այս պահուս երբ ամբողջ աշխարհը կը խօսի Թուրքիոյ մէջ կատարուելիք բարենորոգումներու եւ յառաջդիմութեանց մասին, կարելի չէ չհիանալ այնպիսի հաստատութեան մը վրայ, որ մեծ ազդակը եղած է քաղաքկրթութեան ու յառաջդիմութեան ամէն անոնց, որոնք առիթը ունեցած են շփման մէջ գտնուելու սոյն հաստատութեան հետ, որը փառքն ու պարծանքը կրնայ ըլլալ չէ թէ միայն իր հիմնադրին, այլ նաեւ իր այն*

պատկանած ազգին, որը բազմիցս ապացոյցներ տուած է արդէն իր ընդունակութիւնը յատկանշող եւրոպական քաղաքկրթութեան մէջ»[18]:

Ապա աւարտելով, Կրեթըրը յաւելում է. «*Հոն միայն հալէպցիներ եւ ընդհանրապէս սիւրացիներ չէ որ կը նշմարուին. «Տօքթօր Ամերիքէն»ի համբաւը ինչպէս որ կը կոչեն զինք Տոքթ. Ալթունեանը՝ տարածուած է ոչ թէ միայն Սիւրիոյ, այլ ամբողջ Արաբիոյ, Հայաստանի, Քիւրտիստանի եւ Պարսկաստանի խորերը, ուրկէ գունդագունդ հարիւրաւոր հիւանդներ կը դիմեն Հալէպ, վիրաբուժական գործողութիւններու ենթարկուելու համար, եւ ուր ամէնադժուարին գործողութիւններն իսկ կը կատարուին եւրոպական նոյնօրինակ հաստատութիւններուն հաւասար յաջողութեամբ մը*»[19]:

Ալթունեանը 1896ին, ռենտգէնեան ճառագայթների յայտնագործումից մէկ տարի անց, Լոնդոնից Հալէպ է բերում ռենտգէնախտորոշման առաջին սարքը: Այնուհետեւ նորագոյն սարքաւորումներ ներկրելու գործընթացը դառնում է շարունակական: Իսկ արդէն 1937ին գերմանական ախտաճանաչման նոր բուժտեխնիկայի համալրմամբ՝ Ալթունեան հիւանդանոցը դառնում է ռենտգէնաբուժական կատարելագործուած ախտաճանաչման ու բուժման սարքաւորումներով առաջին կենտրոնը Սիրիայում[20]:

Առաջին Աշխարհամարտի սկզբին Ալթունեանը դիմում է օսմանեան ռազմական իշխանութիւններին որեւէ ճակատում ծառայութեան անցնելու համար, սակայն նրան պատասխանում են, որ Հալէպում նրա ծաւալած գործունէութիւնը ունի ռազմավարական նշանակութիւն կայսրութեան համար, ուստի նպատակայարմար է, որ Ալթունեանը մնայ այնտեղ:

Դարդանէլի ճակատամարտի ընթացքում, Ալթունեանը Ջեմալ փաշայից հեռագիր է ստանում, որում՝ բանակի կարիքներից ելնելով, ռենտգէնի սարքաւորումը Կ.Պոլիս տեղափոխելու անհրաժեշտութեան մասին էր ասւում: Հեռագիրը հրաման էր, ուստի Ալթունեանն անմիջապէս կատարում է այն: Աւելի ուշ, Ջեմալ փաշան անձամբ եւս դիմում է Ալթունանին եւ բուժզննում ու բուժում ստանում նրա հիւանդանոցում[21]:

Պատերազմի տարիներին, երբ բժիշկների մեծ մասը զօրակոչուած էր բանակ, տիֆը եւ այլ համաճարակային հիւանդութիւնները մեծ չափերի էին հասնում, Ալթունեանը ժամանակի արդիական միջոցներով կարողանում է պայքարել այս հիւանդութիւնների դէմ՝ մեծ գործ կատարելով Հալէպի Նահանգի ողջ բնակչութեան համար:

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին Սիրիայում ապաստանած հայ տարագիրներին փրկելու, օգնելու, հովանաւորելու հարցում եւս Ալթունեանի ներդրումը մեծ էր: Ալթունեանը եւ Մազլումեան եղբայրերը, շնորհիւ իրենց դիրքի, հնարաւորութիւն ունէին կարգաւորելու հայ տարագիրներին առնչուող տարբեր խնդիրներ, երբեմն անմիջական միջամտութեամբ նաեւ կարողանում էին կեանքեր փրկել:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին իր դուստր Նորայի օգնութեամբ, Ալթունեանը ձեռնամուխ է լինում նաեւ հայ որբեր

փրկելու գործին: Մշտապէս Ալթունեանի ուշադրութեան կենտրոնում էր գտնւում Հալէպի Հայկական Որբանոցը, որը բացուել է 1915 Յուլիսի 31ին: Որբանոցը գլխաւորում էր Վեր. Ահարոն Շիրաճեանը, ում գործն ու վաստակը, անշուշտ, անքննելի է, սակայն շատերի կողմից հաստատութիւնը ընկալւում էր որպէս «Ալթունեան որբանոց»[22]:

Օգտագործելով հալէպաբնակ օտարազգիների հետ անձնական կապերը՝ Ալթունեանը հնարաւորութիւն ունէր միջազգային Կարմիր Խաչի միջոցով, արտասահմանում գտնուող հայ եւ օտար կազմակերպութիւններից նպաստներ ստանալ յօգուտ որբանոցի[23]:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայեանը, պատերազմի աւարտին տեղափոխւում է Հալէպ եւ մարմիններ ստեղծում «Ազգային Միութիւն» անուան տակ: Հալէպում Ազգային Միութիւնը եւս նախագահում էր բժշկապետ Ալթունեանը[24]:

Պատերազմի աւարտին Հայ Ազգային Միութիւնը եւ Ալթունեանը գործուն մասնակցութիւն են ունենում հայ գաղթականներին տեղաւորելու գործում: Ալթունեանը օգնում ու սատարում է նաեւ աւելի ուշ քեմալական Թուրքիայից բռնագաղթած իր հայրենակիցներին:

1923ին մասնակցում է Հայ Կարմիր Խաչի հիմնադրման աշխատանքներին՝ յետագայում դառնալով նրա գործուն անդամը:

Ալթունեանի ջանքերով, 1927ին Հալէպում հիմանդրւում է բուժքոյրերի դպրոցը, որն իր աշխատանքները շարունակում է մինչեւ 1958՝ կրթելով աւելի քան 100 բուժքոյր: Տարբեր տարիների բուժքոյրերի դպրոցի բազմաթիւ շրջանաւարտներ որպէս պահանջուած մասնագէտներ աշխատանքի են անցնում Սիրիայում, Լիբանանում, Յորդանանում, Քուէյթում, Քաթարում, Անգլիայում, Մ. Նահանգներում եւ Հայաստանում[25]:

1937ին Հալէպի Բժշկական Միութեան վարչութեան կողմից Ալթունեանը Հալէպի Բժիշկների Միութեան պատուաւոր նախագահ է ընտրւում՝ մեծարուելով «Հալէպի բժիշկների հայր» պատուանուամբ: 1946ին Սիրիայի անկախ հռչակուելուց յետոյ, ընտրւում է Հալէպի վերակազմաւորուած Բժշկական Միութեան Պատուաւոր նախագահ եւ այն ղեկավարում մինչեւ իր մահը՝ 1950[26]:

Երկարամեայ բժշկական գործունէութեան համար Ալթունեանը արժանացել է պարգեւների ու շքանշանների, ինչպէս՝ իտալական կառավարութեան «Իտալական Գահի Ասպետ» տիտղոսը ու մեդալը, Սիրիական կառավարութեան՝ «Սուրիական Արժանեաց» Բ. կարգի (1931) եւ «Սուրիական Արժանեաց» Ա. կարգի (1940) պատուանշանները: 1939ի Նիւ Եորքի համագումարի ընթացքում Ալթունեանը արժանանում է Վիրաբուժների Միջազգային Քոլէջի ոսկէ մեդալի, իսկ 1950ին՝ (յետմահու) Սիրիայի ժողովրդին մատուցած իր երկարամեայ ծառայութիւնների համար Սիրիայի կառավարութեան կողմից պարգեւատրւում «Սուրիական Արժանեաց» արտադաս գերագոյն մեդալով[27]:

Դարեր շարունակ Օսմանեան Կայսրութիւնում, այնուհետեւ Սիրիայում հայ բժիշկների գործունէութիւնն ու մատուցած ծառայութիւններն ոչ միայն նպաստեցին Մերձաւոր Արեւելքում գիտական, արդի բժշկութեան զարգացմանը, այլեւ փրկեցին բազմաթիւ կեանքեր, ինչպէս պատերազմի տարիներին, այնպէս էլ խախաղ ժամանակներում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Դերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ*, Երեւան, «Զանգակ-97», 1999, էջ 19:

[2] Օսմանեան Բժշկական Ընկերութեան հիմնադիրներից են եղել Յակոբ Տաւուտեանը, Սերվիչէնը եւ Գասպար Սինապեանը, յետագայում Դոկտ.ներ Սերվիչէնը, Սինապեանը, Փեշտիմալճեանը, Խորասանճեանը եղան նոյն ընկերութեան նախագահ, իսկ. Թորգոմեանը՝ փոխնախագահ (Յ. Ճ. Սիրունի, *Պոլիս Եւ Իր Դերը, Չորրորդ Հտր.*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿՀԿ, 1988, էջ 259): Գասպար բէյ Սինապեանը 1863 Օգոստոսի 21ին քուէարկութեամբ ընտրուել է Կայսերական Բժշկական Ընկերութեան նախագահ (Ա. Ն. Մեզպուրեան, *Հայ Եւ Ծագումով Հայ Բժիշկներ*, Իսթանպուլ, 1950, էջ 90):

[3] Սիրունի, էջ 259. նաեւ՝ Մեզպուրեան. նաեւ՝ Ա. Աստոյեան, *Հայերն Օսմանեան Բանակում (XIV դարից մինչեւ 1918 թ.)*, Երեւան, «Նայիրի», 2010:

[4] Նոյն:

[5] N. O. İzrail, *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankiri, Ayaş, Ankara* (24 Ապրիլի 1915 թ., Ստամբուլ, Չանքըրը, Այաշ, Անկարա), İstanbul, İletişim Yayinlari, 2013, էջ 293:

[6] Տոքթ. Գասպար Մ. Կարոյեան, *Մեծ Եղեռնի Նահատակ Հայ Բժիշկները (Անոնց Պատգամները)*, Պոսթոն, 1957, էջ 111-112:

[7] Մ. Քէլէշեան, *Սիս-Մատեան*, Պէյրութ, Տպ. «Հայ Ճեմարանի», 1949, էջ 336-337:

[8] Arsen Yarman, *Osmanli Sağlik Hizmetlerinde Ermaniler ve Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Tarihi* (Հայերն օսմանեան առողջապահական ոլորտում եւ Սուրբ Փրկիչ հայկական հիւանդանոցի պատմութիւնը), İstanbul, Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi vakf i, 2002, էջ 775:

[9] Նոյն, էջ 784:

[10] Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Յեղասպան Թուրքը*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 101:

[11] Նոյն:

[12] Ռ. Ճեպէճեան, *Ինքնակենսագրութիւն, Յուշեր եւ Գործունէութիւն*, Հալէպ, Հրատ՝. Վիոլէտ Ճեպէճեան Գրադարան, 1999, էջ 125:

[13] Ա. Ճեպէճեան, *Օսմանեան Կայսերական Բանակի Սպայ՝ Բժիշկ Աւետիս Ճեպէճեանին Օրագիրը (1914-1918)*, Պէյրութ, Հրատ՝. Վիոլէթ Ճեպէճեան Գրադարան, 1986:

[14] Օրէնքը գործել է խախտումներով, ինչպէս՝ զինուորական բժիշկների, այնպէս էլ զինուորականների ընտանիքները աւելի յաճախ ենթարկուել էն բռնագաղթի:

[15] Ճեպէճեան, *Ինքնակենսագրութիւն...*, էջ 31:

[16] Նոյն:

[17] Նոյն, էջ 138-140:

[18] Վ. Ղազարեան, *Տարեցոյց Բժշկական եւ Առողջապահական, Ա. Տարի*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արաքս, 1914, էջ 289: 1914ին Վահան Ղազարեանը եւս զօրակոչուել է եւ որպէս զինուորական բժիշկ ծառայել 153րդ զօրագնդում: Ստացել է հարիւրապետի աստիճան եւ նշանակուել երրորդ գումարտակի բժիշկ: Սպանուել է իր գնդի հրամանատարների հրահանգով (Կարոյեան, էջ 101):
[19] Նոյն:
[20] Ռ. Ճեպէճեան, *Հալէպի Մեծանուն Բժշկապետ Ա. Ա. Ալթունեան եւ Իր Գործը*, Հալէպ, Տպ. «Հալէպ» Ներսէս Նալպանտեան, 1969, էջ 71-72:
[21] Նոյն, էջ 73-74:
[22] Նոյն, էջ 114:
[23] Նոյն:
[24] Ճեպէճեան, *Ինքնակենսագրութիւն...*, էջ 85:
[25] Ճեպէճեան, *Հալէպի Մեծանուն Բժշկապետ Ա. Ա. Ալթունեան...*, էջ 101-106:
[26] Նոյն, էջ 28:
[27] Նոյն, էջ 20-30:

Ottoman Army Armenian Physicians in Post-Genocide Aleppo

(Summary)

Ani Voskanian
ani.h.voskanyan@gmail.com

The paper focuses on the immense contribution of Armenian doctors in the development of the field of medicine in Syria.

Right after Ottoman Turkey became embroiled in WWI, Ottoman Armenian physicians were conscripted into the Ottoman army. They served not only as doctors but as translators too, since most of them were graduates of European universities. Very few of these doctors survived the war and the Genocide.

After the Mudros Armistice, several surviving doctors settled in Syria and joined humanitarian efforts. Some 60 Armenian doctors functioned in Aleppo from the early 1920s up to the end of WWII.

Among the demobilized doctors, sergeant Avedis Djebedjian acquired prominence in Aleppo, where he and Dr. Philip Hovnanian established a hospital and contributed to the development of Syrian medicine.

Another prominent figure in the field was Dr. Asadur Altounian, who was a champion of the development of medical sciences in the Middle East for over half a century. After establishing himself in Aleppo in the 1890s, Dr. Altounian revolutionised the field by incorporating medical equipment into his practice. He was the first in Syria to order and make use of an X-ray machine from London.

With his daughter, Dr. Altounian made great efforts to save orphans and refugees. He was ordered to relocate to Istanbul to give medical support to the Ottoman army. In fact, Djemal Pasha was X-rayed and given medical treatment by Dr. Altounian.

In 1927 Altounian established the first nursing school in Aleppo, which had its first graduates in 1931.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ՝ 1929-30ԻՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ՀԻՒՍԻՍ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՍՈՒՐԻԱ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Անի Ֆիշենկճեան
fishenkjianani@hotmail.com

Սուրիոյ նման հոծ գաղութի մէջ բոյն դրած անտիրական վիճակն ու օրըստօրէ Սուրիա հասնող գաղթականներու նոր հոսքը - յատկապէս Սուրիոյ հիւսիս-արեւելեան շրջանները - մեծապէս մտահոգած էին կարգ մը ազգային պատկան մարմիններ, որոնք «*գրչով եւ խօսքով Սուրիոյ եւ արտասահմանի մէջ անհրաժեշտ նկատեցին հետաքրքրութիւն սփեղծել եւ ուշադրութիւն հրաւիրել կտրուկ միջոցներով ցաւը արագ դարմանելու, ամոքելու մասին*»[1]:

Այս մտահոգութեամբ՝ Տոքթ. Թորոս Պասմաճեան[2] եւ Խաչիկ Քարուկեան[3] շփման մէջ կը մտնեն Ամերիկայի Հայ Կարմիր Խաչի (ՀԿԽ) Կեդրոնական Վարչութեան հետ Կը ծանօթացնեն Սուրիոյ շրջանի բազմազան կարիքները եւ կը շեշտեն օգնութեան գործի անհրաժեշտութիւնը:

Հալէպի ՀԿԽի վարչութիւնը իր 6 Օգոստոս 1924 թուակիր նամակի ամփոփ տեղեկագիրով արդէն ներկայացուցած էր Հալէպի եւ Սուրիոյ տարբեր շրջաններու ՀԿԽի գործունէութիւնը[4]: Նամակի աւարտին տեղական մասնաճիւղի վարչութիւնը փափաք կը յայտնէր Կեդրոնական Վարչութեան մասնաճիւղերէն մէկը դառնալու եւ յետայսու իր ներկայացուցիչներով մասնակցելու Ամերիկահայ ՀԿԽի պատգամաւորական ժողովներուն:

28-30 Յունիս 1928ին Պոսթոնի մէջ կը գումարուի Ամերիկայի ՀԿԽի 8րդ պատգամաւորական ժողովը: Այլազան օրակարգերու կողքին միաձայնութեամբ կը քուէարկուի «*Ջանալ որ Ամերիկայի եւ Արտասահմանի Հ. Կ. Խաչերը օրինական կապ ունենան իրարու հետ*»[5] բանաձեւը:

Առ այդ, պատգամաւորական ժողովը կ'որոշէ յանձնարարել նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան՝ շարունակել յառաջիկայ տարեշրջանի ընթացքին աւելի մօտիկ եւ սերտ յարաբերութիւն մշակել արտասահմանի բոլոր նոյնանպատակ Հայ Կարմիր Խաչերու հետ եւ օրինական յարաբերութեան եւ միացման կապ ստեղծել (ինչ որ գոյութիւն ունէր Յունաստանի եւ Ամերիկայի ՀԿԽի միջեւ):

Սակայն 8րդ պատգամաւորական ժողովի օրակարգէն ու ներկաներէն չէր վրիպած Սուրիահայ գաղութի տարագիրներու եւ հայ կարիքաւորներու օգնութեան ձեռք երկարելու խիստ կարեւոր հարցը: Կազմակերպութիւնը ընդառաջելով Հալէպի ՀԿԽի եւ Պասմաճեան-Քարուկեան դիմումին, կ'որոշէ ոչ մէկ ճիգ խնայել Սուրիոյ եւ Լիբանանի շրջաններու մէջ յառաջ

բերելու ՀԿԽի կազմակերպութիւններ եւ ամէն գնով օժանդակել անոնց գործունէութեան:

Այս առաջադրանքէն մեկնելով Ամերիկայի ՀԿԽ Կեդրոնական Վարչութիւնը Արտաւազդ Ծ. Վրդ. Սիւրմէեանին յղած իր 6 Մայիս 1929 թուակիր եւ թիւ 731 համարով կը յայտնէ իր այս մտադրութիւնը[6]:

Բերիոյ Թեմի Քաղաքական Ժողովի 31 Մայիս 1929 ԿԱ. նիստին կը քննարկուի Ամերիկայի ՀԿԽի Կեդրոնական Վարչութեան մասնաճիւղեր կազմակերպելու առաջադրութիւնը: Յետ խորհրդակցութեան, կ'որոշուի դիմել Հալէպի Հայ Ազգային Կարմիր Խաչի վարչութեան եւ լսել անոնց կարծիքը:

26 Յունիս 1929ին Պոսթոնի մէջ կը գումարուի ՀԿԽի 9րդ պատգամաւորական ժողովը գաղութահայ ՀԱԽերու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Կը վերաքննուի ծրագիր-կանոնագիրը: Ժողովը կ'առնէ հետեւեալ որոշումը. «*բոլոր երկիրներու մէջ գոյութիւն ունեցող անջատ Հ. Կ. Խաչերը պէտք էր որ միանային մէկ կեդրոնի մը ղեկավարութեան ներքեւ, ինչպէս նաեւ յարակից այն որոշումը կը պարտադրէր կեդրոնս կազմակերպել նոր շրջաններ եւ միացնելով ընդհանուր կազմակերպական ցանցին*»[7]:

Ամերիկայի ՀԿԽ Կեդրոնական Վարչութեան յանձնարարութեամբ շրջուն գործիչ նշանակուած եւ լիազօրուած Քարուկեան, ամառնային արձակուրդի օրերուն բովանդակ Սուրիոյ հայաբնակ վայրերու մէջ, Կարմիր Խաչի մասնաճիւղեր կը կազմակերպէ:

1929 Յունիս-Յուլիսին Սուրիոյ հայաբնակ շրջաններու մէջ, բացի Հալէպէն, կը կազմակերպուին Հայ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղեր[8]:

1929 Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին Սուրիա սկսած էին ապաստանիլ Արաբկիրի, Բալուի, Խարբերդի եւ Բշերիկի շրջաններէն տարագրուած հայեր: Արաբկիրէն, Բալուէն եւ Խարբերդէն եկողները կ'ապաստանէին Հալէպ: Իսկ Բշերիկի կողմէն եկողները՝ Քամիշլիի շրջանները: Քամիշլիի Կարմիր Խաչի վարչութիւնը, Բերիոյ Թեմի Քաղաքական Ժողովին նամակով կ'իմացնէր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներէն եւ ի մասնաւորի Խարբերդի շրջակայ գաւառներէն Հալէպ, Հասիչէ, Քամիշլի եւ Գարամանիէ հասած վեց հարիւրէ աւելի ընտանիքներու թշուառ ու անմխիթար վիճակին մասին[9]: Ժողովը անմիջապէս կ'որոշէ Կիլիկիոյ Հայոց Սահակ կաթողիկոսէն խնդրել՝ վեց հարիւրէ աւելի եւ տակաւին ժամանելիք հարիւրաւոր գաղթականներու «*փեղաւորման եւ սննդաւորման պարագան ուշադրութեան յանձնել Լիբանանի, Դամասկոսի եւ արտասահմանի Հայ Առաջնորդութեանը եւ բարեսէր ազգայնոց, վերահաս ձմեռէն առաջ օգնութեան փութալու համար այս կարօտեալներուն*»[10]: Կ'որոշուի նաեւ գրել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան տեղական մասնաժողովին եւ Հայ Ազգային

Կարմիր Խաչին՝ ստանձնելու գաղթականներու խնամատարութիւն եւ բժշկական օժանդակութիւն կազմակերպելը[11]:

19 Դեկտեմբեր 1929ին Հալէպի մէջ «գաղթականաց խնամատարութեան մարմին կ'ընտրուի Կիլիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոսին հովանաւորութեան տակ»[12], անդամութեամբ՝ Բժշկ. Ասատուր Ալթունեանի, Բժշկ. Յարութիւն Տէր Ղազարեանի, Հ. Գաբրիէլ Ծ. Վրդ. Գասպարեանի, Արմէն Մազլումեանի եւ Գրիգոր Ազիրեանի: Մարմինը պիտի օժանդակէր նորահաս քրտախօս հայ գաղթականներուն:

Նորակազմ Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան կողմէ, Դեկտեմբերի կէսերուն Սուրիոյ Օգնութեան Խաչի Շրջանային (Կեդրոնական) Առժամեայ վարչութեան ատենապետ Պասմաճեան կը մեկնի Քամիշլի եւ շրջանները, անհրաժեշտ դեղօրայքով ծանրաբեռնուած, ուսումնասիրելու նորեկ գաղթականներու կացութիւնը, ծաւալած տարափոխիկ հիւանդութիւնները եւ կազմակերպուած աշխատանք տանելու:

Ընթերցողին ուշադրութեան ներկայացուող տեղեկագիրերը, Սուրիոյ Օգնութեան Խաչի Շրջանային Վարչութեան կողմէ առաքուած է համանուն բարեսիրական հաստատութեանց կեդրոնական վարչութեանց: Ասոնք որպէս փաստաթուղթ կ'արտացոլեն Սուրիոյ հիւսիս-արեւելեան շրջաններուն մէջ 1929-1930՝ Թուրքիոյ արեւելեան շրջաններէն գաղթող հայերու կացութիւնը, անոնց տեղաւորման, կրթական եւ առողջապահական հարցերը, ինչպէս նաեւ որբահաւաքի աշխատանքն ու այնտեղ նոր աւաններու հաստատումը:

Այս տեղեկագիրերը քաղուած են Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի 1930-1933ի տոմարէն[13]: Ասոնք առաջին անգամ շրջանառութեան կը դրուին: Ասոնք հարուստ նիւթ կը հայթայթեն Սուրիոյ հայկական գաղթօճախի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Տեղեկագիրերը պահպանած ենք անփոփոխ[14], կատարած ենք ուղղագրական հպումներ միայն:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1930
ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱՉԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ[15]

Սիրելի ընկերներ.

Ինչպէս ծանօթ է ձեզի ներկայ տարուայ առաջի ամիսը մեկնեցայ Գամշըլու Թիւրքիայէն տարագրուած հայ գաղթականներու տեղաւորման եւ առողջապահական գործերով զբաղելու համար: Մօտ ինը ամիս այդ շրջանները մնալէ վերջ վերադարձած եմ հոս: Ներկայ տեղեկագրովս կու տամ գործի համառօտ պատմութիւնը եւ անցուցած փուլերը:

1929 Հոկտեմբերէն Նոյեմբեր ամիսներուն սկսան Սուրիա ապաստանիլ Արաբկիր, Բալու, Խարբերդ, եւ Բըշերիկի շրջաններէն

տարագրուած հայերը: Արաբկիր, Բալու եւ Խարբերդի շրջաններէն եկողները կ'ապաստանէին Հալէպ: Իսկ Բըշերիկի կողմերէն եկողները Գամըշլուի շրջանները: Առանց համեստութիւննիս վիրաւորելու յայտարարեմ, որ նորեկ տարագիրներու վիճակով հետաքրքրուող եւ համապատասխան աշխատանք եւ միջոցներ ստեղծելու համար առաջի իսկ հերթին մտահոգուողները եղանք մենք եւ ըստ այնու եւ սկսանք աշխատիլ:

Հոս կազմուեցաւ գաղթ. կեդր. խնամատարութիւն մը որը վաւերացուեցաւ վեհ. Սահակ կաթողիկոսի[16] կողմէ: Յիշեալ խնամատարութիւնը կազմուեցաւ հետեւեալներէ՝ Տքթ.ներ Ալթունեան եւ Տէր Ղազարեան, Գաբրիէլ Վրդ. Գասպարեան, պ.պ. Արմէն Մազլումեան եւ Գրիգոր Ազիրեան: Խնամատարութիւնը Դեկտեմբերի կիսուն ինձ պարտականութիւն յանձնեց երթալ Գամըշլու եւ շրջանները, քննել եւ ուսումնասիրել նորեկ գաղթականներու կացութիւնը, տանիլ պէտք եղած աշխատանքը անոնց մէջ ծաւալած տարափոխիկ հիւանդութեանց առաջքը առնելու համար եւ տեղեկագրով մը իրենց պարզել անոնց կարիքները:

Ինձ ընկերացուցի նաեւ տեղի բարեգործականի հաւաքիչը իբր գրագիր: Դեկտեմբերի վերջը վերադարձայ եւ տեղեկագրով մը խնամատարութեան ներկայացուցիչ նորեկ քրտախօս հայ տարագիրներու իրական կացութիւնը եւ զանոնք տեղաւորելու համար ձեռք առնուելիք միջոցները: (Այդ տեղեկագրիս մէկ պատճէնը ժամանակին ղրկած եմ Ամերկ. Հ. Կ. խաչի կեդր. վարչութեան):

Բայց խնամատարութեան բոլոր անդամները խնդրին չէին մօտենար անկեղծութեամբ եւ բարեխղճութեամբ: Խնամատարութեան անդամներէն մէկը, տեղիս Բարեգործականի մասնաճիւղի ատենապետը, ամէն ճիգ եւ էնթրիկ ի գործ կը դնէր յիշեալ մարմնի չէզոք անդամները գործէ պաղեցնել եւ չէզոքացնելու ուղղութեամբ: Ի հարկէ այս խաղերը[17] առանց յետին նպատակի չէին. համաձայն Բարեգործականի կեդրոնէն իր՝ ստացած գաղտնի հրահանգին կը ճգնէր տարագիրներու տեղաւորման վերաբերեալ գործերը կեդրոնացնել Բարեգործականի մարդոց ձեռքին մէջ եւ յայտ հայութեան այս գործը ցոյց տալ իբրեւ Բարեգործականի ձեռնարկ:

Այս եւ նման երեւոյթներ Խնամատարութեան շուրջ կը ստեղծէին անհամ մթնոլորտ մը որ շատ բնական է պիտի ունենար իր վատ հետեւանքները եւ գլխաւոր պատճառներէն մէկը պիտի դառնար գործի ձախողման:

Այս խնամատարութիւնը Յունուարի վերջերը կրկին առաջարկեց ինձ երթալ Գամըշլու եւ ստանձնել տարագիրներու բժշկական խնամքի հոգը եւ միաժամանակ աշխատիլ տեղաւորման գործին: Իմ առաջարկի վրայ ինձ

ընկերացուցին Պրն. Միսաք Մելքոնեանը, գիւղէ հալէ գիւղաշինութենէ հասկցող մէկ մը:

Վերջին վայրկեանին որոշեցին նաեւ մերը հետը ղրկել պատ. Ա[հարոն] Շիրաճեանը (Տքթ. Ալթունեանի վստահելին) եւ Բարեգործականի հաւաքիչը:

Ոչ պատուելին եւ ոչ ալ Բարեգործականի հաւաքիչը չունէին եւ չունին տեղաւորման եւ գիւղաշինութեան գործ կազմակերպելու, տնօրինելու, ժողովուրդ ղեկավարելու կարողութիւն եւ ընդունակութիւն, ոչ մէկ մասնագիտական հմտութիւն եւ աւելին[18] ըլլալով բարեխղճութեան ոչ մէկ նշոյլ:

Ինչու՞ համար կ'երթային այս երկուքը: Բնական է կար յետին միտք մը, պատուելիի եւ Բարեգործականի հաւաքիչի ու զիրենք առաջ քշող Խնամատարութեան անդամներու միջեւ կար ներքին հասկացողութիւն մը, որ այս երկուքը պիտի ըլլային գործի լիազօր վարիչները առաջադրուած գործի մասին այս երկուքի բացարձակ տգիտութիւնը մէջտեղ ըլլալէ վերջ շատ դիւրութեամբ կարելի է չափել եւ հասկնալ զիրենք առաջ քշող եւ իրենց կռնակ հանդիսացող Խնամատարութեան անդամներու անբարեխղճութեան խորութիւնը եւ տարագիր ժողովուրդի մը բիւր կարիքներու հոգը ստանձնելու համար, անհրաժեշտ պատասխանատուութեան հասկացողութեան չգոյութիւնը:

Վերջէն Խնամատարութեան այս մարդիկը իրենց անբարեխղճութիւնը տարին այն աստիճանի որ դեղօրայքի մասին իմ կրկնակի պահանջները շաբաթներով կը մնային բարձիթողի եւ ես քանի մը շաբաթներ պատրաստուած էի գոհանալ այն քինինով որ նախքան իմ մեկնիլը Օգն. Խաչի Կեդր. Վարչութիւնը ղրկած էր Գամըշլու: Պատուելին իր հետ տարաւ երկու օտար օրիորդներ մէկը սինեմայի պատկերահան մը, իսկ միւսը տեղիս րուհճի եւ պարագլուխ միսիոնարուհի մը, իր ըսելով այս օրիորդները տարագիրներու կացութիւնը աչքով տեսնելէ վերջ մեծ գումարներով պիտի օժանդակեն[19] տարագիրներու տեղաւորման գործին: Բանից դուրս եկաւ որ պատկերահանը իր ֆիլմը ճոխացնելու ետեւէ էր, իսկ միսիոնարուհին հանդիպողին տրցակներով րուհճիական պրոշիւրներ կը բաժնէր, տարագիր ժողովուրդի մէջ ցրուելու համար:

Մեր հետ կ'երթար առաջնորդարանի կողմէ քահանայ մը եւս տարագիրներու հոգեւոր մխիթարութեան համար: Պատուիրակութեան այս բազմանդամ կազմով հասանք Գամըշլու: Ինչպէս որ կ'ենթադրէինք չափազանց աղմուկով սկսուած այս գործը տուաւ իր հակազդեցութիւնը եւ շատ չանցած տեղացիները սկսան անհաշտ աչքով դիտել գաղթականներու տեղաւորման գործը:

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ԲՌՆԱԾ ԴԻՐՔԸ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱԽՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՄԷՋ

Հայ մամուլի սրտցաւ եւ լուրջ մասը իր սրտին շատ մօտ զգաց այս գործը եւ բացաւ հանգանակութեան սիւնակներ ու կարելի աշխատանքը տարաւ այդ հանգանակութիւնները արդիւնաւէտ դարձնելու համար: Դժբախտաբար գտնուեցան նաեւ քանի մը թափթփուք հայ թերթեր, որոնք ինչպէս միշտ այս առթիւ եւս երեւան բերին իրենց ինկած եւ գռեհիկ հոգին, խափանարար ընթացքով եւ ամէնաաղտոտ փրովոքսահոններով աշխատեցան ձախողեցնել նման օգտակար գործ մը:

Թափթփուք հայ մամուլի փրովոքասիոնները առատ նիւթ[20] մատակարարեցին տեղական մամուլին, որոնք ամէնաաննշան առիթ մը կամ լուր մը չէին փախցներ հայութեան վերագրելու համար անհիմն ձգտումներ եւ այսպիսով (կը) ստեղծուէր չափազանց լարուած մթնոլորտ մը նորեկ հայ տարագիրներու շուրջ:

Բաց աստի, օտար օրիորդներու մեր հետ շրջագայիլ եւ տեսնուիլը վատ տպաւորութիւն ձգեց մանտաթէր իշխանութեան պաշտօնեաներուն վրայ, որոնք շատ իրաւացիօրէն չէին ցանկանար օտար ազդեցութիւններ տեսնել իրենց հոգատարութեան տակ գտնուող երկրի մը ներքին գործին մէջ, ինչպէս է գաղթականներ տեղաւորելու գործը:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱԽՈՐՄԱՆ ԵՒ ԳԻՒՂԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Գամըշլուէն հարաւ, Գամըշլու եւ Հասիչէի մէջտեղ ճաղճաղի եզերքը, «Թէլ Պրաք» անունով վայր մը տրամադրուեցաւ մեզ գիւղեր շինելու եւ այդտեղ տեղաւորելու համար նորեկ գաղթականները:

Ապրիլի վերջերը սկսաւ տեղաւորման գործը:

Տոքթ. Ալթունեանի կողմէ պատուելին նշանակուած էր գործի լիազօր վարիչ: Չկար ոչ մէկ ծրագիր, գործէ հասկցող ոչ մէկ մասնագէտ: Պատուելին շաբաթներով կը բացակայէր, կ'երթար Հալէպ եւ Պէյրութ եւ գործը կը մնար անգլուխ:

Մինչեւ Ապրիլի վերջերը նոր հարիւր ընտանիք եւս եկան Թուրքիայէն Գամըշլու որով վեց հարիւր ընտանիք ակնդէտ կը սպասէին ըլլալիք կարգադրութեանց[21]:

(Հոս պէտք է յիշատակել պարագայ մը, այդ այն է որ մենք սկիզբի իսկ օրէն այն յոյսը ներշնչեցինք գաղթականներուն որ ըլլալիք կարգադրութենէն բոլորը պիտի օգտուին անխտիր. մեր տուած յոյսերը պատճառ դարձան որ գաղթականները ամիսներով սպասեն անգործ): Առանց նախապէս մշակուած ծրագրի մը Գամըշլուի գաղթականներէն (180) ընտանիք փոխադրուեցան Թէլ Պրաք եւ իրարմէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ երկու վայրերու վրայ սկսան հերկել հողը եւ շինել տուները: Կամայականութիւնը եւ անկանոնութիւնը գլուխ առած կը վազէին: Գամըշլու մնացողները մտածող իսկ չկար, կարծես բոլոր

թափուած աշխատանքը եւ կատարուած հանգանակութիւնները այս (180) ընտանիքի վրայ մսխելու էր նպատակը: Փոխադրուած (180)ի տեղաւորման գործն ալ կ'ընթանար անգլուխ այնպէս որ յետագայ ամիսներուն անոնցմէ մօտ վաթսուն ընտանիք զզուեցան կամայականութիւններէ եւ վերադարձան գացին Գամըշլու:

Այդ երկու գիւղերու մէջ կը մնան հիմա միմիայն 110-120 ընտանիքներ, որոնց համար շինուած են մէկ սենեակնոց տուներ. երկու գիւղի համար տրամադրուած են միմիայն 30 լուծք. ընտանիք գլուխ տրուած է մէկական այծ: Իմ գալէս վերջ տուած են նաեւ սերմնցու եւ մինչեւ հունձք բաւելու չափ ալիւր եւ ձաւար:

ԳԱՄԸՇԼՈՒ ՄՆԱՑԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ[22]

Մօտ 500 ընտանիք գաղթականներ կը մնան Գամըշլուի մէջ: Ասոնց վիճակով հետաքրքրուող չկայ: Ասոնց կողմէ դժգոհութիւն եւ բողոք բոլորը մնացին անլսելի: Խնամատարութիւնը գրեթէ սպառած է իր նիւթական միջոցները: Նորանոր միջոցներ գտնելու եւ Գամըշլու մնացածներու կացութիւնը բարելաւելու մասին մտածող իսկ չկայ: Ասոնք բժշկական խնամքէ զատ ոչ մէկ օժանդակութիւն ստացած են:

Գամըշլու մնացողները ամռան ընթացքին օրավարձով աշխատեցան մօտակայ արտերու մէջ եւ բանուորութիւն ըրին քաղաքին մէջ: Այնպէս կ'ենթադրեմ որ ամառուայ աշխատանքի շնորհիւ կրցած են ապահովել մաս մը պաշար իրենց ձմռան կարիքներուն համար: Մէկ մասը տուներ շինեցին Գամըշլուի մէջ: Կը կարծեմ, որ ասոնք կը մնան Գամըշլուի մէջ, մօտակայ գիւղերու մէջ վարձքով հող կ'առնեն եւ կը պարապին այս հողերը մշակելով: Ասոնց գրեթէ կէսը չեն կրնար իրենց անձնականէն եղեր առնել եւ ջանք կապել: Հետեւաբար լաւագոյն կարգադրութիւնը ասոնց մէջէն անկարող ընտանիքներու մէկական կամ երկուական եզ տալով օժանդակել [է] իրենց որպէսզի գոնէ այդ միջոցով հանեն իրենց ապրուստը եւ քաղաքի մէջ բանուորութիւն ընելով չփճանան:

Եթէ երկու հարիւր ենթադրենք՝ անկարող ընտանիքներու թիւը եւ ամէն մէկին հաշուենք երկու եզ, չորս հարիւր[23] եզով կարելի է այս գործը գլուխ հանել: Ամէն մէկ եզ հիմա կ'արժէ 3 օսմ. ինչ. ոսկի:

ԳԱՄԸՇԼՈՒ ՀԱՍԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Նախքան մեր Գամըշլու հասնիլը, հարսանէթ, ծաղկախտ, թանչք եւ ջերմ գործած են իրենց աւերները նորահաս գաղթականներու մէջ եւ կարճ ժամանակի մը մէջ մօտ (150) հոգի զոհ են գացած յիշեալ հիւանդութեանց: Բժշկական խնամքի եւ դեղի գործածութեանց առաջքը առնելու եւ հիւանդները դարմանելու ուղղութեամբ աշխատանքներս տուաւ իւր անմիջական արդիւնքը: Վերջ գտաւ համաճարակը եւ Յունուարէն մինչեւ Սեպտեմբեր մեռան միայն 6-7 փոքրիկներ, ամառուայ տաքի առթած

մանուկներու փորհարութեան պատճառաւ եւ 3 հոգի մեծեր, մին թոքատապէ, մէկը աղիքներու հիւծախտէ եւ ուրիշ մը լեարդի հիւանդութենէ:

Օգնթ. Խաչի Կեդր. Վարչութեան ղրկած մէկ հիւանդապահուհին իմ հսկողութեան տակ երկու ամիս մնաց Թէլ Պրաք երկու գիւղերը, խնամեց հիւանդները եւ ցաւ ունեցող աչքերը:

Հասիչէ եւս ունեցանք հիւանդապահուի մը, որը նորէն իմ հսկողութեան տակ խնամեց այդտեղ գտնուող գաղթական եւ այլ հայերու հիւանդ[24] աչքերը:

Կրթական.- Անցած տարի Սուր[իահայ] Օգնութեան Խաչի տեղական մասնաճիւղերու աշխատանքով Հասիչէ եւ Գամըշլու բացուած են դպրոցներ, որոնց մէջ նորեկ տարագիրներու մաս մը մանուկները եւ այդ քաղաքներու մէջ հաստատուած հայերու մանուկները դաստիարակուեցան:

Հասիչէի մասնաճիւղը անցած ձմեռ կրցաւ ունենալ դպրոցի սեպհական պզտիկ շէնք մը: Գամըշլուի դպրոցին համար վարձուած էր երկու սենեակնոց առանձին բակ մը: Անցեալ տարի մօտ (50) պզտիկներ ունեցած է Հասիչէի դպրոցը եւ 60-70՝ Գամըշլուինը:

Դպրոցներու նիւթական հոգը տարաւ (sic!) տեղական Օգն. Խաչի մասնաճիւղերը օժանդակութեամբ Սուր[իահայ] Օգն[ութեան] Խաչի Կեդր[ոնական] Վարչութեան:

Ամփոփեմ.-

1.- Թէլ Պրաք երկու գիւղերու մէջ տեղաւորուած են 110-120 տուն գաղթականներ:

2.- Թէլ Պրաք փոխադրուած գաղթականներէն (180 տուն) (60) ընտանիք վերադարձած են Գամըշլու չկարողանալով հանդուրժել տիրող անկանոնութեանց եւ կամայականութեանց:

3.- Գամըշլու կը մնան մօտ (500) տուն գաղթականներ, որոնք բժշկական խնամքէ զատ չեն տեսած[25] ոեւէ այլ օժանդակութիւն:

4.- Խնամատարութեան մաս մը անդամները գործը Բարեգործականի սեպհականացնելու մարմաջով առաջ քաշեցին գործի բացարձակապէս անտեղեակ եւ անպէտք մարդիկ: Լիազօր վարիչներու անթաքթ եւ անհաշիւ գործունէութեանց պատճառաւ այս գործը գրեթէ ձախողած է:

5.- Բոլոր միջոցները գրեթէ սպառած են երկու գիւղի վրայ եւ խնամատարութիւնը չի մտածեր նիւթական նոր միջոցներ ձեռք ձգելու համար:

6.- Խնամատարութիւնը չի մտածեր Գամըշլու մնացողներու մասին:

7.- Գամըշլու մնացողներէն երկու հարիւր տուն նկատելով ոչ-ինքնաբաւ ասոնց պէտք է տրամադրել (400) եզներ:

8.- Բոլոր գաղթականները ստացած են բժշկական խնամք եւ մօտ ութը ամսուայ միջոցին մահացութիւնը եղած է շատ ջնջին:

Տեղեկագրելով Կեդր. Վարչութեանդ Գամըշլուի գաղթականներու տեղաւորման գործի պատմութիւնը եւ անցուցած փուլերը ու անոնց ներկայ կացութիւնը:

Կը մնամ յարգանքներով

14 Նոյեմբ[եր] 1930
Հալէպ

Հալէպ 25 – Օգոստ. 1930

Համառօտ Տեղեկագիր
Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի Կեդր. վարչութեան

Յարգելի ընկերուհիներ եւ ընկերներ.

Համառօտ գիծերու մէջ հարկ կը տեսնենք համաձայն մեր խոստումին՝ գրի առնել եւ ձեր խոր ու բարեացակամ ուշադրութեան ենթարկել Ս.Օ.Խաչի մինչեւ 31 Յուլիս 1930 կեանքն ու գործունէութիւնը զանազան բաժանումներու վերաճուած:

Ա. Կազմակերպական.- Քանի մը սրտցաւ ընկերներ, ի տես մեր հոծ գաղութի մէջ բոյն դրած անտիրական եւ ազգ. իշխանութեանց կողմէ բացարձակապէս մոռացութեան տրուած շատ մը վէրքերու, անհրաժեշտ նկատեն գրչով եւ խօսքով, հոս թէ Արտասահման՝ հետաքրքրութիւն ստեղծել եւ ուշադրութիւն հրաւիրելով մղել զիրենք կտրուկ միջոցներու եւ արագ դարմաններու մասին: Ընկերներ Տօքթ. Պասմաճեան եւ Խ. Քարուկեան շփման մէջ մտան Ամերիկայի հայ Կարմիր Խաչի կեդրոնական վարչութեան հետ եւ անոնց ծանօթացնելով Սուրիոյ Շրջանի բազմազան կարիքները շեշտեցին օգնութեան գործի ստիպողականութիւնը: Յիշեալ կազմակերպութիւնը անմիջապէս ընդառաջելով մեր դիմումին, Սուրիոյ եւ Լիբանանի շրջաններու մէջ Հայ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղեր հաստատելու պաշտօնը յանձնեց ընկեր. Խ. Քարուկեանի: Ընկերը անմիջապէս մեկնեցաւ Անդր- Եփրատի շրջանը եւ կարճ ատենի մէջ կազմակերպեց Ռաքքա, Տէր-Զոր, Հասիչէ, Գամըշլու, Ռասէլ- Այն, Թէլ Ապիատ, Արապ Փունար, Ճարապլուսի մասնաճիւղերը: Այդ օրերուն կը զուգադիպէր նաեւ մեր դարաւոր Հայրենիքէն անգթօրէն եւ տմարդօրէն Սուրիա շպրտուած հազարաւոր հայ տեղահանուածներու ողբալի կացութիւնը: Ոճիր էր ձեռնածալ նստիլ, քանի որ ազատ ապաստան գտած մեր որբահատորները ոչ միայն անօթի էին եւ մերկ, այլն անգամ ու հիւանդ՝ դէմ առ դէմ կեցած միջավայրի բնական դժուարութեանց եւ վերահաս ձմրան խստութեանց: Բարերար հրեշտակի մը պէս, այդ դժնդակ օրերուն մէջ, Ամերիկայի Հայ Կարմիր Խաչը, ինչպէս ուրիշ երկիրներու, նոյնպէս եւ մեզ օգնութեան հասաւ, իր լաւագոյն

թելադրանքներով եւ դրամական աչքառու գումարով մը (1000+1000=2000 տոլար) արդէն մարմին առած կեդր. առժամեայ վարչութեան տրամադրեց, մեր յարմար դատած եղանակով գործածելու համար զայն: Հակառակ այլոց շիլ նկատառումներու եւ վար նախանձին. նոյնիսկ աչք ծակող իրողութիւնները ուրանալու իրենց յայտնի ճիգին եւ միտքերը պղտորելու աղտոտ փրոփականտին, Կեդր. Առժամեայ վարչութեանս անմիջապէս ձեռնարկեց գործի, պատրաստեց ծրագիր ու կանոնագիր, տեղեկագրեց Ամերիկայի Հ.Կ.Խ. Կեդր. վարչութեան եւ շրջաբերականներով հրաւիրեց գաղութիս սրտցաւ ու բարեկեցիկ հայութիւնը լծուելու աշխատանքի իր հնարաւոր աջակցութեան բաժինը ստանձնելով: Հանրութիւնը համակրանքով ընդառաջեց մեզ: Մինչ այս մինչ այն, Կեդր. վարչութեանս ատենապետ Տքթ. Պասմաճեանը անմիջապէս մեկնեցաւ հեռաւոր Գամըշլու, անհրաժեշտ դեղօրայքով ծանրաբեռնուած. տեղին վրայ ուսումնասիրութիւն կատարելու եւ կազմակերպուած աշխատանքը տանելու համար: Շուտով իրարու ետեւէ հայաբնակ գիւղերէ եւ քաղաքներէ սկսան պատասխանել մեր կոչին, կազմելով մասնաճիւղեր եւ խնդրելով Կ. Առ. վարչութիւնը իրենց գործակցութիւնն ու վաւերացումը: Անմիջապէս գոհացում տրուեցաւ իրենց:

Հակառակ մեր ենթադրական հաշիւներուն, նորանոր տեղահանուածներու խուժումը Հալէպ եւ ուրիշ վայրեր, ստիպեց մեզ, որ մի քանի մասնաճիւղերով չի գոհանանք եւ ընդարձակենք մեր գործունէութեան դաշտը: Առ այս, անհրաժեշտ նկատուեցաւ մէկ կողմէ դիմել հոգատար եւ տեղական իշխանութեանց մեր կազմակերպութեան ճանաչումն ու վաւերացումը՝ խնդրելով, միւս կողմէ «Առժամեայ»ն փոխելով Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի կեդրոնական վարչութեան, անմիջապէս մեկնիլ «Հայաբնակ շրջանները եւ մ. ճիւղերու ցանցը շատցնել: Ուրախ ենք յայտնելու որ, մինչեւ Ապրիլի կէսին արդէն 16-ի հասած էր անոնց թիւը (այժմ 17-ի) 500-600ի մօտ անդամուհիներով, որոնք սկսած են գործել եւ կանոնաւոր կապ հաստատել կեդրոնիս հետ:

Դժբախտաբար ցարդ կարելի չեղաւ պետական վաւերացում ձեռք բերել աւելի շուտ թէքնիք պատճառներու եւ օրինական մանրամասնութեանց պակասները մեր կողմէ լրացնելը անհրաժեշտ ըլլալու համար: Հակառակ անոր, ամէն առթիւ եւ ամէն տեղ, Հոգ. եւ տեղ. իշխանութիւնները անվերապահ համակրանք ցոյց տուած են մեզ հանդէպ, եւ իրենց բարոյական օժանդակութիւնը սիրով տրամադրած: Ի հարկէ օրերու խնդիր է այլեւս մեր ծրագրին վաւերացու մը, որմէ յետոյ ամէն յոյս ունինք 30-ի բարձրացնել մեր մ.ճիւղերու թիւը եւ օգնութեան գործիս տալ տեւականութեան ամէն երաշխիք:

Ներկայիս ընկերներ Տքթ. Պասմաճեանն ու Հրաչ Փափազեանը Եփրատի Արեւելեան կողմը հսկողի եւ լիազօրի հանգամանքով իրենց

պարտականութիւնը կը կատարենք, իսկ աստին՝ կեդր. վարչութիւնս աշխատանքի կը տանի միշտ նկատի առնելով տեղական իւրայատուկ պայմանները: Այս ամրան մեր ընկեր- խորհրդական Միհրան Հերարտեանը դէպի Լիբանան իր արձակուրդի առթիւ, սիրով ընդունեց այդ շրջանի մէջ նոր մ.ճիւղեր կազմակերպելու գործը, այնպէս որ կեդր. վարչութեանդ 2-Յունիս 1930-ի թելադրանքը ընկեր Խ. Քարուկեանի բոլոր մ.ճիւղերը այցելելու մասին, աւելորդ նկատուեցաւ. եւ սակայն՝ Գըրըք-խան, Սուէտիէ, Անտիոք, Աղեքսանտրէթի շրջանները իրեն ծանօթ ըլլալուն, արդէն մեկնած է եւ լիազօրուած հիմնական կագադրութիւններ կատարելու մեր անունով: Իրմէ ստացուած տեղեկագրի արդիւնքները ձեզ կը հաղորդենք:

Բ- Ազգահաւաքում.- Դրամական միջոցներու պակասէն, կեդր. վարչութիւնս նշանակելի գործ մը չկրցաւ տեսնել այս մարզին մէջ, հակառակ մեր ծրագրի որոշ տրամադրութեան: Սրտապատառ այս ճիչերը, որոնք զանազան միջոցներով մեր ականջին կը հասնին, անապատներու խորերէն կամ թրքական մահացու հարէմական գիրութեան զնտաններէն, կսկիծով մը ստիպուած ենք լսել եւ ընթացք չտալ այս դժբախտներուն, մենք որ անոնց հարազատներն ենք, եւ անոնք որ օգնութիւն եւ պաշտպանութիւնն կ՛աղերսեն: Տուեալ պայմաններու մէջ, այս բախտահալածներէն անոնք որ մահը աչք առած կը փախչին, եւ հայ շոֆէռներուն կամ գործի մարդոց բացառիկ ջանքերով կեդրոնիս մօտ ազատ շունչ կ՛առնեն, կարելի ամէն աջակցութիւն ըրած ենք ու կ՛ընենք ոմանց գործ տալով, ոմանց բժշկական խնամք եւ պարենաւորում ապահովելով եւ ոմանց՝ իրենց ազգականներուն ղրկելով: Աւելցնենք իսկոյն, որ այս հալածուածները հազիւ թէ ազատագրուած, անհաւատալիօրէն կը կազդուրուին, զարմանալիօրէն կը ճգնին տնտեսութիւն ստեղծել, քրտնաթոր եւ հալալ աշխատանքի կը կապուին, եւ շատ անգամ մեր երեսին կու տան մեր հաւատքի պակասը լուսաշող ապագայի մասին, որ գաշոց է շուտով:

Գ.- Առողջապահական.- Այս նպատակին համար մինչեւ 31- Յուլիս 1930 ծախսած ենք 2098 ղրշ. ոսկեդրամ, գումար մը որ ներկայացուած ծով կարիքին երբէք չի համապատասխաներ, տրուած ըլլալով թրաքոմի, ճահճատինի, բորոտութեան եւ քոսի եւ ուրիշ տեղական քրոնիկ հիւանդութեանց աճուն(աճան) հանգամանքը: Կարելի խնայողութեամբ 5 Օգոստ. 1930-ին, երկու փորձ նըրսեր ղրկեցինք Եփրատի արեւելքը, մէկին 4. եւ միւսին 5 օսմ. ոսկի ամսաթոշակով եւ առայժմ երկու ամսուայ համար անկաժէ եղած, մինչեւ որ կեդրոնիդ կողմէ նոր նպաստի առաքումը որու քանակին համեմատ պիտի մեծցնենք մեր առողջապահական գործի տարածութիւնը: Ջանացինք որքան հնարաւոր էր հրատարակութեան տալ «Թոքախտ կամ ելնտուկ» անուն գրքոյկ մը զոր խիստ աժան գնով մը կը սպառուի ժողովրդական աղքատ խաւերու մէջ: Օրինակ մը կը

ներփակենք: Վերջերս թէյասեղանի հրաւիրեցինք N.R.G – ներկայացուցիչ Miss (RE) Slack- ը ընկերակցութեամբ հայ օրիորդի մը եւ Տքթ. Յակոբ Գասապեանի պարզեցինք մեր առողջապահական միջոցներու անբաւականութիւնը եւ խնդրեցինք իրենցմէ այցելու բժիշկ, նըրսեր եւ ձրի դարմանում, գոնէ Եփրատի արեւելեան շրջաններու համար: Մեր այս խնդրանքը խոստացան տեղեկացնել Նիւ Եորքի իրենց կեդրոնին, եթէ մեր կողմէ նոյնիմաստ խնդրագիր մը ներկայացուի իրեն: Իր թելադրանքը կատարեցինք անմիջապէս: Պատասխանը երբ ստանանք ձեզ կը հաղորդենք: Հոս կ՛արժէ գոհունակութեամբ արձանագրել թէ, Պէյրութի մեր մասնաճիւղի անձնուէր գործունէութիւնը փորձանք դարձած մալարիայի դէմ: Իր անդամներէն Տքթ. Գուլաքեանը շաբաթական 3-4 օր էշրէՓիէի հայ տուները այցելելով, առանձին քննութենէ վերջ, կը դարմանէ 30-40 հիւանդներ. մինչ անդին օտար ու ծանօթ հաստատութիւն մը, հակառակ դրամական առատ միջոցներու (ամսական 400 սուրիական ոսկի թղթղրմ.) չի կրնար օգտակարապէս պայքարիլ մալարիայի դէմ, անբարեխիղճ բժիշկի մը ծուլութեանն ու անհոգութեան երեսէն, մինչ մեր մասնաՃիւղը աննշան գումարով մը եւ կարճ ժամանակի մը մէջ յաջողած է 150 անձ կատարելապէս բուժելով աշխատելու վիճակի մէջ դրած է զանոնք: Առողջապահիկ նոյն գործը, աւելի լայն սահմաններու մէջ կը կատարէ Տքթ. Պասմաճեանը Գամիշլու, Հասիչէ եւ նորահաստատ հայ գիւղերու մէջ, անկեղծ երախտագիտութեամբ մը կապելով շրջանի հայութիւնը մեզ հանդէպ: Այս շրջանի մէջ Հ.Բ.Ը. կամ գաղթ. խնամատարութեան ներկայացուցիչները գրեթէ անհոգ եւ անգործ նստած կամ իրենց լիախուռն ամսականներու օրերը կը համրեն, եւ կամ անխնայ, անփորձ սանձարձակ ու ձախող մսխումներ կ՛ընեն:

Դ.- Կրթական.- 1929-1930 Կրթ. տարեշրջանին հազիւ թէ ներելի եղաւ մեզ 5422 ղրշ. ոսկեդրամ յատկացնել Գամըշլուի, Տէր Զօրի, Հասիճէի եւ Քէսապի դպրոցներուն: Ոչ միայն մեզ ենթակայ մասնաճիւղերը այլ եւ Հայաշէն, ԱՓրին, Նոր Զէյթուն, Ապտ ալ- Հէօյիք – Պաղ- Աղբիւր, Մուշաշէն, Սէլէմիէ, ճ.ճ. ըլլայ անձնական տեսակցութեամբ կամ թղթակցութեամբ դպրոցական նպաստի եւ ուսուցչի խնդրանքներ կը տեղացնեն շարունակ: Կեդր. վարչութիւնս գտնելով հանդերձ այս պահանջներուն անհրաժեշտութիւնը, պիւտճէի չգոյութեան պատճառով ստիպուած է լուռ մնալ: Նոր Սերունդը, այն որ հացի հետ եւ թերեւս անկէ առաջ, հայեցի ուսումի եւ տոհմիկ դաստիարակութեան պահանջը կը դնէ մեր առջեւ, ոճիրի հաւասար բան մը գործած կ՛ըլլանք եթէ շարունակենք մեր լուռ դիտողի հանգամանքէն դուրս զգալ: Եւ արդէն, շատ տեղեր, օգտուելով մեր նիւթական տկարութենէն կամ բացակայութենէն, անզգալիօրէն սողացած են այդ անտիրական համայնքներու մէջ, գործ դրած եւ արդէն ստեղծած են հիւանդոտ մտայնութիւն մը: Քանի մը խիղճը ծախած պնակալէզ մարդուկներու շնորհիւ, ծաւալ գտած է րուհճի,

մուհապէթճի, դիցարանճի, շաբաթական, մօրմենական, լատինական ազգացաւ ու աղէտալի խմորում մը, դպրոցներու մէջ ու ընչազուրկ ընտանեկան յարկերէ ներս: Եթէ անհոգ մնանք, այս անտիրական համայնքները խիստ կարճ ժամանակի մը մէջ ամբողջովին կ՛որսացուին ու կ՛այլասեռին ու մենք պիտի դատապարտուինք մեր պարտականութեան մէջ զանցառու գտնուելնուս համար: Գոնէ աչքերը կեանքին նոր բացած այս անմեղները փրկենք, կարելի ամէն զոհողութիւն սպառենք ասոնց Ֆիզիքականի հետ միտքն ու հոգին գողցող յայտնի ու անյայտ անուժերու դէմ պայքարելով եւ անպատճառ մեր հոգի հատորները անոնց կլուփէն ազատագրել ջանալով: Արդ, Կեդր. վարչութիւնս փորձառաբար դիտել կու տայ թէ, միակ արմատական եւ ազդու միջոցը այս կարգի դպրոցները ուղղակի պէտք է առնուին մեր հսկողութեան եւ խնամքին տակ, ապահովել անոնց գրենական պէտքերը եւ ուսուցչ. թոշակը: Բնականաբար ծնողներու նիւթական եւ բարոյական հոգը կիսելու ժամանակ մը, մինչեւ որ մեր ցեղային գոյութեան սպառնացող այս վտանգները անհետին եւ ժողովուրդը սթափի եւ տէր դառնայ իր ջիղերուն եւ իրաւունքներուն:

Լրացնելէ առաջ աւելցնենք թէ, իր կազմակերպութենէն մինչեւ 31-Յուլիս 1930- Ս.Օ.Խ. Կ. Վարչութիւնը հրապարակային հանգանակութիւն չհամարձակեցաւ կատարել, եւ ոչ ալ պազառ սարքել կամ անդամագրութիւնը, Հալէպի մէջ իրագործել, պետական վաւերացումը յապաղած ըլլալուն համար: Միայն բաւականացանք միտքերը պատրաստել եւ սպասել նպաստաւոր առիթներու: Որպէս գրասենեակի եւ թղթատարական նախ՝ ունեցած ենք 475,35 ղրկ. ոսկդրմ. նաեւ առժամեայ քարտուղար- գործակատարի մը վարձած ենք Յուլիս-Օգոս. Սեպտ. ամիսներու համար 300 ղրշ. ոսկդրմ. ամսականով: Անկէ զատ տեղիս Չ.Ո.Մ-ի[26] կայանի շինութեան փոխ տուած ենք 2700ղ. ոսկդրմ. Շրջան գործիչներու ճամբու ծախք 421,82 ղ. ոսկդրմ. զոր կը ներփակենք: Յառաջիկայ ամիսներուն կը ներփակենք նաեւ մանրամասնուած հաշուիկշիռ մը որոնց գումարը պիտի համապատասխանէ ձեր երկու չէքով ղրկուած 2000 տոլ. գումարին:

Ահա՛, յարգելի ընկերուհիներ եւ ընկերներ ընդհ. գիծերու մէջ այն համեստ աշխատանքը զոր տարած ենք եւ անյետաձգելի կարիքները զոր պարտք կը սեպենք յանձնել ձեր խղճամիտ ու խոր ուշադրութեանը, կանխաւ վարած ըլլալով Կեդր. վարչութեանդ ազնիւ ու ինքնամոռաց զգացումներուն հանդէպ անապատները տարտղնուած մեր անգին բեկորներու վերականգնումի ճիգերուն եւ ջանքերուն:

Ջերմաջերմ յարգանքներով եւ բարեւներով .

Դիւան Ս.Օ.Խաչի Կեդր. վարչութեան

Ատենապետ Բ. Ատենապետ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ա. Փիշենկճեան, *Յուշամատեան Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի 1919-2009թթ.*, Հալէպ, 2010, էջ 47:

[2] Տոքթ. Թորոս Պասմաճեան 1926ին վարած է Հալէպի Հայ Կարմիր Խաչերու (Հալէպի Հայ Կարմիր Խաչի եւ Հալէպի Հայ Ազգային Կարմիր Խաչի) վարչութեանց ատենադպիրի պաշտօնը: 9 Օգոստոս 1929ին Հալէպի մէջ կը յառաջանայ Հայ Գթութեան Խաչի Սուրիոյ եւ Լիբանանի «Առժամեայ» Շրջանային (Կեդրոնական) վարչութիւն մը (ՀԳԽ Ս եւ ԼԿՎ), որուն անդամներէն էր Պասմաճեան: 1930ին ՀԳԽ Ս եւ ԼԿՎ կը վերանուանուի Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի Կեդրոնական (Շրջանային) Վարչութիւն (ՍՕԽ ԿՎ), որուն ատենապետի պաշտօնը կը ստանձնէ Պասմաճեան: ՍՕԽ ԿՎի 25 Օգոստոս 1930ի տեղեկագիրէն կ'իմանանք, որ «բժ. Թ. Պասմաճեան ու Հրաչ Փափազեան լիազօրի հանգամանքով իրենց պարտականութիւնը կատարած են Եփրատի Արեւելեան շրջաններուն մէջ» (Փիշենկճեան, էջ 43, 47, 50, 55, 56, 57):

[3] Խաչիկ Քարուկեան (Զէյթուն, 1887-Քամիշլի, 1960), Քեսապի մէջ ուսուցչութեամբ զբաղած է: 1929ին Ամերիկայի Հայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ կը լիազօրուի Սուրիոյ հայաբնակ վայրերու մէջ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղեր հիմնելու՝ օգնութեան փութալու հայ կարիքաւորներուն: 1930ին Քարուկեան լիազօրի հանգամանքով կ'ուղարկուի Գրըգ Խան, Սուետիա, Անտիոք եւ Ալեքսանտրէթի շրջանները (Փիշենկճեան, էջ 48, 57. նաեւ՝ Խաչիկ Քարուկեան, *Տխուր Յուշեր Անցեալէն*, խմբ.՝ Ա. Տագէսեան, Պէյրութ, Տպ. Զարթօնք, 1987):

[4] Ս.Օ. Խաչի դիւան, տոմար՝ 6 Դեկտեմբեր 1922-3 Յունուար 1925, 17 Հոկտեմբեր 1933-13 Փետրուար 1936:

[5] *Ալպոմ, Հայ Կարմիր Խաչի (Իր Քսանամեակի Առթիւ 1910-1930)*, Պոստոն, 1930, էջ 12:

[6] Բերիոյ Հայոց Թեմի Առաջնորդարանի արխիւատուն, Ս.Օ. Խաչի թղթածրար, նամակ 6 Մայիս 1929, թիւ 731:

[7] *Ալպոմ*, էջ 15:

[8] Քեսապ-Անտիոք՝ 19 Յուլիս 1929ին, Արաբ Փունար՝ 22 Յուլիս 1929ին, Թէլ Ապիատ՝ 24 Յուլիս 1929ին, Րաքքա՝ 26 Յուլիս 1929ին, Տէր Զօր՝ 28 Յուլիս 1929ին, Քամիշլի՝ 31 Յուլիս 1929ին, Ռասուլ Այն՝ 1 Օգոստոս 1929ին, Հասիչէ՝ 5 Օգոստոս 1929ին, Գրըգ Խան՝ 2 Սեպտեմբեր 1929ին եւն. (Փիշենկճեան, էջ 50-4):

[9] Բերիոյ Հայոց Թեմի արխիւատուն, ատենագրութիւն քաղաքական ժողովի, 26 Հոկտեմբեր 1928էն, 23 Սեպտեմբեր 1930, ՀԷ. Նիստ, 22 Նոյեմբեր 1929, թ. 106:

[10] Նոյն:

[11] Յաւելուածին մէջ տեսնել ՀԲԸՄի կոչը:

[12] Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան արխիւատուն, «Տեղեկագիր Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան 1 Յուլիս 1930», Բերիոյ Թեմի, հաւաքածոյ 3, ցուցակ (ց.) 1, թղթածրար 82, էջ 16/1: Թղթածրարին էջ 39ին մէջ կը յիշատակուի Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբ. «... որ իր կարգին ընտրեց օժանդակ յանձնախումբ մը եւ գործի լծուեցաւ իսկոյն»:

1918 Դեկտեմբերին Հալէպի «պատկառելի Գաւառական ժողով»ին կողմէ արդէն ընտրուած էր «Գաղթականաց Յանձնաժողով անուն մարմին մը, որ իր կազմին համազգային հանգամանք մը տալու համար Բողոքական եւ Կաթոլիկ յարանուանութիւններէն ալ հրաւիրեց երեքական հոգի եւ սկսաւ անմիջական գործի»: Այս յանձնաժողովը երբեմն ինքզինք կոչած է մասնաժողով, որու հիմնական նպատակը եղած է Հալէպ ապաստանած հայ գաղթականներու «թշուառ կացութիւնը ամոքել» (Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան արխիւատուն, Բերիոյ Թեմի, հաւաքածոյ 3, ցուցակ (g.) 1, թղթածրար 82, 12 Դեկտեմբեր 1918 թուակիր նամակ/էջ 5 շրջերես/):

[13] Տոմարը կը գտնուի Հալէպի Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի կեդրոնը:

[14] Տեղեկագիրերու բնագիրերը ձեռագիր են, իսկ վերջաւորութեան ստորագրութիւն չկայ:

[15] թ. 106:

[16] թ. 107:

[17] թ. 108:

[18] թ. 109:

[19] թ. 110:

[20] թ. 6:

[21] թ. 111:

[22] թ. 112:

[23] թ. 9:

[24] թ. 113:

[25] թ. 114:

[26] Չափահաս Որբերու Միութիւն Հալէպի մէջ, վայրը՝ Նոր Գիւղ:

Report on the Armenian Refugees from Western Armenia who Took Refuge in North-Eastern Syria in 1929-30

(Summary)

Ani Fishenkjian
fishenkjianani@hotmail.com

The proclamation of the Turkish Republic by Mustafa Kemal Ataturk did not bring to an end the state policy of Armenian persecution. On the contrary the policy took new shape underpinned by Kemal's homogenization policy for the newly proclaimed state. Thus, as of 1923 new waves of Armenians were forced to leave the eastern areas of the republic and take refuge in Syria. These refugees were the surviving remnants of the Western Armenians who had not yet left their homeland, having disguised themeslves and integrated into local Kurdish villages. Yet, due to the homogenization policy and the consequences of the 1925 Kurdish revolt, these Armenians were left with no support as the rebel Kurdish *agha*s were persecuted and killed by the state.

The paper focuses on the exodus of these Armenians who took refuge in northern Syria. The paper describes the relief efforts local Armenian organizations made and the campaign they carried out to muster support and raise funds for settling these refugges in the area and their eventual integration into the newly established Armenian communities.

SYRIA'S CONSTITUTIONS AND THEIR RELATIONSHIPS TO MINORITIES

Jon Armajani
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

I approach this topic as an American-born scholar, who has expertise in the history of Islam and politics in the Middle East and North Africa, focusing on such areas as Islamism, liberal Islam, and religious minorities in the Middle East and North Africa. I have spent extended periods of time conducting research in various parts of the Middle East.

HISTORICAL BACKGROUND OF SYRIA'S CONSTITUTIONS

In trying to understand Syria's most recent constitution, which is the constitution of 2012, it would be helpful to analyze some of the history which preceded it. The history which is presented in this paper is a summary, and as such includes some information while excluding other information.

One of the many subregions within the Middle East and North Africa, which was ruled by the Ottoman Empire, was the subregion which eventually came to be the modern nation-state of Syria.[1] The Ottomans ruled the subregion of Syria from approximately 1516 until the end of World War I in 1918, which was the year that Syria and a few other subregions within the Middle East and North Africa came under French and British rule as a result of the 1916 Sykes-Picot agreement and other related agreements, which the French and British secretly established with each other during World War I.[2]

As part of the *tanzimat* reforms that took place in the Ottoman Empire between 1839 and 1876, which in many respects constituted an attempt to modernize that Empire's laws and related practices, the Ottomans permitted the people living within the subregion of the Ottoman Empire, which included what was to become Syria, to have a written constitution. This constitution provided the subregion, which included what was to become Syria, an administrative council of elected and appointed officials, as well as municipal councils, whose members were chosen by religious leaders.[3]

After the French made Syria one of their colonies in the Middle East and North Africa, in the aftermath of World War I, there was, within the subregion of Syria, a period of approximately fifty years of constitutional instability, characterized by the relatively frequent adoption, suspension, and restoration of approximately fifteen different constitutional charters. In 1930, France, as the colonial power, drafted a constitution for the subregion of Syria, which was modelled on that of the French Third Republic. This constitution, which provided for a president and a unicameral legislature, was suspended two

months after it was first implemented, and Syria's parliament was dissolved. In 1943, that constitution was restored and remained Syria's basic law even after Syria gained independence from France in 1946. In 1949, that constitution was suspended and replaced by a new one that was promulgated in 1950. This constitution expanded a bill of rights and included articles related to land and education. That document was, however, dissolved in 1951 following a military coup, which resulted in another constitution. The 1953 constitution mandated that instead of the President being elected by the parliament, she or he would be elected by a direct popular vote. However, the 1950 constitution was restored in 1954 after yet another coup. Syria's attempt in 1958 to join, with Egypt, in the United Arab Republic (UAR), effectively suspended that constitutional framework.[4]

When an army coup brought that period to an end in 1961, the 1950 constitution was again restored. In 1964, a constitutional referendum approved a provisional charter, which was immediately suspended when a new group of military leaders from Syria's Baath Party staged another coup, suspended the 1964 constitution, and established a regional command in which all of the executive and legislative powers were concentrated. In 1966, the Baath Party was taken over by a wing which had not held the center of power, and this wing produced a new constitution in 1969. The party split in 1970 when a group of Baath Party members under General Hafiz al-Assad came to power. Assad was elected as the new president of Syria in 1971, and on March 14, 1973 he promulgated a different constitution, which is often called the Constitution of 1973.[5]

There are many reasons for the frequent adoption, suspension, and restoration of constitutional charters in the subregion which was to become the nation-state of Syria from the period directly after World War I, when Syria became a French colony, until the establishment of Syria's constitution of 1973. Some of these reasons include:

1. attempts to adapt aspects of older Ottoman laws to the new modern Syrian context, even though the contexts within which some of those Ottoman laws were established predated the modern period;

2. the pressures which were placed on Syria by the French colonialists in the sense that those colonialists' perceptions of laws and their application were rooted more in the French colonialists' understandings of the West than their understandings of Syria and the Middle East;

3. Syria's frequent military coups and political transformations, each of which instituted significant changes in Syria through attempts by each set of leaders to legitimize their governance;

4. the different ethnic and religious groups within Syria (including Alawites, Arabs, Armenians, Assyrians, Kurds, Turkomans, Christians, Druze, Ismailis,

Sunnis, and Shias, to name a few) and the desire on the part of such groups to either protect themselves and/or to expand their influence within Syria and its political structures;

5. the pressures which have been placed on Syria as a result of the Israeli-Palestinian conflict and the historic influx of Palestinians into Syria;

6. the hardships which have been placed on Syria as one of several countries where the Cold War conflicts between the USA, on the one hand, and the Soviet Union (and subsequently Russia), on the other, manifested themselves historically and have continued to do so in the midst of Syria's civil war;

7. the transformation of Baathism from a secular political movement, which aspired to create unity in Syria and many other parts of the Arab world, to a tool used by the Assad family in order to increase their authority and control within Syria; and

8. a history of turmoil in Syria's parliamentary life, which resulted in both suspensions of the constitution and the rise of authoritarianism in Syria.[6]

In the context of this tumultous history, the Constitution of 1973 was drafted under the guidance of Hafiz al-Assad and, like other constitutions in the Arab world and certain other parts of the Middle East and North Africa, has a nationalist and socialist character, which, while in theory projecting itself as espousing democracy and freedom, in practice, affirmed Assad's authoritarian rule. While that constitution states "that the religion of the president of the republic of Syria has to be Islam"[7] and that "Islamic jurisprudence is a main source of legislation for the country,"[8] a number of aspects of that constitution also reflect a strongly Arab and secularist character, which manifest, among other influences, those of the Arab secularist socialist intellectuals Michel Aflaq (a Christian), Salah al-Din al-Bitar (a Sunni Muslim), and other secular Arab intellectuals who established the Baath Party, which became a formal party at the time of Syrian independence in 1946.[9] In addition, the 1973 constitution conveys a secular pan-Arab consciousness, which was manifested in many ways during various periods in the twentieth century, including the period of the UAR, which lasted from 1958 until 1961.[10]

In terms of the aspects of Syria's constitution which are secular and pan-Arab, an early portion of the 1973 constitution emphasizes five principles that stress the unity of the Arab world. The first of these principles states that the Syrian revolution (meaning by implication the "Corrective Revolution" in 1970 that brought Hafiz al-Assad to power) was part of a larger Arab revolution.[11] The second principle states that any threats to an Arab nation are threats to the Arab world as a whole. The third principle commits Syria to the fight

against Zionism and imperialism, reflecting that nation's religious and historical heritage. The fourth principle states that freedom is a sacred right and democracy is an ideal form of government. The fifth and final principle states that the Arab revolution is part of a global movement, not an isolated phenomenon.[12] It also divides power between the President, the Prime Minister, the legislature, and the courts.[13]

THE 2012 CONSTITUTION

With respect to the Constitution of 2012, in October of 2011, which was approximately seven months after the beginning of Syria's civil war, a committee, which was established by Bashar al-Assad, began work on that constitution, which was issued on February 15, 2012 and was approved in a referendum on February 26, 2012.[14] That committee had been called into existence and the 2012 constitution had been implemented after extensive pressure was placed on Assad's government from pro-democracy activists who were operating long before and during Syria's civil war.[15]

One of the most significant results of these pro-democracy groups' actions was that the 2012 constitution omitted the 1973 constitution's reference to the Baath Party as the "leader of the nation and society" and the 2012 constitution opened the door to other more-or-less legal political parties in Syria, in addition to the Baath Party.[16] One result of this opening in the new constitution was the fact that in Syria's presidential election, which took place on June 3, 2014, there were two candidates in addition to Bashar al-Assad, one of whom was Hassan al-Nouri, US-educated businessman,[17] who represented the party named the "National Initiative for Administration and Change in Syria." The other candidate was Maher Hajjar, a member of the Syrian Communist Party and of Syria's Parliament,[18] who ran for Syria's presidency as an independent.[19] While it seems that Assad and the Baath Party played a significant role in influencing who Assad's opponents would be, those elections constituted one manifestation of the new constitution's and Assad's limited openness to opponents of the Baath Party running in elections. Yet, even though Assad ran against limited opposition in that election, any changes that may be manifested in the 2012 constitution are largely superficial in that, in reality, freedoms in Syria seem to be as limited under the new constitution as they had been under the previous constitution.

Other than the fact that Syria's 2012 constitution states that (1) the religion of the president of the republic of Syria has to be Islam and (2) Islamic jurisprudence is a main source of legislation for that country,[20] I could not find evidence to indicate that the Syrian constitution or laws place limits on offices to which Syrians can be elected or appointed based on their religion, ethnicity, language, and/or minority status. However, the two above statements related

to Islam in Syria's constitution and the fact that Syria is a majority-Muslim country could place *de facto* limits on political offices to which minorities in Syria could be elected or appointed.[21]

With respect to the related matter of military conscription, Syria's 2012 constitution states, "1. Compulsory military service shall be a sacred duty and is regulated by law;" and "2. Defending the territorial integrity of the homeland and maintaining the secrets of state shall be a duty of every citizen."[22] Military service is mandatory for all Syrian males over the age of eighteen;[23] they are required to serve for eighteen months, except for men who have not completed the fifth grade, who are required to perform twenty-one months of service.[24] There are also stipulations in Syrian law related to postponements and exemptions from military service related to whether one is undertaking postsecondary studies, is living abroad, has a deceased father, and/or has one or more brothers who serve in the Syrian military, for example.[25] Except for the fact that "Syrians (including U.S. citizens of either Syrian or Palestinian origin) [who are] born outside of Syria and residing abroad until the age of 18" can receive an exemption from military service for a fee,[26] I could not find any information indicating that there are limits and/or constraints with respect to military service or promotion within the military based on an individual's ethnoreligious background. At the same time, in view of the fact that Kurdish-dominated regions of Syria separated themselves from Syrian-government control after Syria's civil war began in 2011, since 2014 Kurdish males living in those areas have been required to serve as conscripts in the YPG ("Yekineyen Parastina Gel" in Kurdish, which means "People's Protection Units"), which is the military arm of the Kurdish Democratic Union Party (PYD).[27]

I would like to make a few additional observations about the constitutions of 1973 and 2012. First, the term "Arab" appears *sixty-two* times in the constitution of 1973, while the terms "Arab," "Arabism," and "Arabic" appear *thirty-two* times in the constitution of 2012.[28] In both constitutions, the term "Arab" and related words can, on the one hand, be *positive*, for Armenians and other religious minorities in Syria, while, on the other hand, it can also be *negative* for Armenians in Syria. On the positive side, although Armenians are definitely not Arabs, there have been times when Armenians living in Arab countries have, either directly or indirectly, *benefited* from legal and cultural emphasis on Arab identity, in the sense that this emphasis has at times tended to emphasize the *secular* aspects of Arab societies. Because Armenians are Christians, they have benefited from the secular aspect of assertions of Arab identity in the sense that it has given Armenians more freedom religiously and in other respects than the kind of emphasis on Islamic law which Sunni Islamist groups such as the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS)[29] and related

groups espouse. While Arabs' assertions of Arab identity, in and of themselves, may not necessarily benefit Armenians, *the secular laws and practices*, which are often associated with assertions of Arab identity, can indirectly benefit Armenians.

On the negative side, whenever Arab identity is asserted as an *emphatic ethnic and cultural* category, which excludes and even perpetrates hostility against non-Arabs, this can pose a great danger to the lives and futures of Armenians. Thus, this kind of nuanced understanding of Arabism and Pan-Arabism can be helpful to Armenians and other ethnic and religious minorities in the Middle East, because of the extent to which these minorities can influence the ways which Arabism and Pan-Arabism are expressed. Armenians and other ethnic and religious minorities benefit most from its expressions which are secular and *inclusive* of non-Arabs.[30]

In a second and related matter, in both the 1973 and 2012 constitutions, the term Islam and related words can, under certain circumstances, be *positive* or *negative* for Armenians and other religious minorities in Syria. In the 1973 constitution, the terms Islam or Islamic are mentioned two times.[31] In the 2012 constitution of Syria, the terms "Islam" or "Islamic" are also mentioned two times.[32] In this context, both constitutions state that the "religion of the President of the Republic [of Syria] must be Islam" and that "Islamic jurisprudence is a main source of legislation."[33] In my view, the fact that the President of Syria must be a Muslim is not necessarily harmful to Armenians, non-Armenian Christians, and other religious minorities in Syria as long as that President and his government administer the country in such a manner as to truly guarantee religious freedom and the governmental protection of Christians, including Armenians, in Syria, for example.

In this regard, Syria's Baath Party has had a dominant role in Syria's political life since at least 1963, when Amin al-Hafiz, who was a member of the Baath Party, became Syria's President.[34] Every Syrian President since that time, including Bashar al-Assad, has been a member of the Baath Party.[35] In this vein, while after Syria's parliamentary election in 2012 certain other parties (such as the Socialist Unionists, two different factions of the Communist Party of Syria, the National Vow Movement, and the Arab Socialist Union, all of which are members of the Baath Party's coalition) have held a small number of seats in the People's Council of Syria, which is the name of Syria's parliament, the majority of seats have been won by the Baath Party.[36] Thus, while minority political parties, virtually all of which are secular, may have a small amount of influence in Syria's political life, I could not find any evidence that any seats in the People's Council of Syria are specifically reserved for religious, ethnic, and/or linguistic minorities, nor could I find any information about the ethnic, political, and religious affiliations of the

members of that Council. At the same time, the following table contains helpful information related to election results from what were the most recent elections to the People's Council of Syria, at the time this paper was written.

April 13, 2016 People's Council of Syria Election Results[37]	
Political Group	Total of seats
Baath Arab Party	172
Independents	62
Syrian Social Nationalist Party	7
Syrian Communist Party	4
Socialist Unionists	2
Socialist Union Party	2
Haraka al-ahd al-watani (National Vow Movement)	1

Distribution of seats according to sex	
Men	217
Women	33
Percent of women	13.20%

With respect to Syria's 2012 Constitution, that country's diverse ethnoreligious weave seems to have had an impact on that constitution in a few different ways, including its emphasis on democratic principles. For example, the introduction of that constitution states:

> The completion of this Constitution is the culmination of the people's struggle on the road to freedom and democracy. It is a real embodiment of achievements, a response to shifts and changes, evidence of organizing the march of the state towards the future, a regulator of the movement of its institutions and a source of legislation. All of this is attainable through a system of fundamental principles that enshrines independence, sovereignty and the rule of the people based on election, political and party pluralism and the protection of national unity, cultural diversity, public freedoms, human rights, social justice, equality, equal opportunities, citizenship and the rule of law, where society and the citizen are the objective and purpose to which every national effort is dedicated. Preserving the dignity of society and the citizen is an indicator of the civilization of the country and the prestige of the state.[38]

The 2012 constitution's emphasis on Islam, on the one hand, and its emphasis on inclusion and democracy, on the other, are manifestations of Syria's diverse ethnoreligious weave. At the same time, there is an asymmetrical plurality in Syria's laws and constitutions in the sense that those entities give a privileged position to Islam, on the one hand, while attempting to affirm democracy and inclusion, on the other.[39]

THE KURDS

Within this milieu, the Kurds in Syria hold a unique, yet somewhat marginalized status.[40] While a majority of the Kurds in Syria are Muslims, Syrian political leaders have been deeply suspicious of the desire, which many Kurds have, to establish an independent state. Syrian governments have utilized a variety of policies in their attempts to marginalize Kurds and block them from establishing an independent state.[41] In this effort, in 1962 the Syrian government undertook a census in Jazira province in north eastern Syria, where there is a high Kurdish population, in view of the Syrian government's concern that non-Syrian Kurds had immigrated illegally into Syria from Turkey. Kurds who were in Syria had to prove that they had lived in Syria since at least 1945. As a result of that 1962 census, approximately 120,000 Kurds who were living in Syria were deemed by the Syrian government as not qualifying for Syrian citizenship. Then, in 1963, the Syrian government began pursuing a policy which encouraged Arabs to resettle in areas where large numbers of Kurds had traditionally lived and to create an "Arab belt" in order to separate the Kurds in Syria from the Kurds in Turkey for the purpose of suppressing Kurdish nationalism.[42]

In the early 1970s, the Syrian government began undertaking a resettlement plan in Jazira province, which involved establishing model farms and villages populated by Arabs. The Syrian government transferred the lands on which it built the model farms from Kurdish owners to Arab owners, with the justification that the Kurds from whom the lands were being transferred had not proved their Syrian citizenship and/or residency in accordance with government policies under the 1962 census.[43] In 1975, the Syrian government resettled an estimated four thousand Arab families whose lands had been submerged by the construction of the Tabqa dam on the Euphrates into forty-one model farms within Syria's Kurdish region. The Syrian government suspended the Arab belt project in 1976 but did not dismantle the model villages nor return ownership of the land to the Kurds.[44]

At the same time, various Syrian presidential administrations have attempted to repress Kurdish identity by restricting the use of the Kurdish language in public, in schools, and in workplaces; these administrations have also banned Kurdish-language publications and prohibited celebrations of Kurdish festivites such as Nowruz, which is the traditional Kurdish New Year. The Syrian government's restrictions on the Kurdish language "stand in contrast to Syria's treatment of its other non-Arab minorities, such as the Armenians and Assyrians, who are allowed to have private schools, clubs, and cultural associations, where their respective languages are taught."[45] In 1967, school geography texts in Syria excluded references to Kurds in Syria, and "government registry officials began pressuring Kurds not to give their

children Kurdish first names."[46] The Syrian government "also renamed Kurdish regions and villages to give them an Arab identity, many through an administrative ordinance in 1977."[47] Within this context, because Armenians in Syria have not had political aspirations and demands, they have not antagonized or been looked upon with suspicion by the Syrian government, unlike the Kurds, who have been oppressed by various Syrian administrations.[48] At the same time, Christians in Syria, including Armenians, have a tendency to support Syria's secular government for several reasons, including the fact that those Christians view the government as a potential safeguard against Sunni Muslim dominance.[49]

FAMILY LAW AND RELATED MATTERS

In this context, it is worth considering family law, marriage and divorce law, bequest and inheritance law (all of which are typically put under the category of "personal status law") as they relate to Armenians and other minorities in Syria.[50] In view of the fact that Syria is a secular state, where different Syrians are affiliated with different religions, the Syrian parliament has provided for specialized court systems for major religious communities in Syria in order to try cases related to personal status laws.[51] Two such courts are Islamic courts (also known as "Sharia courts"), which hear cases involving personal status, family and inheritance disputes among Syrian Muslims and non-Syrian Muslim, who adhere to personal status laws in their own countries.[52] Spiritual courts (also known as "ruhiyya courts") settle cases and other difficulties related to personal status for Christians who belong to different rites (or branches of Christianity). [53] The five legally-recognized Christian groups in Syria are Greek Orthodox, Syrian Orthodox, Armenian Orthodox, Protestant (also known as "Evangelical" in countries such as Syria and Lebanon), and Catholic.[54] According to Razi Diab, the Catholics are divided into Uniate churches which are Greek (Melkite), Syrian Catholic, Armenian Catholic, Chaldean (Nestorian), and Maronite as well as the Latin rite.[55] Diab states that most churches have a court of "first instance in every diocese and an appeal court in the city where the seat of the Patriarch is located."[56]

On June 18, 2006, President Bashar al-Assad issued Law Number 31, year 2006, based on what had been decided by the Syrian Parliament in its session on June 13, 2006. Known as the "2006 Catholic Law of Personal Status" (CLPS), it was published in the *Syrian Official Gazette* Number 26, first part, July 2006.[57] This new law granted total autonomy to the Catholic Christian community in matters of personal status.[58] Article 280 of the new law, which is No. 33, year 2006 expressly modified the Syrian Law of Personal Status (SLPS) and stopped the application of the latter on Catholics in Syria. Article

281 of Law Number 33, year 2006 gave Catholic courts the exclusive right to look into matters related to the personal status of its members.[59] That law contained many innovations such as (1) granting equal inheritance rights to women and men; (2) allowing adoption, which is not possible in Islam; and (3) providing new rules for bequests and inheritance, among other matters.[60] According to Esther van Eijk, that 2006 law was considered revolutionary because it "granted the Catholic courts full jurisdiction in all matters of personal status."[61]

However, the "exceptional position of the Catholics vis-à-vis the other Christian groups was subject to criticism."[62] In this vein, many non-Catholic Christians, in particular, were discontented because the 2006 law, provided Catholics with a certain level of autonomy which the non-Catholic Christians did not have, thus creating discrimination between different Christian communities in Syria.[63]

As a result of this discontent about the 2006 law among non-Catholic Christians, the Catholics' distinctive status was changed, at the expense of the Catholics, when an amendment was made on September 29, 2010 to Article 308 of the Syrian Law of Personal Status (SLPS).[64] The second article of the 2010 amendment states that provisions of the Syriac Orthodox Personal Status Law, Greek Orthodox Personal Status Law, and the Catholic Personal Status Law, pertaining to matters of personal status "other than those listed in the revised Article 308 are abrogated by the amendment."[65] As a result, "the amendment rendered a substantial part of the 2006 CLPS inoperative," which means that its special exceptions for Catholics with respect to "adoption, legal guardianship, paternity (or descent), for example, are no longer applicable."[66] Due to this amendment, the Catholics again fall under the scope of Article 308 and thus are back within the competence of the Islamic Sharia courts, and the Catholics can no longer rely on their own courts to resolve those matters as was the case between June 18, 2006 and September 29, 2010.[67] In view of these and other contradictions between the 2006 and 2010 amendments, the status of the 2006 CLPS "remains unclear."[68]

In a related matter, the significance of the SLPS becomes especially apparent when the jurisdictions of different religions intersect.[69] According to van Eijk, "When a non-Muslim woman marries a Muslim man, the SLPS will be applicable; when a Druze woman marries a Sunni Muslim man, again the SLPS will be applicable. A Christian or Jewish woman, that is, a woman who belongs to the *ahl al-kitab* (the recognized monotheistic religions) can marry a Muslim man, but it is not possible for a non-Muslim man to marry a Muslim woman, [in view of the fact that] Article 48.2 of the SLPS states that a marriage between a Muslim woman and a non-Muslim man is considered invalid (*batil*).[70]" If a non-Muslim man "wants to marry a Muslim woman, he

must convert to Islam.[71] A Christian or Jewish woman who marries a Muslim man is not required to change her religion, but the children will be automatically Muslim and the wife cannot inherit from her husband because Article 264 sub B of the SLPS states that a non-Muslim cannot inherit from a Muslim."[72] However, according to van Eijk, "when a woman converts to Islam and the husband does not, the marriage will be considered invalid and will be dissolved due to Article 48 paragraph 2."[73] At the same time, "legally impossible marriages (such as a marriage between a Muslim woman and a Christian man) or socially unacceptable marriages can be circumvented by contracting a civil marriage abroad" (in Cyprus, for example).[74] One reason that these provisions within the SLPS manifest pro-Muslim preferences and contours is because they are strongly influenced by similar Ottoman laws, which preceded them.[75]

In this vein, the Sharia courts, which implement the SLPS, function "as national state courts and have full jurisdiction over all personal status matters involving Muslims and limited exclusive jurisdiction with regard to proof of paternity and legal guardianship over all Syrians, irrespective of their religion."[76] According to van Eijk, "Syria's plurality in family law is thus an unbalanced or asymmetrical plurality because the SLPS and the Sharia courts clearly enjoy the upper hand over the other laws and courts."[77] This affects in particular non-Muslim minorities, "most notably Christians, especially when these jurisdictions intersect, for example in the event of interdenominational or interreligious marriages or when one of the (Christian) spouses converts to Islam...."[78] When a spouse converts to Islam "the SLPS becomes the applicable law" and the Sharia courts "are considered the competent courts."[79] This also means that "when a non-Muslim father or mother converts to Islam the religious identity of the converted parent automatically devolves upon the children."[80] Consequently, the converted Muslim parent "can demand full custody over the children and the Sharia courts have generally granted such requests in favor of the Muslim parent."[81] The supremacy of the Muslim faith over other faiths, and with that the supremacy of the SLPS and the Sharia courts over other laws and courts are a manifestation of the asymmetrical plurality in Syria's family law.[82]

On the subject of cultural and linguistic rights with respect to religious and ethnic minorities in Syria, although Arabic is the country's official language, the government permits the teaching of Armenian, Hebrew, Syriac, Aramaic, and Chaldean as "liturgical languages."[83] At the same time, "all schools in Syria are overseen by the [Syrian] government and are non-sectarian."[84] However, at least some Christians and Druze operate their schools in this manner, which is consistent with the state's curriculum.[85] At the same time,

there is religious instruction in Syria's schools with government-approved teachers and curricula.[86]

CONCLUSION

Fortunately for Armenians and other Christians, the Islamic concept of *ahl al-kitab* (which is based on moderate Islamic interpretations of Islam's sacred texts) and the related concept of *dhimmi* (or legally protected non-Muslim minority group) have at specific periods in Islamic history protected Christians and certain other non-Muslim minority groups, with, of course, numerous horrifically tragic exceptions such as the Hamidian massacres (also known as the Armenian Massacres of 1894 through 1896) and the Armenian genocide in 1915, when *dhimmi* status was a factor which worked to the enormous harm of Armenians.[87]

In sharp contrast to the moderate interpretations of Islamic sacred texts and history which have, at certain times, provided a level of protection to Christians in majority-Muslim contexts, it is the periods in history when ostensibly secular governments, such as those of Hosni Mubarak and Abdel Fattah al-Sisi in Egypt, ignore both secular and moderate Islamic principles, which are intended to protect religious minorities, when Christians in such contexts face enormous danger and harm.[88] Needless to say, with the rise and apparently growing strength, in Iraq, Syria, and Lebanon, of Sunni Islamist groups such as ISIS, all of whom have largely or completely ignored the Islamic principles of *ahl al-kitab*, Armenians and other religious minority groups, and Muslims who disagree with these Sunni Islamist groups, have continued to face death, injury, destruction of their property, and forced exile from their homes.[89] Thus, Armenians and members of every other group who either oppose ISIS -- and similar groups -- or represent ideas which are in any way inconsistent with those Islamist groups face the possibility of utter destruction.[90] Thus, Armenians and other Christians in countries like Syria and Iraq are caught between multiple raging fires, including the flames of hostile Sunni Islamism and ostensibly secular regimes which, under pressure from such groups, at times manifest hostile policies toward Christians, including Armenians.[91]

In the face of onslaughts by several Islamist groups in Syria, and the large numbers of Christians, including Armenians, who are leaving that country in the face of these threats, the exodus of Armenians and other Christians from Syria and the potentially complete disappearance of Armenians and other Christians from Syria and other parts of the Middle East becomes a source of urgent concern.[92]

Very tragically, there have been many times in the history of Armenians, when, because of violence directed against them, Armenians have experienced

enormously painful forced migration and social dislocation.[93] Yet, if the situation in Lebanon remains stable, there may be reason to believe that the Armenians inside and outside Lebanon, and at least some non-Armenian Christians inside and outside Lebanon, could continue to be a source of strength and support for Armenians inside Syria, Lebanon, and other countries.

ENDNOTES

---

[1] See, for example, Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge, Harvard University Press, 1965, pp. 1, 7, 9, 19-20, 50, 53-56, 141, 259.

[2] David Commins and David W. Lesch, *Historical Dictionary of Syria*, Lanham, Maryland, Scarecrow Press, 2014, p. xxii.

[3] Amos J. Peaslee, *Constitutions of Nations: The First Compilation in the English Language of the Texts of the Constitutions of the Various Nations of the World, Together with Summaries, Annotations, Bibliographies, and Comparative Tables*, [The Hague], [M. Nijhoff], 1956, pp. 402-403.

[4] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Syria" (International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), Strömsborg SE-103 34 Stockholm, Sweden) http://www.constitutionnet.org/country/constitutional-history-syria (accessed January 24, 2015); Syrian Center for Political and Strategic Studies, and Syria Expert House, *Syria Transition Roadmap*, Washington, DC, Syrian Center for Political and Strategic Studies, and Syria Expert House, 2013, pp. 75-77; http://syrianexperthouse.org/reports/Syria_Transition_Roadmap__Full_en.pdf (accessed January 24, 2015).

[5] Ibid.

[6] John McHugo, *Syria: From the Great War to the Civil War*, London, Saqi Books, 2014, pp. 27-28; *Syria Transition Roadmap,* p. 75. http://syrianexperthouse.org/reports/Syria_Transition_Roadmap__Full_en.pdf .

[7] *Syrian Arab Republic: Constitution, 1973*, March 13, 1973, Chapter 1, Part 1, Article 3, Point 1 http://www.refworld.org/docid/44d8a4e84.html (accessed January 24, 2015). Refworld.org is a website and database which is sponsored and operated by the Refugee Status Determination Section of the Division of International Protection of the United Nations High Commissioner for Refugees: The UN Refugee Agency in Geneva, Switzerland.

[8] Ibid.

[9] William L. Cleveland and Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Fourth Edition, Boulder, Colorado, Westview Press, 2009, p. 325.

[10] CONSTITUTIONNET (accessed January 24, 2015); Razi A. Diab, Esq., "Religion and the Law in Syria" (Arab Center for International Humanitarian Law and Human Rights Education (ACIHL) https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed September 2, 2017). See the fourth paragraph of that article. The article has no

page numbers; *Syria Transition*, pp. 75-77; http://syrianexperthouse.org/reports/Syria_Transition_Roadmap__Full_en.pdf (accessed January 24, 2015).

[11] Gareth Stansfield, "Political Life and the Military" in *A Companion to the History of the Middle East*, ed. Youssef M. Choueiri, Malden, Massachussetts, Blackwell Publishing, 2005, p. 366.

[12] *Syrian Arab Republic: Constitution, 1973*, Preamble, http://www.refworld.org/docid/44d8a4e84.html (accessed January 17, 2015).

[13] *Syrian Arab Republic: Constitution, 1973*, Chapter 2, Parts 1, 2, 3; Chapter 3, http://www.refworld.org/docid/44d8a4e84.html (accessed January 17, 2015).

[14] *Syrian Arab Republic: Constitution, 2012*, February 26, 2012, Comments, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed January 17, 2015).

[15] Ignacio Alvarez-Ossorio, "Syria's Struggling Civil Society" *Middle East Quarterly*, vol. 19, no. 2 (2012): 23+. Page numbers are not available on the electronic version of this article.

[16] Ibid.

[17] Loveday Morris, "Hassan al-Nouri: The Syrian Presidential Candidate who is '100 Per Cent American-Educated' Businessman will Challenge Assad – But Does Not See Himself as Opposition" *The Independent,* June 1, 2014 http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/hassan-al-nouri-the-syrian-presidential-candidate-who-is-100-per-cent-american-educated-9468473.html (accessed August 29, 2017).

[18] "Who's Who: Maher Hajjar," *The Syrian Observer*, May 13, 2014 http://syrianobserver.com/EN/Who/27205/Whos+who+Maher+Hajjar+Presidential+Candidate (accessed August 29, 2017). According to the Wikipedia article entitled, Maher Hajjar, he is a Sunni Muslim (https://en.wikipedia.org/wiki/Maher_Hajjar (accessed August 29, 2017).

[19] Associated Press in Damascus, "Bashar al-Assad Wins Re-Election in Syria as Uprising Against Him Rages On," *The Guardian*, June 4, 2014. http://www.theguardian.com/world/2014/jun/04/bashar-al-assad-winds-reelection-in-landslide-victory (accessed January 26, 2015).

[20] *Syrian Arab Republic: Constitution, 2012*, Chapter 1, Article 3, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed January 17, 2015).

[21] For the significant role which Islam has played in Syria's political life, see Esther van Eijk, *Family Law in Syria: Patriarchy, Pluralism and Personal Status Law*, London, I.B. Tauris, 2016, pp. 40-41. For statistics regarding the approximate percentage of various religious groups in Syria see *The World Factbook*, "Syria" at https://www.cia.gov/library/publications/the-world- factbook/geos/sy.html (accessed August 21, 2017).

[22] *Syrian Arab Republic: Constitution, 2012*, Chapter 1, Article 46, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed January 17, 2015).

[23] "Syria: Compulsory Military Service, Including Age of Recruitment, Length of Service; Occasions Where Proof of Military Service Status is Required; Whether the

Government Can Recall Individuals Who Have Already Completed their Compulsory Military Service; Penalties for Evasion (2008-July 2014)" "1. General Information" http://www.refworld.org/docid/54042353a.html (accessed August 31, 2017).

[24] Ibid., "2. Period of Service."

[25] Ibid., "3. Postponement of Service"; "4. Exemptions"; "4.1 Exemption Fees."

[26] Ibid., "4.1 Exemption Fees."

[27] Ahmad Khalil and Karen Leigh, "YPG's Mandatory Military Service Rattles Kurds: A New Law Stipulates that Young Men in the Cantons of Kobani, Ifrin and Al-Jazeera Must Enlist. Now, Some Have Begun to Flee." *News Deeply: Syria Deeply*, August 27, 2014 https://www.newsdeeply.com/syria/articles/2014/08/27/ypgs-mandatory-military-service-rattles-kurds (accessed August 31, 2017).

[28] *Syrian Arab Republic: Constitution, 1973*, http://www.refworld.org/docid/44d8a4e84.html (accessed January 17, 2015) and Syrian Arab Republic: Constitution, 2012, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed January 17, 2015).

[29] The Islamic State in Iraq and Syria (ISIS), al-Qaida, the Nusra Front, and similar Sunni Islamist groups, although different from each other in certain respects, largely share a common goal of establishing Sharia (or Islamic law) in all the areas which they control and throughout the world. Typically, many members of those groups hope that eventually everyone in the world will convert to Islam and that Sharia will govern everyone, in view of these Islamists' interpretation of Islam's sacred texts and early Islamic history which indicate to them that Islam is the only true religion. For the members of these Islamist groups, there is no distinction in Sharia between the secular, on the one hand, and the religious, on the other, because in their minds God is all-knowing and he knows what is best for humans with respect to every aspect of their lives. In this context, all Muslims who disagree with these Islamist groups and all non-Muslims, whether or not they affiliate with a religion, have fallen short of understanding the requirements which God has placed on humanity. In this vein, at certain times some of these Sunni Islamists have exhibited a limited amount of toleration toward Muslims who disagree with them and toward non-Muslims, and at other times these Sunni Islamists have exhibited outright hostility toward such persons by killing them, injuring them, and/or seizing or damaging their property. The following are some sources which provide information and analysis of various Sunni Islamist groups: Jon Armajani, *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics*, Oxford, UK, Wiley-Blackwell, 2012; Fawaz A. Gerges, *ISIS: A History,* Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2016; Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*, New Edition, New York, Cambridge University Press, 2010; Joby Warrick, *Black Flags: The Rise of ISIS*, New York, Anchor Books, 2016. For information on ISIS's persecution of Christians in Syria and Iraq, see Claire Giangravè, "Orthodox Leader Calls Moscow and Rome to Support Persecuted Christians," *Crux*, August 21, 2017 https://cruxnow.com/global-church/2017/08/21/orthodox-leader-calls-moscow-rome-support-persecuted-christians/ (accessed August 30, 2017).

[30] Nicola Migliorino, *(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, New York, Bergahn Books, 2008, pp. 118-121. For this section, do a search in Academic Search Premier, Googlebooks, and Googlescholar under search terms as "Arab identity and religious minorities"; "Arab Identity secularism"; "Arab identity and Armenians," etc.

[31] *Syrian Arab Republic: Constitution, 1973*, Chapter 1; Part 1; Article 3, http://www.refworld.org/docid/44d8a4e84.html (accessed January 17, 2015).

[32] *Syrian Arab Republic: Constitution, 2012*, Chapter 1; Part 1; Article 3, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed January 17, 2015).

[33] *Syrian Arab Republic: Constitution, 1973*, Chapter 1; Part 1; Article 3, http://www.refworld.org/docid/44d8a4e84.html (accessed January 17, 2015); *Syrian Arab Republic: Constitution, 2012*, Chapter 1; Part 1; Article 3, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed January 17, 2015).

[34] Richard Edwards, "Baath Party (Syria)," in *The Encyclopedia of the Arab-Israeli Conflict: A Political, Social, and Military History, Volume 1: A-H*, ed. Spencer C. Tucker, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2008, pp. 183-185.

[35] "List of Presidents of Syria," *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Presidents_of_Syria .

[36] "People's Council of Syria," *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/People%27s_Council_of_Syria (accessed August 21, 2017).

[37] Inter-Parliamentary Union Database (IPU Parline Database: Syria), *Syrian Arab Republic: Majlis Al-Chaab (People's Assembly),* under the subheading "Last Election," http://www.ipu.org/parline-e/reports/2307.htm (accessed September 19, 2017). The address of the headquarters of the Inter-Parliamentary Union is 5, chemin du Pommier; Case postale 330; CH-1218 Le Grand-Saconnex, Geneva, Switzerland, and the Inter-Parliamentary Union has a Permanent Observer in the United Nations.

[38] *Syrian Arab Republic: Constitution, 2012*, Introduction, http://www.refworld.org/docid/5100f02a2.html (accessed August 29, 2017).

[39] Van Eijk, pp. 209-210.

[40] Kerim Yildiz, *The Kurds in Syria: The Forgotten People*, London, UK, Pluto Press, 2005, pp. 91-93; Michael M. Gunter, *The Kurds: A Modern History,* Princeton, New Jersey, Markus Wiener Publishers, 2016, pp. 87-132.

[41] Human Rights Watch, *Group Denial: Repression of Kurdish Political and Cultural Rights in Syria*, New York: Human Rights Watch, 2009, 10. https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/syria1109webwcover_0.pdf (accessed August 31, 2017).

[42] Human Rights Watch, *Group Denial*, 10; Jordi Tejel, *Syria's Kurds: History, Politics and Society*, London, Routledge, 2009, pp. 51-52; Yildiz, pp. 33-41.

[43] Human Rights Watch, *Group Denial*, p. 11.

[44] Ibid.

[45] Ibid.

[46] Ibid.

[47] Ibid.

[48] Marine Olivesi, "Syrian Armenian Refugees Back President Assad," PRI's *The World*, April 1, 2013 https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:q2l81h3s_RAJ: https://www.pri.org/stories/2013-04-01/syrian-armenian-refugees-back-president-assad+&cd=4&hl=en&ct=clnk&gl=us (accessed August 31, 2017). "PRI" stands for "Public Radio International," and its hour-long radio program entitled "The World" provides news and analysis about current events in various parts of the globe. According to PRI's website, "The World is heard on over 300 stations across North America."

[49] Van Eijk, p. 208.

[50] Maurits S. Berger, "The Legal System of Family Law in Syria," *Bulletin d'Études Orientales,* 49, 1997, p. 118.

[51] Diab, "Religion and the Law in Syria," in the section of that article entitled "1.4. Summary of the Syrian Judicial System," https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed August 15, 2017). This article is not dated. However, it was published during or after 2009 in view of the fact that 2009 is the most recent publication date, which that article cites for several of its sources. The address of ACIHL's office in Lyon is 29, rue Arago; 69100 Villeurbanne-Lyon; France. The address of ACIHL's office in Strasbourg is 6, avenue Charles de Gaulle; 67800 Bischheim-Strasbourg. France. For another explanation of the concept of personal status law, see Camilo Gómez-Rivas, "Women, Sharia, and Personal Status Law Reform in Egypt After the Revolution," Middle East Institute, October 1, 2011, http://www.mei.edu/content/women-shari%E2%80%98-and-personal-status-law-reform-egypt-after-revolution (accessed August 15, 2017). Although the article focuses on Egypt, its conceptualization of personal status law is applicable to Syria and other majority-Muslim countries.

[52] Diab, "Religion and the Law in Syria," in the section of that article entitled "1.4. Summary of the Syrian Judicial System," https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed August 15, 2017).

[53] Ibid.

[54] Berger, "The Legal System of Family Law in Syria," 119, n. 18.

[55] Diab, "Religion and the Law in Syria," in the section of that article entitled "1.4. Summary of the Syrian Judicial System," https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed August 15, 2017).

[56] Diab, "Religion and the Law in Syria," in the section of that article entitled "3.3. Application of The CPS [which stands for 'Code of Personal Status'],"
https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed August 15, 2017).

[57] Diab, "Religion and the Law in Syria," in the section of that article entitled "3.4. Return to the Origin: Law No. 31 Year 2006," https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed August 15, 2017).

[58] Ibid.

[59] Ibid.

[60] Ibid. See also van Eijk, p. 175; Ibrahim Ghabour's, Esq., *Introduction to Syrian Personal Status and Family Law: Syrian Legislation and Jurisprudence on Marriage, Divorce, Custody, Guardianship and Adoption for the Purpose of Immigration to the United States*, n.p.: Jura Law, an imprint of TellerBooks, 2017, also provides helpful information related to personal status and family law in Syria.

[61] Van Eijk, p. 175.

[62] Ibid.

[63] Diab, "Religion and the Law in Syria," in the section of that article entitled "3.4. Return to the Origin: Law No. 31 Year 2006," https://www.acihl.org/articles.htm?article_id=26 (accessed August 15, 2017).

[64] Van Eijk, p. 175.

[65] Ibid.

[66] Ibid.

[67] Ibid.

[68] Ibid.

[69] Ibid., p. 64.

[70] Ibid., pp. 64-65.

[71] Ibid., p. 65.

[72] Ibid.

[73] Ibid.

[74] Ibid.

[75] Ibid., pp. 19-25.

[76] Ibid., p. 210.

[77] Ibid.

[78] Ibid.

[79] Ibid.

[80] Ibid.

[81] Ibid.

[82] Ibid.

[83] Country Reports on Human Rights Practices for 2006, *Volume II: Report Submitted to Committee on Foreign Relations, U.S. Senate and the Committee on Foreign Affairs, U.S. House of Representatives by the Department of State in Accordance with Sections 116(d) and 502(b)B of the Foreign Assistance Act of 1961 as amended April 2008*, Washington, DC, U.S. Government Printing Office, 2008, p. 2172.

[84] Ibid.

[85] Ibid.

[86] Ibid.

[87] Migliorino, pp. 118-121; Sanjian, pp. 5-6.

[88] Farhad Khosrokhavar, "Violence and the Egyptian Revolution" in *Reimagining Social Movements: From Collectives to Individuals*, Antimo L. Farro and Henri Lustiger-Thaler (eds.), Farnham, UK, Ashgate, 2014, pp. 133-134.

[89] Robert Fisk, "ISIS in Syria: In the Shadow of Death, A Few Thousand Christians Remain to Defy Militants," *The Independent*, November 12, 2014

http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-in-syria-in-the- shadow-of-death-a-few-thousand-christians-remain-to-defy-the-militants-9857030.html (accessed February 9, 2014); K. Jayalakshmi, "Iraq ISIS Crisis: Christians, Hounded Out of Mosul, Trapped in Desert and Refugee Camps," *International Business Times*, July 28, 2014, http://www.ibtimes.co.uk/iraq-isis-crisis-christians-hounded-out-mosul-trapped-desert-refugee-camps-1458647 (accessed February 9, 2014).

[90] "What is Islamic State?" BBC News – Middle East, September 26, 2014 http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144 (accessed February 9, 2014).

[91] Loveday Morris, "Christians under Threat in Syria as Islamist Extremists Gain Influence," *Washington Post*, October 4, 2013, http://www.washingtonpost.com/world/middle_east/christians-under-threat-in-syria-as-islamist-extremists-gain-influence/2013/10/03/214607ee-2a75-11e3-b141-298f46539716_story.html (accessed February 9, 2014).

[92] Will Freeman, "ISIS Is Forcing Thousands of Christians From Their Homes In Iraq," *Think Progress*, July 24, 2014 http://thinkprogress.org/world/2014/07/24/3463654/isis-iraq-christians/ (accessed February 9, 2015).

[93] Migliorino, pp. 1-3; 26-34.

Սուրիոյ Սահմանադրութիւնները եւ Փոքրամասնութիւնները
(Ամփոփում)

Դոկտ. Ճոն Արմաճանի
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Զեկոյցը կը համեմատէ եւ կը հակադրէ Սուրիոյ 1973ի եւ 2012ի սահմանադրութիւններուն տրամադրութիւնները՝ փոքրամասնութիւններուն հանդէպ: Ան հակիրճ տեղեկութիւններ կը փոխանցէ թէ՛ նախապետական եւ թէ՛ յետանկախական Սուրիոյ սահմանադրութիւններուն մասին:

Զեկոյցը կը վերլուծէ Սուրիոյ սահմանադրութեան հինգ սկզբունքները, թէ՝ սուրիական յեղափոխութիւնը (այն, որ իշխանութեան հասցուց Պասս Կուսակցութիւնը) արաբական լայնածիր յեղափոխութեան մաս մըն է, եւ թէ՝ արաբական որեւէ պետութեան ուղղուած սպառնալիք կը վերաբերի ամբողջ արաբական աշխարհին, թէ՝ Սուրիան կը պայքարի սիոնականութեան եւ կայսերապաշտութեան դէմ, թէ՝ ազատութիւնը սրբազան իրաւունք է եւ ժողովրդավարութիւնը կառավարման իտէալական ձեւն է, եւ թէ՝ արաբական յեղափոխութիւնը մեկուսացուած երեւոյթ չէ, այլ՝ համաշխարհային շարժումի մը մէկ մասնիկը:

2012ի սահմանադրութիւնը չի յիշատակեր Պասս Կուսակցութիւնը իբրեւ «ազգին եւ ընկերութեան ղեկավար»: Զեկոյցը կը վերլուծէ այս սահմանադրութեան տարբեր յատկանիշերը 1973ի սահմանադրութեան հինգ սկզբունքներուն եւ այլ յատկանիշերու կողքին, կը քննարկէ անոր դրոյթներուն հետեւանքները կրօնական փոքրամասնութիւններուն, ներառեալ՝ սուրիահայերուն վրայ: Ան կը վերլուծէ նաեւ արաբականութեան տարբեր՝ աշխարհիկ եւ կրօնական գաղափարախօսութիւնները, իսլամական *Ահլ Ալ Քիթապ* եւ *Զիմմի* հասկացութիւնները, ու անոնց հետեւանքները՝ կրօնական փոքրամասնութիւններուն վրայ: Այս յենքին վրայ, զեկոյցը կը քննարկէ սիւննի խումբերու դերը, ինչպէս՝ Տահէշի՝ Սուրիոյ մէջ, բաղդատելով սուրիահայերուն դիմագրաւածը՝ այս խմբակցութիւններէն՝ համիտեան ջարդերուն (1894-1896) եւ Հայոց Ցեղասպանութեան հետ:

Զեկոյցը կ'եզրափակուի քննարկելով կրօնական փոքրամասնութիւններուն հաւանական ապագան Սուրիոյ եւ ընդհանրապէս Միջին Արեւելքի մէջ:

ՀԱՅ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ՈՒ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ (1918-1946)

Յակոբ Չօլաքեան
hagopcholakian@hotmail.com

ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ ՀԱՅ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄՆ ՈՒ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ 1918-1939ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի աւարտին օսմանեան զօրքերը քաշուեցան Մերձաւոր Արեւելքի արաբական տարածքներէն ու Կիլիկիայէն: Օսմանեան բանակի պարտութեան մէջ հիմնական դերակատարութիւն ունեցաւ նաեւ Ֆրանսայի դրօշին տակ կազմուած Արեւելեան Բանակը, որուն հինգ հազար զինուորներուն մեծամասնութիւնը կը կազմէին կիլիկեցի հայերը: Իրաք, Յորդանան, Պաղեստին, Եգիպտոսի Փոր Սայիտի գաղթակայան ու Սուրիոյ ամբողջ տարածքին ցրուած հայ վերապրողները, սկսան կամաց-կամաց վերադառնալ հիւսիսային Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ազատագրուած շրջանները, ուրկէ տարագրուած էին անոնք 1915ին: Տունդարձը ցամաքի ու ծովու ճամփաներով տեւեց մինչեւ 1920: Ատանայի մէջ կազմուած Ազգային Միութեան մասնաճիւղեր սկսան գործել գրեթէ բոլոր ազատագրուած շրջաններուն մէջ: Ասոնք կը կազմակերպէին վերադարձողներուն տեղաւորման, ապրուստի ու ապահովութեան խնդիրները: Այսուհանդերձ, բազմահազար վերապրողներ ցրուած կը մնային Սուրիոյ տարբեր շրջաններուն մէջ. անոնք կա՛մ փրկութեան կը սպասէին, կա՛մ ալ համակերպած էին իսլամանալու գաղափարին: Պատերազմէն անմիջապէս ետք սկսաւ վերապրող հայերը հաւաքելու ու փրկելու աշխատանքը:

1922ին ֆրանսացիներն ու թուրքերը որոշեցին պետական նոր սահմաններ, որով Ֆրանսան Թուրքիոյ զիջեցաւ Կիլիկիան եւ պատմական Սուրիոյ հիւսիսային շրջաններ: Տեղի ունեցաւ իրենց տուն ու տեղին վերադարձած հայ բնակչութեան երկրորդ հոսքը Սուրիա: 5 Դեկտեմբեր 1924ին Ֆրանսան յառաջացուց Սուրիական Պետութիւնը՝ Հալէպի եւ Դամասկոսի 'պետութիւն'ներու միաւորումով: Ալեքսանտրէթի Սանճաքը մտաւ 'Սուրիոյ Պետութեան' կազմին մէջ՝ պահպանելով հանդերձ իր «յատուկ ռեժիմ»ը[1]:

Սուրիական պետութեան այս սահմաններէն ներս հայ վերապրողներու տեղաւորումը սկսաւ պատերազմի աւարտէն անմիջապէս ետք ու անցաւ չորս փուլերէ.

1. Առաջին փուլ.- Օսմանեան զօրքերու հեռացումէն անմիջապէս ետք, 1918ի վերջաւորութեան, տարագրութեան ճամփաներէն սկսան տուն վերադառնալ վերապրողներէն անոնք, որոնց շրջանները ազատագրուած

էին Արեւելեան Բանակին կողմէ: Հոս նկատի ունինք յետոյ Սուրիական Պետութեան սահմաններէն ներս մտնող շրջանները: Այսպէս՝

ա.- Պէյլանի շրջանակ, որուն մէջ կը մտնէին Պէյլան, Սովուք Օլուք, Կիւզելլի, Ֆարթըսլի, Քանլը Տերէ, Քըշլա Տերէսի, Նարկիզլիք, Աթըք եւ այլ մանր գիւղեր: Ասիկա առանձին գաւառակ մը կը հանդիսանար իր տոհմիկ հայութեամբ: 1915ին տարագրութեան մեծ զոհեր կու տայ այս շրջանակը: Պատերազմէն ետք վերապրողներ կը վերադառնան ու կը վերականգնեն իրենց գիւղերը:

Այս շրջանակին մէջ պայմանականօրէն կը մտնեն նաեւ Ալեքսանտրէթ ու Գրըգխան քաղաքները, որոնց տուեալները տրուած են առանձին[2]:

բ.- Սուետիա, որուն մէջ կը մտնէին Հաճի Հապիպլի, Պիթիաս, Եողուն Օլուք, Խտրպէկ, Վաքըֆ, Քեպուսիէ գիւղերը: 1919ին իրենց գիւղերը կը վերադառնան Մուսա Լեռան հերոսամարտէն ետք Փոր Սայիտ տեղափոխուած մուսալեռցիները, ինչպէս նաեւ տարագրութեան ելած հայրենակիցներէն վերապրողները: Ազգային Միութիւնը կը հսկէ վերականգնումի աշխատանքներուն:

Այս շրջանակին մէջ կը մտնէ նաեւ Անտիոք քաղաքը, որուն տուեալները սակայն առանձնաբար կը տրուին: Անտիոքի հին գաղութէն սակաւաթիւ վերապրողներ եղած են: Նոր գաղութը կը կազմուի յաջորդ փուլին[3]:

գ.- Լաթաքիա եւ անոր մօտիկ **Արամօ** եւ **Ղնեմիէ** գիւղերը: Լաթաքիա կը նստէր սաղիմապատկան վանքի եւ Հոգետան տեսուչ վարդապետը, որ նաեւ կը վարէր Անտիոքի Թեմի կաթողիկոսական փոխանորդի պաշտօնը: Վերապրող տեսուչ Մովսէս Վրդ. Ոսկերիչեան 1919ի ամռան կը վերադառնայ իր աքսորավայրէն: Հին գաղութէն հատուկենտ վերապրողներ կը վերադառնան: Լաթաքիոյ նոր գաղութը կը ձեւաւորուի երկրորդ եւ չորրորդ փուլերուն:

Արամոյի եւ Ղնեմիէի տոհմիկ հայութենէն վերապրողները նոյն շրջանին կը վերադառնան ու կը վերապրեցնեն իրենց գիւղերը[4]:

դ.- Քեսապի շրջանակ, որուն մէջ կը մտնէին հայաբնակ Քեսապ, Գարատուրան, Պաշորտ, Սեւ Աղբիւր, Ներքի Գիւղ ու Խայիթ, Չինար, Չաքալճըք, Տուզաղաճ, Քէօրքիւնէ, Էքիզօլուք, Վերի Պաղճաղազ, Վարի Պաղճաղազ ու Չաթալլէք, մասամբ հայաբնակ Տեսթիւր գիւղերը: 1915ին տարագրութեան մեծ զոհեր կու տայ այս շրջանակը: Վերապրողները իրենց տուն ու տեղին կը վերադառնան 1918ի վերջերէն մինչեւ 1920: Անիշխանութիւն է. վերապրողները ստիպուած կ'ըլլան ինքնապաշտպանական մարտեր մղել շրջակայ թուրքմէն գիւղերէն յարձակումներ կազմակերպած քեմալական ուժերու դէմ: Ազգային Միութիւնը եւ զինուորական իշխանութիւնը կացութեան տէր կ'ելլեն՝ մինչեւ 1922, երբ ֆրանսական իշխանութիւնները շրջան կը մտնեն[5]:

ե.- Ճսըր Շուղուր աւանի մօտիկ **Եագուպիէ** ու **Գնիէ** արաբախօս գիւղերը: Հոս տարագրութեան հրամանը չի հասնիր, սակայն 1917ին այս

երկու գիւղերուն բնակիչները կը պարպեն իրենց բնակարանները եւ կ'ապաստանին շրջանի արաբ գիւղերը: Կը վերադառնան ֆրանսական իշխանութիւններու շրջան մուտք գործելէն ետք:

զ.- Քիւրտ Տաղի վրայ՝ **Արֆալի** գիւղը. Մեծ Եղեռնէն ետք նոյն շրջանակին մէջ չվերականգնեցան Եամատի, Կոչի (Կէօչհի), Արմանճօ, Գոնտունա, եւ Վերին Թընզըրի գիւղերը: Պոտամայի սարահարթի Պսապըթ, Գոմղայա, Մեշթէ, Այն-ըլ Հոր գիւղերը 1904էն ետք չեն յիշատակուիր: Մեծ Եղեռնին բոլոր հայերը կը տարագրուին: Զինադադարէն ետք կը վերականգնի միայն Արֆալի գիւղը տասնեակ մը ընտանիքներով[6]:

է.- Վերակազմաւորուեցան **Հալէպի**, **Դամասկոս**ի եւ **Տէր Զօր**ի նախկին գաղութները: Ասոնք չէին տարագրուած, բայց հոս գրաւուած էին հասարակական շէնքերը, միջոցները, եղած էին ձերբակալութիւններ: Ամբողջ պատերազմի տեւողութեան այս քաղաքներուն մէջ հաստատուած էին մեծաթիւ գաղթակայանները, ուր պարբերաբար տասնեակ հազարաւոր հայեր կը բերուէին ու այդ տեղերէն կը քշուէին անյայտ ուղղութիւններով: Զինադադարէն անմիջապէս ետք այս գաղութներու նախկին հայերը վերակազմակերպուեցան ու հսկայական դեր կատարեցին վերապրողները յայտնաբերելու, ազատագրելու եւ տեղաւորելու գործին մէջ:

Վերոնշեալ բոլոր շրջաններու հայերը Սուրիոյ հին գաղութի մնացորդացը կը հանդիսանային[7]: 46 բնակավայրերէն 22ը ունէին դպրոցական գործ. գործած են 56 դպրոցներ (կարգ մը վայրերու աղջկանց եւ մանչերու անջատ դպրոցները մէկ հաշուելով). 5 դպրոց՝ Պէյլանի շրջանակ՝ ներառեալ Ալեքսանտրէթ եւ Գրըգխան, 14 դպրոց՝ Սուետիա եւ Անտիոք, 3 դպրոց՝ Լաթաքիոյ շրջանակ, 2 դպրոց՝ Եագուպիէ եւ Գնիէ, 19 դպրոց՝ Քեսապի շրջանակ, 10 դպրոց՝ Հալէպ, 2 դպրոց՝ Դամասկոս, 1 դպրոց՝ Տէր Զօր: Տարագրութենէն վերադարձէն ետք բնիկները կը վերականգնեն իրենց նախկին հոգեւոր-կրթական կեանքը՝ օգտագործելով իրենց եկեղեցական-դպրոցական նախկին շէնքերը:

2. Երկրորդ փուլ.- Ֆրանսական զօրքերու Կիլիկիայէն, ինչպէս նաեւ Այնթապէն եւ Ուրֆայէն քաշուելով երկրորդ գաղթականութիւնը հոսեցաւ Սուրիա, ուր տակաւին բազմահազար հայ գաղթականութիւն մը ցրուած իզուր կը սպասէր տունդարձի հնարաւորութիւններուն: Ասոնք այն վերապրողներն էին, որոնք սուրիական անապատներէն դեռ նոր վերադարձեր էին իրենց հայրենի տուն ու տեղին, ու հիմա երկրորդ անգամ կը բռնէին գաղթի ճամփան: Այս փուլին կազմուեցան հետեւեալ շրջանակները.

ա.- Ազէզ-Աֆրինի շրջանակ, 1922էն ետք մեծ թիւով հայեր անցնելով Թուրքիա-Սուրիա սահմանագիծը հաստատուեցան Թուրքիոյ սահմանամերձ շրջաններուն մէջ: Այստեղ կարեւոր կեդրոններ եղան

Ազէզն ու Աֆրին հայաւանը՝ շրջակայ տասնեակ մը բնակավայրերուն համար, ինչպէս Մէյտան Էքպէզ, Ռաճօ, Քաթմա, Քուրթ Գուլագ, Մազարլըճ, Մապաթլի, Կիւմրիւք, Իտլէպ[8]: Այս շրջանակի մէջ հաստատուողները մեծամասնութեամբ քիլիսցիներ էին: Անոնք օտար չէին այս դրացի շրջաններուն, շատեր նոյնիսկ սեփական արտեր ու ձիթեստաններ ունէին այս կողմերը: Շատեր նոր կայք հաստատեցին իրենց սեփական հողերուն վրայ: Բնիկ հայութիւն մը ունէին Հարէմ եւ Մապաթլի: Քաթման երկաթուղիի կայարանն էր, ուր մեծ թիւով հայեր աշխատանքի անցան:

բ.- Ալեքսանտրէթի Սանճաքի շրջանակ, Տէօրթ Եոլէն, Կիլիկիոյ եւ Կապադովկիոյ կողմերէն եկած հոծ հայութիւն մը տեղաւորուեցաւ Ալեքսանտրէթի, Գրըգխանի, Անտիոքի եւ Ռիհանիէի մէջ: Ամըքի դաշտին մէջ եւ Մուսա Լեռան վրայ Ազգերու Լիկայի ջանքերով հիմնուեցան տասնեակ մը հայագիւղեր՝ Սողուք Սու, Չաթալ Թեփէ, Ռիհանիէ եւ մօտիկ Ասկէր Չայիրը կամ Հայաշէնը (կը յիշուի Հայկաշէն ու Նորշէն անուններով), Ապտիւլ Հիւյիւք կամ Վարդաշէն (կը յիշուի նաեւ Նախիջեւան անունով). Մուսա Լեռան վրայ կը հաստատուի Նոր Զէյթուն գիւղակը: Հայկադաշտը մուսալեռցիներու կողմէ շինուած նոր գիւղակ մըն է[9]:

գ.- Ծովափնեայ շրջանակ, Մեծ թիւով կիլիկեցիներ տեղաւորուեցան Լաթաքիա, հայոց հոգետան մէջ եւ քաղաքը: Ոմանք անցան Թարթուս, Պանիաս, Սաֆիթա, Քատմուս, Մեշթէլ Հլու[10]:

դ.- Որոնդէսի հովիտ, Նոր գաղթավայրեր դարձան Հոմս ու Համա քաղաքները, Սալամիէ եւ Միարտէ աւանները: Հիմնուեցաւ Մուշաշէն հայագիւղը: Փոքրիկ գաղութներ ձեւաւորուեցան նաեւ Ճսըր Շուղուր աւանին եւ Էնկըզիկ գիւղին մէջ[11]:

ե.- Հալէպի շրջանակ, Հալէպ շարունակեց մնալ մեծագոյն գաղթակայանը: Վերապրողներն ու կիլիկեան երկրորդ տարագրութենէն եկողները կը նախընտրէին հասնիլ Հալէպ, ուր աւելի պաշտպանուած կը զգային: Միջոց ունեցողները կը տեղաւորուէին Հալէպ քաղաքի հիւսիսային արուարձաններուն մէջ, ուր քրիստոնեայ տարրը աւելի խտութիւն կը ներկայացնէր, ինչպէս՝ Պապուլ Ֆարաճ, Խանտէք, Ճտէյտէ, Նայիալ, Թիլէլ, Սալիպէ, որ գերազանցապէս հայկական թաղամաս էր, իսկ ուրիշներ կը տեղաւորուէին հին քաղաքի խաներուն մէջ: Գաղթականներուն մեծ մասը, ան որ վարձ տալու կարողութիւն չունէր, կը հաստատուի հիւղաւաններու մէջ, որոնք գերազանցապէս կ'աճէին քաղաքի հիւսիսակողմը՝ Ռամատանիէի շրջանին մէջ: Հոս ծայրամասային արուարձան էր Ճապրիէն, ուր, իբրեւ վարձակալ, գաղթականները խտութիւն մը կը գոյացնէին, բայց անոր արեւմուտքին ձգուող ու մինչեւ Քուէյք Գետին եզերքը տարածուող հարթութիւններուն մէջ հիւղերը (պարաքա) օրըստօրէ երկու մեծ խմբաւորումներ կը կազմէին՝ Համիտիէն եւ Սուլէյմանիէն: Կային նաեւ Կիւրինցիներու եւ Ասորի քեմփերը, Զէյթուն

Խանը: Ասորի Քեմփին մէջ աշոտցի հայոց հետ կայք հաստատած էին նաեւ ուրֆացի հայախօս ասորիները[12]:

Համիտիէի եւ Սուլէյմանիէի հիւղաւանները կը կոչուէին Ռամի գաղթակայան: Թղթակիցը 1923ի ձմռան այսպէս կը նկարագրէ գաղթականներու վիճակը. «*Մինչեւ գարուն այս ժողովուրդին մէկ չորրորդը անգամ չի մնար. արդէն հիմա օրական 20-30 մահ կը պատահի: Հաց, ծածկոց, դեղօրայք, ամէն բան կը պակսի: Օգնութի՛ն, օգնութի՛ն, օգնութի՛ն տարաբախտ ցեղիս խլեակներուն համար*»[13]:

Վեր. Ահարոն Շիրաճեան այսպէս կը ներկայացնէ Հալէպի գաղթականութեան տեղաբաշխումը.

> Գաղթականներու շուրջ կէսը կ'ապրի քաղաքին մէջ: ...Մնացեալ աւելի չքաւոր կէսը կ'ապրի քաղաքէն դուրս, հիւղաւաններու մէջ, որոնց խոշորագոյնը կը գտնուի հիւսիսը, Սուլէյմանիէ-Համիտիէ շրջանը, որ կը կոչուի Ռամ քեմփ: Ասոր բնակչութեան թիւն է 13 հազար եւ բաժնուած է վեց թաղերու: Առաջին, երկրորդ եւ չորրորդ թաղերը 1900 հիւղերով, գրաւուած են մարաշցի, քիլիսցի, ճիպինցի գաղթականներէ, երրորդ եւ հինգերորդ թաղերը, 1348 հիւղերով, գրաւած են այնթապցիները, վեցերորդ թաղը, 53 հիւղերով, գրաւած են ուրֆացիները: Այս խոշոր քեմփէն մէկ մղոն դէպի հիւսիս կը գտնուի Կէօք Մէյտանի քեմփը, ուր կան Խարբերդի եւ Էրզրումի շրջանէն 900 գաղթականներ, որոնք կ'ապրին հին զօրանոցներու կիսափուլ շէնքերուն մէջ: Զէյթունի համբաւաւոր ռազմիկներու մնացորդացէն 500 հոգինոց ջախջախուած ու յուսակտուր խումբը կ'ապրի իշխանական անուն կրող Էսատ Փաշա քեմփին կիսաքանդ, լքուած եւ ողորմելի շէնքերուն մէջ: Պաղտատ կայարանին քեմփին մէջ կ'ապրին ուրֆացի սիւրիանիներ: Անոնցմէ զատ, կան նաեւ չորս փոքր հիւղաւաններ՝ այնթապցի, խարբերդցի եւ կիւրինցի 1700 գաղթականներով: 1600 գաղթականներ ալ հաստատուած են 11 խաներու մէջ, որոնց իւրաքանչիւրը կը պարունակէ մինչեւ 500 հոգի[14]:

Հիւղաւանները չէին կրնար մնայուն բնակչութիւն մը ունենալ՝ գլխաւորաբար այնտեղ տիրող ծայրայեղ թշուառութեան եւ պայմաններուն հակա-առողջական ըլլալուն պատճառով: Կոյուղիները բաց էին, աղտոտ ջուրերը տեղ-տեղ կ'ամբարուէին հորերու մէջ: Ըմպելի ջուրի համար անոնց կից բացուած ջրհորները չէին կրնար մաքուր ըլլալ: Անհատ հողատէրերու կը պատկանէին հիւղաւանին հողերը, որոնց սահմանուած վարձքերն ալ կանոնաւոր չէին տրուեր: Տէրերը կը պահանջէին պարպել հիւղաւանը: Միջոց ունեցողները կը հեռանային հիւղաւանէն՝ տեղաւորուելու համար քաղաքի արուարձաններուն մէջ, ոմանք կը ցրուէին Սուրիոյ տարբեր վայրերը կամ կը գաղթէին այլուր: Ամերիկաներ եւ Եւրոպա գաղթողները շատ էին: Գաղթականներու տեղաւորման յանձնախումբերն ալ

բնակութեան նոր վայրեր ուղղելով գաղթականները՝ կը փորձէին թեթեւցնել Հալէպի բեռը: Սակայն հիւղաւանը չէր պարպուեր՝ նոր հասած գաղթականներու պատճառով, ինչպէս 1929ին սկսող ու մինչեւ 1932 տեւող գաղթականութիւնը: Նախապէս շինուած հիւղերը չէին քանդուեր՝ գաղթականներու նոր ալիքի մը հնարաւորութեան դիմաց:

1930ին Ռամի քեմփի վեց շրջաններու պատկերը հետեւեալն է.

Ա. շրջան.- 500 հիւղակ (պարաքա), 1200 այր, 1300 կին, գումար՝ 2500: Մխթար՝ Գրիգոր Փարլաքեան:

Բ. շրջան.- 350 հիւղակ, 883 այր, 887 կին, գումար՝ 1770: Մխթար՝ Մկրտիչ Կիւլիւզեան: Այս երկու շրջաններու բնակչութիւնը մարաշցիներէ կը բաղկանայ մեծաւ մասամբ:

Գ. շրջան.- 708 հիւղակ, 1790 այր, 1750 կին, գումար՝ 3540: Մխթար՝ Գարեգին Թիւթիւնճեան:

Դ. շրջան.- 700 հիւղակ, 1750 այր, 1850 կին, գումար՝ 3600: Մխթար՝ Եագուպ Կէօզիւգարայեան:

Ե. շրջան.- 500 հիւղակ, 1200 այր, 1300 կին, գումար՝ 2500: Բոլորը այնթապցիներ: Մխթար՝ Արմենակ Սարգիսեան:

Զ. շրջան.- 215 հիւղակ, 400 այր, 417 կին, գումար՝ 817: Բոլորը ուրֆացիներ: Մխթար՝ Ղազար Գրիգորեան:

Ընդհանուր գումար՝ 2973 հիւղակ, 14,727 բնակիչ[15]:

1932ին գաղթակայանը աւելի մեծցած կ'երեւի, նախկին վեցի փոխարէն եօթը շրջանակներ ունենալով: Կը յիշուի, որ Ա. եւ Բ. շրջանակներու պետն է՝ Կիւլիւզեանը: Ա. շրջանակը կը բաղկանայ 400 տուներէ եւ 32 խանութներէ: Կը պարունակէ 2241 անձ 490 ընտանիքներու վրայ, բաժնուած յարանուանական հետեւեալ պատկերով.- հայ առաքելական՝ 352, հայ կաթոլիկ՝ 74, հայ աւետարանական՝ 47, հայ լատին՝ 14, մորմոն՝ 1, սուրիական կաթոլիկ՝ 1 եւ քաղդէացի՝ 1 ընտանիք: Ըստ հայրենակցական բաժանումի.- մարաշցի՝ 256, այնթապցի՝ 83, քիլիսցի՝ 43, խարբերդցի՝ 39, ռումգալէցի՝ 8, տիգրանակերտցի՝ 8, բալուցի՝ 7, ուրֆացի՝ 6, կիւրինցի՝ 3, զէյթունցի՝ 3, սղերդցի՝ 3, մալաթիացի՝ 2 ընտանիք եւն.: Միւս շրջանակներն ալ ունին գրեթէ համանման պատկերներ[16]:

Հիւղաւանը լաւագոյն պատսպարանն էր անոնց, որոնք իսկապէս ծայրայեղ թշուառութեան մէջ կ'ապրէին, որքան ալ հոն ֆիզիքական պայմանները վատառողջ էին ու որքան ալ սպառնալից էին հողատէրերուն կողմէ հողերը պարպելու դատական հետապնդումները: 1932-1935ականներուն քանդումի գործողութիւնները կը ձգձգուէին իբրեւ արդիւնք գաղթականներու կողմէ բացուած դատերուն: 1935ին կը տրուի միայն մէկ տարուան պայմանաժամ՝ նոր հող գնելու եւ հիւղերը լքելու համար:

Գաղթականաց Յանձնախումբի ջանքերով շուտով հողեր կը տրամադրուին գաղթականներուն, ու մէկը միւսին ետեւէն կը կառուցուին

Նոր Գիւղ (Մէյտան), Պոսթան Փաշա, Հէօլլիւք, Աճուրլուք, Շէյխ Մաքսուտ ու Ճեպէլ Սէյտէ (Խորթլախ), Էշրեֆիէ (Տաուտիէ) զուտ հայաբնակ հսկայ թաղամասերը: 1935-1936ին Ռամի գաղթականը կը քանդուի ու անոր տեղ կառուցուած Սուլէյմանիէի նորագոյն թաղամասին բնակիչները կ'ըլլան հայերն ու քրիստոնեայ այլ փոքրամասնութիւնները: Քուէյք Գետի ձախ ափին 1960ականներուն կը սկսի կառուցուիլ Վիլլաներ թաղամասը՝ գերազանցապէս հայ բնակիչներով:

զ.- Դամասկոսի շրջանակ, 1915ին դէպի Համա, ապա Հոմս քշուող հայ տարագիրներու յաջորդ մեծ գաղթականը կը հանդիսանայ Դամասկոսը: 1915 Օգոստոսէն Դեկտեմբեր հոս հասած են շուրջ 130,000 հայեր: Գաղթականներու գլխաւոր կեդրոնը եղած է Քատէմը[17]: Ասկէ խումբ-խումբ քշուած են շուրջ 30,000 աքսորականներ: 1916 Փետրուարին Դամասկոսի եւ շրջաններուն մէջ կը գտնուին աւելի քան 100,000 հայեր[18]:

1917 Նոյեմբերին հոս կը տարագրուին նաեւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան սինոտի անդամներն ու հոն գտնուող այլ երեւելի հոգեւորականներ, ինչպէս Սսոյ Սահակ Կթղ. Խապայեանը, Գարեգին Եպս. Խաչատուրեանը, Մաղաքիա Եպս. Օրմանեանը, Կարապետ Արք. Մազլումեանը, որ կը նշանակուի տեսուչ տեղւոյն նորաբաց որբանոցներուն, Եղիշէ Եպս. Չիլինկիրեանը, որ 1917-1918 կը վարէ Դամասկոսի Առաջնորդութիւնը:

Զինադադարէն անմիջապէս ետք վերապրող գաղթականներու հաւաքագրում կը կատարուի երկրի հարաւային շրջաններու մէջ: Եգիպտահայերու ղեկավարութեամբ ազատագրութեան եւ փրկութեան հայկական խումբերը կազմուեցան 1918ի գարնան: Առաջին խումբին՝ Հայկական Արշաւական Փրկութեան Խումբին ղեկավարն էր Դամասկոսի մէջ օսմանեան չորրորդ բանակի զինուոր մը՝ Լեւոն Եօթնեղբայրեանը: Ան կը վայելէր հռչակաւոր արաբ ղեկավար Ֆայսալ իշխանի (որ պայքարեցաւ Սուրիան թուրքերէն ազատագրելու ի խնդիր) եւ բրիտանական բանակի սպայակոյտի աջակցութիւնը: Հաւուրանի շրջանին մէջ, Զինադադարի հաստատումէն ետք, խումբը յաջողեցաւ փրկուած հայերը Տրաա եւ Դամասկոս փոխադրելու աշխատանքը շարունակել, ուրկէ խումբ-խումբ կը կատարուի անոնց վերադարձը դէպի ազատագրեալ շրջաններ: Ասոնք մեծ մասամբ Անտիոքի եւ Կիլիկիոյ շրջաններու բնիկներ են ու հետեւաբար կը վերադառնան այն յոյսով, որ պիտի վերագտնեն իրենց տունն ու տեղը: Յաջորդող երկու տարուան մէջ գաղթականները գրեթէ կը պարպուին ու Դամասկոսի մէջ կը մնան միայն 4000 հայեր, որոնց գէթ մէկ չորրորդը հին գաղութի բնիկներն են:

1922ին վրայ կը հասնի կիլիկեան երկրորդ գաղթականութիւնը: Ֆրանսացիները Թուրքիոյ կը յանձնեն Կիլիկիան եւ հիւսիսային Սուրիոյ հայաշատ շրջանները, ուր վերապրողները վերահաստատուած էին: Ֆրանսական զօրքերուն հետ շրջանէն կը հեռանան նաեւ հայերը ու նոր

կայք կը փնտռեն Սուրիոյ մէջ: 1923ին Դամասկոս կայ 8000, իսկ մէկ ամիս ետք՝ 11,000 հայութիւն[19]:

Հայոց նախկին Պապ Շարքի եւ Պապ Թումա թաղամասերէն դուրս հոծ բազմութիւն մը հաստատուեցաւ նաեւ քաղաքի տարբեր թաղամասերուն մէջ, յատկապէս՝ Քատէմ, Սալիհէ: Լրիւ հայաբնակ էին Պոսթան Սալիպի եւ Սուֆանիէ հիւղաւանները: Հայեր կ'ապրէին նաեւ Դամասկոսի մերձակայ Մեզզէ, Տումա ու Քաթանա աւաններուն մէջ: Դամասկոսէն հարաւ, դէպի Յորդանան տանող տարագրութեան ճամփաներուն վրայ գտնուող հայերը մէկտեղուեցան Քունէյթրա, Տրաա, Սուէյտա եւ Սալխաթ աւաններուն մէջ[20]:

է.- Սուրիական Եփրատի վերին հովիտ, 1922ին Հիւսիսային Սուրիոյ ֆրանսական բարձր քոմիսէրի ներկայացուցիչ զօրավար Billette կը յաջողի հայ գաղթականներ տեղաւորել Եփրատի հովիտի սահմանամերձ շրջաններուն մէջ: Արեւմտեան ափին, հայեր հաստատուեցան Պապ, Մումպուճ եւ Ճարապլուս աւաններուն մէջ: Արեւելեան կողմը հիմնուեցան սահմանամերձ Արաբ Փունար եւ Թէլ Ապիատ գիւղերը: Անոնք մեծ մասով Ուրֆայի, Պերեճիկի, Սրուճի շրջաններու հայերն էին, որոնք դեռ տարագրութենէն առաջ որոշ կալուածներ ալ ունէին հոն եւ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակած էին շրջանի պետեւի աշիրէթներուն հետ: 1908ին ուրֆացիք ձեռնամուխ եղած էին բնակութիւն հաստատելու այս կողմերը, Այն Արուսի շուրջ[21], հայոց պատկանող ընդարձակ հողերուն վրայ: Այդ նպատակով ալ միութիւն մը կազմուած էր Ուրֆայի մէջ: Կը հիմնուին Շարակրատ, Հիշէ Պենտի եւ Սլուկ գիւղերը. երեքն ալ ներկայիս Սուրիոյ մէջ: 170 հայ ընտանիք կը տեղափոխուի հոն. նորաբնակները մէկ տարի վարուցանք ալ կ'ընեն, բայց չեն գոյատեւեր: Ատկէ ետք հայերը իրենց հողերը վարձքով կու տային տեղացի արաբներուն:

Քարէն Եփփէ՝ Ազգերու Լիկայի լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով, երկրագործութեամբ զբաղիլ ուզող հայոց համար յարմարագոյն տեղ կը համարէր այդ շրջանը, մանաւանդ Եփրատի հարկատու Պալըխ Գետի աւազանին մէջ, մինչեւ Րաքքա: Անոր ջանքերով 30 կարմուջցի ընտանիքներ կը հաստատուին Այն Արուս, Քարէն Եփփէի որդեգիր Միսաք Մելքոնեանի ղեկավարութեամբ: Վերջինս 1924էն սկսեալ հոս կազմակերպեց ու իրականացուց Ազատարար Միսիոնը, որուն միջոցով հարիւրաւոր հայեր օտարացումէ փրկուեցան ու դարձան հայութեան: Ան լաւագոյնս սիրաշահելով Անեզէ արաբ ցեղախումբի մեծամեծները, տեղական եւ ֆրանսական իշխանութիւններու ներկայացուցիչները, գիւղէ գիւղ, վրանախումբէ վրանախումբ խուզարկեց ու գտաւ օտարներուն յանձնուած հայու բեկորներ: Ասոնք Ազատարար Միսիոնի միջոցաւ իրենց ազգին կը վերադարձուէին: Անապատին մէջ Մելքոնեանի գործակիցներն էին Խաչիկ Յակոբեանն ու Ռուբէն Հերեանը: Ազատագիրները կը բերուէին Թէլ Սիմէն, ոմանք կ'ուղարկուէին Հալէպ՝ Քարէն Եփփէի, իսկ միւսերը կը տեղաւորուէին ոչ-շատ հեռու Խըրպըթ Էլ

Ռըզ, ուր կը ձեւաւորուի Թէլ Արմէն գիւղակը. 1926ին քիչ անդին կը ձեւաւորուի նաեւ Շարպ Պետրոս գիւղակը: Խըրպըթ Էլ Ռըզի մէջ կը բացուի որբանոց, որ կը դրուի Օր. Ենի Ենսընի խնամքին ու հոգատարութեան տակ: Որբանոցը շրջան մը կը պատսպարէ 60-70 որբեր: Քարէն Եփփէ իր անմիջական հսկողութեան տակ կ'առնէ իր հիմնած ոչ միայն Այն Արուս, Թէլ Արմէն, Շարպ Պետրոս եւ Այն Թինա գիւղերը, այլեւ շրջանի ամբողջ հայութիւնը՝ Թէլ Ապիատ, Ճարապլուս, Արաբ Փունար, Ռասուլ Այն, Րաքքա, Պապ, Մումպուճ, Համամ[22]:

ը.- Սուրիական Միջագետքի արեւելեան շրջանակ, Սուրիական Միջագետքի ծայր արեւելեան շրջանը կ'ընդգրկէ Եփրատի հարկատու Խապուր եւ ասոր հարկատու Ճաղճաղ վտակի աւազանները մինչեւ Տիգրիս Գետ ու Իրաքի սահմանը: Խապուր Գետի աւազանին մէջ 1915ին հայ տարագիրները ապրեցան Մեծ Եղեռնի ամէնէն վայրագ հաւաքական կոտորածները Ռասուլ Այնէն, մինչեւ Շատտատէ, Մարկատէ ու Տէր Զօր:

Շրջանի հայութեան առաջին շերտը կը կազմեն վերապրողները, որոնք չեն հասցներ Զինադադարէն անմիջապէս ետք շրջանէն հեռանալու ելք գտնել: 1922ին, ֆրանսական զօրքերու շրջան մուտք գործելէ ետք, աւելի ապահով գտնելով կը մնան ու կը մէկտեղուին գլխաւորաբար Տէր Զօր, Ռասուլ Այն, Ապու Քեմալ, Հասիչէ եւ Քամիշլի, ինչպէս նաեւ Քարամանիէ, Տերիք, Տրպեսիէ եւ Այն Տիւար:

1922էն սկսեալ շրջան կը սկսին հոսիլ մերտինցի փախստականներ՝ հայ, ասորի ու քաղդէացի[23]: Մերտինը սուրիական նոր սահմանէն ոչ-հեռու քաղաք մըն է, ուր կ'ապրէին հայեր, ասորիներ ու քաղդէացիներ: Հայերը ամբողջապէս արաբախօս էին եւ կաթոլիկ: Ունէին առանձին եպիսկոպոսութիւն: 1915ի Յուլիսի 3ին օսմանեան ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ հայոց Առաջնորդը՝ Իգնատիոս Մալոյեան եպիսկոպոսը, կրօնական դասի բոլոր անդամները եւ համայնքի երեւելիները, նոյն ատեն նաեւ՝ ասորի եւ քաղդէական եկեղեցական դասն ու երեւելիները, ապա Տիարպեքիր տանելու պատրուակով շղթայակապ կը հանէ քաղաքէն դուրս ու կը սպանէ անասելի չարչարանքներով: Սպանդը կը կատարուի Յունիս 10-11ին: Մերտինի բնակիչներէն շատեր սարսափած կը փախչին Սինճարի Լեռներ կամ արաբ ցեղախումբերու մօտ: Երբ պատերազմը կ'աւարտի՝ շրջան կը մտնեն ֆրանսական զօրքերը, իսկ տանիմարքացի զօրավար Էրնէթ շրջան կու գայ թրքական պետութեան հետ սահմանները վերջնական ձեւով որոշելու: Մերտին կը մնայ Թուրքիոյ կողմը: Մերտինցի քրիստոնեաները մեծ թիւով, իսկ հայերը ամբողջութեամբ կը սկսին գաղթել Սուրիա, Լիբանան ու Իրաք: Սուրիա մտնողները մեծամասնութեամբ կը հաստատուին Խապուր Գետի աւազանին մէջ:

Տէր Զօր շատ կարեւոր դեր կ'ունենայ անապատի ցեղախումբերու մէջ ցրուած հայ որբերու, որբուհիներու եւ կանանց փրկութեան գործին մէջ: Այստեղ 1919ի սկիզբներուն կը հասնի Հերեանը: Ան Մուշեղ Արք.

Սերոբեանի եւ Թորգոմ եպիսկոպոսի ցուցմունքներով եւ լիազօրութեամբ ստանձնեց հայ վերապրողները յայտնաբերելու եւ ապահով կերպով Տէր Զօրէն Հալէպ փոխադրելու գործը: Հերեան կը գործակցէր անգլիական եւ ֆրանսական իշխանութիւններուն հետ, ՀԲԸՄի, Հայ Ազգային Միութեան, Պոլսոյ Պատրիարքութեան, Ազգերու Լիկայի ներկայացուցիչներուն, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստից գործիչներուն եւ ուրիշներու հետ: Ան հիմնականին մէջ կը գործէր Ճեզիրէի, Շամաթիէի, Խերէյթայի, Թերպանի, Հաուիժայի, Մէյատինի, Ապու Քեմալի, Ժիպուրի եւ Շաուիի մէջ, որոնք կը գտնուէին Տէր Զօրի շրջակայքը: Իսլամացած հայերու իսլամական հաստատութիւններէն փրկելու գործընթացը կոչուած էր «Փրկութեան առաքելութիւն» կամ «Ազատագրութեան առաքելութիւն»: Այս գործունէութեան կարեւոր ցուցմունքներէն մէկը հետեւեալն էր. «*Բոլոր հայերը, որոնց անունները փոխուած են եւ բռնի կերպով իսլամացուած, պէտք է ազատագրուին եւ վերադարձուին, եւ եթէ իսլամներու կողմէ առեւանգուած են՝ ամէն ինչ պէտք է կատարուի զանոնք փրկելու համար*»: 1919-1921՝ Հերեան քանիցս եկաւ Տէր Զօր ու կազմակերպեց հազարաւորներու փրկութիւնը: Անոր մահէն ետք այդ գործը շարունակեցին իր ազատագիրները եւ ուրիշներ:

Այդ մասին հետեւեալը կը վկայուի. «*Տէր Զօրի նախճիրներէն ազատուած փոքրիկ հայ մանուկներ, որոնք փրկուած են շրջակայ պետեւիներու կողմէ, չափահասութեան տարիքին ալ, դեռ կ'ապրին շրջիկ պետեւիներու կեանքը: Այսպիսի հազարաւոր աղջիկներ ու երիտասարդներ կը գտնուին անապատին մէջ: Անոնցմէ ոմանք մերթ ընդ մերթ կը փախչին Տէր Զօր, ուր՝ իր ազգասիրութեամբ ու առատաձեռնութեամբ հռչակ հանած Տիկին Սաթենիկ (այրին հանգուցեալ դերձակ Գրիգոր Հայկեանի) զանոնք խնամելով եւ իրենց անմիջական պէտքերը հոգալով կը ղրկէ Հալէպ՝ Միս Քարէն Եփփէի պատսպարանը*»[24]:

Հոս ամէնէն առաջ կը կազմակերպուի Տէր Զօրի գաղութը. 1923ին կ'ունենայ թաղական խորհուրդ, եկեղեցի, դպրոց ու քահանայ: Տէր Զօր մինչեւ հնգամեակ մը կը մնայ շրջանի կեդրոնը, ու տեղւոյն քահանան այցելութիւններով կը հովուէ շրջանի միւս հայերը: Նոյն թուին կը վերակազմուի նաեւ Տէր Զօրի հայ կաթողիկէ համայնքը, որ շրջանին մէջ գոյութիւն ունեցող միակ հայ համայնքն էր Մեծ Եղեռնէն առաջ:

3. Երրորդ փուլ.- Շրջանի հայութեան երրորդ շերտը արեւելեան նահանգներէն Սուրիա անցնող հայ գաղթականութիւնը կ'ըլլայ: 1927-1931 տարիներուն շրջան կը հոսին մեծամասնութեամբ քրտախօս պշերիկցի հայերը: Քրտախօս հայերը Քամիշլի կու գային Թուրքիոյ Ճեզիրէթ Պոթանէն կամ Պշերի Լեռներէն, ատոր համար ալ կը կոչուէին պշերիկցիներ:

1925ին պայթեցաւ քրտական ապստամբութիւնը: Յատկապէս Տիգրանակերտի ու Բաղէշի նահանգներուն մէջ հայոց մնացորդացը

կ'ապրէր քիւրտ մեծաւորներու հովանաւորութեան տակ՝ բոլորովին զրկուած իր ժառանգութենէն ու իրաւունքներէն: Անոր համար չէր կրնար բողոքել թուրք իշխանութիւններուն, ոչ ալ կրնար գլուխ ցցել քրտական տեղական իշխանութիւններուն դէմ: Շատեր թէեւ իսլամացած՝ կացութենէն դուրս գալու միջոցներ կը փնտռէին: Առիթը դարձաւ այս խառնակ վիճակը: Եւ ահա 1927էն սկսեալ տեղ-տեղ զանգուածային, բայց մեծ մասով առանձին ընտանիքներով դէպի Միջագետք, յատկապէս Քամիշլիի շրջանը փախան Տիգրանակերտի եւ Բաղէշի նահանգներուն մէջ մնացած հայերը, որոնց շարքին մեծ թիւ կը կազմէին պշերիկցիները: Ասիկա սովորական փախուստ մը չէր, փախստականները մինչեւ սուրիական սահման հասնիլը կ'անցնէին ոդիսականներէ, իրենց քիւրտ տէրերը իրենց զինեալ մարդոց հետ կը կտրէին ճամփաները, կը տանջէին փախստականները, կը կողոպտէին ու բախտաւոր պարագային՝ թոյլ կու տային անցնիլ սահմանը ամբողջապէս կողոպտուած ու ձեռնունայն: Ասիկա հոգիի փրկութիւն մըն էր:

Իբրեւ վկայութիւն այստեղ աւելորդ չ'ըլլար մէջբերել Սղերդի Էնքասիր Գիւղէն քառասուն փախստականներու ոդիսականէն հատուած մը՝ խումբի առաջնորդ Կիրակոս Գրիգորեանի վկայութեամբ: Խումբը Սուրիա կը մտնէ 3 Ապրիլ 1930ին:

> Այս մարդը մէկն է քիւրտ Ահմէտ Իսքա Աղայի գործաւորներէն, որոնք անոր քով աշխատած են երկար տարիներ: Աղան անոնց տրամադրած է սերմնացու, եզներ ու կովեր: Անոնք աշխատած են ու բերքին երեք քառորդը հարկադրաբար տրամադրած են աղային, իսկ մէկ չորրորդը մնացած է իրենց: Անոնք արտօնութիւն ունեցած են կովերուն եւ ոչխարներուն կաթը առնել, բայց երբեք չեն կրցած զանոնք սեփականացնել: Վերջերս քիւրտ աղան շատ գէշ կերպով վարուած է անոնց հետ. քիւրտերը մտած են իրենց տուները ու բռնութեամբ առած են ամէն բան, նոյնիսկ անոնց աղջիկներն ու կիները: Անոնք իբրեւ հայեր, չեն կրցած ներկայանալ թուրք կառավարութեան, որովհետեւ անոնց ձայնը լսելի պիտի չըլլար, եւ քիւրտերը անկէ ետք զիրենք պիտի նեղէին աւելի քան երբեք: Անոնք ստիպուած էին լքելու իրենց տուները՝ նոյնիսկ մահուան սպառնալիքի տակ:
>
> Անոնք մեկնեցան 3 Մարտ 1930ին, ընդամէնը 40 հոգիով: Ութ ժամ տեւող ճամփորդութենէ մը ետք խումբը կը հասնի ասորի վանք մը: Անկէ ասորիներու ընկերակցութեամբ անոնք կու գան կը հասնին Տիգրիսի ափին: Այստեղ անոնց դէմ կ'ելլէ քիւրտ Ապտուլլան իր զինեալ մարդոց հետ: Այս մարդը որդին է քիւրտ կնոջ մը, Փերի Խանէ, այրին քիւրտ Ահմէտ աղային, սարսափելի բռնակալ մը ու հայդուկ մը: Այս կինը ունի երեք զաւակներ, զորս ինք կ'օգտագործէ սպանելու եւ կողոպտելու հայերը: Ան պատմականօրէն հռչակաւոր է իր ահաբեկումներով եւ սպանութիւններով:

Քիւրտ Ապտուլլան այս հայերը տասը ժամ կը բանտարկէ քարայրի մը մէջ, կը ծեծէ զանոնք ու դրամ կը պահանջէ: Վերջապէս անոնցմէ կը գանձէ 25 թրքական ոսկեդրամ ու ազատ կ'արձակէ: Անոնք կը ճամփորդեն վեց ժամ եւս, երբ ուրիշ քիւրտ աղա մը, Ճեմիլ Մուհամմէտ, կը շրջապատէ զանոնք իր զինեալներով, կը ծեծէ, կը սպառնայ սպանել զանոնք եւ դրամ կը պահանջէ: Ան հայերը կը բանտարկէ խոր քարայրի մը մէջ, ուր կը մնան ութ ժամ: Եւ անոնք ասկէ ալ կ'ազատին 25 թրքական ոսկեդրամ տալով բռնակալին[25]:

Պշերիկցի փախստականներու հոսքը ուղղուեցաւ Քամիշլի: Անոնք՝ հետիոտն եւ չեթէներէն կողոպտուած, անցնելով Տաւրոսեան Լեռներէն, եկան կայք հաստատելու Քամիշլի եւ շրջակայքի ճահճոտ բնակավայրերը, Ճաղճաղ Գետի ափերուն, պատմական Մծբին Քաղաքի աւերակներուն մօտիկ:

Հայ Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբը (ՀԳԽԿՅ) 1927ին փոքրիկ խումբերով Սուրիա մտնող այս գաղթականները սկզբնապէս կը տեղաւորէր Հալէպի մէջ, յատկապէս անոնց համար նկատի ունէր Նոր Գիւղը, բայց պշերիկցիները միասին ապրիլ ուզելով կը նախընտրէին մնալ Քամիշլիի եւ Հասիչէի կողմերը, այն երազանքով, թէ գուցէ օր մը դարձեալ երկիր կրնան վերադառնալ: ԳԽԿՅը 8 Փետրուար 1930ի իր նիստին՝ լուծելու համար Հասիչէի եւ Քամիշլիի շրջանները թափանցած նոր ու հին գաղթականներու, մանաւանդ այդ տարին ներս թափանցած շուրջ 5000 պշերիկցիներու եւ հնարաւոր նորերու կեցութեան ու տեղաւորման հարցերը, կը յառաջացնէ Գաղթականաց Տեղաւորման Յանձնախումբը (ԳՏՅ)՝ հետեւեալ անձերէն բաղկացած.- Վեր. Շիրաճեան, Տոքթ. Թորոս Պասմաճեան, Միսաք Մելքոնեան, Տիգրան Ռշտունի, Ճեմիլ Տիլէնճի, Միշէլ Թերճանեան, Եագուպ Մանկալօ[26]:

ԳՏՅն ամէն լիազօրութիւն ունէր Քամիշլիի եւ Հասիչէի շրջաններուն մէջ «մահմուլ» հողերու գնման, տուներու շինութեան, գաղթականներու ցանկագրման, տեղաբաշխումին եւ նպաստի բաժանումին մէջ:

ԳՏՅի պետը՝ Վեր. Շիրաճեան, քանիցս կը ճամփորդէ այդ կողմերը ու պէտք եղած միջոցառումները կը կատարէ: 31 Մարտ 1930 թուակիր տեղեկագիրը առաջինն է, որ մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ այս կողմերը հաստատուած գաղթականութեան մասին[27]: Այդ տեղեկագիրին մէջ արդէն կը խօսուի Քամիշլի, Հասիչէ եւ անոնց միջեւ՝ Քարամանիէ եւ Ամուտա հաստատուած հայոց մասին:

Վեր. Շիրաճեան մասնաւորելով իր խօսքը նորեկ գաղթական պշերիկցիներու մասին՝ հետեւեալը կը տեղեկագրէ. «*Չորս-հինգ ամիսներ առաջ Թուրքիոյ սահմանակից Տիարպեքիրի եւ Սղերդի շրջաններէն այս կողմերը գաղթեցին 450 ընտանիքներ, իսկ երկու ամիս ետք 30*

ընտանիքներ եւս՝ Սուրիա հաստատուելու մտադրութեամբ: Անոնցմէ ոմանք հայերէն գիտեն, սակայն մեծամասնութիւնը քրտախօս է: Քրտախօս հայերէն ոմանք կարողացած են իրենց հետ բերել իրենց հօտերը եւ որոշ կահ-կարասի, բայց մեծամասնութիւնը, 400 ընտանիք, ճամփան կողոպտուած են ու սնանկացած, զրկուած ամէն կարողութենէ»[28]:

ՀԳԽԿՅն կազմակերպեց օգնութիւն եւ նպաստ: Ֆրանսական եւ տեղական իշխանութիւններն ալ սննդամթերք տրամադրեցին: Սակայն գաղթականները վրանաբնակ իրենց կացութենէն դուրս ելլել ուզելով կը ջանային կայք գտնել ու մշտապէս տեղաւորուիլ: Շատեր կայք հաստատեցին Ամուտա, Ռասուլ Այն, Տրպեսիէ, Հասիչէ եւ Տէր Զօր: Պշերիկցիներէն շատեր մասնակցեցան Տէր Զօրի կամուրջին շինութեան աշխատանքներուն:

Գաղթականներէն ոմանք բնակարանային եւ ապրուստի դժուարութիւնները լուծելու համար տեղաշարժի դիմեցին եւ տեղափոխուեցան Տերիք ու շրջակայքի Այն Տիւար, Ուանըքէ, Պազընտանէ, Հաքամիէ եւ այլ գիւղեր՝ Տիգրիսի մօտակայ ափերուն: Այս շրջանը Քամիշլիէն դէպի արեւելք՝ շուրջ 100 քլմ. հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր: Շիրաճեան կը տեղեկագրէ. «*Հասիչէէն դէպի Քամիշլի, դէպի արեւելք՝ գաղթականներ ընդունող բազմաթիւ բնակավայրեր կան: Իրաք-թրքական սահմանին վրայ կայ ընդարձակ տարածութիւն մը, հոն կան հարիւրաւոր հողէ բլուրներ, որոնք հին ժամանակներուն քաղաքներու եւ գիւղերու կեդրոններ էին, ինչպէս Թէլ Արուսը, Թէլ Ուզումը, Թէլ Ինճիրը, Թէլ Պէյտարը, Թէլ Մաճկը եւն., եւն.: Այս վայրերու ներկայ բնակչութիւնը քրիստոնեաներու կողքին բաղկացած է քուրդ մեծամասնութենէ մը. քրտական գիւղեր կ'երեւին ամէն կողմ: Պետուին արաբները նոյնպէս կ'ուզեն հաստատուիլ շրջանին մէջ նորանոր գիւղեր շինելով*»[29]:

Ամբողջ շրջանը, մանաւանդ Քամիշլին, բազմազգ բնակավայր մը կը դառնար, ուր «*եկած են կայք դնելու տարբեր ազգերու եւ ցեղերու զաւակներ՝ հայ, հրեայ, արաբ, քուրդ, եագուպիկ ասորի, մերտինցի թոխլորքին...: Քրտացած հայեր ալ կային, Մամկունի խաշնարած ցեղը, մամիկոնեաններէն, Ռըշկոթա ցեղը՝ ռշտունիներէն, Էօմերիները՝ էրմենիներէն՝ հայերէն սերած, Պակկարա ցեղը՝ արաբ, բագրատունիներէն*»[30]: Հայերը ինքնին բազմազանութիւն մը կը ներկայացնէին՝ հայախօսները, քրտախօսները, արաբախօսները:

ԳԽԿՅն, որ կը գործէր հայ երեք համայնքներու միացեալ հովանաւորութեան տակ, արտասահմանի հայ մամուլին միջոցաւ ահազանգ հնչեցուց՝ հայ գաղթականներուն օգնութեան ձեռք երկարելու յուզալի կոչերով, ներկայացնելով անոնց սրտաճմլիկ կացութիւնն ու կարիքները: Կոչերը անարձագանգ չմնացին: Հայկական հեռաւոր գաղութներէն գաղթականներուն դեղօրայք, հագուստեղէն եւ նիւթական օժանդակութիւն հասան: Օգնութեան փութացին նաեւ օտար միսիոնարներ

ու եւրոպական բարեսիրական շրջանակներ: Այսպէս՝ ԳԽԿՅն գործի մղելով նաեւ իր մասնաճիւղերը 19 Դեկտեմբեր 1929ի որոշումով շրջան կը ղրկէ բժիշկ ու մեծ քանակութեամբ դեղօրայք ու անմիջական խնամքի տակ կ'առնէ զանազան հիւանդութիւններէ տառապող 120 մանուկներ: Մալարիան ամէնէն սպառնալից հիւանդութիւնը կը հանդիսանար այս ճահճոտ միջավայրին մէջ: Նոյն օրերուն 47 հակ հագուստեղէն կը տրուի գաղթականներուն: Ամէնէն մտահոգիչը բնակարանային խնդիրն էր: Գաղթականները յաճախ երկու կամ երեք ընտանիքներով կը բնակէին իրենց կողմէ շինուած մէկ սենեակնոց հիւղերուն մէջ:

Վեր. Շիրաճեան 3 Մարտ 1930 թուակիր տեղեկագիրով կը խօսի ԳՏՅի անմիջական ընելիքներուն մասին, յայտնելով որ հայ անհատներու եւ հաստատութիւններու կողմէ տրամադրուած 1800 եւ օտար բարերարներէ եկած 1200 թրքական ոսկեդրամի հաշուէն 200 կամ 220 ընտանիքի ծրագրած է տրամադրել վրաններ, որպէսզի անոնք հաստատուին ու զբաղին երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ: Իւրաքանչիւր ընտանիքի պիտի տրուին նաեւ մէկական եզ, ոչխար եւ այծ, երկրագործական անհրաժեշտ գործիքներ, երկու կամ երեք ամսուան համար բաւարար սննդամթերք: Յանձնախումբի առաջնահերթ գործն է այդ գարնան իսկ գտնել, գնել ու անոնց տրամադրել անհրաժեշտ հողատարածութիւնները: Ասոնցմէ զատ 50 ընտանիքներ նոյնպէս կրնան ինքնաբաւ ըլլալ, եթէ անոնց եւս տրամադրուի անհրաժեշտ մշակելի հողատարածք: «*Ասոնցմէ դուրս մեր պիւտճէի կարողութենէն դուրս կը մնայ օգտակար ըլլալ եւս 210 ընտանիքներու, որոնք Սուրիա անցած են: Ատոր համար 600 թրքական ոսկեդրամի կարիք պիտի զգացուէր: Եւ եթէ վրաններու փոխարէն հիւղեր պիտի հաստատուին, ինչ որ անխուսափելի է յառաջիկայ ձմրան պարագային, ապա 10-12 հազար թրքական ոսկեդրամէն ոչ պակաս գումարի մը կարիքը կը զգացուի: Բայց, այս ամբողջ խնդրին ամէնէն տխուր բաժինը այն է, որ նորեկներուն թիւը շարունակաբար կը բարձրանայ: Որոշ վստահելի աղբիւրներէն ելլելով կայ ընդհանուր վախ մը, որ մենք որեւէ ատեն կրնանք գտնուիլ Թուրքիայէն եկող 600-700 ընտանիքներու նոր գաղթի մը առջեւ*»[31]:

ԳՏՅի մեծագոյն իրագործումը կ'ըլլան Թէլ Պրաքի մէջ շինուած երկու գիւղեր՝ Սահակաշէնն ու Մեսրոպաշէնը[32]: ԳՏՅն նոյն հոգածութիւնը ցուցաբերած է նաեւ քամիշլիաբնակ գաղթականներուն նկատմամբ: Շիրաճեան միշտ շրջան կը գտնուի, գործի վրայ է:

Քամիշլիի, Տերիքի եւ Հասիչէի շրջաններուն մէջ պշերիկցիներու տեղաշարժերը տեւած են շուրջ հինգ տարի, մինչեւ որ անոնք մեծ մասով եկած հաստատուած են Քամիշլի եւ անոր մօտիկ տասնեակ մը գիւղերուն մէջ, որոնցմէ շատերը անոնց ձեռակերտներն են: Անոնք հողի մարդիկ էին, հողի կարօտով ապրող մարդիկ: Քաղաքին կեանքը նեղ եւ ճնշիչ կը թուէր անոնց:

Քամիշլիի շրջակայքը կը տարածուէին ընդարձակ դաշտագետիններ, արօր չտեսած պարարտ հողեր, որոնք սեփականութիւնն էին շրջանի արաբ շէյխերուն: 1930ականներէն սկսեալ, պշերիկցիները նախաձեռնեցին հայկական գիւղերու կառուցման աշխատանքին: Կարճ ժամանակի մը մէջ Քամիշլիի շրջակայքը կառուցուեցան շուրջ 25 զուտ հայկական գիւղեր՝ աղիւսաշէն բնակարաններով: Իւրաքանչիւր գիւղ ունեցաւ իր գիւղապետը (մուխթար):

Գիւղակերտումի այս իրագործումը նոր եռանդով համակեց պշերիկցիները, որոնք նախաձեռնեցին ցորենի եւ այլ արմտիքներու մշակման: Անոնք մշակեցին նաեւ բանջարանոցներ, խնամեցին ոչխարի հօտեր եւ արջառներ, իսկ կիները զբաղեցան հաւաբուծութեամբ, ինչպէս նաեւ ձմռան վառելիքի ապահովման եւ ուտեստեղէնի ամբարման աշխատանքով: Ժրաջան էին պշերիկցի կիները: Անոնք իրենց տնային աշխատանքին զուգընթաց՝ կ'օգնէին նաեւ իրենց ամուսիններուն դաշտային աշխատանքի:

Յիշեալ գիւղերէն իւրաքանչիւրը ունէր մէկէ աւելի թոնիրներ եւ ըմպելի ջուրի մատակարարման ջրհորներ: Գիւղերուն արտերը մեծաւ մասամբ կ'ոռոգուէին Ճաղճաղ Գետի ջուրերով:

Այս նոր գիւղերու կալուածատէր արաբ շէյխերը հիացած էին իտես պշերիկցի գիւղացիներու ժրաջանութեան, կորովին եւ արդիւնաբեր աշխատանքին: Նոյն շէյխերը իրենց կարգին կը վայելէին այս արդիւնաբեր աշխատանքին բարիքները: Անոնք ցանուած արմտիքի արդիւնքներէն կը ստանային տոկոսային իրենց բաժինը, որ «հասըլ» կը կոչուէր:

Նոյն թուականներուն, ընդհուպ մինչեւ 1940, այս շրջանակէն ներս կը տեղաւորուին նաեւ Բալուէն ու Բաղէշէն եկած հայեր, Մերտինէն արաբախօս կաթոլիկ հայեր՝ հաստատուելով գլխաւորաբար Քամիշլի, Հասիչէ եւ շրջանակի միւս գիւղերուն մէջ:

1945ին կը յիշուին հետեւեալ գիւղերը Ուլթուլթիէ, Հլըքօ, Տալաուիէ, Տպպանա, Աուեճա, Ապու Ճալալ, Թլսում, Ճուխա, Մլուքսարա, Շամասիէ, Համերա, Շէյխաճիլ, Ճնետիէ Մեծ, Ճնետիէ Փոքր, Չրքօ, Սլամալէք, Մասհատա, Հլելիէ, Տայօ, Հիմօ, Ճմաքէ, Զանտա, Հարպա, Քզըլճա, Ամրի, Տերիք, Մալքիէ, Հեքքօ, Ղզըլճաղ, Թարթափ, Թէլ Քէօչէք, Թէլ Սեմիր, Վանիկ (Ուանըքէ) եւն.:

4.- Չորրորդ փուլ.- Կը սկսի Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցումին հետեւանքով ծայր առած վերջին գաղթով: Հայ եւ օտար բարեկամներու միջնորդութիւնները եւ ձեռք առած միջոցները կը փրկեն միայն Քեսապի շրջանը, որ կը կցուի Սուրիոյ Լաթաքիոյ Նահանգին: 1939ի առաջին ամիսներէն սկսեալ Ալեքսանտրէթի, Պէյլանի եւ Սուետիոյ հայոց գաղթի ճամփան կ'անցնէր Քեսապի շրջանէն: Ալեքսանտրէթի Սանճաքի արեւելեան շրջաններու՝ Գրըգխանի եւ Ռիհանիէի եւ անոնց շուրջ գտնուող նորաշէն հայ գիւղերու հայերը կ'անցնին Հալէպ: Նոր գաղթականներէն

ոմանք կը մնան Լաթաքիա, Քեսապ, Հալէպ, Դամասկոս, իսկ կարեւոր մէկ մասն ալ զանգուածաբար կ'անցնի Լիբանան: Քիւրտ Տաղի գիւղերու հայերը՝ Արֆալի, Վերին Թընզըրի եւն. կը ցրուին Լաթաքիոյ շրջանին մէջ[33]: Մուսա Լեռան Վաքըֆ գիւղը եւ Ալեքսանտրէթի ու Գրըգխանի մէջ հաւաքուած փոքրաթիւ հայեր չեն գաղթեր: Անոնց հոգեւոր հովանաւորութիւնը կը ստանձնէ Պոլսոյ Պատրիարքարանը:

Թուրքիայէն տարբեր ճամփաներով հայերու մուտքը Սուրիա կը շարունակուի մինչեւ 1950ականները:

ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԵՐԸ 1920-1930ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Յետ երկրորդ տարագրութեան՝ 1923ի վիճակագրութեան մը համաձայն Սուրիոյ հայոց թիւը (Սուրիան Լիբանանն ալ կը ներգրաւէ) մօտաւորապէս 150,000 հոգի է, հետեւեալ բաժանումներով. Հալէպ եւ շրջակայքը՝ 90,000, Պէյրութ՝ 18,000, Դամասկոս՝ 8000, Իսկենտէրուն՝ 8000, Լիբանանի մէջ ցրուած՝ 6000, Թարապլուս-Զղարթա՝ 5000, Պէյլ(ան)՝ 3000, Պաթրուն՝ 3000, Զահլէ եւ շրջակայ գիւղեր՝ 2000, Սուր եւ Սայտա՝ 3000, Ճիւնի՝ 2500, Ղազիր՝ 1500[34]: Պարզ է, որ բազմաթիւ բնակավայրեր չեն ներգրաւուած այս ցանկին մէջ, եւ ատիկա հնարաւոր ալ չէր այդ պայմաններուն մէջ: Դեռ պարզ չէր, ու՛ր եւ ո՛րքան հայ խլեակներ կային մանաւանդ Սուրիոյ ամբողջ տարածքին վրայ: Կար նաեւ այն, որ Սուրիա մտնող հայ գաղթականներու հոսքը կը շարունակուէր ու միւս կողմէ՝ Սուրիոյ ճամփով ուրիշ երկիրներ անցնող գաղթականներու արտահոսք մըն ալ կը շարունակուէր նաեւ այդ եւ յաջորդ տասնամեակներուն մանաւանդ՝ դէպի Լիբանան, Յորդանան, Պաղեստին, Իրաք, Կիպրոս, Եւրոպա ու Հարաւային Ամերիկայի երկիրներ: Ուստի Սուրիոյ հայութեան ընդհանուր թիւերը երբեք չեն կրնար ճշգրիտ կամ նոյնիսկ մօտաւոր ըլլալ:

Մեծագոյն գաղթակայանը կը հանդիսանայ Հալէպը, մանաւանդ Կիլիկիոյ պարպումէն ետք: Սահակ կաթողիկոսէն ղրկուած նամակի մը մէջ կը յայտնուի, որ 1923ին Հալէպի մէջ 50,000 բնիկ եւ տարագիր հայեր կան, մասամբ վարձու խաներու մէջ, մեծաւ մասամբ վրաններու տակ զետեղուած. «*Մուհարրէմ ամիսը հասնելու վրայ է եւ ամէն ոք շուարած է, ո՞վ եւ ուրկէ՞ նոր վարձքեր պիտի վճարուին: Րելիֆը որբանոց արհեստանոց մը ունի ինն հարիւր եւ աւելի որբերու: Բարեգործականը 100 որբերու արհեստանոց ունի*»[35]: Նոյն թուին Ազգային Միութեան կողմէ (Տքթ. Ա. Ճեպէճեան՝ ատենադպիր եւ Գր. Վրդ. Փեհլիւանեան) Ամերիկայի Առաջնորդ Տիրայր եպիսկոպոսին ղրկուած նամակին մէջ կը յայտնուի, որ Հալէպի մէջ կան աւելի քան 50,000 հայեր, որոնց 20,000ը Իզմիրի վերջին անկումէն յետոյ Անատոլուէն եւ Կիլիկիայէն եկած են[36]:

*Սուրիահայ Տարեցոյց*ը 1923ի վիճակագրութեամբ մը հետեւեալ պատկերը կու տայ.

Համա-Հոմս.- Եղած են Ընդհ. Պատերազմին երկու մեծ հանգուաններ հայ տարագրութեան եւ նպաստած անոնց իրենց ապրուստի աժանութեամբ եւ բնիկ ժողովուրդին աշիրէթական աւանդական եւ օրինակելի կարգ անցած հիւրասիրութեամբ: Այս երկու քաղաքները ներկայիս կը պարունակեն 1200 տարագիր հայութիւն: Համա ունի քահանայ եւ դպրոց մը 40 աշակերտով:

Դամասկոս.- Սուրիահայ երրորդ մեծ կեդրոնը, ներկայիս կը պարունակէ 10,000է աւելի տարագիր հայութիւն մը, դպրոցը ունի 480 աշակերտ, Առաջնորդարան եւ Ազգային Միութիւն, որ տեղական եւ ֆրանսական իշխանութիւններէն ճանչցուած է պաշտօնապէս:

Իսկենտէրուն, Պէյլան, Գրըգխան.- Ունին շուրջ 12,000 հայութիւն մը, մեծագոյն մասամբ տարագիր: Իսկենտէրուն ունի իր եկեղեցին, Առաջնորդարանը, Ազգ. Միութիւնը, Ազգ. վարժարանը եւ ՀԲԸՄի Նուպարեան վարժարանը՝ գաղթականաց յատուկ:

Վերոյիշեալ քաղաքներէն դուրս կը մնան եւ սակայն Սուրիոյ սահմաններուն մէջ կ'իյնան Անտիոք՝ իր 200-300 տեղացի հայութիւնով, Լաթաքիա՝ 500 հայութիւն, Սուետիոյ վեց գիւղերը՝ Պիթիաս, Եողուն Օլուք, Հաճի Հապիպլի, Խտրպէկ, Քապաքլը[37] եւ Քեպուսիէ իրենց շուրջ 6000 հայութիւնով: Այս գիւղերը ունին եկեղեցի եւ դպրոցներ՝ ՀԲԸՄի հովանաւորութեան տակ: Աւելի հարաւը՝ Քեսապի շրջան, իր զուտ անխառն եւ բնիկ հայութիւնով, որ ունի նմանապէս իր դպրոցներն ու եկեղեցիները, 4000 հայ բնակչութիւն:

Սուրիոյ մէջ գտնուող Ազգ. եւ Նպաստամատոյցի որբանոցներու 10,000 աւելի որբերն ալ հաշուելով, հայութեան թիւը կ'ըլլայ 106,000, իսկ տեղացիներն ալ միասին՝ մօտ 150,000 հայութիւն կ'ունենանք[38]:

Սահակ կաթողիկոս Հայ Տարագրելոց Ամերիկայի Կեդր. Նպաստամատոյց Մարմնին (ՀՏԱԿՆՄ) ուղղած իր վերոյիշեալ նամակին մէջ, կարգ մը շրջանակներու 1923ի տուեալները քիչ մը տարբեր կը ներկայացնէ.

Համա-Հոմս.- 1200 տարագիր: Առաջինը ունի քահանայ, որ վարձուած սենեակի մը մէջ պաշտամունք կը կատարէ եւ դպրոցի կը ծառայեցնէ: Հոմս՝ ո՛չ քահանայ եւ ոչ ալ դպրոց: Հոգեւոր մատակարարութիւնք հին ասորիները կը կատարեն, շատ քիչ անգամ այցելու քահանայ մը, պատահական:

Լաւոդիկէ եւ շրջակայք.- 1800 տարագիրք, Երուսաղէմի վիճակ է, տեսուչ վարդապետ մը եւ արաբախօս քահանայ մը ունի, նոյնպէս եկեղեցի եւ դպրոց, որուն նպաստած է Բարեգործականը մասնաւոր գումարով մը:

Դամասկոս.- 11,000 տարագիր, վիճակ՝ Երուսաղէմի, ունի եկեղեցի եւ երկու տարագիր քահանայ, դպրոց 480 երկսեռ ուսանողներով:

Տարագիր հազարաւոր մանկտիք փողոցներու մէջ կը թափառին: Վարձուած հողերու վրայ՝ վրանաբնակ մեծ մասամբ: Այստեղ ալ յառաջիկային վարձու խնդիրը կը մտատանջէ տարաբաղդ տարագիրները[39]:

Ըստ 1928ի վիճակագրութեան մը՝ Սուրիոյ հայութեան ընդհանուր թիւն է 106,231 հոգի՝ հետեւեալ պատկերով.- Հալէպ՝ 40,000, Ճարապլուս՝ 1700, Գրըգխան՝ 2500, Պէյլան՝ 400, Իսկենտէրուն՝ 5000, Ֆարթըսլի՝ 175, Քեսապ՝ 3500, Մուսատաղի գիւղեր՝ 4000, Շամ՝ 9000, Հոմս՝ 700, Պապ՝ 175, Մումպուճ՝ 311, Րաքքա՝ 341, Անթըսսա՝ 74, Խըրփոթրաս (՞)՝ 45, Այն Արուս՝ 40, Արաբ Փունար՝ 319, Ասլանթաշ՝ 15, Տէր Զօր՝ 400, Ֆաթիճէ (՞)՝ 70, Ռասուլ Այն՝ 100, Ազէզ՝ 1000, Էքպէզ Մէյտան՝ 100, Սուետիէ քէօյլէրի (Սուէյտայի գիւղերը՝ տուրզիներու շրջան)՝ 300, Լաթաքիա՝ 1200, Քեսապի գիւղերը՝ 1000, Պանիաս՝ 60, Սելիմիէ՝ 110, Պէյթ (՞)՝ 100, Համամ՝ 60, Սովուք Օլուք եւ Աթըք՝ 300[40]:

Յաջորդ տասնամեակներուն, մինչեւ 1940ականները, դարձեալ՝ Սուրիոյ մէջ հայ տարրի վերաբերեալ ամբողջական մարդահամարներ ծանօթ չեն մեզի: Կան ընդհանուր մօտաւոր թիւեր: Բաւական վաւերական են 1930-40ականներու հայ առաքելական թեմական իշխանութիւններու տարեկան վիճակագրութիւնները Կաթողիկոսարանի *Հասկ* պաշտօնաթերթին մէջ: Հայ կաթողիկէ ու աւետարանական համայնքները հազուադէպօրէն հրատարակած են նման աղիւսակներ:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՒ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՑԱՆՑԵՐԸ 1920ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Հոգեւոր եւ կրթական գործը եղաւ հոս ու հոն կայք հաստատած հայութեան առաջին մտահոգութիւններէն մէկը: Այդ առումով, առաջին նախաձեռնողները եղան նախկին գաղութի համայնքային հոգեւոր իշխանութիւնները: Գաղթական հայութիւնը, որ մեծամասնութիւն կը կազմէր - գոնէ կրկնակի թիւ - չէր մտներ որեւէ թեմական հովանաւորութեան տակ, զուրկ էր թեմական որեւիցէ իշխանութեան հսկողութենէ ու ստիպուած՝ տեղւոյն պայմաններէն ելլելով կը նախաձեռնէր իր կրթական գործը կամ զայն կը յանձնէր հայ կամ օտար կազմակերպութիւններու տնօրէնութեան:

1919էն ետք Սուրիոյ մէջ գործող հայ դպրոցները ունեցան պատկանելիութեան հետեւեալ խմբաւորումները.-

1.- **Առաքելական համայնքի ծխական վարժարաններ**. վերակազմաւորուեցան հին գաղութները, բացուեցան անոնց կարգ մը ծխական վարժարանները, որոնք դրուեցան տեղւոյն թաղական խորհուրդներու հսկողութեան տակ: Այդպէս եղան Հալէպի առաջնորդանիստ Ս. Քառասնից Մանկանց, Ալեքսանտրէթի առաջնորդական փոխանորդութեան նստավայր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ,

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքի տեսչութեան պատկանող Լաթաքիոյ Ս. Աստուածածին եւ Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցիներու կից ազգային վարժարանները: Կաթողիկէ համայնքի նախաեղեռնեան դպրոցները մեծ մասով դրուած էին լատին Թերրա Սանթա առաքելութեան, ֆրանսացի ֆրէրներու եւ Անարատ Յղութեան Քոյրերու հսկողութեան տակ. ասոնք անկախաբար վերաբացին իրենց դպրոցները:

2.- Ազգային Միութեան միացեալ վարժարաններ. կարգ մը հին գաղութներու մէջ Ազգային Միութիւնը հիմնեց հայ առաքելական եւ աւետարանական համայնքներու միացեալ վարժարաններ:

Միացեալ վարժարաններու առաջին ցանցը երեւցաւ Քեսապի շրջանին մէջ տեղւոյն Ազգային Միութեան հսկողութեան տակ՝ 1919-24ականներուն: Միացեալ վարժարաններ բացուեցան Գարատուրան, Ներքի Գիւղ, Սեւ Աղբիւր, Չաքալճըք, Տուզաղաճ, Վերի Պաղճաղազ, Քէօրքիւնէ եւ Էքիզօլուք գիւղերուն մէջ, ուր օգտագործուեցան դպրոցական նախկին շէնքերը[41]: Քեսապի դպրոցը իր աղջկանց եւ մանչերու առանձին բաժիններով նկատուեցաւ շրջանի կեդրոնական վարժարանը: Միացեալ դպրոցներու ընդհանուր տնօրէնն էր Ամերիկայի Այոուա Երկրագործական Համալսարանէն շրջանաւարտ, նախկին լեգէոնական եւ Ազգային Միութեան քարտուղար Ժոզէֆ Հեքիմեանը: 1923ին Քեսապ այցելող Սահակ կաթողիկոս Խապայեան կը յորդորէ եւ կը պատուիրէ «*չխզել Միութիւնը եւ հոգ տանիլ իրենց զաւակաց բարւոք զարգացման*»[42]:

1919-21 տարեշրջաններուն Սուետիոյ Ազգային Միութիւնը մէկական միացեալ դպրոցներ կը բանայ Մուսա Լեռան վեց գլխաւոր գիւղերուն մէջ՝ Հաճի Հապիպլի, Պիթիաս, Եողուն Օլուք, Խտրպէկ, Վաքըֆ, Քեպուսիէ[43]: Ազգային Միութեան կը գործակցին բոլոր համայնքները, բացի Խտրպէկ գիւղի Քափուչինեան վարդապետներու վարժարանէն: Վեր. Տիգրան Անդրէասեան, որ ատենապետն էր Ազգային Միութեան, կը դառնայ նաեւ միութեան բոլոր վարժարաններուն ընդհանուր տեսուչը[44]:

Հալէպի մէջ առաքելական-աւետարանական միացեալ վարժարանի միակ պարագան 1919ի Սեպտեմբերին գոյացած Հայկազեան Վարժարանն է: 1921ին բաժանում կ'ըլլայ[45]:

Միացեալ դպրոցները, ինչպէս կ'երեւի, երկար կեանք չեն ունենար: Բաժանումին մէջ դեր ունէին գլխաւորաբար յարանուանական շահերը:

3.- Սիսուան վարժարաններ. 1921ին Սուետիոյ մէջ ՀԲԸՄը ստանձնեց Ազգային Միութեան միացեալ վարժարաններու ամբողջական հովանաւորութիւնը եւ զանոնք կոչեց «Սիսուան» վարժարաններ՝ ի յիշատակ Փոր Սայիտի գաղթակայանին մէջ 1915-19 տարիներուն գործած «Սիսուան» վարժարանին[46]: Խորքին մէջ «Սիսուան» վարժարաններն ալ միջ-յարանուանական կամ միացեալ վարժարաններ եղան: Գրեթէ բոլոր գիւղերու վարժարանները կ'ունենան երկու առանձին բաժիններ՝ աղջկանց եւ մանչերու[47]: 1924ին Սիսուան միացեալ վարժարանները կը

կազմալուծուին, ուստի կը վերաբացուին նախկին առաքելական, աւետարանական եւ կաթողիկէ վարժարանները:

4.- Հայ աւետարանական վարժարաններ. 1924ին կազմուեցաւ Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութիւնը (ՄԱՀԱԵՄ), կեդրոնը՝ Պէյրութ: Միութեան Հալէպի Սթասիոնը փաստօրէն ձեռք առաւ Սուրիոյ տարածքին գտնուող հայ աւետարանական համայնքներու վերակազմաւորման ու նոր համայնքներու ստեղծման գործը:

5.- Միջհամայնքային միացեալ վարժարաններ. միակ պարագան Պէյլանի մէջ պատահեցաւ. առաքելական, աւետարանական եւ կաթողիկէ համայնքները իրենց դպրոցներուն նիւթական դժուարութիւններն ու աշակերտներու թիւին նուազումը նկատի առնելով կը գործակցին եւ միասնաբար կը բանան Միացեալ Վարժարանը, 1928ին: Դպրոցը գործած է բողոքականաց շէնքին մէջ (1928-1931, 1933-1935): 1929 Մայիսին Պէյլան կ'այցելէ առաջնորդ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան եւ գոհ կը մնայ համերաշխութենէն: Ան քարոզած է աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ: Դպրոցին նպաստած է պետութիւնը՝ ուսուցիչ մը տրամադրելով: Հոգաբարձական կազմին մէջ համայնքները ունեցած են երկուքական ներկայացուցիչ: Առաջին տարուան փորձը կը գոհացնէ բոլոր կողմերը. դպրոցի կարգախօսն է «Միութիւնը զօրութիւն է»[48]: Այդուհանդերձ՝ Միացեալ Վարժարանը կը քայքայուի եւ առանձնաբար կը սկսին գործել ազգային եւ բողոքական վարժարանները 1931-1932 եւ 1933-1935 երեք տարեշրջաններուն, սակայն ՀԲԸՄի Եգիպտոսի Շրջանային Յանձնաժողովին միջամտութիւնը կը յաջողի երկու պարագային ալ վերականգնել միութիւնը[49]: Ասոր մէջ մեծ դեր կ'ունենայ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Նպաստընկալ Վարժարաններու ընդհանուր տեսուչ Միքայէլ Նաթանեանի եւ Անտիոքի Թեմի առաջնորդ Խադ Արք. Աջա-պահեանի միասնաբար տուած այցելութիւնը 1934 Դեկտ. 13ին[50]:

Միջհամայնքային միացեալ վարժարաններու նման փորձի ուրիշ տեղ մենք չենք հանդիպած, հակառակ անոր որ նման անհրաժեշտութիւն միշտ խօսակցութեան նիւթ եղած է այնտեղ՝ ուր երկու կամ երեք յարանուանական փոքրիկ դպրոցներ խանգարած են կանոնաւոր կրթութեան ընթացքը:

6.- Կառավարական դպրոցներու ցանց. 1926ին, երբ կը դադրին **Սուետիոյ** Սիսուան վարժարանները ու ՀԲԸՄի կրթական նպաստը կը կասի, աւետարանականները կը վերաբանան իրենց **Պիթիասի** եւ **Եողուն Օլուքի** աւետարանական վարժարանները: Ասոնց կը նպաստէ Ամերիկեան միսիոնարութիւնը, իսկ Հաճի Հապիպլի, Պիթիաս, Եողուն Օլուք, Քեպուսիէ, Խտրպէկ, Վաքըֆ եւ Պէյլանի Սովուք Օլուք գիւղերու առաքելական վարժարանները 1926-28 կը դառնան լրիւ կառավարական վարժարաններ, անոնց նիւթական ամբողջ մատակարարումը Սուրիոյ

տեղական կառավարութիւնը կը ստանձնէ[51]: Կառավարական նպաստընկալ վարժարանները չեն գոհացներ տեղւոյն թաղական խորհուրդները, որոնք իրենց հսկողութեան տակ կ'առնեն զանոնք. միայն Պիթիասի եւ Սովուք Օլուքի առաքելական վարժարանները մինչեւ վերջ կը մնան կառավարական դպրոցներ:

Բուն գաղթականներու շրջանակին մէջ դպրոցական գործը կատարուեցաւ զանազան եղանակներով:

7.- **Ազգային վարժարանի թաղային մասնաճիւղեր.** Դամասկոսի հայոց Ազգային Միութիւնը տեղւոյն Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ եւ Հոգետան Երուսաղէմի տեսչութեան համատեղ ջանքերով գաղթականներու միջավայրին մէջ բացաւ փոքրիկ դպրոցներ իբրեւ մասնաճիւղը գաղութի վերաբացուած հին վարժարանին[52]: Անոնք այդպէս գործեցին մինչեւ անոնցմէ ոմանց լրիւ անկախացումը իբրեւ ազգային կամ միութենական ցանցերու պատկանող վարժարաններ:

8.- Հայրենակցական վարժարաններ. ասոնք հիմնուեցան ու կառավարուեցան հայրենակցական միութիւններու արտասահմանեան եւ տեղական մասնաճիւղերու միջոցով (Հալէպ, Դամասկոս, Ալեքսանտրէթ): Հայրենակցական դպրոցները գլխաւորաբար գործեցին 1920-30ականներուն՝ հայրենակցական հիմունքով կազմուած հիւղաւաններու մէջ: Հալէպի մէջ եղան Չարսանճաքի, եդեսեցւոց, Մալաթիոյ, Խարբերդի, Դատեմի[53], իսկ Դամասկոսի մէջ՝ Այնթապի եւ Մարաշի հայրենակցական միութիւններու դպրոցներ:

Հայրենակցական վարժարանները երկար կեանք չունեցան, ոմանք գոյատեւեցին շուրջ տասնամեակ մը, որովհետեւ գաւառական նեղ շրջանակներու գործունէութիւնը չքաջալերուեցաւ: Հայրենակցականները նախընտրեցին փակել իրենց վարժարանները, չքաւոր ընտանիքներու զաւակներուն կրթաթոշակ տրամադրելով. իսկ ուրիշներ սկիզբէն դուրս ելլելով հայրենակցական նեղ շրջանակէն դարձան յարանուանական (ազգային ու աւետարանական), միութենական կամ կուսակցական եւ նոյնիսկ անհատական վարժարաններ:

9.- Միութենական վարժարաններ. ասոնք ընդհանրապէս հայրենակցական հիմքով վարժարաններ են, որոնք շուտով գաղափարական-մանկավարժական ինչ-ինչ տեսիլքներով կը սկսին անկախաբար գործել: Ասոնցմէ են.-

– Կիլիկեան վարժարաններ, 1921էն սկսեալ գոյացած դպրոցական ցանց Հալէպի մէջ, հիմնուած Կիլիկեան Նպաստից Միութեան (ապա՝ Կիլիկեան Միութիւն) կողմէ: Մինչեւ 1928՝ կոչուած են Կիլիկեան Գաղթականաց Վարժարաններ: Միութիւնը ունեցած է չորս դպրոց: Այս շրջանակին մէջ կը գործեն ՀՄՄը ու Նոր Սերունդ Մշակութային Միութիւնը: Կիլիկեան Վարժարանները կ'ընդունին Դամասկոսի Թեմի հոգեւոր գերատեսչութիւնը[54]:

– **Կրթասիրաց վարժարան,** հիմնուած 1924ին, Այնթապցիներու Հայրենակցական Միութենէն անջատուած Կրթասիրաց Միութեան կողմէ, որ կը կը ծրագրէ ոչ-հայրենակցական, ոչ-կուսակցական եւ ոչ-յարանուանական հիմունքներով տանիլ ազգային, մշակութային եւ կրթական գործունէութիւն: Կը հետեւի ազգային վարժարաններու Ուսումնական Խորհուրդի ծրագիրերուն:

– **Քեսապի Ուսումնասիրաց երկրորդական վարժարան,** հիմնուած 1925ին Քեսապի Ուսումնասիրաց Միութեան կողմէ, որ ձգտած է կրթութիւնը ազատել յարանուանական մրցակցութենէն: Օգտուելով Քեսապի Ազգային Միութեան միացեալ վարժարաններու բացումէն, 1925ին Քեսապի մէջ կը հիմնէ Ուսումնասրիրաց Երկրորդական Վարժարանը, որ մինչեւ 40ականները մեծ թիւով ուսուցիչներ կը տրամադրէ սուրիահայ դպրոցներուն: Ան 1938ին կը միանայ միացեալ վարժարանին՝ իբրեւ Միացեալ-Ուսումնասիրաց վարժարան ու կը կորսնցնէ իր երկրորդական բաժինը, իսկ 1948ին կը մտնէ ազգային վարժարաններու ցանցին մէջ[55]:

– **Հալէպի Ուսումնասիրաց Վարժարաններ.** Ուսումնասիրաց Միութիւնը Հալէպի մէջ սկզբնապէս այնթապցի աւետարանականներու միութիւն է, որուն տէրն ու տիրականը կը դառնայ Լեւոն Յ. Լեւոնեան[56], 1925ին: Միութիւնը կրթական, մշակութային ու մարդասիրական աշխատանքներ կը ծաւալէ ոչ-յարանուանական, ոչ-հայրենակցական եւ ոչ-կուսակցական սկզբունքներով. ունի դպրոցական ցանց[57]: Լեւոնեանի մահէն ետք իր հիմնած դպրոցներէն երկուքը կը մնան. Շապուրայի վարժարանին տիրութիւն կ'ընէ Սարգիս Պալապանեանը եւ դպրոցը կը վերանուանէ Լեւոնեան-Ուսումնասիրաց Վարժարան, կը գործէ մինչեւ 1957, իսկ Նոր Գիւղի Ուսումնասիրաց Վարժարանը (հիմնուած՝ 1930ին), 1947ին կը մտնէ ազգային վարժարաններու ցանցին մէջ ու կը գործէ մինչեւ 1967:

10.- **Գաղթային ազգային վարժարաններ**. ասոնք հոս ու հոն ի մի եկած հայ գաղթականներ բացին մատռան մը, կամ եկեղեցւոյ մը կողքին, ունեցան քահանայ, որ նաեւ դպրոցի ուսուցիչ կ'ըլլար: Եկեղեցին ու դպրոցը դրուեցան թաղական խորհուրդի հսկողութեան տակ: Այդպիսի վարժարանները շատ էին Տէր Զօրի, Հիւսիսային Սուրիոյ նորահաստատ բնակավայրերու, Հալէպի, Համայի ու Հոմսի մէջ: Այս համայնքները տեղ-տեղ ունէին հայրենակցական երանգ. անոնց եկեղեցիները կը կրէին իրենց հայրենի բնակավայրի եկեղեցւոյ անունը, ինչպէս Հալէպի Համիտիէի հիւղաւանի մարաշցիներու Ս. Խաչ, Ասորի Քեմփի աշոտցիներու Ս. Յակոբ եկեղեցիները եւն.:

Գաղթային վարժարաններէն շատեր կը գործէին Սահակ կաթողիկոսին անմիջական կարգադրութեամբ: Անոր միջոցով կ'ունենան հոգեւոր հովիւ,

նպաստներ կը ստանան ՀՏԱԿՆՄէն ու ՀԲԸՄէն: Ասոնք յետոյ կը մտնեն թեմական ազգային վարժարաններու ցանցերուն մէջ:

11.- **Գաղթային նպաստամատոյց կազմակերպութիւններու եւ հոգեւոր առաքելութիւններու վարժարաններ.** 1920ականներէն սկսեալ միջազգային բարեսիրական կազմակերպութիւններ ու միսիոնարական միաբանութիւններ միշտ ներկայութիւն մը եղած են հայ կրթական կեանքին մէջ. անոնցմէ ոմանք Սուրիոյ հայութեան մէջ կը գործէին դեռ 19րդ դարու կէսերէն սկսեալ: Այսպէս՝

– **Մերձաւոր Արեւելքի Նպատամատոյցը** (Near East Relief) բարեսիրական այլեւայլ ծառայութիւններու կողքին նաեւ նպաստած է հայ դպրոցին կամ բացած գաղթային վարժարաններ Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն անմիջապէս ետք՝ Ալեքսանտրէթի եւ Հալէպի մէջ: Քանի մը տարի ետք ասոնք փոխանցուեցան աւետարանական եւ առաքելական համայնքներուն:

– **Ֆրանսական Լազարիստ Միաբանութիւնը** 1920ականներուն դպրոցներ ունի Գրըգխանի եւ Դամասկոսի հայ գաղթականներուն համար:

– **Գերմանական Լեփսիւս Ընկերութիւնը** 1932էն 1939 որբանոց-դպրոց մը կը պահէ Քեսապի մէջ՝ այլ տեղերէ բերուած որբ-որբուհիներու համար:

– **Քափուչինեան Հայրերը** Խտրպէկի մէջ դպրոց կը պահեն 1887էն 1939:

- **Ամերիկեան Առաքելութիւն**ը (Պորտ) մեծ դեր ունեցած է հայոց մէջ հայ աւետարանական շարժման տարածման, համայնքներու կազմաւորման, եկեղեցական ու կրթական գործին մէջ: Սուրիոյ նոր գաղութին մէջ նոյնպէս ներկայութիւն մըն է անիկա, թէեւ բոլոր քրիստոնեայ համայնքներուն մէջ որոշ պարագաներու միացեալ ձեւով աշխատելու առաքելութեամբ: Անոր քաղաքականութիւնը հայ համայնքին մէջ ընդվզում կը յառաջացնէ: Ալեփփօ Քոլէճի հիմնադրութենէն ետք Պորտի այդ քաղաքականութիւնն ալ պատճառ հանդիսացած է, որ հայ աւետարանական միւս դպրոցները երկրորդական բաժին պահելու իրենց փորձին մէջ ձախողութեան հանդիպին:

- **Յիսուսեան Միաբանութեան** հայ եւ օտար հայրերը մեծ ներկայութիւն մը կ'ըլլան Սուրիոյ մէջ ու կը հիմնեն կեդրոններ նաեւ հայ գաղթականներու շրջանակին մէջ՝ տանելով մարդասիրական եւ կրթական գործունէութիւն՝ Գրըգխան, Դամասկոս, Հալէպ:

– **Ֆրանչիսկեան Թէր Սանթ Առաքելութիւն**ը Սուրիոյ մէջ ստեղծած էր նաեւ լատին համայնքներ ոչ միայն խառն, այլեւ զուտ հայաբնակ շրջանակներու մէջ, ինչպէս՝ Քեսապ, Գնիէ, Եագուպիէ, Հալէպ: Հայերէ եւ ոչ-հայերէ կազմուած լատին համայնքներու, ինչպէս նաեւ արաբախօս հայ գիւղերու իրենց դպրոցներուն մէջ հայերէնի ուսուցում չէր արտօներ, ինչ որ ազգային ինքնութեան խնդիր կը ստեղծէր, ինչպէս է պարագան Գնիէի եւ Եագուպիէի լատին համայնքներուն մէջ:

12.- Հայ Կաթողիկէ Անարատ Յղութեան Քերց Միաբանութեան վարժարաններ. Անարատ Յղութեան Քերց Միաբանութիւնը առհասարակ կը ստանձնէ հայ կաթողիկէ համայնքի աղջկանց, իսկ տեղ-տեղ նաեւ երկսեռ վարժարաններու գերատեսչութիւնը՝ Հալէպ, Դամասկոս, Քեսապ եւն.[58]:

13.- ՀԲԸՄի վարժարաններ. 1920ականներուն, որքան յայտնի է մեզի, ՀԲԸՄը իբրեւ սեփական միութենական վարժարաններ ունի Սուետիոյ *Սիսուան* վարժարաններու ցանցը (1921-1925) եւ Ալեքսանտրէթի Նուպարեան Վարժարանը: 1930ականներէն սկսեալ միութեան տեղական մասնաճիւղերու խնամակալութեան յանձնուած Ազգային նպաստընկալ վարժարաններու ցանց մը կը ստեղծուի: Միութիւնը կ'օգնէ առաքելական եւ աւետարանական գրեթէ բոլոր կրթական եւ եկեղեցական ձեռնարկներուն: Ան սեփական դպրոցական ցանց մը կը ստեղծէ 1950ականներուն միայն:

14.- Անհատական վարժարաններ խումբին մէջ կը դնենք Յակոբ Պուռունսուզեանի Հալէպի Արմէնեան վարժարաններու ցանցը միայն:

Դ.- Դպրոցներու ցանցերը համայնքներու թեմական իշխանութիւններու վերակազմութենէն ետք

1920ականներու սուրիահայ դպրոցի այս բազմազանութիւնը լուրջ մտահոգութիւններու դուռ կը բանար ազգային-յարանուանական ճակատներու վրայ: Հայ առաքելական, կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքներու մէջ ատիկա օրակարգի կը բերէր Սուրիոյ մէջ հայ երեք համայնքներու վերակազմութեան խնդիրը: Համայնքային թեմական կեդրոնական իշխանութիւնները պիտի կրնային ուղղակի հսկողութեան տակ առնել իրենց համայնքներու եկեղեցական-դպրոցական ու մշակութային գործերը, հիմնել նոր օղակներ: Միւս կողմէ կար նաեւ այլ հոսանք մը, որ յարանուանական իշխանութիւններէն դուրս դնել կ'ուզէր կրթական գործը, այդպիսով նաեւ պայքարելով օտար միսիոնարական ազդեցութիւններուն դէմ ու ապահովել աւելի կայուն ազգային դաստիարակութիւն. ատիկա յատկապէս շեշտուած էր Քեսապի Ուսումնասիրաց եւ Հալէպի Ուսումնասիրաց, Կրթասիրաց եւ Կիլիկեան միութիւններու գործունէութեան մէջ:

Սուրիոյ մէջ համայնքային թեմական վերակազմութեան առաջին քայլը առին հայ աւետարանականները: Սկզբնական քանի մը տարիներուն աւետարանական համայնքներու կազմակերպումը առանձին հոգեւոր գործիչներու նախաձեռնութիւնը եղաւ, առաքելական համայնքին հետ միացեալ վարժարաններու հիմնումը՝ նոյնպէս: ՄԱՀԱԵՄի Հալէպի Սթասիոնը փաստօրէն ձեռք առաւ Սուրիոյ տարածքին գտնուող հայ աւետարանական համայնքներու վերակազմաւորման ու նոր համայնքներու ստեղծման գործը: Սուրիոյ աւետարանական համայնքները

մեծ մասով կու գան հին գաղութէն՝ կազմաւորուած ըլլալով 19րդ դարու կէսերէն սկսեալ: Մէկական աւետարանական դպրոցներ գործեցին Պէյլանի, Ֆարթըսլիի, Ալեքսանտրէթի, Գրըգխանի, Սուետիոյ մէջ՝ Պիթիասի, Եողուն Օլուքի, Քեսապի մէջ՝ Քեսապի, Գարատուրանի, Սեւ Աղբիւրի, Քէօրքիւնէի, Էքիզօլուքի եւ Վերի Պաղճաղազի մէջ: Վերաբացուեցաւ Հալէպի նախկին վարժարանը, հիմնուեցան չորս ուրիշներ եւս, մէկական դպրոցներ գործեցին նաեւ Դամասկոսի, Հոմսի, Ազէզի, Ճարապլուսի մէջ: Աւետարանական համայնքներ կազմելու փորձ եղած է Լաթաքիոյ, Իտլիպի, Հասիչէի, Քամիշլիի եւ Տերիքի մէջ, ուր սակայն դպրոցական անկախ գործ չէ յաջողած[59]:

Աւետարանական համայնքի հոգեւոր ու կրթական գործին մէջ կը նկատուին հետեւեալ պարագաները.-

ա) Աւետարանական համայնքի նորակազմ համայնքները գլխաւորաբար թրքախօս հայերէ կազմուած էին: Պաշտամունքներուն որոշ երգեցողութիւն ու քարոզ եւ նոյնիսկ դպրոցական հանդէսներուն մէջ թրքերէն բաժին կ'ըլլար: Աւետարանական համայնքի *Նոր Աւետաբեր* հանդէսը ունէր հայատառ թրքերէն տարբերակ, նոյնպէս հոգեւոր գրականութիւն: Համայնքը մեծ ճիգ թափեց ու մինչեւ 1950ականները գրական հայերէնը ընդհանրացուց իր համայնքի եկեղեցական ու կրթական հաստատութիւններուն մէջ:

բ) Աւետարանական համայնքի եկեղեցական եւ կրթական գործին մէջ ներկայութիւն եղած է Ամերիկեան միսիոնարութիւնը: Համայնքային գործերը - հակառակ շատերու կամքին - կը կրէին Հալէպի Սթասիոնի ամերիկացի միսիոնարներու ազդու միջամտութիւնը: Նախակրթարանները եթէ լիովին դրուած էին համայնքի կամ ՀԱԵՄի հովանիին տակ, ապա *հայ սքուլ*ները (երկրորդական վարժարան) կը գործէին Պորտի տրամադրութեան համաձայն: Այսպէս, Հալէպի մէջ Մուպալլաթ թաղի Էմմանուէլ նախակրթարանի բացումէն անմիջապէս ետք կը ծրագրուի ունենալ աղջկանց եւ մանչերու երկրորդական բաժիններ, որոնք կը դրուին անջատ տեսչութեանց ներքեւ: Աղջկանց վարժարանը (1922-36), իբրեւ Այնթապի Աղջկանց Սեմիներիի շարունակութիւնը, կը դրուի Պորտի հսկողութեան տակ, թէեւ արտօնութիւնը կը պատկանի հայ աւետարանական համայնքին, իսկ մանչերու երկրորդական վարժարանը՝ համայնքի (1923-36): Երկրորդական բաժինները բարեյաջող ընթացք կ'ունենան: Մէջտեղ կը դրուի Այնթապի Քոլէճը վերականգնելու ծրագիրը: Ամերիկեան Պորտը պայման կը դնէ քոլէճը միջազգային դարձնելու իր կամքը, հայ համայնքը կ'ընդդիմանայ, վերջիվերջոյ տեղի կու տայ: 1936ին Ալեփփօ Քոլէճը կը դրուի չորս կողմերու սեփականութեան տակ՝ ՀԱԵՄ, Արաբ Երիցական Եկեղեցւոյ, Երիցական եւ Ամերիկեան Պորտերու: Այս կարգադրութենէն դժգոհ՝ քաղաքի Էմմանուէլ եւ հիւղաւանի Բեթէլ վարժարանները կը փորձեն դառնալ լրիւ երկրորդական վարժարաններ,

բայց չեն յաջողիր: Ալեփփօ Քոլէճը կ'ունենայ համալսարանական ֆրեշմէն ու սոֆոմոր կարգերը: Հայերէնի դասերը կը շարունակուին մինչեւ 1962[60]:

Աւետարանական վարժարաններու մէջ առաջնահերթութիւն կը տրուէր անգլերէնի ուսուցման, որով շրջանաւարտները կը մտնէին Ալեփփօ Քոլէճ, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան ու Աստուածաբանական Քոլէճ, որուն բաժնետէրերէն մէկը Հայ Աւետարանական Եկեղեցին էր:

գ) Աւետարանական համայնքի ծոցին մէջ երբեմն նկատուած են աղանդաւորական կամ բողոքական այլ հոսանքներէ եկած անջատողական նկրտումներ: Այս ալ ստեղծած է եկեղեցական եւ կրթական գործի անջատում: Հալէպի մէջ ստեղծուած է Հոգեւոր Եղբայրութեան Կեդրոն, որ ունեցած է իր *Կենաց* դպրոցները (1944-67), իսկ Դամասկոսի մէջ ստեղծուած է *Նազարին* Միաբանութեան յարող հատուած մը, որ շրջան մը ձեռք դրած է եկեղեցւոյ եւ դպրոցին վրայ՝ զայն վերանուանելով Նազովրեցի Եկեղեցի (1946-62)[61]:

դ) Հայ Աւետարանական Եկեղեցին միայն 1920ականներու սկիզբը կրթական գործին մէջ միասնական քայլերու դիմած է Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ հետ: Յետագային փորձած է միացեալ կրթական գործ կատարել այլ քրիստոնեայ հաւաքականութիւններու հետ: Այդպիսի յաջողած պարագայ մը կարելի է նկատել Հալէպի Բեդհեզդա Վարժարանը՝ Ասորի քեմփի ուրֆացի հայախօս ասորիներու եւ հայ աւետարանականներու միացեալ դպրոցը, նաեւ Հոմսի դպրոցի պարագան, որ գործած է իբրեւ արաբ աւետարանական վարժարանին մասնաճիւղը: Արաբ բողոքական եկեղեցիներու հետ միացեալ կրթական գործ փորձուած է Լաթաքիա, Քամիշլի, Հասիչէ, բայց չէ յաջողած: Արաբախօս հայ բողոքականները ցրուած են արաբ եկեղեցիներու մէջ: Ոչ-արդիւնաւէտ կարելի է համարել Միս Հետվիկ Պիւլի գլխաւորած աւետարանչական գործին մէջ Հասիչէի մէջ սկսած իրենց կրթական գործը եւս: Ներկայիս հարց է այդ արաբախօս հայոց ազգային ինքնութեան վերահաստատման խնդիրը:

ե) 1920-30ականներուն ազգայնական հոսանք մը ալեկոծեց աւետարանական համայնքի կարգ մը շրջանակները: Եղան բաժանումներ, ապա մայր համայնքին վերադառնալու զանգուածային երեւոյթներ: Ատիկա նախ երեւցաւ Հալէպի մէջ, ուր Լեւոնեանի գլխաւորած Ուսումնասիրաց Միութիւնը անջատուեցաւ Էմմանուէլ եկեղեցւոյ շրջանակէն ու հիմնեց Ուսումնասիրաց վարժարաններու իր ցանցը: Նման երեւոյթ աւելի սուր կերպով երեւցաւ Քեսապի շրջանին մէջ, որուն հետեւանքով ստեղծուեցաւ Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի հովանաւորութիւնը կրող Միացեալ վարժարաններու նոր ցանց մը[62]: Այս ցնցումներուն՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կարողացաւ պահել իր հաստատութիւնները եւ աւելի աչալրջութեամբ վերաբերեցաւ հայերէնի եւ հայերէնաւանդ նիւթերու ուսուցման ու ազգային դաստիարակութեան գործին: Նկատուած է, որ գէթ մինչեւ 1980ականները՝ Հայ

Աւետարանական Համայնքի աշակերտութեան շուրջ կէսը կու գար առաքելական ընտանիքներէն:

1920ականներուն կը վերակազմուին **հայ կաթողիկէ համայնք**ներուն Հալէպի եւ Դամասկոսի թեմերը: Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին հիմնուած է 1740ին Հալէպի մէջ, որ եղած է Տանն Կիլիկիոյ Պատրիարքութեան առաջին նստավայրը, ապա փոխադրուած է Զմմառ, Լիբանան: Այնուհետեւ Հալէպը եղած է առանձին թեմ՝ արքեպիսկոպոսութին, որ ընդգրկած է Սուրիոյ հիւսիս-արեւմտեան շրջանը՝ Հալէպի, Իտլիպի, Լաթաքիոյ, Թարթուսի, Համայի, Հոմսի եւ Րաքքայի նահանգները: Թեմը Հալէպի մէջ առաջնորդանիստ եկեղեցիէն բացի՝ նոր շրջանին ունեցած է եւս երեք եկեղեցիներ, հատ մըն ալ Ճարապլուսի մէջ: Դպրոցները կեդրոնացած են Հալէպի մէջ, մէկական դպրոցներ գործած են Ճարապլուս, ու կարճ ժամանակով նաեւ Հոմսի ու Րաքքայի մէջ: 19րդ դարէն իվեր առանձին թեմ է նաեւ Դամասկոսի Առաջնորդութիւնը, որուն կից գործող վարժարաններն ալ կու գան այդ օրերէն: 19րդ դարուն եղած է նաեւ Անտիոքի Թեմը, որուն քայքայումէն ետք թեմի համայնքները կապուած են ուղղակի Պատրիարքութեան, ինչպէս է ներկայիս այդ շրջանակէն մնացած Քեսապի շրջանը՝ մէկ եկեղեցիով ու դպրոցով: Տէր Զօրի համայնքը Մեծ Եղեռնէն առաջ կ'իյնար Մերտինի Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդութեան ծիրէն ներս՝ մէկ եկեղեցիով ու դպրոցով:

Հայ Կաթողիկէ Համայնքի Ճեզիրէի եւ Եփրատի Թեմի (ընդհանրապէս արաբախօս), առաջին կազմակերպիչը կը հանդիսանայ Կիւրեղ Եպս. Զոհրապեան, որ 1938էն սկսեալ եռանդուն գործունէութիւն կ'ունենայ շրջանին մէջ: Անոր մասին գրուած է. «*Քամիշլիի թեմը կարելի եղաւ ոտքի հանել նախկին պատրիարքական փոխանորդ Կիւրեղ Եպս. Զոհրապեանի ջանքերով: 15 տարի անդուլ աշխատանքով ան մէջտեղ բերաւ բազմաթիւ եկեղեցիներ ու դպրոցներ, ամէնուն հիացումը հրաւիրելով իր առաքելական եռանդին եւ յաջողութիւններուն վրայ*»[63]: 1940ին կը հիմնուի Ճեզիրէի եւ Եփրատի թեմը, որուն առաջին գահակալը կ'ըլլայ Կիւրեղ Եպս. Զոհրապեան, իսկ նստավայրը՝ Հասիչէ: Թեմի վիճակներն էին Տէր Զօր, Հասիչէ, Քամիշլի, Տրպեսիէ, Արաբ Փունար, Հելեքոյ, Ամուտա: Այս վայրերուն մէջ դպրոցներ գործած են: 1954ին թեմի կեդրոնը կը տեղափոխուի Քամիշլի: Առաջին թեմակալը կ'ըլլայ Յովսէփ Եպս. Ճենանճին[64]: Թեմը ներկայիս կը կոչուի Վերին Ճեզիրէի Թեմ:

Հայ Կաթողիկէ Համայնքի դպրոցները կը բացայայտեն քանի մը առանձնայատկութիւններ.-

ա) Նկատուած է, որ յատկապէս ֆրանսական իշխանութեան շրջանին եւ անկէ ետք ալ, հայ կաթողիկէ վարժարանները առաջնային նկատած են ֆրանսական եւ արաբական պետական ծրագիրերու իրագործումը սերթիֆիքայի, պրէօվէի եւ պաքալորէայի պետական քննութեանց մէջ:

Ասիկա մեծ առաւելութիւններ կ'ապահովէր շրջանաւարտներուն՝ համալսարանական ուսում ու պաշտօններ ձեռք բերելու համար:

բ) Հայ կաթողիկէ վարժարանները օրէնքով կ'իյնան հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան հսկողութեան տակ եւ կը կոչուին հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան վարժարաններ: Սակայն շատ վայրերու մէջ Հայ Կաթողիկէ Համայնքի վարժարանները դրուած են տարաբնոյթ գերատեսչութիւններու հսկողութեան տակ. այսպէս՝

– Աղջկանց վարժարանները, իսկ տեղ-տեղ երկսեռ վարժարանները յանձնուած են Անարատ Յղութեան Քերց Միաբանութեան:

– Մանչերու վարժարանները, իսկ տեղ-տեղ երկսեռ վարժարանները յանձնուած են օտար առաքելութիւններու հսկողութեան՝ ֆրանսացի ֆրէրներու, Ֆրանչիսկեան, Լազարիստ, Քափուչինեան վարդապետներու: Այս ալ բնականաբար առաջնահերթութիւն տուած է կրթական ընթացիկ ծրագիրերու: Արաբախօս իր զանգուածներուն հայեցի դաստիարակութեան ու հայերէնի ուսուցման հարցով միշտ աւելին ակնկալուած է կաթողիկէ դպրոցներէն. 1928ին Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան կը գրէ. «*Հալէպի հայ կաթոլիկներուն կը պատկանի Հալէպի մեծ դպրոցը, որ թէեւ Հալէպի Առաջնորդին հսկողութեան տակ կը գտնուի, սակայն ֆրանսացի ֆրէրներ զայն կը վարեն: Այստեղ կը յաճախեն 5-700 մանչեր ամէն ազգէ: Դպրոցական դասաւանդութեան լեզուն ֆրանսերէն է: Հայ աշակերտներուն կ'աւանդուին հայերէն եւ հայոց պատմութիւն: Այս դպրոցը հայացնելու համար մասնաւոր խնամք տանելու է*»[65]: Այդ հարցով բողոքներ ու ընդվզումներ եղած են համայնքին մէջ եւս: Անպաշտօն դրուածքով՝ Հալէպի մէջ կայ արաբախօս եւ հայախօս կաթողիկէ վարժարաններու զատորոշում:

Սուրիոյ յետանկախացման շրջանին (1946) պետական օրէնքով արգելք դրուեցաւ օտար առաքելութիւններու կրթական գործունէութեան վրայ ու այս դպրոցները անցան հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան եւ Անարատ Յղութեան Քերց Միաբանութեան հսկողութեան: Սակայն անկէ ետք արաբ ու ասորի դպրոցներու հետ միացեալ վարժարաններու երեւոյթը երեւան եկաւ: Այդպիսի միացեալ վարժարաններ դարձած են Ճարապլուսի, Հասիչէի, Տրպեսիէի, Ամուտայի հայ կաթողիկէ վարժարանները: Այս միացումները ունեցած են ձեւական նշանակութիւն: Այդ դպրոցներուն մէջ հայերէն չէ դասաւանդուած:

– Մխիթարեան Միաբանութիւնը 1935ին Հալէպի մէջ հիմնեց իր դպրոցը, որ ցարդ կը գործէ՝ 1967-73 տարիներու ընդհատումով մը:

դ) Դեռ նախաեղեռնեան շրջանէն հայկական բնակավայրերու մէջ գոյացած էին նաեւ լատին համայնքներ, ինչպէս՝ Պէյլան, Խտրպէկ, Քեսապ, Վարի Պաղճաղազ, հայ կաթողիկէ համայնքներու կողքին: Երկու այլաձէս կաթողիկէ համայնքներ ունեցող բնակավայրերու մէջ կրթական գործը միացեալ էր ու դրուած էր Լատին Համայնքի վարդապետներու

հսկողութեան տակ: Այդ դպրոցներուն մէջ հայերէնի ուսուցում կար: Լատին-հայ կաթողիկէ վարժարաններու բաւական մեծ ցանց մը կար Քեսապի շրջանին մէջ՝ Քեսապ, Չինար, Գարատուրան՝ երկու դպրոց, Վերի Պաղճաղազ, Վարի Պաղճաղազ: 1930ականներու ազգայնական շարժումը կը թափանցէ Քեսապի հայ կաթողիկէ եւ լատին համայնքներէն ներս: Կաթողիկէ համայնքը տրամադիր է իր կրթական գործը ետ խլել լատին հայրերու մենաշնորհէն: Խլրտումներ կը սկսին նոյնիսկ աշակերտութեան մէջ: 1944ին մանչերու վարժարանէն խումբ մը աշակերտներ կը հեռանան դպրոցէն հայոց պատմութեան դասանիւթին բացակայութեան դէմ բողոքելու համար: Կաթողիկէ համայնքի հովիւ Հ. Թովմաս Քաջազնունի քանի մը օգնական ուսուցիչներով՝ ասոնց համար կը բանայ առանձին դպրոց մը համայնքին պատկանող շէնքին մէջ, հայ կաթողիկէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կից: Դպրոցը գործած է քանի մը ամիս՝ մինչեւ որ կրկին հասկացողութիւն գոյացած է լատին հայրերուն հետ: Հայոց պատմութիւնը դարձած է դասանիւթ: 1946ին լատին համայնքը պապական հրովարտակով կը լուծուի Քեսապի շրջանին մէջ: Տեղւոյն բոլոր դպրոցները կ'անցնին հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան: Կը կազմուի նաեւ Վարի Պաղճաղազի Ժողովրդապետութիւնը, որ կարճատեւ կեանք կ'ունենայ:

1906էն իվեր ամբողջապէս լատինացած հայ գիւղ է Գնիէն: Հայ առաքելական համայնքի մը կողքին լատին համայնք մըն ալ գոյացած է Եագուպիէ գիւղին մէջ: Ծագումով հայ այս լատին համայնքներուն մէջ նման տեղաշարժ տեղի չ'ունենար: Արաբախօս Գնիէ եւ Եագուպիէ գիւղերու լատինաց վարժարաններուն մէջ հայերէն չէ դասաւանդուած: Հայերէնի ուսուցում չկար նաեւ այն բնակավայրերու լատին դպրոցներուն մէջ, ուր ծագումով հայ լատինները կը մտնէին տեղւոյն բազմազգ ծագումով լատին համայնքներուն մէջ, ինչպէս՝ Հալէպ, Դամասկոս, Լաթաքիա: Այս վայրերու լատինացած հայերը իրենց կապերը կտրած են հայ ինքնութենէն:

Կաթոլիկ օտար միաբանութիւններ Սուրիոյ մէջ ունէին նաեւ կրթական անկախ հաստատութիւններ, ինչպէս Լազարիստները, Քափուչինեան ու Ֆրանչիսկեան վարդապետները, Տոմինիկեանները, Յիսուսեանները: Լազարիստները իրենց կարգ մը դպրոցներուն մէջ (Գրըգխան եւ Դամասկոս) ունէին նաեւ հայերէնի ուսուցում: Քափուչինեան վարդապետները կը վարէին Մուսա Լեռան Խտրպէկ գիւղի դպրոցը: Հալէպի մէջ լատին ֆրանչիսկեան հայրերու խնամակալութեան յանձնուած է «Փէր Պալեանի դպրոց»ը, ուր հայ աշակերտութեան հայերէն դասեր կը տրուին մինչեւ հիմա: Աւելի մեծ եղաւ Յիսուսեան միաբանութեան վարդապետներու դերը հայ գաղթականութեան միջավայրին մէջ՝ Գրըգխան, Հալէպ, Հոմս, Դամասկոս: Յայտնի են անոնց Գրըգխանի վարժարանը, որ յետոյ փոխադրուեցաւ Հալէպ, իբրեւ՝ Սրբոց Վարդանանց Վարժարան (1935-67, 1973-84), Հալէպի «Հայ Քեմփերու Առաքելութեան

Վարժարաններ»ը (1925), որ 1930ին փոխանցուեցան Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերուն՝ իբրեւ Սրբուհի Վառվառիա Վարժարան (1965էն՝ Զուարթնոց Վարժարան), Դամասկոսի մէջ՝ «Ֆրանսահայ Դպրոց»ը (1922-39) եւն.:

Հայ առաքելական համայնքը 1920ականներուն պահեց նախաեղեռնեան իր պատկերը: 1924ին Բերիոյ Թեմի Ազգային Գաւառական Ժողովի ընտրութիւններուն գաղթականները չմասնակցեցան: Ընտրութիւնները միայն տեղացի 200 ընտանիքներու քուէով եղած են[66]:

Լաթաքիոյ սաղիմապատկան տեսուչը շարունակեց վարել Անտիոքի Առաջնորդութեան Կաթողիկոսական Փոխանորդի իր դերը: Դամասկոսի հայութիւնը մինչեւ 1924 կը կառավարուի Ազգային Միութեան կողմէ, որ կը կոչուի նաեւ Գաղթականաց Յանձնախումբ: 1924ին կը կազմուի թաղական խորհուրդը ու սաղիմապատկան Ս. Սարգիս Վանքի տեսուչը կ'ըլլայ համայնքի հոգեւոր պետը, ինչպէս նախապէս:

Այս երեք տեսչութիւնները շարունակեցին մնալ իրենց վաղեմի սահմաններուն մէջ՝ թեմական հարցեր չստեղծելու համար զգուշութեամբ գործելով գաղթականներու միջավայրին մէջ: Մամուլին մէջ ձայներ կը բարձրանային Սուրիոյ մէջ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ թեմական իշխանութիւնները վերաբաշխելու ու վերադասաւորելու անհրաժեշտութեան մասին: Հայ Առաքելական Եկեղեցին պատմական առաքելութիւն մը ունէր իր հովանիին տակ առնելու համար իր հօտը ամբողջութեամբ, նախ կարգաւորելու անոր կրթական ու հոգեւոր պէտքերը, մանաւանդ զսպելու մարդասիրական նպատակներով «մարդորս»ութիւն կատարող օտար առաքելութիւններու գործունէութիւնը ու ամէն բանէ վեր դասելու ազգային դաստիարակութիւնը, որ գոհացուցիչ չէր նկատուեր հայ կաթողիկէ եւ հայ աւետարանական վարժարաններու մէջ, որոնց աշակերտութեան կէսը կու գար առաքելական համայնքէն: Ազգային դաստիարակութեան հարցով դժգոհութիւններ կը լսուէին նոյն այդ համայնքներու ժողովրդային շերտերէն:

Թեմական իշխանութիւնները վերադասաւորելու եւ կազմաւորելու գործին մէջ հսկայ աշխատանք կը տանի Հայոց Սահակ Բ. Խապայեան տարագիր կաթողիկոսը: 1928ին Բերիոյ Թեմի գաւառական ընտրութիւններուն կը ներգրաւուին թէ՛ բնիկ եւ թէ՛ գաղթական բոլոր հայերը: 1929ի Մարտին Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը Դամասկոսի տեսչութիւնը կը յանձնէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան: Կը կազմուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դամասկոսի Կաթողիկոսական Փոխանորդութիւնը, որ կ'ունենայ ազգային սահմանադրական մարմիններ: Թեմին մէջ կը մտնեն Դամասկոս քաղաքը, Մեզզէ, Տումա, Քաթանա, իսկ Ճեպէլ Տրուզի շրջանակէն՝ Քունէյթրա, Սուէյտիա, Տրաա, Սալխաթ: 1932ին Կիլիկիոյ

Կաթողիկոսական Ժողովը Դամասկոսի Թեմին կը միացնէ Սալամիէի, Համայի եւ Հոմսի շրջանակները:

1929 Ապրիլին Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը Լաթաքիոյ թեմական իր իշխանութիւնները նոյնպէս յանձնեց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան: 1932ին ստեղծուեցաւ Անտիոքի Առաջնորդութիւնը, որուն մէջ կը մտնէին Լաթաքիոյ, Թարթուսի, Քեսապի, Սուետիոյ եւ Անտիոքի շրջանները:

Սուրիոյ առաքելական հայութիւնը կը դրուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան այս երեք թեմերու հովանիին տակ:

Ֆրանսական իշխանութեան առաջին տարիներուն բացուող դպրոցները առհասարակ պաշտօնական արտօնագիր չունէին: Անոնք կը բացուէին ու կը գործէին տուեալ համայնքին, միութեան, կազմակերպութեան կամ անհատներուն կողմէ: Արտօնագրեալ դպրոցը ընդհանրապէս մէկու մը անունով կ'ըլլար՝ ուսուցիչ, տնօրէն կամ հոգաբարձութեան անդամ: Համայնքային դպրոցները արտօնագիր կը ստանային առաջնորդարաններու անունով: 1928ին, յետ Բերիոյ Թեմի գաւառական ընտրութիւններուն, առաքելական համայնքի որոշ դպրոցներ կը յիշատակուին իբրեւ ազգային դպրոցներ, իմա՝ Բերիոյ Թեմի հովանաւորութեան տակ մտած դպրոցներ: Յստակ է, որ շատ դպրոցներ, տակաւին տուեալ թեմի ազգային դպրոցներ չեն նկատուիր: Ստորեւ կու տանք այդ ցանկը՝ ըստ 1927-1928 տարեշրջանի պատկերին[67].

դպրոց	**վայր**	**աշակերտ**	**ուսուցիչ**
Ազգ. Հայկազեան Վրժ.	Հալէպ	640	29
Ազգ. Մեսրոպեան Վրժ.	Հալէպ	437	12
Ազգ. Սահակեան Վրժ.	Հալէպ	110	3
Կրթասիրաց Երկսեռ Ազգ. Վրժ.	Հալէպ	550	19
Կիլիկեան Գաղթականաց Ազգ. Վրժ.	Հալէպ	552	20
Չարսանճաքի Ուսումնասիրաց Վրժ.	Հալէպ	190	7
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Ալեքսանտրէթ	170	9
Նուպարեան Վրժ.	Ալեքսանտրէթ	315	9
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Պէյլան	63	2
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Գրըգխան	200	5
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Ճարապլուս	150	5
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Հոմս	95	3
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Համա	30	1
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Ազէզ	160	3
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Պապ	45	2
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Մումպուճ	65	3

Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Ռասուլ Այն	61	2
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Րաքքա	70	3
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Արաբ Փունար	90	3
Ազգ. Երկսեռ Վրժ.	Սելիմիէ	19	1
Ընդհանուր	20	4275	144

1931ին, կը հաղորդուի, թէ Սուրիոյ Ֆրանսական Բարձր. Քոմիսէրութիւնը որոշմնագրով մը հաղորդեց Հալէպի Թեմի հայոց առաջնորդին, որ այս վերջինն իրաւասու է իր տեսչութեան տակ առնելու Ազգ. Հայկազեան, Ազգ. Պօղոս Կիւլպենկեան, Ազգ. Մեսրոպեան, Ազգ. Սահակեան, ինչպէս նաեւ թեմական ազգային միւս բոլոր վարժարանները: Հալէպի Կուսակալութեան Կրթական Տեսչութիւնն ալ Մարտ 16 թուակիր գրութեամբ մը կը խնդրէ Ազգ. Առաջնորդարանէն, որ իր հսկողութեան տակ գտնուած հայկական վարժարաններուն երկսեռ աշակերտութեան գումարը, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր դասարանի մէջ շաբաթական քանի ժամ ֆրանսերէն աւանդուիլը տեղեկագրէ նոյն կրթական տեսչութեան[68]: Միով բանիւ՝ ազգային վարժարաններու ցանցին մէջ կը մտնեն հին թէ նոր գաղութի բոլոր ծխական վարժարանները:

Թեմական իշխանութիւնները աւելի մօտէն հսկեցին տեղական թաղական խորհուրդներու, հոգաբարձական եւ դպրոցական պաշտօնէութեան կազմերուն վրայ ու զարկ տուին թեմական սահմաններէն ներս գտնուող բնակավայրերու հայոց կազմակերպման ու դպրոցաշինական գործին: 1928-30՝ բացուեցան բազմաթիւ դպրոցներ յատկապէս Անտիոքի եւ Դամասկոսի թեմերուն մէջ: 1933ին Բերիոյ Թեմի Ուսումնական Խորհուրդը հայ դպրոցներու համար յատուկ ծրագիր մշակեց, որ կ'ընդգրկէր մանկապարտէզէն սկսեալ բոլոր կարգերու ուսումնական ծրագիրը՝ հայերէնը, հայերէնաւանդ նիւթերը, արաբերէն եւ օտար լեզու, օտար եւ արաբերէն լեզուով դասաւանդելի նիւթերը: Ծրագիրը գործադրուեցաւ մինչեւ 1951: Այդ ծրագիրը պարտադիր էր ոչ միայն ազգային, այլեւ միութենական բոլոր վարժարաններուն համար (Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Կիլիկեան վարժարաններ):

Դպրոցաշինական բուռն ընթացքը կը տեւէ մինչեւ 1940ականները, երբ Թուրքիոյ արեւելեան շրջանէն մեծ թիւով քրտախօս հայեր կ'իջնեն Ճեզիրէի շրջանը, Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան ծայրամասը, ու աւելի բազմամարդ կը դարձնեն այդ շրջանակը: Մէկը միւսին ետեւէն բացուող դպրոցները մեծամասնութեամբ կը մտնէին Բերիոյ Թեմի ազգային վարժարաններու ցանցին մէջ: Կային նաեւ կաթողիկէ համայնքի շարք մը դպրոցներ:

1939ին տեղի ունեցաւ Ալեքսանտրէթի Սանճաքի պարպումը: Այդ տարին հոն կը գործէին հետեւեալ 28 հայկական դպրոցները.-

Ալեքսանտրէթ

ՀԲԸՄի Ազգ. Նուպարեան Վարժարան

Հայ Աւետ. Մարտիրոսաց Վարժարան
Պէյլան, Միացեալ Վարժարան
Սովուք Օլուք, Ազգային Երկսեռ Վարժարան
Ֆարթըսլի, Հայ Աւետարանական Վարժարան
Նարկիզլիք, Ազգային Վարժարան
Աթըք, Ազգային Վարժարան
Գրըգխան
Ազգային Հայկազեան Վարժարան
Հայ Աւետարանական Վարժարան
Յիսուսեան Վարդապետներու Վարժարան
Սովուք Սու, Ազգային Վարժարան
Չաթալ Թեփէ, Ազգային Վարժարան
Ռիհանիէ, Ազգային Վարժարան
Ասկէր Չայիր (**Հայաշէն**) Ազգ. Վարժարան
Ապտալ Հիւյիւք (**Վարդաշէն**)**,** Ազգ. Վարժարան
Հաճի Հապիպլի, Ազգային Վարդանեան Վարժարան
Պիթիաս, Հայ Աւետարանական Վարժարաններ
Կառավարական նպաստընկալ Ազգային Վարժարան
Եողուն Օլուք, Ազգային Խրիմեան Վարժարան
Հայ Աւետարանական Վարժարան
Խտրպէկ
Ազգային Վարժարան
Քափուչինեան Հայրերու Վարժարաններ
Վաքըֆ, Ազգային Վարժարան
Քեպուսիէ, Ազգային Վարժարան
Նոր Զէյթուն, Ազգային Վարժարան
Հայկադաշտ, Ազգային Վարժարան
Անտիոք, Ազգային Վարժարան
Արֆալի, Ազգային Մեսրոպեան Վարժարան

Սուրիա անցած դպրոցականները կը ցրուին տարբեր դպրոցներ: Ամէն դպրոց ինք կը հոգայ անոնց դպրոցական ծախսերը: Օրինակ՝ Հալէպի Ազգ. Սահակեան Վարժարանն ալ իր դռները կը բանայ Սանճաքէն եկած աշակերտներուն առջեւ: Աշակերտական յատուկ ցանկ մը ցոյց կու տայ 40 հոգի: Ասոնք մեծ մասով Գրըգխանէն են, մասամբ՝ Ռիհանիէէն, Սովուք Սուէն, Հայաշէնէն, Ալեքսանտրէթէն, Պէյլանէն: Բոլորն ալ ձրիավարժ: Առաջնորդը այս մասին 18 Նոյեմբեր 1938 թուակիր շրջաբերական-հրահանգ մը կը յղէ նաեւ Սահակեան Վարժարանի հոգաբարձութեան՝ գրելով.

> Հալէպի Թեմը, որ ինքնին առաւելապէս ծանրաբեռնուած թեմ մըն է եւ չի կրնար նոյնիսկ իր կրթական պէտքերուն բաւարարել, այս օրերս կ'ապրի պատմական դժնդակ շրջան մը:

Ալեքսանդրէթի սանճագին մէջ տարիներէ ի վեր հաստատուած աշխատունակ, ժիր ու բարեկեցիկ Հայութիւնը, ակամայ կը բաժնուի իր տունէն, խանութէն ու արտէն եւ կու գայ Հալէպ հաստատուիլ: Հոս ապաստանողներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնայ եւ Առաջնորդարանի բակը ամէն օր սրտաճմլիկ տեսարան մը կը պարզէ:

Ասոնց մէջ իրական խեղճեր կան, որոնց համար խղճի պարտք է մտածել: Առաջնորդարանը կրցաւ նիւթական նպաստներով փոքր ի շատէ բաւարարել անոնց կարիքները: Ասոնց հիւանդները հիւանդանոց տեղաւորուեցան, ու ջանքեր կ'ըլլան նաեւ մաս մը կարօտ, բայց աշխատելու յօժար կիներ քաղաքիս քանի մը գործարաններուն մէջ տեղաւորել: Կը մնայ ասոնց փոքրիկներուն դպրոց ընդունելու խնդիրը:

Ներկայ շրջաբերական հրահանգով ջերմապէս կը խնդրենք Պատ. Հոգաբարձութենէդ, որ նկատի առած վայրկեանին դժնդակութիւնը, Ձեր վարժարանի շրջափակին մէջ գտնուող այս նորեկ գաղթականներուն զաւակները ձրի կամ կիսաթոշակ պայմաններով ընդունիք դպրոց, բաժնելու համար Առաջնորդարանիս պարտականութիւնը, առանց դժկամութեան, այլ սիրայօժար կերպով, ջանալով որ ոեւէ փոքրիկ դուրսը չմնայ եւ չյանձնուի օտարներու խնամքին:

Աղօթարար Առաջնորդ Հայոց Բերիոյ
Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս[69]

Անտիոքի Թեմին Սուրիա մնացած շրջանները՝ Քեսապ, Լաթաքիա, Դեկտ. 18-20 կայացած Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եպիսկոպոսական ժողովին որոշումով կը միանան Հալէպի Թեմին[70]: Բերիոյ Թեմի շատ ծանրաբեռնուած ըլլալուն համար կը ստեղծուի Ճեզիրէի Փոխանորդութիւնը: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Միաբանութեան ընդհանուր ժողովը իր 15 Հոկտեմբեր 1941ի նիստին ընդունելով Բերիոյ Թեմի առաջնորդական տեղապահ Զարեհ վարդապետի առաջարկը, Բերիոյ Թեմի Առաջնորդարանի նորոգ հռչակուած Ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդութեան Թեմին գահակալ կը նշանակէ Խորէն Վրդ. Բարոյեանը, որ Քամիշլի կը հասնի 6 Մարտ 1942ին ու կը պաշտօնավարէ մինչեւ 14 Հոկտեմբեր 1947: Թեմը կը գործէ մինչեւ այսօր:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ-ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՄԷՋ ՄԻՆՉԵՒ 1946

Հայկական վարժարաններուն, մանաւանդ առաքելական վարժարաններուն մեծագոյն խնդիրը դպրոցի տարեկան պիւտճէի հաւասարակշռումն էր: Հոգաբարձական կազմերը տեղւոյն թաղական խորհուրդներուն հետ համախորհուրդ պէտք է լուծէին դրամական

հարցերը: Զրիավարժ աշակերտութեան թիւը չափազանց շատ էր, հոգաբարձութիւնը ներքին ձեռնարկներով՝ Ամանորին, Զատկուան ու դպրոցական տարեվերջին տրուած հանդէսներով, թատերական ներկայացումներով, ՀԲԸՄի նպաստներով, ու եթէ ենթահող ըլլար՝ հայրենակցական միութիւններու, այլ կազմակերպութիւններու, անհատ բարերարներու եւ պետական նպաստով կը ջանար պիւտճէն հաւասարակշռել: Իդէպ, ՀԲԸՄը տարեկան նպաստներ կը տրամադրէր աւետարանական, ազգային, միութենական եւ կաթողիկէ ժողովրդապետութիւններու պատկանող բոլոր դպրոցներուն: Աւետարանական եւ կաթողիկէ վարժարանները նպաստատու արտաքին աղբիւրներ ալ ունէին: Շատ ու շատ ազգային դպրոցներ, յատկապէս գիւղական շրջաններու մէջ միշտ բաց կ'ունենային:

1932-34ականներուն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոսի հովուապետական այցելութիւնները առաքելական համայնքի կրթական գործը աւելի ամրապնդելու նպատակներ ալ կը հետապնդէր: Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ պիւտճէական մեծ խնդիրներ ունեցող ազգային դպրոցները կը հրաւիրուին դրուելու ՀԲԸՄի տեղական մասնաճիւղերու խնամատարութեան տակ ու կը կոչուին ՀԲԸՄի Նպաստընկալ Ազգային Վարժարաններ: Կեդրոնական նշանակութիւն ունեցող, կամ կուսակցական (ինչակեան եւ դաշնակցական) հակակշռի տակ մնացած ազգային վարժարանները չեն մտներ այդ ցանցին մէջ, բայց Միութենէն նպաստ կը շարունակեն ստանալ: 1932ին մեծ թափ կ'առնէր շրջաններու մէջ ՀԲԸՄի մասնաճիւղերու բացումը: Նիւթական ուրիշ աղբիւր չունեցող ազգային վարժարանները կը դրուին տեղական մասնաճիւղերու ամբողջական խնամակալութեան տակ: Անոնք իրենց վրայ կ'առնեն դպրոցի ելեւմուտքի ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Այս կարգադրութիւնը աւելի սուր կերպարանք կու տայ գաղափարական-կուսակցական հակամարտութիւններու, որ արդէն գոյութիւն ունէին դեռ 1920ականներէն: Ատիկա Քեսապի եւ Մուսա Լեռան մէջ բռնկած էր միջհամայնքային, աւատապետական դրդապատճառներով ու վերջապէս զգեցած էր գաղափարական-կուսակցական պայքարի կերպարանք ու հասած եղբայրասպան կռիւներու, մինչ ուրիշ տեղ՝ կ'արտայայտուէր գլխաւորաբար գաղափարական պայքարով ու ահաբեկչական արարքներով, վերջապէս հասնելու համար «յառաջդիմական» ու «պահպանողական», կամ «հայաստանեան» ու «հակահայաստանեան» պիտակումներու: Այս հակամարտութիւնը գաղութային կեանքը պղտորած է գոնէ մինչեւ 1960ականները: Այս մթնոլորտի արձագանգը Հալէպի մէջ հրատարակուող հայ մամուլին առաջնորդող յօդուածներուն մէջ հիմնական տեղ կը գրաւէ (տե՛ս՝ *Եփրատ* (1927-49), *Սուրիա* (1946-60) եւ *Արեւելք* (1946-63) օրաթերթերը): Գաղափարական պայքարը շուտով հասաւ դպրոց, որովհետեւ սփիւռքեան

պայմաններուն մէջ եկեղեցին ու դպրոցը այն երկու հաստատութիւններն են, որով կարելի է զանգուածը կուսակցական հովանիի տակ առնել, ուղղորդել ու շահագործել, անոնցմով մեծնալ:

Թեմական իշխանութիւններու վերահաստատումէն ու Սուրիոյ Հայ Առաքելական Համայնքի երեք թեմերու բաժանումէն անմիջապէս ետք Սուրիոյ հայութեան մէջ գոյութիւն ունեցող գաղափարական տարակարծութիւնները աւելի կը սրեն նկրտումները ու պայքար կ'երթայ ազգային հաստատութիւնները՝ եկեղեցիներն ու դպրոցները կուսակցական տնօրինումին ենթակայ դարձնելու համար: Միջկուսակցական պայքարը ազգային եւ միութենական շրջանակներու մէջ կ'արտայայտուէր տեղական իշխանութիւններու (թաղական խորհուրդ ու հոգաբարձական կազմ) ձեռք ձգելու աշխատանքով, իսկ աւետարանական եւ կաթողիկէ համայնքներուն մէջ կ'արտայայտուէր ազգայնական քարոզչութեամբ, կրթութիւնն ու դպրոցը յարանուանական հովանիէն դուրս բերելու, ազգային դաստիարակութեան աւելի տեղ տալու պահանջքներով:

Այս խմորումները երկփեղկումներու դուռ կը բանան: «Ոչ-յարանուանական» պիտակումով անկախ դպրոց հիմնելու առաջին երկու նախադէպերը ու ազգային վարժարաններու ցանցէն անջատումը կը գտնենք Դամասկոսի մէջ (Ազգային Վարժարանէն անջատուած Միացեալ եւ Զաւարեան վարժարաններ), ապա, 1932էն ետք, ան կը դառնայ ընդհանուր երեւոյթ կարգ մը վայրերու մէջ, մասնաւորաբար՝ աւետարանական եւ ազգային վարժարաններու շրջանակին մէջ: Նպաստընկալ վարժարաններու իրավիճակը ընդվզում կ'առաջացնէ դաշնակցական շրջանակներու մէջ՝ զայն նկատելով հակասահմանադրական եւ միութեան ուղղակի միջամտութիւնը ազգային վարժարաններու գործին: Միւս կողմէ՝ ընդհանրապէս դաշնակցական արեւելումով ազգայնական շարժում մը ծայր կ'առնէ նաեւ աւետարանական համայնքէն ներս՝ կրթութիւնը եկեղեցւոյ հովանիէն դուրս դնելու եւ ազգային դաստիարակութիւն ապահովելու պատճառաբանութեամբ: Այս շարժումը կը տանի բաժանումի: Կը ստեղծուի դաշնակցական հովանաւորութիւնը վայելող դպրոցներու նոր ցանց մը, որուն նիւթական նեցուկ հայթայթելու համար գրեթէ բոլոր բնակավայրերու մէջ կը կազմուին Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի մասնաճիւղեր: Այս դպրոցները մեծ մասով Միացեալ կը կոչուէին ու չէին մտներ ազգային վարժարաններու ցանցին մէջ: Այնպէս կը պատահի, որ փոքրիկ բնակավայրեր յարանուանական երեք վարժարաններու կողքին կ'ունենան չորրորդ մըն ալ: Ասիկա 30-40ականներու պատկերն է սուրիահայ դպրոցին: Ատիկա կը նկատեն նաեւ ֆրանսական իշխանութիւնները ու առարկութիւններ կ'ընեն նոր դպրոց հիմնելու ատեն. «*Հայք քաղաքականութեամբ կը զբաղին, նոյնիսկ դպրոցներէն կը սկսին զբաղիլ*» կ'առարկէ շրջանի ֆրանսացի

իշխանաւորը Դամասկոսի թեմի կաթ. փոխանորդ Եփրեմ սրբազանին՝ Սուէյտայի մէջ հայկական դպրոց բանալու առնչութեամբ: Դամասկոս այցելող Սահակ կաթողիկոս հարկ կը զգայ պաշտօնապէս հերքելու այս ամբաստանութիւնը՝ ֆրանսական պատուիրակ Լաւասթրին, հաստատելով որ «*Մեր ժողովուրդին փոքրիկները իրաւունք ունին սորվելու իրենց մայրենի լեզուն, իրենց մայրենի եկեղեցւոյ կրօնքը՝ ու՛ր որ ալ գտնուին*»[71]: Կաթողիկոսին համար յայտնի էին հայ ներքին կեանքի բոլոր պառակտումները, բայց անոր համար հայ տարագրութեան դպրոց ապահովելը ամէն բանէ վեր կը մնար:

Սուրիահայ կեանքին մէջ կրթականի կողքին յստակ բեւեռացում կ'ապրին մարզական, բարեսիրական, մշակութային բոլոր միութիւնները: Կարելի է ըսել, որ ՀԵԸ, ՀՄՄ, ՀՄԸՄ մարզական երիտասարդական միութեանց, ՀԲԸՄի եւ ՍՕԽի բոլոր մասնաճիւղերու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը պայմանաւորուած էին իրենց պատկանող դպրոցներով: Աւետարանականներն ալ իրենց համայնքի զաւակները պահելու համար զարկ կու տան Ջանից եւ Պատանեաց միութիւններուն, իսկ կաթողիկէները իրենց Ս. Յովսէփ Երիտասարդաց Միութեան մասնաճիւղերուն եւ սկաուտական խումբերուն: Իւրաքանչիւր շրջանակ կ'ունենայ իր մարզական, երիտասարդական եւ մշակութային խումբերը, հրատարակութիւնները. իդէպ, այս շրջանին թափ կ'առնէ դպրոցական պարբերականներու հրատարակութիւնը, կը կազմուին շրջանաւարտից միութիւնները: Դպրոցը բնականաբար կորիզ կը դառնար կուսակցական-գաղափարական-համայնքային շրջանակներու:

1920ականներէն մինչեւ 1946, դպրոցաշինական այս բուռն ընթացքը մասնակի պարագաներու կը խանգարուի տեղ-տեղ: Օրինակներ՝ շարք մը դպրոցներ կը փակուին Դամասկոսի մէջ 1924ին, արաբ ազգայնականներու ապստամբութեան օրերուն, երբ կը տուժեն Քատէմ ու Հարիքա թաղամասերու հայերը. դպրոցներ կը փակուին նոր տեղաշարժի հետեւանքով, ինչպէս Դամասկոսի մօտ Մեզզէի, հիւսիսի շրջաններուն մէջ Թէլ Սիմէնի, Քպըր ըլ-Պիթի, Մումպուճի, Համամի դպրոցները. կարգ մը բնակավայրերու մէջ տեղւոյն վարժարանէն անջատուած դպրոցները չեն կրնար գոյատեւել, ինչպէս Քէօրքիւնէի Միացեալ (1934-39), Այն Արուսի Անդրանիկ Ծառուկեան (1936-37), Տէր Զօրի Վարդանեան (1936-38), Լաթաքիոյ Հայկազեան (1931-32) եւ այլ վարժարաններ: Աւետարանական համայնքի սկսած դպրոցական գործերը չեն յաջողիր Աֆրինի, Լաթաքիոյ, Հասիչէի մէջ եւն.:

Որոշ գիւղերու մէջ հաստատուած դպրոցները նաեւ դրացի բնակավայրերու դպրոցներ էին: Երկու-երեք քլմ. հեռաւորութեամբ գտնուող գիւղերու դպրոցականները կը յաճախէին միեւնոյն դպրոցը: Այդպիսի գիւղեր շատ կային, Ազէզի, Աֆրինի եւ մանաւանդ Քամիշլիի շրջակայքը:

Այդուհանդերձ, այդ տասնամեակներուն եղան մեկուսի ու հեռաւոր վայրեր, ուր հաստատուած հայ ընտանիքներ չկրցան դպրոց ունենալ, ինչպէս Թատմորը, Սալխաթը, Սաֆիթան, Մեշթէլ Հլուն եւն.: Բայց գրեթէ բոլոր վայրերուն մէջ եղան նուիրեալներ, որոնք անձնական նախաձեռնութեամբ հոգացին շրջակայ ընտանիքներու փոքրիկներուն հայերէնի ուսուցման գործը: Այսպէս, Պանիասի հայ գաղութը կը կազմուի 1922ին, երբ կիլիկեան գաղթականներու մեծ թիւ մը կ'իջնէ Լաթաքիա: Գաղութը կապուած է Լաթաքիոյ Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ: Գաղութը ազգային վարժարան մը բանալու փորձ կը կատարէ 1928ին, բայց նիւթական դժուարութիւններ արգելք կ'ըլլան անոր յարատեւութեան[72]: 1953ին հոս կան 30 տուն հայեր. կը յիշուի պատահական կերպով գործող կիրակնօրեայ դպրոց մը[73]: Այս գաղութի փոքրիկներուն համար բարիք մը եղած է հոս հաստատուած ՀԲԸՄի վեթերան անդամ Ժոզէֆ (Յովսէփ) Աքիլեանի եւ իր տիկնոջ ներկայութիւնը: Ան տունէ տուն պտտելով հետեւողական ծրագրով ձրիաբար հայերէն գրել ու կարդալ սորվեցուցած է գաղութի մանուկներուն, որոնց թիւը 100ը անցած է: Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ անոր մասին Յ. Յարութիւնեան. «*Պանիասի մէջ դպրոց եւ եկեղեցի չըլլալուն հետեւանքով ան իր ուսերուն վրայ առած էր հայ մանուկներուն, պարմանիներուն եւ ապա երիտասարդներուն հայերէն սորվեցնելու եւ զանոնք հայկական պատմութեան, եկեղեցիին ծանօթացնելու ծանր պարտականութիւնը: Այս ազգանուէր գործը ան կատարեց շուրջ 25 տարի շարունակ, առանց գանգատելու եւ տրտնջալու: Պանիասի ո՛ր հայը չէ տեսած անոր, հովանոցը բռնած անձրեւին տակ, տունէ տուն պտրտիլը, հայ մանուկին հայերէն դասը սորվեցնելու համար*»[74]:

1946ին, Սուրիոյ անկախացման եւ ներգաղթի տարին, Սուրիոյ ութսուն բնակավայրերու մէջ (գիւղ, արուարձան, թաղամաս) միաժամանակ կը գործէին 124 հայկական վարժարաններ, որոնք ունէին պատկանելիութեան հետեւեալ պատկերը.- ազգային եւ ազգային նպաստընկալ՝ 67, միութենական (միացեալ, Կիլիկեան, Ուսումնասիրաց, Կրթասիրաց, Զաւարեան)՝ 12, կաթողիկէ (ժողովրդապետական, Անարատ Յղութեան, Մխիթարեան, Յիսուս-եան, Ֆրանչիսկեան)՝ 24, աւետարանական՝ 15, աղանդաւորական՝ 2, անհատական՝ 2, խառն՝ 2 (Ալեփփօ Քոլէճ եւ Բեդհեզդա):

Ըստ մակարդակի կային քանի մը անկախ տեսչութիւն ունեցող մանկապարտէզներ, մեծամասնութեամբ նախակրթարաններ էին՝ քառամեայ մանկապարտէզով ու վեցամեայ (հինգամեայ) նախակրթարաններով, կային միջնակարգ բաժին ունեցող դպրոցներ, երկրորդական վարժարաններ, որոնք կեդրոնական դպրոցի իրավիճակ ձեռք բերած էին շրջակայքի նախակրթարաններուն համար: Ալեփփօ Քոլէճը ունէր համալսարանի ֆրէշմէն եւ սոֆոմոր կարգերը[75]:

Առաքելական նպաստընկալ վարժարաններ	67
Միութենական վարժարաններ	12
Կաթողիկէ վարժարաններ	24
Աւետարանական վարժարաններ	15
Աղանդաւորական վարժարաններ	2
Ամիատական վարժարաններ	2
Խառն վարժարաններ	2

Սուրիոյ հայկական վարժարաններու յարանուանական պատկանելիութեան պատկերը

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ալիշան Պայրամեան, *Ալեքսանդրէթի Սանճագի Հարցը եւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը (1936-1939),* Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1998, էջ 21:

[2] Այս շրջանակի առաջին ընդհանուր նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Տիգրան Ճ. Խրլոբեան, *Ոսկեմատեան Հայ Աւետարանական Միութեան, Ա. Հտր.,* Պէյրութ, Տպ. Շնորհօքեան եւ Ա. Տէր-Սահակեան, 1950. նաեւ՝ Գ. Գապպէնճեան, «Սուրիա, Քաղաքական, Կրօնա-Պատմական, Կրթական Եւ Տնտեսական Տեսակէտով», *Տաթեւ Տարեցոյց,* Բ. տարի, Հալէպ, Տպ. Արաքս, Բ. Թօփալեան, 1926, էջ 306:

[3] Սուետիոյ գիւղերու պատմութեան, 1915ի հերոսամարտին, տարագրութեան, Փոր-Սայիտ տեղափոխումին ու տունդարձին մասին կայ լայն գրականութիւն. հոս տե՛ս՝ Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատուռեան, *Յուշամատեան Մուսա Լեռան* համահաւաքը, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1970:

[4] Լաթաքիոյ եւ շրջակայ գիւղերու հին ու նոր շրջանի պատկերի մասին տե՛ս՝ Զաքարիա Վարդապետ, «Լադաքիոյ Հայաբնակ Գիւղօրէից Ստորագրութիւնը Եւ Գիւղացւոց Արդի Վիճակը», *Միօն,* թիւ 7, 1 Յուլիս 1866, էջ 97-103. նաեւ՝ Գրիգոր Տունկեան, *Նիւթեր Լաթաքիոյ եւ Շրջակայքի Հայ Ազգաբնակչութեան Պատմութեան,* Հրատ. Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1983:

[5] Մովսէս Շահպազեան, *Հայ Կամաւորական Շարժումը Առաջին Աշխարհամարտին (1917-1920),* Սուրիա-Քեսապ, 1965. նաեւ՝ Ալպէռ Ս. Թեմիրեան, *Քէսապ (1909-1946),* Պէյրութ, 1956. նաեւ՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապ, Ա. Հտր. (Տեղագրութիւն, Բնակավայրեր, Բնակչութիւն, Պատմութիւն, Տնտեսութիւն),* Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 1995:

[6] Այս եւ վերի երկու շրջանակներու պատմութեան մասին տե՛ս՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը, Պատմազգագրական Ուսումնասիրութիւն,* Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2006:

[7] Անտիոքի եւ վերոյիշեալ հայ շրջանակներու հայ հին գաղթականութեան ու անոր մնացորդացին մասին տե՛ս՝ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Ա. Հտր.*, Գահիրէ, Տպ. Սահակ Մեսրոպ, 1941. *Բ. Հտր.*, Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1955. նաեւ՝ *Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի Նահանգը* Եւ Հայերը, Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1960. նաեւ՝ Կոմմագենացի (Վեր. Եղիա Ս. Քասունի), *Փիլարտոս Հայը,* Հալէպ, Տպ. Գոլէճ,

1930. նաեւ՝ Բակուրան (Վահան Մ. Քիւրքճեան), *Մի Տեսութիւն Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանութեան Վրայ,* Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1959. նաեւ՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1914-1972,* Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1975. նաեւ՝ «Սուրիոյ Եւ Լիբանանի Հայերը», *Հայաստանի Կոչնակ,* 1948, թիւ 29, էջ 677-679. նաեւ՝ Երուանդ Հ. Քասունի, *Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Քաղաքական Հոլովոյթին Մէջ* (1080-1137), Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1974. նոյնէն՝ «Խաչակիրներ Անտիոքի Դիմաց (Էջ Մը Հայ-Խաչակրական Յարաբերութեան Պատմութենէն)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս,* Պէյրութ, 1970, էջ 61-73. նաեւ՝ «ԺԱ. Դարու Անտիոքի Հայ Կառավարիչներ Պեխտ-Խաչատուր Եւ Վասակ Պահլաւունի», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս,* Պէյրութ, 1971, էջ 123-134. նաեւ՝ Չօլաքեան, *Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի*: Այդ շրջանակին, ինչպէս եւ Հալէպի եւ Դամասկոսի հայ գաղութներու նախաեղեռնեան ընդհանուր պատմութեան մասին տե՛ս՝ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց,* Գ. *Հտր.*, Փարիզ, Տպ. Արաքս. նաեւ՝ Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion,* Harvard University Press, 1965. նաեւ՝ Յովհաննէս Թոփուզեան, *Սիրիայի Եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօջախների Պատմութիւն (1841-1946),* Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1986:

[8] Ա. Մ. Արմատունի, «Հայ Կեանքը Ազէզի Մէջ», *Եփրատ Օրաթերթ,* Հալէպ, 10 Օգոստոս 1932. նաեւ՝ Սարգիս Ղազարեան, *Հայկական Փոքր Գաղութներ,* Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1965:

[9] Այս շրջանակի մասին նիւթեր ունին՝ Անստորագիր, «Նորահաստատ Հայ Գիւղ Մը Եւս», *Եփրատ,* 2 Յունիս 1928. նաեւ՝ Խ. Պ. Քարտաշ, «Հայաշէն Գիւղին Անյետաձգելի Հարցը», *Եփրատ,* 22 Սեպտեմբեր 1928. նաեւ՝ Անստորագիր, «Հալէպահայ Տարին 1927-1928, Նորաշէն Գիւղեր», *Սուրիահայ Տարեգիրք, Ա. տարի,* 1929, Պէյրութ, Տպ. Ազդակ, էջ 192. նաեւ՝ Անստորագիր, «Տարագրելոց Խնդիր, Սողուք Սուի Գիւղացիները», *Եփրատ,* 19 Փետրուար 1930. նաեւ՝ Անստորագիր, «Կեանքը Ռիհանիէի մէջ», *Եփրատ,* 31 Յունուար 1931. նաեւ՝ Խրլոբեան, *Ոսկեմատեան, Ա. Հտր.,* էջ 331. նաեւ՝ Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի,* էջ 97-98. նաեւ՝ Պարգեւ Նազարեան, «Հայ Գաղութը՝ Ռիհանիէ», *Գեղարդ Տարեգիրք, Ե. Գիրք,* 1996, Հալէպ, էջ 117-118. նաեւ՝ Լեւոն Նորաշխարհեան, «Նոր Զէյթուն», Գուշագճեան եւ Մատուռեան, էջ 111:

[10] Անստորագիր, «Լաթաքիոյ Հայ Գաղութը», *Սուրիահայ Տարեցոյց,* 1925, Բ. տարի, էջ 217. նաեւ՝ Արշակ Ալպօյաճեան, «Հայ Գաղութներու Ներկայ Կացութիւնը», *Հայաստանի Կոչնակ,* 19 Յունուար 1929, էջ 73:

[11] Ոստայնակ, «Հոմս», *Զարթօնք* (Ալեքսանտրէթ), 1924, թիւ 11. նաեւ՝ Ալպօյաճեան, «Հայ Գաղութներու Ներկայ Կացութիւնը», *Հայաստանի Կոչնակ,* 19 Յունուար 1929, էջ 72-75. նաեւ՝ Բիւզանդ Եղիայեան, «Հայեր Սուրիոյ Եւ Լիբանանի Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ,* 1948, թիւ 31, էջ 72 8-729:

[12] Հիւղաւաններու մէկ պատկերը՝ ըստ Վեր. Շիրաճեանի տեղեկագիրին՝ տե՛ս՝ Թամըս Կրինշիլտս, «Հայ Գաղթականներու Տեղաւորումը Հալէպի Մէջ, 1922-1939», *Գեղարդ Տարեգիրք, Բ. Գիրք,* 1976-1978 միացեալ թիւ, Հալէպ, Տպ. Շարք, էջ 253:

[13] «Փոքր Ասիան Առանց Քրիստոնեայի», *Հայաստանի Կոչնակ,* 20 Յունուար 1923, էջ 79բ:

[14] Կրինշիլտս, էջ 253:

[15] *Եփրատ,* 10 Մայիս 1930:

[16] «Հայ Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ,* 2 Փետրուար 1932, էջ 557:

[17] James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Presented by Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce,*, Uncensored Edition, ed. and with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute, Great Britain, 2000, վաւերագիր թիւ 143, էջ 564-567:

[18] Նոյն, վաւերագիր թիւ 139, էջ 550:

[19] «Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ,* համապատասխանաբար՝ 23 Յունիս 1923, էջ 794բ. 21 Յուլիս 1923, էջ 919բ:

[20] Այս շրջանակի մասին նիւթեր ունին. Թղթակից, «Հայ Կեանքը Դամասկոսի Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ,* 2 Փետրուար 1924, էջ 146. նաեւ՝ Անստորագիր, «Վիճակագրական Տեղեկութիւններ Դամասկոսի Անցեալի Եւ Ներկայի Մասին», *Սուրիահայ Տարեցոյց, Բ. Տարի,* էջ 257. նաեւ՝ «Դամասկոսի Վերջին Դէպքը, Խմբագրական», *Սուրիահայ Մամուլ,* 25 Հոկտեմբեր 1925. նաեւ՝ «Երկու Կարեւոր Փաստաթուղթեր», *Սուրիահայ Մամուլ,* 20 Յունուար 1926. նաեւ՝ Սուրէն Վրդ. Քեմհաճեան, «Դամասկոսի Հայոց Սուրբ Սարգիս Վանքը Եւ Հին Ու Նոր Գաղութը», *Սուրիահայ Տարեգիրք, Ա. Տարի,* էջ 219. նաեւ՝ *Դամասկոսի Միացեալ Վարժարանի Քսանհինգամեայ Յոբելեան* (1929-1954), Հալէպ, 1956, Տպ. Արեւելք. նաեւ՝ P. Pierre Atamian, *Histoire de la Communauté Armenienne de Damas,* Beyrouth, 1964:

[21] Այս մասին կարդալ հատորին մէջ Յ. Պարանի յօդուածը:

[22] Այս շրջանակին մէջ հայերու վերաբնակեցման ու նոր գիւղեր հաստատելու մասին տե՛ս՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Քարէն Եփփէ Հայ Գողգոթային Եւ Վերածնունդին Հետ,* 2001, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, էջ 105-134. նաեւ՝ Ն. Նարկիզեան, «Ազգային Կեանքը Ճարապլուսի Մէջ», *Եփրատ,* 13 Մարտ 1949. նաեւ՝ Անցորդ, «Թէլ Ապիատ», *Արեւելք օրաթերթ,* 20 Մայիս 1947:

[23] *, «Տէր Զօրի Կեանքէն», *Եփրատ,* 1927, թիւ 37. նաեւ՝ Մկրտիչ Թերզեան, «Եկեղեցի Եւ Դպրոց Եփրատի Անապատային Ափերուն Վրայ», *Եփրատ,* 12 Դեկտեմբեր 1931. նաեւ՝ Ղ. Տէր Ղազարեան, «Քրդախօս Հայերու Մէջ», *Նոր Աւետարեր,* 1934, թիւ 10. նաեւ՝ Գրիգոր Մ. Լոյթեան, «Հայերը Հիւսիսային Սուրիոյ Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ,* 5 Սեպտեմբեր 1936, էջ 855. նաեւ՝ Ս. Բախտիկեան, «Հայ Դպրոցը Քամիշլիի Մէջ», *Արեւելք Օրաթերթ,* 25 Մարտ 1947. նաեւ՝ Ճորճ Չամիչեան, «Ճեզիրէի Հայութիւնն Ու Հայ Վարժարանները», *Տեղեկատու Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Սուրիոյ Շրջանակային Յանձնաժողովի, Պրակ Բ-Գ,* Ապրիլ, 1951. նաեւ՝ Անստորագիր, «Կեանքը Քամիշլիի Մէջ», *Արեւելք,* 29 Հոկտեմբեր 1948. նաեւ՝ Պատ. Պարգեւ Օրջանեան, «Քամիշլիի Հայ Աւետ. Համայնքը», *Գեղարդ Տարեգիրք, Բ. Գիրք,* էջ 373:

[24] *Եփրատ,* 9 Նոյեմբեր 1927:

[25] Կիրակոս Գրիգորեանի վկայութիւնը, անգլերէն, մեքենագիր, երկու էջ, *Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Յանձնախումբի Տեղաւորման Յանձնախումբի Թղթապանակ,* անձնական արխիւ:

[26] Նոյն, Հալէպ, 12 Փետրուար [1]930 թուակիր փաստաթուղթ. հայերէն, մեքենագիր, երկու էջ:

[27] Հայ Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբին անդամ եւ Տեղաւորման Յանձնախումբի ատենապետ Վեր. Շիրաճեան մեծ վաստակ ունի

Սուրիոյ մէջ հայ գաղթականները տեղաւորելու գործին մէջ: Ան է փաստօրէն գաղթականները ընդունողը, տեղաւորողը, նպաստներ հայթայթողն ու բաշխողը, բնակավայրերու տեղը որոշողը, գնողը, տուներու կառուցման հսկողը եւն.: Շիրաճեան բոլորին հետ կապուած թղթակցութիւնները, արձանագրութիւնները, պայմանագիրերը, հազարաւոր առանձին նիւթեր հաւաքած է յատուկ թղթապանակներու մէջ իբրեւ Տեղաւորման Յանձնախումբի արխիւ: Մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնեն 1930-1939ականներու այն փաստաթուղթերը, որոնք կապ ունին Սղերդի, Տիգրանակերտի եւ Բալուի կողմէն, յատկապէս Պշերիկէն, այդ տարիներուն գաղթած հայոց:

[28] Նոյն, *Վեր. Ա. Շիրաճեանի 31-3-1930 թուակիր տեղեկագիրը,* անգլերէն, ձեռագիր 11 էջ:

[29] Նոյն:

[30] Օրջանեան, «Քամիշլիի Հայ Աւետ. Համայնքը», էջ 374:

[31] Հայ Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբի Տեղաւորման Յանձնախումբի թղթապանակ, *Վեր. Ա. Շիրաճեանի 31-3-1930 թուակիր տեղեկագիրը,* անգլերէն, ձեռագիր 11 էջ:

[32] Տե՛ս նաեւ՝ Յակոբ Ճղլեան, *Սփուերում Մնացած Կեանք,* Երեւան, 1991:

[33] Նախլէ Ուարտ, *Հատրաթ Անթաքիա Ապր ալ-Ուսուր,* Սան Փաուլօ, 1956, էջ 235-236 (արբ.). նաեւ՝ Պայրամեան, էջ 21. նաեւ՝ Մարտիրոս Գուշագճեան, «Մուսալեռցիք Այնճարի Մէջ»՝ Գուշագճեան եւ Մատուռեան, էջ 498-500:

[34] «Շաբաթական Քրոնիկ», *Հայաստանի Կոչնակ,* 23 Յունիս 1923, էջ 794բ:

[35] «Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ,* 21 Յուլիս 1923, էջ 919բ:

[36] «Հայ Գաղթականութիւնը», *Հայաստանի Կոչնակ,* 14 Ապրիլ 1923, էջ 469ա:

[37] Հաւանաբար նկատի ունի Վաքըֆ գիւղը. Գապագլին նախապէս թրքաբնակ գիւղ էր, ուր յետոյ կու գան հաստատուելու զէյթունցի գաղթականներ. կը կոչուի Նոր Զէյթուն:

[38] «Սուրիահայոց 1923-ի Ամփոփ Վիճակագրութիւնը», *Սուրիահայ Տարեցոյց, 1924, Ա. Տարի,* պատր.՝ Մ. Աճէմեան, Մ. Սիսեռեան, Ե. Ոսկերիչեան, Գահիրէ, Տպ. Զարեհ Պէրպէրեան, 1924, էջ 237-238:

[39] «Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ,* 21 Յուլիս 1923, էջ 919-920:

[40] «Գաղութներ», *Հայաստանի Կոչնակ,* 10 Մարտ 1928, էջ 313բ:

[41] Չօլաքեան, *Քեսապ, Ա. Հտր.*, 119:

[42] «Տեղեկութիւններ Սուրիոյ Հայ Գաղթականութեան Մասին», *Հայաստանի Կոչնակ,* 17 Նոյեմբեր 1923, էջ 1459ա:

[43] «Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ,* 2 Ապրիլ 1921, էջ 486բ. նաեւ՝ Գուշագճեան եւ Մատուռեան, էջ 486ա:

[44] *Ոսկեմատեան, Ա. Հտր.*, էջ 342: Հեղինակը դպրոցները կը վերագրէ ՀԲԸՄի:

[45] Յակոբ Չօլաքեան, *Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան Վարժարանի (1927-2007),* Հալէպ, 2007, էջ 13:

[46] Գուշագճեան եւ Մատուռեան, էջ 486բ:

[47] «Վիճակագրութիւն Ճէպէլ Մուսայի Հայ Գիւղերուն», *Սուրիահայ Տարեցոյց,* Բ. Տարի, էջ 242:

[48] *Նոր Աւետաբեր,* 1929, թիւ 12, էջ 376, թիւ 13, էջ 411-412:

[49] Յ. Կիւրլէքեան, «Պէյլանի Կեանքէն», *Հայաստանի Կոչնակ,* 29 Փետրուար 1936, էջ 207. նաեւ՝ *Նոր Աւետաբեր*, հայատառ, 1931, թիւ 20, էջ 476:

[50] Յ. Կիւրլէքեան, «Պէյլան Աւանը», *Հայաստանի Կոչնակ,* 16 Մարտ 1935, էջ 254:

[51] «Հայ Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 23 Օգոստոս 1930, էջ 1083ա. նաեւ՝ Մ. Պէյլէրեան, «Կեանքը Սուետիոյ Լեռնաշխարհին Մէջ», *Սուրիահայ Մամուլ*, 6, 11 եւ 13 Նոյեմբեր 1925:

[52] Մ. Արամայիս, «Հայ Կեանքը Դամասկոսի Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 10 Նոյեմբեր 1923, էջ 1431. նաեւ՝ Սիրական Օրջանեան, «Տպաւորութիւններ Դամասկոսի Վրանաքաղաքի Այցելութենէն», *Սուրիահայ Մամուլ*, 3 Յուլիս 1925. նաեւ՝ Անստորագիր, «Վիճակագրական Ծանօթութիւններ Դամասկոսի Անցեալի եւ Ներկայի Կեանքէն», *Սուրիահայ Տարեցոյց*, Բ. տարի, 1925, էջ 254-255. նաեւ՝ Գապպէնճեան, էջ 256. նաեւ՝ Անստորագիր, «Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայոց Վիճակագրութիւնը», *Սուրիական Ալպոմ*, Գ. Տարի, 1929, էջ 110:

[53] Չօլաքեան, *Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան*, էջ 11-20:

[54] Նոյն, էջ 14-15:

[55] Չօլաքեան, *Քեսապ, Ա. Հտր.*, էջ 245:

[56] Լեւոն Յ. Լեւոնեան (1884-1943) աւարտած է Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ Քոլէճը: Ձինադադարէն ետք կը դառնայ Այնթապ, ուր կը վերակազմէ Ուսումնասիրաց Երիտասարդական Ընկերակցութիւնը (հիմնուած 1905ին), որ Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կորիզներէն, իսկ ինք զինուորական ղեկավարներէն մէկը կ'ըլլայ: 1922էն ետք Հալէպի մէջ վերակազմուած Ուսումնասիրաց Ընկերակցութեան նախագահն է, իսկ 1925էն ետք Ուսումնասիրաց Վարժարաններու տէրն ու տնօրէնը: Լեւոնեանի գլխաւորած գործը առաջին իսկ օրէն կ'ունենայ հակառակորդներ: 1943 սպանուած կը գտնուի իր դպրոցին մէջ: Արամ Շորվօղլեան այսպէս կը գրէ. «*Տարիներ եւրք, Էմմանուէլ Եկեղեցւոյ մէջ, Ուսումնասիրացի դէմ նախ պաղութիւն, ապա հալածանք սկսաւ: Ուսումնասիրացի հետ վէճին արմատները գուցէ հինէն, Այնթապի Ա. եւ Բ. Եկեղեցիներու միջեւ եղած հարցերուն կապուած էին*» (Արամ Շորվօղլեան, «Կիսադարեան Յուշեր Հայ Աւետարանական Կեանքէ», *Ջանասէր*, 1974, թիւ 17-24, էջ 380):

[57] Միութեան ու անոր դպրոցական ցանցին մասին տե՛ս՝ *Սիրել եւ Ծառայել (Լեւոն Յ. Լեւոնեան, Մշակը եւ Իր Հունձքը)*, Խմբ.՝ Լեւոն Վարդան, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1960, 112 էջ:

[58] Անարատ Յղութեան Քերց Սուրիոյ դպրոցներուն մասին տե՛ս՝ Յովհաննէս Արք. Նազլեան, *Պատմական Տեսութիւն Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու Միաբանութեան*, Պէյրութ, Կաթողիկէ Տպարան, 1948:

[59] Սուրիոյ հայ աւետարանական համայնքներու մասին տե՛ս՝ Խրլոբեան, *Ոսկեմատեան*:

[60] Յակոբ Չօլաքեան, «Ալեփփօ Գոլէճ», *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք*, Ե. Տարի, Հալէպ, 1996, էջ 356-364:

[61] «Միացում Երկու Եկեղեցիներու», *Ջանասէր*, ԻԵ. Տարի, 15 Յուլիս 1962, էջ 212:

[62] Այդ մասին կը պատմեն Քեսապի աւետարանական եկեղեցիներու եւ Հալէպի Սթասիոնին թղթակցութիւնները (Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապ, Գ. Հտր.*, «Ազգայնական Շարժումը Հայ Աւետարանական Համայնքին Մէջ» հրապարակումներու բաժինը, էջ 411-461):

[63] Վարդան Վ. Թէքէեան, «Նոր Թեմեր Ու Նոր Վիճակաւորներ», *Աւետիք*, 1954, թիւ 11-12, էջ 186:

[64] «Թեմերէ եւ Այլ Լուրեր», *Աւետիք*, 1943, թիւ 5-8, էջ 47. նաեւ նոյն՝ 1954, թիւ 11-12, էջ 186:

[65] Տքթ. Յակոբ Թօփճեան, «Հայութիւնը Սիւրիոյ Մէջ, Բ.», *Հայաստանի Կոչնակ*, 14 Յուլիս 1928, էջ 874բ:

[66] «Գաղութներ», էջ 313բ:

[67] *Տաթեւ Տարեգիրք*, Ե. Տարի, Հալէպ, Տպ. Արաքս, 1929, էջ 388:

[68] «Հայ Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 2 Մայիս 1931, էջ 572ա:

[69] Չօլաքեան, *Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան*, էջ 124-125:

[70] Վարդան Եպս. Տեմիրճեան, *Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեան, Ա. Հրր.*, էջ 327-328. նաեւ՝ *Հասկ*, 1939, թիւ 11-է-թ, էջ 175:

[71] Անստորագիր, «Դամասկոսի Թեմի Գործերը», *Հասկ*, 1934, Հոկտեմբեր, էջ 82բ:

[72] Պ. Չպուքճեան, «Ալաւիթ Պետութեան Հայերը», *Սուրիահայ Տարեգիրք*, Ա. Տարի, էջ 139:

[73] «Լրատու Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու», *Ջանասէր*, ԺԶ. Տարի, 1 Փետրուար 1953, էջ 94:

[74] *Խօսնակ*, Պէյրութ, 1960, Գ. Տարի, պրակ Զ. (Ի.), էջ 197:

[75] Ցանկը պատրաստուած է յետ մեր երկամեայ ուսումնասիրութեան, ուր տպագիր, արխիւային եւ դաշտային նիւթերու հիման վրայ շարադրած ենք բնակավայրերու եւ այնտեղ գործած դպրոցներու նկարագրութիւնը: 1946էն առաջ նման ամբողջական ցանկի մը չենք հանդիպած:

The Settlement of the Survivors from the Genocide in Syria and the Organization of the Syrian-Armenian Education and School Network (1918-1946)

(Summary)

Hagop Cholakian
hagopcholakian@hotmail.com

After WWI Armenian refugees settled in Syria in four stages: a) after the departure of the Ottoman armies, Armenians returned to their native areas which fell within the borders of Syria. Thirty-two Armenian localities were thus revived, including Aleppo and Damascus; b) after the retreat of the French forces from Cilicia, Aintab and Ourfa, a new outflow took place, and these refugees generally settled in the western areas of Syria; c) between 1927 and 1932 a new wave of refugees from the areas of Diarbakir and Bitlis (mainly Kurdish speaking) settled in Ras Ul Ayn, Hasake, and the vicinity; d) with the ceding of Alexandretta to Turkey a new wave of refugees poured into Latakia, Aleppo, Damascus and Lebanon. The repatriation of 1946-47 was followed by a flow from rural to urban areas, to Lebanon and abroad.

The paper covers the conditions during the establishment of these settlements intertwined with the evolution of the Syrian Armenian schools until the late 1940s. The article analyses the nature of these schools, their educational level, their founding organizations/institutions, the denominational communities sponsoring them, their networking, the jurisdiction they were put under, the development of secondary schools and the contribution they made to the Armenian community of Syria.

ՍՈՒՐԻՈՅ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐԸ (Ակնարկ)

Նորա Արիսեան
noraarissiandeputy@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Սուրիահայ պատմագրութեան մէջ, ընդհանրապէս հայոց մասնակցութիւնը Սուրիոյ խորհրդարանական կեանքին եւ անոր պատմութիւնը բովանդակալից կերպով չեն լուսաբանուած: Թէ՛ հայագիտութիւնը, թէ՛ Միջին Արեւելքի եւ ընդհանրապէս հայկական մամուլը շատ քիչ անդրադարձած են սուրիահայ երեսփոխաններուն:

Սոյն աշխատութիւնը կը միտի համառօտակի ծանօթացնել 1928-2011 շրջանի տարբեր հանգրուաններուն պաշտօնավարած սուրիահայ 21 երեսփոխաններու ծաւալած գործունէութիւնը խորհրդարանական կեանքէն ներս[1]:

1920ականներուն հիմնուեցաւ Սուրիոյ խորհրդարանը՝ «Հիմնա-դիր Խորհուրդ» անունով[2]: Անոր պարտականութիւնն էր մշակել երկրին սահմանադրութիւնը: Սահմանադրութեան ծնունդէն ետք, 10 եւ 24 Ապրիլ 1928ին տեղի կ'ունենան խորհրդարանական ընտրութիւններ, որոնց յաջողութիւն կ'արձանագրեն Ազգային Միասնութիւնը եւ այլ ազգայնական թեկնածուներ:

«Հիմնադիր Խորհուրդ»ին մաս կը կազմէին չորս հայ երեսփոխաններ.- Հալէպէն՝ Նիկոլա Ճանճի (Ճանճիկեան)[3], Ֆաթհալլա Ասիուն[4] (փոխնախագահ) եւ Միհրան Բիւզանդեան[5], իսկ Ալեքսանտրէթէն՝ Մովսէս Տէր Գալուստեան[6]:

9 Յունիս 1928ին տեղի կ'ունենայ խորհրդարանի անդրանիկ նիստը, զոր կը նախագահէ ժողովականներու երիցագոյն անդամ Մոհամմէտ Ատանալին: Իրեն կ'աջակցին կրտսերագոյն անդամներ՝ Սաիտ ալ Ղազին եւ Ճանճին:

Հիմնադիր Խորհուրդի այս անդրանիկ նիստին կ'ընտրուի նաեւ խորհրդարանին դիւանը, հետեւեալ կազմով.- Հաշէմ ալ Աթասի (նախագահ), Ֆաուզի ալ Ղազի (43 ձայն) եւ Ֆաթհալլա Ասիուն (37 ձայն) (փոխնախագահներ):

Նոյն այս նիստին, խորհրդարանի դիտորդներ կ'ընտրուին Սաատալլա ալ Ժապրին (57 ձայն), Ճանճին (52 ձայն) եւ Ֆախրի ալ Պարուտին (49 ձայն): 67 անդամներէ բաղկացած այս խորհուր-դին գլխաւոր յառաջադրանքը կ'ըլլայ Սուրիոյ սահմանադրութիւնը մշակող Սահմանադիր Յանձնաժողովի մը յառաջացումը:

27 անդամներէ բաղկացած «Սահմանադիր Յանձնաժողով»ը կ'ընտրուի Իպրահիմ Հանանոյի նախագահութեամբ: Յանձնաժողովին

մաս կը կազմեն հայ երեսփոխաններ՝ Տէր Գալուստեան եւ Բիւզանդեան[7]: Վերջինս անդամ կ'ընտրուի 11 անդամներէ բաղկացած քուէախոյզ յանձնաժողովին եւս:

Այդ նիստին, ծայր կ'առնէ խորհրդարանի երդման բանաձեւի քննարկումը, ուր հայ երեսփոխաններ՝ Ճանճի եւ Բիւզանդեան, կարծիք կը յայտնեն բնագրի փոփոխութեան եւ բանաձեւին շուրջ:

13րդ նիստին, 7 Օգոստոս 1928ին, տեղի կ'ունենայ սահմանադրութեան նախագիծի տաք քննարկումը, մանաւանդ որ Սուրիան բաժնուած էր ինքնկառավարուող աշխարհագրական շրջաններու եւ պայքար կը մղուէր անջատողականութեան դէմ ու կը վճռուէր Սուրիոյ միասնակա՞ն թէ՞ դաշնակցային պետութեան կարգավի-ճակը[8]: Այլոց շարքին ելոյթ կ'ունենայ նաեւ Ճանճի, որ իրաւաբա-նական տեսակէտեր պարզելէ ետք, կ'անդրադառնայ նախագահի իրաւասութիւններուն ու ժամկէտին, գործադիր մարմնի իրաւասու-թիւններուն եւ կրօնական փոքրամասնութիւններու հարցին:

Միւս կողմէ, Ալեքսանտրէթի երեսփոխանները իրենց ելոյթներով համաձայն կը գտնուին Սուրիոյ միասնականութեան, պայմանաւ որ Ալեքսանտրէթը պահպանէ իր իրաւասութիւնները:

Սուրիոյ 1932ի խորհրդարանին մաս կը կազմեն չորս հայ երեսփոխաններ՝ Տէր Գալուստեան (կ'ընտրուի դիտորդ, աւելի ուշ՝ Ներքին Հարցերու Յանձնաժողովի անդամ), Ճանճի, Հանրի Հընտիէ[9] եւ Հրաչ Փափազեան[10] (կ'ընտրուի Գիւղատնտեսական Յանձնաժողովի, իսկ երկրորդ նստաշրջանի 4րդ նիստին՝ 16 Մայիս 1933ին, Արդարադատութեան Յանձնաժողովի անդամ): 29 Հոկտ. 1932ի նիստին, փոխնախագահները կը փոխարինուին Հանրի Հընտիէով եւ Ֆարէս ալ Զըղպիով:

1937ի Սուրիոյ խորհրդարանին մաս կը կազմէին հինգ հայ երեսփոխաններ՝ Ճանճի, Ասիուն, Հրանդ Սիւլահեան[11], Պետրոս Միլլէթպաշեան[12] եւ Տէր Գալուստեան:

Այս խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանի 20 Հոկտեմբեր 1937ի երկրորդ նիստին, Սիւլահեան մեծամասնութեամբ կ'ընտրուի Ազգային Տնտեսութեան Յանձնաժողովի անդամ, իսկ Տէր Գալուստեան եւ Միլլէթպաշեան՝ Արդարադատութեան Յանձնաժողովի անդամներ:

Միլլէթպաշեան աշխուժ գործունէութիւն կը ծաւալէ խորհրդա-րանին մէջ: 1937ին ընթացող նիստերուն ատենագրութեանց մէջ իյայտ կու գան անոր ներկայացուցած տեղեկագիրերը: Ակներեւ է նաեւ Սիւլահեանի աշխուժ մասնակցութիւնը զանազան օրէնքներու մշակման, մանաւանդ՝ Արդարադատութեան Յանձնաժողովի պարտքերու օրէնքի նախագիծին առնչութեամբ:

Այս խորհրդարանի երրորդ նստաշրջանին, 22 Մարտ 1938ին, խորհրդարանի նախագահ Ֆարէս Խուրի կը հաղորդէ երեսփոխան

Միլլէթպաշեանի մահուան լուրը, կը յիշէ անոր բարեմասնութիւնները իբրեւ ազնիւ եւ յարգարժան անհատականութիւն եւ բարձր գիտակցութեան տէր անձնաւորութիւն, ու ներկաները կը հրաւիրէ մէկ վայրկեան յոտնկայս լռութեամբ յարգելու յիշատակը հանգուցեալին:

Նոյն նստաշրջանի 24րդ նիստին, 31 Մայիս 1938ին, Սիլաահեան տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ, ուր սուրիական կառավարութիւնը կը նմանցնէ նորածինի, որ կարիքը ունի խնամքի: Ան իր ելոյթին մէջ կոչ կ'ուղղէ խորհրդարանականներուն՝ հեռու մնալու բանավէճերէ եւ տարակարծութիւններէ, որպէս ազգի ներկայացուցիչներ: Ընդգծելով որ ներկաներուն միակ նպատակը խաղաղութեան հասնիլն է, ան իր գործակիցները կը հրաւիրէ լրջութեան եւ համագործակցութեան: Առ ի պատասխան, նախագահը շնորհակալութիւն կը յայտնէ նման ազնիւ մօտեցումին:

Չորրորդ նստաշրջանի անդրանիկ նիստին, 19 Նոյեմբեր 1938ին, երեսփոխաններ կ'ընտրուին Սիլաահեան, Արտաշէս Պօղիկեան[13] եւ Մովսէս Տէր Գալուստեան:

1938ի խորհրդարանական նսատշրջանին, երբ խորհրդարանի նախագահն էր Ֆարէս Խուրի, Սիլաահեան կ'ընտրուի Ազգային Տնտեսութեան Յանձնաժողովի անդամ, Տէր Գալուստեան՝ Արդարադատութեան եւ Սահմանադրութեան Յանձնաժողովի, Պօղիկեան՝ Բողոքագիրերու եւ Ֆինանսական Օրէնքներու Յանձնաժողովներու անդամ:

Խորհրդարանի հինգերորդ նիստին, 10 Դեկտեմբեր 1938ին, Կրթութեան Հարցերու նախարարին ներկայութեամբ, կ'ընթերցուի Պօղիկեանի ներկայացուցած տեղեկագիրը՝ կրթութեան մակարդակի բարելաւման ու մանաւանդ անձնական դպրոցներու հոգատարութեան պակասի մասին: Նախարարը կը գնահատէ Պօղիկեանի տեսակէտերը եւ պաշտպանած նպատակը:

Պօղիկեանի երկրորդ տեղեկագիրը կը վերլուծէ ուսուցիչներու կարգի բարձրացման հարցը: Նկատի ունենալով իրաւազրկուած ուսուցիչներուն պարագաները, Պօղիկեան օրինագիծ մը կը ներ-կայացնէ խորհրդարանին, որ իր կարգին կը փոխանցէ Կրթու-թեան Յանձնաժողովին: Պէտք է նշել որ Պօղիկեան այլ բնագա-ւառներու հարցերով եւս առաջարակներ ներկայացուցած է, ինչ-պէս՝ Հալէպի բնակչութեան ջուր մատակարարելու, թոշակի ժամա-նակաշրջանի, առեւտուրի եւ անշարժ գոյքերու իրաւական հարցե-րու շուրջ եւն., որոնք ընդունուած են եւ համապատասխան օրէնքներով սահմանուած:

Հայ երկու երեսփոխանները կը մասնակցին նաեւ շարք մը օրէնքներու նախագիծերու քուէարկութեան, օրինակ՝ անոնք կողմ կը քուէարկեն երկրի ճանապարհները ցանցաւորելու օրէնքին, Ազգային Տնտեսութեան Նախարարութեան պիւտճէի օրէնքի նախագիծին, ինչպէս նաեւ

գիւղատնտեսական հաստոցներու տէրերուն իրաւունքներու եւ ճանապարհներու եւ հորերու վերանորոգման նիւթական վարկի յատկացումներու շուրջ առաջարկուած նախագիծերուն:

Խորհրդարանի ատենագրական արձանագրութիւններէն կը պարզուի, թէ Պօղիկեան եւ միւս հայ երեսփոխանները գործօն մասնակցութիւն կը բերեն զանազան օրինագիծերու մշակումին, Սուրիոյ Հանրապետութեան պիւտճէի քննարկումներուն:

1943ին կը կազմուի նոր խորհրդարանը: 17 Օգոստոս 1943ի ընտրութիւններուն խորհրդարանի անդամ կը դառնան Նազարէթ Եագուպեան[14] (հայ առաքելական, Դամասկոս), Մովսէս Սալաթ-եան[15] (հայ առաքելական, Հալէպ) Փափազեան (հայ առաքելական, Հալէպ) եւ Ասիուն (հայ կաթողիկէ, Հալէպ): Սուրիոյ խորհրդարանի պատմութեան մէջ առաջին անգամ է որ Սուրիոյ խորհրդարանին մաս կը կազմէ դամասկահայութեան ներկայացուցիչ մը:

14 եւ 29 Օգոստոս 1945ի նիստերուն Եագուպեան կ'ընտրուի Վերաքննիչ Յանձնախումբի եւ Ազգային Տնտեսութեան Յանձնաժո-ղովի անդամ, Սալաթեան եւ Ասիուն՝ Դատական Յանձնախումբի անդամներ: Վերջինս՝ նաեւ Սահմանադրական Յանձնաժողովի նախագահ, Ազգային Պաշտպանութեան Յանձնաժողովի, իսկ Փափազեան՝ Արտաքին Յանձնաժողովի եւ Վերաքննիչ Յանձնաժողովի անդամ:

3 Դեկտեմբեր 1946ին Տիգրան Չրաճեան[16] կ'ընտրուի որպէս Հալէպի երեսփոխան:

31 Մարտ 1947ին, երկամսեայ տեւողութեամբ, մինչեւ 31 Մայիս 1947, Սալաթեան կ'ընտրուի Ֆինանսական Օրէնքներու Յանձնաժողովի անդամ, Եագուպեան՝ Վերաքննիչ Յանձնաժողովի, իսկ Փափազեան՝ Արտաքին Յանձնաժողովի:

1947ի Խորհրդարանի նստաշրջանը առաջինն է անկախութենէն ետք, որուն կ'ընտրուին չորս հայ երեսփոխաններ՝ 1.- Ֆրէտ Արսլանեան[17], (հայ առաքելական, Դամասկոս. ան մաս կը կազմէ Արտաքին Հարցերու Յանձնաժողովին, ապա՝ Սահմանադրական Յանձնաժողովին, հուսկ՝ Դատական Յանձնաժողովին), 2.- Ապտալլահ Ֆաթթալ[18] (հայ կաթողիկէ, Հալէպ. ան մաս կը կազմէ Վերաքննիչ Յանձնաժողովին[19], ապա՝ Դատական Յանձնաժողովին), 3.- Լուիս Հընտիէ (հայ կաթողիկէ, Հալէպ. ան մաս կը կազմէ Ֆինանսական Յանձնաժողովին), 4.- Տիգրան Չրաճեան (Հալէպ, չներկայացուած փոքրամասնութիւններ. ան մաս կը կազմէ Ազգային Տնտեսութեան Յանձնաժողովին):

Նոր խորհրդարանի առաջին նիստը կը գումարուի 27 Սեպտեմ-բեր 1947ին: Երկրի անկախութեան այս հանգրուանին, կը կազմուի Հիմնադիր Ժողովը, որ կը գործէ 12 Դեկտեմբեր 1949-2 Դեկտեմ-բեր 1951 շրջանին եւ կը յառաջացնէ նոր սահամադրութիւն:

1949ի խորհրդարանի 114 անդամներէն երկուքը հայեր էին՝ Ասիուն եւ Չրաճեան: Վերջինս կ'ընտրուի Սահմանադրական Յանձնաժողովի անդամ: Կարծէք թէ կը կրճատուի հայ երեսփոխաններու թիւը Սուրիոյ խորհրդարանին մէջ: Արդարեւ, այդուհետեւ երկու կամ նուազ հայ դէմքեր կ'ընտրուին եւ անդամ կը դառնան Սուրիոյ խորհրդարանին:

Վեցերորդ նստաշրջանի՝ 1953-54ին հայ երեսփոխան կ'ընտրուի Գրիգոր Էպլիղաթեան[20] (Հալէպ, ոչ-իսլամ անդամ): Ան անդամ կը դառնայ Ֆինանսական Օրէնքներու Յանձնաժողովին:

1961ին կը կազմուի Հիմնադիր Երեսփոխանական նոր Խորհուրդ: Այս նստաշրջանին կը մշակուին շարք մը օրէնքներ՝ քաղա-քացիութեան, թոշակի, ազգային զինանշանի, հիմնի եւն...: Հայ երեսփոխաններէն Էպլիղաթեան կը դառնայ Կրթութեան Յանձա-ժողովի, ապա Վաքֆի Յանձնաժողովի, հուսկ՝ Սահմանադրու-թեան Ընդհանուր Յանձնաժողովի, իսկ Արամ (Իպրահիմ) Գարա-մանուկեան[21]՝ Ազգային Պաշտպանութեան Յանձնաժողովի անդամ:

1971-73 գործած Ժողովուրդի Խորհուրդ նշանակովի խորհուրդին երեսփոխաններ կը նշանակուին Էպլիղաթեան եւ Ռուբէն Տիրարեան[22]: Անոնք անդամ կը դառնան Դաստիարկչական Յանձնաժողովին:

1973ի եւ 1977ի խորհրդարանի անդամ ընտրուած Հալէպէն Լեւոն Ղազալ[23] կը դառնայ Արտաքին Հարցերու Յանձնաժողովի, ապա նաեւ՝ Դաստիարակչական Յանձնաժողովի անդամ:

1977-94 շրջանին յաջորդական 8 նստաշրջաններու երեսփոխանական խորհուրդին անդամ կ'ընտրուի Էպլիղաթեան, որ կ'ընտրուի "Ժողովուրդի այլ կարգեր" ոլորտէն: Ան կը դառնայ Դաստիարակչական Յանձնաժողովի, Սահմանադրական եւ Օրէնսդրութեան Յանձնաժողովներուն անդամ:

1994-2002 շրջանին, յաջորդական 2 նստաշրջանի խորհրդարանի անդամ կ'ընտրուի Սիմոն Իպրահիմ Լիպարեան[24] (բանուորներու եւ գիւղացիներու ոլորտէն): Ան անդամ կը դառնայ Ծրագրաւորման եւ Արտադրութեան Յանձնաժողովին:

2003-11՝ դարձեալ երկու նստաշրջանի խորհրդարանի անդամ կը դառնայ Սիւնպուլ Սիւնպուլեան[25] ("Ժողովուրդի այլ կարգեր" ո-լորտէն): Ան անդամ կը դառնայ Սահմանադրական եւ Օրէնս-դրութեան Յանձնաժողովին ապա՝ Վերաքննիչ Յանձնաժողովին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կը տեսնենք որ սուրիահայութիւնը Սուրիոյ խորհրդարանին մէջ, սկիզբէն եւեթ ներկայացուած է գրեթէ միշտ: Անցնող շուրջ հարիւր տարիներու Սուրիոյ խորհրդարանի անդամակազմին մէջ հայ ներկայացուցչութեան թիւը տարուբերած է հինգի եւ մէկի միջեւ, բացի մէկ նստաշրջանէ: Ուշագրաւ է նաեւ այն որ հայ երեսփոխանները միշտ ալ

մաս կազմած են խորհրդարանական այլեւայլ յանձնաժողովներու՝ այդպէսով եւս գործօն եւ ակնառու մասնակցութիւն բերելով երկրին օրէնսդրական զարգացման:

Համառօտ աղիւսակ սուրիահայ երեսփոխաններու[26]

Տարի	Անուններ	Ընդհանուր թիւ
1928	Նիկոլա Ճանճի (Ճանճիկեան), Ֆաթհալլա Ասիուն, Միհրան Բիւզանդեան, Մովսէս Տէր Գալուստեան	69
1932-33	Տէր Գալուստեան, Ճանճի, Հանրի Հընտիէ, Հրաչ Փափազեան	
1936-39	Ճանճի, Ասիուն, Հրանդ Սիւլահեան, Պետրոս Միլլէթպաշեան, Տէր Գալուստեան	85
1938	Արտաշէս Պօղիկեան	
1943	Նազարէթ Եագուպեան, Մովսէս Սալաթեան, Փափազեան, Ասիուն	121
1946	Տիգրան Չրաճեան	87
1947	Ֆրէտ Արսլանեան, Ապտալլահ Ֆաթթալ, Լուիս Հընտիէ, Տիգրան Չրաճեան	140
1949-51	Ասիուն, Չրաճեան	114
1953-54	Գրիգոր Էպլիղաթեան, Չրաճեան	133
1960	Էպլիղաթեան	200 (սուրիացի) + 400 (եգիպտացի)
1961-63	Էպլիղաթեան, Արամ Գարամանուկեան	172 (Հիմնադիր Ժողով)
1965-66	-------	
1971	Էպլիղաթեան, Ռուբէն Տիրարեան	173 (Նշանակովի Ժողով)
1973-77	Լեւոն Ղազալ	197
1977-81	Էպլիղաթեան	196
1981-85	Էպլիղաթեան	195
1986-90	Էպլիղաթեան	194
1990-94	Էպլիղաթեան	247
1994-98	Սիմոն Իպրահիմ	250
1998-02	Սիմոն Իպրահիմ	250
2003-07	Սիւնպուլ Սիւնպուլեան	250
2007-11	Սիւնպուլ Սիւնպուլեան	250

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Սուրիոյ խորհրդարանին մէջ հայ երեսփոխաններու պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար մեզի հիմք ծառայած է Սուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան խորհրդարանի արխիւը, որ կը պարունակէ խորհրդարանական նիստերու արձանագրութիւնները, պաշտօնական շրջաբերականները, խորհրդարանական ատենագրութիւնները, խորհրդարանին յղուած բողոքագիրերը եւ այլ փաստաթուղթեր: Օգտուած ենք նաեւ մեր՝ *Հայ Երեսփոխանները Սուրիոյ Խորհրդարանէն Ներս 1928-2011*, արաբերէն հատորէն, (Դամասկոս, 2011), ինչպէս եւ *Գեղարդ, Սուրիահայ Տարեգիրք, Ե. Գիրք*էն (Հալէպ, 1996): Այս բոլորին միջոցով կարելի կ'ըլլայ լուսաբանել սուրիահայերու մասնակցութիւնը Սուրիոյ քաղաքական կեանքին՝ խորհրդարանի ոլորտին մէջ:

[2] Սուրիոյ օրէնսդիր խորհրդարանը ունեցած է տարբեր անուններ՝ տարբեր ժամանակահատուածներու: Այսպէս, Թշնամի Գրաւեալ Տարածքներու Վարչութեան (1917-20), ինչպէս եւ Սուրիոյ Արաբ Թագաւորութեան շրջաններուն (1920)՝ Սուրիոյ Ազգային Համագումար, Ֆրանսական Հոգատարութեան շրջանին (1922-30)՝ նախ կոչուած է Հիմնադիր Խորհուրդ (1923-25), ապա՝ Հիմնադիր Ժողով (1924-30), Սուրիոյ Հանրապետութեան շրջանին (1930-58)՝ Ներկայացուցիչներու Խորհուրդ (1932-33), Երեսփոխաններու Պալատ (1932-46), Ներկայացուցիչներու Տուն (1947-49), Հիմնադիր Ժողով (1949-51), Երեսփոխաններու Պալատ (1953-58), Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան շրջանին (1958-61)՝ Երեսփոխաններու Պալատ (1958-60): Իսկ Սուրիոյ Արաբ Հանրապետութեան շրջանին (1961էն իվեր)՝ Երեսփոխաններու Պալատ (1961-63), Ազգային Յեղափոխական Խորհուրդ (1965-66), Ժողովրդային Խորհուրդ (1971էն իվեր) https://en.wikipedia.org/wiki/People%27s_Council_of_Syria (մատչում՝ 1 Նոյեմբեր 2017):

[3] Նիկոլա Ճանճի Հալէպի մէջ եղած է խմբագիր, շինարարութեան հաշուապահութեան պետական պաշտօնեայ: 1928ին, կը հրաժարի այդ պաշտօնէն եւ ստանալով ձայներու մեծամասնութիւնը, կը դառնայ երեսփոխան՝ Հիմնադիր Խորհուրդին:

[4] Ֆաթհալլա Ասիուն ունեցած է քաղաքական բեղուն գործունէութիւն: Ան անդամ էր ֆրանսական խառն դատարանի կազմին: Իպրահիմ Հանանօ Ասիունի պաշտպանութեան ճառը լսելէ ետք, կ'առաջարկէ որ թեկնածութիւնը դնէ 1928ի Հիմնադիր Ժողովին: Այսպէս, Ասիուն կը հրաժարի իրաւաբանութենէն եւ կ'անցնի քաղաքական ասպարէզ: Ան, Հիմնադիր Ժողովի անդրանիկ նիստին կ'ընտրուի փոխնախագահ: Ասիուն Հալէպի երեսփոխան կը վերընտրուի 1936ին, 1943ին եւ 1949ին: 1950ին կը դառնայ Հալէպի փաստաբաններու սենտիքայի նախագահ: Ասիուն, իր քաղաքական ասպարէզի տարբեր ժամանակաշրջաններուն եղած է Հանրային Գործոց, Հաղորդակցութեան, Առողջապահութեան եւ Արդիւնաբերութեան նախարար: Ան իր ծառայութիւններուն համար, սուրիական կառավարութեան կողմէ արժանացած է Սուրիական Արժանեաց Շքանշանին, մանաւանդ՝ Եփրատի ջուրը Հալէպ հասցնելու եւ գործածելի դարձնելու ծրագրին համար:

[5] Միհրան Բիւզանդեանի մասին կան սակաւ տեղեկութիւններ: Ան ծնած է Հալէպ, 1895ին, աւարտած Հալէպի Ֆրանսական Քոլէժը, ապա աշխատած Օսմանեան Դրամատան մէջ, հուսկ՝ զբաղած առեւտրական գործով:

[6] Մովսէս Տէր Գալուստեան ֆրանսական իշխանութեանց ցանկութեամբ կ'ընտրուի երեսփոխան՝ Իսքենտէրունի Սանճաքի հայութիւնը ներկայացնելու համար սուրիական խորհրդարանին մէջ: Աւելի ետք, ան կը հաստատուի Լիբանան, դառնալով նոյնպէս Լիբանանի խորհրդարանի անդամ: Տէր Գալուստեանի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Աշոտ Ներսիսեան, *Մովսէս Տէր Գալուստեան. Կեանքը Եւ Գործունէութիւնը*, Ապրող Հերոսներ Մատենաշար Թիւ 5, Երեւան, Էդիթ Պրինտ, 2011:

[7] Յատկանշական է որ Տէր Գալուստեան եւ Հանանօ կը ստանան հաւասար քուէներ՝ 57ական ձայն:

[8] Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն անմիջապէս ետք, Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութեան տակ անցած աշխարհագրական Սուրիան սկզբնական հանգրուանին բաժնուած էր հինգ շրջաններու՝ Լիբանանի, Դամասկոսի, Հալէպի, Ալաուիթներու եւ Ճեպէլ Տրուզի: Աւելի ետք կը յառաջանան Ալեքսանտրէթի շրջանի պատկանելիութեան բարդութիւնները:

[9] Հընտիէ (Պալապանեան) ծնած է Հալէպ, հայ կաթողիկէ ընտանիքէ: Հընտիէ երեսփոխանական ներկայացուցիչն էր հայ կաթողիկէ համայնքին: Ան 1936ին, կը նշանակուի Ելեւմուտքի նախարար:

[10] Ազգային գործիչ Հրաչ Փափազեան Հալէպի մէջ ազգային բեղուն կեանք ունեցած է, մաս կազմելով ազգային զանազան մարմիններու: Երեսփոխան ընտրուած է 1932ի եւ 1943ի խորհրդարաններուն:

[11] Հրանդ Սիւլահեան ծնած է Այնթապ: 1939ին, ընտանեօք կը փոխադրուի Ամերիկա, ուր կը մահանայ 1949ին:

[12] Պետրոս Միլլէթպաշեանի պապենական մականունն է Միրիճանեան: Ծնած է 1891ին, Արաբկիր: Անդամ էր Հալէպի Ազգային Քաղաքական Ժողովին: Անոր խորհրդարանական գործունէութիւնը կարճատեւ կ'ըլլայ, մահուան պատճառով:

[13] 28 Յունիս 1938 թուակիր նախագահական թիւ 580 հրամանագիրով, նախագահ Հաշէմ ալ Աթասի Հայ Առաքելական Համայնքի երեսփոխան կը հաստատէ Պօղիկեանը՝ հանգուցեալ Պետրոս Միլլէթպաշեանի փոխարէն: Պօղիկեան 1920-36՝ քաղաքական գործունէութիւն ծաւալած է Սուրիոյ ազգային շարժումի ղեկավար Իպրահիմ Հանանոյի հետ, եւ ժողովրդային քուէարկութեամբ երեսփոխան ընտրուած 1937ին: Սուրիական մամուլը զայն անուանած է «Իպրահիմ Հանանոյի աջ բազուկը»: Պօղիկեան մահացած է 1954ին:

[14] Եագուպեան ծնած է Մարաշ, 1885ին: Պղինձի, փայտի եւ այլ նիւթերու առեւտուրէն ետք, Դամասկոսի մէջ, 1925էն ետք կ'անցնի շինարարական նիւթերու առեւտուրին եւ 1930ին կ'անցնի նաեւ շինարարութեան: Բազմաթիւ մզկիթներ կը կառուցէ Դամասկոսի մէջ, ինչպէս նաեւ Երկրագործութեան Նախարարութեան եւ Արդարադատութեան շէնքերը, Սամիրամիս պանդոկը եւն.:

[15] Ծնած է Մարաշ, 1895ին: Պաշտօնավարած է Օսմանեան Ֆինանսներու Նախարարութեան մէջ, ապա զինուորագրուած օսմանեան բանակին: 1922ին

կը հաստատուի Սուրիա, կը պաշտօնավարէ պետական մատակարարման վերահսկումի գրասենեակներուն մէջ: Սալաթեան 1964ին կը ներգաղթէ Խ. Հայաստան, ուր կը մահանայ 1975ին:

[16] Ծնած է 1894ին, տիգրանակերտցի ծնողքէ: Չրաճեան կը պատկանի Հայ Աւետարանական Համայնքին: Մինչեւ խորհրդարանի անդամ ընտրուիլը կը զբաղէր դեղագործութեամբ: Չրաճեան կը մահանայ 1959ին:

[17] Ծնած է Այնթապ, 1912ին: Աւարտած է Դամասկոսի Իրաւաբանական Հիմնարկը: Ան մահացաւ 2001ին Դամասկոս:

[18] Ծնած է Հալէպ, 1890ին: 1913ին կ'աւարտէ Պոլսոյ իրաւաբանական կաճառը: 1919ին կը վերահաստատուի Հալէպ, 1923ին կը նշանակուի Իտլիպի ընդհանուր դատախազ: Կը ստանձնէ դատական բարձր պաշտօններ Դամասկոսի մէջ: Կը մահանայ 1953ին:

[19] Կը դառնայ Յանձնաժողովին նախագահը:

[20] Ծնած է 1924ին, օսմանեան նշանաւոր դատաւոր Մատթէոս Էպլիղաթեանի ընտանիքին մէջ: Հեռակայ կարգով աւարտած է Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի իրաւաբանական Կաճառը 1947ին: 1948ին կը նշանակուի հաշտարար դատաւոր Լաթաքիոյ, Քեսապի եւ Քասթալի: 1971-73՝ անդամ էր Սուրիոյ նոր սահմանադրութեան մշակման յանձնախումբին: Կը մահանայ Հալէպ, 2010ին:

[21] Ծնած է Այնթապ, 1910ին: Հիմնադիրներէն է Սուրիոյ յետ-անկախութեան բանակին: 1932ին կը միանայ Դամասկոսի Զինուորական Կաճառին, զոր կ'աւարտէ 1934ին: Կը մահանայ Նիւ Եորք, 1996ին:

[22] Ծնած է Արաբկիր, 1928ին: Ընտանեօք տեղափոխուած է Հալէպ 1930ին: Եղած է հայերէն լեզուի ուսուցիչ եւ Հալէպի Կիլիկեան Վարժարանի տնօրէն: Անդամ էր 1971ին Սուրիոյ նոր սահմանադրութիւնը մշակող յանձնախումբին:

[23] Ծնած է Հալէպ, 1915ին, սասուցնի ծնողքէ: Սկզբնական տարիներուն պաշտօնավարած է Երկաթուղագիծի Ընկերութեան մէջ: 1967ին կը նշանակուի Հայրենիքի Պաշտպանութեան Յանձնաժողովի անդամ:

[24] Ծնած է Հալէպ, 1947ին: 1974ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ Հալէպի Համալսարանի մեքենական ճարտարապետութեան ճիւղէն:

[25] Ծնած է Հալէպ, 1965ին: Աւարտած է Հալէպի Համալսարանի Իրաւաբանական Կաճառը:

[26] نورا اريسيان, *النواب الارمن في المجالس النيابية السورية 1928-2011*, ص.323-326:

The Armenian Members of the Syrian Parliament

(Summary)

Dr. Nora Arissian
noraarissiandeputy@gmail.com

In order to have a better view of Syrian Armenian history, one should look at the careers of Syrian-Armenian MPs and their input to the Syrian parliament.

No such research has been conducted, except for the author's groundbreaking book on the subject. All that exists is bits and pieces of biographic notes published in Armenian newspapers on occasion.

The paper is based on thorough research of the registers and archives of the Syrian parliament from 1928 to 2011 and the above-mentioned book.

Alongside biographic highlights, the paper discusses the contribution of the Syrian Armenian MPs to diverse parliamentary committees and their stance concerning Syrian socio-economic and cultural affairs and policies. These are brought to life from the speeches and letters of the Armenian MPs.

COLPORTEURS DU KOMINTERN: TRAJECTOIRES COMMUNISTES ARMÉNIENNES EN SYRIE MANDATAIRE

Taline Ter Minassian
talintermi@hotmail.com

RÉSUMÉ

Mes premiers travaux ont porté sur la politique soviétique au Moyen-Orient et l'instrumentalisation des minorités. La conférence organisée par l'université Haygazian m'incite à revenir sur le rôle des Arméniens dans la Syrie de la période mandataire et les canaux multiples de la politique soviétique (diplomatie, Komintern, Arménie soviétique, HOG, rapatriements etc...) à cet égard. A propos de la minorité arménienne, les autorités mandataires françaises signalaient par exemple en 1934 que *'les Syriens et les Libanais font encore aux Arméniens le reproche d'avoir amené chez eux le communisme. Il est exact que cette doctrine, qui n'a trouvé aucun accès dans les milieux chrétiens ou musulmans des Etats sous mandat, a des adeptes agissants dans les communautés arméniennes».* Dans quelle mesure, les minorités et les Arméniens en particulier, ont elles joué un rôle spécifique dans la formation et le développement du parti communiste syro-libanais? Comment ce 'syndrôme minoritaire' a-t-il été corrigé par le mot d'ordre en faveur de l'arabisation du parti à partir des années 1930? Quelle a été l'importance de la nébuleuse pro-soviétique au moment du rapatriement des Arméniens de Syrie à la fin de la seconde guerre mondiale? Quelle fut la relation particulière entre les Arméniens de Syrie et l'Arménie soviétique? Avec le groupe *Spartak,* nous remonterons aux origines arméniennes du mouvement communiste syro-libanais en interrogeant en particulier le matériau que constituent les mémoires d'Artin Madoyan et de Hagop Ter-Petrossian (membre du bureau politique du parti communiste syro-libanais de 1929 à 1934) interviewé à Erevan en 1991 au moment où son propre fils, Levon Ter-Petrossian, devenait le premier président de l'Arménie indépendante.

Le colloque de l'université Haigazian m'a donné l'occasion de reprendre et de réévaluer le dossier que j'avais tenté d'ouvrir, il y a exactement vingt ans, dans le cadre de ma thèse.[1] Les Arméniens de Syrie n'ont certes pas été massivement des 'colporteurs du Komintern'[2] mais les trajectoires des communistes arméniens dans la Syrie mandataire évoquent un chapitre particulier d'une histoire transnationale relativement méconnue. La politique soviétique à l'égard des Arméniens de Syrie est un objet complexe, observable selon le point de vue de Moscou, siège des instances centrales du

communisme international - le Komintern - ou de Erevan où œuvre, entre autres instances, le HOG.[3] Cette politique fut-elle 'planifiée' par Moscou? Ou fut-elle au contraire le fruit de mouvements spontanément favorables à Moscou parmi les populations minoritaires de Syrie, et plus particulièrement parmi les Arméniens? Voici une page de l'histoire des relations entre marxisme et monde musulman[4] à laquelle j'ai tenté d'apporter ma contribution. Fin connaisseur des mouvements communistes au Moyen-Orient, Maxime Rodinson qui se défiait des lectures complotistes[5] (et notamment du fameux 'complot de Moscou') sans pour autant négliger la lourdeur de l'appareil à l'époque stalinienne, dressait au début des années 1970 un simple constat. Souvent, l'attirance pour les mouvements communistes du Moyen-Orient a été le fruit d'une inclination spontanée parmi les minoritaires. Et il faisait également valoir que sûrement, les archives de Moscou apporteraient un jour des réponses décisives à cette question. C'est ce que j'ai tenté de vérifier en 1991-1993 lorsque, profitant de l'effondrement de l'URSS, je me précipitais aux archives des Instituts du Marxisme-Léninisne de Moscou et de Erevan. Sous cette appellation encore en cours à l'époque, ces instituts abritaient en fait les archives du parti communiste de l'Union Soviétique, l'organisme tentaculaire de l'Etat-parti. A Moscou, j'ai donc eu l'occasion de travailler dans les archives du Komintern tandis qu'à Erevan, j'ai pu consulter quantité de papiers, d'autobiographies et de mémoires de communistes arméniens de Syrie et du Liban, notamment le manuscrit original en arménien des mémoires de Artin (Haroutioun) Madoyan. Ces fameuses archives soviétiques consultées à Moscou et à Erevan ont été le principal apport de ma thèse. Ce qu'elles recelaient sur ce sujet 'pointu' n'a pas été fondamentalement de nature à remettre en cause l'analyse lucide et informée de Maxime Rodinson sur le rôle complexe des minorités dans les différentes étapes de la formation du parti communiste de Syrie et du Liban. Plus difficile encore fut l'adaptation aux mots d'ordres changeants du Komintern à l'époque stalinienne à travers la bouche d'un leader controversé, d'ailleurs lui-même un minoritaire d'origine kurde, Khâled Bekdâsh. La période envisagée - les années du mandat français - permet de mettre en lumière les hésitations et les atermoiements d'une politique soviétique qui n'a été ni constante, ni monolithique au cours des années 1920 et 1930. A milieu des années 1940, lorsque l'URSS finalement put disposer de représentations diplomatiques au moment où se profilait l'indépendance de la Syrie et du Liban, la politique extérieure soviétique a trouvé auprès des Arméniens de Syrie - en majorité des réfugiés du génocide ayant fait souche - une capacité d'audience considérable. Il s'agira alors du 'retour' dans la mère patrie, l'Arménie soviétique, et du *nerkaght*. Je tenterais brièvement d'évoquer dans ce cadre contextuel quelques-unes des trajectoires des communistes arméniens dans la Syrie

mandataire en tenant compte de publications plus récentes[6] dont je n'avais pu disposer au moment de la parution de mon livre en 1997.

MINORITÉS ET MOUVEMENT COMMUNISTE AU MOYEN-ORIENT: PROBLÉMATIQUE GÉNÉRALE

On aborde ici les pages héroïques des débuts du mouvement communiste moyen-oriental, celle où les minoritaires jouèrent un rôle décisif d'impulsion, aspect amplement mis en valeur par l'historiographie arménienne soviétique, dans le livre de Topouzian[7] publié à Erevan en 1968. Cette date n'est d'ailleurs pas fortuite, c'est précisément à cette période que Moscou s'engage dans le soutien de l'extrême-gauche palestinienne et commence aussi, par cet intermédiaire, à investir le terrain de la 'gauche' arménienne, notamment au Liban. La préhistoire du mouvement communiste (qu'il faut d'ailleurs rechercher au Liban plutôt qu'en Syrie) et le rôle qu'y jouèrent les Arméniens s'expliquent de façon rationnelle: réfugiés, les Arméniens sont soumis à un contexte social de pauvreté et de survie dans des camps en voie de pérennisation. Au contexte social, s'ajoute le contexte politique du mandat français, vécu quotidiennement comme un régime arbitraire, impérialiste et colonial. Rappelons brièvement les chiffres de cette population arménienne parvenue en Syrie par les routes de la déportation et du génocide,[8] pour certains d'entre eux par la volonté même de Cemal, le 'pacha des Arméniens', dont le plan de royaume arabe détermina même l'idée d'instrumentaliser la population arménienne.[9] Avant la première guerre mondiale, il y aurait eu 20 000 Arméniens dans les provinces syriennes de l'Empire ottoman. Principaux refuges pour les rescapés du génocide, la Syrie et le Liban accueillent près de 150,000 Arméniens après 1915. Les colonies les plus importantes se trouvent à Alep (48,000 Arméniens), Beyrouth (30,000), Damas (12,000) sans compter Djebel Moussah, Kessab, Alexandrette, Zahléh, Homs, Tripoli... et les quelques 10,000 réfugiés encore répartis entre les camps et les orphelinats. Regroupés dans les camps de Beyrouth (environ 22,000), Alep (12-15,000), Damas (8-10,000), les réfugiés arméniens dans les nouveaux territoires sous mandat français subissent une condition misérable, terreau même de la contestation sociale. Pour eux, peu de travail, sauf dans la construction des routes... beaucoup d'Arméniens étaient ainsi employés au cassage et au transport des pierres. Certains parvenaient à louer des logements mais beaucoup d'autres demeuraient sous les tentes ou s'entassaient dans des abris de fortune. Selon l'historiographie soviétique qui n'est peut-être pas la source la plus fiable sur ce point, cette condition précaire du réfugié arménien contraint à habiter le camp, puis le bidonville, a perduré jusqu'aux années 1960.[10] Si ce contexte social a pu favoriser l'apparition de groupuscules communistes parmi les minoritaires et, en particulier parmi les Arméniens,

l'existence de l'Arménie soviétique pose dès les années 1920, la question des relations avec l'URSS dans des termes plus spécifiques. L'histoire du parti communiste de Syrie et du Liban et le rôle de premier plan joué par plusieurs personnalités arméniennes, posent plusieurs questions. Dans le contexte mandataire, alors même que les partis communistes sont contraints au statut d'illégalité, comment le parti communiste de Syrie, du Liban, puis le parti communiste syro-libanais se rattachent-ils aux réseaux du communisme international? Les relations avec le Komintern à Moscou étaient-elles directes ou non? Quel fut le rôle exact à cet égard du parti communiste français? Enfin comment mesurer l'impact de ces partis communistes, marqués par l'impulsion minoritaire, avec leur environnement majoritairement arabe et musulman? Au-delà du discours idéologique communiste qui prétend invariablement s'adresser aux 'masses arabes' dont les aspirations territoriales ont été démenties par l'administration française et la fin du rêve de la 'Grande Syrie', quel a été le rôle exact des minorités? Ces dernières ne sont elles pas au centre de la formation historique de ces partis et de ces 'réseaux' qui jusqu'à Moscou ont formé l'armature de la politique soviétique au Moyen-Orient?

DU GROUPE *SPARTAK* À LA FONDATION DU PARTI COMMUNISTE SYRO-LIBANAIS: LE 'SYNDROME MINORITAIRE' DU COMMUNISME SYRIEN

Première tentative pour dépasser les cadres nationaux et confessionnels, l'apparition des premiers groupes communistes au Liban[11] d'abord, en Syrie ensuite, semble le fruit des aspirations de certains 'minoritaires', soucieux d'affirmer leur sentiment de solidarité avec la masse des travailleurs syriens. Ces avancées sont l'œuvre de groupuscules, du moins durant les années 1920 et semblent révélatrices de la vocation 'internationaliste' des minorités. C'est ce que souligne l'historiographie arménienne soviétique,[12] soucieuse de mettre en évidence un synchronisme avec les débuts du mouvement syndical. La préhistoire ou plutôt le récit de la 'double fondation' du parti communiste de Syrie et du Liban, est à chercher au Liban: toutes les sources, mémoires de militants ou rapports de renseignement du Haut-Commissariat, mentionnent une ligue communiste intitulée *Spartak* fondée par deux Arméniens: Artin (Haroutioun) Madoyan et Haïgazoun Boyadjian. Fondé en 1923, les origines immédiates du groupe remonte à l'année précédente, 1922, année de la formation à Beyrouth de l'Union sociale-démocrate des Etudiants hintchaks dont le secrétaire était Madoyan. En 1923, cette Union a disparu pour laisser la place à l'organisation communiste *Spartak*, implantée à Beyrouth mais disposant de quelques filiales dans les territoires sous mandat français, notamment à Zahlé, Alep, Djebel Moussa et Alexandrette. Cette 'préhistoire', notamment la connexion avec l'association étudiante hintchak est confirmée

par les mémoires de Madoyan, conservées dans les archives du parti communiste à Erevan et, plus tard, publiées en arabe. Madoyan détient en effet un rôle central dans la préhistoire du mouvement communiste et peut paraître à juste titre comme l'un des fondateurs, si ce n'est le fondateur du parti communiste syro-libanais. Au moment de la fondation de Spartak, il était âgé d'une vingtaine d'années. Etudiant en médecine, il fréquente l'université Saint-Joseph de Beyrouth, tandis que Haïgazoun Boyadjian (né à Sis dans la région d'Adana en 1904) a entrepris des études d'odontologie à Zahléh. Outre leur commune orientation médicale, les deux fondateurs ont des origines géographiques communes: la Cilicie. En effet, Madoyan, fils d'un cordonnier arménien réfugié est également natif d'Adana.[13]

Comprenant une quinzaine de membres à Beyrouth au milieu des années 1920, *Spartak* semble avoir existé jusqu'à la fondation du parti communiste syro-libanais en 1931. Du moins, un rapport de la Sûreté Générale indique-t-il, en 1929, la liste de ses membres les plus indésirables dans les territoires sous mandat français.[14] Menant une propagande très active auprès de la communauté arménienne contre les dachnaks et les ramgavars qui attendant tout du soutien français, ils s'isolent et s'opposent aux ressortissants des pays d'accueil qui les reçoivent eux-mêmes avec une grande méfiance. En effet, le groupe *Spartak* prétend étendre son activisme en milieu arabe. Ainsi, selon l'une de ses proclamations, *'l'unique voie de la sécurité nationale et de la prospérité des Arméniens du Liban, de la Syrie et de tous les pays arabes, est celle de l'unité de la lutte avec les peuples arabes qui se sont dressés contre l'impérialisme pour leur libération et leur indépendance'*.[15] Bien entendu, cette légitime ambition de pénétrer dans les masses arabes est sans commune mesure avec les forces et les moyens réels dont dispose la jeune organisation communiste. Des contacts sont effectivement attestés avec l'Arménie Soviétique et avec le PCF mais le manque de moyens matériels explique la difficulté de maintenir un organe de presse permanent. Le premier journal communiste arménien, né probablement dans la mouvance de *Spartak* apparaît au Liban sous le titre *Nor Paros* mais seuls les deux premiers numéros de cette publication dirigée par Madoyan furent publiés. Une seconde tentative pour fonder un organe de presse permanent eut lieu en janvier 1927 mais ne fut pas davantage couronnée de succès: le journal *Spartak* est en effet imprimé à Alep dans une imprimerie secrète chez Stepan Kavadjian. Il faut préciser qu'à cette époque Madoyan, Boyadjian et Bedros Bardizbanian sont en résidence forcée à Raqqa près de Deir Zor, sur les lieux mêmes de l'holocauste arménien dont ils sont des rescapés. C'est de Raqqa qu'ils publient et expédient *Spartak* dans toutes les villes de Syrie et du Liban avant d'être de nouveau arrêtés et assignés à résidence à Atmos près de Lattaquié, dans le Djebel Alaouite. Journal illégal, soumis à des poursuites et

de sévères mesures d'interdiction, le journal *Spartak* ne parvint pas non plus à dépasser le deuxième numéro. Les difficultés auxquelles se heurtèrent ces internationalistes convaincus multipliant ces tentatives infructueuses d'agit-prop auprès des populations arabes, furent nombreuses. Placés sous l'étroite surveillance des autorités policières françaises, les leaders fondateurs de *Spartak* passèrent le plus clair de leur temps à être arrêtés ou assignés à résidence dans des régions qui furent aussi celles de la de déportation des Arméniens en Syrie. Il reste que dans le contexte minoritaire, cette volonté d'aller vers les masses arabes constitue un phénomène original.

La révolte du Djebel Druze et les événements de 1925-27 constitue néanmoins un tournant dont témoigne l'autobiographie de Boyadjian conservées dans les archives du parti communiste en Arménie.[16] Boyadjian rappelle qu' *'en 1925, commença la révolution anti-impérialiste syrienne contre les Français. Je revins à Beyrouth où j'ai organisé un comité de travailleurs communistes. Ce comité diffusait la propagande parmi les masses arabes musulmanes contre les soldats français et nous faisions des meetings etc... mais je fus arrêté avec d'autres membres et jeté en prison. 14 mois plus tard, grâce à l'aide du PCF, nous fûmes tous libérés. A la fin de l'année 1926, je me rendis à Damas et commençais mon travail qui consistait à organiser des groupes communistes parmi les Arabes. Je suis resté à Damas jusqu'en 1931 où je parvins à organiser plusieurs groupes communistes'*. Plusieurs détails concernant la période des années 1920, méritent en effet d'être retenus des souvenirs de Boyadjian. Les rapports privilégiés avec le PCF sont typiques des formations communistes nées dans l'Empire colonial français. Mais le comité central du groupe *Spartak* s'est attaché sous la houlette de Madoyan à devenir aussi vers 1925, dans le contexte de la révolte du Djebel druze, une organisation directement affiliée au Komintern. Les instructions du Komintern adressées aux groupes communistes de Syrie et du Liban sont d'ailleurs significatives de ce contexte: elles encouragent le travail 'illégal' et la 'conspiration' révolutionnaire et recommandent des tactiques différentes selon les régions des territoires sous mandat français. Ainsi, au Liban, considéré comme un pays avancé, le Komintern recommande le mot d'ordre de 'Guerre au féodalisme!' qui, selon les experts moscovites, ne manquera pas de dresser les paysans et les ouvriers contre les notables et les grands propriétaires. En revanche, en Syrie, dans les régions où la structure traditionnelle, clanique et 'féodale' du pouvoir politique a une forte emprise, comme dans le Djebel Druze, par exemple, le Komintern recommande de *'se garder d'attaquer le système féodal, encore trop fortement établi dans ce pays'* et recommande aux communistes arméniens de *'faire vibrer la corde nationaliste pour surexciter la haine contre l'étranger'*. Le Komintern recommande par ailleurs l'embauche en Syrie et au Liban d'ouvriers arabes venant d'Egypte car ils sont

de bons propagandistes ainsi que la mise en œuvre d'une tactique révolutionnaire qui consiste à former un petit noyau bien instruit plutôt que de multiplier les adhérents. En ce qui concerne les revendications à inscrire au programme communiste, Moscou donne les indications suivantes: élection au suffrage universel d'une assemblée représentative, égalité des deux sexes, droit de vote pour les femmes, liberté absolue de la presse, abolition des biens Waqfs et de la dîme et annulation des dettes des ouvriers et des paysans. On le voit, ce programme de revendications démocratiques, dépassait largement le cadre étroit de la communauté arménienne et nécessitait une ouverture plus large du côté des Arabes. Le premier groupe communiste arabe fera son apparition non en Syrie, mais à Beyrouth, le 27 octobre 1924, lors d'une réunion rassemblant Youssef Yazbek, Farid Dehmen, Elias Gacha Amine, Boutros Hachemine et Fouad Chemali celui qui deviendra, de 1928 à 1933, le secrétaire général du parti communiste syro-libanais et le plus solide garant son 'arabisme'. Finalement, il semble que ce soit la fusion du Parti Populaire Libanais (fondé en 1924) et de *Spartak* en une seule organisation, directement affiliée au Komintern, qui donnera naissance au parti communiste syro-libanais. Bien entendu, l'origine en grande partie minoritaire du mouvement communiste en Syrie et au Liban, le rôle de premier plan joué par des Arméniens comme Artin Madoyan, Haïgazoun Boyadjian et plus tard Hagop Ter-Petrossian - le père de Levon Ter-Petrossian - natif lui aussi de Cilicie, restera aux yeux des dirigeants communistes de Moscou, un péché originel, un 'syndrôme minoritaire' que la politique en faveur de l'arabisation - application locale du mot d'ordre en faveur de 'l'enracinement' - tentera d'effacer au cours des années 1930. Néanmoins ces Arméniens fondateurs à qui leur origine interdira parfois d'occuper des fonctions de premier plan au sein du parti communiste syro-libanais ont donné une impulsion initiale qu'il faut de souligner même si Artin Madoyan, est passé plus tard à la postérité comme étant l'un des dirigeants célèbres du parti communiste libanais. Enfin, il faut rappeler à propos du parti communiste syrien[17] que c'est Haïgazoun Boyadjian qui y introduisit fortuitement en 1930, un jeune étudiant de Damas, âgé de 18 ans: Bekdâsh. Minoritaire, d'origine kurde,[18] ce dernier était appelé à devenir le leader stalinien du parti communiste syrien. On sait par ailleurs que son ascension - début 1931, il est déjà le secrétaire de la cellule de Damas - s'est réalisée grâce à l'entremise d'Artin Madoyan, qui, six mois à peine après son adhésion, l'aurait fait nommer au comité central du parti. En 1936, Bekdâsh de retour de Moscou faisait expulser Fouad Chemali et devenait premier secrétaire du parti communiste syrien. Il faut enfin souligner, même si cet aspect ne peut être développé dans le cadre de cet article, le rôle des Juifs d'Europe et de Russie dans les origines, certes confuses, du mouvement communiste en Syrie et au Liban. Joseph Berger, émissaire du parti

communiste de Palestine et du Komintern, a joué entre Paris et Moscou, Jérusalem et Beyrouth un rôle d'intermédiaire tout comme Wolf Averbach ou encore Joseph Rosenthal qui représentaient le premier noyau du mouvement communiste égyptien. Ainsi, les réseaux minoritaires, principalement parmi les Juifs et les Arméniens, ont-ils joué un rôle d'impulsion essentiel dans la formation des partis communistes du Moyen-Orient.

L'ARABISATION, UN REMÈDE À L'ATAVISME MINORITAIRE DU COMMUNISME SYRIEN?

Si l'on peut décrire le 'syndrome minoritaire' comme la maladie infantile du communisme au Moyen-Orient, la nécessité vitale de sortir du carcan formé par ces mêmes minorités s'est fait sentir dans l'évolution des mots d'ordre du parti communiste syro-libanais officiellement affilié au Komintern en 1928. Au Moyen-Orient, l'injonction formulée par le Komintern de 'l'enracinement' ou de 'l'indigénisation' des partis communistes, prit la forme du slogan en faveur de 'l'arabisation'. A cet égard, 1933 est une 'année-tournant'. Contre le fascisme qui monte en Europe avec l'arrivée d'Hitler au pouvoir, Staline fait adopter par le Komintern la tactique d'un 'Front uni', substitué au mot d'ordre 'classe contre classe'. En 1935, cette tactique prendra le nom de 'Front Populaire'. L'année 1933 constitue également un tournant décisif dans l'histoire du parti communiste syro-libanais. C'est en effet à partir de cette date que le parti semble plus étroitement lié aux dirigeants moscovites et qu'il commence à entreprendre une réforme intérieure qui a précisément pour but 'd'arabiser' le parti, d'étendre son influence aux 'masses' et par là, de pallier les défauts inhérents à ses origines minoritaires. En décembre 1933, Bekdâsh partit suivre un cursus à l'Université Communiste des Travailleurs d'Orient (KUTV) sur la recommandation de Madoyan. Quelques mois plus tard, il est nommé (en 1934) représentant permanent des partis communistes du Moyen-Orient au Komintern. Sur place, pendant son absence qui durera jusqu'en 1937, c'est encore une fois Madoyan qui assure l'intérim dans la direction du parti communiste syrien. A son retour, il reprend la tête du parti dont la nouvelle direction (Madoyan, Rafiq Rida, Nicolas Chaoui, Farajallal el-Helou) a été formée pour sa quasi-totalité à Moscou. A l'exception de Madoyan, l'initiateur arménien non arabophone, la nouvelle direction du parti ne comporte plus de minoritaires: Hagop Ter-Petrossian lui-même ne fait plus partie du Bureau politique du parti à partir de 1934. L'orientation du parti communiste syro-libanais vers les masses, signifiait-t-elle l'abandon de toute politique 'minoritaire'? Il semble que la nouvelle fonction de Bekdâsh à la tête du parti communiste syrien corresponde clairement à la nouvelle orientation du Komintern. Dès août 1933, ce dernier aurait pris un certain nombre de

décisions importantes concernant la direction du parti communiste syrien et ses méthodes de propagande. Désormais, le comité central du parti doit être transféré de Beyrouth à Damas et comporter une majorité d'Arabes. De plus, la propagande écrite devra être rédigée en arabe et refléter le sentiment national arabe, une précision importante quand par exemple, Hagop Ter-Petrossian témoignait personnellement que le français était la seule langue commune des militants du parti communiste syrien. A Beyrouth, le Haut-Commissaire, Damien de Martel, jugea sur la foi de ses services de renseignement que ces changements devraient *'entraîner des conséquences importantes car jusqu'ici les doctrines communistes ne sont pas développées parmi les éléments arabes. Quelques chefs nationalistes ont pu être parfois en coquetterie avec la IIIe Internationale dans laquelle ils ont vu un allié éventuel mais jusqu'ici les Arabes, aussi bien chrétiens que musulmans, ont été réfractaires au parti communiste et à ses disciplines. Beaucoup plus perméables se sont trouvés être les Arméniens de Syrie et du Liban et les Juifs de Palestine. Les uns comme les autres savent se soumettre à une discipline de parti et des liens étroits unissent beaucoup d'entre eux à leurs compatriotes de l'URSS. Grâce à ces circonstances, le communisme est parvenu à constituer parmi les Arméniens et les Juifs des noyaux agissants et de strict obédience'*.[19] Dans ces conditions, comment furent reçues les instructions visant à l'arabisation du parti? En octobre 1933, une réunion rassemblant tous les délégués communistes de toutes les villes de Syrie et du Liban eut lieu afin d'informer l'ensemble des militants des nouvelles décisions prises par le Komintern. Selon le rapport du Haut-Commissaire, cette réunion fut houleuse: les nouvelles directives auraient suscité de vives oppositions contre Moscou notamment de la part des militants et des cadres non arabes, juifs ou arméniens, tels que Nehman Listvinsky, Zadik Dadourian et Hagop Ter-Petrossian. Cependant, lorsqu'en octobre 1991, j'interrogeais Hagop Ter-Petrossian[20] sur cette question de l'arabisation du parti communiste syrien durant les années 1930, il exprima un point de vue tout à fait différent. S'il reconnaissait volontiers que *'ce sont les Arméniens qui ont fondé le parti communiste syrien'*, il affirmait en revanche n'avoir jamais pris de position hostile à l'arabisation du parti *'tout comme l'ensemble des communistes arméniens à cette époque'* me confiait-il. Lors de ce même entretien à Erevan, il me disait que cette réputation d'Arménien 'anti arabe' lui avait été attribuée ultérieurement, pour des raisons politiques. De même, une grande partie des militants arméniens furent accusés d'appartenir à l'opposition hostile à l'arabisation à cause de leurs liens particuliers avec l'Arménie Soviétique. En tout cas, on peut supposer que l'arabisation fournit un prétexte local aux purges effectuées au sein de l'appareil dirigeant du parti. Certes Hagop Ter-Petrossian est membre du comité central en 1933, mais il affirme avoir été

éloigné du Bureau politique en 1934. Précisons que fin 1933, trois des huit membres du nouveau comité central étaient encore des Arméniens: Artin Madoyan, Ohannes Aghbachian et Hagop Ter-Petrossian. Malgré la nouvelle tactique expérimentée par le Komintern et la volonté d'étendre sa propagande parmi les Arabes, le parti tout comme ses organisations satellites continuèrent cependant à recruter en milieu minoritaire: les comités de Beyrouth et de Damas du Secours Rouge par exemple comportent encore en 1934 une majorité d'Arméniens.[21] Ainsi, Damien de Martel pouvait-il conclure à propos du parti communiste syrien et de ses organisations satellites: *'malgré la prépondérance donnée aux Arabes dans le comité central (du Secours Rouge), les Arméniens continuent de jouer un rôle des plus actifs au sein des organisations communistes ou assimilées. Cette participation constitue l'un des principaux motifs des rivalités ardentes qui divisent la communauté arménienne'*.

Finalement, ce trait était appelé à perdurer jusqu'au *nerkaght* de 1946-1947: ces deux vagues cumulées des rapatriements vers l'Arménie Soviétique qui succèdent aux vagues d'émigration de l'entre-deux-guerres à l'époque du HOG[22] (Hayastani Oknoutian Gomidé) ont abouti à l'émigration en Arménie Soviétique depuis la Syrie et le Liban de 32,519 Arméniens. Ainsi, il n'est pas absurde d'affirmer que c'est surtout le *nerkaght* qui a remédié le plus efficacement au syndrome minoritaire du parti communiste syrien. Car s'il est vrai que de nombreux rapatriés étaient simplement des 'patriotes', les membres arméniens du parti communiste syro-libanais furent bien sûr au premier rang des rapatriés. Il faut ainsi rappeler le rôle des organisations satellites du parti communiste, spécialement vouées à travailler la communauté arménienne et en particulier celui du HOG. En posant le pouvoir soviétique en tant que seul pouvoir légitime en Arménie, par opposition au *'régime criminel des dachnaks',* en sollicitant le réflexe patriotique de la diaspora, le HOG devient de 1921 à 1937, date de sa dissolution dans le tourbillon des purges staliniennes, l'instrument efficace de la politique soviétique à l'égard de la diaspora arménienne. Au Moyen-Orient comme dans les Etats occidentaux, la propagande du HOG intervient dans un contexte de luttes politiques intracommunautaires très intenses que la reconnaissance internationale dont l'URSS a bénéficié à partir des années 1920, a contribué à aggraver. En Syrie et au Liban, de l'aveu même de Hagop Ter-Petrossian, ce sont les Arméniens du parti communiste syro-libanais[23] qui furent à l'origine de la section locale du HOG, prenant ici le relais du parti ramgavar. Ce 'réseau hogiste', constitué en majorité par des Arméniens du parti communiste syro-libanais, a été ainsi activement impliqué dans le contrôle politique interne de la communauté arménienne. De violents affrontements avec les dachnaks se poursuivront bien après la disparition du HOG.

A partir de 1936, date de l'élection du Front Populaire en France, annonciatrice de changements significatifs dans la politique française au Proche-Orient, le parti communiste syro-libanais peut exister légalement et disposer d'un organe de presse en arabe *Saut el-Chaab* et en arménien, *Joghovourti tsaïne*. En même temps que le Front Populaire suscite des espoirs auprès d'une partie de l'opinion syrienne,[24] son succès en métropole dut rendre plus crédible aux yeux d'une fraction au moins des militants du parti communiste syro-libanais la 'tactique des fronts' contre le fascisme, prônée par le Komintern deux ans plus tôt.[25] Suivant à la lettre les injonctions du Komintern, les communistes cherchèrent ouverture et coopération du côté des nationalistes syriens, la libération nationale et l'émancipation de la tutelle mandataire française devenant leur principale revendication. Bekdâsh défendait le projet de traité franco-syrien présenté par le sous-secrétaire aux Affaires étrangères Pierre Viénot et appelait à la plus grande coopération avec le gouvernement du Front Populaire contre le fascisme.[26] Ainsi, la tactique des 'fronts unis contre le fascisme' préconisée par Moscou trouvait en Syrie comme au Liban, un champ d'application complexe... Pour la gauche syrienne comme au sein de la communauté arménienne, cette tactique était justifiée par la floraison d'organisations para-militaires (Phalanges de Pierre Gemayel, Chemises Brunes du PPS d'Antoun Saadé etc...). D'où l'initiative, demeurée sans lendemain, de Haïgazoun Boyadjian, un des délégués du parti communiste syro-libanais mandaté au VIIe congrès du Komintern (25 juillet-25 août 1935). Appliquant à la lettre les nouvelles directives, il lance en mai 1937 un 'Front populaire arménien'. Violemment anti-dachnak, ce 'Front populaire' prétend rassembler l'ensemble des forces démocratiques contre les dachnaks présentés comme *'serviteurs de la cause fasciste'*. En mai 1937 un tract à Alep, signé par Haïgazoun Boyadjian, proclame: *"le parti communiste appelle tous les travailleurs arméniens d'Alep, les Amis de l'Arménie soviétique, les associations de regroupement des compatriotes, de la jeunesse, de la culture, de la politique, à l'union sous le drapeau du Front populaire et à la lutte jusqu'à ce que l'autorité nationale actuelle soit dissoute et qu'un nouveau Conseil communautaire, représentant réel du peuple, soit élu. Il faut que le dachnak soit chassé de ses derniers repaires. Il faut chasser de la maison du peuple, les agents arméniens du fascisme qui cherchent à perpétuer leur tyrannie par des crimes, des trahisons et des complots."*[27] Une initiative minoritaire restée sans lendemains. Dans le contexte communautaire arménien, l'adversaire désigné est clairement le parti dachnak dont l'idéologie anti-communiste paraissait 'rassurante' pour les autorités mandataires.

PROFILS ET PARCOURS DE MILITANTS ARMÉNIENS DE SYRIE

Il existe enfin, une autre façon d'aborder les trajectoires politiques des communistes arméniens en Syrie. En 1991, j'ai eu l'occasion de consulter dans les archives nationales d'Arménie, un petit fonds d'archives[28] constitué par les dossiers personnels des Arméniens, membres du parti communiste syro-libanais et rapatriés en 1947. Parmi le total cumulé des deux vagues d'émigration vers l'Arménie Soviétique en 1946-47 - 32,519 personnes soit 16,25% de la population arménienne de Syrie et du Liban - les 'patriotes' ont côtoyé les membres du parti communiste syro-libanais. J'ai tenté de bâtir à partir de ce corpus d'une cinquantaine de dossiers, une analyse de biographie sérielle. Certains dossiers comportaient les précieuses 'auto-biographies', exercice auquel tout communiste était censé se soumettre ou des certificats établis dans les années 1960 par les premiers secrétaires du parti communiste syrien (Bekdâsh) et du parti communiste libanais (Madoyan), désormais devenus des organisations distinctes. On ne sera pas surpris d'apprendre que la plupart des membres ayant intégré les rangs du parti communiste syro-libanais entre 1925 et 1935 sont nés durant la première décennie du siècle et avaient donc une vingtaine d'années au moment de leur adhésion. Enfants de l'exil nés avant le génocide, réfugiés dans les territoires sous mandat français au terme de parcours personnels riches en péripéties, cette génération est celle des 'fondateurs' du parti communiste syro-libanais dont le nombre d'adhérents passe de 200 à 2000 entre 1936 et 1939.[29] Plusieurs biographies méritent d'être mentionnées.[30]

Haïgazoun Boyadjian[31] est né à Sis, dans la région d'Adana, province cilicienne de l'Empire ottoman en 1904. Réfugié dans les provinces arabes, il arrive vers l'âge de dix ans à Alep où sa famille s'installe dans la campagne environnante et se consacre au travail de la terre. Haïgazoun Boyadjian arrive à Beyrouth en 1919 et s'embarque pour les Etats-Unis en 1920 où il restera jusqu'en 1924. De retour au Liban dans la région de Zahlé en 1924, il organise une Union de la Jeunesse locale militant en faveur de l'Arménie Soviétique, probablement d'obédience hintchak. En 1925, il retourne à Beyrouth où il prend contact avec les premiers groupes communistes qui se formaient alors au Liban autour de Artin Madoyan. En 1925 au moment de la révolte du Djébel Druze, *'révolution anti-impérialiste syrienne contre les Français',* Boyadjian s'illustre dans la propagande 'parmi les masses arabes musulmanes contre les soldats français' et organise à cette occasion plusieurs meetings qui entraînent son arrestation avec plusieurs autres camarades et son assignation à résidence à Raqqa, dans la région de Deir Zor. Durant cette période, il participe aux débuts du journal *Spartak*, tentatives auxquelles les autorités françaises mettent immédiatement un terme en expédiant Boyadjian et ses compagnons à Atmos, dans la région de Lattaquié. Après une tentative

avortée de fuite, en compagnie de Artin Madoyan, Boyadjian est déporté dans l'île d'Arwad, la seule île du littoral syrien, située en face de Tartous[32]. Libéré fin 1926 grâce à l'aide du PCF, Boyadjian rentre à Damas où il tente d'organiser des groupes communistes parmi les Arabes jusqu'en 1931. Il participe au congrès du parti communiste syro-libanais en 1931 et à la publication du manifeste qui en fut issu. Elu membre du comité central, Boyadjian est envoyé à Alep afin de créer une cellule locale mais il est arrêté en chemin et se retrouve une fois de plus au Liban, où à Zahlé, il semble prendre une part active à la commission d'organisation syndicale. Boyadjian ne rentre à Damas qu'en 1932 où il participe avec Bekdâsh à la publication d'un organe communiste. En 1933, tous deux organisent un groupe communiste parmi les typographes de Beyrouth au moment des grèves. En 1934, a lieu un premier tournant dans la carrière politique de Boyadjian: le comité central du parti communiste syro-libanais l'envoie à Moscou pour poursuivre des études à l'Université communiste des travailleurs d'Orient (KUTV) et l'année suivante, il est désigné avec Bekdâsh comme délégué du VIIe congrès du Komintern. Boyadjian est de retour en 1936, et quelques mois plus tard, le comité central l'envoie à Alep où il est désigné responsable des organisations communistes de Syrie du nord. Il y restera jusqu'en 1938, où prétend-t'il dans son autobiographie, il a organisé un groupe de 50 camarades arabes en un 'Front Intellectuel' regroupant d'ailleurs des intellectuels arabes et arméniens. Boyadjian signale que c'est à cause de sa très bonne connaissance de la langue arabe qu'il avait été sélectionné pour cette tâche. Parallèlement à Alep, Boyadjian, soucieux d'appliquer à la lettre la nouvelle ligne fixée par le Komintern, fondé en 1936, le Front populaire des Arméniens de Syrie, évoqué plus haut. Il organise la même année un comité local du HOG et ouvre une librairie, la Librairie Populaire, située boulevard de France à Alep, où l'on pouvait trouver des ouvrages soviétiques ainsi que des opuscules de propagande anti-fascistes expédiés depuis Moscou. Après la victoire du Front Populaire en France, le parti communiste syro-libanais doit modifier sa tactique et s'adapter à un travail légal qu'autorise désormais la tolérance relative des autorités mandataires. Cette ouverture qui correspond globalement à la 'tactique des Fronts' est d'autant plus nécessaire que le mouvement national commence à s'affirmer sérieusement en Syrie en faveur de l'indépendance. En tant que responsable de l'organisation communiste en Syrie du nord, Boyadjian est chargé de négocier ce nouveau virage tactique alors que Bekdâsh se trouve alors en France. L'idéologie anticoloniale et les slogans en faveur de l'indépendance valent au parti une plus grande audience parmi les 'nationaux'. Désormais autorisé à exercer ses activités au grand jour, le parti communiste peut organiser légalement des comités locaux. Pour le 1er mai 1937, Boyadjian organise des meetings à Alep et à Alexandrette.

Cependant, dans son autobiographie, il confesse s'être opposé à une partie du comité central de Beyrouth, réticent à s'adapter aux conditions du travail légal. L'absence de Bekdâsh aurait laissé libre cours à une opposition interne dirigée notamment par Rafiq Rida, hostile à la politique menée par Boyadjian à Alep où il avait tenté d'enrôler un certain nombre d'intellectuels. Boyadjian prétend que c'est sur l'injonction du Comité central qu'il dut fermer sa librairie et rentrer au Liban. Cette période marque un nouveau tournant dans le parcours de Boyadjian, car Bekdâsh, de retour de son voyage en France, prend la décision de l'exclure du comité central pour 'entorse disciplinaire', tout en assurant en privé Boyadjian de la justesse de son point de vue. De retour à Zahlé, Boyadjian exerce de 1939 à 1941, la fonction de secrétaire du parti communiste, ce dernier réclamant la rupture des liens financiers et institutionnels avec le Comité central du parti communiste syro-libanais. Au moment de l'entrée en guerre de l'URSS, Boyadjian organise à Zahlé, un Comité d'aide aux soldats arméniens et est rappelé au même moment par le comité central. Mais il est arrêté par les autorités de Vichy quelques mois plus tard et exilé à Palmyre. Libéré après onze mois de détention, Boyadjian rentre à Zahlé où Bekdâsh lui propose d'être secrétaire du comité régional. Il participe en tant que délégué de l'organisation de Beyrouth du 31 décembre 1943 au 2 janvier 1944. Boyadjian fait alors partie des neuf élus arméniens chargés de la propagande auprès de la communauté arménienne. Il est l'un des promoteurs en 1946 du Front arménien national et démocratique et du Conseil des amis de l'Arménie soviétique. Jusqu'à son rapatriement en Arménie soviétique en 1947, Boyadjian prétend être demeuré un proche ami de Bekdâsh. Le Comité central organisa en effet un grand banquet à l'occasion du départ de Boyadjian auquel assista notamment le leader syndical Mustafa Aris. *"Khâled Bekdâsh fit un grand discours sur les mérites de mon action parmi les masses arabes et j'arrivai le 3 octobre 1947 en Arménie soviétique avec ma femme et mes deux enfants."* Employé comme dentiste à l'Institut physico-thérapeutique de Erevan, Boyadjian était bel et bien définitivement éloigné du Comité central du parti auquel il avait consacré la plus grande part de son existence.

Ohannes Kadjian[33] est né à Adjin dans l'Empire ottoman en 1899 dans une famille de sept enfants. Réfugié en Cilicie en 1917, on le retrouve réfugié en Grèce en 1922. Ayant rejoint le HOG en 1924, il semble mener au cours de la seconde moitié des années 1920, des activités militantes qui lui valent plusieurs arrestations en Grèce. Chômeur, il débarque en 1928 en Syrie où il est intégré dans les rangs du HOG local. En 1933, il devient président du HOG de Damas et poursuit dans le même temps ses activités de propagande anti-dachnake au sein d'un comité spécial et du MOPR.[34] En 1934, il déclare avoir

déchiré lors d'une parade *'le drapeau hitlérien dachnak'* où dachnaks et communistes s'entretuèrent. Entré au parti communiste syro-libanais en 1935, il est nommé la même année membre du comité 'Renaissance' de Adjin. En 1936, il participe '*aux manifestations du peuple arabe contre les impérialistes français*' et poursuit ses activités au sein du comité du HOG de Beyrouth. Rentré en Arménie, *'sur décision du Komintern',* il arrive avec la vague des immigrants venus de France en 1946-47.

Abraham Aramaïssian[35] est né au village d'Antiochi Svedia dans une famille d'artisans. Après des études élémentaires à l'école française Saint-Joseph, il intègre les rangs du parti communiste syro-libanais en 1941. A Beyrouth, en 1943, il est nommé par le parti au comité de quartier de Zeïtoun dont il devient le secrétaire en 1945. Il travaille également pour la trésorerie de l'organe communiste *Joghovurti Tsaïne*. Inscrit en 1945 au Syndicat des employés des hôtels et des restaurants, il prétend se consacrer néanmoins au 'travail du parti'. Arrivé en 1946 en Arménie soviétique avec la première vague du rapatriement, il devint acteur débutant au théâtre Soundoukian de Erevan, puis rentre en 1947 à l'Institut du Marxisme-Léninisme et en 1948 à l'Institut des langues étrangères.

Panos Aramaïssian[36] est né en 1909 à Yogun Oluk en Syrie dans une famille de paysans très pauvres, des hintchaks par tradition politique. Ayant travaillé avec son père à la terre entre 1918 et 1927, Panos Aramaïssian entre en 1924 au parti hintchak, mais le quitte aussitôt pour intégrer les rangs du parti communiste syro-libanais en 1925. A Beyrouth en 1927, il contribue aux activités du Syndicat des Typographes et participe de 1942 à 1945 à la rédaction de *Joghovurti Tsaïne*. Immigré en 1947 en Arménie soviétique, il travaille à partir de 1948 comme typographe.

Hovsep Krikian[37] est né, en 1910, dans la région d'Alexandrette dans une famille de tisserands. Il est recueilli en 1920 avec son frère à l'orphelinat Sisvan fondé par l'UGAB et y demeure jusqu'en 1926. En 1925, il rejoint en Syrie le groupe *Spartak* et participe à la propagande soviétique dans les milieux arméniens en diffusant des journaux tels que *Mardakotch, Khorurtayin Hayastan, Erevan* et *Proletar*. En 1926, il participe à l'organisation des Komsomols en Syrie et l'année suivante, il rentre en contact avec le parti communiste et le représentant du Komintern, Joseph Berger. Secrétaire et membre du comité politique des Komsomols en 1928, il participa à l'organisation de la grève des typographes. Ayant pris une part active aux grèves et aux manifestations au début des années 1930, Krikian tente d'éditer un journal illégal en 1932 après avoir volé 20 rangs de caractères typographiques au journal *Joghovurt*. La même année, il est membre du Secours Rouge et secrétaire de la section syro-libanaise du HOG. Arrêté à plusieurs reprises, Krikian est élu membre de la branche arménienne du parti

communiste syro-libanais en 1936. De 1939 à 1941, il participe avec Hrant Devedjian, un ancien dachnak passé chez les communistes, à la publication du journal illégal *Spartak* et dirige en même temps la section des typographes au journal *Aravod*. De 1942 à 1947, Krikian travaille pour *Joghovurti Tsaïne,* organe en arménien du parti communiste syro-libanais et participe en 1943-1944 au premier congrès en tant que délégué de la région de Karm el-Zeïtoun et de Beyrouth.

Ces hommes ont joué des rôles d'inégale importance au sein du parti communiste syro-libanais mais ils ont en commun le fait d'avoir brutalement interrompu leurs activités politiques au sein du mouvement communiste par un acte volontaire: le rapatriement en Arménie Soviétique. Bien sûr, ce retour n'est pas inattendu chez ces candidats à l'émigration convaincus de l'existence d'un paradis soviétique. Mais il y a aussi dans cette rupture, le symptôme d'une évolution interne: l'éloignement, voire même 'l'élimination' de la première génération par les nouvelles directions arabisées. Artin Madoyan qui n'a pas été rapatrié, évoque cet aspect dans ses mémoires. Il explique notamment que la génération des 'anciens' a ainsi été délibérément éloignée par Bekdâsh dans un souci -peut-être concerté avec Moscou? - de renouvellement des cadres. Ainsi, les rivalités personnelles au sein de l'appareil dirigeant du mouvement communiste, l'affirmation d'un leader stalinien tel que Bekdâsh, ont contribué à freiner la génération des fondateurs, aussi bien aussi bien en milieu arabe qu'arménien, du moins selon Madoyan, resté quant à lui à Beyrouth, jusque dans les années 1970, dans le cercle étroit de l'appareil dirigeant du parti communiste libanais. Il est vrai qu'entretemps, la dissolution du Komintern en mai 1943 avait provoqué de nouvelles fractures. Bekdâsh déclare son parti libéré de toute 'tutelle internationale', un parti dont le congrès de juillet 1943 rassemble 118 délégués et représente 10 000 membres venus de Syrie et du Liban. Il entérine la séparation du parti communiste syrien et du parti communiste libanais, organisations séparées mais toutefois unifiées par la direction autoritaire et 'charismatique' d'un Bekdâsh exerçant le pouvoir sur le mode stalinien. Artin Madoyan bien que figurant toujours dans la direction du Comité central est de plus en plus cantonné au rôle de témoin de ce processus. Il faut enfin souligner l'impact historique du rapatriement des communistes arméniens de Syrie. Le premier président de la IIIe république d'Arménie, Levon Ter-Petrossian, né à Alep en 1945 est le fils de Hagop Ter-Petrossian, l'un des fondateurs du parti communiste syrien, rapatrié en 1947. De la Syrie à l'Arménie, ce parcours illustre un trait original, au demeurant plus exceptionnel qu'emblématique, de la formation des élites politiques de l'Arménie post-soviétique.

NOTES

[1] Taline Ter Minassian, *L'Union Soviétique et les Minorités au Moyen-Orient du Début des Années 1920 à la Veille de la Guerre Froide,* Thèse soutenue à l'IEP Paris sous la direction de Mme Hélène Carrère d'Encausse, 1995.

[2] Taline Ter Minassian, *Colporteurs du Komintern, L'Union Soviétique et les Minorités,* Paris, Presses de Sciences Po, 1997.

[3] HOG: *Hayastani Oknoutian Gomidé.*

[4] Maxime Rodinson, *Marxisme et Monde Musulman,* Paris, Seuil, 1972.

[5] *Ibid*, p. 412.

[6] Tareq Y. Ismael, Jacqueline S. Ismael, *The Communist Movement in Syria and Lebanon,* University Press of Florida, 1998; G.G.KosaČ, *Krasnyj Flag nad Bližnim Vostokom? Kompartii Egipta, Palestiny, Sirii i Livana v 20-30-e Gody,* Institut stran Azii i Afriki pri Moskovskom gos. universitete im. M. V. Lomonosova, Moskva, 2001.

[7] H.Kh.Topouzian, *Hayeri Masnagtsoutioune Siriayi yev Lipanani Azkayin-Azadakragan yev Temokradagan Charjoumnerin,* Arm. SSR Academy of Sciences, Erevan, 1968.

[8] Cf. Robert Jebejian (ed), *A Pictorial Record of Routes and Centers of Annihilation of Armenian Deportees in 1915 within the Boundaries of Syria,* Aleppo, 1994.

[9] Duygu Tasalp, *La Trahison Nécessaire. Du Récit Mémoriel de Hasan Cemal à l'histoire de Cemal Pacha,* Mémoire de master 2 sous la direction de Olivier Forlin et Taline Ter Minassian, Université de Grenoble II, 2013. La politique de Cemal Pacha à cet égard a été à la fois complexe et changeante. D'une part, Cemal démontre la volonté d'exploiter la force de travail arménienne au profit de l'armée ottomane (ouverture d'usines où les femmes et les jeunes filles arméniennes filaient la laine et fabriquaient des vêtements pour les soldats de l'armée ottomane, tandis que les rares hommes travaillaient comme tailleurs, forgerons ou menuisiers) dans le cadre des campagnes militaires (construction d'une chaussée et d'un chemin de fer dans le désert). D'autre part, le rêve de Cemal d'un royaume personnel, a permis aux déportés arméniens de devenir entre ses mains des 'otages' sauvés provisoirement et pour une très courte durée entre décembre 1915 et le printemps 1916. Lorsque les négociations entre Cemal et les milieux arméniens de Russie (autour du Dr. Zavriev) échouèrent, Cemal recommença à appliquer les "ordres d'Istanbul" et redoubla de violence à l'égard des déportés. Enfin, la population arménienne pouvait être instrumentalisée par Cemal à un troisième titre: le nationalisme arabe. Dans les mémoires de Falih Rifki Atay, on apprend que Cemal comptait profiter de la présence des Arméniens en Syrie pour faire contrepoids au nationalisme arabe. Il considérait qu'en Syrie, la présence des Arméniens si elle ne constituait plus une menace pour la Turquie et le projet nationaliste des Jeunes-Turcs, constituerait en revanche une garantie utile contre le projet de la Grande Syrie. A tous égards, la politique de Cemal à l'égard des Arméniens en Syrie a joué un rôle important dans la propagande et la construction de son image personnelle.

[10] Topouzian, p. 21.

[11] Cf. Jacques Couland, *Le Mouvement Syndical au Liban, 1919-1946,* Paris, Editions Sociales, 1970.

[12] Topouzian, p. 28.

[13] Artin (Haroutioun) Madoyan est né le 10 avril 1904 à Adana. Etudiant à Istanbul, il aurait adhéré à l'association des étudiants hintchaks. Selon Jacques Couland, il aurait entretenu des relations avec Bedik Torossian qui deviendra l'un des dirigeants du Parti communiste d'Arménie et qui a participé à l'insurrection de mai 1920 contre la république dachnake. Il rejoint sa famille réfugiée à Beyrouth dans le courant de l'été 1922. Secrétaire de l'association des étudiants SD hintchaks de Beyrouth, il en obtient la dissolution fin 1923. A partir d'un noyau ouvrier et étudiant, il participe à la naissance du groupe Spartak en se mettant en liaison à la fois avec les communistes d'Arménie Soviétique et les communistes français.

[14] MAE, Nantes, BEY 573, rapport de la Sûreté Générale du 29 mai 1929. Il s'agit de Haroutioun Madoyan, Kalouste Neranian, Mikael Hananikian, Chenork Dardaghanian, Rouben Yergat, Hovsep Kerekian, Dikran Vassilian, Ohannes Madjarian, Zadik Dadourian.

[15] Cité dans Couland, pp. 119-120.

[16] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67, Dossier 119.

[17] Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq, A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers,* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1978, p. 372.

[18] Khâled Bekdâsh est né en 1912 à Damas dans une famille kurde. Inscrit en droit à l'Université de Damas, il doit interrompre ses études en raison de ses activités politiques et de ses démêlés avec les autorités françaises. D'abord militant au Bloc National, il adhère au parti communiste syro-libanais en 1930 où il est immédiatement remarqué par Nahum Litvinsky, agent local du Komintern chargé de former les cadres du parti. Expédié à Moscou en décembre 1933 pour étudier à l'Université Communiste des Travailleurs d'Orient (KUTV), Bekdâsh est de retour à Damas en 1937. Il aurait réussi à écarter l'opposition de Fouad Chemali dès 1932 et aurait pris le contrôle du parti dès cette date (Ismael et Ismael, p. 25). Il devient alors secrétaire général du parti communiste syro-libanais, assisté d'une nouvelle équipe composée de Artin Madoyan, R. Ridha, Nicolas Chaoui et F. El-Helou.

[19] MAE, Nantes, BEY 573 cité dans Ter Minassian, *Colporteurs*, p. 170.

[20] Interview Hagop Ter-Petrossian, Erevan, 14 octobre 1991.

[21] Ter Minassian, *La Politique Soviétique*, volume 1, p. 371.

[22] Comité d'Aide à l'Arménie fondé à Erevan en septembre 1921 et dissous en 1937. Il s'agit de la première organisation chargée des relations entre la RSS d'Arménie et la diaspora arménienne à travers le monde (Iran, Grèce, Bulgarie, Roumanie, Egypte, Grande-Bretagne, Allemagne, Etats-Unis, France). Chargée de recueillir des fonds pour financer des réalisations agricoles et industrielles en Arménie Soviétique, ce comité est également un instrument de la propagande destinée aux Arméniens de la diaspora.

[23] On retrouve ici des 'leaders' arméniens connus comme Artin Madoyan, Zadik et Yervand Dadourian, Mihran Aghazarian et des militants tels que Yeghia Moloyan, Kalouste Neranian, Avedis Oghlanian, Roubent Yergat, Benyamin Jamgotchian, Mikael Kechichian et Giragos Donikian.

[24] A propos de Pierre Viénot et la négociation des traités d'indépendance, Ter Minassian, "La Politique Française au Proche-Orient au Temps du Front Populaire," in *Historiens et Géographes*, n°336, 1992, pp.161-167.

[25] Un certain de militants arméniens de Syrie et du Liban se sont par ailleurs engagés en Espagne au sein des Brigades Internationales. Sur l'engagement des inter-brigadistes arméniens de France, cf. Astrig Atamian, "Des Arméniens dans les Brigades Internationales," *Études Arméniennes Contemporaines* [En ligne], 2 | 2013, mis en ligne le 01 décembre 2014, consulté le 04 septembre 2015. URL : http://eac.revues.org/216; DOI: 10.4000/eac.216. Signalons également que les archives soviétiques concernant les Brigades Internationales (RGASPI, Fonds 545, Inventaire 4) sont désormais numérisées et consultables en ligne sur le site suivant : http://interbrigades.inforost.org/nodes/1381.

[26] Ismael et Ismael, p. 26.

[27] Cité dans Ter Minassian, *La Politique Soviétique*, volume 1, p. 404.

[28] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67.

[29] Le parti communiste syrien compterait 1500 membres en 1937, 4000 en 1938. Mais il est utile de mentionner le fait que le quotidien *Saut el-Chaab* tirait à 7000 exemplaires durant la même période.

[30] Cf. Ter Minassian, *La Politique Soviétique*, volume 1, p. 376 et suivantes.

[31] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67, Dossier 119.

[32] Անդրանիկ Տագէսեան, «Բարսեղ Կանաչեան, Դասագիրքեր Ու Լիբանահայ Համարկումին Վերաբերող Հարց մը» (Antranik Dakessian, "Parsegh Ganachian, Livres Scolaires et le Problème d'Intégration des Arméniens au Liban") *Gamar*, # 25, 2016, pp. 155-159.

[33] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67, Dossier 47.

[34] Association internationale de soutien aux révolutionnaires, il s'agit d'une organisation satellite du Komintern, proche du Secours Rouge international.

[35] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67, Dossier 113.

[36] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67, Dossier 114.

[37] Archives Nationales d'Arménie, Fonds 1, Inventaire 67, Dossier 126.

Քոմինթերնին Սատարողներ. Սուրիահայ Համայնավարներուն Աւանդը՝ Ֆրանսական Իշխանութեան Տարիներուն

(Ամփոփում)

Թալին Տէր Մինասեան
talintermi@hotmail.com

Հեղինակը կ'անդրադառնայ Միջին Արեւելքի փոքրամասնութիւններու իբրեւ գործիք օգտագործուելուն: Ան լուսարձակի տակ կ'առնէ թէ ինչ լծակներով կարողացած է Սովետ Միութիւն ազդել Սուրիա-Լիբանանի հայ փոքրամասնութեան վրայ, ընդգծելով դիւանագիտական գործօններու, ՀՕԿի, հայրենիքի գաղափարի, ներգաղթի, քոմինթերնի դերը:

Զեկոյցը կը հաւաստէ որ Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութիւնները 1934ին մատնանշեցին թէ սուրիացիք եւ լիբանանցիք կը մեղադրեն հայերը, որ «համայնավար գաղափարախօսութիւնը բերին այս երկիրներ: Ճիշտ է որ այս վարդապետութիւնը ներգործութիւն չունեցաւ տեղացի քրիստոնեաներուն եւ իսլամներուն վրայ, սակայն գործիչներ յառաջացան հայ համայնքին մէջ»: Այս առումով զեկոյցը կը հարցադրէ տարողութիւնը հայոց դերին՝ Սուրիա-Լիբանանի Համայնավար Կուսակցութեան յառաջացման մէջ, անոր արաբականացման, ինչպէս նաեւ կ'անդրադառնայ ներգաղթին մէջ համայնավար հայ խմբակցութեան դերին ու կ'որոնէ կապը այս խմբակին ու Սովետական Հայաստանի միջեւ:

Հեղինակը այս հարցերը կը քննարկէ Սպարտակ Խումբին ուսումնասիրութեամբ, նաեւ փոլիթպիւրոյի անդամներ Յարութիւն Մատէեանի յուշերուն եւ Յակոբ Տէր Պետրոսեանի անձնական հարցազրոյցներուն հիմամբ, եւ կու տայ համառօտ կենսագրականները առաջնորդ դէմքերուն:

THE ARMENIAN PRELACY OF ALEPPO (Mid 1920s--late 20th Century)

Simon Payaslian
payas@bu.edu

This paper offers a survey of the history of the Armenian Prelacy of Aleppo from the tenure of Archbishop Ardavazt Surmeyan in the mid-1920s to the end of the tenure of Archbishop Suren Kataroyan in 2004. It is hoped that this brief study will contribute to what little literature exists in the English language on the Prelacy of Aleppo. Although this paper does not discuss the current civil war, it is worth noting that the magnitude of the physical destruction has rendered the future of the Armenian community and the prelacy highly unpredictable. In the post-World War I period the prelacy served as the principal agency for the organization of the survivors of the genocide, and throughout the interwar period and after World War II, it had to confront a number of political challenges within the community itself and within the broader context of Arab nationalism, European colonialism, and Cold War rivalries. The prelacy maintained good relations with its host society and the Syrian government, regardless of the character of the latter, and enjoyed a politically favorable environment beginning in the early 1970s.

A BRIEF HISTORICAL BACKGROUND

For centuries, the prelacy served within the jurisdiction of the Catholicosate of Cilicia at Sis. During the Armenian Kingdom of Cilicia (1198-1375), the monarchy maintained close ties with the community in Aleppo, although at times relations between the prelacy and Sis were less than amicable, as certain clerics in Aleppo and its vicinity sought to establish an independent catholicosal seat. Between the sixteenth and eighteenth centuries, the prelacy served as a rival catholicosal seat to the Catholicosate, a rivalry in the main centering on the prelacy's more favorable attitude toward the Roman Catholic Church.[1] The "native" Armenian population (Arman al-Qadim or Old Armenians) constituted a well-established community of artisans and merchants. Their leaders for centuries had built and administered the local community institutions and churches. Following the Ottoman *millet* system, the prelacy served as both the religious and administrative center for the Armenian community. According to a population census conducted at the initiative of the Supreme Archimandrite Garabed Garabedian in the early 1900s, the native Armenians in Aleppo numbered 3906 and immigrants 853.[2] The

community witnessed its first modern influx of Armenians during the Hamidian massacres of 1894-96 as many fled their homeland and settled in Aleppo.[3]

The influx of thousands of refugees during the Armenian Genocide placed the prelacy at the center of an unprecedented crisis. After the cessation of World War I, the prelacy served as the representative of the refugees in need of shelter and various forms of services. In the turbulent environment of the postwar Middle East, beginning in early 1919 the Allied Powers repatriated many Armenian refugees to Cilicia, but they eventually opted for cooperation with Mustafa Kemal (Ataturk). The French signed the Treaty of Ankara on October 20, 1921, and thereafter adopted an accommodative policy toward Turkey. In 1939, the French granted the region of Iskenderun to Turkey.

Catholicos Sahag II Khabayan of the Great House of Cilicia, having been exiled by the Young Turk regime, arrived in Aleppo on December 1, 1921, and briefly entertained the idea of establishing the Catholicosate in the ancient city. However, considering the unstable political situation in Aleppo and Damascus, he decided in 1930 to move the catholicosal seat to Antelias.[4] In 1929, Catholicos Sahag appointed Bishop Papken Giuleserian as Coadjutor, and the latter's ordination and consecration as Catholicos, the first since the genocide, took place in Aleppo on April 26, 1931.

Beginning in the early 1930s, the authorities in Syria demanded the demolition of the refugee camps, and the prelacy was instrumental in the relocation of Armenians from the camps to the cities.[5] The community in Aleppo commenced the task of building anew its educational and cultural institutions in efforts to fill the void created by the destruction and confiscation of the numerous institutions in the homeland. In that process, the Prelacy of Aleppo, and specifically the prelate, played a central role in guiding the future course of the community.

From 1432, when Archbishop Hovhannes (or Hovagim) Periatsi (Halebtsi) became prelate, to the present, a total of 62 prelates have served the Prelacy of Aleppo.[6] Since the mid-1920s, six prelates have held that office (see Table 1). The period from 1925 to 1956 represented the first, formative stage of the community. It saw the expanding role of the prelacy under the Prelates Archbishop Ardavazt Surmeyan and Bishop Zareh Payaslian as new churches were built and schools and various cultural institutions were established. The second phase, from 1956 to 1977, witnessed a continuation of construction as well as renovation of old churches under Archbishop Ghevont Chebeyan and Bishop Datev Sarkisian. During the third stage, from 1977 to 2004, under the leadership of Archbishop Suren Kataroyan, further construction of

cultural and educational institutions enhanced community life in an environment of political stability.

Table 1. Prelates of the Armenian Prelacy of Aleppo, 1925-Present

Name	*Year / Tenure*
Ardavazt Surmeyan	1925 - 1940
Zareh Payaslian	1940 - 1956
Ghevont Chebeyan	1956 - 1967
Datev Sarkisian	1968 - 1977
Suren Kataroyan	1977 - 2004
Shahan Sarkisian	2004 - pres.

Sources: Demirdjian, "Kavazanakirk," *Hasg*, July-Aug. 1975, pp. 294-301; Sept.-Dec. 1975, pp. 363-368; Jan.-March 1978, pp. 31-42; April-June 1978, pp. 187-193; July-Dec. 1978, pp. 382-386; Jan.-Dec. 1979, pp. 84-94.

In the fourth and final phase, stretching from 2004 to the present, which this paper does not examine, the Armenian community and the prelacy have fallen victim to the civil war raging across Syria since 2011. Prelate Archbishop Shahan Sarkisian continues to lead the community with exceptional service and remarkable calm amidst the destruction and chaos wrought by the civil war. Indeed, it has been the unenviable task of the prelates serving in Aleppo to confront the challenges of various crises in Syrian politics caused by internal struggles for power and by international conflicts.

Syria experienced chronic political turbulence after World War I as Syrians struggled for national self-determination, and the situation did not stabilize even after the country gained independence in April 1946, as various individuals and groups vied for power through military coups and counter-coups. It was not until the emergence of Hafiz al-Asad as president of Syria in 1970 that the country gained a certain degree of stability. Despite the numerous challenges in such a turbulent environment, the prelacy continually demonstrated its ability to navigate through political difficulties, in each phase strengthening its relations with the Syrian government and society.

THE PRELACY OF ALEPPO IN A TRANSFORMATIVE ERA, 1925-56

The formative years witnessed a reformulation of the position and status of the prelacy within both the postwar Armenian community and the larger Syrian society. The arrival of thousands of survivors of the genocide placed unprecedented administrative responsibilities on the prelacy in a substantially augmented community. By 1932, Armenian

adherents to the Prelacy of Aleppo alone numbered more than 55,000.[7]

Further, the prelacy also became the political center of the community in its relations with the British and French mandatory authorities until the French withdrawal in 1946. Accordingly, the widening scope of its administrative responsibilities also enhanced its visibility and prestige.

Archbishop Ardavazt Surmeyan, 1925-40

Archbishop Ardavazt Surmeyan (1889-1951) served as Prelate of Aleppo for 15 years (1925-40). He was elected prelate on March 3, 1925, and consecrated a bishop in 1929 and archbishop in 1933.[8] It would be an understatement to note that he served under conditions of extreme hardship during a severely turbulent period. The Armenian community of orphans and refugees was in the process of recovering from the genocidal deportations, and to Surmeyan fell the unenviable task of providing leadership and giving shape and voice to the community. Assignment to such a post at a time of severe crises and chaos must have tormented him, a person who paid meticulous attention to and insisted on adherence to rules and regulations. A prolific author with a profound appreciation for history and collective memory, the prelacy under his leadership endeavored to build educational and cultural institutions and to transform refugees and orphans into productive members of the community.

Archbishop Surmeyan's tenure as Prelate of Aleppo coincided with efforts by the Catholicosate under the leadership of Catholicos Sahag II Khabayan to determine the status and administrative jurisdiction of each diocese, as necessitated by the radically altered situation in the Middle East. The Catholicosate initiated the process for greater administrative integration and standardization, a process that was begun by the first Council of Bishops held in April 1931 in Aleppo[9] and culminated in the "institutionalization" of the Catholicosate of Cilicia in its new environment. Upon an examination of the future needs of the Armenian communities, the Episcopal Council decided to combine the communities of Antioch, Iskenderun, and Suedia with the diocese of Latakia and to rename it the Diocese of Antioch. The council further decided to assign several parishes (for example, Hama, Homs) to the Diocese of Damascus.[10] The Franco-Turkish agreement in 1939, which granted the region of Iskenderun to Turkey, required further administrative readjustments, including the dissolution of the Prelacy of Antioch-Latakia and the integration of the entire region, including Kesab, into the jurisdiction of the Prelacy of Aleppo.[11]

The delineation of the diocesenal administrative boundaries occurred in a period of construction and community development. Under the

leadership of Archbishop Surmeyan, several churches and educational and cultural organizations were established. The Armenian refugee camps were demolished in the 1930s, and Armenians moved to small "Armenian quarters," as in Nor Kiugh (or Meydan). Prior to the elimination of the camps, however, the Surp Khach (Holy Cross) Church was built in Suleymanieh in 1923, the first church erected under the auspices of the Prelacy of Aleppo after the genocide.[12] In late 1932, the prelacy oversaw the construction of the Surp Krikor Lusavorich (Saint Gregory the Illuminator) Church in Nor Kiugh[13] and the Surp Hagop Church in 1934. In addition to the construction projects in Aleppo, other regions also benefited from the prelacy's initiatives - for example, the Surp Hagop Church built in Ras ul-Ain in 1930 and the Surp Khach (Holy Cross) Church in Tel Abyad in 1932.[14]

The Srpots Karasnits Mangants (Holy Forty Martyrs) Church at the old Salibeh (Christian) quarter in Aleppo holds a special place in the hearts and minds of the Armenian community. The prelacy organized a number of celebratory events in November 1932 for the three hundredth anniversary of the reconstruction of the Srpots Karasnits Mangants Church. In 1935, the prelacy celebrated the 1500th anniversary of the creation of the Armenian alphabet, and the 400th anniversary of the renovation (in 1535) of the Surp Asdvadzadzin (Holy Mother of God) Church located in the same church complex as the Karasnits Mangants Church.[15]

While Armenian communities across Syria were in the process of cultural and structural development, conflicts between the Armenian political parties, on the one hand, and various factional divisions, on the other hand, created insurmountable difficulties for the prelacy. Some Armenians expressed concern regarding the debilitating competition between the political parties and the indifference various institutions exhibited to community needs. While Aleppo also became mired in such conflicts, the tensions in Damascus eventually required intervention by the Catholicosate, and Coadjutor Catholicos Papken I twice visited Damascus in 1932 for conferences with community leaders and government officials.[16] Although the situation in Damascus was formally beyond the jurisdiction of the Prelacy of Aleppo, the ramifications of the inter-party conflicts were obvious. Papken I urged cooperation and improvements in the administration of community organizations. He advised Armenians to refrain from engagement in Syrian politics. The primary focus of community activities, he maintained, should be confined to the effective management of the churches, schools, and community services. Papken I also met with the Syrian President Muhammad Ali al-Abed and Prime

Minister Taj al-Din al-Hasani to convey the blessings of Catholicos Sahag II.[17] An article titled "Hiur Yenk" (We Are Guests) in *Hasg* stated that Armenians in Syria and Lebanon, having arrived as refugees, were guests in these two countries. While they were to be encouraged to participate in the economic and cultural life of their respective countries, judicious circumspection required avoidance of participation in politics, as Armenians harbored no political aspirations in either country.[18]

The prelacy and the Armenian leadership in Syria effectively represented the Armenian community in Damascus and cultivated close ties with the host communities. As a result, the prelacy gained the respect of Arab political leaders and foreign governments. When on July 7, 1935, Karen Jeppe passed away at the age of 59, the prelacy requested, and immediately received, permission from the Danish Consul in Aleppo to organize the funeral arrangements and to perform the funeral services as an expression of gratitude for her decades of service to the Armenian communities first in Urfa and then in Aleppo. Karen Jeppe was buried at the Armenian cemetery.[19]

During the next several years, the Prelacy of Aleppo was confronted by one of the most serious challenges in the twentieth century. As the Syrian nationalist movement gained momentum, the prelacy came under pressure to side either with Arab independence or French colonial rule. The mutual confidence developed between the Armenian and Arab leadership proved particularly critical at this time. While many (perhaps most) Armenians, especially the survivors of the forced exodus as a result of the French-Kemalist collusion in the aftermath of World War I, sympathized with the Syrian independence movement, others advocated alliance with the French. In the meantime, the Franco-Turkish agreement signed on June 23, 1939, transferred the *sanjak* or county of Alexandretta (Iskenderun) to Turkey, further antagonizing Armenians toward French policy. This agreement generated a new wave of refugees as the Armenian inhabitants of the region, totaling approximately 27,000, migrated to Aleppo and Beirut. Many of them eventually settled in Anjar, Lebanon, a community setup by the French mandatory authorities as compensation. The refugees required enormous resources from the Prelacy of Aleppo,[20] and Surmeyan responded to the crisis with great skill as organizer and administrator.[21]

Finally, one of the most remarkable characteristics of Archbishop Surmeyan was his extraordinarily prolific career as author and compiler. He penned numerous books and articles, most prominently his three-volume *Badmutiun Halebi Hayots,* history of the Armenian community in Aleppo.[22] He contributed articles to *Hasg* on specific aspects of the

Armenian Church - for example, on the historical significance of a chalice and a cross at the Srpots Karasnits Mangants Church in Aleppo. The article on the cross underscored the contributions jewelers have made to the development of religious church ornaments and accessories.[23]

Archbishop Surmeyan also harbored aspirations to succeed Catholicos Sahag II, who passed away on November 8, 1939. In his stead, however, Archbishop Bedros Sarajian was elected Catholicos, and Archbishop Surmeyan, in an acrimonious response, submitted his resignation on March 3, 1940.[24] The consecration of Bedros I as Catholicos of Cilicia took place on June 2, 1940, but he died shortly thereafter (September 28, 1940).[25] Archbishop Ardavazt subsequently served as Prelate of France and Belgium. In the meantime, on July 9, 1940, Vartabed Zareh Payaslian was appointed as *locum tenens* and subsequently as Prelate of Aleppo.[26]

Bishop Zareh Payaslian, 1940-56

Zareh vartabed had gained administrative and leadership experience in Syria prior to his election as Prelate of Aleppo in 1943. In 1939, the Catholicosate had dispatched him to different communities (Tartus, Tripoli) to administer refugees from Alexandretta in the aftermath of the French-Turkish agreement. He was granted the rank of Supreme Archimandrite (Dzayrakuyn Vartabed) on September 20, 1942.[27]

In the 1940s, the Armenian community of Aleppo had grown in numbers and had established several schools, churches, and social and cultural organizations. A report in *Hasg* estimated that in 1944, Armenians in Aleppo totaled about 72,000, 60,000 of whom were adherents to the Apostolic Church, 9000 to the Catholic Armenian Church, and 3000 to the Protestant Evangelical Church. The total number of students in Armenian private ("national") schools affiliated with the Prelacy of Aleppo that academic year was nearly 5000. The report expressed concern regarding the poor health of the students, caused largely by insufficient resources and the absence of an environment conducive to growth and education. Armenian schools lacked sufficient teachers and textbooks. It was essential, the report concluded, for the community to establish a secondary school up to the twelfth grade.[28]

The Armenian community had developed in spite of the socioeconomic and political difficulties surrounding it, although it was clear that certain issues could potentially threaten its stability and security. World War II had intensified the highly explosive admixture of Arab/Syrian nationalism and French colonialism, as noted above.[29] As recently as 1920, the French military, under the command of General Henri Gouraud in Beirut, had occupied Damascus to assert control over the land. Syrians had opposed

the imposition of the French Mandate and demanded its termination at the earliest opportunity.[30] The protracted clash between Syrian nationalism and French colonialism culminated in Syrian independence in April 1946.

Many Armenians in the community, led by the prelacy, supported Syrian independence. They harbored profound resentment toward the French. In the previous world war, the French had done little to assist the Armenian people who were struggling for their very survival, and adding insult to injury, the French had betrayed them in Cilicia after the war. Further, as recently as 1939, the French government had granted Iskenderun to Turkey, thus giving occasion to another round of migration and exile. While some Armenians insisted on alliance with the French, the declining colonial power had lost all credibility. Loyalty to Syrian national aspirations and to the government in power became one of the guiding principles for the Armenian community. Shukri al-Quwatli, president of the first independent government, praised the Armenian leadership,[31] and (through Prince Mustafa al-Shihabi, Governor of Aleppo)[32] awarded Prelate Zareh the prestigious "Syrian Order of Merit of the First Degree" on September 23, 1946.[33] During the Quwatli years (1946-49), the government granted *de facto* autonomy to the Armenian community. New neighborhoods replaced the old shanty towns, as upper and middle classes emerged in the Armenian community and were integrated into the Syrian economy. A number of Armenians also gained seats in the Syrian parliament.[34]

Dzayrakuyn Vartabed Zareh was consecrated bishop on February 16, 1947.[35] Also in 1947, along with Hrach Papazian, Minas Tololyan and other community leaders, Bishop Payaslian established the Karen Jeppe Jemaran (Academy), named after the famed Danish missionary. The Prelacy of Aleppo also established several Sunday Schools, as in the Haigazian school adjacent to the Karasnits Mangants Church.[36]

From the late 1940s to the mid-1950s, the Armenian community enjoyed a period of rapid development and enormous cultural productivity. The emerging cultural and educational institutions, the proliferation of publications, and the strengthening of the church as an institution actively promoting community development, represented a cultural revival and reflected the optimistic mood of the Armenian community in those years. The unfolding events in Syrian politics and international politics, however, soon proved such optimism illusory. As I have discussed elsewhere, chronic political instability, Syrian nationalism, Nasserist pan-Arabism, and economic difficulties, all combined and led to a confidence deficit among Armenians regarding Syria.[37] The period after Quwatli's presidency was marked by leadership instability and repeated

coups.[38] In the meantime, the military banned all political parties, and in 1955, President Adib al-Shishekli issued Order #175, declaring all non-Arab languages as foreign languages and therefore banned from being taught in schools. Bishop Zareh travelled to Damascus several times and eventually convinced the government to modify Order #175 to permit the teaching of Armenian.[39]

In addition to the difficulties experienced with the changing circumstances in Syrian politics, a major challenge appeared on the scene after World War II in the form of Armenian repatriation (*nerkaght*) to Soviet Armenia. Armenians had, albeit in relatively smaller numbers, migrated from the diaspora to Soviet Armenia prior to WWII. In the post-WWII repatriation movement from 1946 to 1948, nearly 100,000 Armenians from the Middle East and other parts of the world migrated to Soviet Armenia.[40] This phase of repatriation occurred in the postwar environment of optimism regarding the Soviet Union, which, along with the Western powers, had defeated Nazism. Soviet Armenia, according to Soviet propaganda, offered the safety and prosperity of the homeland. In addition, Joseph Stalin briefly placed the question of the Turkish occupied Armenian territories of Kars and Ardahan on the international agenda, thereby enjoying the confidence and loyalty of many diasporan Armenians. Also, Catholicos Karekin of Cilicia led a delegation to Soviet Armenia and presided over the election of the Catholicos of All Armenians, Kevork VI Chorekchyan, at Echmiadzin in June 1945, further signifying efforts, by certain segments of the diasporan communities, to cultivate close ties with Soviet Armenia despite Stalin's tyrannical rule.

Initially many Armenians and organizations, including the Dashnaktsutiun, supported repatriation, but the emerging Cold War ideological rivalries and interventions by Syrian political leaders soon caused divisions between those favorably disposed toward repatriation, because in principle they supported Soviet Armenia, and those (particularly supporters of the Dashnaktsutiun) who opposed the Soviet regime. Catholicos Karekin I of Cilicia supported the Soviet repatriation program, but the Dashnaktsutiun had shifted its position by the time he visited Aleppo in March 1946.[41]

The Prelacy of Aleppo, and Bishop Payaslian personally, vehemently opposed the repatriation policy laregly because of its ramifications for the security of the Armenian community. According to official documents of the Prelacy of Aleppo, Syrian government officials expressed concerns regarding the repatriation scheme. The mass emigration of Armenians would disrupt production and market operations and would create legal difficulties concerning dual citizenship, with enormous ramifications for a

government in the process of consolidating sovereignty and state-building soon after independence. During a conference with Papazian, Armenian Deputy in the Syrian parliament, Syrian Prime Minister Saadallah Jabri expressed his hope that Armenians would remain in Syria and continue to contribute to its economic development. Jabri added that the Syrian government would not prevent their departure against their will, as it would not prevent the emigration of those who wished to depart to other countries. However, Jabri made it known in no uncertain terms that the Syrian government would reject the principle of dual citizenship. It was his duty, he averred, to defend the interests of his fatherland. He could not permit his country to fall prey to foreign diplomatic intrigues. Jabri advised Papazian to instruct those wishing to leave Syria to liquidate their assets and leave within a month; otherwise, his government refused to tolerate communities with dual loyalties.[42]

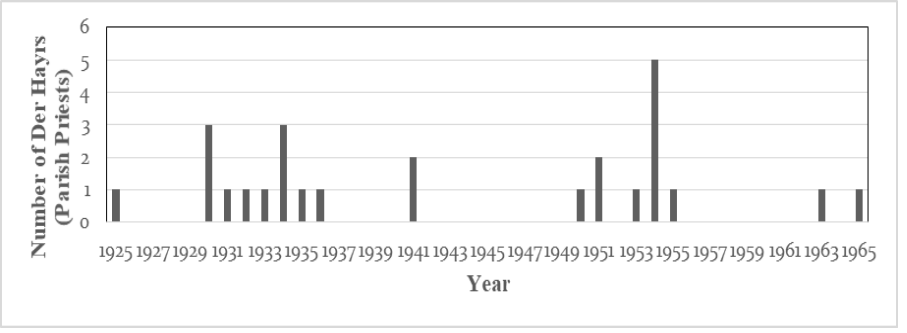
The policy pursued by the Prelacy of Aleppo clashed with the position adopted by the Catholicosate at Antelias regarding the Soviet repatriation scheme. In a circular dated June 29, 1946, Catholicos Karekin I of Cilicia instructed the Prelacy of Aleppo not to interfere in the repatriation process, as it was a bilateral matter for the governments involved.[43] The divergence between the position taken by Catholicos Karekin I and the sobering advice offered by Jabri in Damascus would have necessitated further discussions on the matter. Yet, the message from Jabri reaffirmed the prelacy's opposition to the repatriation. And contrary to Catholicos Karekin I's assumption that the repatriation affair would remain exclusively a matter of Syrian-Soviet bilateral ties, the Syrian government routinely consulted with the Prelacy of Aleppo.[44] Considering the potential political difficulties the mass emigration posed for Armenians remaining behind, the prelacy decided to act decisively against repatriation.

Good relations between the Syrian government and the prelacy notwithstanding, Armenians continued to live with a deep sense of political, economic, and physical insecurity, a fact that proved detrimental to community development. A *Hasg* article published in 1944 captured a significant aspect of the problem. It reported that while initially the seminary of the Catholicosate of Cilicia intended to prepare celibate priests, married parish priests (Der Hayr), and educators, beginning in 1935 it was compelled to modify its curriculum in favor of exclusively training celibate priests. Those graduating from the seminary, the report stated, were driven to look elsewhere for better employment opportunities rather than become parish priests. The community showed little respect toward its teachers and parish priests, *Hasg* noted, and offered even less financial support to improve their lot. Therefore, the report concluded,

financial, social, political, and cultural factors undermined the seminary's full potential.[45]

For nearly a decade throughout the 1940s, hardly any parish priests (Der Hayrs)[46] were ordained. The challenge to fill in vacancies must have been daunting, considering the fact that in the 1930s and 1940s, 12 parish priests who had served in Aleppo and the regions of Latakia and Jezire passed away (5 in the 1930s, and 7 in the 1940s).[47] The increase in the number of priests in training in the first half of the 1950s indicated a vast improvement in the ability of the Prelacy of Aleppo to attract members of the community to serve the church (see Figure 1).

Figure 1. Number of Der Hayrs (Parish Priests) Ordained for the Prelacy of Aleppo, 1925-65

Source: Husig Setragian, *Vark Kahanayits Perio Temi, 1850-2005,* Aleppo, Hayots Perio Tem, 2005; *Hasg*, various years.

In Antelias, Catholicos Karekin I Hovsepian passed away on June 21, 1952,[48] and the Catholicosal throne remained vacant until September 1956. Bishop Payaslian was elected as the next Catholicos of the Great House of Cilicia on February 20, 1956, and consecrated at the Cathedral of Surp Krikor Lusavorich at Antelias on September 2, 1956.[49] Archbishop Ghevont Chebeyan succeeded him as Prelate of Aleppo.

Conditions in churches and schools and the community in general were improving when the political situation in Syria, already unstable because of the recurring coups and counter-coups, further deteriorated. The rise of Nasserism in the 1950s, the United Arab Republic (UAR), which briefly (1958-61) joined Egypt and Syria, and the intensification of Arab nationalism resulted in deleterious consequences for the Armenian community. Pan-Arabists and Syrian nationalists grew more intolerable toward ethno-religious minorities and viewed the Armenians as agents for Western influences.[50] Political persecution and economic policies of nationalization led to the mass emigration of upper- and middle-class

Armenians and substantially weakened the community.[51] Archbishop Chebeyan's tenure witnessed a period of transition of sorts in the Armenian community, most emphatically the decline of the community in numbers and manpower if not in energy and constructive spirit.

Archbishop Ghevont Chebeyan, 1956–67

Prior to his election as Prelate of Aleppo, Archbishop Ghevont Chebeyan had served in Cyprus first as *locum tenens* (1946-52) and subsequently as Prelate of Cyprus (1952-56).[52] During the turbulent period of the catholicosal election in 1956, he maintained his unwavering support for the Catholicosate of Cilicia and for the election of Bishop Zareh as Catholicos.[53] Archbishop Chebeyan was elected Prelate of Aleppo on October 26, 1956, and served for eleven years until December 1967.

Archbishop Chebeyan's tenure was a period of construction and renovation of churches and educational institutions. In June 1958, during their visit in Aleppo, George and Nazenig Mardigian donated $10,000 toward the construction of the Mardigian Hall.[54] In 1958, the Surp Stepanos church in the village of Aramo, about 17 miles from the Mediterranean Sea, was renovated,[55] and on August 16, 1959, in celebration of the Transfiguration, Armenians from across Syria journeyed on the annual pilgrimage to Aramo and Kesab. Three sacred places are located in Aramo: Surp Stepanos (built at the center of the village in 1314), Surp Asdvadzadzin, and Surp Kevork. Further, on August 9, 1959, Archbishop Chebeyan presided over ground-breaking ceremonies for the renovation of the chapel in Ghnemiyeh, a small mountainous town,[56] and he presided over its consecration on July 31, 1960.[57] Shortly thereafter, on September 4, 1960, he also presided over ground-breaking ceremonies for Surp Asdvadzadzin Church in Karaduran, nearly two decades after a massive mudslide had destroyed the church in January 1942.[58] Archbishop Chebeyan's crowning contribution to the list of renovations was his donation of 8,000 Lebanese pounds for the renovation of the main or high altar of the Karasnits Mangants Church in memory of his parents, Antranig and Satenig Chebeyan. Archbishop Chebeyan consecrated the newly constructed altar on Easter Day, January 6, 1966.[59]

In efforts to improve relations between the Catholicosate of Cilicia and the Mother See of the Armenian Church at Echmiadzin (in former Soviet Armenia), on August 29, 1964, Archbishop Chebeyan traveled to Echmiadzin to meet with the Catholicos of All Armenians, Vazken I Baljian. He celebrated Holy Mass at Echmiadzin and offered his sermon at the Saint Sarkis Church in Yerevan. On his return journey, he visited

Pope Paul VI in Rome on September 13, 1964, and met with Catholicos Khoren I Paroyan at Bikfaya to apprise him of his conferences at Echmiadzin and Rome.[60]

As Prelate of Aleppo, Archbishop Chebeyan on several occasions visited Damascus for conferences with the heads of the Syrian government. On February 25, 1958, he along with representatives of the Armenian community in Syria, paid an official visit on behalf of Catholicos Zareh I to congratulate Gamal Abdel Nasser and Shukri al-Quwatli in Damascus for the formation of the United Arab Republic. Subsequently, Catholicos Zareh visited Damascus on March 8, 1959, to meet with President Nasser.[61] After the collapse of the UAR, a delegation representing Catholicos Zareh I and led by Archbishops Chebeyan and Paroyan visited Damascus on October 18, 1961, to congratulate the new government; they met with the post-UAR Prime Minister Ma'mun al-Kuzbari and Chief of Staff Abd al-Karim Zahr al-Din.[62] Upon the formation of a new government in Damascus, Archbishops Chebeyan and Paroyan, on October 10 and 12, 1962, led a delegation representing Catholicos Zareh I to the Syrian capital to congratulate President Nazim al-Qudsi and Prime Minister Khalid al-Azm on behalf of the Armenian communities in Syria and Lebanon. On October 10, 1963, Archbishop Chebeyan accompanied a large entourage headed by Catholicos Khoren I on his first visit to Damascus as Catholicos of the Great House of Cilicia, to meet with President Amin al-Hafiz, Prime Minister Salah al-Din al-Bitar, and Minister of Interior Dr. Nur al-Din al-Atasi.[63]

Maintaining such relations with the leadership in Damascus, regardless of the person and the party in power, required diplomatic agility within a strictly confined political space. That the Prelacy of Aleppo successfully accomplished the task was a testament to the leadership skills of the prelate and his advisors and administrators. For example, while political rhetoric by the leaders of Egypt, Syria, and Jordan against Israel led to the intensification of Syrian nationalism and Arab nationalism in general, and tensions escalated into war, Armenian fears of a new round of persecutions, as experienced in the 1950s, did not materialize.

In July 1966, Archbishop Chebeyan visited the Armenian communities in Iran and celebrated Mass at the Surp Thade (Saint Thaddeus) Monastery near the historic town of Maku and at the Surp Asdvadzadzin Church in Isfahan. In December 1967, for personal reasons, he resigned as Prelate of Aleppo; he was subsequently elected Prelate of Isfahan in June 1968.[64] Upon retirement, Archbishop Chebeyan devoted his energies to writing on theology, church rituals, and social issues.[65] In honor of his 50 years of service to the Armenian Church, Archbishop Kataroyan invited

him to Aleppo in December 1987. The community had organized several events in his honor. He celebrated Mass at the Srpots Karasnits Mangants Church, his first at that church since his resignation in December 1967.[66] After Archbishop Chebeyan's resignation as Prelate of Aleppo, Reverend Archpriest Adom Kehiayan served as *locum tenens* until July 6, 1968, when Vartabed Datev Sarkisian was elected to succeed Chebeyan.[67]

THE ARMENIAN PRELACY FROM 1968 TO 2004

Prelate Datev Sarkisian, 1968-77

Vartabed Datev Sarkisian (later Archbishop) was the first prelate born in Aleppo since the genocide.[68] In May 1972, Catholicos Khoren I granted him the rank of Supreme Archimandrite (Dzayrakuyn Vartabed), and in June 1974, he was ordained bishop.[69] During his tenure from 1968 to 1977, the Armenian community continued to enjoy political stability, particularly after the rise of Hafiz al-Asad to power in 1970. Bishop Sarkisian re-energized the community and sought to attract the Armenian youth to the church. While he continued a number of traditions inherited from his predecessors, he also introduced several innovations that contributed to a spiritual revival across the community. As one such traditional practice, soon after his appointment, Bishop Datev toured the Armenian communities in different parts of Syria. In October 1971, he visited the Surp Hagop Church in Qamishli, followed by visits to the churches in Hasiche (Hasake), Ras ul-Ain, and so forth.[70]

Several new construction and renovation projects were launched under Prelate Datev's auspices, including the new prelacy building across the street from the Karasnits Mangants Church, as was the renovation of the Surp Krikor Lusavorich Church in Nor Kiugh. Also during his tenure, construction commenced on the Surp Asdvadzadzin Church in the Suleimaniyeh-Villaner quarter, and Catholicos Khoren I participated in the ground-blessing ceremony in 1972. However, construction was not completed until 1982, and its consecration took place in 1983 under the auspices of his successor, Archbishop Suren Kataroyan. Catholicos Karekin II Sarkisian of Cilicia (later Catholicos of All Armenians at Echmiadzin) presided over the ceremonies. In the meantime, the former Surp Asdvadzadzin Church, which was located within the complex of the Karasnits Mangants Church, was converted into the Zarehian Museum.[71]

In addition to the construction and renovation of churches, educational institutions also benefited from Prelate Sarkisian's leadership. At his initiative, the prelacy secured $25,000 from the Gulbenkian Foundation in 1971 for the addition of a third floor at the Karen Jeppe Jemaran[72] and an additional $15,000 in 1973, also from the Gulbenkian Foundation, for the

construction of a new building at the Grtasirats school in Aleppo.[73] The Sahagian and Mesrobian schools also received financial support for their various building needs.[74] These construction projects and related pressing needs in the management of properties eventually necessitated the creation of a more effective and efficient administration of prelacy properties. Accordingly, the prelacy established the Properties Management Board to oversee the existing properties within its jurisdiction and for future projects.[75]

An innovation the prelacy introduced in 1969 was radio broadcasting of the Holy Mass. The introduction of radio broadcasting vastly improved the propagation of the church's teachings and the cultivation of a sense of communion across geographically distant communities. Radio broadcasting connected thousands of Armenians to the church, who otherwise could not attend church services.[76] Its adoption also signified the ability of the Armenian Church to embrace modernization and telecommunications technology, a particularly important symbolic act for purposes of attracting young Armenians to the church.

Datev vartabed came to the prelacy with a singular mission to attract young Armenians to the church and to reinvigorate community-church relations. Appointed prelate at the age of 27, he was perfectly suited for the task of striking a balance between the preservation of religious and cultural traditions and values, on the one hand, and the injection of certain elements of modernization into church practices, on the other hand. Public responses to this advance in modernization of church-community relations were positive (as far as could be ascertained without public opinion surveys), and the innovation enhanced the prelacy's image as an institution keeping pace with modernization and technological advances.[77]

In efforts to reinforce community-church relations, the prelacy also organized, beginning in November 1969, a series of public lectures by the clergy on Christianity and religion. For example, the Reverend Archpriest Adom Kehiayan gave a talk on the Armenianization of Christianity in the fourth and fifth centuries. In a similar vein, in efforts to maintain close ties with the Catholic and Evangelical Armenian church denominations, the prelate organized inter-denominational "Prayer Weeks," the first of which took place at the Srpots Karasnits Mangants Church, followed by prayers at the Catholic Holy Trinity Church. On January 1, 1970, as part of the New Year celebrations, the Evangelical Emmanuel Church invited Prelate Sarkisian to participate in church services.[78]

During the tenure of Bishop Datev there was a vast improvement in relations between the Armenian community and the Syrian government

under Hafiz al-Asad, who after an intense power struggle gained control first within the Ba'ath party in November 1970 and finally as president in February 1971. On January 6, 1971, Hafiz al-Asad visited Aleppo, and Prelate Datev Sarkisian, Oshagan Choloyan apegha (monk), and representatives of the Armenian community in Aleppo greeted him at the airport. Prelate Sarkisian also attended a dinner in honor of Asad at the Nadi Halab (Club d'Alep).[79]

Subsequent visits by the Catholicoses of Cilicia to Damascus and Aleppo further demonstrated the strength of relations between the Armenian community and the Syrian government under Asad. On March 23, 1971, Catholicos Khoren I visited Damascus to congratulate the newly-elected president. A large crowd of Armenians, in nearly 150 automobiles and from different parts of Syria, led by Prelate Datev, greeted the Catholicos at the Lebanese-Syrian border.[80]

Nothing could serve better as a symbol of the strengthening ties between the Armenian community and the Asad government than Catholicos Khoren I's visit to Aleppo in December 1972, the first by a Catholicos of Cilicia since Catholicos Karekin Hovsepiants visited the community in 1947. Despite the good relations cultivated by the Prelacy of Aleppo and community leaders with the Syrian government, no Catholicos was permitted to visit Aleppo for at least two reasons. First, it was essential for the leadership within the Syrian government to demonstrate that Damascus, not Aleppo, had become the center of the Syrian political system. Second, Aleppo was home to the largest Armenian community in Syria, and Syrian nationalist regimes felt that granting permission for a Catholicosal visit with his flock could antagonize the government's nationalist constituencies. The latter might consider such an accommodationist policy toward an ethno-religious minority as undermining the regime's efforts toward state-building and nation-building. Further, it could potentially set a precedent for various demands by other minorities. No previous government, particularly the military generals, had been willing to take such a step. In contrast, Asad made a point of cultivating ties with ethno-religious minorities. The Asad government's grant of permission for Catholicos Khoren to visit Aleppo epitomized the president's support for the Armenian community.

Armenian community leaders headed by Datev vartabed greeted Catholicos Khoren I at the village of al-Dabusieh on the Lebanese-Syrian border. A long overdue visit to Aleppo by a Catholicos of the Great House of Cilicia had been finally realized. During his visit, Catholicos Khoren toured the Nor Kiugh neighborhoods, Karen Jeppe Jemaran and other schools, the Surp Kevork Church, and the grounds of Surp Asdvadzadzin

Church, which was in the process of construction. He also visited Latakia briefly and upon his return to Aleppo he continued to visit various religious, community, and educational institutions.[81] Nothing proved more emotional for Catholicos Khoren during this tour than his visit, on December 6, 1972, to the Karen Jeppe Jemaran to pay homage to Catholicos Zareh I, whose bust rested in the garden of the famed school. With thousands attending the ceremony, Catholicos Khoren wished to say a prayer but could not as burning tears streamed down his face.[82] Catholicos Khoren also visited Dr. Harutiun Der Ghazarian at his home. The Catholicos honored the illustrious doctor with the medal of "Cilician Prince" (Giligian Ishkhan).[83] Born in Marash in 1882, Dr. Der Ghazarian had developed a keen interest in the history of Cilicia and its forts and monasteries.[84] He established his medical practice in Aleppo, where he resided until his death in April 1975. In addition to his medical practice, Dr. Der Ghazarian was an active participant in community affairs in Marash and Aleppo and became one of the most respected individuals in Aleppo among Armenians and non-Armenians alike.[85] Catholicos Khoren departed Aleppo on December 11, 1972, and visited Damascus for an official conference with President Asad before returning to Antelias.[86]

The Armenian community also benefited from economic development under Asad, although his authoritarian rule allowed little room for political liberalization. Pragmatic in his approach to foreign and domestic policy, Asad encouraged new joint ventures with western companies (such as the Spanish-Syrian tractor company in Aleppo and the Dutch-US-German oil consortium to develop the oil fields near Der Zor), and in so doing promoted the nation's products (e.g., cotton) beyond their traditional markets. The profits from agricultural production, oil, tourism, and commerce via ports, land, and airports contributed to an annual 10 percent increase in GDP in the 1970s.

Soon, however, Syria was plagued with unprecedented levels of inequality. While individuals and groups closely affiliated with state-supported commercial sectors registered enormous financial and political benefits from Asad's policies, the close-knit patron-client networks excluded most segments of the population. Asad's authoritarian rule also prevented the public from meaningful participation in the political system. Thus, while the Armenian community as a whole benefitted from its ties with the Asad regime, at the individual level many Armenians remained mired in economic difficulties and low living standards. These problems caused Armenians to leave Syria in growing numbers, and emigration ineluctably weakened the community in many respects, but particularly in leadership and manpower.

Prelate Datev resigned in mid-1977. From 1985 to 1995, he served as Prelate of the Western Prelacy of the United States. Archbishop Suren

Kataroyan, who was also born in Aleppo, succeeded him as Prelate of Aleppo; he was elected as prelate on October 10, 1977, and served until 2004.[87]

Prelate Archbishop Suren Kataroyan, 1977-2004

Archbishop Suren Kataroyan arrived in Aleppo on September 10, 1977, to assume his post as prelate, and was consecrated bishop on October 29, 1977. Upon arrival, he toured the Armenian communities in different parts of Syria - in December 1977, he visited, among other communities, Der Zor, Qamishli, Latakia, and Rakka, visits that he repeated for the duration of his tenure.[88]

Archbishop Kataroyan's tenure may be characterized as a period of renovation. These included structural renovations inside the Karasnits Mangants Church in 1985 and 1995, and in the Surp Krikor Lusavorich Church from 1984 to 1987.[89] In 1992, the Surp Asdvadzadzin Church in Kesab was renovated; in 1996, the Surp Khach Church in Tel Abyad;[90] and during the years 2002-03, the Surp Hagop Church of Ras ul-Ain. Another renovation project was the extensive renovation of the Surp Asdvadzadzin Church in Latakia in 1996. The prelacy also oversaw renovation and restoration projects of the religious icons in churches, such as the altars of the religious icons at the Surp Kevork Church from 1986 to 1990 and the invaluable paintings in the Karasnits Mangants Church from 1993 to 1996. Further, a number of publications appeared under the auspices of the prelacy, including the prelacy's official organ *Oshagan,* which was later renamed *Kantsasar* and published as a weekly newspaper.[91]

Archbishop Kataroyan placed a premium on improving the financial situation of the Armenian schools and Sunday schools within its jurisdiction. The Properties Management Board at a meeting in 1977 decided to examine two major projects: 1) to conduct an inventory of the properties held by the prelacy and to purchase new land from the proceeds of investments; and 2) to build new buildings in areas that potentially could prove lucrative as investments. It was expected that increases in income would contribute to more balanced finances for the Armenian schools under the auspices of the prelacy.[92]

No other project, however, could generate as much community support as the construction of the Armenian Genocide Memorial and the Surp Nahadagats (Holy Martyrs) Church in Der Zor. The consecration of the church by Catholicos Karekin II of Cilicia took place in May 1991. A decade later, on April 24, 2002, Catholicos Aram I declared the genocide memorial complex a sacred place of pilgrimage for Armenians.[93] The

construction of this genocide memorial and the church in Der Zor represented the apogee of the memorialization of the colossal crime against the Armenian people and against humanity. The memorial represented the physical and spiritual destruction of a nation, whose dead members remained buried in the desert sand.

Archbishop Kataroyan emphasized the need for continuous cultural revival, particularly as it pertained to the role of the younger generation in community life and in the church. Accordingly, he continued his predecessor's efforts to attract young people to the church. In April 2002, a three-day conference organized under the auspices of the prelacy brought together about one hundred youth. The conference, entitled "the Armenian Church and Armenian Youth," took place during genocide commemorative events in Der Zor. *Hasg* reports that the youth conference was organized primarily to hear the views of the young on such issues as morality, modernity, technology, and the church. The participants headed by Archbishop Kataroyan also visited Margade, about an hour's drive from Der Zor. In his sermon, Prelate Kataroyan stressed the urgent need to cultivate closer relations between the Armenian church and the younger generations in order to maintain community life.[94]

During the same week, the prelacy organized, for the first time since the Armenian Genocide, a meeting with representatives of 14 local Arab *ashiret*s or tribes. The prelacy awarded each tribal community a commemorative plaque expressing the Armenian community's gratitude for their humanitarian courage to save numerous Armenians from death and starvation across the Der Zor region. According to *Hasg*, in attendance were more than 1,000 Arabs and Armenians, as well as Ambassador Levon Sarksian of the Republic of Armenia, Consul Armen Melkonian in Aleppo, and other dignitaries. Speaking on behalf of the Armenian nation, Archbishop Kataroyan stressed the deep gratitude felt by Armenians toward the people of Syria. Through their close relations, he noted, Syria and Armenia would promote justice and humanitarian values.[95]

The prelacy also participated in conferences and educational programs under the auspices of the Middle East Council of Churches (MECC), established in 1974. Since the early 1990s, MECC programs in Damascus and Aleppo included conferences, workshops, and lectures to increase public awareness of pressing social and economic issues such as refugees, access to water, food security, spiritual and psychological services, and related social and development programs. In April 2002, the prelacy participated in a series of educational and training sessions held in Aleppo on a variety of religious themes and social services, including services for

people with disabilities.[96]

After the re-establishment of the Republic of Armenia in 1991, the Prelacy of Aleppo cultivated close ties with the government in Yerevan. In reaction to the earthquake in Soviet Armenia in December 1988, the prelacy led community efforts to dispatch relief aid. After the collapse of the Soviet Union, the prelacy facilitated the establishment of the Consulate of the Republic of Armenia in Aleppo, in addition to the embassy of the Republic of Armenia in Damascus (opened on May 28, 1993).[97]

Beginning in the late 1970s, cultural organizations (such as Hamazkayin) and publishing houses spurred cultural activities in the arts and theater (e.g., performances by Hamazkayin's Zvartnots Choir and the Sardarabad dance group), particularly encouraged by the ties re-established with their compatriots in Lebanon after the civil war.

In October 2002, Catholicos Aram I visited Aleppo to preside over the celebrations of the 40th anniversary of the ordination of Archbishop Kataroyan into priesthood and the 25th anniversary jubilee of his tenure as Prelate of Aleppo. While in Aleppo, Catholicos Aram commended the local Armenian community organizations, particularly the educational institutions, for their activities to preserve Armenian culture and identity. He also praised the community leaders for their continued good relations with the Syrian government, for their various contributions to Syria, and for their promotion of Islamic-Christian relations.[98]

Such amicable relations between the Asad government and the Armenian community, however, could not serve as a panacea to a number of fundamental problems for Armenians in Syria both as individuals and as a community. Compulsory military service had been a particularly vexing challenge for families. In addition, in the 1980s and 1990s, economic difficulties generated social-economic inequalities across various segments of society (in the mid-1990s, Syria's per capita income totaled $2,300).[99] Further, the recurring clashes between the Muslim Brotherhood and government forces, as seen in Hama in February 1982, heightened the sense of physical insecurity. The combination of these economic and security problems conspired against the well-being of Armenians and led many to leave the country.

CONCLUSION

The Arab spring, beginning in 2010, gave rise to expectations that the authoritarian regimes across the Arab world would surrender their offices and power to democratically oriented political leaders and civil society groups. As events have demonstrated, however, such hopes proved far removed from realities on the ground. Currently, the Armenian community in Syria is

experiencing a most devastating crisis. The Prelacy of Aleppo once again finds itself, as several times during the past century, amidst a major political crisis. As discussed in this paper, the prelacy for years has weathered political crises in various forms. Unlike the earlier crises, however, the current civil war has resulted in unprecedented levels of physical destruction of lives and institutions. Certainly, none could have prepared it for the current catastrophe. Nevertheless, the prelacy continues to serve as the central institution for the community in addressing the crisis. That the prelacy has for years weathered such crises is a testament to its successful leadership. The successive prelates since Archbishop Surmeyan have grappled with various difficulties confronting the community, on the one hand, and in community's relations with (at times, rapidly) changing forces in power in Damascus. Since March 2011, Archbishop Shahan Sarkisian has had the most difficult task of serving a community amidst a civil war that threatens to undo the decades of laborious construction of the Armenian community since the genocide.

ENDNOTES

[1] Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, Harvard University Press, 1965, p. 230; Dzayrakuyn Vartabed (Supreme Archimandrite) Vartan Demirdjian, "Kavazanagirk Perio Hayots Temi Arachnortneru" [Chronicle of the Prelates of the Armenian Diocese of Peria," *Hasg*, Nov.-Dec. 1974, pp. 457-460.

[2] Ardavazt Surmeyan, *Badmutiun Halebi Hayots* [History of Armenians of Aleppo], *vol. 3,* Paris, Araxes Press, 1950, p. 894; Demirdjian, "Kavazanakirk," *Hasg*, July-Aug. 1975, p. 296.

[3] Surmeyan, pp. 884, 888; Demirdjian, *Hasg*, July-Aug. 1975, p. 294.

[4] *Hasg*, March-April 1941, pp. 48-50; Puzant Yeghiayan, *Jamanagagits Badmutiun Gatoghigosutian Hayots Giligio, 1914-1972* [Contemporary History of the Catholicosate of Cilician Armenians, 1914-1972], Antelias, Catholicosate of Cilicia, 1975, pp. 552-553; Simon Payaslian, "The Institutionalization of the Catholicosate of the Great House of Cilicia in Antelias," in *Armenian Cilicia*, Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian (eds.), Mazda Publishers, 2008, pp. 557-592.

[5] Yeghiayan, pp. 261-264.

[6] Surmeyan; see also Demirdjian, "Kavazanakirk," which appears in serialized form in *Hasg* from Nov.-Dec. 1974, pp. 457-460 to Jan.-Dec. 1979, pp. 84-94.

[7] Demirdjian, *Hasg*, July-Aug. 1975, p. 301.

[8] Ibid.

[9] *Hasg*, March-April 1941, pp. 48-50; Yeghiayan, pp. 552-553; Payaslian, "Institutionalization," pp. 557-592. At the urging of Catholicos Sahag II Khabayan, this Council also elected Papken I Giuleserian as Coadjutor Catholicos. Demirdjian, *Hasg*, July-Aug. 1975, p. 301.

[10] *Hasg*, March 1932, p. 14-15, 17; April 1932, pp. 19-20; Sept.-Oct. 1933, p. 44-45.

[11] *Hasg,* November-December 1939, p. 175; Hagop Cholakian, *Kesab*, V*ol. 1,* Aleppo, Hamazkayin, 1995, pp. 144, 549n55.

[12] "Armenian Churches of Perio Tem and Regions," Periotem.com.

[13] *Hasg*, Dec. 1932, p. 53.

[14] "Perio Tem, Shrchanner" [Prelacy of Peria, Regions], Periotem.com.

[15] *Hasg*, Dec. 1932, p. 52-53; April 1935, p. 45; May-June 1935, pp. 54-55.

[16] *Hasg*, Dec. 1933, p. 67; March 1932, p. 14. For details of his visit, see *Hasg*, April 1932, p. 20-22. Catholicos Sahag visited Aleppo and other towns between Friday, April 15, and Tuesday, May 19, 1932 (*Hasg*, April 1932, pp. 23-24).

[17] *Hasg*, Oct. 1934, p. 81; June-Aug. 1936, p. 81, on Catholicos Papken I's statement in Damascus in June 1936.

[18] Ibid.; *Hasg*, June-Aug. 1936, p. 81; "Hiur Yenk" ("We Are Guests"), *Hasg*, Nov.-Dec. 1936, p. 154.

[19] *Hasg*, July-Sept. 1935, p. 91. On Karen Jeppe, see Hagop Cholakian, *Karen Yeppe: Hay Koghkotayin Yev Veradznuntin Hed* (Karen Jeppe: Along the Armenian Golgotha and Rebirth), Aleppo, Arevelk Press, 2001.

[20] Payaslian, "Institutionalization," pp. 557-592.

[21] *Hasg*, Sept.-Dec. 1975, p. 363.

[22] Surmeyan.

[23] *Hasg*, Oct. 1935, p. 107; June-Aug. 1936, pp. 61-63. See also Surmeyan's article in *Hasg*, June 1937, pp. 74-75.

[24] Archbishop Ardavazt's resignation was formally confirmed on July 13, 1940.

[25] Payaslian, "Institutionalization," pp. 495-496.

[26] Yeghiayan, p. 526.

[27] *Hasg*, Jan.-Feb. 1947, p. 40.

[28] *Hasg*, May-July 1944, pp. 76-80, 100.

[29] C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Urbana, University of Illinois Press, 1973.

[30] Zeine N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*, Beirut, Khayat Press, 1960, pp. 182-187, 219.

[31] *Hasg*, Feb.-April 1963, pp. 63-66, a special issue dedicated to the memory of Catholicos Zareh I.

[32] An article in *Hasg* incorrectly mentions Emir Mustafa al-Nahabi (*Hasg*, Sept.-Dec. 1975, p. 368. Emir Mustafa al-Shihabi (1893-1968) was an Arab nationalist who was highly critical of European imperialism and opposed the Young Turk regime in Constantinople which, in 1916, had executed his brother, Aref al-Shihabi, an Arab nationalist leader. Amin Lutfi al-Hafiz, another Arab nationalist, was hanged, on Ahmed Jemal Pasha's order, at the Marjeh Square in Damascus in 1916. Mustafa al-Shihabi had served as governor of Aleppo from 1936 to 1939 under President al-Atasi, and as minister of finance in the cabinets of Prime Minister Jamil al-Ulshi and Prime Minister Ata al-Ayubi in 1943. Shihabi was appointed governor of Aleppo for a second term in 1946 under Quwatli (Sami

Moubayed, *Steel & Silk: Men and Women who Shaped Syria, 1900-2000*, Seattle, WA, Cune, 2006, s.v. "al-Shihabi, Mustapha," pp. 120-121; s.v. "al-Hafiz, Amin Lutfi," pp. 375-376).

[33] *Hasg*, May 1946, p. 158; Sept.-Oct. 1946, pp. 305-306. See also *Aztag* (Arabic), March 24, 2011, www.aztagarabic.com/archives/1917.

[34] Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2008, pp. 61-62.

[35] Bishop Zareh was consecrated along with Khoren Paroyan (later Catholicos of the Great House of Cilicia), Ghevont Chebeyan, and Terenig Poladian. Catholicos Karekin I presided over their ordination, which took place in Aleppo (*Hasg*, Jan.-Feb. 1947, p. 40; Garo Kevorkian, ed., *Amenun Darekirke, 1964*, Beirut, Kevorkian, 1964, pp. 167-183; on the Prelacy of Aleppo, see pp. 170-171. Catholicos Karekin I visited Aleppo again in March 1947 (*Hasg*, April 1947, pp. 103-105).

[36] *Hasg*, Nov.-Dec. 1945, pp. 224-225.

[37] Simon Payaslian, "Diasporan Subalternities: The Armenian Community in Syria," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 16:1/2, 2007 [2012], pp. 92-132; Simon Payaslian, "The Armenian Community in Syria: The End of an Ethno-Religious Community?" Paper presented at the annual meeting of the Middle East Studies Association, Washington, DC. Nov. 22-25, 2014.

[38] Gordon H. Torrey, *Syrian Politics and the Military, 1945–1958*, Columbus, Ohio State University Press, 1964.

[39] *Hasg*, Feb.-April 1963, pp. 71-72.

[40] *Hasg*, Aug.-Oct. 1945, pp. 168; Ronald Grigor Suny, "Soviet Armenia," in *The Armenian People from Ancient to Modern Times,* vol. 2: *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, ed. Richard G. Hovannisian, New York, St. Martin's Press, 1997, p. 367; Hamlet Sarksian, "1946-1948 Hayrenatartsutyan Ashkharhakrutyune yev Joghovertakrutyune," in the proceedings of *1946-1948 TT. Hayrenatartsutyune yev Tera Tasere: Hayrenatartsutyan Himnakhentirn Aysor Hamahaygagan Kidajoghov* ["the 1946-1948 Repatriation and its Lessons: The Issue of Repatriation Today" Pan-Armenian Conference Collection of Papers], Yerevan, Limush Publications, 2009, pp. 48-59.

[41] *Hasg*, April 1946, pp. 119-124; a list of organizations that met with Karekin I appears on p. 121. The first ship, *Transylvania*, with 1800 repatriating Armenians, left Beirut's port on Sunday, June 23, 1946 (*Hasg*, June 1946, pp. 170-171).

[42] The Prelacy of Aleppo, Perio Temi Kaghakagan Joghov, minutes of meeting, 52nd session., vol. 59, June 6, 1946, in Cholakian, *Kesab,* p. 322n11.

[43] The Prelacy of Aleppo, Yergamia Deghegakir Azkayin Varchutian Kaghakagan Joghovo, vol. 59, July 19, 1944-Aug. 30, 1946, p. 21, in Cholakian, p. 323n11.

[44] Ibid., pp. 21-22, in Cholakian, *Kesab*, pp. 323-324, note 11.

[45] *Hasg*, March-April 1944, pp. 58-61.

[46] In the Armenian Church hierarchy, *Der Hayr*s are married parish priests.

[47] Husik Setragian, *Vark Kahanayits: Perio Temi, 1850-2005*, Aleppo, Hayots Perio Tem, 2005.

[48] *Hasg*, July-Sept. 1952, p. 202. See the special issue of *Hasg*, July-Sept. 1952, devoted to Catholicos Karekin I Hovsepian.
[49] Yeghiayan, pp. 663-683.
[50] Richard G. Hovannisian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East," *Middle East Journal* 28.1, 1974, p. 27.
[51] R. Hrair Dekmejian, "The Armenians: History, Consciousness and the Middle Eastern Dispersion," *Middle East Review* 9, Fall 1976, pp. 28-29.
[52] *Hasg*, Sept.-Oct. 1946, p. 303; Nov. 1946, pp. 330-332; Demirdjian, *Hasg*, Jan.-March 1978, p. 32.
[53] *Hasg*, Nov. 1987, p. 478.
[54] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-March 1978, p. 37.
[55] Ibid., p. 36.
[56] *Hasg*, Aug.-Sept. 1959, pp. 374-375.
[57] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-March 1978, pp. 35, 36.
[58] Ibid., pp. 36, 37.
[59] Ibid., p. 42; *Hasg*, Feb. 1966, p. 28. Archbishop Chebeyan made a similar donation to the Surp Krikor Lusavorich Church in Zahle (*Hasg*, Nov. 1987, p. 477).
[60] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-March 1978, p. 40.
[61] Ibid., pp. 33-34; *Hasg* 28.3, March 1959, pp. 124-126.
[62] *Hasg*, Nov.-Dec. 1961, p. 476. See also the congratulatory note (dated Dec. 14, 1961) sent by Catholicos Zareh I to President al-Qudsi, who, for his part, thanked the Catholicos for his good wishes in a letter dated Dec. 18, 1961 (*Hasg*, Nov.-Dec. 1961, p. 476).
[63] *Hasg* 31.9-10, Sept.-Oct. 1962, pp. 386-387; 32.10-12, Oct.-Dec. 1963, pp. 614-617; Demirdjian, *Hasg* 47.1-3, Jan.-March 1978, p. 39; Garo Kevorkian, ed., *Amenun Darekirke, 1964*, p. 598.
[64] Demirdjian, *Hasg*, April-June 1978, pp. 187, 190; June-July 1968, p. 285.
[65] For example, on Penitence, *Hasg* 56.1, Jan. 1987, pp. 8-14; on Communion, *Hasg*, Feb. 1987, pp. 55-63; on marriage and weddings, *Hasg*, April 1987, pp. 167-172.
[66] *Hasg*, Dec. 1987, pp. 533-534.
[67] Demirdjian, *Hasg*, April-June 1978, p. 191.
[68] *Hasg*, May 1969, pp. 203-204.
[69] *Hasg*, Jan.-Feb. 1970, p. 76-77; Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, pp. 382-385.
[70] Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, p. 384.
[71] *Hasg*, April-June 1978, p. 192.
[72] *Hasg*, Jan.-Feb. 1972, p. 76; Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, p. 384.
[73] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-Dec. 1979, p. 87.
[74] *Hasg*, Jan.-Feb. 1970, pp. 76-77; Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, p. 384.
[75] Demirdjian, *Hasg*, April-June 1978, p. 192.
[76] Ibid., *Hasg*, July-Dec. 1978, p. 382; Jan.-Feb. 1970, pp. 76-77.
[77] *Hasg*, Jan.-Feb. 1970, pp. 76-77; Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, p. 382.
[78] *Hasg*, Jan.-Feb. 1970, p. 76-77; Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, pp. 382-385.
[79] *Hasg*, Feb.-March 1971, p. 113.

[80] Ibid., pp. 101-108; Demirdjian, *Hasg*, July-Dec. 1978, p. 383.
[81] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-Dec. 1979, pp. 84-85.
[82] Matig Eblighatian, "Menavor Gisantrin" (The Solitary Bust), *Aztag*, April 20, 2013.
[83] *Hasg*, Jan.-Feb. 1973, p. 41.
[84] Harutiun Der Ghazarian, *Haigagan Giligia: Deghakrutiun* [Armenian Cilicia: Topographical Survey], Antelias, Catholicosate of Cilicia Press, 1966, p. vii; Krikor H. Kalusdian, comp. and ed., *Marash Gam Kermanig Yev Heros Zeitun* (Marash or Germanica and Heroic Zeitun), 2nd ed., New York, Compatriotic Union of Marash, 1934, Long Island City, NY, Union of Marash Armenians, 1988, pp. 938-939.
[85] *Hasg*, July-Aug. 1975, pp. 311-314.
[86] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-Dec. 1979, p. 86.
[87] *Hasg*, Jan.-Feb. 1977, pp. 267-272; Demirdjian, *Hasg*, Jan.-Dec. 1979, pp. 89-90.
[88] *Hasg*, July-Dec. 1978, pp. 523-524; Demirdjian, *Hasg*, Jan.-Dec. 1979, pp. 91-93.
[89] "Perio Tem, Shrchanner" (Prelacy of Peria, Regions), Periotem.com.
[90] Ibid. A second consecration of the Surp Khach Church took place in 1975 after renovations in 1974.
[91] Ibid.
[92] Demirdjian, *Hasg*, Jan.-Dec. 1979, p. 92.
[93] "Perio Tem, Shrchanner" (Prelacy of Peria, Regions), Periotem.com.
[94] *Hasg*, April 2002, pp. 346-352.
[95] Ibid., pp. 361-364.
[96] Ibid., p. 380.
[97] Periotem.com.
[98] *Hasg*, Oct. 2002, pp. 857-859.
[99] Volker Perthes, "The Syrian Economy in the 1980s," *Middle East Journal* 46.1, Winter 1992; *World Almanac*, 1994.

Հալէպի Առաջնորդարանը (1920ականներէն Ի. Դարավերջ)
(Ամփոփում)

Սիմոն Փայասլեան
payas@bu.edu

Հեղինակը Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանին պատմութիւնը հակիրճ վերաքաղելէ ետք, կը կեդրոնանայ Ա. Համաշխարհայինէն մինչեւ ներկայ հանգրուանի առաջնորդարանին պատմութեան վրայ, մեկնելով իւրաքանչիւր առաջնորդի վարած քաղաքականութենէն ու գործունէութենէն:

Սկզբնապէս հիմնուած Սալիպէի Հայ Առաքելական Ս. Քառասնից Մանկանց Եղեղեցւոյ շրջափակին մէջ, առաջնորդարանը 1970ին տեղափոխուեցաւ մօտակայ նոր շէնք մը, եւ ցարդ հոն կը մնայ:

Հայոց Ցեղասպանութիւնը շրջադարձային եղաւ առաջնորդարանի պատմութեան մէջ, երբ հազարաւոր գաղթականներու հոսքը՝ զայն մատնեց աննախադէպ տագնապներու: Առաջնորդարանը գործեց որպէս պաշտօնական կեդրոն՝ գաղթականներու վարման եւ նպաստներու մատուցման, նաեւ՝ կրթական, հոգեւոր, մշակութային վերաշինութեան, միջավայրին հետ բարուօք յարաբերութեանց զարգացման: Առաջնորդարանը, ամբողջ երկրին նման, դիմագրաւեց բազմաթիւ մարտահրաւէրներ՝ սուրիական քաղաքականութեան եւ միջազգային յարաբերութիւններու ծիրին մէջ:

Հակառակ դժուարութիւններուն, առաջնորդարանը տասնամեակներով ունեցաւ կայուն վիճակ եւ աճեցաւ: Մասնակցելով համայնքի բոլոր աշխուժութիւններուն, առաջնորդարանը սերտ կապեր պահպանեց համայնքի բոլոր դասակարգերուն եւ հանրային ծառայողներուն հետ: Ան վերջին տարիներուն բազում հրատարակութիւններ իրագործեց:

1990ականներու կէսերէն, համայնքը իր կենսունակութիւնը վերագտնելու գործընթացին մէջ էր, սակայն պատերազմը եկաւ Ցեղասպանպութենէն ետք համայնքը կերտելու եւ անոր ինքնութիւնը տարազելու տասնամեակներու ճիգը հարցականի տակ դնել:

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԷՆ ԵՒ ՍԻՐԻԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Արման Ս. Եղիազարեան
armyegh@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն (այսուհետեւ՝ Կոմիտէ) ստեղծուել է Հայկական ՍՍՌ մինիստրների սովետի 26 Մայիս 1964ի թիւ 226 որոշմամբ: Ըստ այդ որոշման (բնագիրը՝ ռուսերէն)՝ Կոմիտէն կոչուելու էր «Արտասահմանեան Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Հայկական Կոմիտէ»[1], չնայած Յունիսի 25ին տեղի ունեցած հիմնադիր ժողովում[2] Մարտիրոս Սարեանի առաջարկութեամբ ստացաւ «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէ» անուանումը[3]: Կոմիտէի գերբը (Արարատ Լեռան ֆոնին թռչող կռունկ), որը չնչին փոփոխութիւններով այժմ օգտագործում է նաեւ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը որպէս Հայաստան-Սփիւռք գործակցութեան խորհրդանշան-վահանակ, գծագրել է Սարեանը:

ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդի յաջորդ՝ թիւ 227 որոշմամբ Կոմիտէի նախագահ է նշանակւում Վարդգէս Եղիշէի Համազասպեանը[4]: Կոմիտէի կառոյցում գործում էին տարածաշրջանների հայ համայնքների հետ կապերի բաժիններ, որոնցից մէկն էլ «Ասիայի ու Աֆրիկայի Հայկական Գաղթօճախների Հետ Կապերի Բաժին»ն էր, որը կոչւում էր նաեւ «Արեւելեան Երկրների Բաժին»: Սիրիահայութեան հետ աշխատանքներն իրականացւում էին այդ բաժնի կողմից: Կոմիտէն համարւում էր ԽՍՀՄի՝ արտասահմանի հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի սովետական ընկերութեան՝ «Ռոդինա»ի (հայրենիք) անդամ-կազմակերպութիւն[5]:

Կոմիտէի կանոնադրութեան մէջ, որը հաստատուել էր հիմնադիր համագումարում, շարադրուած էին Կոմիտէի հետեւեալ նպատակներն ու խնդիրները.

1. Հաստատել եւ զարգացնել կապերը սփիւռքահայ գաղթօճախների հետ.
2. Գաղթօճախների հայութեանը ծանօթացնել հայրենիքի կեանքի, ձեռքբերումների, գիտութեան ու մշակոյթի հետ.
3. Գաղթօճախների հայութեան մէջ սերմանել հայրենասիրութիւն.
4. ՀՍՍՀի աշխատաւորներին ծանօթացնել գաղթօճախների, առաջադիմական կազմակերպութիւնների, ծուլման դէմ պայքարի եւ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացմանն ուղղուած աշխատանքների հետ:

Վերոյիշեալ նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ էր.-

1. Հաստատել կապեր առաջադիմական, դեմոկրատական ու հայրենասիրական կազմակերպութիւնների, բարեգործական ու մշակութային միութիւնների հետ.
2. Գաղթօճախներում տարածել հայրենիքի թերթերը.
3. Օգնել գաղթօճախներին.
4. Գաղթօճախների հրաւէրով մեկնել արտասահման, ուղարկել տարբեր խմբեր.
5. Հայրենիք հրաւիրել պատուիրակութիւններ գաղթօճախներից.
6. Աջակցել սփիւռքահայ զբօսաշրջիկներին.
7. Կազմակերպել սփիւռքահայ նկարիչների ցուցահանդէսներ.
8. Կազմակերպել գրական երեկոներ.
9. Հրատարակել սփիւռքահայ գրողների ստեղծագործութիւնները[6]:

Կարեւոր է Համազասպեանի վկայութիւնը Կոմիտէի ձեւաւորման ու նպատակների մասին. «*Հայրենիք-սփիւռք կապերի ընդլայնման, զարգացման նոր, համարձակ քայլ էր 1964թ. Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի ստեղծումը, որի հիմնադիրներ դարձան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգէն Առաջինը, Մարտիրոս Սարեանը, Վիկտոր Համբարձումեանը, Ստեփան Զօրեանը, Հրաչեայ Քոչարը, Նայիրի Զարեանը, Պարոյր Սեւակը, Սիլվա Կապուտիկեանը, Վարազդատ Յարութիւնեանը, Տիգրան Պետրոսեանը, Արա Սարգսեանը, Մեւրաքսեայ Սիմոնեանը, Երուանդ Քոչարը, Յովհաննէս Զարդարեանը, Մօրուս Հասրաթեանը, Պատրիկ Սելեանը եւ ես՝ նուաստս, ողջ Հայաստանի մտաւորականութիւնն ու աշխատաւորութիւնը: Բոլորին սրտամօտ կազմակերպութիւն դարձաւ կոմիտէն, քանզի նրա ղեկավարութեանը իրաւունք էր վերապահուած կուսակցութեան ու պետութեան որոշ օրգանների հսկողութեամբ «ազատ» կապերի մէջ մտնել սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների հետ, հաշուի առնելով նաեւ քաղաքական հանգամանքները*»[7]:

ԿՈՄԻՏԷԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՍԻՐԻԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀՆԳԱՄԵԱԿՈՒՄ (1964-69)

Կոմիտէն իր գործունէութիւնը սկսեց հայ համայնքների ուսումնասիրութեամբ: Այդ հարցում բացառութիւն չէր նաեւ Սիրիայի հայ համայնքը: Մասնաւորապէս, արխիւային նիւթերում պահպանուել է 24 Յուլիս 1964ով թուագրուած՝ Հալէպի հայ համայնքի մասին տեղեկանք, որը մի կողմից խիստ արժէքաւոր վաւերագիր է հալէպահայութեան պատմութեան համար, իսկ միւս կողմից՝ հնարաւորութիւն է տալիս յստակ պատկերացում կազմելու Կոմիտէի գործունէութեան սկզբունքների մասին[8]:

Ըստ տեղեկանքի՝ մինչեւ 1959 Հալէպի հայութեան թիւը հասնում էր 70,000ի, բայց վերջին տարիներին քաղաքական անկայունութեան եւ տնտեսական անկման հետեւանքով բազմաթիւ հայեր հեռացել են Լիբանան, Միացեալ Նահանգներ եւ Լատինական Ամերիկա: Քաղաքի

հայութեան թիւը 1964ին 55,000 էր: Հալէպի շատ հայեր, որոնց թւում՝ նաեւ մեծահարուստներ, դիմել են ՀՍՀՄ գլխաւոր հիւպատոսութիւն՝ հայրենադարձուելու խնդրանքով: Հայրենադարձուելու ցանկութիւնը բխում էր նաեւ այն իրողութիւնից, որ 1961ին ԽՍՀՄ իշխանութիւնները որոշում էին ընդունել սփիւռքահայերի նոր ներգաղթ կազմակերպելու վերաբերեալ[9]:

Տեղեկանքում մանրամասն ներկայացուած են հայութեան զբաղուածութեան ոլորտները (արհեստաւորներ, գործարարներ, պետական պաշտօնեաներ եւն.): Քաղաքի հայերի 85%ը բարեկեցիկ կեանք ունէր, նրանց կեանքի որակն աւելի բարձր էր, քան տեղական բնակչութեան մնացեալ հատուածինը: Սիրիայի իշխող Բաաս Կուսակցութիւնը դիմել էր Ռամկավար Ազատական (ՌԱԿ) եւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան (ՍԴՀԿ) կուսակցութիւններին՝ համագործակցութեան համար, սակայն վերջիններս հրաժարուել էին՝ ասելով, որ իրենց կառոյցները Սիրիայում չեն գործում, ցրուած են, ուստի՝ նման համագործակցութեան համար չունեն կազմակերպական յենք: Ինչ վերաբերում է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեանը (ՀՅԴ), ապա, ըստ տեղեկանքը կազմողների՝ այն չունէր նախկին կշիռը պետական իշխանութեան մօտ:

Տեղեկանքում նշւում էր, որ սիրիական իշխանութիւնները սահմանափակել են հայոց լեզուի եւ գրականութեան ուսուցումը հայկական դպրոցներում:

Ըստ տեղեկանքի՝ ընդհանուր առմամբ, քաղաքի հայութեան 35-40,000ը լուսաւորչական էին, 6-8,000ը՝ կաթոլիկ, իսկ 6,000ը՝ բողոքական:

Տեղեկանքի հեղինակները յատկապէս մանրամասն են անդրադարձել Հալէպի հայութեան հասարակական-քաղաքական կեանքին: Համայնքի քաղաքական հոսանքները Կոմիտէն բաժանում էր երեք մասի.-

1. Առաջադիմական (կոմունիստներ, հնչակեաններ, ռամկավարներ).
2. Ռէակցիոն (դաշնակցականներ).
3. Չէզոք (որոնք, ըստ տեղեկանքի՝ առաւել հակուած են դէպի առաջադիմական ուղղութիւնը):

Ըստ տեղեկանքի՝ Հալէպում ՌԱԿի անդամների թիւը հասնում էր 100ի, բայց նրանց ազդեցութեան ներքոյ էր գտնւում Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) տեղական մասնաճիւղը, որի անդամները ողջ Սիրիայում մօտ 1000ն էին, իսկ միայն Հալէպում՝ 750ը: ՍԴՀԿի անդամների թիւը գրեթէ նոյնքան էր (շուրջ 100), իսկ ՀՅԴի անդամների թիւն անցնում էր 1000ը:

Համայնքում գործում են նաեւ մի շարք հայրենակցական միութիւններ, ինչպէս՝ Մարաշի, Տարօնցիների («Արծիւ»), նաեւ՝ մշակութային կազմակերպութիւններ, վարժարաններ, դպրոցներ եւն.[10]:

Ցաւօք, սիրիահայութեան միւս հատուածների վերաբերեալ նման տեղեկանքներ մեզ գտնել չյաջողուեց:

Նման մանրակրկիտ տեղեկանքների հիման վրայ էլ Կոմիտէն սկսեց իր աշխատանքները:

Առաջին եւ կարեւոր խնդիրը համայնքի կազմակերպութիւնների եւ անհատ գործիչների հետ կապերի հաստատումն էր: 1964ին Կոմիտէն Արտասահմանեան Երկրների Հետ Մշակութային Կապի Հայկական Ընկերութեան (ԱՕԿՍ)[11] Սփիւռքի բաժնից ստացաւ նրա թղթածրարները: Այդ ընկերութիւնը Սփիւռքում կապ էր ունեցել ընդամէնը 631 կազմակերպութեան ու անհատի հետ[12], որն անբաւարար էր: Արդէն 1964ի վերջին վերաբերող արխիւային նիւթերից երեւում է, որ Կոմիտէն նամակագրական լայն կապեր է հաստատել սիրիահայութեան հետ[13]: Դրան նպաստում էր նաեւ այն, որ Կոմիտէի գործունէութիւնը լայն արձագանգ էր գտել սիրիահայութեան շրջանում, որտեղից բազմաթիւ շնորհաւորական նամակներ են առաքուել Կոմիտէի նախագահ Համազասպեանի անունով: Աւելի զուսպ էին սիրիահայ կազմակերպութիւնները, որոնցից սկզբում միայն ՀԲԸՄի Դամասկոսի մասնաճիւղն էր, որ շնորհաւորական նամակ էր յղել՝ նշելով, որ իրենք եւս Դամասկոսում «մշակութային շրջանակ» են ստեղծել՝ ՀՍՍՀի հետ յարաբերուելու համար: Ուշագրաւ էր ամփոփումը՝ «*սպասելով Ձեզմէ գալիք առաջարկութիւններուն եւ թելադրութիւններուն*»: Շուտով նման նամակներ ստացուեցին նաեւ Հալէպի արիական-սկաուտական կազմակերպութիւններից (ՀՄՄ, ՀԵԸ, Վասպուրական), Մարաշի Հայրենակցական Միութիւնից եւ մի շարք երիտասարդական կազմակերպութիւններից[14]:

Կոմիտէի գլխաւոր գործընկեր-կազմակերպութիւններից մէկը դարձաւ ՀԲԸՄի Սիրիայի մասնաճիւղը: 1965ին աջակցութեան խնդրանքով Կոմիտէին դիմեց ՀԲԸՄ Դամասկոսի «Մշակութային Շրջանակ»ը: Նամակում ներկայացուած էին շրջանակի հիմնական առաջադրանքները՝ մշակութային ձեռնարկների իրականացում, գրադարանների ստեղծում, թատերախմբի ձեւաւորում, պատմական եւ հնագիտական արշաւների կազմակերպում, հայրենիքի հետ մշակութային կապերի հաստատում եւն.: Շրջանակի ներկայացուցիչները խնդրում էին օգնել՝ առաջադրանքները իրականացնելու հարցում[15]:

Աւելին՝ Սիրիայի մի շարք հայկական վարժարաններում, որոնք գործում էին ՀԲԸՄի հովանաւորութեամբ, 1965ի երկրորդ կէսից նախատեսւում էր կիրառել ՀՍՍՀում լոյս տեսած դասագրքերը[16]:

Պէտք է նշել, որ Կոմիտէի հիմնադրումը համընկաւ 1965ի խորհրդահայ «զարթօնք»ի հետ, որը զգալիօրէն նպաստեց Կոմիտէի աշխատանքների ընդլայնմանը: Սիրիահայ տարբեր շրջանակներ հրաւիրուեցին այցելելու ՀՍՍՀ՝ Ապրիլի 24ի առիթով: Այդ տարի հայրենիք այցելեցին եւ պիոնէրական ճամբարներում իրենց հանգիստն անցկացրեցին նաեւ սիրիահայ 13 պատանիներ[17]:

Կոմիտէի գործունէութեան մէջ 1965 թուականը բուռն տարի էր: Բացի այն, որ դեռեւս ընթանում էր կապերի հաստատման գործընթացը, Կոմիտէն բազմաթիւ նամակներով ստանում էր օգնութեան խնդրանքներ: Կոմիտէին էին դիմել Քեսապի հայ կաթողիկէ դպրոցը՝ երգարաններ եւ դասագրքեր ուղարկելու խնդրանքով, Լաթաքիայի Ազգային Երկսեռ Վարժարանը՝ գրամեքենայ ուղարկելու խնդրանքով (որը, ի դէպ, մերժուեց), Հալէպի նորաբաց Մխիթարեան Վարժարանը՝ դասագրքեր ու գեղարուեստական գրականութիւն ուղարկելու խնդրանքով[18] եւն.:

Կոմիտէի աշխատանքներում կարեւոր տեղ էր զբաղեցնում փոխայցելութիւնների կազմակերպումը: Արդէն 1966ին, Կոմիտէի միջոցով Սիրիայի հայ համայնք այցելեցին մեծավաստակ գիտնականներ Լեւոն Խաչիկեանն ու Սէն Արեւշատեանը: Նրանց ընդունման եւ դիմաւորման հարցերով զբաղուել էր հայ առաքելական եկեղեցու Դամասկոսի Թեմի առաջնորդ Հոգշն. Շաւարշ Եպս. Գույումճեանը, որին էլ կարճ ժամանակ անց Կոմիտէն շնորհակալական նամակ յղեց՝ գիտնականներին ընդունելու եւ օգնելու համար: Առաջնորդի հասցէով այդ տարի ուղարկուեցին նաեւ զգալի քանակով դասագրքեր եւ գեղարուեստական գրականութիւն[19]:

Նոյն թուականին ՀՍՍՀ այցելեցին Հայ Աւետարանական Եկեղեցու ներկայացուցիչները[20]:

1966ին ուրուագծուեցին Կոմիտէի աշխատանքի հետեւեալ ուղղութիւնները.-

1. ՀՍՍՀ ձեռքբերումների շուրջ քարոզչութեան իրականացում.
2. Նոր կապերի հաստատում.
3. Փոխայցելութիւնների կազմակերպում.
4. Կարիքներին ծանօթանալու եւ, ընդհանրապէս, ծանօթութեան նպատակով՝ օգնութեան համար դիմած կազմակերպութիւններին եւ անձանց լրացման համար հարցաթերթիկների առաքում.
5. Կազմակերպութիւններին գրքերի (այբբէնարաններ, զանազան դասագրքեր, գեղարուեստական գրականութիւն) առաքում.
6. Սփիւռքահայութեան շրջանում ՀՍՍՀ թերթերի եւ ամսագրերի բաժանորդագրութեան կազմակերպում.
7. Բնագիտութեան եւ տարրաբանութեան աշխատանոցներին օգնութիւն[21]:

Կային, սակայն, Կոմիտէի աշխատանքներին խոչընդոտող մի շարք իրողութիւններ ՀՍՍՀում: Պէտք է յատկապէս նշել, որ Կոմիտէն իրաւասու չէր համարւում Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացման համար յենքային նշանակութիւն ունեցող այնպիսի մի կարեւոր ոլորտում, ինչպիսին սփիւռքահայ երիտասարդների ուսման կազմակերպումն ու կրթական խնդիրների կարգաւորումն էր ՀՍՍՀում: Համապատասխան խնդրանքներով նամակներին՝ Կոմիտէն պատասխանում էր նամակագիրներին ուղղորդելով ՀՍՍՀ Բարձրագոյն եւ Միջնակարգ Կրթութեան Մի-

նիստրութիւն: Իդէպ, 1960ականների երկրորդ կէսին հաստատուած նոր կարգի համաձայն սահմանւում էր, որ ՀՍՍՀում ուսանել ցանկացող օտարերկրացին պէտք է դիմի բնակութեան պետութիւնում ԽՍՀՄ դեսպանութիւն, որի միջոցով նրա փաստաթղթերը պէտք է ուղարկուեն ՀՍՍՀ Արտաքին Գործերի Մինիստրութիւն՝ քննարկման նպատակով[22]:

1966ին Կոմիտէին են դիմում ՍԴՀԿ Սիրիայի ներկայացուցիչներ: Նրանք խնդրում էին իրենց ուղարկել դաշնամուր, թերթ հրատարակելու համար տպագրական մեքենայ եւ այլ պարագաներ[23]: Այս նամակը կից գրութեամբ նախագահին փոխանցող Կոմիտէի կապերի բաժնի վարիչ Գրիգոր Բեքմէզեանը գրում էր, որ համայնքն առաւել համախմբելու համար հարկ է աջակցել «առաջադիմական» ՍԴՀԿին՝ նոր թերթ հրատարակելու հարցում[24]:

Կոմիտէի գործունէութիւնն այնքան էր ոգեւորել սիրիահայ որոշ շրջանակների, որ Տերիք գիւղաքաղաքի շուրջ 60 հայեր 26 Նոյեմբեր 1966 թուակիր նամակով դիմեցին Կոմիտէին (նամակի հասցէ՝ "Ներգաղթի Խորհուրդ")՝ հայրենադարձուելու խնդրանքով[25]:

1966ին Կոմիտէն աջակցում էր նաեւ սիրիահայութեան ներկայացուցիչների՝ ՀՍՍՀ այցելութիւններին: Շատեր, այցելութիւնից յետոյ շնորհակալական նամակներով գրում էին ՀՍՍՀում ստացած իրենց ջերմ տպաւորութիւնների վերաբերեալ[26]:

Սիրիահայ որոշ շրջանակներ այդ ժամանակ Կոմիտէի միջոցով փորձում էին լուծել համայնքի առաջ ծառացած կարեւոր խնդիրներ: 1967ին Կոմիտէն խնդրագրեր ստացաւ Սիրիայի հայկական կազմակերպութիւններից (ՀԲԸՄի Սիրիայի Կրթական Յանձնախումբ, Հալէպահայ Ուսուցչաց Միութիւն)՝ ՀՍՍՀում կազմակերպելու սիրիահայ որոշ ուսուցիչների հեռակայ ուսուցումը: Խնդիրն այն էր, որ Սիրիայում գործող նոր օրէնքի համապատասխան՝ երկրի հայկական վարժարանների ուսուցիչները պէտք է ունենային Սիրիայի Կրթութեան Նախարարութեան համար ընդունելի վկայականներ, մինչդեռ հայ ուսուցիչների մի մասն ունէր միայն Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան կամ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան ու Անթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դպրեվանքերի վկայականներ, որոնք ընդունելի չէին համարւում[27]:

Կոմիտէի պատասխան նամակը յուսադրական չէր: Կոմիտէն չէր կարողացել խնդիրը լուծել, եւ միակ հնարաւորութիւնը ՀՍՍՀում 6 ամսից մինչեւ 1 տարի ժամկէտով ըստ մասնագիտութեան կատարելագործուելն էր: «*Եթէ գտնում էք, որ Ձեր թեկնածուները մէկ տարում կարող են յանձնել բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում անհրաժեշտ բոլոր առարկաները եւ պետական քննութիւնները, ապա կարող էք այդ խնդրով դիմել տեղի սովետական հիւպատոսին*»՝ գրուած էր Կոմիտէի պատասխան նամակում[28]:

1968ին Կոմիտէն սիրիահայ կազմակերպութիւններին է առաքել իր պարբերականները՝ *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթն ու *Սովետական Հայաստան* ամսագիրը:

Միեւնոյն ժամանակ, սիրիահայ շրջանակները Կոմիտէի առաջ բարձրացրել են արեւմտահայերէնով մանկապատանեկան գրականութիւն հրատարակելու հարցը, որին ի պատասխան Կոմիտէի ներկայացուցիչը գրում էր, որ իրենց եւս յուզում է այդ խնդիրը[29]:

Արխիւում առկայ է Կոմիտէի 1969ի գործունէութեան հաշուետուութիւնը[30], որը հնարաւորութիւն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու իրականացուած աշխատանքների վերաբերեալ: Այնտեղ նշւում է, որ Կոմիտէի գործունէութիւնը ունի յատուկ նպատակ՝ զարկ տալ գաղթօճախների հետ կապերի զարգացմանը՝ նպատակ ունենալով այդ կապերն օգտագործել միջազգային կայսերապաշտութեան ազդեցութեան ոլորտի երկրներում ապրող հայ ազգաբնակչութեանը հասցնելու ճշմարտութիւնը Խորհրդային Միութեան եւ, մասնաւորապէս, ՀՍՍՀի մասին[31]:

Ըստ այդ հաշուետուութեան՝

1. Կոմիտէն զարգացրել է կապերն «առաջադիմական» ու «հայրենասիրական» կազմակերպութիւնների եւ անհատների հետ.
2. Եթէ 1969 Յունուարին Կոմիտէն կապ ունէր 3696 հայի ու հայկական կազմակերպութեան հետ, ապա 1970 Յունուարի 1ի դրութեամբ՝ արդէն 892 կազմակերպութեան եւ 3670 անհատների հետ, ունենալով ընդհանուր առմամբ 4562 հասցէ.
3. Ուղարկուել են թերթ, ամսագիր, գեղարուեստական, քաղաքական, երաժշտական գրականութիւն, դասագրքեր, ձայնապնակներ, ձայնագրութիւններ, ցուցահանդէսի համար լուսանկարներ.
4. Իրականացուել է ուսուցիչների ամէնամեայ վերապատրաստում ՀՍՍՀում (Սիրիայից ուսուցիչներ այդ տարում չեն եղել).
5. Կազմակերպուել է հայրենակցական միութիւնների ներկայացուցիչների այցելութիւն ՀՍՍՀ (իդէպ, Մարաշի Հայրենակցական Միութիւնը ներկայացուած է եղել մի շարք մասնաճիւղերով, բացի Հալէպի մասնաճիւղի ներկայացուցիչներից)[32].
6. Գաղթօճախներին տրամադրուել է նիւթական օգնութիւն.
7. Ընդունուել են բազմաթիւ սփիւռքահայ հիւրեր[33]:

Յաւելենք նաեւ, որ 1970ի դրութեամբ ՀՍՍՀ բուհերի եւ տեխնիկումների 180 շրջանաւարտներից (157 բուհական եւ 23 տեխնիկումի) 62ը եղել են սիրիահայեր: Այդ ցուցանիշն առաջինն է սփիւռքահայ համայնքների մէջ[34]: Սիրիահայ շրջանաւարտների թիւն առաջինն է նաեւ 1960-80ականներին ՀՍՍՀի բարձրագոյն եւ միջնակարգ մասնագիտական հաստատութիւններն աւարտածների թուով (324)[35]:

Եթէ ամփոփենք Կոմիտէի գործունէութեան առաջին հնգամեակը՝ կարող ենք նշել, որ այն կատարել էր զգալի աշխատանքներ սիրիահայ կազ-

մակերպութիւնների եւ անհատների շրջանում: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, այդ հնգամեակը պէտք է դիտարկել՝ հիմնականում որպէս կապերի հաստատման ու ամրապնդման առաջին շրջան: Այդ ժամանակաշրջանի կարեւորագոյն ձեռքբերումը, թերեւս, այն մեծ ոգեւորութիւնն էր, որ առկայ էր ինչպէս Սփիւռքում, այնպէս էլ հայրենիքում[36]:

ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ ԿՈՄԻՏԷԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄԵԱԿՈՒՄ (1970-75)

Կոմիտէն 1970ին ներկայացրել է հալէպահայութեան վերաբերեալ հերթական տեղեկանքը: Իդէպ, կարեւոր է այն, որ մասնաւորապէս Դամասկոսի հայկական համայնքի մասին նման տեղեկանք չկայ: 1964ի եւ 1970ի տեղեկանքների համադրութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս յայտնաբերելու Կոմիտէի եւ հալէպահայ կազմակերպութիւնների ու անհատների հետ յարաբերութիւնների որոշ խնդիրներ:

Ըստ 1970ի տեղեկանքի՝

1. Հալէպահայութեան թիւը 35-40,000 է (հմմտ. 1964ի՝ 55,000).
2. 1964-65ին սիրիահայերն աւելի շատ մեկնել են արեւմուտքի երկրներ, քան հայրենադարձուել ՀՍՍՀ.
3. Սիրիահայութեան շրջանում հայրենադարձութիւն կազմակերպելը համարւում է աննպատակայարմար, քանի որ Սիրիայի իշխանութիւնները խոչընդոտում էին դրան, իսկ ՀՅԴն՝ հակաքարոզում, ուստի՝ արդիւնքները բաւարար լինել չեն կարող.
4. Չնայած դրան, հայրենադարձուել ցանկացողների թիւն աճել է՝ Սիրիայի իշխանութիւնների կողմից դպրոցներում հայոց լեզու եւ գրականութիւն դասաւանդելու վրայ դրած արգելքից յետոյ.
5. Համայնքը բաժանուած է 2ի՝ «առաջադիմական» եւ «ռէակցիոն».
6. Տեղի հայկական համայնքի հասարակական կեանքը կազմակերպւում է պետութեան կողմից պաշտօնապէս ընդունուած Ազգային Գաւառական Ժողովի կողմից, որի անդամների մեծ մասը դաշնակցականներ կամ նրանց համակիրներն են (Ժողովի 35 անդամներից միայն 5ն է «առաջադիմական»).
7. Այդպիսով՝ ՀՅԴն «խլել» է համայնքային իշխանութիւնը.
8. Համայնքում վիճակը խիստ բարդ է.
9. 1966ին ստեղծուել է «առաջադիմական» հայերի՝ «Սիրիայի Արաբական Հանրապետութեան Առաջադիմական Ճակատ»ը.
10. Կոմիտէն կարծում է, որ հարկ է օգնել «Առաջադիմական Ճակատ»ին՝ ԽՍՀՄ գլխաւոր հիւպատոսութեան միջոցով[37]:

Եթէ համեմատենք երկու տեղեկանքները, կարող ենք արձանագրել, որ.-

1. Պակասել էր համայնքի հայութեան քանակը.

2. Համայնքում տիրող իրավիճակից դրդուած հայրենադարձութեան կազմակերպումը համարւում էր ոչ-նպատակայարմար, առաւել եւս, որ Սիրիայից հեռացող հայերի մեծ մասը «նախընտրում» էր մեկնել Արեւմուտքի երկրներ եւ ոչ թէ հայրենադարձուել ՀՍՍՀ.
3. Կոմիտէն արձանագրում էր «ռէակցիոն» հոսանքի յաղթանակը համայնքում, որի արդիւնքում ՀՅԴն «խլել» է համայնքային իշխանութիւնը,
4. Համայնքում այլեւս չկային «չէզոքներ». դրանք արդէն «ռէակցիոն» հոսանքի կողմնակիցներ էին, չնայած նախկինում յոյս կար, որ նրանք կարող են բռնել «առաջադիմական» հոսանքի կողմը.
5. Կոմիտէն հասկանում էր, որ վտանգի տակ է յայտնուել իր գործունէութեան արդիւնաւէտութիւնը սիրիահայ համայնքում, ուստի՝ առաջարկում է օգնութիւն տրամադրել «առաջադիմական ճակատին»:

Թէեւ տեղեկանքի հեղինակները սիրիահայերի հայրենադարձութիւնը համարում էին ոչ-նպատակայարմար՝ կասկածելով դրա արդիւնաւէտութեանը, պէտք է նշել, որ 1962-72՝ ներգաղթողների մէջ սիրիահայերը թուով երկրորդն էին՝ զիջելով միայն իրանահայերին: Ներգաղթած սիրիահայերի թիւը կազմում էր 4848 մարդ[38]: Սիրիահայ ներգաղթեալների թիւը նշուած ժամանակաշրջանում էականօրէն զիջում էր 1946-49ի ներգաղթի ժամանակ ՀՍՍՀ տեղափոխուած սիրիահայերի թուին, երբ Սիրիայից ու Լիբանանից համատեղ հայրենիք էր եկել 32,220 հայ[39]: Ուստի՝ ճիշտ էին Կոմիտէի աշխատակիցները՝ կասկածելով նոր ներգաղթի յաջողութեանը՝ սիրիահայութեան շրջանում:

Սակայն, չնայած նշուած մտահոգութիւններին, Կոմիտէի յետագայ աշխատանքային ծրագրերում էական փոփոխութիւններ այդպէս էլ չկատարուեցին:

Կոմիտէի 1970ի աշխատանքային ծրագրով, բացի աւանդական աշխատանքներից (գրականութեան առաքում, ուսուցիչների վերապատրաստում, երիտասարդների հանգստի կազմակերպում պիոնէրական ճամբարներում), մասնաւորապէս, նախատեսւում էր.-

1. Մտաւորականներ եւ արուեստից խմբեր ուղարկել միքանի երկրներ, այդ թւում՝ Սիրիա՝ Վ. Ի. Լենինի ծննդեան 100ամեակի առիթով.
2. 1970ը յայտարարել յոբելեանական տարի՝ ՀՍՍՀի ստեղծման 50ամեակի առիթով.
3. Սիրիա-Լիբանան-Կիպրոս ուղարկել 5 հոգանոց ուսուցչական խումբ՝ հայկական դպրոցներին մեթոդական օգնութիւն ցոյց տալու համար[40]:

Այդ ժամանակ Կոմիտէն աշխուժացրել էր իր աշխատանքները երիտասարդութեան շրջանում: 1971ին տեղի ունեցաւ Սփիւռքի երիտասարդական-առաջադիմական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների հաւաք-հանդիպումը, որին Սիրիայից մասնակցում էին Հալէպի Ազգային Մշակութային Միութեան եւ ՍԴՀԿ Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան ներկայացուցիչները[41]:

Կոմիտէի 1971ի գործունէութեան հաշուետուութիւնը[42], ընդհանուր առմամբ, շատ աւելի համառօտ ու համեստ էր, քան նախորդները: Առաւել եւս դա նկատելի էր սիրիահայ համայնքի առումով:

Այս տեղատուութիւնը, թերեւս, կապուած էր համայնքում տեղի ունեցած եւ Հալէպի հայութեան վերաբերեալ երկրորդ տեղեկանքում արձանագրուած իրողութիւնների հետ: Միւս կողմից, Կոմիտէի աշխատանքը Սիրիայում իր հիմնական գործընկեր կազմակերպութիւնների հետ չունէր այնպիսի բովանդակութիւն, որ կարողանար բարձրացնել տուեալ կազմակերպութիւնների դերակատարութիւնը հայ համայնքում: Ուստի Կոմիտէի գործունէութիւնն իզօրու չէր փոխելու համայնքի հասարակական-քաղաքական պատկերը, որը նկարագրուած էր 1970ի տեղեկանքում: Դրանից էլ կարելի է բխեցնել, որ Կոմիտէն պէտք է կենտրոնանար հիմնականում մշակութային բնոյթի աշխատանքների ու կապերի վրայ:

Զարմանալի չէ, որ սիրիահայ կազմակերպութիւններն էլ Կոմիտէին սկսում են դիմել հիմնականում այդ բնոյթի հարցերով: 1971ին ՀԲԸՄ-ՀԵԸ Թատերական Յանձնախումբը Կոմիտէից խնդրել է լուսարձակներ բեմի համար, պիէսներ, գրականութիւն, շպարի պիտոյքներ[43], այսինքն՝ այնպիսի պարագաներ, որոնք նպաստում էին Կոմիտէի՝ Սիրիայի գործընկեր-կազմակերպութիւնների մշակութային խմբերի գործունէութեանը, բայց ոչինչ չէին աւելացնում համայնքում նրանց հասարակական-քաղաքական դերակատարութեան աճին:

Բացի այդ, ինչպէս նշուած է արտասահմանում Կոմիտէի ունեցած կապերի քանակի բաժնում, դրանում գերակշռում էին կապերն անհատների հետ, որն էլ երեւում է Կոմիտէի գրագրութեան մէջ[44]: Դա ցոյց է տալիս, որ Սփիւռքում հիմնական դերակատարները՝ համասփիւռքեան եւ համայնքային կազմակերպութիւնների կարեւոր մէկ մասը, ընդհանուր առմամբ, Կոմիտէի կողմից դեռեւս չէին ընկալւում գործընկերոջ դերում, թէեւ ՀՅԴից եւ նրա քոյր ու դուստր կազմակերպութիւններից բացի մնացեալները դիտարկւում էին որպէս «առաջադիմական» հոսանքի ներկայացուցիչներ:

1971-73՝ Կոմիտէի աշխատանքները սիրիահայերի հետ արգելակուեցին արաբ-իսրայէլական պատերազմի պատճառով:

1974ին ՍԴՀԿ Նոր Սերունդ Մշակութային Միութիւնը (ՆՍՄՄ) ՀՍՍՀից 15-20 հոգիանոց խումբ է հրաւիրում Սիրիա՝ շրջագայութեան եւ այցելութիւնների նպատակով: Միեւնոյն ժամանակ, Նոր Սերունդը Կոմիտէի խողովակով ՀՍՍՀում պատուիրում է հետեւեալ թերթերն ու պարբերականները. *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթ (200 հատ), *Սովետական Հայաստան* ամսագիր (25 հատ), *Սովետական Գրականութիւն* (5 հատ), *Պիոնէր Կանչ* (10 հատ), *Գարուն* (10 հատ), *Պիոնէր* (10 հատ), *Ոզնի* (10 հատ), *Սովետական Մանկավարժ* (5 հատ), *Պատմաբանասիրական Հանդէս* (5 հատ) եւ *Ծիծեռնակ* (10 հատ)[45]: Բերուած թուերը եւ թերթանունները

ցոյց են տալիս, որ Սիրիայի հայութիւնը առանձնապէս ոգեւորուած չէր կոմունիստական գաղափարներ տարածող թերթ-ամսագրերով:

Սիրիահայ մշակութային կազմակերպութիւնները յատկապէս ոգեւորուած էին ՀՍՍՀ արուեստագէտների այցերով: 1974ին սիրիահայ մշակութային կազմակերպութիւնները նամակ են գրում անձամբ Արամ Խաչատրեանին՝ նրան հրաւիրելով Հալէպ՝ տօնելու նրա 70ամեակը[46]: Միւս կողմից, 1974ին ՆՍՄՄՆ Կոմիտէի միջոցով Սիրիա հրաւիրեց Սունդուկեանի Անուան Թատերախումբը[47]: Պատասխան նամակում Կոմիտէն տեղեկացնում էր, որ նման շրջագայութիւն իրականացնելը հնարաւոր չէ[48]: Մերժուեց նաեւ Հալէպի Ազգային Մշակութային Միութեան խնդրանքը՝ գրամեքենայ եւ կինօցուցադրման մեքենայ առաքելու վերաբերեալ[49]:

Կոմիտէին գրում եւ արուեստագէտներ է հրաւիրում Սիրիա նաեւ ՌԱԿ Թեքէեան Մշակութային Միութիւնը[50]:

Կոմիտէի 1975ի հաշուետուութեան սկզբում թէեւ ասւում էր, որ սիրիահայութեան հետ զգալի աշխատանք է իրականացուել, իրականում ողջ հաշուետուութեան մէջ սիրիահայութեան առումով որեւէ միջոցառում յիշատակուած չէ[51]:

Ամփոփելով Կոմիտէի աշխատանքների 1970-75ի աշխատանքները՝ կարող ենք նշել, որ տեսանելի է զգալի տեղատուութիւն, որի հետեւանքով աշխատանքներն աշխուժացնելու փորձ էր կատարուելու յետագայ շրջանում:

ՍԻՐԻԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԿՈՄԻՏԷԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ 1976-80 ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կոմիտէի 1976ի հաշուետուութեան մէջ ասուած էր, որ Մերձաւոր Արեւելքում տիրող անբարենպաստ իրավիճակի պատճառով Սիրիա ՀՍՍՀից որեւէ խումբ չի ուղարկուել, իսկ լիբանահայութեան հետ ընդհանրապէս աշխատանքներ չեն իրականացուել[52]:

Կարեւորութիւն է ներկայացնում Կոմիտէի կողմից կազմուած 1976ի տեղեկանքը գաղթօճախների մասին, քանի որ հենց այդ տեղեկանքով է, որ Կոմիտէն, վերջապէս, առաջարկում էր մեծացնել համայնքների հետ աշխատանքների ծաւալը: Ըստ այդ տեղեկանքի.-

1. Սփիւռքահայութեան թիւը հիմնական գաղթավայրերում 1.8 մլն. է, իսկ փոքրերի հետ՝ 2 մլն.
2. Կոմիտէի կապերի թիւը հասել է 6 հազարի, որից կազմակերպութիւններ՝ 1000, որից էլ ՀԲԸՄ մասնաճիւղեր՝ 184.
3. Սիրիայում կարեւոր համայնքային կազմակերպութիւններից են Հալէպի Ազգային Մշակութային Միութիւնը, որի կողմից 1967ին բանուորական 5-հոգանոց պատուիրակութիւն էր գործուղուել հայրենիք[53], Թեքէեան «Մաարի» Մշակութային Միութիւնը եւ «առաջադիմական» ՀՄՄՆ ու ՀԵԸը՝ Հալէպում ու Դամասկոսում[54]:

Այս ցանկում, զարմանալիօրէն, բացակայում են «առաջադիմական» համարուող ՌԱԿի եւ ՍԴՀԿի անունները: Ընդհանուր առմամբ, կարծես ակնյայտ է դառնում Կոմիտէի «ընտրութիւնը»՝ կապերի պահպանումը գլխաւորապէս կրթամշակութային կազմակերպութիւնների հետ:

Տեղեկանքում յստակօրէն նշուած են Կոմիտէի գործունէութեան հիմնական ուղղութիւնները.

1. Գրականութեան առաքում.
2. Դասագրքերի առաքում.
3. Թերթերի, պարբերականների առաքում.
4. Ցուցահանդէսների կազմակերպում.
5. Արուեստի խմբերի փոխայցերի կազմակերպում.
6. Մասնագիտական խմբերի հրաւիրում հայրենիք.
7. Սփիւռքի «առաջադիմական» գրողների գործերի հրատարակում.
8. Զբօսաշրջիկների հետ աշխատանքներ.
9. Բանուորական խմբերի այցելութիւնների կազմակերպում հայրենիք [ամէն տարի Մայիսի 1ին (աշխատաւորների օրը) եւ Նոյեմբերի 29ին (Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրը)].
10. Դասախօսների գործուղումներ.
11. ՀՍՍՀ ուսանելու եկածներին աջակցութիւն[55]:

Ըստ տեղեկանքի.-

1. 1976ին ՀՍՍՀում կար սփիւռքահայ 325 ուսանող.
2. ՀՍՍՀ բուհերն աւարտում էր տարեկան 70 ուսանող.
3. Սփիւռքահայերին տեղեր են յատկացուում ՀՍՍՀ բուհերի ասպիրանտուրաներում.
4. Ուսուցիչների վերապատրաստմանը Սփիւռքից տարեկան մասնակցում է 30 ուսուցիչ.
5. Քարոզչութեան նպատակով հայրենիք են հրաւիրուում արուեստագէտներ, գեղանկարիչներ, լուսանկարիչներ, մամուլի գործիչներ.
6. Կոմիտէն տարեկան ստանում է 2000 նամակ.
7. Կոմիտէի պաշտօնաթերթ *Սովետական Հայաստան* ամսագրին բաժանորդագրուել է 7335 սփիւռքահայ, իսկ *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթին՝ 11,784 սփիւռքահայ (*Սովետական Հայաստան* օրաթերթի սփիւռքահայ բաժանորդների թիւը 54 էր).
8. «Առաջադիմական» թերթերին տպագրութեան նպատակով առաքուել է 350 յօդուած[56]:

Փաստօրէն, Կոմիտէի աշխատանքերի առաջին 10ամեակի արդիւնքները ցոյց են տալիս, որ դրանք դեռեւս հեռու էին անհրաժեշտ որակից ու խորութիւնից, աւելին, այնպիսի համայնքներում, ինչպիսին էր սիրիահայ համայնքը, որտեղ աշխուժ էին «ռէակցիոն» ուժերը, Կոմիտէի գործունէութիւնը բախւում էր դժուար յաղթահարելի խոչընդոտների: Ուստի՝ զարմանալի չէ, որ տեղեկանքի վերջում Կոմիտէն առաջարկում էր.-

1. Թոյլատրել տարբեր հարցերով կազմակերպել խորհրդակցութիւններ ու հաւաքներ.
2. Վերապատրաստուող ուսուցիչների տարեկան թիւը 30ից բարձրացնել 40ի.
3. *Սովետական Հայաստան* ամսագրում եւ *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթում տպագրել օտարալեզու միջուկներ.
4. ՀՍՍՀ պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու նպատակով հրաւիրել տարեկան 100-130 սփիւռքահայ դպրոցականներ.
5. ՀՍՍՀ բուհերում աւելացնել սփիւռքահայ ուսանողներին յատկացուող տեղերը.
6. Համայնքներ գործուղել ուսուցիչների.
7. Ծրագրուած մասնագիտական-զբօսաշրջական խմբեր գործուղել համայնքներ[57]:

Կարելի է արձանագրել, որ Կոմիտէն կատարուող աշխատանքների ծաւալների ընդարձակման միջոցով նոր յաջողութիւններ արձանագրելու փորձ է կատարում, թէեւ նոյնիսկ կատարուած առաջարկների ընդունման արդիւնքում այդ աշխատանքների ծաւալները էականօրէն չէին ընդարձակուելու:

Պէտք է նշել, որ թէեւ Սփիւռքի հայ համայնքների հետ կապեր հաստատելիս Կոմիտէն յենւում էր համայնքների հասարակական-քաղաքական բաժանման վրայ («առաջադիմական» եւ «ռէակցիոն» հոսանքներ), սակայն աշխատանքներում հիմնականում բացակայում էր այդ բաղադրիչը եւ շեշտադրումը կատարւում էր միայն մշակութային բնոյթի միջոցառումների վրայ:

Կարեւորութիւն է ներկայացնում Կոմիտէի Արեւելեան Երկրների Բաժնի 1978ի աշխատանքների ծրագիրը, որը ցոյց է տալիս, որ վերեւում բերուած առաջարկները զգալի չափով իրենց տեղը գտել են այնտեղ: Ըստ ծրագրի՝ բաժնի հիմնական նպատակները հետեւեալներն էին.-

1. Բաժնի աշխատանքների աշխուժացում.
2. Գաղթօճախների հետ կապերի ամրապնդում.
3. Գաղթօճախներում հայրենիքի յաջողութիւնների հանրահռչակում.
4. Գաղթօճախների «առաջադիմական» շրջանակների դիրքերի ամրապնդմանը նպաստում[58]:

Իրականացուելիք միջոցառումների բաժնում, մասնաւորապէս, սիրիահայութեան ընդգրկումով նախատեսւում էին հետեւեալ աշխատանքները.-

1. Մայիսի 1ի տօնակատարութիւններին մասնակցելու համար Երեւան հրաւիրել 10 հոգանոց աշխատանքային պատուիրակութիւն Լիբանանից ու Սիրիայից.
2. ՀՍՍՀի գիտական ու մշակութային յաջողութիւնները հանրահռչակելու համար Երեւան հրաւիրել գիտութեան, մշակոյթի եւ արուեստի գործիչներ Սիրիայից եւ այլ երկրներից.

3. Սփիւռքահայ երիտասարդութեան շրջանում հայրենասիրական աշխատանքներ իրականացնելու եւ հայրենիքի ու Սիրիայի հայ երիտասարդութեանն իրար կապելու նպատակով Երեւան հրաւիրել երիտասարդական ու մարզական պատուիրակութիւններ Սիրիայից.
4. Առաջադիմական ու հայրենասիրական կազմակերպութիւնների եւ կուսակցութիւնների ղեկավարների հետ աշխատանքներ իրականացնելու համար Սիրիայից հայրենիք հրաւիրել առաջադիմական գործիչների, հայրենակցական միութիւնների ղեկավարների, գաղթօճախներում հեղինակութիւն ունեցող անհատների.
5. Մատաղ սերնդի հետ աշխատելու համար ՀՍՍՀ պիոնէրական ճամբարներում հիւրընկալել սփիւռքահայ դպրոցականների.
6. Մինչեւ 1978 Լուսաւորութեան Մինիստրութեան հետ նախապատրաստել սփիւռքահայ (մասնաւորապէս սիրիահայ) ուսուցիչների վերապատրաստման նպատակով Երեւան հրաւիրելու հարցը.
7. Նախապատրաստել 1978ին Սիրիա եւ մի շարք այլ երկրներ մեկնող յատուկ տուրիստական խումբ, որի անդամները հանդիպումներ ու ելոյթներ պէտք է ունենան Դամասկոսի եւ այլ քաղաքների համայնքներում.
8. Առաջադիմական ուժերի հրաւէրով Սիրիա եւ այլ երկրներ ուղարկել արուեստագէտների եւ մտաւորականների խմբեր[59]:

Կարելի է տեսնել, որ 1978ի աշխատանքային ծրագրում փորձ էր արւում կեանքի կոչել 1976ի տեղեկանքում կատարուած առաջարկութիւնները:

Կոմիտէն շուտով իրականացրեց մի յուժ կարեւոր ձեռնարկ, որը ծրագրուած էր վաղուց, սակայն հնարաւոր եղաւ կեանքի կոչել Կոմիտէի ստեղծումից միայն 15 տարի անց: 24-27 Նոյեմբեր 1980ին Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ «Վերածնուած Հայրենիքը եւ Սփիւռքը, Պայքար Յանուն Խաղաղութեան եւ Առաջադիմութեան» նշանաբանով Երեւանում տեղի ունեցաւ սփիւռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների առաջին համահայկական հաւաք-համաժողովը, որին մասնակցում էին 100ից աւելի ներկայացուցիչներ Սփիւռքի բոլոր համայնքներից, այդ թւում՝ Սիրիայից: Համաժողովին հրաւիրուել էին նաեւ ՀՍՍՀ տարբեր բնագաւառների գործիչներ[60]: Հիմնական նպատակը Հայրենիք-Սփիւռք կապերի սերտացումն էր ու համագործակցութեան առաւել արդիւնաւէտ միջոցների մշակումը:

Փաստօրէն, իվերջոյ, հնարաւոր եղաւ գումարել բնոյթով ու բովանդակութեամբ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացման համար յենքային նշանակութիւն ունեցող համայնքների ներկայացուցիչների հաւաքը:

Ճիշտ է, օրուայ պահանջով համաժողովի ներկայացուցիչները ստիպուած եղան հիացական-շնորհաւորական նամակ յղել ԽՍՀՄ ղեկավարութեանը, սակայն նոյնիսկ դա չստուերեց կարեւորութիւնը համաժո-

ղովին, որի ընդունած փաստաթղթերը (յայտարարութիւն եւն.) Կոմիտէն իր 1980ի հաշուետուութեան մէջ համարում էր «պատմական»[61]:

Համաժողովին, որը Կոմիտէն անուանում էր նաեւ «Հայրենիք-Սփիւռք Համաժողով», Սիրիայից ներկայ էին հետեւեալ անձինք.

1. Ժորժ Մեծօղլանեան, զբօսաշրջական ընկերութեան տնօրէն, կոմունիստ.
2. Խաչիկ Թուխմանեան, ՍԴՀԿ Սիրիայի կառոյցի ղեկավար.
3. Լիւսի Սիւլահեան, գրող, հասարակական գործիչ.
4. Ալեքսանդր Սիւլահեան, բժիշկ.
5. Յովհաննէս Ճիւանեան, Սիրիայի Կոմունիստական Կուսակցութեան ղեկավարներից.
6. Նուբար Սօնա, Յովհաննէս Ճիւանեանի կինը.
7. Թորոս Թորանեան, բժիշկ, հասարակական գործիչ.
8. Ռոբերտ Ճեպէճեան, բժիշկ, հասարակական գործիչ.
9. Լիւսի Խապայեան, Ռոբերտ Ճեպէճեանի կինը.
10. Մովսէս Հալլաճեան, ճարտարապետ, հասարակական գործիչ.
11. Լեւոն Եագուպեան, ՀԲԸՄի ղեկավարներից.
12. Միշէլ Տիմիճեան, բժիշկ, հասարակական գործիչ.
13. Լիլի Յակոբեան, Միշէլ Տիմիճեանի կինը.
14. Ալիշան Գարասարգիսեան, ՌԱԿի ղեկավարներից[62]:

Սիրիահայերից համաժողովին ելոյթով հանդէս եկաւ Թորոս Թորանեանը[63]:

Պահպանուել են Կոմիտէի նախագահի տեղեկանքները 1976-80ի աշխատանքների արդիւնքների մասին, որտեղ հիմնականում շեշտուած են գրականութեան (դասագրքեր եւն.) եւ թերթերի առաքման աշխատանքները[64]:

1980ին Կոմիտէի կազմում, երիտասարդների հետ աշխատանքները խթանելու նպատակով, ստեղծուեց «Երիտասարդութեան Հարցերի Բաժին»[65]:

Այդ տարի Մերձաւոր Արեւելք եւ մասնաւորապէս Սիրիա է մեկնել Կոմիտէի նախագահ Համազասպեանը: Նա այնտեղ հանդիպել է առաջադիմական կազմակերպութիւնների ղեկավարների եւ թերթերի տնօրէնների հետ[66]:

ԿՈՄԻՏԷԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ 1981-85Ի ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՍԻՐԻԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Կոմիտէի 1981-85ի աշխատանքների վերաբերեալ ընդհանուր կարծիք կազմելու համար մեծ կարեւորութիւն է ներկայացնում Կոմիտէի՝ այդ տարիների գործունէութեան հիմնական ուղղութիւնների մասին տեղեկանքը: Ըստ այդ տեղեկանքի.-

1. Կոմիտէն Սփիւռքում ունի շուրջ 10 հազար հասցէատէր, որից 8990ը՝ անհատ, իսկ 1010ը՝ կազմակերպութիւն.
2. Նշուած 1010 կազմակերպութիւններից, որոնք գործում են 35 երկրներում, 256ը մշակութային են, 49ը՝ երիտասարդական, 246ը՝ դպրոցներ, 30ը՝ հայագիտական կենտրոններ եւ գրադարաններ, 100ը՝ խմբագրութիւն, 31ը՝ երգչախումբ, 21ը՝ պարի խումբ, 38ը՝ հայրենակցական միութիւն, 103ը՝ եկեղեցական կազմակերպութիւն.
3. Սփիւռքահայ համայնքներ են առաքւում թերթեր եւ ամսագրեր, որոնցից՝ *Հայրենիքի Ձայն*՝ 11 հազար եւ *Սովետական Հայաստան*՝ 7500 (այսինքն՝ 1976ի համեմատ՝ գրեթէ նոյնքան).
4. Համայնքներից ընդունուել են 250 պատուիրակութիւն, 865 դպրոցական, եւ 215 մտաւորական.
5. Աշխուժացել են երիտասարդութեան հետ աշխատանքները, յատկապէս, Կոմիտէի համապատասխան բաժնի յառաջացումից յետոյ.
6. ՀՍՍՀում սովորում է սփիւռքահայ 700 ուսանող.
7. 1981ին Երեւանում կազմակերպուել է արտասահմանի լրատուամիջոցների խմբագիրների հաւաք.
8. 1983ին Երեւանում անցկացուել է սփիւռքահայ գրողների ու մամուլի գործիչների հաւաք.
9. 1984ին Երեւանում տեղի է ունեցել սփիւռքահայ մշակութային միութիւնների ղեկավարների հաւաք.
10. 1985ին Երեւանում գումարուել է սփիւռքահայ ռադիո-հեռուստաժամերի ներկայացուցիչների եւ մամուլի խմբագիրների խորհրդակցութիւն[67]:

Յայտնի է, որ այս բոլոր միջոցառումներին էլ լայն մասնակցութիւն են ունեցել սիրիահայ համայնքի ներկայացուցիչները:

Տեղեկանքում Կոմիտէն հասցէատէրերի ուշադրութիւնն էր բեւեռում մի շարք խնդիրների վրայ: Մասնաւորապէս.-

1. Քիչ են արտասահմանեան ուղեւորութիւնները.
2. Գործուղումների յետաձգումների հետեւանքով առաջացող փոփոխութիւններից նիւթապէս տուժում են սփիւռքահայ առաջադիմական կազմակերպութիւնները.
3. Քանի որ Կոմիտէի ներկայացուցիչների տարեկան արտասահմանեան կապերի ծրագիրը հաստատում էր ԽՍՀՄ Արտասահմանի Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Սովետական Ընկերութիւնը՝ «Ռոդինա»ն, Կոմիտէն դժգոհում էր որ «Ռոդինա»ի զբօսաշրջական խմբերը կազմելիս ոչ-միշտ են հաշուի առնւում Կոմիտէի ծրագրերը, իսկ նշուած զբօսաշրջական խմբերի ղեկավարներն էլ երբեմն անտեսում են Կոմիտէի ներկայացուցիչներին.

4. Աշխատանքների լաւ կազմակերպման համար անհրաժեշտ էր, որ Կոմիտէն ներկայացուցիչներ ունենայ ԱՄՆի, Արգենտինայի եւ Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանատներում.
5. Պէտք է վերջապէս լուծել վաղուց իվեր պահանջուած ՀՍՍՀ հայերէն քարտէզի հրատարակման հարցը[68]:

Համահայկական բնագաւառային հաւաքները, որոնք 1981-85 շրջանում կազմում էին Կոմիտէի գործունէութեան առանցքը, նպատակ էին հետապնդում լրացնելու այն բացը, որն առաջանում էր Կոմիտէի ներկայացուցիչների՝ սփիւռքահայ համայնքներում աշխատելու սահմանափակ հնարաւորութիւնների հետեւանքով:

Ուշագրաւ է այն, որ սիրիահայ համայնքի առումով Կոմիտէի ծրագրերը բաւականին սեղմ էին: Մասնաւորապէս, Կոմիտէի՝ 1982-83ի միջազգային կապերի ծրագրով նախատեսւում էր.-

1. Սիրիահայ գաղթօճախից ընդունել պատուիրակութիւն Երեւանում (3 մարդ՝ 10 օրով՝ երկու անգամ).
2. Գաղթօճախի ներկայացուցիչներ հրաւիրել Երեւան (4 մարդ՝ 10 օրով).
3. Սիրիա ուղարկել հայոց լեզուի ուսուցիչ՝ մէկ տարով դպրոցում դասաւանդելու համար[69]:

Այս առումով հետաքրքրական է Կոմիտէի Արեւելեան Երկրների Բաժնի 1984ի հաշուետուութիւնը, որտեղ նշուած են սիրիահայ համայնքի հետ հետեւեալ աշխատանքները.-

1. Մայիսի 1ի առիթով Սիրիայից ժամանել է 3 հոգանոց պատուիրակութիւն,
2. Բաժինը սիրիահայ համայնքում ունի 1000 հասցէ,
3. Հայրենիք է ժամանել Սիրիայի Գրական Շրջանակի զբօսաշրջական խումբը[70]:

Այստեղ կարեւոր է նաեւ ներկայացնելը, թէ ինչ պահանջներ էին դրւում Սփիւռք ուղարկուող խմբերի առաջ: Պահպանուել է նաեւ 1985 Դեկտեմբերին Սիրիա ուղարկուած արուեստագէտների խմբին տրուած յանձնարարականը, որը յուժ կարեւոր է՝ նմանատիպ ուղեւորութիւնների ժամանակ խմբերի իրաւունքներին ու պարտականութիւններին ծանօթանալու համար: Յանձնարարականի մէջ խնդիր էր դրուած.-

1. Հանդիպել առաջադիմական կազմակերպութիւնների, դպրոցների, թատերախմբերի, մարզական ու երիտասարդական միութիւնների հետ.
2. Հանդիպումները պէտք է առաջին հերթին կրեն համերգերի ու ելոյթների բնոյթ եւ միայն անհրաժեշտութեան պարագայում՝ զրոյցների.
3. Կրօնական կազմակերպութիւնների հովանու ներքոյ գտնուող դպրոցներ եւ կազմակերպութիւններ գնալիս նախապատուութիւնը տալ հայ առաքելական եկեղեցուն.

4. Ոչ-առաջադիմական կազմակերպութիւնների հետ պաշտօնական հանդիպումներ չունենալ, բայց նաեւ չխոչընդոտել միջոցառումներին նրանց ներկայութեանը.
5. Պաշտօնական յայտարարութիւններ չանել.
6. Խոստումներ չտալ[71]:

Փաստօրէն, ՀՍՍՀից ուղարկուող նոյնիսկ արուեստագէտների խմբերն ունէին սփիւռքահայ համայնքների հետ աշխատելու եւ պարզ շփումների սահմանափակ իրաւունքներ ու հնարաւորութիւններ: Այդ իրողութիւնը, հասկանալի է, այնքան էլ չէր նպաստում Կոմիտէի աշխատանքների արդիւնաւէտութեան բարձրացմանը:

1985ին թոշակի անցնելով պաշտօնից հրաժարական տուեց Կոմիտէի երկարամեայ ղեկավար Վարդգէս Համազասպեանը: Կոմիտէի յաջորդ նախագահ նշանակուեց Կարլէն Դալլաքեանը[72]: Կոմիտէի աշխատանքներում սկսուեց նոր փուլ:

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

1985ին եւ յետագայ տարիներին ԽՍՀՄը թեւակոխել էր նոր՝ «վերակառուցման» փուլ եւ ակնյայտ էր «ձնհալ»ը: Սակայն դատելով մինչեւ 1988 պահպանուած փաստաթղթերից՝ Կոմիտէն սփիւռքահայ համայնքներում շարունակում էր գործել՝ հիմնուելով նախորդ 20ամեակի սկզբունքների վրայ՝ համայնքների հասարակական-քաղաքական հոսանքները բաժանելով «առաջադիմական»ների ու «յետադիմական»ների: Օրինակ՝ 1987ին նախատեսելով կազմակերպել առաջադիմական ՍԴՀԿի 100ամեակի նշումը՝ Կոմիտէի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ դա կը նպաստի Սփիւռքում առաջադիմական ուժերի յաջողութիւններին[73]: Պահպանուել է Կոմիտէի 1986-90ի միջոցառումների ծրագիրը, որտեղ նախատեսուած էին գործունէութեան նոյն ուղղութիւնները եւ գրեթէ նոյն միջոցառումները՝ ինչ նախկինում (հաւաք-համաժողովների կազմակերպում, գրականութեան առաքում եւն.)[74]:

Դրան նպաստում էին որոշ խիստ էական գործօններ: 1988ի երկրաշարժի առնչութեամբ՝ Կոմիտէն կազմեց 1989ի գործողութիւնների խիստ սուղ ծրագիր՝ հիմնական ուշադրութիւնը բեւեռելով երկրաշարժից տուժածների համար սփիւռքահայերի օգնութիւնը կազմակերպելու վրայ[75]: Ակնյայտ է, որ, չնայած անցումային շրջանի դժուարութիւններին, Կոմիտէն փորձեր էր կատարում անել առաւելագոյնը՝ իվերջոյ կենտրոնանալով հայրենիքի աւերուած բնակավայրերի վերականգնման եւ աղէտեալ բնակչութեան համար Սփիւռքի օգնութեան ապահովման աշխատանքների վրայ:

Իվերջոյ, պէտք է նշել, որ Կոմիտէի առաջին 20ամեակի գործունէութեան մէջ սիրիահայութեան հետ աշխատանքները թերեւս ամէնաարդիւնաւէտներից էին, քանի որ այդ աշխատանքներում սիրիահայութեան մասնակցութիւնը միշտ եղել է առաւել ազդեցիկներից մէկը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 875, ցուցակ 1, գործ 2, թուղթ 1-2:
[2] Նոյն, ց. 1, գ. 11, թ. 1-18:
[3] Նոյն, ց. 2, գ. 43, թ. 1:
[4] Նոյն, ց. 1, գ. 2, թ. 3: Համազասպեանը Կոմիտէի նախագահ է եղել 1964-85ին: 1951-64՝ եղել է Խաչատուր Աբովեանի Անուան Պետական Մանկավարժականի ռեկտոր: Մտաւորական, միջնադարագէտ, կուսակցական ու կրթական գործիչ: 1980ին հրատարակուել է նրա *Սովետական Հայաստանը եւ Սփիւռքը* գրքոյկը:
[5] Նոյն, ց. 16, գ. 1, թ. 1:
[6] Նոյն, թ. 1-3:
[7] Վարդգէս Համազասպեան, *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ Հայաստանը*, Երեւան, 2001, էջ 279-280:
[8] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 6:
[9] Արմէնուհի Ստեփանեան, *XX Դարի Հայրենադարձութիւնը Հայոց Ինքնութեան Համակարգում*, Երեւան, ՀՀԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2010, էջ 277:
[10] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 6:
[11] ԱՕԿՍը ստեղծուել է 1944ին: Նրա հիմնական նպատակն արտասահմանի հայկական «առաջադիմական» ընկերութիւնների ու կազմակերպութիւնների հետ կայուն եւ տեւական մշակութային կապի հաստատումն էր (նոյն, ֆ. 709, ց. 9, գ. 165, թ. 2-3):
[12] Նոյն, ֆ. 875, ց. 2, գ. 2, թ. 5:
[13] Նոյն, գ. 116:
[14] Նոյն:
[15] Նոյն:
[16] Նոյն:
[17] Նոյն:
[18] Նոյն, գ. 118:
[19] Նոյն, գ. 203:
[20] Նոյն:
[21] Նոյն, թ. 36-54: Կոմիտէի աշխատանքներն ընդհանուր առմամբ մանրամասնօրէն ներկայացրել է Յովիկ Մելիքսէթեանը (Յովիկ Մելիքսէթեան, *Հայրենիք-Սփիւռք Առնչութիւնները եւ Հայրենադարձութիւնը (1920-1980-ական թթ.)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1985, էջ 366-446:
[22] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 203:
[23] Նոյն, գ. 206, թ. 41:
[24] Նոյն, թ. 42-45:
[25] Նոյն, թ. 60:
[26] Նոյն, գ. 586, թ. 2:
[27] Նոյն, գ. 294, թ. 23:
[28] Նոյն, թ. 37:
[29] Նոյն, գ. 592, թ.12:
[30] Նոյն, ց. 4, գ. 17, թ. 23:
[31] Նոյն:
[32] Նոյն:

[33] Նոյն:
[34] Նոյն, ց. 6, գ. 1, թ. 1-5:
[35] «Բոլոր Հայերի Հայրենիքը», *Սովետական Հայաստան Ամսագիր*, 1980, N 12, էջ 22-23:
[36] Ս. Գասպարեան, «Սփիւռքահայ Մշակութային Եւ Հայրենակցական Միութիւնները Արդի Շրջանում», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, 1970, N 3, էջ 274-83:
[37] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 34:
[38] Ստեփանեան, էջ 278, 358:
[39] Նոյն, էջ 357:
[40] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 45:
[41] «Առաջինը, Երեւանեանը», *Սովետական Հայաստան Ամսագիր*, 1971, N 4, էջ 22-23. նաեւ՝ նոյն, Խմբագրական, «Համագործակցութիւնը Յաջողութեան Գրաւականն է», N 5, էջ 4:
[42] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 74:
[43] Նոյն, ց. 5, գ. 320:
[44] Տե՛ս՝ վերոնշեալ բոլոր գործերը:
[45] Նոյն, ց. 6, գ. 570:
[46] Նոյն:
[47] Նոյն, ց. 8, գ. 129, թ. 68:
[48] Նոյն, թ. 67:
[49] Նոյն, թ. 65-66:
[50] Նոյն, ց. 6, գ. 570:
[51] Նոյն, ց. 6, գ. 19, թ. 35:
[52] Նոյն, գ. 33, թ. 16-19:
[53] Նոյն, ց. 4, գ. 9, թ. 18:
[54] Նոյն, ց. 6, գ. 34:
[55] Նոյն:
[56] Նոյն:
[57] Նոյն:
[58] Նոյն, ց. 8, գ. 157, թ. 1:
[59] Նոյն, թ. 1-3:
[60] Նոյն, գ. 9, ց. 40, թ. 1-2. նաեւ՝ «Բոլոր Հայերի Հայրենիքը», էջ 7-34:
[61] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, գ. 40, թ. 4-5:
[62] Նոյն, գ. 38, թ. 77:
[63] Նոյն, թ. 82:
[64] Նոյն, գ. 41, թ. 1-4:
[65] Նոյն, գ. 40, թ. 11:
[66] Նոյն, թ. 15:
[67] Նոյն, ց. 14, գ. 8, թ. 1-5. նաեւ՝ ց. 16, գ. 11:
[68] Նոյն, ց. 14, գ. 8, թ. 8-9:
[69] Նոյն, գ. 21, թ. 7:
[70] Նոյն, ց. 16, գ. 6, թ. 2-4:
[71] Նոյն, գ. 18, թ. 9:

[72] Կարլէն Դալլաքեանը գիտութեան եւ խորհրդահայ կուսակցական ու պետական գործիչ էր. 1963-70՝ ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու Գործերի Խորհրդի նախագահ, 1976-85՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնական Կոմիտէի քարտուղար եւ Բիւրոյի անդամ, 1985-91՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ: 1985ից եղել է ՀՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի գիտաշխատող եւ հանդէս եկել գիտական հրապարակումներով:
[73] Նոյն, գ. 17, թ. 4:
[74] Նոյն, թ. 1-7:
[75] Նոյն, գ. 29:

The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Syrian Armenians

(Summary)

Arman Yeghiazaryan
armyegh@yahoo.com

From its inception in 1964, Soviet Armenia's Committee on Cultural Relations with the Diaspora Armenians established a strong relationship with the Syrian Armenian community. Special attention was paid to the Middle East Armenian communities as these were deemed very important due to their number and organizational network.

Through archival materials, the paper analyses various aspects of the relations of the Committee with the Armenian community of Syria. Prior to the establishment of these relations thorough research and a study of the Syrian Armenian community was conducted to assess who's who in the community. Eventually two types of relations were established: personal and organizational. The paper underlines, however, that these relations were partial as they excluded nearly all relations with individuals and organizations that were not considered "progressive."

The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Syrian Armenians

(Summary)

Arman Yeghiazaryan
armyegh@yahoo.com

From its inception in 1964, Soviet Armenia's Committee on Cultural Relations with the Diaspora Armenians established a strong relationship with the Syrian Armenian community. Special attention was paid to the Middle East Armenian communities as these were deemed very important due to their number and organizational network.

Through archival materials, the paper analyses various aspects of the relations of the Committee with the Armenian community of Syria. Prior to the establishment of these relations thorough research and a study of the Syrian Armenian community was conducted to assess who's who in the community. Eventually two types of relations were established: personal and organizational. The paper underlines, however, that these relations were partial as they excluded nearly all relations with individuals and organizations that were not considered "progressive."

ՀԱՅ-ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (Դեկտեմբեր 1992-Մարտ 2011)

Արթուր Իսրայէլեան
a.israyelyan@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Վերջին տասնամեակում Հայաստանի Հանրապետութեան (ՀՀ) եւ Սիրիայի Արաբական Հանրապետութեան (ՍԱՀ) միջեւ արդիւնաւէտ համագործակցութեան դաշտ էր ձեւաւորուել, որն օրըստօրէ աւելի էր ընդլայնւում՝ բազմաթիւ նոր ոլորտներ ներգրաւելով: Հայ-սիրիական համագործակցութեան եւ յարաբերութիւնների զարգացման գործում անշուշտ իր անգնահատելի դեր է ունեցել Սիրիայի հայ համայնքը: Սակայն, տարածաշրջանում ընթացող զարգացումները մեծ վնաս հասցրեցին սիրիահայ համայնքին, որը եղել է մայր գաղթօճախ եւ տասնամեակներ շարունակ հայկականութեամբ է սնել սփիւռքի միւս գաղթօճախներին:

Սիրիահայ համայնքի ներկայ յարաբերաբար կազմալոյծ վիճակը, որը հետեւանք է երկրում ընթացող զինեալ, ընկերային, տնտեսական, անապահովական, քաղաքական տագնապներին, կարող է ունենալ ոչ-հայանպաստ ազդեցութիւն առնուազն երկու ոլորտներում. 1՝ ՀՀ-ՍԱՀ փոխյարաբերութիւնների, եւ 2՝ Սփիւռքի հայկական դիմագիծի եւ էութեան:

Սա Հայաստանի համար չափազանց զգայուն հարց է:

Միւս կողմից, եթէ խնդիրը դիտարկենք մարդասիրական տեսանկիւնից, ապա Ցեղասպանութիւնից 100 տարի անց Եղեռնը վերապրածների ժառանգորդների կեանքը եւս մէկ անգամ վտանգի է ենթարկւում: Իսկ եթէ հարցը դիտարկենք աշխարհաքաղաքական տեսանկիւնից, ապա հայ հայմայնքի կազմալուծմամբ ՀՀն զրկւում է Մերձաւոր Արեւելքում հայկական շահերը պաշտպանող կարեւոր մի կառոյցից եւ լծակից:

Մաղթենք, որ սիրիական տագնապը շուտ աւարտի եւ հայութիւնը՝ իբրեւ պետականութիւն եւ Սփիւռք վերականգնի իր յարաբերութիւնների տարբեր ոլորտները եւ խորացնի դրանք:

ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ-ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻ ԿԱՊԵՐԻՆ

Հայ-սիրիական կապերն ունեն դարերի պատմութիւն: Հայաստանի ու Սիրիայի ներկայիս յարաբերութիւնների ջերմութիւնը մեծամասամբ պայմանաւորուած է երկու ժողովուրդների պատմական սերտ յարաբերութիւնների շարունակութեամբ: Սիրիայի եւ Հայաստանի միջեւ փոխյարաբերութիւնները աւելի գործառական բնոյթ ստացան Տիգրան

Մեծի կողմից Ասորիքը գրաւելուց յետոյ, իսկ առաջին տեղեկութիւնները հայ բնակչութեան գաղթի մասին դէպի Սիրիա վերաբերւում են Զ. դարին[1]: Ենթադրւում է, որ Անտիոքի լեռնային շրջաններում եւ Ճեպէլ Մուսայում բնակութիւն հաստատած հայութեան նախնիները այստեղ են հաստատուել հենց Տիգրան Մեծի ժամանակուանից[2]: Այդ յարաբերութիւնները ծաւալուել են պատմութեան զանազան հանգրուաններում՝ ըստ ժամանակահատուածի պատմաքաղաքական զարգացման:

Պատմական յարաբերութիւնների ընթացքում յատկապէս կարեւոր տեղ է զբաղեցնում 1915ի Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Այդ ժամանակ սիրիացիները մեծ դեր խաղացին Տէր Զօրի անապատներում յայտնուած հայերի փրկութեան գործում: Յետագայում եւս Սիրիայում հանգրուանած մեծաթիւ հայկական համայնքը լայն աջակցութիւն ու օգնութիւն ստացաւ այդ երկրի կառավարութիւնից[3], միաժամանակ սատարելով երկրի տնտեսութեան, մշակոյթին, ժողովրդագրութեան յառաջդիմութեան եւ ընդհանրապէս բարգաւաճման: 1918ին սիրիահայութեան[4] թիւը կազմում էր շուրջ 142 հազար մարդ, որից մոտ 60 հազարը բնակւում էր Հալէպում: Ի. դարի կէսերին Հալէպի ու Դամասկոսի հայ համայնքների թուաքանակը հասաւ շուրջ 100 հազարի: Համայնքի թուաքանակի վերաբերեալ շրջանառւում են աւելի նուազ տուեալներ եւս՝ 50,000-80,000ի շրջանակներում[5]:

Ինչպէս նշեցինք՝ Սիրիա-Հայաստան յարաբերութիւնների զարգացման հիմքում ընկած է նաեւ սիրիահայ համայնքի դերը, որը երկրի զարգացման ու բարգաւաճման գործում մեծ ներդրում է ունեցել նաեւ՝ Սիրիայի հասարակական-քաղաքական կեանքում եւ մշտապէս ընդունուել ղեկավարութեան կողմից: Սիրիացիները գնահատել եւ գնահատում են հայերի ներկայութիւնն ու նրանց խաղաղասէր դերն իրենց երկրի ներքին կեանքում: Հայերը մասնակցել են Սիրիայի ազատութեան ու անկախութեան համար մղուած պայքարին, ինչի արդիւնքում 17 Ապրիլ 1946ին Սիրիան ձեռք բերեց անկախութիւն: Հայերի դրական ներկայութիւնը եւ դերակատարութիւնը շարունակւում են մինչ օրս:

Պէտք է հաստատել, որ հայ-սիրիական յարաբերութիւնները աւանդաբար եղել են բարեկամական ու գործընկերային: Խորհրդային տարիներին, հայ-սիրիական յարաբերութիւնները գտնւում էին բարձր մակարդակի վրայ. պատմական փաստ կարելի է համարել նախագահ Հաֆէզ ալ-Ասադի այցը Խորհրդային Հայաստան[6]:

Հաֆէզ ալ-Ասադի այցը Երեւան, 18 Հոկտեմբեր 1979

1991 Սեպտեմբերին Խորհրդային Միութեան փլուզումից յետոյ, երբ ՀՀն հռչակեց իր անկախութիւնը, ՍԱՀը առաջիններից էր, որ նոյն թուականի Դեկտեմբերի 28ին պաշտօնապէս ճանաչեց ՀՀ անկախութիւնը: Դրանով սկիզբ դրուեցին երկու երկրների քաղաքական, մշակութային, տնտեսական, գիտական եւ այլ ոլորտների բազմակողմանի փոխյարաբերութիւնների զարգացման: 1992ից մեծ հեռանկար բացուեց այս փոխյարաբերութիւնների գործնական բնոյթի զարգացման:

ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆ

Նորաստեղծ յարաբերութիւնները զարգացնելու նպատակով 5-6 Մարտ 1992ին ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Յովհաննիսեանը պաշտօնական այցով մեկնեց Սիրիա, որտեղ հանդիպումներ ունեցաւ նախագահ Ասադի եւ արտգործնախարար Ֆարուկ ալ-Շարաայի հետ: 6 Մարտ 1992ին Դամասկոսում ՀՀ եւ ՍԱՀ ԱԳ նախարարները ստորագրեցին «Դիւանագիտական Յարաբերութիւններ Հաստատելու Մասին» հռչակագիրը[7]:

29 Մարտ 1992ին պաշտօնական այցով Երեւան այցելեց սիրիական 21 հոգանոց պատուիրակութիւնը՝ ԱԳ նախարար Ֆարուկ ալ-Շարաայի գլխաւորութեամբ: Այցն ուշագրաւ էր նաեւ այն առումով, որ Սիրիան իր պատրաստակամութիւնն էր յայտնում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան կարգաւորման հարցում միջնորդական առաքելութիւն իրականացնել[8]:

Ֆարուկ ալ-Շարաայի այցի ընթացքում ՀՀ եւ ՍԱՀ ԱԳ նախարարութիւնների միջեւ «Համագործակցութեան եւ Մշտական

Խորհրդակցութիւններ Անցկացնելու Մասին» արձանագրութիւն, «Առեւտրատնտեսական Համագործակցութեան Մասին» եւ «Մշակութային Համագործակցութեան Մասին» համաձայնագրեր ստորագրուեցին:

25 Ապրիլ 1992ին ՍԱՀ նախագահ Հաֆէզ ալ-Ասադի հրաւէրով ՀՀ նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը եռօրեայ պաշտօնական այցով մեկնեց Սիրիա: Դա ՀՀ նախագահի առաջին այցն էր Մերձաւոր Արեւելք, որի ընթացքում հայկական պատուիրակութիւնը արտակարգ ջերմ ու բարեկամական ընդունելութեան արժանացաւ նախագահ Ասադի եւ սիրիացիների կողմից: ՀՀ նախագահը հանդիպումներ ունեցաւ ՍԱՀ նախագահի, արտգործնախարարի եւ այլ բարձրաստիճան պաշտօնատարների հետ: Հանդիպումների ընթացքում իթիւս երկկողմ հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցերի, քննարկուեց նաեւ արցախեան հակամարտութեան խաղաղ կարգաւորման ուղղութեամբ ՍԱՀի հնարաւոր աջակցութեան հարցը: Պայմանաւորուածութիւններ ձեռք բերուեցին նաեւ դեսպանութիւններ բացելու խնդրով:

1992 Յուլիսին, երկու երկրների միջեւ ստորագրուեց «Հիւպատոսական, Առեւտրատնտեսական եւ Գիտահետազօտական Համագործակցութեան Մասին» համաձայնագիրը, իսկ արդէն 1993 Փետրուարին Հալէպում բացուեց ՀՀ գլխաւոր հիւպատոսութիւնը եւ գլխաւոր հիւպատոս նշանակուեց Պօղոս Սարաջեանը (1992-94): Յետագայ տարիներին Հալէպում իբրեւ ՀՀ գլխաւոր հիւպատոսներ պաշտօնավարել են Լեւոն Սարգսեանը (1994-98), Արեգ Յովհաննիսեանը (1999-2002), Արմէն Մելքոնեանը (2002-05), Արթուր Մանասարեանը (2005-08), Աշոտ Մանուկեանը (2008-11), Կարէն Գրիգորեանը (2011-2014) եւ Տիգրան Գէորգեանը (2014-17): 2017 Սեպտեմբերից ՀՀ հիւպատոսն է Արմէն Սարգսեանը[9]:

ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի 2010ին Սիրիա կատարած պաշտօնական այցի շրջանակներում, որի մասին կը խօսենք ստորեւ, Սիրիայի արեւելեան նահանգներում ՀՀ պատուաւոր հիւպատոս նշանակուեց Սիրիայի քաղաքացի, հայազգի գործարար Սուրէն Վարդանեանը: Ներկայումս սրիրական ճգնաժամի պայմաններում պատուոյ հիւպատոսութեան գրասենեակը ժամանակաւորապէս չի գործում:

4 Ապրիլ 1993ին պաշտօնական այցով Սիրիա մեկնեց ՀՀ պատուիրակութիւնը՝ ԱԳ նախարար Վահան Փափազեանի գլխաւորութեամբ: Նա Հալէպի առաջնորդարանում հանդիպեց հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ եւ մասնակցեց ՀՀ դրօշի օծման եւ ՀՀ դեսպանութեան բացման հանդիսաւոր արարողութեան: 5 Ապրիլ 1993ին՝ Դամասկոսում բացուեցին ՀՀ, իսկ 6 Հոկտեմբեր 1998ին՝ Երեւանում ՍԱՀ դեսպանութիւնները: Դաւիթ Յովհաննիսեանը (1992-98) դարձաւ ՀՀ

գործերի հաւատարմատար, ում փոխարինեց դեսպան Լեւոն Սարգսեանը (1998-2003): 2003-07՝ ՀՀ ժամանակաւոր հաւատարմատարի կարգավիճակով պաշտօններ զբաղեցրեցին Եուրի Բաբախանեանը (2004-06), Կարէն Գրիգորեանը (2006) եւ Արտիոմ Ազնաուրեանը (2006-07): 2007 Հոկտեմբերից մինչ օրս Սիրիայում Հայաստանի Հանրապետութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպանն է Արշակ Փոլադեանը:

Երկու երկրների միջեւ առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները զարգացնելու նպատակով, Օգոստոս 1993ին Դամասկոսի 40րդ միջազգային տօնավաճառում Հայաստանը պաշտօնապէս մասնակցեց յատուկ տաղաւարով, որի բացումին առթիւ Դամասկոս ժամանեց ՀՀ Արդիւնաբերութեան նախարար Աշոտ Սաֆարեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը:

Կողմերը ջանքեր էին գործադրում աշխուժացնել նաեւ խորհրդարանական կապերը: 22 Դեկտեմբեր 1993ին ՀՀ գերագոյն խորհրդի նախագահ Բաբկէն Արարքցեանը պաշտօնական այցով մեկնեց ՍԱՀ: Այցի ընթացքում համաձայնագիր կնքուեց ՀՀ գերագոյն խորհրդի եւ ՍԱՀ ժողովրդական ժողովի (խորհրդարան) միջեւ:

Քաղաքական եւ տնտեսական յարաբերութիւնների զարգացմանը զուգահեռ, կողմերը սկսեցին համագործակցել նաեւ կրթութեան, գիտութեան եւ մշակոյթի բնագաւառում: 4 Յուլիս 1994ին Երեւանում ՀՀ Կրթութեան եւ Գիտութեան Նախարարութեան եւ ՍԱՀ Բարձրագոյն Կրթութեան Նախարարութեան միջեւ գիտական համագործակցութեան մասին արձանագրութիւն ստորագրուեց: 17 Յունուար 1995ին պաշտօնական այցով ՍԱՀ մեկնեց ՀՀ կառավարութեան պատուիրակութիւնը ՀՀ Բարձրագոյն Կրթութեան եւ Գիտութեան նախարար Վարդգէս Գնունու գլխաւորութեամբ: Այցի շրջանակներում հաստատուեց «1995-1997 թթ. Մշակոյթի, Գիտութեան, Կրթութեան, Տեղեկատուութեան եւ Տուրիզմի Ոլորտներում Երկու Երկրների Համագործակցութեան» գործնական ծրագիր:

30 Ապրիլ 1995ին ՀՀ վարչապետ Հրանտ Բագրատեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը պաշտօնական այցով մեկնեց ՍԱՀ: Այցի ընթացքում երկու կառավարութիւնների միջեւ «Տնտեսական եւ Գիտատեխնիկական Համագործակցութեան», «Եկամտահարկի եւ Դրամագլխի Նկատմամբ Կրկնակի Հարկումից Խուսափելու Մասին», «Ներքին Գործերի Նախարարութիւնների միջեւ Համագործակցութեան Մասին», «Օդային Հաղորդակցութեան Մասին» համաձայնագրեր ստորագրուեցին:

ՀՀ ԱԳՆ հրաւէրով քաղաքական խորհրդակցութիւններ անցկացնելու նպատակով 1995 Հոկտեմբերի 16-20ը պաշտօնական այցով Երեւան ժամանեց ՍԱՀ ԱԳՆ փոխնախարար Ռասլան Ալլուշը: Այցի

շրջանակներում ստորագրուեց «ՀՀ եւ ՍԱՀ Միջեւ Հիւպատոսական Համագործակցութեան Մասին» համաձայնագիր:

ՀՀ ԱԳ նախարարներ Ալեքսանդր Արզումանեանն ու Վարդան Օսկանեանը համապատասխանաբար 1997 Մարտին եւ 1998 Նոյեմբերին աշխատանքային այցով մեկնեցին Սիրիա: Այդ ընթացքում ՀՀ եւ ՍԱՀ կառավարութիւնների միջեւ կնքուեցին հետեւեալ համաձայնագրերը.-

- *ՀՀ Մշակոյթի, Երիտասարդութեան Հարցերի եւ Սպորտի Նախարարութեան եւ ՍԱՀ Սպորտի Գլխաւոր Վարչութեան Միջեւ Սպորտի Ասպարէզում 1996-97թթ. Համագործակցութեան Մասին.*
- *ՀՀ Արարատի Մարզի եւ ՍԱՀ Հալէպի Նահանգի Միջեւ Համագործակցութեան Մասին.*
- *ՀՀ Երեւան Քաղաքի եւ ՍԱՀ Դամասկոս Նահանգի Միջեւ Եղբայրացման Մասին.*
- *Հայաստանի Գրողների Միութեան եւ Արաբ Գրողների Միութեան Միջեւ Գրականութեան Բնագաւառում 1997-1998-1999թթ. Համագործակցութեան եւ Բարեկամութեան Մասին.*

Արձանագրութիւններից եւ յուշագրերից կարելի է առանձնացնել ստորեւ նշուածները.-

- *Քաղաքացիական Աւիացիայի Վարչութիւնների Միջեւ Փոխըմբռնման Արձանագրութիւն.*
- *Երկաթգծի Վարչութիւնների Միջեւ Արձանագրութիւն.*
- *Պաշտպանութեան Նախարարութիւնների Միջեւ Արձանագրութիւն.*
- *ՀՀ Արդիւնաբերողների եւ Գործարարների Միութեան եւ Դամասկոսի Արդիւնաբերական Պալատի Միջեւ Արձանագրութիւն.*
- *Մշակութային Համաձայնագրի Գործնական Ծրագրի 1996-97թթ. Մանրամասն Յուշագիր*:

Հայաստանի հետ միջխորհրդարանական կապերի ամրապնդմանն էր ուղղուած 2001 Յուլիսին ՍԱՀի ԺԺի նախագահ Աբդ Էլ-Կադէր Կադդուրայի Երեւան կատարած պաշտօնական այցը: Յաջորդ տարի՝ 4 Մարտ 2002ին, քառօրեայ պաշտօնական այցով ՍԱՀ մեկնեց ՀՀ ԱԺ նախագահ Արմէն Խաչատրեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը:

Անդրադառնալով քաղաքական յարաբերութիւններին՝ նշենք, որ 1991-2000ի ընթացքում հայ եւ սիրիացի պաշտօնատարների հանդիպումների առանցքային թեմաներից մէկը եղել է արցախեան հակամարտութեան հարցը[10]:

Գործակցութեան այս թափը, սակայն, չունեցաւ իր տրամաբանական զարգացումը: Ընդհակառակը, սիրիական պատերազմին նախորդած շրջանում հայ-սիրիական յարաբերութիւններում նկատւում էր որոշակի *պասիւութիւն*, ինչը ակնյայտօրէն հետեւանք էր Սիրիայի եւ Թուրքիայի միջեւ հաստատուած ջերմ յարաբերութիւնների[11]:

Հնարաւոր *պասիւութեան* պատճառ կարող էին հանդիսանալ Սիրիայի հետ ցամաքային եւ տնտեսական կապերի բացակայութիւնը եւ անցագրային ռեժիմի երկկողմանի կիրառումը: Սակայն ՀՀ քաղաքականութիւնը այդ հարցում պայմանաւորուած էր ՀԱՊԿի[12] շրջանակներում կնքուած անվտանգութեան խնդիրներին առնչուող մի շարք պայմանագրերով եւ ուղղուած չէր ոչ մի պետութեան, առաւել եւս բարեկամ Սիրիայի դէմ:

Նկատենք, որ 2000ի նախագահական ընտրութիւնների արդիւնքում նախագահ ընտրուած Բաշար ալ-Ասադի պաշտօնավարման առաջին ժամանակաշրջանում հայ-սիրիական յարաբերութիւններում որոշակի անցանկալի դրսեւորումներ նկատուեցին: Հաւանաբար դա էր պատճառը, որ ՀՀ նախագահներից միայն Ռոբերտ Քոչարեանն իր կառավարման տարիներին պաշտօնական այցով չի եղել Սիրիայում[13]:

Ակնյայտ էր, որ վերջին տարիներին Սիրիայում այդքան էլ չէին խրախուսում Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերեալ յիշատակի միջոցառումների անցկացումը: Քաղաքական գնահատական տալիս չպէտք է անտեսել նաեւ այն հանգամանքը, որ Իսլամական Համագործակցութեան Կազմակերպութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ճնշումներ էր գործադրում Սիրիայի վրայ՝ նրա որդեգրած քիչ թէ շատ հաւասարակշռեալ դիրքորոշման համար: Ուստի 2002ին Սիրիան Հայաստանից ետ կանչեց դեսպան Համիդ Հասանին, որից յետոյ մինչ 2017 Սեպտեմբեր ամիսը ՀՀում ՍԱՀը ներկայացուած է միայն հաւատարմատարի մակարդակով: Նոյն քայլը կատարեց նաեւ ՀՀն 2004ին՝ ետ կանչելով դեսպան Լեւոն Սարգսեանին:

Այդուամենայնիւ արձանագրուեցին դրական քայլեր եւս: Ռազմական ոլորտում երկկողմ համագործակցութիւնը խթանելու նպատակով, 20-27 Օգոստոս 2001ին ՀՀ Պաշտպանութեան նախարար Սերժ Սարգսեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը պաշտօնական այցով մեկնեց Սիրիա եւ աշխատանքային հանդիպում ունեցաւ ՍԱՀ Պաշտպանութեան նախարար Մուստաֆա Թլասի հետ: Այցի շրջանակներում Սարգսեանը հանդիպեց Սիրիայի ժողովրդական ժողովի նախագահ Աբդ Էլ-Կադէր Կադդուրայի եւ վարչապետ Մուհամմադ Մուստաֆա Միրոյի հետ: Քննարկուեցին երկկողմ համագործակցութեան առնչուող խնդիրներ, կարեւորուեց երկու երկրների միջեւ ռազմատնտեսական բնագաւառում համագործակցութեան զարգացումը: Այցի ընթացքում երկու երկրների նախարարների կողմից ստորագրուեց «Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Սիրիայի Արաբական Հանրապետութեան Կառավարութիւնների Միջեւ Ռազմատեխնիկական Ոլորտում Համագործակցութեան Մասին» համաձայնագիր:

Այս ամէնով հանդերձ ՀՀն, կարեւորելով ՍԱՀի հետ ջերմ յարաբերութիւններն ու պատմական անցեալը, խորապէս գնահատելով

ՍԱՀ իշխանութիւնների հոգատար վերաբերմունքը երկրի բազմահազար սիրիահայերի հանդէպ, որոնք օժտուած են երկրի քաղաքացիների համար սահմանուած իրաւունքներով, նախկին ջերմ յարաբերութիւնները վերականգնելու նպատակով կատարեց առաջին քայլը:

Հայ-սիրիական դիւանագիտական յարաբերութիւններին նոր շունչ հաղորդելու նպատակով ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանեանը 8 Ապրիլի 2006ին պաշտօնական այցով մեկնեց Սիրիա: 2007 Հոկտեմբերին Դամասկոսում ՀՀ դեսպան նշանակուեց Արշակ Փոլադեանը:

Երկու ժողովուրդների մշակութային կապերը խորացնելու նպատակով 26 Նոյեմբերի 2008ին Դամասկոսում տեղի ունեցաւ «Հայաստանի Հանրապետութեան Մշակութային Օրեր»ի պաշտօնական բացման արարողութիւնը, իսկ 28 Յունիս 2009ից մինչեւ Յուլիսի 5ը Երեւանում եւ ՀՀ մի շարք մարզերում անցկացուեցին ՍԱՀ մշակոյթի օրեր:

26 Փետրուարի 2009ին ՀՀ ԱԳ նախարար Էդուարդ Նալբանդեանն աշխատանքային այցով մեկնեց Դամասկոս: Նոյն տարուայ Յունիսի 2ին ՍԱՀ ԱԳ նախարար Ուալիդ ալ-Մուալլիմն աշխատանքային այցով ժամանեց Երեւան: Ուալիդ ալ-Մուալիմի այցի հիմնական նպատակը Բաշար ալ-Ասադի պաշտօնական այցի կազմակերպումն էր:

17-19 Յունիս 2009ին երկօրեայ պաշտօնական այցով Հայաստան ժամանեց ՍԱՀ նախագահ Բաշար ալ-Ասադը[14]: Այցն իրօք կարելի է պատմական համարել, քանի որ ՀՀ անկախացումից իվեր Սիրիայից նման բարձրաստիճան այցելութիւն առաջին անգամ էր տեղի ունենում: Այցի ընթացքում երկու երկրների միջեւ ստորագրուեցին միջկառավարական եւ միջգերատեսչական փաստաթղթեր, որոնցից կարելի է առանձնացնել մարդասիրական, ներդրումների խրախուսման ու պաշտպանութեան մասին համաձայնագրերը:

Առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններն ամրապնդելու նպատակով, 18 Յունիսի 2009ին ՀՀ եւ ՍԱՀ նախագահները ՀՀ կառավարութեան ընդունելութիւնների տանը մասնակցեցին հայ եւ սիրիացի գործարարների համաժողովի բացման արարողութեանը, ուր եւ պատասխանեցին ներկաներին յուզող հարցերին:

Այս հանդիպման ժամանակ իհարկէ շեշտը դրուեց տնտեսական յարաբերութիւնների խորացման գործում շատ մեծ դերակատարութիւն ունեցող ցամաքային հաղորդակցման ուղիների առկայութեան հարցին, որը այցի ընթացքում քննարկուած առանցքային կարեւորագոյն հարցերից էր: Պաշտօնական մակարդակով միջկառավարական յանձնաժողովների նախագահներին յանձնարարուեց մինչեւ նախագահների յաջորդ հանդիպումը ներկայացնեն թէ ի՞նչպիսի պայմանագրեր են կնքուելու եւ ի՞նչքանով է աւելացել երկրների միջեւ ապրանքաշրջանառութիւնը:

Այցի շրջանակներում նախագահ Ասադը այցելեց Էջմիածին եւ ջերմ ընդունելութեան արժանացաւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ՆՍՕՏՏ Գարեգին Բ.ի կողմից[15]: Ի գնահատութիւն հայ ժողովրդի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու հանդէպ ՍԱՀ նախագահի, պետութեան եւ ժողովրդի հոգատար եւ ազնիւ վերաբերմունքի, ինչպէս նաեւ ի խնդիր խաղաղութեան եւ ժողովուրդների բարեկամութեան կատարած իր աշխատանքի՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նախագահ Ասադին յանձնեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու «Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ» պատուոյ բարձրագոյն շքանշանը[16]:

ՀՀ-ՍԱՀ դիւանագիտական յարաբերութիւններին նոր շունչ հաղորդեց 22 Մարտի 2010ին ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի՝ Սիրիա կատարած եռօրեայ պաշտօնական այցը, որի ընթացքում ՀՀ նախագահը հանդիպումներ ունեցաւ նախագահ Ասադի, ԺԺ նախագահ Մահմուդ ալ-Աբրաշի եւ վարչապետ Մուհամմադ Նաջի Օտրիի հետ: Քննարկուեցին հայ-սիրիական տնտեսական կապերի ընդլայնմանն առնչուող հարցեր: Պաշտօնական այցի շրջանակներում նախագահին այցելեց նաեւ Հալէպ եւ Տէր Զօր քաղաքներ:

Սիրիայի հետ միջխորհրդարանական կապերի ամրապնդմանն էր ուղղուած 2010ի Նոյեմբերի 22-24ը ՀՀ ԱԺ նախագահ Յովիկ Աբրահամեանի եռօրեայ պաշտօնական այցը ՍԱՀ: Յաջորդ տարի՝ 21-24 Մարտ 2011ին, քառօրեայ պաշտօնական այցով ՀՀ ժամանեց ՍԱՀ ԺԺ նախագահ Մահմուդ Աբրաշի գլխաւորած պատուիրակութիւնը:

Եթէ իմի բերենք ՀՀ եւ ՍԱՀ միջեւ իրաւապայմանագրային դաշտը, ապա պէտք է ասել, որ երկու երկրների միջեւ 1992-2011ին կնքուել է երեք տասնեակ համաձայնագիր, երկու տասնեակից աւել արձանագրութիւն եւ յուշագիր, ձեռք են բերուել բազմաթիւ պայմանաւորուածութիւններ: Այցելութիւնների մասով պէտք է ասել, որ ՀՀից եղել է մեկ տասնեակից աւելի պաշտօնական եւ պետական այցելութիւն, իսկ ՍԱՀից՝ մօտ մէկ տասնեակ:

Ամփոփելով հայ-սիրիական քաղաքական եւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների ընթացքը, այն կարող ենք բաժանել 3 հանգրուանի.-

1) 1992-2000, երբ ձեւաւորուեցին միջպետական յարաբերութիւնները եւ կարելի է ասել հասան իրենց զարգացման ամէնաբարձր մակարդակին.
2) 2000-2007, երկողմանի յարաբերութիւնների «սառնութեան» փուլ, երբ դիւանագիտական յարաբերութիւնները դեսպանական մակարդակից իջեցուեցին աւելի ցածր մակարդակի.
3) 2007-2011, երբ ՍԱՀում ՀՀ նոր դեսպանի նշանակումով եւ երկու երկրների նախագահների պաշտօնական փոխայցելութիւններով էլ նոր շունչ հաղորդուեց յարաբերութիւններին:

Հայ-սիրիական յարաբերութիւններում անկիւնաքարային նշանակութիւն ունեցաւ 2015 Ապրիլին Երեւանում Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցի միջոցառումներին սիրիական բարձր մակարդակի պատուիրակութեան մասնակցութիւնը՝ Սիրիայի ԺԺ նախագահ Մոհամմադ Ջիհադ ալ-Լահամի գլխաւորութեամբ, ինչը անշուշտ պէտք է դիտել հայ ժողովրդի հետ սիրիացի ժողովրդի համերաշխութեան դրսեւորում[17]: Այդ մասնակցութիւնը անշուշտ տուեց իր ցանկալի պտուղները, երբ սկիզբ դրուեց յարաբերութիւնների նոր փուլին՝ 2011-17, երբ 6 Սեպտեմբերի 2017ին ՀՀ նախագահ Սարգսեանին իր հաւատարմագրերը յանձնեց ՀՀում ՍԱՀ արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Մուհամմադ Ահմադ Հաջ Իբրահիմը[18]: Հայ-սիրական յարաբերութիւնների նոր փուլի՝ 2011-17, մասին ապագայում հանդէս կը գանք նոր յօդուածով:

Վստահաբար կարող ենք ասել, որ սիրիական ճգնաժամի հենց սկզբից էլ ՀՀ իշխանութիւնը խորապէս մտահոգուած է եղել Սիրիայի բարեկամ ժողովրդի ճակատագրով՝ այս ամբողջ ընթացքում ցաւով հետեւել է իրադարձութիւններին եւ մարդկային իրավիճակի վատթարացմանն ու իր հնարաւորութիւնների սահմաններում աջակցութիւն է ցուցաբերել ինչպէս սիրիահայ համայնքին, այնպէս էլ սիրիացի ողջ ժողովրդին:

Այսօր էլ, սիրիական խորը ճգնաժամի պայմաններում երկու երկրները շարունակում են ամրապնդել եւ զարգացնել երկկողմ յարաբերութիւնները՝ յանուն հայ եւ սիրիացի ժողովուրդների բարգաւաճման եւ հզօրացման:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Աշոտ Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան, Հտր. 1*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 428-9:

[2] Նոյն, էջ 428:

[3] Ալ-Ասադների ժամանակաշրջանում հայ համայնքի մասին տե՛ս՝ Արաքս Փաշայեան, Լիլիթ Յարութիւնեան, *Սիրիայի Հայ Համայնքը. Արդի Հիմնախնդիրներ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, 2011, էջ 24-33:

[4] Այստեղ Սիրիան պէտք է հասկանալ դեռեւս չգոյացած պետութիւն, իբրեւ աշխարհագրական տարածք, որի մէջ մտնում էր նաեւ ժամանակակից Լիբանանը:

[5] Փաշայեան, Յարութիւնեան, էջ 13:

[6] Նոյն, էջ 26:

7 http://www.mfa.am/hy/country-by-country/sy/ :

[8] Ֆարուք ալ-Շարաան համաձայնագրերի ստորագրման հանդիսաւոր արարողութիւնից յետոյ հաւաստեց արցախեան հակամարտութեան խնդրում Սիրիայի անկողմնակալ չէզոքութիւնը եւ հերքեց ադրբեջանական մամուլի այն պնդումները, թէ Սիրիան այդ հակամարտութեան ընթացքում օգնում է Հայաստանին (*Երկիր Օրաթերթ*, 31 Մարտ 1992, էջ 2):

9 Հալէպում եւ Դամասկոսում 1992-2010՝ պաշտօնավարած հայ դիւանագէտների մեծ մասը սովորել է ԵՊՀ Արեւելագիտութեան Ֆակուլտէտի Արաբական Բաժնում: Նրանցից որոշները այժմ էլ դասախօսում են ԵՊՀում, հեղինակներ են բազմաթիւ գիտական աշխատութիւնների:

10 ՍԱՀի կողմից ՀՀի նկատմամբ ջերմ յարաբերութիւնների մասին խօսելիս կարելի է անդրադարձ կատարել նախագահ Հաֆէզ ալ-Ասադի կողմից 1997 Դեկտեմբերին Իրանում կայացած Իսլամական Համագումար Կազմակերպութեան հերթական գագաթաժողովի ժամանակ հնչեցրած մտքին. «*Հազիւ թէ Սիրիան բացայայտօրէն հանդէս գար Ադրբեջանի պաշտպանութեամբ, որը կողմնորոշուած է դէպի Թուրքիա: Սիրիային մտահոգում են տարածաշրջանում գերտէրութիւն դառնալու Թուրքիայի յաւակնութիւնները: Բացի այդ, Սիրիան ջերմ եւ բազմակողմ յարաբերութիւններ է հաստատել Հայաստանի հետ*» (Ա. Փաշայեան, *Իսլամական Կոնֆերանս Կազմակերպութիւնը. Նպատակները, Գործունէութիւնը, Դիրքորոշումը Ղարաբաղեան Հակամարտութեան Նկատմամբ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, 2003, էջ 203):

11 http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2016/07/160713_timeline_turkey_syria_relations

12 Խօսքը գնում է Հաւաքական Անվտանգութեան Պայմանագրի կազմակերպութեան մասին:

13 Յունիս 2000ին նախագահ Քոչարեանը մեկնել է Սիրիա՝ մասնակցելու նախագահ Հաֆէզ ալ-Ասադի յուղարկաւորման արարողութեանը:

14 http://www.president.am/hy/interviews-and-press-conferences/item/2009/06/17/news-29/ :

15 Հայոց Հայրապետը վերյիշել է իր այցելութիւնը ՍԱՀ՝ Հալէպ եւ Տէր Զօր, եւ հաստատել Սիրիայի ժողովրդի հիւրընկալ ոգին եւ իշխանութիւնների հոգատար վերաբերմունքը սիրիաբնակ հայորդիների նկատմամբ՝ յաւելելով, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանայ Սիրիայի եղբայր ժողովրդի աջակցութիւնը, որ ցուցաբերուեց Մեծ Եղեռնից մազապուրծ հազարաւոր հայերի: Հայոց Հայրապետը նաեւ խօսել է միջեկեղեցական եւ միջկրօնական յարաբերութիւնների մասին՝ աշխարհի առաջ ծառացած հիմնախնդիրների լուծման գործում կարեւոր նկատելով հոգեւոր առաջնորդների համերաշխ համագործակցութիւնը ի սէր ժողովուրդների բարօրութեան: Հայրապետը գոհունակութեամբ անդրադարձել է այդ շրջագծում տեղի ունեցած Ասորի Ուղղափառ եկեղեցու պետ Զաքքա Ա. Պատրիարքի եւ ՍԱՀ գլխաւոր Մուֆթի Շեյխ Ահմադ Բադր Ալ-Դին Հասսունայի այցերին Մայր Աթոռ:

16 http://echmiadzin.asj-oa.am/4665/ :

17 Սիրիայի խորհրդարանի նախագահը կարեւորել է 2015 Ապրիլին՝ Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին նուիրուած պետական միջոցառումների շրջանակներում Երեւան կատարած իր պաշտօնական այցը՝ ընդգծելով այդ միջոցառումների քաղաքական մեծ նշանակութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման եւ դատապարտման հարցում:

[18] http://www.president.am/hy/press-release/item/2017/09/06/President-SerzhSargsyan-received-the-credentials-of-the-Syrian-Ambassador/ :

The State Relations of Armenia and Syria (1992-2008)

(Summary)

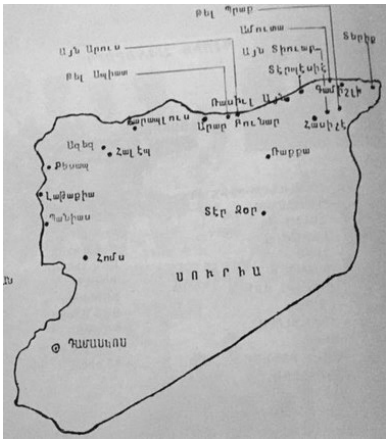
Arthur Israelian
a.israyelyan@ysu.am

Syria is a powerful member of the Arab League, member of the Islamic Cooperation Organization and member of Club of 77. The country also has a strategic location on the Mediterranean and is an important junction on the economic transit highway between the Indian Ocean and Black Sea.

Armenian-Syrian relations have traditionally been friendly and cooperative since the days of the Soviet Union when, in 1979, President Hafez Assad paid a visit to Soviet Armenia on his way back from a visit to Moscow. The current Syrian-Armenian community was formed due to the Armenian Genocide of 1915. Decades after the settlement of the refugees, the Armenians have turned into one of the most law-abiding communities of Syria and have contributed immensely to the growth of the Syrian economy.

Syria was among the first to recognize the independence of the Republic of Armenia. Soon warm relations were established in the political, cultural, economic and scientific spheres, which gradually developed and deepened. Currently these relations are being further strengthened.

The paper highlights the two basic tracks of these relations: a) Armenian-Syrian diplomatic relations between 1991 and 2008 and their development and extent, b) Agreements and Memorandums of Understanding signed between the two countries.

Ալ Ռաք
Ալ Հասաքա
Ալ Ռաքքա
Ալ Տիրաք
Տեր Զօր
Ալ Ռաքքա
Ալ Պուքամալ
Ալ Հասաքա
Ալ Ռաքքա
Ալ Պուքամալ
Ալ Պաապա

itself was associated with Abraham's name and was therefore considered sacred. Near the lake lies a designated site called the *mazaar*, meaning Abraham's shrine. The place, which is always guarded, is visited by many pilgrims annually.[6] This site has been damaged as a result of the recent war in Syria.[7]

THE ARMENIAN PRESENCE

The Armenian presence in Ayn el-Arous goes back to the late 19th century, that is, right after the empire-wide 1894-96 Hamidian massacres and the 1897-1901 famine years, during which thousands of Armenians lost their lives.[8] By 1924 some of the genocide survivors had found refuge in Ayn el-Arous and Tell Abyad and settled there permanently, while others had continued further southwest, to Aleppo.[9]

Ayn el-Arous is situated 60 Km. south of Urfa. It originally belonged to a certain Ali Effendi of Severg, a wealthy and influential Kurd, who had bought the village from the Turkish government at a low price.[10] The Balikh River, the second largest tributary of the Euphrates on Syrian soil, originates from the spring of Ayn el-Arous. It irrigates the lands along its banks, which form the heart of a rich agricultural region. The river also used to serve as an energy source for turning the grindstones of a number of mills. The rainfall in winter and hot dry weather in summer make this area an important grain producing zone. These lands were not cultivated before the arrival of the Armenian refugees. [11] The location of Ayn el-Arous, coupled with the economic opportunities it afforded, attracted Armenians from Urfa. For instance, in 1907-08, Mghtsi Kevork Hisayan went to Sigero, a small area near Ayn el-Arous, to study the possibility of building a mill there.[12] Other millers and businessmen, such as Nerses Piloyan, Hovanness Shahinian, and the brothers Garabed and Hovhanness Imirzian, launched similar projects.[13]

Enthused by the Ottoman constitution of 1908, other Armenians from Urfa purchased large pieces of land in the plains of Harran, which include Ayn el-Arous. These acquisitions were made on an individual basis or through partnerships. The businessmen intended to establish exclusively Armenian villages in the area, and accordingly, they formed a special committee to pursue the plan[14] Initially, in 1908, the Armenians succeeded in founding three villages, Sharagrag, Hishe Bendi, and Sulug, located 8-10 hours south of Urfa.[15] Around 170 families from Urfa moved to these newly established villages and began cultivating the land to transform the settlements into an agricultural colony.[16] The project lasted only two-three years. The Armenians were not aware that these lands were the grazing grounds for the animals of the surrounding tribes. Therefore, far from cooperating with the Armenians, the tribesmen brought their camels and sheep at night to destroy the crops. The Armenian landowners

were thus compelled to abandon the plan and return to Urfa having sustained great financial losses. After 1915, a few survivors who held the title deeds of these plots of land petitioned the French government for their return, but to no avail.[17]

Notwithstanding the above difficulties, the potential of the Ayn el-Arous spring as an energy source remained in the minds of experienced millers. In 1910, such millers and businessmen from Urfa, including Nerses Piloyan and Mgrditch Shahinian, went to Ayn el-Arous to explore the possibilities. The two men approached Ali Effendi, the owner of the sparsely populated village, with a project to build a mill near the lake. They convinced him that their project would yield much profit because there were no other mills in the immediate surroundings, and therefore farmers from nearby villages would use their mill instead of taking their wheat to much more distant locations. Ali Effendi found the project lucrative and approved the plan. The venture was costly, because it entailed recruiting skilled builders from Urfa, cutting and transporting the mill stones, and bringing in powdered limestone to substitute for cement, which was unavailable then. Working with partners thus became necessary. Ali Effendi, the brothers Garabed and Hovannes Imirzian, Nerses Piloyan, and Mgrditch Shahinian forged that partnership. It stipulated the following: After the completion of the mill 50 percent of the village and the mill would belong to Ali Effendi, 25 percent to the Imirzian brothers, and the remaining 25 percent half-half to Nerses Piloyan and Mgrditch Shahinian. The expenses and the profit had to be shared in the same proportions by all. The agreement was signed and certified by a notary public. The project reached its fruition within a year, costing the partnership 1,000 gold liras. In the meantime, Piloyan, one of the partners, died of malaria and his son, Krikor, took over.[18]

During the genocide, some survivors from Urfa, Garmouj, Kharpert, Adyaman, and other places managed to stay in Ayn el-Arous and Tell Abyad.[19] Also, after the departure of French troops from Cilicia at the end of 1921 and beginning of 1922, another remnant group of Armenians from Urfa was deported from the Turkish regions bordering Syria with Arabs, Kurds, and Turks contributing to this forced exodus, by exploiting the situation and charging exorbitant amounts of money, ostensibly to show the Armenians safe escape routes.[20] A number of these Armenians recommenced their lives in Ayn el-Arous.

By the 1930s, a small Armenian community, consisting of about ninety families, had been formed at Ayn el-Arous. Among them were the following families from Urfa: Mgrditch Markarian, Krikor Piloyan, Hagop Ourishigian, Taniel Saghatelian, Mgrditch Shahinian, Sarkis Yanbekian, Hovagim Shamlian, Krikor Iskenderian, Avedis Yanbekian, Sahag Sahagian, Hagop Kevonian, Aroush Yesayan, Kapriel Laterovian, Krikor Kelekian, Krikor Sevian, Aghajan

Sulavian, Mghtsi Mghtsi-Boghosian, Aroush Simikian, Joseph Kalayjian, and Yotneghparians. The following came from other places: Karekin Derderian from Kharpert, Hagop Madarian from Garmouj, Kevork Matossian from Tokat.[21]

There was a small shopping center near the lake entirely run by Armenians. For example, Kevork Matossian, Joseph Kalayjian and Aghajan Sulavian had grocery stores that catered to the villagers and other farmers who came to have their wheat milled. Sarkis Yanbegian, the former *hayrig* (i.e., caretaker) of the Urfa orphanage, who was also the mayor of Ayn el-Arous, ran a butcher's shop. Last but not least, barber Kevork practiced his profession in his private space.[22]

RELATIONS WITH BEDOUIN TRIBES

During the genocide and subsequently, some Kurdish and Arab tribes in southern Turkey and northern Syria treated Armenian deportees with great cruelty. Others, however, were helpful. For example, Sheikh Hashem ibn Muhammad and Sheikh Mejhem ibn Muhammad, the chieftains of the Aneze tribe that controlled huge chunks of territory around Urfa and in northern Syria, saved Armenians, protected them, and allowed them to purchase land for farming purposes.[23] Hovhannes Tashjian's (*Usta Khacherents*) story attests to this fact. He wrote:

> When the situation got worse for the Armenians of Urfa, my father arranged for me and my brothers to leave town for a while and take refuge with Arab tribal chieftain Hachem. My father, being his good friend, trusted him. In this regard he had written a letter also which we delivered to Hachem personally....When we gave him the letter and he read it, he turned to us and said, 'from now on you are my sons; you can live among my tribesmen wherever you wish.' After we came out of the sheikh's tent we dispersed and each went to the tents of the Arabs he knew.[24]

Another example of Sheikh Hachem's benevolence was when he rented out parts of his land to League of Nations commissioner Karen Jeppe for her to establish agricultural colonies for Armenians rescued from captivity.[25]

Ibrahim Pasha, the chieftain of a Kurdish clan and known as Cheol Padishah (king of the wilderness), had a special relationship with the Armenians based on mutual trust and business deals. His business executive was an Armenian known as Janig Agha, and Garmujtsi Miro was the manager of his mills and bakeries.[26] In the same vein, Krikor Sevian of Ayn el-Arous had spent all his life among Bedouins and therefore was well versed in the tribal customs and traditions. He became very helpful in saving many Armenians during the genocide.[27]

Priest of Ras el-Ain visiting Ain el Arous. Boy with musical instrument is Kevork Piloyan c. 1947

Krikor Piloyan and family c. 1940

Krikor Piloyan family and relatives c. 1946

Kelliguians, Piloyans, Karagulleyan, Badaghasian at Ain el-Arous, c. 1947

Armenians at Ain el-Arous cereal market during WWII (1942-43)

Hovhanness Shahinian working on horse-driven harvesting machine c. 1940

FARMING AND ANIMAL HUSBANDRY

Agriculture is one of the main economic activities that drives the Syrian economy for domestic consumption and for export. As stated above, the fertile soil along the Balikh River, including Ayn el-Arous and its environs, had not been cultivated prior to the arrival of the Armenian refugees. The Armenians, having limited options for work, engaged primarily in agriculture. For example, in 1934, of the twenty-eight Armenians from Ayn el-Arous who wanted to repatriate to Soviet Armenia, eighteen were agriculturists (64 percent). The rest were as follows: 2 bakers, 2 millers, 1 gardener, 1 porter, 1 water carrier, 1 cart driver, 1 grocer, 1 shoemaker.[28]

Krikor Piloyan owned the arable lands of Jdeida, 4Km. west of Ayn el-Arous; Filisteen, 1Km. to the south; and Luqta, 7Km. to the south.[29] The Saghatelian family owned the lands of Swena, Gunzurieh, Guthrana, and three others.[30] The Yesayan family owned lands in Herepche, Hamradahal, and Ayn Isa.[31] Others, like the Sanossians, Kilejians, Matossians, and Shahinians were also proprietors, but information about the specific locations of their possessions is lacking. They and their heirs produced wheat, barley, cotton, and sugar canes.[32]

Agriculturists in Ayn el-Arous employed mainly primitive methods of land cultivation until the late 1930s. The crops relied on rainfall, which meant that during drought years the yield would be significantly lower, thus causing financial hardship to the farmers.[33] In the same vein, social occasions, such as weddings, engagements, christening, etc. depended on the harvest yield.

During the mid-1940s and early-1950s, major changes occurred in the field of agriculture in Syria. Mechanized cultivation was introduced to the agriculture industry and consequently improved production and yielded significant profits. Furthermore, minimal interference by the government in the agricultural sector made the business attractive. Tribal leaders thus became interested in agriculture, and so did entrepreneurs who invested in land development and irrigation. The expansion of cultivated areas was primarily the result of the labor of wealthy urban merchants, generally from the Syrian religious minorities, including the Armenians.[34]

Armenians of Ayn el-Arous thus contributed to the modernization of the agriculture industry in Syria and invested heavily in purchasing new machinery. Such equipment included John Deere combine harvesters, Massey Harris tractors, Caterpillar bulldozers, and International trucks.[35] The combine harvester reaped, gathered, and stored grain into bags in a much faster and more efficient way, maximizing output. The crops were then loaded on trucks and transported to storage facilities. These were usually located behind the houses.[36]

Not all Armenian villagers could afford to purchase this expensive harvesting machinery. Therefore, they had to ask for assistance from other sources, such as the Armenian General Benevolent Union (AGBU). The AGBU at the time had redirected its efforts from refugee and orphan care to the development of Armenian communities and was hence considered a possible resource to draw upon. In 1951, for example, the Ayn el-Arous AGBU chapter wrote a letter to the AGBU Central Board with a request to purchase brand new or used agricultural equipment for them. It was explained that such an acquisition would improve their agricultural output and that the investment would be mutually beneficial because the AGBU members were willing to split the profit with the organization.[37] We do not know if the AGBU obliged.

In addition to advanced machinery, good irrigation systems installed in the fields ensured the sustainability of and increase in agricultural output. Besides, diversification of crops became possible, which in turn provided some degree of economic security to the farmers. Hagop Saghatelian, better known as Hagop Agha, one of the prominent farmers of Ayn el-Arous, ventured into such projects with great success. For his achievements, he received the "Hero of Cotton Harvest" award from the Syrian Ministry of Agriculture several times.[38]

The period of Syria's union with Egypt (1958-61) was marked by economic changes, especially in agriculture, that impacted the Ayn el-Arous community. Agrarian reform laws which favored sharecroppers and farm laborers were introduced and provided them with greater economic and legal security. It reduced the share of the crops kept by landlords, protected tenants against arbitrary evictions, and allowed the formation of agricultural unions. In the 1960s, however, agricultural output stagnated because of these changes. As a result, many of the Armenian families left the agriculture business and moved to Aleppo, looking for different career opportunities. The Armenian population of Ayn el-Arous, thus, decreased significantly.[39]

Animal husbandry was another important aspect of rural life that the Armenian families were engaged in. The pasture lands on the peripheries of the village made raising livestock possible. Keeping sheep, goats, cows, chickens, and horses was quite common. Local peasants took care of the animals. Each family hired its own crew for help on the farmlands as well as for domestic chores. Landlords provided the workers with living quarters next to their own houses. For example, a certain Mousa and his family were hired by Krikor Piloyan.[40] They tended the cows, sheep, goats, horses, chickens, and dog. Mousa took the animals to graze in the pastures and returned in the afternoon, while his wife took care of the Piloyan household chores. The case was similar with Soofie and Nabo, the two local peasant helpers of the Yesayan family. These Arab/Kurdish helpers remained loyal and grateful to their host families.[41]

Before the advent of electricity in Ayn el-Arous in the early 1960s, the villagers did not have the convenience of piped water. For domestic consumption, water was carried in tin gallons from the spring to the houses by the peasant women. Mousa's wife, Fatima, was responsible for maintaining the Piloyan household water supply. She was to help with the cleaning of the house, milking the cows and the goats, churning butter, and making bread. Her duties also included securing the fuel supply. For this, she prepared animal dung mixed with straw and crop residues.[42]

Another helper, A'bo, was a young Kurdish boy when he went to work for the Piloyan family. He grew up in the family and became very attached to them. He learned the Urfa Armenian dialect and spoke it fluently. He addressed Mrs. Piloyan as "kurug," which meant sister in the Urfa dialect. A'bo kept his ties with the family even after he left the Piloyans. He visited them in Aleppo on occasions, and cherished the days that he had spent with them with utmost gratitude.[43]

A word about clothing must be said. The local farmhands, like Mousa, wore loose, flowing clothing that covered the skin to prevent heat stroke and sunburn, while keeping the person cool at the same time. The *keffieh*, headgear which is a large square cloth folded in half to form a triangle, was placed on the head and fastened by a round cord called an *agal*. The head piece protected the head from the sun and shaded the face; at the same time, it covered the nose and the mouth during dust storms. Mousa's wife dressed in traditional Bedouin clothing that was suitable for the climate. She wore a *galabeya,* which was a flowing, loose dress with deep armholes and wide sleeves. Headgear covered her hair and protected her face from the harsh weather and dust. As for Armenian landlords, like the Piloyans, they wore typical Arab attire. Krikor, for one, wore the white *galabeya*. A bright, colorful, six-inch- wide belt that also served as a purse was wrapped around his waist. However, the Armenian women in the village wore western style attire.

LIFE IN AYN EL-AROUS

A typical house in Ayn el-Arous consisted of four rooms: a living- room, two bedrooms, and a corner used as kitchen and laundry room. The living-room also served as a dining-room, where a round, portable, metal-top table that rested on folding legs was set up. Similarly, the living room was converted to a bedroom as needed. Bedding was stored in a special wall opening that served as a modern-day closet. At night, the bedding was brought out and spread over the couches and/or the floor. The floors were made of compacted mud covered with Bedouin-made *kilims*. The walls were built of thick mud bricks which were reinforced with straw and rocks. The roof rested on logs 12-15 cm. in diameter laid across the room half a meter apart to support the roof, which was also

made of mud. The exterior and interior walls alike were painted with lime. A privy was situated outside the house proper. As for the streets of the village, they were not paved, nor did they have names. However, the quarters were unofficially known by the names of their predominant families.

The population of the village grew significantly during summer as families with children who had gone to Aleppo for the school year returned to Ayn el-Arous. Because summer marked the peak of agricultural labor, the men occupied themselves with harvesting, a very demanding engagement which kept them away from home for days at a time. Upon their return home, the effect of the scorching sun and the lack of facilities for hygienic needs were obvious from their appearance. The long beards, burned faces, and exhaustion made their once familiar faces unrecognizable. Their condition required immediate attention. Water was warmed for bathing, food was served, and a few hours were devoted to resting. In the evening, the family conversation revolved around work. Although not very interesting, the discussion of the topic was important because the shared information was a forecast of the financial status of the family.

As I also remember, a typical summer day in Ayn el-Arous started early with sunrise and the rooster's crowing. The aroma of freshly made coffee awakened us all. Mariam, my grandmother, boiled the Armenian coffee for the adults to enjoy, but she did not forget us children either. She prepared her signature drink, *gatov sourj*, especially for us. It was a simple but delicious drink, boiled milk and a dash of coffee mixed with it.

Soon the bread making ritual began. To prepare *lavash* bread, unleavened dough was thinly rolled out to about 18 inches in diameter and then baked on a hot disc of sheet iron. A variation of this kind of bread was the *shakarov hats*. For it the dough had to be rolled out the same way, except this time churned butter was spread all over it, and sprinkled with two tablespoons of sugar and a dash of cinnamon. Then the sides were folded in, and it sizzled on the hot disc. This, along with homemade cheese, butter, jam, and hot milk comprised the usual breakfast menu. On a larger scale, a supply of *toneer* bread, called *baksimat*, was made and stored for a week. The dough was cut into individual round pieces each with a hole at the center similar to the familiar modern doughnut. Fire was lit in the *toneer,* a round, jar-shaped clay structure in the ground, and then the dough was slapped against the hot interior walls to bake.

There were a few gardens in Ayn el-Arous that were irrigated by mill water. The owners of these gardens were Armenians who hired local *fellahin* to take care of them. They, along with their families, had designated living quarters near the gardens. One of those gardens belonged to Krikor Piloyan, whose youngest son, Kevork, reminisced:

Early morning during summer, my father, Krikor Piloyan, went to his garden near the mill at the riverside. He brought home freshly picked tomatoes, eggplants, onions, cucumbers, squash, parsley and other vegetables. On his way he stopped at the butcher's shop and the adjacent grocery store to buy meat, spices and other ingredients for the day's cooking. Upon his return home he woke everybody up announcing his arrival.[44]

Asdghig Der-Ghazarian and the Piloyan sisters canoeing in the Balikh River, late 1930s

Watching the business transactions between peddlers and villagers was an interesting experience for me. The itinerant Bedouin peddlers mounted their merchandise on camels and visited the village periodically to barter such items as carpets, grapes, dates and the like in exchange for rice, wheat, grain, and vegetables. The peddler women's dresses were colorful, with Bedouin jewelry worn around their necks. Their open sandals revealed their anklets (*khalkhal*), which were something unusual to me. In particular I was amazed by the sight of the camels slowly making their descent to the ground. The hind legs were bent at a 45-degree angle first, followed by the front legs making a similar movement, until the animal sat on the ground.

Preparing for winter was customary among the villagers. The women preserved vegetables, fruit, and other items. Different vegetables, such as eggplants and squashes, had to be hollowed out and hung on long strings in the open air or inside the house to dry. Tomato paste was prepared by boiling the tomatoes in brine, mashing them in flat containers, and exposing them to the sun until the water evaporated gradually and the mixture thickened to paste.

Another interesting experience was *shaariye* making. The angel hair type of pasta was made in large quantities, dried and stored for later use. The women and young girls of the neighborhood gathered at one of the houses to participate in this time-consuming, labor-intensive chore. The lady of the house hosted the activity, oversaw the process, and controlled the product's quality. After coffee was served, a big white sheet was spread on the floor and 10-12 people sat around it. The dough, prepared hours ahead of time, was brought in a big container, divided into equal portions and distributed to the

participating women. First, the dough was cut into small pieces; then each piece was placed between the palms of both hands and rolled to the specified thinness; finally it was cut into inch-long pieces and thrown on the spread cloth. This working/social hour usually lasted the whole afternoon and was enjoyed by all. Singing, telling jokes, engaging in interesting conversations, and match-making were the norm. At the end of the day everyone took her share of the *shaariye* and went home.[45]

Washing wheat was another customary activity that every village household was involved in. The wheat had to be sifted and washed to get rid of impurities. To do this, the women took the wheat to the river to wash it. Then the wheat was drained and spread over a flat surface exposed to the sun to dry. In the evening, the wheat was collected and covered. This process was repeated for several days until the wheat was completely dry. It was then taken to the mill to be ground into bulgur and flour.[46]

Leisure activities were limited for adults and children alike. House visits were common among the families. Conversations revolved around children and social issues. Playing cards and discussing business particularly interested men. Literate people spent time reading novels. Story telling was a much anticipated and enjoyable pastime. Ani Markarian Shemsian, who lived in Ayn el-Arous until the age of nine, reminisced: "I anxiously waited for the afternoon each day. We gathered around my mother, Nvart, and sat on the carpet as she began reading stories to us. We were mesmerized by them."[47] Taking a nap after lunch was mandatory to avoid the temptation of going outside in the scorching heat. Children resented it, but they had no choice.

The wheat storage place served as a playground for children, who jumped over the full piled up bags one by one. In the backyard, they played hopscotch. The boys also played with marbles. Making stuffed dolls from scratch interested the girls, as they would design, cut out and sew the doll, embroider all features on the face of the doll and then stuff the body with wool. Tailoring different dresses for the doll was part of this process. Kids also jumped rope and slid on the harvesters. The day would wind down for adults and children alike at sunset. This was the case especially when electric power was not yet available in the village and the houses were lit by kerosene lamps.[48]

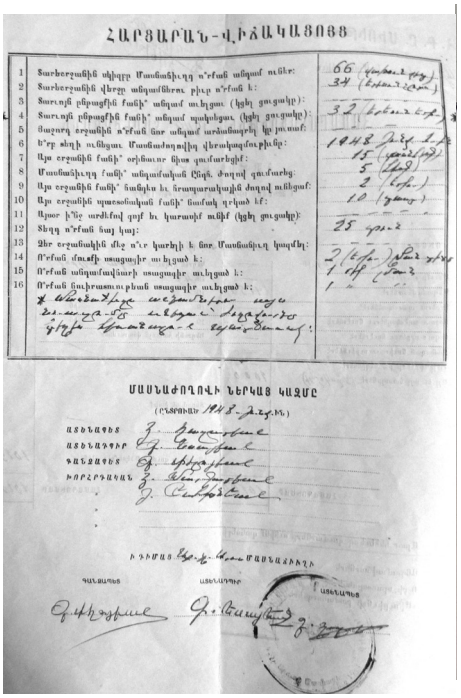
One of the community events during summer was a picnic at Hammam Ali (Ali's bath), which was situated at a distance of 1 Km. from Ayn el-Arous. The mineral waters of Hammam Ali attracted many people, who hoped to be healed of their ailments by immersing themselves in the water. As Janette Yesayan stated, "We went there during the summer to picnic. It was a fun time for all of us. We took food with us, we played the guitar and tambourine, we sang, and we danced. Those were good days. We had a great life."[49]

Autumn was not as busy as summer, but still required some labor. The soil had to be tilled in preparation for the ensuing planting season, quality seeds had to be secured and stored, and the machinery had to be overhauled for optimum use the following season. Life during winter was quiet as the village was emptied of most of its Armenian inhabitants. The families travelled to Aleppo for the educational needs of their children, since elementary schools did not yet exist locally, or for junior and high school. Those peasants who stayed behind took care of the livestock and the farms. The animals were kept inside the barns and fed stored fodder.[50]

The village of Ayn el-Arous did not have a health facility or a resident doctor during its early years. Simple health problems, mostly eye infections caused by dusty winds, and other intestinal problems, were treated by Loussan Matossian, one of the village folks, who filled the role of a medicine woman. She applied home remedies and, in some cases, medicines obtained from various sources.[51] Periodically, visiting doctors from nearby towns treated other health conditions. People with serious ailments went to Aleppo to be treated.[52]

VOLUNTARY ASSOCIATIONS

The formation of various voluntary associations was in response to the needs of the Armenians who had suffered tremendous losses during the genocide. Taking care of the multitude of orphans and Armenian women reclaimed from captivity, as well as their reintegration into society, were primary agenda items for these associations. The associations, which were charitable in nature and focused mainly on youth and sports; were primarily based in the city of Aleppo. However, they extended their reach to other Armenian communities across Syria by opening chapters there.

ՀԱՐՑԱՐԱՆ-ՎԻՃԱԿԱԳՈՒԹ

ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱԶՄԸ

AGBU

The AGBU, founded in 1906 in Cairo, was a philanthropic organization. It was formed to address the most pressing problem for the Armenians at the turn of the century - their state of insecurity and miserable socioeconomic condition, especially in the eastern provinces of the Ottoman Empire[53] and Cilicia. During World War I, AGBU humanitarian programs focused on

providing aid to genocide survivors and recovering captive Armenian women and children.[54] Their strategy was premised on the idea that bringing the scattered Armenians back together in a safe environment would create the basis for national rebirth. Similarly, the AGBU directed its efforts towards meeting the material needs of the refugees brought on by the evacuation of the Armenians from Cilicia and Smyrna and their resettlement in Syria, Lebanon, and Greece.[55]

In the 1930s, the AGBU readjusted its strategies and extended its support to community development and education. Ayn el-Arous was one of the Armenian communities supported. As a result of the expansion efforts, a new AGBU chapter was formed in Ayn el-Arous in January, 1934. Its founding executive board comprised Aroush Yesayan, president; Hagop Ghazarian, secretary; Hagop Ourishigian, treasurer; Mgrditch Markarian and Toros Balabanian, advisors. The executive board was approved by the AGBU Regional Board in Cairo, upon which the chapter assumed official status. Accordingly, it received the organization's by-laws, stationery, membership application forms, receipt booklets, and seal,[56] with the chapter number, 61 on it. The chapter regularly submitted its reports to the Cairo Regional Board indicating the status of its membership, members' names, the number of general membership and executive board meetings held, the amount of correspondence, and the total number of Armenians in the village.[57] To be kept abreast of general AGBU activities, the local chapter also requested periodicals and books such as the *Arev* (Sun), *Husharar* (Prompter), and *Vosgemadian* (jubilee Golden Book).[58]

By 1941, the Ayn el-Arous chapter had expanded by the formation of the AGBU Women's Auxiliary. The following were its founding members: Yeranouhi Yesayan, president; Zarouhi Degirmenjian, secretary; Haji Topjian, treasurer; Vartouhi Sahagian, Ovsanna Tufenkjian, Khatoun Degirmenjian, Rebecca Markarian, Ovsanna Nazarian, Zarouhi Khacherian, Marie Nalchanian, Zmroukht Khashmanian, Yester Ghazarian, Markrid Shahinian, and Ovsanna Basmajian, Aznive Piloyan, Arshaluys Piloyan, Armine Piloyan, Araxie Piloyan, Aznive Shahinian, and Armenouhi Basmajian, members at large.[59]

Ayn el-Arous – AGBU relations were not only confined to chapter activity. In 1934 some families from the village expressed great interest in relocating to Soviet Armenia. They applied to the AGBU Regional Board in Cairo, requesting assistance.[60] The latter asked for information regarding the name, age, birthplace, and occupation of each and every supplicant who wished to submit an application to the Soviet Armenian representative responsible for repatriation. However, the Board remained noncommittal and advised them to continue their normal lives, because there was no guarantee that the repatriation would take place within a year, if at all.[61]

Syrian Armenian Relief Cross

The Syrian Armenian Relief Cross (SARC) was established in 1929 in Aleppo in order to meet the health needs of the Armenian refugees, collect orphans, and support education. By 1936, thirty-one chapters had been established across Syria (including Lebanon) with a total of 2,078 members. One of the new chapters, established sometime during 1935-36, was that of Ayn el-Arous, with a total of forty-nine members. The chapter was able to raise 2,021 Syrian piasters that same year.[62]

The SARC chapter, along with the Central Committee in Aleppo, dealt with the health issues that were prevalent in the refugee communities at that time. Many individuals contracted malaria, a mosquito borne infectious disease with symptoms of fever, feeling tired, vomiting, and headaches. Eye ailments and various intestinal diseases, too, presented serious problems. The Aleppo chapter of SARC sent visiting doctors and medicine such as quinine to the affected communities. Another SARC mission was to pay special attention to education by supporting schools in the villages and needy areas. The Central Committee instructed its chapters to allocate the maximum percentage of their budget possible to education.[63]

Armenian Youth Association

The Armenian Youth Association (AYA) was given this name in 1930. It was previously the Near East Leagues, centers that had been founded across Syria and Lebanon so that Near East Relief (NER) could stay in touch and with orphans even after they had reached adulthood. In 1931, Bishop Papken Gulesserian (future coadjutor Catholicos of Cilicia) was the representative of the Catholicosate in the NER. As such, he became the head of the network of Near East Leagues, and renamed it the Armenian Youth Association (AYA/*Hay Yeridasartats Engeragtsutiun*).[64]

The AYA had many chapters in Syria and Lebanon. In 1941, alongside the already established chapters of the AGBU and SARC, a new chapter of the AYA was established in Ayn el-Arous through the initiative of Bedros Kelliguian and Hovhannes Shahinian.[65] The newly formed AYA chapter became very active, organizing athletic and cultural events. The chapter had a football team and its own field. The team practiced regularly and participated in inter-chapter games.[66] AYA activities also included lectures on social, cultural, and moral issues, as well as dramas performed by its theatrical troupe. To give an example, the AYA staged two comedies, *Tiv Hink Khelakare* (The Number Five Madman) and the *Shadakhos Sapriche* (The Talkative Barber). Many attended the event, including Arab dignitaries. The function was a success, as evidenced by the audience's loud applause, congratulatory remarks and commendations. The MC of the evening, Bedros Kelliguian, thanked those present for their

moral support. He highlighted the mission of the AYA, and thanked the AGBU for its continuous backing. The proceeds of the event went towards meeting the needs of the AGBU school.[67] Additional information is lacking about the AYA chapter of Ayn el-Arous.

Armenian General Athletic Association

The Hay Marmnagrtagan Enthanour Miyoutioun (Armenian General Athletic Association/HO.MEN.ET.MEN) was founded in Constantinople in 1918 to address the athletic needs of the Armenian people in the Ottoman Empire, especially those of orphans. The organization had its football, basketball, tennis, and scouts teams. By the end of that same year, twenty-five chapters had already been founded in Constantinople, and in 1919 they staged their inaugural Olympic Games.[68]

During the decade of 1935-45, new chapters of HO.MEN.ET.MEN were founded primarily in the Armenian communities of northern Syria. It was not until June 7, 1947 that the Ayn el-Arous chapter came into being, having a certain Mr. Boyajian as its founding chair. Initially, the chapter had twenty members, nine of whom were already in the Tell Abyad scouts team. The chapter had its own field and club, which facilitated its athletic activities. Membership fees and outright donations sustained the chapter. By the end of 1948, members and supporters had raised 191 Syrian liras. The association's expenses being 168 liras, a positive balance of 23 liras was left in its coffers. The chapter began enthusiastically, and remained active to the end. It also participated in the inter-chapter and Olympic Games, held in Aleppo annually around Easter. Unfortunately, this did not last long. In 1950, the chapter could not participate in the inter-chapter games, because it lacked the necessary number of players and could not borrow players from other chapters to complete the football team. A reporter, Sarkis Pakhdigian (future bishop Nerses Pakhdigian), wrote: "A weak team of 7-8 members, facing difficult conditions, are barely able to play."[69] The chapter ceased to exist in 1957, after only nine years, because of the lack of members. The Tell Abyad chapter wrote to the regional Board in Aleppo: "There are no Armenians left in Ayn el-Arous; therefore, no chapter is left."[70]

CHURCH AND SCHOOLS

The establishment of churches and schools has been on every Armenian agenda, and the Armenian community of Ayn el-Arous was no exception. The church there was established sometime between the second half of the 1920s and the 1930s.[71] The community did not have a resident priest to celebrate Holy Mass on Sundays. On special occasions, a visiting clergyman from Arab Punar, Raqqa or Aleppo conducted the religious services. Those special occasions

included the celebrations of the Vartanank Battle that took place in 451; the Holy Mother of God holiday in mid-August and the Holy Cross holiday in mid-September, both celebrated with the traditional blessed food of *herisa*; the commemoration of the Armenian Genocide on April 24; and Easter, when the traditional cookie of *kulunja* (made of dough with special spices) was baked, and egg tapping took place.[72]

The earliest leaders of the AGBU were convinced that education was necessary for the socioeconomic and intellectual development of the Armenian people, as well as for maintaining Armenian identity in the Diaspora. They accordingly invested heavily in the establishment of schools, including that of Ayn el-Arous in 1933, named Noubarian Elementary School.[73] The school operated on the church grounds.[74] The teachers and the principal were appointed by the Cairo AGBU Regional Board. For instance, Bedros Kelliguian was assigned principal in 1939 (at the age of nineteen!)[75] The curriculum included Armenian, Armenian history, religion, Arabic, French, Mathematics, and Science. The students participated in community functions by singing songs and reciting poems.[76]

Like all Armenian day schools in Syria, that of Ayn el-Arous faced financial difficulties. In 1934, the school had forty-eight students. Income from their tuition was 26 Ottoman liras, and from two cultural programs 3 liras, for a total of 29 liras. On the other hand, expenses included the following: 5 liras, deficit carried over from 1933; 25 liras, male teacher's salary; 15 liras, female teacher's salary; 4 liras, for desks; 5 liras for charcoal, wood, and stove; 3 liras for school cleaning, water, and sundries, for a total of 57 liras. Therefore, there was a deficit of 28 liras (nearly 50 percent of the budget), which the school board hoped the AGBU Cairo Regional Board would cover.[77]

Cooperation among the various Armenian organizations that had brought the genocide survivors together to create a basis for national rebirth began to decline in the 1930s. Fierce political rivalries sometimes had divisive outcomes. The main issue involved peoples' views and positions vis-à-vis Soviet Armenia. Should they support the Soviet Armenian regime? Or, should they oppose the regime and create a free and independent Armenia?[78] These contradictory opinions permeated Armenian society in Ayn el-Arous, as well. Community members from the latter camp wanted to open their own school, independent of the existing AGBU-subsidized Noubarian school. The AGBU naturally discouraged this separation, given the small size of the community. Despite this opposition, a second school was established in Ayn el-Arous in 1935-36 under the auspices of the Aleppo Prelacy with support from the Armenian Revolutionary Federation and its affiliate, SARC.[79] The Armenian schools that were opened during the first years of the French mandate in Syria did not have official governmental recognition. They operated under the ownership of

individuals, organizations, or compatriotic societies. However, in order to benefit from government subsidies, it became necessary to obtain permits.[80] The new school at Ayn el-Arous got its permit under the name of author Antranig Dzarougian.[81] To conclude, the Armenian community of Ayn el-Arous was able to sustain two elementary schools until they ceased to operate because of too few students.

CONCLUSION

The formation of the Syrian Armenian rural community of Ayn el-Arous dates back to the late 19th century with the arrival of Armenian refugees, predominantly from Urfa. They transformed the available but neglected arable land into productive agricultural fields. Notwithstanding its small size, this community maintained its own church, schools, and voluntary association, which played a significant role in the lives of its members. Today the demographics of the village have shifted, rendering the Armenians a tiny minority. Only the descendants of some of the founders continue to live there: Vartkes Matossian, Antranig Kilejian, Krikor Piloyan, Mgrditch Shahinian, Shahe Sanossian, and Ara Sanossian. The fortunes of Ayn el-Arous, with its ebb and flow, certainly applies to all other Armenian communities in Syria. Each of these communities requires a separate study (or studies) for a better understanding of the larger picture of this important diasporic collectivity.

ENDNOTES

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Tell-Abyad, retrieved May 31, 2017.

[2] Ibid., Ain-al-Arous, retrieved May 31, 2017.

[3] Ibid., Geography of Syria, retrieved August 11, 2017.

[4] Ibid., Balikh-River, retrieved May 31, 2017.

[5] Hagop Hisayian, *Yetesia* (Ourfa), Beirut, Aramazt Press, 1962, pp. 44-45.

[6] Aram Sahagian, *Tiutsaznagan Ourfan yev Ir Hayortinere* (Heroic Ourfa and Its Armenian Sons), 2nd ed., vol. 1, Aleppo, Armenian Youth Association of Urfa/Cilicia Press, 2011, p. 682.

[7] Htttps://en.alalam.ir/news/1479507/Syria-terrorists-bulldoze-prophet-Abraham-shrine, retrieved September 20, 2017.

[8] *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History, vol. I: 1906-1940,* Raymond H. Kévorkian and Vahé Tachjian (eds.), Cairo-Paris-New York, AGBU Central Board of Directors, 2006, p. 14.

[9] Ibid., p. 141; Felix Pakhchinian, *Hort Hayutian Arunere* (The Gushing Streams of Armenians), Yerevan – Aleppo, Cilicia Press, 2011, pp. 21-22.

[10] Bedros Der Bedrossian (Ourfatsi), *Autobiography & Recollections*, Tamar Der-Ohannessian, trans., Dr. Vahan Janjigian, ed., Philadelphia, PA, N.p., 2005, p. 187.

[11] Ibid.

[12] Hisayian, p. 53.

[13] Der Bedrossian, p. 187.
[14] Sahagian, p. 683.
[15] Der Bedrossian, p. 14.
[16] Sahagian, pp. 683-84.
[17] Der Bedrossian, p. 14.
[18] Ibid., pp. 189-90.
[19] Sahagian, p. 682.
[20] Ibid., vol. 2, p. 1245.
[21] Interview with Jeanette Yesayan, July 23, 2015, Yerevan, Armenia.
[22] Ibid., June 15, 2017.
[23] Sahagian, vol. 1, pp. 689-90.
[24] Ibid., pp. 1160-161.
[25] Vahram L. Shemmassian, "The League of Nations and the Reclamation of Armenian Genocide Survivors," in Richard G. Hovannisian, ed., *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Brunswick, USA, and London, UK, Transaction Publishers, 2003, p. 101.
[26] Sahagian, vol. 1, pp. 690-2.
[27] Ibid., vol. 2, p. 1333.
[28] Armenian General Benevolent Union (AGBU) Archives, Cairo, Egypt, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to Cairo AGBU Regional Board, December 4, 1934. See Appendix 4 for the names of those breadwinners. I thank Dr. Antranik Dakessian for providing me with the AGBU documents.
[29] Telephone interview with Krikor Piloyan, July 27, 2017, Granada Hills, CA - Aleppo, Syria.
[30] Telephone interview with Saghatel Saghatelian, July 14, 2017, Granada Hills, CA – San Francisco, CA.
[31] Interview with Yesayan, July 23, 2015.
[32] Ibid., July 23, 2015; telephone interview with Piloyan.
[33] https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture in Syria, retrieved August 13, 2017.
[34] Ibid.
[35] Interview with Arsene Baran, September 2, 2017, Granada Hills, CA.
[36] Ibid.
[37] AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, May 1, 1951.
[38] Pakhchinian, p. 101.
[39] Wikipedia, Agriculture in Syria.
[40] Interview with Kevork Piloyan, May 23, 2017, Los Angeles, CA.
[41] Interview with Yesayan.
[42] Interview with Nora Kelliguian Bezdikian, July 11, 2017, Glendale, CA.
[43] Telephone interview with Sona Kelliguian Khanjian, September 13, 2017, Granada Hills, CA – Paramus, NJ.
[44] Interview with Kevork Piloyan.
[45] Interview with Kelliguian Bezdikian.
[46] Ibid.

[47] Telephone interview with Ani Markarian Shemsian, July 25, 2017, Granada Hills, CA – Fountain Valley, CA.
[48] Interview with Ani Yesayan Rastgelenian, June 15, 2017, Yerevan, Armenia.
[49] Interview with Yesayan, June 15, 2017.
[50] Interview with Kevork Piloyan.
[51] Interview with Yesayan, June 15, 2017.
[52] AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, July 3, 1943.
[53] Kévorkian and Tachjian, p. 17.
[54] Ibid., pp. 43, 114, 116-17, 123, 131.
[55] Ibid., pp. 135-37.
[56] AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, February 21, 1934.
[57] See, for example, ibid., AGBU Ayn el-Arous 1934 Report: Questionnaire/Report Card, 1 December 1933-30 November 1934, submission date January 10, 1935; AGBU Ayn el-Arous 1941 Report: Questionnaire/Report Card, 1 December 1940-30 November 1941, submission date February 15, 1942; AGBU Ayn el-Arous 1951 Report: Questionnaire/Report Card, 1 January 1951-31 December 1951, submission date April 10, 1952.
[58] AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, May 24, 1944.
[59] Ibid., September 27, 1941.
[60] Ibid., Hagop Ghazarian and Friends to the AGBU Cairo (Regional) Board, March 14, 1934. For the roster of families interested in repatriation to Soviet Armenia, see Appendix.
[61] AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, AGBU Cairo Regional Board to Hagop Ghazarian, March 23, 1934.
[62] *Deghegakir Suriahay Oknutian Khachi Getronagan Varchutian yev Masnadjiugheru, 30 Abril 1935-30 Abril 1936, yev Hashvegshir ou Kim. Badkm. Joghovi Voroshoumner* (Report of the Syrian Armenian Relief Cross Central Committee and Chapters, 30 April 1935 – 30 April 1936, and Accounts and Resolutions of the 3rd Delegates' Meeting), Aleppo, A. Der-Sahagian Printing, 1936, pp. 8-9, 30-31.
[63] Ibid., pp. 12-16, 33-37.
[64] Kévorkian and Tachjian, vol. 2, pp. 313-14.
[65] AGBU Archives, File Ayn el-Arous, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, June 6, 1941.
[66] *Keghart Souriahay Darekirk* (Keghart Syrian Armenian Yearbook), 4th year Hayg Barigian, Robert Jebejian, and Louisa Khabayan-Jebejian (eds.), AGBU Bibliography Committee, Aleppo, 1991, pp. 175, 178-79.
[67] AGBU Archives, File Ayn el-Arous, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, June 6, 1941.
[68] Puzant Torigian, *Badmutiun Hay Marmnagrtagan Enthanur Miutian, vol. I, Esgizpen Minchev 1938 Tvagan* (History of the Armenian General Athletic Association, from the Beginning to 1938), Beirut, Armenian Catholicosate of Cilicia Press, 1995, pp. 37-40.
[69] Ibid., vol. II, *(1940-1974)*, p. 219.

[70] Ibid.

[71] Pakhchinian, pp. 21-22.

[72] Interview with Angel Melkonian, September 14, 2017, Glendale, CA; telephone interview with Loucine Balabanian Tedjirian, September 21, 2017, Granada Hills, CA - Burbank, CA; interview with Yesayan, June 15, 2017.

[73] The school name "Noubarian" is mentioned in Hagop Cholakian, *Utsunamiag Halebi Azkayin Sahagian Varjarani 1927-2007* (Eightieth Year Anniversary of the National Sahagian School of Aleppo 1927-2007), Aleppo, Board of Trustees of National Sahagian School/Arevelk Press, 2007, p. 44.

[74] Interview with Balabanian Tedjirian.

[75] Barigian, Jebejian, and Khabayan-Jebejian, p. 175.

[76] Interview with Hermine Chouldjian, September 24, 2015, North Hollywood, CA.

[77] AGBU Archives, Cairo, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to AGBU Cairo Regional Board, April 27, 1934.

[78] Kévorkian and Tachjian, vol. 2, pp. 343, 346-47.

[79] AGBU Archives, Cairo, File *Ayn el-Arous*, AGBU Ayn el-Arous Chapter to the AGBU Cairo Regional Board, August 8, 1936, June 24, 1937; idem, AGBU Cairo Regional Board to AGBU Ayn el-Arous Chapter, October 6, 1938; *Deghegakir Suriahay Oknutian Khachi Shrchanayin Varchutian 4 Hunvar 1939-30 Abril 1940* (Report of the Syrian Armenian Relief Cross Regional Committee 4 January 1939-30 April 1940), Aleppo, Der-Sahagian Press, 1940, p. 7; *Deghegakir Siuriahay Oknutian Khachi Getronagan Varchutian yev Masnadjiugheru*, pp. 30-31; Pakhchinian, pp. 21-22.

[80] Cholakian, pp. 7-18.

[81] Pakhchinian, p. 35.

Սուրիոյ Այն Արուս Գիւղի Հայօճախը

(Ամփոփում)

Յասմիկ Քելուկեան-Պարան
Hasmig.baran@csun.edu

Հրատարկութիւններու, արխիւային նիւթերու, հարցազրոյցներու, յուշերու, անձնական յիշողութիւններու միջոցով հաւաքուած նիւթի հիմամբ հեղինակը կը վերականգնէ մինչեւ 1950ականներու աւարտը մեծամասնութեամբ հայաբնակ Այն Արուս գիւղին կեանքին պատումը:

Հեղինակը կը ներկայացնէ հայոց այդ գիւղ հաստատուելուն նախաեղեռնեան հանգրուանը, ապա՝ Եղեռնէն ետք հոն հաստատուած հայ գաղթականութեան կեանքի պայմանները, կենցաղը, առօրեան, տան եւ առտնին աշխատանքային բաժանումը, այդ աշխատանքներուն ընթացքին տեղաբնիկ օգնականներուն առնչումը, անասնաբուծութիւնը, երկրագործութիւնը եւ հաւաքական աշխատանքներունը, մարանն ու հանդերձանքը, արհեստները, արաբ քոչուոր ցեղերու հետ յարաբերութիւնները, դպրոցական ու եկեղեցական կեանքը, մշակութային թէ մարզական միութիւններուն գործունէութիւնը, հանգստութեան ժամանցները, աւանդական տօնակատարութիւնները եւն.:

ՔԱՄԻՇԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԵՒ ՃԵԶԻՐԷԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ (1920-1960ականներ)

Անի Ֆիշենկճեան
fishenkjianani@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

1918ի աշնան Օսմանեան Թուրքիոյ զինուորական պարտութենէն կարճ ժամանակ ետք, Մուսթաֆա Քեմալի ազգայնական շարժումը յաջողեցաւ կեդրոնական եւ արեւմտեան Փոքր Ասիան, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Հայաստանը, Կարսի Մարզը, Սուրմալուն իր գերիշխանութեան տալ առնել[1]: Հայաթափուած Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ վայրերու հայ մնացորդներու փոքրաթիւ հատուածներ, հակառակ թուրքերու ամէնօրեայ սպառնալիքներուն՝ կը շարունակէին չլքել իրենց պապենական հողը: Սակայն Քեմալի էթնիք միատարրութեան քաղաքականութեան որդեգրումով, անոնք ենթարկուեցան ուղղակի եւ անուղղակի հալածանքներու եւ տեղահանութեան: 1923-30ականներ երկարող այս գաղթականութեան հետեւանքով յառաջացած հայ տեղահանեալներուն կարեւոր մէկ մասը հաստատուեցաւ հիւսիսային Սուրիոյ Ճեզիրէի շրջանը, որով հայութիւնը թուային կարեւոր ներկայութիւն մը դարձաւ հոն:

Չաւէն Մսըրլեան կը հաւաստէ, որ այս շրջանին Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայութեան թիւը կը հաշուէր 30-40,000 հոգի: 1923էն սկսեալ անոնցմէ ոմանք կարենալով հոգալ իրենց ճանապարհածախսը կը հեռանան Պոլիս կամ Սուրիա[2]: Հալէպի Հայ Կարմիր Խաչի վարչութիւնը 6 Օգոստոս 1924 թուակիր նամակով, Ամերիկահայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական վարչութեան (Նիւ Եորք) կը գրէ. «*Թուրքիոյ սահմանամերձ ըլլալը իր դիրքով, հոս (Հալէպ Քաղաք - Ա.Ֆ.) ապաստան գտած են բազմահազար գաղթականներ: Գաղթականներու Հալէպ մուտքը, երբեք ընդհատում չէ ունեցած, մինչեւ այսօր շարունակաբար Թուրքիայէն ինքզինքնին ազատողները, խումբ խումբ կու գան սփուարացնելու անտուն ու անապաւէն մնացած մեր դժբաղդ ազգակիցներու թիւը*»[3]:

Մեր աշխատանքը երկրորդ[4] փորձն է ուրուագծային սեղմութեամբ ներկայացնելու Քամիշլիի հայ համայնքի եւ Ճեզիրէի Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդութեան պատմութիւնը՝ սկիզբէն մինչեւ 1960ականներու աւարտը: Բնականաբար, այս ուսումնասիրութիւնը կարելի չէ ամբողջական համարել:

Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներէն հայերու Սուրիա զանգուածային մեծ գաղթին ու Սուրիա հաստատուելուն վերաբերեալ առատ նիւթ կայ հայ մամուլի, հրատարակութիւններու, Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Ամերիկայի ու գաղթականներու տեղաւորման հարցերով զբաղող հայ թէ օտար մարմիններու եւ միութիւններու տարեկան տեղեկագիրերուն ու

արխիւներուն մէջ: Նիւթին ուսումնասիրութիւնը ո՛չ միայն պատմամշակութային, այլ նաեւ քաղաքական նշանակութիւն ունի:

ՔԱՄԻՇԼԻ

Քամիշլին, կը գտնուի Սուրիոյ հիւսիս-արեւելքը, թրքական սահմանին վրայ: Ան կառուցուած է պատմական Մծբին[5] (յունարէն՝ Նիսիպին) քաղաքի պարիսպներէն 500 մեթր դէպի հարաւ: Քաղաքը երկաթուղագիծով հիւսիսէն կը միանայ Իրաքի Մուսուլ քաղաքին, իսկ հարաւէն՝ Սուրիոյ Հասիչէ, Տէր Զօր, Րաքքա, Հալէպ, Համա, Հոմս եւ Դամասկոս քաղաքներուն:

Քամիշլին իր անունը ստացած է Թուրքիոյ մէջ գտնուող համանուն գիւղէն, որ Խապուր Գետի Ճաղճաղ վտակի ափին կը գտնուէր[6]: Քամիշլի աննշան վայր մը եղած է մինչեւ Ա. Աշխարհամարտ, որմէ ետք դաշնակիցները նահանջելով թրքական հողերէն, ֆրանսացիք այստեղ՝ Այն Տիւարի մէջ, կը հաստատեն իրենց զօրանոցները, կը կազմեն բանակ[7] եւ 1926ին կը հիմնեն նոր քաղաքը[8], զոր կը բնակեցնեն հայերով ու քրիստոնեայ այլ գաղթականներով:

ՔԱՄԻՇԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ՁԵՒԱՒՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒՄԸ

Քեմալական ազգայնական շարժման յաջողութենէն ետք, Թուրքիոյ նոր վարչակազմը հետամուտ եղաւ ինչպէս հայաբնակ այլ շրջաններու, նոյնպէս Պշերիկի[9] շրջանի հայաթափութեան քաղաքականութեան[10]: Քաղաքականութիւն մը, որ կը միտէր Արեւմտահայաստանը պարպել հայերու մնացորդներէն:

1925ին կը բռնկի քրտական ապստամբութիւնը, որ կը տարածուի յատկապէս Տիգրանակերտի եւ Բաղէշի նահանգները: Հայոց Ցեղասպանութեան մնացորդացը կ'ապրէր քիւրտ մեծաւորներու հովանաւորութեան տակ՝ իրաւազրկուած իր բոլոր իրաւունքներէն: Հետեւաբար չէր կրնար բողոքել թուրք կառավարութեան, կամ գլուխ բարձրացնել քիւրտերուն դէմ:

Կ'ենթադրուի, թէ Արեւմտեան Հայաստանէն գաղթականներու հոսքը կը սկսի 1927ին, ֆրանսացիներու՝ Քամիշլիի գրաւումէն (1926) անմիջապէս ետք: Որոշ տեղեկութիւններ կը հաստատեն սակայն, թէ 1925ին Քամիշլիի մէջ բնակութիւն հաստատած էին արդէն Հասիչէէն, Տէր Զօրէն, Րաքքայէն, Ռաս Ուլ Այնէն եւ Հալէպէն եկած հայ ընտանիքներ[11]:

Ֆրանսական բանակի ներկայութիւնը կը քաջալերէր Թուրքիոյ մէջ գտնուող սահմանամերձ քրիստոնեաներու գաղթը դէպի Սուրիա: Միւս կողմէն, 1927էն սկսեալ Պշերիկի[12] շրջանի հայութիւնը բռնագաղթի կ'ենթարկուի եւ կը ստիպուի հետիոտն անցնիլ Տաւրոսեան Լեռները: Ճամփան անոնք չեթէներէն կը կողոպտուին եւ կայք կը հաստատեն

Քամիշլի ու շրջակայքի ճահճոտ վայրերը, Ճաղճաղ Գետի ափերուն, պատմական Մծբին քաղաքի աւերակներուն տակ:

1927էն ետք նոր հոսք կը սկսի դէպի վերոյիշեալ վայրերը: Գաղթականները ընդհանրապէս կու գային Թուրքիոյ քրտաբնակ գաւառներէն, Ճեզիրէթ Պոթանէն կամ Պշերի լեռներէն, եւ տեղանունի հիմամբ կոչուած էին պշերիկցիներ[13]:

1928ի տուեալներով Քամիշլիի մէջ կար 10-15 տուն հայ, որոնք չունէին դպրոց եւ կրօնական հոգածութիւն[14]: Քամիշլիէն Տիգրան Ռշտունի 8 Դեկտեմբեր 1928 թուակիր գրութեամբ, տխուր կը ներկայացնէ այդ շրջանի մէջ գտնուող գաղթականներու վիճակը եւ անմիջական օգնութիւն կը խնդրէ անոնց համար: Բացի թշուառներու օգնութեան փութալու խնդրանքէն, ան կը տեղեկացնէ արաբներու եւ թուրքերու քովէն հետզհետէ հասնող որբերու եւ որբուհիներու մասին եւ կը խնդրէ շուտափոյթ միջոցներ որոնել պատսպարելու համար զանոնք[15]: Այս գծով Բերիոյ Թեմի Քաղաքական Ժողովը կը յանձնարարէ ատենապետ Ազիրեանին եւ Ֆարէս Սապպաղեանին, որ հանդիպում ունենան ՀԲԸՄ տեղական մասնաճիւղին եւ կամ անոր ատենապետին հետ[16]:

1929ի առաջին ամիսներուն սկիզբ կ'առնէ Թուրքիոյ արեւելեան գաւառներէն դէպի Սուրիա զանգուածային արտագաղթը. գաղթականներուն «մէկ մասը գաղթած են կամովին, մինչեւ Օգոստոսի վերջերը, իսկ մեծագոյն մասը, Սեպտեմբերէն սկսեալ»[17]:

1929ի աշնան, Թուրքիոյ ներքին գաւառներու մէջ ապրող հայերուն կը պարտադրուի լքել իրենց անշարժ ունեցուածքը եւ թրքական անցագիրերով մուտք գործել Սուրիա: «Այդ անցագիրերուն վրայ կը զարնուէր կնիք մը, որ կ'ըսէր 'Թուրքիա վերադարձը արգիլուած'»[18]: Գաղթականները կու գային Տիարպեքիրէն, Խարբերդէն, Բալուէն, Մարտինէն, Վանէն, Պշերիկէն եւ այլ շրջաններէ: Խարբերդէն եւ Բալուէն գաղթողները երկաթուղիով կը հասնէին Սուրիոյ սահմանագլուխը, իսկ «Տիարպեքիրի շրջանի հայերը հարկադրուած էին քալելով հասնիլ սահմանագլուխ»[19]: Սակայն 1929ի վերջին ամիսներուն թուրք-սուրիական սահման հասած (Ախթերինի կայարան) 200 նոր գաղթականները չունենալով անցագիր՝ անոնց ցոյց կը տրուի դէպի Թուրքիա վերադարձի ճամփան[20]:

Բերիոյ Թեմը նկատի ունենալով այս երեւոյթին յուժ կարեւորութիւնը 28 Հոկտեմբեր 1929ին պաշտօնական գիրով կը պարզէ իրավիճակը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. հայրապետին եւ անյապաղ լուծում կը խնդրէ: «*Քէմալական Թուրքիոյ որդեգրած հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով, Թուրքիոյ ներքին գաւառներէն գրեթէ ամէն օր, Հալէպ կը հասնին գաղթականաց կարաւաններ, որոնք հազարումէկ դժուարութիւններով հազիւ թէ ապաստանած Սուրիոյ ասպնջական սահմանները, կ'ենթարկուին կարգ մը դժուարութիւններու, անոր համար*

որ անոնցմէ շատերը կանոնաւոր անցագիր չունենալով, համապատասխան վիզա չեն ստացած Ասրանայի ֆրանսական հիւպատոսարանէն: Միջհայրենակցական Միութեան Վարչութեան գլխաւոր խնդրանքին վրայ, Հոկտեմբեր 24 թուակիր եւ 9940 համարով դիմած ենք Հալէպի Ֆրանսական Տեղեկատու Դիւանի պետ Քումանտան Գուվէռին, որ եթէ կարելի է, առանց դժուարութեան Սիւրիա մտնել արտօնուին քէմալական Թուրքիայէն ազատուող հայ խլեակները»[21]:

Քաղաքական ժողովը իր Հոկտեմբեր 1929ի նիստին նկատի կ'ունենայ նաեւ Տիգրանակերտի Նահանգի Պշերիկ-Ռըշգոթանի շրջանէն արտաքսուած եւ Քամիշլի ու Հասիչէ համախմբուած քրտախօս եկուոր շուրջ 150 ընտանիք հայերու կողմէ իբրեւ ներկայացուցիչ եկող երկու ազգայիններու գրաւոր եւ բերանացի դիմումները, «*որոնք շատ տխուր կերպով կը պատկերացնեն լեռնակեցիկ այդ մաքուր ժողովուրդի վիճակը, եւ կը խնդրեն որ անմիջական օգնութիւններ ըլլան, այլապէս անտուն եւ անպատսպար այդ ժողովուրդը յառաջիկայ խստաշունչ եղանակին ցրտահար եւ սովահար պիտի փճանայ*»[22]:

Փետրուար 1929ի սկիզբները Քամիշլի կը հասնին «72 տնուորներ»[23]: Բերիոյ Թեմի Քաղաքական Ժողովը այս մասին մանրամասն կը տեղեկացնէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան 6 Ապրիլ 1929 թուակիր եւ 504 համար տեղեկագիրով եւ միաժամանակ կը խնդրէ «*Ս. Օծութեան ազդու միջամտութիւնը ֆրանսական Բարձր-Գօմիսարութեան մօտ, կառավարական միջոցներով Քամիշլիի շրջանին մէջ տեղաւորելու համար զանոնք, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենային նուիրուելու հողագործութեան եւ արդիւնաւորելու այդ շրջանի տնտեսութիւնը*»[24]: Քաղաքական Ժողովը «*քրտախօս հայոց ներկայացուցիչներուն կողմէ մատուցուած խնդրագիրով*»[25] անգամ մը եւս կը խնդրէ՝ կրկնել դիմումները Բարձր-Քոմիսէրութեան մօտ, «*յաջողեցնելու համար իր հայրենիքէն բռնագաղթուած մերազնէից տեղաւորումը Քամիշլիի մէջ, կամ շրջակայքը իրենց առանձին գիւղ մը տրամադրուելով: Մտավախութիւնը ունինք որ եթէ անմիջական օժանդակութիւններ չընծայուին այս ժողովրդեան,- ինչպէս որ ըսուած է մեզի,- մի գուցէ անոնք հեռանան մայրենի եկեղեցիէն, ի խնդիր պատառ մը հացի*»[26]:

Բերիոյ Թեմի Քաղաքական Ժողովը իր 22 Նոյեմբեր 1929ի նիստին կը քննէ «*Թուրքիոյ Արեւելեան նահանգներէն եւ ի մասնաւորի Խարբերդի եւ շրջակայ գաւառներէն Հալէպ, Հասիչէ եւ Քամիշլի հասած վեց հարիւրէ աւելի ազգայնոց ներկայ թշուառ ու անմխիթար վիճակը*»[27], կ'որոշէ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն խնդրել Սուրիա հասնողներու եւ գալիք հարիւրաւորներու տեղաւորման, պարենաւորման պարագան ուշադրութեան յանձնել Լիբանանի ու Դամասկոսի Առաջնորդութեանց, ինչպէս նաեւ «*արտասահմանի Առաջնորդութեանց եւ բարեսէր ազգայնոց, վերահաս ձմեռէն առաջ օգնութեան փութալու այս կարօտեալներուն*»[28]:

Քաղաքական Ժողովը նկատի ունենալով խնդիրին հրատապութիւնը նամակներ կը յղէ ՀԲԸՄ Տեղական Մասնաժողովին եւ Հայ Ազգային Կարմիր Խաչին (ՀԿԽ), խնդրելով որ «*սփանձնէ ասոնց խնամափարութիւնը, ապաւինելով ազգային Առաջնորդարանի օժանդակութեան*»[29]:

Գաղթականներու տեղաւորման ու սննդաւորման հարցով մտահոգ էր նաեւ Ամերիկայի ՀԿԽ Կեդրոնական Վարչութիւնը: Կազմակերպութիւնը իր Ժ. պատգամաւորական ժողովին՝ արծարծուած գերուհիներու եւ գերիներու ազատագրութեան օրակարգով կ'որոշէ նաեւ ՀԿԽի Սուրիոյ Շրջանային վարչութեան միջոցով նոր տարեշրջանէն սկսեալ այս գործը աւելի արդիւնաւէտ կազմակերպել. «*Նոր գաղթը Սիւրիոյ սահմաններէն ներս՝ գրաւած է մեր խոր ուշադրութիւնը եւ Պատգ. ժողովէն չնախատեսուած այդ պարագան սփիպած է Կեդրոնս, որ սահմանուած պիւտճէին մէջ կատարէ այնպիսի փնտրեսութիւն մը, որով այդ շրջանի միւս կարիքները հոգացուին խնայողաբար, որպէսզի չփուժեն այլ Շրջանները՝ իրենց համար նախատեսուած պիւտճէէն*»[30]:

19 Դեկտեմբեր 1929ին «*Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսին հովանաւորութեամբ*»[31] եւ վաւերացումով, Հալէպի մէջ կը կազմուի Գաղթականաց Խնամատարութեան մարմին մը՝ «*Թուրքիայէն բռնագաղթով սահմանն անցնողներու տեղաւորման եւ արտասահմանէն եկող նպաստներու բարւոք մատակարարութեան հսկելու համար*»[32]: Խնամատարութիւնը կազմուած էր՝ Տքթ.ներ Ալթունեան եւ Յարութիւն Տէր Ղազարեան, Հայր Գաբրիէլ Ծ.Վ. Գասպարեան, Արմէն Մազլումեան եւ Գրիգոր Ազիրեանէ[33]: Խնամատարութիւնը Դեկտեմբերի կիսուն Տոքթ. Թորոս Պասմաճեանին կը յանձնարարէ երթալ «*Գամըշլու եւ շրջանները, քննել եւ ուսումնասիրել նորեկ գաղթականներու կացութիւնը, փանիլ պէտք եղած աշխատանքը անոնց մէջ ծաւալած փարափոխիկ հիւանդութեանց առաջքը առնելու համար եւ փեղեկագրով մը իրենց պարզել անոնց կարիքները*»[34]: Գաղթականները թշուառութեան մատնուած էին եւ «*երկու-երեք շաբաթէ ի վեր անոնց կը մատակարարէին հաց եւ ապուր: Ծաղկախտը բոյն դրած էր այնփեղ ապաստանող երեխաներուն մէջ եւ հարիւրէ աւելի երեխաներու կեանքը խլած էր*»[35]: Այս պատճառով Գաղթականաց Խնամատարութիւնը կ'որոշէ այդ շրջանները ուղարկել Տոքթ. Պասմաճեանն ու ՀԲԸՄ պաշտօնատար Մ. Թերճանեանը՝ ժողովուրդը պատուաստելու եւ նպաստ բաշխելու[36]:

Սուրիոյ հիւսիս-արեւելեան շրջաններուն մէջ հայ տարագիրներու օգնութեան փութալու համար, Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբը (ԳԽԿՅ) կը յառաջացնէ ենթայանձնախումբ մը հետեւեալ ազգայիններէ՝ Վեր. Ահարոն Շիրաճեան, Միհրան Բիւզանդեան, Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեան, Սարգիս Սէլեան, Միհրան Հերարտեան եւ Միհրան Պասմաճեան[37]: Յանձնախումբը

իր Ա. նիստը կը գումարէ Տոքթ. Ալթունեանի բնակարանը, խորհրդակցելու գաղթականներու բարուօք վիճակ մը ապահովելու մտահոգութեամբ: Ենթայանձնախումբը կ'որոշէ գաղթականներու նպաստի գործի ձեռնարկելու համար առաւել մօտէն հետաքրքրուիլ եւ ցանկագրել անոնց՝ անունը, մականունը, տարիքը, ծննդավայրը եւ նիւթական վիճակը[38]:

Յանձնախումբը ուսումնասիրելէ ետք գաղթականներու վիճակը կը տեղեկացնէ, որ 1929-1930՝ մէկ տարուան ընթացքին, Թուրքիայէն Սուրիա հասնող գաղթականներուն թիւը հասած է 800 ընտանիքի, մօտաւորապէս 5000 հոգի, որոնցմէ 600 ընտանիք առժամաբար ապաստանած են «*Իրաքի եւ Թուրքիոյ սահմանամերձ Քամըշլը եւ Հասիճէ շրջաններուն մէջ, իսկ 200 ընտանիք ալ կը մնան Հալէպ հիւղաւաններու եւ խաներու մէջ*»[39]: Քամիշլի եւ Հասիչէ հասնող գաղթականներուն անյապաղ օժանդակութիւն ցուցաբերելու համար կը կազմուի յանձնախումբ, կը ղրկուի բժիշկ, դեղօրայք եւ այլ պիտոյքներ եւ հոգեւոր մխիթարութեան համար քահանայ մը:

Տ. Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան 1929ի սկիզբը վերադարձած ըլլալով «Րասիւլայն, Հասիչէ, Քամիշլի եւ Ամուտայի շրջանը կատարած իր հոգեւոր այցելութենէն» 25 Մարտ 1929ին տեղեկագիր կը ներկայացնէ, որով կը յայտնէ, որ վերոյիշեալ շրջաններուն մէջ ժողովուրդին քուէարկութեամբ առանձին թաղական խորհուրդներ կազմած է եւ կը խնդրէ վաւերացում:

Ֆրանսական իշխանութիւնը եւ տեղական կառավարութիւնը Քամիշլի եւ Հասիչէ ապաստանած գաղթականներու բնակութեան եւ տեղաւորման համար կը տրամադրեն ընդարձակ եւ բարեբեր հողեր՝ թրքական սահմանէն 50 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Իսկ Հալէպի Գաղթականաց Ենթայանձնաժողովի կողմէ Քամիշլի կը ղրկուի Վեր. Շիրաճեան, նորեկ գաղթականներու կացութիւնը ուսումնասիրելու նպատակաւ: Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան կողմէ կազմուած յանձնախումբը ուսումնասիրելէ ետք շրջանի՝ Ճեզիրէի, իրավիճակը կը տեղեկագրէ, որ գաղթած 600 ընտանիքներէն միայն 50ը ինքնաբաւ է, 150ին հող, տուն եւ «200ին թէ՛ հող, թէ՛ տուն եւ թէ՛ լծկան ու սերմնցու եւ լծկան տալէ վերջ, ստիպուած ենք մինչեւ յառաջիկայ գարուն ապրեցնել»[40]: Մնացեալ 200 ընտանիքը բոլորովին չքաւոր է եւ ամէն տեսակի օգնութիւն ցուցաբերելէ ետք, յանձնախումբը հարկ կը համարէ մինչեւ գարուն «ապրեցնել զանոնք»[41]:

Բնակութեան համար կը նշանակուին գիւղեր եւ աւաններ՝ զանոնք տեղաւորելու եւ ինքնաբաւ դարձնելու համար: Կ'որոշեն բնակութեան վայր դարձնել Չքըր Պազարը, Թէլ Պրաքը եւ Ղարասուն: Վերջինս, իր առողջարար օդին, բարեբեր հողերուն եւ երկու գետերու միջեւ գտնուելուն համար՝ կ'ընկալէ 500 ընտանիքներ: Իսկ Հասիչէի մօտերը, Թէլ Պրաքի սահմանին շուրջ, Ճաղճաղ Գետէն ոչ-հեռու, իրարմէ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող երկու բլուրներու վրայ կ'որոշուի կառուցել

Սահակաշէն եւ Մեսրոպաշէն անունով երկու գիւղեր: Այստեղ ապաստան պիտի գտնէին Դեկտեմբեր 1929ին Թուրքիայէն Ճեզիրէի կողմերը գաղթած 600 տուն քրտախօս հայերէն 130 ընտանիք:

Եւ այսպէս, 1927-1930՝ Թուրքիոյ Արեւելեան նահանգներէն դէպի Սուրիա գաղթող հայերը, 31 Մարտ 1930ի տուեալներով, մեծ մասամբ տեղաւորուած էին Սուրիոյ հիւսիս-արեւելեան հետեւեալ շրջաններու մէջ.-

«Հասիչէ 100 ընտանիք լուսաւորչական եւ 100 ալ հայ կաթոլիկ.
Քամիշլի 400 ընտանիք լուսաւորչական եւ 30 ընտանիք կաթոլիկ հայեր.
Գարամանիէ 15 լուսաւորչական եւ հայ կաթոլիկ.
Ամուտա՝ 20 կաթոլիկ եւ 40-50 տուն լուսաւորչական»[42]:

Անոնք, առաջին տարիներուն, դժուարին կացութեան կը մատնուին: Մեծ էին Հայ Գաղթականաց Խնամատարական Կեդրոնական Յանձնախումբի, ֆրանսական եւ տեղական իշխանութիւններու ցուցաբերած օգնութիւնն ու նպաստը: Սակայն վրանաբնակ գաղթականները՝ դժգոհ իրենց կացութենէն, կը ձգտէին մշտապէս կայք հաստատել առաւել ապահով վայրեր: Այսպիսով շատեր կայք կը հաստատուին Ամուտա, Ռաս Ուլ Այն, Տերպէսիէ, Հասիչէ եւ Տէր Զօր, ուրիշներ կը տեղափոխուին Տերիք ու շրջակայքի Այն Տիւար, Ուանըքէ, Պազընտանէ, Հաքամիէ եւ այլ գիւղեր՝ Տիգրիսի մօտակայքը[43]:

Վեր. Շիրաճեան իր 31 Մարտ 1930 թուակիր տեղեկագիրին մէջ հետեւեալը կը գրէ. «*Հասիչէէն դէպի Քամիշլի, դէպի Արեւելք գաղթականներ ընդունող բազմաթիւ բնակավայրեր կան: Իրաք-Թրքական սահմանին վրայ կայ ընդարձակ տարածութիւն մը, հոն կան հարիւրաւոր հողէ բլուրներ, որոնք հին ժամանակներուն քաղաքներու եւ գիւղերու կեդրոններ էին, ինչպէս Թէլ Արուսը, Թէլ Ուզումը, Թէլ Ինճիրը, Թէլ Պէյտարը, Թէլ Մաճտը եւ այլն: Այս վայրերու ներկայ բնակչութիւնը քրիստոնեաներու կողքին բաղկացած է քուրդ մեծամասնութենէ մը, քրտական գիւղեր կ'երեւին ամէն կողմ: Պետրսի արաբները նոյնպէս կ'ուզեն հաստատուիլ շրջանին մէջ նորանոր գիւղեր շինելով*»[44]:

Թուրքիոյ ներքին գաւառներէն հայերու պարտադիր արտագաղթով մտահոգ էին նաեւ բարեսիրական, նպաստահաւաք մարմինները, ՀԲԸՄը, սրտցաւ ազգայիններ, տիկնանց յանձնախումբեր, կուսակցութիւններ, պատրիաքարաններ, առաջնորդարաններ, հայ մամուլը, որոնք գերազանցապէս օժանդակեցին ազգային մարդասիրական գործին[45]:

Հետզհետէ դէպի Սուրիա, ի մասնաւորի Քամիշլի, արտագաղթող հայերու թիւը կը բազմանայ եւ Քամիշլիի շրջակայքը կը հիմնուին 21-22 փոքր հայկական գիւղեր առհասարակ 10-15 ընտանիքներով եւ ծխական դպրոցներով[46]: Յետագային կ'աւելնան գիւղերու թիւն ու ընտանիքները՝ (Ուըթուըթիէ, Հըլըքօ, Տալաուիէ, Տըպանա, Աուեճա, Ապու Ճալալ, Թլսում, Ճուխա, Մլուքսարա, Շամասիէ, Հըմերա, Շէյխաճիլ, Ճընետիէ (մեծ),

Ճընետիէ (փոքր), Չըրքօ, Սըլամալէք, Մասհատա, Հըլելիէ, Տայօ, Հիմօ, Ճըմաքէ, Զանտա եւն.)[47]:

Այստեղ ապաստան գտած հայ կարօտեալ ընտանիքները կը բնակէին վրաններու տակ: Իրենց տրուած էին հարկաւոր իրեր՝ հողամշակութեան եւ տուներու շինութեան:

Առաջին տարին երաշտի հետեւանքով ցանքը արդիւնաւէտ չ'ըլլար եւ խնամակալութիւնը երկրորդ անգամ սնունդ եւ սերմնցու կը տրամադրէ նորաբնակներուն: Հաւանական նոր երաշտէ խուսափելու համար, Ճաղճաղ Գետին առջեւ թումբ կանգնեցնելու անյաջող փորձեր կը կատարուին:

1931ին կեցութեան անյաղթահարելի իրավիճակը մտահոգիչ դարձած էր ազգային մարմիններուն համար. անյապաղ պէտք էր քայլեր ձեռնակել: ԳԽԿՅին նախաձեռնութեամբ եւ հոգածութեամբ, շուրջ 500 գաղթական պշերիկցիներ (կամ 180 ընտանիք), Քամիշլիէն կը տեղափոխուին Թէլ Պրաք, ուր իրենց համար իբրեւ ազգային կալուած գնուած էին Թէլ Պրաքի բլուրն ու շրջակայ հարթ տարածութիւնները: Անոնք իրենց ընտանիքներուն համար կը կառուցեն հողաշէն բնակարաններով երկու գաղթակայան, զորս կը կոչեն Մեսրոպաշէն եւ Սահակաշէն (Վերի Գիւղ եւ Վարի Գիւղ): Իւրաքանչիւր գիւղ կ'ունենայ իր գիւղապետը: Այնուհետեւ կը բերուին նաեւ անոնց ընտանիքները, իւրաքանչիւր ընտանիքի կը տրուին հերկող ու կաթնտու կենդանիներ, երկրագործական գործիքներ, սննդամթերք ու սերմնցու: Նոյն տարին գիւղացիք կը կատարեն իրենց առաջին ցանքը[48]:

1931ին Սահակաշէնը կ'ունենայ 75 միայարկ բնակարաններ, իսկ Մեսրոպաշէնը՝ 64 բնակարան եւ 229 բնակիչ:

Նորաշէն երկու գիւղերու բնակիչները առհասարակ կը զբաղին հողագործութեամբ: Անոնք ունեցած են իրենց համար բաւարար մշակելու հող, որուն արդիւնքով կրցած են իրենց ապրուստը հոգալ:

1931ի ամառը երկու գիւղերու բնակչութեան թիւը կը հասնի 1177ի: Գոյութիւն ունեցած է դպրոց մը՝ երեք բաժանումով, երեք ուսուցիչներու հսկողութեամբ: Երկսեռ աշակերտներու թիւը՝ 138: Համայնքը ունէր քահանայ: Գիւղացիները բարեկամական փոխյարաբերութիւն կը հաստատեն դրացի աշիրէթներու հետ[49]:

Քամիշլիի եւ Թէլ Պրաքի գաղթակայաններու կառուցման եւ գաղթականներու խնամատարութեան գործին մէջ մեծ եղած է Հայ ԳԽԿՅին նիւթական եւ բարոյական ներդրումը: Ան լիազօրուած էր Քամիշլիի եւ Հասիչէի շրջաններուն մէջ գաղթականներու ցանկագրումին եւ տեղաբաշխումին:

1932ին Բերիոյ Թեմի Առաջնորդարանի տուեալներով Քամիշլիի առաքելական եկեղեցւոյ զաւակներուն թիւը կը հաշուէր շուրջ 3000 անձ: «*Հազիւ հինգ տարուան կեանք մ'ունեցող Քամիշլի գաւառը՝ ունի 500է աւելի հայ ընտանիքներ զանազան երկրացի, որոնցմէ մեծամասնութիւնը*

Թիւրքիայէն վերջերս մազապուրծ քրտախօս հայեր ըլլալով, կան փիգրանակերտցիք. մաս մը ուրֆացիք եւ 12 հոգի այնթապցիք»[50]:

Վերոյիշեալ թուականներուն համայնքը չունէր եկեղեցի եւ դպրոց, ժողովուրդը հոգեւոր սնունդ ստանալու համար կը յաճախէր օտար եկեղեցիներ եւ դպրոցներ. «...այլասերումի վտանգի մ'առջեւ կը գտնուէր: Մանաւանդ որ շրջապատուած էր նենգամէտ որսորդներէ, որոնք ամէն ճիգ ի գործ կը տանէին՝ օգտուելով ժողովուրդի անկազմ վիճակէն: Եւ սա ցաւալի կացութիւնը ոչ մէկուն ուշադրութիւնը կը գրաւէր»[51]:

Պտք է ընդգծել, թէ վերոյիշեալ թուականներուն բնակավայրէն ներս կազմակերպուած ազգային իշխանութիւն գոյութիւն չունէր, մարդիկ իրարու կապուած էին համաքաղաքացիական կապերով:

Բայց ֆրանսական բանակի առկայութիւնն ու ստեղծուած բարենպաստ պայմանները, մղիչ ուժ պիտի հանդիսանային ոչ միայն հայերու, այլեւ սահմանամերձ քրիստոնեաներու՝ բնակութիւն հաստատել վերոյիշեալ վայրերուն մէջ:

Ուսումնասիրութիւնները ցոյց կու տան, որ 1939-46՝ Քամիշլի եւ Հասիչէ քաղաքներու բնակչութեան, յատկապէս հայերով ստուարացումին շնորհիւ կը սկսի բարեկարգուիլ ու ծաղկիլ յատկապէս Քամիշլին: Այս բարելաւման մէջ մեծ ներդրում ունին հայերը, որոնք իրենց տարբեր մասնագիտութիւններով ու արհեստներով այլ հմայք մը տուին արաբական շուկային: 1946ին Քամիշլիի բնակչութեան թիւը հասած էր 10,200ի[52]:

ՆԵՐԳԱՂԹ

1946ին դէպի հայրենիք զանգուածային ներգաղթի աւետիսը կը հասնի նաեւ Ճեզիրէի հայկական գիւղերն ու մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ:

Ինչպէս Հալէպի, Դամասկոսի եւ Հոմսի, այնպէս ալ Ճեզիրէի շրջանին մէջ կը կազմուի ներգաղթի յատուկ կոմիտէ, որուն կ'անդամակցին Նորայր Ինճէճեան, Խաչօ աղա Շարոյեան, Մուրատ աղա Շարոյեան եւ ուրիշներ:

Հայ կեանքը, ներգաղթի օրերուն եւս, զուրկ չէր ընթացիկ իրարանցումէ: Ներգաղթի թեկնածուները անմիջապէս լուծարքի կ'ենթարկեն իրենց կալուածները՝ «10 օրէն մեկնելու ակնկալութեամբ»: Գաւառներու մէջ ներքնապէս լարուած կացութիւնը կը շարունակուի մինչեւ ներգաղթի կոմիտէի ծանօթ յայտարարութիւնը, թէ՝ «մթնոլորտային պայմաններու պատճառաւ ներգաղթի աշխատանքը կանգ պիտի առնէ եւ պիտի վերսկսի յառաջիկային»[53]:

Պէտք է նշել, թէ Քամիշլիի շուրջ գտնուող 10է աւելի հայ գիւղեր, հայերու սեփականութիւնը չէին: Անոնք գիւղատէրերու հետ պայմանագրութեամբ, որոշ պայմանաժամերով վարձու առնուած էին: Կնքուած համաձայնութեան մաս կը կազմէր նաեւ գետինի իրաւունքը, զոր գիւղատէրերը կը ստանային ամէն տարի բերքին 10-15% համեմատութեամբ:

Գիւղացիները՝ յուսադրուած մօտալուտ մեկնումի ակնկալութեամբ, աւելորդ կը նկատեն տուեալ տարուան վար ու ցանքի մասին մտածել, եւ ստացած հունձքի արդիւնքը ծախելէ ետք՝ կը ծախեն նաեւ ստացուածքները եւ լծկանները մեծ մասամբ:

Նիւթական եւ բարոյական կորուստը ենթադրելի է:

1947ին ներգաղթը կը շարունակուի:

1947ին Սուրիայէն կը հայրենադարձուին 1280 ընտանիքներ. 350ը՝ Ճեզիրէէն, 200ը՝ Հալէպէն, 260ը՝ Դամասկոսէն եւ Քեսապէն, մնացեալը՝ Սուրիոյ այլ շրջաններէ:

Բերիոյ Թեմի 1946ի տուեալներու համաձայն, Քամիշլիի հայ բնակչութեան թիւը 7866 էր, իսկ 1947ի տուեալներով՝ 4215 անձ[54]:

Ներգաղթի պատճառաւ կը նուազի ոչ միայն Քամիշլիի հայ բնակչութիւնը, այլեւ որոշ շրջաններու մէջ կը փակուին ծխական դպրոցները եւ տեղացի հայերը առաւել բարենպաստ պայմաններ ունեցող վայրերու փնտռտուքով կը գաղթեն մօտակայ հայահոծ շրջաններ եւ քաղաքներ:

1950ին Քամիշլին յարաբերաբար կը վերագտնէ իր նախկին աշխուժութիւնն ու խաղաղութիւնը: Հետզհետէ Քամիշլի հաստատուող հայերու թիւը վերելք կ'արձանագրէ: Ըստ 1951ի տարեկան վիճակագրութեան, Քամիշլի կը հաշուէր շուրջ 9317 հայ մարդ (իր շրջակայքով):

16 Յունիս 1965ին Հալէպ կը ժամանեն ներգաղթի լիազօր պատուիրակներ՝ Ա. Նանագիւլեան եւ Գ. Փեհլեւանեան: Պատուիրակները կ'այցելեն Քամիշլի, Րաքքա, Տէր Զօր քաղաքները եւ Սուրիոյ Ճեզիրէի շրջանի 12 գիւղական բնակավայրեր, ուր կ'ապրէին հայեր: Նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելէ ետք կը սկսի հայրենադարձներու ընդունումը: 20 Յուլիս 1965ին, հայ պատուիրակներու կողմէ ընդունուած էր տեղափոխել 1364 ընտանիք՝ 7700 հոգի, 10 քաղաքներէ եւ քաղաքատիպ բնակավայրերէ, ինչպէս նաեւ 350 ընտանիք՝ 2500 հոգի՝ երկրի գիւղական շրջաններէ: Սակայն ծրագրուած քանակէն «կարող են հայրենադարձուել» ընդամէնը 220 ընտանիք, 1000 մարդ: Մնացեալը՝ 1144 ընտանիք՝ 6600 մարդ եւ որոշ մեծ ընտանիքներ նոյնպէս «պատրաստւում են հայրենադարձուելու այս տարի» եւ կամ՝ էլ 1966ի սկիզբը[55]:

1965-1966՝ Քամիշլիի եւ շրջակայ «շուրջ 30 հայաբնակ գիւղերու բնակչութենէն 4000 հայեր ներգաղթեցին Մայր Հայրենիք»[56]:

ԴՊՐՈՑԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

Հոկտեմբեր 1932ին Քամիշլիի արեւելեան կողմը, «Պշերի» կոչուած հայաբնակ թաղին մէջ, վարձու երկու հայաշէն սենեակներու մէջ հիմը կը դրուի հայկական վարժարանի մը: 1933ին, վարժարանը կը փոխադրուի վարձու շէնք մը, ուրկէ տարի մը ետք՝ նորակառոյց եկեղեցւոյ բակը: «*Սէրն*

ու եռանդը՝ դէպի եկեղեցի եւ տոհմային դաստիարակութիւնը, եւ միշտ նախաձեռնակ ոգին եւ յանդուգն գործունէութիւնը, որը պարծանքով կրնանք ըսել, թէ մի առաւելութիւն եւ առաքինութիւն է՝ ըստ մեր առած կրթութեան՝ որ իրականն է եւ ճշմարիտը»[57]: Այս առաջադրանքէն թելադրուած, բազմապիսի խոչընդոտներով հանդերձ, համայնքի զաւակները հանգանակութեամբ եւ «այլ միջոցներով» կը կանգնեցնեն շէնք մը, որ թէ՛ եկեղեցի, թէ՛ դպրոց, թէ՛ դասարան, թէ՛ հաւաքատեղի ծառայէ հայութեան[58]: Նորաշէն դպրոցը, սակայն, պիւտճէ չունէր եւ միշտ ենթակայ՝ փակուելու վտանգին. «*Միայն 400ի չափ երկսեռ աշակերտութիւնը նստեցնելու համար պէտք եղած նստարանները միայն Այնթապցիներս հոգացինք*»[59]:

1934ին կը կազմուի 7 անդամներէ բաղկացած նշանակովի թաղական խորհուրդ մը, որ կը վաւերացուի կեդրոնական իշխանութեան կողմէ:

Այս թուականներուն համայնքը օժտուած էր ընդարձակ նորաշէն եկեղեցիով, որուն կից կանգնած էր դպրոցի շէնքը 2 սենեակներէ բաղկացած: «*Եկեղեցւոյ եւ դպրոցին առջեւը ունին մօտ 400 մեթր քառակուսի տարածութեամբ բակ մը*»[60]: Երեսնականներու առաջին կէսին համայնքը ունէր երկու քահանայ՝ Տ. Աշոտ Փափազեան եւ Տ. Գաբրիէլ Երէցեան, մինչ «*Ժողովուրդի կարեւոր մասը քրտախօս են*»[61]:

Առաջին տարեշրջանին դպրոցէն ներս դասարանային դրութիւն գոյութիւն չէ ունեցած, հակառակ աշակերտներուն տարիքի տարբերութեան: 1934-35 կրթաշրջանին վարժարանը կ'ունենայ մինչեւ 4րդ դասարան, իսկ 1945-46ին՝ 6րդ դասարան:

1935ի տուեալներով Քամիշլին կը համարուի հիւսիսային Սուրիոյ ամէնէն հայաշատ կեդրոնը, ուր կը բնակէր 600 տուն հայ[62]:

Խումբ մը գիտակից հայերու նիւթական օժանդակութեամբ եւ ՀԲԸՄ նուիրատուութեամբ՝ հիմը կը դրուի Ազգ. Երկսեռ Վարժարանին՝ գլխաւորութեամբ Տոքթ. Գրիգոր Սարգիսեանի: Վարժարանի առաջին ուսուցիչները եղած են Արշակ Երէցեան եւ Մուխսի Մովսէս Մուրտեան, իսկ տնօրէնները, յաջորդաբար՝ Խաչիկ Քարուկեան, Արամ Սարգիսեան, Ստեփան Եաղուպեան, Կարապետ Պետրոսեան եւն.:

1933-34 կրթաշրջանին ՀԲԸՄը կը դադրեցնէ իր նիւթական օժանդակութիւնը ու կը բաւականանայ խորհրդանշական օգնութեամբ: Այդ օրէն սկսեալ վարժարանի պիւտճէին 80 տոկոսը կ'ապահովուի աշակերտութեան վճարած կրթաթոշակով եւ պարբերաբար կազմակերպուած դպրոցական ձեռնարկներով:

1963ին, պետական որոշմամբ՝ կը վերանուանուի Ազգ. Եփրատ Երկսեռ Վարժարան:

Համայնքը տեղական կրթական ուժեր չունենալով՝ տնօրէն եւ ուսուցիչ փնտռած է այլ քաղաքներու մէջ: Ասոնց պաշտօնավարութիւնը յաճախ երկար չէ տեւած: Ասոնք, ընդամէնը 1-2 տարի պաշտօնավարելէ ետք

մեկնած են: Գործնականապէս 1961-63էն սկսեալ դպրոցը կ'օժտուի տեղացի ուսուցիչներով: 1960ականներուն դպրոցի տնօրէն կը նշանակուի Ասատուր Պօղոսեան[63]:

Վարժարանէն շրջանաւարտ եւ յետագային պաշտօնավարող ուսուցիչ-ուսուցչուհիներէն են՝ Յակոբ Առաքելեան, Պետրոս Գալուստեան, Զուարթ Գալուստեան, Մանուշակ Գզիրեան, Շամիրամ Գէորգեան, Սիրվարդ Գէորգեան, Մատլէն Թեճիրեան, Անահիտ Թէօքմէճեան, Մանուշակ Թովմասեան, Թագուհի Խաչատուրեան, Վալանթին Մանուէլեան, Աստղիկ Մելքոնեան, Գէորգ Սրկ. Մելքոնեան, Անահիտ Մկրտիչեան, Շամիրամ Յարութիւնեան, Ազատուհի Յովհաննէսեան, Լուսվարդ Նասրեան, Թադէոս Պաղիկեան, Մարի Պօղոսեան, Զաւէն Սայեան, Լեւոն Առաքելեան: Վերջին երկուքը եղած են վերոյիշեալ բոլորին ուսուցիչները:

1949ին Ս. Յակոբ եկեղեցին փուլ կու գայ եւ անոր տեղ կը կառուցուին նոր դասարաններ:

Վիճակագրութիւն Ճեզիրէի Հայոց Թեմի վարժարաններու (1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 1942)[64]

Վայր	***Հայ բնակչթն.***	***Վարժարան***	***Աշակերտութիւն***
Քամիշլի	4814	Հայ Ազգային Վրժ.	342
Հասիչէ	272	Հայ Ազգային Վրժ.	104
Տէր Զօր	580	Հայ Ազգային Վրժ.	104
Ռաս Ուլ Այն	372	Մեսրոպեան Վրժ.	86
Տերպեսիէ	266	Ազգային Վարժարան	47
Ամուտա	233	Մեսրոպեան Վրժ.	47
Թէլ Պրաք	577	Սահակեան Վարժարան	48
Թէլ Քէօչէք	95	Ազգային Վարժարան	32
Քուպր Պիթ	128	Ազգային Վարժարան	24
Տերիք	179	Հայ Մեսրոպեան	31
Այն Տիւար	282	չունի	------
ընդհ.	7798		

ՃԵԶԻՐԷԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Շրջանի բազմապիսի կարիքներուն կողքին Տ. Աշոտ Քհնյ. Փափազեան շուրջ 11 տարի «*ձեռնհասութեամբ կը վարէ Քամիշլիի Հայոց Հոգեւոր հովւութիւնը*»[65]: Բայց անհրաժեշտ էր «վեղարաւոր»ի մը ներկայութիւնը: Ուստի, Տ. Աշոտ պատճառաբանելով իր «*յառաջացած տարիքն ու տեսողութեան տկարանալը*»[66], 18 Դեկտեմբեր 1941 թուակիր նամակով՝ Բերիոյ Թեմի Խառն Ժողովէն *«ջերմօրէն կը խնդրէր զինք զերծ*

կացուցանել վարչական պարտաւորութիւններէ, ուզելով սահմանափակուիլ սոսկ հոգեւոր պարտականութիւններու կատարման մէջ»[67]:

Բերիոյ Թեմի առաջնորդ՝ Արտաւազդ Արք. եւ Ազգային իշխանութիւնը նկատելով որ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի «հաճութեամբ» եւ Խառն Ժողովին որոշումով, Քամիշլիի շրջանը պիտի ունենայ իր Առաջնորդական Փոխանորդը, յանձին Հոգ. Տ. Խորէն Վարդապետ Բարոյեանի (ապագայ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), 27 Յունուար 1942ի թեմի խառն ժողովի 43րդ նիստին կ'որոշեն «ընթացք տալ Ճեզիրէի շրջանին կողմէ ժամանակէ մը ի վեր յայտնուած փափաքին»[68] եւ ընդունիլ թեկնածութիւնը Կիլիկիոյ միաբաններէն Հոգ. Տ. Խորէն Վրդ. Բարոյեանի, հետեւեալ պայմաններով.-

«-*Ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդութիւնը ուղղակի կապուած է Հալէպի Ազգ. Առաջնորդարանին, ներկայացուցչական հանգամանք մը ունենալով Հալէպի Առաջնորդին եւ պատասխանատու Անոր՝ իր գործունէութեան մասին:*

- Ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդ Հայր Սուրբին կեդրոնն է Քամիշլի քաղաքը, ուր իրեն պիտի յատկացուին սենեակ եւ այլ դիւրութիւններ:

- Ճեզիրէի շրջանի հոգեւոր հովուութեան մէջ կը մտնեն Քամիշլի, Հասիչէ, Տէր Զօր, Ռաս-էլ-այն, Տերպեսիէ, Ամուդա, Թէլ-Պրաք, Քուպր-Պիթ, Թէլ-Քօչէք եւ Այնփիւար»[69]:

Այսպիսով, 2 Փետրուար 1942ին սկիզբ կ'առնէ Ճեզիրէի Առաջնորդական Փոխանորդութեան պատմութիւնը:

Փոխանորդարանը տակաւ կը կազմաւորուի, կը կանոնաւորուի եւ նախախնամական դեր կ'ունենայ Ճեզիրէի շրջանի հայ ժողովուրդին համար:

Խորէն Վրդ. իր վրայ դրուած յոյսերը «լիովին» կ'արդարացնէ՝ «ժրաջան, կորովի, շինարար եւ շրջահայեաց գործունէութեամբ»[70]: Իր նախաձեռնութեամբ Քամիշլիի հայ համայնքը կ'ունենայ փոխանորդարան եւ մանկապարտէզի շէնք, մինչ անծածկ մնացած Հասիչէի եկեղեցին կը ծածկուի: Իր հովուութեան շրջանին, իւրաքանչիւր քաղաք եւ գիւղ կ'ունենայ իր եկեղեցին: Պէտք է նշել, սակայն որ շուրջ 10,000 հայութիւն հաշուող շրջանը չունէր նոյն համեմատութեամբ հոգեւորականներ, ինչ որ կը դժուարացնէր ազգային կեանքի կազմակերպումը: Այդ բացը կը լրացնէր Խորէն Վրդ. «*իր յաճախակի այցելութիւններով եւ ժողովուրդին հետ ունեցած իր շփումներով*»[71]:

Եկեղեցւոյ կողքին Ճեզիրէի բոլոր մեծ ու փոքր շրջանները կ'օժտուին ազգային վարժարաններով, ուր ուսում կը ստանան երկսեռ հայ մանուկներ: Այս վարժարաններուն գոյութիւնը փրկութիւն մը կ'ըլլայ շրջանի հայութեան համար, որ մեծ մասամբ քրտախօս էր[72]:

Տ. Խորէնի առաջնորդական գործունէութեան հինգ տարիները (1942-47 Հոկտեմբեր) կ'անցնին քաղաքականապէս խիստ լարուած՝ 1945ի ֆրանքօ-սուրիական հակամարտութեան պատճառով: Հակառակ տիրող իրավիճակին, առաջնորդ վարդապետը կը յաջողի պահպանել հայութեան վարկը ե՛ւ քրիստոնեայ, ե՛ւ իսլամ համայնքներու մէջ:

Ան շինարարական արդիւնալի աշխատանքներ կը կատարէ: Կը խրախուսէ 1946-47ի դէպի հայրենիք ներգաղթողները եւ սերտ յարաբերութիւն ու համագործակցութիւն կը մշակէ Բերիոյ Թեմի Առաջնորդ Տ. Զարեհ Վրդ. Փայասլեանի հետ: 1947ին Բարոյեան վարդապետի կը շնորհուի եպիսկոպոսական աստիճան[73]:

1942-47ին, Ճեզիրէի հայոց թիւը կը հաշուէր 35,000 շունչ:

1940ականներու սկիզբը բնութիւնը կը գործէ իր աւերը. լուր կը տարածուի Հալէպ, թէ Քամիշլիէն անցնող գետը յորդած է եւ պշերիկցիներու թաղը քանդած[74]: Իրականութեան մէջ, սակայն, յորդողը Խապուրը չէր, այլ՝ Թուրքիայէն եկող Ճաղճաղը, որ կը խանգարէ նաեւ երկաթուղագիծը, երկու շաբաթ դադրեցնելով թրքական շոգեկառքը[75]: Ճաղճաղ գետին յորդումով կը վնասուին 450-500 տուներ. ոմանք կը փլին, շատերը՝ փլելու ենթակայ կը դառնան, կը մահանան հինգ անձեր, որոնց երեքը մանուկներ: Հեղեղը կը տանի նաեւ շատերու ձմռան պաշարը[76]:

Ըստ այլ տուեալներու հեղեղը հայ զոհեր չի պատճառեր, սակայն վնասներու կ'ենթարկուին 25 տուն հայ-կաթոլիկներ: Հիմնական վնասը կը կրեն սիւրիանիները: Աղէտին առթիւ շրջանի կրօնական պետերը աղէտեալներուն համար հանգանակութիւն կը կազմակերպեն[77]:

2 Փետրուար 1942էն մինչեւ 16 Հոկտեմբեր 1947, Խորէն Վրդ. կը վարէ Հիւսիսային Սուրիոյ Ճեզիրէի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը՝ յաջողապէս կազմակերպելով թեմին ազգային եւ կրթական գործերը, Սուրիոյ անկախութեան նախորդող բախտորոշ շրջանին:

Ճէզիրէի առաջնորդական փոխանորդը ստանձնելով «Դրան Եպս. պատասխանատու պաշտօն», զինք կը փոխարինէ Տաճատ Ծ. Վրդ. Ուրֆալեանը: Վերջինս, 16 տարիներու պաշտօնավարութեան շրջանին, շինարարական եւ կրթական ծառայութիւններ կը մատուցէ Քամիշլիի, Ռաս Ուլ Այնի եւ Հասիչէի վարժարանները ընդարձակելով, եկեղեցիները եւ Առաջնորդական Փոխանորդութիւնը վերանորոգելով: Քամիշլիի Ազգային Վարժարանը կը վերածուի միջնակարգի, 1400 աշակերտներով: 14 Յունիս 1963ին, Տաճատ Արք. կ'ընտրուի Լիբանանի Թեմի առաջնորդ: Յուլիսի սկիզբը ան կը մեկնի Լիբանան՝ հրաժեշտ տալով Ճեզիրէի հայութեան: Իրմէ ետք, յաջորդաբար Առաջնորդական Փոխանորդի պաշտօններ կը վարեն Կորիւն Վարդապետ Պապեան (1964-66), Պետրոս Վարդապետ Պէրպրեան (1968-71) եւն.:

1960ականներու կիսուն Կորիւն Վրդ.ի ջանքերով կեանքի կը կոչուի ներգաղթի յանձնախումբ, ՀՄԸՄին կը վերադարձուի պետութեան կողմէ

գրաւեալ շէնքը, եւ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան նիւթական յատկացումով կրթական նորակառոյց շէնքերով կ'օժտուին Ռաս Ուլ Այնի, Հասիչէի եւ Տերիքի հայկական համայնքները[78]: Կրթական հաստատութիւններէն ներս կը դասաւանդուին կրօնագիտական եւ հայագիտական առարկաներ[79]:

1968-1971 տարիներուն համայնքը կը հովուէ Պետրոս վրդ. Պէրպէրեանը: Գաղութը կ'ունենայ իր հոգեւոր հովիւները, յանձինս՝ Աշոտ Ա. Քհնյ. Փափազեանի, Ղազար Քհնյ. Տիքիճեանի, Երուանդ Քհնյ. Երէցեանի եւն.:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐ

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ կողքին, կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքները եւս կը կառուցեն իրենց եկեղեցին ու դպրոցը:

Քամիշլիի Կաթողիկէ համայնքի կազմակերպումը կը սկսի 1915էն ետք, երբ հայ մայրապետեր կը տարածուին Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, որոնց կարգին՝ նաեւ Քամիշլի, հիմնելով դպրոցներ եւ որբանոցներ:

Ճեզիրէի եւ Եփրատի շրջանը Հալէպի Հայ Կաթողիկէ Թեմին կապելէ ետք, 1938ին ան կը դառնայ Պատրիարքական Փոխանորդութիւն եւ կը յանձնուի Կիւրեղ Եպս. Զօհրապեանին (մինչեւ 1952)[80], որմէ ետք՝ 1954ին թեմը կը հռչակուի անկախ:

Քամիշլիի մէջ 1939ին կը հիմնուի մանչերու նախակրթարան մը՝ Ս. Յովսէփ Երկսեռ Վարժարանը, որ կը հաշուէր 100 հայ աշակերտ: Աւելի ուշ՝ 1951ին, կը հիմնուի Անարատ Յղութեան Քոյրերու Նախակրթարանը[81]:

Հայ Աւետարանական եկեղեցին (թրքախօս) իր համայնքը կը միացնէ սուրիանիներուն: Առաջին քարոզիչը կը հանդիսանայ Միհրան Գասարճեան, որուն կը յաջորդեն Պաղտասար Աճէմեանն ու Յարութիւն Յակոբեանը: Աւելի ուշ, համայնքէն շատեր կը միանան Հայ Առաքելական Եկեղեցիին:

Շնորհիւ Վեր. Ն. Խաչատուրեանի, 1953ին Քամիշլիի Աւետարանական Համայնքը կ'օժտուի կեդրոնով: Անդրանիկ աւետարանիչը կ'ըլլայ Վեր. Յովհաննէս Գարճեան (1953-56), որուն կը յաջորդէ Պատ. Պարգեւ Օրջանեան (մինչեւ 1971):

Համայնքը եւ առաջնորդական փոխանորդութիւնը մինչ օրս կը շարունակեն գործել եւ գոյատեւել հակառակ տարաբնոյթ դժուարութիւններուն:

Ցուցակ դպրոցներու 1964-1965[82]		
վայր	վարժարան	տնօրէն
Քամիշլի	Ս. Յովսէփ Կաթողիկէ Հայ Մանչերու Վրժ.	Հայր Հ. Շամուն

	Ս. Յովսէփ Անարատ Յղութեան Քոյրերու Վրժ.	Էմիլիա Իշխանեան
	Հայ Ազգային Երկսեռ Վրժ.	Կարապետ Պետրոսեան
Հասիչէ	Հայ Ազգային Վրժ.	Գէորգ Գարաօղլանեան
	Միացեալ Վրժ.	Յովհաննէս Էքմէքճեան
Տէր Զօր	Հայ Ազգային Վրժ.	Շահէ Պոյաճեան
Ռաս Ուլ Այն	Ազգային Մեսրոպեան Վրժ.	Ծերուն Գարապաճաքեան
Տերպէսիէ	ՀԲԸՄ Կիլիկեան Վրժ.	Յովհաննէս Պետիրեան
	Ս. Թերեզա Հայ Կաթոլիկներու Վրժ.	Նիքոլաս Սապպաղ
Ամուտա	Հայ Ազգային Երկսեռ Վրժ.	Յովհաննէս Մուշեղեան
Թէլ Պրաք	--	--
Թէլ Քէօչէք	--	--
Քուպր Պիթ	--	--
Տերիք	Հայ Ազգային Վրժ.	Սարգիս Ադամեան
Այն Տիւար	--	--

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

[1] Զաւէն Մսըրլեան, «Թուրքիոյ Ներքին Գաւառներու Հայոց Պարտադիր Արտագաղթը (1929-1930 թթ.)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Գ. Տարի*, 1972, Պէյրութ, էջ 101:

[2] Նոյն, էջ 105:

[3] Հայ Կարմիր Խաչի (ՀԿԽ) Հալէպի վարչութեան ատենագրութեան տոմար (6 Դեկտեմբեր 1922-5 Յունուար 1925), Հալէպ, էջ 164բ:

[4] Անի Փիշենկճեան, «Գամիշլի. Կազմութենէն Մինչեւ 1950-ական Թուականները», *Շաւիղ Պարբերաթերթ, Գ. Տարի*, Հալէպ, 2002, էջ 24-29:

[5] Մծբին քաղաքը Մեծն Տիգրանի օրով մաս կազմած է հայկական պետութեան: Եղած է հայոց արքային աթոռանիստ քաղաքներէն, ուր կը պահուէր անոր գանձերուն մէկ մասը: Քաղաքը Է. դարուն կը գրաւեն արաբները: Այդ եւ յաջորդող դարերու գրաւումներուն պատճառով քաղաքին ժողովրդագրութիւնը փոփոխութիւն կը կրէ:
Ի. դարու սկիզբը բնակչութիւնը կը հաշուէր 7000 անձ, որուն շուրջ 13%ը հայեր էին: 1915ի Ցեղասպանութեան՝ հայերու մէկ մասը կ'ոչնչանայ, մնացեալը կը տարագրուի: Այն հողերը, որոնք այսօր Քամիշլիի կը պատկանին, անցեալին կը պատկանէին Մծբինի ժողովուրդին (Փիշենկճեան, «Գամիշլի», էջ 24):

[6] Այլ ստուգաբանութիւն մը «Քամիշլի» բառը յառաջացած կը նկատէ «Քամիշ» (եղէգ) բառէն, եւ զայն կը թարգմանէ իբրեւ «եղէգնուտ» (Փիշենկճեան, «Գամիշլի», էջ 24. նաեւ՝ http://www.wikiwand.com/hy/Ալ-Կամիշլի):

[7] باروت محمد جمال، *التكون التاريخي الحديث للجزيرة السورية*، الطبعة الاولى، بيروت، 2013، ص 353:

[8] Նոյն, էջ 161:

[9] Հայ մամուլի եւ գրականութեան մէջ Պշերիկը (Բշերիկ, Բեշերի, Բըշերիկ, Բիշէր, Բիշիրի, Բուշերիկ, Պըշերի Պշերիկ) կը յիշատակուի իբրեւ գաւառ կամ գաւառակ

(Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. Ա.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1986, էջ 713-714):

[10] Մսըրլեան, էջ 102-105 :

[11] Յ. Թոփուզեան, *Սիրիայի Եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօջախների Պատմութիւն*, Երեւան, 1986, էջ 170:

[12] Պշերիկը իր քրտախառն գիւղերու ցանցով մաս կազմած է Սղերդ Գաւառին, որ ունէր 7 գաւառակներ՝ Բարվար, Էրուն, Խարզան, Հազօ, Շիրվան, Ռետվան եւ Սղերդ (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. Դ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1998, էջ 631:

Պշերիկը 1890ականներուն Պիթլիս Նահանգի Սասունի շրջանի գաւառակներէն էր, ունէր 57 գիւղ՝ 1597 տուն, բնակիչներուն՝ 852ը հայ ընտանիքներ էին, 745ը՝ քիւրտ: Գարեգին Սրուանձտեանցի վիճակագրութեան համաձայն այս 57 գիւղերէն 40ը հայաբնակ էին: Այդ գիւղերուն մէջ է, որ պատմուած է «Սասունցի Դաւիթ» դիւցազնավէպը: 1915ին Պշերիկէն տարագրուած են 2946 հայեր (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից, Հտր. Ա.*, էջ 713-714):

[13] Պատ. Պ. Օրջանեան, «Գամիշլիի Հայ Աւետարանական Համայնքը», *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք, Բ. Գիրք*, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1976-1978, էջ 370:

[14] «Տարագիր Հայութեան Տեղաւորումը Սուրիոյ Գաւառային Շրջաններ», *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք, Ե. Տարի*, Հալէպ, 1996, էջ 93:

[15] Ա. Փիշենկճեան, *Յուշամատեան Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի 1919-2009*, Հալէպ, 2010, էջ 59:

[16] Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի Արխիւ (ԲԹԱԱԱ), ատենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ, թիւ 52, 26 Հոկտեմբեր 1928-23 Սեպտեմբեր 1930, ՀԷ. նիստ, 22 Նոյեմբեր 1929:

[17] «Տարագիր Հայութեան Տեղաւորումը Սուրիոյ Գաւառային Շրջաններ», էջ 98:

[18] Մսըրլեան, էջ 105:

[19] Նոյն, էջ 106:

[20] «Տարագիր Հայութեան Տեղաւորումը Սուրիոյ Գաւառային Շրջաններ», էջ 98:

[21] Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Արխիւատուն (ՄՏԿԿԱ), Բերիոյ Թեմի (ԲԹ), Հաւաքածոյ /h/ 3, ցուցակ /g/1, թղթածրար /թղթ./ 43, էջ 13:

[22] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g 1, թղթ. 43, էջ 13:

[23] Նոյն:

[24] Նոյն:

[25] Նոյն. նաեւ՝ ԲԹԱԱԱ, ատենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ, թիւ 52:

[26] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 43, էջ 13:

[27] Նոյն, էջ 14. նաեւ՝ ԲԹԱԱԱ, ատենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ, թիւ 52:

[28] Նոյն. նաեւ՝ ԲԹԱԱԱ, ատենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ, թերթ 106:

[29] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 43, էջ 14: Նաեւ ԲԹԱԱԱ, ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ, թիւ 52, թերթ 106:

[30] Փիշենկճեան, *Յուշամատեան*, էջ 55-56:

[31] Տեղեկագիր Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան, 1 Յուլիս 1930, Հալէպ, էջ 2 (ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 82, էջ 16 շրջերես):

[32] Նոյն:

[33] *Եփրատ Օրաթերթ*, 14 Դեկտեմբեր 1929, Հալէպ, էջ 3:

[34] Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի (ՍՕԽ) 1930-1933ի ատենագրութեան տոմար, «Տեղեկագիր Տոքթ. Թորոս Պասմաճեանի, Յունուար-Սեպտեմբեր 1930 Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի Կեդրոնական Վարչութեան, թ. 107»: Հալէպի Հայ Ազգային Կարմիր Խաչի վարչութիւնը 3 Դեկտեմբեր 1929 թուակիր եւ 422 համար գրութեամբ՝ Բերիոյ Թեմի Քաղաքական Ժողովէն կը խնդրէ «Գաղթականաց Խնամատարութեան կազմակերպումը վստահիլ Հայ Ազգային Կարմիր Խաչի ամբողջական կազմին»: Քաղաքական Ժողովը իր ՀԸ նիստին (3 Դեկտեմբեր 1929) կ'ընտրէ Սարգիս Սէլեանն ու Ն. Մաթոսեանը՝ իբրեւ օժանդակ անդամ Կարմիր Խաչի մօտ Գաղթականաց Խնամատարութեան մէջ աշխատելու (ԲԹԱԱԱ, ատենագրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ, թիւ 52, թերթ 108):

[35] Անի Ֆիշենկճեան, «Հայերու Հոսքը Դէպի Սուրիոյ Հիւսիս-Արեւելեան Շրջանները, Թէլ Պրագ (Սկիզբէն Մինչեւ 1938)», *Տաթեւ Հայագիտական Տարեգիրք, Հտր. 1*, Հալէպ, 2008, էջ 312:

[36] *Եփրատ*, 28 Դեկտեմբեր 1929, էջ 3:

[37] *Եփրատ*, 11 Յունուար 1930, էջ 3:

[38] «Հայ Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 4 Հոկտեմբեր 1930, էջ 1274:

[39] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h 3, g 1, թղծ. 82, էջ 2:

[40] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, նոյն, էջ 3:

[41] Նոյն:

[42] Կ. Մակարեան, «Քրտախօս Բշերիկցիները Եւ Անոնց Գաղթը Սուրիա (Պատմա-Ազգագրական Ակնարկ)», անտիպ, Հալէպ, 2003, էջ 17:

[43] Նոյն, էջ 17-18:

[44] Նոյն:

[45] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h 3, g 1, թղթ. 82, էջ 4:

[46] Վարդան Եպս. Տէմիրճեան կը նշէ, որ գաղթող հայերը հաստատուած են «Գամիշլիի եւ շրջակայ 32 գիւղերուն մէջ» (Վ. Եպս. Տեմիրճեան, *Գաւազանագիրք, Լիբանանի Եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց, Հտր. Ա.*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1980, էջ 474):

[47] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 101, էջ 5-6: Այս գիւղերու մեծ մասի բնակչութիւնը ներգաղթած է Հայաստան՝ 1946-1948ին եւ 1964-1966ին կազմակերպուած հայրենադարձութեան օրերուն: Այսօր, անոնց մեծ մասը հողագործութեան ընդարձակ տարածութիւններ են:

[48] Անի Ֆիշենկճեան, «Հայերու Հոսքը», էջ 318-321. նաեւ՝ «Հայ Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 23 Օգոստոս 1930, էջ 1083:

[49] «Հայ Ազգային Կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 15 Օգոստոս 1931, էջ 1051:

[50] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 79, էջ 9:

[51] Նոյն:

[52] Պարութ, էջ 367:

[53] Ֆիշենկճեան, «Գամիշլի», էջ 29:

[54] Նոյն:

[55] ՀԱԱ, ֆ. 875, g. 2, գ. 575, թ. 2, 40:

[56] Տեմիրճեան, էջ 491:

[57] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h 3, g 1, թղծ. 79, էջ 10:

[58] Նոյն:
[59] Նոյն:
[60] ԲԹԱԱԱ, դարան Զ. , թիւ 41, թերթ 2:
[61] ԲԹԱԱԱ, դարան Զ. , թիւ 41, թերթ 2: «Գամիշլիի ճիշդ առջեւէն կ'անցնի Ճաղճաղ Գետակը, որուն մէկ եզերքին հաստատուած են բաւական թիւով քրդախօս պշէրիկցիներ», նոյն:
[62] ԲԹԱԱԱ, դարան Զ. , թիւ 41, թերթ 2:
[63] ՀԱԱ, ֆ. 875, g. 14, գործ 169, էջ 1-7):
[64] ԲԹԱԱԱ, դարան Դ. , թիւ 25:
[65] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 48, էջ 32:
[66] Նոյն:
[67] Նոյն:
[68] Նոյն, էջ 33. նաեւ՝ ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 48, էջ 33:
[69] Նոյն, էջ 33:
[70] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 45, էջ 72 (Համարատուութիւն Ազգ. Վարչութեան...):
[71] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 45, էջ 9, (Երկամեայ Տեղեկագիր...):
[72] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղծ. 45, էջ 9:
[73] Տեմիրճեան, էջ 479-481:
[74] ՄՏԿԿԱ ԲԹ, h. 3, g. 1, թղթ. 85, էջ 12:
[75] Նոյն:
[76] Նոյն:
[77] Նոյն:
[78] Տեմիրճեան, էջ 491-492:
[79] Նոյն, էջ 485-486:
[80] «Հոս հայ կաթողիկէն ալ ունի Առաջնորդական փոխանորդութիւն մը, ուր կը նստի Գերապայծառ Զօհրապեան եպիսկոպոսը» (*Հայաստանի Կոչնակ*, 24 Յուլիս 1948, էջ 703): Փոխանորդութեան մէջ քահանայական պաշտօններ կը վարէին Հալէպէն ղրկուած բազմաթիւ վարդապետներ, ինչպէս՝ Տ. Գրիգոր Վրդ. Սարգիսեան (ժողովրդապետ) եւ Տ. Յովսէփ Վրդ. Սապպաղեան. նաեւ՝ http://www.armeniancatholic.org.
[81] Փիշենկճեան, «Գամիշլի», էջ 24-29:
[82] ՀԱԱ, ֆ. 875, g. 1, գ. 22, թ. 2; թ. 4: Ցանկէն առանձնացուցած ենք, Ճեզիրէի Թեմի վարժարանները իրենց տնօրէններով: Փոխած ենք ուղղագրութիւնը:

The Armenian Community of Qamishli and the Armenian Orthodox Vice-Prelacy of Jazira (1920-1960s)

(Summary)

Ani Fishenkjian
fishenkjianani@hotmail.com

The paper details the origins and development of the Armenian Orthodox vice prelacy in Jezire, and the factors that gave birth to its establishment.

The author describes the arrival of hundreds of Armenian families from the eastern regions of Turkey, who were persecuted and forced to take refuge on the Syrian side of the border. The paper highlights the efforts Armenian local and regional lay and religious authorites made to legalize their settlement on Syrian lands, the allocation of aerable lands for them to cultivate and make a living and their eventual integration into the tiny local Armenian communities of north-eastern Syria.

The author argues that their number necessitated the establishment of a vice-prelacy in the region, particularly after the formation of an Armenian school network and other organizations. The vice-prelacy was established in 1942, at a time when the Armenian population of Jezire was around 35,000. However, soon after, in 1946-47 a significant number of these new settlers were repatriated to Soviet Armenia.

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՀԱՅԵՐԸ 1920-40ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ (Ակնարկ)

Նորա Արիսեան
noraarissiandeputy@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հակառակ իրենց փոքր թիւին, Սուրիոյ մայրաքաղաքին մէջ կայք հաստատած, Ցեղասպանութենէն մազապուրծ հայերուն պատումը կարեւոր մէկ բաղկացուցիչն է սուրիահայութեան պատմութեան:

Դամասկոսի մէջ հայերու մասին տուեալներ եւ արձանագրութիւններ գոյութիւն ունին հայկական աղբիւրներու մէջ, որոնք լոյս տեսած են դամասկահայ հաստատութիւններու, մշակութային, մարզական թէ այլ միութիւններու յոբելենական գրքոյկներու թէ հատորներու[1], ինչպէս նաեւ *Դամասկահայ Ամենուն Տարեգիրքը*ի եւ հայկական մամուլին մէջ[2]: Կան նաեւ որոշ արխիւային նիւթեր, ինչպէս՝ Դամասկոսի Ազգային Առաջնորդարանի 1866-1915 շրջանի տոմարները:

Հիմնուելով տարբեր աղբիւրներու վրայ, այս զեկուցումը կը շօշափէ հայերու ներկայութիւնը Դամասկոսի մէջ:

Դամասկոսի հայ գաղութի մասին արաբ սուրիական պատմագրութեան եւ հրատարակութիւններուն մէջ առաջին յիշատակումները հաւանաբար կը կատարուին 1879ին լոյս տեսած Նաաման Քասաթլիի գիրքին[3] մէջ, ուր Դամասկոսի եկեղեցիներուն շարքին կը յիշատակուի հայ առաքելական Ս. Սարգիս Եկեղեցին, որոշ մանրամասնութիւններ կը տրուին նաեւ անոր հրկիզման մասին (1870ականներուն)[4]: Գիրքը կը յիշատակէ նաեւ հայ կաթողիկէ եկեղեցին, կը նկարագրէ զայն իբրեւ փոքր եկեղեցի, որ կը գտնուի լազարիստներու մատուռին արեւելեան կողմը, հիմնուած բուրի մը տեղը, 1860էն ետք Կրիկորիոս (Գրիգոր Լուսաւորիչ) սուրբին անունով[5]:

Նոյն գիրքին մէջ ակնարկութիւն կայ նաեւ Դամասկոսի հայկական վարժարանին մասին. ան կը յիշուի իբրեւ «հին հայերու» վարժարան, ուր կը դասաւանդուի հայերէն լեզուն, ունի մէկ ուսուցիչ եւ 25 աշակերտ: Գիրքը կ'ակնարկէ նաեւ Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ շրջակայքը գործող հայկական վարժարանի մը, որ յատկացուած էր տղոց ուսուցման:

Ուշագրաւ է նախաեղեռնեան ժամանակաշրջանի դամասկահայ նշանաւոր դէմք՝ գրող, թղթակից, թարգմանիչ Ատիպ Իսհաքի պարագան: Ան՝ հայ կաթողիկէ ընտանիքի զաւակ, ծնած է Դամասկոս 1856ին, ապա անցած Լիբանան ու մահացած 1885ին, Պէյրութ:

Իսհաք կը համարուի ԺԹ. դարու արաբական վերածնունդի (*Ալ Նահդա*) ռահվիրայ. իր գրութիւններուն մէջ յստակ էր յեղափոխութեան եւ բարենորոգման շունչը, որոնց ջատագովն էր ան[6]:

Հակառակ փաստաթուղթերու սակաւութեան, կարելի է հաստատել որ քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակին, գաղութին մէջ գործած է ուսանողական միութիւն, որ բաղկացած է բժշկական վարժարանի ուսանողներէն, որոնք կը պատկանէին Դամասկոսի ՀՅԴ ենթակոմիտէի մը:

Ուսումնասիրելով 1866-1915 շրջանի Դամասկոսի Ազգային Առաջնորդարանի տոմարները, կը պարզուի թէ Տիգրանակերտէն, Խարբերդէն եւ Այնթապէն մազապուրծ Դամասկոս հասած մեծաթիւ հայերէն ոմանք մահացած են Դամասկոսի մէջ: Նկատելի է, մանաւանդ, որ երեխայ եւ պատանի տարիքի մահացութեան թիւերը բարձր են: Անդին, Կեսարիայէն, Խարբերդէն, Ուրֆայէն մօտաւորապէս 10,000 հայեր հաստատուած են Դամասկոս Քատամ, Մեզզէ եւ Պապ Շարքի թաղամասերուն մէջ:

Հայոց Ցեղասպանութեան շրջանին Դամասկոս դարձած է հայ աքսորականներու կեդրոնացման կայք ուր հաւաքուած են 30 հազար հայեր: Ասոնցմէ շատեր Զինադադարին անցած են Կիլիկիա:

Յետ-ցեղասպանութեան ժամանակահատուածին Դամասկոսը կը դառնայ կեդրոն՝ Ցեղասպանութենէն վերապրող հայերուն: Այնուհետեւ, յաջորդող տասնամեակներուն, դամասկահայութիւնը կը կազմակերպուի, կը յառաջացնէ կենսագործունէութեան իր իւրայատուկ հոլովոյթը: Միաժամանակ, սակայն, 1920ականներու անկայուն վիճակին պատճառով շուրջ 15 հազար դամասկահայեր կը գաղթեն Լիբանան եւ այլ երկիրներ:

Ըստ դամասկահայ Յարութիւն Նաշալեանի յուշերուն՝ «*1914-1918 Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին 100,000է աւելի հայեր տարագրուեցան եւ քշուեցան դէպի Պաղեստին ու Հաուրանի անապատը: Ասոնց մեծամասնութիւնը թշուառութենէն եւ տարափոխիկ հիւանդութիւններէ մեռած է: Վերապրող հայերէն շուրջ 35-40,000 հոգի Դամասկոս կը բերուին՝ ֆրանսական կառավարութեան օժանդակութեամբ Կիլկիա փոխադրելու համար: Ասոնցմէ 15,000 հայեր բնակութիւն հաստատելով կը մնան Դամասկոս*»[7]: Այդ թուականներուն արդէն կը գործէր չքաւոր ընտանիքներու նպաստելու նպատակով 1890էն իվեր Դամասկոսի մէջ կեանքի կոչուած Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ աղքատախնամ յանձնախումբը:

ՅԵՏ-ԵՂԵՌՆԵԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆ

1 Դեկտեմբեր 1918ին Դամասկոսի մէջ կը կազմուի Ազգային Միութիւնը, որ աջակից կը դառնայ զանազան շրջաններէ Դամասկոս հասած հայերուն: Ազգային Միութեան Դամասկոսի կեդրոնը օժանդակութիւն կը ստանար տեղական կառավարութենէն եւ անգլիական ու ֆրանսական իշխանութիւններէն:

Ըստ երեւոյթին Եգիպտոսէն[8] նաեւ նիւթական օժանդակութիւն ստանալով Հաուրան հաւաքուած 4000 հայ գաղթականներ Մեզզէ շրջանը կը հաստատուին, օրուան կուսակալ ԱլաԷտտինի միջնորդութեամբ[9]:

1920ականներուն դամասկահայերը մասնակից կը դառնան սուրիական տեղական պետական իրադարձութիւններուն: 9 Մայիս 1919ին, Դամասկոսի քաղաքապետարանին մէջ Իշխան Ֆէյսալի գլխաւորութեամբ, Սուրիայէն, Լիբանանէն, Պաղեստինէն ժամանած անձնաւորութիւններու ներկայութեամբ կազմակերպուած հաւաքին ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Սուրիոյ եւ արաբական շրջաններուն մէջ հայ գաղթականներու հոգեւոր ներկայացուցիչը Աստուր Սարգիսեան: Ան, յանուն հայութեան իր ելոյթին մէջ զօրակցութիւն կը յայտնէ արաբներուն, եւ ակնարկելով Օսմանեան ջարդերուն, շնորհակալութիւն կը յայտնէ արաբներուն՝ հայ գաղթականներու հանդէպ ազնիւ մօտեցումին եւ վերաբերումին, հաւաստելով թէ՝ «*արաբներու անունը հայկական պատմութեան մէջ ոսկէ տառերով պիտի գրուի*»[10]:

Իշխան Ֆէյսալ, իր պատասխան ելոյթին մէջ հաստատած է որ ինք պիտի շարունակէ իր աշխատանքները այս ուղղութեամբ, կարեւորելով փոքրամասնութիւններու պահանջները:

Նշելի է որ թագաւորին հանդէպ դամասկահայերու զօրակցութիւնը այլապէս ալ դրսեւորուած է: Այսպէս, Դամասկոսի հոգեւոր հայրերը (որոնց մաս կազմած են Դամասկոսի հայ առաքելական առաջնորդն Աստուր Սարգիսեան ու հայ կաթողիկէ առաջնորդը՝ Ժըրժոս) յատուկ հրաւէրով մը, 8 Մարտ 1920ին ներկայացած են Դամասկոսի քաղաքապետարան եւ յայտնած են հայութեան զօրակցութիւնը իշխան Ֆէյսալին:

Դամասկոս կայք հաստատած հայեր, 1922-1925 ժամանակաշրջանին սկսած են տեղաւորուիլ զանազան թաղամասեր, ինչպէս՝ Պապ Շարքիի թաղամասը, զոր վարձակալելով ֆրանսական կառավարութենէն, տակաւ սեփականատէրերը դարձան այդ հողատարածքներուն[11]:

Դամասկոսի մէջ գաղթական հայերը ապաստանած էին Պապ Թումայի Ուստա Կարապետի եւ Պապ Շարքիի Խաչերի (Խաչեր Կէօնճեան) քեմփերը, ուր փոքրիկ մանկապարտէզ մը հիմնած էին:

Սուրիական տեղական մամուլը եւս անդրադարձած է Դամասկոսի մէջ հայերու հաստատման մասին: Դամասկոս լոյս տեսնող *ԱլՄուքթապաս* օրաթերթը, 3 Յունուար 1923ին կը հաղորդէ որ 1920ականներուն սկիզբը 7800 գաղթականներ հասած են Դամասկոս եւ հաստատուած հոն: Իսկ 28 Դեկտեմբեր 1923ին, թերթը կը յայտնէ թէ ըստ վերջին մարդահամարին, Դամասկոսի մէջ հայերու թիւը կը հաշուէ մօտ երեսուն հազար:

Դամասկոս տեղաւորուող հայութիւնը կը սկսի կազմաւորման գործընթացին. քսանականներուն սկիզբը կը կազմաւորուին ու գործել կը սկսին հայկական միութիւններու գաղութային մասնաճիւղեր, ինչպէս՝ Սուրիահայ Երիտասարդաց Միութիւնը (1922), մարզական եւ բարեսիրական միութիւններ ՀԲԸՄ (1913), ՀՄՄ (1921), ՀՄԸՄ (1922), ՍՕԽ (1927)[12]:

Կը հիմնուին նաեւ վարժարաններ: Ի տարբերութիւն 1894ին հիմնուած միակ վարժարանին, 1925-27ին, կը գործեն վեց վարժարաններ, 1200

աշակերտներով: 1930ին կը գործեն երեք վարժարաններ. Ս. Թարգմանչաց (հիմն. 1898)[13], Հայ Աւետարանական Երկսեռ Դպրոց (հիմն. 1925), Ազգային Միացեալ Վարժարան (հիմն. 1929): Աւելի ետք, 1954ին, հիմնուած է ՀԲԸՄ Կիւլապի Կիւլպենկեան, իսկ 1965ին՝ Հայ Կաթողիկէ Ալիշան Վարժարանը:

Քաղաքական ոլորտէն ներս, կարելի է հաստատել որ խորհրդարանի մակարդակով որոշ շփումներ կատարուած են գաղութին հետ:

11 Յունուար 1939ին, խորհրդարանի արտահերթ նստաշրջանի 6րդ նիստին, որ տեղի կ'ունենայ Ֆարէս Խուրիի նախագահութեամբ, կ'ընթերցուի Դամասկոսի հայերու անունով ներկայացուած ստորագրահաւաքնամակ մը, ուր դամասկահայերը իրենց զօրակցութիւնը կը յայտնեն Սուրիոյ խորհրդարանի որոշումներուն, ընդգծելով որ սուրիահայութիւնը կը զօրակցի Սուրիոյ անկախութեան: Փոխադարձաբար, Հալէպի եւ Դամասկոսի շարք մը երեսփոխաններ դրական կ'արտայայտուին հայերուն մասին, դրուատելով անոնց կեցուածքը՝ Սուրիոյ ազգային խնդիրներուն, եւ մասնակցութիւնը՝ երկրի զարգացման: Խորհրդարանի նախագահը կ'առաջարկէ արձանագրութեան մէջ նշել երեսփոխաններու գնահատանքը հայ «եղբայրներու» նկատմամբ՝ անոնց հաւատարիմ կեցուածքին համար, յանուն երկրի ազատութեան:

Այս հանգրուանին դամասկահայութեան մօտ որոշ քաղաքական աշխուժութիւն կ'արձանագրուի: 1943ի խորհրդարանական ընտրութիւններուն ազգային ցանկերը կը յաղթեն, Ֆարէս Խուրիի նախագահութեամբ կը կազմուի երեսփոխաններու խորհուրդը, 17 Օգոստոս 1943ի ընտրութիւններուն կ'ընտրուի Նազարէթ Եագուպեան (հայ առաքելական)[14]:

Մէկ նստաշրջանի համար՝ 1943-1947, ան երեսփոխան ընտրուած է Ազգային Ցանկէն: Եագուպեան անդամ էր ազգային տնտեսութեան յանձնաժողովի եւ բողոքագիրերու յանձնաժողովի:

1947ին դամասկահայերը կրկին առիթ կ'ունենան խորհրդարանական ներկայացուցչութեան: Սեպտեմբեր 1947ի խորհրդարանական ընտրութիւններով 4 հայ երեսփոխաններ մաս կը կազմեն նոր խորհրդարանին:

Դամասկահայ փաստաբան Ֆրէտ Արսլանեան (հայ առաքելական) մաս կը կազմէ խորհրդարանի արտաքին հարցերու եւ սահմանադրական յանձնաժողովներուն, հուսկ՝ դատական յանձնաժողովին: Ան կարեւոր նպաստ ունեցած է թոշակառուներու օրէնքի սահմանումին[15]:

Դամասկահայ բարձրաստիճան զինուորականներէն պէտք է յիշել Հրանդ Մալոյեանը[16], որ 1945ին ստանձած էր Սուրիոյ ոստիկանութեան հրամանատարութիւնը, Արամ Գարամանուկեանը, որ կը համարուի 1946ի անկախութենէն ետք սուրիական բանակի հիմանդիրներէն[17] եւ դամասկայ զօրավար Ալպէր Քիլէճեանը:

Նոյն շրջանի դամասկահայերու թուաքանակի մասին տուեալներ կարելի է քաղել 1951ի պաշտօնական մարդահամարէն: Ըստ այդ

մարդահամարին, Դամասկոսի արուարձանները բնակութիւն հաստատած են 61 առաքելական եւ 106 կաթողիկէ հայեր, իսկ Դամասկոս քաղաք՝ 17,473 առաքելական եւ 2305 կաթողիկէ հայեր: Ըստ նոյն մարդահամարին, սուրիահայութեան ընդհանուր թիւը կը հաշուէր 109,005 առաքելական եւ 19,219 կաթողիկէ հայեր:

Միութենական կեանքը կ'աշխուժանայ 1950ականներուն: 1952ին, կը հիմնուի Համազգային Մշակութային Միութեան մասնաճիւղ մը:

1957ին Դամասկոսի հայերը կը հաշուեն 7500, որոնցմէ 1500ը՝ հայ կաթողիկէ եւ հայ աւետարանական, մինչ 250-300 ընտանիքներ գաղթած են Հայրենիք[18]: Դամասկահայ մշակութային կեանքի դէմքերէն կարելի է յիշել բանաստեղծ Արմէն Անուշ Մարաշլեանը (1907-1958), գրող Յարութիւն Նաշալեանը, Միհրան Տէր Ստեփանեանը, Անդրանիկ Նաճարեանը (Անդրանիկ Արարատ) եւն.:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Դամասկոսի Միացեալ Վարժարանի Քսանհինգամեայ Յոբելեան 1929-1954*, Հալէպ, 1956:

[2] Լութֆիկ Եիրիքեան, *Դամասկահայ Ամենուն Տարեգիրքը, 1958, Ա. Տարի,* Դամասկոս-Սուրիա, Տպգր.՝ Տպ. Եիրիքեան, 1958:

[3] الروضة الغناء في دمشق الفيحاء- (Մշտադալար մարգագետին լայնարձակ Դամասկոսի մէջ), Դամասկոս, Ա. տիպ՝ 1879, Բ. տիպ՝ 2004:

[4] Եկեղեցւոյ գմբէթը այդ ժամանակ եղած է փայտաշէն եւ հրկիզումէն ետք է որ դարձած է քարեղէն:

[5] Հայ Կաթողիկէ եկեղեցին հին մատուռ մըն է, այժմ անգործածելի՝ Պապ Թումայի նեղ փողոցին մէջ: Սակայն Կաթողիկէ համայնքը ներկայիս ունի փառաւոր եկեղեցի, Պապ Թումայի հրապարակը նայող դիրքի վրայ, ուր կայ նաեւ Փարոս Վարժարանը:

[6] عيسى فتوح, *أديب اسحق باعث النهضة القومية*, (Իսա Ֆաթթուհ, Ատիպ Իսհաք՝ ազգային վերածնունդի շարժառիթը), Դամասկոս, 1976:

[7] *Դամասկահայ Ամենուն Տարեգիրքը*, Էջ 30-35:

[8] Հաւանաբար նաեւ ՀԲԸՄիութեան կողմէ:

[9] Այնտեղ կը բացուի դպրոց, ոմն՝ Յարութիւն Յարութիւնեանի կողմէ:

[10] جريدة العاصمة *(Ալ-Ասիմա երկշաբաթաթերթ*, Դամասկոս, թիւ 24, 9 Մայիս 1919):

[11] «Հայերու թաղ» յորջորջուած Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ շրջակայքը գտնուող Պապ Շարքիի թաղամասին մէկ հատուածը (ուր ապաստանած էին հայ գաղթականները), Ապրիլ 2015ին պաշտօնապէս անուանուեցաւ «*Հայ ալ Արման*»՝ հայոց թաղ:

[12] Թէքէեան Մշակութային Միութեան մասնաճիւղի արտօնագիրը ստացուած է 1971ին, իսկ մասնաճիւղը գործելք սկսած է 1975ին:

[13] Ազգ. Թարգմանչաց Վարժարանը հիմնովին կառուցուեցաւ Դամասկահայ բարերար Գեղամ Օհանեանի կողմէ:

[14] Նազարէթ Եագուպեան (Մարաշ, 1885-Դամասկոս, 1972): Փրկուելով ջարդէն հաստատուած է Դամասկոս: Աշխատած է շինարարութեան ասպարէզին մէջ: Դամասկոսի մէջ կառուցած է մզկիթներ, Դամասկոսի Համալսարանը եւ այլ պետական շէնքեր ու ճանապարհներ: Յիշարժան է ֆրանսացիներու ռմբակոծումէն ետք խորհրդարանի շէնքի վերակառուցման իր աշխատանքը:

[15] Արսլանեան ծնած է Այնթապ 1912ին, յաճախած Դամասկոսի «Ֆրէր» վարժարանը: Իբրեւ իրաւաբան, 1944ին մասնկացած է Արաբ Փաստաբաններու Ա. Խորհրդաժողովին, վարած է միութեան քարտուղարի պաշտօնը, մաս կազմած միութեան ամսագիրի խմբագրակազմին: Մահացած է 2001ին:

[16] Հրանդ պէյ Մալոյեան (1896-1978), զինուորական եւ քաղաքական գործիչ, որպէս հարիւրապետ ծառայած է ֆրանսական բանակին մէջ: Պաշտօնավարած է սուրիական ոստիկանութեան ծառայութեան մէջ, ստացած է վաշտապետի աստիճան, հասնելով մինչեւ ոստիկանութեան հրամանատարի պաշտօնին:

[17] Գարամանուկեան ծնած է Այնթապ 1910ին: 1930ին անցած է ֆրանսական բանակ, 1934ին աւարտած է Դամասկոսի Զինուորական Ուսումնարանը, ծառայած է Հալէպի հրետանիի ստորաբաժանումին: Ֆրանսա գործուղուած է հրետանային սպառազինութեան եւ սպայակոյտի սպաներու դասընթացքներու համար: Սուրիական բանակին մէջ ստանձնած է բարձրաստիճան պաշտօններ. 1949-1950՝ սպայակոյտի անդամ էր, իսկ 1949-57՝ հրետանային ուժերու ընդհանուր հրամանատար, նշանակուած է վաշտի ընդհանուր հրամանատար: Մասնակցած է Պաղեստինի պատերազմին, որպէս Սուրիոյ հրետանային զինուած ուժի հրամանատար: 1957ին նշանակուած է Ուաշինկթընի մէջ Սուրիոյ դեսպանատան զինուորական կցորդ, մահացած է Նիւ Եորք, 1996ին:

[18] Յարութիւն Նաշալեան, «Դամասկոսի Հայ Բնակչութիւնը», *Դամասկահայ Ամենուն Տարեգիրքը*, էջ 35:

The Armenians of Damascus

(Summary)

Nora Arissian
noraarissiandeputy@gmail.com

Notwithstanding its small size, the Damascus Armenian community constitutes a historical part of the Syrian Armenian community. These Armenians settled in Damascus after the Genocide and revived the old community there.

Based on diverse sources, archival materials, Prelacy registers, Arabic newspapers, and Syrian Arab memoirs and accounts, the paper sheds light on Damascus as an Armenian center and its history in the post-genocide era.

The paper highlights the growth and formation of the community, its schools, voluntary organizations, and churches, as well as its socio-cultural growth in the last one hundred years. It underlines the role a number of prominent Damascene Armenians had in various aspects of Syrian politics, society, economy and culture. Furthermore, the paper examines the relations of the community with local cultural circles and assesses the Damascene Armenian community from the local Arab perspective.

ՔԵՍԱՊԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Սիլվի Աբէլեան
apelsyl@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Քեսապը Սուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան Լաթաքիոյ Նահանգին մաս կազմող վարչական առանձին միաւոր է: Հիւսիսէն սահմանակից է պատմական Կիլիկիոյ, արեւելքէն՝ Թուրքիոյ, արեւմուտքէն՝ Միջերկրական Ծովուն. Իր միակ մատչելի ափը Գարատուրանի ծովաբերանն է:

Քեսապի եւ շրջակայ գիւղերու հայկական կազմաւորումը կը կապուի միջին դարերու Անտիոքի հայ հոծ գաղթականութեան եւ սերտօրէն կ'առնչուի Անտիոքի միւս շրջաններուն՝ Պէյլանի, Սուետիոյ, Լաթաքիոյ մօտիկ Ղնեմիէի, Արամոյի եւ Ռուճի Հովիտի հայկական բնակավայրերու բնակչութեան: Ան ԺԹ. դարէն հայ իրականութեան կը ներկայանայ իբրեւ հայկական ինքնուրոյն շրջան՝ պատմական, ազգագրական, բանահիւսական եւ բարբառային իւրայատուկ արժէքներով:

Մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը շրջանի հայութիւնը իր բախտին լքուած ու գրեթէ անծանօթ շրջանակ մըն էր: 1850ականներուն՝ յարանուանութեանց երկփեղկումը եւ աւելի ուշ՝ 1890ականներուն ազգային-յեղափոխական շարժումներուն ներթափանցումը որոշ հետաքրքրութիւն մը կը ստեղծէ Քեսապի հանդէպ հայ թէ օտար կրօնական եւ ազգային մարմիններուն մօտ, սակայն ատիկա չ'անցնիր մամուլի մէջ պարբերաբար երեւցող հակիրճ տեղեկագրային թղթակցութիւններէն անդին:

Անցնող հարիւրքսան տարիներուն Քեսապի հայութեան ճակատագիրը սերտօրէն առնչուեցաւ թէ՛ արեւմտահայութեան, եւ թէ՛ Սուրիոյ հայօճախի պատմութեան: Միւս կողմէն, 1894-96ի Համիտեան ջարդերէն, 1909ի կոտորածէն, 1915ի Մեծ Եղեռնէն մինչեւ ֆրանսական հոգատարութեան հաստատումը Սուրիոյ վրայ, ապա՝ 1939ին Ալեքսանտրէթի Սանճաքի Թուրքիոյ կցումէն եւ մանաւանդ 1946-48ի հայրենադարձութենէն ետք, արտագաղթը, հայ բնակչութեան միատարրութեան վերացումը, տնտեսութեան արմատական փոփոխութիւնները եւ Քեսապի վերջին՝ 2014ի տեղահանութիւնը՝ դեր ունեցան եւ կը շարունակեն ունենալ Քեսապի տոհմիկ դիմագիծի փոփոխութեան մէջ:

Արեւմտահայաստանի եւ Կիլիկիոյ կորուստէն ետք, Քեսապը իբրեւ հայկական հնագոյն գաղթօճախ եւ ազգագրական միաւոր, հետզհետէ հետաքրքրութեան առարկայ կը դառնայ Ի. դարու երկրորդ կէսէն: Անցնող վեց տասնամեակներուն ան դաշտ կը դառնայ պատմագրական, բարբառագիտական, ազգագրական ու բանագիտական հետազօտութիւններու: Ան նաեւ մուտք կը գործէ գեղարուեստական գրականութիւն:

Այստեղ կը ներկայացնենք Քեսապի եւ շրջանի հայութեան արտացոլումը հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ:

ՔԵՍԱՊ ԳԱԽԱՌԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐ ՄԱՄՈՒԼԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՄԻՆՉԵՒ ԵՂԵՌՆ

ԺԹ. դարուն Անտիոքի շրջանը թեմական խառնաշփոթ եւ անկազմակերպ վիճակ մը ունէր: Հոգեւոր զօրաւոր գերատեսչութենէ զրկուած՝ շրջանի հայութիւնը հոգեւոր եւ կրթական անմխիթար կացութեան մէջ էր[1]: Սիսի Կաթողիկոսութիւնը, որուն իրաւասութեան մէջ էր Քեսապի թեմը, անզօր էր դրական փոփոխութիւն մը բերելու տեղի խնդիրներուն ու այլազան կարիքներուն: Այս պայմաններէն օգտուելով, օտար միսիոնարներ ու քարոզիչներ 1850ականներէն կը թափանցեն Քեսապ, Պէյլան, Սուետիա եւ շրջակայ հայաբնակ գիւղերը: Անոնք ժողովուրդին զանազան ծառայութիւններ մատուցելով, կը յաջողին ներգրաւել բարօր դասակարգի ընտանիքներ:

Անտիոքի մէջ բացուած Ամերիկեան Միսիոնարական Պորտի[2] կեդրոնին հովանաւորութեամբ 1853ին հիմնուած Քեսապի հայ աւետարանական եկեղեցին թափ կու տայ կրթական-դպրոցական գործին զարգացման: Աւետարանական համայնքներ կը ստեղծուին շրջակայ գիւղերու մէջ: Եկեղեցիներ կը հիմնուին Գարատուրանի (1873), Էքիզօլուքի (1882) եւ Քէօրքիւնէի (1898) մէջ, որոնք կ'ունենան իրենց առանձին շէնքերն ու հոգեւոր հովիւները:

1857ին կը հիմնուի Քեսապի հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութիւնը, որ կը կապուի Անտոնեան Հայրերու Անտիոքի թեմին: Անդին, 1890ին սկսած լատին քարոզչութիւնը, լատին *փաթրէ*ներու ջանքերով կը յաջողի ներգրաւել յատկապէս Վարի Պաղճաղազի բնակիչները: 1904ին Քեսապ գալով՝ ֆրանչիսկեան Թերրա Սանթա Առաքելութեան հայրեր կը ստանձնեն լատին ու կաթողիկէ համայնքներուն միասնական կրթական գործը: Քեսապի շրջանի հայութիւնը կը բաժնուի չորս յարանուանութիւններու:

Յաջորդաբար յառաջացող յարանուանական համայնքներու արդիական շէնքերուն դիմաց, հայ առաքելական եկեղեցին ու մանաւանդ դպրոցը չափազանց խեղճուկ էին եւ անմխիթար, որուն հետեւանքով անոր հօտէն մեծաթիւ ծուխեր ու վիճակներ կը հեռանան իրմէ:

Պորտի միսիոնարներուն աւետարանչական գործունէութեան դաշտերէն ղրկուած ու *Միշընըրի Հերըլտի*[3] մէջ լոյս տեսած տեղեկագիրերը, նաեւ *փաթրէ*ներու յղած թղթակցութիւնները՝ յաճախ անդրադառնալով Քեսապի կեանքի զանազան երեսակներուն, անուղղակիօրէն կը նպաստեն Քեսապի եւ շրջակայքի դէպի արտաքին աշխարհ առաջին բացայայտման:

Քեսապի հայ առաքելական եկեղեցին ԺԹ. դարու կէսէն ետք կը սկսի մամուլին ուշադրութեան առարկայ դառնալ գլխաւորաբար իր եկեղեցական կրթական խնդիրներով: Այս մասին տեղեկութիւններ կը բովանդակեն ոմն Զաքարիա վարդապետի *Սիօն*ին[4] յղած թղթակցութիւնները, ինչպէս նաեւ *Մասիս*ի[5], *Արեւելեան Մամուլ*ի[6], *Բիւրակն*ի[7], *Տաճար*ի[8] մէջ լոյս տեսած նիւթեր:

1890ականներուն Քեսապի մէջ տարածուած Հնչակեան Կուսակցութիւնը ազգային զարթօնքի մը սկիզբ տալով, չորս յարանուանութիւններու մասնատուած ժողովուրդը ազգային նպատակներու եւ հայրենասիրական գաղափարներու շուրջ կը ջանայ միաւորել: Քեսապի մէջ, աւելի ուշ՝ 1905ին կազմուած Դաշնակցութիւնը, շրջանին մէջ կը պաշտպանէ այն տեսակէտը, թէ ազգային կրթութիւն ու դաստիարակութիւն ապահովելու համար հարկաւոր է դուրս բերել դպրոցները համայնքային իշխանութենէն: Այս հեռանկարով ալ կը ստեղծուի Ուսումնասիրաց Միութիւնը 1910ին:

Կուսակցութիւններու մուտքով՝ կուսակցական մամուլը եւս կ'անդրադառնայ Քեսապին: 1894-96՝ համիտեան զուլումի տարիներուն, Անտիոքի, Սուետիոյ եւ Քեսապի կացութեան մասին տեղեկութիւններ կը գտնենք *Հնչակ*ին[9] եւ *Դրօշակ*ին[10] մէջ: Աւելի ետք՝ 1909ի Կիլիկիոյ Աղէտին մասին բազմաթիւ յօդուածներ, թղթակցութիւններ[11] լոյս կը տեսնեն հայ թէ օտար մամուլին մէջ[12], թէ՝ գիրքերու[13]: Կուսակցութիւններու մուտքը ազգային գիտակցութիւն եւ ապրում կ'արթնցնէ ժողովուրդին մէջ, ուր մինչեւ այդ յարանուանական շահերու գերակշռութիւն կը տիրէր: Ազգային կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը անհրաժեշտութիւն կը սկսին համարուիլ բոլոր հայոց համար՝ առանց համայնքային խտրութեան[14]:

Ի. դարու սկիզբը Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը[15] կը ստանձնէ ազգային վարժարաններու հսկողութիւնը եւ հետզհետէ կը կարեւորուի ազգային դաստիարակութիւնը: Այս շրջանին մամուլի մէջ կը շարունակեն լոյս տեսնել Անտիոքի շրջանի գիւղերուն կրթական ու հոգեւոր դժուարութիւնները նկարագրող նիւթեր[16]: Բերիոյ թեմը աւելի մօտէն կը հետաքրքրուի Անտիոքի շրջանի հայութեամբ, թեմական վիճակներու կացութիւնը կը մատուցուի մամուլին[17]: Պարբերաբար երեւցող հակիրճ տեղեկագրային թղթակցութիւնները կը պարունակէին նաեւ գողտրիկ պատկերներ եւ նմուշներ Քեսապի ազգագրութենէն, բանահիւսութենէն եւ բարբառէն, ինչ որ հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն բանահաւաքներու, գրագէտներու եւ ուսումնասիրողներու մօտ:

Հայ բարբառագիտութեան հիմնադիր՝ Հրաչեայ Աճառեան, առաջինը սերտած է Անտիոքի բարբառախումբը եւ Քեսապի բարբառը[18]:

Քեսապի Աւետարանական համայնքի ծաւալած կրթական եռուն գործունէութիւնը անգերազանցելի կը մնայ մինչեւ տարագրութիւն: Շրջանաւարտ աղջիկներ Մարաշի մէջ կը շարունակէին իրենց ուսումը, իսկ շրջանաւարտ տղաք կը ղրկուէին Այնթապ, Մ. Նահանգներ, Մեծն Բրիտանիա եւն.՝ բարձրագոյն ուսման: Մինչ տարագրութիւն աւետարանական կրթութիւն ստացած բազմաթիւ բժիշկներ, գիւղատնտեսներ, աստուածաբաններ, ուսուցիչներ տուած է Քեսապ: Ասոնք կարեւոր դեր կ'ունենան Քեսապի բարգաւաճման ու յառաջդիմութեան մէջ, կը նպաստեն տեղի ազգագրութիւնն ու պատմութիւնը հրապարակելու գործին[19]:

ՔԵՍԱՊԻ ՄԱՍԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐ ԵՂԵՌՆԷՆ ԵՏՔ

1915ի Մեծ Եղեռնին Քեսապ ամբողջութեամբ կը հայաթափուի, սակայն տարագրութենէն ճողոպրած բնակչութեան վերադարձով եւ աւելի ուշ թուրքերուն դէմ ինքնապաշտպանութեան մարտերով կրկին կը վերականգնի ու կը պահէ իր գոյութիւնը: Այս շրջանի դէպքերուն մասին ուսումնասիրութիւններ ու յօդուածներ կը հրատարակուին հայ եւ օտար մամուլին մէջ[20]:

Մեծ Եղեռնին, շրջանին մէջ ամէնէն ծանր հարուածը կը կրէ հայ աւետարանական համայնքը: Տարագրութենէն առաջ ան կը գոյացնէր բնակչութեան մէկ երրորդը եւ իր շինութիւններով կը գրաւէր Քեսապի ամէնէն գեղեցիկ դիրքը: Տարագրութենէն ետք Քեսապ այցելող հոգեւոր հովիւները, յաւերժացնելու համար համայնքին երբեմնի փառքը, սկսան նիւթեր հաւաքել ու զբաղիլ պատմագրութեամբ: Այս նիւթերը լոյս տեսան մամուլի կամ առանձին հատորներու մէջ[21]: Թէեւ այս աշխատութիւնները աւելի շատ համայնքներու պատմութիւնները կը ներկայացնեն, միաժամանակ՝ հակիրճ տեղեկութիւններ ալ կու տան Քեսապի պատմութեան, տնտեսութեան, ազգագրութեան եւ բարբառին մասին:

1920ականներէն ետք Քեսապ վերածուած էր սփիւռքահայ տոհմիկ հայօճախի մը եւ կապուած սփիւռքեան իրականութեան՝ թեմական, եկեղեցական, կուսակցական, միութենական բազմաթիւ կապերով: 1939ին Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցումէն եւ 1946-48ի հայրենադարձութենէն ետք Քեսապ վերածուեցաւ զբօսաշրջութեան եւ ամառանոցային սիրելի վայրի մը հալէպահայութեան եւ պէյրութահայութեան համար: Ան, իբրեւ Պատմական Հայաստանէն աւանդ եւ Թուրքիոյ գերիշխանութենէն դուրս գոյատեւող միակ հայկական շրջան, սփիւռքահայ շատ մը մտաւորականներու համար ուխտավայրի հանգամանքը զգեցաւ[22]:

Այս շրջանին արտասահմանի մէջ կը գոյանայ քեսապցի մտաւորականներու նկատառելի թիւ մը: Կը սկսին գործել Ուսումնասիրաց մասնաճիւղեր՝ Պէյրութի եւ Մ. Նահանգներու մէջ: Արտասահմանեան մամուլին մէջ կ'երեւին քեսապցի անուններ, որոնցմէ Տոքթ. Ալպերթ Աբէլեան Պոսթոնի *Հայրենիք* շաբաթաթերթին եւ Նիւ Եորքի *Նոր Աշխարհ*ին մէջ կը ստորագրէ գրական գեղարուեստական յօդուածներ: Փորձեր կը կատարուին Քեսապի մօտիկ ու հեռաւոր անցեալը պատմագրելու, բանահիւսութիւնն ու ազգագրութիւնը գրառելու: Այս փորձերը սիրողական ու ոչ-ամբողջականի հարթակին կը մնան:

Քեսապի 1909-47ի իրադարձութիւններուն մասին կը խօսի Ալպէր Թեմիրեան իր *Քեսապ*[23] հատորին մէջ, ուր կը ներկայացնէ Քեսապի եւ իր գիւղերուն եղբայրասպան կռիւները, կուսակցական սուր հակամարտութիւնները, որոնց հետեւանքով կը պղտորի խաղաղ կեանքը եւ ծայր կ'առնէ արտագաղթը: Այդ շրջանին Քեսապի Ուսումնասիրաց

Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղը կը հրատարակէ *Ալպոմ Քեսապի Եւ Շրջակայից*[24] նկարագիրքը, որ կը բովանդակէ ազգագրական երեւոյթներ պատկերող (հողամշակութեան աշխատանք, թոնիր, պարէն պատրաստելու ձեւեր եւն.) համառօտ տեղեկութիւններ ու ազգագրական ակնարկներ: Նոյն շրջանին Քեսապի բարբառը կը մտնէ գիտական շրջանառութեան մէջ: Հայրենի բարբառագէտ Արարատ Ղարիպեան «կը» ճիւղին մէջ կ'առանձնացնէ «հա» ճիւղը, ուր կը տեղադրէ Քեսապի բարբառը[25]:

Քեսապի 1919-22ի ինքնապաշտպանութեան իր ականատեսի վկայութեան հրատարակման կողքին, շուրջ հարիւրամեակ մը ետք, Քեսապի երրորդ տեղահանութեան՝ 21 Մարտ 2015ին վերաբերող բազմաթիւ տեղեկագրական յօդուածներ կը հրապարակուին հայ եւ օտար մամուլին մէջ: Այս առումով Քեսապի հայաթափման եւ անոր նախորդող իրավիճակի ականատես հեղինակի վկայութիւն է Յակոբ Չօլաքեանի *Քեսապի Երեք Օրերը* գիրքը (2014, Երեւան):

ՔԵՍԱՊԸ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՅ

Քեսապը համապարփակ երկասիրող առաջին բանասէրը կ'ըլլայ Չօլաքեան իր՝ *Քեսապ* ստուարածաւալ երեք հատորներով[26], որոնք կ'ընդգրկեն մինչ այդ Քեսապի մասին եղած հանրութեան ծանօթ բոլոր նիւթերը:

Չօլաքեան իր *Քեսապի Բարբառը*[27] հատորով Քեսապի բարբառը ամբողջապէս եւ ամենայն մանրամասնութեամբ կ'ուսումնասիրէ ու կորուստէ կը փրկէ զայն:

Չօլաքեան Անտիոքի եւ շրջակայքի հայ գաղթականութեան համառօտ պատմութիւնը, Քեսապի պատմական անցեալը, գաղթավայրի կազմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, քաղաքական դէպքերը, համայնքային դրութիւնը, կրթական կեանքը, տնտեսութիւնը իր զանազան երեսներով, գիւղերը իրենց աշխարհագրական տեղեկանքներով ու բնակչութեան պատկերներով համապարփակ ու համակողմանի գիտական մօտեցումով կը հրատարակէ իր *Քեսապ* ուսումնասիրութեան Ա. Հատորին մէջ: Ուսումնասիրութեան երկրորդ հատորը կ'ընդգրկէ Քեսապի ազգագրութիւնն ու բանահիւսութիւնը[28]:

Չօլաքեանի *Քեսապ* շարքին երրորդ հատորը կ'ընդգրկէ անտիպ մնացած յուշագրութիւններ-ուսումնասիրութիւններ: Հատորը կը պարունակէ նաեւ մեծ քանակութեամբ արխիւային նիւթեր:

Վերոյիշեալ աշխատութիւններու կողքին Քեսապ գաւառակի պատմութիւնը, ազգագրութիւնն ու բանահիւսութիւնը շատ մը բանահաւաքներու եւ պատմաբաններու հետաքրքրութեան առարկայ դարձած են, որոնք յաջորդաբար հրատարակած են

ուսումնասիրութիւններ ու գիտական յօդուածներ: Գաղթավայրին կազմութեան մասին անդրադարձած են շատեր[29]:

Քեսապի հեքիաթներէն տպուած առաջին նմուշը գրի առած է Տիգրան Մանճիկեան[30]: Բանահիւսութեան վերաբերող նիւթեր հրատարակած է Չօլաքեան[31]: Անոր *Քեսապի ժողովրդական երգարուեստը*[32] ժողովրդական երգերու (երաժշտական նոթագրութեամբ) ընդարձակ հաւաքածոյ մըն է: Միւս կողմէն, Քեսապի կարգ մը երգեր ու պարեղանակներ մշակման կ'ենթարկուին ու կը ներկայացուին հանրութեան[33]: Այսօր եւս Քեսապի պարեղանակներէն ու պարերգերէն ոմանք տակաւին մեծ հաճոյքով կը կատարուին խնճոյքներու եւ հարսանեկան խրախճանքներու ընթացքին:

Քեսապի ժողովրդական ստեղծագործութիւններու բանահաւաքման ուշագրաւ աշխատանք տարած է նաեւ Միհրան Մինասեան, որ հրատարակած է 43 խաղիկ, 11 խաղերգ[34]: Հետաքրքական են Մելքոն Էպլաղաթեանի[35] շարք մը ուսումնասիրութիւնները Քեսապի մասին: Մեծ Եղեռնի մասին քեսապցիի վկայութիւններ հաւաքած է Վերժինէ Սվազլեան[36]:

Գրական լեզուի զարգացումով Քեսապի բարբառի գործածութիւնը տակաւ նահանջեց: Այսօր տակաւին գործածութենէ չէ դադրած բարբառը, բայց անով երգեր ու բանաստեղծութիւններ գրեթէ չեն յօրինուիր[37]:

ՔԵՍԱՊԸ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Քեսապը Ի. դարու երկրորդ կէսէն ետք գեղարուեստական գրականութեան մէջ կը սկսի իր ինքնուրոյն տեղն ու դերը ունենալ մանաւանդ երբ ազգագրութիւնը, պատմութիւնն ու բարբառը հետաքրքրութեան առարկայ կը դառնան:

Սկիզբէն եւեթ Քեսապի հանդէպ գրողներու հետաքրքրութիւնը քանի մը դրդապատճառներ ունեցած է:

1. Քեսապը արեւմտահայ մեծ աշխարհին միակ մնացորդացն է, ուր կը յամենան գաւառական կենցաղը, աւանդութիւնները, բարբառը, աշխատանքի տեսակները, սովորութիւնները, բարքերը եւն.: Գրողներ այդ պատառ մը հայրենի հողը ու անոր հոգեւոր արժէքները մասունք ընդունելով, կը սկսի ուշադրութիւն դարձնել եւ գեղարուեստականօրն վերարտադրել:
2. Քեսապը Սփիւռքի հայ իրականութեան եւ յատկապէս Մերձաւոր Արեւելքի հայահոծ շրջանակի այն հատուկենտ գիւղական շրջաններէն էր, որուն հետ՝ իբրեւ ներշնչարան, աղերս ունէին եւ կը շարունակեն ունենալ շրջակայ բոլոր հայօճախները, հայկական միութիւնները, մտաւորականութիւնը:
3. Քեսապը իր ամբողջ պարունակութեամբ ներշնչումի աղբիւր դարձաւ քեսապցի գրիչներուն համար: Անոնք աշխատեցան անմահացնել

զայն՝ գրականութեան բերելով զայն, հայրենի եզերքին հանդէպ որոշ նախանձախնդրութեամբ մը:

4. Քեսապը սփիւռքի տարածքին այն բացառիկ շրջաններէն է, ուր ծնողները ծննդավայրի հանդէպ անդիմադրելի սէր ու հզօր կարօտ ունին: Այս զգացումները բնական արդիւնքն են հայրենի հողի ուժին եւ քաշողականութեան: Հետեւաբար սէրն ու կարօտը մղեցին ի սփիւռս տարածուած քեսապցի գրողները, որ իրենց գիւղը գեղարուեստական գրականութեան նիւթ դարձնեն:

Փոքր չէ թիւը այն գրողներուն, որոնք առանձին հատորով, հրատարակութիւններով կամ պարբերական մամուլին մէջ ցրուած յօդուածներով ու գրութիւններով Քեսապը գեղարուեստական գրականութեան նիւթ դարձուցած են: Գրողներու այս փաղանգին կը պատկանին.-

- Օտար ափեր կայք հաստատած քեսապցի գրողներ, որոնք թուղթին յանձնած են իրենց ծննդավայրը իր կենցաղային աւանդութիւններով, իբրեւ կենդանի ու ապրող վկայութիւններ եւ ոչ թէ մեռած աշխարհ մը վերակենդանացնելու փորձ:
- Քեսապը օտար միջավայրերու ներկայացնող քեսապցի գրողներ:
- Քեսապ ապրող ու ստեղծագործող քեսապցի գրողներ, որոնք հանդէս կու գան ներկայացնելով գիւղի անցեալէն մտածելակերպ, կենցաղ եւ աւանդութիւններ խտացնող պատառիկներ:
- Քեսապ այցելած գրողներ եւ բանաստեղծներ, ինչպէս՝ Երուանդ Օտեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Արմէն Անուշ, Յակոբ Միքայէլեան, Թորոս Թորանեան, Սմբատ Փանոսեան, Մարուշ Երամեան, Լալա Մինասեան եւն., որոնք հմայուած անոր հրաշալի բնութեամբ ու ներշնչուած անկէ՝ արձանագրած են զանազան բնոյթի գրութիւններ:
- Քեսապի մասին ոչ-հայ հեղինակներու շարքին մէջ եզակի տեղ կը գրաւէ Հաննա Մինան:

Ստորեւ աւելի մանրամասն կը ներկայացնենք Քեսապի մասին ստեղծուած գրականութիւնը:

1. ԱՐՁԱԿ ԵՐԿԵՐ

ա. Վիպակ

Արա Աբէլեան, *Հինադուլ 27*[88]

Յուշագրական բնոյթի այս վիպակին միջավայրը հայաբնակ Քեսապն է, իսկ հերոսները՝ երիտասարդ ուսանողներ, որոնց կարգին՝ Քեսապէն գործի կամ ուսման նպատակով մեկնած գիւղի զաւակներ: Ասոնք բոլորը Լիբանանի պատերազմի արհաւիրքէն փախչելով ապաստան գտած են Քեսապ: Հեղինակը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տակնուվրայութիւններուն կը հակադրէ գիւղական աշխարհի խաղաղութիւնը. «*Դեռ կեանքը խաղաղ էր Միջերկրականի ափին գտնուող*

այդ բարձունքին վրայ: Մարդիկ կրնային լիաթոք խնդալ ու փաղաքշական հայհոյանքներ ուղղել իրարու: Եւ ամէն բանէ առաջ անոնք գիտէին, թէ բռնութիւնը ոչ մէկ կերպով կը վարձատրէ»[39]:

Հեղինակը մէկ կողմէն կը պատկերէ գիւղական բնական կեանքը, գիւղացիներու ժիր բերքահաւաքը, միւս կողմէն կը նկարագրէ այդ երիտասարդներու առօրեան, պատերազմի մղձաւանջին ճնշումը անոնց վրայ, ցաւերը մոռնալու անոնց փորձը, երազներու խորտակումը, սէրն ու կարօտը:

Ուշագրաւ է հեղինակի հօր հողին կապուածութիւնը նկարագրող հատուածը. «*Եւ հողը ձայն ունէր ոտքերուս տակ: Հայրս մշակած էր զայն: Անոր ձեռքերը կոշտացեր էին, եւ հողը փափուկցեր էր: Անոր քրտինքը խառնուեր էր հողին ու ծառերը աւելի լայն տարածեր էին իրենց ճիւղերը*»[40]:

Քեսապ ապաստանած երիտասարդները միաոժամանակ ետք կը վերադառնան իրենց քարուքանդ երկիրը եւ անկէ ալ կը ցրուին աշխարհով մէկ: Գիւղի տղաքն ալ մէկիկ-մէկիկ կը ձգեն հայրենի գիւղը, իւրաքանչիւրը գործի կամ ուսման համար իր տեղը գտնելու: Կը մեկնի նաեւ հեղինակը իր հետ տանելով հայրենի եզերքին բուռն կարօտը, որ ընդմիշտ սեղմուած կը մնայ իր կուրծքին տակ. «*Երբ ամռան թռչուններուն վերջին երամը կը գաղթէր, կապարագոյն երկնքին վրայ հրաժեշտի եռանկիւններ գծելով՝ ես ձգեցի գիւղը*»:

Հեղինակը հանդարտ պատումով ու պարզ ոճով, առանց բայերու ծանրութեան, ժամանակի մը իրադարձութիւնները անցուցած է թուղթին, ուր Քեսապը ներկայացուած է որպէս հանգստակայան՝ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի օրերուն:

բ. Վէպ

ա) Ալպերթ Ս. Աբէլեան, *The Antiochians*[41]

Անգլերէն այս վէպը ունի ինքնակենսագրական բնոյթ: Անոր առանցքը կը կազմեն Անտիոքը, Քեսապն ու Մ. Նահանգները: Հեղինակին նպատակը եղած է նախ օտար աշխարհին ներկայացնել հայն ու յատկապէս քեսապցին իր կենցաղով, բարքերով, սովորութիւններով եւ ապա՝ բացայայտել թուրքին գործադրած անօրէնութիւններն ու վայրագութիւնները 1909ի նախօրեակէն սկսեալ: Այս վէպը կարելի է առջինեկներէն համարել անգլերէն այն երկերուն, որոնք յուշագրութիւններու ընդմէջէն, իբրեւ ինքնակենսագրական վէպ, Մեծ Եղեռնը կը ներկայացնեն անգլիախօս աշխարհին:

բ) Գէորգ Աբէլեան, *Աննա Հարսը*[42]

1915ի Մեծ Եղեռնին, քեսապցիներուն բաժին հանուած տառապանքները արտացոլացնող եզակի երկ մըն է Գէորգ Աբէլեանի *Աննա Հարսը* վէպը: Ան հեղինակին մեծմօր արկածալից պատմութիւնն է:

Քեսապցի կնոջ կերպարը իր համարձակութեամբ, քաջութեամբ եւ մաքուր սիրով կը մարմնաւորէ վէպին գլխաւոր հերոսուհին՝ Աննան, որուն համբաւը տարածուած էր գիւղին սահմաններէն անդին: Ան նշանուած էր իր համագիւղացիին՝ Եզեկիէլին, բայց ո՛չ իր, ո՛չ ալ իր հօր սրտովն էր այս տղան: Աննան որքա՞ն կը փափաքէր ձգել գիւղը ու երթալ ընդարձակ հորիզոնով տեղ մը: Ան կ'որոշէ հեռանալ տունէն եւ կ'առաջարկէ ջորեպան Քերոբին՝ «*Վաղը գիշեր եկու՛ր, կը սպասեմ, քու նշանածդ փախցուցին, դուն ալ եկուր զիս փախցուր*»[43]: Աննան իր ոտքով հարսնութեան կ'երթայ Հաննոյենց տուն: Ագարակ մը շինելու երազը իրականացնելու նպատակով Քերոբ կը ճամփորդէ Ամերիկա՝ աշխատելու: Աննային՝ ամուսինին միանալու ճամփորդութիւնը կը ձախողի. ան իր երկու փոքրիկներուն հետ կը վերադառնայ գիւղ ու Եղեռնին - տնեցիներուն եւ համագիւղացիներուն հետ - կը բռնէ գաղթի արիւնոտ ճամփան, իր հետ տանելով ագարակ ունենալու իր երազը:

Ցնցող են անապատ նետուած Աննայի ու իր տալոջ՝ Գարունի, ափ մը ցորեն հաւաքելու եւ զաւակները կերակրելու, ապա՝ կեանք խորհրդանշող ցորենի հասկերուն մէջ իր միայնակ, հեռու բոլորէն, մահուան տեսարանները: Աննային հետ հողին յանձնուեցաւ իր երազը:

Վէպը մանրամասն կը նկարագրէ քեսապցիներուն գաղթի կարաւանները դէպի Տէյր Աթիէ, անպաշտպան ժողովուրդին թշուառութիւնները, թուրք ոստիկաններու գազանային արարքները: Հեղինակին նկարագրութիւնները խորապէս կը ցնցեն ու կը յուզեն ընթերցողը: Սարսափելի է Ֆրընկլըքի անտառները գիշերած խեղճացած ժողովուրդին տեսարանը. «*Քրտնաթոր ժողովուրդը բերուած էր Ֆրընկլըք: Բոլորն ալ կը սրսփային: Ակռաները իրարու կը զարնուէին: Իսկ չաւուշ էֆենտին կը հրճուէր: Երեկոյեան, տնքոցը ծառերուն գագաթներէն իսկ վեր կը հասնէր: Այդ ծառերը այդքան փառապանք չէին ճաշակած: Մարդիկ մղձաւանջի մատնուած էին*»[44]: Այլ պատկեր մը՝ «*Ճեղքրտուած ոտքերէն արեան երիզներ կը կազմուէին հողին վրայ*»[45]: Բախտի քմահաճոյքին ձգուած անտէր ու անպաշտպան ժողովուրդը բնական է, որ պահ մը սթափէր ու փնտռէր իր առաջնորդները, ինչու չէ՝ իր փրկիչները այդ օրհասական օրերուն. «*Ու՞ր է Անդրանիկը, ո՞ւր են մեր յեղափոխականները, ինչու՞ չեն գար եւ ազատեր մեզ*»[46]: Տէյր Աթիէ հասնող գաղթականներուն համար ամէն բանէ աւելի կար ե՛ւ հայրենի տան անդիմադրելի կարօտը, ե՛ւ սնունդի հարցը: Զարհուրիչ են մուրացկանութեան տոպրակներէն պարպուած զանազան ուտելիքներու բաղադրիչները ջոկելու եւ անոնցմով կերակրուելու պատկերները:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան ընթացքին հայ կինը եղած է միշտ ֆետայիներու եւ ազատամարտիկներու կողքին: Ոգեւորած է զանոնք ու ոգեւորուած անոնցմով: Ասոր օրինակը Հաննոյի կնոջ՝ Օսանի պոռթկումն է, երբ կը լսէ հայկական բանակի[47] մը կազմութեան մասին. «*Ա՜խ*

Աստուած, եթէ քեսապցի մեր փղաքը զէնք շալկած են փաճիկին դէմ, դուն զօրացու՛ր անոնց բազուկները: Թող մէկ հատ իսկ փաճիկ չձգեն ոտքի վրայ: Մեր ճակտին մուրը պէտք է սրբել. միայն փաճիկի արիւնով կը սրբուի այդ մուրը»[48]: Տարիներէ իվեր հայ կնոջ ու հայուն վիճակուած վիրաւորանքն ու տառապանքը չէին կրցած պոռթկացնել Օսանը, մինչ հայուն զէնք շալկելու լուրը անչափ կը խանդավառէ զինք:

Արեւմտահայոց վիճակուած տառապանքն ու նուաստացումը իր խտացումը կը գտնէ Հաննոյի ընտանիքի դժբախտ ճակատագրին մէջ: Ողջ մնացած քեսապցիք բախտաւորութիւնը կ'ունենան չորս երկար տարիներ ետք վերադառնալու իրենց հայրենի տունը: Երբեմնի լքուած ու աւերակ գիւղը կը վերականգնի, ծուխը կրկին կը բարձրանայ տուներէն: Յուզիչ են տունդարձի տեսարանները. «*Մարդիկ, որոնք փարիներով կարօտ քաշած էին իրենց ծառերուն, պտուղներուն, հիմա կը դժուարանային ուտել: Կիներ առաջին օրն իսկ աղբիւր իջած էին, լացած ու խնդացած, հին հարազատ մը գտած էին*»[49]: Հարազատ մը, որուն համար աշխատասէր «*Քեսապցիները լեռներէն ափ առ ափ, թիզ առ թիզ խլած էին հողը: Ժայռերուն միջեւ թաշկինակի ծաւալով հողամասեր յայտնաբերած ու մշակած էին*»[50]:

Վէպին մէջ անդրադարձ կայ քեսապցիներու յատուկ կարգ մը սովորութիւններուն, նիստուկացին, ազգագրական տուեալներուն, խաղողի ռուպի պատրաստութեան. «*Խաղողի հատիկները կը ճզմուէին եւ դուրս կու գային ամբողջ ամառ մը իրենց բջիջներուն մէջ կազմաւորուած շաքարը առատ հիւթի մը մէջ լուծուած: Ջրադրումը կը բարձրանար Կերպոյի գլխէն ալ վեր, մէջէն կը ծորէր տաք ռուպը, եւ տաշտին մէջ պղպջակ առ պղպջակ կը կազմուէր դէզ մը: Մեծ թէ փոքր գիւղացիք դափնիի տերեւներով կը քաղէին փրփուրը ու կը ճաշակէին*»[51]:

Կը հանդիպինք նաեւ գիւղի հարսանիքը նկարագրող պատկերներու. «*Տղաքը սկսան երգել Զարթի՛ր Որդեակը. իւրաքանչիւր համարի վերջաւորութեան երիտասարդներէն մէկը* Աստուօծ Շնֆրի[52] *կը գոչէր, հագցուելիք կտորը դարձնելով հագուողին գլխուն վերեւ: Այս արարողութեան ընթացքին, ոմանց աչքերը կը լեցուէին, մանաւանդ տարեցներուն*»[53]:

գ) Հաննա Մինա, *Կեռաս Բերան*[54]

Հաննա Մինան 21րդ դարու արաբական վէպի մեծագոյն վարպետներէն է: *Կեռաս Բերան*ը հայերու մասին արաբերէն առաջին վէպն է, որ կը խօսի Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի բռնկման եւ Ալեքսանտրէթի Սանճաքի բռնախլման նախօրեակին ընդդէմ բռնակալութեան եւ յանուն ընկերային յառաջդիմութեան ընդյատակեայ պայքարին մասին: Պայքար, որ կը ղեկավարուի հմտութեամբ ու խիզախ վճռակամութեամբ, եւ կը բնութագրուի հաճելի ռոմանթիզմով ու միաժամանակ՝ խիստ իրապաշտութեամբ. «*Բոլոր հայերը*

կազմակերպուած են, բծախնդիր, լուրջ խօսող, գործնական հարցերում եւ աշխատանքային խնդիրներում՝ վճռական: Պայքարի հարցերում այս ամրապինդ հայերը կարծր են»[55]:

Վէպը կը ներկայացնէ Ալեքսանտրէթի Սանճաքի բռնախլման, բնակիչներու բռնագաղթման իրադարձութիւններու իրական մթնոլորտը: Առանցքը Քեսապն է, իսկ հերոսները՝ քեսապցի մարտիկներ, որոնք բծախնդի գաղտնապահութեամբ օժանդակած են Քեսապ ապաստանած սուրիական իրարայաջորդ ապստամբութիւններուն ղեկավարները եւ արաբական ազատագրական շարժման իրենց մասնակցութիւնը բերած, անձնուրացօրէն կանգնելով ազատութեան համար պայքարող իրենց արաբ եղբայրներուն կողքին:

Վէպի հերոս՝ Ճաուատը, Լաթաքիայէն կը գործուղուի Քեսապի շրջան: Ան ծանր պայմաններու մէջ ճկունութեամբ կը տանի իրեն վստահուած առաքելութիւնը: Բարդ իրադրութեան մէջ կը հանդիպի վէպի հերոսուհիին՝ Երանիկին, ու կը սիրեն զիրար. «*Քաղաքական ընդյատակեայ գործունէութիւնն իր պատկառանքն ունի: Այդ պատկառանքներից է ծնւում այս գործունէութեան գաղտնիքը: Երբ նա գումարւում է ամէնամեծ կախարդանքին՝ սիրուն, ապա մեր շուրջ գտնուող փիեզերքը հիւսում է սիրոյ յաւերժական պոեզիան*»[56]: Վէպի աւարտին, Սուրիայէն ֆրանսական զօրքերուն դուրս գալէն եւ այդ առթիւ կատարուած տօնախմբութենէն ետք հերոսը կ'որոշէ վերադառնալ Լաթաքիա, երբ իր սիրեցեալը՝ Երանիկը, կը յայտարարէ իր որոշումը. «*Որոշեցի ընտրել իմ սիրոյս եւ հայրենիքիս միջեւ: Ընտրեցի հայրենիքս՝ Հայաստանը*»:

գ. Նորավէպ եւ Պատմուածքներ

ա) Գէորգ Աբէլեան, *Հէյէ՛, Հէյէ՛, Հէյէ՛... Քեսապ*[57]

Հէյէ՛, Հէյէ՛, Հէյէ՛... Քեսապը երգիծական շունչով ներկայացուած պատկերներու պատմուածաշարք մըն է, որ տեղ-տեղ կը վերածուի ամբողջական երգիծանքի: Աբէլեանի ստեղծած տիպարի եւ խօսքի ծիծաղելիութեան տեսարանները պատմուածքներուն տուած են աշխուժութիւն եւ հետաքրքրութիւն, միաժամանակ բարձրացնելով գեղարուեստական արժէքը երկին: Հեղինակը տարբեր թեմաներ արծարծելով կերտած է լաւագոյն տիպարներ՝ երեւան հանելով քեսապցիներու յատուկ կարգ մը յատկանիշեր, բնաւորութեան գիծեր: Հետաքրքրական է շրջուն լրագիրին նկարագրութիւնը. «*Երկար ու բարակ աշխարակ մը եզրափակուած ֆէսով մը: Դէմքը՝ ոսկրուտ: Քիթը քիթ էր, բայց քիչ մը կռուազան աքլորի կտուցի կը նմանէր*»[58]: Այլ դիմապատկեր մը՝ «*Մազերը քրքրուած, գերեզմանէն նորոգ յարուցեալ չար պարիկի մը կերպարանքը դրոշմուած էր վրան: Թօշնած երեսները այնքան ծալքոտ էին, որ ամերիկեան ամէնալաւ արդուկով իսկ կարելի չէր շտկել*»[59]:

«Ի Հայաստան» պատմուածքին մէջ հետաքրքրական է սուետիացի Կրպոյին նկարագրութիւնը. «*Աստուած ասոր-անոր հասակ բաժնած ատեն՝ մեր Կրպօն թմբուկի մը համար ուլի մորթ մը քերծելով զբաղած էր կ'երեւի, որով հասակ չունէր եւ ճիշտ ատոր համար ալ չէր կրնար Աւտային կռնակը պէտք եղածին պէս շոյել*»[60]: Հաճելի տիպար է Մուխթար Պեպօն, որ իր աչքերուն անցուցած է օղիի զոյգ մը բաժակներուն յատակները, այլապէս այդքան թանձր ակնոց կ'ըլլա՞յ. «*Պէխերը թեթեւ մը կը թրջուէին ճերմակ հեղուկէն, որ նախ աջ ափով, ապա՝ ափին կռնակով կը չորցնէր եւ փառաւոր օ՜ֆ մը կը քաշէր*»[61]: Գիւղի ծերերուն մէջ ուշագրաւ է Վերպիտը. «*Սեւ ու ծփացող շալվարին մէջ մտած անդադար հին շոգեկառքի մը պէս ֆսսալով կը յառաջանար*»[62]:

Հեղինակը վարպետութեամբ մէկ առ մէկ տուած է գիւղացիներուն յատկութիւնները՝ միամտութիւնը, հպարտութիւնը, պարզամտութիւնը: Այս առումով հոյակապ ակնարկ մըն է «Մենք» պատմուածքը, որ կը խտացնէ քեսապցիներու յատուկ բնաւորութեան գիծերը. «*Մենք մեծով-պզտիկով, կնիկով-մարդով կը փառապինք քաղաքագիտութեան ախտէն: Եթէ աշխարհի ղեկը մեզի յանձնուի, սքանչելիօրէն կրնանք կառավարել զայն Մահիչէին սրճարանէն, կամ ակումբէն*»[63]: Քեսապցիներու նկարագրին բնորոշ է ինքնագլուխ աշխատանքը. «*Եթէ մեր դրացին արմատին ճիշդ քովէն կը պատուաստէ ծառը, մենք կը փորձենք բունին վրայ պատուաստուելիք տեղ մը որոնել, իսկ մեր միւս դրացին ծառին գագաթը կը բարձրանայ պատուաստը ձեռքին*»[64]: «*Մենք գաղթականութիւն ըսուած բանէն շատ կ'ախորժինք: Եթէ օր մը լսէք, թէ լուսնի կամ Հրատի ճամփան բռներ ենք բնաւ մի զարմանաք: Մեր արիւնը եռալէ բնաւ չի դադրիր, երբ մէջտեղը գաղթելու հարց կայ*»[65]:

բ) Յովհաննէս Պաճագեան, *Գիւղական Պատկերներ*[66]

Պաճագեան մանկութիւնը անցուցած է Գարատուրան, ապա հաստատուած Պէյրութ, իսկ կեանքի վերջին տարիները՝ Լոնտոն: Օտար ափերու վրայ օրէ օր իր սրտին մէջ թանձրացած է կարօտը հայրենի եզերքին, բակին, կենդանիներուն, ախոռին, բնութեան, հողին, ծաղիկներուն, նոյնիսկ քարայրներուն եւ աղբիւրներուն: Ահա այս կարօտի արդիւնքն է իր պատմուածքներու հաւաքածոն, ուր նկատելի է անդիմադրելի սէրը՝ ծննդավային հանդէպ. «*Ամէն մէկ քարը այս տան սրբութիւն մըն է ինծի համար*»[67]: Հայրենի բնաշխարհին իր պատանեկան եւ երիտասարդական տարիներուն ունեցած զօրաւոր ու ջինջ տպաւորութիւնները տասնամեակներ ետք քնքշութեամբ, հոգեկան ապրումով եւ երբեմն ալ թախծալի հայեացքով վերակենդանացուցած է ան: Իւրաքանչիւր պատմուածքով հեղինակը գովքը կը հիւսէ իր քաղցր ծննդավայրի բնութեան, կենդանական աշխարհին, սովորութիւններուն, կը նկարագրէ գեղջուկ մարդն ու անոր առօրեան:

Ընթերցողը անպայման պիտի փափաքի գէթ անգամ մը այցելել Գարատուրանը ու փնտռել այն լեռներն ու կիրճերը, քարայրներն ու արօտավայրերը, խմել այդ սառնորակ աղբիւրներէն, որոնց մասին յիշատակած է հեղինակը. «*Կանաչազարդ արտերը, ցորենի հասկերը կը փայլփլէին մարգարիտի պէս արեւուն շողերուն դիմաց: Գեղեցիկ է առաւօտը Կասիոսի լանջին: Գոյնզգոյն թիթեռնիկներ, կարմիր-դեղին անթառամը զարդն է բացատին*»[68]:

Օտար ափեր հաստատուած հեղինակին համար իր գիւղի կենդանիներուն ձայնը մտաբերելն անգամ մխիթարիչ է. «*Մեր աքլորի կանչին հետեւեցան գիւղին միւս աքլորները, քիչ ետք գամբռները իրենց հաջոցներով մաս կազմեցին գիւղական կեանքի իւրայատուկ համերգին*»[69]...«*Շատ անուշ կու գայ կաթին ձայնը, հարիւրաւոր այծերու կթելը, ֆաշ-ֆաշ, կարծես նուագահանդէս տեղի կ'ունենայ*»[70]:

Հեղինակը ցոլացուցած է այն միտքը, թէ քեսապցին միշտ ենթակայ ըլլալով արտաքին ճնշումներու եւ քաղաքական վերիվայրումներու, յամառ ու շինարար ժողովուրդ է: Ան իր պատմուածքներով նկարագրած է, թէ ինչպէ՛ս լեռներուն մէջ մարդիկ բնակութիւն հաստատած, ժայռէն ջուր բերած ու ցանած են ցորեն: Ան Լոնտոնի ընդարձակ դաշտերը կը բաղդատէ Գարատուրանի քարքարոտ հողի պատառիկներուն հետ եւ կ'ըսէ. «*Քեսապցին հացը քարէն կը հանէ*»[71]:

Պաճագեանի գիրքը կ'արտացոլացնէ իր գիւղի հին սովորութիւնները, կենցաղային ամէնէն սովորական մանրամասնութիւնները, որոնք աւելի կենդանութիւն եւ հրապոյր տուած են պատմուածքներուն. «*Հնձուորը կը հնձէ, կինը հնձուած հասկերը խուրձի կը վերածէ: Անդին գրասփը՝ բեռցուած խուրձերը կալ կը փոխադրէ: Կ'եռայ ամբողջ դաշտը: Ամէն կողմէ յորդորներ ու քաջալերանք, զուարթ բացագանչութիւններ եւ ծնծղուն երգեր օդը կը թնդացնեն կեանքի ներդաշնակութիւն մը գոյացնելով*»[72]:

Հեղինակը կը նկարագրէ նաեւ Քեսապի տօներուն եւ անոնց հետ կապուած սովորութիւնները. յիշատակելի է «Պալլում»ը. «*Քեսապցիները խումբերով կը բարձրանան Կասիոս Լեռ, ուր կը գտնուի Պալլումի ուխտատեղին: Իւրաքանչիւր գերդաստան, մեծով պզտիկով իրենց բեռը կապած գրասփներուն կը քալեն կարաւան կազմած, ունենալով անպայման մատաղցու կենդանի մը՝ ոչխար, այծ կամ աքլոր*»[73]:

*Գիւղական Պատկերներ*ու վերջին պատմուածքը հեղինակի հրաժեշտի խօսքն է իր գիւղին, ուր կը զգացուի անդիմադրելի կարօտը հայրենի եզերքին:

Ներկայ Քեսապը հեղինակին պատմուածքներուն մէջ գոյութիւն չունի: Պաճագեան աշխատած է իր գիւղին մէջ ապրած քիչիկ մը կեանքը - հեռու գիւղական խժդժութիւններէ - յաւերժացնել թուղթին տալով: Շատեր միայն ազգագրական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն, ճանաչողական արժէք ունին կամ սոսկ վկայութիւն են:

գ) Վեր. Յովհաննէս Սարմազեան *Հողը Կը Ծախուի*[74]

Վեր. Սարմազեանի «գիւղ եւ գիւղացի բուրող» այս բարի գիրքը իր իւրաքանչիւր տողով կա՛մ ընթերցողը գիւղ կը տանի եւ կամ գիւղը իր կենցաղային աւանդութիւններով, լեռներով ու զուլալ աղբիւրներով, արօտավայրերով ու անասուններով, դպրոցով ու տունով կը բերէ ընթերցողին: Սակայն ինչ որ յանձնուած է թուղթին՝ մանկութեան օրերուն ետին ձգուած յուշեր վերակենդանացնելու նպատակով չէ եղած: Արձանագրուած իւրաքանչիւր պատմուածք իրապատում մըն է: Հեղինակը մեծ խանդաղատանքով պատկերած է իր մանկութեան տարիներուն գիւղական շրջապատը, անցեալի քաղցր ու աննման յիշատակները, մանկութեան խաղերը, արկածախնդրութիւնները. «*Մենք՝ չար փղաք, երբեմն մեր բակի թթենիին վրայ կը բարձրանայինք տեսնելու համար, թէ ինչեր կային փերեզակի բարձր էշուն վրայ բեռցուած սնտուկներուն մէջ*»[75]:

Ան «Դրախտակերտ», «Աստուածակերտ» կոչած է իր գիւղը եւ հիասքանչ պատկերներ կերտած՝ լեռնաշխարհը նկարագրող. «*Մեր լեռներուն վրայ առաջին անգամ զգացած եմ հրաշագործ Աստուծոյ գոյութիւնն ու անոր կենդանի ներկայութիւնը: Մեր Սլտրան Լեռը եղած է իմ մանկութեան եւ պատանեկութեան ամէնէն ազդեցիկ ուսումնարանը*»[76]:

Հեղինակը անդրադարձած է նաեւ մարդու եւ կենդանիներու յարաբերութեան. «*Հոգեկան ի՞նչ մեծ վայելք էր, երբ մեր առոյգ եզը իր թաց դունչը կը քսէր մեր ձեռքերուն*»[77]:

Ստեղծագործութիւնը հարուստ է հակադրութիւններով: Հեղինակը իրար կը հակադրէ գիւղն ու քաղաքը, տոհմիկն ու արդիականը. «*Կարելի չէ գիւղ կոչել այնտեղ, ուր թոնիր չկայ... Այնտեղ քարիւղ կը հոտի, ամէն բան շինծու է եւ արուեստական*»[78]: Գիւղի «*փայլուն արեւ*»ին կը հակադրէ «*օտար, ամպոտ ու ցուրտ երկիր*»ը, «*զմրուխտ լեռներ*»ուն՝ «*քաղաքի կեղտոտ փողոցներ*»ը: «*Աղմկոտ ու հեւքոտ քաղաքը երկինք չունի կարծես: Այդ մթնոլորտին մէջ կարելի չէ երազել եւ ոչ իսկ ներշնչուիլ*»[79]: Կը հակադրուին նոյնիսկ իրենց բակի ընկուզենին մեծ քաղաքի ամէնամեծ պանդոկին:

Վեր. Սարմազեան կը վկայէ, որ իր միակ հարստութիւնը եղող բարոյական ու ֆիզիքական տոհմիկ առողջութիւնը իր գիւղէն ժառանգ տարած է իրեն հետ, այլապէս կարելի պիտի չըլլար յաղթահարել մեծ քաղաքներուն տղմոտ ու կեղտոտ փորձառութիւնները[80]:

Թերեւս սփիւռքահայ պատմուածքի լաւագոյն օրինակներէն է «Հողը Կը Ծախուի՞» պատմուածքը, որ կը նկարագրէ հողէն չկշտացող, հողի մարդ եղող, բայց ուշ տարիքին հողէն կտրուած, օտար հողի վրայ Մուսա Ամմիին մոմի մը պէս հալիլն ու յանգիլը:

Մուսա Ամմին հակառակ իր կամքին կ'անցնի Քանատա իր զաւկին քով, բայց չի կրնար համակերպիլ նոր կացութեան: Անոր համար պապենական տունէն ու հողէն բաժնուիլը կենացմահու հարց էր: Տղան,

սակայն, առանց հօր հետ խորհրդակցելու կը ծախէ գիւղի տունն ու հողը եւ երբ այդ մասին կ'իմանայ Մուսա Ամմին կը պոռթկայ՝ «*Հողը կը ծախուի՞, պապենական տունը կը ծախուի՞, ինչու՞, գնե՞ր ենք որ ծախենք*»[81]: Պատմուածքը հայրենի հողին հանդէպ պատասխանատուութեան զգացումը կը դնէ ընթերցողին առջեւ: Ան լաւագոյն երաշխիքն է պապենական հողին յաւիտենական ժառանգութեան:

Վեր. Սարմազեանի տեսածն ու նկարագրածը իր գիւղի մասին կարծես վերջ չունի: Ան կը պատմէ անկրկնելի թարմութեամբ, սիրահարած ու յափշտակուած, միշտ ալ անկեղծ թրթիռով ու անընդհատ հիացմունքով: Անոր պատմուածքներուն ձգած տպաւորութեանը կը նպաստեն իր գեղարուեստական մտածողութիւնը, պատկերներու խտացումը, մէկը միւսէն գեղեցիկ ու ճոխ համեմատութիւնները, որոնք անպայման կը բորբոքեն երեւակայութիւնը, համակելով զինք քաղցր կարօտով:

դ) Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Մը Իր Հանգրուաններով*[82]

Փանոսեան, պարզ ոճով ու ամենայն անկեղծութեամբ ընթերցողին առջեւ կը բանայ իր կեանքի բոլոր հանգրուաններուն հիմնական իրադարձութիւնները, որոնք երբեմն նեղ շրջանակէն անցած են համամարդկայինի: Յուշագրական բնոյթի այս գործը կը պատկերէ յետեղեռնեան շրջանի քեսապցիին տառապանքը, ծանր առօրեան, որ պատճառ դարձած է շատ երիտասարդներու դէպի քաղաք հոսքին: Ստեղծագործութեան մէջ հայրենի բնաշխարհը ներկայացուած է մարդկային ու բնական հոգեպարար գեղեցկութիւններով եւ ազգագրական հարստութեամբ:

Հեղինակը ոչ միայն մատնանշած է հայ ժողովուրդի մտահոգութիւններն ու դժուարութիւնները, այլեւ այդ երեւոյթները իր դիտանկիւնէն քննարկած ու երբեմն ալ լուծումներ առաջարկած է: Գիրքին մէջ տեղ տրուած է նաեւ Հայաստանի ու Արցախի նորագոյն իրադարձութեանց:

Փանոսեան ունի նաեւ բանաստեղծութիւններ, որոնք ոճի ու խորքի առումով թոյլ են ու պարզունակ:

ե) **Գէորգ Աբէլեան, *Ցկեանս Նահատակութիւն*[83]** եւ ***Աղբարի՛կ, Ափիկ Մը Ջու՛ր...***[84]

Քեսապցի վերապրողներու վկայութիւններ հրատարակած են շատեր, սակայն Աբէլեանի *Ցկեանս Նահատակութիւն* գիրքի եղեռնէն վերապրողներու վկայութիւններն ու ապրումները կը տարբերին միւսներէն, որովհետեւ ենթարկուած են գեղարուեստական մշակման: Ներկայացուած պատումներէն իւրաքանչիւրը բռնագաղթին կորսուած հայու մը ոդիսականն է, մահէն աւելի սարսափեցնող: Ասոնցմէ ոմանք հեղինակի ծննդավայր՝ Քէօրքիւնէի բնակիչներու տառապանքը կը ներկայացնեն:

Սրտաճմլիկ է «Շան Բերանի Հացը» պատմուածքը, ուր հեղինակը առաջին պարբերութեան տողերու շնչառութեամբ մեզի մտածել կու տայ մեծ գաղթին չորս զաւակի հայր մարաշցի Յակոբին ու անոր անօթի զաւակներուն եւ շան բերանի հացին մասին: Ի՞նչ ընէր մարդը. «*Թուրքը երազ ունէր՝ համաթուրանական երազը, իսկ Յակոբը շան բերանի հացը ձեռք բերելու երազը կը հետապնդէր թուրքերու խենէշ երազի պատճառով*»:

Հպանցիկ նայիլ կարելի չէ հեղինակ-հերոսներու տողերուն եւ ոճին: Պատումները զգացական պատմութիւններ չեն միայն. զոյգ գիրքերը - ամբողջովին - Եղեռնի տարիներու ապրում եւ աղբիւրագիտական ժամանակագրութիւն են նաեւ:

զ) **Գէորգ Աբէլեան *Նետենք-Բռնենք***[85] եւ ***Մաքարոնի Թիլէկ-Թիլէկ***[86] հատորները՝ Քեսապ ու Այնճար կը բուրեն: Երկու գիրքերուն մէջ ալ երգիծախառն ոճով կեանքի տարբեր պատկերներ կ'ուրուագծուին եւ կը պատկերուին Քեսապի ու Այնճարի մէջ ապրող հայութեան առօրեան, մտայնութիւնն ու պայմանները՝ ժամանակագրական որոշ կտրուածքով:

դ. Յուշագրութիւն

Ստեղծուած գրականութեան մէջ կարեւոր բաժին ունի յուշագրական գրականութիւնը, որ ամէն բանէ առաջ գրի առնուած է որպէս յուշ՝ առանց գեղարուեստական նպատակներ հետապնդելու: Բաւական առատ են ասոնք, ինչպէս՝ Զօհրապ Այնթէպլեանի *Զայն Մը Քեսապի Լեռներէն*[87] եւ *Ծիծաղ Ու Խոհ* գիրքերը: Առաջինը կ'ընդգրկէ 26 պատմուածքներ, որոնց շրջանակը Կասիոսի լանջերուն տարածուած Քեսապ աւանն է, հերոսները՝ քեսապցիներ: Հեղինակը մեծապէս ազդուած է ու հմայուած իր հօր անձնաւորութեամբ եւ ներշնչուած անկէ: Ասոր համար ալ իր պատմուածքներուն զգալի մասին մէջ կը հանդիպինք հօրը: Երկը կ'արտացոլէ կենցաղային հարցեր, քեսապցիներու առօրեայ մտահոգութիւններ, ապրելակերպ: Իսկ *Ծիծաղ Ու Խոհ*[88] գիրքը կը պարունակէ պատմուածքներ, երգիծական ու իրապատում մանրավէպեր, ոտանաւորներ եւ մտածումներ: Գիրքի առաջին բաժինի պատմուածքներուն միջավայրը Քեսապն է ու քեսապցիք: Ասոնք հին օրերու յուշեր են սոսկ, որոնք պարզ ու թեթեւ ոճով թուղթին յանձնած է հեղինակը:

***

Առանձին պատմուածքներով մամուլի կամ առանձին հրատարակութիւններու մէջ հանդէս կու գան քեսապցի ոչ-փոքրաթիւ գրողներ: Իդէպ, Քեսապի մասին առաջին պատմուածքը՝ «Կասիոսի Ասպետը»[89], լոյս տեսած է *Ջանասէր*ին մէջ Վեր. Բիւզանդ Ռուպեանի ստորագրութեամբ, գրուած՝ խաչակիրներու արշաւանքներէն ներշնչուած:

Վեր. Սարմազեան վերջին տասնամեակին *Ջանասէր*ին մէջ ստորագրած է Քեսապի մասին գրութիւններ: Բանաստեղծական այս

գրութիւններուն մէջ կը զգացուի զօրաւոր կարօտը գիւղին, Սլտրան Լեռան եւ մանկութեան օրերուն:

Առանձին պատմուածքներով հանդէս կու գայ նաեւ Յովսէփ Ղազարեան: Իր պատմուածքները հարազատօրէն, պարզ ու հաճելի ոճով կը ներկայացնեն քեսապցիներու կենցաղային մանրամասնութիւնները, խաղաղ առօրեան:

Յակոբ Արք. Գլնճեանի *Ծիրանի Ծառին*[90] մէջ կը հանդիպինք քանի մը պատմուածքներու, որոնք մանկութեան եւ պատանութեան երջանիկ օրերու վերյուշներ են: Համանուն պատմուածքին մէջ ան կը յիշէ իրենց սէգ ու տոկուն ծիրանի ծառը, որ դիմացած էր ամէն տեսակի հարուածներու: Կը յիշէ նաեւ մայրը եւ երբ կը վերադառնայ գիւղ, կը փնտռէ մայրն ու ծիրանի ծառը. «*Չկար ինծ սպասող հրեշտականման մայրս, գիտէի որ այդպէս էր, բայց ցանկացի մէկ անգամ էլ ապրել անցեալս: Շրջուեցի դէպի աջ՝ իմ ծիրանի ծառի փեղում մի շէնք էր բարձրացուել*»[91]: «*Մայրս ու ծիրանի ծառը ուրիշներին նուիրուելով ու ծառայելով, ուրիշներին երջանկացնելով ոչ թէ սպառուեցին, այլ՝ անմահացան*»[92]:

ե. Բանաստեղծութիւն

Քեսապի նուիրուած քնարաշունչ բանաստեղծութիւններ կ'ընդգրկեն բանաստեղծ Վրէժ Գլնճեան-Թուրեանի երեք հատորները՝ *Սրտի Բեկորներ*[93], *Հայրենի Ղօղանջներ*[94] եւ *Սէր, Ափսոսանք Ու Կարօտ*[95]: Թուրեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ լայն տեղ գտած են ազգայինն ու համամարդկայինը: Շարք մը բանաստեղծութիւններու ներշնչումը կու գայ իր ծննդավայր Քեսապէն: Անոր ոտանաւորները՝ մէկ խոհուն ու մտածկոտ, մէկ՝ տխուր ու թախծալի, երբեմն ալ զուարթ ու ոգեշունչ են:

Հեղինակը քաղցր կսկիծով կը նկարագրէ անցեալի տոհմիկ կեանքի փլուզումն ու անհետացումը, որոնց կը միացնէ նաեւ իր վրդովմունքն ու երբեմն ալ հիացումը: «Մեր Թաղի Թոնիրը»[96] եւ «Ու՞ր Ես Հիմա»[97] բանաստեղծութիւնները լաւագոյն ապացոյցն են ըսուածին:

Ու՞ր ես հիմա, ո՜վ մշակ, մոռցուեցան հունձք, ծղօտ,
Նոյնիսկ ջաղացքն հինաւուրց՝ կիսակործան ու թշուառ.
Քաղցր ու վճիտ անցեալը՝ դարձաւ երազ մը աղօտ...
Ու՞ր ես հիմա, ո՜վ մշակ, մեր անցեալի մեծ կարօտ...:

(Ու՞ր Ես Հիմա)

«Տեառնընդառաջ», «Զատկուան Հաւկթախաղը», «Քեսապի Հին Հարսանիքը» ոտանաւորներով Թուրեան սիրով ու խանդաղատանքով կը պատկերէ իր մանկութեան տարիներու շրջապատը, սովորութիւնները, աւանդութիւնները, տօները եւ անցեալի անմոռաց յիշատակները: Ան ոչ միայն կ'ակնարկէ Քեսապի տոհմիկ անցեալի անհետացման, այլեւ կը ներկայացնէ անոր ստացած նոր դիմագիծը.

Հիմա այլեւս գիւղ չես, այլ՝ նորակերտ մի քաղաք,
Ամառանոց մը շքեղ, կառոյցներու ճոխ մանեակ[98].

Սակայն Թուրեան չի թաքցներ իր մտահոգութիւնը գալիքին նկատմամբ.

Մեր Քեսապին նայելով կը մտածեմ շարունակ
Անոր անցեալն ու ներկան ու ապագան անստոյգ,
Մինչ խռոված կը հիւսեմ այս քերթուածս վանկ առ վանկ[99]

Բայց հեղինակը մեծ յոյս կը դնէ նորահաս սերունդին վրայ.

Դեռ ո՞վ գիտէ նորահաս իր սերունդները վաղը
Ինչե՜ր ունին ծօնելիք հայրենիքին ու ազգին...[100]:

Թուրեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ տեղ գտած են նաեւ շրջանի պատմական դէպքերը: Ան յաւերժացուցած է քեսապցիներու հերոսութիւնները.

Եղաք փրկիչ յիրաւի ձեր նեցուկով անսակարկ,
Գաղթէն Քեսապ ժամանող խլեակներուն բովանդակ[101]:

Անոր գրիչին տակ Քեսապի բնութիւնը կը կենդանանայ իր հարազատ պատկերներով, սակայն էականը սէրն է, որով կը խօսի բնութեան մասին.

Յիրաւի այնքան ճոխ ես քու բնութեամբդ հրաշք,
Որ կերպարդ գծելուն հարկ է հազար ձիրք ու աչք[102]:

Քեսապի նուիրուած գողտրիկ բանաստեղծութիւններ ունին նաեւ Թորոս Թորանեան, Յակոբ Թութիկեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Աւետիս Հաննէեան եւ ուրիշներ:

Տեղին է նշել, որ Քեսապի 3րդ տեղահանութեան մասին հայ եւ օտար մամուլի մէջ բացի տեղեկագրական եւ այլ բնոյթի յօդուածներէ, գողտրիկ եւ տպաւորապաշտ ոտանաւորներ եւ արտայայտութիւններ տեսնուած ու մնացած են համացանցի, դիմատետրի էջերուն վրայ՝ սպասելով մէկտեղման:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Գրական տարբեր սեռերով, գրողներ անդրադարձած են ոչ միայն մարդ-բնօրրան անքակտելի կապին, հայրենի եզերքի կարօտին, անոր կենցաղին ու տոհմիկ կեանքին, այլեւ գեղարուեստական մշակման ենթարկած շատ երեւոյթներ, ինչպէս՝ Մեծ Եղեռնը, ներգաղթը, արտագաղթը, Քեսապի մէջ հայերու եւ արաբներու խաղաղ համակեցութիւնը: Նկատելի է, որ ազգային-կարօտային խնդիրները քննարկուած են աւելի շատ: Նկատառելի է, որ գրեթէ բոլոր նիւթերը կը

մնան նեղ ազգային ու տոհմիկ պարունակին մէջ ու քիչ պարագաներու դուրս կու գան համաշխարհային գրական ովկիանոս:

Քեսապի մասին ստեղծուած գրականութիւնը յուշագրական բնոյթ ունի. գիւղէն դուրս ապրող քեսապցիներուն համար կարօտի գրականութիւն է ան, իսկ Քեսապի մէջ ապրող գրողները աւելի շատ գրականութեան բերած են ապրող, բայց մահամերձ իրականութիւն մը: Այդ գրականութիւնը կոչ է գիւղը ապրողներուն՝ պահելու այն թանկագին իրականութիւնը, որ նոյնինքն Քեսապն է:

Եռակի տեղահանուած, եռակի այրած ու թալանուած Քեսապը տակաւին ապրող աշխարհ մըն է՝ իր անցեալին հետ սերտ կապերով, ժամանակին եւ ժամանակակից աշխարհին հետ բազմաթիւ օղակներով շաղկապուած իրականութիւն մը՝ հայօրէն գոյատեւելու ճիգով ու առօրեայ հոգերով տրոփող իրական աշխարհ մը: Քեսապը կը շարունակէ շնչել հայօրէն այնքա՛ն ատեն որքան՝ հոն կենդանի կը մնայ տոհմիկ մշակոյթ մը, եւ որպէս այդպիսին՝ կը շարունակէ բանաստեղծներուն, պատմագէտներուն եւ բանահաւաքներուն ուշադրութեան առարկան դառնալ իր անցեալով, ներկայով ու նաեւ ապագայով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] 1864ին Ազգային Սահմանադրութենէն ետք վերականգնած Անտիոքի Առաջնորդական Թեմը կ'ընդգրկէր Սուետիոյ, Անտիոքի, Եագուպիէի, Քնէի եւ Քեսապի համայնքները: Սսոյ Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան պատկանող բոլոր վիճակներուն եւ թեմերուն կալուածները կ'իյնային Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան մէջ: Սսոյ Կաթողիկոսութիւնը եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը լռելեայն կը հակադրուէին Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ ժողովուրդի կարիքներուն համար որեւէ միջոցառում կատարելէ կը խուսափէին: Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը Անտիոքի շրջաններուն մէջ ունէր կալուածներ, որոնց վրայ նշանակուած հոգեւոր տեսուչը ստանձնած էր նաեւ պատրիարքարանին իրաւասութեան մէջ մտնող Լաթաքիոյ թեմի հովութիւնը եւ կը նստէր Հոգետան մէջ:

[2] Արտաքին առաքելութիւններու համար յանձնակատարներու խորհուրդ (American Board of Commissions for Foreign Missions) ծանօթ՝ «Ամերիկեան Պորտ» անունով, որ ծնունդ առած է 1810ին:

[3] Ամերիկեան Պորտի հրատարակած ամսաթերթ *The Missionary Herald*, հիմնուած հաւանաբար 1805ին:

[4] Զաքարիա Վրդ. Զմիւռնիացի, «Թղթակցութիւն Լաթաքիո»յ, *Սիօն*, Երուսաղէմ, Ա. տարի, թիւ 9, 1899:

[5] Կիրակոս Ղազանճեան, «Նամակներ Մէրսինէ, Իսկէնտէրուն, Պէյլան, Անտիոք», *Մասիս*, Կ. Պոլիս, 12 Յունուար 1880:

[6] Անստորագիր, «Կիլիկիոյ Վիճակը», *Արեւելեան Մամուլ*, Զմիւռնիա, 1880, Սեպտեմբեր:

[7] [Անստորագիր], «Ազգային», *Բիւրակն*, Կ.Պոլիս, 16 Յունիս 1899, էջ 399:

[8] [Անստորագիր], «Կիլիկիա՝ Հոգեւորապէս եւ Նիւթապէս», *Տաճար*, Կ. Պոլիս, Գ. տարի, 14 Յունուար 1912:

[9] Տարօնցի, «Տեղեկագիր Կիլիկիայի», *Հնչակ*, Նոյեմբեր, 1895. նաեւ՝ *Դրուագներ Սուեդիոյ Անցեալէն*, մատենաշար «Արարատ»ի, թիւ 45, Պէյրութ, 1957:

[10] «Նամակներ Կիլիկիայէն», *Դրօշակ*, (Ժընեւ), 15 Օգոստոս 1896, էջ 140:

[11] [Անստորագիր], «Քեսապի Դէպք», *Լուսաբեր-Արեւ*, 13 Մայիս 1909: Վկայութիւններ ամերիկացի միսիոնարներու՝ Mattie R. Wylie and Zada Patton, "The Sack of Kesab", *Olive Trees* (Known as "Herald of Mission News" from 1887 to 1897, published by the reformed Presbyterian Church of North America, New York and Philadelphia), 1909, էջ 151-152. նաեւ՝ [Անստորագիր], «Սրտաճմլիկ Լուրեր Անտիոքէն», *Տաճար*, Կ.Պոլոս, Բ. Տարի, 31 Յունուար 1911:

[12] Georges Brézol, *Les Turcs ont Passé Là: La Verité sur les Massacres d'Adana de 1909*, Paris, 1911:

[13] Յակոբ Յ. Թերզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ.Պոլիս, Տպ. Յ. Ասատուրեան, 1912:

[14] Քեսապի եւ շրջակայքի հայ աւետարանական համայնքի հոգեւոր եւ կրթական գործիչները (որոնք սկզբնապէս եղած են Կիլիկիոյ թրքախօս շրջաններէն՝ Այնթապէն, Քիլիսէն, Մարաշէն եւն.), մինչեւ 1890ականները դպրոցներուն մէջ դասաւանդած են անգլերէն, հայատառ եւ օտարատառ թրքերէն: Հայ ազգային զարթօնքի եւ գաղափարական-կուսակցական մթնոլորտին մէջ անոնք, 1893էն ետք, հայերէն աշխարհաբարի ուսուցումը պարտադիր կը դարձնեն եւ եկեղեցւոյ լեզուն հայերէնի կը վերածեն:

[15] Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը 1905ին կը ստանձնէ ազգային վարժարաններու հսկողութիւնը: Ընկերութեան տեղեկագիրները որոշ պատկերացում կու տան Քեսապի կրթական եւ տնտեսական կեանքին (*Քեսապի Վարժարանք, Միացեալ Ընկերութիւն Հայոց, Տեղեկագիր 1912*. նաեւ՝ Վահան Քինյ. Կիւլտարեան, «Կիլիկիոյ Աղէտէն Վերջ», *Տաթեւ*, Դ. Տարի, Հալէպ, 1928):

[16] Զարմայր Քահանայ, «Խմբագրական՝ Կիլիկիան Եւ Իր Ստիպողական Պէտքը», *Տաճար*, Կ.Պոլիս, Բ. Տարի, 14 Մայիս 1911. նաեւ՝ Դիտող (Պէյլանէն), «Կիլիկեան Արձագանգ՝ Արժանաւոր Քահանաներուն Սովը», *Տաճար*, Գ. Տարի, 1912:

[17] *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի*, Կ.Պոլիս, 1904. նաեւ՝ Արտազատ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց», Գ. Հատոր*. նաեւ՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Ռուճի Յովիփի Հայերը*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005:

[18] Աճառեան, զայն տեղադրած է տեղադրած «Կը» ճիւղին մէջ (Աճառեան, *Հայոց Խօսած Լեզուներու եւ Բարբառներու Քարտէս*, Նոր Նախիջեւան, 1911):

[19] Օրինակ՝ 1911ին Մարաշի Աղջկանց Քոլէճին մէջ կատարուած գեղեցկութեան մրցանքին քեսապցի ուսանողուհի մը կը ներկայացնէ քեսապցի կնոջ տարազը 1890էն առաջ: Կեդրոնական Անատոլիայի Քոլէճի ուսանող՝ Ալպերթ Աբէլեան, 1913ին, իբրեւ աւարտաճար կը ներկայացնէ «Քեսապ Եւ Իր Գիւղերը» աշխատասիրութիւնը, որ ժամանակագրականօրէն առաջին փորձն է Քեսապը համապարփակ ներկայացնելու՝ իր ծագումէն մինչեւ Ի. դարու երկրորդ տասնամեակը: Աբէլեանի այս ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսաւ Երուանդ Հ. Քասունիի յառաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով, Պէյրութ, The United Traders & Printers, 2002:

[20] Մովսէս Շահպազեան, *Հայ Կամաւորական Շարժումը Առաջին Աշխարհամարտին (1917-1920)*, Սուրիա, 1965:

[21] Վեր. Տիգրան Անդրէասեան, «Քեսապի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Համառօտ Մէկ Պատմութիւնը», *Նոր Աւետաբեր*, Հալէպ, թիւ 26, 1929. նաեւ՝ Տիգրան Ճ. Խրլոբեան, *Ոսկեմատեան Հայ Աւետարանականութեան, Ա. Հատոր*, Պէյրութ, Տպ. Շնորհօքեան եւ Ա. Տէր Սահակեան, 1950, էջ 347-374. նաեւ՝ Վեր. Կ. Ս. Թիլքեան, *Իննսունհինգամեակ Քեսապի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ*, 1853-1948, Պէյրութ, Տպ. Շնորհօքեան-Ամերիկեան, 1948. նաեւ՝ Վեր. Եղիա Ս. Քասունի, *Լուսաշաւիղ*, Հրատ. Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան, Պէյրութ, Տպ. Շնորհօքեան, 1947. նաեւ՝ Հայր Պետրոս Ադամեան, «Անտիոքի Անտոնեան Թեմը եւ Քեսապի ու Շրջակայքի Հայ Կաթողիկէ Առաքելութիւնը 1851-1946», *Աւետիք*, թիւ 7-8, 1946:

[22] Քեսապ այցելած ու շրջան մը հոն ապրած են հայ ազատագրական պայքարի ու Հայաստանի Հանրապետութեան յայտնի դէմքեր, սփիւռքահայ կուսակցական ու մշակութային գործիչներ, ինչպէս՝ Վարդան Շահպազ, Սօսէ Մայրիկ, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Արշակ Ջամալեան: Ոմանք շփում ունենալով ժողովուրդին հետ, ազգագրական եւ բանահիւսական նիւթեր հաւաքած են, ինչպէս՝ Մովսէս Տէր Գալուստեան, որ ուսուցիչ եղած է Սեւ Աղբիւրի ազգային վարժարանին մէջ, 1914ին: Քեսապի բարբառը ուսումնասիրելու փորձեր ըրած է Նիկոլ Աղբալեան: 1948ին Քեսապ այցելած է Բարսեղ Կանաչեան, որ «Հելէ Հելէ Նինօ Է» պարերգը քառաձայն մշակման ենթարկելով իր իսկ խմբավարութեամբ 24 անձերէ բաղկացած քառաձայն երգչախումբ մը կազմելով ելոյթ տուած է 18 Սեպտեմբեր 1948ին, հայ կաթողիկէ սրահին մէջ (*Արեւելք Օրաթերթ*, 29 Սեպտեմբեր 1948):

[23] Ալպէր Ս. Թեմիրեան, *Քեսապ 1909-1946 Պատկերազարդ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1956:

[24] *Ալպոմ Քեսապի Եւ Շրջակայից*, Հրատ.՝ Քեսապի Ուսումնասիրաց Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղի, Պէյրութ, 1955:

[25] Նոյն նիւթին մասին եւ Էդ. Աղայեանի, Գ. Բ. Ջահուկեանի կատարած սերտողութիւններուն համար տե՛ս՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապի Բարբառը*, Հալէպ՝ 1986, Երեւան՝ 2009:

[26] Լոյս տեսած 1995-2004ին, Բ. տիպ. (իբրեւ մէկհատորեակ)՝ 2015:

[27] Չօլաքեան, *Քեսապի Բարբառը*, 1986:

[28] 2015ին *Քեսապ* շարքի առաջին երկու հատորները վերահրատարակուեցան միացեալ հատորով մը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին առիթով՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախաձեռնութեամբ:

[29] Ա. Գ. Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավարերի Պատմութեան, Ա. Հրր.*, Երեւան, 1964. նաեւ՝ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Ա. Հրր.*, Գահիրէ, Տպ. Սահակ Մեսրոպ, 1941, *Բ. Հատոր*, Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1955. նաեւ՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Ափրանայի Հայոց Պատմութիւն*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1970. նաեւ՝ Վեր. Տիգրան Անդրէասեան, *Սուեդիայի Բարբառը. Քիսթինըգի Լեզուն*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967. նաեւ՝ Տոքթ. Աւ. Ինճեճիքեան, «Քեսապ Եւ Իր Բարբառը» (Չօլաքեան, *Քեսապ Գ. Հատոր*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2004, էջ 25-178):

[30] Տիգրան Մանճիկեան, «Քեսապի Հեքիաթ», *Հասկ Ամսագիր*, թիւ 6-7, 1936, էջ 70:

[31] «Քեսապի Բանահիւսութիւն», *Ահեկան,* 1969, թիւ 4 եւ «Քեսապի Զրոյցներ», 1970 թիւ 1-2:

[32] Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապի Ժողովրդական Երգարուեստը*, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1980:

[33] Համազգային Կրթական եւ Մշակութային Միութիւնը, Ալեք Մնակեանի դաշնաւորումով կարգ մը ժողովրդական պարեղանակներու շարքին ձայնապնակով մը Քեսապի քանի մը պարեղանակ հրապարակած է 1974ին, Պէյրութ: Իբրեւ տոհմիկ երգեր՝ Քեսապի պարերգեր մեկնաբանած են նաեւ Հալէպի «Զուարթնոց» Երգչախումբը Պօղոս Ապաճեանի խմբավարութեամբ, Մարօ Մուրատեանի ղեկավարութեամբ գործող Երեւանի «Ակունք» երգի-պարի ազգագրական համոյթը, Քեսապի «Կանթեղ» մանկապատանեկան եւ «Կիլիկիա» երգչախումբերը: Երգչուհի Նունէ Եսայեանի Քեսապի բարբառով «Աման Իշգէն» եւ «Հելէ, Հելէ» պարերգերու կատարումը մեծ խանդավառութիւն ստեղծած է վերջին տարիներուն:

[34] Միհրան Մինասեան, «Նմուշներ Քեսապի Ժողովրդական Խաղիկներէն», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հատոր Ժ.*, Պէյրութ, 1984. նաեւ՝ նոյնի՝ «Նմուշներ Քեսապի Ժողովրդական Երգերէն», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Պէյրութ, 1983-1984:

[35] Մելքոն Էպլիղաթեան, «Քեսապի Մակդիրները», *Բագին*, թիւ 1-2, 1993:

[36] Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանութիւն. Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ*, Երեւան, ՀՀ Գիտութիւն Հրատ., 2000:

[37] Քեսապի մէջ բարբառով յօրինող ու շար հիւսող եզակի դէմք Ժիրայր Թրթռեանի երգերը ձայնագրուեցան 1999ին առանձին ձայնասկաւառակով:

[38] Արա Աբէլեան, *Ձինադուլ 27*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 1979, 109 էջ:

[39] Աբէլեան, *Ձինադուլ*, էջ 108:

[40] Նոյն, էջ 85:

[41] Ալպերթ Ս. Աբէլեան, *The Antiochians*, Նիւ Եորք, Vantage Press, 1960, 312 էջ:

[42] Գէորգ Աբէլեան, *Աննա Հարսը*, Պէյրութ, Zein ElDin Press, 1994, 293 էջ: Վէպին անգլերէն թարգմանութիւնը (թարգմ.՝ Անի Չելէպեան) լոյս տեսած է Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 2014ին:

[43] Նոյն, էջ 19:

[44] Աբէլեան, *Աննա*, էջ 177:

[45] Նոյն, էջ 210:

[46] Նոյն, էջ 186:

[47] 1916 Հոկտեմբեր 27ին Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ ստորագրուած համաձայնագրով կազմուած էր հայերէ եւ արաբներէ բաղկացած Արեւելեան Բանակ մը, որ ֆրանսական դրօշին եւ հրամանատարութեան տակ պիտի կռուէր օսմանեան զօրքերուն դէմ: Հայերու թիւը գերազանցապէս աւելի ըլլալուն համար բանակը անպաշտօն կոչուեցաւ 'հայկական լեգէոն': Անոր մաս կազմած էին նաեւ Մ. Նահանգներ գաղթած քեսապցի երիտասարդներ:

[48] Աբէլեան, *Աննա*, էջ 253:
[49] Նոյն, էջ 287-288:
[50] Նոյն, էջ 170:
[51] Նոյն, էջ 292:
[52] Քեսապի բարբառէն, որ կը նշանակէ՝ Աստուած շնորհաւորէ:
[53] Նոյն, էջ 39:
[54] Հաննա Մինա, *Կեռաս Բերան*, թարգմ.՝ Գէորգ Եազըճեան, Երեւան, Մուղնի Հրատ., 2004, 224 էջ:
[55] Նոյն էջ 152:
[56] Նոյն, էջ 115:
[57] Գէորգ Աբէլեան, *Հէյէ՛, Հէյէ՛, Հէյէ՛... Քեսապ*, Պէյրութ, Տպարան Սեւան, 1968, 153 էջ:
[58] Նոյն, էջ 23:
[59] Նոյն, էջ 43:
[60] Նոյն, էջ 36:
[61] Նոն, էջ 70:
[62] Նոյն, էջ 125:
[63] Աբէլեան, *Հէյէ՛*, էջ 11:
[64] Նոյն, էջ 11:
[65] Նոյն, էջ 17:
[66] Յովհաննէս Պաճագեան, *Գիւղական Պատկերներ*, Պէյրութ, 2002, 271 էջ:
[67] Նոյն, էջ 267:
[68] Նոյն, էջ 80:
[69] Նոյն, էջ 165:
[70] Նոյն, էջ 81:
[71] Նոյն, էջ 123:
[72] Նոյն, էջ 124:
[73] Նոյն, էջ 41:
[74] Վեր. Յովհաննէս Սարմազեան, *Հողը Կը Ծախուի՞*, խմբ. Երուանդ Հ. Քասունի, Պէյրութ, The United Printers & Traders, 2006, 143 էջ:
[75] Նոյն, էջ 38:
[76] Նոյն, էջ 79:
[77] Նոյն, էջ 33
[78] Նոյն, էջ 23:
[79] Նոյն, էջ 138
[80] Նոյն, էջ 27
[81] Նոյն, էջ 94
[82] Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Մը Իր Հանգրուաններով*, Քանատա, Հայ Գիր, 2009:
[83] Գէորգ Աբէլեան, *Ցկեանս Նահատակութիւն*, Այնճար-Լիբանան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2005, 453 էջ:
[84] Գէորգ Աբէլեան, *Ցկեանս Նահատակութիւն*, 2. *Աղբարի՛կ, Ափիկ Մը Ջո՛ւր...*, Այնճար-Լիբանան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2010, 459 էջ:
[85] Գէորգ Աբէլեան, *Նետենք-Բռնենք*, Այնճար-Լիբանան, Տպ. Համազգային, 2009:

[86] Գէորգ Աբէլեան, *Մաքարոնի Թիլէկ-Թիլէկ*, Այնճար-Լիբանան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2011:
[87] Զոհրապ Այնթէպլեան, *Ձայն Մը Քեսապի Լեռներէն*», արաբ. թրգմ.՝ Նիզար Խալիլի, Դամասկոս, 1993, 176 էջ:
[88] Զոհրապ Այնթէպլեան, *Ծիծաղ Ու Խոհ*, Հալէպ, 1996, 223 էջ:
[89] Վեր. Բ. Ռուպեան, «Կասիոսի Ասպետը», *Ջանասէր*, 1941. արտատպուած նաեւ Վեր. Թիլքեանի *Հինսունհինգամեակ Քեսապի* աշխատութեան մէջ:
[90] Յակոբ Արք. Գլնճեան, *Ծիրանի Ծառ*, Մոնթէվիտէօ-Ուրուկուէյ, 2005, 307 էջ:
[91] Նոյն, էջ 15:
[92] Նոյն, էջ 16:
[93] Վրէժ Գլնճեան Թուրեան, *Սրտի Բեկորներ*, Քեսապ-Հալէպ, 1995, 95 էջ:
[94] Վրէժ Գլնճեան Թուրեան, *Հայրենի Ղօղանջներ*, Քեսապ-Հալէպ, 1997, 111 էջ:
[95] Վրէժ Գլնճեան Թուրեան, *Սէր Ափսոսանք Ու Կարօտ*, Հալէպ, 2003, 115, էջ:
[96] Թուրեան, *Սրտի,* էջ 79:
[97] Թուրեան, *Հայրենի*, էջ 11:
[98] Նոյն, էջ 9:
[99] Նոյն, էջ 42:
[100] Նոյն, էջ 64:
[101] Նոյն, էջ 22:
[102] Նոյն, էջ 20:

Kesab in Armenian Literature

(Summary)

Sylvi Apelian
apelsyl@hotmail.com

Kesab is an ancient Armenian settlement and a community that has gradually attracted ethnographic interest, particularly during the second half of the 20th Century. During the last six decades Kesab's dialect, ethnography and folklore have been extensively studied. Kesab and its Armenian community have become the subject of several literary works, too, both poetry and prose.

The paper focuses on the presence of Kesab and the Kesab Armenian community in literature. As of the 1940s Kesab is included in informative almanacs and handbooks. Several ethnographic books dedicated to the area were published. Dikran Mandjigian, Mihran Minasian and Hagop Cholakian indulged in the collection of Kesab Armenian folklore and published it. Cholakian published several volumes of his scientific research on Kesab ethnography as well as its dialect, fairy tales, sayings, proverbs, songs, etc. Another significant work is that of Albert Apelian, which was published posthumously.

The paper studies the literature which is dedicated to Kesab, grouping the authors as native-born and other. It analyses the content of these writings and the reasons for the authors' interest. The paper groups these writings in different categories of poetry and prose.

ALEPPO COLLEGE

John Khanjian
jkhanjian@gmail.com

Aleppo College was the direct descendent of the Central Turkey College of Aintab, Turkey which was established in 1876 by the American Board of Commissioners. The circumstance that led to its relocation in Aleppo was the Armenian Genocide which was perpetrated by the Ottoman Empire at the beginning of the Twentieth Century. The Central College closed its doors in Aintab and reopened them in Aleppo, Syria in 1924 under the name of the Boys High School. A similar school, called the North Syrian School for Boys, was established in Aleppo in 1927 by the Presbyterian Mission. In 1937, the two schools merged and took the name of Aleppo College. In 1949, the College moved from the centre of Aleppo to a large campus on the western edge of the city. The Mission of the College, as adopted by the Board of Managers in 1928 and 1929, states that "The mission is the thorough education of young men for spiritual leadership and for service to society, continuing the work of Central Turkey College founded at Aintab, Turkey in 1876. A secondary but important purpose shall be the encouragement of true science and civilization generally."

The Armenian connection was preserved not only by the American administration which came from Turkey but also by such teachers as Mihran Baligian and Nishan Saatjian, who helped nurse the small school which was struggling in its rented quarters in the Baghdad Train Station district. These teachers were graduates of Central Turkey College, survived the genocide, and served Aleppo College for almost fifty years; they often reminded us of the genocide and the need to excel in our studies. I had the privilege of learning from both of them: Mr Saatjian taught Armenian language and literature to all Armenian students. Mr. Baligian taught geography and health science. Since I was both a student and then a faculty member at Aleppo College, I will divide my memoire into two parts: student days and faculty days.

I. STUDENT DAYS 1954-57

Most of my Armenian classmates were first generation descendants of genocide survivors, were raised under modest conditions and tended to be reserved and defensive. The Aleppo College environment offered these students the opportunity to be free, express themselves and grow not only

intellectually and morally but also emotionally and socially. Inside the classroom, the teachers were demanding but also supportive. There was a healthy mix of American, Arab, and Armenian teachers both young and old. All the classes were taught in English except the Armenian, Arabic, and French language classes. There was a science lab for chemistry and another for physics, both of which were well equipped.

To grow socially students had the opportunity to study, work, and play with students from various economic, religious and ethnic backgrounds. Some of us were able to break out of our own ethnic cocoons, mingle with others and make lasting friendships. There were many clubs which also contributed to the social growth and development of students' talents. For example, the glee club, which was led by Mr. Weaver, was a men's chorus whose repertoire included works by Bach, Hayden, and Brahms, just to mention a few. The glee club gave performances not only in Aleppo but also travelled to Lebanon and gave concerts in Tripoli, Beirut, and Sidon. During the Christmas Season the girls' choir joined the boys' choir and gave memorable performances at Emmanuel Armenian Evangelical Church. The drama club put on major productions such as the Mikado, South Pacific, and Agatha Christie's Mystery plays. I recall participating in an Arabic epic drama from the pre-Islamic period in which boys had to play the roles of females because the Ministry of Education did not allow mixed performances. In addition to these clubs, we had photography, science, chess, and archery for the girls, horse riding, stage craft, and the Student Christian Organization. Students who came from a Christian background attended chapel twice a week in the auditorium, which could seat over 200 people. On Sunday evenings, there was a chapel service on campus for the students, campus families, day students that were brought by the school bus and American families who resided in Aleppo.

The beautiful, large campus included the Girls High School and the Boys High School; the latter offered six years of high school work and the first two years of college, which was attended by both men and women. In addition to the boarding and academic facilities such as large, sunny classrooms and libraries, there were houses for some of the faculty and administration. The campus had its little forest of Aleppo pine trees in which grew wild tulips and anemones during spring time. The forest was home to native hamsters. Aleppo College had a full athletic program which included soccer, basketball, volleyball, baseball, and swimming. Since there was only one athletic director, students had to learn, prepare lesson plans from books in the library and teach other members of the team various rules and techniques of the games.

The academic program was totally in English, but as the Syrian Ministry of Education came to power, it stipulated that the Arabic speaking students had

to sit for the government exams in the ninth and twelfth grades. For a few years Armenian students, who were the largest minority, were exempt from these exams unless they chose to take the Arabic program; later on all had to sit for the Arabic exams. After the ninth grade students began to choose their areas of specialization; some became science majors while others choose the arts major. In my freshman year, girls were allowed to attend our classes; this was a break in the Syrian tradition of segregation.

Girls' basketball team

Theatre Group

The location of the College outside the city necessitated a long commute unless one was staying at the boarding department, which was only for boys. The College had buses which collected students from all districts. Those who could not afford paying for this privilege had to take public transportation which, for those coming from the Armenian districts of Nor Kiugh and Suleimanieh, meant taking two buses. To get to school by 8:00 a.m., students had to leave home at 6:30 a.m. This was a challenging endeavour because at that hour everybody was trying to get to work or to school. Some brave souls cycled up to the campus, which was at the end of a steep climb, and on the way they had to deal with pedestrians, carts driven by donkeys or cars.

Being a student in Aleppo College was not only a privilege but a transformative experience for every student who was open to learning from and interacting with others. Attending school was a pleasure and a place to experiment with new ideas and styles of life; indeed a place of discovering and becoming who you are today. I recall in my freshman year we took Introduction to Psychology from Mr. Miller, and at the beginning of the next semester we students, about eight of us, formed an informal club that met at noon to discuss Freud and Adler with our English teacher, Mr. Evrard. Aleppo College gave the students wings not only to fly but to soar to high levels of professionalism! Many of its alumni became doctors, lawyers, engineers, teachers, ministers, and businessmen.

II. FACULTY DAYS 1963-66

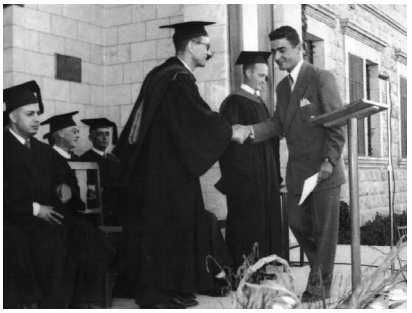
On the first weekend of January 1963, my mother and I moved to an apartment on campus with the expectation that Monday morning I would start

teaching religion courses to the boys' and girls' schools. My load included teaching 28 periods a week to over 500 Christian students. With a heavy sense of responsibility and some apprehension, I went to school but after a short time returned home because classes were cancelled due to political upheavals. Going to school and returning shortly after became a routine for two weeks! On the third Monday I went to school but did not return till noon. When I got home my mother asked, 'Where were you?" She had assumed my work lasted an hour a day!

Teaching eighth to twelfth grade classes which had 25-30 students per class was a challenge that demanded all my knowledge, experience and creativity. In addition, many of the classes did not have textbooks, so we had to develop reading material, in addition to the Bible, by typing on stencils and running copies for the students. I was also in charge of the chapel at the Boys School and the Christian Students Association. The latter started a new tradition of putting on plays during the Easter Season both in Arabic and English for the students and for the parents.

Graduation ceremony

Receiving the High School diploma

In the summer of 1963, I got married to Pauline Alexanian (who worked as an English teacher from 1963 to 1965) and the three of us (including my mother) moved to the Staff House which was a two-storey building occupied by singles or couples with no children; all were missionaries from the USA. There was a warm comradery among us, and we celebrated many happy occasions together. For example to wish one of the faculty a happy birthday, a camel, with a "happy birthday" sign hanging on its neck was brought early in the morning to her bay window. Home economics students were brought into our homes to show them new concepts of home décor. One day a box of old cutlery was brought into the Staff House and we were told to help ourselves. Being newly married, we had our own new set of cutlery but out of curiosity when I looked into the box. I noticed some forks with the word "Seminary" engraved on them. I thought these must belong to one of our seminaries in Turkey; I collected them, not knowing what we would do with them. Years after, when I was at Haigazian University and we were establishing a heritage

display in the Derian Library, the forks were donated to this collection of memorabilia.

Lacking interactive media and audio-visual aids, teaching religion in those days depended on the teacher's ability to make the subject interesting and meaningful. In order to stimulate the tenth grade Church History class, I began to take them to archaeological sites; after all we were living in the "Bible Lands." The closest location with a Christian historical significance was the monastery complex of St Simeon the Stylites, which was about 30 kilometres away from Aleppo. Later on we expanded our visits to the surrounding villages, where we would encounter Byzantine Cathedrals without a roof but a lot of Christian symbolism and Greek writings. On one of these trips, I recall, one of the students discovered something that surprised him and he exclaimed, "So, this was a Christian land!"

With experience came confidence, so it was decided to go further east of Aleppo to the sites of Mari and Dura-Europos in Mesopotamia. The bus left the city before dawn and headed towards Der Zor, beyond which extended the Syrian Desert, empty except for some shepherds with their sheep. This being an educational trip, students were required to make a study of these sites and write small reports on each city. Mari had a Ziggurat which was like the tower of Babel and Dura-Europos housed the oldest synagogue in the world. A few hours from Der Zor our attention was focused on finding Mari, but we could not find it; we kept going till we arrived at a military checkpoint. It turned out to be the Iraqi-Syrian border; we were told to go back and look for the Tel Hariri sign, which was about 7 miles from the border. Upon finding the site, we poured out of the bus, exhausted to say the least, and after refreshing ourselves with the cold waters of the Euphrates River, we started looking for the Ziggurat. Finally, as we were about to leave feeling disappointed, we noticed that a large, flat elevated structure which we had seen as we came in was the base of the Ziggurat; erosion had taken most of its top.

To help the students get over their home sickness, the faculty families on campus took turn in hosting them on Friday nights for cookies and games. These were wonderful occasions for the students to have fun and games and to bond with the faculty and staff families, creating lasting friendships that were beyond the classroom experience. We all loved these days.

The Girls' School, being smaller in size and mostly Armenian, had its own activities which were unique to their campus. One activity was the May Day celebration, which included square dances and the Maypole dance; it culminated in the election of the year's Queen. During the Christmas Season, Santa would come and distribute gifts. One year he entered the school lobby riding on a donkey which was borrowed for the occasion from the

neighbouring shepherd family, which also provided us with fresh sheep's milk and eggs.

Although Aleppo College did not offer summer school, it did offer its famous, refreshing pool which was fed from a fresh water well. The pool provided a healthy recreational and social environment to those who could afford a small fee. It continued to be a community centre for the students, faculty, and alumni during the summer. The pool was not restricted but had separate times for the boys and girls.

The end of the school year after the graduation ceremonies, which were held outdoors, included a special celebration by the faculty and staff. They would gather in the yard of one of the campus families and have a closing party with food, singing, folk dancing, and acknowledgment and good wishes to those who were to leaving or retiring. In the summer of 1966 it was my turn to say goodbye because I had decided to continue my graduate studies in the USA. We left with happy memories and lasting friendships.

The Alumni of both schools, although scattered around the world, continue to keep in touch with each other as individuals and as groups. For example, in Los Angeles the Alumni of the Girls' School continued for years to organize picnics in one of the public parks in Glendale. The food was donated by the participants, and the proceeds were sent to Aleppo to help needy students. On Facebook, there is an Aleppo College site where former students post pictures and communicate with each other. There are at least two informal groups in the USA which organize annual gatherings on the east and west coasts. In Los Angeles, there is a group of seven classmates who meet frequently at New Year celebrations, weddings, and regular social gatherings. Often I am included, and I always hear what a great impact Aleppo College had on their lives and what a wonderful school it was. The spark of friendship which was ignited in Aleppo College continues to glow in the memories and hearts of its alumni.

Ալեփփօ Քոլէճը

(Ամփոփում)

Ճոն Խանճեան
jkhanjian@gmail.com

Հեղինակը՝ իբրեւ աշակերտ, ապա նաեւ իբրեւ ուսուցիչ՝ Ալեփփօ Քոլէճի, իր անձնական յիշողութիւններուն հիմամբ կ'անդրադառնայ հոն անցուցած տարիներուն եւ կը վերակերտէ քոլէճին ներքին կեանքը, կենցաղը, ուսումնական դրուածքը, առօրեան, փոխյարաբերութիւնները, լուսարձակի տակ կ'առնէ աշակերտութեան այլեւայլ երեսակներ, ջանալով տալ իր պատում-վկայութիւնը նշանաւոր այս կրթարանին մասին:

ՀԱՅ-ԱՐԱԲ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ

Յակոբ Միքայէլեան
hagomik@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովուրդի, մասնաւորաբար արեւմտեան հատուածին մէկ մասին ճակատագիրը կապուեցաւ յատկապէս՝ սուրիացի արաբին, երբ Հայոց Ցեղասպանութենէն ճողոպրած արեւմտահայ մնացորդաց մը կայք հաստատեց Սուրիոյ հիւսիսային շրջաններուն մէջ, ապա նաեւ՝ հարաւի շրջանները: Այսպիսով, հայ-թուրք դարաւոր գոյակցութենէն ետք, սկիզբ առաւ հայ-արաբ գոյակցութիւն մը վերջին հարիւրամեակի ընթացքին[i]:

Ի. ԴԱՐ, ՅԵՏԵՂԵՌՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆ, ՄԻՆՉԵՒ 1950ԱԿԱՆՆԵՐ

Ցեղասպանութեան դժոխքէն եւ բռնագաղթածներու մահուան կարաւաններէն հրաշքով ողջ մնացած հայու խլեակներ, երբ կայք հաստատեցին Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն, մասնաւորաբար՝ Հալէպի մէջ, սկզբնական շրջանին բնազդօրէն իրենց ֆիզիքական ապահովութեան մասին մտածեցին ու իրենց հիւղաւաններուն մէջ քաշուած, հնարաւորինս հեռու մնացին իրենց շրջապատի ժողովուրդէն: Վտանգն ու վախը բոյն դրած էին կոտորածներու բովէն անցած այս խլեակներուն մէջ, որոնք իրար կողքի կծկուած աւելի ապահով կը զգային: Միւս կողմէ, անոնք ոչինչ ունէին հասարակաց՝ շրջապատի ժողովուրդին հետ. ո՛չ լեզու, ո՛չ կրօն, ո՛չ ալ մշակոյթ: Միջավայրին հետ չհաղորդակցելու կարեւոր այլ պատճառ էր այն՝ որ գաղթականները հաստատուելու նպատակ չունէին, քանի որ այս արմատախլուածները կը հաւատային թէ պիտի վերադառնան իրենց ծննդավայրերը: Այնպէս որ, գաղթականները միքանի խոշոր հոգեբարոյական եւ գիտակցական անցարգելային հանգրուաններ ունէին՝

[i] Պէտք է նշել սակայն, որ հայ-արաբական յարաբերութիւնները ունին երկհազարամեայ չընդհատող պատմական անցեալ: Մեր ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս կ'իյնայ անդրադառնալ Փալմիր-Թատմորի Զենուպիա Թագուհիին (Գ. դար, Ք.ե.)՝ հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւններուն, Մեծն Տիգրանի՝ Եփրատ Գետի երկու ափերուն արաբներ բնակեցնելուն, Սինայի եւ Երուսաղէմի Ե. Դարու հայ վանքերուն, հայոց Աբրահամ Պատրիարքի՝ Մոհամմէտ Մարգարէին հանդիպումին (չհաստատուած վարկած), անոր յետնորդներուն՝ հայոց կրօնապետերու հետ ունեցած հանդիպումներուն, Թէոդորոս Ռշտունիի՝ Մուաուիյէի հետ կնքած դաշինքին (652), Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունիի (ԺԱ. դար) եւ այլոց քաջատեղեակութեան՝ արաբական բանաստեղծութեան, հայ բժշկութեան հայր Մխիթար Հերացիի կապերուն՝ արաբ բժշկութեան հետ, արաբ բժիշկներու Հայաստան այցելութեան եւ անոր բուսականութեան բժշկական ուսումնասիրութեան, Ագաթանգեղոսի *Հայոց Պատմութիւն*ի արաբերէն թարգմանութեան, Առաքել Անեցիի (ԺԳ. դար) արաբերէնէ կատարած թարգմանութիւններուն...:

հաս-նելու համար իրենց միջավայրին համարկուելու կարելիութեան: Առարկա-յական ու բարոյական անջրպետ մը կար, որուն վրայ կամուրջ նետելու համար դեռ ժամանակ պէտք էր: Դեռ պէտք էր լեզուն սորվիլ:

Ուստի, պարզ է, որ ջարդին յաջորդող առաջին տասնամեակներուն, փոխադարձաբար ուշագրաւ գրական կապեր չհաստատուէին գաղթական հայերուն եւ տեղաբնիկ արաբներուն միջեւ:

Երբ հայերը հասկցան որ այլեւս կորսնցուցած են իրենց հայրենի տունը եւ՝ անմիջական վերադարձի յոյսերը, վերապրելու-գոյատեւելու համար անհրաժեշտ նկատեցին մերուիլ տեղացիին եւ համարկուիլ, շաղուիլ, ներգրաւուիլ արաբ հասարակութեան եւ շրջապատին:

1950ականներուն կը սկսի թարգմանութեան գործընթացը: Այդ թուականներուն, հատուկենտ սուրիահայ թարգմանութիւններ եղած են, անձնական նախաձեռնութեամբ, ինչպէս՝ 1940ին, Աւետիք Իսահակեանի *Աբու Լալա Մահարին*՝ Խայրէտտին էլ Ասատիի եւ Բարսեղ Չաթոյեանի կողմէ[ii]: Աւելի ետք՝ 1952ին, կատարուած է մասնակի թարգմանութիւնը Վարդան Այգեկցիի *Աղուէսագիրք*ին:

ՅԵՏ-1950ԱԿԱՆՆԵՐ

Ի. դարու Բ. կիսուն, սկիզբ առաւ թարգմանական գրականութեան երկկողմանի որոշակի ծաղկումը՝ երկու ժողովուրդներու շփման որակական աճին եւ փոխճանաչողութեան անհրաժեշտութեան պատճառով:

Ուշագրաւ է որ մինչեւ 1950ականները, տասնամեակներով ապրելով սուրիացի արաբ ժողովուրդին մէջ, կիսելով անոնց հացն ու ճակատագիրը, տեղացիներուն նման կրելով սուրիական հպատակութեան անձնագիրը, սուրիահայոց բացարձակ մեծամասնութիւնը չէր ճանչնար տեղացի արաբը, բացի՝ մակերեսային ծանօթութիւններէ, որոնք ազգագրական սովորոյթներէն ու կենցաղային հարցերէն անդին չէին անցներ:

Անձամբ կրնամ վկայել, որ 1960ականներու աւարտին, Դամասկոսի Համալսարանի ուսանողական տարիներուս, տեղացի դասընկերներս գրեթէ ոչինչ գիտէին հայոց եւ սուրիահայոց մասին. տեղեակ չէին հայոց պատմութենէն, գիր-գրականութենէն, մշակոյթէն: Փաստօրէն, թերացած էինք մենք զմեզ ծանօթացնելու: Նոյնիսկ թերացած էինք տեղացիին լեզուն իւրացնելով շրջապատին հետ հաղորդակցելու: Հայերը թրքերէնը կ'օգտագործէին լայնօրէն, ժառանգելով իրենց բնակավայրերէն, կամ ծնողներէն: Հայը շատ աւելի մօտ կը զգար թրքերէնին, թրքական բարքերուն ու սովորութիւններուն, քան արաբերէնին: Թերեւս հասկնալի է ասիկա, որովհետեւ աւելի քան 400 տարի մնայուն շփման մէջ եղած էր թուրքին եւ օսմանցիին, քան թէ արաբին հետ:

[ii] Աւելի ետք, Չաթոյեան թարգմանած է նաեւ *نخب من الشعر الارمني* հատորը, որ լոյս տեսած է Սայիտ Աքըլի ներածականով, Պէյրութ, 1985ին:

Սակայն, ժամանակի ընթացքին, դրացնութեան թելադրանքով յառաջացած ու խորացած երկու ազգի զաւակներ զիրար աւելի ճանչնալու փափաքէն անջատ, այլ ազդակներ եւ իրադարձութիւններ եւս իրենց դերը ունեցան ու փոխադարձ շփումները որակական ցատկ կատարեցին յառաջացնելով երկկողմանի թարգմանական գրականութիւն մը:

Հայ համալսարանականներու թիւին աճը, անոնց շփումը արաբ երիտասարդութեան հետ, կարեւոր ազդակ եղան ընկերային յարաբերութիւններ մշակելու եւ աւելի մօտենալու արաբ գրականութեան: Միւս կողմէն, ձգտում մը յառաջացաւ - թերեւս ազգային հպարտութեան թելադրանքով - հայկականը ծանօթացնելու տեղացի դասընկերոջ, հայ արժէքները ցոյց տալով յարգանքի՛ արժանանալու գիտակից տարրին կողմէ:

ՀԱՅ-ԱՐԱԲ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՆՊԱՍՏՈՂ ԱԶԴԱԿՆԵՐ

- 1965ին Հայոց Ցեղասպանութեան 50ամեակի հանրային նշումը - աւելի հրապարակայնօրէն քան երբեւէ - նաեւ տարիներ շարունակ ամէն Ապրիլ 24ին բոլոր հայապատկան հաստատութիւններու, գործատեղիներու եւ վաճառատուներու փակ մնալը տեղացի արաբներուն մօտ հետաքրքրութիւն ստեղծած էր՝ իմանալու այս երեւոյթին դրդապատճառը:
- Խորհրդային շրջանին, թէ՛ պետական եւ թէ՛ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի միջոցով յաճախ Սուրիա այցելեցին հայրենի արուեստագէտներ, մտաւորականներ, գրողներ եւն.: Այս այցելութիւնները ունեցան իրենց բարերար ազդեցութիւնը եւ հրամայական դարձաւ երկու ժողովուրդներուն՝ զիրար աւելի մօտէն ճանչնալու անհրաժեշտութիւնը, ինչ որ թափ տուաւ թարգմանական գրականութեան:
- 1970ականներու հայկական գաղտնի կազմակերպութեանց հակաթրքական գործողութիւնները իրենց դերը ունեցան այս ուղղութեամբ: Աշխարհի թերթերը, հանդէսները, լրատուամիջոցները ողողուեցան անոնց լուրերով եւ անշուշտ գործադրողներուն ետին կեցած հայ ժողովուրդով, անոր պատմութեամբ եւ Ցեղասպանութեան հարցով: Այս առթիւ տարբեր լեզուներով գիրքեր գրուեցան: Սուրիական մամուլը արձագանգեց այս դէպքերուն, ինչպէս կ'արձագանգէր Խորհրդային Հայաստանէն այցելող մշակութային դէմքերու ձեռնարկներուն:
- Սուրիան՝ Պիլատ Ուլ Շամը, որ 400 տարի ճաշակած էր Օսմանեան Կայսրութեան լեղին ու խաւարը, իսկ քսաներորդ դարուն եւրոպական դաւադրութեամբ կորսնցուցած էր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը՝ նոյնինքն Օսմանեան Կայսրութեան ժառանգորդ պետութեան, բնական էր որ հակաթրքական քաղաքականութիւն մը վարէր: Սակայն, առկայ քաղաքական պայմաններուն բերումով «բարի դրացնութեան» սիրոյն զգուշ էր Թուրքիան չնեղացնելու: Հայ տարրն ալ պարզ է, պիտի չհակառակէր պետութեան: Սակայն եւ այնպէս, թարգմանուեցան ու լոյս

աշխարհի եկան գեղարուեստական գրականութեան կողքին, նաեւ Մեծ Եղեռնի եւ Հայկական Հարցի թեմայով գիրքեր:

Այս թարգմանութիւններուն զուգահեռ արաբ իրականութեան մէջ եղան բանասէրներ, որոնք ուսումնասիրական հատորներ գրեցին հայոց մասին, ներկայացնելով անոնց պատմութիւնը, մշակոյթը[2], անդրադարձան արաբական աշխարհի մէջ հայերու ներկայութեան, արաբերէն վերահրատարակուեցան Ֆայէզ Էլ Ղուսէյնի[3], եւ արաբերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսաւ 1928ին Հալէպի մէջ օսմաներէն հրատարակուած Մելլան Զատէ Րիֆաաթին հատորները[4]: Եղան ուրիշ արաբ գրողներ, որոնք ոչ-հայագիր հեղինակներու հայկական առնչութեամբ երկեր թարգմանեցին, ինչպէս՝ Վրպան Սթամաթովի *Նաւով Արարատ*, Ուոլթըր Պանտազեանի, *Ալեքսանդրէթի Տագնապը* (թարգմ. Սամի Սամմուն), Վարդան Գրիգորեանի *Պարտադիր Ձուլում (Ազգային Իսլամ Փոքրամասնութիւնները Ազրպէյճանի Մէջ)*ը (թարգմ. Դոկտ. Ահմատ Ֆատէլ), Աստղիկ Չամքերթէնի *Հայաստան՝ Արմատներս*ը (թարգմ. Ապտալլա Հաճճար), Ժաք Տէր Ալեքսանեանի *Le Ciel Était Noir Sur l'Euphrate*ը (թարգմ. Սիլվա Արպաշ)[5]: Մարկերիթ Րիմշնայտէրի *Ուրարտու. Արարատի Գրկին Մէջ Հին Պեւրութիւն Մը* գիրքը (թարգմ.՝ Մուհամմատ Ուահիտ Խայեաթա), Հանրի Վերնէօյի *Մայրիկը* (թարգմանիչ՝ Եուսէֆ Գոշաքճի)[6], Ալեքսանդր Խաչատրեանի *Արաբերէն Արձանագրութիւնները Հայաստանի Մէջը* (թարգմանիչ՝ Շաուքաթ Եուսէֆ)[7], Մայքըլ Արլէնի *Passage to Ararat*ը (թարգմ.՝ Խալիլ Հանունիկ[8]): Կ'արժէ անդրադառնալ Նայիմ Էլ Եաֆիի, որ գրեց Ճեմալ փաշայի, օսմանեան գաղութատիրութեան դէմ արաբներու եւ հայերու պայքարին (համահեղինակ Խալիլ ԱլՄուսա), արաբական երկիրներու մէջ հայոց ջարդերուն, ժամանակակից արաբ բանաստեղծութեան մէջ թուրքի կերպարին (համահեղինակ Մահէր Մունժէտ) մասին[9]: Աւելի ետք յառաջացան նաեւ սուրիահայեր, որոնք արաբերէն հեղինակեցին, ինչպէս՝ Հուրի Ազէզեան, Գէորգ Նորիկեան[iii], Աւօ Գաթրճեան[iv][10], մինչ *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրքի* 6րդ հատորը ամբողջութեամբ արաբերէն թարգմանուեցաւ: Տասնամեակներէ իվեր արաբերէն կը հրատարակուի նաեւ Հալէպի հայ կաթողիկէ համայնքի առաջնորդարանի պաշտօնաթերթը[11]:

[iii] *Պատմական Ակնարկ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (Հարիւրամեայ Պայքար Յանուն Հայրենիքի Եւ Ազգին):*

[iv] Հեղինակ է ցեղասպանութեան զոհ՝ հայ մարզիկներու նուիրուած գրքոյկի մը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ ԵՐԿԵՐ[v]

Հայերէն եւ հայկական նիւթերու արաբերէնի թարգմանութեան պատիւը կ'երթայ խումբ մը թարգմանիչներու, որոնց մէջ յատուկ տեղ կը գրաւեն[vi] Նիզար Խալիլին (աւելի քան քսանեակ մը թարգմանութիւններ), Մեթր Նազար Նազարեանը (աւելի քան տասնեակ մը թարգմանութիւններ), Բժ. Ալեքսան Քեշիշեանը (աւելի քան յիսնեակ մը թարգմանութիւններ), Դոկտ. Նորա Արիսեանը (շուրջ տասնեակ մը թարգմանութիւններ): Աւելի նուազ գործեր թարգմանած են Հայաստանի Հանրապետութեան Հալէպի առաջին հիւպատոս Պօղոս Սարաճեան[vii][12], Լիւսի Գասապեան-Ղասսան Քաճճօ ամոլը[viii][13], Հուրի Ազէզեան[ix][14] եւ Խալէտ Ճպէյլի[x][15], Հրանդ Հապէշեան[xi][16], Մարալ Քէչեան, Հրաչ

---

[v] Այս բաժինին համար դիմած ենք զանազան թարգմանիչներու, ինչպէս նաեւ հետեւեալ աղբիւրներուն.- *Հայ Թարգմանական Գրականութիւն (1920-2010)*, կազմ՝ Թ. Վ. Սինանեան. նաեւ՝ *Հայ Թարգմանական Գեղարուես-տական Գրականութիւն, (1981-2010)*, կազմ.՝ Թ. Վ. Սինանեան, Յասմիկ Ն. Մկրտչեան. նաեւ՝ *Հայ–Արաբական Մատենագրական Առնչութիւններ*, Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան, *Հայ-Արաբական Մշակութային Յարաբերութեանց Պատմութենէն.* նաեւ՝ Արմէն Յովսէփի Դարեան, *Ակնարկ Հայ-Արաբ Մշակութային Կապերուն Վրայ.* նաեւ՝ Վ. Վարժապետեան, *Հայ-Արաբ Յարաբերութեանց Մշակումը*:

[vi] Ներկայացուող ցանկը թարգմանուած գիրքերուն, անուններն ու այլ մանրամասնութիւններ մօտ են իրականութեան, սակայն ամբողջական չեն, քանի որ Սուրիոյ ներկայ պայմաններուն պատճառով, նիւթիս առնչուող աղբիւրները լրիւ մատչելի չէին մեզի:

[vii] Սարաճեան, թարգմանած է Պարոյր Սեւակի եւ Եղիշէ Չարենցի բանաստեղծութիւններու ընտրանի մէկական հատորներ, Եղիա Նաճարեանի *Արաբական Ազգային Մշակութային Ջարթօնքը,* հայկական պատմուածքներու ընտրանի մը եւ՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի *Հայ-Ասորական Մշակութային Յարաբերութիւնները*ը:

[viii] Թարգմանած է *Քսան Հայկական Պատմուածք,* եւ Գէորգ Թեմիզեանի *Սերենապը*:

[ix] Թարգմանած է Ռաֆայէլ Իշխանեանի *Հայերի Ծագումը Եւ Անցեալի Պատմութիւնը, Լռութեան Ոճիրը* (խումբ մը հետազօտողներու ուսումնասիրութիւն-յօդուածները Հայոց Ցեղասպանութեան մասին) եւ Հայր Պարթեւ Կիւլիւմեանի *Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Եւ Հայաստանի Նուիրումը Քրիստոնէութեան* գիրքերը:

[x] Թարգմանած է Լեւոն Մկրտչեանի Արցախի անցեալին ու ներկային նուիրուած ուսումնասիրութիւնը, 1915ի Հայոց Ջարդերուն մասին ուսումնասիրութիւններու ընտրանի մը, Քարոլայն Քոքսի եւ Ճոն Այփնըրի՝ Ղարաբաղի ինքնորոշման իրաւունքին նուիրուած հատորը, Ֆրանց Վերֆէլի *Մուսա Լեռան 40 Օրերը* եւ՝ Շաւարշ Թորիկեանի *Հայկական Հարցը Եւ Միջազգային Օրէնքը* հատորները:

[xi] Թարգմանած է Ալիշան Պայրամեանի *Ալեքսանդրէթի Սանճաքի Հարցը* հատորը:

Սահակեան[xii][17], Պետրոս Արք. Միրիաթեան, Արփի Փամպուքեան-Տոքթ. Սամիր Անթաքի, Մանուէլ Ճիճի, Յակոբ Միքայէլեան[xiii][18], Մարուան էլ Խաթիպ[xiv][19], Յարութ Վարդանեան[xv][20], Յակոբ Օքճեան[xvi][21], Սիլվի Աբէլեան[xvii][22]:

Թարգմանութիւնները յաճախ հովանաւորուած են կազմակերպութիւններու, գրատուն-հրատարակչատուներու կողմէ՝ Հալէպի Հայ Երիտասարդաց Միութիւն, Հայ Դատի Յանձնախումբ, Հալէպի ՀԲԸ Միութեան Մատենագիտական Յանձնախումբ, Սուրիոյ Մշակոյթի Նախարարութիւն, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւն, Սուրիոյ Աշխարհագրական Միութիւն, Թէքէեան Մշակութային Միութիւն, Փիւնիկ Հիմնադրամ, Սալաթեան Հաստատութիւն, Հրանդ Տինք Հիմնարկ/Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատուն եւն., եւ երբեմն ալ եղած են անհատական ձեռնարկներ: Կարգ մը թարգմանութիւններ հրատարակուած են Պէյրութ եւ այլուր:

Թարգմանուած գիրքերու մեծագոյն խմբաքանակը կը պատկանի հայերէն գեղարուեստական գրականութեան (աւելի քան 45 անուն), ապա կու գան Հայոց Ցեղասպանութեան առնչուող գիրքեր (շուրջ 17 անուն), հուսկ՝ պատմական, գիտական, սուրիական քաղաքական, ազգային-քաղաքական բնոյթի գիրքեր:

Հարկ է գնահատանքով յիշել նաեւ Բժ. Թորոս Թորանեանը, որ իր անհատական ջանքերով տասէ աւելի գիրքերու թարգմանութեան օժանդակած է՝ թարգմանել տալով, խմբագրելով, յառաջաբանը գրելով եւ նիւթականը ապահովելով անձնապէս, կամ մեկենասներ գտնելով:

ԱԿՆԱՌՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ

Թարգմանիչներուն շարքին իւրօրինակ երեւոյթ է **Նիզար Խալիլին** (ծն. 1928): Ան մահմետական արաբ մըն է, որ տասնամեակներէ իվեր կայք հաստատած է Քեսապ: Երիտասարդ տարիքին՝ 1940ականներուն, իբրեւ արաբերէն լեզուի ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ հայկական վարժարանի մէջ: Եւ քանի որ ատենին հայկական վարժարաններուն մէջ բոլոր նիւթերը հայերէնով կը դասաւանդուէին, ինքնաբերաբար արաբերէնը կը դառնայ

[xii] Թարգմանած է Անդրանիկ Ծառուկեանի *Մանկութիւն Չունեցող Մարդիկը*, Թոթովենցի *Կեանքը Հին Հռովմէական Ճանապարհի Վրան*:

[xiii] Թարգմանած է Վարդան Այգեկցիի *Աղուէսագիրքը*:

[xiv] Հեղինակ է Սարուխանի նուիրուած ուսումնասիրութեան մը:

[xv] Թարգմանած է հայրենի ժամանակակից տասներեք հեղինակներու պատմուածքներու ընտրանի մը (Ժամանակակից Հայ Պատմուածք):

[xvi] Թարգմանած է Մուսա Փրենսի *Հայոց Ջարդերը՝ Մարդկութեան Դէմ Ոճիրներ* հատորը:

[xvii] Թարգմանած է Մխիթար Հերացիի *Ջերմանց Մխիթարութիւնը* (Նիզար Խալիլիի հետ):

կողմնակի նիւթ: Ան կը վկայէ թէ երբ կը տեսնէ որ աշակերտները չեն հետաքրքրուած արաբերէն սորվելով, կը մտածէ ինք հայերէն սորվիլ ու կը սկսի աշակերտներուն օգնութեամբ արաբերէն բառերուն հայերէնները գրի առնել ու սորվիլ: Եւ այսպէս շարունակելով, ան հայերէն լեզուին տիրապետած է, բաւարար հարուստ բառապաշար իւրացնելով՝ յաջողութեամբ կ'արտայայտուի ու սահուն կը խօսի հայերէն[xviii]:

Խալիլիի թարգմանական առաջին գործը կ'ըլլայ Յակոբ Պարոնեանի *Մեծապատիւ Մուրացկանները*՝ 1960ականներու սկիզբը, որուն հիման վրայ ՀԲԸՄ Լ. Նաճարեան-Գ. Կիւլպենկեան Վարժարանի երկրորդականի աշակերտները արաբերէն լեզուով բեմ կը բարձրացնեն երկը, արձանագրելով մեծ յաջողութիւն եւ հաստատելով աննախընթաց երեւոյթ մը: Խալիլիի յաջորդ թարգմանութիւնները կ'ըլլան Յովհաննէս Թումանեանի շարք մը հեքիաթները՝ վերջինիս ծննդեան 100ամեակին առթիւ:

Խալիլի տակաւ աւելի բարդ գործեր կը թարգմանէ, մինչեւ իսկ՝ Գրիգոր Նարեկացի եւ Մովսէս Խորենացի: Բնականաբար, անոր թարգմանութիւնները անթերի չեն եղած եւ քննադատական յօդուածներ գրուած են այդ առնչութեամբ՝ ատենին: Սակայն աներկբայօրէն ինք յարգանքի արժանի երեւոյթ մը եղաւ այս անդաստանին մէջ:

Խալիլի թարգմանած է[xix] Յովհաննէս Շիրազի *Սիամանթօ եւ Խջեզարէ*ն, Յակոբ Պարոնեանի, *Մեծապատիւ Մուրացկանները*ը, Լ. Յովհաննիսեանի *Հայ Բժշկութեան Պատմութիւն*ը, Յովհաննէս Թումանեանի *Կաթիլ Մը Մեղր*ը, *Անուշ*ը, *Ոսկու Կարասը*, *Գառնիկ Ախպէր*ը, *Սասունցի Դաւիթ*ը, *Քաջ Նազար*ը, *Գիգոր*ը, Արծրուն Կծոյեանի, *Մխիթար Հերացի*ն, Ռոպէր Ճեպէճեանի *Ասպտուր Ալթունեան*ը, Աւետիք Իսահակեանի բանաստեղծութիւններու եւ արձակի փունջ մը, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Զօհրապի արձակէն փունջ մը, Զաւէն Տօլապճեանի *Լուռ Ղօղանջներ*ը, Լիւսի Սիւլահեանի *Սէր Եւ Սէր*ը, *Շփոթած Սրտեր*ը եւ *Կարմիր Հեծանիւ*ը, Վարդգէս Պետրոսեանի *Վերջին Ուսուցիչը*, Սերօ Խանզադեանի *Երեք Տարի 291 Օր*ը, Գէորգ Իբճեանի *Կանաչ Արծիւը*, Զ. Այնթէպլեանի *Ձայն Մը Քեսապի Լեռներէն*ը, Գրիգոր Նարեկացիի *Մատեան Ողբերգութեան*ը, Հայկազն Ղազարեանի *Պատմական Փաստաթուղթեր 1915ի Հայոց Ջարդերուն Մասին*ը, Գրիգոր Զօհրապի *Լուռ Ցաւեր*ը, Մովսէս Խորենացիի *Պատմութիւն Հայոց*ը, Գէորգ Աբէլեանի *Մեծմայրս, Աննա Հարսը*[23]:

Մեթր **Նազար Նազարեան** (1932-1991), արաբական վարժարան յաճախած ըլլալով, իւրացուցած է արաբերէնը: 1957-74՝ վարած է Հալէպի

[xviii] Գասպար Տէրտէրեան, «Փրոֆ. Նիզար Խալիլին՝ Իր Կենսագրական Տողերու Հայելին», *Ծաղիկ*, 16 Յուլիս 2009:

[xix] Տե՛ս՝ http://www.ektab.com/%D9%86%D8%B2%D8%A7%D8%B1-%D8%AE%D9%84%D9%8A%D9%84%D9%8A/ :

Ազգային Մատենադարանին փոխ-տնօրէնի պաշտօնը, միեւնոյն ատեն արաբերէն նիւթեր դասաւանդած ՀԲԸՄ Նաճարեան-Կիլպենկեան Վարժարանին մէջ: Հայ ըլլալուն՝ հայերէն բնագիրը լաւապէս հասկնալով, գրեթէ անթերի եղած են իր թարգմանութիւնները:

Նազարեան թարգմանած է[xx][24] Դանիէլ Վարուժանի *Հացին Երգը*, Իսահակեանի *Աբու Լալա Մահարին*, Գէորգ Էմինի *Քսաներորդ Դարը*, Վահան Թէքէեանէն բանաստեղծութեանց փունջ մը, Յովհաննէս Շիրազի *Յուշարձան Մայրիկիս*ը, Վարդգէս Պետրոսեանի *Ծերուկը Որ Մոռացել Էր Մեռնել*ը եւ՝ *Ամէնափխուր Մարդը*, Չարենցի *Ամբոխները Խելագարուած*ը, *Հայկական Պատմուածքներ*ը, Խանզադեանի *Մատեան Եղելութեանց*ը[25]:

Ակնաբուժ **Ալեքսան Քեշիշեան** (ծն. 1943) կարեւոր ներդրում ունեցաւ թարգմանական աշխատանքին մէջ[xxi]: Ան քաջատեղեակ էր արաբերէն լեզուի նրբութիւններուն: Հետամուտ ըլլալով Հայ Դատը ծանօթացնելու սուրիացի ընթերցող հասարակութեան, պետական եւ ակադեմական շրջանակներու՝ Քեշիշեան իր թարգմանական աշխատանքին առանցքը դարձուց Հայկական Հարցը: Իր թարգմանական բեղուն գործունէութեան համար, արժանացած է Սուրիական Պետական Շնորհակալագիրի (2006), Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի «Պատուոգիր»ին (2011) եւ «Մովսէս Խորենացի» Շքանշանին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեանի կողմէ (2012):

Քեշիշեան ցարդ թարգմանած է աւելի քան 50 գիրք, որոնցմէ շուրջ 35ը հրատարակուած են: Ան թարգմանած է Հենրի Մորկընթոյի *Ազգի մը Սպանութիւնը*, Աւետիս Փափազեանի *Արաբական Կախաղանները Եւ Հայկական Ջարդերը, Թուրք Բժիշկներու Դերը Հայկական Կոտորածներուն Ընթացքին Ա. Աշխարհամարտին*, *Աւստրօ-Գերմանական Փաստաթուղթերն Ու Հայկական Ջարդերը, Թրքական Եւ Արեւմտեան Աղբիւրները Օսմանեան Կայսրութեան Եւ Հայոց Ջարդերուն Մասին*, եւ՝ *Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն*, Խաչատուր Մուշեղեանի եւ Պերճ Սապպաղեանի *Արաբական Դրամներու Հատումը Հայաստանի Մէջ Եւ*

[xx] 1994ին, Դամասկոսի մէջ լոյս կը տեսնէ Նազարեանի մահուան առթիւ «Սիրով Բացիկներ՝ Երեւանէն Հալէպ» արաբերէն գիրքը, Մահմուտ Ալի ԱլՍաիտի եւ Ֆարիտ Նազարեանի խմբագրութեամբ:

[xxi] Ծնած է Հալէպ հայ հօրմէ եւ արաբ մօրմէ, նախնական կրթութիւնը ստացած է Հալէպի Կրթասիրաց, Aleppo College, Րաէտ ԱլԱրապի վարժարաններէն ներս: 1964-71՝ ուսանած է Երեւանի Պետական Բժշկական Ինստիտուտը: 1971-75՝ մասնագիտացած է վիրաբուժութեան մէջ Ճեպէճեան Ակնաբուժարանէն ներս: Անդամ է Սուրիոյ Արաբ Գրողներու Միութեան (2002), Սուրիոյ Հնագիտութեան Ընկերութեան (1974, վարչական՝ 2006ին): 2007էն գլխաւոր խմբագիրն է Սուրիոյ Հնագիտական *Ալ Ատիյաթ* տարեգիրքին: Ան անձամբ հսկեց իր թարգմանած գիրքերուն տպագրութեան, ծրարեց, հասցէագրեց, մինչեւ իսկ նամակատուն յանձնելով Սուրիոյ ընտրանիին հասցուց զանոնք:

Անոնց Շրջանառութիւնը Արաբական Կայսրութեան Մէջ Եւ Դուրսը (հասկաքաղ), Շահէ Տէր Գէորգեանի *Վաղ Քրիստոնէական Շրջանի Ճարտարապետական Յարաբերութիւնները Սուրիոյ Եւ Հայաստանի Միջեւ*, Արամ Տէր Ղեւոնդեանի *Արաբական Էմիրութիւնները Բագրատունեաց Հայաստանում*, եւ՝ *Հետազօտութիւններ Հայ Արաբական Մշակութային, Քաղաքական Եւ Ռազմական Յարաբերութիւնների Մասին (4-14րդ Դարեր)*, Մանուէլ Ճինպաշեանի *Հայ Եկեղեցւոյ Յարաբերութիւնները Հայ Պետականութեան Հետ՝ Արաբական Տիրապետութեան Շրջանին,* Զարեւանդի *Միացեալ Եւ Անկախ Թուրանիա*, Թանէր Աքչամի *Թուրք Ազգային Ինքնութիւնն Ու Հայկական Հարցը,* Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի *Պատմութիւն Հալէպի*, Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի *Հայոց Եկեղեցին*, Արշակ Փոլատեանի *Քիւրտերը Աբասեան Խալիֆայութեան Շրջանին (10-11րդ Դարեր)*, Նիքոլայ Յովհաննիսեանի *Արաբական Երկիրներու Պատմութիւն* (4 հատոր), Գէորգ Աբէլեանի *Աղբարիկ Ափիկ Մը Ջուր...*, Վահան Տէր Ղեւոնդեանի *Կիլիկեան Հայաստանը Եւ Մերձաւոր Արեւելքի Արաբական Երկիրները 1145-1226*, Հրանդ Տինքի *Երկու Մօտիկ Ազգեր, Երկու Հեռաւոր Դրացիներ*, Ղեւոնդ Պատմիչի *Պատմութիւն* գիրքերը[26]:

Տոքթ. Քեշիշեան հեղինակն է նաեւ 1907-48ին Հալէպի մէջ լոյս տեսած *Ալ Թաքափտոմ* թերթին մէջ՝ 1896-1923 շրջանի Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթերու, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի հայօճախներու կենսագործունէութեան առնչուող յօդուածներու շուրջ 400 էջանի արաբերէն ժողովածուներուն[27]: 2001ին հայերէն հրատարակած է *Ընդարձակ Ուղեցոյց Սուրիական Հնութիւններու* հատորը[xxii]:

Դամասկահայ **Նորա Արիսեան** (ծն. 1967), վերջին մէկուկէս տասնամեակին, մտաւ թարգմանական եւ հեղինակային գրականութեան ասպարէզ ու ֆրանսերէնի եւ անգլերէնի կողքին՝ թէ՛ արաբերէն եւ թէ՛ հայերէն լեզուներու տիրապետութեան պատճառով, իրարայաջորդ թարգմանութիւններ եւ հրատարակութիւններ կատարեց, արժանանալով հայ եւ արաբական շրջանակներու (ներառեալ ակադեմական եւ պետական) անխառն գնահատանքին:

Արիսեան թարգմանած է Յակոբ Պարոնեանի *Քաղաքավարութեան Վնասները*, Յարութ Սասունեանի *The World Speaks Out*ը, Վերապրողներու Վկայութիւններ, *Ընդդէմ Ատրպէյճանի Հակահայ Քաղաքականութեան*ը, Ալֆրէտ Տը Զայասի *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 And the Relevance of the 1948 Genocide Convention*ը, Գէորգ Աբէլեանի *Յկեանս Նահատակութիւն*ը, Շահէն Աւագեանի *Լեռնային Ղարաբաղ. Իրաւական Ասպեկտները* (անգլերէնէ), Յարութ Սասունեանի *Հայաստան-Թուրքիա Արձանագրութիւնները*

[xxii] Հրատարակած է նաեւ բժշկագիտական ուսումնասիրութիւններ:

*Ճշմարտութի՞ն, Թէ՞ Խաբէութիւն*ը, Թաթուլ Յակոբեանի *Ղարաբաղեան Օրագիր-Կանաչ Ու Սեւը*, Մկրտիչ Պուլտուքեանի *Հայ Սեղանաւորները Օսմանեան Կայսրութեան Մէջը*[28]:

Արիսեան ունի նաեւ արաբերէն լեզուով հեղինակային երկեր[29]: Նաեւ՝ հայերէն երկ մը՝ *Տէր Ձօր, Նահատակաց Քաղաք* (Հալէպ, 2011):

Արիսեանի ներդրումը թէ՛ հայ գրականութեան եւ թէ՛ թարգմանական գրականութեան՝ մեծ ու շնորհակալ աշխատանք է: Անոր կատարածը Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման եւ Հայ Դատին համար երախտաշատ գործ է:

Բանասէր եւ թարգմանիչ **Միհրան Մինասեան** (ծն. 1959), թարգմանած է առաւելաբար չափածոյ երկեր: Ան թարգմանած է Պարոյր Սեւակի բանաստեղծութիւններէն հատընտիր մը, *Նռան Հատիկը - Հայկական 100 Սիրային Բանաստեղծութիւն* (Նահապետ Քուչակի վերագրուող միջնադարեան 100 հայրէններ), *Դիմակներ Եւ Հայելիներ*[xxiii], *Հալէպցիներու Ապստամբութիւնը Օսմանցի Կուսակալ Խորշիտ Փաշայի Դէմ (1819-1820). Աբրահամ Արք. Քիւրէղեանի Օրագրութիւնը* (ընդարձակ յառաջաբան, ուսումնասիրութիւն, ծանօթագրութիւններ եւ յաւելուածական բաժին: Հեղինակակից՝ Պետրոս Արք. Միրիաթեան): Մինասեան հայերէնի թարգմանած է սուրիացի ժամանակակից վիպագիր-պատմուածագիր Իպրահիմ Ալխալիլի Հայկական Ցեղասպանութեան թեմայով գործերու ժողովածուն՝ *Անապատին Կակաչները* վերնագրով (Հրատ.՝ Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի, Անթիլիաս, 2002)[30]:

ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ

Այս բոլորէն ետք, պէտք է ընդունիլ, որ հայերը Սուրիոյ մէջ թերացած են իրենց ապրած երկրին մշակոյթն ու գրականութիւնը լաւապէս ճանչնալու: Արաբերէնէ հայերէն թարգմանուած երկերը փոքրաթիւ են՝ արաբական ծովածաւալ գրականութեան դիմաց: Նոյնիսկ Հայաստանի մէջ, ուր շատ աւելի հնարաւորութիւններ կան, արաբական գրականութենէ թարգմանուածը փոքրաթիւ է: Այո, թերացած ենք այս ոլորտին մէջ, ինչպէս թերացած ենք մեր գրականութիւնը տեղացիներուն ծանօթացնելու: Սկզբնական շրջանին - ինչպէս վերը յիշեցինք - Ցեղասպանութեան արհաւիրքէն վերապրողներուն հոգեկան վիճակին վրայ ազդեցութիւնն էր գերիշխողը: Անոնք անցեալի վախի ու անապահովութեան մթնոլորտի յաճախանքը ապրելով, շրջապատէն հեռու

[xxiii] Հատորը կ'ընդգրկէ ընտիր բանաստեղծութիւններ Համօ Սահեանէն, Զահրատէն, Զարեհ Խրախունիէն, Յովհաննէս Գրիգորեանէն եւ Իգնա Սարը Ասլանէն: Ան 2009ին արժանացած է Սուրիոյ Մշակոյթի Նախարարութեան «Սամի Ալտրուպի»ի անուան թարգմանչական առաջին մրցանակին, նաեւ՝ նախարարութեան վահանակին եւ նիւթական պարգեւին: Ան արժանացաւ նաեւ Հայաստանի Գրողներու Միութեան «Կանթեղ» մրցանակին:

մնացին: Յետոյ, երբ ոտքի կանգնեցանք, թերեւս մենք զմեզ 'գերադաս' համարելով կամ 'հայկական մնալու' մտահոգութեամբ չհաղորդուեցանք տեղական մշակոյթին եւ գրականութեան. բարդոյթը եւ մտահոգութիւնը մեզի՛ վնասեցին: Թէ՛ անծանօթ մնացինք արաբական հարուստ գրականութեան, թէ՛ ալ արաբին աչքին նախկին մեր բարձրութեան վրայ չմնացինք, մանաւանդ որ արաբը - պետականութիւն ունենալով - շատ արագաքայլ յառաջդիմեց ու շուկան ողողեց արաբական գրական բազմաբնոյթ գործերով, թերթ ու պարբերականներով եւ անշուշտ՝ հեռատեսիլային կայաններով եւ անոնց ճոխ ծրագիրերով:

Այսօր եւս, շատ քիչ է թիւը հայերու, որոնք արաբական գրականութիւն կը կարդան, կամ արաբ մշակոյթի այլեւայլ դրսեւորումներու կ'առնչուին: Պէտք է ընդունինք որ ասիկա թերացում մըն է մեր հաշուոյն: Սուրիոյ Արաբ Գրողներու Միութեան սուրիահայ անդամներուն թիւը մէկ ձեռքի մատներէն պակաս է: Նոյնն է պարագան Սուրիոյ Արաբ Նկարիչներու Միութեան: Տարբեր չէ պատկերը քաղաքական, զինուորական թէ այլ ասպարէզներու պարագային: Պէտք եղած ձեւով չմերուեցանք տեղացիներուն եւ այդ՝ իվնաս մեզի:

Այս բոլորէն ետք, կրնա՞նք ըսել, թէ յաջողած ենք մենք մեր նպատակին մէջ, արաբը սկսա՞ւ աւելի լաւ ճանչնալ մեզ եւ մեր դատը: Այո՛, սակայն՝ ո՛չ բաւարար չափով: Մենք հարկ է, որ այս կարեւոր ասպարէզը դարձնենք արհեստավարժ. մարդիկ պատրաստենք այս գործին ներգրաւուելու, մարդիկ որ տիրապետած ըլլան երկու լեզուներուն ալ:

Եթէ մեր գոյատեւումը պիտի շարունակուի այս երկրին ու ընդհանրապէս Միջին Արեւելքի մէջ, պէտք է անդրադառնանք անցեալի մեր սխալներուն եւ աւելի նպատակամէտ գործենք:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Սուրիոյ պատերազմի չորս տարիները, յստակօրէն խոչընդոտեցին սուրիահայ թարգմանական աշխատանքին թափը, մասնաւորաբար տպագրական աշխատանքը՝ անապահովութեան, ելեկտրական հոսանքի բացակայութեան եւ որոշ թարգմանիչներու երկրէն հեռացած ըլլալուն պատճառով:

Սուրիոյ ցարդ քառամեայ պատերազմը շատ բան խախտեց. նիւթական եւ բարոյական հսկայ հարուած հասցուց Սուրիոյ հայօճախին, քօղարկուած հակաքրիստոնեայ եւ հակահայ կիրքեր հրահրեց: Աւերակոյտի վերածուեցան հայկական թաղամասեր, հայկական հաստատութիւններ, զոհուեցան հայորդիներ: Ասոր զուգահեռ, Ցեղասպանութեան դարադարձի նշումը եւ պատերազմին պատճառով Սուրիական Պետութեան հակաթուրք կեցուածքը, նպաստեցին որ մտաւորական տարրը քիչ մը աւելի մօտենայ հայերուն եւ Հայկական Հարցին:

Հիմա սուրիահայութեան ապագան բաղձալի հեռանկարներ չի պարզեր տակաւին: Մաղթենք, որ նուազագոյն վնասով դուրս գանք այս գեհէնէն ու մեր պատմութեան սեւ էջերուն նորեր չաւելնան:

Սուրիահայութեան պետականամէտ կեցուածքը պատերազմի ընթացքին, առաւել՝ Թուրքիոյ դատապարտելի հակասուրիական կեցուածքն ու թշնամական վերաբերմունքը, խթան հանդիսանալու են, որ հայերս օգտագործելով այս առիթը, աւելի թափ տանք թարգմանական աշխատանքին, յատկապէս Հայ Դատին նպաստող գործեր թարգմանելով, թարգմանական աշխատանքը սիրողականէն, փոխադրելով մասնագիտական-արհեստավարժական մակարդակ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] اوديك اسحاقيان, *عروج ابى العلاء*, (سوريا, 1952, 1970):

[2] عثمان الترك, *صفحات من تاريخ الامة الارمنية (الارمن في ماضيهم وحاضرهم منذ اقدم عصور التاريخ حتى منتصف القرن العشرين)* (حلب, 1960)\ اديب السيد, *ارمينية في التاريخ العربي* (حلب, 1972):

[3] فائز الغصين, *المذابح في ارمينيا*, (حلب, 1991):

[4] مولان زاده رفعت, *الوجه الخفي للانقلاب التركي* (حلب, 1992):

[5] فريان ستاماتوف, *بالقارب الى آرارات* (دمشق, 1988)\جاك دير الكسانيان, *السماء كانت سوداء فوق الفرات (من مآسي الارمن)* (سوريا 1995)\والتر تشارلز باندازيان, *ازمة الاسكندرونة* (دمشق, 1998)\ وارطان كريكوريان, الالحاق القسري للأقليات القومية المسلمة في اذربيجان (اللاذقية, 2003)\ اسدغيك جمكرتن, ارمينيا جذوري (حلب, 2008)

[6] هنري فيرنوي, *مايريك اميمتي* (سوريا, 1992)\ مارغريت ريمشنايدر, اورارتو: مملكة ارمنية قديمة في احضان ارارات (حلب, 1993):

[7] الكسندر خاتشادوريان, *ديوان النقوش العربية في ارمينية (دراسة تاريخية لغوية باليوغرافية)* (دمشق 1990):

[8] مايكل ارلين, *العبور الى آرارات* (اللاذقية, 1981):

[9] *رحيل اللقالق...اغنيات حب الى ارارات*, (حلب, 1993)\ *جمال باشا السفاح (دراسة في الشخصية والتاريخ)* (اللاذقية, 1993)\ *نضال العرب والارمن ضد الاستعمار العثماني*, (اللاذقية, 1995)\ *مجازر الارمن وموقف الرأي العام العربي منه* (اللاذقية, 1992)\ *صورة التركي في الشعر العربي الحديث*, (اللاذقية, 1995):

[10] آفو كاترجيان, *الرياضيون الأرمن الشهداء والمتوفون فترة الإبادة* الأرمنية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية) (حلب، 2015):

[11] *نبذة تاريخية موجزة عن الجاليات الارمنية في البلاد العربية (سورية, لبنان, العراق, فلسطين, الاردن,* مصر...) (اللاذقية, 1993)\ كيفورك نوريكيان, *نبذة تاريخية عن الاتحاد الثوري الارمني (الطاشناقسوتيون) مائة عام من النضال في سبيل الامة والوطن* (سوريا, 1995)\ *كيغارت. مهدى الى تعايش الشعبين العربي والارمني في سورية* (النشرة السنوية – الكتاب السبع, حلب, مطبعة الاصفهاني, 2002) *نشرة الارمن الكاثوليك – حلب* – (السنة 55-56, الاعداد 1-4, 2009-2010, دمشق 2009):

[12] بارور سيفاك, *مختارات شعرية*, (حلب,1994)\ يغيشيه تشارينتس, *اغنّي زهرة الحرية. مختارات شعرية* (انطلياس, 1997)\ليون دير بدروسيان, *العلاقات الثقافية الارمنية-السريانية* (حلب, 1997)\ فاهان توتوفنس, *قصص مختارة ارمنية* (دمشق, 1997)\ *الحياة على الدرب الروماني القديم* (حلب 1998)\ يغيا نجاريان, *النهضة القومية-الثقافية العربية* (دمشق, 2005)\

[13] *20 قصة ارمنية* (حلب, 1992)\ كيفورك تميزيان, *سيريناد* (حلب, 1995):

[14] رافائيل اشخانيان, *نشأة الارمن وتاريخهم القديم* (انطلياس, 1986)\ *جريمة الصمت (جريمة ابادة الجنس الارمني)*, تأليف نخبة من الباحثين والعلماء (حلب, 1995)\ الاب بارثيف كولوميان, *القديس كريكور المنور وهداية ارمينيا الى المسيحية* (حلب, 2000):

[15] ليفون مكردجيان, *اقليم ارتساخ او غاراباغ. الماضي والحاضر* (حلب, 1992)\ *مختارات من بعض الكتابات التاريخية حول مجازر الارمن عام 1915* (حلب, 1995)\ كارولين كوكس-جون ايبنر, *حرب تقرير المصير في كاراباخ الارمنية* (اللاذقية, 1995)\ فرانس ويرفل, *الايام الاربعون لجبل موسى* (حلب, 1995)\ شاورش طوريكيان, *القضية الارمنية والقانون الدولي* (اللاذقية, 1992 و 2000):

[16] اليشان بايراميان, *قضية لواء الاسكندرونة والدبلومسية الدولية (1936-1939)* (دمشق 1993):

[17] انترانيك زاروكيان, *اناس بلا طفولة* (بيروت 1987)\ ارشاك بولاديان, *دراسات في تاريخ وثقافة الشرق* (ابو ظبي, 2001)\ *المدخل الى تعلم اللغة الارمنية* (حلب, 2003):

[18] وارطان ايكيكتسي, *كتاب الثعلب (قصص وامثال شعبية ارمنية من القرن الثاني عشر)* (حلب, 1989):

[19] *صاروخان الكاريكاتير... الانتماء* (حلب, 1996):

[20] *قصص معاصرة من بلاد ارمينيا* (يريفان, 2013):

[21] موسى برنس, *مجازر الارمن. جرائم ضد الانسانية* (حلب, 1996):

[22] مخيتار هيراتسي, *معالجة الميات باستخدام الطب الشعبي والاعشاب* (حلب, 2011):

[23] اوهانس شيراز, *حكاية حب سيامانتو و خجه زاره* (بيروت ,1961)\ هاكوب بارونيان, *المتسولون الشرفاء* (حلب ,1964)\ ل.آ. هوانيسيان, *تاريخ الطب الارمني منذ العصور القديمة حتى القرن التاسع عشر والروابط بين مدرستي الطب العربية والارمنية* (حلب ,1968)\ هوانيس تومانيان, *قطرة عسل* (حلب ,1968)\ هوانيس تومانيان, *آنوش* (حلب ,1969)\ هوانيس تومانيان, *الاخ الجدي* (حلب ,1969)\ هوانيس تومانيان, *دافيد الصاصوني* (حلب ,1969)\ هوانيس تومانيان, *ناظار الشجاع* (حلب ,1969)\ اردزرون كدزويان, *مخيتار هيراتسي. الطبيب الارمني من القرن الثاني عشر* (حلب ,1972, 1989)\ روبير جبه جيان, *حياة طبيب حلب الشهير اسادور ارام التونيان واعماله* (حلب ,1972)\ *باقة من شعر ونثر اوديك ايساهاكيان* (حلب,1975)\ كريكور زوهراب, قصص مختارة من الحياة: آلام مكبوتة, اصوات الضمير (حلب, 1975)\ هوانيس تومانيان, *كيكور* (حلب ,1976)\ د. زاوين دولابجيان, *رنّات صامتة* (حلب ,1977)\ كريكور زوهراب, *آلام مكبوتة (قصص)* (حلب ,1995)\ فارتكيس بيدروسيان, *المعلم الأخير"(مسرحية)* (دمشق ,1985)\ لوسي سلاحيان, *حبٌّ وحب"(قصص)* (دمشق ,1985)\ لوسي سلاحيان, *قلوب حائرة (مجموعة قصص)* (دمشق ,1987)\ لوسي سلاحيان, *الدراجة الحمراء* (دمشق ,1988)\ سيرو خانزاتيان, *ثلاث سنوات (يوميات ضابط في الجيش السوفييتي)* (دمشق ,1991)\ كيورك إيبجيان، *الصقر الأخضر (قصص)* (بيروت ,1993)\ زوهراب عنتبليان, *صوتٌ من جبال كسب (قصص)* (دمشق ,1993)\ كريكور ناريكاتسي, كتاب المراثي (حلب ,1994)\ هايكازن غازاريان, *وثائق تاريخية عن المجازر الارمنية عام 1915* (حلب ,1995)\ موسيس خوريناتسي, *تاريخ الأرمن. من البداية حتى القرن الخامس الميلادي* (دمشق ,1999)\ كيفورك جورج آبيليان, *جثتي الكنة آنّا المغامرة* (عنجر ,2012).

[24] نظار نظاريان, *بطاقات عشق من يريفان الى حلب* (دمشق, 1994):

[25] طانييل واروجان, *انشودة الخبز* (حلب ,1970)\ كيفورك أمين, *القرن العشرين* (حلب ,1979)\ واهان تكيان, *صلاة امام عتبة الغد* (حلب ,1979)\ هوانيس شيراز, *نصب لذكرى امي و سفر التكوين* (حلب ,1981)\ يغيشه تشارنتس, *الجماهير المجنونة* (حلب, 1983)\ وارتكس بدروسيان, *العجوز الذي نسي ان يموت* (دمشق ,1985)\ سيرو خانزاديان, *سفر الوقائع* (دمشق, 1990)\ قصص ارمنية في الادب الارمني الغربي والمهجر حتى عام 1945 (دمشق, 1990)\ اويديك اسحاقيان, *ملحمة المعري* (حلب ,1976, اللاذقية 1994)\

[26] *قتل امة. مذكرات هنري مورغنطاو, السفير الاميركي في تركيا ما بين (1913-1916) عن المذابح الارمنية في تركيا* (حلب\دمشق 1990, 1991)\ اواديس بابازيان, *المشانق العربية والمجازر الارمنية امام المحاكم الاستثنائية العسكرية التركية بين عامي 1919-1921* (حلب, 1992)\ اليشان بايرامیان, *كفاح الارمن من اجل عروبة لواء الاسكندرونة* (حلب, 1992)\ فاهاكن دادريان, *دور الاطباء الاتراك في المذابح الارمنية اثناء الحرب العالمية الاولى* (اللاذقية, 1995)\ تانير اكجام, *الهوية القومية التركية والقضية الارمنية* (حلب, 1995)\ *ضرب النقود العربية في ارمينية وتداولها داخل وخارج الامبراطورية العربية* (حلب, 1997)\ فاهاكن دادريان, المستندات الالمانية والنمساوية الرسمية حول المجازر الارمنية (حلب, 1997)\ فاهاكن دادريان, المصادر التركية والغربية حول الدولة العثمانية والمجازر الارمنية (اللاذقية, 2001)\ زاريوانت, طورانية الموحدة المستقلة (حلب, 2001)\ شاهي دير كيفوركيان, *علاقات هندسة العمارة المسيحية المبكرة بين ارمينيا وسوريا* (حلب, 2002)\ آرام دير غيفونتيان, *الامارات العربية في ارمينيا البقرادونية* (حلب, 2003)\ مانوئيل جينباشيان, *علاقات الكنيسة بالدولة الارمنية في حقبة الهيمنة العربية (من الاجتياح العربي الاول وحتى الفترة العباسية المبكرة)* (حلب, 2005)\ تاريخ حلب (حلب, 2006)\ ارام تير غيفونيان, *دراسات استشراقية حول العلاقات الارمنية-العربية السياسية, العسكرية, التجارية, الثقافية بين القرنين 4-14 م.* (حلب, 2007)\ \نيكولاي هوفهانيسيان, *تاريخ الدول العربية* (حلب 2011)\كيفورك جورج ابيليان, اخي, جرعة ماء...(عنجر, 2011)\ هرانت دينك, *امتان قربيتان... جاران بعيدان (بيروت, 2012)*| ماغاكيا اورمانيان, *كنيسة الارمن* (حلب, 2009)\ ارشاك بولاديات, الاكراد في حقبة الخلافة العباسية في القرنين 10-11م. (دمشق, 2009)\

[27] *صفحات وثائقية من جريدة (التقدم) الحلبية عن الاحوال الارمنية والعربية في الدولة العثمانية والبلاد الشامية* (حلب, 1996)\ *سهامات المواطنين الارمن في الحياة العامة للبلاد السورية منذ اقدم العصور وحتى يومنا* (حلب, 2007):

[28] هاروت صاصونيان, *الابادة الارمنية اعتراف العالم علناً 1915-2005* (بيروت, 2005)\ *شهادات ناجين*, تأليف سيتا كيليجيان, (بيروت, 2005)\ جورج (كيفورك) ابيليان, *شهادة مدى الحياة من آرام الى ...آرام* (عنجر, 2006)\ شاهين افاكيان, *كاراباخ, وجهة نظر قانونية* (بيروت, 2006)\ طاطول هاكوبيان, *يوميات كاراباخ. اخضر وأسود. لا حرب, لا سلم* (لبنان, 2012)/الصيارفة الارمن في الامبراطورية العثمانية (بيروت, 2015):

[29] *غوائل الأرمن في الفكر السوري (موقف المفكرين السوريين من الابادة الارمنية)* (بيروت، 2002)\ *أصداء الإبادة الأرمنية في الصحافة السورية 1877-1930* (بيروت، 2005)\ *النواب الأرمن في المجالس النيابية السورية 1928-2011* (دمشق، 2011)\ *100 عام على الإبادة الأرمنية (100 شهادة عربية)* (بيروت، 2015)\ *كوميداس والموسيقى الأرمنية*، مجموعة كتاب (دمشق، 2016):

[30] باروير سيفاك, *ليحل النور... وقصائد أخرى* (دمشق, 1995)\ *حبة الرمان – مائة قصيدة حب ارمنية* (دمشق, 1999)\ *ثورة الحلبيين على الوالي خورشيد باشا العثماني (1819-1820). يوميات المطران ابراهام كوبيليان* (حلب, 2008)/ *اقنعة ومرايا. مختارات من الشعر الارمني الحديث* (دمشق, 2010):

Translations into Arabic: The Syrian-Armenian Effort

(Summary)

Hagop Mikayelian
hagomik@yahoo.com

Armenian-Arab relations can be traced back to pre-Chrsitian times and have been uninterrupted ever since. These relations have involved the diverse spheres of politics, medicine, literature, sciences and trade.

Arab domination of Armenia had a very strong impact on the Armenian language, yet culturally the influence was mutual.

As of the early 20th century, right after the Genocide, a new set of relations, which are significant particularly in culture and literary translations, was established between the two nations. These new relations promoted mutual cultural recognition. Indeed between 1970 and 2000 translation from Armenian into Arabic and vice versa flourished in the fields of both literature and history.

The paper highlights the result of this effort and its impact on bridging gaps between these two nations and promoting knowledge of mutual national issues and concerns.

The significant achievements of this translation, however, are not considered enough. Indeed, this translation effort has not gone much beyond limited professionalism, has not been institutionalized and has remained the result of individual, self-motivated efforts.

ԳԱՐԵԳԻՆ ՔԵՍԱՊՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

Մեր լեզուն ճանապարհ է դէպի յաւերժութիւն, գրաւական՝ մեր ինքնութեան, նոյեան տապան՝ մեր փրկութեան, լուսասփղ՝ մեր լինելութեան:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայկանուշ Յ. Մեսրոպեան
haykanushm@mail.ru

Գարեգին Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսի (1995-99) տպագիր քարոզները, մեկնութիւններն ու աստուածաբանական ուսումնասիրութիւնները հայ հրապարակախօսական արձակի լաւագոյն դրսեւորումներից են: Այդ երկերը հայ եկեղեցական-աստուածաբանական նորագոյն գրականութեան արժէքաւոր մաս են կազմում, աչքի են ընկնում կրօնափիլիսոփայական խոր ընդհանրացումներով, բովանդակալից եզրայանգումներով, պատկերաւոր լեզուամտածողութեամբ, գեղարուեստական խօսքին բնորոշ արտայայտչական զանազան միջոցներով, ինչպէս նաեւ բառային նորակազմութիւններով, յատկապէս բառաբարդումներով:

Հայերէնի բառապաշարի հարստացման եւ առանձին ուսումնասիրութիւն կատարելու համար յատկապէս ուշագրաւ են Վեհափառի կողմից ստեղծուած հեղինակային նորակազմութիւնները, որոնք, ըստ մեր բառարանի, 1700 են[1]: Մեր ուսումնասիրութեան նիւթերը քաղել ենք Անթիլիասում եւ Ս. Էջմիածնում տպագրուած Գարեգին Ա.ի շուրջ 20 գրքերից, ԱՄՆում հրատարակուած Գարեգին Ա. մատենաշարից (հեղինակ՝ Վազգէն Ղուկասեան)[2], ինչպէս նաեւ *Հասկ*[3] եւ *Էջմիածին*[4] ամսագրերում զետեղուած քարոզներից ու յօդուածներից:

Վեհափառի երկերի հարուստ բառապաշարը նպաստում է հայերէնի լեզուագանձի հարստացմանը: Ոչ միայն բառապաշարը, այլեւ առհասարակ հեղինակային ոճը շատ ուսանելի է: Ուստի դրանք մեր ժողովրդին հասու դարձնելու նպատակով կազմել ենք Գարեգին Ա. երջանկայիշատակ հայրապետի ասոյթների եւ պատգամների ժողովածու[5] եւ նորաբանութիւնների բառարան[6]:

Բառային նորակազմութիւնները, նաեւ բառերի իմաստային նոր կիրառութիւնները ստեղծուած են իմաստային նրբերանգների արտայայտմամբ եւ հայերէնի բառակազմական միջոցներով ու եղանակներով: Նորակազմութիւնների մի զգալի մասի լեզուական

ատաղձը Աստուածաշունչ մատեանն է, որով էլ պայմանաւորուած է դրանց գերակշռող մասի այս կամ այն բաղադրիչի աստուածախօսական ոլորտին պատկանելը:

Գարեգին Ա.ի բառակերտումները բնական են եւ պայմանաւորուած խօսքային իրադրութեամբ, որի հետեւանքով էլ իւրաքանչիւր բառ տուեալ իմաստային դաշտում գրեթէ անփոխարինելի է: Վեհափառի լեզուամտածողութիւնը բնականաբար պայմանաւորուած է հայրենի Անտիոքի բնաշխարհով, Քեսապի բարբառին յատուկ դարձուածքներով ու յարադիր կազմութիւններով, որոնցով հարուստ են *Հող, Մարդ Եւ Գիր*[7], *Հրաշք Տաթեւի*[8], *Հայ Մարդը Հայ Գիրքին Դիմաց*[9] եւ այլ ժողովածուներ: Ուսումնառութեան տարիներին նման լեզուազգացողութեանը մեծապէս նպաստում է դասական մատենագրութան, աստուածաբանական ուսումնասիրութիւնների ու մեկնութիւնների, այնուհետեւ համաշխարհային գրականութեան, փիլիսոփայութեան ու պատմութեան նշանակալից երկերին քաջածանօթ լինելը, որոնց ամփոփումն են *Խորհէ՛ Եւ Մտի՛ր*[10], *Ծանի՛ր Զքեզ*[11] ժողովածուները:

Կեանքի վերջին տարիներին արեւելահայ միջավայրն իր կնիքն է դնում վեհափառի լեզուամտածողութեան վրայ: Դա արտայայտւում է յատկապէս բանաւոր խօսքում: Նա ժողովրդի հետ սկսում է հաղորդակցուել լեզուական ուրոյն որակով՝ ստեղծելով արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի համադրեալ նոր որակ: Դրա լաւագոյն տարբերակը *Հայաստանեայց Եկեղեցին Իր 'Ծառայական Կերպին' Մէջ*[12] գրքի արեւելահայերէն փոխադրութիւնն է՝ կատարուած վեհափառի ձեռամբ:

Վեհափառի բանաւոր եւ գրաւոր խօսքի միջոցով արտայայտուած բառապաշարը կարելի է դասակարգել միքանի խմբերի:

ա) **Գրաբարաբանութիւններ.** Նման լեզուական միաւորների, գրաբարեան բազմաթիւ բառերի, դարձուածքների ու քերականական ձեւերի առկայութիւնը պայմանաւորուած է միքանի հանգամանքով.-

1) Նախ՝ ԿԸ ճիւղին պատկանող բարբառների արեւմտեան խմբակցութեան Անտիոքի կամ ծայր հարաւարեւմտեան բարբառախմբի Քեսապ - Սուեդիայի բարբառի Քեսապի ենթաբարբառը որպէս մայրենի ունենալը.

2) Գրական արեւմտահայերէնը որպէս հիմնական կրթութեան լեզուական տարբերակ ունենալը.

3) Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռի հովանեաւ ճեմարանական, աստուածաբանական կրթութիւն ու դաստիարակութիւն ստանալը.

4) Գրաբարը՝ որպէս գրական լեզուի հնագոյն տարբերակ ուղեկցում է եկեղեցական ծիսական արարողութիւններին, որոնց մասնակցել է անուանի հոգեւորականը:

Գրաբարեան լեզուական յենքով են ստեղծուած *զհամահաւաքեալս յայսմ տեղւոջ, ի չորից կողմանս աշխարհիս այսորիկ, վասն*

պահպանութեան աւանդութեանց հարցն մերոց, վերամկրտեալ ի հաւատս եւ ի հայութիւնս մեր եւ այլ կազմութիւններ, որոնք հեղինակի խօսքին հաղորդում են պատմականութեան եւ քնարականութեան երանգ:

Նկատելի քանակ են կազմում գրաբարի անցեալ դերբայի ձեւերը, որոնք արդի հայերէնում բայական իմաստով չեն ընկալւում, առաւելապէս ունեն ածականական իմաստ եւ կիրառւում են որպէս պատկերաւոր մակդիրներ, օրինակ՝ *գրախնկեալ բակ, գօսացեալ պարտէզ, բանացեալ հոգի, անձնացեալ զօրութիւն, մարդեղացեալ Փրկիչ, մեքենականացեալ վիճակ, մասունքացեալ աւերակ, պրկեալ վճռակամութիւն, աստուածաշնչեալ խօսք, մանրանկարեալ կոնդակ, անծրեւացեալ արցունք, մշակացեալ ձեռք, աստուածանկարեալ պատկեր, միայնացեալ հոգի, երեկոյացեալ պահ, շիրմացեալ գետին, արփացեալ հոգի, ջրդեղեալ զօրութիւն* եւն., եւն.:

բ) Բառապաշարի յաջորդ խումբը, որը մերձաւոր աղերսներ ունի գրաբարաբանութիւնների հետ, **հնաբանութիւններն** են: Գրաբարեան ակունքներին մօտ լինելով են բացատրւում հնաբանութիւնների լեզուաիրադրական ընտրութիւններն ու նպատակային կիրառութիւնները: Դրանք հեղինակի խօսքին հաղորդում են պատմականութեան երանգ: Այդպիսի հնաբանութիւններից են՝ *ճշմարտող, վերառաքող, խանդալից, հանդիսադրել, անգայտ* (նօսր), *անձնադրոշմ, հոգեխառնութիւն, լուսափեսիլ, կենդանագործ, լրութիւն* (լրիւութիւն), *ճշմարտելի, ընկլուզել* (կուլ տալ), *խրախճանութիւն, մարդկաբար, յանկուցիչ, արդիւնագործ, կողկողագին, փրամախոհել, դէպ, փապաստ, հրիտակել* (կտակել), *նշմար, երաշփութիւն, վերնական, կարշնեղ, ասութիւն, ծնուցիչ, բարեխնամող, դառնաճաշակ, դալարիք, բնազանցական* եւն., եւն.:

գ) **Բանաստեղծական կամ հազուադէպ գործածութիւն ունեցող բառեր.** Վեհափառ հայրապետի խօսքը ոճաւորող միջոցներից են բառարաններում իբրեւ բանաստեղծական, ինչպէս նաեւ հազուադէպ գործածութեամբ նշուող բառերը. օրինակ՝ *սկզբնասկզբնէ, բուխ, փորձանաւոր, պաշտպանք, անդրանցնել, անձնադրոշմ, ժայթք, յաճախանք, զուարթախոհ, վեհավայր, դրասանգել, պերճաբարբառ, տեսլահար, դիւցազնաշունչ, կայլակել* եւն.:

դ) Վեհափառ հայրապետը, քաջածանօթ լինելով մեսրոպեան բառագանձի բոլոր շերտերին, նկարագրուածներից զատ ոճական նկատառումներով կիրառել է նաեւ բարբառային, ժողովրդախօսակցական (*պճլտուն, խանձողուած, հունար, ղայիմ*), մասնագիտական (*արժէչափ՝* քաղաքատնտեսական, *զօրաշարժ՝* ռազմական, *համագրաւել՝* տնտեսագիտական) եւ այլ շերտի բառեր:

ե) **Օտարաբանութիւններ եւ փոխառեալ բառեր**. Վեհափառն իր խօսքում լեզուաբանական բծախնդրութեամբ եւ յատուկ ընտրութեամբ գործառում է օտարաբանութիւններ եւ փոխառութիւններ. *երեկոյին մեծ*

փռամ (դրամա), *փիպով ու իփէալով ամուր, մասնաւոր ժեսթ, ոսկումի մանրանկարչական ոճային իւրայատուկ մոթիֆներով ընկերացած, մարդեղական աքթ, մանրանկարը ազգերուն մոզայիքին* եւն.:

զ) Վեհափառն իր գրուածքներուն յաճախ փակագծերուն նշում է տուեալ խօսքի իմաստային կիզակէտում գտնուող բառի օտար՝ անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն համարժէքը: Այսպէս՝ *բարձր կեանք* (high-life), *աշխարհայնամտութեան հոսանք* (secularism), *վանքի պատկերը* (image), *հոգեւոր տարածք* (dimension), *ի տեսութիւն* (en theoria), *խորհրդանիշ* (symbol) եւն.: Այսպիսի լրացուցիչ բացատրութիւնները յստակեցնում, որոշակիացնում եւ ամփոփում են բառիմաստը՝ ասելիքին հաղորդելով գիտական ոճի ճշգրտութիւն:

է) Հեղինակային նորաբանութիւններ: Վեհափառի լեզուն հարուստ է ոչ միայն բառային նորակազմութիւններով, այլեւ բառերի իմաստային նոր կիրառութիւններով: Բառային նորակերտումները ծնւում են իմաստային նրբերանգների ճշգրիտ ու անշեղ արտայայտմամբ, եւ իւրաքանչիւր բառ առանձնանում է դիպուկ գործառոյթով: Նոր բառերը կազմուած են հայերէնի բառակազմական ներքին միջոցներով ու եղանակներով: Նրա երկերի սովորական ընթերցման ժամանակ երբեմն կարող է թուալ, թէ այս կամ այն բառը յայտնի է եւ արդէն իսկ գործածուած: Սակայն երբ նման բառերն ստուգում ենք արդի հայերէնի ճաւալուն բառարաններով, պարզւում է, որ դրանք չկան այդ բառարաններում: Բառային նորակազմութիւնների մի զգալի մասի համար որպէս բառակազմական բաղադրիչ հանդէս են գալիս *աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Մեսրոպ, լոյս, հայ, հոգի, աւետարան, աղօթք, սուրբ, առաքեալ, ինքն* եւ այլ յատկանուններ եւ բառարմատներ:

Բառային նորակազմութեան բոլորովին նոր որակ կարելի է համարել, այսպէս կոչուած, անջատագրութիւնը: Բառակազմական այդ նորոյթը իմաստային եւ ոճական նոր ենթիմաստ է հաղորդում բառին: Այսպես՝ *ան-ժամանակ, ան-այսօր, ան-երէկ, ան-վաղ, մարդ-եղութիւն, մարդ-ութիւն, գեր-անձնական, անդր-անհատական, յետ-միջօրէ, հոգե-զօրացում, հոգե-կալում, հոգե-սնուցում, լոյս-ու-մութ, նոր-ութիւն, բան-ա-խօս, փոխ-յարաբերական, ան-բան, ան-ասուն, ով-ութիւն* եւն.:

Ինչպէս ցոյց են տալիս օրինակները, բառերի՝ ըստ բառակազմական մասնիկների եւ արմատի այսպիսի նպատակային տրոհումը ընդգծում է բաղադրիչներից յատկապէս մէկի՝ բառամիջուկի իմաստը՝ ստեղծելով լեզուաոտայայտչական մի նոր որակ: Բառիմաստային հետաքրքիր համադրութիւն են ստեղծում նաեւ նորակազմական արժէք ունեցող իւրօրինակ յարադիր կազմութիւնները. ինչպէս, օրինակ՝ *բանալի-բառ, սէր-Աստուած, աչք-Աստուած, Յիսուս-Խորհուրդ, հոգի-մսուր, լոյս-իմաստ, մեղր-բարիք, պտուղ-արդիւնք, կեանք-հաստատութիւն, մարդ-*

կարողութիւն, անէծք-օրհնանք, հոգի-կաղապար, արեւ-պահ, գրիչ-փետուր, ընձիւղ-բարտի, ցայտաղբիւր-աշխարհ եւ այսպէս շարունակ:

Հեղինակային նորաբանութիւնների քննութեան արդիւնքում նկատեցինք լեզուական բազմաթիւ իրողութիւններ, որոնցից կարելի է նշել հետեւեալները.

է-1) Բաղադրեալ կազմութիւնների բաղադրիչներից մէկը *Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Մեսրոպ, լոյս, հայ, ոսկի, հոգի, աւետարան, աղօթք, սուրբ, առաքեալ, ինքն* եւն. բառերն են: Այսպէս՝ *աստուածածեռն, աստուածագիծ, աստուածակոխ, աստուածագիր, աստուածամաղ, յիսուսանուէր, յիսուսափիպ, քրիստոնէափիպ, քրիստոսահաւատ, քրիստոսափունկ, քրիստոսաբեր, հայաշեշտ, անհայախօս, հայավառ, հայանուագ, հայալոյս, հայափեսիլ, հայարիւն, լուսեղինութիւն, լուսալցուիլ, լուսածնունդ, նորալոյս, լուսաջան, լուսութիւն, լուսերգակ, լուսածորան, լուսաւորչակնիք, լուսագծել, մեսրոպահեղ, մեսրոպահունչ, մեսրոպագիծ, մեսրոպաբարբառ, մեսրոպաստեղծ, հոգեկառուցել, հոգեքանդ, հոգեկրթիչ, հոգեփոխ, հոգեկերտել, հոգիաբնակ, ինքնաշեշտ, ինքնաբարբառ, ինքնաբիւրեղացում, ինքնընծայում, ինքնապրկում, ինքնախորհողական, աղօթաճաճանչ, աւետարանագիծ, առաքելաժառանգ, սրբական, սրբահոգի* եւն., եւն.:

է-2) Մեծ թիւ են կազմում *գոյն* վերջածանցով նորաբանութիւնները, որոնցում բառի բովանդակութիւնը սաստկացւում եւ գերադրականութեան իմաստ է ստանում. *ընդարձակագոյն, անկեղծագոյն, լիագոյն, նուիրականագոյն, առատագոյն, իմաստնագոյն, գլխաւորագոյն, զօրաւորագոյն* եւն.:

Ը) Վերը թուարկուած բառապաշարային իւրայատկութիւններն ուղեկցւում են գեղարուեստական խօսքին բնորոշ պատկերաւորման միջոցներով, բառային պատկերների պատշաճ համադրումով, երբեմն էլ հակադրումով՝ տպաւորիչ ու բարձրարուեստ դարձնելով Գարեգին Ա. հայրապետի ասելիքը: Վեհափառի գրական վաստակի գրականագիտական քննութիւնը թողնելով գրականագէտներին՝ նշենք լեզուական ակնառու իրողութիւններից միքանիսը:

Բաւականին մեծաթիւ են մակդիրներն ու բառերի փոխաբերական կիրառութիւնները. այսպէս՝ *մեսրոպաբոյր ու յաւերժաբարբառ շիրիմ, աւետարանագիծ ճամփայ, ոգիաբնակ քաղաք, հայադրոշմ ծայն, աղօթաճաճանչ կամար, լուսածորան գրիչ, լուսաղբիւր հոգի, աստուածիմաստ վարդապետ, անդրանցնող աղբիւր, հայավկայ հրովարտակ, լուսահեղեղ դէմք, հայանուագ շարական, ծաղկած եկեղեցի, մեղահալած սպիտակութիւն, սրբաշունչ բառ, խորհրդասքօղ մատեան, ինքնարդարութեան փետուր, բնաթոյր զովութիւն, աղօթասոյզ խուց, գրչագրածին աշխատանոց, աղօթահայց մրմունջ, երկնածայն փայլակ, խնկեղէն աղօթք, խորհրդաբոյր կամար, լուսաւորչեան հիւսկէն,*

կրօնաբոյր մթնոլորտ, մեծատենչ փափաքներու կարկին, Անի քաղաքին փառախօս աւերակ, մտքի փեթակ, շնորհաբուխ բերան, բորբ իմաստ, թշնամիների գրոհների քամի, աղօթասոյզ քար, հոգեխօս դէմք, արեւեան ոճ, կոյրիմաստ բազալդ, կեանքի ոսկեթել, անհունախօս որմնանկար, բազմագունեան ամբոխ, քարերի բիւրեղ սրբատաշութիւն, տարիներու պրկուած իղձի զսպանակ, սուրբ թողօն, աստուածային ջրտուք եւն., եւն.:

Խօսքի պատկերաւորման հետաքրքիր միջոցներից են նաեւ բառակապակցութեան ներսում հակադրուած բառիմաստները, ինչպէս եւ առձայնոյթով՝ նման բաղաձայնների կուտակումով, բառերի կրկնութեամբ եւ բառախաղերով ստեղծուած արտայայտութիւնները, շրջասութիւնները, երբ առարկայի կամ անձնաւորութեան անուանումն ուղղակի տալու փոխարէն նշւում է նրանց այս կամ այն էական կողմը, յատկանիշը: Այսպէս՝ *ողբերգական կատակերգութիւն, աւերակներու անաւերակելի լեզու, հոյակապ աւերակ, անցեալը անցելութենէն փոխադրել ներկայի, շնորհալոյս Շնորհալի, լուսաջան լուսարար, խորասոյզ խորհուրդի խորհրդագործում, լոյսին լուսութիւնը, քաղաքացած եւ քաղաքայնացած կեանք, տառապանք չունենալու տառապանքէն տառապիլ* եւն.:

Համեմատութիւնների եւ փոխաբերութիւնների միաժամանակեայ գործառոյթը վեհափառի երկերին հաղորդում է առանձնայատուկ արժէք: Այսպէս՝ *սպառսպուռ ցրումն մեր ժողովուրդին ծառին բունէն մասնահատուած տաշեղներու պէս, աչքերը, արցունքէն միգացած, կը ծաւալին երկրի չորս ծագերուն, ինչպէս արեւը այգաբացի մշուշի ցնցուող սաւանին մէջ, մեռան, ինչպէս մեռնում են ճիւղերը ծառին, երբ խզւում են ու բաժանւում են իրենց բներից, մեռան, ինչպէս քարերը, երբ պոկւում եւ դուրս են ընկնում իրենց պատերից, խօսքս պատարագի նշխարին պէս բաժներ եմ իմ ժողովուրդին, Քրիստոսի կեանքը աշխարհին վրայ միախառնումն է աստուածայինին եւ մարդկայինին, ... ինչպէս երկինքին էջքը երկրի վրայ ու երկրին երկնայնացումը հոգեկան կեանքի ուժեղ թափանցումովը անոր մէջ, ինչպէս արեգակի շողին թափանցումը խոր մթութեան մէջ, մարդու ինքնութիւնը բազմաշերտ հողին նման հարստութիւն մըն է, աւանդութիւնները կը նմանին մարդու մարմնին ողնայարին, ցաւը կը նահանջէ հիւանդին դէմքին վրայ, ինչպէս խաւարը լոյսէն, պատերազմն ու խաղաղութիւնը հիւսքի սեւ ու ճերմակ թելերուն պէս իրարու հետ միշտ պար բռնեցին, դաշտի ծաղիկներուն նման գիրքեր, աղջիկներ ընձիւղ-բարտիներուն պէս կանգնած* եւն., եւն.:

Այսպիսով, Գարեգին Քեսապցի կաթողիկոսի բառապաշարը, հեղինակային նորաբանութիւնները դարձել են ժամանակակից գրական արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի անկապտելի մասը, նպաստում են գրական հայերէնի երկու ճիւղերի փոխհարստացմանը՝ լրացնելով հայերէնի հարուստ բառագանձը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Հայկանուշ Մեսրոպեան, *Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Երկերի Բառարան*, Մոնրէալ, 2000:

[2] Գարեգին Բ կաթողիկոս Սարգիսեան, «Հայ Եկեղեցւոյ Աստուածաբանութիւնը Ըստ Հայ Շարականներու» (ձեռագիր), Վարդապետական թեզ, Անթիլիաս, 1953-1955. նաեւ՝ «Ընդհանուր Եկեղեցւոյ Պատմութիւն», Անթիլիաս, վարդապետական տարիներ (ձեռագիր). նաեւ՝ *Մեղքը*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1979. նաեւ՝ *Ծանի՛ր Զքեզ...*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1984. նաեւ՝ *Հրաշք Տաթեւի. Թափօր Լերան Լանջերուն...*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1989. նաեւ՝ *Հին Արմատներէն Նոր Ընձիւղումներ*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1990. նաեւ՝ *Հայ Մարդը՝ Հայ Գիրքին Դիմաց...*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1990. նաեւ՝ *Անցեալը Անցած Չէ... Ուխտագնացութիւն Ի Տէր Զօր*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1991. նաեւ՝ «Դաւանաբանական Աստուածաբանութիւն» (ձեռագիր). նաեւ՝ *Հող, Մարդ եւ Գիր*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1991. նաեւ՝ *1700-ամեակը՝ Նոր Հոգեգալուստ*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1994. նաեւ՝ *Հայաստանեայց Եկեղեցին Իր «Ծառայական Կերպ»ին Մէջ*, Անթլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1994, 188 էջ. նաեւ՝ Գարեգին Ա կաթողիկոս Սարգիսեան, *Ան-ժամանակը Ժամանակին Մէջ*, Ս. Էջմիածին, 1995. նաեւ՝ *Խորհէ Եւ Մտիր*, Ս. Էջմիածին, 1995. նաեւ՝ *Արեան Վկայութիւն, Նահատակութիւն Քառասնից Մանկանց*, Ս. Էջմիածին, 1995. նաեւ՝ *Բեթղեհէմի Աստղին Լոյսը՝ Ս. Էջմիածնի Պրիսմակէն...*, Ս. Էջմիածին, 1996. նաեւ՝ *Ձեռնարկ Հովուական Աստուածաբանութեան*, Ս. Էջմիածին, 1996. նաեւ՝ *Մաշտոցաշունչ*, Ս. Էջմիածին, 1997. նաեւ՝ *«Ես Յաղթեցի Աշխարհի...», Յարութիւն եւ Հայութիւն*, Ս. Էջմիածին, 1997. նաեւ՝ *Հոգեմտաւոր Ճառագայթումներ*, Ս. Էջմիածին, 1997. նաեւ՝ *«Տուք Զկայսերն՝ Կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»*, Ս. Էջմիածին, 1998 եւն.:

[3] *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Անթիլիաս, 1952-1994:

[4] *Էջմիածին Ամսագիր*, Ս.Էջմիածին, 1996-1999:

[5] *Խօսքս Պատրաստի Նշխարին Պէս Բաժներ Եմ Իմ Ժողովրդին, Ընտրանի Ասոյթների եւ Պատգամների*, կազմ.՝ Հայկանուշ Մեսրոպեան, Ս. Էջմիածին, 1999, 333 էջ:

[6] Մեսրոպեան, *Գարեգին Ա*:

[7] Գարեգին Բ. Կաթողիկոս, *Հող, Մարդ եւ Գիր,* Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1983:

[8] Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Սարգիսեան, *Հրաշք Տաթեւի Թափօր Լերան Լանջերուն,* Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1989:

[9] Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Սարգիսեան, *Հայ Մարդը Հայ Գիրքին Դիմաց...,* Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1980:

[10] Գարեգին Ա կաթողիկոս Սարգիսեան, *Խորհէ եւ Մտի՛ր*, Ս.Էջմիածին, 1995:

[11] Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Սարգիսեան, *Ծանի՛ր Զքեզ*, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ 1984:

[12] Գարեգին Վրդ. Սարգիսեան, *Հայաստանեայց Եկեղեցին Իր Ծառայական Կերպին՝ Մէջ,* մատենաշար Խորհրդակցական Ժողովներու Դասախօսութեանց թիւ 6, Անթիլիաս, ՏՄՏԿՀԿ, 1955:

The Vocabulary of Catholicos Karekin Kesabtsi as an Enriching Source for the Armenian Lexicon

(Summary)

Hayganush Mesrobian
haykanushm@mail.ru

The published sermons, interpretations and theological research of Karekin I, Catholicos of All Armenians, are among the best expressions of Armenian public speech. Answers are given to a multiplicity of questions in an encyclopedic manner that includes philosophical generalisations. The answers are significantly pictorial and have literary significance since they are expressed in different styles and at times by means of new words, particularly compound words. According to the paper, Catholicos Karekin I brought to life some 2000 new words in Armenian, thus enriching the Armenian lexicon. The paper analyses the formation and structure of these new words, which were molded according to the rules and regulations of Armenian word formation.

Alongside these new words, the paper notes that certain other words are used with new connotations and usage.The paper also notes that a large number of these new words come from the Bible, where words like God, Jesus, Christ, Mesrob, light, Armenian, soul, gospel, prayer, saint, disciple, and self constitute the first part of the newly formed compound word. The paper ends by highlighting a number of examples of these new words, which are an interesting combination of the Western and Eastern Armenian literary languages.

ԱԿՆԱՐԿ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԻ ՀԱԼԷՊԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ
maroushyeramian@gmail.com

Նիւթին խորամուխ ըլլալէ առաջ հետեւեալ հարցադրումը ինքզինք կը պարտադրէ. կա՞յ հալէպահայ բանաստեղծութիւն կամ գրականութիւն՝ ընդհանրապէս. որովհետեւ «հալէպահայ բանաստեղծութիւն» արտայայտութիւնը կ'ենթադրէ որոշ աւանդութիւն մը, անընդմէջ հոսք մը բանաստեղծներու, գրողներու եւ հետեւողական ծաղկումը անոնց:

Գիտենք, որ Հալէպը գաղթի առաջին կայանն էր, ապա՝ Սփիւռքի մայր գաղութը, որ շատ արագ կրցաւ դիմագիծ ունենալ եկեղեցիներու, դպրոցներու եւ ակումբներու հաստատուն ցանցով. հետեւաբար բնական կը դառնայ ենթադրութիւնը, որ գրականութիւնն ու բանաստեղծութիւնը – մասնաւորապէս - պատմութիւն եւ աւանդութիւն ունենան այնտեղ:

Արդեօ՞ք ճիշտ է մեր ենթադրութիւնը:

Այս հարցին քննարկումը կը ստիպէ զիս քիչ մը հեռուէն սկսիլ:

1945ին *Ակօս* հանդէսին մէջ երեւցած գրախօսական մը, որ կը քննարկէր Մինաս Թէօլէօլեանի *Մթնոլորտ*[1] բանաստեղծութիւններու գրքոյկը, կ'անդրադառնար նաեւ սուրիահայ (ինչպէս կ'ըսուի այնտեղ) գրականութեան եւ կ'ըսէր.

> Որքա՞ն ճիշտ է արդեօք սուրիահայ բանաստեղծութեան հասցէին նետուած սա մեղադրանքը թէ՝ ամէնէն շատ բանաստեղծ Սուրիան տուած է եւ սակայն հոնկէ քերթուած մը կարելի չէ կարդալ ծայրէ ծայր:
>
> Իրողութիւնն այն է սակայն, որ հակառակ ամէն ուրացումի Սուրիա եւ Լիբանան մշակուող գրականութիւնը տուած է արդէն անուրանալի անուններ եւ վաւերական արժէքներ, որոնց կու գան միանալու ուրիշ, տակաւին նոր, բայց խոստմնալից անուններ[2]:

Կը տեսնենք թէ պատմութիւնը կը կրկնուի, եւ նորեր կու գան փոխարինելու երէցները:

Գաղթէն մինչեւ այսօր Հալէպը կը հաշուէ ոչ-արհամարհելի թիւ մը բանաստեղծներու, որոնք ծնած են, կամ շրջանի մը համար կայք հաստատած են այնտեղ: Սակայն երկրին քաղաքական կացութիւնը, փոքրամասնութիւններուն պայմանները, պարտադրուած սահմանափակումներն ու կաշկանդումները պատճառ դարձած են, որ անոնցմէ շատերը հեռանան եւ այլ երկիրներ հաստատուին:

Համեմատականօրէն բեղուն եղած են 1930էն մինչեւ 1950 երկարող երկու տասնամեակները, երբ գաղթականները՝ թօթափած իրենց հետ բերած խեղճութիւնը, լծուած են նաեւ հոգիի քաղցը ամոքելու երկնումին:

1960ականներուն սկիզբը ծայր առած քաղաքական վերիվայրումները կը կասեցնեն գիր ու գրականութեան, մանաւանդ մամուլի ծաղկումը: Ոչ միայն թերթեր դադրած են, նորեր լոյս չեն տեսներ, այլեւ քաղաքը՝ պարպուած իր բանաստեղծներէն, ոչ մէկ նոր շունչ կը բերէ:

Սակայն, հակառակ պայմաններուն եւ Հալէպի աւանդապահութեան, արդիականութիւնը կարծես գաղտնի եւ անշշուկ մտած էր քաղաք եւ կը բոցավառէր երիտասարդ տղոց երեւակայութիւնը: Շահպան (Խաչիկ Իշխանեան) տակաւին 1972ին կը գրէր՝

ԾՆՆԴԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ
Կուտ
Կուտ
Կարկուտ:

Կամ՝

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ադամ
որդի:

Հակառակ այս արդիական շունչին, համեմատականօրէն ամուլ շրջան մը կ'ապրի հալէպահայ բանաստեղծութիւնը մինչեւ 20րդ դարու վերջին քանի մը տասնամեակները, երբ նոր թափով կ'արթննայ բանաստեղծութիւնը, նոր անուններու հետ նաեւ նոր շունչ բերելով:

Հալէպահայ բանաստեղծութիւնն ալ, ինչպէս սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը ընդհանրապէս, քերթողական քանի մը առանցքներ ունի՝ սէր, հայրենիք, գաղթահայու վիճակ, իսկ ժամանակակից քերթողներու պարագային՝ նաեւ գիտական նիւթեր:

Կարեւոր տեղ կը գրաւեն արաբ ժողովուրդին նուիրուած քերթուածները, մանաւանդ հալէպահայ քերթողներու առաջին սերունդի բերքին, ինչպէս՝ Զարեհ Մելքոնեանի[3], Արամ Արմանի[4], Հայկ Պարիկեանի[5], Անդրանիկ Թերզեանի[6] եւ այլոց քերթուածներուն պարագային:

Այս առումով հետաքրքրական է բաղդատութիւնը Թերզեանի Հալէպի նուիրուած քերթուածին, որ կը խօսի արաբական գիշերներու, ուղտերու եւ *եա լէյլի* մասին, եւ Յարութ Վարդանեանի «Սուրիա» խորագրուած բանաստեղծութեան, որ կ'ըսէ.-

Իմ մէկ հատիկ
Սրահս
Տարանցիկ ուղեւորներու սպասման[7]:

Անշուշտ նիւթերուն մօտենալու կերպը կը փոխուի երէց եւ կրտսեր քերթողներուն համար, ինչպէս օրինակ սիրային նիւթերու պարագային՝ երբ երէցները միայն բարիք կը ցանկան իրենց «հեռաւոր» սիրածին, իսկ կրտսեր սերունդի քերթողները, ժամանակի պահանջներուն հաւատարիմ՝

աւելի յանդուգն մօտեցում կը ցուցաբերեն: Մօտեցումի կերպն է, որ կը տարբերէ զիրենք, սերնդային տարբերութեան կողքին նաեւ խառնուածքի դաջուածքով:

Քսաներորդ դարու վերջին կէսի ամլութեան մէջ երկու անուններ կը փայլին՝ Գէորգ Թեմիզեան եւ Կորիւն Շահինեան - երկուքն ալ մահացած արդէն - որոնք իրենց արդիականութեամբ բարերար ազդեցութիւն կ'ունենան երիտասարդներուն վրայ: Այս երիտասարդները, ուստի, որոնք Հալէպի աւանդական շրջապատին մէջ ոչ միայն բանաստեղծելու, այլեւ արդիական քերթողութիւն մը մէջտեղ բերելու կարելիութիւնը կը տեսնեն:

Թեմիզեանի առաջին քերթողագիրքին[8] համար Վահէ Օշական ատենին ըսած է.

> «Ծով եւ կղզի», որ ամէնէն յուսադրիչ մատեանն է ներկայիս, մեզ կը փոխադրէ քիչ մը տարբեր աշխարհի մէջ: Գիրքը կը ձգտի մարդկային ահարկու առանձնութեան զգացումը տանելի, ապրելի իմաստի վերածել, կը փորձէ արդի մարդուն շուարումը, անձկութիւնը պարզ, ինքնատիպ արտայայտութեամբ, զուսպ արուեստով երկվայրկեան մը նուաճել[9]:

Նոյն շրջանին է, որ Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանէն տակաւին շրջանաւարտ իսկ չեղած երիտասարդ մը՝ Կորիւն Շահինեան, կ'երեւի *Բագին*ի էջերուն իր քերթուածներով, ապա կ'ունենայ իր առաջին քերթողագիրքը՝ *Լողարշաւը*[10]:

Թէեւ դանդաղ, սակայն հաստատ քայլերով է, որ հալէպահայ բանաստեղծներ վերստին տեղ կը գրաւեն սփիւռքահայ բանաստեղծութեան քարտէսին վրայ: 1983ին Թեմիզեանի երկրորդ գիրքը՝ *Շարժում*ը[11] լոյս կը տեսնէ, իսկ 1987ին՝ Շահինեանի երկրորդ գիրքը՝ *Գաղթականներ*ը[12]:

1991ին նոր անուն մը մուտք կը գործէ հալէպահայ բանաստեղծութեան անդաստանէն ներս՝ Մարուշ (Գազանճեան-Երամեան), որ միայն անունով կ'երեւի իր առաջին գիրքին՝ *Հում Բառերն...*ի[13] վրայ: Վ. Օշական կրկին կ'արտայատուի, այս անգամ «Նոր Գիրքեր» շաբաթական իր քրոնիկին մէջ մատնանշելով *Սուրիոյ աւազներուն վրայէն* փչող նոր շունչի մը առկայութիւնը:

> Առիթով մը Վ. Օշական կը գրէր Հալէպի մասին ու կ'ըսէր. Սփիւռքի դարբնոցներէն մին եղած է ան, եւ այսօր ալ իր դպրոցներով, ազգային կեանքի ներքին ջերմութեամբ, մարդկային զգացումներու որակի տեսակէտէն Հալէպը ոչ մէկ գաղութէ ետ կը մնայ:
>
> Ստորակայութեան բարդո՞յթ մը կը կրծէ իրենց ինքնավստահութիւնը, երբ կը նային Պէյրութի եւ աւելի հեռու: Սխալ ու վրիպած կեցուածք, որ կ'արդարացնեն «տեղական պայմաններ» կոչուած անիմաստ պատճառաբանութեամբ[14]:

Որոշ ճշտութիւն կայ անշուշտ Օշականի խօսքերուն մէջ: Վերջին տասնամեակին բանաստեղծական բերքն ու նորարարական շունչը սակայն, ինչպէս կը տեսնենք այս ուրուագիծին մէջ, հայէպահայ բանաստեղծութեան համար նոր շրջանի մը սկզբնաւորութիւնը կ'աւետեն:

Այսպէս է, որ քանի մը երիտասարդներ՝ Արա Ճուհարեան[15], Յարութ Վարդանեան[16], Յակոբ Տըլտլեան[17] եւ Սարգիս Ք. Խաչերեան[18] կը սկսին իրենց առաջին փորձերուն: Անոնց կու գայ միանալ աւելի ուշ Նանօր Ինճէճիկեան[19]: Իսկ բոլորովին վերջերս նոր անուն մը իր նախաքայլերը սկսած է առնել պատերազմական Հալէպի մէջ՝ Քրիստինա Տէր Ստեփանեան[20]:

Այստեղ որակի հարց չեմ դներ, որովհետեւ մթնոլորտ մը նկարագրել է մեր նպատակը, ցոյց տալ, որ Հալէպը ունեցած է եւ կը շարունակէ ունենալ իր բանաստեղծական երթը, քերթողական իր մթնոլորտը եւ քերթողական աւանդ մը ունենալու իր ճիգը:

Այս տողոցմէ մէկքանին արդէն գիրքերով հրապարակ եկած եւ իրենց արգասիքը ընթերցող հասարակութեան դատին յանձնած են: Միւսները կը շարունակեն երեւիլ տեղական թէ սփիւռքեան մամուլին մէջ:

2003ին Անթիլիասի մայրավանքին մէջ կայացած Միջին Արեւելքի Գրական Առաջին Համագումարին այս երիտասարդ տղոց ներկայութիւնը ոչ միայն տպաւորիչ էր, այլեւ յոյս կը ներշնչէր Հալէպի եւ Սփիւռքի բանաստեղծութեան ապագային հանդէպ: Նոյն տարին տեղի ունեցած էր Գրողներու Համահայկական Երկրորդ Համագումարը Երեւանի մէջ: Արդիւնքը նոյնքան փայլուն էր հայէպահայ քերթողութեան համար:

Յիշուած այս քանի մը անուններու առկայութեան էր, որ *Գանձասար* շաբաթաթերթի այդ օրերու խմբագրուհիին՝ Մարի Մերթխանեանի առաջարկով, 1998էն սկսաւ գործել «Գրական Աշխատանոց»ը, ուր հաւաքուած վեց երիտասարդները տարի մը աշխատելէ ետք, հանրութեան ներկայացան բանաստեղծական ընթերցումի երեկոյի մը ընթացքին, որպէս «վեցանկիւն խմբակ»:

Անշուշտ այս աշխատանոցին արդիւնքը այն եղաւ, որ *Գանձասար*ը 1999ին ունեցաւ իր Գրական Էջը: Ամսական դրութեամբ լոյս տեսնող այս էջը կրցաւ հաւաքական պատկերը տալ հալէպահայ նորագոյն բանաստեղծութեան, որ դիմագիծ մը կազմելու ձգտումը ունէր. այնտեղ չափածոյի կողքին, նաեւ արձակ գրութիւններ լոյս տեսան:

Շրջան մը ետք, այս երիտասարդներէն իւրաքանչիւրը ունեցաւ իր երախայրիքը, շնորհիւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան գրական մատենաշարներուն:

Այս անուններէն անկախ եղած են նաեւ Վրէժ Թուրեան[21], Տիգրան Գաբոյեան[22], Խաչիկ Ասլանեան[23], Կարօ Ասլանեան[24], Նուշիկ Միքայէլեան[25], Սեւան Հաննէշեան[26] եւ ուրիշներ:

2005ին, երբ յստակ դարձաւ, թէ բաւական եռանդուն է գրական կեանքը Հալէպի մէջ, տարեգիրք մը՝ *Երթ*[27], սկսաւ լոյս տեսնել Բերիոյ Թեմի Առաջնորդարանին, աւելի՝ Առաջնորդ Շահան սրբազանի ձեռնարկութեամբ եւ Սուրիահայ Գրողներու Համախմբումին գործադրութեամբ (այս համախմբումին գոյութիւնն ալ կը պարտինք սրբազան հօր, թէեւ անոր գաղափարը հալէպահայ երկու գրագէտներ յղացած էին):

Հալէպի համար տարեգիրքերը աւանդութիւն եղած են, իր գոյութեան սկիզբէն իսկ: Գաղութին կազմաւորումէն մինչեւ 50ականներու աւարտը մեծ թիւով եւ տարբեր բնոյթի տարեգիրքեր ու տարեցոյցեր լոյս տեսած են, որոնց ամէնէն տարածունը կրօնական *Տաթեւ*[28] տարեգիրքը եղած է: *Արեւելք*[29] օրաթերթը ունեցած է իր *Արեւելք Տարեգիրքը*[30], աւետարանական համայնքը ունեցած է *Մանանայ*[31] տարեգիրքը, ՀԲԸՄիութիւնը ունեցած է *Գեղարդը*[32], նոյնիսկ հայրենակցական միութիւնները ունեցած են իրենց հրատարակութիւնները, ինչպէս *Տարօն*[33], *Սասուն*[34] եւ *Տիգրիս*[35] տարեգիրքերը:

Ասոնց կողքին անհատներ նաեւ ձեռնարկած են տարեգիրքերու հրատարակութեան, ինչպէս՝ Հալէպի պատմութեան մաս կազմող գրավաճառ Կիւլեսէր Տեմիրճեանը[36]:

Սակայն նորագոյն *Երթ* տարեգիրքը անոնցմէ կը տարբերի իր զուտ գրական բնոյթով: Անշուշտ այնտեղ երեւցած են չափածոյի կողքին նաեւ արձակ, ուսումնասիրական եւ թարգմանական աշխատանքներ: *Երթը* կու գայ որպէս մարտահրաւէր բոլոր դադրող թերթերուն եւ փակուող դպրոցներուն, որովհետեւ անոր էջերուն խմբուած գրողներուն մէջ բարձր է տոկոսը երիտասարդ գրողներու եւ նոր անուններու:

2005ի աշնան լոյս տեսած *Երթ Տարեգիրքի* առաջին թիւին մէջ, կ'երեւին անուններն ու գործերը հալէպահայ (նաեւ սուրիահայ՝ Լաթաքիայէն եւ Քեսապէն) 14 բանաստեղծներու, որոնցմէ երկուքը վաղամեռիկ են՝ Գէորգ Թեմիզեան եւ Կորիւն Շահինեան: Մնացեալին մեծ տոկոսը երիտասարդ անուններ են, որոնք կ'ապրին եւ կը ստեղծագործեն Հալէպի մէջ: Տարեգիրքը խօսուն փաստ է հալէպահայ քերթողութեան զարթօնքին եւ առոյգ գնացքին:

Երթ Տարեգիրքի չորրորդ հատորին համար հայրենի արձակագրուհի Ալիս Յովհաննիսեան կ'ըսէ՝ «*Սա գոնէ ինձ յայտնի միակ զուտ գրական հանդէսն է համայն աշխարհում՝ հայրենիքից դուրս (Հայաստանում ունենք միայն համանման «Նորք» հանդէսը): Եւ սա արդէն ինքնին մեծ յարգանքի արժանի փաստ է*»: (Պէտք է նշել, որ սփիւռքահայ *Բագին*, *Շիրակ* եւ աւելի ուշ՝ *Կամար* հանդէսները նուիրուած են նաեւ արուեստի եւ մշակոյթի):

Երթ Տարեգիրքի վեցերորդ հատորը լոյս տեսաւ Սուրիոյ, մանաւանդ Հալէպի տագնապին սաստկանալէն անմիջապէս առաջ, 2012ին:

Այստեղ կարելի է անդրադառնալ նաեւ այն իրողութեան, թէ արդեօ՞ք հայ-արաբ բանաստեղծական փոխազդեցութիւններ եղած են: Սուրիահայ Գրողներու Համախմբումին ձեռնարկութեամբ եւ խմբագրութեան առաջարկով, *Ալ Ատապ Ալ Աճնապիէ* (օտար գրականութիւն) գրական հանդէսի ամբողջ համար մը նուիրուած էր հայ բանաստեղծութեան[37]: Սակայն արդեօ՞ք արաբական բանաստեղծութիւնը ազդեցութիւն ունեցած է հալէպահայ քերթողութեան վրայ:

Այս հարցումին պատասխանը ոչ է եւ պատճառները՝ բազմաթիւ, որոնց կարելի է այլ առիթով լայնօրէն անդրադառնալ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Կը տեսնենք, որ հակառակ անցեալի քանի մը տասնամեակներու արձանագրած նահանջին, հալէպահայ քերթողութիւնը թափ առած է եւ վերագտած երբեմնի իր եռանդին կողքին, նաեւ շունչի նորութիւն մը:

Բայց կարելի՞ է ըսել, որ «հալէպահայ բանաստեղծութիւն» մը կայ, որուն շուրջ կը խմբուին նոյն տեսլականն ու քերթողական նոյն մղումները բաժնող բանաստեղծներ: Կամ կա՞յ արդեօք հաւաքական հոգեբանութիւն մը, որ կրնայ կապել հալէպահայ բանաստեղծները իրարու եւ դիմագիծ տալ հալէպահայ բանաստեղծութեան:

Անշուշտ ոչ, որովհետեւ հալէպահայ բանաստեղծներէն իւրաքանչիւրը ունի ի՛ր ըսելիքը եւ ի՛ր ոճը, թէկուզ երբեմն բիւրեղացած չըլլայ այդ ոճը:

Այսօր հալէպահայ բանաստեղծութիւնը աւանդական եւ արդիական քերթողութեան ներդաշնակ փունջ մը կը ներկայացնէ. նոյն մթնոլորտին մէջ կ'ապրին եւ կը ստեղծագործեն երէց եւ կրտսեր բանաստեղծներ. անոնցմէ շատեր հաւատարիմ կը մնան արեւմտահայ քերթողութեան աւանդին, մինչ ուրիշներ ամբողջովին հակած են դէպի արդիականը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Մինաս Թէօլէօլեան, *Մթնոլորտ*, Հրատ.՝ Հալէպահայ Ուսուցչաց Միութեան, Սուրիա, 1945:

[2] Խ. Ա., «Մթնոլորտ», *Ակօս, Թ. Գիրք*, Պէյրութ, 1945, էջ 122:

[3] Զարեհ Մելքոնեան, *Ես Եւ Մարդիկ (1942-1943)*, Հալէպ, Տպ. Տէր Սահակեան, 1943:

[4] Արամ Արման, *Խաչբուռ*, Հալէպ, Տպ. Ալեփփօ Քոլէճ, 1944, 44 էջ:

[5] Հայկ Պարիկեան, *Այգեկութք. Քերթուածներ*, Հալէպ, 1962, 80 էջ

[6] Անդրանիկ Թերզեան, *Արեւելք*, Հալէպ, Տպ. Անի, 1946, 68 էջ:

[7] Յարութ Վարդանեան, *Եռանկիւն Արեւ*, Հալէպ, Տպ. Կիլիկիա, 2002, [ա.է.]:

[8] Գէորգ Թեմիզեան, *Ծով Եւ Կղզի*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1973, 70 էջ:

[9] Վահէ Օշական, «Մեր Բանաստեղծները. 8», *Ազդակ*, 19 Հոկտեմբեր 1974, էջ 5:

[10] Կորիւն Շահինեան, *Լողարշաւ*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային Վահէ Սէթեան Տպարան, 1978:

[11] Գէորգ Թեմիզեան, *Շարժում. Բանաստեղծութիւններ (1973-1982)*, Հալէպ, 1983, 84 էջ:

[12] 50էջանի այս հատորը հրատարակուած է Պէյրութ, 1987ին: Տպարանը նշուած չէ:

[13] Մարուշ [Երամեան], *Հում Բառերն Իմ Կը Բերեմ Դիմակներու Հանդէսին*, Հալէպ, Տպ. Կիլիկիա, 1991, 86 էջ:

[14] *Գանձասար*, Նոյեմբեր Դ. 1998, էջ 6:

[15] Արա Ճուհարեան, *Երկու*, Հրատ. Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի թիւ 42, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2001, 119 էջ:

[16] Յարվարդ (Յարութ Վարդանեան), *Լի*, Հրտ. Ռիչըրտ եւ Թինա Գարօլան Հիմնադրամ թիւ 7, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2010:

[17] Յակոբ Տլտլեան, *Արուարձանի Ձայնածօղեր*, Հրատ.՝ Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2001:

[18] Սարգիս Ք. Խաչերեան, *Լոյսն Ի Վեր*, Հալէպ, 2006. նաեւ՝ *Երգեր Ոսկեվար Քնարիս*, Հրատ. Ռիչըրտ եւ Թինա Գարօլան» Հիմնադրամ թիւ 10, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2011:

[19] Նանօր Ինճէճիկեան, *Ալեկոծ Խորքեր*, Հալէպ, Տպ. Կիլիկիա, 2006, 77 էջ:

[20] Առայժմ ան հանդէս չէ եկած հեղինակային հատորով:

[21] Վրէժ Թուրեան, *Սրտի Բեկորներ*, Քեսապ-Հալէպ, Տպ. Ասֆահանի, 1995. նաեւ՝ Վրէժ Գլնճեան-Թուրեան, *Հայրենի Ղօղանջներ*, Քեսապ-Հալէպ, Տպ. Կիլիկիա, 1997. նաեւ՝ Վրէժ Գլնճեան-Թուրեան, *Սէր Ափսոսանք Ու Կարօտ*, Հալէպ, Տպ. Կիլիկիա, 2003:

[22] Գաբոյեան հեղինակն է բանաստեղծութեան երկու հատորներու՝ *Դէպի Երկինք Արձակուած Նետ* (1995) եւ՝ *Անմասն* (Երեւան, 2002):

[23] Հեղինակն է *Լուսաբացիս Ամպրոպը* գիրքին: Դժբախտաբար այլ տուեալներ չունինք այս մասին:

[24] Կազմած եւ խմբագրած է *Հուր Եւ Կարօտ* սիրային բանաստեղծութիւններու հաւաքածոյ մը, Բերիոյ Թեմի Առաջնորդարանի «Այգ» Մատենաշարով (Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2005): Առանձին հատոր չունի:

[25] Նուշիկ Միքայէլեան, *Քամիներից Այն Կողմ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2002, 83 էջ:

[26] Մամուլի տակ է իր *Արեգնատենչ Հորիզոններ* գիրքը:

[27] *Երթ, Սուրիահայ Տարեգիրք, 1*, Հրատ. Սուրիահայ Գրողներու Համախմբու-մի, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2005. *Հտր. 2*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2006. *Հտր. 3*, խմբ.՝ Վարդի Քէշիշեան, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2007. *Հտր. 4*, խմբ.՝ Վարդի Քէշիշեան, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2008. *Հտր. 5*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2009. *Հտր. 6*, խմբ.՝ Պերճուհի Աւետեան, Տիգրան Գաբոյեան, Յարվարդ, Մարգարիտ Շամիլեան, Մարիանա Պէրթիզլեան-Ղազարեան, Հալէպ, Տպ. Ոսկետառ, 2012:

[28] Արտաւազդ վարդապետ [Սիւրմէեան], *Տաթեւ. Կրօնական Տարեցոյց. Գրական, Բանասիրական, Գեղարուեստական*, Ա. Տարի (1925, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ.Մ.Սէթեան), Բ. Տարի (1926, Հալէպ, Տպ. Արաքս Բ.Յ. Թօփալեան), *Տաթեւ. Տարեցոյց. Կրօնական, Բանասիրական, Գրական*, Գ. Տարի (1927, [ա.տ]), *Տաթեւ. Կրօնական Տարեցոյց. Գրական, Բանասիրական, Գեղարուեստական*, Դ. Տարի (1928, ՞՞), *Տաթեւ. Գրական, Բանասիրական, Կրօնական Տարեցոյց*, Ե.

Տարի (1929, Հալէպ, Տպ. Արաքս Բ.Յ. Թօփալեան), *Տաթեւ. Գրական, Բանասիրական, Կրօնական Տարեցոյց*, Զ. Տարի (1930, Հալէպ, Տպ. Արաքս):

[29] *Արեւելք Ազգային, Քաղաքական, Հասարակական Օրաթերթ*, լոյս տեսած Հալէպ, 1946-1963 շրջանին, ընդհատումներով:

[30] *Արեւելք Տարեգիրք, Ա. Տարի*, Հալէպ, Տպ. Նայիրի, 1948:

[31] *Մանանայ Տարեգրքոյկ*, 1946, Հրատ.՝ Հոգեւոր Եղբայրութեան Երիտասարդաց, Հալէպ, Տպ. Մարանաթա, 1946. *Բ. Տարի*՝ 1947, Հալէպ, Տպ. Մարանաթա, 1947. *Գ. Տարի*՝ 1948, Հալէպ, Տպ. Մարանաթա, 1948. *Դ. Տարի*՝ 1949, Հալէպ, Տպ. Մարանաթա, 1949: [ԾԽ. Կարելի չեղաւ ստուգել Մանանայի Ե.-Զ. հատորները]. *Է. Եւ Ը. Տարի*՝ 1952-53, Հալէպ, Տպ. Մարանաթա, 1953. *Թ.-ԺԲ. Տարի*՝ 1954-57, Հալէպ, Տպ. Մարանաթա, 1957:

[32] *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք, Ա. Տարի*, խմբ.՝ Հայկ Պարիկեան, Հրատ.՝ ՀԲԸՄ Մատենագիտական Յանձնախումբ, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 1975. *1976-1978 Միացեալ Թիւ Բ. Գիրք*, խմբ.՝ Հայկ Պարիկեան, Հրատ.՝ ՀԲԸՄ Մատենագիտական Յանձնախումբ, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1978. *Գ. Գիրք*, խմբ.՝ Հայկ Պարիկեան, Հրատ.՝ ՀԲԸՄ Մատենագիտական Յանձնախումբ [ՄՅ], Հալէպ, Տպ. Ալթափրէս, Պէյրութ, 1985. *Դ. Գիրք, Պատկերազարդ Էջեր Սուրիահայ Գաղութի Մարմնամարզական Կեանքէն (1910-1960)*, խմբ.՝ Հայկ Պարիկեան, Ռոպերթ Ճեպէճեան, Լուիզա Խապայեան-Ճեպէճեան, Հրատ.՝ ՀԲԸՄ ՄՅ, Հալէպ, Տպ. Ռապի, Հալէպ, 1991. *Ե. Գիրք, Պատմական Էջեր Սուրիահայ Մայր Գաղութի Կեանքէն*, խմբ.՝ Ռ. Ճեպէճեան, Հ. Պարիկեան, Լ. Խապայեան, Վարդի Քէշիշեան, Հրատ.՝ Վիլոէտ Ճեպէճեան Գրադարանի Հալէպ, 1996. *Զ. Տարի, Նուիրուած Ասպնջական Արաբ Ժողովուրդի Հետ Հայ Համայնքին Սերտաճին (Integration)*, խմբ.՝ Ռ. Ճեպէճեան, Լ. Խապայեան, Վ. Սալաթեան, Վ. Քէշիշեան, Թ. Խապայեան, Տպ. Ասֆահանի, 2000: Նորագոյն՝ Է. Հատորը, ամբողջութեամբ արաբերէն, լոյս տեսաւ 2002ին, Հալէպ:

[33] *Տարօն. Հաւաքածոյ Ժողովրդ. Երգերու*, հաւաքեց եւ կազմեց Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Պուրճ Համուտ, Տպ. Յովեա, 1950:

[34] Մուրատ Պետրոսեան, *Տարօն-Սասուն, Էջեր Հայոց Նորագոյն Պատմութենէն*, կազմ.՝ Ա. Արշակունի, Հալէպ, Տպ. Արաքս Բ. Յ.Թօփալեան, 1928:

[35] *Տիգրիս Տարեգիրք*, Հրատ. Տիգրանակերտի Հայրենակցական Ընկ. Հալէպի Շրջանային Մարմնին, Հալէպ, Տպ. Տիգրիս Վարդգէս Գրիգորեան, 1946:

[36] Գրատունը հիմնուած է 1920ին, Պուրսայի Օւաճըք գիւղէն Կիւլեսէր Տեմիրճեանի կողմէ: Իր մահէն ետք Գրատունը ստանձնած է իր որդին՝ Արա, որուն մահէն ետք (1990) փակուած է ան: Գրատունը հրատարակած է հայերէն գիրքեր, որոնցմէ առաջինը՝ 1927ին՝ *Սուրիական Ալպոմ* (Հալէպ, տպարան Արարա) (*Գեղարդ, Ե. Գիրք, Պատմական*, էջ 241. նաեւ՝ Ռուբէն Տիրարեան, *Յուշամատեան Կիլիկեան Կրթ. Հասպատութեան*, Հալէպ, 1996):

[37] Այդ բացառիկը լոյս տեսաւ Ամառ 2005ին, իբրեւ հանդէսի 30րդ տարուան 123րդ համար: Թիւը տե՛ս՝ http://archive.sakhrit.co/contents.aspx?CID=16300 :

The Aleppo Armenian Poetry of the Last Decade
(Summary)

Marush Yeramian
maroushyeramian@gmail.com

The paper focuses on the sinuous road Aleppene Armenian poetry has taken lately.

It is said that Aleppo gives birth to writers but cannot keep them, because these fly away to other Armenian destinations at the first chance.

In recent decades, however, right before the Syrian crisis, the young generation stayed in the city due to the relative stability of the country. This was conducive to the development of a small group of young authors trying to give shape to Armenian-Aleppene literature.

The group used the literary pages of the Prelacy *Kantsasar* weekly, which is still functioning. Later on a broader group of upcoming and well-established authors gathered around a yearbook, *Yert*, which included both literary works and translations as well as research. Some Aleppene Armenian authors published their books themselves; others made use of the Cilicia Catholicosate-based Kevork Melidinetsi Literary prize, which published a number of their books.

ԱԿՆԱՐԿ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՐՈՒ ՀԱԼԷՊԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ (2012էն Այսօր)

Մարուշ Երամեան
maroushyeramian@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մեծ աղէտի մը առջեւ մարդ նախ ինք իր մէջ կը ցնցուի այնքան զօրաւոր, որ հոգեկան շփոթի կը մատնուի: Ներքին զգացական այդ շփոթէն դուրս գալը ժամանակի կը կարօտի: Իսկ անկէ դուրս գալէ ետք ալ կարիքը կ'ունենայ խորաչափելու աղէտը, զայն «հասկնալի» չափերու վերածելու:

1915ի Աղէտը այնքան մեծ էր, որ վերապրող հայ գրագէտները՝ այդ օրերուն տակաւին մանուկներ, չէին կրցած դուրս գալ այս կրկնակ հանգրուաններէն՝ զգացական ներքին շփոթէն եւ ապրուածը չափել-հասկնալու անկարողութենէն, եւ բնական հետեւանքով մը ինկեր էին լռութեան մէջ: Այս սերունդի գրագէտներէն ոչ ոք կրցած էր ջարդը *գեղարուեստական* գրականութեան վերածել, Կոստան Զարեանէն մինչեւ Շահնուր եւ Շուշանեան կամ Սարաֆեան: Ունեցած ենք Աղէտին *հետեւանքները* մատուցող գեղարուեստական գրականութիւն, ուր ներկայացուած են որբութիւնը, օտար քաղաքներու մէջ անտէր-անտիրական վիճակը եւ ձուլումի վտանգը. բայց ասոնք հետեւանքներն են, ո՛չ՝ Աղէտը ինք:

Այս խօսքս հաստատող երկու օրինակ կրնամ յիշել այստեղ միջազգային գրականութենէն. երբ լեհ-հրեայ վիպագիրին՝ Էտկար Հիլզընրաթին հարց կը տրուի, թէ ինչու՛ իր ողջակիզումը – հոլոքոսթը – ձգած, հայերու ջարդին մասին գրած է *The Story of the Last Thought* վէպին մէջ, վիպագիրին պատասխանը եղեր է. «*Ես այնքան մէջն եմ ու կը մնամ հոլոքոսթին, որը ի՛մս է, եւ որպէս այդ, դժուար յաղթահարելի: Մինչ հայկական ջարդերէն դուրս եմ, հետեւաբար կրնամ վիպականացնել զանոնք*»:

Երկրորդ օրինակս Էլի Վիզէլի *Night* գիրքն է, որ կը փորձէ նկարագրել իր ապրած օրերը, հոլոքոսթի ընթացքին: Կը փորձէ եւ կը ձախողի, որովհետեւ իր բառերը կը մնան մեռած ձուկերու սառնութեամբ, կարծես իրենք եւս սահմռկած՝ գրագէտին ներքին անդոհէն:

Անշուշտ հեռու եմ այսօրուան սուրիական, եւ աւելի խիտ կերպով՝ հալէպեան տագնապը հաւասարումի բերելէ դար մը առաջ կատարուածին հետ: Խորքին մէջ նմանութեան եզր իսկ չկայ:

Եւ արդէն Հալէպէն անմիջապէս երեւցող գրական էջերը կը հաստատեն, որ լռելու փոխարէն - ինչ որ Աղէտին ահաւորութեան չափանիշն է - գիր ունեցած ենք:

Բայց ...

Յակոբ Միքայէլեան - որ իր բեղուն գրիչով անդրադարձած է Հալէպի տագնապին՝ թերթերու թէ հանդէսներու մէջ երեւցած իր քառասունէ աւելի

յօդուածներով, նշմարներով եւ պատմուածքներով, անդրադառնալով նաեւ պատերազմէն ծնած կամ անոր արդիւնքը եղող հոգեվիճակներու - երբ հերթը հասեր էր իր հինգ օրերու առեւանգումը նկարագրելուն՝ «գրեցի՞ր այդ մասին» հարցումիս պատասխաներ էր.

- Գրեցի, բայց չեմ հրատարակած. չեմ հրատարակեր մինչեւ ...
- Մինչեւ ի՞նչ:
- Մինչեւ գեղարուեստական գործի չվերածեմ:

Դժուարութիւն մը զգալի էր իր խօսքերուն տակ, կարծես՝ խոչընդոտ մը յաղթահարելու անկարելիութիւնը:

Սակայն վերջին երկու թէ երեք տարիներուն Հալէպէն լոյս տեսած գրականութիւնը, կարգ մը մտորումներու կը մղէ:

Եթէ մենք, մեր արեան հետ եւ մեր ծիներով ժառանգեր ենք Աղէտի անդոհին հետ նաեւ Վախը, չի՞ կրնար ըլլալ որ անցնող հարիւր տարիներու ընթացքին մեր արեան մէջ կազմաւորուեր է նաեւ «հակադեղ»ը, այդ վախին դէմ դնելու, զայն դիմագրաւելու կամ շրջանցելու միջոցները: Ապա թէ ոչ ինչո՞վ բացատրել կեանքի բուռն եռանդը որ կը շարունակուի այնտեղ, եւ գիրը, որ կը ծաղկի անոր հետ, զարմանալիօրէն նաե՛ւ որպէս գեղարուեստական գրականութիւն:

Քանի մը նշումներ այստեղ.

- Ինքնութեան տագնապը, որ առկայ է աւելի շատ արեւմտեան ոստաններու մէջ ապրող սփիւռքահայ գրագէտներու գործերուն մէջ, եւ որ գրեթէ ամբողջովին կը բացակայի Միջին Արեւելքէն ծնունդ առած բերքին մէջ, այս տագնապի ընթացքին ալ կը բացակայի:
- Ի՛նչ որ կ'արտայայտուի այս քանի մը տարիներու գրականութեան մէջ ափսոսանք է, մեծ, հսկայ ափսոսանքը կեանքերու եւ մշակոյթի մսխումին առջեւ: Ու նաեւ՝ չհասկնալու երեւոյթը, այլ խօսքով՝ ներքին շփոթը, զոր յաղթահարելու համար է նաեւ, որ հալէպահայ գրագէտը գրիչը զէնքի պէս բարձրացուցեր է:
- Երրորդը՝ պատկանելիութեան ապրումին դրսեւորումն է. հարիւր տարին, որ ոչինչ կը համարուի պատմութեան մէջ, ակնթարթ մը միայն, երկար ժամանակ է աղիտահար ժողովուրդի մը կեանքին մէջ: Բայց հարիւրէն շատ աւելի տարիներէ իվեր հայեր ապրած են այս հողերուն վրայ, մեռելներ թաղուած են այստեղ, կեանքեր ծնած ...

«*Հողը մերը չէր, բայց մերը դարձաւ ...*

Լեզուն իմս չէր
Բայց արծագանգը կը հասնէր ունկիս
Հեռու Անիէն արքայէն Գագիկ

Իսկ ցաւը մերն էր սկիզբէն իմս

Խոշտանգուած հողի եւ հեղուած արեան
Յաւը իմս էր զի նոյնն էր նման

Ուրեմն, հակառակ ընկալուած հասկացողութեան, որ ճգնաժամային պահերու կարելի չէ գեղարուեստական գրականութիւն ստեղծել, հալէպահայ գրագէտները կրցան ճգնաժամը արտայայտող փոքր ծաւալի գրականութիւն ստեղծել, ինչպէս՝ օրագրութիւն, պատմուածք, յուշագրութիւն, բանաստեղծութիւն եւ նշմար: Երեւոյթը ինքնին լրիւ յուսալից է, հակառակ անոր որ շատ անյոյս կացութենէ մը ծնունդ կ'առնէ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Պատերազմէն ծնած բանաստեղծութիւնները առաջին անգամ իրենք զիրենք հաւաքաբար ներկայացուցին Հալէպի Զաւարեան Սրահին մէջ կայացած ասմունքի ցերեկոյթին, երբ հինգէն տասնհինգ տարեկան մանուկներ եւ պատանիներ Հալէպի նուիրուած գործեր ասմունքեցին: Այդ գրութիւններուն հեղինակներէն որոշ անուններ անակնկալ էին. անոնք կա՛մ առաջին անգամ էր որ բանաստեղծութիւն կը գրէին (խօսքս որոշ տարիքի անձերու մասին է), կամ ալ իրենք զիրենք չբացայայտած հեղինակներ էին, ինչպէս՝ Գօգօ Տունկեան, որ գեղարուեստական հրատարակուած գործ չունի, կամ՝ Յուշիկ Ղազարեան, որ ծանօթ է որպէս թատերագիր:

Անշուշտ կային նաեւ պատանի հեղինակներ, որոնք իրենց սէրը կ'արտայայտէին քաղաքին եւ անոր շնորհած բարի ու խաղաղ կեանքին հանդէպ. այդ պատանիները կրնան ուռճանալ ու թերեւս օր մը հաստաբուն ծառեր դառնալ, գրական մեր ածուին մէջ:

Լաւ կ'ըլլար հաւանաբար, եթէ ասմունքի այդ ցերեկոյթին հնչած գրութիւնները պրակի մը մէջ հաւաքուէին եւ բաժնուէին հանրութեան. այսօր մեր խօսքը շօշափելի հաստատում մը կ'ունենար:

Բանաստեղծութիւններ լոյս տեսան ոչ միայն *Գանձասար* շաբաթաթերթին, *Բագին* եւ *Կամար* գրական հանդէսներուն մէջ, այլ նաեւ համացանցային հանդէսներու (ինչպէս՝ «Գրական Կամուրջ»ին[1]) նաեւ Դիմատետրի էջերուն մէջ:

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Բազմաթիւ պատմուածքներ - Հալէպի պատերազմական վիճակէն ներշնչուած - լոյս տեսած են Սփիւռքի թէ հայաստանեան մամուլին մէջ: Քանի մը օրինակներ կը յիշեմ.

Լալա Մինասեան՝ «Ֆաթիհէ»[2]. Յակոբ Միքայէլեան՝ «Քարանձաւէն Դուրս»[3], «Պատերազմի Մեղեդիներ», «Եւ Պատերազմը կը Շարունակուի». Պերճուհի Աւետեան՝ «Հրաժեշտը»[4]. Մարուշ Երամեան՝ «Ուարթանը»[5],

«Նեխը Արեւին Տակ»[6]. Սոնա Թիթիզեան՝ «Սիրոյ Օրագրութիւն Պատերազմին Մէջ» եւն.:

ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծած է Լալա Մինասեանի «Սուրիական Օրագրութիւն»ը իր միաժամանակ յուզիչ եւ հետաքրքրական, իրապաշտ եւ ափսոսանքով լեցուն տողերով[7]: Միշտ չէ, որ կարելի կ'ըլլայ ինկող ռումբերու թոհուբոհին եւ իյնալիք ռումբերու անդոհին միջեւ ստեղծել գրականութիւն մը, որ հեղինակին ներաշխարհն ու զինք շրջապատող աշխարհը հաւասարումի բերէ:

Սփիւռքահայ մեծ թիւով թերթեր *Գանձասար* շաբաթաթերթէն կ'արտատպեն Մինասեանի գրութիւնները եւ շատ մեծ թիւով ընթերցողներ կը հետեւին անոնց:

Այնքան ատեն որ Հալէպ կ'ապրէր, Մարուշ Երամեան կը շարունակէր իր «Էջեր Հալէպահայու մը Օրագրէն»ը, որ լոյս կը տեսնէր Քանատայի *Հորիզոն* շաբաթաթերթին մէջ եւ կ'արտատպուէր սփիւռքեան այլ թերթերու կողմէ: Հալէպէն դուրս գալէ ետք, սակայն հեղինակը չ'արտօներ ինքզինքին գրել հալէպահայու առօրեային մասին:

ՀԱՄԱՑԱՆՑ ԵՒ ԴԻՄԱՏԵՏՐ

Շատերու համար թերեւս անլուրջ թուի համացանցին եւ դիմատետրին անդրադառնալ այստեղ: Բայց պէտք է ընդունիլ, որ պատանիներու եւ երիտասարդներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը այնտեղ է: Իսկ մեզ բոլորս կը հետաքրքրէ երիտասարդութիւնը, վաղուան հայ մարդը: Հետեւաբար դիմատետրը շատ լաւ վայր մըն է եւ միջոց՝ երիտասարդութեան բան մը ըսելու, մանաւանդ ըսելու մաքուր լեզուով եւ ճշգրիտ ուղղագրութեամբ: Անշուշտ կայ ահաւորութիւնը լատինատառին: Բայց յարատեւ ու ծրագրուած աշխատանքով կարելի է որոշ արդիւնքներու հասնիլ: Ահա թէ ինչու՛ սկսուած էր պատերազմէն ներշնչուած «Ժխտականներու Դրականները» շարքը՝ կարճ եւ խիտ պատկերներու եւ խոհերու ամէնօրեայ գրառումները:

Դիմատետրի էջերուն հրահրիչ եւ շփոթեցուցիչ գրառումներէն անկախ, կան նաեւ պատերազմական Հալէպէն եկող հետաքրքրական արձագանգներ:

Կ'արժէ որ լրջօրէն օգտագործուի դիմատետրը, հայ երիտասարդին հետ ի՛ր լեզուով խօսելու եւ հասկացողութեան գալու համար:

Այս առանցքին շուրջ կարելի է առանձին եւ երկար խօսիլ, ու թերեւս որոշ մօտեցումներ որդեգրել:

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Այս ծիրին մէջ միակը Յակոբ Չօլաքեանի յուշագրութիւնն է, Քեսապի երրորդ տեղահանութեան մասին (առաջինը 1909, իսկ երկրորդը՝ 1915)՝ *Քեսապի Երեք Օրերը, 21-23 Մարտ 2014* (Էդիթ Պրինտ), առանձին գրքոյկով մը լոյս տեսած Երեւան, 2014ին:

Շատ հանդարտ գնացքով եւ մանրամասնութիւններով ընթացող պատումը կը տարուբերի քաղցր յուշերու եւ դառն ներկայի նկարագրութիւններուն միջեւ: Քեսապցի ծերեր, որոնք ապրած են Քեսապի երկրորդ տեղահանութիւնը, մէջընդմէջ իրենց մտածումները կ'արտայայտեն. համոզումներ, որոնք իմաստութիւն կը խտացնեն, կեանքին հանդէպ քիչ մը դառն ու քիչ մըն ալ փիլիսոփայական կեցուածքով:

Գիրքը այսօրուան վաւերագրումն է, նորօրեայ պատկերազարդ պատմութիւն հայոց մը:

Վերջընթեր էջին մէջ հեղինակը կ'ըսէ. «*Այլեւս Քեսապ փարբեր աշխարհ մըն է: Հեռու՜ աշխարհ մը: Կարծես մեր մոլորակէն դուրս, անհասանելի, ինչպէս Սասունն ու Վանը*» (էջ 124): Ապա կ'աւելցնէ քանի մը հատուած ետք. «*Ու (մարդիկ պիտի) անդրադառնան, որ այնտեղ՝ «Յո՞ երթաս, ժողովո՛ւրդ» գոռալով՝ կռուիլ, կռուի՛լ, կռուի՛լ հարկաւոր էր, ու առիւծի պէս փապալիլը աւելի լաւ էր քան այս սպասումն ու մաշումը*» (էջ 125):

Ահա՛ թէ ինչու՛ մենք կը լռենք յարգանքով Հալէպ մնացող ժողովուրդին կամքին առջեւ եւ իրենց հետ կը հաւատանք գալիքին:

Գիրքին վերջին էջերուն զետեղուած «Յիշատակարան»ը կը զեկուցէ, որ նոյն թուականի Յունիսին ժողովուրդը կը վերադառնայ իր ազատագրուած գիւղը վերաշինելու եւ հին հողին վրայ նոր կեանք մը յոյսով վերսկսելու:

ՈՐՊԷՍ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Եթէ հաւաքենք պատերազմի ընթացքին երկնուած գրականութիւնը, պիտի տեսնենք թէ բաւական ծաւալուն բերք մը պիտի ունենանք, հաւանաբար քանակով շատ աւելի, քան եղած էր նախորդ տարիներուն:

Նշմարելի է նաեւ, որ գրականութեան ոչ-մօտ մարդիկ, անկախ իրենց տարիքէն, սկսած էին արձանագրել իրենց մտորումներն ու ապրումները: Երէցները ափսոսանք կը պատճառեն, պատանիներն ու երիտասարդները՝ յոյս:

Բայց թէ գրական այս ամբողջ բերքէն ո՞վ պիտի գայ ցորենը յարդէն բաժնելու, ո՞վ պիտի ուզէ քննարկել այդ ամբողջը՝ այլ հարց է:

Իսկ գլխաւորը՝ որքա՞նը պիտի դիմանայ ժամանակին, արդէն ժամանակը ի՛նք պիտի ըսէ:

[1] http://lit-bridge.com :
[2] *Բագին*, Հոկտ.-Դեկտ. 2014, թիւ 4, էջ 10-17:
[3] *Կամար*, թիւ 18, 2013, էջ 44-49:
[4] Նոյն, թիւ 22, 2014, էջ 59-63:
[5] Նոյն, թիւ 22, 2014, էջ 42-47:
[6] *Բագին*, Ապրիլ-Յունիս 2014, էջ 21-37:
[7] Լալա Միսկարեան-Մինասեան, *Սուրիական Օրագրութիւն*, Հրատ. Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի թիւ 83, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2016:

Syrian-Armenian Literature: Reflecting the War (2012-2015)

(Summary)

Marush Yeramian
maroushyeramian@gmail.com

Nothwithstanding the fact that the Syrian crisis is having a very strong impact on Aleppine Armenian daily community life, the local leadership as well as social and volunteer groups are involved in a daily effort to maintain a flow of life-as-usual.

The paper highlights Aleppine literature which can be given this status of "life-as-usual". Aleppine daily literature has started to reflect war in general and the daily fighting through poetry, short stories, diaries, essays, etc.

Alongside the usual means of publishing materials, namely newspapers, books, etc., the internet and Facebook have been instrumental in giving broad exposure to Aleppine Armenian literature.

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ. ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆ (Քեսապի Պարագայ)

Մօրս յիշատակին
Շողիկ Աշըգեան
shogherashekian@yahoo.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Պատմութեան ընթացքին Քեսապի բնակչութիւնը տեղահանուած է երեք անգամ. 1909ին, 1915ին եւ 2014ին[1]: Երեք անգամ ալ, այսպէս կամ այնպէս, բնակչութիւնը վերադարձած է իր բնօրրանը:

Առաջին երկուքին մասին լսած եմ կենդանի ձեւով՝ քեսապցի մեծմայրերէ եւ մեծհայրերէ: Աւելի ուշ նաեւ կարդացած եմ այդ դէպքերուն մասին: Իմ մանկութեան եւ պատանութեան անմիջական մարդկային միջավայրը լեցուն եղած է 1909 եւ 1915 տեսած ծերունազարդ մարդոցմով: Անոնք ուղղակիօրէն ապրած էին այդ աղէտները, ու անցնելով անոնց մէջէն հաւաքաբար կրողներն էին դառն յիշողութիւններու: Այդ հաւաքական յիշողութիւնը աննկատ ու անցաւ կերպով կը փոխանցուէր փոքրերուս՝ անոնց պատումներուն միջոցով: Առանց վախ ու սարսափ զգալու, առանց բարդոյթի, նոյնիսկ մեծ հետաքրքրութեամբ մտիկ ըրած ենք 1909ի եւ 1915ի անոնց անձնական կեանքի դրուագները: Վերջիվերջոյ, չէ՞ որ այդ ամէնը պատմութիւն էին, անցեա՛լ: Իրենց ներկայութիւնը կենդանի ապացոյցն էր Քեսապի գոյատեւման, իրենց վերապրումին ու նաեւ յաղթանակին: Իրենք կա՛յին. կային հաւա՛քաբար եւ կ'ապրէին իրենց հարազատ աշխարհագրական միջավայրին մէջ, իրենց Հողին վրայ: Իրենց համար միակ էականը այդ **կեցութիւնն** էր. հաւաքական կեցութիւնը ա՛յն միջավայրին մէջ, որուն հետ կապուած էին հաւաքական յիշողութեամբ: Կեցութիւնը ինքը կեանքն է, եւ կեանքը ինքնին գերագոյն արժէք ըլլալով՝ յաղթանակ է մահուան դէմ: Չարը պարտուած եւ բարին յաղթանակած էր իրենց վերապրումով, բայց նաեւ իրենց տունդարձով: Ա՛յս էր իրենց պատումներուն հիմնական հասարակաց գիծը:

Անոնց պատումի դրուագները ցայսօր վառ են յիշողութեանս մէջ՝ իբրեւ ձայն ու պատկեր, դիմախաղ ու բովանդակութիւն:

Առաջին երկու տեղահանութիւնները բանաւոր պատումի, պատմութեան եւ մշակոյթի միջոցով փոխանցուած են ինծի իբրեւ հաւաքական յիշողութիւն: Երրորդը՝ 2014ինը, անձնական փորձառութիւն մըն է, որ կարդալու եւ սերտելու փոխարէն ապրեցայ հարազատներուս եւ համայն քեսապահայութեան հետ: Այնպիսի տեղահանութիւն մը, որուն նմանատիպ նախաճանաչողութիւնը տեսականօրէն ունէի քանի մը հանգամանքներով՝ իբրեւ քեսապցի, իբրեւ Հայկական Ցեղասպանութեան

հաւաքական յիշողութիւնը կրող հայ ու նաեւ իբրեւ պատմաբան: Լաւապէս կը գիտակցէի, թէ հաւաքականութիւն մը ինչ հարցեր կը դիմագրաւէ տեղահանութենէ մը ետք: Կը բաւէ այդ նիւթին մասին կարդալ 1915ի Ցեղասպանութեան հետեւող առաջին երկու տասնամեակներու Սփիւռքի գաղութներուն կազմաւորման պատմութիւնը: Երբ պատմութիւն կ'ուսումնասիրենք՝ գիտելիքներուն հետ կ'ամբարենք միջնորդուած փորձառութիւն: Որքան խորունկ ըլլայ անցեալի ճանաչողութիւնը, այնքան աւելի հարուստ կ'ըլլայ մեր փորձառութիւնը: Անխռով էի,- եւ ատիկա չէր վրիպեր շուրջիններուս ուշադրութենէն,- գուցէ այդ պատճառով: Բայց նաեւ ա՛յն պատճառով, որ Քեսապի գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը (քիչ բացառութեամբ) - մանուկ, մեծահասակ, ծեր – (բոլորը՝ հարազատներ ու ծանօթներ) ողջ էր՝ ստոյգ վտանգէն ազատած: (Պէտք է ըսեմ որ, նոյն զգացողութիւնը, առաւել կամ նուազ ուժգնութեամբ, ունէր իւրաքանչիւր քեսապցի՝ առանց պատմաբան ըլլալու: Որովհետեւ ինք կա՛ր, գոյութիւն ունէր. եւ այդ էր էականը, բացարձակ էականը: Մնացեալ բոլո'ր պարագաները ենթակայ էին ա՛յդ իրողութեան եւ հետեւաբար՝ յաղթահարելի): «Վեր**ԱՊՐՈՂ**» հաւաքականութիւն մըն էր քեսապցին: Վերապրիլ կը նշանակէ մահուան յաղթած ըլլալ: Միթէ ասիկա իսկական հերոսութիւն չէ՞ր: Զգացական եւ մտածողական մակարդակներու վրայ յաղթողի այս հոգեբանութիւնը ընդհանրական բնոյթ ունենալով՝ ենթակայական գետնի վրայ ներգործօն ուժականութեան անսպառ աղբիւր մը եղաւ թէ՛ ղեկավարին, թէ՛ պարզ անհատին համար, որմէ սնունդ կ'առնէր հաւաքական արժանապատուութիւնը:

Տեղահանութեան երկրորդ օրն էր Լաթաքիա, հարազատներով արդէն տեղաւորուած էինք նոր բնակարանի մէջ, կը պատրաստուէի Ս. Աստուածածին եկեղեցի մեկնիլ՝ գործիս գլուխը ըլլալու, երբ մայրս դիպուկ նկատողութիւն մը ըրաւ. «Պատմութիւն ուսանիլդ քեզ (եւ մեզ) ամէնէն աւելի ա՛յս պարագային պէտք պիտի գայ»: Իրաւացի՞ էր մայրս: Տարօրինակ չէ՞ր որ ե՛ւ հարազատներս, ե՛ւ մտերիմ գործակիցներս, եւ ընդհանրապէս քեսապցիներ նոյնանման նկատողութիւններ կ'ընէին ինծի: Ամէն պարագայի, մօրս խօսքը եղաւ սթափեցնող, յիշեցումները ինծի մտածել տուին եւ օգնեցին որ ամէնօրեայ գործնական աշխատանքներուս ու հեւքոտ սպառումիս մէջ պատմաբանի հայեացքս չկորսնցնեմ ու այդ ակնոցով դիտարկեմ տեղահանուած հաւաքականութիւնն ու անոր իրականութիւնը:

Այդ իրականութիւնը դառն ու դժուար էր. բայց քեսապցիին համար ո՛չ այնքան կենցաղային անբնական պայմաններն էին անտանելին, ո՛չ վաղուան անորոշութիւնը եւ ո՛չ ալ քաղաքական լարուած կացութիւնը, այլ այդ բոլորէն անդին ու ամէնէն առաջ՝ իր **արմատախիլ** եղած ըլլալը: Կորսուած էր բնօրրանը, որ ամէն բանէ առաջ ՀՈՂ էր, որուն կորուստին մրմռացող անլուր **Ցաւ**ն ու մորմոքող **Կարօտ**ը կը սկսէր տեղահանութեան

առաջին օրէն: Անոր անպայման վերադառնալու համոզումով՝ իրեն կը մնար այդ դառն իրականութիւնը լեռնական մարդու բարձր արժանապատուութեամբ կրելու գիտակցութիւն եւ կարողականութիւն ցուցաբերել՝ կենցաղային առօրեայէն մինչեւ քարոզչական մարզ եւ քաղաքական մակարդակ: (Ամէն պարագայի, այս մարզը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է):

Տեղահանուած քեսապցիներէն առաջ տեսած էի նոյն կացութեան մէջ յայտնուած արցախցիներ (Շահումեանէն ու Մարտակերտէն) Երեւան, երբ ուսանողուհի էի այնտեղ: Բաց երկինքին տակ անոնց հաւաքական ներկայութիւնը սրտաճմլիկ տեսարան կը պարզէր: Անոնցմէ ոմանց սարսափահար դէմքերը տակաւին դրոշմուած կը մնան յիշողութեանս մէջ. յատկապէս՝ կիներունը: Ինչու՞ այդքան խեղճ էին անոնք: Չէ՞ որ վերջիվերջոյ կը գտնուէին հայրենի հողի վրայ: Այն ատեն չէի հասկնար:

Հայոց նոր եւ նորագոյն պատմութեան մէջ գրեթէ մեր բոլոր հողային կորուստներուն պատճառը Թուրքիան է: Անոր պատճառով էր, որ Քեսապ հայաթափուած էր նաեւ այս անգամ: Այս պարագան զայրոյթ եւ ընդվզում կ'առաջացնէր: *«Թուրքը իր թրքութիւնը նորէն ըրաւ»* կ'ըսէին քեսապցիները:

Տարածք եւ ժամանակ հասկացութիւնները անբաժանելի են իրարմէ: Արմատախիլ ըլլալ, չի նշանակեր միայն բնակավայրէ կտրուիլ, այլ մանաւանդ **ժամանակ**էն խզուիլ: Երբ Հող-բնակավայր կը կորսնցնենք անոր հետ կը կորսնցնենք ժամանակ, պատմութիւն եւ մշակոյթ: Վերջին երկուքը «տեղափոխելի» են. տեղահանուած բնակչութիւն մը իր հետ կրնայ «տանիլ» իր պատմութիւնն ու մշակոյթը: Արմատախիլ կացութեան մէջ կը սկսի «նոր ժամանակ» հիւսուիլ, (ոչ առաջինին պէս, բայց անոր նման: Քանի որ նոր ժամանակը, նախկինին շարունակութիւնը չ'ըլլար): Միակ բանը որ չի՛ տեղափոխուիր, կը մնայ անշարժ ու հաստատուն՝ Հո՛ղն է (Բնօրրանը): Ահա թէ ինչու՛, անխուսափելի ձգողական ուժի նման, կը ծնի անոր վերադառնալու ձգտումը....

ՄԵԹՈՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Լաթաքիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ համախումբ ու կազմակերպուած առօրեան դրական եւ կարեւոր տուեալ մըն էր դիտարկում իրականցնելու համար:

Մարտ 21 Դէպքին յաջորդած երեք ամիսներուն քեսապահայուն տեղահանուած իրավիճակը մնաց ամէնօրեայ տեսադաշտիս մէջ, դիտարկմանս առարկայ: Ամէն օր, առաւօտեան կանուխ ժամերէն մինչեւ ուշ կէս գիշեր պարտականութեանս բերումով եղած եմ ժողովուրդին հետ՝ Եկեղեցւոյ շրջափակէն ներս, ուր ստեղծուած էր «Հոգեւոր Քեսապը»: Շատ յաճախ, նաեւ գիշերած եմ հոն: Եւ կեցութեան անփոփոխ պայմաններուն

մէջ ամբողջ երեք ամիս այնտեղ ե՛ւ ականատեսը ե՛ւ մասնակիցը եղած եմ բո՛լոր անցուդարձերուն:

Այս ուսումնասիրութիւնը սուրիահայ գաղութի մէկ հանրոյթին պատմութեան մէկ երեսը կը փորձէ պեղել՝ քանակականէ աւելի որակական փոքր պատմութեան տեսքով:

Քեսապի պարագան զգայացունց քաղաքական դէպք մըն էր Սուրիոյ տագնապի շրջագիծին մէջ, ինչ որ ապացուցուեցաւ Դէպքէն անմիջապէս ետք տեղական թէ միջազգային լրատուամիջոցներու ցուցաբերած փութաջանութեամբ: (Այս մարզը նոյնպէս առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է): Իսկ համահայկական դիտանկիւնէն՝ Աղէտ էր:

Լրատուամիջոցներու քարոզչական զիկզակումներուն իտես, այդ երեւոյթէն անկախ սակայն, մօտէն իրազեկ ու առնչակից ըլլալով գետնի վրայ ընթացող աշխատանքներուն, առաջին օրէն ինծի համար հարց դարձաւ, թէ Մարտ 21ը եւ անոր յաջորդող օրերը ինչպէ՛ս կը յանձնուին պատմութեան՝ ոչ այնքան իրենց արտաքին շրջագիծով, որքան՝ քեսապահայութեան հետ առչնուած կապով, որուն ուսումնասիրութիւնը կարելի չէ առանց արխիւային նիւթերու հասանելիութեան: Ի յառաջագունէ կ'ընդունիմ որ ներկայ հանգրուանին կարելի չէ ամբողջական խորքով ներկայացնել տեղահանութեան պատմութիւնն ու բանալ անոր բոլոր ծալքերը. առարկայական կերպով վերլուծելով երեւոյթները եւ արժանի ու ճշմարիտ գնահատականը տալ բոլոր անոնց - անհատներ թէ մարմիններ - որոնց վրայ ծանրացած էր ժողովուրդին տիրութիւն ընելու գործը: Տակաւին կանխահաս է հրապարակայնացնել ամէն նիւթ, եւ բարձրացնել ամէն հարց ու անոնց տալ սպառիչ պատասխաններ: Ընդհանրական բնորոշումով, «Երկաթը տաք տաք կը ծեծեն»ը չի վերաբերիր պատմութիւն գրելուն:

Անձնապէս շատ լաւ կը ճանչնամ քեսապցին, անոր հոգեբանութիւնն ու մտածելակերպը: Աւելի՛ն, մէկ առ մէկ կը ճանչնամ բոլորը, այնպէս որ, դիւրաւ կրնայի որոշել, թէ ինչ փոխուած է անոնց մէջ թէ՛ անհատաբար եւ թէ՛ հաւաքաբար: Երեք ամիս ապրելով անոնց հետ՝ խճանկարի նմանողութեամբ կազմած եմ ընդհանուր պատկերը, որ կը փորձեմ ներկայացնել այստեղ:

Այս յօդուածը պատրաստած եմ Դէպքէն մէկ տարի ետք, Մայիս 2015ին, Քեսապ, յատուկ՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին կազմակերպած սուրիահայութեան թեմայով գիտաժողովին ներկայացնելու համար, երբ քեսապցին դժուար այլ աննկուն վերականգնման իր առաջին տարին բոլորած՝ յետահայեաց մօտեցումով կ'անդրադառնար պատահածին՝ զգացական ազդեցութիւնները մասամբ թօթափած: Այս պարագան եւս կարեւոր կը համարեմ: Կ'ուզեմ աւելցնել նաեւ, որ վերջին տասը տարիներուն անընդմիջաբար ապրած եմ Քեսապ, որ ծննդավայրս է, եւ

ուր Սուրիոյ Ճգնաժամի տարիներուն անմասն չեմ մնացած ազգային կեանքին իմ համեստ մասնակցութիւնս բերելէ: Հետեւաբար անոր հաւաքական կեանքին վերաբերող իրադարձութիւններուն քաջածանօթ եմ մօտէն: Ինչ կը վերաբերի տեղահանութեան Դէպքին, հոս կ'արձանագրեմ միայն ա՛յն, ինչ որ ինքզինքիս թոյլատու կը համարեմ: Նիւթը շարադրած եմ հիմնուելով ձեռքիս տակ եղած անտիպ նիւթերու տուեալներուն, դիտարկումներուս եւ ականատես-մասնակիցի անձնական փորձառութեանս վրայ:

Փորձառութեանս եւ դիտարկումներուս խտացած հանրագումարը ներկայացուցած եմ մտախոհական-վերլուծական ենթախորքի վրայ:

Պատմութիւն գրելը պատասխանատու աշխատանք է: Աւելի պատասխանատուութիւն կ'ենթադրէ պզտիկ կամ մեծ իրադարձութիւն մը, ժամանակահատուած մը նորէ նոր պատմութեան յանձնելը:

Այս ուսումնասիրութիւնը պատրաստած ատեն շատ աւելի տագնապած եմ, քան ամբողջ ա՛յն երեք ամիսներուն, զորս անցուցի տեղահանուած հայրենակիցներուս հետ՝ անոնց անհատական եւ հաւաքական մտահոգութիւններն ու տագնապները ի՛մս ընելով: Տագնապած եմ արդա՛րօրէն, բծախնդրութեան եւ պատասխանատուութեան ա՛յն պարտաւորեցնող գիտակցութեամբ, որ գրուած ամէն մէկ նախադասութիւն ըլլայ առարկայական, փաստերով հիմնաւորուած, ճշգրտօրէն համապատասխանէ իրականութեան, հաւատարիմ մնալով պատմաբանի ստորոգելիներուն՝ ճշմարիտն ու ճշգրիտը յանձնել պատմութեան, բայց նոյնքան եւ աւելի՝ որպէսզի հայութեան փոքրիկ, գուցէ եւ աննշան, այս կոտորակին արժանապատուութիւնը, որ այնքան բարձրօրէն պահեց տեղահանութեան եւ անոր յաջորդած երեք ամիսներուն, վիրաւորած չըլլամ դոյզն իսկ մէկ բառով:

Համոզուած եմ: Ժամանակի ընթացքին երբ նոր տուեալներ հրապարակուին, աւելի լոյս կը սփռեն այս ուսումնասիրութեան յատկապէս ա՛յն մասին վրայ, որ կը վերաբերի 2014 Մարտի Քեսապի տեղահանութեան:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ

Անպայմանօրէն Տեղահանութեան դէպքն ու անոր առնչակից քաղաքական իրադարձութիւնները շարադրելու նպատակը չի հետապնդեր այս ուսումնասիրութիւնը: Ինչպէս կը յուշէ անոր վերնագիրը, զիս հետաքրքրողը եղած է Քեսապի օրինակին ընդմէջէն փորձել քննարկման նիւթ դարձնել **Տեղահանութիւնը**՝ կարգ մը երեսներով, իբրեւ անոր ականատես դարձած, անոր ենթարկուած ու զայն դիտարկած անձ:

Այս ուսումնասիրութիւնը պատրաստած եմ իմ առջեւս դնելով հետեւեալ հարցադրումները՝ անոնց պատասխաններ գտնելու մղումով.

- Փոխներգործութեան առումով. 1915ի պատմական-հաւաքական յիշողութիւնը ի՞նչ աղերսներ կ'ունենայ եւ ինչպէ՞ս կը ներգործէ նման պարագաներուն: (Այս պարագային տեղահանութեան զուգահեռ երեւոյթն է քննարկման առարկան):
- Իբրեւ Արարք. Տեղահանութիւնը ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ունենայ հաւաքականութեան մը վրայ, եւ ան ի՞նչ միջոցներով կը յաղթահարէ զայն:
- Ազգային ռազմավարութեան եւ պահանջատիրութեան դիտանկիւնէն. քեսապցիին համար Մարտ 21ին իսկ ակնյայտ էր Թուրքիոյ զինուորական գործօն մասնակցութիւնը, հետեւաբար նաեւ պատասխանատուութիւնը, Քեսապի տեղահանութեան մէջ: Քեսապահայութեան այս կենսափորձը հայութեան հաւաքական կեանքին մէջ նկատի առնուելու չափ տեղ կը գրաւէ՞, եւ եթէ կը գրաւէ՝ ի՞նչ հարցադրումներ կը ստեղծէ, կամ ի՞նչ դասեր կը պարունակէ, թէ՞ իբրեւ տեղայնական եւ ոչ-համընդհանրական պարագայ պիտի մնայ Քեսապի տարեգրութեան եւ միայն քեսապցիին յիշողութեան մէջ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Փորձագիտական առումով այս ուսումնասիրութեան մասին, յատկապէս անոր մէջ տեղ գտած տուեալներու պարագային -իրե՛նց տեսակէտերը արտայայտած են եւ ճշտումներ կատարած քեսապցի ազգայիններ, որոնք Քեսապի եւ Լաթաքիոյ մէջ քեսապահայութեան վերաբերող տարբեր բնոյթի աշխատանքներուն մասնակցութիւն ունեցած են:

ՔԵՍԱՊԻ ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1909ի, 1915ի, Եւ 2014ի Տեղահանութիւններուն Նմանութիւնները

Բացի պատճառ-հետեւանք-վերջնական արդիւնք համանմանութենէն, երեք տեղահանութիւններն այլ հանգիտութիւններ չունին: Արդարեւ, երեք տեղահանութիւններուն ալ պատասխանատուն Թուրքիոյ պետութիւնն է (օսմանեան եւ հանրապետական): Առաջին երկուքի պարագային՝ ուղղակիօրէն. (քեսապցին տեղահանուած է իբրեւ Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքացի): Երրորդ պարագային՝ միջնորդուած ձեւով. Թուրքիա, օգտագործելով Սուրիոյ տագնապն ու պատերազմական վիճակը ահաբեկիչներուն առջեւ բացաւ ամբողջ սահմանագիծը, զինուորական գործողութիւնները ղեկավարեց ու հովանաւորեց անոնց ներխուժումը Քեսապ՝ խախտելով իր եւ Սուրիոյ միջեւ կնքուած սահմաններու ապահովութեան համաձայնագիրը[2]: Երեք պարագաներուն ալ Քեսապ ամբողջութեամբ իր բնիկ տարրէն պարպուած է: Իսկ վերջնական արդիւնքի առումով, երեք պարագաներուն ալ քեսապցին

վերադարձած է իր բնակավայրը՝ 1915ին կորսնցնելով իր ընդհանուր թիւին 2/3ը[33]:

Քեսապցիին հաւաքական յիշողութիւնը այս երեք հանգիտութիւններուն վրայ սեւեռուած մնաց:

ՔԵՍԱՊԸ 2011-14 ՄԱՐՏ

2011ին Սուրիոյ տագնապին սկսելէն շատ չանցած, Քեսապի՝ ազգային-եկեղեցական մարմինները, սկսան շրջանին մէջ ստեղծուած տնտեսական, ծառայողական եւ ապահովական հարցերը դիմակայելու աշխատանքներ տանիլ: Ամէնէն հրատապ հարցը Ժողովուրդին անվտանգութիւնն էր, որ կը բխէր Քեսապի՝ Թուրքիոյ սահմանային շրջան մը ըլլալէն: Քեսապի սպառնացող հաւանական վտանգը կրնար գալ թրքական սահմանէն՝ հաշուի առնելով Թուրքիոյ քաղաքականութեան կտրուկ փոփոխութիւնը Սուրիոյ իշխանութեան (ըստ էութեան՝ պետականութեան) նկատմամբ, որ պետական ջերմ բարեկամութեան կարճ շրջանէ մը ետք կը ստանար դրդիչ եւ ժխտական բնոյթ: Քեսապցիին մտահոգութիւնը աւելի կը սրէր Թուրքիոյ ժխտական քաղաքականութեան աստիճանական կարծրացումին զուգընթաց:

Քաղաքական կացութենէն անկախ, կային նաեւ 1909ի եւ 1915ի տեղահանութիւններուն պատմական յիշողութիւնն ու փորձառութիւնը, որոնք կը յուշէին, թէ պէտք է զգօն ըլլալ: Այնպէս որ, երբ տակաւին Քեսապ խաղաղ էր, Գարատաշ գիւղէն մինչեւ Տիւզաղաճ գիւղ քեսապահայեաց թրքական ամբողջ սահմանագիծը Քեսապի եւ գիւղերու տղամարդոց կողմէ գիշերէն արշալոյս աչալուրջ հսկողութեան տակ առնուեցաւ՝ առանց ցուցական զինեալ երեւոյթներու: Հսկողութիւն կատարող տղամարդոց մեծամասնութիւնը 3-4 տարի պարտադիր զինուորութեան օրէնքով ծառայած էր սուրիական բանակին մէջ, այնպէս որ ունէր անհրաժեշտ եւ բաւականաչափ զինուորական գիտելիք: Ասկէ անկախ, քեսապցի տղամարդը հարազատ զաւակը ըլլալով իր բնական միջավայրին՝ շատ լաւ գիտէ աշխարհագրական բոլոր յարմարութիւնները՝ նման գործի համար:

Սուրիահայ գաղութի ազգային-եկեղեցական կեանքի ղեկավարման կեդրոնը Հալէպն է: Կազմակերպական կառոյցի տեսակէտէն, ինչպէս Սուրիոյ միւս քաղաքները, Քեսապի ալ հայ համայնքները, ազգային կառոյցներն ու միութիւնները կը ղեկավարուին Հալէպէն: Այնպէս որ Քեսապ կը հետեւէր Սուրիոյ տագնապին գծով Հալէպի որդեգրած ուղղութեան, թէեւ երկրի բնակչագրական քարտէսին վրայ կը գտնուէր Հալէպէն տարբեր գօտիի մէջ: Սուրիահայութեան պաշտօնական դիրքորոշումը այս էր. պաշտօնապէս հակադիր ճակատներէն ոչ մէկուն կողմ ըլլալ: Այս քաղաքականութիւնը, որ կը բխէր գաղութի անվտանգութիւնը ապահովելու իրողական կացութեան հրամայականէն,

կը վայելէր Հայաստանի պետութեան եւ համայն հայութեան ամբողջական զօրակցութիւնը:

Սուրիոյ տարածքին, երբ տագնապը սկսաւ թէժանալ՝ Քեսապի մէջ թափ տրուեցաւ յարաբերական աշխատանքներուն:

Քեսապէն ոչ-շատ հեռու կառավարութեան ընդդիմադիր հիմնական տարրը թուրքմէններն էին, որոնք կը սկսէին համարձակ դառնալ՝ անմիջականօրէն Թուրքիոյ քաղաքական եւ քարոզչութեան ազդեցութեան տակ՝ անոր զօրակցութիւնը ունենալով: Քեսապի հանդէպ՝ մինչ այդ իրենց թաքուն նկրտումները, կը սկսէին բացայայտօրէն արտայայտել: Երբ անոնք Ազատ Բանակին, Ժապհաթ Նուսրային եւ նման այլ ընդդիմադիր զինեալ խմբաւորումներուն միացան ու անոնց հետ սկսան կողք կողքի կռուիլ, Քեսապի ապահովութեան համար հրամայական նկատուեցաւ պետութենէն զինուորական անմիջական աջակցութիւն ապահովել: Քեսապի պաշտօնական այդ խնդրանքին ընդառաջելով՝ պետութիւնը շրջանին մէջ տեղակայեց պետական բանակի փոքր զօրագունդ մը: Ազգային մարմինները քաղաքապետարանի միջոցաւ, իրենց հնարաւորութիւններուն առաւելագոյն չափով օժանդակեցին անոր: Պետական բանակի զօրագունդը կը վայելէր քեսապահայութեան ամբողջական զօրակցութիւնը. անոր թիկունքը վստահելի, ապահով ու ամուր էր:

Մէկ կողմէ բանակին ներկայութիւնը, միւս կողմէ քեսապահայերուն ամէնօրեայ հերթապահութիւնը ժողովուրդին մօտ ապահովութեան զգացումը աւելիով ամրապնդեցին:

Քեսապի մէջ առաջին հրթիռները ինկան 25 Դեկտեմբեր 2011ին, կաթողիկէ համայնքին Ս. Ծննդեան օրը: Քեսապցիները ասիկա նկատեցին ազդանշան մը յատուկ Քեսապի ուղղուած:

Հետզհետէ բացայայտ կը դառնար Քեսապը «անջատ գօտիի» վերածելու Թուրքիոյ ախորժակը:

2012ի ամառէն աշուն, զինեալ խմբաւորումներու եւ ահաբեկիչներուն թափանցումը կանխարգիլելու համար, իշխանութեան կողմէ շրջանի անտառները հրդեհի տրուեցան: Քեսապցիները հսկեցին իրենց պարտէզներուն, որպէսզի հրոյ ճարակ չդառնան:

25 Յուլիս 2012ին Հալէպի մէջ կազմուեցաւ Սուրիահայութեան Շտապ Օգնութեան եւ Վերականգնումի Մարմինը: Տարուան վերջը, ինչպէս Սուրիոյ հայաշատ այլ քաղաքներուն մէջ, Քեսապի մէջ ալ կազմուեցաւ նմանատիպ կազմով անոր Գործադիր Մարմինը, որ մինչեւ 21 Մարտ 2014 օժանդակեց Հալէպէն, Եագուպիայէն եւ Ռաքքայէն Քեսապ ապաստանած հայ ընտանիքներուն: Ի դէպ, այդ շրջաններէն Քեսապ ապաստանած կարիքաւոր ընտանիքները, եկեղեցական-ազգային մարմիններու կարգադրութեամբ տեղաւորուեցան ազգապատկան տուներու մէջ: Անոնցմէ ստուար թիւ մը քեսապցիները ձրիաբար տրամադրեցին իրենց

վարձու բնակարանները: Յուլիս 2013էն, ամսական հերթականութեամբ, շուրջ հարիւր ընտանիքներու սկսաւ պարէն բաժնուիլ: Նիւթական օժանդակութիւն տրուեցաւ Քեսապի հայկական դպրոցներուն:

2012 Յուլիսէն զինեալ ընդդիմադիրներու զինուորական յառաջխաղացքով կացութիւնը աւելի լարուեցաւ: Ժողովուրդի ապահովութիւնը ուղղակի մարտահրաւէր դարձաւ: Հետեւաբար, ճիգերը կեդրոնացուեցան այդ ուղղութեամբ: Օգոստոսի սկիզբը փակուեցաւ Քեսապը Լաթաքիոյ կապող գլխաւոր ճամփան: Զինեալ ընդդիմադիրներու կողմէ կատարուեցան յաճախակի փորձեր՝ կտրելու Լաթաքիա-Պասիթ ճամփան, որ Քեսապը Լաթաքիոյ կապող միակ ճամփան մնացած էր:

Դեռեւս 2012ին, վատ օրերու հաւանականութիւնը կանխատեսելով, օրուան հրատապ խնդիրներու օրակարգով կազմակերպուեցան միջհամայնքային եւ համաքեսապցիական խորհրդակցական հանդիպումներ: Անոնցմէ ոմանց մասնակցելու հրաւիրուեցան Քեսապ բնակող ոչ-հայ տարրի երեւելիներ եւս: Այդ հանդիպումներուն բոլորն ալ համաձայն էին մարտահրաւէրները միասնաբար դիմագրաւելու սկզբունքին, սակայն կային նաեւ որոշ վերապահութիւններ տարուող աշխատանքներուն գծով: Քեսապը մէկ մեծ ընտանիք է, ուր կարելի չէ բաժանարար գիծեր քաշել համայնքային եւ գաղափարական տարբերութիւններու վրայ գրաւ դնելով, թէկուզ եթէ նման բան փափաքողներ իսկ ըլլային: Բոլորին համար գլխաւոր հարցը Քեսապի ժողովուրդին անվտանգութիւնն էր, որ սակարկելի չէր:

Անընդհատ կը շարունակուէր գիշերէն մինչեւ առաւօտ ամէնօրեայ հերթապահութեան դրութիւնը: Տարբեր աղբիւրներէ կը հաւաքուէին հակառակորդներու մասին տեղեկութիւններ: Հսկող տղաները իրենց անթել հեռախօսներու միջոցով «կը լրտեսէին» հակառակորդը ին մտադրութիւններն ու շարժումները: Կը շարունակուէր բանակի զօրագունդին եւ պետական գրասենեակներուն հետ գործակցութիւնը: Ժողովուրդին մօտ խուճապ չկար: Իսկ հաւաքաբար Քեսապը լքելով այլ տեղ կայք հաստատելու մտադրութիւն՝ բնաւ: Նոյնիսկ՝ երբ խաղաղ ցոյցերէն ետք զինեալ բախումները հասան Լաթաքիոյ հիւսիսը՝ Քեսապի մատոյցներուն, երբ հրթիռակոծումները յաճախակի դարձան, երբ ստոյգ վտանգի պատճառով մէկէ աւելի անգամ հարկ եղաւ պարպել Տուզաղաճ գիւղի բնակչութիւնը:

Պատահեցան դէպքեր, երբ անակնակալօրէն, անհիմն կերպով կը տարածայնուէր Թուրքիոյ կողմէ յարձակումի մասին եւ Լաթաքիա կը տեղափոխուէին սակաւաթիւ ընտանիքներ, որոնք հոն սեփական բնակարան եւ կամ մօտիկ ազգական ունէին:

21 Մայիս 2013ին Թուրքիա գոցեց իր սահմանը Սուրիոյ հետ: Փակուեցաւ նաեւ Քեսապի սահմանադուռը: Ընդդիմադիր զինեալները

սկսան յարձակումներ գործել Լաթաքիոյ հիւսիսային շրջաններուն վրայ՝ պետական անցարգելներ թիրախ դարձնելով, համազարկի տակ առնելով եւ ռմբահարելով կառավարական ուժերու հակակշռին տակ գտնուող Քեսապի մօտակայ շրջաններ: Մայիս 29ին թրքական ուղղաթիռ մը ցածէն թռիչք կը կատարէր սահմանագիծի ամբողջ երկայնքով: 23 Յուլիսին, Քեսապ երկրորդ անգամ կը հրթիռակոծուէր: Հինգ հրթիռներ կ'իյնային տարբեր գիւղերու բաց տարածքներուն վրայ:

Հրթիռակոծումի դէպքերը դարձան յաճախակի: Աւելի մտահոգիչը սակայն, Լաթաքիոյ Նահանգի հիւսիսային գօտիին մէջ ընթացող զինուորական իրադարձութիւններն էին: Պատասխանատու մարդիկ, յատկապէս մօտէն կը հետեւէին անոնց զարգացումներուն: Ժողովուրդը վարժուած էր պայթիւններու ձայներուն: Տղամարդիկ հոգեպէս պինդ էին: Անոնք առանց ընկրկումի, կազմ ու պատրաստ, ոտքի ելան, երբ ընդդիմադիր զինեալները թրքական սահմանագիծէն Սեւ Աղբիւրի ուղղութեամբ փորձեցին Քեսապ ներխուժել, սակայն, չթափանցած՝ ետ քաշուեցան:

Երկու հաւանականութիւններ հաշուի մէջ էին, եւ նկատի առնուած. Թուրքիա սահմանը բանալով ահաբեկիչները ներս մղելու հաւանականութիւնը եւ շրջափակման մէջ իյնալու վտանգը:

Ժողովուրդը ի՛նք կը խօսէր այս երկու հաւանական վտանգներուն մասին եւ պատահելու պարագային իր ընելիքներուն դիպաշար կը հիւսէր:

Կը մթերուէին բաւականաչափ պարէն, դեղօրայք եւ այլ պարագաներ: Սպառնալից վտանգի պարագային կիներն ու մանուկները ապահով վայր պիտի տեղափոխուէին: Միութիւնները ցանկագրած էին իրենց գոյքերը:

Նպատակայարմար տղամարդիկ ապահովուած էին ինքնապաշտպանական թեթեւ զէնքերով: Բայց աչքառու զինեալ երեւոյթներ չկային: Քեսապցիները սովորական կերպով կը զբաղէին իրենց առօրեայ գործերով: Քեսապ բնակող ալեւի տարրը անջատաբար զինուած էր: Քեսապցիներէն ոմանք զէնք ձեռք բերած էին անձնական միջոցներով:

2011էն դադրեցաւ զբօսաշրջութենէն եկամուտ ապահովելու շատ մը ընտանիքներու միակ ապրուստի միջոցը:

2013ին Քեսապի տնտեսական վիճակը ծանր էր. կարկուտը, աւելի կանուխ՝ գարնան յորդառատ անձրեւները պատճառ դարձած էին, որ պտղատու ծառերը համարեա բերք չտան: Երիտասարդութեան կարեւոր տոկոս մը առժամաբար լքեց շրջանը, մեկնեցաւ Պէյրութ եւ ՀՀ՝ ուսանելու կամ գործ ճարելու մտադրութեամբ:

Հիմնական առաջադրանքը կը մնար վտանգի պարագային ժողովուրդը փրկել՝ նուազագոյն կորուստով: Ամէն պարագայի, Գարատուրան գիւղէն մինչեւ Լեղի Ջուր երկարող պետական սահմանագիծ մը պաշտապնելը, Թուրքիոյ զինուորական բացայայտ

մասնակցութեամբ Մարտ 21ի տարողութեամբ յարձակում մը կասեցնելը կամ ետ մղելը, միայն կանոնաւոր բանակ մը կրնար: Ինչ կը վերաբերի քեսապահայութեան՝ ան իր ունեցած մարդկային կարողութիւններով եւ նիւթական կարելիութիւններով ամուր կանգնած էր օրինաւոր բանակի կողքին եւ գործնապէս զօրավիգ էր անոր:

21 ՄԱՐՏ 2014Ի ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախօրեակին

Զանց կ'առնեմ զինուորական գործողութիւններու ներկայացումը: Մնալով ուսումնասիրութեան վերնագրի թելադրած շրջագիծին մէջ, սերտելով ձեռքիս տակ եղած անտիպ նիւթեր, հիմնուելով ազգային մարմիններու հաշուետու մարդոց եւ պատասխանատու անձնաւորութիւններու պատումներուն վրայ, հոս կ'արձանագրեմ հետեւեալը.

21 Մարտին նախորդած օրերուն, տարածայնուած է, թէ Քեսապի վրայ յարձակում տեղի պիտի ունենայ թրքական սահմանէն: Նոյն օրերուն ազգային մարմիններու հաշուետու հսկողութիւն կատարող խմբակները հետեւած են Թուրքիոյ սահմանագիծին վրայ մարդկային կուտակումներուն եւ տեղեակ պահած պետական մարմինները:

- Հինգշաբթի, Մարտ 20ի ուշ երեկոյեան, հայկական կողմի պատասխանատուները իրենց ունեցած յարաբերական կապերու միջոցով իմացած են, որ ա՛յդ գիշեր յարձակում տեղի պիտի ունենայ: Հակառակ անոր որ ատկէ առաջ նման լուրեր սուտ ելած են, քեսապահայութեան ապահովութեան հսկող հայ տղոց պատուիրուած է կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ գտնուիլ եւ խստացնել զգօնութիւնն ու աչալուրջ հսկողութիւնը: Մարտ 20ի գիշեր 21ի առաւօտուն, թրքական սահմանագիծին վրայ անոնք նկատած են մարդկային լուրջ կուտակումներ՝ Քեսապի վերեւի սահմանգիծին վրայ յատկապէս:

Ուրբաթ, 21 Մարտ

Ուրբաթ, կանուխ առաւօտուն, Թուրքիոյ հողերէն Քեսապի վրայ հրթիռակոծումի եւ հրասանդերու տարափը իրողապէս ազդանշան մը եղած է, որ կացութիւնը լուրջ է, եւ ինչ որ կը պատահի Քեսապը իր գիւղերով հրթիռակոծելու դէպք չէ միայն, այլ համընդհանուր յարձակումի մը նախասկիզբը: Զօրացնող այլ փաստ մը եղած է Քեսապի վերեւ տեղի ունեցած պատահական փոխհրացանաձգութիւնը՝ մէկ կողմէ ժողովրդային պաշտպանութեան հայ տղոց փոքր խմբակի մը եւ պետական գաղտնի սպասարկութեան ու Քեսապի *Մուտիր ալ Նահիյէ*ի, միւս կողմէ գրոհայիններու միջեւ: Անոնք նպատակ ունեցած են կտրել Քեսապէն ելքի ճամփաները եւ ժողովուրդը պատանդ պահել:

Հրթիռակոծման եւ հրասանդերու Քեսապի վրայ իյնալու եւ զինուորական առաջին գործողութիւններուն զուգընթաց, քեսապցի պատասխանատուներ անհրաժեշտ նկատած են մանուկներուն ու կիներուն տեղափոխումը: Ամէնէն ուշ, դուրս բերուած են էքիզօլուքցիները, Ուրբաթ յետմիջօրէին:

Հսկող տղաները իրենց դիրքերէն, կապի մէջ եղած են իրենց ընտանիքներուն հետ՝ անոնց պէտք եղած թելադրութիւնները տալով: Քեսապի եւ գիւղերու բնակիչները լուր տուած են այլ գիւղերու իրենց հարազատներուն: Լրատուամիջոցներէն Քեսապի վրայ համընդհանուր յարձակման մասին լսած ըլլալով՝ նոյնիսկ Արաբական Միացեալ Էմիրութենէն, հեռաւոր Քանատայէն հեռաձայնողները իրենց հարազատներուն պատուիրած են առանց ուշանալու դուրս գալ Քեսապէն:

Պատասխանատու քեսապահայեր ընթացող զինուորական իրադարձութիւններուն շուրջ խորհրդակցած են ընելիքներու մասին եւ համախորհուրդ որոշ գործողութիւններ կատարած:

Հսկող տղաները եւ պատասխանատու անձնաւորութիւններ օգնած են բանակայիններուն: Ինչպէս՝ զանոնք լեռնային կածաններէ առաջնորդած, առաջարկներ կատարած, հակառակորդին հաղորդակացութիւնները թարգմանած, տեղէ տեղ բանակայիններ եւ վիրաւորներ փոխադրած եւն.: Հակակշռի տակ առնուած են հիւսիսէն եւ հիւսիս արեւմուքէն Քեսապ մուտք գործելու արահետները եւ գրոհայինները ետ մղուած են անկէ: Նոյնպէս ձախողուած է Վարի Պաղճաղազ գիւղէն Քեսապ-Լաթաքիա տանող միակ ճամփան կտրելու գրոհայիններու մէկ ծրագիրը[4]

Ուրբաթ, ամբողջ սահմանագիծի երկայնքին՝ Քեսապէն Լեղի Ջուր ռազմագիծին վրայ ներխուժման բախումներ արձանագրուած են: Ուրբաթ կէսօրէ առաջ միայն գրաւուած է Քեսապի վերեւ գտնուող սուրիական սահմանակէտը, սակայն կէսօրէ ետք վերգրաւուած է բանակին կողմէ: Գրաւուած է Սեւ Աղբիւրի միայն սահմանակէտը եւ երկու տուն: Բայց ներխուժողները Ուրբաթ օր չեն կրցած Սեւ Աղբիւրի գիծը ճեղքել ու մտնել Քեսապ:

Բանակը բուռն կերպով դիմադրած է: Սակայն Թուրքիոյ հողերէն իր զրահամեքենաներուն ոչնչացումով տկարացած է իր դիմադրական կարողութիւնը:

Քեսապահայ ընտանիքներու շատերու ինքնաշարժ ունենալը մեծապէս արագացուցած է ժողովուրդին դուրս գալը, ինչ որ թեթեւցուցած է հսկող տղոց աշխատանքները՝ աւելի հանգիստ սրտով գետնի վրայ հետեւելու զինուորական իրադարձութիւններուն:

Նպատակայարմար տղամարդիկը ուրբաթ գիշեր մնացած են Քեսապ, ամէն մարդ իր շրջանին մէջ՝ Էսկիւրան, Տիւզաղաճ, Էքիզօլուք, Քարատաշ.... եւ շարունակած են հետեւիլ զինուորական իրադարձութիւններու ընթացքին:

Շաբաթ, 22 Մարտ

Շաբաթ առտու բաւական թիւով ընտանիքներ Լաթաքիայէն վերադարձած են իրենց բնակավայրերը. ոմանք կրցած են երթալ իրենց տուները, ոմանք՝ ոչ: Մինչեւ կէսօր եղած է շատ խաղաղ: Կէսօրուան մօտ մէկ անգամէն բռնկած է ամբողջ սահմանագիծը: Գրոհայինները Քեսապ մտած են սահմանադուռէն-Լեղի Ջուր երկարող գիծէն. Տուզաղաճէն ճեղքած են սուրիական պաշտպանական գիծը եւ վարէն վեր սկսած են բարձրանալ Էքիզօլուք՝ կտրելու համար ճամփան այդ կողմէն:

Այդ վերջին գիծին վրայ, Էքիզօլուքի կողմը, բանակի քաշուելէն ետք, հսկող տղաներ մնացած են դիրքի վրայ՝ յարձակողներուն դիմաց, մինչեւ որ իրենց հեռաձայնով փոխանցուած է, թէ ժողովուրդը արդէն անցած է վտանգի գօտիէն եւ կրնան քաշուիլ:

Ներխուժումը Թուրքիոյ կողմէն ըլլալով՝ յատկապէս սահմանագօտիին մօտիկ գիւղերու (Սեւ Աղբիւր, Էսկիւրան, Տիւզաղաճ) բնակչութիւնը առանց տնտնալու արագօրէն վտանգի գօտիէն դուրս եկած է: Միւս գիւղերու բնակիչները, յատկապէս Էքիզօլուքցիները ունեցած են բաւարար ժամանակ իրենց հետ առնելու կարեւոր ամէն բան, մանաւանդ որ սեփական ինքնաշարժներ ունէին: Բայց քանի որ փախուստի նպատակ չեն ունեցած, այլ միայն վտանգի գօտիէն հեռանալու ու աւելի ապահով վայր տեղափոխուելու եւ մանաւանդ որ բոլոր տղամարդիկը կը մնային գիւղ, չեն մտածած գէթ անհրաժեշտ եւ կարեւորագոյն բաներ իրենց հետ առնել:

Եղած են ընտանիքներ, որոնք իրենց ինքնաշարժներով ուղղակի քշած են Լաթաքիա, բայց շատերը նախ մնացած են Էքիզօլուք, ապա Պաղճաղազ, եւ անկէ վար գտնուող ոչ-հայկական գիւղեր:

Հրթիռակոծումէն աւելի վտանգալից եղած են արձակազէնները:

Հակառակ հսկող տղոց պատասխանատուներու բազմիցս խնդրանքներուն, Քեսապէն դուրս, անոր արեւմուտքի մատոյցներուն տեղակայուած թնդանօթները ոչ մէկ արկ արձակած են ներխուժողներուն ուղղութեամբ:

Միայնակեաց ծերերէն շատեր չեն ուզած դուրս գալ իրենց տուներէն, հակառակ եղած պնդումներուն: Իրենց զաւակներուն հետ ապրող ծերերը, իրենց տնեցիներուն գրեթէ բռնի ստիպումով դուրս եկած են տուներէն: Մտածուած է բոլոր ծերերուն մասին: Ոմանք կարելի չէ եղած դուրս բերել զինուորական գործողութիւններու արագ զարգացումին պատճառով:

Հսկող տղոց արթնամտութեան, արագ կողմնորոշումին եւ գործելուն շնորհիւ է որ ժողովուրդը կրցած է դուրս գալ հակառակորդի աքցանին մէջէն: Պահ մը պատկերացնենք, ի՛նչ կրնար պատահիլ, եթէ հսկող տղաները այդ գիշեր իրենց գիւղերուն պահպանութիւն ըրած չըլլային:

Ազգային պատկան մարմիններ տեղեակ պահած են Լաթաքիոյ համապատասխան մարմինները կացութեան մասին եւ անոնց թելադրած,

որ Քեսապի ժողովուրդը ընդունելու եւ անոնց տեղ յատկացնելու պատրաստութիւն տեսնեն:

Քեսապէն վերջին դուրս ելլողները (բացառութեամբ այն քանի մը քեսապցիներուն, որոնք լեռնային ճամփայով հետիոտն հասած են Պաղճաղազ), եղած են հսկող տղաները իրենց կարգ մը պատասխանատուներով, իրենց հետ ունենալով այն ընտանիքները, որոնք Շաբաթ առտու Քեսապ բարձրացած էին իրենց տուները վերադառնալու մտադրութեամբ: Իսկ Կիրակի առտու Քեսապէն եւ Գարատուրանէն քանի մը պարզ գիւղացի մարդիկ - վերջին մնացողները - հետիոտն դուրս եկած են լեռնային կածաններով՝ բռնելով Լաթաքիոյ ճամփան:

Լաթաքիոյ մէջ ալ շարունակուած են յարաբերական նախկին կապերն ու աշխատանքները՝ Քեսապի հարցով: Այնպէս չէ որ տեղահանութեամբ վերջ գտած է Քեսապի հետ կապուած ամէն բան:

Այդ երկու օրերուն Քեսապի հսկող բոլոր տղաները, առանց բացառութեան, ամբողջական զօրաշարժի մէջ եղած են: Անոնց մէջ յուսաբեկ կամ դասալիք մարդ չէ եղած: Անոնք իրենց դիրքերէն հետեւած են զինուորական իրադարձութիւններուն եւ կողմնորոշուած ըստ անոնց զարգացումներուն:

Ազգային պատասխանատուներ կապի մէջ եղած են Հալէպի հետ ու տեղն ու տեղը փոխանցած, թէ ինչ կը կատարուի Քեսապի մէջ եւ ստացած համապատասխան թելադրութիւններ:

Անշուշտ զինուորական փորձագէտ մասնագէտներու գործն է գնահատականը տալ Մարտ 21-22 զինուորական իրադարձութիւններուն: Թէ ի՞նչ պատահեցաւ այդ երկու օրերուն եւ ինչպէ՞ս պատահեցաւ: Կարելի՞ էր, թէ՞ կարելի չէր առկայ զինուորական հնարաւորութիւններով՝ կասեցնել ներխուժումը:

Ամէն պարագայի, այս ուսումնասիրութեան շրջագիծին մէջ մեզ հետաքրքրողը քեսապահայութիւնն է: Ինչ որ ցոյց կու տան 21-22 Մարտի երկու օրերու վերոնշուած ոչ-ամբողջական փաստերը՝ Քեսապը լքելու նպատակ չէ եղած, եւ ոչ ալ դասալքութեամբ փախուստի դիմելու մտադրութիւն: Հետեւաբար, ոչ մէկ ձեւով կարելի է մեղադրել քեսապահայութիւնը եւ կամ անոր իսկական ներկայացուցիչները՝ դասալքութեան մէջ: Նման մօտեցում կրնան ունենալ միամիտ, ռազմագիտական բաւարար գիտելիքներ չունեցող, զինուորական գործերէ գլուխ չհանող, իրերու եւ իրողութիւններու խորքին անտեղեակ, բայց մանաւանդ սուրիահայութեան որդեգրած քաղաքական կեցուածքին անծանօթ եւ կամ այդ կեցուածքը այս կամ այն դրդումով կամ միտումով չհասկնալ ձեւացնող, չընդունող քաղաքական տհաս մտածողութեան տէր մարդիկ միայն:

21 Մարտը աղէտ է՝ Թուրքիոյ պատճառով Քեսապի հայաթափման արդիւնքով: Ան ցնցեց եւ ոտքի հանեց ամբողջ հայաշխարհը: Նոյն ատեն հերոսական դրուագ է յարձակողներու աքցանէն ժողովուրդին գրեթէ ամբողջութեամբ անվնաս դուրս գալու իրողութեամբ: (Այս մասին հրապարակաւ, եկեղեցիներու խորաններէն արտայայտուեցան տեղահանուած ժողովուրդին իրենց զօրակցութիւնը յայտնելու համար Լաթաքիա ժամանած եւ ժողովուրդին վերադարձէն ետք Քեսապ այցելած թէ՛ կրօնական առաջնորդներ, թէ՛ ազգայիններ, թէ՛ հայրենի եւ թէ՛ սուրիացի պետական դէմքեր, որոնք քաջածանօթ էին Սուրիոյ այլ շրջաններու մէջ անզէն ժողովուրդին վրայ ահաբեկչական նման յարձակումներուն արդիւնքին):

Քեսապցիները հազիւ Լաթաքիա հասած - դեռեւս ցնցումի մէջ եւ արմատախիլ - կը կրկնէին. «Յաղթեցինք: Թուրքին ուզածը չեղաւ»: Զիրար մխիթարելու խօսք չէր ասիկա, այլ թուրքին կողմէ «ջարդուած հայու» պատմական թանձր ու սեւ յիշողութեան հակառակ դրական փաստարկ:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ. ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐ

Ֆիզիքական երեւոյթներ

Դէպքը ցնցած էր քեսապցիները (ներսը թէ դուրսը): Ոմանց մօտ երեւան եկան կարգ մը ֆիզիքական երեւոյթներ ինչպէս՝ ժամանակի հասկացութեան շփոթ, կեդրոնացումի դժուարութիւն, մարմնի որոշ մասերու մէջ ցաւ եւ կողմնորոշուելու դժուարութիւն: Ասոնք շուտով անհետացան, բացի՝ ժամանակի հասկացութեան շփոթէն, որ շարունակուեցաւ Քեսապ վերադառնալէն ետք ալ: Լաթաքիոյ մէջ համախումբ կեանքը բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ, ցնցումին ազդեցութիւնները յաղթահարելու: Խուճապային վիճակի կամ սուր տագնապի ախտանշաններ չերեւացին անոնց մօտ:

Պատմական Յիշողութեան Վերազարթնում՝ Զգայարաններու Ճամփով

Ինչպէս մեր գիտակցութիւնը, այնպէս ալ մեր ջղային համակարգը ունի իր յիշողութիւնը: Անոր մէջ ալ նստած է պատմական յիշողութիւնը: Սահմանամերձ գիւղերու բնակիչներ լսած էին ահաբեկիչներուն *«Ալլահ ու Աքպար»*, «*Ժայինքոն*» («*Կու գանք ձեզի*»՝ սպառնական ոճ) կանչերը: Լսողական զգայարանը ենթագիտակցականէն գիտակացական աշխարհ բերած եւ արթնցուցած էր Ցեղասպանութեան ատեն թուրքին կատարած անխնայ վայրագութիւններուն յիշողութիւնը: Նկատի ունենանք նաեւ որ այդ յիշողութիւնը թարմացած էր Սուրիոյ տարբեր շրջաններու մէջ ահաբեկիչներու կատարած ջարդի ու կոտորածի վայրագութիւններով, որոնք ցոյց կը տրուէին հեռատեսիլի կայաններէն: Քեսապցիները կ'ըսէին. «Արաբներուն այսպէս ընողը, մեզի՞ պիտի չընէ»:

Թուրք վայրագ մարդու պատկերը տակաւին վառ է մեր հաւաքական յիշողութեան մէջ: Շարունակելով հայուն հանդէպ իր բարբարոսական արարքները, սպանելով Հրանդ Տինք, Սեւակ Պալըգճի, թուրքը ի՛նք չի նպաստեր, որ տժգունի իր այդ ժխտական պատկերը, որ Սուրիոյ ճգնաժամին մէջ վերաթարմացաւ նաեւ արաբ սուրիացիին մէջ, այս պարագային Օսմանեան Կայսրութեան պատմական հասարակաց անցեալէն հեռու, վերանորոգ կերպով եղբայրացնելով սուրիացի արաբն ու սուրիաբնակ հայը, որուն ո՛չ գիտակցականին, ո՛չ ալ ենթագիտակցականին մէջ գոյութիւն ունի արաբ վայրագ մարդու կերպար: Ընդհակառակը, հայը արաբը կը բնորոշէ միայն դրական յատկանիշերով: Մենք կերտած ենք այդպիսի արաբի տիպար՝ մշակութային դրսեւորումներով եւ յարատեւող, ամէն առիթի կրկնուող քարոզչական միջոցներով. երախտագիտութեան արժանի տեւական տուրք մը՝ 1915ին Աղէտին դէմ ընդհանրապէս արաբներուն եւ յատկապէս սուրիացի արաբին կողմէ հայութեան մնացորդներուն հանդէպ ցուցաբերած ընդհանրական համակրանքը վաւերացնելով:

Քեսապի մէջ ունէինք երկու սեռէն ալ ծերունազարդ մարդիկ, որոնք տասնամեակներով դուրս չէին եկած Քեսապէն, նոյնիսկ մինչեւ Լաթաքիա գացած չէին: Մարտ 21ին ընդհանրապէս դժուար եղած էր ծերունիները համոզելը՝ զանոնք բերելու տուներէն. «Դուք գացէ՛ք, մենք հոս կը մնանք», «Արաբները մեզմէ ի՞նչ կ'ուզեն, կու գան՝ թող գան» ըսած էին անոնք, երբ իրենց զաւակները կամ հարազատները զանոնք իրենց հետ Լաթաքիա տանելու մասին ըսած էին անոնց: Գրեթէ «բռնի ձեւով» կարելի եղած էր զանոնք դուրս բերել: Բազմաթիւ են այդ մասին փաստերը:

Մարտ 21ին քեսապցիին մէջ կը վերաթարմանար թուրքին վայրագ կերպար մը ըլլալու հաւաքական յիշողութիւնը լսողական ու տեսողական զգայարաններու հաղորդած տեղեկութիւններուն միաւորումով: Ինչ որ Ցեղասպանութեան պատմութեան ճամփով իրեն հասած էր, իրական կեանքի մէջ հեռատեսիլէն ականատեսը կ'ըլլար անոնց կրկնօրինակ մանրատիպ դէպքերուն: Փոխանցուած եւ իրական կեանքէ եկած պատկերներու զուգորդումին ակնարկելով Սեւ Աղբիւր գիւղէն միջին տարիքի կին մը կ'ըսէր. «*Կ'ոռնային ճի՛շտ այնպէս, ինչպէս լսած էի պատկերասփիւռէն. գիտցայ որ եկողները թուրքեր են: Դեռ ականջիս մէջն են անոնց ոռնոցները: Բայց այս անգամ իրենց ուզածը չեղաւ*»:

Առանց Տուն ու Տանիքի Հաւաքական Ընտանիք

Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ ստեղծուած էր «Հոգեւոր Քեսապը»: Անկէ դուրս ապաստանածներուն թիւը աւելի մեծ էր, քան ներս բնակողները: Դրսեցիները կենցաղային ինչ պայմաններու մէջ ալ ըլլային, ներսիններէն աւելի լաւ էին, գէթ կ'ապրէին մէկ տանիքի տակ ընտանեօք, կամ հարազատներու հետ: Սակայն եւ այնպէս եկեղեցւոյ շրջափակը,

քեսապահայութեան պաշտօնական նստավայրն ու հաւաքական կեանքի կեդրոնն ըլլալով, ձգողական ուժի պէս իրեն կը քաշէր տուն ու տանիք կորսնցուցած քեսապցիները:

Կային ոմանք, մեծահասակներ, որոնք Լաթաքիոյ իրենց հանգստաւէտ տուները ձգած՝ եկեղեցւոյ շրջափակի չոր աթոռներուն վրայ ամբողջ օրը կ'անցընէին առանց տրտնջալու: Ոմանք նոյնիսկ կը գիշերէին հասարակաց սրահին մէջ: Երբ այդ մասին իրենց խօսք կ'ըլլար կը պատասխանէին. *«Երբ Հոս կու գանք կը թեթեւնանք». «Ամէն ինչ կորսնցուցինք, այսպէս գոնէ զիրար չկորսնցնենք»:*

Իգական եւ արական սեռերուն յատկացուած էին առանձին կացարաններ. ընտանիքներու ակամայ բաժնուածութիւն. այս երեւոյթին ակնարկելով՝ «*Առանց տանիքի ի՛նչ ընտանիք*», կ'ըսէին ծերերը ու կ'աւելցնէին. «*Աստուած մեր գլխուն վերեւ անպակաս ընէ ազգին տանիքը (կրկնակի իմաստով. տուն եւ հովանի)*»:

Համրանքով միշտ փոքրաթիւ եղած է քեսապցին, բայց բնիկ գերակշիռ տարր եղած է Քեսապի: Ազգակցական խճճուած կապերով ագուցուած՝ ապրումակցումի զգայնութիւնը շատ զօրաւոր է իր մէջ: Իր մօտ ամէն բան հաւաքական է եւ ոչ թէ անհատական: Ան կ'ուրախանայ, կը տխրի, կը մտածէ ու կը գործէ հաւաքաբար՝ իբրեւ մէկ ընտանիք: Ահա թէ ինչու Լաթաքիոյ մէջ փուլ չեկան անտանիք ընտանիքները եւ բոլորը շարունակեցին ապրիլ իբրեւ մէկ մեծ ընտանիք՝ ազգի հովանիին տակ:

Աղէտահար վիճակի եւ կեցութեան տարականոն պայմաններուն մէջ, կազմակերպուած հաւաքական կեանքը էական երաշխիք է ընկերութիւնը առողջ պահելու համար:

Ժողովրդային Իմաստութիւն. Ներդաշնակ Ընկերութիւն

Իբրեւ տեղահանուած հաւաքականութիւն մը դիտարկած անձ փորձաբար կրնամ ըսել որ, ժողովրդային իմաստութիւնը աւելի աւելի աշխուժ կը գործէ տագնապալի կացութիւններու մէջ: Տեղահանութենէն առաջ Քեսապի մէջ կային մատի վրայ համրուող մարդիկ, որոնք գետնի վրայ Սուրիոյ տագնապին խնդրով գաղութի որդեգրած պաշտօնական ուղղութեան չէին հետեւեր, ոչ այնքան սկզբունքային հակադրութեամբ, որքան՝ իրենց անձնական շահերու բերումով:

Քեսապը կազմակերպուած հաւաքական կեանքի խոր արմատներ ու տոկուն աւանդութիւններ ունի: Ընկերութեան փոքրաթիւ ըլլալը, անդամներուն ազգակցական կապերով կապուած ըլլալը դրական տուեալներ եղած են, որ մէջտեղ չգան այնպիսի մարդիկ, որոնք իրենց կեցուածքով կամ գործնուէութեամբ խանգարեն կամ խաթարեն ընկերութեան ներդաշնակութիւնը, պղտորեն ազգային կեանքը: Ընկերութիւնը ինք այդպիսները չէ ընդունած: Եւ եթէ եղած են հատուկենտ այդպիսի մարդիկ, կարելի եղած է զանոնք հակակշռի տակ առնել՝ յօգուտ

Քեսապի հաւաքական շահերուն: Իբրեւ տեղահանուած ընկերութիւն՝ քեսապցիները պահեցին իրենց կազմակերպուած կեանքի աւանդութիւնները աւելի բծախնդրօրէն:

Ժողովուրդը, որ կորսնցուցած էր ամէ՛ն բան, ներքին պատասխանատուներ չփնտռեց իր մէջ: (Գիտէր որ իր տեղահանութեան պատասխանատուն Թուրքիան էր): Նոյնիսկ երես դարձուց անոնցմէ, որոնք փորձեցին նման բան կատարել: Ինքնըստինքեան զատորոշեց եւ իրմէ վանեց խօսքի եւ գործի կեղծ հերոսները, նախանձախնդիր եղաւ իր արժէքային համակարգը անխաթար պահելու:

Քեսապ վերադարձին, մինչեւ հիմա ալ յաճախ կը լսուի. «*Կ'ուզենք այնպէ'ս ապրիլ, ինչպէս Լաթաքիոյ մէջ*»: Եւ երբ կը հարցուի. «*Այսինքն, ինչպէ՞ս*» պատասխանը կ'ըլլայ՝ «*սիրով եւ միաբան*»: Լաթաքիոյ մէջ բազմաթիւ պետական, եկեղեցական, բարեսիրական կազմակերպութիւններու ոչ-հայ պատասխանատուներ, տեսնելով քեսապցիներուն միակամութիւնն ու կազմակերպուածութիւնը, հիացումով ու դրուատիքով կ'արտայայտուէին այդ մասին:

Տեղահանուած կացութեան մէջ Եսի նոյնացումը հաւաքականին հետ զօրացաւ, մարդոց անհատական ժխտական գիծերը զգալապէս տկարացան եւ դրական յատկանիշերը ցցուն ու ծայրայեղ կերպով դրսեւորուեցան:

Ինչ որ Քեսապին եւ քեսապցիին կը վերաբերէր դարձաւ նուիրական:

ԱՂԷՏԻՆ ՅԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԴՐՍԵԽՈՐՈՒՄՆԵՐԷՆ

Ինծի համար հարց էր, թէ քեսապցին (անհատապէս եւ հաւաքաբար) ինչպէ՛ս պիտի յաղթահարէ իր ապրած ցնցումը. պիտի կարենա՞յ յաղթահարել, թէ՞ պիտի խորտակուի: Շուրջբոլորս հարազատներս էին, հայրենակիցներս. ես մտահոգ էի իւրաքանչիւրին համար, ամէ՛նուն համար: Զարմանալիօրէն առաջին օրերէն իսկ, ժողովուրդին մէջ բնազդաբար սկսաւ իյայտ գալ ու գործել վերականգնումի հաւաքական ուժականութիւն մը: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս մեր մարմնի դիմադրողական համակարգը կ'աշխուժանայ անկախ մեր կամքէն, գիտակցութենէն եւ կ'աշխատի անթափանցիկ կերպով հիւանդութեան կամ մեր մարմինին վրայ որեւէ տեղ վէրք ունենալու ատեն:

Յուսահատ, ընկճուած մարդիկ չէին շուրջիններս, այլ իրենց վերադարձին հաւատացող, անհամբերութիւն ցուցաբերող եւ ամէնէն աւելի անորոշութիւնը մերժող ժողովուրդ: Փորձառու ծերունիներ կ'ըսէին. «*Վերադարձի օրը կայ, բայց ե՞րբ պիտի գայ*»: «*Դժուար օրերու կեանքը կարճ կ'ըլլայ*» կը լսէի: Այս ասացուածքը գիտէի, որ ստեղծուած էր Քեսապ, Եղեռնէն վերադարձէն ետք, Ամերիկայէն Հայկական Լեգէոնին միացած քեսապցի կամաւորներուն կողմէ, Քեսապի վերականգնումի դժուարին օրերուն: Երեք ամիսներու ընթացքին, ժողովուրդին կողմէ

պատուիրակութիւններուն, պատասխանատու անձնաւորութեանց, պետական պաշտօնատարներու, հոգեւոր առաջնորդներու եւ ազգային ղեկավարներու ուղղուած միակ հարցումը սա էր. «*Ե՞րբ պիտի վերադառնանք»: Այդ «ե՞րբ*»ին պատասխանը ո՛չ ոք ունէր: *«Ուրեմն ինչու կու գան հոս, երբ չեն գիտեր այսքան պարզ հարցումի մը պատասխանը*» կ'ըսէին ոմանք:

Իրենք կը պնդէին. «*Պիտի վերադառնաք. անպայման*»: Պայմանները սակայն կը թելադրէին համբերել, դիմանալ մինչեւ վերադարձի օրը: Այդ պայմաններուն մէջ, ահաւասիկ, ժողովուրդին մէջ գործեց հաւաքական դիմադրողականութեան ներքին ուժական գործիքակազմ (մեքանիզմ) մը:

Եղեռնի Պատմական Փորձառութեան Արտածումը

Եկեղեցւոյ շրջափակէն ներս ապաստանած շատ համեստ ընտանիքներ առիթ ունեցան սուրիացի այլ տեղահանուածներու հետ փորձառութիւն փոխանակելու՝ միասնաբար մասնակցելով սեմինար-դասընթացքի մը՝ Լաթաքիոյ Նահանգի ամառանոցներէն մէկուն մէջ: Անկէ վերադարձին իրենց փորձառութեան մասին յաճախակի կը պատմէին: Տարբեր առիթներով եւ տարբեր բերաններէ պատումներ լսելու ատեն, անդրադարձայ, որ հասարակաց գիծ մը կարմիր թելի նման կ'անցնի բոլոր պատումներուն մէջէն: Բոլոր պատմողներն ալ կը նշէին, թէ իրենց արաբ բախտակիցներուն պատմած են Հայոց Ցեղասպանութեան մասին՝ զանոնք սրտապնդելու համար: «*Մեր տեսածը (Խօսքը 2014 տեղահանութեան մասին է - Շ.Ա.) եւ վիճակը բան մըն ալ չէ անոնց տեսածին եւ ապրածին նայելով*»: «***Անոնց սիրտ տուինք՝ մեր Ցեղասպանութեան մասին պատմելով***»: Իբրեւ սրտապնդիչ օրինակ, Ցեղասպանութեան Ցաւը չէին պատմած, այլ՝ թէ ինչպէս հակառակ Ցեղասպանութեան ենթարկուած ըլլալուն, վերապրած ու վերականգնած ենք:

Կը մտորիմ: Համեստ քեսապցի մարդոց ուրկէ՞ նման դիտանկիւն, երբ մանաւանդ կը գտնուէին տեղահանուած մարդու կացութեան ու հոգեբանութեան մէջ: Եթէ իրենց նախորդները հողին վերադարձած չըլլային՝ պիտի կարենա՞յին այդպէս մտածել, երբ դարձած էին նոր տեղահանութեան մը յիշողութեան կրողները:

Միայն ժամանակի՞ գործօնով պայմանաւորուած է 1915ի Աղէտին յաղթահարումը: Գրաւոր թէ բանաւոր քարոզչական խօսքերուն մէջ մինչեւ հիմա ալ կը շեշտուի ա՛յդ գործօնը. «*Յիսուն տարի պէտք եղաւ, որ յաղթահարենք Ցեղասպանութեան Ցաւը*»: Նմանամիտ շարադասութեամբ անհաշիւ խօսքերու կը հանդիպինք մամուլին մէջ: Ժամանակէն բացի ուրիշ գործօններ (ենթակայական ու առարկայական) չե՞ն եղած, որոնցմով կամ որոնց միջոցով յաղթահարած ըլլանք Աղէտի Խոցը: Կա՛յ, մշակուա՞ծ է, թէ՝ յատուկ եւ ընդհանրական ի՞նչ գործիքակազմ կը գործէ մարդկային

մեծ աղէտները յաղթահարելու ատեն: Գէթ ինձի ծանօթ չէ ա՛յնպիսի գիտական հանրագումար ուսումնասիրութիւն, ուր իմի բերուած ըլլան Ցեղասպանութեան Խոցին յաղթահարման գործօններն ու Վերապրումի ու վերականգնումի մեր փորձառութիւնը: Պէտք է պեղել անոնց օրինակելի դրականութիւնը, տեսականացնել եւ զայն միայն մեզի չվերապահելով, ուրիշներուն իբրեւ օգտակար օրինակ ծառայեցնել:

Եղեռնի Փոխանցուած Փորձառութեան Համեմատութիւնն Ու Զուգորդումը Անձնական Փորձառութեան

Իւրաքանչիւր չափահաս քեսապցի գիտէր, որ իր վիճակին պատասխանատուն Թուրքիան էր, երբ տակաւին, տեղական, հայկական եւ միջազգային քարոզչամեքենան այդ գործօնին վրայ չէր կեդրոնացած:

Լրատուամիջոցներուն հետ անոնք այդ մասին կ'արտայայտուէին համարձակօրէն՝ միշտ զուգահեռ անցընելով 1915ին հետ: Քեսապի նախորդ տեղահանութիւններու յիշողութիւնը վերաթարմացաւ Հայկական Ցեղասպանութեան հաւաքական յիշողութեան հետ տիրաբար միաձուլուած: Նմանատիպ անձնական-հաւաքական նոր փորձառութիւնը համեմատութեան դրուեցաւ նախորդներուն հետ՝ բացայայտ դրական մտածելակերպով, վեր հանելով մտախոհական փոխներազդեցութիւններ անոնց միջեւ:

Անոնք սկսան կեանքի կոչել իրենց նախնիներուն 1915ի փորձառութիւնները՝ դատողական խօսքի միջոցով եւ դրական մտածելակերպով: Կը յիշեմ, Եղեռնէն վերապրողներուն պատումը իրենց փորձառութեան մասին պատմողական-նկարագրական խօսքով էր, յուզականութեամբ յագեցած եւ մանրամասնութիւններով խճողուած:

Ընտանեկան պատմութիւնները, որոնք խամրած էին, սկսան վերյիշուիլ ու պատմուիլ բաղդատական ձեւով: Եղեռնը կը դիտարկուէր, կը պեղուէր Մարտ 21ի դէպքին լոյսին տակ՝ հետեւեալ տրամաբանութեամբ. «*Իմ նախորդներս, որ յաղթահարած են Եղեռնը, որ բացի փեղահանուած վիճակէն ուրիշ ոչ մէկ մանրամասնութեամբ կը նմանէր վիճակիս: Ես ուրեմն շատ աւելի դիւրութեամբ պէտք է կարենամ յաղթահարել այս Աղէտը»:*

Ջղային համակարգով ընկալուած Աղէտին յաղթահարումը ուրեմն կը սկսէր մտածողութենէն: Հետեւելով անոնց պատումներու ներքին տրամաբանութեան՝ կ'եզրակացնէի որ եթէ աղէտահարը նախապէս ենթարկուած է նմանատիպ այլ աղէտի, կամ այս կամ այն ձեւով կրողն է անոր, կայ մտային գործունէութեան ընթացք մը, որ կը ներկայանար հետեւեալ պատկերով.-

- Կորուստը՝ (մեծ կամ փոքր) կորու՛ստ է, բայց երբ նախապէս մեծ կորուստներ ունեցած ենք, փոքրերը աւելի դիւրութեամբ կը յաղթահարենք:

Նոր կորուստները իրենց կոտտացող թարմութեամբ վերափոխուած ձեւով կը վերաթարմացնեն հին կորուստներու յիշողութիւնը, բայց նաեւ ներուժ կը հայթայթեն նոր կորուստի յաղթահարման եւ հին կորուստներու առաւել սպիացման:

• Ազգովին անցած ենք 1915 գեհէնէն եւ վերապրած անկէ ու վերականգնած, այլեւս ոչ մէկ աղէտ մեզ կը տապալէ:

Նման մտածողական ուժականութիւն շատ կարեւոր գործօն է ազգային նոր մարտահրաւէրներ դիմակայելու պարագային:

Այսպիսով, Ցեղասպանութեան (անցեալի իրադարձութեան) պատմական-հաւաքական յիշողութիւնը, դիտուելով դրական տեսանկիւնէ նոր փորձառութեան ընդմէջէն, կը վերածուէր նոր Խոցին սպեղանի-միջոցի: Իսկապէս ալ, Ցեղասպանութեան յիշողութիւնը՝ յիսուն տարի ենթակայական եւ առարկայական պայմաններու փոխներգործութեամբ պայմանաւորուած իբրեւ կոտտացող **Ցաւ** կրելէ ետք, սկսաւ առաջնորդող գործօնի վերածուիլ, երբ յիշողութեան մասին մեր մտածողութիւնը բարեփոխուեցաւ: Ցեղասպանութեան յիշողութիւնը, որ մեր ցաւոտ անցեալէն կու գայ, ներկայիս մեզ կը տանի ապագային՝ ցանկալի ազգային նպատակի ուղղութեամբ՝ հայրենացումին: Որովհետեւ այդ յիշողութիւնը մեր լինելիութենէն անբաժան է:

Եսի Անձկալի Վիճակի Ընդլայնում-Թեթեւացում. Այլասիրութիւնը՝ Միջոց

2014 Յունիսի սկիզբը Նոր Գիւղը եւ Հալէպի հայահոծ շրջանները ահաւոր ռմբակոծումի թիրախ դարձան: Այդ օրերուն պատսպարեալ քեսապցիներուն կողմնացոյցը դարձաւ դէպի Հալէպ, գրեթէ մոռցան իրենց վիճակը: Այդ շրջադարձը ակնյայտ դարձաւ շրջափակին մէջ, կտրուկ ձեւով խօսակցութիւններու հիմնական նիւթը Քեսապի փոխարէն դարձաւ Հալէպը: «*Եթէ Քեսապ ըլլայինք, գոնէ հոն կու գային, հիմա տեղ ալ չունին երթալու*». «*Ի՞նչ նոր լուր կայ*». «*Աստուած խնայէ*». «*Միայն զոհեր չիյնան*». «*Մեր վրայ կէս օր ռումբ թափեցին անտանելի էր, իրենք ինչպէ՞ս կը դիմանան*». «*Նորէն թուրքն է ընողը, արաբը այդպէս բան չ'ըներ*», «*տեսա՞ք թէ մեր տեսածը բան մըն ալ չէ. լայն լայն կ'ուտենք-կը խմենք, ապահով ենք, գրպանիս ալ պարապ չէ*»: Այսպէս, մտածումներու սլաքը ուղղուեցաւ աւելի վատ կացութեան մէջ յայտնուած հայրենակիցին կողմը:

Տեղահանութեամբ իւրաքանչիւր անհատական ԵՍ այս կամ այն չափով անձկալի վիճակ կը պարզէր: Սակայն անձկութիւնը շեշտակի կեդրոնաձիգ ուղղութիւն չունէր, այլ՝ որոշակի կերպով հորիզոնական. «*Ի՞նչ պիտի ըլլանք*»: Բնական երեւոյթ. Ցաւը կը միացնէ, հասարակաց Ցաւը՝ ա՛լ աւելի: Քեսապցիներուն իրարու հանդէպ ցուցաբերած այլասիրութիւնը անմիջական, շօշափելի ու առարկայական էր, իսկ

Հալէպի նկատմամբ՝ մտային, որ կու գար հորիզոնական այլասիրութեան պարագիծը աւելիով ընդարձակելու: Քեսապի ազատագրման լուրը քեսապահայութեան հաղորդելու ընդհանուր ցնծութեան մէջ, պատասխանատուի մը բերնէն կը լսէի. *«Հալէպի հայերը գոնէ հիմա տեղ մը կ'ունենան գալու»*: (Քեսապ վերադառնալէն ետք, իսկապէս ալ, այդ մասին մտածուեցաւ եւ գործնական քայլեր առնուեցան):

Զօրաւոր Ցաւի մը վրայ որքան ներհայեաց ըլլայ մեր մօտեցումը, այնքան աւելի դժուար կ'ըլլայ անոր սպիացումը: Եւ ընդհակառակը, երբ մարդկայնօրէն կը դիտենք, կը զգանք, ԵՍականէ անդին անցնող այլուրութեամբ մը «կը վերապրինք» ուրիշին - հարազատ, բարեկամ, հայրենակից, մարդ - ցաւը, մա'նաւանդ երբ մերինէն աւելի ծանր է, մերը, եթէ նոյնիսկ չենք մոռնար, կը զգանք որ կը թեթեւնայ:

Հայկական Գործօնը՝ Ինքնավստահութեան Զօրացուցիչ

Մեծահասակները «*Save Kesab*»ի մանրամասնութիւններէն անտեղեակ էին. անոնք աւելի 1939ի նախադէպի պատմութիւնը կ'ընէին: Կը մտածէին այսպէս. «Եթէ հայերը, երբ հիմակուան փորձառութիւնը չունէին, վճռորոշ դեր ունեցած են Քեսապը Սուրիոյ սահմաններուն մէջ պահելու, հիմա ալ կրնան բան մը ընել, մեզ ետ վերադարձնելու համար»: «*Save Kesab*»ի ահագնացող թափէն իրենք իսկ կը զարմանային. «*Մենք այսքան բան կ'արժե՞նք միթէ*», «*Մեզի համար չէ այս բոլորը: Քեսապի՛ համար է*», «*Հայութեան համար մենք կեցեր-չկեցեր ենք, ի՛նչ կ'արժենք*»: Մարդկային իրենց կշիռն ու արժէքը, իրենք իսկ նուազ կը գնահատէին Հողէն: Բայց իրենց հնարած այն վարկածով, թէ՝ 1939ը եւ «*Save Kesab*»ը հողի համար է, գոհունակութիւն կը զգային. «Իրենց» Քեսապը բոլոր հայերուն Քեսապն է: Բոլորին մտահոգութեան առարկան է: Իրենք առանձին չեն: Եւ երբ հայերը միասին են՝ ուրեմն *«Լաւ բան մը կ'ըլլայ»*: Հայկական (սեփական) գործօնին հանդէպ վստահութիւնը զօրացուց քեսապցիին ինքնավստահութիւնն ու տոկալու կարողականութիւնը:

Նոր Եզրերու Ստեղծում-Տարածում

Տեղահանութեան երեք ամիսներու ընթացքին, ոչ-մտածուած կերպով, ժողովուրդին հետ ուղղակի շփման ժամանակ, անոր բազմապիսի հարցադրումներուն խտացուած ու բովանդակալից պատասխան իբրեւ եւ անոր մտատանջութիւնները մեղմացնելու, անոր կեցութեան պայմանները տեսականօրէն թեթեւցնելու եւ անոր մէջ վերադարձի յոյսը վառ պահելու թելադրականութեամբ՝ պատահականօրէն մէջտեղ եկան երկու եզրեր՝ **«Երջանիկ Գաղթականութիւն»** (երրորդ տեղահանութիւնը բաղդատութեան դրուելով առաջին երկու տեղահանութիւններուն հետեւած կացութեան) եւ «**Քեսապցիական Բանակում**»:

Բանակում հասկացութիւնը շատ հարազատ է քեսապցիին: Մինչեւ Սուրիոյ տագնապին սկսիլը Քեսապը ո՛չ միայն Սուրիոյ գեղեցիկ ամառանոցներէն մէկն էր, այլ նաեւ Սուրիոյ (եւ Լիբանանի) հայ (նաեւ արաբ) համայնքներու եւ ազգային միութիւններու բանակումի նախասիրած վայրերէն մէկը: Քեսապցիները ամէն ամռան կը սպասէին բանակողները, որոնք յատուկ շէնութիւն կու տային աւանին:

Բանիմաց անձերու մտածումէն եւ բերնէն դուրս եկած այս երկու եզրերը դեղատոմսի նշանակութեամբ, կարգախօսային իմաստ ստացան շուտով եւ լայնօրէն տարածուեցան, մաս կազմեցին քարոզչական բառապաշարին: Դեռ կը շարունակուի անոնց գործածութիւնը, երբ անդրադարձ կը կատարուի տեղահանութեան օրերուն:

Բնութեան Օրինակը՝ Դարմանումի Միջոցներէն

Քեսապցին բնութեան մարդ ըլլալով՝ կատարեալ գիտակցութիւնը ունէր իր վիճակին: Իր կացութիւնը կը նմանցնէր արմատախիլ բոյս մը այլ տեղ տնկելու եւ զայն յատուկ խնամքով վերականգնելու պատկերին: Պատկերաւոր նման գիտակցական մօտեցումը օգնեց հոգեբանական գետնի վրայ քեսապցիին ինքնավերականգման:

Զուարճախօսութիւնը, Սրամտութիւնը, Պարսաւը՝ Բալասան[5]

Գրեթէ համոզուած եմ, որ ասոնք կը ծնին հաւաքական կեանքի պայմաններուն մէջ:

Քեսապցի մարդը հիւմըր կ'ընէ նոյնիսկ թաղման ատեն, երբ մահացողը ծերունի է: Բազմաթիւ այդպիսի առիթներով լսած եմ անոնց պարզ բառերով փիլիսոփայելը՝ կեանքի ու մահուան մասին: Ան բնութեան զաւակ ըլլալով՝ իրապաշտ կենսասէր է: («Նորէն ո՞վ մոռցած է շունչ առնելու» կ'ըսէ, երբ մեռելի զանգ կը լսէ. հիւանդի մը այցելութեան՝ «Չմոռնաս շունչ առնելու». մէկը շատ նեղուած է՝ «Լա՛ւ շունչ առ», իսկ երբ մէկը պիտի թաղէ՝ «պիտի տնկենք» կ'ըսէ՝ հողին մէջ դնելը, թաղելու գաղափարին հետ չի զուգորդեր, այլ տնկելու):

Գոյութենական հարցեր չեն դրուիր, երբ լինելիութիւնը խնդիր է: 1915 գաղթականութիւն տեսած մամիկ-պապիկները իրենց պատումի ընթացքին հիւմըր կ'ընէին, բայց հազուադէպօրէն, եւ ատիկա - կը խորհիմ - Քեսապ վերադառնալէն տասնամեակներ ետք մաս կազմած է իրենց պատումին: Քանի որ իր մարդկային թուաքանակին երեք-չորրորդը զոհ տուած, ցիրուցան եղած քեսապցին ինչպիսի՞ սիրտ պիտի ունենար հիւմըր ընելու:

Լաթաքիոյ Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ պատմութիւններ հիւսողը կիներն էին, իսկ տղամարդիկ՝ հիւմըր ու պարսաւ ընողները: Քեսապցի տղամարդը բնութեամբ ջղայնոտ է, զգացականօրէն չափազանց զուսպ, Միերի Դռան նման փակ. ան բնա՛ւ չի

խօսիր իր զգացական ներաշխարհէն եւ զինք փոթորկող ալեբախումներու մասին: Էութեամբ բարի, արտայայտութիւնները՝ կոշտ, երբեմն նոյնիսկ վիրաւորիչ, երբ խօսակիցը տղամարդ է. լեռներու վրայ եւ իր պարտէզներուն մէջ՝ թագաւոր, տան մէջ իշխան ու ծառայ, քեսապցի տղամարդը ունի հիւմըրի զգացողութիւն: Իր սրամտութիւնն ալ կարծր է, պատկերաւոր ու խայթող, ինքնապարսաւի շեշտադրումով, բնութեան տարրերու եւ պատկերներու օգտագործումով:

Ա՛ն էր, որ տեսած էր ներխուժող գրոհայիններու այլանդակ տեսքն ու կռիւը, ա՛ն էր որ մնացած էր անոնց կրակոցներուն տակ, ապրած էր ընկեր կորսնցնելու անդոհանքը, հրթիռակոծումի տարափին տակ ընտանիք տեղափոխած, ա՛ն էր, որ զինեալ գործողութիւններու թոհուբոհին մէջ պարտաւորուած էր սառն կշռադատել ու ընտանիքին, գիւղին եւ ժողովուրդին փրկութեան մասին մտածել: Քեսապէն դուրս եկած էր՝ արժանապատուութեամբ, բաց ճակատով՝ որ ժողովուրդը փրկուած է, ընդվզումով՝ հազար բանի հանդէպ, որ իրմէ կախեալ չէր եղած, հայհոյելով՝ հազար անգամ բոլոր անոնց, որ Քեսապի գլխուն այդ աղէտը պատրաստեցին ու գործադրեցին, զայրանալով՝ ճակատագրին դէմ: Եթէ լռէր՝ կը պայթէր, եթէ խօսէր՝ կը հեղեղէր: Ո՛չ մէկը, ո՛չ միւսը, այլ հիւմըրն ու ինքնապարսաւը եղան բալասանը ներաշխարհի կուտակումները պարպելու:

Հայաստանը՝ Ապաւէն

Քեսապցիներուն աչքը երեք ամիս անդադար յառած մնաց Քեսապին, բայց միաժամանակ ամէնուն մտածողութեան մէջ Հայաստանը ներկայ էր: Քեսապ չվերադառնալու պարագային՝ կա՛ր Հայաստանը՝ իբրեւ փրկութեան լաստ, գոյութեան ու ինքնութեան խարիսխ, եւ իբրեւ վերջնական հանգրուան: Այս մտածումը քեսապցիին մօտ բացառեց գոյութենական հաւաքական անդոհանքը (Քեսապ չվերադառնալու պարագային՝ «*ի՞նչ պիտի ըլլանք*») եւ Քեսապ վերադառնալէ ետք վերականգնման խթան մը հանդիսացաւ: «*Ես ոչ անփուն եմ, ոչ էլ փարագիր*» յաճախակի լսուած երգերէն մէկն էր, միջին տարիքի սերունդի բերնէն:

ՏՈՒՆԴԱՐՁ. ՀՈՂԻՆ ՁՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հողը՝ Խարիսխ

«*Ամէն հայ*՝ *Հայաստանէն է*» այս մէկը գիտէ քեսապցին, բայց իր պատմական յիշողութիւնը զինք կապուած կը պահէ իր ապրած բնակավայրին՝ Քեսապին հետ: Քեսապը հայրենիքի իմաստ կը զգենու ՀՈՂ ունենալով:

Քեսապցին մեր պատմութեան չէ տուած հերոսամարտ, որմով հպարտանայ: Բայց իբրեւ հաւաքականութիւն կ'առանձնանայ անով, որ

երեք անգամ տեղահանուելէ ու ամէն ինչ կորսնցնելէ ետք, վերադարձած է իր պատմական բնակավայրը ու կը շարունակէ ապրիլ իր **Հողին** վրայ:

Տասնհինգը տեսած ու ապրած քեսապցի սերունդները չեմ գիտեր ինչպէս հիւսած են տունդարձի իրենց պատմութիւնը՝ գաղթականութեան ատեն: Անոնց պատումներուն մէջ ակնարկ չկար այդ մասին: Բայց որ վերադարձած էին՝ ատիկա կը նկատէին իրենց մեծ յաղթութիւնը. անոնք կորուսեալ բնակավայրի **Ցաւ** ու **Կարօտ** չունէին: Իրենց Հաւաքական **Խոցը** դարմանուած էր իրենց **վերադարձով**:

Ընտանեկան անմիջական շրջանակի մէջ, ականատես դարձած եմ քեսապցի, մուսալեռցի եւ բուն արեւմտահայաստանցի հարազատներուս միջեւ ընթացող վէճերուն. մօրենական կողմէ մեծմայրս կարնեցի էր, մօրս հօրաքոյրը՝ քեսապցի, հօրեղբօր կինը՝ մուսալեռցի: Ամէն անգամ որ վէճի բռնուէին Ցեղասպանութեան, տեղահանութեան եւ ներկայի իրենց կեցութեան մասին՝ յաղթական դուրս կու գար հօրաքոյր մեծմայրիկս, իբրեւ զօրաւոր եւ վճռական փաստարկ ներկայացնելով իր հարազատ Հողին վրայ ապրելու իրողութիւնը, միաժամանակ միւսներուն հանդէպ ցուցաբերելով անկեղծ կարեկցանք, որ իրեն պէս բախտաւոր չէին եղած: Որով կ'եզրակացնէի, թէ **Հարազատ Հողը** ունի **Խոցը** բուժող յատկութիւն[6]: Այս համոզումը մէջս կ'ամրապնդուէր անձնական փորձառութեամբ, գործնական ձեւով, կրկին Քեսապի պարագայով:

Հողին անկողոպտելի գանձ ըլլալու գիտակցութիւնն էր, որ քեսապցիին ուժ տուաւ, որ իր նիւթական կորուստներուն վրայ չողբայ թէ՛ Լաթաքիա եղած ատեն, թէ՛ մանաւանդ Քեսապ վերադառնալէ ետք: Երբ լաթաքիա էին՝ «*Միայն վերադառնանք. ուրիշ բան չենք ուզեր*» կ'ըսէին, իսկ վերադառնալէն ետք՝ «*Ողջ ենք, կը բաւէ*»:

ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ «ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ» ՄԸ

1909ին եւ 1915ին քեսապցին կորսնցուցած էր ամէն ինչը: Այս անգամ ալ ան այն համոզումը ունէր, որ նոյն պատկերը պիտի տեսնէ, բայց զարմանալիօրէն արցունք չունէր ատոր համար՝ երբ ստոյգ լուրեր կը հասնէին՝ ներխուժողներուն - «այնկողմիններուն» - Քեսապի մէջ կատարած ալան-թալանին մասին, երբ ականատեսներ կը պատմէին, թէ ինչպէս «այս կողմինները» սպառնալով իրենց՝ իրենց աչքերուն առջեւ իրենց սեփականութիւնները կողոպտած են: Նման պատումներ - գրեթէ միշտ նախորդ երկու տեղահանութիւններուն հետ համեմատութեան դրուած - ընդհանրապէս կը վերջնային հետեւեալ նախադասութեամբ. «*Ողջ ենք. հողն ալ չեն կրնար գողնալ ու փանիլ եա*»:

Կասկած չունէին, որ պիտի վերադառնան, բայց անհամբեր էին վերադառնալու խնդրով: Այս առումով, գրաւը կը դնէին հայկական գործօնին եւ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու

հաւաստիացումներուն վրայ, թէ Սուրիոյ ամբողջականութիւնը սակարկելի չէ:

Քեսապցիները մարմինով Լաթաքիա էին, մտքով ու հոգիով՝ Քեսապ: Ասիկա հոգեկան ճեղքուածքի դրսեւորում չէր: Այնպէս չէր որ գիտակցօրէն Լաթաքիա էին, ենթագիտակցօրէն՝ Քեսապ: «*Յերեկը Լաթաքիա ենք, գիշերը՝ Քեսապ*» կ'ըսէին: Չէին անդրադառնար, որ մտածումներով ցերեկ ատեն ալ Քեսապ էին: Որովհետեւ անոնց խօսակցութիւնները Քեսապի մասին էին:

Տղամարդիկը տեսականօրէն խօսակցութիւններու միջոցով կը շարունակէին իրենց պարտէզներու գործերը. երեք ամիս անոնց ժամանակը - բացի կենցաղէն - չտեղափոխուեցաւ Լաթաքիա: Կ'ընդհանրացնէի, ուրեմն, երբ հողի վրայ մարդկային հաւաքական գիտակից գործունէութիւնը կը դադրի՝ հոն ժամանակը կանգ կ'առնէ. կը վերսկսի՝ գործունէութեան վերսկսման հետ: Քեսապ վերադարձիս շատ զօրաւոր կերպով զգացի ասիկա: «Տեղահանութիւնը» մարդ արարածը կամ հաւաքականութիւն մը իր հարազատ բնակավայրէն հանելը չէ միայն, այլ նաեւ զայն իր ժամանակէն կտրելը. ցնցումի ենթարկուածը ժամանակի հասկացութեան շփոթ կ'ունենայ: Քեսապցիներուն այդ շփոթը մնաց մինչեւ վերադարձան Քեսապ (եւ տակաւին կը շարունակուի մեծահասակներուն մօտ): Իրենք գիտակից էին այս իրողութեան: Յունիսի առաջին շաբաթը, խօսակցութեան մը ընթացքին, խօսակիցներէն մէկը երբ խօսակցութեան ատեն շուարեցաւ ամիսը, իր խօսակիցը պատասխանեց. «*Մենք (շատերու անունով խօսելով) շաբթուան օրերը կը շփոթենք, դուն՝ ամիսները: Ինչ կ'ըլլաս կոր եղբա'յր. Խելքի՛ եկուր*»: Տարածք-ժամանակ հասկացութիւններու միջեւ կապակցութեան խախտումը բացայայտ կերպով կ'երեւի տեղահանութեան պարագաներուն: (Միթէ մեզի համար ժամանակը Արեւմտահայաստանի մէջ կանգ չէ՞ առած տեղահանութեամբ. ու պիտի վերսկսի, երբ հոն հաւաքական գիտակից գործունէութիւն ծաւալի):

Այսպէս, քեսապցին Լաթաքիոյ մէջ հիւսեց իր վերադարձի «տեսութիւնը»՝ **Տունդարձի** պարզունակ մտածողութեամբ: Դրական եւ ժխտական դիպաշարերով նախապատրաստութիւնը տեսաւ իրականութիւնը դիմակայելելու: Հաւաքական զրոյցներու ընթացքին վարդագոյն եւ սեւ դիպաշարեր կը հիւսուէին այդ մասին: Թէ՝ ինչպէս ամէն ինչ թալանուած, աւերուած պիտի գտնեն, թէ՝ ինչպէս պիտի վերաշինեն: Հոգեպէս եւ մտապէս իրենք զիրենք նախապատրաստեցին ատոր: Վերադարձին նուազ դժուար եղաւ ընդունիլ իրականութիւնը:

Մարդկային կորուստի մասին նոյնը կարելի չէ ըսել: Մարդը անփոխարինելի արժէք է ու անոր կորուստը անդարմանելի. մինչդեռ բնակավայր-տարածքը՝ կարելի է ետ բերել, այլ խօսքով՝ վերադառնալ

անոր: Կ'ընդունիմ, որ աղէտներու ատեն որքան քիչ ըլլան մարդկային կորուստները, աղէտը աւելի շուտ կը յաղթահարուի:

ՔԱՆԻ ՄԸ ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ԻԲՐԵՒ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ցեղասպանութեան հարցին վրայ յետահայեաց սեւեռումը մեզ կը հասցնէ տեղահանութեամբ հայրենազրկումի վերջակէտին, որ մեր պահանջատիրական յառաջխաղացքին մէջ մեզ առաջնորդելու է դէպի հայրենացում՝ սկսելով իմացական մակարդակէ եւ ընդգրկելով գործունէութեան տարբեր ոլորտներ: Մեր միտքը ո՛ր որ է, մենք կրնա՞նք հոն ըլլալ: Իսկ հակառակ պարագային, նոյնիսկ եթէ կարելիութիւններ ըլլան, մենք հոն չենք կրնար ըլլալ: Մտածողութիւնը՝ բնակավայրի մասին, էական է անոր վերադառնալու համար:

Հայրենացումը ազգային հիմնախնդիր է թէ՛ հայրենաբնակին եւ թէ՛ սփռուած հայութեան համար: Երբ ներկայիս պահանջատիրական մեր պայքարին մէջ շեշտը կը դրուի պահանջատիրութեան իրաւական աշխատանքի եւ հատուցման խնդիրներուն վրայ, համազգային մտածողութիւնը եւ գործունէութիւնը **Հայրենացում**ի ուղղութեամբ կ'ընթանան:

Ազգովին կը հաւատանք որ ազգային պահանջատիրութեան վերջին հանգրուանը հայրենացումն է: Ատոր փորձագիտական մէկ փաստը չնկատե՞նք Քեսապի օրինակը: (Թէկուզ Քեսապը պատմական բնօրրան է եւ ոչ թէ իսկական հայրենիք): Երբ մանաւանդ քեսապցիին փորձառութիւնը եզակի է անո՛վ, որ ան երեք անգամ վերադարձած է իր բնօրրանը: Երբ կայ հողին կենդանի յիշողութիւնը, անոր հետ կապուած մտածողութիւն, հոն կայ վերադառնալու կարելիութիւն՝ այնքան ատեն որ աշխարհաքաղաքական կացութիւնները փոփոխական են, այնքան ատեն որ ուժն ու շահը կ'որոշեն շատ բան, այնքան ատեն որ քաղաքական սակարկութիւնները անպակաս են: Եւ այնքան ատեն որ կան արդարութեան հաւատացողներ եւ անոր համար պայքարողներ. կարեւորը գետնի վրայ ազդեցիկ գործօնի վերածուիլն է:

Հայրենազրկումի Խոցը կը դարմանուի միմիայն հայրենացումով: Մնացեալ բոլոր կացութիւնները մասնակի միջոց-լուծումներ են: Քեսապի պարագայով այս եզրակացութիւնը եթէ օրինաչափութիւն կարելի չէ համարել, օրէնքի ուժ եւ բացարձակ բնոյթ չի կրնար ունենալ, բայց, կը կարծեմ, բացատրողական օրէնք կրնայ նկատուիլ:

Կ'ընդունիմ որ միակ պարագայէ մը տեսութիւններ արտածել կարելի չէ, առանց նմանօրինակ պարագաներու հետ համեմտութեան մէջ դնելու:

Թուրքիոյ դէմ հայութեան արդար պայքարին մէջ, կը կարծեմ թէ Քեսապի 2014ի պարագան տակաւին օգտագործելի տուեալներ կը պարունակէ:

Քեսապի տեղահանութիւնը ապացոյց է, որ Թուրքիա իր հակահայ քաղաքականութեան թիրախ կը դարձնէ նոյնիսկ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս համախումբ ապրող հայութիւնը անմիջապէս որ յարմար առիթներ ստեղծուին: Թուրքիոյ վստահիլ չ'ըլլար: Քեսապցիները ասացուածք մը ունին՝ «Երբ թուրքն է դրացիդ՝ մէկ աչքդ բա՛ց քնացիր»: Առիթը ներկայացաւ՝ գորշ գայլը իր գայլութիւնը պիտի ընէ:

Ուժի գործադրութեամբ հաւաքականութիւն մը բռնի իր տեղէն հանելը Ցեղասպանական արարք է: Քեսապի օրինակով Թուրքիա կը շարունակէ իր ցեղասպանական ոճիրը հայութեան դէմ: Այնպէս որ Թուրքիոյ դէմ մեր պահանջատիրական պայքարի քարոզչական մարզին մէջ իբրեւ թարմ օրինակ օգտագործելի տուեալ մըն է Քեսապի պարագան:

Բնական գիտութիւններու օրէնքով, երեք անգամ նո՛յն դէպքին (Տեղահանութիւն) կրկնութիւնը նոյն հեղինակին (Թուրքիա) ձեռամբ, կը դնէ կրկնելիութեան վարկածը: Ի՞նչ երաշխիք կայ, որ չորրորդ անգամ նոյնը կրկնուելու պարագային անոր վերջնական արդիւնքն ալ կ'ըլլայ նախորդ երեքին պէս:

Սուրիոյ տագնապը կը շարունակուի տակաւին, Սուրիա-Թուրքիա քաղաքական յարաբերութիւնները կը մնան լարուած: Թուրքիոյ հետ Սուրիոյ հիւսիսային սահմանի կարգավիճակը նախկինին պէս մնալու պարագային, Քեսապի անվտանգութիւնը կախեալ պիտի մնայ Թուրքիայէն, ինչպէս որ էր նախապէս: Քեսապահայութեան համար հիմնահարց մըն է ասիկա: Քեսապը սուրիական տարածք է, եւ անոր անվտանգութեան երաշխաւորը Սուրիական Պետութիւնն է իր բանակով:

Կասկած չկայ որ, ուշ կամ կանուխ, Սուրիա եւ Թուրքիա պիտի կարգաւորեն իրենց յարաբերութիւնները, բայց թէ ինչպէ՞ս՝ ներկայ հանգրուանին կարելի չէ կանխատեսել: Թուրքիան ցարդ կը մնայ անպատիժ՝ Սուրիոյ ժողովուրդին (ներառեալ Քեսապի) դէմ իր կատարած ոճրագործութիւններուն եւ երկիրը քանդելուն ու աւարելուն:

Սակայն եւ այնպէս, քեսապցին վերադարձած է իր բնօրրանը. ան կրկին կը վերականգնի պատմական իր բնօրրանի հողին վրայ: Էականը ա՛յս է, մնացեալ բոլոր հարցերն ու մարտահրաւէրները երկրորդական են:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Քեսապի տեղահանութեան պատմութիւնը տակաւին չէ գրուած[7]: Ընդհանրապէս սուրիահայ գաղութի, ներառեալ Քեսապի վերջին տարիներու փորձառութիւնը ծանր է: Սակայն անիկա միայն տագնապի ու աղէտի պատմութիւն չէ, այլ նաեւ քաղաքակրթական, քաղաքական, մարդկային-անհատական ու մա՛նաւանդ հաւաքական կազմակերպուած դիմադրողականութեան օրինակելի պատմութիւն մը: Արժանավայել տոկունութեան, քաղաքական հասունութեան, համազգային

զօրակցութեամբ կազմակերպուած դիմադրական այդ պատմութիւնը ապագային անկասկած կ'ունենայ իր արժանաւոր պատմաբանը:

Հոս արձանագրուածները ընդհանուր այդ պատմութենէն եւ այդ պատմութեան համար քանի մը խիտ ուրուագիծեր են:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] 1909ի Աղէտին եւ 1915 Եղեռնի մասին տե՛ս՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապ, Ա. Հպր.*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 1995, էջ 89-107:

[2] 1950ականներէն (այդ տասնամեակի սկիզբը Թուրքիոյ եւ Սուրիոյ միջեւ ստորագրուած պայմանագիրի տրամադրութիւններ գործադրութեան դրուելով), սահմանը կը պաշտպանուէր թրքական կողմին հետ համատեղ: Թրքական կողմը յանձնառու էր թոյլ չտալու զինեալ ապօրինի թափանցումներուն, իսկ սուրիական կողմը՝ հսկողութիւնը կ'իրականցնէր միայն ոստիկանատուներու միջոցով: Այդ պատճառով ալ Սուրիան Թուրքիոյ հետ ունեցած Քեսապի սահանին վրայ բանակ չունէր: Գարատուրանի գիւղէն մինչեւ Լեղի Ջուր երկարող սահմանին երկայնքին կային ընդամէնը երեք ոստիկանատուներ՝ յաջորդաբար Գարատուրանի ծովափին, Քեսապի հիւսիսային բարձունքին վրայ եւ Սեւ Աղբիւր: Սահմանադուռը կը գտնուի Տիւզաղաճ Գիւղին մէջ:

[3] Տե՛ս՝ *Ալպոմ Քեսապի Եւ Շրջակայքից*, Հրատ.՝ Քեսապի Ուսումնասիրաց Միութեան Պէյրութի Մասնաճիւղի, Պէյրութ, 1965, էջ 26: Ըստ հոն արձանագրուած թիւերուն 1915էն առաջ Քեսապի բնակչութեան թիւը եղած է 6000: 1919ին վերադարձած է մօտաւորապէս 2200 հոգի:

[4] Քեսապը շրջափակելու գրոհայիններու ծրագրին մասին կայ փաստաթուղթ: Քեսապի ազատագրումէն ետք հոն գտնուած արաբերէն լեզուով եւ պաշտօնական փաստաթուղթին մէջ շարադրուած են հարաւէն եւ հարաւ արեւմուտքէն Քեսապի վրայ յարձակելու ուղղութիւններն ու մասնակցելիք գրոհայիններու թիւը:

[5] Լաթաքիա եղած ատեն բաւական բան հաւաքած եմ. կը յուսամ զանոնք առիթով մը հրապարակել:

[6] Այդ մասին տե՛ս՝ Շողիկ Աշըգեան, «Խաչածեւուող Ջուգահեռներ. Առասպէլէն Մինչեւ Քաղաքականութիւն», *Ազդակ Բացառիկ*, 1996, էջ 18-19:

[7] Քեսապի տեղահանութեան մասին ցարդ լոյս տեսած է մէկ մենագրութիւն՝ Յ. Չօլաքեանի *Քեսապի Երեք Օրերը (21-23 Մարտ 2014)* գրքոյկը (Էդիթ Պրինտ, Երեւան, 2014, 127 էջ), որ սակայն տպաւորապաշտ ակնարկ մըն է՝ գրուած տեղահանութեան դէպքին անմիջական ազդեցութեան տակ: Այդ իսկ պատճառով կը պարունակէ իրականութեան չհամապատասխանող ենթակայական գնահատումներ՝ մարդոց եւ դէպքերու մասին:

From Displacement to Repatriation.
Collective Memory and Personal Experience: the Case of Kesab
(Summary)

Shoghig Ashekian
shogherashekian@yahoo.com

Against the backdrop of the first two deportations from Kesab (1909 and 1915), the paper analyses the third deportation from Kesab in 2014.

Based on observations and analysis of collective memory experiences, exclusively from an Armenian perspective, the paper examines, from diverse angles, the 2014 uprooting and its connections with the Armenian Genocide and the basic issues of the Armenian Cause.

The Kesab case is presented as a case-study of Armenian history, yet, at the same time, as part and parcel of Syrian Armenian history. Accordingly, the conclusions of the paper are deductive reflecting a line of thought from one case to generalities.

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԸ. ՎԵՐԱԴԱ՞Ր ՀԱՅՐԵՆԻՔ
(Յիշողութեան Մարդաբանութիւն)[1]

Խորէն Գրիգորեան
xorenbask86@gmail.com

Քննարկման թեման առաջ է եկել 25 խորը կենսագրական հարցազրոյցների արդիւնքում: Հարցապնդուողները 22-60 տարեկան, տարբեր մասնագիտութեամբ, տեղի տարբեր մշակութային եւ եկեղեցական համայնքների ներկայացուցիչներ՝ Սիրիայի Քամիշլի, Հալէպ, Դամասկոս քաղաքներից ՀՀ հաստատուած հայեր են: Նաեւ խմբակային հարցազրոյցների անցկացման փորձ է արուել: Քննարկումների հիմնական նիւթն է եղել Սիրիական Ճգնաժամի տարիներին (2011-15)[2] հայերի ժամանումը Հայաստանի Հանրապետութիւն (ՀՀ) եւ այդ ներգաղթի քննարկումը սեփական տեսանկիւնից: Կարող ենք ասել, որ յստակ պատկերագրւում էր այս մարդկանց մէջ Սիրիայից՝ ՀՀ տեղափոխուելը ընկալել որպէս «գաղթի ճանապարհի շարունակութիւն», որը միտում ունի վեր հանելու Ցեղասպանութիւն ապրածների՝ արդէն 3րդ եւ աւելի սերունդների մօտ, Ցեղասպանութեան եւ դրա հետեւանքով գաղթի ճանապարհ բռնած «ճակատագրի» նորովի ընկալումը:

Այս երեւոյթի վրայ իր արձագանգն են թողել պաշտօնական եւ մամուլի կողմից սոյն տեղափոխութեան վերաբերեալ հնչեցուած մեկնաբանութիւնները: Այսպէս, օգտագործելով «վերադարձ», «գաղթ» եզրոյթները՝ դրանք որպէս բանալի եզրոյթներ մտան ներգաղթեալ սիրիահայերի բառապաշարի մէջ եւ Սիրիական Ճգնաժամի տարիների ՀՀում հաստատուելը «գաղթ», «վերադարձ» ընկալուեց, իսկ անձնական պատմութիւնը՝ որպէս «Ցեղասպանութեան եւ Մեծ Գաղթի» շարունակութիւն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնասիրութեան հիմնական նպատակն է եղել առաւել լայն դիտարկման արժանացնել ոչ միայն սիրիահայերի ՀՀ ժամանման հիմնական պատճառները, այլ նաեւ այդ ժամանման ընկալումը՝ Ցեղասպանութեան յիշողութեան հոլովոյթում: Ազգագրական հարցումները կազմակերպուել են շուեցարական «ԿԱՋԱ մարդասիրական հիմնադրամ»ի[3] կողմից փախստականների աջակցութեան ծրագրի մասնակից սիրիահայերի շրջանակներում: Հարցումներ են անցկացուել

նաեւ սիրիահայ այն փախստական հայ ընտանիքների հետ, ովքեր ճգնաժամի սկզբնական շրջանում են ՀՀ եկել: Փորձ է արուել նաեւ սիրիահայերի՝ ՀՀ գաղթի վերաբերեալ միջազգային եւ տեղական մամուլի արձագանգները դիտարկել:

Ուսումնասիրութեան գլխաւոր խնդիրն է դիտարկել թէ ինչպէ՛ս են ներկայացւում Սիրիայից գաղթած եւ ՀՀում ժամանակաւոր կամ մշտական հաստատուած սիրիահայերը: Արդեօ՞ք նրանք ներկայացւում են որպէս «վերագաղթեալներ», «վերադարձողներ» եւ «գաղթականնե՞ր», թէ՞՝ փախստականներ: Սրա հետ մէկտեղ հետաքրքիր է դիտարկել այս «գաղթի»՝ որպէս Ցեղասպանութեան յիշողութեան նոր խթան հանդիսանալը[4]: Որպէս ուսումնասիրութեան մեթոդ ընտրուել է խորը կենսագրական հարցազրոյցները:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅԻ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹՈՒՄ

«Յիշողութեան աշխատանքը» իր մէջ ներառում է մշակութային եւ քաղաքական փորձառութիւն, որը հնարաւոր է դարձնում իմաստաւորել անցեալի նշանակութիւնը ներկայի հոլովոյթում:

Եթէ փորձենք գտնել հայկական ինքնութեան առանձնայատկութիւնները եւ փորձենք հարցման միջոցով հասնել ինքնադիտարկման արդիւնքների, ապա կը տեսնենք[5] որ այդ ինքնադիտարկման մէջ իր մեծ տեղն ունի Ցեղասպանութեան յիշողութիւնը: Այն հանդէս է գալիս ընդհանուր ողբերգական-տրաումատիկ յիշողութեան դիտանկիւնից եւ թէ ո՞վ է հայը եզրոյթ-հարցի շրջանակներում, հետաքրքիր է, որ տարբեր գաղթօճախներում, տարբեր դաստիարակութիւններ ստացած հայեր, թուարկելով հայի յատկանիշները, անպատճառ կը շեշտեն՝ Ցեղասպանութիւն ապրած լինելու փաստը: Ինչպիսի՞ տեղ ունի Ցեղասպանութիւնը հայոց ինքնութեան մէջ: Սա ընդհանուր ողբի-տրաւման է, որով հայերը միաւորւում են մի «ցաւ»ի, մի պատմութեան շուրջ, որը էթնիկ յիշողութեան ակունքներում է գտնւում[6]:

ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐԻ ՎՐԱՅ ՍԿՍՈՒԵՑ ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

2013 Դեկտեմբերի 1ին *The Independent*ում լոյս տեսաւ Ռոբերտ Ֆիսկի «Nearly a century after the Armenian genocide, these people are still being slaughtered in Syria» յօդուածը[7], որի առաջին հատուածում հեղինակը յիշում էր իր կողմից երեսնամեայ հնութեան պեղած «20րդ դարի չճանաչուած առաջին ցեղասպանութեան զոհ» հայերի կմախքներն ու

գանկերը: Կապելով սիրիական հակամարտութիւնը եւ այնտեղ հայերի զոհերը Հայոց Ցեղասպանութեան հետ՝ արդէն իսկ սոյն դէպքերի պատմական յիշողութիւնը հանրայնացւում էր, այն էլ օտար հեղինակի կողմից: Այսինքն, սիրիական հակամարտութիւնը սիրիահայերի տեսանկիւնից Ցեղասպանութեան յիշողութեան վերապրում էր դիտարկւում ոչ միայն դրա կրողների՝ հայերի կողմից, այլ նաեւ այլէթնիկ հասարակութիւնների կողմից: Սակայն հետաքրքիր է, որ օտար լրագրողի այսպիսի արձագանգը նաեւ կապուած է այն մարդկանց, որոնց հետ նա հարցազրոյց է անցկացրել: Վերոնշեալ յօդուածում լրագրողը նշում է հայ հոգեւորականի հետ զրոյցը եւ հոգեւորականի խօսքերը, որոնք որոշակի շեշտադրում էին Ցեղասպանութեան յիշողութեան միտումները: Օրինակ յօդուածում Ֆիսկը պատմում է.

> Երէկ ես կապուեցի Դամասկոսի եպիսկոպոս Արմաշ Նալբանդեանի հետ, ով պատմեց ինձ, որ Տէր Զօրի եկեղեցին տուժել է ռմբակոծութիւնից[8]: Եկեղեցու վնասուելուց զատ աւելի կարեւոր է Ցեղասպանութեան յիշողութիւնը, որն իրօք կարող է կործանուել...[9]:

Այստեղ կարելի է տեսնել, որ հոգեւորականը Տէր Զօրի ընկալումն արդէն իսկ տանում է դէպի Հայոց Ցեղասպանութիւն, որից յետոյ յօդուածագիրն ինքն է այն համեմատում Հոլոքոստի հետ եւ անցնում իւրաքանչիւր Ցեղասպանութեան յուշահամալիրի պահպանման պատմութեան կարեւորութեանը: Թերեւս հենց սիրիական պատերազմի դիտանկիւնը տեղափոխւում է Ցեղապանութեան յիշողութիւն:

Մամուլի հետաքրքիր երկրորդ անդրադարձը Ազատութիւն Ռադիօկայանի տեսանիւթերն էին, որոնք անընդհատ կապւում էին Ցեղասպանութեան հետ: Ազատութիւն Ռադիօկայանի լրագրողների հիմնական հարցերը հարիւր տարի առաջ ապրած ողբի-տրաումայի վերյիշումն էր եւ հենց հարցերը նոյն հոլովոյթն ունէին, որն աւելի առասպելական մեկնաբանութիւն էր ստանում սիրիահայերի կողմից: Որպէս օրինակ *«Հայաստան գաղթած սիրիահայ ընտանիքի համար «պատմութիւնը կրկնւում է»*[10] տեսանիւթը պատմում էր սիրիահայ մի ընտանիքի մասին, ովքեր արդէն երկու տարի է բնակւում են ՀՀում: Տեսանիւթը սկսւում է Հայոց Ցեղասպանութեան վերապրածների լուսանկարներով եւ այդ ընտանիքի պապերի (ովքեր եւս հաւանաբար Հայոց Ցեղասպանութեան վերապրողներ են) ընտանեկան լուսանկարների ցուցադրութեամբ: Սոյն տեսանիւթերի կարեւոր կէտերից էին նաեւ Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին հայաթափուած տարածքների վերաբերեալ վերյուշերի նկարագրումը, Ցեղասպանութեան

մասին ոչ-հակիրճ անդրադարձը եւ նոր միայն զրոյցը սիրիահայ փախստականների հետ[11]:

Մամուլի դիտարկումը հետաքրքիր նմանութիւն ունի Սումգայիթեան Դէպքերից յետոյ ՀՀում վերստին Հայոց Ցեղասպանութեան համեմատականի հետ: Սրա մասին Յարութիւն Մարութեանը նկատում է. «*1988թ. Ապրիլի 24-ին Եղեռնի զոհերի յուշահամալիր առանձին անհատներից, բայց աւելի շատ՝ կազմակերպութիւնների անունից բերուած փասնեակ ծաղկեպսակների սգոյ ժապաւէնները վկայում էին, որ դրանք ուղղուած էին ինչպէս 1915թ., այնպէս էլ Սումգայիթի զոհերի յիշատակին…*»[12]: Նոյնատիպ իրավիճակների կարելի էր հանդիպել հիմնականում սիրիահայերի ՀՀ հաստատուելու առաջին երկու տարիներին, երբ Ապրիլի 24ի մամուլի անդրադարձները հիմնականում սիրիահայերի շրջանակներում էր լինում: Օրինակ 2013 Ապրիլի 25ի armlur համացանցային պարբերականը «***Բախտ չունեցայ ուրախ հայի հանդիպել***»[13] խորագրով յօդուածում հարցազրոյցներ էր անցկացրել սիրիահայ փախստականների հետ, որոնք համեմատելի նիւթ էին հանդիսացել Հայոց Ցեղասպանութեան հետ սոյն կայքի համար: Այս նիւթում հետաքրքիր է, որ յօդուածագիրը յօդուածը շարադրում է այսպէս.

> Երէկ հազարաւոր հայաստանցիներ, արցախահայեր, սփիւռքահայեր եւ օտարերկրեայ հիւրեր այցելեցին Ծիծեռնակաբերդի յուշահամալիր եւ իրենց յարգանքի տուրքը մատուցեցին 98 տարի առաջ Օսմանեան Թուրքիայում ցեղասպանութեան զոհ դարձած աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայերի յիշատակին: Երէկ «Ժողովուրդ»ը **Ծիծեռնակաբերդի յուշահամալիրում զրուցեց միքանի սիրիահայերի** հետ…[14]:

Այստեղ որոշակի շեշտադրում ենք տեսնում. այդ շեշտադրումը Հայոց Ցեղասպանութեան յիշողութեան «կենդանի վկաների» դերում տեսնում է սիրիահայերին, որով արդէն իսկ բանասացին ուղղորդում է դէպի սոյն յիշողութեան վերընկալումը կամ սեփական ընկալումներում վերստին դիտարկումը:

Շեշտուած հատուածները հիմնականում՝ **«գաղթեցին այստեղ» «սա մեր տունն ու հողն է»** արտայայտութիւնները եւս, ուղղակի կապ ունէին Հայոց Ցեղասպանութեան յիշողութեան հետ եւ այսկերպ փորձ էր արւում առաւել քան կառուցողական ձեւով անընդհատ համեմատականներ տալ «Հայոց Մեծ Ցեղասպանութեան» եւ «Սիրիահայերի գաղթը Հայաստանի Հանրապետութիւն» երեւոյթների հետ:

ԾԱՌԸ ԱՐՄԱՏԻՑ ՀԱՆԵՑԻՆՔ, ԷՍՏԵՂ ՆՈՐ ԾԱՌ ԿԸ ՏՆԿԵՆՔ...

Յիշողութեան մարդաբանութեան հոլովոյթում սիրիահայերի վերջին հնգամեակի ընթացքում տեղի ունեցած դէպքերը դիտարկւում են հետեւեալ կերպ.-

- Ինչպիսի՞ տրաւումա են ապրել այս համայնքի ներկայացուցիչները եւ ինչպէ՞ս են կարողանում մեկնաբանել նրանք սոյն ողբ-տրաւուման:
- Ինչպէ՞ս են պատկերացնում գաղթը արդէն 100 տարի իրենց հայրենիք կոչուած Սիրիայից եւ ի՞նչ է Հայաստանը իրենց հաւաքական յիշողութեան ամբողջութեան մէջ:
- Ո՞րն է կապը Ցեղասպանութեան յիշողութեան եւ ինչու՞ ենք այս դէպքերը ուղիղ գծով կապում հենց Ցեղասպանութեան յիշողութեան վերապրման:

Սոյն հարցերի պատասխանները գտնելու համար, որպէս մարդաբանութեան մեթոդ օգտագործել եմ խորը կենսագրական հարցազրոյցները, որի ընթացքում հիմնական շեշտը դրուել է ոչ թէ բուն հարցի որոշակի պատասխանների վրայ, այլ այս հարցերի իւրովի ընկալման եւ մեկնաբանման վրայ:

- Ծառ էինք տնկել, մեզի պտուղ էր տուել, ծառը արմատից հանեցինք, էստեղ նոր ծառ կը տնկենք, հունձքի ենք սպասում:
- Միշտ ջերմութիւն կայ, կարօտ կայ: Քիչ մը ազդեցութիւն ունի, փափաք կայ գալու, ինքնութիւն էլ կայ տուն ունենք էստեղ, մեր երկրորդ հայրենիքը Սիրիան է:
- Մեր հացը հոն է, պայմանները վատանան՝ հայրենիքում կը հաւաքուենք:

Սոյն մէջբերումները հարցապնդուողների գրոյթներից են, դեռ նոր էին ինքնաթիռից իջել եւ առաջին մտքերն էր, որ իրենք արտայայտում էին: Ի՞նչ է էստեղ կարեւոր: Այստեղ ուշագրաւ է այն, որ բոլոր երեք մէջբերումներում էլ տեսնում ենք Հայաստանը, որպէս հաւաքական հայրենիքի ընկալում: Որպէս խորհրդանիշներ օգտագործւում են «ծառ», «հաց», «տուն» եզրոյթները:

Իսկ ո՞րն է Ցեղասպանութեան յիշողութեան արտայայտումը գրոյթներում՝ ահա.-

- Իմ ծնողները, պապիկս տատիկս Այնթէպից են եկել, իսկ միւս մասը Եդեսիայէն: Տարբեր տանջանքներով դժուարութիւններով, Ուրֆայի ջարդը ահաւոր եղել է, իսկ Այնթապի ջարդն էլ եղել է, իմ ընտանիքը բեռնաւորուած կարողացել են բերել: Ի՞նչ կը կարողանան բերել, աւտօբուսներ բան չի եղել:

Հարցապնդուողը մեծ դժուարութեամբ հասել էր Լիբանան եւ ապա այնտեղից ինքնաթիռով հասել Երեւան: Իր նախնիների տանջանքները պատմելիս փորձում էր համեմատական անցկացնել իր նոր տրաումայի եւ հաւաքական տրաումայի միջեւ: Փաստօրէն «աւտօբուսը» եզրոյթ էր, որով իր տրաուման փոքրացնում էր պապերի ապրած Ցեղասպանութեան տարիների գաղթին համեմատելով, բայց արդէն իսկ համեմատականը խօսում էր ողբի-տրաումայի վերապրման մասին:

- Սա մեր երկրորդ գաղթն էր...

- Պատմութիւնը կրկնւում է, բայց այս անգամ մենք գաղթել ենք Հայաստան:

Սրանք եւս արտայայտութիւններ են, որոնք ցուցում են Ցեղասպանութեան յիշողութիւնը, որն ինքնութեան մէջ է եւ այդ յիշողութեան արտայայտումը դրսեւորւում է համեմատականի ձեւով. Սիրիական Ճգնաժամի ընթացքում ի յայտ եկած դժուարութիւնները համեմատւում են պապերի վերապրած դժուար օրերի հետ:

Այս բանալի-խօսքերից բացի, հետաքրքիր էր, որ բոլոր հարցազրոյցներում իրենց կենսագրութեան պատմութիւնը սկսւում էր ոչ թէ Սիրիայի այս կամ այն քաղաքի մասին պատումով, այլ սկսում էին պատմել, որ իրենք Արեւմտեան Հայաստանի այս կամ այն քաղաքից են եւ մեծ պապը Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին մազապուրծ հասել է Սիրիա: Փաստօրէն կենսագրականները սկսւում էին, ոչ թէ իրենց մանկութիւնից կամ կեանքի անկիւնադարձային դէպքից՝ ծնունդ, հարսանիք, պաշտօն ստանձնել, համայնավար լինել, այլ հենց Հայոց Ցեղասպանութեան նախօրէից, որն էլ մեծապէս ազդեցութիւն էր թողնում իրենց ներգաղթի ընկալման ու այն ներկայացնելու վրայ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Որպէս վերջաբան փորձենք վերոգրեալ նիւթի քննական վերլուծութեան մէջ հիմնական կէտերի անդրադարձը տալ: Այսպէս, որպէս հիմնակէտեր են.-

- Հայ նահատակների ոսկորների վրայ սկսուեց սիրիական հակամարտութիւնը (Ազատութիւն TVն սիրիահայերի՝ Հայաստան վերադարձի մասին).
- Ցեղասպանութեան յիշողութիւնը եւ «գաղթ»ի վերապրումը սիրիահայոց ընկալումներում:

Առաջին հատուածում, ներկայացնելով միջազգային եւ տեղական՝ հայկական մամուլի արձագանգը սոյն խնդրին, թերեւս, թւում է, թէ բոլոր կէտերով փորձ էր արւում պաշտօնական, եկեղեցական մակարդակով

իրօք համեմատական անցկացնել Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Սիրիական Ճգնաժամի տարիներին սիրիահայերի՝ ՀՀ հաստատուելու հետ:

Երկրորդ հատուածում, դաշտային նիւթի քննարկումը ցոյց է տալիս, որ գաղութային ընկալումներում ընդհանրապէս արմատների վերաբերեալ վերյուշը բնական երեւոյթ է եւ միգուցէ այն խաղաղ պայմաններում էլ սոյն թեմային անդրադարձ անի՝ առանց Հայոց Ցեղասպանութեան հետ համեմատականի: Իհարկէ այստեղ կարելի է նշել պաշտօնական եւ մամուլի արձագանգների ազդեցութիւնը անհատական կարծիքների վրայ, սակայն ամէն դէպքում այն փաստը, որ իւրաքանչիւր գաղութահայ իր՝ տուեալ էթնոսին, համայնքին պատկանելութիւնը արտայայտում է վերադարձ արմատներին սկզբունքով, ապա այստեղ կասկածելի է թւում անհատական մակարդակով այս երկու դէպքերի **յստակ համեմատականի՝ Ցեղասպանութիւնից մազապուրծ ու Սիրիական ճգնաժամի տարիներին Հայաստան ներգաթի, ներկայութիւնը:** Որից ելնելով էլ յստակ չի պարզորոշւում արդեօ՞ք ՀՀ ներգաղթեալ սիրիահայերը իրենց համարում են «վերադարձողներ» իսկ այս ներգաղթի պատճառները համեմատում Մեծ Եղեռնի «պատմութեան կրկնութեան հետ»՝ հիմք ընդունելով ընտանեկան, ընկերային, համայնքային յարաբերութիւններում Մեծ Եղեռնի յիշողութեան մեծ դե՞րը, թէ՞ այսկերպ ներգաղթի ներկայացնելը կապուած է հենց պաշտօնական եւ լրատուական տեսակէտների ու քարոզի հետ:

Չբացառելով ողբի յիշողութեան դերն ու դրա փոխակերպումն ու տեղայնացումը մի նոր ողբի իյայտ գալու հետ՝ զգուշօրէն, բայց հիմնաւոր առաջ ենք քաշում այն տեսութիւնը, որ արտաքին (այստեղ նկատի ունենք պաշտօնական տեսակէտն ու մամուլի քարոզչութիւնը) ազդեցութիւնը իր հետքն է թողել Սիրիական Ճգնաժամը Հայոց Մեծ Եղեռնի «շարունակութիւն» ընկալելու վրայ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Յարութիւն Մարութեան, *Յիշողութեան Դերն Ազգային Ինքնութեան Կառուցուածքում*, Երեւան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006, էջ 6՝

[2] Սոյն յօդուածում անդրադարձը վերաբերում է 2011-2015ի ընթացքում Հայաստան ներգաղթած սիրիահայերին:

[3] http://kasa.am/?page_id=7 (մատչում՝ 16 Հոկտ. 2015):

[4] Բոլոր եզրոյթները, որոնք այս կամ այն կերպ կ'առնչուեն սիրիահայերի տեղաշարժը անուանելու հետ մենք կը վերցնենք չակերտների մէջ, դրանով իսկ խուսափելով արհեստական ուղղորդում ապահովելուց:

[5] Ընկերային Facebook ցանցի միջոցով մէկ հարցի՝ «Ես հայ եմ, որոուհետեւ» պատասխանների գերիշխող մեծամասնութիւնը բնութագրում էր ինքնութեան կարեւոր ցուցիչ՝ Ցեղասպանութիւն ապրած լինելը:

[6] Հարցումների ընթացքում «Ե՞րբ էք առաջին անգամ լսել Հայոց Ցեղասպանութեան մասին» հարցին մեծամասնութեան պատասխանը 5-6 տարեկանն էր, իսկ յաջորդ տարածուած պատասխանը «Մայրիկ» ֆիլմի միջոցով, որը 1980-90ականներին ծնուածների համար համապատասխանում է 5-10 տարեկան հասակը:

[7] http://www.independent.co.uk/voices/comment/nearly-a-century-after-the-armenian-genocide-these-people-are-still-being-slaughtered-in-syria-8975976.html (մատչում՝ 16 Հոկտ. 2015):

[8] Այն տեղի ունեցաւ 21 Սեպտեմբեր 2013ին:

[9] Բնօրինակը՝ http://www.independent.co.uk/voices/comment/nearly-a-century-after-the-armenian-genocide-these-people-are-still-being-slaughtered-in-syria-8975976.html (մատչում՝ 17 Հոկտ. 2015):

[10] Սոյն տեսանիւթը կարող առկայ է http://www.azatutyun.am/content/article/26976585.html (մատչում՝ 16 Հոկտ. 2015):

[11] Մենք փորձում ենք օգտագործման մէջ ներառել «փախստական» եզրոյթը որպէս անկողմնակալ դիրքորոշում, քանի որ «վերադարձ» եւ «գաղթական» եզրոյթները սոյն քննարկման շրջանակներում նոյնացւում են Հայոց Ցեղասպանութեան հետ:

[12] Յարութիւն Մարութեան, *Հայ Ինքնութեան Պատկերագրութիւնը, Ցեղասպանութեան Յիշողութիւնը եւ Ղարաբաղեան Շարժումը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ. 2009, էջ 129-130:

[13] http://armlur.am/45817/ (մատչում՝ 16 Հոկտ. 2015):

[14] Նոյն:

Genocide Memory and the Syrian Armenians:
Return to the Fatherland (Memory Anthropology)
(Summary)

Khoren Grigorian
xorenbask86@gmail.com

The paper studies Syrian Armenians temporarily or permanently settled in the Republic of Armenia (RA) as once-more refugees and argues that this refugee crisis provides new motivation for establishing a collective memory of the Armenian genocide.

The paper is based on extensive interviews with ten Syrian-Armenian refugees, in which it becomes evident that these refugees see their settlement in RA as a continuation of their refugee identity. Alongside the interviews Syrian Armenian survivors' memoirs have been researched and referred to in order to validate the author's arguments. Thus, a renewed version of perception of oneself as a refugee in the third and fourth generation is registered.

Based on the experience of these Syrian Armenian refugees, the paper describes memory of the Genocide from a human archeological memory perspective.

ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ. ԽՆԴԻՐՆԵՐ, ԼՈՒԾՄԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Թեհմինէ Մարտոյեան
tehminemartoyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Սիրիահայ համայնքը կարեւոր դեր է խաղացել եւ շարունակում է խաղալ ազգային արժէքների ստեղծման գործընթացում. այն հայկական մշակոյթի, պատմական յիշողութեան, ազգային ինքնագիտակցութեան կրողն է: Կրթութեան, գիտութեան, գրականութեան, մամուլի եւ այլ բնագաւառներում սիրիահայութեան յաջողութիւններն անգնահատելի են մշակոյթի զարգացման եւ հայապահպանութեան տեսանկիւնից: Սիրիահայ մշակոյթը հայ մշակոյթի անքակտելի մասն է, իսկ սերունդներին փոխանցուած մշակութային ժառանգութիւնը նպաստում է ազգային ինքնագիտակցութեան եւ ոգու պահպանութեանը: Դժբախտաբար, պատմական զարգացման այս ժամանակահատուածում քաղաքական իրադարձութիւնները Սիրիայի Արաբական Հանրապետութիւնում (ՍԱՀ) անբարենպաստ են եւ կործանարար:

Չթերագնահատելով գերտէրութիւնների «մտահոգութիւնները» Սիրիայի ճգնաժամի առնչութեամբ, հարկ է առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետութեան համար առաջնային համարուող խնդիրը՝ սիրիահայութեան անվտանգութիւնը:

ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԼՂ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ինչպէ՞ս իրականացաւ սիրիահայերի հայրենադարձութիւնը, ինչպէ՞ս արձագանգեցին ՀՀն եւ ԼՂՀն, կա՞ր արդեօք հասարակութեան մէջ սիրիահայերի ներգրաւման յստակ եւ համակարգուած ծրագիր: Որո՞նք են առկայ խնդիրները, որ այսօր ծառացած են սիրիահայերի առջեւ:

«Հասարակութեան մէջ սիրիահայերի ներգրաւում» ասելով նկատի ունենք սիրիահայութեան եւ միջավայրի փոխյարմարումը, այդ գործընթացում կարեւորելով յատկապէս միջավայրի դերակատարութիւնը: Միջավայրին յարմարուելը կամ միջավայրի յարմարեցումը սիրիահայութեան առաջնահերթ խնդիրներից է:

Հարկ է նշել, որ ՀՀում եւ ԼՂՀում իրականացուեցին տարաբնոյթ միջոցառումներ: Այսպէս, 18 Յուլիս 2012ին Երեւանում «Սեւծովեան Տարածաշրջանի Խաղաղաշինական Ցանց»ի աջակցութեամբ հրաւիրուեց կլոր սեղան-քննարկում, որին մասնակցում էին անկախ վերլուծաբաններ, պետական պաշտօնատարներ, միջազգային կառոյցների ներկայացուցիչներ: «Սիրիա. Տարածաշրջանային Համատեքստն ու Հայերի Հարցերը» վերնագրով քննարկման

մասնակիցների արտայայտած կարծիքների համաձայն՝ «*նախ անհրաժեշտ է սիրիահայերի՝ Հայաստան տեղափոխուելու յստակ արտայայտուած ցանկութիւնն ու կամքը, ինչը ո՛չ նախկինում է արտայայտուել, ո՛չ էլ այսօր է լսելի: Երկրորդ՝ անհրաժեշտ է Հայաստանի պատրաստակամութիւնը՝ ընդունելու սիրիահայերին: Երրորդ՝ անհրաժեշտ է մարդասիրական միջամտութեան գործողութիւնների ծրագիր եւ դրա իրականացման ռեսուրսային իրատեսական բազա՝ յատկապէս Սփիւռքի այնպիսի խոշոր համայնքի պարագայում, ինչպիսին Սիրիան է: Ընդ որում, մարդասիրական աջակցութեան ջանքերի մոբիլիզացիան չպէտք է ծանրանայ բացառապէս Արտաքին գործերի եւ Սփիւռքի նախարարութիւնների ու միգրացիոն պետական ծառայութեան ուսերին: Թէպէտ նշուած պետական մարմինները կենտրոնական դեր ունեն աջակցութեան քաղաքականութեան մշակման եւ իրականացման գործում, այդուհանդերձ, անհրաժեշտութեան դէպքում որեւէ պետական մարմին անմասն չպէտք է մնայ. չէ՞ որ աջակցութեան մեխանիզմը գործի դնելու համար անհրաժեշտ են ֆինանսական ռեսուրսներ, կացարաններ եւ հանրային այլ միջոցներ: Այսպէս, ՀՀ Կենտրոնական Բանկը, կառավարութիւնը եւ այլ մարմիններ վարչական տարածքներ ունեն, օրինակ՝ հանգստեան տներ, որոնք անհրաժեշտութեան դէպքում պէտք է պատրաստ լինեն ընդունել եւ սպասարկել սիրիահայ փախստականներին*»[1]:

Սիրիայում քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով - հիմնականում 2012ից - տասնեակ հազարաւոր ընտանիքներ իրենց հանգրուանը Մայր Հայրենիքում գտնելու յոյսով ժամանեցին ՀՀ եւ ԼՂՀ:

ՀՀում սիրիահայերի հաստատման ուղիները տարբեր են եղել. Հալէպ-Երեւան, Պէյրութ-Երեւան չուերթեր, Հալէպ-Երեւան փոխադրակառքերի երթուղի, անհատական մեքենաներով ժամանումներ[2]: Հարկ է նկատել, որ սիրիահայերի հայրենադարձութիւնը[3] տեղի ունեցաւ բաւականին դժուար պայմաններում, հետեւաբար հասարակութեան մէջ նրանց ներգրաւման խնդիրը բարդ է եւ ժամանակատար: Այս հարցում յատկապէս կարեւորւում է Հայրենիքի հոգածութիւնը սիրիահայերի նկատմամբ: Բացի դրանից, հասարակական կազմակերպութիւնները, անհատները եւ ողջ հասարակութիւնը պէտք է միաւորուեն եւ անշահախնդիր նուիրումով աջակցեն սիրիահայերին: Նրանց գործադրած ջանքերը պէտք է նպաստեն, որ սիրիահայերը վերաիմաստաւորեն իրենց կեանքն ու վերստին գտնեն ապագայի հանդէպ կորցրած հաւատը հենց իրենց հայրենիքում, մանաւանդ որ տեղի ունեցած սարսափների արհաւիրքները վերապրած սիրիահայերի շրջանում հայրենիքը լքելու վտանգ կայ:

14 Յունուար 2013ին որոշում ընդունուեց սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող միջգերատեսչական յանձնաժողով ստեղծելու մասին[4]: ՀՀ կառավարութիւնը մէկ այլ որոշում ընդունեց (23

Օգոստոսի 2012՝ n 1106ն) Սիրիայի Արաբական Հանրապետութեան՝ ազգութեամբ հայ քաղաքացիների վարորդական վկայականները փոխանակելու մասին[5]:

Պետութիւնը ՀՀ քաղաքացիների, այդ թւում՝ երկքաղաքացիների, սիրիահայերի համար երաշխաւորում է պետական ուսումնական հաստատութիւններում անվճար ընդհանուր միջնակարգ կրթութիւն, մրցութային կարգով անվճար նախնական (արհեստագործական), միջին, բարձրագոյն եւ յետբուհական մասնագիտական կրթութիւն[6]:

ՀՀում օտարերկրացիների (սիրիահայերի) իրաւունքների մասին համառօտագրում նշուած է, որ «*իւրաքանչիւր ոք, այդ թւում՝ օտարերկրացին ունի օրէնքով սահմանուած եղանակներով բժշկական օգնութիւն եւ սպասարկում ստանալու իրաւունք: ՀՀում բժշկական օգնութիւն եւ սպասարկում իրականացնողները պարտաւոր են իւրաքանչիւր մարդու (այդ թւում՝ օտարերկրացու) ցուցաբերել անյետաձգելի, առաջին բժշկական օգնութիւն՝ անկախ այդ օգնութեան դիմաց վարձատրութիւնը երաշխաւորող հիմքերի եւ այլ հանգամանքների առկայութիւնից: Սիրիահայերն օգտւում են պոլիկլինիկայի ծառայութիւններից անվճար*»[7]:

2 Հոկտեմբերի 2013ին հրապարակուեց ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան, ՀՀ Կրթութեան եւ Գիտութեան Նախարարութեան, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) եւ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան համատեղ յայտարարութիւնը Հայաստանի բարձրագոյն ու միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւններում սովորող սիրիահայ ուսանողների կրթաթոշակների փոխհատուցման մասին: 2013-14 կրթաշրջանին շուրջ 400 ուսանող օգտուեց համատեղ այս ծրագրից, իսկ 2014-15 կրթաշրջանի համար նոյնքան թուով ուսանող ստացաւ կրթավճարի փոխհատուցում: Ծրագիրը շարունակուելու է նաեւ 2015-16 ուսումնական տարեշրջանին[8]:

Միանգամայն իրաւացի է արաբագէտ Արմէն Պետրոսեանը, երբ նշում է. «*Սիրիահայութեան խնդիրը համայն հայութեան խնդիրն է, որը պէտք է միաւորի աշխարհասփիւռ հայութեանը նրա մի հատուածին համակողմանի աջակցութիւն ցուցաբերելու գործում: Անընդունելի է սիրիահայութեան խնդիրը տարբեր բնոյթի շահարկումների առարկայ դարձնել թէ՛ Հայաստանում եւ թէ՛ նրանից դուրս: Մի բան ակնյայտ է, որ այս հարցում միասնութիւն, համախմբուածութիւն, եւ լուրջ համագործակցութիւն է պահանջւում, եւ դրանում առանցքային դերակատարութիւն պէտք է ունենայ ՀՀն՝ մի կողմից որպէս միջազգային յարաբերութիւնների եւ միջազգային իրաւունքի սուբեկտ, միւս կողմից՝ որպէս բոլոր հայերի Մայր Հայրենիք: Եթէ մինչ այս՝ Հայաստանին, յանձին Սփիւռքի Նախարարութեան, յաջողուել է մշակոյթի, կրթութեան եւ գիտութեան բնագաւառներում բաւականին լուրջ միջոցառումներ*

իրականացնել, ապա այժմ ժամանակն է համախմբուելու եւ ճգնաժամային հարցերում միասնական դիրքորոշում որդեգրելու, գործողութիւնների ռազմավարական ծրագիր մշակելու համար, քանի որ աշխարհի որեւէ պետութիւն ապահովագրուած չէ հակամարտութիւններից, ճգնաժամերից, բնական աղէտներից եւ այլ ֆորսմաժորային իրավիճակներից, եւ նման խնդիրներ կարող են առաջանալ նաեւ այլ երկրներում հաստատուած մեր հայրենակիցների համար, ինչին համարժէք գործողութիւնների ռազմավարութեան ստեղծումն արդէն իսկ ազգային անվտանգութեան հրամայական է: Նման ծրագրերի մշակման գործում պէտք է հաշուի առնուեն Սփիւռքում գործող մարմինների, այն է՝ հայ համայնքների կառավարման համակարգի, եկեղեցական կառոյցների գործունէութեան եւ դերակատարութեան, մշակութային, երիտասարդական միութիւնների դերակատարութեան առանձնայատկութիւնները: Այս հարցը պահանջում է չափազանց լուրջ մօտեցում, նաեւ գիտական ուսումնասիրութիւն, տարբեր ոլորտների մասնագէտների ներգրաւուածութիւն: Անհրաժեշտութեան դէպքում պէտք է համակարգուի համահայկական բարեգործական կառոյցների աշխատանքները՝ մեր հայրենակիցներին նիւթական աջակցութիւն ցուցաբերելու նպատակով: Սիրիահայերին աջակցութեան խնդիրը կարող է լուրջ նախադէպ դառնալ նման իրավիճակներում Հայրենիք-Սփիւռք համագործակցութեան համար»[9]:

Չթերագնահատելով ՀՀ եւ ԼՂՀի՝ պետական մակարդակով իրականացուած միջոցառումները՝ ուղղուած սիրիահայութեան խնդիրների բացայայտմանն ու լուծմանը, այս ուսումնասիրութիւնը պատրաստելիս իրական եւ ամբողջական պատկերը տեսնելու եւ անաչառ ներկայացնելու նպատակով դիմել ենք հարցազրոյցների մեթոդին: Հարցազրոյցներն իրականացուել են 2015ին, հիմնականում Երեւանում, Աբովեանում եւ այլ քաղաքներում բնակուող սիրիահայերի շրջանում: Քսանհինգ սիրիահայի հետ մեր վարած հարցազրոյցները հիմնականում իրականացրել ենք իրենց աշխատավայրերում՝ անդրադառնալով կացութեան կարգավիճակին, աշխատանքային գործունէութեանը, կրթութեան հիմնահարցին, իրենց յուզող խնդիրներին: Որպէս հիմնանիւթ օգտագործել ենք նաև սիրիահայութեան հետ անցկացուած զրոյցները: Հետեւաբար, շատ դրոյթներ եւ տեսակէտներ կարող են եւ չհամընկնել պետական, պաշտօնական վիճակագրական տուեալների հետ:

Սիրիահայութեան շրջանում իրականացուած ամէնատարբեր մասնագիտութիւնների, մտածողութեան, աշխարհայեացքի, հնարաւորութեան, տարիքի տէր մարդկանց հետ ունեցած հարցազրոյցների արդիւնքներն ամփոփելիս սիրիահայութեան խնդիրները պայմանականօրէն բաժանեցինք ըստ հրատապութեան:

Պարզ դարձաւ, որ սիրիահայութեան գերակշիռ մեծամասնութիւնն ունի հետեւեալ հիմնական, կարեւոր եւ կենսական խնդիրները.-

Ա) ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Սփիւռքի Նախարարութեան տուեալներով 2012ից մինչ այսօր աւելի քան 11 հազար սիրիահայ է հաստատուել ՀՀում[10]:

Ինչպէս իրաւացիօրէն նշում է ազգագրագէտ Արսէն Յակոբեանը «*սիրիահայերի՝ դէպի Հայաստան ընտրութիւնը, ՀՀ քաղաքացիութիւն կամ կեցութեան երկարատեւ իրաւունք ձեռք բերելը, ի թիւս այլ գործօնների (հայրենիքի ընկալում եւն.), թելադրուած է եղել նաեւ սիրիական անձնագրերով այլ երկիր, բացառութեամբ հարեւան երկրների (Յորդանան, Լիբանան, Թուրքիա, Իրաք) մեկնելու լուրջ խոչընդոտներով: Հայաստանն ընտրուել է նաեւ այն պատճառով, որ ՀՀ քաղաքացիութիւն/երկքաղաքացիութիւն ստանալը, եւ ՀՀ անձնագիրը թոյլ է տալիս մեկնել նաեւ այլ երկրներ՝ ապահովելով տեղաշարժի ազատութիւն, ինչպէս նաեւ որոշակի իրաւաքաղաքական պաշտպանուածութիւն: Բնականաբար, մի բան է ունենալ այլ երկրներում փաստացի չճանաչուող անձնագիր, այլ՝ միջազգայնօրէն ճանաչուած անձնագիր*»[11]:

Միանգամայն ճիշտ է նկատել Յակոբեանը, որ ՀՀն պէտք է ունենար սիրիահայերի փաստագրման որոշակի համակարգ ու գործիքակազմ - թերեւս նաեւ համապատասխան տուեալների շտեմարան - քանի որ տուեալ պարագայում խնդիրը ոչ թէ ՀՀ սահմանը հատելու սովորական գործընթացի խնդիր է, այլ ըստ էութեան խմբային ներգաղթ՝ *դէ ֆակտո* փախստականական բնութագրով[12]:

ՀՀում հաստատուած սիրիահայերը ներկայացնում են ընկերային տարբեր շերտեր՝ գործարարներ, արհեստաւորներ, բժիշկներ եւն.[13]:

ՀՀում հաստատուած սիրիահայերն ունեն տարբեր իրաւական կարգավիճակներ՝ ՀՀ քաղաքացիներ (երկքաղաքացիներ), փախստականներ եւ ապաստան հայցողներ, ժամանակաւոր կամ մշտական (1, 5, 10 տարի ժամկէտով) կեցութիւն ունեցողներ[14]: Ըստ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան տուեալների՝ 2012ին ՀՀ քաղաքացիութիւն ստացել է 5026 սիրիահայ, 2013ին՝ 4150 սիրիահայ, 2014ին՝ 153 սիրիահայ: 2012-14՝ ՀՀ քաղաքացիութիւն է ստացել 10,707 սիրիահայ: 2013-14ի ընթացքում ձեռք են բերել ժամանակաւոր (1 տարի) 220, մշտական (5 տարի) 155, յատուկ կարգավիճակներ (10 տարի) 390 սիրիահայեր[15]:

Թէեւ ՀՀի եւ ԼՂՀի կառավարութիւնները խնդիր են դրել լուծել սիրիահայերին բնակարաններով ապահովելու հարցը, այնուամենայնիւ գործադրուող ջանքերը բաւարար չեն, որպէսզի հարցը գոնէ կիսով չափ լուծում ստանայ: Այսպէս, պաշտօնական տուեալների համաձայն՝ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեանն ու «Սիրիահայերի Հիմնախնդիրները Համակարգող» ՀԿին դիմել է 911 ընտանիք, 3500 անդամով, ժամանակաւոր կացարանով կամ վարձի փոխհատուցմամբ ապահովելու

խնդրանքով, միեւնոյն ժամանակ 24 ընտանիք բնակւում է անհատ բարերարների բնակարաններում, իսկ 72ը՝ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցու հիւրատանը[16]: ՀՀ կառավարութիւնը 6 Յունիս 2013ին որոշում ընդունեց Աշտարակ քաղաքում «Նոր Հալէպ» թաղամասի կառուցմանն աջակցելու մասին ՍԱՀում տիրող պատերազմական իրավիճակի հետեւանքով ՀՀում բնակուող ՍԱՀ ազգութեամբ հայ քաղաքացիների բնակարանային խնդիրների լուծմանն աջակցելու նպատակով[17]:

Այն նախատեսում էր Սփիւռքի կառոյցների ու բարերարների միջոցների հաշուին համապատասխան պայմաններով «Նոր Հալէպ» թաղամասում բնակելի տուն ստանալու ցանկութիւն յայտնած սիրիահայերին ապահովել բնակարաններով: Այս նախաձեռնութիւնը կեանքի չկոչուեց. ծրագիրը մշակելիս հաշուի չէր առնուել այն կարեւոր փաստը, որ սիրիահայերի դրամական միջոցները բաւարար չէին այդ թաղամասում բնակելի տուն ձեռք բերելու համար:

Աւելին, շատ ընտանիքներ, որոնք քիչ թէ շատ հնարաւորութիւն են ունեցել բնակարան ձեռք բերելու, կանգնած են իրենց գոյքը հայրենիք վերադարձնելու խնդրի առաջ: Սիրիահայ Կարապետ Քալոյին ՀՀ կառավարութիւնը չի կարողանում յստակ պատասխանել, թէ ինչ անի, որ հեռւում թողած տան գոյքը Հայաստան տեղափոխի: Կարապետ Քալոյի հիասթափութեան արտայայտութեան մասին է հետեւեալ խոստովանութիւնը. «*Եթէ իմանայինք, որ հայրենիքում պէտք է այսպիսի բիւրոկրատական քաշքշուքների մէջ ընկնենք, պատերազմից կը փախնէինք մէկ ուրիշ երկիր*»... «[Արեւմտեան երկրներ] *Ամէն ինչով իրենց կ'ընդունին՝ տուն, ամսական, բժիշկ, դեղեր: Ամէն ինչով... Բոլոր սուրիացիները կը փախնեն [ՀՀից]: Ինչու՞ կը փախնեն: Երբ որ լաւ ըլլար, ինչու՞ կը փախնին: 150 տուն մեր Ղամիշլիէն հոս փոխադրուան, բոլորը Բելգիա գացին, Հոլանդիա գացին*»[18]:

Մէկ այլ օրինակ է Ալեքսան Սողոմոնեանի յայտարարութիւնը. «*Հալէպը տզուի՝ [եւր] կը գնամ: Հալէպ «բարաքեաթ» կայ, խելք կայ, գործ կայ, փող կայ: Այստեղ աղքատ քաղաք է*»: Սողոմոնեանը, ով մէկուկէս տարի է՝ ինչ Հայաստանում է, իր ընտանիքի ապագան Հայաստանի հետ չի կապում: Համատարած գործազրկութեան պայմաններում սիրիահայերից շատերի պէս նա էլ չի կարողանում կայուն ու բաւարար աշխատավարձով աշխատանք գտնել: Սողոմոնեանն արդէն երրորդ աշխատանքն է փոխում: Նրա ընտանիքում այժմ կինն ու մեծ որդին են աշխատում: Ստացած գումարով հազիւ հասցնում են տան վարձը վճարել ու հացի խնդիրը լուծել[19]:

Անորոշութեան մէջ է նաեւ Փեկի Պապօղլեանի ընտանիքը: Չնայած սիրում են հայրենիքը, բայց դեռ չգիտեն, թէ որտեղ իվերջոյ կը հանգրուանեն: «*Ամէն ինչ կախեալ է գործից: Թէ որ գործ ունենաս,*

հանգիստ կեանք ունենաս, շատ լաւ երկիր է: Իհարկէ, որ տան վարձ ես տալիս՝ կեանքը այստեղ մի քիչ աւելի թանկ է»՝ ասում է նա[20]:

Հարկ է նկատել, որ ինչպէս ՀՀում, այնպէս էլ ԼՂՀում հաստատուած սիրիահայ շատ ընտանիքներ կենցաղային տարրական պայմանների բարելաւման անհրաժեշտութիւն ունեն: Բերձորում, Իշխանաձորում եւ Կովսականում պետական եւ բարեգործական տարբեր աղբիւրներից ստացուած գումարներով բնակարանների վերանորոգման աշխատանքներ են իրականացուել:

ՀԲԸՄի ու Չերչեան Ընտանիք Հիմնադրամի առատաձեռն նուիրատուութեան շնորհիւ գիւղտեխնիկայի աջակցութեան ծրագիր է իրականացւում Քաշաթաղում բնակուող սիրիահայ ընտանիքների համար: ԼՂՀ հարաւարեւմտեան հատուածի Ողջի Գետի ափին գտնուող Կովսականում բնակութիւն հաստատած սիրիահայ ընտանիքներին անհատոյց տրամադրուեց գիւղտեխնիկա: Ձեռք են բերուել 3 Բելառուս ՄՏՅ-82.1 մակնիշի տրակտորներ, 2 սերմնացան, ցաքաններ, պարարտանիւթերի ցրիչներ, թունաքիմիկատների սրսկիչ եւ այլ գիւղտեխնիկա: Շատ սիրիահայեր մեծ խանդավառութեամբ իրականացնում են հողագործական աշխատանքներ՝ նպաստելով նաեւ Քաշաթաղի գիւղատնտեսութեան զարգացմանն ու նրանց ընտանիքների խնդիրների լուծմանը[21]:

Բ) ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԽՆԴԻՐ

Հարցազրոյցների արդիւնքում պարզ դարձաւ, որ խնդիրներն իրականում խորքային են, պահանջում են համակարգուած եւ մանրազնին լուծում: Մատնանշուած խնդիրներն են.- «*հայեցակարգի բացակայութիւն, դաստիարակութիւն, օրէնքներ, ռուսախօսութիւն, կենցաղային եւ ապրելակերպի հետ կապուած դժուարութիւններ, գնաճ, աշխատանքային դժուարութիւններ, յատկապէս արտադրութիւն կազմակերպելը, առեւտուրը, հարկային ու մաքսային օրէնքները, ցածր աշխատավարձեր, Հայաստանի ապագայի նկատմամբ տեղացի ժողովրդի ունեցած բացասական կարծիք, բացակայութիւնը՝ կազմակերպչական մարմնի, որը կը համակարգի այս նոր համայնքի հետ կապուած աշխատաքները, նիւթական, ընկերային ու բարոյական խնդիրներ: Արտագաղթի պատճառները իրենց սեփական ինքնավստահութեան եւ նաեւ երկրի ապագայի նկատմամբ վստահութեան բացակայութիւնն է, ինչպէս նաեւ՝ արագ լաւ կեանք ունենալու ձգտումը*»[22]:

Հարցազրոյցների մասնակցած սիրիահայերի արտայայտած տեսակէտները դասակարգելով եւ համադրելով՝ իրենց խնդիրների վերաբերեալ առանձնացրել ենք երկու մօտեցում.

Ա. Լաւատեսական

Բ. Յոռետեսական

Յոռետեսական մօտեցման ներկայացուցիչների խորին համոզմամբ՝ ոչինչ չի փոխուի այնքան ժամանակ, քանի դեռ երկրում տնտեսութիւնն անկայուն է, բաւարար չափով զարգացած չեն արդիւնաբերութիւնը, զբօսաշրջութիւնը եւն.:

Լաւատեսական մօտեցման ներկայացուցիչները, թէեւ վկայակոչում են բազում խնդիրների առկայութիւնը, այնուամենայնիւ, պատրաստակամութիւն են յայտնում պայքարելու ծառացած դժուարութիւնների դէմ՝ համոզուած լինելով որ բոլոր խնդիրները լուծելի են:

Այս մօտեցումներն իրենց հերթին ունեն լաւ եւ վատ ելքեր:

Այսպէս, յոռետեսական մօտեցումը, փաստօրէն, յանգեցնում է արտագաղթի, որը բացասաբար է ազդում առաջին հերթին սիրիահայերի հոգեբանութեան վրայ այն իմաստով, որ հերթական անգամ հարկադրուած հեռանում են Հայրենիքից: Այն բացասական է ազդում նաեւ սփիւռքահայութեան վրայ, հայապահպանութեան, հայութեան՝ իր ապագայի հանդէպ հաւատքի վրայ, Հայկական Դատի հետապնդման աշխատանքների վրայ, Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ արտասահմանի հայութեան կապուածութեան վրայ:

Լաւատեսականի պարագայում դրական եւ ցանկալի արդիւնք է գրանցւում: Այսպէս, օրինակ, հասարակութեան գիտակից խաւը կարեւորում է սիրիահայի՝ Հայրենիքում մնալու փաստը. գաղտնիք չէ, որ սիրիահայերը մեծ նպաստ եւ լուսաւորութիւն բերեցին նախ իրենց օրինակելի վարքագծով, ապա՝ իրենց աշխատասիրութեան շնորհիւ զարգացրեցին ամէնատարբեր ոլորտներ՝ արհեստագործութիւն, հողագործութիւն եւն.: Շատ սիրիահայեր ինքնատիպ մշակոյթ են մտցրել գիւղատնտեսութեան մէջ՝ նոր մշակաբոյսեր են բերել ԼՂՀ, ինչպէս, օրինակ, ձիթենին: Շատերն էլ՝ լուրջ ներդրումներ են կատարում ոչ միայն ՀՀում, այլեւ ԼՂՀ հարաւում եւ Ստեփանակերտին յարակից տարածքներում:

Այդուհանդերձ, առկայ խնդիրները շատ են, լուծման հնարաւոր տարբերակներն էլ բաւարար չեն: Սա, թերեւս ամէնադժուար յաղթահարելին է, որը ե՛ւ ՀՀի, ե՛ւ ԼՂՀի առաջնահերթ լուծում պահանջող խնդիրներից է: Սակայն դա դեռ չի նշանակում, որ հասարակութիւնն անելիք չունի:

Սիրիահայութեան խնդիրները լուծուած կարող ենք համարել, եթէ իրադարձութեանը պատասխան տալով՝ ստանանք ցանկալի արդիւնք:

Այդ ցանկալի արդիւնքը կարելի է գրանցել բացառապէս եռամիասնութեան ձեւով՝ Հայրենիք, հասարակութիւն, սիրիահայութիւն:

Սիրիահայութեան աջակցութիւնը ոչ միայն Հայրենիքի հոգածութեան, այլեւ ՀՀի իւրաքանչիւր քաղաքացու պարտքն է:

Կայ եւ սիրիահային յուզող ներքին հոգեկան խնդիր: Երեւանում, Ստեփանակերտում կամ Հալէպում ապրող սիրիահայը տագնապ է ապրում ամէնատարբեր դրսեւորումներով: Օրինակ, Երեւանում կամ Աթէնքում հաստատուած սիրիահայը, ունենալով քիչ թէ շատ բարենպաստ պայմաններ, միեւնոյնն է իր հոգու խորքում մեղք եւ դաւաճանութիւն է զգում այսօր Սիրիայում ապրող իր հայրենակցի նկատմամբ: Ինքնին ափսոսանքի զգացումը կարող է իրական քաոս ստեղծել մարդու հոգեկան աշխարհում: Հարցազրոյցների արդիւնքում պարզ դարձաւ, որ այսօր սիրիահային ամէնաշատը սրտացաւ եւ անկեղծ վերաբերմունքն է պակասում:

Բարեբախտաբար սիրիահայութեան առաջ ծառացած խնդիրները լուծելի են: Եթէ իւրաքանչիւր քաղաքացի մտածի, թէ ինչով կարող է օգտակար լինել առնուազն մէկ սիրիահայի՝ լուրջ յաջողութիւններ կը գրանցուեն: Իսկ այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին գլխաւոր դերակատարը եւ շարժիչ ուժը հասարակութիւնն է:

«Սիրիայի Ճգնաժամը եւ Հայաստանի Ռազմավարական Խնդիրները» համառօտագրում կարդում ենք. «*Անհրաժեշտ է շարունակել ներքին ռեսուրսների համախմբումն ու հասարակութեան իրազեկումը. հայաստանցին պիտի յստակ գիտակցի սիրիահայերին աջակցելու կարիքն ու մեխանիզմները, իսկ պետական մարմինները պիտի պատրաստուեն դիմակայելու հնարաւոր սցենարներին եւ մշակեն համագործակցութեան ու համակարգման գործուն ուղիներ*»[23]:

Նշենք, որ եթէ նոյնիսկ սիրիահայութիւնն ապահովուի շքեղ բնակարաններով եւ բարձր վարձատրուող աշխատանքով, միեւնոյնն է, դա խնդրի մասնակի լուծում կը լինի: Հասարակութիւնն իր հերթին պէտք է նպաստի սիրիահայութեան հոգեւոր պահանջմունքների բաւարարմանը, հոգեբանօրէն աջակցի եւ անկեղծօրէն ապրումակցի: Սիրիահայութեան վերաբնակեցումը ՀՀում, ԼՂՀում կամ աշխարհի ցանկացած երկիր տեղի է ունենում հարկադրուած տարագրութեան հետեւանքով: Իսկ տարագիր լինելը բոլոր ժամանակներում բաւականին բարդ է եղել: Տարագրի ներաշխարհում իսկական քաոս է տիրում: Դա լաւ են պատկերացրել հին յոյները, երբ յանցագործի համար առաւել սոսկալի պատիժ սահմանել են տարագրութիւնը՝ գերադասելով այն սովորական մահապատժից::

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Թէեւ սիրիահայութեան խնդիրները բազմազան են, իսկ հնարաւոր լուծումները ժամանակատար, այնուամենայնիւ, ուրախութեամբ կարելի է առանձնացնել այն մասնաւոր դէպքերը, երբ Հայաստանում ապրող սիրիահայը նշում է. «*Ուզում եմ իմ հայրենիքում ապրել, որ չծուլուենք. մնացինք, դիմադրեցինք, չգնացինք: Հնարաւոր է՝ արտագաղթողը*

բարեկեցիկ կեանք ունենայ, ես չեմ ուզում, որ իմ Կայծակ որդին կամ Անի դուստրը ստիպուած լինեն փոխել իրենց անունները...»[24]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Համառօտագիր՝ *Սիրիայի Ճգնաժամը Եւ Հայաստանի Ռազմավարական Խնդիրները, Մարդկային Զարգացման Միջազգային Կենտրոն*, (Համառօտագիրը մշակուել է 18 Յուլիս 2012ին կայացած՝ «Սիրիա. Տարածաշրջանային Համատեքստն Ու Հայերի Հարցերը» վերնագրով քննարկման մասնակիցների կողմից արտայայտուած կարծիքների հիման վրայ), էջ 3:

[2] Ադսէն Յակոբեան, *Սիրիահայերը Հայաստանում. Հայրենադարձներ, Թէ՞ Փախստականներ (Իրաւական, Մշակութային ու Սոցիալական Ադապտացիայի Հիմնախնդիրներ)*, Երեւան, 2013-2014, էջ 4:

[3] Հայրենադարձութիւնը սահմանւում է որպէս տարագիրների վերադարձը հայրենիք՝ նրանց քաղաքացիութեան վերականգնումով: Հայրենադարձութիւն է նաեւ ռազմագերիների եւ ռազմական գործողութիւնների հետեւանքով իր երկրից հեռացած քաղաքացիական բնակչութեան վերադարձը հայրենիք: Թէեւ սիրիահայերի Հայաստան վերադառնալը հարկադրուած տարագրութիւն էր, այնուամենայնիւ նպատակայարմար ենք գտել օգտագործել «հայրենադարձութիւն» բառեզրը՝ հաշուի առնելով այն, որ սիրիահայերը Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով Սիրիա տարագրուած արեւմտահայութեան ժառանգորդներն են, եւ նրանք իսկապէս վերադարձել են Հայրենիք:

[4] 14 Յունուար 2013ի թիւ 9-Ա ՀՀ վարչապետի որոշում:

[5] ՀՀ Կառավարութեան 23 Օգոստոս 2012ի 1106 որոշումը: ՍԱՀի՝ ազգութեամբ հայ քաղաքացիների՝ 8 Նոյեմբեր 1968ի «Ճանապարհային Երթեւեկութեան Մասին» Վիեննայի համաձայնագրութեամբ եւ դրա յետագայ փոփոխութիւններով ու լրացումներով վարորդական վկայականներին ներկայացուող պահանջներին չհամապատասխանող ազգային վարորդական վկայականները փոխանակւում են առանց որակաւորման քննութիւններ յանձնելու եւ յատկացւում են ՀՀ ազգային վարորդական վկայականներ՝ մէկ տարի ժամկէտով՝ պայմանով, որ այդ ժամանակահատուածում այդ անձինք յանձնեն որակաւորման քննութիւններ (*Հայաստանի Հանրապետութեան Սփիւռքի Նախարարութիւն, Հայաստանի Հանրապետութիւնում Օտարերկրացիների (Սիրիահայերի) Իրաւունքների Մասին*, Երեւան (ա.տ.), 2012, էջ 1):

[6] ՀՀում սովորող բոլոր օտարերկրացիներն օգտւում են ՀՀ օրէնսդրութեամբ սահմանուած իրաւունքներից ու ազատութիւններից եւ կրում ՀՀ օրէնսդրութեամբ նախատեսուած որոշակի պարտաւորութիւններ (*Հայաստանի Հանրապետութեան Սփիւռքի Նախարարութիւն, Հայաստանի Հանրապետութիւնում Օտարերկրացիների*, էջ 2):

[7] Նոյն, էջ 3:

[8] Սիրիահայութեան օգնութեան ծրագրեր /http://www.agbu.am/am/project-programs-2/mardasirutyun/2013-07-26-10-22-59 :

[9] Ա. Պետրոսեան, «Սիրիահայութեան Հարցը Համայն Հայութեան Խնդիրն է», https://loysarev.wordpress.com/2012/07/07/ :

[10] «Համառօտ Տեղեկանք Սիրիահայերի Հիմնախնդիրների Մասին», ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութուն, Մայիս 2014:
[11] Յակոբեան, էջ 5- 6:
[12] Նոյն, էջ 6:
[13] Յակոբեան, էջ 31:
[14] Նոյն, էջ 9:
[15] «Համառօտ Տեղեկանք»:
[16] Նոյն:
[17] ՀՀ կառավարութեան որոշում, 2013 թուականի 6 Յունիսի N 656, http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84044 :
[18] http://www.azatutyun.am/content/article/25428035.html?utm_source=dlvr.it&utm_medium=facebook :
[19] http://www.azatutyun.am/content/article/25428035.html?utm_source=dlvr.it&utm_medium=facebook :
[20] http://www.azatutyun.am/content/article/25259275.html :
[21] Սիրիահայութեան օգնութեան ծրագրեր /http://www.agbu.am/am/project-programs-2/mardasirutyun/2013-07-26-10-22-59 :
[22] Հարցազրոյց, Երեւան, 18 Ապրիլ 2015:
[23] «Սիրիայի Ճգնաժամը եւ Հայաստանի Ռազմավարական Խնդիրները», Մարդկային Զարգացման Միջազգային Կենտրոն, համառօտագիր, էջ 3:
[24] Հարցազրոյց, Երեւան, 21 Ապրիլ 2015:

Syrian Armenians in the Republic of Armenian and the Republic of Artsakh: Current Issues and Likely Options for Resolutions

(Summary)

Tehminé Mardoyan
tehminemartoyan@gmail.com

The paper portrays how the repatriation of Syrian Armenians to the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh (Karabagh) has been accomplished. It discusses the existence of systematic and clear-cut plans for their incorporation into local society and the basic problems the refugees currently face. In fact their repatriation took place in difficult conditions; thus, their incorporation is complicated and takes time.

The paper argues that care from the fatherland is very important and needs to be ongoing. Consistent care should be given to address the difficulties of those repatriated. As some of the Syrian Armenians are having thoughts of further migration, the paper argues that efforts should be made to enable them to reconstruct their lives and envisage their future in their fatherland. In this regard the paper emphasizes the various contributions that these settlers have brought to Armenian society.

The paper argues that support for the Syrian Armenian settlers has been generally successful. Nonetheless, steps should be taken to alleviate any further difficulties that might arise at any moment.

ԲԵՐԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔԸ (1995-2015)

«Յոյսը երբեք մարդս ամօթով չի ձգեր»
(Հռոմայեցիներու 5.5)
Մարիա Գաբրիէլեան

Հանդիսանալով Հալէպի, Լաթաքիոյ, Քեսապի եւ Ճեզիրէի շրջաններու Հայ Առաքելական Համայնքի թեմական պատասխանատուութիւնն ու տիրութիւնը ստանձնող գլխաւոր կեդրոնը, Բերիոյ Հայոց Թեմը ոչ միայն համայնքի հոգեւոր կեանքի կարգաւորման առաքելութիւնը կատարած է եւ կը շարունակէ, այլեւ համայնքի կազմակերպման եւ բարգաւաճման նպատակով բազմաբնոյթ գործունէութիւն ծաւալած է եւ կը կը ծաւալէ:

Զեկոյցս կը բովանդակէ թեմի կազմակերպական կառոյցի եւ վերջին քսանամեակի ընդհանուր գործունէութեան նկարագիրը:

Բերիոյ Թեմի բրգաձեւ կառոյցը ունի հետեւեալ պատկերը.

Ա. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, որուն 37 անդամները կ'ընտրուին երկամեայ դրութեամբ, լրացուցիչ ընտրութիւններով (տասը տարուան համար): Ան թեմին օրէնսդիր իշխանութիւնն է:

Բ. Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Վարչութիւն, որ երկամեայ ժամանակաշրջանի համար կ'ընտրուի Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին կողմէ: Ան կը հանդիսանայ գործադիր իշխանութիւնը, որմէ կը ճիւղաւորուին Ուսումնական, Տնտեսական, Կալուածային, Ընկերային Ծառայութեան, Դատաստանական, Թաղական-Հոգաբարձական եւ Կրօնական խորհուրդները: Վերջինս թեմին հոգեւոր առաքելութեան ծաւալումով կը զբաղի:

ԲԵՐԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ՝ 1995-2015

Վերջին քսանամեակին Բերիոյ Հայոց Թեմի գործունէութիւնը կարելի է բաժնել ժամանակագրական հետեւեալ հատուածներուն.- ա) Նախապատերազմեան շրջան 1995-2010, բ) Պատերազմեան շրջան 2011-15.., գ) Յետ պատերազմեան շրջան 20...(վերականգնումի նախատեսումներ):

Ա. ՆԱԽԱՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՇՐՋԱՆ, 1995-2010

Տասնամեակներու ընթացքին Բերիոյ Թեմը հետզհետէ կազմակերպուելով, իր ընթացքը ուղղած է ի մասնաւորի Հալէպի, ուր կը բնակէր թեմին շուրջ 75,000 զաւակներուն մեծամասնութիւնը:

Տնտեսական պայմանները - հեռաւոր թէ մօտաւոր նախագիծերու գործադրման համար - խոչընդոտ չհանդիսանալու մտասեւեռումով, այս շրջանին (1995-2010) զարկ տրուեցաւ թեմին տնտեսական ենթակառոյցի ամրապնդման եւ բարգաւաճման:

1. Տնտեսական Ոլորտ. Տնտեսագէտ թէ գործարար փորձառու անձնաւորութիւններէ բաղկացած տնտեսական եւ կալուածային խորհուրդներ աշխատանքի հրաւիրուեցան եւ իւրաքանչիւրը իր երկամեայ գործունէութեան ընթացքին արդէն իսկ գործող ձեռնարկները բարգաւաճեց եւ նոր նախաձեռնութիւններու հիմը դրաւ: Հայահոծ Նոր Գիւղի շրջանին մէջ ազգապատկան բնակարանային շէնքերու կողքին բարձրացան հայանուն նորերը՝ «Նայիրի», «Արցախ» եւ «Օշական»: Ազգային շէնքերու շարքին հայ ընտանիքներ հաստատուեցան «Կիլիկիա» եւ «Սիս» բնակարանային համալիրներ, որոնց ներքեւ գտնուող աշխատավայրերը հայ երիտասարդ արհեստաւորներու եւ առեւտրականներու համար յարմար գործավայրեր դարձան, իսկ սկզբնայարկերը՝ նոր շրջանաւարտ բժիշկներու թէ երկրաչափներու՝ աշխատանքային կեդրոններ: 2010 Հոկտեմբերին թեմին Ազգային Վարչութեան օրակարգերուն վրայ էին բնակարաններու կառուցման նոր ծրագիրեր:

Տնտեսական մտահոգութիւնը փարատելէ ետք կարելի էր գծագրել մարդակերտումի քարտէսները:

2. **Ուսումնական եւ Կրթական** բնագաւառները Բերիոյ Թեմի օրէնսդիր թէ գործադիր մարմիններու կարեւորագոյն օրակարգերը հանդիսացան:

Թեմին հովանաւորութեան ներքեւ Սուրիոյ մէջ շարունակեց գործել 14 վարժարան: Հալէպի մէջ աշակերտութեան թիւի աստիճանական բարձրացումին հետեւանքով, կարգ մը դպրոցներու դասարանները չէին բաւարարեր անոնց: Կը մտածուէր նոր կառոյցներու մասին…

Այս շրջանին Ազգային Կիւլպենկեան Վարժարանը օժտուեցաւ նոր ու արդիական շէնքով. հողատարածքը տրամադրուած էր համայնքին եւ համայնքը ստանձնեց անոր շինութիւնը:

Վարժարաններու շէնքային կառոյցներու բարելաւման գործերը սկսան ընթացք առնել իւրաքանչիւր վարժարանի հոգաբարձական մարմինին նաեւ Կալուածային եւ Տնտեսական խորհուրդներու սերտողութիւններով:

Մինչեւ 2010՝ շարունակուեցան սերտողութիւնները դպրոցաշինութեան համար յարմար հողատարածքներ գնելու: Աշակերտութեան թիւի աճը՝ հարցին արագ լուծում տալը անհրաժեշտ կը դարձնէր:

Վերջին տարիներուն թեմին դպրոցներէն նոր կառոյցով օժտուեցան Հալէպի Ազգ. Կիւլպենկեան Վարժարանը, Դամասկոսի Ազգ. Միացեալ Վարժարանը եւ Քեսապի Ուսումնասիրաց Միացեալ Ճեմարանը:

Հողաշերտի գնումէն, համապատասխան սերտողութիւններէն եւ արտօնագիրի ապահովումէն յետոյ, պատերազմին պատճառով Ազգային Հայկազեան Վարժարանի համալիրին շինարարական աշխատանքը հիմնարկէքէն ետք կանգ առաւ:

Հայեցի կրթութեան ու դաստիարակութեան խնդիրներն ու ծրագիրերը ոչ միայն վարժարաններու ներքին մտահոգութիւններն էին, այլեւ՝ թեմին գլխաւոր մարմիններուն: Երկար սերտողութիւններէ, քննարկումներէ եւ

խորհրդաժողովներէ ետք նախակրթարաններն ու Ազգ. Քարէն Եփփէ Ճեմարանը օժտուեցան հայերէն խնամուած դասագիրքերով[1]:

2009ին, լոյս տեսան ազգային մանկապարտէզներու նոր դասագիրքերը՝ մանկավարժարական համապատասխան սկզբունքներով եւ ուղեցոյցներով: Լոյս տեսան նաեւ կրօնի դասագիրքեր՝ Սուրիոյ հայ երեք համայնքներու դպրոցներուն համար:

Հայեցի կրթութեան աշխատանքները քայլ պահեցին ճարտարարուեստի նորարարութիւններուն հետ եւ ազգային վարժարաններուն միջեւ այս մարզէն ներս դրական մրցակցութիւն մը ընթացք առաւ:

Այս աշխատանքներուն մեծապէս կը նպաստէին ՀՀ Կրթութեան Նախարարութեան կողմէ սկզբնապէս երկամեայ դրութեամբ կազմակերպուող հայկական գիտելիքներու ողիմպիականները:

Թեմին հովանաւորութեամբ եւ հոգատարութեամբ տարեկան դրութեամբ ազգային վարժարաններու ուսուցիչներ կը մասնակցէին ՀՀ Կրթութեան Նախարարութեան կազմակերպած ուսուցիչներու վերաորակաւորման դասընթացքներուն: Թեմը իր մասնակցութիւնը կը բերէր նաեւ ՀՀ Կրթութեան Նախարարութեան կազմակերպած Համահայկական Կրթական Խորհրդաժողովներուն:

Թեմին տարածքին, նուազագոյնը տարեկան երկու խորհրդաժողով կամ գիտաժողով կը կազմակերպուէր՝ կրթական եւ ուսումնական մարզերու առաւել բարգաւաճման նպատակով:

Վերջին տարիներուն ազգային վարժարաններու ուսուցիչներուն համար ամառնային արձակուրդի կեցութիւն ապահովուած էր Քեսապի մէջ:

Այս աշխատանքներուն շարունակականութիւն ապահովելը կը պահանջէր համապատասխան մարդուժի ապահովում: Նկատի առնելով մարդուժի պատրաստութեան գերկարեւոր ծրագիրը՝ 2009էն սկսեալ Ազգային Վարչութեան եւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովները զբաղեցան այս հարցով: Այս ծրագիրին համար յառաջացաւ յատուկ մարմին, որ մշակեց համապատասխան ծրագիր: Սկզբնապէս թեմին ծրագիրներուն պահանջած մասնագիտութիւններու մէջ հմտացած երիտասարդ ուժեր պատրաստելու համար գործուղումներ կատարուեցան Սուրիոյ պետական համալսարանները: Հոգացուեցան նպատակամէտ ուսում ստացող սաներու ուսումնառութեան ծախսերը: Նոյն շրջագիծէն ներս ազգային վարժարաններու համալսարանաւարտ ուսուցիչներուն դիւրութիւններ ընծայուեցան՝ կրթական գործի պատրաստուածութեան մագիստրոսի վկայականի տիրացման համար կրթաթոշակի յատկացումներէն օգտուելու: Այս աշխատանքը ընդհատեցաւ 2012ին, Սուրիոյ պատերազմին պատճառով:

Թեմին գործունէութիւնը կը պահանջէր, որ ի գործ դրուած աշխատանքը իր արձագանգը գտնէր **մամուլ**ին մէջ:

Վերջին 20 տարիներուն, Բերիոյ Հայոց Թեմը մամուլի եւ հրատարակչական բնագաւառին մէջ յատկանշական նուաճումներ ար-

ձանագրեց: Յատկապէս՝ վերջին տաս տարիներուն: Եթէ 1975-95 տարիները կարելի է անուանել շինարարական բարգաւաճման շրջան, ապա՝ 1995-2015 շրջանը պէտք է կոչել հրատարակչական բարգաւաճման շրջան, որուն վերջին նուաճումը դեռ համրուած օրեր առաջ Հալէպի մէջ լոյս տեսած *Նարեկ* աղօթամատեանն է:

Այս շրջանին Բերիոյ Թեմի հովանաւորութեամբ Հալէպի մէջ լոյս տեսան.-

ա. Ուխտ Հոգեւոր Մատենաշարի գիրքերը.

բ. Այգ Գրական-Պատմական Մատենաշարի գիրքերը (ցարդ լոյս տեսած են 31 կրօնական, գրական եւ մշակութային գիրքեր).

գ. Մանկական Մատենաշարի գիրքերը (ցարդ լոյս ընծայած է 5 հատոր).

դ. *Տաթեւ Հայագիտական Տարեգիրքը* (սուրիահայ, հայրենի, արտասահմանի հայ թէ օտար բանասէրներու, պատմաբաններու աշխատակցութեամբ):

ե. *Օշական* կիրակնօրեայ լրատուն (2006էն մինչեւ օրս):

զ. *Վտակ*, Ուսումնական Խորհուրդի աշակերտական թերթիկը:

է. *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրքը*:

ը. *Երթ Սուրիահայ Գրողներու Տարեգիրքը*:

թ. *Նոր Կտակարանի* եւ *Սաղմոսագիրքի* տպագրութիւնները:

ժ. Ազգային վարժարաններու եւ Ճեմարանի աշակերտական եւ շրջանաւարտներու պաշտօնաթերթեր (*Ծիլեր*, *Աշխատանք*):

ժա. Զանազան այլ հրատարակութիւններ:

Մամուլի եւ քարոզչութեան բնագաւառին մէջ առանձնապէս պէտք է յիշատակել Բերիոյ Հայոց Թեմի անունով լոյս տեսնող *Գանձասար* ՀՅԴ օրկանը: Ան իբրեւ շարունակութիւն *Օշական* պաշտօնաթերթին 1993էն իվեր լոյս կը տեսնէ որպէս շաբաթաթերթ, կը հանդիսանայ թեմի գործունէութեան հայելին եւ Սուրիոյ հայ կեանքի արձագանգը: *Գանձասարը* նաեւ բեմ կը հանդիսանայ սուրիահայ յօդուածագիրներու տարբեր նիւթերու քննարկումներուն:

Գանձասարը Սուրիոյ 2011ին դաժան պատերազմին շարունակեց անխափան լոյս տեսնել, եւ սուրիահայ համայնքին գործունէութեան, ծրագիրերուն, աշխատանքներուն, նոյնիսկ գոյութեան մասին ապատեղեկանքներու հերքման, սրբագրման եւ ճշտման մէջ մեծ դեր ունեցաւ: Ան իր դիմագրաւած բազմաբնոյթ դժուարութիւններուն մէջ, 23 Ապրիլ 2015ին լոյս ընծայեց Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին նուիրուած իր բացառիկը, սուրիահայ գրողներու աշխատակցութեամբ:

3. Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բնագաւառ. Վերջին 20 տարիներուն այս մարզը մեծապէս աշխուժացաւ, ունեցաւ համապատասխան վարչութիւն, իր շուրջ համախմբեց համայնքի երիտասարդութիւն եւ մղեց զանոնք երիտասարդութեան քրիստոնէական

դաստիարակութեան առաքինի սկզբունքներու ընդհանրացման համար միջոցներ որոնելու: Թեմիս Առաջնորդ հօր անմիջական հոգատարութեամբ գործող այս մարմինը սեմինարներ կազմակերպեց, խորհրդաժողովներ հրաւիրեց, դասախօսական շարքեր նախաձեռնեց եւ յաջողեցաւ հայ երիտասարդութիւնը հայ եկեղեցւոյ աղերսել:

Համայնքին ծիրին մէջ, դաստիարակչական եւ մշակութային մեծ նպաստ ունեցաւ անոր գործունէութիւնը, շաբաթական հերթականութեամբ ընթացող Սուրբ Գիրքի սերտողութիւնները, աւետարանական համարներու մեկնութեան հանդիպումները, աստուածաշնչական գիտելիքներու մրցաշարքերու թէ կրօնական բնոյթի դասախօսութիւններու կազմակերպումը:

Այս բնագաւառին մէջ իրենց գործունէութեամբ յատկանշուեցան թեմին կիրակնօրեայ դպրոցները, նոյնիսկ տագնապի ծանր օրերուն:

Համայնքի դաստիարակչական գործին մէջ իր իւրայատուկ տեղը ունեցաւ «Նախամուսնական Ծրագրաւորում» նախագիծը: Ան զբաղեցաւ նշանախօսութեան ընթացքի մէջ գտնուող զոյգերու ամուսնական կեանքի պատրաստութեան գործով, կազմակերպելով ընկերաբանական, բշժկական եւ կենցաղային թեմաներով դասընթացքներ ու տուեալ մարզերու մէջ մասնագէտներու եւ հոգեւոր հայրերու կողմէ զոյգերու հետ առանձին հանդիպումներ:

4. Մշակութային Բնագաւառ. Այս շրջանին իրականացած մշակութային այլ գործունէութիւններէն կարելի է լուսարձակի տակ առնել հետեւեալները.-

Զարկ տրուեցաւ երգչախումբերուն. կազմուեցան «Նարեկ», «Լոյս», «Սաղմոս», «Շողակաթ», «Օրհնութիւն» երգչախումբերը, շարունակեց գործել Ուսումնական Խորհուրդի «Մեսրոպ Մաշտոց» երգչախումբը:

Վերաշխուժացան Ս. Քառասնից Մանկանց Մայր Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ գործող «Զարեհեան» Գանձատան աշխատանքները: Գանձատունը՝ իբրեւ մշակութային իւրօրինակ երեւոյթ, կը գործէր Հալէպի մէջ մինչեւ պատերազմին սկիզբը:

Հիմնադրուեցաւ Ազգային Կեդրոնական Գրադարանը, իր աւելի քան 10,000 հայերէն եւ օտարալեզու գիրքերով եւ մամուլի հաւաքածոներով:

Բացուեցաւ «Գ. Եսայեան Մշակութային Հանդիսասրահ»ը, որպէս Հալէպի մեծագոյն եւ գեղեցկագոյն հայկական սրահներէն մէկը, որ կը շարունակէ գործել մինչեւ օրս:

Օշական Գրատունը, որ կը գործէր Ս. Քառասնից Մանկանց Մայր Եկեղեցւոյ տարածքին մէջ 1989էն իվեր, առճակատումի թէժ շրջանի մէջ յայտնուելէ ետք փոխադրուեցաւ համեմատաբար աւելի ապահով Ազգային Կիլպենկեան Վարժարան, ուր կը շարունակէ իր աշխատանքը:

Ընթացք առին Տէր Զօրի Նահատակաց Համալիրի, թանգարանի եւ Մարկատէի յուշահամալիրի աշխատանքները[2]:

Կատարուեցան Քեսապի Գարատուրանի ու Քամիշլիի եկեղեցիներու շինարարութիւնները:

Յատուկ ուշադրութեան եւ խնամքի արժանացան թեմին արխիւային աշխատանքները:

Սուրիահայ Գրողներու Համախմբում. Վերջին տասը տարիներուն, առաջնորդ հօր անմիջական հովանաւորութեամբ եւ ներդրումով հետզհետէ առաւել հունաւորուեցաւ Սուրիահայ Գրողներու Համախմբումը, որ մտաւորականութեան նոր երանգ ու մշակութային աշխատանքի նոր հեռանկարներ կը բանար սուրիահայութեան համար: Ան պատերազմի այս տարիներուն - սակաւաթիւ անդամներով - շարունակեց գործել:

Այս համախմբան կը պատկանի *Երթ Տարեգիրքը*:

Առնչակից Այլ Աշխատանքներ. 2010ին յառաջացաւ Սուրիահայ Գործարարներու Համախմբումը, համապատասխան ծրագիր-կանոնագիրով եւ աշխատանքի ապահովման գրասենեակով:

Յարատեւ ջանքերէ ետք 2011ին Սուրիոյ հայ առաքելական համայնքը ունեցաւ իրեն յատուկ «Անձնական Իրաւանց Օրէնք»ը, որ պետական վաւերացում ստացաւ երկրի նախագահին կողմէ, Յունուար 2013ին:

Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՇՐՋԱՆ, 2011-15

Անկանխատեսելի իրադարձութիւններով յատկանշուած Սուրիոյ պատերազմը՝ 2011ին երկրի հարաւային շրջաններուն մէջ բռնկելէ շուրջ 16 ամիս ետք բոցավառեց Միջին Արեւելքի սփիւռքեան համայնքներուն մէջ իր կազմակերպուածութեամբ, աշխուժութեամբ, բեղուն գործունէութեամբ ու մարդուժի պատրաստութեամբ իւրայատուկ տեղ գրաւող Հալէպ քաղաքն ու շրջակայքը:

Օրհասական պահեր էին հալէպահայութեան համար: Բերիոյ Հայոց Թեմը այդ օրհասական պահուն գրկեց իր ժողովուրդը... թեմական ոչ մէկ խորհուրդ, մարմին, յանձնախումբ դադրեցաւ գործելէ: Կրթական հաստատութիւնները շարունակեցին բանիլ: Մշակութային գործունէութիւնը չդադրեցաւ, հրատարակչական գործը շարունակուեցաւ: Միակ տարբերութիւնը թուապատկերներու եւ վայրերու փոփոխութիւններն էին:

Ապահովական, կենցաղային թէ տնտեսական անտանելի տագնապներուն պատճառով համայնքի զաւակները իրենց հայեացքը կրկին սեւեռեցին գաղթի ճամփաներուն: Ոմանք ներգաղթեցին հայրենիք, ոմանք ժամանակաւոր, ուրիշներ մնայուն գաղթեցին հեռաւոր ափեր: Այսպէս, համայնքին թիւը մեծապէս նուազեցաւ:

Իսկ համայնքային հաստատութիւններու տեղերու փոփոխութիւնը կատարուեցաւ երբ կարգ մը եկեղեցիներ ու դպրոցներ, նաեւ՝ Ազգ. Առաջնորդարանը գտնուելով ճակատումի թէժ շրջաններու մէջ փոխադրուեցան համեմատաբար աւելի ապահով վայրեր: Ձեւը փոխուեցաւ, սակայն

խորքը՝ մնաց նոյնը: Սուրիահայ համայնքը մնաց կենսունակ եւ պատնէշի վրայ՝ իր եկեղեցիներով, դպրոցներով եւ ակումբներով:

Նիւթական պարտաւորութեան կողքին բարոյական պարտաւորութիւն ունէր Բերիոյ Հայոց Թեմը Հալէպէն մեկնիլ չփափաքողներուն հանդէպ: Հարկաւոր էր յորդորել համայնքին զաւակները, ուժ ներշնչել անոնց եւ խօսքով ու գործքով զգացնել թէ թիկունք կը կանգնի անոնց: Այդպէս ալ եղաւ: Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի գրասենեակներուն աշխատանքները բազմապատկուեցան, ճնշող պայմանները սաստկացան, բեռը ծանրացաւ եւ մարդուժը սակաւեցաւ, այդուհանդերձ աշխատանքային թերութիւններ չարձանագրուեցան եւ ոչ միայն Սուրիա մնացողներուն այլեւ մեկնողներուն պահանջքները բաւարարուեցան:

Ներկայիս, Բերիոյ Հայոց Թեմը, նստավայրով եւ շրջաններով, կը շարունակէ իր աշխատանքները իր բոլոր բնագաւառներուն, մանաւանդ ծառայողական բնագաւառին մէջ:

Սուրիոյ ժողովուրդին, ազգային թէ կրօնական փոքրամասնութիւններուն մէջ թիւի առումով փոքր տոկոս կազմող սուրիահայ համայնքը՝ իշխանութեան թէ ընդդիմադիր ուժերու հետաքրքրութեան առարկան էր: Բանական էր այս մօտեցումը, քանի որ բոլորին համար տեսանելի էր այս համայնքին կազմակերպուածութիւնը, օրինապահութիւնը, անվերապահ ծառայութիւններն ու զոհաբերութիւնը: Չորս տարուան ընթացքին պատահած աղիտալի գլխաւոր երկու փորձանքներուն՝ Յունիս 2014ի Նոր Գիւղի եռօրեայ անընդմէջ ռմբակոծման եւ Ապրիլ 2015ի Սիւլէյմանիէի հրթիռակոծման ժամանակ, աղէտեալ շրջաններու բնակիչները, օգնութեան կանչերու արձագանգող կողմերը թէ պաշտօնական պատուիրակութիւնները չթաքցուցին իրենց հիացմունքը իտես Բերիոյ Հայոց Թեմի ժողովրդանուէր ծառայութեան: Այսպէս, Վրացեան Կեդրոնին մէջ նոր կայք հաստատած Ազգային Առաջնորդարանի գրասենեակները՝ 10 Ապրիլի ռմբակոծումին մեծապէս վնասուելէ ետք, Ապրիլ 12ին արդէն վերականգնած էին եւ դիմորդներ կ'ընդունէին:

Գ. ՅԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՇՐՋԱՆ, 2015-... ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԻ ՆԱԽԱՏԵՍՈՒՄՆԵՐ...

Տակաւին յոյսի ճրագը կը լուսաւորէ սուրիահայութեան միտքն ու հոգին: Տեղի ունեցած տեղաշարժերուն առընթեր, տակաւին սուրիահայ ուշագրաւ թիւ մը կ'ուզէ մնալ Սուրիոյ՝ յատկապէս Հալէպի մէջ: Հալէպի մէջ տակաւին ոչ մէկ դպրոց կամ եկեղեցի փակուեցաւ: Տակաւին համայնքը կանգնուն է: Այս մէկը կարելի է հաստատել ոչ միայն Կիրակի օրերը եկեղեցի այցելելով, այլեւ նոյնիսկ շաբթուան օրերուն սրահներու մէջ կազմակերպուած ձեռնարկներուն ներկայ գտնուելով: Կարելի է նաեւ պահ մը կանգնիլ Արամ Մանուկեան Ժողովրդային Տան մուտքի ցուցափեղկին դիմաց եւ տատամսիլ կայանալիք ձեռնարկներու յայտարարութիւններէն.

ո՞րմէկը կարդալ կամ ո՞րմէկը քաջալերել: Կարելի է Կիրակի առաւօտները երթալ հայկական մարզական կամ սկաուտական որեւէ միութեան դաշտ եւ տեսնել տարազաւոր միութենականներու տակաւին յուսադրիչ շարքերը: Կարելի է ներկայ գտնուիլ Հալէպի մէջ գործող երեք, չորս, հինգ պարախումբերու ելոյթներուն եւ դիտել արուեստասէր երիտասարդներուն ոգեւորութիւնը, կարելի է ներկայ գտնուիլ «Զուարթնոց» երգչախումբի ելոյթներուն, Պարոյր Սեւակի նուիրուած ձեռնարկին, Կոմիտասի նուիրուած հանդիսութեան եւ Մարտ ամիսէն սկսեալ մինչեւ օրս տակաւին շարունակուող Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի միջոցառումներուն:

Այս պատկերին իտես կարելի՞ է յուսալքուիլ, կարելի՞ է համոզել լքել համայնքը... թէ՞ պէտք է մտածել վերականգնումի մասին: Վերականգնումի ծրագիրերը կրնան ծիծաղաշարժ թուիլ անոնց համար, որոնք լաւապէս չեն ճանչնար սուրիահայ, յատկապէս հալէպահայ համայնքը: Իսկ ճանչցողներուն համար Հալէպի վերականգնումը անհրաժեշտ է:

Ուշ կամ կանուխ պատերազմը պիտի աւարտի: Սուրիոյ անկանխատեսելի սկսած պատերազմը կրնայ անկանխատեսելիօրէն աւարտիլ: Պէտք է պատրաստ ըլլալ վերականգնման եւ՝ ծրագիրերով

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Հայերէնի Դասագիրքս*, 1995, *Անդաստան*, 2008 խմբ.՝ Յակոբ Չօլաքեան:

[2] Թեմի տարածքին համարեա բոլոր շրջաններուն մէջ կան Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած յուշակոթողներ:

The Cultural Revival of the Beria Prelacy (1995-2015)

(Summary)

Maria Kaprielian

The paper describes the functional activities of the Armenian Orthodox Church Beria Prelacy in the last twenty years (1995-2015) and covers almost all geographic Syria, specifically the Aleppo, Coastal and Jezira districts.

In brief, the paper presents the administrative structure of the Perelacy and its four basic types of organizational activities, namely education, public relations and publications, Christian education and nurturing the new generation. It details the extent of work done in these fields, as well as the purpose, results, trends, and difficulties that such an endeavor faces.

The paper notes that due to the war in Syria, the Prelacy reshaped itself and made accommodations to deal with war emergencies and to address the growing challenges.

The paper concludes with a brief description of the current conditions of the the Prelacy and the course which will be taken by the Prelacy in the post-war period.

ՍԻՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԵՏ ՏԱՐՈՒՈՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ (2008-2015)

Ֆիրդուս Զաքարեան
ministry@mindiaspora.am

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը Սիրիայի հայ համայնքի հետ մշտական կապի եւ գործակցութեան ապահովման աշխատանքներն իրականացրել է հետեւեալ ուղղութիւններով՝

- համայնքի հետ գործակցութեան ծրագրերի մշակում եւ իրականացում.
- համայնքային նշանակութեան խնդիրների ուսումնասիրութիւնների, վերլուծութիւնների եւ լուծման մեթոդների մշակում.
- Հայաստան-Սփիւռք գործակցութեան զարգացման նպատակով սիրիահայ համայնքի ներգրաւուածութեան ընդլայնում համահայկական ծրագրերին, մասնաւորապէս՝

  ա) Սփիւռքի երիտասարդների հայրենաճանաչութեան «Արի Տուն» ծրագիր.- 2009ին՝ 1 մասնակից, 2010ին՝ 1 մասնակից, 2011ին՝ 7 մասնակից, 2012ին՝ 40 մասնակից:

  բ) 2011ին Երեւանում Սփիւռքի կազմակերպութիւնների ղեկավարների եւ ներկայացուցիչների համահայկական չորրորդ համաժողովին մասնակցել է Սիրիայի հայ համայնքի 23 ներկայացուցիչ:

2011ին ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան հովանաւորութեամբ եւ պատուէրով ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտը լոյս է ընծայել *Սիրիայի Հայ Համայնքը. Արդի Հիմնախնդիրներ* գիրքը:

Մինչեւ 2011 Սիրիայում բնակւում էր շուրջ 80,000 հայ, որից 60,000ը՝ Հալէպում: Սիրիայի քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով հայերից շատերը լքել են երկրորդ հայրենիք դարձած Սիրիան. շուրջ 15,000-20,000ը մեկնել է Լիբանան, մօտ 13,000ը՝ այլ երկրներ: 2012-15ին ՀՀ է եկել շուրջ 17,000 սիրիահայ, որից շուրջ 4000ը մեկնել է այլ երկրներ, այդ թւում վերադարձել են Սիրիա: Ներկայումս Հայաստանում է գտնւում մօտ 13,000 սիրիահայ:

Սիրիայի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում (2012-15), զոհուել է 113 սիրիահայ, վիրաւորուել՝ 300: Աւերուել եւ թալանուել են հայկական եկեղեցիներ, մշակութային եւ կրթական հաստատութիւններ: Այսօր Սիրիայում բնակւում է շուրջ 25-30,000 հայ, որից շուրջ 15-20,000ը՝ Հալէպում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԱԾ ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ԱՋԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ (2012-15)

2012-15ին իրականացուել են Սիրիայի քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով ՀՀ տեղափոխուած մեր հայրենակիցների աջակցութեան

ծրագրեր եւ միջոցառումներ, լուծուել են նրանց համար կենսական նշանակութիւն ունեցող գրեթէ բոլոր հարցերը:

1) Կազմակերպչական քայլեր.

ՀՀ Նախագահի որոշմամբ՝ Հայաստան տեղափոխուած սիրիահայերի աջակցութեան ծրագրերը համակարգում է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը:

2012ի ամռանը ՀՀ Սփիւռքի նախարարի հրամանով ստեղծուել է սիրիահայերի հիմնահարցերով զբաղուող աշխատանքային խումբ:

ՀՀ վարչապետի որոշմամբ՝ ստեղծուել է Սիրիահայերի Հիմնախնդիրները Համակարգող (ՍՀՀ) միջգերատեսչական յանձնաժողով՝ ՀՀ Սփիւռքի նախարարի ղեկավարութեամբ, ՀՀ պետական մարմինների ղեկավարների տեղակալների մասնակցութեամբ: 2012 Օգոստոսից մինչեւ 2015ի Մայիս կայացել է ՍՀՀ միջգերատեսչական յանձնաժողովի 19 նիստ, քննարկուել է 65ից աւելի հարց, մշակուել դրանց լուծման կառուցակարգերը:

2012 Հոկտեմբերին ստեղծուել է «Սիրիահայերի Հիմնախնդիրները Համակարգող Կենտրոն» (ՍՀՀԿ) հասարակական կազմակերպութիւնը, որի հիմնադիր բոլոր անդամները սիրիահայեր են: Կազմակերպութեան միջոցով իրականացւում են մարդասիրական աջակցութեան ծրագրերը՝ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան համակարգմամբ, համահայկական, միջազգային եւ բարեգործական կազմակերպութիւնների հետ համագործակցութեամբ:

ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Սիրիահայերին աջակցելու նպատակով կատարուել են փոփոխութիւններ մի շարք իրաւական ակտերում, այդ թւում՝ ՀՀ 1 օրէնքում, ՀՀ կառավարութեան 10ից աւելի որոշումներում, մի շարք գերատեսչական ակտերում:

Արդիւնքում՝

Սիրիահայերը ՀՀ մուտքի արտօնագիր կարող են ստանալ ՀՀ սահմանային կէտերում.

Հնարաւորինս հեշտացուել եւ արագացուել է ՀՀ քաղաքացիութիւն ստանալու գործընթացը.

ՀՀ անձնագրի յանձնումը եւ երդման արարողութիւնը կարող է իրականացուել Սիրիայում եւ Լիբանանում՝ ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւններում կամ հիւպատոսական հիմնարկներում.

Անձնական ինքնաշարժները մինչեւ 2015 Դեկտեմբերի 31ը ազատւում են համապատասխան պետական տուրքերից.

ՀՀ մուտքի արտօնագրեր եւ կեցութեան կարգավիճակ ձեռք են բերում առանց նախատեսուած պետական տուրքերի վճարման.

Վարորդական վկայականները փոխանակւում են ՀՀ ազգային վարորդական վկայականներով՝ առանց որակաւորման քննութիւնների:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԴԻՒՐԱՑՈՒՄ

Ծննդեան վկայականի չլինելու դէպքում ընտանեկան գրքոյկն ընդունւում է որպէս հայութիւնն ապացուցող փաստաթուղթ:

2012-15ին ՀՀ քաղաքացիութիւն է ստացել Սիրիայի՝

- 2010ին - 422 սիրիահայ եւ լիբանանահայ.
- 2011ին - 2983 սիրիահայ եւ լիբանանահայ.
- 2012ին - 5026 սիրիահայ.
- 2013ին - 4150 սիրիահայ, 2575 լիբանանահայ.
- 2014ին - 3212 սիրիահայ
- 2015ին – 969 սիրիահայ

նրանց մի մասի անձնագրերը յանձնուել են Սիրիայում կամ Լիբանանում՝ ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւններում:

Իրականացուել է Սիրիայում ստացած 12ամեայ կրթութեան վկայականների եւ համալսարանական դիպլոմների ճանաչում:

ԿԱՑԱՐԱՆՈՎ ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆՈՎ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն եւ ՍՀՀԿ հասարակական կազմակերպութեանը դիմել է 1686 ընտանիք՝ 4000ից աւելի անդամով, ժամանակաւոր կացարանով կամ բնակարանային վարձով ապահովելու խնդրանքով.

Կացարանով կամ բնակարանների վարձավճարներով ապահովուել է՝ տարբեր ժամանակահատուածներում շուրջ 1000 ընտանիք՝ ՀՀ Տարածքային Կառավարման Նախարարութեան Միգրացիոն Պետական Ծառայութեան, ՀԲԸՄի, Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցու եւ «Հայկական Կարիտաս» բարեգործական կազմակերպութեան, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան, «Առաքելութիւն Հայաստան» բարեգործական կազմակերպութեան (ՄԱԿ ՓԳՀի ֆինանսաւորմամբ), անհատ բարերարների աջակցութեամբ:

ՀՀ Նախագահի յանձնարարութեամբ մեկնարկել է բնակարանաշինութեան «Նոր Հալէպ» ծրագիրը Աշտարակ քաղաքում, որի համար արձանագրուել է 650 սիրիահայ ընտանիք՝ 3500 անդամով: Ծրագիրն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է 25 մլն. ԱՄՆ դոլար, որի հաւաքագրումն այս պահին նպատակայարմար չի համարւում, քանի որ դրանք առաջին հերթին պիտի ուղղուեն Սիրիայում ապրողների խնդիրների լուծման ուղղութեամբ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՎ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ

Աշխատանքի տեղաւորման հարցում աջակցութեան խնդրանքով ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն դիմել է 1950 սիրիահայ:

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը համագործակցում է ՀՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Նախարարութեան «Զբաղուածութեան Պետական Ծառայութիւն» գործակալութեան, պետական պատկան այլ մարմինների եւ հայաստանեան 170 ձեռնարկութիւնների ու անհատների հետ: Պարբերաբար կազմակերպւում են աշխատանքի տօնավաճառներ, բազմաթիւ սիրիահայեր ընդգրկուել են մասնագիտական ուսուցման ծրագրերում:

Համատեղ աշխատանքների արդիւնքում աւելի քան 1200 սիրիահայ ապահովուել է աշխատանքով:

Հայաստանի Փոքր Եւ Միջին Ձեռնարկատիրութեան Զարգացման Ազգային Կենտրոնն իրականացնում է ծրագիր, որի շրջանակներում կազմակերպւում են դասընթացներ ՀՀ մաքսային եւ հարկային օրէնսդրութեան վերաբերեալ, իրականացւում են անհատական խորհրդատուութիւններ: Մինչ այժմ գործարարութեան զարգացման նպատակով կազմակերպուել են երկամսեայ եօթ դասընթացներ, որոնց մասնակցել են 149 սիրիահայեր, մշակուել են 100 բիզնէս ծրագրեր, որոնցից առաւել յաջողուած 74 ծրագրի հեղինակները ստացել են վարկեր՝ արտօնեալ պայմաններով (մինչեւ 5մլն. ՀՀ դրամ (11.000 ԱՄՆ դոլար)՝ 4% տոկոսադրոյքով, 5 տարի մարման ժամկէտով): Տրամադրուած վարկերի ընդհանուր գումարը կազմում է մօտ 333 մլն. ՀՀ դրամ (մօտ 774,500 ԱՄՆ դոլար):

Կազմակերպուել են սիրիահայ գործարարների հաւաք-խորհրդակցութիւններ: Իրականացուել է 40 սիրիահայ գործարարների հանդիպում-քննարկումը ՀՀ Նախագահի հետ բժշկական կենտրոնների, ոսկերչական արտադրամասերի եւ արտադրատարածքների հիմնման խնդիրների վերաբերեալ: Սիրիահայ գործարարները հանդիպել են նաեւ ՀՀ Էկոնոմիկայի Եւ Գիւղատնտեսութեան նախարարների հետ: Ծանօթացել են յաջողուած բիզնէս-ծրագրերին:

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն առողջապահական խնդիրներով դիմել է շուրջ 2200 սիրիահայ:

Երեւանի քաղաքապետի եւ ՀՀ Առողջապահութեան նախարարի որոշմամբ երեւանաբնակ սիրիահայերն ստանում են անվճար պոլիկլինիկական ծառայութիւններ: Պոլիկլինիկական ծառայութիւններից օգտուել է 1000ից աւելի սիրիահայ:

2012-15ի ընթացքում դժուարամատչելի հետազօտութիւններ է անցել եւ հիւանդանոցային բժշկական սպասարկում ստացել 1128 սիրիահայ, որոնցից 608ը 2012-13ին, 380ը՝ 2014ին, 140ը՝ 2015ին: Այդ ընթացքում առողջապահական խնդիրների լուծման համար ՀՀ ամավարկից ընդհանուր առմամբ յատկացուել է 100 մլն. ՀՀ դրամից աւելի գումար:

Իրականացուել է 22 սիրիահայի սրտի վիրահատութիւն՝ ՀՀ Առողջապահութեան Նախարարութեան, «Հայաստան» Համահայկական Հիմնադրամի աջակցութեամբ:

Սիրիահայերի առողջապահական խնդիրների հարցում աջակցութիւն է ցուցաբերում նաեւ «Առաքելութիւն Հայաստան» ԲՀԿն, որն աջակցում է հիմնականում պետպատուէրի շրջանակներում չընդգրկուած հետազօտութիւնների իրականացման, համավճարի տրամադրման, դեղօրայքի ձեռքբերման եւ այլ հարցերում:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն կրթական հարցերով դիմել է շուրջ 2200 սիրիահայ:

Սիրիահայ երեխաների մանկապարտէզ ընդունելու դիմումները քննարկւում են արտաերթ: Երեւանի եւ մարզերի մանկապարտէզներ յաճախում է սիրիահայ շուրջ 300 երեխայ:

2012ին Երեւանի քաղաքապետարանի աջակցութեամբ եւ «Կիլիկեան Բարեսիրական Միութեան» հովանաւորութեամբ Երեւանի Նար Դոսի անուան թիւ 14 դպրոցում սիրիահայ երեխաների համար ստեղծուել է հիմնական դպրոց (1-9րդ դասարան՝ Սիրիայի հայկական դպրոցների ծրագրով) այն երեխաների համար, ում ծնողները իրավիճակի բարելաւումից յետոյ նպատակ ունէին վերադառալ Սիրիա: Ներկայումս, հաշուի առնելով Սիրիայում իրավիճակի վատթարացումը, սիրիահայերի մեծ մասը որոշել է մնալ Հայաստանում: Նրանց երեխաները սովորում են Հայաստանի հիմնական եւ աւագ դպրոցներում:

Հայաստանի հիմնական եւ աւագ դպրոցներում սովորում է շուրջ 1000 սիրիահայ աշակերտ:

Բարձրագոյն կրթութիւն

Սիրիահայերի ընդունելութիւնը ՀՀ բուհեր իրականացւում է հեշտացուած կարգով:

2012-13 ուսումնական տարում շուրջ 350 սիրիահայ ուսանողի վարձավճարները փոխհատուցուել են ՀՀ կառավարութեան եւ «Հայաստան» Համահայկական Հիմնադրամի աջակցութեամբ:

2013-14 ուսումնական տարում շուրջ 400 ուսանողների վարձավճարները փոխհատուցուել են ՀՀ կառավարութեան, ՀԲԸՄի, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան եւ Քուէյթի կառավարութեան ֆինանսական աջակցութեամբ:

2014-15 ուսումնական տարուայ 420 ուսանողների վարձավճարները փոխհատուցւում են ՀՀ կառավարութեան, ՀԲԸՄի, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան ֆինանսական աջակցութեամբ:

Դասընթացներ եւ վերապատրաստումներ

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան «Սփիւռքահայերի Ինտեգրման Ծրագիր 2012»ի շրջանակներում կազմակերպուել է արեւելահայերէնի մէկամսեայ արագացուած դասընթաց 60 սիրիահայերի համար:

2013 Ապրիլի 15ից Մայիսի 15ը Հայաստանի Կենտրոնական Բանկի հետ համատեղ կազմակերպուել է մէկամսեայ դասընթաց սիրիահայ 40ից աւելի հաշուապահների, տնտեսագէտների, բանկային գործի մասնագէտների համար:

2014 ՀՀ Կրթութեան Եւ Գիտութեան Նախարարութեան աջակցութեամբ 60ից աւելի բժիշկներ մասնակցել են մասնագիտական վերապատրաստման դասընթացների Երեւանի Մ. Հերացու Անուան Պետական Բժշկական Համալսարանում:

2013ին ՄԱԿի Փախստականների Հարցերով Գերագոյն Յանձնակատարի հայաստանեան գրասենեակի հետ համագործակցութեամբ 2013-2014ին իրականացուել է «Արեւելահայերէնի եւ ռուսերէնի անվճար դասընթացներ սիրիահայերի համար՝ առանց տարիքային սահմանափակման» ծրագիրը:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ

2012ի Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներին կազմակերպուել է Հալէպից եւ Դամասկոսից 427 սիրիահայ երեխաների ամառային հանգիստը՝ Հանքաւանի «Լուսաբաց» եւ «Յասմիկ» ճամբարներում: Երեխաների տեղափոխումը հոգացել են բարերարներ Հրայր Յովնանեանը, Արա Աբրահամեանը, Հայբիզնէսբանկն ու Պրոմեթէյ Բանկը:

2012ի Սեպտեմբերին կազմակերպուել է 150 սիրիահայ երեխաների ամառային հանգիստը ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան «Արի Տուն» ճամբարում:

2013ին ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը կազմակերպել է սիրիահայ 650 երեխաների եւ պատանիների ամառային հանգիստը՝ Լոռու մարզպետարանի, «Երիտասարդ Մարդկանց Քրիստոնէական Ասոցիացիա» Հայկական Ազգային Միութեան (YMCA), Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցու «Տիրամայր Հայաստանի» կուսաստանի, ՍՀՀԿի, UNICEF, Save the Children եւ World Vision կազմակերպութիւնների հետ համագործակցութեամբ: Կազմակերպուել է նաեւ ամառային դպրոց նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար, ուսուցիչների վերապատրաստում:

Սիրիահայ երեխաները մասնակցել են Ամանորեայ միջոցառումների. 2012-13ին՝ շուրջ 1000ը, եւս 1000ական՝ 2013-14ին եւ 2014-15ին: Երեխաները մասնակցել են նաեւ նախագահական պալատում կազմակերպուած Ամանորեայ միջոցառմանը, հանդիպել նախագահ Սերժ Սարգսեանի եւ առաջին տիկին Ռիտա Սարգսեանի հետ:

Հայաստանի «Դինամօ» մարզական հասարակական կազմակերպութիւնը սիրիահայ երիտասարդներին ընձեռել է 10 մարզաձեւերով անվճար մարզուելու հնարաւորութիւն:

Ստեղծուել է ՀՀ բուհերի Սիրիահայ Ուսանողների Խորհուրդը՝ իւրաքանչիւր բուհում համակարգող անդամներով:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

2012 Հոկտեմբերին կազմակերպուել է սիրիահայերի «Կռունկ» Երգչախմբի համերգը (ղեկավար՝ Շահէ Քեշիշեան):

2013 Մայիսին կազմակերպուել է Հայաստանում բնակուող սիրիահայ սիրողական 40 կատարողների «Կարօտ» Երգչախմբի համերգը՝ ՀՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ Ժիրայր Ալթունեանի ղեկավարութեամբ եւ Թաթուլ Ալթունեանի Անուան Հայաստանի Երգի-Պարի Վաստակաւոր Անսամբլի մասնակցութեամբ:

Աջակցութիւն է ցուցաբերուել «Կռունկ» Երգչախմբին, որը մասնակցել է ՀՀ ՍՆ «Կոմիտաս Վարդապետ» փառատօնին:

2013 Դեկտեմբերին կազմակերպուել է «Նոր Կեանքին Ընդառաջ» խորագրով համերգը՝ սիրիահայ եւ հայաստանցի արուեստագէտների մասնակցութեամբ:

2014 Յունիսին կազմակերպուել է սիրիահայերի մանկապատանեկան «Շառաւիղ» երգչախմբի համերգը՝ նուիրուած Երեխաների Պաշտպանութեան Միջազգային Օրուան:

2014 Օգոստոսին աջակցութիւն է ցուցաբերուել «Քեսաբ Հայրենակցական Միաւորում» ՀԿի կազմակերպած՝ Քեսաբի վերականգնմանը նուիրուած բարեգործական համերգի իրականացմանը:

2014 Օգոստոսին կազմակերպուել է «Երգում են 70ականների Երեւանը եւ Հալէպը» խորագրով համերգը՝ հայաստանցի եւ սիրիահայ արուեստագէտների մասնակցութեամբ:

2014 Դեկտեմբերի 22-24ին իրականացուել է երեք փուլից բաղկացած «Պարգեւի՛ր ուրախ Ամանոր» ծրագիրը, որի շրջանակներում հոգեւոր կառոյցները, համահայկական, միջազգային, հասարակական կազմակերպութիւնները, հայաստանեան ձեռնարկութիւնները, սիրուած արուեստագէտներն ու տարբեր անհատներ նուէրներ էին պատրաստել սիրիահայ, իրաքահայ եւ ուկրաինահայ երեխաների համար:

2012-15ին կազմակերպուել է «Սիրիահայ Մշակոյթի Շունչը Երեւանում» խորագրով 9 ցուցահանդէս-տօնավաճառ՝ նուիրուած Հայ Եկեղեցու Տաղաւար եւ Հայ ազգային տօներին, սիրիահայ ձեռագործների եւ հրուշակագործների մասնակցութեամբ:

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը շարունակում է համագործակցութիւնը նաեւ սիրիահայերի՝ Հայաստանում ստեղծուած ՍՀՀԿ, «Հալէպ» Հայրե-

նակցական Բարեսիրական, ինչպէս նաեւ «Քեսաբ» Հայրենակցական Միաւորում հասարակական կազմակերպութիւնների հետ:

ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը շարունակում է համագործակցել նաեւ սիրիահայերի հիմնախնդիրներով զբաղուող համահայկական եւ միջազգային կազմակերպութիւնների հետ՝ ՍՀՀԿի հետ միասին համակարգելով այլ կազմակերպութիւնների («Հայկական Կարիտաս», Հայկական Կարմիր Խաչի ընկերութիւն, «Առաքելութիւն Հայաստան», «Օքսֆամ Հայաստան» եւն.) կողմից իրականացուող ծրագրերի բաղադրիչների, ինչպէս նաեւ շահառուների ընտրութիւնը:

Report on the Work Done by the Ministry of the Diaspora Regarding the Syrian-Armenian Community in Armenia (2008-2015)

(Summary)

Firdus Zakarian
ministry@mindiaspora.am

Some 15-20,000 Syrian-Armenians have taken refuge from the war waging in Syria in the Republic of Armenia. Currently there are 13,000 Syrian-Armenians in Armenia.

The paper is an extensive report on the work the Ministry of the Diaspora of the Republic of Armenia, conducted between 2008 and 2015 with the Syrian-Armenians who left Syria because of the ongoing fighting in the country.

The Ministry's initial efforts targeted certain basic issues, namely how to cooperate with the community, survey the difficulties, analyse them and develop methods to resolve them, and incorporate their results in pan-Armenian projects like youth activities, pan-Armenian conferences, and publishing of studies on the issues the community faces.

The report details the efforts the state has made regarding the Syrian-Armenian community of Armenia through the Minsitry of the Diaspora, which is the coordinator of the efforts and projects produced and conducted by various departments of the government. The efforts include the establishment of an ad hoc team, an interministerial commission, and a coordinating body composed of Syrian-Armenians. Among the practical efforts, the report highlights the easing of visa and naturalization procedures, entitling Syrian-Armenians to use their Syrian cars in Armenia for a period of time without any taxation, providing them with accommodation, health services, job placement services, and legal advice, channeling financial aid and relief to the needy, providing credit to launch businesses, providing free courses to help them integrate into local society, settling them in agricultural areas for land cultivation, providing the children with relevant education and covering the tuition fees of 350 university students, incorporating Syrian-Armenian youth in relevant projects, organizing fund raising cultural events, etc.

ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ (2005-2017ի Ամփոփ Պատկեր)

Վեր. Յարութիւն Սելիմեան
hselimian@gmail.com

Սուրիոյ Հայ Աւետարանական համայնքը հոգեւոր-մշակութային ու ազգային-հայապահպանական իր գործունէութեամբ մնայուն ու ակնառու ներկայութիւն եղած է գաղութիս կեանքէն ներս: Այդ դերը առաւել ընդգծուած ու նշանակալի դարձած է յատկապէս 1990ականներէն իվեր, երբ իր աճող գործունէութեամբ համայնքը դարձած էր ազգային կեանքի ընդհանուր համակարգին կարեւոր մէկ լծակը: Համայնքը կը ներառնէ Հալէպը, Հոմսը, Դամասկոսն ու Քեսապը, իբրեւ վերին ղեկավար ու պատասխանատու մարմիններ ունենալով Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան Կեդրոնական Մարմինը, Հայ Աւետարանական Համայնքի Համայնքային Գործադիր Մարմինը, Հայ Աւետարանական Համայնքի Կրթական Խորհուրդը: Նշեալ մարմինները կը հսկեն ու կը կազմակերպեն համայնքին ո՛չ միայն հոգեւոր-կրօնական, այլեւ ուսումնակրթական ու մշակութային գործունէութիւնը:

Այս տեղեկագիրը նպատակ ունի ընդհանուր ակնարկով մը անդրադառնալ համայնքէն ներս տարուած բազմաբնոյթ ու բազմատեսակ գործունէութեանց՝ 2005-2017 շրջանին, եւ յատկապէս ծանրանալ Սուրիոյ պատերազմի առաջին վեց տարիներուն համայնքային իշխանութիւններուն տարած աշխատանքին՝ ի բարօրութիւն ու ապահովութիւն վտանգի գօտիին մէջ յայտնուած ժողովուրդին:

Համայնքին մէջ տարուող աշխատանքները անընդհատ գործընթաց են, սակայն, նկատի առնելով որ պատերազմին հետ կեանքի բնականոն հոլովոյթին կտրուկ փոփոխութիւնը իրեն հետ բերաւ նոր ռազմավարութեան պահանջք՝ 2005-2017ին Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքին (ՍՀԱՀ) գործունէութիւնը պայմանականօրէն կը բաժնենք երկու՝ 2005-10՝ նախապատերազմեան, 2011-17՝ պատերազմական շրջաններու:

Կազմաւորուելով Սուրիա հաստատուած տարագիր հայութեան առաջին իսկ ոգորումներու շրջանին՝ 1922էն իվեր ՍՀԱՀն հաւատարիմ մնաց իր նախորդներու դաւանած հիմնական սկզբունքներուն՝ համայնքի զաւակները քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատքի լոյսին մէջ պահել, ազգին տալ համաշխարհային գիտական յառաջընթացքին հետ քայլ պահելու ունակ, գիտութեամբ զինուած, քաղաքակիրթ, հայեցի ու քրիստոնէական դաստիարակութեամբ սերունդներ: Եթէ անցնող տարիներու հոգեւոր,

կրթամշակութային պատմութիւնը աւանդական դարձած աշխատանք է, միշտ «հաւատարիմ հիմնադիր հայրերու կտակին»՝ «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի կազմուիլ եւ ո՛չ ուրիշ բան», ապա վերջին աւելի քան քսանամեայ շրջանը անդադար վերելքի անխոնջ ջանք ու գաղութային իրականութեան բոլոր ասպարէզներուն մէջ իր արդար տեղը հաստատելու ճիգի դրսեւորում է:

ՆԱԽԱՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՇՐՋԱՆ, 2002-10

Ա. Քրիստոնէական դաստիարակութեան ոլորտ

2002ին, Վեր. Յարութիւն Սելիմեանի հովուական շրջանին բացուած Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Կեդրոնը եղաւ ու ցարդ կը շարունակէ մնալ այն վայրը, ուր կը տարուի քրիստոնէական դաստիարակութեան բազմաբնոյթ աշխատանք, կը լսուի, կը մեկնաբանուի ու կը սերտուի Աւետարանին Խօսքը: Հոն կը կատարուին կիրակնօրեայ դպրոցի[1], պատանի-ասպետներու[2], Ք.Ջ. Երիտասարդաց եւ տիկնանց պաշտամունքներ, Աստուածաշունչի սերտողութիւններ, կիրակնօրեայ դպրոցներու ուսուցիչներ եւ պատանեաց ու երիտասարդաց առաջնորդներ պատրաստելու դասընթացքներ, Աստուածաշունչի դասեր, տիկնանց զանազան դասընթացքներ, լեզուներու եւ համակարգչային դասընթացքներ, նաեւ երիտասարդ զոյգերու հոգեմտաւոր կրթութեան համար դասախօսութիւններ եւ այլ ձեռնարկներ: 2002էն իվեր, Բեթէլ Եկեղեցիին հովանաւորութեամբ, փոքրիկներու համար կը գործէ նաեւ Ամառնային Սուրբ Գրոց Վարժարանը, ուր առաւել հաճելի ձեւով կը մատուցուին հոգեւոր նիւթեր, ազգային ու հոգեւոր երգեր, հայոց պատմութիւն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն, համակարգչային գիտելիքներ, մարզանք, խաղեր, պտոյտներ, ձեռային աշխատանք, զարգացման մրցումներ, թատրոն, պարի դասեր, անուշեղէնի պատրաստութեան դասապահեր, տեսաերիզի ցուցադրութիւն դաստիարակչական նիւթերու: Ծրագրի աւարտին սաները իրենց ստացած գիտելիքներն ու ունակութիւնները կը ցուցադրեն յատուկ կազմակերպուած հանդէսի ընթացքին:

Բ. Ուսումնակրթական ոլորտ

ՍՀԱՀի Կրթական Խորհուրդի մշտական ուշադրութեան ներքոյ է կրթական գործը, իր ենթակայութեան տակ գտնուող դպրոցներու ե՛ւ ուսումնակրթական, ե՛ւ շէնքային խնդիրներու կարգաւորումը:

2003ին հրատարակուած պետական հրամանագիրով Սուրիոյ տարածքին գործող բոլոր նախակրթարանները վեցամեայի փոխարէն անցան պարտադիր իննամեայ դրութեան: Այդ հնգամեակին, Ուսումնական Խորհուրդը որոշեց օգտուիլ այս կարգադրութեան ընձեռած հնարաւորութենէն՝ ի նպաստ հայեցի ու քրիստոնէական

դաստիարակութեան: Նկատի առնելով որ հայ աշակերտութեան թիւը թոյլ կու տար այս ծրագիրը իրագործել Բեթէլ Վարժարանին մէջ՝ Ուսումնական Խորհուրդին ջանքերը ուղղուեցան այդ կողմ, որուն շնորհիւ 2003-2004 կրթշրջանի շրջանաւարտները այնուհետեւ իրենց ուսումը շարունակեցին հարազատ կրթօճախին մէջ[3]:

Համայնքի բոլոր զաւակները ներառնելը եւ հայ աշակերտութեան թիւը բարձրացնելը կը մնային հրամայական պահանջք: Այդ ուղղութեամբ կատարուած միջոցառումներէն էր կրթաշրջանի սկիզբին ծանուցումը թէ այլ առաւելութիւններու կարգին 2006-07 կրթաշրջանին համար բողբոջ կարգ ընդունուող մանուկները պիտի ստանային 100%, իսկ մանկապարտէզի ու դպրոցի մնացեալ կարգերու աշակերտները՝ 50% կրթանպաստ: Տարուած ջանքերը պսակուեցան յաջողութեամբ: Միւս կողմէն, պրէօւէի պետական քննութիւներուն աշակերտութեան ապահոված փայլուն յաջողութենէն քաջալերուած, ու առաւել բարձր դիրքի հասնելու ձգտումով՝ Ուսումնական Խորհուրդը կատարեց երկրորդականի անցնելու առաջին քայլը՝ Ժ. դասարանը յայտարարուեցաւ բացուած:

2009 Հոկտեմբերին բացումը կատարուեցաւ դպրոցաշէնքի նորակառոյց երրորդ յարկին, որ նոյն ատեն դպրոցի ամբողջական երկրորդական դառնալուն հաւաստումն էր: Շնորհիւ պատկան մարմիններու անդուլ ջանքերուն՝ Բեթէլ Վարժարանը դարձաւ ՍՀԱՀի միակ երկրորդական վարժարանը (Ալեփփօ Քոլէճի կողքին), որ իր ամէնամեայ ձեռք ձգած փայլուն արդիւնքներով մինչեւ օրս Հալէպի հայկական ճեմարաններու մէջ առաջնութեան պատուաւոր դիրքերը կը կիսէ:

Գ. Մշակութային ոլորտ

Հալէպի Հայ Աւետարանական Համայնքը միշտ ալ եռանդուն գործունէութիւն ծաւալած է մշակութային ոլորտին մէջ, զայն նկատելով հայապահպանութեան հիմնական ազդակներէն մին՝ նոր սերունդին մէջ գեղարուեստական ճաշակ սերմանելու, զանոնք ազգային մշակոյթի հոգեկերտիչ ոլորտին մէջ պահելու, նաեւ մարդակերտումին մէջ արուեստին բացառիկ դերը նկատի առնելով: Այս տեսլականով առաջնորդուած, 1987էն իվեր, երջանկայիշատակ համայնքապետ Վեր. Պարգեւ Աբարդեանի հովանաւորութեամբ գործող Երախտիք Երգչախումբը ցայսօր կը շարունակէ իր առաքելութիւնը իր մանկապատանեկան ու չափահասներու խումբերով, ղեկավարութեամբ՝ Տիկ. Շողակաթ Աբարդեան-Սելիմեանին[4]: Երգչախումբին գործունէութիւնը մեծապէս ամբողջացուց ու կարեւոր բաց մը լեցուց 2006ին հիմնուած Արմիս Երաժշտանոցը[5]:

Միւս կողմէն, աշակերտները ինքնուրոյն ընթերցումի մղելու եւ հայեցի ոգիով դաստիարակելու ի խնդիր, 2006ին Շիրաճեան Սրահին մէջ բացուեցաւ նաեւ գրադարան-ընթերցարանը:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ, 2011-2017

Այս շրջանին ՍՀԱՀի մէջ իրագործուած աշխատանքին ամէնէն հիմնական քանի մը բնագաւառներու միայն պիտի անդրադառնաք այստեղ:

Ա.- Ընկերային ծառայութիւն

2011ի գարնան, Սուրիոյ մէջ բռնկած գործողութիւնները կարճ ժամանակի մէջ վերածուեցան լայնատարած պատերազմի, տակաւ ընդգրկեցին երկրին շրջանները, եւ անոնց բնակչութիւնը դուրս մնաց պետական հսկողութեան ծիրէն: 2012ին Հալէպը ինկաւ պաշարումի օղակին մէջ: Արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան դադրեցումով կամ անկանոնացումով, ծնունդ առին տնտեսական, ընկերային, կենցաղային այլեւայլ խնդիրներ: Հալէպի հայաշատ կարգ մը թաղամասեր յայտնուեցան ըմբոստներու կողմէ գրաւուած տարածքներուն մէջ, ուրիշներ վերածուեցան ճակատային դիրքերու, մշտական հրթիռակոծութեան թիրախ դառնալով: Խուճապահար բնակչութեան մէկ մասը գաղթեց, ուրիշներ անցան ծովափնեայ ապահով վայրեր: Նոյնպէս եւ հայերը: Մնացող շատ ընտանիքներ, հրթիռակոծումի հետեւանքով բնակարանէ զրկուելով - կամ վտանգէ խուսափելու համար - այլ թաղամասեր կամ համայնքապատկան շէնքեր ապաստանեցան: Մեծապէս նուազեցաւ հալէպահայութեան թիւը, որ նոյնպէս ազդեց հալէպահայ կեանքի բնականոն հոլովոյթին վրայ: Նման պայմաններու մէջ, յատկապէս գաղութը պահպանելու ի խնդիր, հրամայական պահանջք էր անյապաղ կազմակերպել գաղութին մէջ տակաւին մնացող հայութեան կեանքը հնարաւոր չափով ապահովելու գործը, գէթ թեթեւցնելով պատերազմի հետեւանքով ծագած տնտեսական ու կենցաղային կարիքները: Հայ Աւետարանական Համայնքը չէր կրնար անտարբեր մնալ: Ընդհակառակը, ան շատ արագ կազմակերպուեցաւ ու ստեղծեց ժողովուրդի կարիքները հոգալու մարմիններ, պատրաստ ըլլալով ե՛ւ միւս համայնքներու հետ գործակցաբար ե՛ւ նաեւ ինքնուրոյնաբար դիմագրաւել դժուարութիւններն ու բոլոր անակնկալները, որոնք կրնային հրամցնել պատերազմական օրերը: Ընկերային Ծառայութեան Յանձնախումբը, անմիջական հսկողութեամբը համայնքապետին, կարեւոր գործ կատարեց. պատերազմի բոլոր տարիներուն նպաստ ստացան համայնքին պատկանող թէ այլ համայնքներու զաւակ աւելի քան 300 ընտանիքներ, առանց խտրութեան:

ա) **Սննդեղէն**.- Տրուած ըլլալով, որ Հալէպի շրջափակումի առաջին տարին, ժողովուրդը մատնուեցաւ սննդեղէնի տագնապի՝ Ընկերային

Ծառայութեան Մարմինը կարիքաւորներուն շտապ կերպով սննդեղէնով ապահովելու առաջին քայլը նախաձեռնեց: Առաջին այս քայլը յետագային կանոնաւորուեցաւ, դարձաւ պարբերական ու բաշխումը ստացաւ մասնակի ուղղորդումներ, ինչպէս՝ առաջին անհրաժեշտութեան սննդեղէն ընտանիքներու, կաթի բաշխում՝ մանուկներ ունեցող ընտանիքներու, կտրօն՝ որոշակի հանրախանութէ սննդեղէն գնելու եւն.: Իսկ իւրաքանչիւր Ս. Ծննդեան, Ս. Յարութեան կամ Ամանորի տօներուն ժողովուրդին յաւելեալ սննդեղէն ու այլ նուէրներ բաշխուեցան, յատկապէս այնպիսի սննդեղէն, առանց որոնց հայ ընտանիքը չի պատկերացներ իր տօնական սեղանը: Նպատակը ո՛չ միայն նիւթեղէն սնունդ հայթայթելն էր, այլեւ մարդոց տրամադրութիւնը բարձրացնել ու զգացնել, որ համայնքային ղեկավարութեան մշտական հոգածութեան մէջ են իրենք: Այս եւ բոլոր նպաստաբաշխումները կատարուեցան մշակուած, կանոնաւոր ու փափկանկատութեամբ:

բ) **Դրամական նպաստ**.- Դրամական նպաստը բաշխուեցաւ գլխաւորաբար հետեւեալ անուանումներու տակ՝ տարուան մէջ 4-5 անգամ համալսարանականներու՝ իբրեւ կրթանպաստ, դպրոցականներու կրթանպաստ, 2013էն սկսեալ ամսական դրութեամբ՝ հայ համայնքի ընտանիքներուն, անապաստան ընտանիքներու տունի վարձք, ելեկտրականութեան եւ վառելիքի վճարում, ուսուցիչներու՝ ծանր պայմաններու տակ իրենց պարտականութեան մէջ չթերանալու իբրեւ քաջալերանք, այրիներու եւ անկարներու օժանդակութիւն, բժշկական վիրահատութիւններու, հրթիռակոծութեան ենթարկուած բնակարաններու նորոգութեան...:

գ) **Ջրաբաշխում**.- Հալէպի պաշարումին անմէնէն աղիտալի երեւոյթներէն մին, հրթիռակոծումէն ետք, ջուրի սակաւութիւնը կամ՝ յաճախակի երկարաժամկէտ չգոյութիւնն էր: Ամէն մարդ ի վիճակի չէր թաղերու մէջ փորուած հորերէն, կամ շրջող ջրաբաշխ մեքենաներէն օգտուիլ: Այս պայմաններուն մէջ համայնքը եւս ունեցաւ շրջիկ մեքենայ, որ եկեղեցւոյ հորէն ջուր կը մատակարարէր կարիքաւորներու: Կը մատակարարուէր նաեւ ըմպելի ջուր, իսկ փափաքողները կը ստանային նաեւ ջուր ամբարելու տակառներ:

դ) **Կենցաղային այլազան պէտքեր**.- Յարաճուն սղութեան պատճառած դժուարութիւնները նուազեցնելու նպատակով ստեպ կը բաշխուէր նաեւ մաքրութեան անհրաժեշտ օճառեղէն, անձեռոցներ եւ քիմիական նիւթեր, վառելանիւթ կազ եւն., մեծերու եւ մանուկներու ձմեռնային տաք հագուստեղէն ու անկողնային պարագաներ (բարձ, ծածկոց եւն.): Որպէսզի այրիներ կամ միայնակ կանայք ունենան սեփական աշխատանքով դրամ շահած ըլլալու գոհունակութիւնը՝ Ընկերային Ծառայութեան Յանձնախումբը աանոնց տրամադրեց բուրդէ թելեր ու անոնց հիւսուածքին համար վարձատրեց:

ե) **Մանուկներն ու ծերերը**.- Պատերազմը սերունդ մը զրկեց իր անհոգ եւ ուրախ մանկութենէն. անոնք ապրեցան ցուրտի ու խաւարի, մահուան սարսափի ու այլ զրկանքներու մէջ: Այս չարիքը մեղմելու նպատակով մանուկները յաճախ զուարճալի ժամանցներու հաւաքուեցան, անոնց համար կազմակերպուեցան նախաճաշերու եւ ճաշերու հաւաքներ, խաղեր, երգ, տրամախօսութիւններ, պտոյտներ ու պար, նուէրներ ու օրուան ընթացքին՝ ուտելիք:

Իսկ տարեցներու՝ նիւթական օգնութեան հետ բաշխուեցան դեղեր, անոնց ապահովուեցաւ ակնոց, յաճախակի եղան նաեւ Ազգային Ծերանոց եւ Պատսպարան այցելութիւնները: Ընկերային ծառայութեան ամէնէն անակնկալ եւ ուշագրաւ ձեռնարկներէն էին պատերազմական ծանր պայմաններու տակ Հալէպը յարաբերաբար մաքուր պահող բոլոր աղբահաւաքները, ելեկտրական ընկերութեան ծառայող պաշտօնեաները (աւելի քան 200 հոգի) տարբեր օրերու հրաւիրելն ու զանոնք պատուելը ճաշով ու նիւթապէս:

զ) 2013ին գործել սկսաւ նորաբաց Բեթէլ Բուժման Կեդրոնը, ուր անվճար դեղօրայք ստացաւ քաղաքի ոեւէ բնակիչ՝ անկախ իր ազգութենէն ու կրօնքէն: Կեդրոնը կը ներառէ ներքին հիւանդութեանց, սրտի, շաքարախտի, մանկաբուժութեան, կանացի, ընդհանուր վիրաբուժութեան, ոսկրային, միզային, մորթային, ջղային, քիթ-կոկորդ-ականջի, ակնաբուժային եւ ճառագայթաբանութեան ծառայութիւնները:

Բ. Կրթական ու քրիստոնէական դաստիարակութիւն

Գաղթերու հետեւանքով պակսեցաւ նաեւ հայ աշակերտութեան թիւը: Միւս կողմէն, կարգ մը դպրոցներ, որոնք կը գտնուէին վտանգաւոր շրջաններու մէջ, հարկադրուեցան այլ շրջան տեղափոխուիլ ու առաւել աննպաստ պայմաններու մէջ շարունակել դպրոցական դասաւանդութիւնը: Բեթէլ Վարժարանը իր աշակերտութեան առջեւ բաց պահեց իր դռները ամբողջ պատերազմի ընթացքին՝ հակառակ խիստ վտանգաւոր պայմաններուն: Հրթիռներ ինկան դպրոցին ե՛ւ բակը, ե՛ւ մասնաշէնքերուն վրայ, սակայն, ինչպէս քաղաքի մնացեալ հայկական դպրոցները, նոյնպէս Բեթէլը չընկրկեցաւ՝ առաւել արիութիւն ներարկելով ծնողներուն, որ չդադրեցնեն իրենց զաւակներուն ուսումնառութիւնը: Սակաւ օրեր, պետական որոշումի հիմամբ, դադրեցան դասաւանդութիւնները, իսկ մնացեալ պարագաներուն հերոսական էր ե՛ւ աշակերտութեան, ե՛ւ ուսուցչական ու վարչական կազմերուն պահուածքը: Այդ միասնական նուիրումին ու ջանքերուն շնորհիւ, դժուարագոյն պայմաններու մէջ, Բեթէլի աշակերտութիւնը յաջողեցաւ միշտ առաջին կարգեր նուաճել թէ՛ պրէօւէի, թէ՛ պաքալորէայի պետական քննութիւններուն: Չդադրեցաւ նաեւ Արմիս Երաժշտանոցին դասաւանդութիւնը. ռումբերու եւ հրթիռներու ձայներուն տակ աշակերտ եւ

ուսուցիչ գիտութեան ու արուեստի միջոցով իւրօրինակ պայքար մղեցին չարիքին դէմ:

Յիշատակելի է նաեւ, որ պատերազմի օրերուն հայ աւետարանական վարժարանները հրատարակեցին իրենց տարեգիրքերը: 2017 կրթաշրջանին տեղի ունեցաւ Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Կրթական Խորհուրդին հրատարակած *Տարեգրութիւն Հայ Աւետարանական Բեթէլ Վարժարանի* նորատիպ հատորի շնորհանդէսը, որ նուիրուած էր Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին:

Պատերազմի օրերուն զուգադիպեցաւ նաեւ Հայ Աւետարանական Բեթէլ Երկրորդական Վարժարանի եւ Հայ Աւետարանական Բեթէլ Եկեղեցւոյ հիմնադրութեան 90ամեակը: Այս յոբելեանները նշուեցան զանազան միջոցառումներով՝ նուիրման պաշտամունքով եւ սեմինարներու նախաձեռնութեամբ:

Չդադրեցաւ նաեւ հոգեւոր կեանքը: Իրենց գործունէութիւնը շարունակեցին կիրակնօրեայ դպրոցները, ղօղանջեցին եկեղեցիներու զանգերը, խաղաղ օրերէն աւելի մեծ բազմութեամբ լեցուեցան եկեղեցիները: Իր անխափան աշխատանքը շարունակեց Քրիստոնէական Դաստիարկութեան Կեդրոնը, ուր կազմակերպուեցան հոգեւոր սեմինարներ, միջեկեղեցական, միջհամայնքային, քոյր եկեղեցիներու միջեւ հանդիպումներ, հաւատքի ու դաւանական հարցերու քննարկումներ, Եւրոպայէն հիւրերու այցելութիւններ: Պատերազմի ամբողջ ընթացքին, հաւատացեալներով օրըստօրէ առաւել յորդող սրահին մէջ, շաբաթական դրութեամբ եղան հովուական դասեր եւ Աստուածաշունչի սերտողութիւններ: Շարունակուեցան տիկնանց, պատանի ասպետներու, Ք.Ջ. Երիտասարդացի պաշտամունքներն ու գործունէութիւնները, գործեց նաեւ Ամառնային Ս. Գրոց Վարժարանը, կազմակերպուեցան ընտանեկան համագումարներ Հալէպի եւ Քեսապի մէջ, Սուրիոյ խաղաղութեան համար յատուկ պաշտամունքներ… առհասարակ եկեղեցւոյ բոլոր բաղադրիչները գործեցին անխափան:

Պատերազմի օրերուն տեղի ունեցաւ Բեթէլ Վարժարանի մանկապարտէզի բաժնի վերանորոգումը: Իսկ 2017 Հոկտեմբերին բացումը կատարուեցաւ Բեթէլ Մանկամսուրին, Բեթէլ Եկեղեցւոյ շրջափակէն ներս: Մեծ շուքով նշուեցան նաեւ Հայ Աւետարանական Արմիս Երաժշտանոցի տասնամեակն ու Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ հիմնադրութեան 170ամեակի բարեբաստիկ առիթները:

Գ. Յարաբերական

Պատերազմը արգելք չեղաւ, ընդհակառակը՝ առաւել խթանեց Համայնքային Գործադիր Մարմինի ու համայնքապետի գործնական յարաբերութիւններուն քոյր եկեղեցիներուն, միւս հայ համայնքներուն, պետական պաշտօնական մարմիններուն եւ Հայաստանի պետական

մարմիններուն հետ: Քոյր եկեղեցիներուն հետ եղան համատեղ պաշտամունքներ, ժողովներ ու սեմինարներ, երկրին ու ժողովուրդին դիմագրաւած հարցերու քննարկումներ: Հայ Առաքելական ու Հայ Կաթողիկէ համայնքներուն հետ մշտական համագործակցութիւնը շարունակուեցաւ հոգեւոր, ազգային եւ մշակութային ծիրերէն ներս, իսկ պատերազմի շրջանին ազգին ճակատագիրին վերաբերող բազմազան հարցերու քննարկումներ եղան, ուր աւետարանական համայնքի ներկայացուցիչ-համայնքապետը յաճախ հանդէս եկաւ վճռական կարծիքներով ու առաջարկներով: Առաւել հարուստ ու բազմաբնոյթ եղան պետական մարմիններու հետ յարաբերութիւնները. եղան երկուստեք փոխայցելութիւններ՝ կրօնական, ազգային ու պետական տօներու առիթներով: Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան հեւքոտ աշխատանք տարուեցաւ համայնքին պատկան մարմիններուն կողմէ՝ պետութեան առջեւ համայնքը, դպրոցն ու Եկեղեցին ներկայացնելու, ծառացող հարցերուն ու դժուարութիւններուն լուծումի ճամփաներ որոնելու նպատակով: Թէ՛ դպրոցը իր փայլուն յառաջընթացին ու յառաջդիմութեան համար, թէ՛ համայնքը իր հաւատարիմ քաղաքացիի կեցուածքով եւ թէ՛ պատկան մարմինները արժանացան պարգեւներու եւ գովասանքներու: Այս առումով համայնքապետին ու պատկան մարմիններուն ամէնէն ակնառու ձեռքբերումը եղաւ երկարատեւ ջանքերէ ետք Հալէպի Համալսարանին մէջ հայագիտական ամպիոնի ստեղծումը[6]: Միանգամայն բնական նկատուող յարաբերութիւնները՝ համայնքին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտօնական մարմիններու, յատկապէս Հալէպի հիւպատոսարանի ու Սփիւռքի Նախարարութեան հետ, առաւել խորացան յատկապէս 1993էն սկսեալ, երբ աւետարանական համայնքի ղեկավարութիւնը որոշեց Ալեփփօ Քոլէճին մասնաշէնքերէն մին տրամադրել իբրեւ հիւպատոսարանի շէնք: Այնուհետեւ, 2003ին, գործընթացը նորոգուեցաւ ու հաստատուեցաւ 10 տարուան պայմանաժամով: Տրուած ըլլալով որ պատերազմի միջոցին հիւպատոսարանին շէնքը կ'իյնար վտանգուած գօտիին մէջ, հիւպատոսարանը ժամանաւորապէս փոխադրուեցաւ աւելի ապահով վայր՝ Վիլլաներ Թաղամաս, իսկ 2013ին պայմանաժամը երկարաձգուեցաւ մինչեւ 2038 թուական:

Հայ Աւետարանական Համայնքը յաճախ հիւրընկալած է հայրենի հիւրեր՝ պետական պաշտօնատարներ, գիտութեան ու արուեստի մարդիկ: Նոյնիսկ պատերազմի տարիներուն այդ երեւոյթը չդադրեցաւ: Համայնքապետը յաճախակի առիթներով ընդունեցաւ ՀՀ հիւպատոսները, որոնք միշտ բարձր կը գնահատեն գաղութէն ներս համայնքին գործունէութիւնը:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Թէեւ ներկայիս պատերազմական գործողութիւնները երկրի մեծ մասին մէջ դադրած են, բայց պատերազմին բերած նիւթաբարոյական վնասները բնակչութեան վրայ խոր հետք ձգած են, տնտեսութեան վերականգնումը, ժողովուրդին կենսամակարդակի բարելաւումը ժամանակի կը կարօտին: Հետեւաբար, Հալէպի Հայ Աւետարանական Համայնքին գործունէութիւնը տակաւին նոյն մակարդակով կը շարունակուի: Հակառակ բոլոր անցած կամ յամեցող դժուարութիւններուն՝ թէ՛ համայնքային ղեկավարութիւնը եւ թէ՛ ժողովուրդը խոր հաւատք ունի խաղաղութեան վերահաստատումին եւ միասնական կամքով ու ճիգով կ'աշխատին Սուրիական հայրենիքին ու հայ գաղութին մէջ բնականոն կեանքի վերահաստատումին ի խնդիր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Կիրակնօրեայ դպրոցը Հայ Աւետարանական Բեթէլ Եկեղեցւոյ կարեւոր բաղադրիչներէն է: Անոր անդամ մանուկները ամէն Կիրակի առաւօտեան Կեդրոնին մէջ կ'ունենան պաշտամունք:

[2] Պատանի ասպետները նոյնպէս կ'ունենան պաշտամունք, զոր կը վարեն եկեղեցւոյ հովիւը եւ հինգ առաջնորդներ:

[3] Սոյն ազգապահպան նպատակը իրագործելու նպատակով, դպրոցաշէնքերը բարեզարդելու եւ կրթական գործը բարձր մակարդակի հասցնելու համար, նիւթական օժանդակութիւն կը յատկացնեն Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը եւ Bible Landsը:

[4] Երգչախումբը կ'ունենայ սրբազան հոգեւոր եւ ազգային յայտագիրերով համերգներ, հոգեւոր երգերու կատարողութեամբ հանդէս կու գայ եկեղեցւոյ մէջ:

[5] Հաստատութեան հինգ բաժիններուն մէջ՝ սոլֆէժ, ջութակ, սրինգ (ֆլիւթ), կիթար, դաշնամուր, կը դասաւանդեն որակեալ երաժիշտներ՝ իբրեւ տնօրէն ու երաժշտական ղեկավար ունենալով երաժիշտ-ստեղծագործող Տիկ. Շողակաթ Աբարդեան-Սելիմեանը: Երաժշտանոցին ուժերով կազմակերպուած համերգերէն զատ, յաճախ հայրենիքէն հրաւիրուած խումբեր հանդէս եկած են հոն:

[6] Բացման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ 2008 Յունիսին, բարեկամութիւն խորհրդանշող ծառատնկումի արարողութեամբ:

Brief Report on the Activities of the Armenian Evangelical Community of Syria (2005-2017)

(Summary)

Rev. Haroutiun Selimian
hselimian@gmail.com

The Armenian evangelical community of Syria has a significant presence in the Armenian spiritual, cutlural and national space of Syria. From the early 1990s, the community was further and more actively in corporated into the Syrian Armenian space. The community is present in Aleppo, Kesab, Homs and Damascus and is administered by the Central Committee of the Near East Armenian Evangelical Church Union, the Administrative Body of the Arkmenian Evangelical Communityand the Educational Council of the Armenian Evangelical Community.

The report highlights the milestones of the community in Syria and describes the socio-cultural, national and spiritual activities of the community prior to and during the war years in Syria.

Prior to the war years considerable emphasis was put on Christian education; school buildings as well as the content and quality of the education and learning provided was revised in line with changes in school structure policies by the ministry of education. Tuition fees and financial aid were revised and a secondary section started in 2009. On the cultural side a music school, library and reading hall were launched in 2006.

War realities, however, imposed a different agenda. The community became geared more towards social and economic relief by providing food, financial help, medical care, everyday life utilities (gas, water, etc.), and it organized gatherings for children and the elderly. An infirmiry was inaugurated in 2013. Due to danger in war zones, certain schools were relocated or had to send their students to other schools. Nonetheless, school jubilees were celebrated, yearbooks were published, and both inter- and intra-communal relations and relations with the Republic of Armenia, the Diaspora and the global Christian community were maintained.

In a nutshell, the report emphasizes the fact that against the odds of war the community survived and did its utmost to bear the impact and consequences of the war with strength.

ՀԱԼԷՊԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿՐԱԾ ՎՆԱՍՆԵՐԸ
(Ակնարկ)

Աւօ Գաթրճեան
avokat1970@hotmail.com

Սուրիոյ հայկական համայնքը կայացած, աւանդական համայնք է, իր ենթակառոյցներով, տարաբնոյթ հաստատութիւններով: Սուրիահայերը բոլոր ժամանակներուն ալ երկրին մէջ լաւ վարկ, ճանաչում եւ հեղինակութիւն ունեցած են, այդ պատճառով ալ երկրի իշխանութիւններէն մինչեւ խոնարհագոյն խաւը միանշանակ դրականօրէն կ'արտայայտուի անոնց մասին՝ իբրեւ նուիրեալ, օրինապահ, լիիրաւ քաղաքացիներ: Հայերու լիիրաւ քաղաքացիութեան հանգամանքը ընդգծելու համար, յատկապէս վերջին քանի մը տասնամեակներուն «հայկական գաղութ» եզրոյթը փոխարինուած է «Հայերը Սուրիոյ ամբողջական հիւսուածքի մէկ մասնիկն են» արտայայտութեամբ:

2011ին Սուրիան եւ Սուրիոյ հայերը անկիւնադարձային հանգրուան մը թեւակոխեցին, երբ Սուրիոյ պատերազմով սկիզբ առաւ անապահովութիւնը ու գաղթի մեծ ալիքը բացասաբար ազդեց համայնքին կենսունակութեան վրայ:

Երկրի բոլոր վայրերը անխտիր թիրախ դարձան հրթիռակոծումներու, պայթումներու, ալան-թալանի, գողութեան, հրկիզման եւն.:

Հայկական շրջաններ, կալուածներ եւ սրբատեղիներ նոյնպէս բռնագրաւուեցան կամ հրթիռակոծումներու թիրախ դարձան, ինչպէս՝ Հալէպ, Րաքքա, Հոմս, Եագուպիէ, Ղընեմիէ, Թէլ-Ապիատ, Քեսապ, Տէր Զօրի Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցի եւ Մեծ Եղեռնի Նահատակաց Յուշահամալիր եւն.:

Այստեղ, ակնարկային ձեւով լուսարձակի տակ կ'առնենք Հալէպի հայերու իրավիճակը՝ պատերազմի հանգրուանին:

Հալէպի հայահոծ կամ հայաբնակ վայրեր եւ այլ շրջաններ թիրախ դարձան ծանր հրթիռարձակումներու, որոնց իբրեւ հետեւանք այլ բնակիչներու կողքին հայերու արհեստանոցներ, գործատեղիներ եւ խանութներ եւս առաջին հերթին կողոպտուեցան, ապա քանդուեցան, հրոյ ճարակ եւ աւերակ դարձան: Հրթիռարձակումներու պատճառով արձանագրուեցան բազմաթիւ զոհեր եւ վիրաւորներ: Այս բոլորին վրայ աւելցաւ հարիւրի մօտ առեւանգեալներու (միայն հալէպահայեր) պարագան: Առեւանգեալներէն շատեր փրկագինով ազատ արձակուեցան, իսկ ուրիշներ տակաւին կը մնան առեւանգուած:

Մարդկային մեծ ողբերգութեան մը ճիրաններուն մէջ նետուած էր աւանդապահ Հալէպը:

Ռմբակոծումներու, հրթիռաձգութեան ու կրակոցներու պատճառով տարբեր տարողութեամբ վնասներ կրեցին Հալէպի գրեթէ բոլոր հայապատկան կալուածներն ու սրբատեղիները. այսպէս.-

- Հայ երեք համայնքներու հովանաւորութիւնը վայելող Պոսթան Փաշա գտնուող Հայ Ծերանոցը (Հանգստեան Տուն) սիւներէն զատ ամբողջովին աւերուեցաւ եւ կողոպտուեցաւ:

- Նոր Գիւղի Հայ Կաթողիկէ Ս. Վարդանանց Եկեղեցին եւ դպրեվանք-կղերանոցը հակամարտութիւններու ճակատ դառնալով, նաեւ վանքին տակը պայթեցուած գետնուղիին պատճառով, ամբողջովին փլուզումի ենթարկուեցան:

- Սիւլէյման ալ-Հալապիի Հայ Առաքելական Ս. Գէորգ Եկեղեցին հրոյ ճարակ դարձաւ եւ մասամբ քանդուեցաւ:

- Ճիտէյտիէի Ս. Քառասնից Մանկանց Եկեղեցին՝ հին Հալէպի փողոցներուն մէջ կեդրոնացած աւելի քան կէս-հազարամեակի պատմութիւն ունեցող այս եկեղեցիին մուտքի բաժինը քանդուեցաւ:

- Նոր Գիւղի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցին ու կողքի ազգապատկան կառոյցները նուիրեալ հայ տղոց անձնազոհութեան իբրեւ արդիւնք փրկուեցան ահաբեկչական յարձակումէ, սակայն եկեղեցին միշտ թիրախ մնաց:

- Նոր Գիւղի կեդրոնը գտնուող Հայ Կաթողիկէ Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին, Յուլիս 2016ին ուղղակի թիրախ դարձաւ: Հրթիռակոծումէն շաբաթներ ետք եկեղեցին վերաշինուեցաւ եւ վերականգնեցաւ:

- Հայ Կաթողիկէ համայնքի Տիրամայր Օգնութեան աթոռանիստ Եկեղեցին ծանր վնասներ կրեց: Եկեղեցւոյ յարակից առաջնորդարանը նոյնպէս հրթիռակոծման ենթարկուեցաւ:

- Մունշիէի Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Եկեղեցին քանի մը անգամ հրթիռարձակումներու ենթարկուեցաւ, իսկ Կիրակի օր մը, պաշտամունքէն ետք հրթիռ մը քանդեց եկեղեցւոյ առաստաղը:

- Թելեֆոն Հաուաիի Հայ Աւետ. Բեթէլ Եկեղեցին քանիցս թիրախ դարձաւ հրթիռակոծումներու:

- Էշրեֆիէի Հայ Կաթողիկէ Աւետման Եկեղեցին եւ համալիրը նոյնպէս վնասուեցան:

Հայ երեք յարանուանութիւններու գերեզմանատուներն ալ յաճախակի հրթիռներու թիրախ հանդիսացան:

Ազգային, կրթական-միութենական կառոյցներէն տարբեր տարողութեամբ վնասներ կրած են Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանը, ազգապատկան «Սիս» բնակարանային համալիրը, ՍՕԽսաչի ընկերա-բժշկական կեդրոնը, ՀԲԸՄ Լազար Նաճարեան-Գալուստ Կիւլպենկեան Երկրորդական Վրժ.ը, Ազգ. Զաւարեան Վրժ.ը, Ազգ. Հայկազեան Վրժ.ը, Սարգիս Չեմպէրճեան Կրթասիրաց Երկրորդականը, Հայ Աւետարանական Բեթէլ Վրժ.ը, Հայ Կաթողիկէ

«Զուարթնոց» Վրժ.ը, Մխիթարեան Վրժ.ը, Կիլիկեան Վրժ.ի երեք շէնքերը, Հալէպի ՀՄԸՄի եւ ՀԵԸի մարզաւանները:

Աիաւոր պատկեր կը ներկայացնեն յատկապէս Նոր Գիւղի արեւելեան թաղամասերու հայկական բնակարաններն ու գործատեղիները, ինչպէս նաեւ Ճիտէյտիէի բնակարանները:

Հալէպցիք ու հալէպահայութիւնը ամէնաճանր դրութեան մէջ գտնուելով, զրկուած էին ամէնէն տարրական ու անհրաժեշտ կարիքներէն. հացի սուր տագնապ, ելեկտրական հոսանքի չգոյութիւն, ջուրի հոսքի դադարում, օդի կազի նուազում, կանաչեղէնի եւ այլ սննդեղէնի չգոյութիւն, սղաճը...՝ միքանին են կենցաղային դժուարութիւններէն: Սուրիական թղթոսկիի արժեզրկումն ալ պատճառ դարձաւ, որ գիները առնուազն քառապատկուին:

Հարիւրաւոր հայ ընտանիքներ բուռն բախումներու շրջաններէն տնազուրկ եղան եւ ապաստան գտնելու համար դիմեցին Հալէպի Շտապ Օգնութեան Գործադիր Մարմնին (ՀՇՕԳՄ):

2012 Յուլիս-Օգոստոսին, Հալէպի ծանր մարտերուն բերումով Բերիոյ Թեմի ազգային իշխանութիւնը որոշեց, Ազիզիէի շրջանի եռայարկ ազգապատկան «Ղազար Պետիկեան» շէնքը առժամաբար դնել ՀՇՕԳՄի տրամադրութեան տակ: ՀՇՕԳՄի անմիջական դասաւորումով, թէժ շրջաններու քանի մը տասնեակ հայ ընտանիքներ, որոնք անօթեւան մնացած էին, ապաստանեցան Պետիկեան շէնք, մինչեւ 2016:

Նոր Գիւղ հայահոծ թաղամասը, մեծ մասամբ, կը մնայ անբնակելի շրջան: Այնտեղի հայերը առհասարակ լքած են իրենց տունն ու տեղը ու փոխադրուած աւելի ապահով վայրեր՝ քաղաքին մէջ, կամ քաղաքէն դուրս: Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի պողոտային վրայ ո՛չ մէկ խանութ բաց էր, մինչեւ 2016 Դեկտեմբեր:

Նոյնն է պարագան Ճիտէյտիէի շուրջ 60 հայ ընտանիքներուն, որոնք ընդհանրապէս լքած են իրենց տունն ու տեղը ու փոխադրուած աւելի ապահով վայրեր:

Աիաւոր ու աննկարագրելի է վիճակը Պոսթան Փաշա եւ Արքուպ թաղամասերուն, որոնք ամիսներ շարունակ ենթակայ մնացին օդային ու ցամաքային գնդակոծութեանց ու հրթիռարձակումներու:

Հալէպէն դուրս գալու ճամփաները փակուեցան: Օրինակ, Քամիշլիի շրջանը երթալ-գալու համար պէտք էր Լաթաքիա երթալ ցամաքի ճամփով, ապա օդանաւով ուղղուիլ հոն:

Հալէպահայութիւնը, այսպէս, քաղաքի դժնդակ պայմաններուն բերմամբ, տարիներ շարունակ ռմբակոծումներուն իբրեւ հետեւանք զոհեր տուաւ, նահատակներու մահը սգաց եւ կենցաղային ու տնտեսական ծանր դժուարութիւններ դիմագրաւեց:

Այսօրուան տուեալներով, Հալէպի հայ համայնքը կորսնցուցած է 2011ի իր թիւին կէսէն աւելին: Հայաթափուած եւ նօսրացած վիճակի մէջ են Հալէպի կարգ մը շրջաններ:

Հալէպի մէջ նահատակուած եւ զոհուած են շուրջ 135 հոգի (ներառեալ Սուրիոյ բանակին մէջ ծառայողներ), թեթեւ եւ ծանր վիրաւորուած են շուրջ 350 հոգի: Աւելի քան 1000 բնակարաններ, որոնց կողքին ազգային կառոյցներ՝ քանդուած են: Աւերուած, կործանած եւ կողոպտուած են հայերու պատկանող աւելի քան 1000 խանութ, գործատեղի եւ գործարան:

Վերջին շրջանին յատկապէս պատերազմին պատճառով հայերու մէջ թափ առնող արտագաղթը՝ անապահով վիճակի կողքին, նաեւ տնտեսական շարժառիթներ ունի: Մեծ է թիւը նաեւ այն երիտասարդներուն, որոնք պայմանագրային զինծառայութենէն եւ կամ բանակի պահեստային զինծառայութենէն կը խուսափին: Առ այդ, հազարաւոր հայեր հեռացան Հալէպէն, ուրիշներ եկան նոր կայք փնտռելու Սուրիոյ ծովափնեայ քաղաքներուն՝ Թարթուսի, Պանիասի, Լաթաքիոյ եւ Քեսապի մէջ: Հալէպցիք հիմնականին մէջ արտագաղթեցին Լիբանան, Հայաստան, ԱՄՆ, Քանատա, Եւրոպա, Աւստրալիա, Ծոցի Երկրներ...:

Հայութեան գաղթը Հալէպէն տեղի ունեցած է տարբեր ժամանակներու, զանազան դրդապատճառներով, Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն սկսեալ, պատճառ դառնալով որ հալէպահայ համայնքը ծանրօրէն տուժէ: Հալէպահայ արտագաղթը երբեւէ չէ դադրած:

Արտագաղթի բերմամբ քաղաքէն հեռացան պատասխանատու դիրքի վրայ եղողներ՝ կղերականներ, կուսակցականներ, կրթական մշակներ, միութենականներ, բժիշկներ եւն.:

Հալէպահայերու վնասը անսահման է. այստեղ չենք նշեր անոնց Քեսապ, Ղընեմիէ, Եագուպիէ եւ այլ շրջաններ գտնուող ամառանոցային կորուստները:

Դժուար է համեմատել կամ բաղդատել հալէպցիներու կրած վնասները Սուրիոյ որեւէ քաղաքի բնակչութեան վնասներուն հետ: Տակաւին չենք խօսիր հոգեկան խանգարումներու ու յառաջացած հիւանդութեանց մասին:

12 Դեկտեմբեր 2016ի գիշերը՝ Սուրիոյ բանակի յառաջախաղացքէն ետք, հալէպցիները ապրեցան պատմական օր մը եւ ցնծութեամբ տօնեցին մարտիրոսացած քաղաքին ազատագրումը, Հալէպի յաղթանակը: Բայց եւ այնպէս, Հալէպի ժողովուրդը քաջ կը գիտակցի, որ պատերազմը չէ աւարտած եւ իր դիմաց կան շատ դժուարին մարտահրաւէրներ, որոնցմէ մէկն է Հալէպի վերականգնումը:

22 Դեկտեմբեր 2016ին, Սուրիոյ բանակին կողմէ պաշտօնապէս յայտարարուեցաւ Հալէպ քաղաքի ազատագրումը: Սուրիոյ կառավարութիւնը հաստատեց Հալէպ քաղաքի վերականգնման աշխատանքներու ծրագիրը: Ծրագիրը կը ներառէ ճանապարհներու բացումը եւ քաղաքի ապահովումը ջուրով եւ ելեկտրականութեամբ: Վեց

ամսուան ընթացքին քաղաքի արեւելեան թաղամասերու մէջ 50 դպրոց վերանորոգելու հրատապ ծրագիրը արդէն կը գործադրուի: Կը նախատեսուի նաեւ երկաթուղիի եւ օդակայանի վերակառուցումը:

Հալէպի վերականգնումի ծիրին մէջ արդէն ՀԸՕԳՄի աշխատանքները՝ Սուրիոյ հայութեան ու մանաւանդ Հալէպի հայութեան համար, ամէնօրեայ տքնաջան ճիգ են, որ գնահատելի երեւոյթ է: Մարմինը արդէն վերականգնումի աշխատանքներուն նկատմամբ իր որոշ պատկերացումն ու ծրագիրը ունի:

Հալէպի քաղաքապետարանի ստորաբաժանումները մեծ աշխուժութեամբ կ'աշխատին վերականգնել քաղաքը. հետզհետէ կը կանոնաւորուի երթեւեկութիւնը, կը բացուին տարիներ փակ մնացած ճամփաները: Ելեկտրականութիւնն ու ջուրը վերականգնած են կարգ մը շրջաններ:

Քաղաքի անմիջական բարեկարգումը կ'իրագործուի ըստ կարելւոյն կարճ ժամանակի մէջ, սակայն Հալէպի վերականգնումը երկար ժամանակի կը կարօտի, որովհետեւ քաղաքը համարեա՛ աւերակ դարձած է:

Մեծ է թիւը անոնց, որոնք կը վերադառնան իրենց բնօրրանը՝ կամաց-կամաց կառուցելու իրենց բնակարաններն ու գործատեղիները:

Վերջապէս, վերջ կը գտնէ այս աւերիչ պատերազմը ու կարելի կ'ըլլայ Սուրիոյ մէջ գործող բոլոր հայկական համայնքներուն ու կեդրոններուն՝ վերակազմաւորուելու, վերականգնելու ու պահելու հայ ներկայութիւնը այս շատ սիրելի ու օրհնուած երկրին մէջ:

Սուրիոյ պատերազմը ճիշտ է, տակաւին իր աւարտին չէ հասած, սակայն Հալէպ, Հոմս, Ղընեմիէ, Քեսապ, Տէր Զօր եւ այլ շրջաններ ազատագրուած են: Սուրիոյ հայութիւնը ներկայիս կը բախի բազմաթիւ խնդիրներու, որոնք, փաստօրէն, մէկ կողմէ կապուած են ազգապահպանման, միւս կողմէ՝ տնտեսութեան: Ազգապահպանութեանն ուղղուած ջանքերը տակաւ կը դժուարանան. կը մեծնայ օտար մշակոյթներու ազդեցութիւնը, կան արաբախօս շատ ընտանիքներ, որոնք հայկական շրջանակի մէջ մնալու զգացողութիւնը աստիճանաբար կը կորսնցնեն, որոշակիօրէն կը շատնան նաեւ խառնամուսնութիւնները (հիմնականին մէջ՝ քրիստոնիայ արաբներու հետ):

Եզրակացնելով՝ պէտք է ըսել որ Համայի, Ազէզի, Ճարապլուսի, Թէլ Պրաքի, Արաբ Բունարի եւ ուրիշ շատ մը շրջաններու մէջ հայկական համայնք գոյութիւն ունէր ատենին. այժմ անոնց յիշատակը մնացած է միայն: Իսկ Սուրիոյ պատերազմին պատճառով հայաթափուած կը թուին կարգ մը այլ շրջաններ եւս:

Սուրիահայ ժամանակակից համայնքը եթէ ձեւաւորուած է հիմնականին մէջ 1915-20ին՝ Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով, ապա ուղիղ 100

տարի ետք Սուրիոյ պատերազմին պատճառով Սուրիոյ ժողովուրդին հետ միասին մեծ հարուած ստացած եւ նօսրացած է:

Սուրիոյ հայութիւնը կը շարունակէ մնալ Միջին Արեւելքի հայահոծ կարեւորագոյն կռուաններէն մէկը, համազգային ծրագիրերու եւ անժամանցելի Դատին վերջնական լուծման համար կարեւոր կեդրոն մը:

Սուրիոյ հայութիւնը, հակառակ իր դէմ ցցուող զանազան մարտահրաւէրներուն, պատերազմի մահաշուք եւ դժնդակ պայմաններուն, տակաւին կը փորձէ տոկալ եւ անխախտ պահել իր գոյութիւնը արտաքին աշխարհի մարտահրաւէրներուն դիմաց:

A Note on the Losses of the Armenian Community of Aleppo

(Summary)

Avo Katerdjian
avokat1970@hotmail.com

The author briefly reports on the losses the Armenian community of Syria faced during the war years. Against the backdrop of a general overview of the Armenians of Syria, the report highlights specifically the financial, demographic, cultural, business, and educational losses and implications of the war on the Aleppo Armenians, the new demographic map of the Armenians of Syria and their future prospects.

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏԸ (Ակնարկ)

Սօսէ Փիլաւճեան
bbassel123@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մշակութային բարբարոսութիւն կամ հազարամեակներու քաղաքակրթութեան մը սպանդ կարելի է բնութագրել հինգ տարիներէ իվեր Սուրիոյ տարածքին տեղի ունեցող պատերազմը, որուն հետեւանքով՝ յատկապէս հօրս հաւաքածոյին կրած անդառնալի կորուստին ակնարկային ձեւով պիտի անդրադառնամ այստեղ:

Բնական Սուրիան աշխարհագրական, քաղաքակրթական ու մշակութային բազմաշերտ երկիր է, ուր առկայ են մարդկային հնագոյն հետքեր: Սուրիոյ շնորհիւ հայերը տնտեսական, մշակութային եւ այլ բնոյթի սերտ կապեր հաստատեցին հարաւի երկիրներու հետ: Հայ ուխտաւորներու ղէպի Երուսաղէմ ճանապարհը կ'անցնէր Սուրիոյ տարածքէն, ուր ժամանակի ընթացքին իջեւանատուներ կառուցուեցան Հալէպի, Լաթաքիոյ, Դամասկոսի մէջ եւն., որոնք *հոգեփուն* անուանուեցան: Հոգետունները սոսկ օթեւաններ չէին, այլ՝ առեւտրատնտեսական եւ կրօնամշակութային կեդրոններ, տարբեր ազգերու միջեւ հաղորդակցութեան վայրեր:

Սուրիոյ հայ համայնքի բարգաւաճ անցեալի մասին կը վկայեն տարբեր ժամանակներուն կառուցուած վանքերը, եկեղեցիները, հոգետունները, վանքապատկան ընդարձակ կալուածները, ինչպէս.-

- Եագուպիէի Ս. Աննա ուխտավայր-մատուռը, կառուցուած 1380ին:
- Դամասկոսի Ս. Սարգիս Վանքը, կառուցուած 1400ականներուն:
- Արամոյի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին, կառուցուած 1466ին:
- Արամոյի Ս. Գէորգ Եկեղեցին, կառուցուած 15րդ դարուն:
- Լաթաքիոյ Ս. Աստուածածին Եկեղեցին, կառուցուած 1755ին:
- Հալէպի ԺԴ. դարու Ս. Քառասնից Մանկանց մայր Եկեղեցին:
- Եագուպիէի Ս. Թէոդորոս մատուռը, կառուցուած 1770ին:

1923ին երբ կը ստորագրուէր Լոզանի Պայմանագիրը, արդէն Արեւմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ հայութեան ողջ մնացած բեկորները ցիրուցան սփռուած էին Մեծն Սուրիոյ (Սուրիա-Լիբանան) տարածքին:

Ակնկալելի էր որ այդ խլեակները իրենց հետ բերած ըլլային պապենական հայրենիքէն իրեղէններ: Այս պատճառներու բերմամբ պապենական նշխարներով յարաբերաբար հարուստ են Հալէպն ու շրջակայքը: Ուստի, արդիւնաւէտ կրնային ըլլալ հաւաքորդներու հետեւողական որոնումները:

ՍՈՒՐԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՔԱՆԴՈՒՄ-ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Սուրիոյ մէջ տիրող քաոսային վիճակին հետեւանքով, սուրիահայերու որոշ հատուած մը լքեց երկիրը դէպի համեմատաբար աւելի ապահով վայրեր: Քանդուեցան ու հրկիզուեցան հայկական սրբավայրեր, արձանագրուեցան զոհեր:

Աղիտալի կորուստներ կրեց Հալէպի Ս. Գէորգ Եկեղեցին (կառուցուած 1923ին), ուր հրկիզուեցան հնատիպ աղօթագիրքեր, շարականոցներ, մաշտոցներ, Մարաշէն բերուած եկեղեցական սպասներ, ասեղնագործներ, սրբապատկերներ:

Հայութեան համար խորհրդանշական կարեւորութիւն ունեցող Տէր Զօրի Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցին (կառուցուած 1991ին), որ համազգային ուխտավայրի վերածուած էր, Եղեռնի իր հարուստ թանգարանով եւ սուրբերու աճիւններու մասունքներով ենթարկուեցաւ քանդումի:

Ծանր վնասներու ենթարկուեցան Սուրիոյ այլազան քաղաքներու մէջ գործող հայկական եկեղեցիներ. հրկիզուեցան Քեսապի Հայ Առաքելական Ս. Աստուածածին Եկեղեցին (կառուցուած 1880ին), Հայ Աւետարանական Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին (կառուցուած 1909ին): Իսկ Հայ Կաթողիկէ Ս. Միքայէլ Եկեղեցւոյ (կառուցուած 1926ին) գանձերը կողոպտուեցան: Հալէպի Հայ Կաթողիկէ աթոռանիստ Մայր Գթութեանց Եկեղեցին (կառուցուած 1840ին) աւերուեցաւ: Կից ծխական Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վարժարանը եւս հրթիռակոծուեցաւ: Դամասկոսի Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարանն ու ծխական վարժարանը հրթիռակոծման թիրախ դարձան: Րաքքայի Հայ Կաթողիկէ Նահատակաց Եկեղեցին ծայրայեղական ՏԱՀԷՇԻ դատական ատեանի կեդրոնի վերածուեցաւ:

Պատմամշակութային նշանակութիւն ունեցող Հալէպի Ս. Քառասնից Մանկանց մայր Եկեղեցին եւ ուշ միջնադարէն գոյութիւն ունեցող ազգային առաջնորդարանին շէնքը, որ պարբերաբար դարձած էր նաեւ կաթողիկոսական աթոռանիստ, ենթարկուեցան լուրջ վնասներու:

Այսքանով վերջ չի գտներ սուրիահայ կրօնական շէնքերու եւ հաստատութիւններու կորուստը: Այստեղ չենք խօսիր միութենական հաստատութիւններու, վարժարաններու, համայնքային հանրային շինութիւններու աւերին ու քանդումին մասին...:

Սուրիոյ պատերազմին հոգեւոր արժէքներու առաջին դառն հետեւանքը եղաւ Փիլաւճեաններու բնակարանին հիմնովին կործանումը: Բնակարանին մէջ մէկտեղուած էին տարածաշրջանի հայկական ազգային արժէքներու

բաղկացուցիչ մաս եղող Խորէն Փիլաւճեանի ընտիր հաւաքածոն եւ Շաքէ Փիլաւճեանի ժանեկագործական յօրինուածքները[1]:

ՀԱԽԱՔՈՐԴ ՀԱՅՐՍ (1934-98)

Թէ ինչպէս հօրս՝ Խորէն Փիլաւճեանի, մօտ ազգին հնաւանդ գանձերը որոնել-հաւաքելու ձգտումը ընթացք առած է՝ ինք հետեւեալ կերպ կը վկայէ.

Հալէպի հայաբնակ Նոր Գիւղ թաղամասի, Մեսրոպեան Վարժարանի երկրորդ կարգի աշակերտ էի, երբ քրիստոնէականի դասատուն՝ յետագային Տէր Գարեգին Քհնյ. Քիրազեան, համադասարանցիներուն հարց տուաւ.

- Ձեզմէ որու՞ն տունը *Նարեկ* աղօթամատեան կայ:

Անմիջապէս ձեռքս բարձրացնելով ըսի. «Մեր տունը, եւ երբ մեզմէ մէկուն դժբախտ պատահար մը կատարուի՝ մայրս *Նարեկ*էն աղօթք մը կը կարդայ եւ արկածը կը վերանայ»:

- Գնա՛ եւ բե՛ր:

Մեր բնակարանը դպրոցին յարակից չորրորդ թաղամասն էր: Ինչ հաճելի պահ, մանկական անմեղ հոգեբանութեամբ՝ դասէն փախչելու համար պատեհ առիթ էր, շտապեցի եւ մօրս յայտնեցի դասատուին խնդրանքը: Ան խիստ բարկացաւ.

- Այս աղօթամատեանը շատ թանկարժէք գիրք է, մեծհայրս զայն Մարաշէն բերած է, ան Մարաշի հայ եկեղեցւոյ աւագ քահանան եղած էր:- Մօրս հանգստացուցի եւ վստահեցուցի, որ շատ զգուշ կը վարուիմ այդ մասունքին հետ:

Երբ դասատուն աղօթամատեանը տեսաւ, հիացմունքը չթաքցնելով զայն ուսուցչարան տարաւ:

- Տեսէ՛ք, 1736ի *Նարեկ* է:

Ուսուցչակազմին սքանչանքն ու զմայլանքը դեռատի հոգւոյս մէջ անջնջելի դրոշմ մը քանդակեցին եւ անկիւնադարձային եղան: Այդ պահէն սկսեալ, մէջս յատուկ սէր եւ հակում արթնցան հնութեանց հանդէպ: Ասոր կողքին, հայրս՝ Տիգրան Փիլաւճեանը, ծագումով Քիլիսէն, կը զբաղէր լումայափոխութեամբ. այդ պատճառաւ յաճախ ձեռք կը բերէր հին դրամներ, որոնք մեծ խանդավառութեամբ ցոյց կու տար իր մինուճարին՝ ինծի, քանզի ես միակ այր ժառանգորդն էի՝ չորս դուստրերուն:

Յետագային այդ սէրը զարգացաւ:

ՀՕՐՍ ՀԱԽԱՔԱԾՈՆ

Հալէպի մէջ հայ անցեալին վերաբերող կամ առնչուող միջոցառումներուն՝ հօրս հաւաքածոն էր, որ կը հարստացնէր եւ կ'իմաստաւորէր ներկայացուած թեման:

Նպարավաճառութեամբ զբաղող հայրս օրնիբուն կը տքնէր՝ ներառեալ տօնական օրերը. միակ հանգիստի պահը՝ Կիրակի յետմիջօրէն էր: Բայց որովհետեւ ան իր ամբողջ էութեամբ համակ նուիրում էր՝ յօգուտ ազգանուէր այս առաքելութեան, ան իր անձնական նախաձեռնութեամբ գերադասեց հաւաքածոն հարստացնել քան՝ հանգստանալ ու կազդուրուիլ: Այսպէս, Կիրակի յետմիջօրէին, անոր շրջապտոյտը կը սկսէր Հալէպի ծերանոցներէն, ապա կ'անցնէր հին շուկաները, եկեղեցիները, մզկիթները եւ այն վայրերը, ուր կ'ակնկալէր հայկական կորած իր մը գտնել:

Գործի բերումով ան կը շփուէր ո՛չ միայն հալէպահայութեան հետ, այլեւ՝ շրջակայքի հայերուն, որոնք իրենց ամանորի սեղանը հայկական միրգ ու չիրերով ճոխացնելու համար Հալէպ՝ իր խանութէն գնում կը կատարէին: Իսկ հայրս հետախոյզի բծախնդրութեամբ հարցումներ կ'ուղղէր անոնց՝ իմանալու պապենական հայրենիքէն բերուած ինչպիսի ուշագրաւ պատառիկներ հասած են իրենց: Վերջ չունեցող հարցումներու տարափէն ետք, երբ իմանար թէ ինչ-որ մասունք մը, կամ նշխար մը յայտնուեցաւ՝ ամէն ճիգ ի գործ կը դնէր անոր տիրանալու: Մեծ գումարներով եւ այլ միջոցներով ձեռք բերուած իր այս հաւաքածոն կ'ընդգրկէր.-

- Ձեռագիր մատեաններու պատառիկներ, հնատիպ գիրքեր, հայկական դրամներ.
- Փաստաթուղթեր՝ Հայոց Ցեղասպանութեան եւ արեւմտահայութեան կրած տանջանքներուն վերաբերող.
- Երուսաղէմի Ս. Յակոբ Վանքի հոգեւորականութեան լուսանկարներ.
- Խրիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական օծման օրուան լուսանկար եւ հայրապետէն այլ պատկերներ.
- Կոմիտաս Վրդ.ի ձայնապնակը իր իսկ ձայնով, եւ անտիպ նկարներ.
- Դանիէլ Վարուժանի, Ռուբէն Սեւակի անտիպ լուսանկարներ.
- Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանի՝ աւարտականներու լուսանկար, ուսուցչակազմին մէջ՝ Լեւոն Շանթ եւ Ինտրա, Ատանայի վարժարանէն 1909ի վկայական, տնօրէն՝ Ինտրա, արեւմտահայութեան ազգագրական տարազներու լուսանկարներ, վարժարաններու աւարտականի վկայականներ, ուր նշուած են դասանիւթերը՝ կրթական համակարգը պարզող.
- ՀՅԴաշնակցութեան 8րդ ընդհանուր ժողովէն լուսանկար.
- ՀՀ համալսարանի 1926ի դասախօսակազմի լուսանկար.
- Արարայի Ճակատամարտի մասնակից հայ լեգէոնական՝ Բենիամինին շնորհուած պատուոյ շքանշանը՝ վկայականով, ստորագրուած՝ Ֆրանսայի հանրապետութեան նախագահէն.
- Նեմեսիսականներու անտիպ լուսանկարներ.
- Պոլսահայ թատրոնէն լուսանկարներ՝ Ֆելէկեան քոյրերու եւն.

- Բերիոյ Թեմի հայութեան ընդհանուր պատկերը պարզող փաստաթուղթեր, լուսանկարներ՝ հիւղաւաններու, վարժարաններու, եկեղեցիներու եւն.
- Քարէն Եփփէի արխիւը, Յակոբ Օշականի գրիչը, Լեւոն Շանթի եւ Սօսէ Մայրիկի ակնոցները.
- Հայկական ասեղնագործութեան նմուշներ՝ տարբեր գաւառներու պատկանող. հայկական կիրառական արուեստի նմուշներ, եկեղեցական անօթներ, կենցաղային պղնձեայ սպասներ, փայտէ ժամացոյցներ, Կուտինայէն յախճապակիներ, խեցեղէններ.
- Արցախեան կարպէտներ, միջնադարեան կտաւներ.
- Կանացի արծաթեայ զարդեղէններ.
- Պատմական լուսանկարներ որոնք նկարատետրի մէջ դասաւորուած էին քաղաքներու հերթականութեամբ.
- Ատանայի առաջնորդարանին, Հալէպի առաջնորդարանին վերաբերող նամակներ, դիւանական նիւթեր.
- Գորգեր, եկեղեցական սպասներու ընտիր նմուշներ, հայ նկարիչներու գործերէն Տիրամօր նկարներ, լուսանցազարդուած ձեռագիրներ եւ նման բազմաթիւ այլ մասունքներ:

Ան այս նիւթերը դրաւ ուսումնասիրողներու տրամադրութեան տակ, որոնք կ'ուսումնասիրէին հայկական ազգագրական տարազը, Հալէպի պատմութիւնը, հայ կրթական ճիգը, Հալէպի թէ Արեւմտեան Հայաստանի կարգ մը վարժարաններու դիւանային նիւթեր եւն.:

Այս թանկարժէք հարստութիւններէն բաժին մը հայրս պարբերաբար ղրկած էր Մ. Մաշտոցի Անուան Մատենադարանին[2] եւ ՀՀ Ազգային Արխիւին[3]:

ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՂ ՄԱՅՐՍ (1937-2014)

Հայրս իր ունեցած նախասիրութեան մասնակից դարձուցած էր մայրս՝ Շաքէ Գապագեան-Փիլաւճեանը, մղում տալով անոր ասեղնագործելու բնածին տաղանդին:

Մօրս ասեղնագործ կտաւները հիւսուածք ըլլալէ աւելի՝ ինքնարտայայտման ձեւ ու ապրում են, սէր, բնազդական ձգտում՝ դէպի արուեստը:

Մայրս քաջածանօթ ըլլալով իր ժողովուրդի պատմութեան՝ ասեղնագործութեամբ, նուրբ թելերու խիտ ու վարպետ հիւսուածքով արտայայտած է իր հայրենասիրութիւնը: Մետաքսի վրայ բանուած իր նրբաշխատ գործերը ունին հայկական բնոյթ՝ ոչ միայն հիւսուածքի ձեւին ու ոճին առումով, այլեւ՝ իրենց պատմական թեմաներով:

Իր ստեղծագործական կեանքի առաջին արգասիքը հանդիսացաւ հայկական մանրանկարչութենէն Թորոս Ռոսլինի «Աւետումն

Աստուածածնայ» գործի կտաւային քառապատիկ ծաւալով վերարտադրութիւնը: Շուրջի փճացած լուսանցազարդերը բծախնդրօրէն եւ ներդաշնակութեամբ վերականգնած այս գործը մօրս այցեքարտը հանդիսացաւ ժանեկագործութեան ասպարէզի մէջ: Այնուհետեւ, ան արարեց հայկական խաչքարը, Հայկական Կիլիկիոյ պետական խաչը (զայն եզերելով բուսական պատկերներով, որոնք կը զարմացնեն հիւսուածքի պատմականութեամբ), Բագրատունեաց Թագաւորութեան (նուրբ ու մանրակրկիտ բանուածքով) եւ Պռօշեաններու տոհմական կնիքները, Հայաստանի եւ Արցախի հանրապետութեանց զինանշանները եւն., որոնք զարդարած էին մեր բնակարանին պատերը:

Մեր վարպետներու բազմադարեան փորձը կարծէք կուտակուած ըլլար մօրս ասեղին ծայրը ու հրաշքներ գործած՝ կտաւի վրայ:

«Մայրս կը գործէր ասեղով, եւ ես հիացած կը նայէի ու անգամ մը, երբ ան զբաղած էր խոհանոցը, շատ զգուշ փորձեցի փոքրիկ հատուած մը հիւսել: Այն ժամանակ ես տակաւին հինգ տարեկան էի. մայրս աչքերուն չհաւատաց»՝ խանդավառութեամբ կը յիշէր մայրս:

Մօրս այդ համարձակ արարքը նախաքայլը եղած է իր ստեղծագործական աշխատանքներուն:

Մայրս ինքզինք փորձեց հայկական ասեղնագործութեան գրեթէ բոլոր մարզերուն մէջ: Իր փորձառութիւնը փոխանցեց նորահաս սերունդներուն՝ ասեղնագործութեան դասեր տալով հալէպահայ երիտասարդ հայուհիներու՝ Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի կազմակերպած դասընթացքներով: Հալէպի մէջ, մասնակցելով տարբեր ցուցահանդէսներու՝ հայ եւ արաբ արուեստասէրին ծանօթացուց հայկական ասեղնագործութեան արուեստը: Բանուածք մը, կամ նախշ մը հեռուէն իսկ նկատելով կրնար զայն կրկնօրինակել:

Իր ասեղնագործական հսկայ հաւաքածոն անհետացաւ մեր տան փլուզումով[4]:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Սփիւռքեան իրականութեան մէջ ազգային արժէքներու պահպանման գործին նուիրեալ անձինք, որքան ալ փորձեն սեփական ուժերով պահպանել զանոնք ոչնչացումէ ու վերացումէ, այնուամենայնիւ անզօր են այդ արժէքները ապահովագրել տարերային ու բնական աղէտներէ եւ կամ յանկարծ ուժգնացող պատերազմի մը անկանխատեսելի ու կործանարար հետեւանքներէն:

Թերեւս պէտք էր թուայնացուէին այդ նիւթերը եւ համացանցի միջոցով մատչելի դարձուէին հեռու եւ մօտիկ ուսումնասէրներուն:

Հոգեւոր, ազգային եւ մշակութային արժէքներու անվտանգութեան ապահովումը բոլորիս առաջնահերթ եւ անյետաձգելի մտահոգութիւնը պէտք

է դառնայ: Ան պէտք է դառնայ նաեւ նոյնինքն հաւաքորդներուն մտահոգութիւնը...: Այս բոլորը պէտք է ընել, որպէսզի զերծ մնանք Փիլաւճեաններուս պատահած նման կորուստներէ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Երբ կացութիւնը վատթարացաւ, մենք լքեցինք մեր Պոստան Փաշայի տունը, որ քառայարկ շէնք մըն էր, ու ապաստանեցանք եղբօրս աւելի ապահով տունը: Մեր մեկնումին յաջորդ օրը՝ 7-8 Սեպտեմբեր 2013ին շէնքը փլած էր արդէն:

[2] Գլխաւորաբար ձեռագրային պատառիկներ ղրկած է հայրս Մատենադարան:

[3] Հօրս մահէն ետք ՀՀ Ազգային Արխիւէն ստացանք նամակ մը, որով կ'առաջարկուէր որ հօրս դիւանային հաւաքածոն նուիրենք Ազգային Արխիւին եւ իր անունով բաժին մը յառաջանար հոն:

[4] Մայրս չէ ծախած իր ասեղնագործներէն բնաւ:

A Brief View of Syrian-Armenian Cultural Loss

(Summary)

Sose Pilavdjian
bbassel123@gmail.com

The paper notes that Aleppo was the first station of Armenian refugees and a principal settlement area for them. She argues that this fact has led Armenians and others to venture into collecting Armenian cultural artifacts in Syria. Indeed a number of Syrian-Armenian collectors have been instrumental in collecting Armenian cultural materials including manuscripts, 19th century photos, souvenirs and mementos of the fatherland, songs and tales, carpets, handcrafts, needlework, documents, coins, etc.

Based on personal experience, the author details the loss of her father's rich collection of Armenian cultural artifacts, lost when their apartment and the whole building was demolished by the very first bombs that hit Aleppo.

The paper surveys the damage a number of Armenian medieval architectural monuments have suffered in the ongoing war in Syria, alongside the destruction and ruining of 20th century Armenian churches, cemeteries and monuments, erected in memory of the Armenian Genocide, particularly those in Aleppo, Der Zor and Margade.

RECONSTRUCTING ALEPPO

Armenak Tokmadjian
armenak.tokmajyan@gmail.com

INTRODUCTION

The Syrian conflict will eventually end, as all wars do, and reconstruction will start. This process will involve numerous challenges: reversing economic collapse, fighting corruption, rebuilding housing, schools and hospitals, reestablishing law enforcement forces such as the police, and reworking the legal system so that it supports human rights and provides a fairer environment for business. Another important aspect of this process will be welcoming returnees and providing them with shelter and work opportunities.

At the moment it is difficult to imagine people heading back to Syria. This will change with the cessation of major hostilities. Experiences of post-war reconstruction in cities such as Kabul, Beirut and Sarajevo show that refugees will likely return to urban centers where the economic opportunities lie. For Syria, Aleppo will be one of these centers. The city, which was once home to some 3 million people, offers internal and regional trade opportunities, has been the industrial hub of Syria and is surrounded by fertile land. To take advantage of this, however, the government will have to invest extensive efforts in reconstructing the city.

Rebuilding a city is a multi-dimensional and multi-level process. This paper focuses on the problems that are likely to occur in just two of the many areas that will have to be addressed:

a) Resettling returnees after the war. Aleppo already suffered problems handling an enormous rural-urban migration in the past decade. The proliferation of informal settlements was an outcome of this internal mobility and failed economic policies. Now, many of these settlements are destroyed or damaged, skilled workers and professionals have left the country, the legal system is not up to the task of resolving the many land disputes that will arise and the government will face a housing crisis when people decide to return.

b) Balanced urban-rural development. Under Bashar al-Assad, the government orchestrated an economic transformation to what it called "a social market economy." This policy opened the country to foreign investors and banks, modernized the communications sector and revived tourism. These policies, however, gave birth to a new generation of crony capitalists who controlled the economy and guided the traditionally dominant public sector to its deathbed. The effect of these policies on agriculture was dramatic. Poverty increased in the countryside, pressure increased on the metropolitan areas and cities boomed as the countryside suffered. This paper argues that during reconstruction the government should invest money in the countryside,

namely in agriculture. Doing so in the north will decrease pressure on Aleppo and create job opportunities in the countryside.

CONFLICT ARRIVES IN ALEPPO

Syria is suffering the brutal winter that followed the Arab Spring – the popular desire for social, economic and political change in the Middle East and North Africa that started in Tunisia and has not ended yet. In Damascus, in February 2011, a group of Syrians defied the heavy hand of state repression and demonstrated against a ruling establishment that has been in power since 1970, when Hafez al-Assad seized control.[1] The arrest and the torture of several children aged between 10 and 15 by the political intelligence branch in Deraa prompted large protests in March. For the first six months, the protesters were non-violent although the state responded with brutality. By September, armed rebel movements had begun to overshadow peaceful protests and Syria became a battlefield for many conflicts.

Aleppo is an important part of this story. In early 2012, armed activities spread from the northern Idlib countryside to Aleppo. As of summer 2012, the rebels had already occupied large swaths of land in western and northern parts of the province. Despite the overall calm in the city, there were demonstrations and suicide bombings from early 2012, but the civil war really arrived with a rebel attack in July that year. The dynamic of the armed activities indicated that the conflict was brought into the city rather than arising from within. A rebel leader from the Aleppo countryside said, "We liberated the rural parts of the [Aleppo] province. We waited and waited for Aleppo [city] to rise, and it didn't. We couldn't rely on them to do it for themselves so we had to bring the revolution to them."[2]

Divisions between Aleppo and its hinterland had only grown in the previous decade as the government steadily cut support for rural communities while encouraging an urban-focused crony capitalism. The decreasing support for agriculture and the failure to respond to the worst drought in at least a century heightened both migration to the cities and a deepening of rural resentments. Syrian cities, Damascus and Aleppo in particular, experienced an inflow of the rural population. These people usually built their own housing in informal settlements. By the late 2000s, 27.46% of the area under Damascus city's jurisdiction consisted of informal settlements.[3] Half of all the homes in Aleppo were in informal settlements, which occupied 37% of the city's territory.[4]

Urban-rural grievances, the regime's brutal response including the strategy of barrel bombings, the lack of organization among opposition groups and their inability to take over the city quickly led to the prolongation of the war in Aleppo city, which, in turn, led to the partial destruction of Aleppo.

There is no clear way out of the conflict. The regime continues its air campaign against the eastern part of the city, and the rebels have not been able to defeat the regime. This suggests that the destruction is likely to continue.

EXTENT OF THE DESTRUCTION

Aleppo is Syria's largest city. According to government figures, the Aleppo Governorate had around 4.2 million inhabitants in 2006.[5] It is difficult to track the population in the city of Aleppo, but commonly used numbers are about 3.1,[6] about 2.4[7] and 2.1[8] million inhabitants. In 2004 the population was approximately 2.25 million and the annual growth rate was approximately 3.3%, meaning that in 2011 the projected population was 2.6-2.7 million. However, in 2009 the approved master plan of Aleppo[9] included 17,000 hectares in the urban area, and the population of this area is around 3.1 million.[10] Annual population growth in the 22 informal settlements is approximately 4%.[11] Close to 40% of the population lived in these settlements in 2010, and they covered 37 percent of the city's area.[12]

After the onset of the war in Aleppo, the city's demographics as well as its physical structure dramatically changed. A distinction must be made between the eastern and western parts of Aleppo. The damage caused to regime-held, western areas is almost exclusively due to exchanges of fire on the frontlines. Thus, the damage is concentrated at the edges of the regime areas. The damage in the eastern opposition-held areas is widespread because of the government's air power.

Out of the 125 districts of the city assessed in 2014, 20 are heavily damaged, 61 partially damaged and the remaining 44 are almost undamaged.[13] Nearly all heavily damaged districts are in the eastern (opposition-held) areas whereas the 44 unaffected districts are mainly in the regime-held areas. In early 2014, the *Masaken Hanano* and the surrounding areas (north-east Aleppo) were the most affected with 85.7% of shelters damaged.[14] When considering the overall destruction in the city, housing settlements are the most affected with 78% either heavily damaged (not habitable) or partially damaged (needing repairs but habitable).[15]

Not surprisingly the extent of the damage and the government's systematic bombardment of the rebel-held areas has caused massive displacement. More than half of the population was displaced by November 2013. Of this number, roughly 50% left the governorate while the other half found shelter within it.[16] According to another estimate, the remaining 1 million in the government-held areas received around 550,000 Internally Displaced People (IDP), meaning the number of residents increased. In the devastated rebel-held areas, the

population decreased from 1,930,000 to 357,000, half of whom were IDPs from outside Aleppo.

Some 90 per cent of the drinking water in Aleppo comes from the Euphrates.[17] This supply line is still functioning. The cause of water shortages in the city is the damage to pipes within the city. As of September 2014, three out of four main pipes has been destroyed.[18] According to a survey conducted only in the eastern part of the city in early 2014, lack of drinking water is the top household need that is lacking.[19] In August 2015, according to residents, the government confirmed its inability to provide water and urged people to dig wells.[20]

WILL PEOPLE RETURN TO ALEPPO?

Starting in September 2014, the 'Aleppo Project' at the Center for Conflict, Negotiation and Recovery conducted several surveys asking a variety of questions of Aleppines living inside and outside the city. One of the questions for those who had left the city was whether they considered "going back to Aleppo in the near/far future?" As the table below shows, 95% of the survey was done online through Syrian support and service network websites and freely available Google.doc forms. The results show that three-quarters of the respondents plan to go back to Aleppo at some point in the future. Some of the popular reasons were: "to rebuild the city," "because they belong there" and "for family reasons."

Besides some possible flaws and biases in the survey results, the most important factor to be kept in mind is the possibility that the Aleppines might change their views depending on the prolongation of the war in Syria, security conditions in Aleppo and the conditions of their new life. The longer the war rages, the more people will settle abroad, and their enthusiasm to return will likely diminish even though currently most want to return.

Location	**Survey mode & date**	**Respondents**	**Yes**	**No**
Kilis refugee Camp (Turkey)	Face to face, Dec. 2014-Jan. 2015	44	44	0
Online survey	Online/Feb. 2015	481	403	78
Online Survey	Online, Dec. 2014-Jan. 2015	39	19	20
Online Survey	Online/Feb. 2015	327	204	123
		891	670	221
		100%	75.2%	24.8%

Table 1. Do you consider going back to Aleppo in the near/far future?"
Source: The Aleppo Project, 2015

RESETTLEMENT IN ALEPPO: INEVITABLE CONFLICTS

One of the questions when it comes to the return of refugees or IDPs after the end of the conflict is: Where will they return? Even if some Aleppines find

better lives abroad and decide not to return, the city is likely to be a potential destination for many returnees. The list of returnees includes a percentage of Aleppines who left the province, which was estimated to be between 900,000 and 1,000,000 in early 2014.[21] It will also include some of the city residents who moved to the countryside, believed to number around 700,000.[22] Furthermore, many job-seekers will head to the capital of the north. The local government needs to provide housing for the newcomers, but it will be impossible to properly accommodate everyone. Kabul, for instance, after the cessation of war, grew from 500,000 in 2001 to 3.2 million in 2012 becoming the 5th fastest growing city in the world.[23] It is very likely that Aleppo may face a similar reality.

Even before the conflict 40% of the population of Aleppo lived in slums.[24] The city authorities had a budget of some 200 million USD and were unable to integrate the slum population economically, socially or politically. Even in the master plan of 2009, there were no clear solutions to at least three problems: 1) the concentration of industries in the eastern side of the city, 2) the future of 22 informal settlements and 3) the social cohesion of Aleppo as a whole, which was riven by an east-west divide.[25] Due to the war, the investment needed to reconstruct the city is much higher. The reconstruction of Aleppo will require some 7-9 billion US$.[26] Hence, any reconstruction process should be managed through some type of cooperation between local and international actors.

Land disputes are another looming problem. Two factors, particularly present in Aleppo, may exacerbate the situation: the high number of IDPs and informal settlements. Depending on the duration of the war, some of the resettled IDPs, who number about 550,000 in the western part and 175,000 in the eastern part, might claim properties they occupied as refugees. This is less likely to happen on the western side because there are no slums, the legal status of settlements is mostly indisputable and the level of destruction is low. This is not true for the eastern side. Land disputes will be aggravated by the fact that there is massive damage, almost all the informal settlements lack any form of legal registration of property and many IDPs have established a life there. What adds to all this is the absence of professionals in the field who can settle these disputes. For instance, before the war there were 2000 judges in Aleppo. According to a Syrian expert, even if all 2000 were to return to the city, this would not be a sufficient number to settle land disputes.[27]

RECOMMENDATIONS

There is a wide range of factors that the government should consider when reconstruction starts. Below I will discuss two policy recommendations that are

likely to help the government solve the urban-rural imbalance and deal with the informal settlements issue:

a) Urban-Rural Development

Equal urban-rural economic development should be one of the government's post-war reconstruction objectives. To stem the massive inflow to the city, the government should prevent the concentration of wealth in major cities, such as Aleppo, and invest in the countryside. To some degree urban migration is inevitable – globally, the population is moving to cities as rural economies require less labour and offer fewer opportunities.[28] But if Syria is to develop a diversified and successful economy, it will need to invest in agriculture.

Agriculture was the largest contributor to Syrian GDP in the 1960s (38% in 1963).[29] However, the percentage declined over time reaching 23% in 2003 and 17% in 2011.[30] In theory, this shift in economic focus is not necessarily bad. In Syria, however, in the past decade, the focus shifted from supporting traditional sectors such as agriculture (including agriculture-based industries), towards supporting the service sector, primarily tourism and construction.[31] This was the outcome of the government plan for a social market economy. Between 2004 and 2009, average annual GDP growth was 5.9 per cent. This number however does not capture the birth of a "new business elite" – essentially a very corrupt group of crony capitalists who captured much of this economic growth.

Growth rates do not tell us much about the distribution of wealth or the extent of poverty. In 2007, 12.3% of the population (2,358,000 million people) were in extreme poverty. Another 22% were in the bracket just above and were facing a possible fall into extreme poverty.[32] The population living in slums and the countryside, where most of the people either directly or indirectly rely on agriculture,[33] make up the bulk of poor Syrians. Geo-spatial studies have found that links between geographic location, climate, water availability and soil degradation have impacted poverty levels. Not surprisingly, data suggests that higher income areas that rely on agriculture are located in irrigated or higher-rainfall areas in Syria.[34]

While it is important for the Syrian government to invest in this sector, it will face obstacles. To develop a successful agriculture sector - like that in neighbouring Turkey - Syria will have to reform land use, adopt more effective low-water-use, drip irrigation and re-establish extension and credit networks that were dismantled in the 2000s and have now been destroyed by war. But a united Syria would be one of the few nations in the Middle East that could develop a genuinely diverse economy and capture export markets in an area of growing populations. There would also be vast challenges, like the worsening impact of global warming, more reliance on rivers controlled by

Turkey, lack of foreign investment, insufficient exporting experience and continuing insecurity.

Country	GDP/ capita	Irrigated land (%), in 2011	Agricultural exports (USD million)		Agricultural imports (USD million)		Share of agriculture in the GDP (2010)
			2007	2008	2007	2008	
Syria	2,808[35]	10.1	2,464	760[36]	1,884	2,807	17
Turkey	10,135	13.1	6,542	10,564	7,251	10,245	9.5
Jordan	4,370	9.6	762	1056	2,012	2,799	3.4
Lebanon	8,755		374	445	2,852	2,198	4.3

Table 2. Agricultural data in Syria, Turkey, Jordan and Lebanon in 2010. Source: World Bank unless otherwise stated.

Syria has not been successful in modernizing its agriculture under the Assads. Up until 2010, only 10.1% of agrarian lands were irrigated, and these used wasteful open systems rather than drip irrigation.[37] The transformation of agricultural lands to grazing as well as desertification due to land mismanagement were problems before the conflict.[38] The several droughts that hit Syria in the past decade resulted in massive migrations and declines in agricultural production. Around 1.5 million people moved to cities to find jobs.[39] Some 800,000 rural people had lost their livelihoods by 2010.[40] The value of agricultural exports dropped from 2,464 USD million to 760 USD million between 2007 and 2008.[41]

UPGRADING THE INFORMAL SETTLEMENTS

It is in the interest of cities to prevent the growth of slums or to upgrade them to proper housing settlements because the problems that come with slums affect the region as a whole.[42] There are numerous examples of successful and failed settlement upgrades. One option that the post Syrian war government could consider is developing a decentralized financial system that would enable each municipality to undertake the upgrading process within a general strategy, supervised by the central government. This would be a major challenge for Syria because of the long tradition of strong, and slow central authority. Nevertheless, Bolivia's post-1994 experience, when it introduced the Law 1551, is instructive. The law set up a national legal framework which enabled local communities to participate in budgeting and expenditure control.[43] The participation of the "slum community" is vital for Aleppo due to its strong cultural particularities. At least in Aleppo, one of the advantages that these communities have is strong local leadership and governance.[44]

The minimum the government can do is to create a legal framework for settling possible disputes in a consistent manner.[45] It is likely that slums will

proliferate in Aleppo with lightning speed and neither the government nor cooperating bodies will be able to fully control the situation. Alternatively, authorities should draft a plan that enables citizens to build settlements in a way that can later be upgraded to proper settlements. In fact, the *maditnatuna*[46] initiative, before the war, recommended that the government "upgrade [the informal settlements] by legalization and provision of public space, education and community facilities."[47]

To implement such a massive plan, the Syrian government will need human resources at a time when many people have fled the country. In the framework of internal or external mobility, the skilled and trained have better chances of surviving. Four years after the Syrian conflict began, many skilled workers have left the country, searching for a better life. The longer the war continues, the further these Syrians will go and the more settled they will be. Rebuilding Syria will require skilled workers, and if there is a lack of such human resources, the government in cooperation with other bodies should have a program for capacity building.

In conflict studies, this aspect occupies an important place. Ideally, this process of capacity building should start *before* the end of the conflict, but in cases likes Syria's where the end of the war is not foreseeable, convincing potential funders that such planning is important is difficult. In theory, capacity building is not actually building from scratch but expanding on what already exists and investing in people's abilities. Conceptually, this process is linked to empowerment: moving from "I/we *cannot* effect desired change" to "I/we *can*."[48]

In the Syrian case, due to the prolongation of the conflict and the increasing brain drain, this empowerment process should precede any major ceasefire by keeping skilled workers in the region or helping new ones to emerge. A wide range of experts in Beirut emphasized that Syria will need skilled workers after the war including urban planners, architects, managers and doctors to manage the reconstruction process in the country.[49] A good example of this is doctors in Aleppo. As of May 2014, the city had just 40 remaining doctors, down from 2000 before the war. There were just fifteen surgeons to undertake the 1500 operations needed each week.[50] There are no statistics about lawyers and judges, who would play a fundamental part in land disputes. More than 90 judges are believed to have escaped to Turkey. This makes up 7 per cent of the number of judges before the war, and the remaining ones are in regime-held areas.[51]

CONCLUSION

Post-conflict reconstruction will be one of the most, if not the most, challenging task for Syrians in their modern history. The likelihood is that

post-conflict Syria will be dominated by small, almost autonomous units that will be controlled by militias that may or may not recognize any central government. Local authorities are likely to have a high degree of independence and almost no central oversight. The legal system will be even weaker than before and institutional capacity to manage the economy severely diminished.

Post war economies often experience rapid growth – although there is an element of the "dead cat bounce" to this as their economies have nowhere to go but up. Afghanistan experienced 8.7% average annual growth between 2003 and 2011.[52] In Syria, much of the growth will come from reconstruction funding to rebuild housing and infrastructure. This is an important moment to assess the wider needs of the economy and the importance of rural development alongside industry and services.

Most countries suffer from a continuation of cronyism and corruption; indeed this often gets much worse with the insertion of vast amounts of lootable aid. Syria lacks an appropriate legal system or any other checks on corruption and may well fall victim to the same problems that have recently plagued Afghanistan and Iraq. Avoiding all these problems will not be possible. However, starting to think about reconstruction as early as possible will help the country be better prepared for the coming post-war challenges.

ENDNOTES

[1] D. Kilcullen and N. Rosenblatt, "The Rise of Syria's Urban Poor: Why the War for Syria's Future Will Be Fought Over the Country's New Urban Villages," *Centre for Complex Operations*. Accessed 7 September 2015; http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_4-syria/The_Rise_Of_Syrias_Urban_Poor.pdf

[2] E. Solomon, "Rural Fighters Pour into Syria's Aleppo for Battle," *Reuters,* 29 July 2012. Accessed 7 September 2015. http://www.reuters.com/article/2012/07/29/us-syria-crisis-aleppo-idUSBRE86S06T20120729 .

[3] Y. Khadour and M. Kafa, "Discussion of Random and Informal Settlements in Damascus," *Geo-spatial Information Science* 12(4) 2009 p. 294.

[4] "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," *UN-Habitat* and *Swiss Agency for Development and Cooperation SDC,* May 2014. Accessed 7 September 2015. http://unhabitat.org/city-profile-aleppo-multi-sector-assessment/ p. 7; "Informal Settlements in Aleppo: Rapid Profiles of All Informal Settlements in Aleppo," *The Aleppo Urban Development Project (UDP),* January 2009. Accessed 7 September 2015. http://madinatuna.com/downloads/IS-Book_en.pdf p. 9.

[5] "Aleppo City," [مدينة حلب] *Aleppo Chamber of Industry*. Accessed 7 September 2015. http://www.aci.org.sy/ar/ .

[6] "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," p. 4.

[7] "Aleppo Diverse | Open City: An Urban Vision for the Year 2025," *Syrian-German Technical Cooperation GTZ, Sustainable Urban Development Programme UDP* and *Aleppo Urban Development Project,* 5 February 2010. Accessed 7 September 2015. http://www.tspa.eu/wp-content/uploads/2013/04/3ACV-Aleppo-Diverse-Open-City-Report-EN1.pdf p. 8.

[8] "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," p. 4.

[9] A. Saad and T. Stellmach, "Aleppo 2025 City Development Strategy: A Critical Reflection," in *Urban Design in the Arab World: Reconceptualising Boundaries*, ed. R. Saliba, Ashgate Publishing limited, England, 2015, p. 123.

[10] Author's interview with a Syrian Architect.

[11] "What is the Growth Rate of Informal Settlements," *Madinatuna.* Accessed 7 September 2015. http://madinatuna.com/en/informals/assessment#growth-rate .

[12] "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," p. 3; "Informal Settlements in Aleppo: Rapid Profiles of All Informal Settlements in Aleppo," p. 8.

[13] "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," pp. 8-9.

[14] "Eastern Aleppo Food Security and Livelihoods Household Assessment," *REACH Informing More Effective Humanitarian Action,* June 2015. Accessed 7 September 2015. http://www.reachresourcecentre.info/system/files/resource-documents/reach_syr_aleppo_food_security_and_livelihoods_assessment_july2015_0.pdf pp. 48-49.

[15] "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," pp. 8-9.

[16] Ibid., p. 17.

[17] Ibid., p. 16.

[18] "Syria's Medical Community Under Assault," *Physicians for Human Rights,* October 2014. Accessed 7 September 2015. https://s3.amazonaws.com/PHR_other/Syria%27s-Medical-Community-Under-Assault-October-2014.pdf p. 5.

[19] "Eastern Aleppo Food Security and Livelihoods Household Assessment," p. 73.

[20] Author's interview with two Aleppo residents, 28 August 2015.

[21] "Eastern Aleppo Food Security" and; "City Profile Aleppo. Multi Sector Assessment," p. 17.

[22] "City Profile Aleppo," p. 17.

[23] "City Mayors: Statistics." Accessed 7 September 2015. http://www.citymayors.com/statistics/urban_growth1.html .

[24] "Informal Settlements in Aleppo: Rapid Profiles," p. 8.

[25] Saad and Stellmach, pp. 120-129.

[26] Author's interview with a Syrian architect.

[27] Author's interview with a Syrian architect.

[28] 54% of the world population live in urban areas compared to 30% in the 1950s. It is projected that the urban population rate will reach 66% in 2050 (http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf p. 1).

[29] Hanna Batatu, *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*, Arab Center for Research and Policy Studies, Doha. 2014, p. 99.

[30] N. Akhmedkhodjaev, "Drought in Syria," *Center for Conflict, Negotiation and Recovery*. [upcoming] pp. 1, 5.

[31] Haitham Joud, the main force behind the Syria Holding Company, believed in three priorities: trade, tourism and then industry (M.J. Barout, *العقد الأخير في تاريخ سورية: جدلية الجمود والإصلاح* (The Last Decade of Syrian History: the Dialectic of Stalemate and Reform), Arab Center for Research and Policy Studies, Doha, 2012, p. 75. In 2007, the director of the Central Bank said that economic reforms were aimed at moving Syria "from an oil economy to one based on banking, services and tourism."

[32] Barout, pp. 95-96.

[33] Szonyi et al., "Poverty Mapping in Rural Syria for Enhanced Targeting," Poster paper prepared for presentation at the International Association of Agricultural Economists Conference, Gold Coast, Australia, 12-18 August, 2006. p. 3.

[34] Szonyi et al., pp. 2-3; Barout, p. 97.

[35] UN Data
http://data.un.org/CountryProfile.aspx?crName=Syrian%20Arab%20Republic

[36] This dramatic decline is due to the drought that hit Syria in 2007-2008.

[37] Akhmedkhodjaev.

[38] "Worst Drought in Four Decades," Tishreen News, 4 November 2008.

[39] Akhmedkhodjaev, p. 8.

[40] "SYRIA: Drought pushing millions into poverty," *IRNI,* 9 September 2010. Accessed 7 September 2015. http://www.irinnews.org/report/90442/syria-drought-pushing-millions-into-poverty

[41] FAO Statistical Yearbook 2010.

[42] Cities Alliance: Cities Without Slums. Accessed 7 September 2015. http://www.citiesalliance.org/About-slum-upgrading .

[43] I. Imparato and J. Ruster, "Slum Upgrading and Participation: Lessons from Latin America," The World Bank, 2003, pp. 56-7.

[44] "Informal Settlements in Aleppo," p. 16.

[45] See: "Return and Resettlement of Refugees and Internally Displaced Populations," *United States Institute of Peace*. Accessed 7 September 2015. http://www.usip.org/guiding-principles-stabilization-and-reconstruction-the-web-version/10-social-well-being/return-and-

[46] Madinatuna is a project aimed at finding a collective city vision for the future of Aleppo City. See more: http://madinatuna.com/home

[47] "Aleppo City Development Strategy," *Madinatuna*. http://madinatuna.com/downloads/brochures/uf-borchure-en.pdf p. 5.

[48] J. P. Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace, Washington, 1997, p. 109.

[49] Series of interview conducted by the author in Beirut, August 2015.

[50] "Syria's Medical Community Under Assault," p. 3.

[51] Author's interview with a Syrian Architect on August 31, 2015.

[52] "Annual GDP growth." The World Bank. http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/countries/AF?display=default .

Հալէպի Ճարտարապետական Վերակառուցումը

(Ամփոփում)

Արմենակ Թոքմաճեան
Armenak.tokmadjian@gmail.com

Սուրիոյ մէջ շարունակուող հակամարտութիւնը բազմաթիւ քաղաքներ ծանրօրէն աւերակեց: Պատմութիւնը կը հաւաստէ, սակայն, որ մեծ քաղաքներ - ինչպէս Հալէպը - չեն մեռնիր: Ընդհակառակը, անմիջապէս որ բրտութեան ալիքը դադրի, լայնածիր վերակառուցման աշխատանաքներ կը սկսին հոն:

Հեղինակը կ'արծարծէ Հալէպի վերակառուցման ծրագրերը: Ան կ'ընդգծէ որ վերակառուցման ծրագիրը պէտք է լաւապէս սերտուի, մտածուի եւ քննարկուի՝ պատերազմի աւարտէն ***առաջ***: Հեղինակը կը հիմնաւորէ իր այս տեսակէտը՝ բերելով օրինակները նախորդ փորձերու, ինչպիսիք են Սարայէւօն եւ Պէյրութը: Զեկոյցը կը մատնանշէ որ յետ-պատերազմեան շտապ վերակառուցումը բազմաթիւ ընկերային, տնտեսական եւ ճարտարապետական բարդութիւններ յառաջացուցած է, որոնցմէ վերոյիշեալ երկու քաղաքները ցարդ կը տառապին: Հեղինակը կը քննադատէ նման շտապողական եւ ոչ-խորապէս քննարկուած վերակառուցումը, ուր նախապատուութիւն կը տրուի տնտեսական շահերու, մինչ նախկին բնակչութեան մեծ շերտ մը կը մնայ դուրս, եւ մինչ շինարարական ընկերութիւնները կը կառուցեն փայլուն, ապակեպատ շէնքեր, անդին նախկին քաղաքաբնակները կը կառուցեն խրճիթներ՝ ու կ'ընդարձակեն քաղաքը:

Հեղինակը, կը միտի Պէյրութի եւ Սարայէւոյի փորձէն մեկնելով յառաջադրել վերակառուցման տարբեր ծրագիր մը Հալէպին:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՅԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՍՈՒՐԻԱՆ

Գէորգ Յակոբճեան
kevomayy@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Ժողովուրդը կ'ըսէ, թէ պատերազմ մը չկայ՝ որ վերջ չունի, բոլո՛ր պատերազմներն ալ ուշ կամ կանուխ իրենց աւարտին կը հասնին: Միւս կողմէ, կարգ մը իմաստասէրներ կը հաւատան, որ մարդկային կեանքը մնայուն պատերազմներն են, իսկ խաղաղութիւնը՝ պատերազմներուն միջեւ արձանագրուած դադարի, հանգիստի ու կրկին պատերազմելու վերապատրաստութեան հանգրուանն է: Այսօր, դժուար է կանխատեսել, թէ սուրիական տագնապը ե՛րբ պիտի աւարտի կամ հանգիստի ու վերապատրաստութեան հանգրուան անցնի, սակայն այս իրականութիւնը չ'արգիլեր մեզ, որ մտածենք, ծրագրենք, ենթահող ունենանք եւ պատրաստուինք յետպատերազմեան Սուրիոյ:

Ձեկոյցը հետեւեալ յաջորդականութեամբ պիտի ընթանայ՝

1.Խորագիրի յստակացում.
2. Սուրիահայութիւնը սուրիական ընկերութեան խճանկարին մէջ.
3. Սուրիոյ փոքրամասնութիւններուն աշխարհագրական բաժանումը.
4. Սուրիոյ յետ-պատերազմեան հանգրուանի պատկերացում.
5. Յետպատերազմեան Սուրիոյ մէջ փոքրամասնութիւններուն - ներառեալ սուրիահայերուն համար - որդեգրուելիք յարմարագոյն գաղափարախօսութիւնը.
6. Փոքրամասնութիւններու իրաւունքները ապագայ Սուրիոյ մէջ.
7. Սուրիահայութեան իրաւունքներու հիմնասիւները.
8. Սուրիահայութեան դերն ու տեղը յետ-պատերազմեան Սուրիոյ մէջ:

ԽՈՐԱԳԻՐԻ ՅՍՏԱԿԱՑՈՒՄ

«Սուրիահայութիւնն Ու Յետպատերազմեան Սուրիան» խորագիրը լաւագոյն հասկնալու համար, խորագրին բաղադրիչ բառերը լուսարձակի տակ առնելը մեծ նշանակութիւն ունի:

Այսօր, սուրիահայութիւնը, սուրիական տագնապին պատճառով հետեւեալ պատկերը ունի.-

Ա. Սուրիաբնակ ու իրենց նախապատերազմեան բնակավայրերէն չտեղափոխուած սուրիահայութիւն: Օրինակ, մինչ օրս Հալէպի, Քամիշլիի, Դամասկոսի մէջ ապրող ու իրենց բնակավայրերէն չհեռացած սուրիահայութիւն:

Բ. Սուրիաբնակ, սակայն պատերազմին պատճառաւ Սուրիոյ մէջ ներքնապէս տեղափոխուած սուրիահայութիւն: Օրինակ՝ Հալէպէն

Լաթաքիա գաղթած սուրիահայութիւն: Այս խումբը միջազգային օրէնքին մէջ Internally Displayed People (IDP) կը կոչուի:

Գ. Հայրենիք՝ Հայաստան ու Արցախ հաստատուած սուրիահայութիւն:

Դ. Սահմանակից երկիներ (Լիբանան-Թուրքիա) կամ Արեւմուտք՝ Ամերիկա, Աւստրալիա արտագաղթած սուրիահայութիւն: Այս խումբը միջազգային օրէնքին մէջ refugees կը կոչուի:

Հետեւաբար, երբ սուրիական տագնապի պարունակին մէջ սուրիահայութիւն կ'ըսենք, վերոնշեալ խմբաւորումները նկատի պէտք է ունենանք եւ ո՛չ միայն անոնք, որոնք տակաւին Սուրիա կը բնակին:

Իսկ երբ «յետպատերազմեան Սուրիա» կ'ըսենք, նախ պէտք է նշենք, թէ հակառակ որ փաստօրէն պետական իշխանութեան եւ տիրութեան իմաստով որոշ փոփոխութիւններ արձանագրուած են, սակայն մինչեւ այս պահը, Սուրիան միջազգային եւ իրաւականօրէն կը պահէ իր դիրքը, իր պետա-իրաւական կարգավիճակը այնպէ՛ս՝ ինչպէս որ էր նախքան տագնապին սկսիլը: Այս զեկոյցը կը հիմնաւորուի մինչ օրս Սուրիոյ պահած իրաւական-սահմանային ներկայ կարգավիճակին վրայ, անկախ այն հաւանականութիւններէն, որ կրնայ երկիրը նոր սահմանագծումներու տանիլ, կամ պահել իր ներկայ կարգավիճակը, հողային ամբողջականութիւնը:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԽՃԱՆԿԱՐԻՆ ՄԷՋ

Սուրիոյ իշխանութիւնները իրենց քաղաքական բառամթերքին մէջ յաճախ «սուրիական խճանկար» բառեզրը կը գործածեն: Իրաւ ալ, Սուրիան բազմազգ, բազմամշակոյթ, բազմալեզու եւ բազմակրօն ընկերութիւններէ կը բաղկանայ: Սուրիահայութիւնը մէկ ու կարեւոր բաղադրիչն է սուրիական ընկերութեան:

Սուրիոյ մէջ մէկ տեսակի մեծամասնութիւն չկայ, ո՛չ ալ մէկ տեսակի փոքրամասնութիւն: Այս իմաստով, բազմաթիւ, երբեմն ալ հակասական տուեալներ ու զեկոյցներ կան Սուրիոյ փոքրամասնութիւններու եւ մեծամասնութիւններու թիւին եւ համեմատական պատկերին խնդրով: Հասկնալի է՝ քաղաքական պատճառներ կան թիւերու եւ տուեալներու ճշգրտութեան բացակայութեան մէջ...: Ամէն պարագայի, միջազգային օրէնքին ճշտած փոքրամասնութիւններու տեսակներէն մեկնելով Սուրիոյ փոքրամասնութիւնները կարելի է հետեւեալ խումբերուն բաժնել.-

- Ցեղային առումով, մեծամասնութիւն են արաբները, փոքրամասնութիւն՝ քիւրտերը, ասորիները, թիւրքմէնները, հայերը:
- Կրօնական առումով՝ մեծամասնութիւն կը կազմէ իսլամութիւնը, իսկ փոքրամասնութիւն՝ քրիստոնէութիւնը, եզիտիութիւնը, հրէութիւնը:

- Լեզուական առումով՝ մեծամասնութիւն կը կազմեն արաբախօսները, իսկ փոքրամասնութիւն՝ հայախօսները, քրտախօսները, թրքախօսները, ասորերէն կամ արամէերէն խօսողները:
- Հպատակութեան առումով՝ մեծամասնութիւն կը կազմեն սուրիացիները, փոքրամասնութիւն՝ հայերը որոնք ՀՀ քաղաքացիութիւն ունին, թուրքերը, լիբանանցիները, պաղեստինցիները եւն.:

Միջազգային օրէնքին ճշտած փոքրամասնութիւններու տեսակներէն բացի, փոքրամասնութեան այլ տեսակ մըն ալ կարելի է ճշտել Սուրիոյ պարագային, որ յարանուանական գետնի վրայ կարելի է ներկայացնել: Բնակչութեան մեծամասնութիւնը սիւննի իսլամներ են, իսկ փոքրամասնութիւններ են ալեւի, շիիթ, իսմայիլի, տիւրզի եւ քրիստոնէական յարանուանութիւնները:

Հետաքրքական է, որ սուրիահայութիւնը, միատեսակ փոքրամասնութիւն չէ, այլ կ'ընդգրկէ վերոնշեալ բոլո՛ր տեսակները: Սուրիահայութիւնը նաեւ միաժամանակ ցեղային, կրօնական, լեզուական, ազգային ու յարանուանական փոքրամասնութիւն է:

ՍՈՒՐԻՈՅ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Պատմականօրէն, Սուրիոյ փոքրամասնութիւնները աշխարհագրական խտացուած շրջաններու մէջ ապրած են, յաճախ իրար քով, չտարածուած, իսկ կեդրոնական քաղաքներէն հեռու եւ գիւղական շրաջաններու մէջ՝ այլ հաւաքականութիւններէ անջատ: Օրինակ, քիւրտերը Սուրիոյ հիւսիս եւ հիւսիս-արեւելեան շրջանները կ'ապրին, տիւրզիները՝ հարաւը, ալեւիները՝ արեւմուտքը եւն.:

Այս իրականութիւնը կու գայ հաստատելու թէ Սուրիոյ իւրաքանչիւր շրջան իրեն յատուկ ընկերային դիմագիծ ու ապրելակերպ ունի, որ յատուկ ուշադրութիւն եւ ռազմավարութիւն կը պահանջէ:

1950ականներուն, Սուրիոյ իշխանութիւնները «արաբական գօտի» ծրագրին տակ, փորձած են Սուրիոյ արեւելեան շրջաններու ժողովրդագրական պատկերը փոխել, մեծամասնութեամբ քիւրտերով բնակուած շրջաններու մէջ արաբ պետեւիներ վերաբնակեցնելով:

Մինչեւ սուրիական տագնապի սկիզբը Սուրիոյ փոքրամասնութիւններուն աշխարհագրական բաժանումը գրեթէ անփոփոխ էր, սակայն տագնապին ընթացքին եւ այսօր որոշ փոփոխութիւններ արձանագրուեցան ու կ'արձանագրուին տակաւին, յատկապէս այն շրջաններուն մէջ, որոնք ընդդիմադիր զինեալ կողմերուն տիրապետութեան տակ անցան:

ՍՈՒՐԻՈՅ ՅԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԸ

Անցնող տասնամեակներուն հակամարտութիւններ ապրող միջավայրեր երբ հակամարտութենէն խաղաղութեան գործընթացին կը լծուէին՝ անցումային արդարութեան (Transitional Justice) հանգրուանէ մը կ'անցնէին: Անցումային արդարութեան հոլովոյթը երկրէ երկիր, միջավայրէ միջավայր կը տարբերի եւ դժուար է Սուրիոյ անցումային արդարութեան հանգրուանին մասին յստակ պատկերացում ունենալ:

Ամէն պարագայի, Սուրիոյ յետպատերազմեան հանգրուանին կարելի է հետեւեալ զարգացումները կանխանշել.-

Սահմանադրութեան փոփոխութիւն, ընկերութիւններու հաշտեցման գործընթացներ, անցումային կառավարութեան կազմութիւն՝ ներկայ իշխանութիւններուն եւ ընդդիմադիր կողմերու մասնակցութեամբ, համաներում եւ կամ հակառակը պատերազմի ոճրագործներու դատավարութիւններ, նոր ընտրութիւններ, միջազգային կազմակերպութիւններու առաւել ներգրաւուածութիւն, վերակառուցման սկիզբ, գաղթականներու վերադարձ, բանակին՝ քաղաքացիական վայրերէն աստիճանական հեռացում, զոհուածներու-վիրաւորներու եւ անշարժ գոյքերուն հասած վնասներու փոխհատուցում եւն.:

ՅԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ ՈՐԴԵԳՐՈՒԵԼԻՔ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ

2011էն առաջ, Սուրիան յստակ ազգային գաղափառախօսութիւն մը չունեցաւ, որ իր շուրջ համախմբէր Սուրիոյ մէջ բնակող բոլոր ընկերութիւնները: Սուրիան 1946ի ֆրանսական գաղութատիրութենէն ետք եւ անկախութենէն իվեր, իր գաղափարախօսութիւնը փորձեց հիմնական երկու բեւեռներու մէջ կազմաւորել: Առաջինը արաբամէտ գաղափարախօսութիւնն էր, որ հիմնուած է արաբական աշխարհի եւ արաբ ժողովուրդի միասնութեան գաղափարախօսութեան վրայ, իսկ երկրորդը՝ սուրիամէտ գաղափարախօսութիւնն էր, որ հիմնուած էր պատմաաշխարհագրական Սուրիա ըմբռնումին վրայ (այս պարագային Սուրիան կը հասկցուէր իբրեւ Սուրիական Լեւանթը, Պիլատ Ալ Շամը, որ կ'ընդգրկէր ներկայ Սուրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը, Յորդանանն ու Իրաքը, նաեւ Կիլիկիան): Անցնող տասնամեակներուն իշխանութիւնները Պաաս Կուսակցութեան որդեգրած գաղափարաբանութեամբ փորձեցին այս երկու բեւեռներուն միջեւ հաւասարակշռութիւն մը գտնել, սակայն արհեստական գաղափարախօսութիւն մը դուրս եկաւ, որովհետեւ, բոլորին համար ընդունելի ու հարազատ չէր անիկա: Սուրիոյ քաղաքացիներէն շատեր, գաղտնօրէն աւելի փարած էին իրենց կրօնական, ցեղային կամ յարանուանական գաղափարախօսութիւններուն ու պատկանելիութեան, քան՝ պետութեան որդեգրած պաշտօնական գաղափարախօսութեան:

Խորքին մէջ, սուրիական տագնապը սկսելէն իվեր, վերոյիշեալ երկու գաղափարախօսութիւններու (կամ անոնց վերամշակուած տարբերակներու) առճակատում կայ Սուրիոյ մէջ: Մէկը իսլամականութեան, միւսը սուրիական-արաբական գաղափարախօսութիւնն է: Այս երկու գաղափարախօսութիւնները դաւանողներն են իրարու հակադիր կողմերը, որոնք իրար դէմ զէնք բարձրացուցած են այսօր:

Ամէն պարագայի, ո՛չ իսլամականութիւնը, ո՛չ ալ արաբականութիւնը կրնան միաւորել Սուրիոյ բազմաբնոյթ ընկերութիւնները: Սուրիոյ մէջ ոչ-արաբ փոքրամասնութիւնները իրենք զիրենք արաբ չեն զգար, հետեւաբար անոնք կը մերժեն արաբականութեան վրայ հիմնուած պետական գաղափարախօսութիւն մը ընդունիլ: Միւս կողմէ, նկատի ունենալով սիւննի եւ շիիթ հատուածներուն միջեւ եղած լարուածութիւնը, ինչպէս նաեւ հաշուի առնելով ո՛չ-իսլամ եւ չափաւոր-իսլամ սուրիացիներուն մտավախութիւնները՝ իսլամական իշխանութեան յառաջացումէն, կարելի է որպէս միաւորող գործօն որդեգրել սուրիական պետական քաղաքացիութեան՝ «սուրիականութիւն» (Syrianism), գաղափարախօսութիւնը, զայն օգտագործելով Սուիրոյ բազմազգ, բազմակրօն, բազմալեզու եւ բազմամշակոյթ ընկերութիւնները հաշտութեան եւ համակեցութեան առաջնորդելու:

Հետեւաբար, սերտելով Սուրիոյ փոքրամասնութիւններուն ունեցած հեռնակարներներն ու պատկերացումները, կարծիքներն ու գաղափարները կարելի է ըսել, թէ Սուրիոյ փոքրամասնութիւններուն մեծ մասը (բացի կարգ մը քրտական խմբաւորումներէ) կը նախընտրէ ունենալ սուրիական քաղաքացիական գաղափարախօսութիւն մը, ուր ամէ՛ն ինչ՝ ուսումնակրթական համակարգէն մինչեւ ներքին ինքնակառավարական մարմիններ հիմնուած ըլլան զուտ քաղաքացիական-ժողովրդավարական սկզբունքներու վրայ:

Ասոնք Սուրիան կ'ուզեն տեսնել որպէս միաւորող տարր, որպէս հովանոց, որուն հովանիին տակ բոլորին արդար ու հաւասար տեղ տրամադրուած ըլլայ:

Սուրիական քաղաքացիական պատկանելիութեան գաղափարախօսութեան որդեգրումը յաջողութեան մեծ հաւանականութիւն ունի, որովհետեւ.-

- Սուրիան երկար տարիներու համակեցութեան պատմական փորձ ունի, Սուրիոյ մէջ տասնամեակներ շարունակ ընկերութիւնները իրենց տարբերութիւններով հանդերձ յաջողած են միասին ապրիլ:
- Սուրիոյ մէջ կրօնական եւ ընկերային ղեկավարները ազդու դերակատարութիւն ունին, իրենց խօսքերն ու գործերը կրնան հաւաքականութիւններուն վրայ ուղղակի ազդեցութիւն ունենալ: Անոնք կրնան ընկերութիւնները համակեցութեան եւ հաշտութեան

առաջնորդել, երբ որդեգրուած պետական գաղափարախօսութիւնը կը յարգէ ու կ'ընդունի բոլորին տարբերութիւններն ու իւրայատկութիւնները:

- Սուրիան միջազգային օրէնքին բարեկամ երկիր է: Ան միջազգային օրէնքին մէջ տեղ գտած սկզբունքներուն, պայմանագրերուն եւ պարտաւորութիւններուն մեծ մասը որդեգրած է (թէկուզ միայն իրաւականօրէն) եւ տեղական օրէնքներուն վրայ գերադաս ըլլալու հանգամանք տուած է անոնց:

ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ ԱՊԱԳԱՅ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ

Ապագայ Սուրիոյ մէջ փոքրամասնութիւններուն տրամադրուելիք իրաւունքները կարելի է գտնել միջազգային օրէնքին մէջ: Կարելի է յիշել անոնցմէ միայն քանի մը հատը, որ կը դրսեւորուի պայմանագրութիւններու ձեւով, ինչպէս՝ Քաղաքական Եւ Քաղաքացիական Իրաւունքներու Միջազգային Պայմանագիրը, 1993ին հռչակուած Ցեղային, Ազգային, Կրօնական Ու Լեզուական Փոքրամասնութիւններու Միջազգային Յայտարարութիւնը, Բոլոր Տեսակի Խտրականութիւնները Վերացնելու Պայմանագրութիւնը, Մանուկներու Իրաւունքներու Միջազգային Պայմանագիրը, Լեզուական Իրաւունքներու Համաշխարհային Յայտարարութիւնը, Մարդկային Իրաւունքներու Համաշխարհային Յայտարարութիւնը եւն.:

Այս իրաւունքները երաշխաւորելու, ապահովելու եւ պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է փոքրամասնութիւններուն պետական եւ իրաւական ճանաչում տալ: Ներկայ Սուրիան պետականօրէն փոքրամասնութիւններու իրաւունքները չի ճանչնար: Սուրիոյ պետական իրաւահամակարգը կը ճանչնայ կրօնական կարգ մը յարանուանութիւններ եւ անոնց որոշ իրաւունքներ կու տայ:

Ոչ միայն Սուրիան, այլեւ շատ պետութիւններ կը խուսափին փոքրամասնութիւններուն օրինական ճանաչում տալէ, քանի մը նկատառումներէ մեկնած: Երբեմն իշխանութիւնները կը կարծեն, թէ փոքրամասնութիւններուն ճանաչում շնորհելը անջատողական քայլերու կրնայ առաջնորդել, ներքին խլրտումներ կրնայ յառաջացնել, պետութեան կայունութիւնը կրնայ վտանգել, անհաւասարութեան առաջնորդել եւն.: Սակայն միջազգային փորձառութիւնը կու գայ հաստատելու, որ այն երկիրներուն մէջ ուր փոքրամասնութիւններու իրաւունքները չեն յարգուած, այդ երկիրներուն մէջ ներքին հակամարտութիւններ ծագելու հաւանականութիւնը շատ աւելի մեծ է, քան հոն՝ ուր ճանչցուած են ու կը յարգուին այդ իրաւունքները:

Փոքրամասնութիւններու առնչուող այլ դրիտարկում մը եւս կը նկատուի Սուրիոյ մէջ, ըստ որուն՝ Սուրիոյ մէջ ընդհանրապէս

փոքրամասնութիւնները չեն ճանչցուած, որովհետեւ բոլոր քաղաքացիները մէ՛կ ու հաւասար են օրէնքի եւ պարտաւորութեան առջեւ: Պէտք է նշել, որ փոքրամասնութիւններուն իրաւունքերը ճանչնալը չի հակասեր բոլոր քաղաքացիներուն օրէնքին եւ պարտաւորութեանց խնդրով համահաւասար ըլլալու սկզբունքին: Որովհետեւ, միշտ չէ որ հաւասարութիւն շնորհելը արդարութեան կ'առաջնորդէ, կամ արդարութիւն կը հաստատէ: Փոքրամասնութիւնները, իրենց դրուածքով յաւելեալ զօրակցութեան եւ իրաւասութիւններու կը կարօտին, որպէսզի իրենք զիրենք գործնականապէս համահաւասար զգան մեծամասնութեան հետ:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՀԻՄՆԱՍԻՒՆԵՐԸ

Սուրիահայութիւնը վերջին տասնամեակներուն համեմատաբար խաղաղ ու կայուն կեանք մը ունեցած է Սուրիոյ մէջ, օժտուած ըլլալով որոշ արտօնութիւններով եւ իրաւասութիւններով, սակայն այսօր լուրջ մտահոգութիւններ կը դիմագրաւէ անկայուն ներկայի ու անորոշ ապագայի իմաստով: Միջազգային օրէնքին ճշտած սկզբունքներուն համաձայն, սուրիահայութեան իրաւունքները կարելի է երեք հիմքերու վրայ կառուցել.-

Ա) Ինքնութեան պահպանում.

ֆիզիքական գոյութեան երաշխաւորութիւն, ցեղասպանութենէ, պատերազմական ոճիրներէ եւ ցեղային մաքրագործումներէ հեռու պահուելու կամ չենթարկուելու երաշխիքներ:

Կրօն, լեզու, մշակոյթ եւ կառոյցներ պահպանելու եւ պաշտպանելու երաշխաւորութիւն:

Բ) Հաւասարութեան եւ անխտրականութեան հաստատում.

Պետական բարձրագոյն պաշտօններ ստանձնելու համահաւասար առիթներ: Օրինակ, ներկայ Սուրիոյ սահմանադրութեան համաձայն, երկրին նախագահը պէտք է իսլամ ըլլայ, ինչ որ խտրականութիւն է ոչ-իսլամ քաղաքացիներուն հանդէպ եւ կը հակասէ մարդկային իրաւանց սկզբունքներուն: Այստեղ պէտք է նշել, թէ համահաւասար քաղաքացիի հանգամանքը ո՛չ միայն պաշտօնական բնոյթ պէտք է կրէ, այլ նաեւ գործնական եւ ազդեցիկ դառնայ:

Գ) Սուրիոյ քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային կեանքի մէջ գործօն մասնակցութիւն.

Իրաւական միջոցներով՝ պետական, տեղական ինքնակառավարման մարմիններու, վարչական միաւորներու մէջ հայութեան տեղ տրամադրել: Օրինակ, ընտրական օրէնք ներառել այնպիտի տրամադրութիւններ, որոնք փոքրամասնութիւններուն ներգրաւուածութեան արդար առիթներ կը ստեղծեն: Սուրիահայութեան մշակութային ինքնութիւնը եւ ընկերութեան մէջ ներգրաւուածութիւնը ամրագրելու համար, անհրաժեշտ

է սուրիահայութեան՝ Սուրիոյ հանրային կեանքին մէջ գործնական մասնակցութիւնը ապահովել իր քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային ոլորտներով: Իրաւական միջոցներ ու եղանակներ պէտք է որոնել, հաստատելու համար թէ սուրիահայերուն ներգրաւուածութիւնը քաջալերուած, յարգուած, գործադրուած ու հսկուած է, յատկապէս այն շրջաններուն մէջ, ուր սուրիահայութիւնը թուային/մշակութային/պատմական մեծամասնութիւն կամ իւրայատկութիւն մը ունի: Այս ներգրաւուածութիւնը ցուցական ըլլալէ աւելէ, առիթ պէտք է տայ սուրիահայութեան իր դիմագրաւած խնդիրները լուծելու պետաիրաւական արդար համակարգին ծիրին մէջ:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐՆ ՈՒ ՏԵՂԸ ՅԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ

Ձեկոյցի այս բաժինով կարծիքներու եւ տեսակէտերու շարք մը պիտի ներկայացուի, որ կը վերաբերի սուրիահայութեան բոլոր զանգուածներուն, ըլլան անոնք Սուրիոյ մէջ, կամ դուրս:

Սուրիահայութիւնը մինչ օրս, Սուրիոյ մէջ ընդհանրապէս հակազդող ընկերութիւն եղած է: Հետեւաբար, հակազդող ընկերութիւն մը ըլլալէ անցնիլ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՂ ընկերութեան:

Տէր կանգնիլ սուրիահայութեան դարերու վրայ կերտած պատմամշակութային հարստութեան եւ աւանդին:

Համազգային օժանդակութեամբ եւ զօրակցութեամբ շարունակել սուրիահայութեան վերականգնումի աշխատանքները:

Հայոց Ցեղասպանութեան փաստերն ու վկայութիւնները վերացնելու աշխատանքը կասեցնել: Թրքական գործօնին դերակատարութիւնը նուազեցնել:

Սուրիոյ մէջ համակեցութեան ու հաշտութեան նպաստել, սուրիահայութեան խաղաղարարի եւ հաշտարարի դերին զարկ տալ, նպաստել հակամարտող կողմերու տեսակէտերու մօտեցման, ինչպէս նաեւ Սուրիոյ տարբեր ընկերութիւններուն միջեւ սերտ յարաբերութիւններու եւ գործակացութիւն եզրերը առաւել զարգացնել:

Միջազգային ատեաններու եւ կազմակերպութիւններու մօտ նպաստել Սուրիոյ իսկական դիմագիծի ներկայացման, ինչպէս նաեւ օգտագործել միջազգային մարդկային իրաւանց օրէնքներու ընձեռած բոլոր առիթներն ու հնարաւորութիւնները:

Հայաշխարհէն դուրս, օտար աշխարհին հետ մնայուն հաղորդակցութեան մտնել:

Տէր կանգնիլ պատերազմին պատճառով եւ ընթացքին կորսուած բոլոր իրաւունքներուն եւ իրաւական բոլոր միջոցներով օգտուիլ վնասուց հատուցման հնարաւորութիւններէն:

Արեւմտահայ մարդու կերպարը պահպանել:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Զեկոյցը եզրափակելու համար, կ'արժէ մէջբերել Մարթին Լուտըր Քինկի հետեւեալ խօսքը. «*Ընդհանրապէս միշտ, սփեղծագործող ու նուիրուած փոքրամասնութիւնը, աշխարհը աւելի լաւ տեղ դարձուցած են*»: Սուրիահայութիւնը, որպէս գիտակից ու կազմակերպուած փոքրամասնութիւն, Սուրիան աւելի լաւ տեղ դարձնելու կարողութիւնն ու ներուժը ունի:

The Syrian-Armenian Community and the Post-War Syrian State

(Summary)

Kevork Hagopian
kevomayy@hotmail.com

Taking the Syrian minorities' perspectives into consideration, one may argue that neither "Islamism" nor "Arabism" seems likely to unite the diverse communities of Syria. Sectarian tensions among the Muslims; non-Muslim minorities' and Muslim moderates' fears of the emergence of an Islamic state; Kurdish (and other ethnic minorities') concerns about Arabisation are issues that should be taken seriously.

Therefore, the adoption of Syrian state citizenship as a unifying factor may lead the diverse multinational and multi-ethnic communities of Syria to reconcile their disagreements. Bearing in mind the integrating role various ethnic and religious minorities played in building modern Syria, Syrian citizenship can serve as a common denominator and ensure equality and the rule of law to all Syrians without any sort of discrimination.

In this context, the paper highlights the preoccupations of the Syrian Armenian community concerning the current political instability and Syria's ambiguous future. The paper notes a number of matters of principle which, arguably, could guarantee minority rights and their sustainability in the Syrian state. These include protection of Armenian identity; equality and non-discrimination; active participation in political, social and economic life; respect for human rights provisions; minority group rights vis-à-vis historical or cultural places and transnational considerations; measures against marginalization and exclusion in all walks of Syrian socio-political, cultural and economic life.

ԿԼՈՐ ՍԵՂԱՆ

Վեր. Դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան.- Մեր Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի երրորդ գիտաժողովն է այս, որ կը գումարուի ամէն տարի, Մայիս ամսուան ընթացքին: Այս տարի Սուրիոյ Հայերուն նուիրուած է գիտաժողովը: Կարեւոր սեպեցինք որ այս գիտաժողովին անպայման դուրս գանք զուտ զեկուցաբերներու գիտական շրջանակէն եւ նկատի առնելով որ այսօր Սուրիան կ'ապրի յատուկ տագնապ, ապա կլոր սեղանի մը շուրջ հրաւիրենք եկեղեցական առաջնորդներ, որպէսզի խօսինք այս հարցին մասին նաեւ՝ եկեղեցւոյ դերին, եկեղեցւոյ գործին մասին:

Մեծապէս պատուած կը զգամ եւ Հայկազեան Համալսարանին համար ուրախութիւն է, որ եկեղեցւոյ մեր եղբայրները՝ Բերիոյ Հայոց Թեմի Առաջնորդ Շահան Սրբազանը, Արմաշ Սրբազանը Դամասկոսի Թեմէն, Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքի համայնքապետ՝ Վեր. Սելիմեանը, կը մասնակցին այս կլոր սեղանին եւ կը գտնուին մեր մէջ: Վերջին օրերուն, մեր սիրելի եղբայրը Գերապայծառ Միրիաթեանը ստիպուեցաւ հոն մնալ, նոր ծրագիրի յառաջացումով, այլապէս ինք ալ պիտի միանար մեզի այսօր: Մեր հաւաքի ողջոյնները նաեւ իրեն:

Այսօր, կլոր սեղանի այս զրոյցին նիւթը Սուրիոյ Տագնապը եւ Սուրիահայութիւնն է: Նկատի առնելով որ մենք նաեւ կը ներկայացնենք եկեղեցին եւ հոգեւոր ու ազգային գործի մէջ ենք, կարեւոր սեպեցինք որ անդրադառնանք նաեւ հոգեւոր առաջնորդի դերին:

Կլոր սեղանի ձեւաչափը հետեւեալ ընթացքը պիտի ունենայ. ես միքանի հարցումներ պիտի ուղղեմ եւ խնդրեմ որ մեր երեք առաջնորդները տան իրենց պատասխանները: Եթէ հարկ ըլլայ՝ պիտի միջամտեմ, որպէսզի հետաքրքրական կէտ մը աւելի ընդլայնուի, այլապէս պատասխաններէն ետք ձեր հարցումներուն առիթ պիտի տանք:

Միքանի կէտ արձանագրեմ հարցումներուս չանցած:

- Առաջին.- այս գիտաժողովին մէջ այստեղ գտնուողներս հաւանաբար գիտակցեցանք որ մենք որպէս ժողովուրդ շատ աւելի առիթներու պէտք ունինք ոչ-պաշտօնական առումով, այսինքն ոչ-պատրաստուած հարցումներով եւ պատասխաններով, ազատ կերպով զրուցելու, խօսելու, սրտակցելու քան կ'ունենանք եւ մեր սրտին ու մեր մտքին, մեր իրականութիւններուն անդրադառնալու՝ ինչպէս որ կ'ուզենք: Շատ աւելի պէտք ունինք ազատ զրոյցի այս առիթներուն, զրոյցներ որոնց մէջ բոլորս կը մասնակցինք:
- Երկրորդ.- Չեմ կրնար չանդրադառնալ այն իրականութեան որ այսօր վերապատուելին եւ երկու սրբազանները կը գործեն, կ'ապրին եւ կը

ծառայեն Սուրիոյ մէջ: Իրենք չեն խօսիր Սուրիոյ մասին. իրենք կը խօսին Սուրիոյ մէջ: Հսկայ է ասոր տարբերութիւնը: Ես պիտի ըսեմ քաջարի, նուիրուած հոգեւորական առաջնորդներ են անոնք: Բոլորս գիտենք՝ որքան ալ իմաստութիւն ունենան, որքան ալ փորձառութիւն ունենան՝ բաւարար չեն որ մարդ դիմագրաւէ այսօրուան հարցը: Ես ոչ թէ քաջարի պիտի կոչեմ եւ նուիրեալ, բայց ներեցէք որ նաեւ մեր եկեղեցիներու ղեկավարները Սուրիոյ մէջ կոչեմ աննախանձելի վիճակի մէջ: Չեմ կարծեր որ ոեւէ եկեղեցական կամ ազգային առաջնորդ պիտի ուզէր դրուիլ այս կացութեան եւ այս վիճակին մէջ: Ես Պէյրութ նստած ինքզինքս պահ մը իրենց տեղը կը դնեմ. եթէ ժողովուրդին արտայայտուին շատ յստակ կերպով՝ պիտի այպանենք զիրենք, եթէ անյստակ խօսին՝ պիտի այպանենք զիրենք, եթէ ժողովուրդին գաղթը կամ նահատակութիւնը եւ այս կամ այն քայլը առնեն՝ մէկ կամ միւս կողմ անպայման խոցելի կէտ պիտի տայ, եւ այս բնական է. առաջնորդի դեր վերցնողներ պատրաստ պէտք է ըլլան: Ե՛ւ քննադատութեան ե՛ւ վտանգի գին ունի առաջնորդութիւնը յատկապէս այսպիսի կացութեան պարագային: Ես կ'ողջունեմ զիրենք եւ բաւարար խօսքեր չունիմ զօրակցելու եւ զգացումներով ու մեր խորհուրդներով եւ մեր աղօթքերով ըսելու որ որքա՛ն մենք իրենց կողքին ենք՝ ինչ ալ ըլլան պարագաները: Աստուած զիրենք զօրացնէ:

Այժմ կ'անցնիմ առաջին հարցումիս:

Դուք ապրեցաք եւ կ'ապրիք, թերեւս պիտի ապրիք նաեւ տագնապ, ծա՛նր տագնապ, անբացատրելի, տեղ-տեղ անհասկնալի. հաշուենք որ երկար է ճանապարհը եւ դեռ չաւարտեցինք: Դուք հոն էք, կացութիւնը հոն է, եւ կ'ապրիք այս տագնապը ժողովուրդին հետ: Ձեր հոգին խռոված է, ձեր առօրեան ծանր է, անկարելի է որ կարենաք մարդկային առումով լուծումներ գտնել ձեր ժողովուրդի վիճակին: Սա կարելի բան չէ. կը լսենք՝ կարգ մը տեղեր կը խօսիք, ուրիշ տեղեր չէք արտայայտուիր, տեղ մը կրնաք աւելի՛ խօսիլ՝ չէք խօսիր, կամ պէտք չէ՛ խօսիք, ուշադիր պէտք է ըլլաք, բայց ժողովուրդը կը սպասէ որ եկեղեցական ղեկավարները լսէ: Անշուշտ արդեօք միայն եկեղեցականներէ՞ն պէտք է ակնկալել, ժողովուրդը միայն եկեղեցական առաջնորդներէ՞ն պէտք է լսէ, որմէ՞ պէտք է լսէ այսօր մանաւանդ Սուրիոյ մէջ: Սա՛ է դժուարութիւնը նիւթին. կը ջանաք հաւասարակշռութիւնը պահել, որպէսզի արդար ըլլաք զանազան նիւթերու մէջ...: Հարցումս հետեւեալն է.- վստահ եմ արդէն իսկ անցեալ տարիներու ընթացքին դուք՝ որպէս հոգեւորական առաջնորդներ, դասեր քաղեցիք ձեր կեանքին համար, ձեր երկրին, ձեր ժողովուրդին, ձեր վիճակներուն ընդմէջէն եւ դուք գին վճարեցիք՝ տեղ-տեղ զգացական, կազմակերպչական եւն.: Վստահ՝ որ այս դասերուն մէջ զոր քաղեցիք կան նաեւ քրիստոնէական դասեր, կան քաղաքական դասեր, կան ժողովուրդի

կեանքին վերաբերող դասեր, ազգային դասեր: Այս ձեր սորվածներէն, փորձառութենէն՝ թարմ վիճակէն սկսինք. ի՞նչ դասեր կրնաք բաժնեկցիլ ներկաներուն հետ այսօր, ի՞նչ քաղեցիք դուք:

Գերշն. Շահան Ս. Սարգիսեան.- Նախ փառք եւ գոհութիւն Աստուծոյ, որ մեզի այս առիթը տրուեցաւ՝ գտնուիլ Հայկազեան հայկական Համալսարանին մէջ: Առիթը կ'օգտագործենք վստահութեամբ գնահատելու եւ շնորհաւորելու Հայկազեան Համալսարանը իր 60 տարիներու ծառայութեան մէջ, եւ բնականաբար՝ Վեր. Հայտոսթեանը յատկապէս, իր նուիրումին եւ երիտասարդական յանձնառութեան մէջ:

Քաղաքական, ընկերային, բայց նաեւ քրիստոնէական հաւատքի վկայութիւն մըն է մեր տալիքը եւ ազգային առումով հայկական վկայութիւն մըն է: Այդ իմաստով նաեւ մեր գնահատանքը՝ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին եւ կազմակերպողներուն, յատկապէս՝ Սուրիոյ հայութեան վերաբերող այս գիտական համագումարին համար մեր ուրախութիւնը կը յայտնենք: Թոյլ տրուի նաեւ այս առթիւ ըսել սուրիահայ մտաւորականներուն, որոնք Սուրիայէն դուրս, այստեղ առիթը կ'ունենան վերագտնելու զիրար: Մեր գնահատանքը բոլոր գիտնականներուն, որոնք Լիբանանէն թէ Սփիւռքի զանազան վայրերէն եկած են սուրիահայութեան մասին իրենց տարիներու վաստակը լիարժէք խորքով փոխանցելու համագումարին եւ անոր ճամփով՝ վերընթերցումը կատարելու մեր ապրած ժամանակաշրջանին:

Հարցումին մէջ մտած կ'ըլլանք, երբ կը սկսինք վերընթերցել մեր անցած ժամանակաշրջանը եւ տարածքը: Սուրիահայերը ընդհանրապէս Սուրիոյ մէջ փառաւոր օրեր ապրեցան յետեղեռնեան շրջանին՝ նախ վերապրած ըլլալու իրականութեամբ, երկրորդ՝ վերակազմակերպուած ըլլալու իրողութեամբ, երրորդ՝ իրենց կարողականութիւնը ո՛չ միայն Սուրիոյ, նաեւ Սփիւռքի բոլոր տարածքին մարդուժի արտադրութեան եւ իւրայատուկ մտածելու եղանակ մը դրսեւորած ըլլալու իրականութեամբ:

Այսօրուան Սուրիոյ տագնապին պատճառով սուրիահայութեան քաղած բազմաթիւ դասերուն փորձառութիւնը կարելի չէ սպառել միայն մատնանշելով ա՛յն ինչ որ անհրաժեշտ է մատնանշել՝ բան մը սորվելու համար գալիքին հաշուոյն: Իրականութիւնը ա՛յն է, որ մենք սորվեցանք - դժբախտաբար - տագնապին մէջ՝ *միանալ*: Խաղաղ, հանգստաւէտ պայմաններու մէջ ամէն մարդ իր պատկերացումով - իւրայատկութիւններ միշտ յարգելով - ինքնուրոյն կերպով ապրելու, գործելու, խօսելու հոգեբանութեան մէջ կը գտնուէր: Մարդկային եւ բնական է ատիկա. այլազանութիւնը նաեւ հարստութիւն է այդ իմաստով: Բայց մենք սորվեցանք պարտադրաբար, ինչպէս՝ լիբանանահայ համայնքը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին, որուն ապրուած ժամանակաշրջանին մէջ ե՛ս ալ ապրեցայ, երբ դաստիարակուեցայ

այստեղ Դպրեվանքէն ներս: Այդ փորձառութիւնն է որ այսօր որոշ իմաստով կ'օգտագործեմ Սուրիոյ մէջ որպէս առաջնորդի: Սուրիոյ պարագային՝ սորվեցանք երբեմն այս ծանր պայմաններուն մէջ միասին ըլլալ, մեր տարակարծութիւնները մէկ կողմ թողուլ, ճանչնալ առաջնահերթութիւնները: Առաջնահերթութիւններ կան, որոնք ազգերու գոյատեւման համար շատ անհրաժեշտ են: Այսօր մեր առաջնահերթութիւնը մեր ժողովուրդի անվտանգութիւնն է:

Միասնական եւ միասնաբար ըլլալը այս կացութեան մէջ կը սորվինք եւ մեզի կը սորվեցնէ որ մենք ունինք նաեւ կարողութիւնը եւ տրամաբանութիւնը, գործողութիւնը եւ կամեցողութիւնը միասնաբար շարունակելու մեր երթը երկրագունդի վրայ, որպէս հայ քրիստոնեայ համայնք, հաւաքականութիւն, ապա նաեւ ազգ:

Վեր. Յարութիւն Սելիմեան.- Ես կ'ողջունեմ ներկաները, միաժամանակ կը շնորհաւորեմ Հայկազեան Համալսարանը եւ Վեր. Հայտոսթեանի ունեցած այս տեսլականը՝ համախմբել սուրիահայութեան նիւթին հետ կապուած յատուկ զեկոյցներ ներկայացնող անհատներ, պատրաստուած մարդեր ե՛ւ Սուրիայէն, ե՛ւ դուրսէն: Փառք կու տամ, որ Տէրը մինչեւ այսօր խնայեց մեզմէ իւրաքանչիւրը եւ մենք այստեղ ներկայ եղանք: Ան մեզի մտածել տուաւ, թէ ինչպէ՛ս եւ ինչպիսի՛ պայմաններու մէջ կրկին անգամ պիտի վերադառնանք Հալէպ:

Գիտնալու ենք ամէնքս, որ Հալէպը այսօր նախանձելի օրեր չ'ապրիր: Ընդհանրապէս Սուրիան նախանձելի օրեր չ'ապրիր, եւ, դժբախտաբար, մեզմէ շատ բան կախեալ չէ այդ առումով: Եթէ մեզմէ կախեալ ըլլար պատերազմը դադրեցնելու որոշումը՝ հաւանաբար այսօր այս գիտաժողովին իսկ կ'առնէինք:

Երբեմն հարցումներ կ'ուղղուին մեզի՝ որպէս համայնքապետեր. այդ հարցումները կրնան ըլլալ շատ պարզ, բայց միայնգամայն բարդ: Օրինակ, թէ՝ արդեօք պատերազմը ի՛նչ բնոյթ կը ստանայ եւ յոյս ունի՞նք, որ պատերազմը շուտով կ'աւարտի· արդեօք մեր ժողովուրդը ի՞նչ պիտի ըլլայ գալիք օրերուն եւն·: Այս հարցերուն պատասխանը մեր քովը չէ:

Յատկապէս անցնող մի քանի տարիներուն ես ինքզինքս դրի մեր ժողովուրդին տառապանքը, տագնապը, երբեմն յուսալքութիւնը, երբեմն յուսախաբուած ըլլալու իրավիճակը տեսնողի վիճակին մէջ: Այս կացութիւնը մեզ դէմ յանդիման կը դնէ կեանքի շատ կարեւոր այնպիսի իրավիճակներու՝ երբ իմաստուն մարդը, դէպի երկինք նայուածք եւ ուղղութիւն ունեցող, աստուածային ներշնչում եւ առաջնորդութիւն սպասելու եւ ստանալու պատրաստ եղող անձը անպայման պիտի տեսնէ թէ Տէրը ի՛նչ պիտի առաջնորդէ:

Երկու նիւթերու շուրջ պիտի խորհրդածեմ: Կ'ուզեմ այստեղ յստակացնել, թէ երբ Սուրիոյ մասին կը խօսինք, պէտք է որ Քեսապը եւ

Քեսապի շրջանը, որպէս Սուրիոյ անբաժան մէկ մասը՝ այո՛, բայց միաժամանակ իբրեւ Կիլիկիոյ հարստութենէն մեզի մնացած շատ պատուական ժառանգ նկատենք: Այն ինչ որ կը պատահի Սուրիոյ մէջ եւ այն ինչ որ կը պատահի Քեսապի մէջ յատկապէս, մեզմէ ամէն մէկուն սիրտը, հոգին շատ տարօրինակ տարբեր զգացողական խաչմերուկներու վրայ կը դնէ: Մեր ժողովուրդի միասնութիւնը - յատկապէս Սուրիոյ այս ճգնաժամային օրերուն - մեզի համար այն ապահով առանցքը եղաւ, որով մենք որպէս մեր կեանքին առաքելութեան մէջ հաւաքաբար դիմագրաւած դժուարութիւններու անձեր՝ հարցերուն շուրջ մէկտեղուեցանք: Երանի մենք այս միասնականութեան դասը վաղուց սորվէինք: Ես սորվեցայ անձնապէս, թէ որքան լա՛ւ պիտի ըլլար, եթէ մեր ժողովուրդը միասնութեան այս երբեմն սուղ գին վճարելիք դասը սորվէր ո՛չ միայն պատերազմի համար, պատերազմի օրերուն ու պատերազմէն դուրս գալու համար, այլեւ մնայուն դասի վերածուէր ան, մնայուն սկզբունքի վերածուէր, ըմբռնողութեան, հասկացողութեան, մեր ամբողջ ազգային ռազմավարութեան մէջ ունենար շատ ուժեղ եւ անխորտակելի բեմահարթակ, եւ ոչ մէկ ատեն ոչ մէկ գործօն կարենար խախտել այդ սկզբունքը:

Հայ ժողովուրդի միասնութիւնը ինծի կը յիշեցնէ Եղիշէ Չարենցի «Ո՛վ Հայ Ժողովուրդ, Քո Միակ Փրկութիւնը Քո Հաւաքական Ուժի Մէջ է» ասոյթը: Մեր ժողովուրդի միասնութիւնը եւ փրկութիւնը մեր հաւաքական ուժին մէջ է. տա՛յ Աստուած, որ մենք այս միասնութեան դասը սորվելէն ետք կարենանք շարունակել նաեւ յետպատերազմական շրջանին:

Երկրորդ դասը հետեւեալն է. մենք շատ անգամ ասպնջական հայրենիքներու մէջ մեր ծաւալած գործունէութիւններուն, մեր ունեցած ապրելաձեւին, մեր հիմնած հաստատութիւններուն նկատմամբ կ'ունենանք այնպիսի կապուածութիւն, որ եկեղեցին, առնչակից հաստատութիւնները ամբողջութեամբ մեզի համար էութենական կարեւորութեամբ օրակարգի վրայ կը դրուին եւ մենք այնքան կառչած կը մնանք մեր հաստատութենական արժէքներուն եւ արժանիքներուն, որ երբեմն զանոնք մէկ ամբողջութիւն կը տեսնենք մեր ունեցուածքներուն եւ ինչքերուն հետ: Եւ միշտ կը մոռնանք որ Հայրենիքէն դուրս չկայ սփիւռքահայ անդրդուելի գաղութ: Ամէնէն ուժեղ, անդրդուելի կարծուած երկիրներուն մէջ կազմակերպուած հայկական գաղութներն անգամ ցնցնուեցան՝ հիմնայատակ ըլլալու աստիճան: Կը նշանակէ մենք պէտք է նաեւ սորվինք այն դասը, որ երբ մենք տարագրուած ենք եւ մեր ակունքներէն հեռացած՝ ուշ կամ կանուխ անպայմա՛ն պիտի վտանգուած ըլլանք՝ տարատեսակ յարձակումներու թիրախ դառնալով:

Գերշն. Արմաշ Ս. Նալպանտեան.- Ես ալ իմ հերթիս կ'ուզեմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել Հայկազեան Համալսարանի այն մտայղացումին եւ կազմակերպական աշխատանքին, որ հաւաքեց մեզ բոլորս այս-

տեղ եւ սփիւռքագիտութեան ուսումնասիրութեան առանցքը դարձուցլ նաեւ մեր սիրելի սուրիահայ գաղութը: Շնորհակալութիւն եւ հարցումին համար:

Երբ հարցումը կ'ուղղուի թէ ի՛նչ դասեր քաղեցինք՝ անմիջապէս մարդուն մտքին մէջ կը վերականգնի դպրոցը, իր ծոյլ կամ աշխատասէր ըլլալը, կը վերականգնին նաեւ մանկական գեղեցիկ յիշատակներ... կու գան նաեւ քաղուած դասերը, որոնք դարձած են մեր ինքնութեան, նկարագրին հիմքը: Սակայն այս դպրոցը որմէ մենք կ'անցնինք այսօր, դառն ու ցաւտ դպրոց մըն է, իր հետ կը բերէ ոչ թէ բան մը սորվելու այլ՝ զգաստացնելու, արթնցնելու դասեր: Առաջինը որ կրնամ ըսել՝ աղօթքի գիտակցութիւնն է որ իբր հոգեւորական իմ կեանքիս առանցքը դարձուցած եմ. կեանքի բերումով, լաւ ապրելու բերումով, հանգիստ ապրելու բերումով աղօթքը դարձուցած եմ պարզապէս իմ կեանքիս յաճախ պարզ պարտականութիւն մը: Այս օրերուն կը գիտակցիմ որ չէ՛, էական կարեւորութիւն ունի իմ կեանքիս մէջ աղօթքը, երբ կը տեսնենք թէ քաղաքական գետնի վրայ մեծ ու փոքր պետութիւններէն, կազմակերպութիւններէ լքուած են Սուրիան ու սուրիահայութիւնը, ուրեմն իմ միակ յենարանս կը մնայ Աստուած եւ աղօթքս: Կը հարցուինք թէ ինչպէ՛ս կրնանք այնտեղ աշխատիլ, գոյատեւել: Իսկապէս չեմ գիտեր, չէի գիտեր մինչեւ այն ատեն երբ մեր հանդիպումներուն ժամանակ մեզի ըսին. «մենք ձեզի համար կ'աղօթենք»: Ա՛յն ատեն զգացի որ ես նաեւ իրենց աղօթքներուն պատասխանով է որ այդ ուժը կ'ունենամ եւ կը գոյատեւեմ: Հիմա անձնական փորձառութեամբ գիտեմ թէ ինչքան կարեւոր է անպատասխան մնալու մէջ, այդ հեռաւորութեան մէջ աղօթելու ուժ գտնելը:

Երկրորդը՝ իբրեւ եկեղեցական իմ կոչումիս գիտակցութիւնն է, երբ այլեւս ամէն բան մէկ կողմ դնելով կը ջանաս հասնիլ ժողովուրդի կարիքին, ցաւին եւ անշուշտ - չեմ ուզեր համեստութիւն ընել կամ ինքնագովել - ինծի ներած կարելիութեանս սահմաններուն չափ հասնիլ օգնութեան, լսել իրենց ցաւը, երբեմն... անպատասխան ձգել: Իմ իրական կոչումիս դա՛սն է որ քաղեցի:

Կ'ուզեմ կրկին միանալ մեր հոգեւոր եղբայրներուն որ միասնականութիւնը այն գեղեցիկ իտէալական կարեւոր ազդակն է մեր կեանքին, զոր յաճախ մոռցած էինք եւ լաւ օրերու լոյսին տակ մէկ կողմ դրած, հիմա իսկապէս ա՛յդ կ'ապրինք: Եւ ատիկա, ոչ միայն իբրեւ նշանաբան, այլեւ՝ իրողապէս, թէկու՛զ ցաւոտ իրականութեան վրայ: Կ'աշխատինք պարզապէս մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի ըլլալով եւ ասիկա անդրադարձ կը ձգէ մեր ժողովուրդին վրայ:

Չորրորդ կէտ մը զոր կ'ուզեմ նշել՝ իբրեւ սուրիահայ իմ ինքնագիտակցութիւնս եւ իմ արժէքս հասկնալն է, գնահատելն է, վերագտնելն է ե՛ւ այս օրերուն ե՛ւ յառաջիկայ օրերուն: Արդէն իսկ սուրիահայութեան ստեղծուած

բոլոր արժէքին, մանաւանդ սուրիահայուն ցաւին համահայկական մօտեցումին կամ այս ու այն բնագաւառի քննարկումները որ կը կատարուին՝ տեղի կ'ունենան որպէսզի զանոնք վերարժեւորելով ըլլանք այն արժէքին զաւակը զոր այսօր կը կոչենք սուրիահայութիւն:

Այս դպրոցէն քաղած այս դասերը ինծի ուժ կու տան գործելու, աշխատելու, գոյատեւելու Սուրիոյ մէջ:

Ասոր կողքին անշուշտ պատասխանը շատ շերտեր ունի, անկեղծօրէն սրտէս կը խօսիմ, դասերը նաեւ կու գան սրելու իմ կարողութիւններս, զիս մղելու զգուշաւորութեան, զգօնութեան, պատասխանատու ըլլալով եւ իմ ուսերուս ունենալով գաղութի մը ամբողջ ցաւը եւ իբրեւ առաջնորդ ուշադիր ըլլալու՝ ժամանակի նշանը, ազդանշանը տեսնելու, հասկնալու, գիտակցելու եւ ըստ այնմ ալ գործելու:

Վեր. Դոկտ. Հայտոսթեան.- Շատ շնորհակալ ենք: Ձեր առօրեան, ինչպէս անցնող տարիներուն, այսօր ալ լեցուն է ծանր դժուարութիւններով: Դուք յառաջիկայ օրերուն կը վերադառնաք ձեր եկեղեցիներն ու կեդրոնները, գրասենեակները: Նոյն վիճակն է. կը վերադառնաք այդ դժուարութիւններուն: Այնպէս չէ որ Պէյրութ նստած՝ չէք մտածեր այդ դժուարութիւններուն մասին: Այդ դժուարութիւններուն մասին մենք Պէյրութ կամ այլ տեղեր նստած կը մտածենք՝ քաղաքական, տնտեսական եւ ապահովական նիւթերու մասին, ֆիզիքական առումով ընդհանրապէս, թէ՝ ռմբակոծում եղաւ, մահ եղաւ, գրաւեցին, գործ չկայ... սակայն հոգեւոր ոլորտին մէջ, եկեղեցական կեանքին մէջ գիտէք որ ձեր դիմագրաւելիք դժուարութիւնները - նաեւ ժողովուրդինը - ձեր հովուական դժուարութիւններն են՝ հովուական հոգածութեան, հոգատարութեան դժուարութիւններն են եւ անոնց ընկերային, ընտանեկան կեանքին դժուարութիւններն են: Մենք դուրսէն դիտելով չենք կրնար տեսնել այդ դժուարութիւնները, մենք կը տեսնենք ընդհանուրը եւ ձեզի ալ 'խելք կու տանք'...: Բայց ձեր դժուարութիւնները միայն այդ ընդհանուրները չեն, այլ նաեւ՝ ձեր ժողովուրդինը: Կրնայ ըլլալ որ գաղութը քայքայուած վիճակի մէջ կը գտնէ ինքզինք այսօր, բայց ասի ունի նաեւ հոգեկան հիմք՝ ընտանիքներու, ընկերութեան կեանքին մէջ եւ ասոնք ձեզի համար նաեւ դժուարութիւններ պիտի ըլլան: Ինչո՞վ մտահոգ էք այս դժուարութիւններուն մէջ, ինչպէ՞ս կը տեսնէք այս դժուարութիւնները նաեւ ոչ-պետութիւններու քաղաքականութիւններու մէջ, ինչո՞վ մտահոգ էք, ի՞նչ են ձեր դժուարութիւնները, ժողովուրդի՛ դժուարութիւնները զոր դուք կը դիմագրաւէք:

Շահան Սրբազան.- Նախ վերնագրին առնչութեամբ. երբ տագնապ կ'ըսենք՝ ընդհանրապէս հոգեբանական անդրադարձ կայ մտքին մէջ, եւ՝ տագնապը բացայայտող իրականութիւնը ծածկուած, երբեմն մատի ետեւ պահուըտած կ'ապրինք հաւաքաբար, երբեմն նաեւ՝ անհատաբար ու

ազգովին: Նո՛յն համայնքին զաւակները երբեմն իրենք զիրենք ծածկելով զբաղած են, քան թէ՝ բացայայտելով թէ իրենք ո՛վ են, ի՛նչ են: Տագնապին ընթացքին - ինչպէս ժողովուրդը կ'ըսէ - ամէն մարդ իր բուն գոյնը ցոյց կու տայ. թէ՛ ներսը ապրողները (իրենց ունեցած բոլոր տեսակի թերութիւններով), եւ թէ՛ դուրսը ապրողները: Դուրսը ապրողներ ըսելով նկատի ունիմ ամբողջ ժողովուրդը, մեր ազգը, մեր հաւաքականութիւնները: Կ'ապրինք կացութեան մը մէջ երբ մարդիկ կը զգուշանան եւ - կը կրկնեմ բառը - մատի ետեւ կը պահուըտին ու չեն խօսիր կամ չեն ուզեր խօսիլ: Սակայն, պէ՛տք է որ խօսին, որովհետեւ երբ բժիշկին կ'երթաս եւ չես ըսեր ցաւդ՝ չկայ բժիշկ որ կրնայ բժշկել՝ եթէ դուն իրեն եւ քեզի օգտակար չըլլաս: Հարց մը որ յաճախ կը հարցնեմ եւ մտահոգութիւն է՝ հովուական մտահոգութիւն ըլլալու կողքին, համահայկական առումով մենք պատկերացում ունէի՞նք, ունի՞նք եւ պիտի ունենա՞նք սուրիահայութեան առնչութեամբ: Պատասխանը «ո՛չ» է: Մեղադրական խօսք է: Եթէ գիտաժողով է՝ առարկայական քննարկումներն են որ արժէք ունին: Ես հետեւեցայ գիտաժողովին ընթացքին. բոլոր անոնք որոնք համալսարանական բարձրագոյն կրթութիւն ունին, պատրաստուածութիւն ունին, *մեթոտ* ունին՝ խօսեցան տուեալներու հիմամբ եւ ոչ թէ՝ «կը կարծեմ, կ'ենթադրեմ, կը թուի թէ...»ով: Ա՛յդ է ինչ որ մեզմէ շատերուն յաճախ պակսած է: Գիտնականը կը խօսի տուեալներու հիման վրայ: Մենք կը մատնանշենք՝ ցոյց տալու համար որ այսօր համահայկական պատկերացում գոյութիւն չունի սուրիահայութեան մասին: Եթէ ոեւէ շրջանակի մէջ մէկը ունի՛ պատկերացում, եւ եթէ թաքնուած կամ ծածկուած պատկերացում մըն է ատիկա՝ ապա համազգային նշանակութեամբ ծրագիր չի կրնար ըլլալ:

Անցնիմ հովուական առնչութեան: Ինչպէս ըսուեցաւ, դուրսէն երբեմն արտայայտութիւններ կ'ըլլան: Կը վստահեցնեմ - եւ եթէ մեր ձայնը քիչ մը աւելի հեռուները հասնի՝ ուրախ պիտի ըլլամ - բոլոր տեսակի քննադատութիւնները առանց բացառութեան - ուզենք կամ չուզենք - մեզի համար ընդունելի են՝ բան մը կը սորվինք: Բայց քննադատութեան տարբերակ մը գոյութիւն ունի որ թելադրուած կ'ըլլայ, ինչ որ ծածուկ ծրագրերու, օրակարգերու համար: Մարդիկ կան, իրենց կայքէջին վրայ, դիմատետրին վրայ եւ կամ այլապէս ելոյթներ կ'ունենան: Խելք տալը լաւ բան է: Ես չեմ կարծեր, որ հոս նստողներս ամէնքս գերմարդ ենք. կարողութիւններ՝ ինչքան ալ ունենանք, միշտ ալ բանէ մը, անձէ մը, մէկէ մը բան մը սորվելու պատրաստակամութիւնը պէ՛տք է ունենանք: Եւ մենք սորվեցանք: Երբ կը սկսիս սորվիլ, ընդհանրապէս աւելի լուռ կ'ըլլաս, որովհետեւ սորվող մարդը աղմուկին մէջ չէ որ կը սորվի: Տրամաբանող մարդը, իրատես մարդը, առաջնորդող մարդը պարտաւորութիւն ունի նաեւ սորվելու եւ սորված ատենը ծրագրեր մշակելու: Մեր մշակած բոլոր ծրագրերը չեն որ կը յաջո-

ղին եւ չկարծենք որ նաեւ հօտ ու հովիւ հասկացութիւնը անպայման պիտի առնուի իր դրական պատկերին մէջ, այսինքն՝ առաջնորդը կը թելադրէ միւսներն ալ կը հետեւին: Երբեմն կայ նաեւ բացասականը. մենք եթէ ըսինք՝ «ձախ գացէք», մեծ մաս մը աջ գնաց, եթէ առաջարկեցինք բան մը՝ ներսուրիահայ առումով հալած իւղի պէս չառին մարդիկ: Ինչպէս բոլորիդ ծանօթ է՝ հովուական ծառայութեան մէջ՝ միայն Սուրիահայութեան Վերականգնումի եւ Շտապ Օգնութեան Մարմին մը յառաջացնելով, մեզի մատակարարուած օժանդակութիւններով սուրիահայ կարիքաւորներուն օգտակար ըլլալու ծրագրերը չեն որ համայնք մը կը փրկեն: Աւելի՛ խորունկ տագնապ կայ եւ ատոր համար մենք երբեմն-երբեմն մտածեցինք նոյնիսկ մեկնողին հաշուոյն, ոչ թէ մեկնելէն յետոյ՝ մեկնողին հաշուոյն ինչ է մեր՝ անոնց աջակցութիւնը: Որովհետեւ մինչ ռմբակոծում, քանդում տեղի կ'ունենայ եւ մինչ մարդիկ կը մեկնին՝ կացութենէն վախնալով, մենք չկրցանք յստակ կերպով ճշտել մեր ծրագրերը՝ գալիք օրերուն հաշուոյն: Չորս տարի է՝ Սուրիան, երեք տարի է՝ Հալէպը, երեք ամիս է՝ Քեսապը տագնապի մէջ են: Բայց օրինակ, ո՛չ ոք Քամիշլիի մասին կը խօսի: Վաղը պիտի խօսին որ ան շրջափակուած է՝ ինչպէ՞ս կ'ապրին մարդիկ հոն: Ռմբակոծում չկայ, բայց ինչպէ՞ս կ'ապրին հոն: Կը կարծեմ որ այս գիտաժողովը նաեւ օգտակար եղաւ: Մինչեւ այս պահը լուռ կը հետեւէի, որովհետեւ անհաւատալի սորվելիք բաներ կային անոր մէջ: Այսօր բուռ մը հայեր կան Սուրիոյ մէջ եւ մենք այդ ժողովուրդին հետ պիտի մնանք ու այդ ժողովուրդին համար պիտի աշխատինք: Մեկնողներուն՝ բարի ճանապարհ, մնացողներուն համար ձեր աղօթքներուն զօրակցութեան պէտք ունինք: Մինակ, առանձին, նաեւ խումբով ազգ մը ղեկավարելու խնդիրը այնքան ալ դիւրին, հեշտ բան չէ: Այս տագնապին մէջ՝ հովուական քարոզներ անպակաս եղան, բարոյական դաստիարակչական ծրագրեր անպակաս եղան, բայց մարդիկ այսօր խնդիրը բոլորովին տարբեր ակնոցներով կը դիտեն: Մենք քննադատութիւնները սիրով կ'ընդունինք: Բայց համազգային առումով ծրագիր գոյութիւն չունի եւ եթէ ասիկա կ'անհանգստացնէ մարդիկ՝ թող անհանգստացումը պատճառ ըլլայ՝ մտածելու թէ ի՛նչ կրնան ընել, որպէսզի միասնական, մէկ ծրագիր յառաջացնեն սուրիահայութեան՝ այսօրուընէ սկսեալ գալիք ժամանակներուն համար:

Վեր. Սելիմեան.- Ուրախ եմ որ կը խորհրդակցինք այսպիսի նիւթեր, որովհետեւ անցնող տարիներուն լրատուական աղբիւրներու բաւական նիւթեր զրուցեցինք եւ մեզմէ որոշակի պատասխաններ պահանջուեցան: Բայց մենք մեր ժողովուրդի գիտական մտածողութիւն ունեցող, մշակող այս հաւաքանիին հետ ասկէ առաջ ոչ մէկ ատեն զրոյց ունեցած ենք եւ ոչ ալ հարցադրուած ենք իրենցմէ: Կը կարծեմ որ Սուրիոյ պատերազմի 5րդ տարուան մէջ առաջին անգամ մենք այս բնոյթի նիստի մը մէջ ենք. պէտք

է ըլլանք թափանցիկ, շատ անկեղծ, հարազատ եւ մեր մատին ետեւը չպահուըտինք՝ թէ՛ առաջնորդ, թէ՛ ժողովուրդ:

Նիւթը որ պիտի ներկայացնեմ ինծի համար շատ լուրջ հարց է եւ կ'արժէ քննարկել մեր այս ասպնջական երկիրներուն ծիրով, իբրեւ հայ ժողովուրդ: Նկատի ունիմ մեր հայկական նկարագիրը, քաղաքացիական պարտականութիւնները: Մեր ունեցած ըմբռնումները ի՞նչ մակարդակներու վրայ են, ինչպիսի՞ դաստիարակութեան արդիւնք են: Մենք երկար ատեն հայրենասիրութեան, ազգասիրութեան դասերը ե՛ւ երգերու ե՛ւ ընդհանուր քարոզչական աշխատանքին մէջ անպակաս չձգեցինք: Մեր օրը վէրքոտ էր (պիտի խնդրեմ որ լայն սրտով ընդունինք բոլոր ըսուածները), մենք աչալուրջ հետեւեցանք. բայց ի՛նչ պատահեցաւ եւ ինչպէ՛ս եղաւ որ սուրիական ասպնջական հայրենիքի պատերազմի առաջին իսկ օրերուն, բաւական մեծ թիւով հայորդիներ, նոյնիսկ՝ առաջնորդութեան պատասխանատուութիւններ ստանձնող շարքերուն մէջ, վախի ազդեցութեան վիճակի մատնուելէ առաջ, սկսան մեր շարքերէն բացակայիլ եւ հեռանալ: Հասկնալի է, պատերազմի առաջին օրերուն ռումբի պայթումները, ստեղծուած կենցաղային շարք մը նեղութիւններ կրնային արդէն նեղ կացութիւն յառաջացնել - պարզ է՝ ամէն մարդ վարժուած չէ խիզախութիւններ դրսեւորելու, շատեր կրնան նաեւ իրապէս վախէ բռնուած ըլլալ, հոգեխոց ապրիլ - բայց ինչպէ՞ս բացատրենք որ 70-75,000 հոգի հաշուող գաղութի մը 60,000ը այսօր ասպնջական երկրին մէջ չէ: 10-12,000ը եթէ հայրենադարձութեան առիթ սեպեց սուրիական պատերազմը ու վերադարձաւ հայրենիք եւ եթէ ուրիշ 10-15,000ը եկաւ Պէյրութ, միքանի հազարն ալ Սուրիոյ մէջ տեղափոխուեցաւ 30-40,000 հոգին ու՞ր գացին: Այս վիճակը կրնայ հարցադրումներու մղել մեզ, թէ՝ արդեօք մենք սերունդները ինչպիսի դաստիարակութեան պատրաստեցինք, ու՞ր է մեր քաղաքացիական լիիրաւ պարտականութեան գիտակից հայորդիին վերաբերմունքը ասպնջական հայրենիքին՝ պատերազմի օրերուն: Երբ պատերազմը վրայ հասնի՝ լաւ քաղաքացին նաեւ պարտականութիւն ունի գիտակցաբար այդտե՛ղ մնալու, այդտե՛ղ կենալու: Շատերս Հայաստանը որպէս միջոց օգտագործեցինք դժբախտաբար, եւ Հայաստանի քաղաքացիութիւն ստացանք որպէսզի երթանք ու եւրոպական կարգ մը սահմաններու վրայ մտնենք այլ ծրագիրերու մէջ: Այս պատմութիւնը ընդհանրացած պատմութիւն է: Այս ցաւս ես կ'արտայայտեմ եւ հարց կը դնեմ: Արդեօք ինչպիսի՞, ի՞նչ ակադեմական, ազգային, մշակութային չափորոշիչներու համապատասխան ազգասիրութեան եւ հայրենասիրութեան ծրագիրեր մշակենք եւ ներկայացնենք գալիք սերունդներուն՝ աւելի ապահով, կայուն եւ ասպնջական հայրենիքին կառչած մնալու պատրաստակամ սերունդ ունենալու համար:

Արմաշ Սրբազան.- Լրատուամիջոցներէն, մամուլէն, յայտարարութիւններէն կը խօսուի Սուրիոյ եւ սուրիահայ տագնապին մասին: Կ'ուզեմ

միքանի կէտերու անդրադառնալ՝ տագնապ բառին տակ, ուրիշ ձեւով: Այսօր իրականութիւն մը կայ զոր պէտք է տեսնենք: Այսօր մենք տագնապ մը ունինք, որ գոյութենական տագնապ է. չեմ խօսիր տնտեսական, սահմանային շրջափակումի, աշխատանքային եւ նման տագնապի մասին: Ասոնք կան արդէն: Այսօր մենք Սուրիոյ մէջ ունինք գոյութենական տագնապ: Աւելի յստակ ըսեմ՝ մահ ու կենաց խնդիր ունինք մենք. ոչ թէ սահմանի վրայ, այլ իր տան մէջ նստած եւ ոչ թէ թէժ թաղամասի մէջ նստած, այլ՝ հանգիստ եւ *կանաչ գօտի*ին մէջ նստած, վերնայարկին մէջ, ներքնայարկին մէջ, նկուղին մէջ... գոյութենական տագնապ ունինք եւ ինքնին այս տագնապն ու տագնապին լուծումը շատ դժուար է, մեր ձեռքը չէ, մեզի պարտադրուած տագնապ մըն է: Սակայն այս տագնապը իր հետը կը բերէ ուրիշ դժուարութիւններ, որոնց մենք կ'առերեսուինք եւ ըստ այնմ կը փորձենք լուծումներ, ուղղութիւններ, յղումներ տալ: Ընկերային տագնապի մէջ ենք մենք այսօր Սուրիոյ մէջ: Երբ կ'իմացուի որ օգնութիւն պիտի բաժնուի՝ մեր ժողովուրդի ընկերային նկարագիրը կարծես կը կորսուի. նկարագիր մը յառաջացած է մեր մէջ, որ մերը չէ եւ ասիկա տագնապ մըն է մեզի համար՝ եթէ կ'ուզենք մեր գաղութին ապագան ապահովել: Երկրորդ տագնապը որուն կ'ուզեմ ակնարկել՝ ընտանեկան է. ամէն ընտանիքի տէր, կամ ընտանիքի զաւակ գիտէ որ դժուարութիւններու մէջէն կ'անցնի եւ կը թերանայ իր հանդուրժողականութեան մէջ, նեղութեան մէջ կողք կողքի ըլլալուն մէջ: Հասկնալի է՝ գուցէ մարդկայնօրէն, բայց իսկապէ՛ս տագնապի մէջ են նաեւ մեր ընտանիքները՝ դժուարութիւններուն ընթացքին ընտանեկան միասնութիւնը պահելու:

Ինքնութեան խնդիր ունինք իբրեւ սուրիական հայրենիքի, ասպնջական հայրենիքի քաղաքացիական պարտականութեան եւ իրաւունքներուն եւ՝ մեզի համար պապենական հայրենիքի հասկացողութեան միջեւ: Այն ինչ որ մենք գովերգած էինք, այն ինչ որ մեր օրօրոցային դաստիարակութեամբ երազային եւ յետոյ իրական հայրենիքի մէջ մեր ինքնութիւնը դրոշմած էինք՝ այսօր կը տեսնենք շատ աժան: Մեր պապերուն երազը՝ ունենալ անկախ Հայաստան եւ քաղաքացիութիւն, այսօր դարձած է շատերուն համար պարզապէս թուղթ մը, որպէսզի կարողանայ Սուրիայէն ոչ թէ երթալ Հայաստան - ինչպէս ըսաւ վերապատուելին - այլ պարզապէս՝ ուրիշ երկիրներ: Անհատին ազգային իրաւունքն է Հայաստանի քաղաքացի ըլլալը: Բայց այդքան աժան պէտք չէ մօտենանք այդ երազին: Ուրիշ երեւոյթ մըն ալ կայ որուն մէջ մեծ աւանդ ունինք մենք իբրեւ առաջնորդներ, նաեւ՝ Շտապ Օգնութեան Մարմինը, մեր ցաւը իրար հետ միատեղելու եւ խորհրդակցելու: Այդ տագնապը անտարբերութեան տագնապն է: Կը յիշեմ առաջին օրերուն, երբ վիճակը թէժ էր Դամասկոսի մէջ, բայց դեռ Հալէպ կրնայինք երթալ-գալ եւ բոլորը կ'ըսէին թէ Սուրիան չի խորտակուիր ու Հալէպի մէջ հանգիստ են: Յետոյ շրջան մը եղաւ - ինչպէս սրբա-

զանը ըսաւ - Քամիշլիի մասին չի խօսուիր. մարդիկ շրջափակման մէջ են, Հոմսի մասին չի խօսուիր, Տարաայի մասին չի խօսուիր...: Ո՛չ թէ որովհետեւ ոչ թէ չենք գիտեր, այլ՝ անտարբերութեան տագնապ կ'ապրինք: Ամէն մէկս իր ցաւին մէջ միւսը ոչ թէ մոռնալու, այլ 'անտարբերուելու' մէջ է: Եւ այստեղ է՝ իբրեւ առաջնորդի եւ իբրեւ հա՛մաառաջնորդական մեր խումբին ներդրումը. մենք այս տագնապէն զերծ մնալու եւ իսկապէս իրարու զօրակցելու, կարեկցանքի մօտեցումով հասնելու եւ ժողովուրդին այդ զօրակցութեան օրինակը դառնալու ներդրումը պարտինք ունենալ:

Վեր. Դոկտ. Հայտոսթեան.- Կ'ուզեմ անդրադարձ կատարել լսածներուս: Քանի մը անգամ լսեցի, թերեւս նաեւ կարդացիք՝ երբ մարդիկ ըսին թէ «այս առաջնորդները համայնքներուն, ժողովուրդին կ'ըսեն որ իր տեղը պէտք է մնայ, Սուրիա պէտք է մնայ, որպէսզի իրենց փառքը, դիրքը չկորսնցնեն: Որովհետեւ եթէ համայնքը պարպուի՝ համայնք, եկեղեցի կոչուող հաստատութիւնը կը տկարանայ: Ուրեմն, ժողովուրդին ըսենք որ հոս մնայ, որպէսզի մենք իբր հաստատութենական ինքնութիւն, եկեղեցի եւ համայնք նաեւ զօրաւոր մնանք»:

Շահան Սրբազան.- Բոլորդ ինձմէ լաւ գիտէք internally displaced բառակապակցութիւնը: ՄԱԿի ծանօթ մէկ արտայատութիւնն է: Ես անձամբ այդ վիճակին մէջ եմ, առաջնորդարանէն դուրս եմ, բնակարանէս դուրս եմ, կ'ապրիմ կացութեան մը մէջ, որ շատ ցանկալի կացութիւն մը չէ: Թէ՝ ո՛վ ի՛նչ կ'արտայայտուի փառք ու պատիւ մասին... ո՛չ ես հիմնադրած եմ Բերիոյ Հայոց Թեմը եւ սուրիահայ համայնքը, ո՛չ ինձմով պայմանաւորուած սկիզբ կ'առնէ ու կ'աւարտի, ո՛չ ալ ինձմէ յետոյ պիտի վերջանայ:

Հաւանաբար ձեզմէ շատեր հարցումներ ունենան եւ հաւանաբար իրենց փնտռած պատասխանները մեզմէ չառնեն, որովհետեւ մեր մտածածները շատ տարբեր կրնան ըլլալ ձեր մտածածէն եւ հաւանաբար երբեմն նոյն բաները կը մտածենք, բայց տարբեր ձեւերով կ'արտայայտուինք: Այսինքն, մենք այսօրուան կացութեան մէջ զարմանալի - paradox ըլլալու աստիճան - որպէս ղեկավարներ, որպէս առաջնորդներ, նաեւ իմ եղբայրներուս եւ միութիւններու ներկայացուցիչներու անունով կ'ըսեմ՝ մենք յուսահատած վիճակի մէջ չենք բացարձակապէս: Եթէ լաւատեսութիւն չունենայինք՝ նախ մենք ելած պէտք էր ըլլայինք: Լաւատեսութիւնը մեր քրիստոնէական դաստիարակութեան ու բարոյականութեան հիմքը կը կազմէ: Մենք այդպէս մկրտուած ենք, այդպէս դաստիարակուած ենք, եւ հակառակ որ տագնապը մեզ կ'ընկճէ (բնական բան է. եթէ չընկճէր՝ անզգամ վերաբերմունք ցուցաբերած պիտի ըլլայինք): Մենք զգայուն ենք կացութեան նկատմամբ, բայց չենք յուսահատած եւ ես իմ այս լաւատեսութիւնս յայտարարելու, քարոզելու իրաւունքը ունիմ՝ ինծի տրուած ազգային իշխանութեամբ, եկեղեցական ձեռնադրութեամբ եւ առաջնորդական

պաշտօնով: Հայաստան-Սփիւռք խորհրդաժողովին քիչ մը խիստ ոճով խօսեցայ: Մէկը դուրսէն ձայն ուզեց եւ ըսաւ. «վերջաւորութեան, սրբազան, գիտէ՞ք՝ բոլորը դուրս պիտի ելլեն դուք պիտի մնաք»: Ըսի՝ «շնորհակալութիւն կը յայտնեմ»:

Վեր. Դոկտ. Հայտոսթեան.- Սրբազան, իմ միտքս հետեւեալ հարցումը կայ. դուք հոն էք որովհետեւ չէ՞ք յուսահատած, թէ՞ հոն էք՝ նաեւ որովհետեւ ժողովուրդը առաջնորդի, հոգեւորական առաջնորդի կարիքն ունենալու գիտակցական կոչումը կ'ապրիք. այս երկուքին հաւասարակշռութիւնը ի՞նչ է ձեզի:

Շահան Սրբազան.- Մեզի հարցուցին քաղաքական իմաստով. «դուք վարչակարգին հե՞տն էք, թէ՞ ընդդիմութեան»: Ըսի՝ «մենք երրորդ տարբերակն ենք»:

Վեր. Սելիմեան.- Բայց եթէ մեզի կը հարցուի թէ՝ մնալու՞ են, թէ՞ հեռանալու, մեր պատասխանը այն է թէ՝ «ինչ որ կը վայելէ սուրիացի քաղաքացիին՝ ա՛յդ պէտք է ընենք»: Իսկ սուրիացի քաղաքացիի պարտականութիւնները՝ իրաւունքներուն հետ միասին, զուգահեռ կ'ընթանան եւ հայավայել չէ որ մենք երկրի մը բարիքները վայելենք եւ այդտե՛ղ մնալու պարտականութիւնը, տոկալու՛, ժողովուրդին հետ ընդհանուր կեցուածք պահպանելու, օրհասական ժամանակը երբ գայ՝ մենք հեռանանք: Շատ կարեւոր է որ մենք Սուրիան որեւէ ատեն ո՛չ պանդոկի պէս օգտագործենք, ո՛չ ալ այն մօտեցումով թէ՝ երբ մայրդ գեղեցիկ է, երիտասարդ է, իրմով կը հպարտանաս եւ կը ներկայացնես մարդոց: Իսկ երբ տկարանայ ու ծերանայ տունը չես պահեր զինք ու կ'ամչնաս: Մենք չենք կրնար այսպիսի վերաբերմունք ունենալ: Դժբախտաբար մենք ունեցանք այնպիսի պատրաստուածութիւն, որ Սուրիոյ հետ չկրցանք մեր ամբողջական էութենական խառնուածքը, մեր փիլիսոփայութիւնը, մեր ազգասիրութեան չափորոշիչները նաեւ համապատասխանեցնել սուրիացի ժողովուրդին հետ:

Եթէ պանդոկի մէջ ծառայութիւն մը լաւ չեն ըներ՝ պանդոկը կը փոխես, բայց երբ քու տունիդ մէջ բան փճանայ՝ տունդ չես փոխեր, կը նորոգես: Սուրիան այսօր փճացաւ՝ միասի՛ն պիտի նորոգենք:

Արմաշ Սրբազան.- Շատ դժուար է պատմական, իրական այդ պատասխանատուութիւնը ուսիս առնել եւ ըսել՝ «ժողովուրդ, պիտի մնա՛նք»: Նմանապէս ըսել՝ «ժողովուրդ, պիտի ելլե՛նք»: Օրուայ հոլովոյթին հետեւող-անցնող ցաւալի, քիչ մը մխիթարական, քիչ մը շինիչ, քիչ մը յուսահատական պայմաններուն բերումով կրնայ ըլլալ արտայայտութիւններ ունեցած եմ ես, կրնամ անձամբ իմ մասիս խօսելով, ըսել՝ օրեր եղած են երբ ըսած եմ՝ «մնանք, կառչած մնանք» եւ օրեր եղած են երբ լուռ մնացած եմ: Յամենայնդէպս, Հալէպի մեր եղբայրներուն, որոնց վիճակը շատ աւելի դժուար է, կրնամ հետեւեալ փորձառութիւնը փոխանցել. երբ կ'ապրիս

վիճակի մը մէջ եւ անմիջապէս աչքիդ առջեւ կը տեսնես եկեղեցիիդ, դպրոցիդ ռմբակոծումը եւ դպրոցիդ մէջէն փոքր երեխաներու մահը, երբ լեզուդ կը չորնայ՝ իրենց թաղման արարողութեան խօսք մը խօսելու, ընտանիքին պատասխան մը տալու, կը հարցնես՝ «իմ փառքս ո՛ւր է այնտեղ որ ես իմ ժողովուրդս պիտի պահեմ որ այդ փառքը վայելեմ»: Ան որ այս ձեւի հարցադրումներ կը կատարէ՝ կը նշանակէ մեր ցաւին յարգալից մօտեցում չունի: Կրնայ ըլլալ որ ինք ցաւի մէջ է, բայց չի՛ հասկնար այն ցաւէն որ կ'ապրի ժողովուրդը: Իմ միտքս հետեւեալն է. մեր քաղաճ դասերէն մէկը այն է որ իսկապէ՛ս արժէք մըն ենք մենք իբրեւ սուրիահայ. կրնա՞ս թափել՝ չե՛ս կրնար. ինչ ալ արժէք ստեղծած ես՝ այդ ես: Եթէ կը պարտադրուին ելլելու՝ այդ ուրիշ հարց: Ուրեմն ինծի կը մնայ յիշեցնել մերիններուն ա՛յն արժէքին մասին որ մենք կանք. եթէ իրենք պիտի մնան՝ ուրեմն իմ պարտականութիւնս է հասնիլ իրենց օգնութեան, մխիթարութեան, հովուական ծառայութեան՝ աղօթքով, խնամքով, իրենց հետ ըլլալով, իրենց հետ խնդալով, լալով: Իսկ եթէ պահը կու գայ եւ իրենց ընտանեկան անհատական որոշումին, իրենց վտանգին, իրենց մտահոգութեան հետեւանքով կը փափաքին ելլել դուրս՝ այն ատեն մեզի կը մնայ տալ մեր օրհնութիւնը եւ ըսել՝ «Աստուած հետդ ըլլայ, բայց չմոռնաս Սուրիան»:

Վեր. Սելիմեան.- Լրացուցիչ միտք մը՝ որպէսզի սխալ չհասկցուիմ: Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ անբաղձալի աղէտ մը պատահելու նշանները տեսնենք՝ մենք հերոսութիւն պիտի չսեպենք ժողովուրդը այդտեղ պահել եւ չարաշուք մթնոլորտի մը եւ վիճակի մը դատապարտած ըլլալ: Բնականաբար, կը տեղափոխենք մեր ժողովուրդը եւ իրեն հետ կ'ելլենք եթէ ստիպողութիւն ըլլայ: Մենք հոն ենք՝ ժողովուրդին համար, այսինքն եթէ ելլել մը ըլլայ՝ վերջին ելլողը կ'ըլլանք: Ա՛յս կ'ուզէի յստակացնել:

Արմաշ Սրբազան.- Դարձեալ, գործնական գետնի վրայ ըսեմ՝ արժէքներ կան որ չեն յայտարարուիր: Բայց հիմա, ժամանակը անցնելէն ետք կրնամ ըսել իբրեւ խոստովանութիւն: Երկու տարի առաջ յանկարծ յայտնաբերեցին քիմիական ինչ-որ կեդրոններ... ու յանկարծ յայտնուեցան ամերիկեան եւ կամ այլ ուժերու նաւեր, որոնք պիտի ռմբակոծէին Սուրիան, մանաւանդ՝ Դամասկոսը: Դժբախտաբար, միասնաբար խորհրդակցելով տեսանք որ Հալէպէն փախուստի ճամփայ մը կարելի չէ: Այն ժամանակ ալ, նորէն, մենք չստիպեցինք մեր ժողովուրդը որ մնայ... մեր 'փառքին' համար: Գիտնալով որ պիտի ռմբակոծեն այսպէս-կոչուած քիմիական կեդրոնները՝ ինկանք աջ ու ձախ, մեր մեծերուն, մեր գործընկերներուն՝ մինչեւ Լիբանան տեղեր փնտռելու, որպէսզի յանկարծ եթէ աղէտը պատահի՝ ի՛նչ միջոցներով մենք կրնանք մեր ժողովուրդը հասցնել աւելի ապահով վայր, քոյր գաղութ, քոյր ընկերութիւն: Յամենայնդէպս, այս մտահոգութեան, այս տագնապին մէջ ինկա՛նք մենք: Ուստի, օրուան մարտահրաւէրը օրուան խնդիրը հետը կը բերէ եւ ըստ այնմ ալ ի վերջոյ ժողո-

վուրդին կը մնայ իր որոշումը կատարել՝ իր ցաւին մէջ: Մեզի կը մնայ յարգել որոշումը եւ ըստ այնմ ալ տալ մեր օրհնութիւնը եւ մեր հովուական ծառայութիւնը:

Վեր. Դոկտ. Հայտոսթեան.- Այս հարցումս կը վերաբերի այն ընտանիքներուն որոնք արդէն դուրս եկած են. Լիբանանի, Հայաստանի մէջ են կամ՝ այլուր, ձե՛ր հօտն է, բայց դուք իրենց չէք կրնար հասնիլ մեծամասնութեամբ: Թերեւս իրենց մտքին վրայ ալ չէ որ դուք տակաւին իրենց հոգեւոր առաջնորդն էք, որովհետեւ իրենք գացին ոչ-համայնքային դրութեան մը մէջ մտան: Ձեր հօտին 40,000ը որ Սուրիայէն դուրս ելած է՝ հօտ է առանց հովիւի. դուք ժողովուրդէն առաջ գիտէք ասոնց վտանգները. ի՞նչ կը նշանակէ ասիկա, ի՞նչպիսի խախտումներ, ի՞նչպիսի կորուստներ, ինչե՞ր կը պատահին... ո՞վ պիտի հովուէ զիրենք: Արդեօք կորսնցուցա՞ծ ենք այս ընտանիքները ... դուք կորսնցուցի՞ք 40,000 հաշուող հօտ մը որ պէտք ունի եկեղեցւոյ, պէտք ունի հովուական հոգատարութեան, քաջալերութեան, Աստուածաշունչին, աղօթքին, մկրտութեան, կեանքի վերջաւորութեան թաղման եւն.: Ո՞վ պիտի հովուէ այդ ժողովուրդը: Թէ՞ պիտի սեպենք որ կորսնցուցինք:

Շահան Սրբազան.- Ես կ'ուզեմ խորհրդածութիւնը ընդարձակել բոլորիս հետ: Քիչ առաջ ակնարկեցի որ համահայկական պատկերացում, ծրագիր չկայ: Հիմա առանց ըսածս հակասելու հետեւեալները մատնանշեմ. տագնապը յառաջացուց ինքնաճանաչման տարօրինակ միջավայր եւ առիթ, որոնցմէ մէկը մեր ժողովուրդին կազմակերպուած ըլլալն է: Մենք որքան ալ չհաւնինք եւ չգնահատենք՝ մեր ժողովուրդը կազմակերպուած է: Իրականութիւն եւ իրողութիւն է այս: Ցեղասպանութեամբ Սփիւռք մը յառաջացաւ: Ցեղասպանութեան տարիներուն եւ անոր որպէս հետեւանք՝ անէծք մըն էր, որ վերածուեցաւ օրհնութեան: Այլապէս՝ մենք արդէն բնաջնջուած պէտք էր ըլլայինք: Անէծքը համատարած օրհնութեան վերածուեցաւ. այսօրուան հասկացողութեամբ աշխարհի բոլոր վայրերուն մէջ, անծանօթ վայրերու մէջ անգամ հայեր կան: Ու՛ր որ հայ մը հասնի՝ ես կը կարծեմ առաջին հերթին անտէր անտիրական չի մնար: Մեր եւ ձեր չափանիշերը՝ Սուրիոյ հայութեան եւ լիբանանահայութեան մտայնութիւնները իրարու շատ մօտիկ ըլլալով հանդերձ շատ տարբեր են: Ատով հանդերձ երբ սուրիահայերը եկան Լիբանան, կամ այլ երկիր գացին, կամ Սուրիոյ մէջ տեղափոխուեցան, ելան Քեսապէն, իջան Լաթաքիա՝ անտէր-անտիրական չմնացին: ՄԱԿի գաղթականաց պաշտօնէութիւնը, պետութիւնը, պետութիւնները՝ Լիբանան գտնուող սուրիացի բոլոր գաղթականներուն կը հասնի՞ն իրենց բոլոր պիւտճէներով եւ կարողութիւններով: «Ո՛չ» է պատասխանը: Անոր համար կը կարծեմ քիչ մը լաւատես պէտք է ըլլալ:

Այսինքն, երբ մենք աշխարհացրիւ հայութիւն ունինք, կարելիութիւնը ունինք վերակազմակերպուելու, որ մեր յատկանիշերէն մէկն է:

Մինչեւ այն ատեն որ միքանի հոգի էին Քանատա մեկնողները՝ քիչ մը գանգատելով կը խօսէին. «կ'ուզենք քով քովի ըլլանք, զօրաւոր ըլլանք»: Ըսեմ որ սուրիահայեր որոնք գացին Քանատա նոր արիւն մղեցին Քանատայի հայութեան մէջ: Կը հաւատամ որ չենք կորսնցուցած մեր կազմակերպուածութիւնը: Իդէպ՝ այնպէս ինչպէս կը նկարագրուի երբեմն՝ ճիշտ չէ, տեղեկութեանց պակաս կայ. այն թեմերուն, շրջաններուն մէջ ուր մեր ժողովուրդի զաւակները գացին եւ ներկայացան համայնքային կառոյցներուն, կազմակերպութեանց, միութեանց, եկեղեցիներուն՝ դուռը իրենց երեսին չգոցուեցաւ: Նոյնը՝ Լիբանանի պարագային. սուրիահայերը որ եկան՝ բոլոր դպրոցները բացուեցան, բոլոր կարելիութիւնները տրուեցան: Բայց միշտ դժգոհութիւն կայ, մի՛շտ, մնայու՛ն: Անգամ ե՛ս որպէս առաջնորդ օր մը բեմէն ամէնէն զօրեղ ձայնովս բողոքս ներկայացուցի որ մեր ժողովուրդի զաւակները ուր ալ երթան՝ գաղթականի հոգիով եւ հոգեբանութեամբ պէտք չէ՛ մօտենան: Ճիշտ է՝ մենք գաղթական ենք պապենականօրէն, իրողապէս, բայց գաղթական չենք երբ մեր համայնքներէն ներս կը մտնենք: Օրինակ Հայաստանի մէջ, ես բնական գտայ երբ տեսայ որ մեր համայնքի զաւակներէն ոմանք Աւետարանական Եկեղեցի կ'երթային. Տեսայ առաքելականներ, որոնք Աւետարանական Եկեղեցիին մօտիկ բարեկամներ ունենալով՝ միասնաբար գացին եւ նաեւ հովուական օժանդակութիւն ստացան: Երբեմն բան մը ունեցան, հոգատարութիւն մը ունեցան: Լիբանանի մէջ նոյնն էր: Հայաստանի մէջ Հալէպէն մեկնած սարկաւագներէն մէկը, նաեւ՝ հալէպահայ համայնքէն զանազան անձեր Հայաստան ներգաղթած կամ տեղաւորուած՝ հիմա Սուրբ Էջմիածին են, ուրիշներ՝ Երեւանի առաջնորդական փոխանորդութեան մէջ են: Նորէն կը կրկնեմ՝ 40,000ին կամ 60,000ին կրնա՞նք բոլորին անմիջական օգտակարութիւն ցուցաբերել՝ «ոչ»: Բայց յուսահատական աչքով չնայինք երբ կ'երթան եւ երբ համայնքներ գոյութիւն ունին այլուր՝ այդ համայնքին խառնուելով կը նորոգեն, կենսունակ կը դարձնեն համայնքը: Նոյնը չէ՞ր ատենին. Հայաստանի պատմական հողերէն, Կիլիկիայէն հայեր եկան Հալէպ. հիւրընկալուեցան միմիայն արաբ ասպնջական ժողովուրդի՞ն կողմէ, թէ՞՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Սուրիոյ մեր հայ համայնքին կողմէ եւս: Ա՛յս իրողութիւնն է որ կը կրկնուի եւ բնականաբար, երբ քանդում կայ, աւերածութիւն կայ, քայքայուելու վախ կայ՝ մենք դարմանելու մասին պիտի մտածենք: Եւ ես կը կարծեմ՝ կրնանք դարմանել այս մեծ կորուստները, աւելի աղէտալի վիճակի չմատնելու համար:

Վեր. Սելիմեան.- Հարցումը շատ տեղին է եւ էական: Եթէ մեր ժողովուրդին երկու-երրորդը արդէն մեր շուրջը չէ, ինչպիսի՞ հովուական հոգածութիւն պիտի ցուցաբերենք անոնց նկատմամբ: Շատեր յանձնարարագի-

րեր պահանջեցին եկեղեցիէն եւ տուինք: Անոնք գացին եւ իրենց նոր երկիրներուն մէջ՝ ուր եկեղեցիներ կան եւն. ներկայացուցին, համապատասխան հոգածութիւն ստացան շնորհիւ մեր սփիւռքեան հայկական կուսակցութիւններուն եւ եկեղեցիներուն: Ժողովուրդին այն խաւը որ գնաց հոն ուր մենք ներկայութիւն ենք՝ բնականաբար ներծծուեցան այդ երկրին, այդ կազմակերպութեանց: Հաւանաբար հարցումը այն մարդոց մասին է որոնք գացին հոն ուր ո՛չ հայկական եկեղեցի կայ, ո՛չ հայկական ակումբ, ո՛չ ալ կուսակցութիւն: Ի՞նչ պիտի ըլլայ անոնց յետոն: Թերեւս պէտք է, համաձայնաբար օր մը, տեղ մը - եւ շատ ուշանալու չենք - անոնց միջեւ կայք մը սկսինք՝ «Գտնենք Զիրար» անունով, երեք համայնքներու հովանաւորութեամբ ու կարենանք մեկնարկել պաշտօնապէս եւ սփռել, share ընել facebookի միջոցով: Եւ գտնենք զիրար այդ կայքով, իրենց տեղեկութիւնները հաւաքենք եւ տեսնենք թէ որքա՛ն ընտանիք, որքա՛ն անհատ համախմբուած է, ինչպիսի՛ հովուական ծառայութիւն կարելի է տրամադրել՝ դրացի երկրի մը, քաղաքի մը քահանային միջոցով ...: Պէտք է մեր յաջորդ հանգրուանի մտահոգութեան եւ առաքելութեան մաս կազմէ նաեւ այս հոգածութիւնը:

Արմաշ Սրբազան.- Շատ լաւ հարցում է: Ես կ'ուզեմ հետեւեալը ըսել. հովուական մեր ծառայութիւնը ինքնին անծայրածիր, անսահման ծառայութիւն մը չէ, իվերջոյ այստեղ մենք նստած ենք իբրեւ առաջնորդ Հալէպի, Դամասկոսի: Այսինքն ամէն առաջնորդի աշխարհագրական սահմանափակում կայ: Այս իսկ պատճառով կ'ուզեմ շեշտել սրբազան հօր ըսածը որ պայման չէ՝ եթէ սուրիահայը հասաւ Հայաստան եւ կը նուազինք, պայման չէ՝ եթէ սուրիահայը հասաւ Քանատա եւ մենք կը նուազինք, որովհետեւ՝ մեր զաւակն է: Պայմա՛ն է եւ պարտադի՛ր՝ գտնել տեղի մեր եկեղեցիները, առաջնորդութիւնները եւ ըսել՝ «ահաւասիկ մեր զաւակներէն, այսօր ձեր գաղութի անդամ են, ձեր եկեղեցւոյ անդամ են, նոյն հոգատարութիւնը կը սպասենք որ դուք ցուցաբերէք իրենց»: Եւ պէտք է տարբերակել՝ այսինքն աշխատանքային գետնի վրայ մենք ունինք իսկապէ՛ս գաղթական, կամ իրենց տուներէն, բնակարաններէն, քաղաքներէն ելած ժողովուրդ՝ Սուրիոյ մէջ եւ Սուրիայէն դուրս: Սուրիայէն դուրս պէտք է իւրաքանչիւր եկեղեցի, մեր առաջնորդարանները, մեր թելադրանքով հետեւին այս սուրիահայերուն: Ինչ կը վերաբերի Սուրիոյ ներքին տեղաշարժերուն, օրինակ Մաշթա Հըլուն ուր հայ չկար, միայն ամառները կ'երթային մէկ-երկու շաբաթ, այսօր երբ կը կարծէի որ Հոմսէն հոն գացած պիտի ըլլայ 30-40 հայ ընտանիք, յանկարծ 120 ընտանիք հաշուեցի: Նոյնը Թարթուսի մէջ. նոր կազմակերպուածութիւն մը կայ, այսինքն այդ հովուական, կազմակերպական աշխատանքը կը կատարուի: Ես պատասխանատու եմ Դամասկոսի սահմանին, ինքը Հալէպի Առաջնորդարանի սահմանին եւն. եւն.: Այստեղ նաեւ համաեկեղեցական համահայկական մեր ուժերը պէտք են:

Նոր երեւոյթ մը կայ մեր իրականութեան մէջ միւս գաղութներուն բաղդատմամբ. գաղութէն կը հեռանան անոնք՝ որոնք նիւթական, բարեկամական, անցագրային կարելիութիւն ունին: Սուրիոյ պարագային նոր իրականութիւն մը ունինք. օրինակի համար, Քանատայի կամ այլ շրջաններու մեր ազգային մարմինները, կազմակերպութիւնները յանկարծ սուրիահայերը ուրիշ երկիր տանելու դրութիւն կը ստեղծեն: Այսինքն, այսօր խաւ մը ունինք Սուրիոյ մէջ, որ կարելիութիւն չունի տեղաշարժելու, բայց կարելիութիւն կը ստանայ հեռանալու: Ասոնց ալ հետեւիլ պէտք է, որպէսզի երբ կ'երթան նոր ափեր՝ այնտեղ իրենց հետեւին: Իվերջոյ կարեւոր է որ հեռացողը լուր տայ մեզի, մինչ մարդիկ մտավախութեան կամ մտահոգութեան մէջ՝ լուր չեն տար, յետոյ կ'իմանանք եւ կը հետեւինք:

Բայց ամէնէն կարեւորը իվերջոյ պատասխանատուութիւնն է իւրաքանչիւր անհատի. Յովհաննու Աւետարանին 15րդ գլուխը կ'ըսէ. «Խաղողին հատիկը եթէ իր ողկոյզին կառչած չմնայ իր սնունդը չի կրնար առնել եւ կը չորնայ ու իր բարդամութիւնը, համը, գեղեցկութիւնը կը կորսնցնէ»: Այսինքն եթէ հալէպցին, սուրիացին ելլէ Սուրիայէն, այս կամ այն բերումով հասնի քանատական ափեր եւ հեռու մնայ տեղի հայկական իրականութենէն եւ եկեղեցիէն, ինքնին արդէն հեռու կը մնայ սննդարար այդ ողկոյզէն: Ուրեմն իւրաքանչիւրի պատասխանատուութիւնն է - եւ այստեղ ես կը վստահիմ մեր ժողովուրդի աւանդապահ նկարագրին - որ անմիջապէս մխրճուի տեղական հայ նոր իրականութեան կեանքին:

Շահան Սրբազան.- Նոյն հարցումին շարունակութիւնը, որովհետեւ Արմաշ սրբազան ակնարկեց, մենք Սուրիոյ մէջ նաեւ վերակազմակերպման աշխատանք կը տանինք: Ընդհանրապէս բոլորս գիտենք՝ այսօր ուր են կռիւները, փորձանքները: Աւելի յարաբերաբար նպաստաւոր տարածքներու մէջ արդէն նոր կազմեր յառաջացուցինք, ինչպէս՝ Սուրիոյ ծովափի շրջանը. Քեսապ-Լաթաքիա-Թարթուս-Պանիաս-Սաֆիթա-Մաշթալ Հըլու գիծը տարբեր է հիմա. նոր վարչական եւ հովուական իմաստով նոր ձեւ պիտի ստանայ ասիկա: Երկրորդ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ այսօր ունինք «Հալէպ» Բարեսիրական Միութիւն մը. բան մը կը նշանակէ չէ՞: Ամերիկայի մէջ, Քալիֆորնիոյ մէջ՝ Հալէպէն մեկնած մեր երիտասարդները կամ ընտանիքները արդէն յառաջացուցած են «Հալէպ» անունով ընկերային բարեկամական մտերմական, այսպէս-կոչուած վերջին գաղթածներու հաւաքականութիւն մը: Վերակազմակերպման աշխատանքին մէջ պայման չէ որ սպասենք որ ուրիշներ գան ու ըսեն՝ «մենք կ'ուզենք ձեզ կազմակերպել»: Գաղթածները ու՞ր դաստիարակուեցան՝ մեր եկեղեցիներուն, միութիւններուն, կառոյցներուն մէջ ...: Շուէտի մէջ օրինակ, յատկապէս Ճեզիրէի շրջանէն մեկնած մեր ազգակիցները քով-քովի եկան, յառաջացուցին իրենց յատուկ միութիւն մը եւ նիւթական աջակցութիւն ղրկեցին Քամիշլի: Ինչպէ՞ս ըրին: Որովհետեւ կարողացան անմիջապէս կազմա-

կերպուիլ: Կ'ուզեմ այս կազմակերպելու գաղափարը շեշտել եւ կը հաւատամ որ մենք հակառակ մեր նիւթաբարոյական, յատկապէս պատմական արժէք ունեցող ամբողջ սուրիահայ մեր ժառանգութեան հասած հարուածին եւ վնասներուն, մենք ունինք տակաւին կարելիութիւնները այդ վնասները նուազագոյնի իջեցնելու:

Վեր. Դոկտ. Հայտոսթեան.- Վերջին հարցումս՝ արտաքին աշխարհը: Հայերս ընդհանրապէս եւ միջազգային կազմակերպութիւններ այնպէս սեպեցին որ ինչ որ կրցան՝ ըրին անցեալ 4 տարիներուն: Լիբանանահայութիւնը ըսաւ որ՝ «մեր վիճակը արդէն լաւ չէ՝ ինչ որ կրնանք՝ ըրինք»: Միւսը՝ նոյնպէս, Հայաստանի պետութիւնը, նախարարութիւնները եւն. ինչ որ կրնան՝ ըրին եւ գիտենք որ ժողովուրդը որքան որ ստացաւ շնորհակալ էր, բայց նաեւ գիտենք որ բաւարար չէր այլեւայլ պատճառներով: Ձեր ձայնը բաւական լսուեցաւ - ձեր մտքերը եւս, թերեւս՝ ոչ այս մանրամասնութեամբ եւ ո՛չ միասին այս ձեւով, այստեսակ ժողովուրդի առջեւ: Սակայն որքան ալ ձեր ձայնը լսուած ըլլայ, որքան ալ մարդիկ իրենց ջանքը թափած ըլլան՝ սուրիահայութեան համար ի՞նչ յաւելեալ պատգամ ունիք այսօր տալիք, որ թերեւս մինչեւ հիմա առիթը չունեցաք կամ ունեցաք եւ պիտի ուզէք անպայման կրկնել եւ կեդրոնանալ անոր վրայ, զայն ուղղել տարբեր խումբերու՝ Աստուծոյ, ՄԱԿին, ինծի, ներկաներուն կամ միւսերուն...:

Շահան Սրբազան.- Նախ առիթը պարզապէս օգտագործեմ ըսելու սփիւռքահայ մեր ժողովուրդին յատկապէս, որ իրենց նիւթաբարոյական աջակցութիւնները վաւերականօրէն ստացանք զանազան ճամփաներով՝ բացայայտ եւ յստակ ուղիներով, որպէս Սուրիահայութեան Շտապ Օգնութեան Եւ Վերականգնումի Մարմին՝ համայնքապետերու եւ կազմակերպութեանց բոլորի մասնակցութեամբ եւ ցարդ իրենց ըրածին համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք: Դժուար է՝ մտնենք թուաբանական հաշիւներու թնճուկին մէջ, որմէ դուրս չենք կրնար ելլել: Կասկածէ վեր է սակայն, որ անբաւարար է եղածը՝ այնքան ատեն որ Սուրիոյ մէջ սուրիահայեր կան եւ կ'ապրին պատերազմական վտանգաւոր գօտիի մէջ:

Երկու բան շատ շատ կարեւոր է որ կատարուի: Առաջին՝ ամէն իմաստով զօրակցութիւնը չթուլցնել եւ չտկարացնել, եւ երկրորդ՝ եթէ Աստուած մի՛ արասցէ՝ աւելի՛ բարդանայ վիճակը՝ գտնել նաեւ ելքերը, որովհետեւ ելքը ընդհանրապէս Աստուածաշնչական հասկացութեամբ կը սկսինք Հին Կտակարանէն. ապա նաեւ՝ երբ Յիսուս կը խօսէր այլակերպութեան լեռան վրայ իր ելքի մասին. ելքը փրկութեան միջոց որպէս՝ բոլորին անմիջական մասնակցութեամբ: Պզտիկ դիտողութեամբ պիտի աւարտեմ. պիտի ուզէի միշտ դրականով աւարտել թէեւ: Բոլոր անոնք որոնք կը շարունակեն տակաւին ջայլամի քաղաքականութեամբ՝ կը հասկնան ինչ կ'անցնի-կը

դառնայ եւ իրենց ուզածը կը փորձեն պարտադրել սուրիաբնակ սուրիահայերուն՝ թող նուազագոյնը քիչ մը լուռ մնան:

Վեր. Սելիմեան.- Կ'ուզեմ նաեւ շնորհակալ ըլլալ բոլոր այն կողմերուն որոնք նաեւ իրենց աղօթքներով մասնակցեցան մեզի հետ. բազմաթիւ աղօթքի ջոկատներ կազմակերպուած են աշխարհի տարբեր եկեղեցիներու մէջ՝ Սուրիոյ խաղաղութեան եւ աշխարհի խաղաղութեան համար - ես կը հաւատամ աղօթքի այդ ուժերուն: Մենք շնորհակալ ենք այսօր Հայկազեանի այս բեմէն բոլոր անոնց, որոնք մեր հարցը Աստուծոյ կը բարձրացնեն: Երկրորդ՝ անոնք, որոնք ընդհանուր մարդկային տեղափոխումներու, մարդկային ընկերութիւններու ժողովրդագրութեան կը հետեւին՝ կը տեսնեն որ ոչ մէկ ատեն գաղութ մը մնայուն ժողովրդագրութիւն ունեցած է: Ժողովրդագրական այս փոփոխութեան ատեն, հասարակութեան մէջ միշտ պիտի մնան խումբ մը մարդեր, որոնք կառչած մնալ պիտի ուզեն իրենց վայրին, այս պարագային՝ սուրիական ասպնջական հայրենիքին: Անոնք որոնք դուրս ելած են՝ պիտի խնդրեմ որ քննադատական պատգամներ չուղարկեն այս մարդոց: Եթէ պիտի չօգնենք՝ գոնէ չքննադատենք: Երրորդ եւ վերջին՝ պիտի ուզեմ որ մենք հաւատանք որ մենք ոչ միայն շտապ օգնութեան պիտի հասնինք սուրիացիներուն, այլ նաեւ պիտի օգնենք վերականգնումի ծրագիրերուն: Պատերազմը պիտի վերջանայ, վերականգնումի հանգրուանը պիտի սկսի: Այն ատեն ամէնքս միասին, ուրախութեամբ վերականգնման ծրագիրերուն պիտի օժանդակենք:

Արմաշ Սրբազան.- Սպասելիքներ ունինք մենք մեր հարազատներէն, բարեկամներէն հետեւեալ իմաստով. զօրակցութեան կարիքը ունէինք, այսօր ունինք, վաղն ալ պիտի ունենանք. ցաւի մէջէն կ'անցնինք, զօրակցութեան կարիքը ունինք եւ ես կ'ուզեմ - կամ կը փափաքիմ - այս բեմէն ինչէ այն որ չծուլանանք սուրիահայութեան օժանդակութեան անունին տակ եւ չզլանանք մեր զօրակցութեան: Ինչքան ալ մարդկային համեստութեամբ նիւթականի մասին պիտի չխօսիմ, բայց անո՛ր ալ կարիքը ունինք: Մենք մեր ժողովուրդին հասնելու կարիքը ունինք եւ ինչպէս արդէն ըսուեցաւ ի պատիւ սուրիահայերուն՝ իսկապէս միասնական ուժերով ստեղծուեցաւ Սուրիահայ Շտապ Օգնութեան Մարմինը, այստեղ կրկին անգամ միասնականութեան այդ ոգին շեշտելով ըսուեցաւ թէ բոլոր օժանդակութիւնները մէկտեղ պէտք է հաւաքուին եւ ըստ սուրիահայուն ցաւին, կարիքին, այդ օժանդակութիւնը հասնի այստեղ կամ այնտեղ Սուրիոյ մէջ: Այս ձեւով մեզի առիթը կը տրուի թափանցիկ ըլլալու մեր բոլոր աշխատանքներուն, մեր բոլոր ծառայութեանց մէջ: Կրկին անգամ կ'ուզեմ երկրորդել, երրորդել, չորրորդել՝ շնորհակալութիւնը այն բոլոր մեր հայրենակիցներուն որոնք այս կամ այն ձեւով իրենց օգնութեան, օժանդակութեան ձեռքը երկարեցին եւ դեռ կը սպասենք որպէսզի իրենց պարտականութիւնը կատարեն: Եւ կրկին անգամ ըսեմ՝ աղօթքը շատ կարեւոր է. շարունակենք ա-

ղօթել: Չեմ ուզեր երկրորդել վերապատուելին, միայն ըսեմ որ յարգանքով մօտենանք սուրիահայուն ցաւին, անձնական հարց մը չընդհանրացնենք եւ մեծ թնճուկ չսարքենք, ընդհանրական կարեւոր հարցերը մատի ետեւ չպահենք: Դուք ձեր հանգիստ պայմաններուն բերումով եթէ ունիք ընկեր մը, հարազատ մը, բարեկամ մը Սուրիայէն դուրս կամ Սուրիայէն ներս՝ վերցուցէք հեռաձայնը, մէյ մը հարցուցէք՝ «ինչպէս ես»: Պէտք ունինք այս մօտիկութեան, այս ջերմութեան որը տագնապի պատճառով այսօր մեր երկրին մէջ կը դժուարանայ: Ձեր անմիջական զօրակցութեան, ձեր այսպիսի հոգատարութեան պէտք ունի այսօր սուրիահայութիւնը: Կատարեցէք այդ եւ՝ շնորհակալութիւն:

Վեր. Դոկտ. Հայտոսթեան.- Սրբազան, այս ձեր վերջին կէտին առնչութեամբ՝ հիւանդանոցներու մէջ վիճակագրութիւն մը կատարուած է մեծ թիւով հիւանդներու եւ գտնուած, որ հիւանդին ամէնէն ծանր ճնշումը իր հիւանդութիւնը չէ. մեծ մասը իրենց սրտին վրայ ճնշում ունէին որովհետեւ այցելու չունէին: Այս պատգամն է որ դուք կու տաք:

Հարցումներ՝

Պրն. Քիւրքճեան.- Իրականութեան մէջ այն ինչ որ ըրինք անհրաժեշտ էր այսինքն microstudy կամ microanalysis ըրինք Հալէպի հայ գաղութին համար: Շատ բարի, ես կ'ուզէի առ ի գիտութիւն ինծի, որպէսզի կողմնորոշուիմ, հարցնել. միւս քրիստոնեայ համայնքներուն վիճակը ի՞նչ է:

Արմաշ Սրբազան.- Հիմնական ցաւն ու պատկերը նոյնն է, բայց որոշ տեղեկագրական տուեալներ տալու համար ըսեմ, որ Սուրիոյ բնակչութիւնը մօտաւորապէս 24 միլիոն է, որուն 1,4-500,000ը քրիստոնեաներ են՝ 7-8 տոկոսը բնակչութեան: Ըստ միւս համայնքներու հաղորդած տուեալներուն, մօտաւորապէս 500,000 քրիստոնեաներ իրենց բնակարաններէն դուրս են՝ նոյն քաղաքին մէջ տեղահանուած, Սուրիոյ մէկ քաղաքէն ուրիշը տեղափոխուած եւ կամ երկրէն դուրս ելած: Իրենք ալ նոր յառաջացող գաղութներու իրենց անդամներուն, հօտին ետեւէն հոգածու ըլլալու աշխատանքի մէջ են: Ասոր կողքին, չեմ գիտեր ինչքան ճշգրիտ է՝ 70ի հասնող կամ դժբախտաբար թերեւս ալ աւելի՝ եկեղեցիներ վնասուած են: Որոշ եկեղեցիներ կործանած, որոշ եկեղեցիներ միայն ռմբակոծուած, կիսով աւերուած են: Իրենց քով ալ գուցէ թիւով շատ են, բայց դժուարութեան պարագաները նոյնն են:

Դոկտ. Ճեպէճեան.- Նախ եւ առաջ կ'ուզեմ ըսել որ մենք ձեզի հետ ենք մեր աղօթքներով, բարոյական աջակցութեամբ եւ հեռաձայններով: Շատ հետաքրքրական էր որ այսօրուան կլոր սեղանը սկսանք սուրիական տագնապով եւ անցանք համահայկական մտահոգութիւններու, ինչպէս Շահան սրբազանը ատիկա շատ զօրաւոր կերպով նշեց. համահայկական ծրագիր ունի՞նք սուրիահայ գաղութին տագնապին ընդմէջէն, այսօր՝

յատկապէս Ցեղասպանութեան 100ամեակի սեմէն անդին, համահայկական ռազմավարութիւնը, անոր կարիքը կը նշմարուի. արդեօք ինչպիսի՛ համահայկական ռազմավարութիւն պէտք է մշակենք, արդեօք սուրիական տագնապը մեզ ա՛լ աւելիով կը խթանէ՞:

Շահան Սրբազան.- Հոս գտնուող գիտնական անձնաւորութիւններ եւ անոնք, որոնք համայնքներու կազմութեան ձեւի բնօրինակներու մասին կը խօսէին ըսեմ՝ տագնապի մէջ *մուրէլը* ինծի համար լիբանանահայ համայնքն էր: Հիմա սուրիահայութեան իրավիճակը մեր թերութիւններով, առաւելութիւններով՝ համահայկական իմաստով պատկերի մը կարելի՞ է վերածել եւ գալիք տագնապներուն օգտագործել՝ ատիկա գիտնականներուն, մասնագէտներուն, վերլուծաբաններուն գործն է եւ ես միայն այսքանով կը բաւարարուիմ որովհետեւ «ո՛չ» ըսելու խնդիր չկայ, բայց եթէ «այո՛» ըսես՝ պէտք է վերլուծես:

ՀԲԸՄ Հալէպի Ապաստանարան-Աշխատանոցի Պատսպարեալներու Վիճակագրական Ցուցակ (1 Փետրուար 1920-20 Օգոստոս 1921)[1]

#	Անուն	Հայրնուն	Մականուն	Տրք.	Ծննդվյր.	Թրքա-նուն	Ուրկէ գալը	Երբ գալը	Ընդհանուր ծանօթութիւններ
1	Հայ-կանուշ	Գասպար	Մահտեսեան[2]	27	Սեբաստիա	---	Համայի որբանոց	Օգ. 919	Գաղթականութենէն առաջ, Շիրին անուն հայու մը հետ ամուսնացած, որ մեռած է, զաւակ ունեցած, բայց մեռած: 15/7/1920ին վերադարձած Համա Լեւոն Սաաթճեանի քով: Ցնր. 1921ին՝ գորգագործութեան վարպետ, խալի գործել սկսած: 27/5/1921ին իր ամուսնոյն ազգականներուն քով մեկնած:
2	Նուրի-ցա	Գրիգոր	Քիրիշեան	20	Սեբաստիա	Ֆաթմա	Հալէպի Թէլ Ղրայ գիւղ	Օգ. 919	Ամուսնացած Մուհամմէտ Չաուշի հետ, միակ զաւակ մը ունեցած, որ մեռած է: Սպասուհի մեկնած ատամնաբուժ Իսկենտէր Չիլակոբեանի տուն, 5/6/1920ին: Ցնր. 1921ին ֆրանկախտաւոր, կը դարմանուի:
3	Արշա-լոյս	Թորոս	Նարպէկեան	20	Տարենտէ	---	Համա	Սպտ. 919	Համա հօրեղբօր քով մեկնած 14/6/1920ին:
4	Սողոմէ	Ոսկեհան	Անտոնեան	24/22	Սեբաստիա	Մերիէմ	Համայի որբանոց	Սպտ. 919	Կոյս աղջիկ: Ցնր. 1921ին՝ գորգագործութեան վարպետ, խալի գործել սկսած
5	Փարիզ	Պօղոս	Երանոսեան	26	Սեբաստիա	---	Ռէսուլ Այն	Նոյ. 919	Հայ ամուսնոյն անունն է Գրիգոր Վարդանեան, որմէ ունեցած զաւակը գաղթականութեան կորսնցուցած. թուրք ամուսինը՝ Ալի Րիզա, էտիրնեցի: Ցնր. 1921ին՝ գորգագործութեան վարպետ, սրտի հիւանդ, շատ չի կրնար աշխատիլ
6	Մարի-ամ	Թորոս	Ճելէրեան	18	Չմշկածագ	Զէյնէպ	Ուրֆա	Նոյ. 919	Քիւրտ ամուսինը՝ Մեճիտ, էրզրումցի: Զաւակ ունեցած, բայց թողած: Փտր. 26ին Հալէպի արաբ որբանոցը ուսուցչուհի եղող քրոջ քով գացած: Մայիս 1920ին սպասուհի մեկնած Հալէպի Րեժիի պաշտօնեայ մարաշցի Արսէն Մոմճեանի տուն: 27/6/1920ին հիւանդանալով Ապաստանարան վերադարձած, իսկ 10 Յլ. մեկնած է Ամերիկա՝ ազգականներուն մօտ:
7	Արուս-եակ	Յարութիւն	Յարութիւնեան	22	Խարբերդ	---	Պերեճիկ	Օգ. 919	24/4/1920ին, ամերիկաբնակ խարբերդցի երիտասարդի մը իբր նշանած Ամերիկա մեկնած:
8	Ազնիւ	Աւագ	Գոսեան	22-26	Սեբաստիա	Մերիէմ	Պերեճիկ	Ցնր. 920	Հայ ամուսինին՝ Տրիփուն Նորարեւեանին ողջ ըլլալը կը կարծուի: Անկէ ունեցած զաւակները մեռած են: Թուրք ամուսինը՝ պերեճիկցի Մուսթաֆա Չաուշ: Ցղի է, Փտր. 1921ին զաւակ ունեցած եւ մեռած, անցագիր կը հանէ՝ Պոլիս ազգականներուն քով երթալու: 7 Փտր.ին Պոլիս եղբօր քով մեկնած

9	Նազիկ	Թորոս	Սարըեան	30	Պրուսա	---	Պրուսա	Նոյ. 919	Ամուսինն է Հաճի Գալուստ Զատիկեան: Զաւակը Տէր Զօր՝ Շետատիէ կորսուած: Զաւակը փնտռելու համար Պրուսայէն եկած Հալէպ, մեկնած Տէր Զօր, 6/5/1920ին
10	Լուսիա	Յովհաննէս	Տէր Ղազարեան	25	Ուրֆա	Զեքիյէ	Ապու Ճապպուր, Ամերիկեան Որբանոց	Օգ. 919	Հապէշի-թուրքի ամուսնացած Րաքքայի մէջ: Զաւակ չունի: Փտր. 1921ին խոհարարուհի, որեւէ մէկը չունի, Ուրֆայի մէջ ազգականներ ունի:
11	Վարդուհի	Յովհաննէս	Տէր Ղազարեան	20	Ուրֆա	Ֆաթմա	Ապու ճապպուր	Օգ. 919	Թուրք Ահմէտի մը ամուսնացած Րաքքա: Զաւակ ունեցած ու մեռած: 8/7/1920ին մեկնած է իբրեւ սպասուհի:
12	Խաթուն	Յարութիւն	Ինճոյեան	18	Ուրֆա	Անշէ	Ուրֆա	Սպտ. 919	Ամուսնացած Ուրֆա, Ահմմէտ թուրքի մը: Զաւակը ծնելէ ետք 23/5/1920ին մեկնած մօրեղբօր՝ Գրիգոր Մաչիկեանի քով, Հալէպ:
13	Խորէն	Յակոբ	Մեյխանեճեան	13	Ուրֆա	Մեճիտ	Թըլ Աֆար	Նոյ. 919	Ապօ անուն արաբի քով եղած: 10/7/1920ին ղրկուած Շիրաճեան որբանոցը
14	Նեճիպէ	Հաճի Արթին	Քելլէրեան	24	Այնթապ	---	Ատանա	Օգ. 919	Ամուսնութիւնը եղած է գաղթականութեան ատեն: Ամուսինը՝ Տիգրան Իզմիրլեան, մեռած Թոփրաք Քալէ: Հերեանի կարգադրութեամբ Փտր. 29ին մեկնած Պէյրութ
15	Կիւլենիա	Սիրական	Փախլիեան	15	Ատափազար	Ամոնա	Շորաքլը	Օգ. 919	Ամերիկեան Կարմիր Խաչէն եկած, ամուրի: Փտր. 1921ին աչքի ցաւ ունի, կը դարմանուի
16	Սրբուհի	Մարտիրոս	Տէր Մարտիրոսեան	33	Ակն (Տագ)	Մերիէմ	Եունիէ (Ենի Եափան)	Դկտ. 919	Ամուսնացած Արաշօ քիւրտի հետ: Յղի էր եւ 21 Մրտ.ին ծնաւ ու չորս օր ետք մեռաւ: 10/7/1920ին սպասուհի մեկնած Տքթ. Մուշեանի քով:
17	Եսթէր	Յովհաննէս	Գազանճեան (Պիւաչոյեան)	35	Սեւերէկ	Զեքիյէ	Սեւերէկ	Օգ. 919	Սեւերէկցի Սէյիտ Ահմէտի ամուսնացած: Տղայ մը ունեցած՝ որ մեռած է: Հայ ամուսինէն 3 զաւակ ունեցած, որոնցմէ մէկը կորսուած, միւս երկուքը քովը: Մրտ. 20էն՝ հալէպաբնակ Յարութիւն Եիրիկեանի տունը սպասուհի:
18	Թագուհի	Սարգիս	Պիւաչոյեան	15	Սեւերէկ	Հետիյէ	Սեւերէկ	Օգ. 919	Ամուրի, 4/4//1920ին մօր միջնորդութեամբ իբրեւ սպասուհի մեկնած քրիստոնեայ ընտանիքի մը քով:
19	Անդրանիկ	Սարգիս	Պիւաչոյեան	8	Սեւերէկ	Հիւսէյին	Սեւերէկ	Օգ. 919	21/4/1920ին մօր քով մեկնած:
20	Իսկուհի	Սարգիս	Շիշմանեան	12	Աշոտ	Մերիէմ	Հալէպ, սպասուհութիւն	Նոյ. 919	Ինք եւ քոյրը Կարմիր Խաչի համար բացուած որբանոցը փակուելով Ապաստանարան եկած: 5/7/1920էն Տքթ. Տէր Ղեւոնդեանի տունը

									սպասուհի: 25/7/1920ին որբանոց ղրկուած:
21	Թրվանտա	Սարգիս	Շիշմանեան	8	Աշոտ	Նիմէթ	Հալէպ, Ամերիկեան Կ. Խաչ	Նոյ. 919	Ինք եւ քոյրը Կարմիր Խաչի համար բացուած որբանոցը փակուելով Ապաստանարան եկած: 5/7/1920էն Տքթ. Տէր Ղեւոնդեանի տունը սպասուհի: 25/7/1920ին որբանոց ղրկուած:
22	Վարդանուշ	Յարութիւն	Վերանոսեան	20	Բաղէշ	Ղազէլ	Նիսիպին	Նոյ. 919	Պոլսեցի Շեւքէթ Զապթիյէ թուրքին ամուսնացած: Զաւակ չէ ունեցած: 15/5/1920ին մեկնած փաստաբան Լեւոն Թամզարեանի տունը՝ սպասուհի: 6/11/11920ին սպասուհութենէ դարձած՝ իր ծառայած տեղը անբարոյ ըլլալնուն: Փտր. 1921ին ձեռագործի աշակերտ, որեւէ մէկը չունի: 7 Փտր. 1921էն սպասուհի Ա. Մազլումեանի միջոցով:
23	Սիրանուշ	Յովհաննէս	Զատիկեան	26	Իզմիթ	Զեքիյէ	Հալէպ, Սոքաթաղ	Փտր. 920	Հայ ամուսինն է Արթին Մելքոնեան: Երկու զաւակներն ալ մեռած: Հալէպցի թուրք ամուսին Հասանէն զաւակ չէ ունեցած: 29/4/1920էն հալէպաբնակ, երկաթուղիի պաշտօնեայ Պօղոս Դաւիթեանի տան սպասուհի:
24	Մարիամ	Գրիգոր	Թութլեան	20	Պեհեսնի	---	Ատանա	Յնր. 920	Մումպուճ, Շէյխ Ահմէտի հետ ամուսնացած: Այժմ յղի. 15/3//1920ին զաւակ ունեցած: Փտր. 1921ին բուրդ մանել գիտէ, հետը 7 ամսու զաւակ մ'ունի, անով կը զբաղի:
25	Սարա	Խաչատուր	Տէրտէրեան	23	Խարբերդ, Շիրօ	Ֆերիտէ	Ուրֆա	Յնր. 919	Սպասուհի է եղեր: Ամուսնացած, Փտր. 1921ին բուրդ մանող, ֆրանկախտաւոր կը դարմանուի: 31/3/1921ին կը մեկնի Ամերիկա՝ իրեններուն քով:
26	Դեղձանիկ	Չի գիտեր	Փաստրմաճեան	8	Կարին	----	Մուսուլ	Մրտ. 919	Այս աղջիկը միայն իր անունը գիտէ. Փաստրմաճեան ըլլալը ազգականներէն եւ երկրացիներէն հաստատուած: Մուսուլ, Մուհամմէտ աղայի քովն է եղեր: 25/7/1920ին որբանոց ղրկուած:
27	Հայկուհի	Չի գիտեր	Հայկազեան	7	չի գիտեր	---	---	Մրտ. 919	Բան չի յիշեր անցեալէն: Այս ալ բոլորովին իր ինքնութիւնը մոռցած ըլլալով անունը Ապաստ. տեսչուհին դրած: 25/7/1920ին որբանոց ղրկուած:
28	Էլմաս	Նշան	Նիզամեան	27	Սեբաստիա	---	Հալէպ	Ապր. 919	Պեհաէտտին անուն թուրքի մը հետ ամուսնացած: 2 տարեկան աղջիկ մը ունի: 8/2/1920ին եկեղեցիէն իր զաւակով փախած. զինք գտնել անկարելի եղած է:
29	Աննա	Պօղոս	Պէրպէրեան	35	Արաբկիր		Ուրֆա, որբանոց	Ապր. 919	14/9/1920ին Ամերիկա մեկնած:
30	Մարիամ	Կարապետ	Տէրտէրեան	9	Խարբերդ, Շիրօ	Ատիլէ	Բաքքա	Մրտ. 919	20/5/1920ին որդեգիր եղած է հայ ընտանիքի մը քով:
31	Մարիամ	Գէորգ	Պոռճակեան	16/17	Կիւրին	Մերիէմ	Տէր Զօր	1/12/919	Տէր Զօրի մէջ թուրք Ապուտին ամուսնացած: 5/12/1920ին ամուսնացած կիւրինցի երիտասարդի մը հետ:

32	Վարդենի	Մանուկ	Տիրացուեան	22	Կիւրին	---	Համայի որբանոց	Նոյ. 919	Ամուրի: Փտր. 1921ին ձեռագործ կ'ընէ որեւէ մէկը չունի:
33	Հռիփսիմէ	Աւետիս	Տէյիրմենճեան	32	Կարին	---	Սուրուճ, Ուրֆա	Յնր. 920	Ամուսնացած, Փտր. 1921ին բուրդ մանող է, որեւէ մէկը չունի:
34	Փայլաճու	Գէորգ	Կեֆէրեան	32	Եոզղատ	Մարի	Տէր Զօր	Նոյ. 1919	Հայ ամուսնոյն անունն է Արմենակ Կեֆէրեան: 4 Զաւակներէն միայն մէկը գտած: 26/3/1926ին Շիրաճեանի որբանոցի սաներուն իբրեւ մայրիկ գացած: Հալէպի հայկական որբանոցը գացած իբր վարժուհի փոքրիկներու:
35	Սարա	Աւագ	---	5 ամս.	Տէր Զօր	---	---		Մօր անունը Եղիսաբէթ Խաչերեան: Տաճիկ հօր անունը Աւատ: Մայրը հիւանդանալով 2/1/1920ին մեռած, Ապաստ. ձգելով իր տաճիկ ամուսինէն ունեցած զաւակը: 20/7/1920ին մեռած:
36	Զուարթ	Յակոբ	Այճեան	20	Պոլիս/Էրզրում	---	Պոլսէն՝ եղբօր քով	22/2/920	Հալէպցի, թուրք Պուրսալը Զատէ Ապտիւրրահմանի հետ ամուսնացած եւ ամուսնական խնդրի վերաբերեալ կարգադրութիւններու համար կրկին հոս եկած: Պոլիսէն հոս եկած իր թուրք ամուսնոյն քով ունեցած գոհարեղէնները առնելու նպատակաւ, որ քաղաքականութեան փոխուելով չէ կրցած գանձել: Փտր. 1921ին ձեռագործի վարպետ: 5/4/1921ին Պոլիս՝ եղբօր քով ղրկուած Միութեանս ծախքով:
37	Անտոն	Չի գիտեր	Չի գիտեր	5	անյայտ	---	---	11/3/920	Ասորիի քով որդեգիր էր. կինը մեռնելուն մէջտեղ մնացած է եւ յանձնուած առաջնորդարան: Դրացիներ զինքը բերած են մեզ Առաջն. Հօր յանձնարարականով ընդունուած: 9/7/1920ին յանձնուած հօր:
38	Մարիամ	Գալուստ	Ալճուգեան	17	Աշոտ	---	Համա	2/3/920	Համայի մէջ արաբի մը տունը 4 տարի ծառայութիւն ըրած: 29/5/1920էն S. Ալթունեանի վիրաբուժ Պ. Դանիէլի տունը սպասուհի տրուած:
39	Կիւլխաթըր	Պօղոս	Աշըգեան	30	Կեսարիա	---	Հալէպ, Պետ. հիւանդանոց ղրկուած	7/3/920	4 ամիս առաջ Ուրֆա եղբօրը քով գացած ատեն արկածով մը ոտքը կտրած եւ 4 ամիս տեղւոյս հիւանդանոցը մնացած: Ճամփան բացուելուն կը սպասէ: Դարմանուելէ ետք որեւէ նեցուկ չունենալով Պատսպարան ընդունուած: Փտր. 1921ին, կոտրած ոտքը միշտ կը ցաւի երբ ծանր աշխատանք ընէ, ձեռագործ կրնայ ընել:
40	Զարուհի	Ամուսինը՝ Սարգիս	Պահարեան	45	Այնթապ	---	Պէյրութ	29/3/920	Այնթապէն Պէյրութի կողմերը գացած փնտռելու իր կորսուած թոռը: Չէ գտած: Ճամփան բացուելուն Այնթապ պիտի վերադառնայ: 8/7/1920ին մեկնած իր ազգականներուն: Երկու զաւակ ունի. մէկը քովը, միւսը կորսուած:

41	Հռիփսիմէ	Ամուսինը՝ Սարգիս	Պահարեան	30/28	Այնթապ	---	Պէյրութ	29/3/920	Ամուսնացած Մահսերէճեանի հետ: Վերինին աղջիկն է: Մօրը հետ ելած է. իր զաւակը կորսնցուցած է: Իր զաւակին տեղը իմացած ըլլալով Յնս. 1920ին Պէյրութ անոր դատը հետապնդելու համար ղրկուած:
42	Մարի	Յակոբ	Տէյիրմէնճեան	25	Սեւերէկ	---	Ուրֆա	30/3/920	Ուրֆացի Ահմէտի հետ ամուսնացած: Հայ ամուսինը՝ Աբրահամ Պահարեան, մեռած: Զաւակ չունի: 11/5/1920ին դարձեալ սպասուհի:
43	Նորածին աղջիկ[3]	Շէյխ Ահմէտ Մումպուճէն	Մարիամ Թութլեան	16 օր.	Հալէպ	---	---	ծն. 15/3/920	Ապաստանարանի պատսպարեալներէն Մարիամ Թութլեանի զաւակը: Մայրը հիւանդ կը դարմանուի. 28/3/1921ին կը մեռնի:
44	Նորածին աղջիկ	Ուրֆացի Ահմէտ Շեֆիք	Խաթուն Ինճոյեան	13 օր.	Հալէպ	---	---	ծն.20/3/918	Պատսպարանի մէջ յղի ընդունուած կիներէն միոյն զաւակը: 23/5/1920ին մեկնած մօր հետ: Մայր ու նորածին առողջ են:
45	Նորածին աղջիկ	քիւրտ Արաշօ, ենի դեատանցի	Սրբուհի Տէր Մարտիրոսեան	5 օր.	Հալէպ	---	---	21/3/920	Պատսպարանի մէջ յղի ընդունուած կիներէն միոյն զաւակը: Մարտ 26ին, միայն 5 օր ապրած եւ մեռած:
46	Աննա	Յակոբ	Գազանճեան	25	Խարբերդի Ճերմէկ գիւղ	Մերիէմ	Հալէպ, Պապ էլ Նասր թաղ	4/4/920	Ամուսնացած Յովհաննէսի հետ, որ գաղթականութեան մեռած է: 4 տարի իվեր Հալէպ Տքթ. Սահիտ պէյի քով իբրեւ սպասուհի մնացած, ապա փախած Ապստանարան: 20/5/1920ին Ամերիկա հօրեղբօր քով մեկնած:
47	Ազգանուշ	Պետրոս	Պալեան	19	Տէօրթ Եոլ	---	Տէօրթ Եոլ	7/4/920	Բռնագաղթի սկիզբը եկած եւ 4 տարի սպասուհի եղած, ոչ-ամուսնացեալ: Տ. Եոլ մայր մը, 2 փոքր եղբայր, եւ 2 քոյր ունի: 11/4/1920ին, Ապաստ.ին միջոցաւ մօր եւ եղբօր քով ղրկուած՝ Տէօրթ Եոլ:
48	Փերուզ	Գէորգ	Գույումճեան	22	Սամսոն	---	Պոլիս	15/4/920	Եկած՝ մօրաքոյրը փնտռելու: Բռնագաղթին ամուսանացած պերեճիկցի Մուսթաֆայի, զաւակ ունեցած, քովը ձգած: Տէր Հօր յանձնարարութեամբ ընդունուած: Իր մայրը փնտռելու եկած ըլլալը կը խօսուի: Փտր. 1921ին ձեռագործի վարպետ, մօտաւորապէս նշանուած, Ամերիկա պիտի մեկնի: 20/2/1921ին նշանուած եւ Ամերիկա մեկնած:
49	Մանչ մը	Պերեճիկցի Մուսթաֆա Չաուշ	Մայրանուն՝ Ազնիւ Գոսեան	15 օր.	Հալէպ	---	Հալէպ	15/4/920	17/5/1920ին, աչքերու եւ ուղեղի հիւանդութիւն ունենալով մեռած: Մայրը ապաստանարանն է արդէն:
50	Ազատուհի	Յովհաննէս	Կատարեան	21	Ուրֆա	Նայիմէ		20/4/920	Գաղթականութեան էտիրնեցի հարիւրապետ Խալիլ էֆենտիի ամուսնացած. 6 ամիսէ իվեր Քոմիսէր Սուպհիի քով սպասուհի եղած, ուր

									վերջին օրերը զինք ծեծելուն՝ փախած Ապաստանարան: 11 Նոյ.ին մեկնած Պոլիս մօրաքրոջ քով:
51	Մարթա	Դաւիթ	Փափազեան	19	Պրուսա	Շա'լէ	Յ. Պարսամեանէն ղրկուած	1/5/920	8 ամիս առաջ Տէր Զօրէն եկած եւ սպասուհի՝ Քոմիսէր Սուպհիի քով, աչքի հիւանդութեամբ Ապաստանարան եկած: 13/5/1920ին Յակոբ Պարսամեանի տուն մեկնած սպասուհի: Գաղթականութեան ամուսնացած Ռեչչոյի:
52	Մաննիկ	Կարապետ	Իկիտխանեան	18	Էրզրում	Չունի	Ամերիկ. Կ. Խաչ	1/5/920	Գաղթականութեան՝ Նիսիպին Գերմանական Հիւանդանոց իբր հիւանդապահուհի 4 տարի մնացած եւ 8 ամիսէ իվեր Կ. Խաչի մէջ աշխատելով այժմ գործէ ըլլալուն եկած է: 13/7/1920ին Տքթ. Ալթունեանի քով հիւանդապահուհի մեկնած:
53	Ֆերիտէ	Յեսու	Թաշճեան	28	Ուրֆա	---	Իսկենտերուն, մօրեղբօր քովէն եկած	25/5/920	Ամուսնացած թուրքի: Ուրֆա, ծնողաց քով երթալու համար եկած: Մինչ ճամբաներու բացումը Ապաստանարան մնալ որոշած: 13/7/1920ին Պէյրութ եղբօրը քով մեկնած: Հայ ամուսինէն հետը զաւակ մը ունի:
54	Վարդանուշ	---	Թաշճեան	6	Ուրֆա	---	Իսկենտերուն, մօրեղբօր քովէն եկած	25/5/920	Վերոյիշեալը իր մայրն ըլլալով միասին եկած: 13/7/1920ին Պէյրութ մօրեղբօր քով մեկնած:
55	Զապէլ	Չի գիտեր	Չի գիտեր	14	Չի գիտեր	---	Վիրաբուժ Պ. Դանիէլի տունէն	30/5/920	Գաղթականութեան՝ տեղս թուրքի մը քովէն առնուած եւ վիրաբուժ Դանիէլի տուն զետեղուած: Այժմ անոր թաքստոցը գիտնալով թուրքերը զինք փնտռելուն՝ Ապաստանարան եկած: Ապաստանարանի միջոցաւ 2/6/1920ին տեարք Մսրլեան եղբարց քով ղրկուած: 12 Սեպտ.ին վերադարձած ըլլալով Հոկտեմբեր 10ին Իսկենտէրուն մեկնած է պանք. տնօրէնի հետ:
56	Նազելի	Յարութիւն	Տէյիրմենճեան	25	Տարենտէ	---	Ս. Պապիկեանի տունէն	30/5/920	Գաղթականութենէն առաջ ամուսանացած, 1 զաւակ ունեցած, մեռած է: Հիւանդանալով եկած: 13/7/1920ին կրկին սպասուհի ղրկուած:
57	Տուտու	Գէորգ	Փապուճեան	20	Այնթապ	Էմինէ	Պաղտատ, հայրենակիցի մը տունէն	4/6/920	Ամուսնացած Մուսային հետ: Այնթապ երթալու մտադրութեամբ Պաղտատէն եկած եւ ճամփու բացումին կը սպասէ: 1 Յուլիս 1920ին մեկնած Այնթապ, եղբօր քով:
58	Զմրուտ	Մկրտիչ-Արթին	Պետրոսեան	25-23	Աշոտ	Ֆաթմա	Սպասուհի	26/6/920	Ոտքերը եւ սրունքները ուռած ըլլալուն ՝ աշխատելու անկարող, եկած է Ապաստանարան: Կոյս աղջիկ, Փտր. 1921ին Քրոշէի օյան գիտէ, առողջ է 19/6/1921ին Էլիաս Աուէտին տունը սպասուհի ղրկուած:
59	Ազատու	Չի գիտեր	---	8	---	---	Արաբ	7/7/	12/7/1920ին փախչելով Առաջնորդարան եկած: Թուրք ընտանիքի մը

	հի/Զա րուհի						ընտանիքէ	920	քովէն փախցուած եւ Տէր Հօր յանձնարարականով Պատսպարան ընդունուած են երկու քոյր միասին: 25/7/1920ին որբանոց ղրկուած:
60	Շաքէ	Չի գիտեր	---	7			Արաբ ընտանիքէ	7/7/ 920	Առաջնորդարանէն եկած: 25/7/1920ին մահմետական ծնողքին յանձնուած:
61	Սիրա նուշ	Մինաս	Պուչաքճեան	26	Ուրֆա	Խայրիէ	Խանճի Մեհմէտ Նաթըքի տուն, Մուհամմէտ Նուրիտտին	13/7/ 920	Գաղթականութենէն առաջ Դանիէլ Թաշճեանի ամուսնացած, 1 զաւակ ունեցած, որ մեռած է: Առաջնորդ հօր յանձնարարականով ընդունուած մինչեւ իրեն յարմար տեղ մը գտնուի: Փախած ու Ապաստանարան հասած 14/7/1920ին: Հոկտ. 6ին սպասուհութեան մեկնած:
62	Մարիամ	Յովսէփ	Չի գիտեր	10	Մըարրա				15/7/1920ին Սէր Թապիպ Թեւֆիք Պէյի քովէն փախած ու ապաստանած:
63	Էլիզա	Չի գիտեր-Յակոբճան	Եումուրթաճեան	10	Այնթապ		Սպասուհութիւն Ֆրանսական որբանոց	Նոյ. 920	28/7/1920ին փախած ու ապաստանած: Աղջիկ, Փտր. 1921ին դպրոց կ'երթայ. որբանոցը դեռ որոշ վիճակ մը չունենալուն դպրոց կը ղրկենք մինչեւ նոր կարգադրութիւն:
64	Եղիսաբէթ	Մկրտիչ	Թոքաճեան	13	Կարին	Նեֆօ	Մերտին	Նոյ. 920	Մարտինցի Խոճա էլ Խաթիպի քովէն փախած Ապասանարան: Փտր. 1921ին դպրոց կ'երթայ. որբանոցը դեռ որոշ վիճակ մը չունենալուն դպրոց կը ղրկենք մինչեւ նոր կարգադրութիւն:
65	Արմէնուհի	Գրիգոր	Գրիգորեան	25	Վան	Րոզա	Հալէպ, պետ. հիւանդանոց		Առաջնորդարանէն ղրկուած: 25/8/1920ին սպասուհի մեկնած: 20/9/1920ին առանձին տուն վարձած:
66	Վարդանուշ	Թորոս	Ծառուկեան	40	Կիւրին	---	Այնթապ		Առաջնորդարանէն ղրկուած:
67	Մարիամ	Կարապետ	Տեւելեան	17	Այնթապ	Մերիէմ	Տէր Զօր		Թուրք ամուսնոյն ձեռքէն առնուած: 12/9/1920ին սպասուհի մեկնած:
68	Լուսիա	Կիրակոս	Տէյիրմենճեան	22	Տիգրամն ակերտ		Հալէպցի իսլամի մը տուն		Թուրք ամուսնոյն ձեռքէն առնուած: Հոկտեմբեր 3ին սպասուհի մեկնած:
69	Նուէրիկ	Յովհաննէս	Տատանեան	29	Ատափազար	Ֆաթմա		7/9/ 920	1/12/1920ին փախած թուրք ամուսնոյն քով:
70	Ովսաննա	Մանուկ	Գազէզեան	18-22	Մարաշ	---	Սպասուհութենէ եկած	Սեպտ. 920	Ամուսնացած հայու: Փտր. 1921ին բուրդ մանել գիտէ, իր 3 ամսեկան զաւակով կը զբաղի:
71	Քրիստինէ	Սուքիաս	Գիզիրեան	24	Կիւրին	---	Այնթապ		24/9/1920ին սպասուհի մեկնած:
72	Սրբուհի/	Թորոս	Քեհէեան	19	Կիւրին	---	Այնթապ	Նոյ.	Կոսյս աղջիկ: Փտր. 1921ին գորգի աշակերտ էր, ֆրանկախտաւոր:

	Սոֆիա							920	
73	Մար գրիտ	Թորոս	Քեհէեան	20	Կիւրին	---	Այնթապ	Նոյ. 920	Կոյս աղջիկ: Փտր. 1921ին ձեռագործ գիտէ, ոտքը ուռեցք ունի, շատ ծանր գործերու չի կրնար աշխատիլ:
74	Մարիցա	Մարգար	Պալըքճեան	40	Սվազ	---	Սպասուհութե-նէ եկած	Յնս. 920	Նախապէս ամուսնացած. ամուսինը եւ զաւակները սպաննուած: Փտր. 1921ին Խալիի օգնող, մանող, սանրող: Որեւէ մէկը չունի: Եթէ կրնայ անցագիր առնել Երուսաղէմ իր ազգականին պիտի երթայ:
75	Էլմաստ	Պետրոս	Չինարեան	20	Սվազ, Ղաւրազ	---	Այնթապ		31/9/1920ին իր փեսային յանձնուած:
76	Զապէլ	Գէորգ	Սեֆէրեան	22	Կարին-Հասան Քալա	Ֆաթմա	Նիզիպ	Նոյ. 920	Ամուսնացած թուրքի: Փտր. 1921ին բուրդ մանել գիտէ, հետը՝ աղջիկ զաւակ մ'ունի 1 տարեկան:
77	Ազատուհի	Նիզիպցի Հիւսէյին թուրք	Մայրը Զապէլ Սեֆէրեան	2	Պիրեճիկ	---			
78	Մարիամ	Կիրակոս	Կիրակոսեան	24	Խարբերդի գիւղերէն				
79	Աննիկ	Նիկողոս	Դաւիթեան	15	Պիլեճիկ		Սպասուհու-թենէ	Հկտ. 920	Աղջիկ, Փտր. 1921ին որբանոցը դեռ որոշ վիճակ մը չունենալուն զինք դպրոց կը ղրկենք մինչեւ նոր կարգադրութիւն:
80	Տիրուհի	Կարապետ	Տոտոյեան	22-25-21	Պրուսա, Ենիճէ գիւղ	Սաա-տէթ	Գուպպէ Խան	1/10/ 920	Ամուսնացած, իր զաւակը Պատսպարանին մէջ մեռած: Փտր. 1921ին ձեռագործ կրնայ ընել, աչքը կը ցաւի, հիւանդոտ: 28/8/1921ին Ֆրանսական Քոյրերու Դարմանատունը ծառայութեան մեկնած Մասնաժողովի գիտակցութեամբ:
81	Գրիգոր	Մուսուլցի Եուսուֆ Զիա թուրքը	Մայրը՝ Տիրուհի Տոտոյեան	2	Մուսուլ	Մուհամմէտ քեազիմ			10/8/1920ին եկած Մարտինի Ամերիկեան Որբանոցէն: 10/11/1920ին հիւանդութեամբ մեռած:
82	Խանըմ	Յակոբ	Պօղոսեան	35/ 30	Խար բերդ	չունի			3/8/1920ին եկած Մարտինի Ամերիկեան Որբանոցէն: 25/11/1920ին Ամերիկա մեկնած ամուսնոյն քով:
83	Վահան	Ասատուր	Պօղոսեան	12	Խար բերդ	չունի			3/8/1920ին եկած Մարտինի Ամերիկեան Որբանոցէն: Մօր հետ Ամերիկա մեկնած:
84	Սաթե	Երանոս	Հայրապետ	14	Տիգրա	Սանիյէ	Մումպոճ	Հկտ.	Փտր. 1921ին աղջիկ է, դպրոց կ'երթայ, մօտաւորապէս Ամերիկա պիտի

	նիկ		եան		նակերտ			920	երթայ: 16 Փտր.ին Ամերիկա մեկնած:
85	Վարդանուշ	Ներսէս	Ոսկերիչեան	17	Ատըեման	Զեքիյէ	Սպասուհութենէ դադրած		Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած: 28 Հկտ.ին սպասուհի մեկնած:
86	Վարդանուշ	Պօղոս	Կակառեան	19	Իզմիտի Արսլան Պէյ Գիւղէն	Ֆերիտէ	Հալէպի Օտէմէ Մեթրիի քովէն		Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած
87	Վալանթին	Յակոբճան	Պոյաճեան	22	Պրուսա	Սապիհա	Հալէպի Ապտիւլ Քատիր Հոճայի տուն	Նոյ. 920	Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած: Ամուսնացած, Փտր. 1921ին ձեռագործի կարի վարպետ, Պոլիս իր ազգականներուն պիտի գրուի որպէսզի քովերնին երթայ:
88	Եղիսաբէթ	Կարապետ	Պեօրքի-Պեօյիւքեան	20	Հասան պէյլի	Զեքիյէ	Պիլալ Պէյի քովէն		Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած:
89	Տիգրանուհի	Օհան	Թիւթիւնճեան	40	Ամասիա	Մերիէմ		1/11/920	Քեմփէն ղրկուած, իր անբարոյ վարքին համար:
90	Մարի	Յարութիւն	Աշճեան	13	Ուրֆա	Թրքանուն չունի	սպասուհութենէ	19/11/920	Սպասուհի քրոջ քովէն: Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած իր անբարոյ վարքին համար: Փտր. 1921ին դպրոց կ'երթայ. որբանոցը դեռ որոշ վիճակ մը չունենալուն դպրոց կը ղրկենք մինչեւ նոր կարգադրութիւն: 27/7/1921ին Ամերիկա եղբօր քով մեկնած:
91	Սիրանուշ[4]	Յովսէփ	Տեմիրճեան	14	Կէյվէ	Այիլը		21/11/920-2/2/921	Ճիլպիր Ահմէտ Աղայի քովէն, հայ ազգայիններու կողմէ: 10/12/1920ին փախած սուրիանիներու քով: Մարոնիթներու քովէ դարձած: Ամուսնացած է: Փտր. 1921ին բուրդ մանել գիտէ, մօտաւորապէս պիտի ամուսնանայ: 4/3/1921ին ամուսնացած սասունցիի մը հետ:
92	Աղաւնի	Պօղոս	Պալտոտուգեան	24	Պրուսա	Ֆաթմա	Տէր Զօր, պաղտատցի իսլամէ	21/11/920	Ամուսնացած թուրքի, հետը 2 տարեկան աղջիկ մ'ունի: Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած իր զաւակով միասին: Փտր. 1921ին ձեռագործ կրնայ ընել, հետը պզտիկ մ'ունի:
93	Լեթա ֆէթ	Ալայէ Էմինի ԱպտիւլՐահման	Մօր մականունը Պալտոտագեան է	3	Տէր Զօր	Լեթա-ֆէթ		21/11/920	Մօրը՝ Աղաւնիին հետ եկած:
94	Հայկ	Յովհաննէս	Գազազեան	15	Հալէպ	Նորա-	Մարաշցի		

		(Աշոտի)		օրական		ծին	Ովսաննա Գազազեանէ		
95	Եւգինէ	Միսաք	Սէթեան	20	Անկիւրի		Պապուլ Ներապ	Յնր.-Փտր. 921	Ամուսնացած արաբի, Փտր. 1921ին ձեռագործ կրնայ ընել, հիւանդութենէ նոր ելած, տկար:
96	Սիրա նուշ	Մկրտիչ	Թերզեան	10-8	Գանկալ	Նետիմէ		5/12/920	Հանրատունէն, փոլիսներու կողմէ, Տէր հօր կողմէ ղրկուած: Փտր. 1921ին դպրոց կ'երթայ. որբանոցը դեռ որոշ վիճակ մը չունենալուն դպրոց կը ղրկենք մինչեւ նոր կարգադրութիւն: 28/2/1921ին փախած:
97	Էլիզա	Յովսէփ	Մինասեան	21	Այնթապ	Մաքպուլէ		6/12/920	Փոլիսներու կողմէ բռնուած, Տէր հօր կողմէն ղրկուած իր անբարոյ վարքին համար: 28/12/1920ին փախած:
98	Հաճի Լուսա բեր	Գէորգ	Էմանեան	23	Այնթապ	Նատիլէ	Գաղթ. Խանէն, քեմփ	14/12/920	Տէր հօր կողմէն ղրկուած իր անբարոյ վարքին համար: Ամուսնացած է: Փտր. 1921ին ֆրանկախտաւոր է կը դարմանուի:
99	Տիգրա նուհի	Թագուոր	Չամուրճեան	22	Ատափա զար	Մերիէմ	Գաղթ. Խանէն, Պիննի	26/12/920	Տէր հօր կողմէն ղրկուած իր անբարոյ վարքին համար: Ամուսնացած թուրքի: Փտր. 1921ին բուրդ սանրել գիտէ, որեւէ մէկը չունի: 22/3/1921ին սպասուհի մեկնած Սելիմ Նեպքիի տունը խնամակալութեան հրամանով:
100	Մարիամ	Նիկողոս	Խըճըրեան	30/28	Էսքիշե հիր		Պաղտատ ամուսնացած հոս եկած	28/12/920	Այստեղ իր ամուսնոյն առաջին կինը մէջտեղ ելլելուն Տէր հօր կողմէ ղրկուած: Փտր. 1921ին բուրդ մանող: 19/5/1921ին Գաղթ. Քեմփը ղրկուած:
101	Արաքսի	Մանուկ	Պոլեան	17	Մարաշ		Ատանա	Յնր. 921	Ամուսնացած: Փտր. 1921ին հայ կամաւորուհի, Ատանայի կամաւորական գունդին մասնակցած:
102	Հայկա նուշ	Սարգիս	Զոթեան	10	Սեբաստիա		Հալէպ, թուրքի տուն	Յնր. 921	Փտր. 1921ին գուլպայ կը հիւսէ:
103	Վարուհի	Մարտիրոս	Իփսիւրէնեան	20	Սիւրիհիսար		Հայտար Աղայի տունէն	Յնր. 921	Աղջիկ, Փտր. 1921ին խալի կը գործէ, որեւէ մէկը չունի:
104	Ֆլորի տա	Ակոբ	Պէրպէրեան	15	Ատափա զար		Հայտար Աղայի տունէն	Յնր. 921	Աղջիկ, Փտր. 1921ին գործ չի գործեր, որեւէ մէկը չունի:
105	Հռիփսի մէ	Մելքիսէթէք	Տապաղեան	25-28	Կեսարիա		Օթէլէն	1/2/921	Ամուսնացած, Փտր. 1921ին խալի գործել գիտէ, իր քոյրը իսլամներու քովէն փնտռելու եւ ազատելու եկած է: Տէր հօր կողմէն ղրկուած: 11/3/1921ին մեկնած իրեններուն մօտ:
106	Հրանդու	Յակոբ	Քիւփէլեան	22	Կեսար	Նուրիէ	Քիլիս	Յնր. 921	Կոյր է, Փտր. 1921ին գործողութիւն պիտի ըլլայ իր աչքերը բանալու

	հի				իա				համար: 1/4/1921ին դարձեալ կը մտնէ Ապաստանարան (ըստ երեւոյթին գործողութիւնը ապարդիւն եղած է):
107	Իսկեն տէր	Յակոբ	Արուշեան	3	Քիլիս		Քիլիս	Յնր. 921	Կոյր է, Փտր. 1921ին գործողութիւն պիտի ըլլայ իր աչքերը բանալու համար:
108	Հռիփսի մէ	Հաճինազար	Խտրլարեան	14	Պերեճիկ		Հանրատուն	13/2/921	Մօր քովէն բերուած: 16 Փտր. սպասուհի մեկնած Լեւոն պէյի տունը:
109	Էլմաս	Յակոբ	Չի գիտեր	16	Իզմիթ	Սեմիէ		16/2/921	Իսլամներու քովէն առնուած:
110	Վիքթոր իա	Յակոբ	Թանկուկեան	24	Մար զուան		Իտլիպ	17/2/921	Թուրքերու քովէն եկած:
111	Փենզա	Արթին	Խտրլարեան	26	Պերեճիկ		Հանրատունէն	21/2/921	26/2/1921ին իր ազգականներուն միջոցաւ տան մէջ տեղաւորուած:
112	Անդրա նիկ	Աբրահամ	Չափխանեան	1	Պերեճիկ			21/2/921	Մօր՝ Փենզայի հետ եկած: 26/2/1921ին իր ազգականներուն միջոցաւ տան մէջ տեղաւորուած, մօր հետ:
113	Վարդու հի	Դաւիթ	Խաչատուր եան	40	Կարին	չունի		2/3/921	Կոյր, Ազգ. Միութիւնը ղրկած է:
114	Սոֆիա	Չի գիտեր	Նալպանտ եան	14	Պալըքե սիր	Սոֆիկ		16/3/921	Առաջնորդարանէն մեզի ղրկուած՝ զինք անբարոյ վիճակէ ազատելու: 23/3/1921ին մօրաքրոջ յանձնուած մասնաւոր յանձնարարութեամբ:
115	Լուսա բեր	Մամաս	Ստամպուլեան	13	Խար բերդ	Ալիս		18/3/921	Տէր հօր կողմէ ղրկուած քրոջ քով՝ Ամերիկա ղրկելու համար: 27/3/1921ին եկեղեցիէն փախած:
116	Զարուհի	Յովհաննէս	Հեթէպեան	20	Պարտի զակ	Խատիճէ		21/3/921	Պոլիս հօրեղբօր քով ղրկուելու համար:
117	Շնորհիկ	Ոսկիհան	Գարեգձգող եան	16	Սեբաստ իա	Էմինէ		2/4/921	Իր անբարոյ վարուց համար մասնաւոր դիմումով ընդունուած: 17/5/1921ին Ամերիկա ազգականներուն մօտ գացած:
118	Մարիամ	Ստեփան	Ագգարտաշ եան	22	Կիւրին	Զեհիտէ		6/4/921	Թուրքի քովէն փախած, ֆրանկախտաւոր: 27/4/1921ին բաղնիքէն փախած իրեն եկած տեղը՝ ես իսլամ եմ պոռալով:
119	Տուտու	Գէորգ	Պարտաք ճեան	25	Այնթապ	Ճեմիլէ		6/4/921	Թուրքի քովէ եկած իր նորածին զաւակով միասին: 20/4/1921ին Առաջնորդարանին կողմէ եղած մասնաւոր կարգադրութեամբ յանձնուած Այնթապի Հայրենակցական Միութեան:
120	Մարիամ	Խաչատուր	Գասապեան	35	Սեբաստ իա			7/4/921	Հիւանդացած, սպասուհութենէ դարձած: 22/5/1921ին սպասուհի մեկնած:
121	Նարպէյ	Յովհաննէս	Փեփէեան	16[5]	Ամասիա	Ապտիւլի		16/4/921	Արաբներուն քովէն փախած՝ Պոլիս իրեններուն քով ղրկուելու համար:

						ետի			4/6/1921ին Պոլիս հօրաքրոջ մեկնած (Միութեանս սնտուկէն մինչ Պէյրութի ծախքը տալով):
122	Պետրոս	Արթին	Յարութիւն եան	14	Հասան պէյլի	Պետր		30/4/921	Էնեզէներուն քովէն փախած. որբանոց պիտի ղրկուի: 15/6/19621ին Հայկ. որբանոց ղրկուած:
123	Ատէլին	Մատթէոս	Այվազեան	25	Պրուսա	Ատիլէ	Մումպուճ	3/5/921	Փախած իր թուրք ամուսինէն
124	Յովհան նէս	Միսաք	Ադամեան	13	Նիյտէ		Տէօրթ Եոլի որբանոց	7/5/921	Տքթ. Ալթունեանի քով շրթունքը շինել տալու համար:
125	Մարի	Գրիգոր	Միտերճեան	20	Քիլիս	Սանիէ		20/5/921	Օթէլէն առնուած, թուրք Հիքմէթ պէյի քովէն փախցուած:
126	Եւգինէ-Եւնիկէ	Յակոբ	Էլիպէօյիւքեան - Ալիպէօյիւքեան	16	Կեսար իա			22/5/921	Ատամնաբուժ Bauerի քովէն փախած. հոն գողութիւն մ'ըրած ըլլալուն՝ մասնաւոր հսկողութեան տակ առնուած: 6/6/1921ին տանիքէն փախած:
Յուլիս 1921ին Տէր Զօրէն եկողներու անուանացանկը									
127	Մարի	Կարուճ	Պեքմէզեան	11	Այնթապ		Հալէպի հանրատուն	1/7/921	Հանրատունը գտնուող մօրը պէս չապականելու համար Առաջնորդարանէն ղրկուած:
128	Ալթուն	Յովհաննէս	Տեմիրճեան	20	Ատանա		Քիլիսի որբանոց	3/7/921	Թուրքի քովէն առնուած ու հոս ղրկուած՝
129	Բերոքի	Պօղոս	Շաղուկեան	28	Քղի		Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած՝
130	Զապէլ	Միսաք	Փոստոյեան	22	Քղի		Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած՝
131	Մարիամ	Միսաք	Փոստոյեան	18	Քղի		Հալէպ, յետոյ Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած: Ամուսնացած չէ:
132	Զուարթ	Մարտիկ	Փոստոյեան	18	Քղի		Հալէպ, յետոյ Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած: Ամուսնացած չէ:
133	Նազիկ	Գրիկոր	Սաաթչեան	16	Քղի		Հալէպ, յետոյ Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած: Ամուսնացած է:
134	Խառ վարդ	Գրիկոր	Սաաթչեան	22	Քղի		Հալէպ, յետոյ Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած: Նախապէս ամուսնացած:
135	Խաթուն	Գրիգոր	Աւետիսեան	28	Քղի		Հալէպ, յետոյ Տէր Զօր	7/7/921	Նախապէս Մարտինի Ամերիկեան որբանոցն է եղած: Նախապէս ամուսնացած:
136	Վերգին	Մարգար	Գոհարեան	16	Քեմախ		Մարտին	7/7/921	Ամուսնացած չէ:
137	Ովսան	Ասատուր	Գարաճեան	22	Քեմախ		Մարտին	7/7/921	Ամուսնացած չէ:

	նա								
138	Փուփուլ	Միսաք	Սարաճեան	22	Քեմախ		Մարտին	7/7/921	Ամուսնացած չէ:
139	Սիրա նուշ	Մարտիրոս	Ճիկէրեան	27	Երզնկա		Մարտինէն Տէր Զօր	7/7/921	Ամուսնացած է:
140	Համես տուհի	Արթին	Երամեան	13	Գուբպեչե նէկ-Կէյվէ		Տէր Զօրի անապատ	7/7/921	Ամուսնացած չէ, ինք փախած է: 21/8/1921ին Մասնաժողովին գիտակցութեամբ մօրաքրոջ յանձնուած:
141	Ազնիւ	Գրիգոր	Տիգրանեան	21	Գընճը լար		Տէր Զօր	7/7/921	Թուրք ամուսինը ձգած եկած. զաւակ չունի: 27/7/1921ին սպասուհի մեկնած Տիկ. Ագնէս Շատարեւեանի տունը:
142	Արաքսի	Հաճի	Գալայճեան	21	Կէօքսիւն		Տէր Զօր	7/7/921	Թուրք ամուսինը ձգած եկած:
143	Հաճի Սուլթան	Մարտիրոս	Նաճարեան	25	Խար բերդ		Տէր Զօր	7/7/921	Թէ՛ թուրք եւ թէ՛ հայու հետ ամուսնացած. իր նախորդ հայ ամուսինէն ողջ զաւակ մ'ունի: 4/8/1921ին սպասուհի ղրկուած Մասնաժողովին կողմէ, տեղացի Ճըրճի Էֆենտիի տունը:
144	Նոյեմ զար	Մելքոն	Չիւնկիւշեան	24	Կեսար իա		Տէր Զօր	7/7/921	Արաբ ամուսինէն երկու զաւակ ունի, հետն են:
145	Արշակ	Արաբ մը	Չիւնկիւշեան	4	Տէր Զօր	Րեշատ		7/7/921	Մօր՝ Նոյեմզարի հետ եկած:
146	Արշալոյս	Արաբ մը	Չիւնկիւշեան	2	Տէր Զօր	Նահմէ		7/7/921	Մօր՝ Նոյեմզարի հետ եկած:
147	Թագու հի	ՀաճիՏիգրան	Գոզանլեան	18	Կեսար իա			7/7/921	Արաբ ամուսինէն աղջիկ մ'ունի, միասին եկած են: 26/8/1921ին Ատանա եղբօր քով ղրկուած անձնական ծախքովը:
148	Սաթե նիկ	(Արաբ մը)	Գոզանլեան	1-4	Տէր Զօր	Այիշէ		7/7/921	Մօր՝ Թագուհիին հետ եկած: 26 Օգ.ին մօր հետ մեկնած:
149	Մուրատ	Նաում	Նաումեան	8-10	Մերտին			7/7/921	Հայ կաթոլիկ մը, որ որբանոց պիտի ղրկուի: 27/7/1921ին Հայկ. Որբանոց ղրկուած:
Վերադարձ բնականոն ցանկին									
150	Սէյտէ	Յակոբ	Պետիկեան	18	Այնթապ		Քիլիս	21/7/921	Քիլիսի մասնաժողովէն ղրկուած դարմանումի համար: 2/8/1921ին Ֆրանկախտի հիւանդութեան պատճառաւ Հայկական որբանոցի մասնաւոր բաժինը ղրկուած:
151	Մարիամ	Պետրոս	Մուղամեան	22	Կիւրին		Քիլիս	21/7/921	Քիլիսի մասնաժողովէն ղրկուած դարմանումի համար, ճաքարի գործող է:
152	Լուսիա	Նազար	Նազարէթեան	25	Այնթապ		Տէր Զօր	26/7/921	Առաջն. Փոխանորդին կողմէ ղրկուած: 20/8/1921ին Մասնաժողովին հրամանով Ֆրանս. Քոյրերու դարմանատունը ծառայութեան ղրկուած:
153	Մանու	Տիգրան	Չի գիտեր	20	Եալովա			27/7/921	Էնէզէներէն փախած, Եալովայի Ա. Միութենէն ղրկուած:

	շակ								
154	Միհրան	Կարապետ	Գազանճեան	7	Տիգրան ակերտ		Հալէպի հանրատուն	1/8/921	Առաջնորդարանին միջոցաւ հանրատունէն մօր ձեռքէն առնուած եւ Ապաստանարան ղրկուած:
155	Մարի	Յովհաննէս	Չիլինկիրեան	15	Գեսապ			11/8/921	Սպասուհութենէ, Առաջնորդարանին կողմէ բերուած, անոր ծառայած տան անյարմարութեան պատճառով: 31/8/1921ին Թադէոս Կոկիկեանի տունը սպասուհի մեկնած Մասնաժողովի գիտակցութեամբ:
156	Նազելի	Արթին	Սարըմանուկեան	15	Պրուսա			11/8/921	Սպասուհութենէ, պատուոյն սպառնացուած ըլլալուն, փոլիսներու կողմէ Առաջնորդարանին յանձնուած, դատ ունի:
157	Սիրա նուշ	Տիգրան	Մախաթեան	17	Սեբաստիա			20/8/921	Փողոցը մնացած, ուղեղի հիւանդութիւն ունի, գորգագործ է:
158	Փեփրոն	Դաւիթ	Աւանեան	22	Էւերէկ		Տէր Զօր	20/8/921	Եգիպտոս՝ իրեններուն քով պիտի երթայ երբ անցագիրը պատրաստուի:
159	Լուսիա	Յովհաննէս	Գսաճըգեան	18	Մարաշ			20/8/921	Հալէպի թուրքերուն քովէն, Առաջնորդարանին կողմէ ղրկուած, ամուսնացած չէ:

[1] Այս փաստաթուղթը համադրումն է զանազան նման վերամշակուած ու իրար ամբողջացնող աղիւսակներու, որոնք մասամբ տպուած են ՀԲԸՄի ատենի մամուլին մէջ: Այս մէկը կը կրէ ստորագրութիւնը Մասնաճիւղի ատենադպիր Ա. Պապիկեանի, վերնագրուած է «Անուանացանկ Հ.Բ.Ը. Միութ. Հալէպի Ապաստ.-Աշխատանոցի»:

[2] Աւելի ետք այս ազգանունը կը փոխարինուի Քերքեհէրեան-Գրգեհէրեանով:

[3] Որուն անունը կը դնեն Հայկուհի:

[4] Այս անունը երկու անգամ մուտքագրուած է: Երբեմն, նորեկներու եւ մեկնողներու տեղեկագրերու թուագրումի անճշտութիւն կայ՝ թէ՛ թիւի ցատկումներ եւ թէ թիւի կրկնումներ:

[5] Աւելի ետք տարիքը 1 նշուած է:

Սուրիոյ Մէջ 1945-46 Կրթաշրջանին Գործող Հայկական Վարժարաններու Ցանկը՝ Ըստ Տեղի

Քեսապ՝ Ազգգային Սահակեան Երկսեռ Վարժարան
ՀԲԸՄի Նպաստընկալ Վարժարան
Ուսումնասիրաց Միութեան Միացեալ-Ուսումնասիրաց Միջնակարգ Վարժարան
Հայ Աւետ. Նահատակաց Միջնակարգ Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան Մանչերու Վարժարան
Պատրիարքական Աղջկանց Վարժարան Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու

Գարատուրան՝ ՀԲԸՄի Ազգային Մեսրոպեան Նպաստընկալ Վարժարան (Կեդրոնական Թաղ)
ՀԲԸՄի Ազգային Նուպարեան Նպաստընկալ Վարժարան (Ծովու Թաղ)
ՀԲԸՄի Նպաստընկալ Մանկապարտէզ (Թիթիզեան Թաղ)
Ուսումնասիրաց Միութեան Միացեալ Վարժարան
Հայ Աւետարանական Նահատակաց Վարժարան
Հայ Կաթ. Ժողովրդապետութեան Վարժարան

Պաշորտ՝ ՀԲԸՄի Մեսրոպեան Նպաստընկալ Վարժարան

Սեւ Աղբիւր՝ ՀԲԸՄի Նպաստընկալ Ազգային Վարժարան

Չինարճըք՝ ՀԲԸՄի Ազգ. Նպաստընկալ Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան Վարժարան

Քէօրքիւնէ՝ Հայ Աւետարանական Վարժարան

Էքիզօլուք՝ Հայ Աւետարանական Վարժարան

Վերի Պաղճաղազ՝ Հայ Աւետարանական Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան Վարժարան

Վարի Պաղճաղազ՝ Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան Վարժարան

Լաթաքիա՝ Ազգ. Թարգմանչաց Վարժարան

Արամօ՝ Ազգ. Վարժարան

Ղնեմիէ՝ Ազգ. Վարժարան

Թարթուս՝ Ազգ. Նուպարեան Վարժարան

Եագուպիէ՝ Ազգ. Վերածնունդ Վարժարան

Ճսըր Շուղուր՝ Ազգ. Վարժարան

Ընկըզիկ՝ Ազգ. Վարժարան

Ազէզ՝ Ազգ. Սահակեան Վարժարան
Հայ Աւետարանական Վարժարան

Աֆրին՝ Ազգ. Արամեան Վարժարան

Մէյտան Էքպէզ՝ Ազգ. Վարժարան

Ճարապլուս՝ Ազգ. Հայկազեան Վարժարան

ՀԲԸՄի Նպաստընկալ Ազգ. Վարդանեան Վարժարան
Հայ Աւետարանական Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Վարժարաններ[1]
Արաբ Փունար՝ Ազգ. Խրիմեան Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Վարժարան
Մումպուճ՝ Ազգ. Վարժարան
Պապ՝ Ազգ. Վարժարան
Թէլ Ապիատ՝ Ազգ. Խորէնեան Վարժարան
Այն Արուս՝ Ազգ. Նուպարեան Վարժարան
Թինա՝ Ազգ. Վարժարան
Րաքքա՝ Ազգ. Նուպարեան Վարժարան
Տէր Զօր՝ Ազգ. Հռիփսիմեանց Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Վարժարաններ
Ռասուլ Այն՝ Ազգ. Մեսրոպեան Վարժարան
Այն Տիւար՝ Ազգ. Սահակեան Վարժարան
Տերպէսիէ՝ Ազգ. Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Սրբուհի Թերեզա Վարժարաններ
Ամուտա՝ Ազգ. Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Վարժարան
Տերիք Մալքիէ՝ Ազգ.Մեսրոպեան Վարժարան
Վանիկ (Ուանըգէ)՝ Ազգ. Վարժարան
Ամրի՝ Ազգ. Վարժարան
Հելքօ՝ Հայ Կաթողիկէ Վարժարան
Ազգ. Վարժարան
Թարթափ՝ Ազգ. Վարժարան
Թէլ Քէօչէք՝ Ազգ. Վարժարան
Հասիչէ՝ Ազգ. Մեսրոպեան Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Վարդանեան Վարժարան
Թէլ Պրաք՝ Ազգ. Վարժարան
Քամիշլի՝ Ազգ. Վարժարան
Հայ Կաթողիկէ Ս. Յովսէփ Վարժարաններ
Ութուըթիէ (Վուտվուտ)՝ Ազգ. Վարժարան
Տպպանա՝ Ազգ. Վարժարան
Ապու Ճելալ՝ Ազգ. Վարժարան
Ճուխա՝ Ազգ. Վարժարան
Մլուքսարա՝ Ազգ. Վարժարան
Ճնետիէ Մեծ՝ Ազգ. Վարժարան
Տայօ՝ Ազգ. Վարժարան
Հիմօ՝ Ազգ. Վարժարան
Գզըլճա՝ Ազգ. Վարժարան
Համա՝ Ազգ. Գազանճեան Վարժարան

Սելամիէ՝ Ազգ. Մարկոսեան Վարժարան
Հոմս՝ Ազգ. Սահակեան Վարժարան եւ՝
Հայ Աւետարանական Վարժարան
Դամասկոս, Պապ Շարքի՝ Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարան
Սուֆանիէ՝ Ազգ. Բաբկէնեանց Մանկապարտէզ
Միտէն՝ Ազգ. Մանկապարտէզ
Սալիհիէ՝ Ազգ.Սահակեան Վարժարան եւ՝
Միացեալ Վարժարան
Պապ Թուման՝ Միացեալ Վարժարան,
Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքական Երկսեռ Վարժարան եւ՝
Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Երկսեռ Վարժարան
Քունէյթրա՝ Ազգ. Նուպարեան Վարժարան
Տրաա՝ Ազգ. Վարժարան
Սուէյտա՝ Ազգ. Վարժարան
Հալէպ, Ճտէյտէ՝ Ազգ. Հայկազեան Մանչերու Վարժարան
Հարըթ Պուլղոր՝ Ազգ. Հայկազեան Աղջկանց Վարժարան եւ՝
Ազգ. Կիւլպէնկեան Վարժարան
Սալիպէ՝ Ազգ. Հայկազեան Մանկապարտէզ
Հարըթ Սիս՝ Կիլիկեան Միութեան Կիլիկեան Վարժարաններ
Սոքաք Արպային՝ Կրթասիրաց Միութեան Կրթասիրաց
Վարժարաններ
Թիլէլ՝ Հայ Կաթողիկէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Վարժարան,
Անարատ Յղութեան Քերց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Վարժարան եւ՝
Մխիթարեան Միաբանութեան Մխիթարեան Վարժարան
Այիտէ՝ Անարատ Յղութեան Քերց Սրբուհի Թերեզա Յիսուս
Մանկան Վարժարան
Ազիզիէ՝ Հայ աւետարանական Էմմանուէլ Վարժարան
Քաղաքի հարաւային մուտքին՝ Ալեփփօ Գոլէճ
Շապուրա՝ Ուսումնասիրաց Միութեան Ուսումնասիրաց
Մարդասիրական Երկսեռ Վարժարան
Նէյիալ՝ Հոգեւոր Եղբայրութեան Կենաց Վարժարան
Ճապրիէ՝ Բեթէլ Հայ Աւետարանական Վարժարան
Սիւլէյմանիէ՝ Անարատ Յղութեան Քերց Սրբուհի Վառվառիա
Երկսեռ Վարժարան,
Թէր Սանթ Ռամ Վարժարան (Փէր Պալեան) եւ
Հայ Աւետ. Նահատակաց Վարժարան
Աճուրլուք՝ Արմէնեան Վարժարան (Անհատական)
Նոր Գիւղ՝ Ազգ. Սահակեան Վարժարան,
Ուսումնասիրաց Միութեան Ուսումնասիրաց Վարժարան,
Կիլիկեան Միութեան Կիլիկեան Վարժարան,
Զաւարեան Միութեան Զաւարեան Վարժարան,

Ազգ. Մեսրոպեան Վարժարան եւ՝
Հոգեւոր Եղբայրութեան Կենաց Վարժարան
Ասորի Քեմփ՝ Հայ Եւ Ասորի Աւետ. Միացեալ Բեդհեզդա
Վարժարան եւ՝ Ազգ. Արամեան Վարժարան
Աշրաֆիէ՝ Ազգ. Վարդանեան Վարժարան եւ՝
Հայ Աւետ. Էմմանուէլ Վարժարան
Շէյխ Մաքսուտ (Ճեպէլ Սէյտէ, Խորդլախ)՝ Արմէնեան Վարժարան (անհատական),
Հայ Կաթողիկէ Ս. Հռիփսիմեանց Վարժարան եւ՝
Հայ Աւետ. Բեթէլ Վարժարան
Պոսթան Փաշա՝ Յիսուսեան Միաբանութեան Սրբոց Վարդանանց Վարժարան
Հէօլլիւկ (Թրապ Էլ Հըլլէօկ, Գերմանիկ)՝ Ազգային Գերմանիկեան Վարժարան,
Հայ Կաթողիկէ Ս. Յովսէփ Վարժարան եւ՝
Հայ Աւետարանական Վարժարան
Արղուպ՝ Հայ Կաթողիկէ Վարժարան

---

[1] *Վարժարաններ* յոգնակին կ'ակնարկէ աղջկանց եւ մանչերու բաժիններուն անջատ գոյութեան:

Ayn el-Arous Armenian Population, 1930s-50s

Year	*Families*	*Persons*	*AGBU Chapter membership*
1934	*35*	*200*	*27*
1935	*36*	-	*28*
1936	*40*	-	*38*
1940	*40*	-	*35*
1941	*40*	-	*44*
1943	*40*	-	*38*
1944	*45*	-	*41*
1945	*50*	-	*41*
1947	*35*	-	*41*
1948	*25*	-	*34*
1949	*32*	-	*31*
1951	-	*200*	*41*
1953	*16*		

Source: AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, miscellaneous questionnaires/report cards.

Ayn el-Arous AGBU Chapter Committee Rosters, 1930s-50s

1934

Aroush Yesayan (Chair), Hagop Ghazarian (Vice-Chair), Hagop Ourishigian (Treasurer), Mgrditch Markarian, Toros Balabanian, Hovannes Shahinian.

1935

Aroush Yesayan (Chair), Hovannes Shahinian (Secretary), Hovsep Markarian (Treasurer), Avedis Yanbekian, Hagop Ghazarian, Sahag Sahagian.

1936

Taniel Saghatelian (Chair), Hovannes Shahinian (Secretary), Hovsep Markarian (Treasurer), Hagop Ghazarian, Hovagim Deyirmenjian, Krikor Piloyan.

1939

Aroush Yesayan (Chair), Hovannes Shahinian (Secretary), Hovagim Deyirmenjain (Treasurer), Hagop Ghazarian, Krikor Tokatlian.

1940

Taniel Saghatelian (Chair), Aroush Yesayan (Vice-Chair), Hovannes Shahinian (Secretary), Hovagim Deyirmenjian (Treasurer), Hagop Ghazarian, Krikor Piloyan, Hovsep Markarian.

1941

Taniel Saghatelian (Chair), Aroush Yesayan (Vice-Chair), Hovannes Shahinian (Secretary), Hovsep Markarian (Treasurer), Hagop Ghazarian, Krikor Piloyan, Hovagim Deyirmenjian.

1943

Hagop Ourishigian (Chair), Khatchig Yesayan (Secretary/Treasurer), Kevork Deyirmenjian, Hagop Shahinian, Hagop Ghazarian, Levon Garabedian, Armenag Piloyan.

1944

Taniel Saghatelian (Chair), Hagop Ghazarian (Vice-Chair), Bedros Kelliguian (Secretary), Khatchig Yesayan (Treasurer), Hagop Ourishigian, Armenag Piloyan, Arshag Kabenjian, Hovannes Shahinian.

1945

Hagop Ghazarian (Chair), Bedros Kelliguian (Secretary), Khatchig Yesayan (Treasurer), Levon Garabedian, Hovannes Shahinian, Hovsep Markarian, Kevork Deyirmenjain.

1947

Hagop Ghazarian (Chair), Levon Garabedian (Secretary), Khatchig Yesayan (Treasurer), Kevork Deyirmenjian, Hovanness Shahinian, Hovsep Markarian, Taniel Saghatelian.

1948

Hagop Ghazarian (Chair), Kevork Yesayan (Secretary), Krikor Piloyan (Treasurer), Hovsep Markarian, Hovannes Shahinian.

1949

Hagop Ghazarian (Chair), Kevork Yesayan (Secretary), Krikor Piloyan (Treasurer), Mgrditch Markarian, Kaloust Ghazarian.

1951

Mgrditch Shahinian (Chair), Kevork Yesayan (Secretary), Joseph Kalayjian (Treasurer), Mgrditch Markarian, Toros Balabanian.

Source: AGBU Archives, Cairo, File *Ayn el-Arous*, miscellaneous questionnaires/report cards.

Ayn el-Arous Families Applying for Repatriation to Soviet Armenia, 1934

Name & Last Name	*Occupation*	*Age*	*Place of Birth*
Hagop Ghazarian	Agriculturist	35	Yetesia (Edessa/Urfa)
Yester Ghazarian	(wife)	25	Yetesia
Ghazar Ghazarian	(son)	6	Yetesia
Kaloust Ghazarian	(son)	1	Yetesia
Harutyoun Siminian	Agriculturist	45	Yetesia
Mariam Siminian	(wife)	30	Yetesia
Khatoun Siminian	(mother)	70	Yetesia
Yeghisapet Siminian	(daughter)	3	Yetesia
Hovagim Deyirmenjian	Miller	46	Yetesia
Khatoun Deyirmenjian	(wife)	38	Yetesia
Kevork Deyirmenjian	(son) Student	15	Yetesia
Harutyoun Deyirmenjian	(son) Student	12	Yetesia
Marie Deyirmenjian	(daughter) Student	7	Yetesia
Harutyoun Shamkhoyan	Shoemaker	45	Yetesia
Marie Shamkhoyan	(wife)	30	Yetesia
Hagop Shamkhoyan	(son) Student	13	Yetesia
Kevork Shamkhoyan	(son) Student	11	Yetesia
Arshalouys Shamkhoyan	(daughter) Student	5	Yetesia
Harutyoun Souvaghjian	Baker	30	Yetesia
Latifeh Souvaghjian	(wife)	22	Yetesia
Avak Souvaghjian	(son)	1	Yetesia
Mghtsi Meledian	Baker	35	Yetesia
Khatoun Meledian	(wife)	30	Yetesia
Kevork Meledian	(son) Student	13	Yetesia
Nerses Meledian	(son) Student	10	Yetesia
Khanoum Meledian	(daughter) Student	7	Yetesia
Marie Meledian	(daughter) Student	4	Yetesia
Garabed Bozanian	Agriculturist	45	Yetesia
Marie Bozanian	(wife)	30	Yetesia
Sarkis Bozanian	(son) Student	16	Yetesia
Hagop Bozanian	(son) Student	11	Yetesia
Nerses Bozanian	(son) Student	8	Yetesia
Mgrditch Mgrditchian	Agriculturist	40	Yetesia
Marie Mgrditchian	(wife)	30	Yetesia
Ghazar Mgrditchian	(son) Student	7	Yetesia
Hovagim Kevorkian	Agriculturist	40	Yetesia

Zarouhie Kevorkian	(wife)	30	Yetesia
Yester Kevorkian	(daughter) Student	12	Yetesia
Kevork Kevorkian	(son) Student	8	Yetesia
Sarkis Kevorkian	(son)	2	Yetesia
Garabed Hayrabedian	Agriculturist	40	Yetesia
Khatoun Hayrabedian	(wife)	30	Yetesia
Marie Hayrabedian	(daughter) Student	12	Yetesia
Ovagim Kilejian	Agriculturist	45	Yetesia
Lucine Kilejian	(wife)	30	Yetesia
Kevork Kilejian	(son) Student	11	Yetesia
Nishan Kilejian	(son) Student	4	Yetesia
Marie Kilejian	(daughter) Student	7	Yetesia
Aznive Kilejian	(daughter)	1	Yetesia
Habib Basmajian	Grocer	40	Yetesia
Ovsanna Basmajian	(wife)	35	Yetesia
Asadour Basmajian	(son) Student	12	Yetesia
Harutyoun Basmajian	(son) Student	9	Yetesia
Armenouhie Basmajian	(daughter) Student	14	Yetesia
Khanoum Basmajian	(daughter) Student	5	Yetesia
Almast Basmajian	(daughter)	3	Yetesia
Nishan Utchghardashian	Porter	30	Dikranagerd
Lucine Utchghardashian	(wife)	22	Dikranagerd
Vergine Utchghardashian	(daughter) Student	6	Dikranagerd
Khorene Utcghardashian	(son)	3	Dikranagerd
Sarkis Ovagimian	Agriculturist	35	Dikranagerd
Lucine Ovagimian	(wife)	30	Dikranagerd
Hagop Ovagimian	(son) Student	7	Dikranagerd
Setrag Ovagimian	(son)	1	Dikranagerd
Missak Ovagimian	(son)	1	Dikranagerd
Hovagim Sarkisian	Agriculturist	26	Adyaman
Vartouhie Sarkisian	(wife)	22	Adyaman
Marie Sarkisian	(daughter)	4	Adyaman
Nerses Sarkisian	Agriculturist	30	Adyaman
Marie Sarkisian	(wife)	25	Adyaman
Bedros Sarkisian	(son)	6	Adyaman
Kevork Sarkisian	(son)	1	Adyaman
Avak Bedrosian	Agriculturist	40	Yetesia
Lucia Bedrosian	(wife)	38	Yetesia

Nerses Bedrosian	(son) Student	4	Yetesia
Hayganoush Bedrosian	(daughter)	2	Yetesia
Rahele Bedrosian	(daughter)	6	Yetesia
Garabed Krikorian	Agriculturist	30	Yetesia
Serpuhie Krikorian	(wife)	25	Yetesia
Krikor Krikorian	(son) Student	10	Yetesia
Aroush Krikorian	(son) Student	6	Yetesia
Khanoum Krikorian	(daughter)	2	Yetesia
Garabed Tavitian	Agriculturist	40	Yetesia
Khanoum Tavitian	(wife)	35	Yetesia
Khatchadour Tavitian	(son) Student	15	Yetesia
Tavit Tavitian	(son) Student	8	Yetesia
Hampartsoum Tavitian	(son)	2	Yetesia
Nevart Tavitian	(daughter)	12	Yetesia
Isse Sarkisian	Agriculturist	45	Yetesia
Rahele Sarkisian	(wife)	40	Yetesia
Imirze Sarkisian	(son) Student	6	Yetesia
Khanoum Sarkisian	(daughter) Student	5	Yetesia
Lucia Sarkisian	(daughter) Student	9	Yetesia
Elize Sarkisian	(daughter)	3	Yetesia
Atam Sarkisian	Agriculturist	38	Yetesia
Mghtsi Sarkisian	(wife)	25	Yetesia
Armen Sarkisian	(son)	4	Yetesia
Varouhie Sarkisian	(daughter)	7	Yetesia
Bedros Markarian	Agriculturist	35	Yetesia
Mariam Markarian	(wife)	25	Yetesia
Sarkis Markarian	(son)	3	Yetesia
Khanoum Markarian	(daughter)	6	Yetesia
Khatoun Markarian	(daughter)	10	Yetesia
Sarkis Mesrobian	Agriculturist	30	Yetesia
Khanoum Mesrobian	(wife)	25	Yetesia
Marie Mesrobian	(daughter)	2	Yetesia
Khatchere Boyajian	Agriculturist	50	Yetesia
Yakout Boyajian	(wife)	40	Yetesia
Janere Boyajian	(son)	25	Yetesia
Garabed Boyajian	(son)	13	Yetesia
Marie Boyajian	(daughter-in-law)	20	Yetesia
Krikor Boyajian	(son)	3	Yetesia
Kevork Boyajian	(son)	6	Yetesia

Khatoun Boyajian	(daughter)	13	Yetesia
Arshalouys Boyajian	(daughter)	8	Yetesia
Zabele Boyajian	(daughter)	1	Yetesia
Nazar Lvoyan (?)	Agriculturist	37	Yetesia
Hayganoush Lvoyan	(wife)	30	Yetesia
Khanoum Lvoyan	(daughter) Student	11	Yetesia
Yeremia Lvoyan	(son)	1	Yetesia
Levon Galian	Gardener	35	Yetesia
Ovsanna Galian	(wife)	30	Yetesia
Nevart Galian	(daughter)	9	Yetesia
Yestere Galian	(daughter)	6	Yetesia
Lucine Galian	(daughter)	2	Yetesia
Khoren Galian	(brother)	25	Yetesia
Mateoss Giragossian		50	Yetesia
Kohar Giragossian	(wife)	40	Yetesia
Hovhanness Giragossian	Water Carrier	35	Yetesia
Marie Giragossian		14	Yetesia
Kevork Giragossian		3	Yetesia
Nazar D. Chamjian (?)	Cart Driver	40	Yetesia
Ovsanna D. Chamjian	(wife)	30	Yetesia
Sarkis D. Chamjian	(son) Student	11	Yetesia
Hagop Berberian	Miller	45	Yetesia
Martha Berberian	(wife)	30	Yetesia
Aznive Berberian	(daughter)	12	Yetesia
Marie Berberian	(daughter)	9	Yetesia
Kudtsie Berberian	(daughter)	4	Yetesia
Garabed Ghazarian		25	Yetesia
Kevork Ghazarian		20	Yetesia
Ovsanna Ghazarian		30	Yetesia

Source: AGBU Archives, File *Ayn el-Arous*, Hagop Ghazarian and Friends to AGBU Cairo (Regional) Board, April 12, 1934.

Հայութեան Թիւը Ըստ Ճեզիրէի Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդութեան (1932-1955)[1]

Տարի	Քամիշլի եւ շրջակայքը	Հասիչէ	Տէր Զօր	Ռաս Ուլ Այն	Տերպեսիէ	Ամուտա	Թէլ Պրաք	Թէլ Քէօչէք	Քուպր Պիթ	Տերիք	Այն Տիւար
1932	2985	410	344	276	-	-	-	-	-	243	182
1933	3800	450	868	288	-	-	-	-	-	551	180
1934	3900	330	455	298	-	-	-	-	-	649	183
1935	3915	363	350	289	-	-	94	-	130	453	177
1936	3900	362	433	324	-	-	80	-	176	451	155
1937	3920	313	483	320	79	-	50	-	160	785	-
1938	4310	360	477	374	157	120	147	-	235	753	-
1939	6800	432	495	219	200	146	238	-	208	461	-
1940	7566	551	525	408	208	143	280	80	215	434	110
1941	7000	492	514	-	210	157	217	66	178	-	78
1942	9326	529	580	372	266	233	577	95	128	179	282
1943	9650	620	625	370	310	167	280	82	120	228	97
1944	9727	595	611	300	230	170	263	76	91	259	85
1945	7624	262	255	302	254	107	255	75	47	273	-
1946	7866	376	212	320	-	182	278	83	64	141	-
1947	7866	372	251	267	380	166	40	104	65	210	-
1948	7866	374	212	255	330	205	67	67	46	147	-
1949	9107	287	266	341	523	204	70	73	-	248	-
1950	9148	352	271	300	-	212	124	66	46	243	-
1951	9317	412	297	300	330	207	84	65	35	197	-
1952	9293	468	305	309	347	212	92	57	46	220	-
1953	9293	462	269	309	411	212	100	81	64	353	-
1954	9552	432	255	314	-	212	-	-	-	339	-
1955	-	427	256	314	349	276	92	-	-	310	-

[1] ԲԹ ԱԱԱ, դարան Դ., գործ 25:

[Համառօտ Տեղեկագիր Սուրիոյ Հայութեան][1]

1.- **Դամասկոս**.- Աշխարհի ամէնահին քաղաքներէն մէկն է, երկար ատենէ իվեր իսլամութեան եւ արաբականութեան գլխաւոր կեդրոններէն երրորդը: Այժմ մայրաքաղաք Սուրիոյ Հանրապետութեան: Հաստատուած է Անտի-Լիբանան լեռնաշղթայի դէպի անապատ ցածցող բարձունքներէն՝ Քասիուն Բլուրին ստորոտը եւ կողերուն վրայ: Շրջապատուած է Ղոթա կոչուած ընդարձակ պարտէզներու ովասիսով մը: Կ'ոռոգուի Պարատա Գետով, առանց որու Դամասկոս անապատէն կտոր մը ըլլալու սահմանուած է: Ունի պատմական յիշատակարաններ:

2.- **Հայերը Դամասկոսի Մէջ**.- Երբ Օմայեատներու Խալիֆայութիւնը Դամասկոսն ըրած է իր մայրաքաղաքը (մօտ 90 տարի) Հայաստանէն որ նոյն ատեն կը գտնուէր արաբներու տիրապետութեան տակ, շատ հայեր գործով կամ իբրեւ գերի բերուած են հոս: Անոնցմէ այժմ գրեթէ հետք չէ մնացած: Գերի բերուած հայ իշխանազուններէն նշանաւոր է Վահան Գողթնացի սուրբը, որ օրուան խալիֆային սիրելին եւ քարտուղարն եղած է:

Խաչակրութիւններու շրջանին Կիլիկեան Հայ Թագաւորութեան բանակէն մօտ քառասուն հազար հեծելազօրք մասնակցած է Դամասկոսի գրաւումին: Անոնց անցքը նշող յիշատակարաններ չկան:

Դամասկոս գտնուելով Երուսաղէմի ճամփուն վրայ, գրեթէ բոլոր դարերուն Հայաստանէն եւ Կիլիկիայէն հայ ուխտաւորներ եկած ու կայք ըրած են հոս:

Այժմու Ս. Սարգիս վանք-եկեղեցին շինուած ըլլալ կը թուի Երուսաղէմի Պատրիարքութեան պատկանող կայանի մը տեղւոյն վրայ: Այս եկեղեցիին մօտիկը գտնուող եւ Հոգետուն կոչուող տնակներ փաստն են այս իրողութեան:

19րդ դարուն, երբ դաւանական վէճերու հետեւանքով Պոլսէն հայ կաթոլիկներ աքսորուած են դէպի Անքարա, այս վերջին քաղաքէն մեկնելով մօտ երեսուն հայ կաթոլիկ ընտանիքներ եկած հաստատուած են Դամասկոս եւ արաբացած: Անոնց մնացորդներէն տակաւին կան որոնք կը կոչուին.- Մահէր, Քաշիշօ, Վանէս, Գուտցի, Սուսի, Սայէղ, Սարգիս, եւն. եւն...: Հայ կաթոլիկներ բոլորուած են իրենց մատուռին շուրջ, որ կը գտնուի Պապ-Թումա լազարիսթներու քոլէճին կռնակը:

Բողոքական Հայեր.- Տարագրութենէն ասդին միայն գոյութիւն ունեցած են: Ասոնք այժմ կը հաշուեն մօտաւորապէս 100 ընտանիք եւ բաժնուած են զանազան աղանդներու մէջ.- հայ աւետարանական, հայ նազովրեցի, հոգեւոր եղբայրութիւն, շաբաթապահ եւ խարալամպոսճի: Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւն է վերապատուելի Յարութիւն Պալիոզեան: Այս տարի միայն կրցան բանալ մանկապարտէզ-նախակրթարան մը մօտ 75 աշակերտներով, որոնց մեծամասնութիւնը

լուսաւորչական է: Հայ նազովրեցիներուն հովիւն է վերապատուելի Ներսէս Սարեան: Ունին դպրոց մը մօտ 100 աշակերտներով որոնց եւս մեծամասնութիւնը լուսաւորչական է:

Հայ եկեղեցի մը՝ Վանք Հայոց անունով միշտ գոյութիւն ունեցած է եկող-գացող ուխտաւորներուն ծառայելով որպէս կայան եւ անոնց հոգեւոր պէտքերը ջամբելով: Այս եկեղեցին կը կոչուի Ս. Սարգիս: Ներկայ կոկիկ վիճակին բերուած է 1860 թուականներուն եւ մինչեւ 1930 մատակարարուած է Երուսաղէմէն նշանակուած տեսուչներով: Ս. Յակոբեանց Վանքը Դամասկոսի մէջ այլ կալուածներ եւս ունի:

Դամասկոս հաստատուած եւ բնիկ կոչուած հայերու թիւը տարուբերած է միշտ 30ի եւ 50ի միջեւ: Ասոնք արաբախօս դառնալով հանդերձ չեն մոռցած իրենց մայրենի լեզուն եւ սերտիւ կապուած մնացած են իրենց մայրենի եկեղեցւոյն: Ունեցած են մանկապարտէզ մը:

Հայերու թիւը բազմացած է 1914-1918ի տարագրութեան ընթացքին: Զինադադարին շատեր մեկնած են իրենց տեղերը, սակայն մօտ 30 ընտանիք հաստատուած են հոս գործով: 1921էն, Կիլիկիոյ պարպումէն եւ Քեմալական Շարժումին յաջողութենէն յետոյ, Կիլիկիայէն եւ հարաւային ու հարաւային-արեւելեան Հայաստանէն շատ մը հայեր եկած ու հաստատուած են Դամասկոս: 1925ին անոնց թիւը 15 հազարի կը հասնէր: Այդ տարուան Սուրիական մեծ ապստամբութենէն յետոյ այս թիւին մօտաւորապէս կէսը մեկնած է Դամասկոսէն: Քիչեր վերադարձած են: Իսկ 1938ին եւ 1939ին Սանճաքէն նոր գաղթականներ եկած են հոս: Սակայն 1925էն յետոյ մինչեւ 1946 հայերու միջին թիւը եղած է 6էն 8 հազարի միջեւ բան մը: 1946ին եւ 1947ին 2000էն աւելի հայեր ներգաղթած են դէպի Հայաստան: Այժմ անոնց թիւը կը հաշուի 5000 կլոր հաշուով: Զոյգ Ամերիկաներ եւ այլուր եւս գաղթողներ եղած են: Հիմա ընդհանրապէս նոր ներգաղթի կը սպասեն կամ նեղը մնալնուն պէս շատեր Լիբանան կ'երթան: Այնպէս որ մեր թիւը միշտ մակընթացութեան եւ տեղատուութեան մէջ եղած է:

3.- Հայերը Շրջաններուն Մէջ.-

Ա.- <u>Ճեպէլ Տրիւզի Մուհաֆազա (district).-</u> Ատեն մը հո՛ս, մասնաւորաբար գլխաւոր քաղաքը՝ Սուետայի մէջ 100 ընտանիք հայեր կային՝ ընդհանրապէս արհեստաւոր եւ մանր առեւտրական: 1945-1947 ներգաղթին այս գաղութին խոշոր տոկոսը մեկնեցաւ Հայաստան: Հինէն մնացուկներով եւ ասդիէն-անդիէն հոս գալով հաստատուողներով միասին հայ ընտանիքներու թիւը 25ի հասած է: Եկեղեցի եւ դպրոց չունին: Դամասկոսէն կը մատակարարուին:

Բ.- <u>Հաւրանի Մուհաֆազա.</u> Գլխաւոր քաղաքը եղող Տըրաայի մէջ հայերու թիւը ատեն մը 15 ընտանիքի հասած էր: Հիմա հազիւ 3-4 ընտանիք մնացած է: Ժամանակին ՀԲԸՄիութիւնը 20-25 աշակերտով

մանկապարտէզ-ծաղկոց մը կը պահէր հոն: Հոգեւորապէս Դամասկոսի կապուած են:

Հաւրանի գիւղերուն մէջ ալ, հոս-հոն ցրուած ջաղացպան, կլայագործ, քէօշկէր եւ մանր առեւտրական 5-10 ընտանիքներ կան: Ասոնք եւս Դամասկոսը կը գործածեն որպէս առանցք:

Գ.- Քունէյթրա. Դամասկոս-Պաղեստին ճամփուն վրայ գիւղաքաղաք մ'է՝ 6 քիլօմեթր դէպի հարաւ: Բնակչութիւնը ընդհանրապէս չերքէզ՝ 1878ի ռուս-թրքական պատերազմէն յետոյ Կովկասէն գաղթած: Հոս ալ հիմա քանի մը ընտանիք արհեստաւոր հայեր կան: Ատենօք մանկապարտէզ-նախակրթարան մը կը պահէին շնորհիւ ՀԲԸՄիութեան: Այժմ աշակերտներուն թիւը շատ քիչ է: Կը յաճախեն տեղական վարժարաններ: Դամասկոսէն քահանայ մը կը հոգայ իրենց կրօնական պէտքերը:

Դ.- Քաթանա, Վատի Էլ-Աճամ. Դամասկոսէն 30 քիլօմեթր հեռու գիւղաքաղաք՝ Հեպրոն Լեռան (Ճեպէլ Էլ-Շէյխ) արեւելեան փէշերուն վրայ: Մօտերը զինուորական բանակատեղի մը կայ: Այս պատճառաւ 10ի չափ զինուորք եւ արհեստաւոր ընտանիքներ հաստատուած են հոն:

Ե.- Հոմսի Մուհաֆազա. 1947ի զանգուածային ներգաղթէն յետոյ Հոմսի մէջ հիմա մնացած է մօտ 80 ընտանիք հայ՝ արհեստաւոր, մանր առեւտրական, աշխատաւոր եւ պաշտօնեայ քարիւղի ընկերութեանց մէջ: Հոմս երկաթուղային կեդրոն է: I.P.C.ի եւ A.I.P.ի (իրաքեան եւ իրանեան) քարիւղի ընկերութեանց քարիւղատար խողովակները հոսկէ կ'անցնին: Ունին եկեղեցի, քահանայ եւ դպրոց մը, որուն պիւտճէին կ'օգնէ Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը: Աւետարանական հայերը եւս հոս ունին հովիւ եւ դպրոց մը, որուն կ'օգնէ ՀԲԸՄը:

Զ.- Համայի Մուհաֆազա.

ա) Համա քաղաքին մէջ 4-5 ընտանիք հայեր կան միայն:

բ) Սելիմիէ. Այս գիւղաքաղաքին բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ 'իսմայիլի' է, այսինքն կը պատկանի Աղա Խանի կրօնական աղանդին: Աղա Խան անգամ մը այցելած է հոս: Կը սպասուի որ յառաջիկայ տարի Ալի Խան եւ իր կինը՝ Րիթա Հայվորթ, այցելեն Սելիմիէ: Սելիմիէյի մէջ երեսուն ընտանիք հայ կար: Բոլորը ներգաղթեցին եւ այժմ կը մնայ միայն երեք ընտանիք: Ժամանակին Բարեգործականը Սելիմիէյի մէջ եւս դպրոց մը կը պահէր:

գ) Մուշաշէն. Համայի մօտիկ, Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ հաստատուած հայկական գիւղ մըն էր Մշաշէնը՝ 70 ընտանիքով: Առաջին օրերուն դպրոց ունէին եւ Բարեգործականը կ'օգնէր անոր պիւտճէին: Շրջանը ճահճային ըլլալուն մալարիան մեծ աւերներ գործած է: ՀԲԸՄ քինինով օգնած է: Հիմա 10-12 ընտանիք միայն կը մնան հոն: Տեղացիներուն հետ հողային խնդիրներ եւս ունին:

Համա, Սելիմիէ եւ Մշաշէն Հոմսէն կը մատակարարուին հոգեւորապէս:

Ճեպէլ Տրիւզ, Հորան, Դամասկոսի կեդրոնը եւ շրջանները, Հոմս, Համա, Սելիմիէ, Մշաշէն եւ Թոտմոր (Palmyra) Դամասկոսի Առաջնորդութեան կապուած վիճակներ են՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել:

4.- **Հայերը Տնտեսութեան, Առեւտուրի, Ճարտարարուեստի Եւն.ի Մէջ.**

Սկիզբէն իվեր Դամասկոսի հայ գաղութը եղած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ գաղութներուն մէջ ամէնէն տկարը ամէն մարզի մէջ՝ թիւով, տնտեսութեամբ, մշակութային կեանքով եւն.:

Ան բաժնուած է երեք դասի.-

ա) Մեծամասնութիւնը աշխատաւոր.

բ) Արհեստաւոր եւ մանր առեւտրական.

գ) Ազատ առեւտրական, վաճառական, պաշտօնեայ եւն.:

Կօշիկի, դերձակութեան եւ շինարարական արհեստներու մէջ հայերը իրենց իւղով տապկուող դիրքերու հասած են:

Ազատ արուեստեան ըլլալով ունինք.

1) Բժիշկ՝ Տոքթ.ներ Արմենակ Մելիքեան, Տոքթ. Հմայեակ Գարակէօզեան եւ որդին Տոքթ. Կարպիս:

2) Դեղագործ՝ Պետրոս Սուքիասեան, Կարապետ Գաւաֆեան:

3) Ատամնաբուժ՝ Տոքթ.ներ Յակոբ Վարդանեան, Յակոբ Տէր Մեսրոպեան, Թորոս Գոնիալեան եւ 2-3 փրոթեզիէններ:

4) Երկրաչափ՝ Վարդգէս Եագուպեան, Գառնիկ Մուշեան, Անանիա Տագէսեան:

5) Թրամվայի ընկերութեան մէջ ingénieur՝ Տիրան Փափազեան, Սարգիս Մեսրոպեան: Պաշտօնեայ՝ Սարգիս Խապայեան:

6) Բանակի մէջ՝ Գնդապետ Արամ Գարամանուկեան, հարիւրապետ՝ Քիլէճեան, հազարապետ՝ Գրիգոր Հինտոյեան: Կան ենթասպաներ եւս:

7) Ոստիկան զինուորութեան մէջ (gendarmerie)՝ Գնդապետ Հրանդ պէյ Մալոյեան որ մինչեւ վերջերս Սուրիոյ Հանրապետութեան ոստիկան զինուորութեան ընդհ. հրամանատարն էր 1946էն իվեր: Տարի մը կայ որ հանգստեան կոչուեցաւ: Հանգստեան կոչուեցաւ նաեւ հազարապետ Միհրան Վարդանեան:

8) Պանքերու մէջ՝ Վարուժան Պոյաճեան, Կիրակոս Աբրահամեան:

9) Պետական պաշտօնեայ՝ Յովհաննէս Սիմոնեան հանրային շինութեանց երկրաչափ, Միհրան Տէր Ստեփանեան վարչապետութեան դիւանին մէջ, Ժիրայր Պոյաճեան մենաշնորհեալ ընկերութիւններու հակակշռող սպասարկութեան քննիչ: Մէկքանի հատ ալ արաբացած հայ կաթոլիկ պաշտօնեաներ կան որոնք իբրեւ հայ չեն ճանչցներ իրենք զիրենք:

10) Փաստաբան՝ Աստուածատուր պէյ Ֆեթթէլեան նախկին երեսփոխան Հալէպի, Ֆրէտ պէյ Արսլանեան նախկին երեսփոխան Դամասկոսի:

11) Կալուածատէր՝ Պօղոս Պեշիրեան:

12) Մեծ առեւտրական՝ Եագուպեան Կարապետ եւ Ստեփան (երկաթեղէն եւ այլ articles de construction), Վահան եւ Հրանդ Գրիգորեան եղբայրներ (մոթոր եւ այլ մեքանիք նիւթեր):

Ասոնցմէ դուրս շուկայի վրայ ունինք լուսանկարիչներ, երկու հատ ակնոցավաճառ-մասնագէտ, դերձակ-վաճառականներ, կօշիկի մեծ տուներ եւն.:

13) Ճարտարարուեստ՝ Այնթապու եւ Մարաշու մանուսայագործներ, ուրֆացի եւ տիգրանակերտցի ոստայնանկութեան վերաբերեալ գործ ընողներ:

14) Շինութեանց յանձնառուներ՝ Եագուպեան Նազարէթ եւ Աւետիս եղբայներ, Նազարէթ Եագուպեան 1943էն 1947 եղած է անդամ սուրիական քոնկրէսին: Գառնիկ Մուշեան եւ Անանիա Տագէսեան (հաճընցի) ընկերութիւն: Երկու երեք հատ ալ շինութեան կապալառու վարպետներ ունինք (Գարամանուկեան, Պօղոս Աւագեան, Պեթոնճի Մանուէլ եւն.): Ինչպէս ըսի՝ Դամասկոսի հայերուն մէջ կարեւոր թիւ կը կազմեն բանուորները եւ փնտռուած են՝ աժանութեան եւ վարպետութեան համար:

5.- **Ազգ. Կեանքի Մեքենականութիւն.** Մինչեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի մէջ վերահաստատումը, Դամասկոսի հայութեան հոգեւոր եւ վարչական կեանքը մատակարարուած է տեղւոյս Ս. Սարգիս Վանքին համար Երուսաղէմի Պատրիարքութեան կողմէ նշանակուած 'Տեսուչ'ներով: 1930-31ին, երբ Անթիլիասը ծնաւ, լուսահոգիներ Սահակ Բ. կաթողիկոսի եւ Եղիշէ պատրիարք Դուրեանի միջեւ կայացած համաձայնութեամբ Պէյրութի Ս. Նշանը (քաղաքը), Լաթաքիոյ եւ Դամասկոսի եկեղեցական-վարչական գործերը փոխանցուեցան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան:

Այդ թուականէն սկսեալ Դամասկոս կազմեց Կիլիկիոյ չորս թեմերէն մէկը (Լիբանան, Հալէպ, Կիպրոս եւ Դամասկոս): Առաջին անգամ որպէս կաթ. փոխանորդ եւ առաջնորդ եկաւ գերաշնորհ Խադ արքեպիսկոպոս Աջապահեան որ թեմը վերակազմակերպեց ըստ Ազգային Սահմանադրութեան՝ ստեղծելով թեմական եւ քաղաքական ժողովներ, ստորադաս զանազան մարմիններով:

Խադ սրբազանին 1934ին յաջորդեց լուսահոգի Տէր Եփրէմ արքեպիսկոպոս Տոհմունի, որ առաջնորդեց թեմս մինչեւ իր վախճանումը՝ 1946ին:

Կաթողիկոսական կարգադրութեամբ եւ թեմական ժողովի որոշումով, Եփրէմ սրբազանին 1947էն մինչեւ 1949ի գարուն յաջորդեց գերաշնորհ

Ռուբէն արքեպիսկոպոս Մանասեան[2]: Ասոր հրաժարելէն յետոյ, քանի մը ամիս առաջնորդական փոխանորդութիւնը վարեց լուսահոգի Տէր Սարգիս Աւագ Քհնյ. Պետրոսեան, որ վախճանեցաւ նոյն տարուան Յուլիսին եւ իրեն յաջորդեց, Օգոստոսին, Տէր Գրիգոր Քհնյ. Փայասլեան:

Սեպտեմբեր 3ին, դամասկահայութեան դիմումին վրայ Վեհափառ Գարեգին կաթողիկոս որպէս փոխանորդ ղրկեց Երուսաղէմի միաբաններէն եւ Հայֆայի նախկին տեսուչ հոգեշնորհ Տէր Շաւարշ վարդապետ Գոյումճեանը [3] ՝ թեմական ընտրութիւններ կատարելով սահմանադրական կարգ ու սարք ստեղծելու առաքելութեամբ եւ նոյն ատեն թեմին հոգեւոր եւ վարչական գործերը, առժամեայ քաղաքական ժողովի մը հետ, վարելու պաշտօնով[4]:

6.- **Թեմական ժողով**. Թեմին օրէնսդիր մարմինն է: Առաջին անգամ 1932ին ընտրուեցաւ Դամասկոսի Ա. Թեմական Ժողովը, որ մեծ գործ մը չտեսաւ: Երկորդ անգամ 1947ին ընտրուեցաւ համերաշխաբար Բ. Թեմական Ժողովը, որ իր կարգին մեծ գործ մը չտեսած մեռաւ եւ 1950 Օգոստոս 6ին ընտրուեցաւ Թեմական Գ. Ժողովը՝ 13 անդամով, որ սկսած է արդէն թեմին գործերը կարգ-կանոնի դնելու աշխատանքին: Ա. թեմականին մէջ դաշնակներ փոքրամասնութիւն էին, Բ.ին մէջ ուժերը հաւասար էին կարգ մը դասալքութիւններու պատճաով, իսկ այս տարի ընտրուած Գ. Թեմական Ժողովին մէջ դաշնակցական բնաւ չկայ...[5]:

7.- **Քաղաքական ժողով. (Վարչութիւն).** Թեմին գործադիր իշխանութիւնն է Քաղաքական Ժողովը: Հազիւ երկու անգամ թեմական Ժողովէն ընտրուած օրինական Քաղաքական Ժողով ունեցած է Դամասկոս: Շատ եւ պատերազմի եւ այլ պատճառներով թեմը ղեկավարուած է առժամեայ եւ նշանակովի վարչական ժողովներով, որոնցմէ վերջնագոյնն է 1949 Սեպտեմբերին ընտրուածը, որ իր գործը վերջացուցած ըլլալով (թեմական ընտրութիւն) մօտերս տեղը պիտի տայ թեմական ընտրուելիք նորի մը: Այժմու անդամներն են.-

1. Աստուածատուր Ֆեթթէլեան պէյ, ատենապետ, նախկին երեսփոխան եւ փաստաբան:

2. Պօղոս Պեշիրեան, կալուածատէր եւ կալուածի վրայ գործ ընող, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն BA, ատենադպիր:

3. Աւետիս աղա Եագուպեան, շինութեանց յանձնառու, վաճառական (entrepreneur):

4. Յակոբ Խաշմանեան, դերձակ եւ ներկայացուցիչ ՍԴՀնչակեան Կուսակցութեան:

5. Միհրան Տէր Ստեփանեան, Սուրիոյ վարչապետութեան դիւանին մէջ դիւանապետ: Ներկայացուցիչ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, որուն Սուրիոյ եւ Լիբանանի շրջանակին լիտըրներէն է: Գրագէտ եւ լրագրող: Կ'աշխատակցի *Նոր Գիր* եւ *Անի* գրական

հանդէսներուն: Աշխատակցած է եւ կ'աշխատակցի ՌԱԿ զանազան օրկաններուն (*Զարթօնք, Եփրատ, Արեւ, Պայքար* եւն.):

Այս առժամեայ քաղաքական Ժողովին մէջ նշանակուած էին նաեւ երկու դաշնակցականներ, որոնք փոքրամասնութիւն ըլլալնուն պատճառով չընդունեցին իրենց պաշտօնը:

1928էն իվեր ՀՅԴն չէ կրցած տիրել Դամասկոսի թեմին, որ միշտ հաւատարիմ եղած է Կիլիկիոյ եւ Էջմիածնայ կաթողիկոսութեան եւ հայաստանեան ուղղութեան:

Քաղաքական Ժողովին կ'օգնեն սահմանադրութեամբ նախատեսուած մարմիններ (թաղականութիւն, հոգաբարձութիւն եւն.): Կարելի չէ՛ եղած թեմին մէջ ստեղծել Ուսումնական եւ Տնտեսական խորհուրդներ: Վերջերս միայն ստեղծուած է Դատաստանական Մարմին մը:

8.- **Կրթական Հաստատութիւններ.** Բողոքականներուն եւ կաթոլիկներուն մասին խօսուեցաւ արդէն: Աւելցնեմ որ ասոնց դպրոցները Բարեգործականէն կը նպաստաւորուին: Վերապատուելի Ն. Սարեան Նազարին Եկեղեցւոյն յարելէն յետոյ նպաստը դադրեցուած է: Իսկ հայ աւետարանականներու դպրոցը այս տարի հաստատուած ըլլալով, հաւանաբար ՀԲԸՄէն ստանայ նախապէս Սարեանի դպրոցին յատկացուած նպաստը:

Ճեզուիթներն ալ ունին դպրոց մը "Ֆրանքօ-Հայկական" անունով, ուր կը յաճախեն որոշ թուով զանազան յարանուանութիւններէ հայեր:

Դամասկոսի հայ տղաքը իրենց երկրորդական ուսումը կը շարունակեն, եթէ իվիճակի են անշուշտ, Lazaristeներու, Mission Laiqueի (Lyceé Franco-Arabe) մանչերու եւ Ֆրանսիսքէն ու Besançon կարգէն քոյրերու աղջկանց վարժարաններուն մէջ:

Պետական արաբական վարժարաններու մէջ ուսանող հայ գրեթէ չկայ: Եւ ասիկա մեծ սխալ մըն է:

Անգլիացիները ունին Հայ Սքուլ մը աղջկանց համար՝ Պապ Թումա թաղը, ուր կը յաճախեն մատի վրայ համրուող հայուհիներ, ընդհանրապէս բողոքական դպրոցներէ շրջանաւարտ:

2-3 տարիէ իվեր ամերիկացիներն ալ Սալիհիէի կողմը բացած են Հայ Սքուլ մը որ կը պատրաստէ AUBի դասընթացքին: Հազիւ 2-3 տղայ կը յաճախեն հոս: Մեր տղաքը տակաւին լատինական դաստիարակութեան ազդեցութեան տակ կը գտնուին: Արաբականէն կը խրտչին՝ զայն շփոթելով թրքական-իսլամականին հետ: Ամերիկացիները չեն սիրեր՝ Ամերիկան Թուրքիոյ պաշտպան կանգնելէն ասդին: Մեծամասնութիւնը այժմ կը յաճախէ ֆրանսական հաստատութիւններ, որոնք կ'ընծայեն կարելի ամէն դիւրութիւն՝ հոս, Պէյրութ եւ Ֆրանսա:

Մայր Եկեղեցին ունի երեք դպրոց.

1) Սուֆանիէ Քեմփի մակապարտէզը՝ 50-80 աշակերտ, նայած եղանակներուն: Մէկ պաշտօնեայ կայ: Պիւտճէ՝ 1000 ս.ոսկի, մօտ

300 տոլար տարեկան: Ձեր հոս եղած ատեն այս դպրոցը միասին այցելեցինք եւ դուք բաւական մը լուսանկարներ առիք անոնց փէրուշան կացութիւնը ներկայացնող: 400 ս.ոսկի նպաստ՝ ՀԲԸՄէն:

2) Սալիհիէ Թաղի Ազգային Սահակեան Վարժարան: Երկսեռ աշակերտութեան թիւն է 100՝ մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի բաժիններով: Պաշտօնէութիւն՝ 7 հոգի: Պիւտճէ՝ շէնքին վարձքով միասին՝ 10,000 ս.ոսկի, այսինքն 3000 տոլարի պէս բան մը: 700 ս.ոսկի նպաստ կը ստանայ ՀԲԸՄէն:

3) Ազգային Ս. Թարգմանչաց Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան: Աշակերտութիւն՝ 250 այս տարի: Պաշտօնէութիւն՝ 12, 15,000 ս.ոսկի պիւտճէով, այսինքն 4500 տոլարի չափ բան մը: Ազգ. երկու դպրոցներն ալ այս տարի տնօրէն չունին: Աւագ ուսուցիչով կը վարուին, իսկ Ազգ. Ս. Թարգմանչացին կը հսկէ կաթ. փոխ. Շաւարշ վարդապետ: ՀԲԸՄը 800 ոսկի կու տայ տարեկան:

Դպրոցներու տեղաւորման եւ առողջապահական պայմանները գոհացուցիչ չեն: Դամասկոս ազգ. կալուածներ չունի: Իր հասոյթները անկայուն են եւ կախուած՝ ժողովրդին վիճակէն:

4) Դաշնակները Սալիհիէի կողմը ունին «Միացեալ Վարժարան» անունով մանկապարտէզ-նախակրթարան մը՝ 150-200 աշակերտով: Պիւտճէն կը հոգացուի տեղական միջոցներով եւ Հայ Օգնութեան Խաչի նպաստներով: Դպրոցը կը ծառայէ նաեւ որպէս կուսակցական ակումբ (club), ուր տեղի կ'ունենան իրենց բոլոր ձեռնարկները: Դպրոցը անշուշտ կուսակցական (pépiniére) տնկարան մըն է, ուրկէ ելնողներ կը մտնեն ՀՄԸՄի Պատանեկան Միութեան եւ երբ մեծնան՝ դաշնակ շարքերուն մէջ: Աշակերտներուն գրեթէ ամբողջութիւնը իրենց ընկերներուն եւ համակիրներուն զաւակներ են: Մեր ճակատէն ո՛չ ոք կը յաճախէ հոն: Բնական է որ Միացեալ Վարժարանը «ազատ եւ անկախ» ըլլայ՝ ազգային ո՛եւէ հակակշռէ: Անշուշտ Բարեգործականն ալ չ'օգներ անոր:

9.- **Միութիւններ.**

Ա՝ Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միութիւն (ՀՄԸՄ):

ՀՄԸՄը հոս ուղղակի դաշնակ իշխանութեան տակ կը գտնուի եւ կը հետեւի այդ կուսակցութեան ... ուղղութեան: Ունի արծուիկներու բաժին ալ, որուն մէջ ըսի-ըսաւներ անպակաս են: Մշակուած գլխաւոր ճիւղերն են ֆութպոլ եւ պասքէթպոլ: ՀՄԸՄը հոս փայլուն շրջաններ ունեցած է: ՀՄԸՄի տղաքը ... մարտական յառաջապահ գունդն են եղած:

Բ՝ Հայ Մարզական Միութիւն (ՀՄՄ-Տալուորիկ):

ՍԴՀնչակեան Կուսակցութեան նիւթական, բարոյական եւ գաղափարական հովանաւորութիւնը կը վայելէ ՀՄՄը: Ունի ֆութպոլի, պասքէթի եւ նուագի խումբ: Սկաուտական ճիւղ եւս ունի: Ազգ. գործերու

մէջ կը հետեւի ճակատի քաղաքականութեան: Անդամներուն թիւը 100ի կը մօտենայ:

Գ՝ ՀԲԸՄ-ՀԵԸ. Բարեգործականի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն: ՀԲԸՄի Ամերիկայի կրտսերներուն պէս բան մը: Նախապէս Near East Reliefի հսկողութեան տակ Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Միութիւն անունը կը կրէր: 1931-932ին Reliefը Բաբկէն Կաթողիկոսին եւ ՀԲԸՄիութեան հետ համաձայնելով սոյն միութիւնը ազգին փոխանցեց՝ կաթողիկոսարանի եւ ՀԲԸՄի նիւթական եւ բարոյական հովանաւորութեան տակ: Նախապէս համազգային էր: Բողոքականները եւ կաթոլիկները հետզհետէ հեռացան սոյն միութենէն:

1932էն իվեր, ուրեմն Դամասկոսի մէջ ալ գոյութիւն ունի ՀԲԸՄի ՀԵԸի մասնաճիւղ մը: Ատեն մը երկու մասնաճիւղ կար՝ Սալիհէի եւ Պապ Շարքիի կողմը, Անդրանիկ եւ Պօղոս Նուպար անուններով: Աւելի կամ նուազ փայլուն շրջաններ ունեցած է ՀԵԸը, որ Օրիորդաց Բաժին մըն ալ ունէր էր երբեմն:

Հիմա, անիմաստ պատճառներով, éclipseի շրջանի մը մէջ է: Ունի համեստ club, անդամներուն թիւը կարելի է 100ի հասցնել՝ քիչ աշխատանքով: Ընդհանրապէս ՀԵԸը մեր կուսակցութեան քաղաքականութեան հետեւած է տեղական ազգային գործերու մէջ...: Ունի ֆութպոլի, պասքէթի, սկաուտիզմի եւ նուագի խումբեր: Եթէ կարենայ վարձել յարմար club մը եւ լա՛ւ առաջնորդուիլ՝ կենսունակ միութիւն մը կրնայ ըլլալ: Հայաստանեան ճակատէն է: Կատարած է եւ կը մտադրէ կատարել մշակութային ձեռնարկներ. դասախօսութիւն, ներկայացում, երգահանդէս եւն.:

10.- **Ազգային Սահակեան Վարժարանի Տիկնանց Միութիւն.** Սահմանափակ գործով, ազգային իշխանութեան կողմէ ճանչցուած միութիւն մըն է ասիկա, որուն կ'անդամակցին 100ի մօտ տիկիններ՝ գաղութիս ընտրանի դասակարգէն: Կ'օգնէ Սահակեան նախակրթարանի պիւտճէին տարեկան մօտաւորապէս 1000 ս.ոսկիով: Այս միութեան անդամներուն եւ վարիչներուն խոշոր մեծամասնութիւնը Բարեգործականի համակիր տիկիններ են: Շատ պզտիկ ճիգով մը կարելի է զայն ՀԲԸՄիութեան Տիկնանց Օժանդակ մասնաճիւղի փոխել՝ հիանալի արդիւնքներու ակնկալութեամբ:

11.- **Հայրենակցական Միութիւններ.** Ամերիկայի կեդրոններուն կապուած հայրենակցական միութիւններ ունին՝ Ատանա, Հաճըն, Այնթապ եւ Մարաշ: Տեղւոյս հայութեան մէջ մեծամասնութիւնն ալ ասոնք կը կազմեն եւ բոլորն ալ ազգային ճակատին կռնակ կը կենան: Ասոնք կ'օգնեն իրենց հիւանդներուն, չքաւորներուն եւ դպրոցներու մէջ գտնուող հայրենակից աղքատ ուսանողներուն՝ վճարելով ասոնց կրթական տուրքը եւ հայթայթելով գրենական պիտոյքներ եւն.:

12.- **Դամասկահայութեան Ազգ. Քաղաքական Բազկերակը.** Հաւատարիմ քաղաքացիներ տեղական իշխանութեան: Հայաստանասէր եւ հայրապետութիւններու կողքին մի՛շտ: Անհամբեր կը սպասուի ներգաղթի վերսկսումին: ... Ազգային ճակատին եւ դաշնակ ճակատին պատկանողներուն միջեւ բարոյապէս խզումը 75%էն աւելի է:

13.- **Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն.** 1918էն իվեր Դամասկոսի մէջ այսպէս կամ այնպէս գոյութիւն ունեցած է ՀԲԸՄ մասնաժողով, մերթ՝ ընտրովի, մերթ՝ նշանակովի: Անդամներուն թիւը տարուբերած է 200էն 50ի միջեւ: Այժմ վճարող անդամներուն թիւն է 75: Մասնաժողովը երկար ատենէ իվեր նշանակովի է եւ կապուած է Սուրիոյ Շրջանային Յանձնաժողովին: Անդամներն են՝ Տոքթ. Յակոբ Վարդանեան, Պօղոս Պեշիրեան, վերապատուելի Յարութիւն Պալիոզեան, Հայկ Չեպէեան, Հայկ Թասլաքճեան, Յակոբ Կիրակոսեան եւ Զարեհ Գրիգորեան: Քիչ աշխատանքով կարելի է այս մասնաճիւղը փայլուն եւ նախանձելի վիճակի մը բարձրացնել: Բարեգործականը հոս եւս միշտ նեցուկ եղած է ազգային օրինաւոր իշխանութեանց: Երբեմն կը կատարէ տարեդարձի հանդէսներ եւ մշակութային ձեռնարկներ: (Կրնայ աւելին ընել): Եգիպտոսէն կամ Ամերիկայէն ստանալով՝ ժողովրդին բաժնած է կաթ, չամիչ, քինին, հին հագուստեղէն եւն.: Բարեգործականի dispensaire մը՝ եկեղեցւոյ բակին մէջ, մեծ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել գաղութիս չքաւոր հիւանդներուն որոնց թիւը շատ է դժբախտաբար՝ սնունդի եւ առողջապահական պայմաններու պակասութեան պատճառով: Բարեգործականը կ'օգնէ դպրոցներուն՝ տեղական մասնաժողովին միջոցաւ եւ այս վերջինը «կրթական գործը» դիտելու իրաւունքն ալ կը վայելէ:

Այլեւս անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն է որ Բարեգործականը Դամասկոսի մէջ եւս բանայ, Պէյրութի օրինակով, բարձրագոյն կեդրոնական վարժարան մը: Յաջողութեան բոլոր պայմանները կան տեղւոյն վրայ:

14.- **Բնակութեան Պայմաններ**. Դուք արդէն տեսնելու առիթը ունեցաք Քասսաա-Սուֆանիյէ քեմփը: Այս քեմփին մէջ կը բնակին 200 ընտանիք: Տուները շինուած են ընդհանրապէս տախտակէ, ցեխէ եւ թիթեղէ: Ամառը՝ տաք եւ փոշի: Ձմեռը՝ ցուրտ եւ ցեխ: Մեծամասնութիւնը մէկ սենեակի մէջ սեղմուած է: Առողջապահական պայմանները կարելի չէ՛ պահել: Ջուրը դուրսէն կը բերուի: Պէտքարանը (WC) հասարակաց է:

Ասոր նման ուրիշ աւելի պզտիկ քեմփ մը կայ Պապ Թումայի կամուրջին մօտիկը՝ նո՛յն թշուառ պայմաններու մէջ: Հոս եւս կը բնակին մօտ 25 ընտանիք:

Հայերու ուրիշ զանգուած մը (մօտ 100 ընտանիք) [կ'ապրի], Պապ Շարքի պարսպէն դուրս, գերեզմանատուներու ճամփուն վրայ: Այս կայանը շինուած է Ազգերու Դաշնակցութեան (League of Nations) միջոցաւ,

200 ընտանիքի համար: Տուները փայտէ ու ցեխէ շինուած են, շատերը՝ երկյարկ: Սուֆանիյէէն աւելի լաւ են հոս պայմանները: Տուները սեփականութիւն են, բայց անոնցմէ մաս մը 1946-1947 ներգաղթի շրջանին ծախուեցան տեղացիներու:

50 ընտանիքներու ուրիշ խումբ մը կը բնակի "Հոգետուն" կամ "Աղքատանոց" կոչուած թաղին մէջ որ եկեղեցւոյն մօտ է: Հողը կը պատկանի Երուսաղէմի Վանքին: Հոս ալ բնակութեան եւ առողջապահութեան պայմանները Սուֆանիյէի քեմփին պէս են գրեթէ:

Կարեւոր թիւ մը հայերու տարտղնուած կ'ապրի Պապ Շարքի, Պապ Թումա եւ Հրէական կոչուած թաղերու մէջ՝ վարձքով: Ասոնք աւելի լաւ վիճակի մէջ կը գտնուին: Ընդհանրապէս արհեստաւորներ եւ մանր առեւտուրով զբաղողներ են:

Միջակ դասակարգէն մօտ 200 ընտանիք բնակութիւն հաստատած են Սալիհէ կոչուած աւելի նոր եւ արդիական թաղամասին մէջ: Հոս ալ աղքատներ կան: Մեծամասնութիւնը իրենց իւղով տապկուողներ են: Ունին երկու դպրոց՝ Ազգ. Սահակեան եւ "Միացեալ Վարժարան" (ՀՅԴ): Ատենօք տան մը մէջ յարմարցուած մատուռ մը ունէին: 1946էն ասդին ասոնք իրենց հոգեւոր պէտքերը կը գոհացնեն Պապ Շարքիի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցին յաճախելով:

15.- **Առողջական Վիճակ.** Բնակութեան բաժանումին համաձայն է իրենց առողջական եւ առողջապահական վիճակը: Մալարիա չկայ: Թոքախտի դէպքերը քիչ են՝ հակառակ սննդառական եւ առողջապահական միջոցներու տկարութեան:

Եթէ փափաքին՝ կրնան օգտուիլ պետութեան ընծայած օգնութիւններէն (dispernsaire, sanatorium եւ հիւանդանոցներ):

16.- **Ընկերային Ծառայութիւն**. Հայ Բարեգործականը որու մասին խօսեցանք արդէն:

Ս. Սարգիս եկեղեցին ունի "Աղքատախնամ" Խորհուրդ մը, որ իր պիւտճէին ներած չափով կ'օգնէ իրեն դիմող չքաւորներուն եւ հիւանդներուն:

Դաշնակները ունին իրենց ՀՕԽը (Հայ Օգնութեան Խաչը), որ կ'օգնէ իրենց հիւանդներուն, չքաւորներուն եւ «Միացեալ Վարժարան»ի պիւտճէին: Խտրութիւնը ակներեւ է: Այսինքն բոլոր հայերուն չէ՛ որ կ'օգնեն, այլ իրենց ընկերներուն եւ համակիրներուն:

17.- **Հանրային Կրթութիւն**. Մեր դպրոցներուն վիճակին մասին խօսեցանք: Քիչեր կան որոնք կը շարունակեն երկրորդական կամ բարձրագոյն մասնագիտական ուսումը: Մեր աշակերտները արաբերէն լեզուին չեն տար հարկ եղած կարեւորութիւնը, միչդեռ եթէ լաւ սովրէին այդ լեզուն, մեր տղաքը կրնային օգտուիլ պետութեան ընծայած կրթական բոլոր աստիճաններու դիւրութիւններէն:

18.- **Կուսակցութիւններ.**

Ա՝ ՍԴՀնչակեան Կուսակցութիւն: 1920-21էն իվեր հնչակեանները հոս ունին իրենց մասնաճիւղը եւ գործօն մասնակցութիւն կը բերեն ազգային տեղական եւ ընդհանուր գործերուն: Դժբախտաբար հոս քատրի (cadre) պակաս ունին, այլապէս կրնային աւելի ուժեղ ըլլալ:

Բ՝ ՌԱԿուսակցութիւն: 1922էն իվեր այս կուսակցութիւնը ունի իր ակումբը, որ ունեցած է աւելի կամ նուազ չափով փայլուն շրջաններ: Ան եւս ազգային տեղական եւ ընդհ. գործերուն բերած է գործօն մասնակցութիւն՝ միշտ հետեւելով կուսակցութեան ընդհանուր քաղաքականութեան եւ օրիանթասիոնին:

Գ՝ Դաշնակներ: Ունին կոմիտէ մը: Հոս դաշնակները չեն կրցած տիրանալ ազգային գործերուն, ինչ որ կը ցուցնէ իրենց ուժին չափը: Կը հետեւին իրենց կուսակցութեան ... քաղաքականութեան: ... Մասնաւորաբար ... [կը գործակցէին] "Ուաթանի" Կուսակցութեան իշխանութեան եւ Զայիմի տիքթաթորութեան կարճատեւ շրջանին: Կացութիւնը հիմա փոխուած է:...

Դ՝ Յառաջդիմականներ: Սուրիան եւ Լիբանանը ունեցան իրենց համայնավար կուսակցութիւնները: Ասոնք հիմա ընդյատակեայ են (undercover): Կարգ մը հայեր որպէս անհատ անդամակցած են այս կուսակցութեան՝ ունենալու չափ հայկական հատուած մը որ ունէր նաեւ իր օրկանը՝ «Ժողովրդի Ձայն» անունով: Երբ հակահամայնավար հալածանքը սկսաւ, հայ համայնավարները իրենքզիրենք լուծուած յայտարարեցին եւ սկսան գործել «Հայ Հայրենասէրներու Միութիւն» անուան տակ: Հիմա այս միութիւնն ալ պաշտօնապէս գոյութիւն չունի, բայց կան հայ համայնավար, հայ հայրենասէր եւ յառաջդիմական պիտակին տակ հայ անհատներ: Մէկ երկու տասնեակ ալ մենք հո՛ւ ունինք անոնցմէ: Ասոնք կը գործակցին, անուղղակի կերպով, Ազգային Ճակատին:

19.- **Սուրիական Խորհրդարան**. Եղած է ատեն (օրինակ 1943-1947), ուր հայերը Սուրիոյ խորհրդարանին մէջ ունեցած են 4 երեսփոխան:

Հալէպէն երկու լուսաւորչական եւ մէկ կաթոլիկ

Դամասկոսէն՝ մէկ լուսաւորչական:

1949ի ընտրութիւններուն մէջ Հալէպէն հայերը կոսրցնուցին մէկ աթոռ, Դամասկոսն ալ կորսնցուցին: Որով այժմ խորհրդարանին մէջ հայերը ներկայացուած են երկու աթոռով.

1) Տիգրան պէյ Չրաճեան, Հալէպ, հայ բողոքական, հիմնադիրներէն եւ կեդրոնական վարչութեան անդամներէն՝ «Շաապ» Կուսակցութեան որ հիմա իր ձեռքին ունի իշխանութիւնը:
2) Ֆաթհալլա պէյ Ասիուն, հայ կաթոլիկ, Հալէպէն, նախապէս կը պատկանէր «Ուաթանի» Կուսակցութեան: 1949ին յարեցաւ «Շաապ»ին: Եղած է յաճախ նախարար:

Երկուքն ալ ընտրուած են որպէս քրիստոնեայ՝ ըստ ընտրական նոր օրէնքին:

20.- **Հայոց Քաղաքականութիւնը**. Հաւատարիմ քաղաքացի, մի՛շտ արաբ ժողովրդի կողքին, անոր լաւ թէ գէշ օրերուն: …

21.- Սուրիոյ հայերը 90% համեմատութեամբ «Հայաստանասէր» են՝ առանց ըլլալու պոլշեւիք կամ համակիր համայնավար րեժիմին: Տեղական իշխանութիւնները կը հասկնան եւ իրաւունք կու տան հայոց: …

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *ԾԽ.* «Նօթեր Պրն. Աւետիս Տէրունեանին Համար» վերնագրեալ, 12Էջանի ձեռագիր այս տեղեկագիրը կը գտնուի Պէյրութի *Զարթօնք* օրաթերթի արխիւը: Ան գրուած է Օգոստոս 1950-Ապրիլ 1951ի միջեւ, դամասկաբնակ Միհրան Տէր Ստեփանեանի կողմէ, որ «թղթակից» ստորագրած է տեղեկագրին վերջաւորութեան: Գրութենէն զանց կ'ընենք կարգ մը հատուածներ: Լեզուն պահպանած ենք անփոփոխ, կատարած ենք ուղղագրական եւ կէտադրական մանր հպումներ: Ստորեւ տրուող ծանօթագրութիւններէն թիւ 2-5ը կը պատկանին հեղինակին: Զանոնք վերամշակուած կու տանք այստեղ:
Աւետիս Պօղոս Տէրունեան (Տետէաղաճ, 9 Ապրիլ 1909-Նիւ Եորք, 23 Ապրիլ 1991), ծանօթ՝ Ճոն Րէյ Քարլսըն գրչանունով, նշանաւոր է իր *Under Cover պէյրթ սէլըր*ով: Տէրունեան աշխատակցած է *Armenian Mirror-Spectator*ին, *Fortune Magazine*ին, the *Council Against Intolerance*ին եւ *Friends of Democracy*ին:

[2] 1947ին երբ կաթողիկոսը յարմար տեսաւ որ գերաշնորհ Ռուբէն արքեպիսկոպոս Մանասեան Դամասկոսի առաջնորդ ըլլայ… վերջինս իբրեւ համայնավար գործակալ մեղադրուեցաւ, կասկածելի եւ անբաղձալի: Վեհափառը անձամբ եկաւ, միջամտեց հանրապետութեան նախագահ Շուքրի Քուաթլիին մօտ եւ կարելի ըրաւ անոր պաշտօնավարութիւնը:

[3] 30 Մարտ 1949ին տեղի ունեցաւ Զայիմի պետական հարուածը…փակուեցաւ Հալէպի ՌԱԿուսակցութեան *Եփրատ* թերթը (Ապրիլ 11)… Հալէպէն եւ այլ տեղերէ 11 հայեր Դամասկոսի Մեզզէի բանտը դրուեցան որպէս համայնավար:
Վեհափառ հայրապետը եւ Շաւարշ վարդապետ Գույումճեանը մատնուեցան որպէս համայնավար գործակալ: Մատնութիւնը տեղ չհասաւ:

[4] 1949ին Զայիմի իշխանութեան օրով կայացան Հալէպի Գաւառական Ժողովի լրացուցիչ ընտրութիւնները, ուր յաջողութեան հասաւ ՀՅԴ ցանկը:
Դամասկոսի մէջ յառաջացաւ հանրագրութիւն մը, որով կը պահանջուէր որ ջնջուի Դամասկոսի թեմը եւ կցուի Հալէպի թեմին: Այս հանրագրութեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին կողմէ օրինական հետեւանք մը չտրուեցաւ: Այդուհանդերձ, ՀՅԴն ձեռք անցուց Դամասկոսի եկեղեցական եւ կրթական իշխանութիւնները եւ Դամասկոսը վերածուեցաւ առաջնորդական փոխանորդութեան:
13-14 Օգոստոս 1949ին տեղի ունեցած պետական հարուածով Զայիմ եւ վարչապետ Մոհսէն Պարազի մահուան դատապարտուեցան: Ժողովրդային եւ ոչ-*Ուաթանի* իշխանութիւն մը՝ *շաապական* առանցքով, գործի գլուխ անցաւ, ազատութիւններ վերադարձուեցան, բանտերու դռները բացուեցան եւ

ուրիշներու կարգին հայ բանտարկեալներն ալ ազատ արձակուեցան: Դամասկոսի մէջ նոր հանրագրութիւն մը յառաջացաւ, 1000է աւելի ստորագրութեամբ: Պատուիրակութիւն մը մեկնեցաւ Անթիլիաս: Գարեգին Վեհափառ Շաւարշ վարդապետ Գույումճեանը փոխ նշանակեց: Ան Սեպտեմբեր 3ին եկաւ եւ անցաւ պաշտօնին գլուխը եւ թեմը վերստացաւ իր նախկին կարգավիճակը:

[5] Վերջապէս երկար ձգձգումներէ յետոյ ընտրութիւնները կառավարական արտօնութեամբ եւ հսկողութեամբ տեղի ունեցան 6 Օգոստոս 1950ին: Ընտրութենէն 2 օր առաջ ՀՅԴն ձեռնպահութիւն յայտարարեց: Քուէարկողներու մեծամասնութեան ձայնով ՀՅԴն դուրս մնաց Դամասկոսի ազգային կեանքէն:

Եղան նաեւ ներքին այլ խռովութիւններ. 1946ին մահափորձի ենթարկուեցաւ *Եփրատի* խմբագրապետ, Ներգաղթի Կոմիտէի ատենապետ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանը, բրտութեան ենթարկուեցան Ազգ. Վարժարանի տնօրէն Գրիգոր Կանիմեանը եւ ուսուցիչներէն Յակոբ Աշակերտեանը: Տեղի ունեցան դատ-դատավարութիւն եւ այլ դէպքեր եւս թաղերու մէջ: 25 Սեպտեմբեր 1949ին պատարագի ատեն խռովութիւն յառաջացաւ, տեղի ունեցաւ ծեծ ...Կրնար Նիւ Եորքի եկեղեցւոյն դէպքը կրկնուիլ եթէ ոստիկանութիւնը չմիջամտէր անմիջապէս:

Համառօտ Կենսագրութիւն Հեղինակներու

Սիլվի Աբէլեան ծնած է Պէյրութ: Կրթութիւնը ստացած է Հայ Աւետարանական Միացեալ Վարժարանին մէջ, Քեսապ: Վկայուած է Հալէպի Համազգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկէն:

2007-2016՝ դասաւանդած է հայերէն լեզու եւ գրականութիւն Քեսապի Ազգային Ուսումնասիրաց Միացեալ Ճեմարանին, ապա՝ Պէյրութի Սուրէն Խանամիրեան Ազգային Քոլէճին մէջ:

Նիզար Խալիլիի հետ արաբերէնի թարգմանած է Մխիթար Հերացիի *Ջերմանց Մխիթարութիւն*ը: Թղթակից եւ աշխատակից է *Ազդակ* օրաթերթին:

Դոկտ. Սեդա Ալթուկ, դասախօս է Իսթանպուլի Bogazici Համալսարանի Աթաթիւրք Հիմնարկի Արդի Թուրքիոյ պատմութեան: Դոկտորականը պաշտպանած է Հոլանտայի Utrecht Համալսարանին մէջ, նիւթ ունենալով «Համայնքայնութիւնը Սուրիոյ Ճեզիրէի Շրջանին Մէջ. Համայնք, Հող Եւ Բրտութիւն Առաջին Աշխարհամարտին Եւ Ֆրանսական Հոգատարութեան Շրջանին (1915-1939)»: Իր գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն պետութիւն-համայնք փոխյարաբերութիւնները: Հրատարակած է ուսումնասիրութիւններ Օսմանեան Կայսրութեան արեւելքի շրջանի պատմութեան, փոքրամասնութեանց, հողային հարցին, գաղթականու-թեան, յետ-եղեռնեան Սուրիոյ հայերու եւ քիւրտերու մասին եւն.:

Դոկտ. Շողիկ Աշըգեան ծնած է Քեսապ: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկին մէջ: Հայոց լեզու եւ գրականութիւն դասաւանդած է լիբանահայ երկրորդական վարժարաններու, իսկ 1995-2003՝ Համազգայինի Պէյրութի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկին մէջ: Հեղինակն է *Քառորդ Դար. Հայերը Շարժայի Եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց Մէջ* (2008) գիրքին: 2007էն իվեր կ'ապրի Քեսապ եւ կը դասաւանդէ հայերէն լեզու եւ գրականութիւն Ազգային Ուսումնասիրաց Միացեալ Ճեմարանին մէջ:

Դոկտ. Նորա Արիսեան ծնած է Դամասկոս: 2001ին պատմական գիտութիւններու թեկնածուական պաշտպանած է ՀՀ Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտին մէջ: 2007էն կը դասախօսէ Դամասկոսի Պետական Համալսարանը: 2014ին ստանձնած է նոյն համալսարանի Հայագիտական Բաժինի պատասխանատուութիւնը: Անդամ է Արաբ Գրողներու Միութեան (2007), խմբագիրը՝ *Ազդակ* օրաթերթի արաբերէն կայքին: Սուրիոյ Խորհրդարանի անդամ ընտրուած է 2016ին: Նախագահն է «Սուրիա-Հայաստան խորհրդարանական

բարեկամական յանձնաժողով»ին: Հեղինակն է թարգմանական եւ ինքնուրոյն հատորներու՝ *Տէր Զօր, Մարտիրոսաց Քաղաք* (2010), *غوائل الأرمن في الفكر السوري (2002), أصداء الإبادة الأرمنية في الصحافة السورية 1877-1930*, *النواب الأرمن في المجالس النيابية السورية 1928-2011*(2010), *100 عام على الإبادة الأرمنية. 100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)* (2005), (2015):

Փրոֆ. Ճոն Արմաճանի դասախօս է Սընթ Պենետիքթ Քոլէճի Աստուածաբանութեան Բաժանմունքին եւ Միննըսոթայի Սընթ Ճոնզ Համալսարանին մէջ: Կրօնագիտական Ուսմանց դոկտորականը պաշտպանած է Քալիֆորնիայի Համալսարանին մէջ (Սանթա Պարպըրա):

Հեղինակն է *Dynamic Islam: Liberal Muslim Perspectives in a Transnational Age* (2004), *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics* (2012) գիրքերուն: Համախմբագիրն է *Historicol Dimensions of Islam: Pre-Modern and Modern Periods*; *Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* (2009) հատորին: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ *Iran, Shiite Islam, and Modern Middle East Politics* ուսումնասիրութիւնը:

Մարիա Գաբրիէլեան ծնած է Հալէպ: Աւարտած է Հալէպի Պետական Համալսարանի Իրաւաբանական, Դամասկոսի Պետական Համալսարանի Լրագրական ճիւղերը, Հալէպի Պետական Համալսարանի Բժշկական Ուսումնարանը, Համազգայինի Հալէպի Հայագիտական Հիմնարկը (ՀՀՀՀ): Հայերէն կը դասաւանդէ Հալէպի Ազգային Քարէն Եփփէ Ճեմարանին (ԱՔԵՃ) եւ ՀԲԸՄ Գ. Կիւլպէնկեան-Լ. Նաճարեան Վարժարանին եւ լրագրութիւն՝ ՀՀՀՀի մէջ:

Խմբագրած է ԱՔԵՃի *Ծիլեր* աշակերտական պարբերաթերթը, մաս կը կազմէ *Շաւիղ* պարբերաթերթի խմբագրակազմին: Հիմնադիրն է «Լուսնակ» մանկապատանեկան դաստիարակչական խաղերու հրատարակչութեան: 2015ին պարգեւատրուած է Հալէպի Փաստաբաններու Արհեստակցական Միութեան «Յատկանշեալ Լաւագոյն Փաստաբան» վկայագրով:

Աւօ Գաթրճեան ծնած է Հալէպ: Խմբագրած է *Ձայն Այնթապահայութեան* հանդէսը, խմբագիրն է *Բոունցք* ամսաթերթին: Հիմնադիրն ու խմբագիրն է 28 Սեպտեմբեր 2012էն իվեր դիմատետրի վրայ գործող PERIO NEWS (Perio News for syrian Armenians & more) լրատուական էջին:

7 Յուլիս 2015էն կը վարէ Հալէպի Հայ Ծերանոցի տնօրէնի պաշտօնը, կը դասաւանդէ Համազգայինի Հալէպի Հայագիտական Հիմնարկէն ներս:

Հեղինակ է արաբերէն եւ հայերէն գիրքերու՝ *Հայկական Նախիջեւա՞ն, Թէ՞ Խեղաթիւրուած 'NAXÇIVAN'* (2005), *Բառագիտութիւն Եւ*

Օտարաբանութիւն (2008), *Հայերէն Լեզուի Յապաւումներու եւ Համառօտագրութիւններու Բառարան* (2009), *Հայոց Ցեղասպանութեան Ազդեցութիւնը Երգ-Երաժշտութեան Վրայ* (2010), *ՀՅԴ Հաշնակցականներու Խորհուրդներ եւ Պատգամներ* (2010), *Հայոց Ցեղասպանութեան Ժամանակաշրջանին Նահատակուած եւ Մահացած Հայ Մարզիկները* (2015) եւն.: ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան կողմէ պարգեւատրուած է Հալէպի մէջ իր ծաւալած ազգային-մշակութային գործունէութեան համար:

Խորէն Գրիգորեան ծնած է Սիսիան: 2012ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքի Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ամբիոնը: Ներկայիս կը պատրաստէ իր թեկնածուական աւարտաճառը, նիւթ ունենալով «Այնճարցի Սուեդիահայերի Ինքնութիւնը» թեման:

Գիտական հետաքրքրութիւններու իր ոլորտը մշակութային եւ տնտեսական մարդաբանութիւնն է:

Հեղինակն է գիտական ուսումնասիրութիւններու:

Դոկտոր Արման Եղիազարեան վարիչն է ԵՊՀ Սփիւռքագիտութեան Ամբիոնին (2013): Դոկտորականը պաշտպանած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ, 2012ին: 2005-2008 իբրեւ գիտահետազօտող աշխատած է ԵՊՀ Պատմական Աշխարհագրութեան եւ Քարտէսագրութեան աշխատանոցին մէջ, 2008-2013՝ վարիչն էր ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան Հայրենադարձութեան եւ Հետազօտութեան Բաժանմուքին:

Անդամ է *Համշէն-Պոնտոս* եւ *Շրջանային Հարցեր* պարբերաթերթերու խմբագրակազմերուն: 2011ին արժանացած է ՀՀ ԳԱԱի Պատմութեան Ինստիտուտի 2011 տարուան լաւագոյն գիտահետազօտութեան մրցանակին: Անդամ է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի՝ գիտական ատիճաններ շնորհող "Հայոց Պատմութիւն" մասնագիտական խորհուրդին (2013):

Դոկտ. Մարուշ Երամեան ծնած է Հալէպ: Աւարտած է Պէյրութի Պետական Բարձրագոյն Երաժշտանոցի դաշնամուրային բաժինը, ապա 1989ին վկայուած է Քաշանի (Ֆրանսա) Պետական Երաժշտանոցէն: Գիտութիւններու Թեկնածուի աստիճանի տիրացած է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտէն, պաշտպանելով «Սփիւռքահայ Բանաստեղծութիւնը 1965-1995 Թուականներուն» թեզը:

Հրատարակած է բանաստեղծութեան վեց գրքոյկներ՝ *Հում Բառերս Կը Բերեմ Դիմակներու Հանդէսին* (1991), *Տարբերակներ* (1995), *Հալոց* (1998), *Գիշերներ* (2001), *Հին Քերթուածներ* (2004), *Գաղտնագրութիւն* (2015): Հրատարակած է նաեւ պատմուածքներու զոյգ հատորներ՝ *Մօր*

Գոգնոցը (2003) եւ *Տաճարացում* (2007): Գրած է *Գիտրակ* Ա. Եւ Բ. զբօսանքի տետրակները, փոքր եւ մեծ աշակերտներու համար:

Ֆիրդուս Զաքարեան ծնած է Աւշար Գիւղը: 1981ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքը, 1991ին՝ Ռուսաստանի Դաշնութեան Տոնի Ռոստովի Հիւսիս Կովկասեան Ընկերա-Քաղաքական Հիմնարկը:

1995-1999՝ եղած է ՀՀ ազգային ժողովի պատգամաւոր, 1998-2000՝ ՀՀ Տարածքային Կառավարման նախարարի տեղակալ, 2000-2001՝ ՀՀ վարչապետի խորհրդական, 2001-2003՝ Երեւանի քաղաքապետի տեղակալ, 2009էն ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան աշխատակազմի ղեկավարն է:

Դոկտ. Վահէ Թաշճեան ծնած է Լիբանան: Դոկտորականը ստացած է Փարիզի Ecole des Hautes Etudes en Sciences Socialesէն:

Հեղինակն է *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak, 1919-1933* (2004), համախմբագիրը՝ *Ohannès Pacha Kouyoumdjian: Le Liban à la Veille et au Début de la Guerre: Mémoires d'un Gouverneur, 1913-1915* (2003), *Les Arméniens, 1917-1939: La Quête d'un Refuge* (2006), *Les Arméniens de Cilicie: Terroir, Mémoire et Identité* (2012), *Les Arméniens du Liban: Cent ans de présence* (2017), խմբագիրը՝ *Ottoman Armenians: Life, Culture, Society, Vol. 1* (2014), *Daily Life in the Abyss: Genocide Diaries 1915-1918* (2017) հատորներուն:

Ներկայիս Պերլինի մէջ կը վարէ *Յուշամատեան* հետազօտական ծրագիրը, որ կը միտի վերակառուցել օսմանեան հայերու կեանքը: Միաժամանակ դասախօս է Պուտափեշթի Peter Pazmany Catholic Universityի Հայագիտական Ամբիոնին:

Արմենակ Թոքմաճեան ծնած է Երեւան: Մագիստրական աստիճանի տիրացած է Ֆինլանտայի Թեմփերէ Համալսարանէն՝ քաղաքական գիտութիւններու մէջ: Իբրեւ գիտահետազօտող աշխատած է Թեմփերէ, ապա եւ՝ Ալանտ Կղզիներու Խաղաղութեան Հետազօտման Հիմնարկներուն մէջ: 2013ի ամառը գործած է ՄԱԿի Գաղթականներու Կոմիտէի կից մարմնին մէջ, իբրեւ Հալէպի Տագնապի դաշտային վերակացու: Ներկայիս իբրեւ գիտահետազօտող կ'աշխատի Պուտափեշթի European Central Universityի Հակամարտութեան, Բանակցութեան եւ Վերականգնումի Կեդրոնին մէջ:

Հեղինակն է գիտական ուսումնասիրութիւններու՝ "Can Nagorno-Karabakh Be Part of Azerbaijan?" (2013), "Syrian Armenians: Back to Syria?" (2013), "Conflict Transformation in Syria" (2014), "Hezbollah's Military Intervention in Syria: Political Choice or Religious Obligation?" (2014), "Militarization of the Syrian Revolution: Was this the Wrong Choice" (2015):

Դոկտոր Արթուր Իսրայէլեան 2007ին պաշտպանած է դոկտորական՝ Դամասկոսի Համալսարանին մէջ: Գիտական քարտուղարն է ԵՊՀ Միջազգային Յարաբերութիւններու Բաժանմունքին (2017):

2008էն դասախօս է ԵՊՀ Արեւելագիտութեան, իսկ 2009էն՝ Միջազգային Յարաբերութիւններու բաժանմունքներուն մէջ: 2015 Յունիսէն կը ղեկավարէ ԵՊՀ Չինարէն Լեզուի Եւ Մշակոյթի Կենտրոնը:

Հեղինակն է գիտական յօդուածներու եւ *Դիւանագիտական Եւ Քաղաքական Տերմինների Հայերէն-Արաբերէն Բառարան*ին:

2009ին պարգեւատրուած է «Արաբերէն Լեզու Եւ Մշակոյթ» եւ 2011ին՝ Եգիպտոսի մօտ ՀՀ դեսպանատան «Հայ-Եգիպտական 15ամեայ Դիւանագիտութիւն Եւ Բարեկամութիւն» յուշամետալներով, իսկ 2014ին՝ ԵՊՀ Ռեկտորի շնորհակալագրով:

Վեր. Դոկտ. Ճոն Խանճեան ծնած է Հալէպ: 1963ին վկայուած է Near East School of Theologyէն, դոկտորականով՝ Claremont Graduate Universityէն (1974):

1971-76՝ դասաւանդած է NESTի, 1978-88՝ Kansas Wesleyan Universityի մէջ. 1987-1995՝ եղած է Կրթական Տեսուչը Armenian American International Collegeին (նաեւ՝ 2003-2007, 2010-2017՝ այլ պաշտօններով), 1995-2002՝ եղած է նախագահը Հայկազեան Համալսարանին, 2007-2010՝ փրովոսթը՝ Երեւանի Evangelical Theological Academy of Armeniaի:

Հեղինակն է ուսումնասիրութիւններու, նաեւ՝ *History of the Armenian Missionary Association of America* գիրքին (անգլերէն եւ հայերէն):

Եուսէֆ Խաշօ ծնած է Լաթաքիա: 2015ին աւարտած է Լաթաքիոյ Թըշրին Համալսարանը: Ներկայիս աստուածաբանութիւն կ'ուսանի Near East School of Theologyի մէջ: 2011էն իվեր լծուած է իր ընտանիքի պատմութեան ուսումնասիրութեան: Այս ուսումնասիրութիւնը կրնայ օգնել քարտիսագրելու այն ուղիներէն մին, զոր որդեգրած են Հայոց Ցեղասպանութենէն առաջ Սուրիա-Լիբանան հաստատուած հայ ընտանիքներ՝ համարկուելու տեղական միջավայրին, ինքնութիւն պահպանելու եւ վերաձեւումներու ենթարկելու զայն:

Դոկտ. Թեհմինէ Մարտոյեան ծնած է Երեւան: 2007ին Գիտութիւններու Թեկնածուականը պաշտպանած է ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Հիմնարկի Իրանագիտութեան Բաժինին մէջ:

2006-09՝ դասաւանդած է Գլաձոր Համալսարանի, 2009-10՝ Երեւանի Բաց Համալսարանի մէջ: 2010-14՝ պաշտօնավարած է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտը: 2012էն դասախօս է Աւետիք Մկրտչեանի Անուան Տնտեսաիրաւագիտական Համալսարանին

մէջ: 2015 Յունուարէն նախագահն է Լազարեան Ինստիտուտ Գիտակրթական Հասարակական Կազմակերպութեան:

Հեղինակն է *Կարմէլեանների Տարեգրութիւնը՝ Որպէս Իրանի 17-18րդ Դարերի Պատմագիտական Աղբիւր* (2011) գիրքին, թարգմանած է յոյն ցեղասպանագէտ Թէոֆանիս Մալկիդիսի *Յոյների Ցեղասպանութիւնը. Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս* աշխատութիւնը (2014):

Հայկանուշ Մեսրոպեան ծնած է Կիրովական (այժմ Վանաձոր): 1975ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրութեան Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժանմունքը, 1995-1997՝ էջմիածնի Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Կեդրոնը: 1978էն իվեր կը պաշտօնավարէ ՀՀ ԳԱԱ Հրաչեայ Աճառեանի Անուան Լեզուի Հիմնարկը: Արեւմտահայերէնի վիճակին շուրջ դաշտային ուսումնասիրութիւններ կատարած է Սուրիա եւ Թուրքիա:

Հեղինակն է *Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի Երկերի Բառարան* (2000), *Գրական Լեզու Եւ Բարբառ* (2008), *Ածականական Հոմանիշները Հայերէնի Բարբառներում* (2009), *Կրօնաեկեղեցական Բառապաշարը Հայերէնի Բարբառներում* (2016) գիրքերուն: Հրատարակած է *Ընտրանի Ասոյթների եւ Պատգամների* (1999), *Հայաստանեայց Եկեղեցին Կեանքի Ճանապարհ* (2000) գիրքերը:

Միհրան Մինասեան ծնած է Հալէպ: Աւարտած է Հալէպի Ազգային Քարէն Եփփէ ճեմարանը: Արժանացած է Սուրիոյ Մշակոյթի Նախարարութեան «Սամի Ալտրուպի»ի թարգմանչական Ա. մրցանակին: Անդամ է Սուրիոյ Արաբ Գրողներու եւ Հայաստանի Գրողներու միութեանց:

Պետրոս Արք. Միրիաթեանի համահեղինակութեամբ հրատարակած է *Հալէպցիներու Ապստամբութիւնը Օսմանցի Կուսակալ Խորշիտ Փաշայի Դէմ (1819-1820) - Աբրահամ Արք. Քիւփէլեանի Օրագրութիւնը* արաբերէն հատորը (2008): Հեղինակ է գիտական յօդուածներու նուիրուած՝ հայ հնատիպ գիրքին, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան, հայերէն ձեռագիրերուն, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան, հայ լուսանկարչութեան եւն.:

2012էն կը պաշտօնավարէ Մատենադարանին եւ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտին մէջ:

Յակոբ Միքայէլեան ծնած է Հալէպ: Վկայուած է Դամասկոսի Համալսարանի Անգլերէն Լեզուի Եւ Գրականութեան Բաժինէն, նաեւ՝ Նիւ Ճըրզիի Համալսարանէն: 2002-04՝ իբրեւ տնօրէն պաշտօնավարած է Հալէպի ՀԲԸՄ Լ.Ն.-Գ.Կ. Վարժարանին մէջ, 2004-14՝ ստանձնած է նոյն վարժարանի Հայկական Բաժնի ընդհանուր պատասխանատուութիւնը:

Ունեցած է երկարամեայ թատերական վաստակ, վարչական գործունէութիւն՝ մինչեւ Հայաստան տեղափոխուիլը 2014ին:

Արաբերէն թարգմանած է Վարդան Այգեկցիի *Աղուէսագիրքը* (1989): Հեղինակն է *Տիկնիկը* (1998), *Փինոքիօ, Քիթի Մը Օրագրէն* (2004), *Բաց Պատուհան* (2006), *Անաւարտ Համանուագ* (2007), *Աշնանային Մենանուագ* (2012) հատորներուն: Անդամ է Սուրիահայ Գրողներու Համախմբումին եւ Հայաստանի Գրողներու Միութեան:

Արժանացած է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան «Պատուոյ Գիրի»ն:

Դոկտ. Խաչիկ Մուրատեան ծնած է Պէյրութ: Աւարտած է Հայկազեան Համալսարանը: Դոկտորականը պաշտպանած է Քլարք Համալսարանի Ողջակիզումի եւ Ցեղասպանագիտութեան Սթրասլըր Կեդրոնին մէջ: Դասախօս Նիւ Եորք քաղաքի Քոլումպիա Համալսարանի Միջին Արեւելքի, Հարաւային Ասիոյ եւ Ափրիկէի Ուսումնասիրութեանց (MESAAS) Կեդրոնին մէջ: 2014էն դասաւանդած է Րաթկըրզ, Քալիֆորնիոյ Նահանգային (Ֆրեզնօ), Ուորսեսթըր Նահանգային համալսարաններուն մէջ: Խմբագիրն է *Armenian Review*ի:

Հեղինակ է ցեղասպանութեան, զանգուածային բրտութեան նուիրուած գիտական յօդուածներու:

Գէորգ Յակոբճեան Միջազգային Օրէնքի մագիստրականը ստացած է Լոնտոնի Համալսարանի School of Oriental and African Studiesէն: Ներկայիս միջազգային օրէնքի դոկտորականի թեկնածու է Վիեննայի Համալսարանի Իրաւագիտութեան բաժնին մէջ:

Աշխատակից է ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Փոքրամասնութիւններու Իրաւանց Բաժանմունքին, անդամ է Արդարութեան եւ Մարդկային Իրաւանց Հայկական Իրաւական Կեդրոնի Տնօրէն Խորհուրդին, Երիտասարադ Իրաւաբաններու Միջազգային Կազմակերպութեան, նաեւ՝ Միջազգային Իրաւաբաններու Միութեան:

Փրոֆեսոր Վահրամ Շեմմասեան վկայուած է University of California, Los Angelesէն, պաշտպանելով “The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915” դոկտորականը: Տնօրէնն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժնին: Հեղինակ է *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939* (2015) հատորին: Պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան Ուիլիըմ Սարոյեան շքանշանով՝ Սփիւռքի մէջ հայագիտութեան եւ հայ մշակոյթին զարգացման իր բերած նպաստին համար: Արժանացած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան

Թանգարան-Ինստիտուտի Ֆրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատութիւններուն:

Անի Ոսկանեան ծնած է Երեւան: Մագիստրականը ստացած է ԵՊՀ Արեւելագիտութեան Բաժանմունքի Թուրքագիտութեան Բաժինէն:

2007-14՝ պաշտօնավարած է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտին մէջ, իբրեւ գիտաշխատող: 2015ին լծուած է Հայոց Ցեղասպանութեան վերապրածներու եւ ականատեսներու թուայնացուած վաւերապատումներու տեղադրումին եւ ժամանակի մամուլի նիւթերով 1915 օրացոյցի ստեղծումի http://armeniangenocide100.org/ կայքէջի մէջ: 2015-17՝ աշխատած է ՀՀ ԳԱԱ Տնտեսագիտութեան Հիմնարկին մէջ, 2017էն՝ Երեւան Քաղաքի Պատմութեան Թանգարանը:

Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, եւ *Ադանայի Նահանգի Հայերի Տնտեսական Վիճակը. 1909թ. Ունեզրկում* (2017) հատորին:

Դոկտ. Յակոբ Չօլաքեան ծնած է Գարատուրան, Սուրիա: Աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրութեան Բաժանմունքը, 2002ին ստացած է Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածուի կոչում: 2014էն ՀՀ ԳԱԱ Ազգագրութեան եւ Հնագիտութեան եւ՝ Հրաչեայ Աճառեանի Անուան Լեզուի հիմնարկներու աւագ գիտաշխատող է, դասախօս՝ ԵՊՀի:

Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, նաեւ՝ *Հալէպահայ Պարբերական Մամուլի Համառօտ Նկարագրութիւն* (1978), *Քեսապի Ժողովրդական Երգարուեստը* (1980), *Քեսապի Բարբառը* (1986, 2010), *Քեսապ* (1995-2004, Բ. տիպ.՝ 2015), *Ցամքած Աղբիւրը Նորէն Կը Բխի* (1981), *Միջ-Գաւառական Անեքթոտներ* (1988, 2005), *Արցախեան Ինքնաճանաչման Բանաստեղծութիւնը* (1990), *Հայերէնի Դասագիրքս* (1990-1994), *Անդաստան* (2009-2014), *Քարէն Եփփէ Հայ Գողգոթային Եւ Վերածնունդին Հետ* (2001), *Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը, Պատմա-Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն* (2006), *Քեսապի Երեք Օրերը. 21-23 Մարտ 2014* (2014, անգլ.՝ 2015), *Աւանդական Ուղղագրութիւն, Կանոնակարգ Եւ Խնդիրներ* (2016), *Արեւմտահայերէնի Քերականութիւն, Կանոնակարգ Եւ Խնդիրներ* (2017), *Յիսնամեակ Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարանի 1947-1997*, *Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան Վարժարանի 1927-2007*, *Ոսկեմատեան Քուէյթի Ազգային Վարժարանի 1961-2011*, *Տարեգրութիւն Հալէպի Հայ Աւետարանական Բեթէլ Վարժարանի, 1923-2013* (2016) գիրքերուն:

Վերապատուելի Յարութիւն Սելիմեան ծնած է Հալէպ: 2001ին մագիստրականով վկայուած է McCormick Theological Seminaryէն:

Եղած է հովիւը Քեսապի Հայ Աւետ. Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ: 1992ին ստանձնած է Հալէպի Հայ Աւետ. Բեթէլ Եկեղեցիին հովուութիւնը. վարած վարչական պատասխանատու պաշտօններ՝ Հալէպի եւ Սուրիոյ հայ եւ աւետարանական միջավայրին մէջ: 2004էն համայնքապետն է Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքին:

Արժանացած է ՀՀ Պատուոյ Անձնագիրի, Հալէպ Քաղաքի պատուակալ քաղաքացիութեան, «Ֆրիտիոֆ Նանսէն Հիմնադրամի»ի ոսկեայ յուշամետալին, «Մխիթար Գօշ» ՀՀ պետական ոսկէ մետալին, Սուրիոյ Հանրապետութեան Խորհրդարանի պաշտօնական յուշանուէրին, Գերմանիոյ Տրեզտէն քաղաքի «Swords into Plowshares» խաղաղութեան մրցանակին:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան ծնած է Պէյրութ: Դոկտորականը պաշտպանած է Ուէյլզի Համալսարանին մէջ: Պատասխանատու Քարտուղարն է *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին (1993), անդամ է *Հայագիտական Հարցեր* Հանդէսի խմբագրակազմին (2014): Տնօրէնն է Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին (2011), միաժամանակ դասախօս՝ Հայկազեան Համալսարանին մէջ:

Խմբագրած է *Հաճնոյ Հերոսամարտի 90Ամեակի Գիտաժողովի Նիւթեր Եւ Վաւերաթուղթեր Ու Փաստաթուղթեր* (2013), *Հայկական Անդրսահմանային Տարածականութիւնը Եւ Արդի Հաղորդակցական Միջոցները, Գիտաժողովի Նիւթեր (15-17 Մայիս 2013)* (2014), *Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. Հետեւանքներ Եւ Յառաջադրանքներ, Գիտաժողովի Նիւթեր (31 Յունուար-1 Փետրուար 2015)* (2015), *Լիբանանի Հայերը (Բ.) Գիտաժողովի Նիւթեր (14-16 Մայիս 2014)* (2017). աշխատասիրած է *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի Մը Երաժշտացումը* (2017), Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեանի հետ պատրաստած է *Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012, Մատենագրական Յանկ* (2013) հատորները: Հեղինակն է *Պատմութիւն ՌԱԿ Լիբանանի Շրջանակի, 1922-1937* (1993), *Վահան Պէտիէեան. Երաժիշտ-Մանկավարժը* (2004), *Լիբանանի Հայօճախը, Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)* (2015) գիրքերուն:

Փրոֆեսոր Թալին Տէր Մինասեան դասախօս է Փարիզի Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INaLCO)ի մէջ, ուր կը դասաւանդէ Ռուսիոյ եւ Կովկասի պատմութիւն: Անոր ուսումնասիրութիւնները կը վերաբերին միջազգային յարաբերութիւններուն, Սովետ. Միութեան արտաքին քաղաքականութեան եւ Միջին Արեւելքի փոքրամասնութեանց դերկատարութեան: Հեղինակն է *Colporteurs du Komintern, l'Union Soviétique et les Minorités au Moyen-Orient* (1997), *Erevan, la Construction*

d'une Capitale à l'Époque Soviétique (2007) եւ՝ *Most Secret Agent of Empire, Reginald Teague-Jones Master Spy of the Great Game* (2014) հատորներուն:

Փրոֆեսոր Սիմոն Փայասլեան վարիչն է Պոստոնի Համալսարանի Չարլզ Ք. եւ Էլիզապէթ Մ. Քենոսեանի Անուան Ժամանակակից Հայոց Պատմութեան Եւ Գրականութեան Ամբիոնին: 1992ին, Ուէյն Համալսարանէն ստացած է Քաղաքական Գիտութիւններու դոկտորական վկայական, իսկ 2003ին Եու. Սի. Էլ. Էյ.էն՝ երկրորդ դոկտորականը՝ Հայոց Պատմութեան մարզին մէջ:

Հեղինակ է շարք մը գիրքերու, ինչպէս՝ *The Political Economy of Human Rights in Armenia: Authoritarianism and Democracy in a Former Soviet Republic* (2011), *The History of Armenia: From the Origins to the Present* (2007); *United States Policy toward the Armenian Question and the Armenian Genocide* (2005); *The Armenian Genocide, 1915-1923: A Handbook for Students and Teachers* (2001); *U.S. Foreign Economic and Military Aid: The Reagan and Bush Administrations* (1996); *International Political Economy: Conflict and Cooperation in the Global System* (համահեղինակութեամբ Ֆրետերիք Փիրսընի) (1999): Ունի նաեւ ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս՝ "Diasporan Subalternities: The Armenian Community in Syria," "Imagining Armenia": Փրոֆ. Րիչըրտ Յովհաննէսեանի հետ խմբագրած է *Armenian Constantinople* (2010) եւ *Armenian Cilicia* (2008) հատորները:

Սօսէ Փիլաւճեան ծնած է Հալէպ: Բարձրագոյն կրթութիւնը ստացած է Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի Անուան Պետական Մանկավարժական Համալսարանի Լրագրութեան Բաժանմունքէն:

Հայոց լեզու եւ գրականութիւն դասաւանդած է Հալէպի Ազգային Սահակեան Վարժարանը եւ Ազգային Քարէն Եփփէ Ճեմարանը, Զմմառեան Միաբանութեան Դպրեվանքի Հալէպի մասնաճիւղը: 2009էն հայագիտական նիւթեր կը դասաւանդէ Զմմառեան Միաբանութեան Երանելի Իգնատիոս Մալոյեան Դպրեվանքի ժառանգաւորներուն եւ Ս. Միքայէլ Ընծայարանի նորընծաներուն: Խմբագիրն է Դպրեվանքի *Կանչ Հրեշտակապետին* տարեգիրքին: Խմբագրած է դպրեվանքի շէնքի 50ամեայ յոբելեանին նուիրուած *Յուշամատեան*ը:

2012ին արժանացած է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան եւ Համաշխարհային Հայկական Քոնկրէսի «Մայրենիի Պաշտպան»ի մրցանակին, 2014ին՝ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան «Մայրենիի Դեսպան» շքանշանին:

Դոկտ. Յասմիկ Քելուկեան-Պարան դասախօս է Քալիֆորնիոյ Նահանգային Նորթրիճ Համալսարանի Արդի եւ Դասական Լեզուներու եւ Գրականութեան Բաժանմունքի Հայագիտութեան դասընթացքներու

Ծրագիրին: Մանկավարժութեան եւ մանկավարժութեան հոգեբանութեան դոկտորականի վկայականը ստացած է University of Southern Californiaէն, պաշտպանելով «Բարձրագոյն Ուսման Ղեկավար Դիրքերու վրայ Գտնուող Հայ Կիներու Աշխատանք-Ընտանիք Հաւասարակշռումին Մէջ Էթնիք Մշակոյթին Դերը» նիւթը: Վարած է պաշտօններ հանրային եւ կրթական զանազան հոգաբարձական մարմիններու մէջ:

Վարդի Քէշիշեան մագիստրականով վկայուած է Երեւանի Պետական Մանկավարժական Համալսարանի Բանասիրական Բաժնէն:

1993-2001՝ պաշտօնավարած է Հալէպի Վ. Ճեպէճեան Գրադարանը, մաս կազմած *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրքի* եւ *Երթ Տարեգիրքի* խմբագրակազմերուն: Եղած է վարիչ-տնօրէնը Գ. Կիլպենկեան Հիմնարկի Հալէպի Հայագիտական Կեդրոնին: 2011էն կը պաշտօնավարէ Մատենադարանին մէջ:

Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, *Հալէպի Հայկական Գաղթօճախի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915)* (2001), *Գոյապատում* (2002), *Յուշամատեան ՀԲԸՄի Սարեան Ակադեմիայի Յիսնամեակի* (2007) գիրքերուն: Հրատարակած է Ներսէս Դանիէլեանի *Կաթիլ Մը Ջուր Այրած Սիրտերու* (2010), Թէոդիկի *Տիպ Ու Տառ* (2012), Արշակ Ալպօյաճեանի *Տպագրութեան Արուեստը Եւ Հայք* (2013) եւ *Յուշամատեան Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Եկեղեցւոյ* (2015) գիրքերը:

Փրոֆեսոր Հիտեմիցու Քուրոքի դասախօս է Թոքիոյի Համալսարանի Արտասահմանեան Ուսումնասիրութեանց հիմնարկին: Աշխատած է Դամասկոսի «Պատմական Աղբիւրներու Կեդրոն»ը եւ 2006էն՝ Պէյրութի Միջին Արեւելքի Հետազօտութեան Ճափոնական Կեդրոնը:

Հեղինակն է “Account Books of Oppression and Bargaining: The Struggle for Justice and Profit in Ottoman Aleppo, 1784-90”, “The 1850 Aleppo Disturbance Reconsidered”, “*Zimmi*s in Mid-Nineteenth Century Aleppo: An Analysis of *Cizye Defteri*s”, “The Orthodox-Catholic Clash in Aleppo in 1818” յօդուածներուն, խմբագիրը՝ *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies: Tehran, Aleppo, Istanbul, and Beirut* (2015); *The Influence of Human Mobility in Muslim Societies* (2003) եւ ճափոներէն *The Sixty-Four Chapters for Syria and Lebanon* (2013) գիրքերուն:

Անի Փիշենկճեան ծնած է Հալէպ: 2004ին ԵՊՀէն վկայուած է Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածուի աստիճանով («Սուրիոյ Հայ Համայնքը 1946-1971» նիւթով):

Ներկայիս կը պաշտօնավարէ Էջմիածինի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանին եւ Սեւանի Վազգէնեան Հոգեւոր Դպրանոցին մէջ, նաեւ՝ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի Սփիւռքի եւ Գաղթօճաներու Բաժինը:

Հեղինակն է գիտական յօդուածներու, *Յուշամատեան Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի 1919-2009* (2010), *Գրական Արեւմտահայերէնի Պատմութեան Ուսումնասիրութիւն* (համահեղինակ, 2016), *Սուրիոյ Հայ Համայնքի Պատմութիւնը 1946-1970 թթ.* (մամուլի տակ) հատորներուն:

Հիմնական Տեղեկութիւններ Սուրիոյ Մասին

Սուրիան Միջագետքէն ետք երկրագունդի երկրորդ հնագոյն քաղաքակրթութիւնը ունեցող տարածքն է:

Սուրիոյ տարբեր շրջաններ, տարբեր դարաշրջաններու տարբեր ժողովուրդներով բնակեցուած են եւ ունեցած տարբեր զարգացումներ: Հիւսիս-արեւմտեան շրջանը քաղաքակրթական, տնտեսական թէ ռազմական շփումներ ունեցած եւ ազդեցութիւններ կրած է Փոքր Ասիոյ հարաւ-արեւելեան ժողովուրդներէն, մինչ հիւսիս-կեդրոնականը՝ Միջագետքի սումէրներէն, Ասորեստանէն, աքքադներէն, Փոքր Ասիոյ Հուրրիներէն: Հուրրիները հիւսիսային Սուրիա հաստատուեցան Ք.ա. 21րդ դարուն, սեմական ժողովուրդներ՝ Ք.ա. 14րդ դարուն, դար մը ետք՝ փիւնիկեցիք, ապա՝ հնդեւրոպացիք...:

Սուրիան կռուախնձոր դարձաւ սահմանակից կայսրութիւններու. հիթիթներ՝ հիւսիս-արեւմուտքէն, միտանիներ՝ հիւսիսէն, եգիպտացիք՝ հարաւէն, Բաբելոնը՝ հարաւ-արեւելքէն: Աքեմէնեան Կայսրութիւնը գրաւեց երկիրը Ք.ա. 539ին: Մեծն Աղեքսանդրի գրաւումով (Ք.ա. 330), երկիրը կոչուեցաւ Սուրիա: Ք.ա. 83ին զայն գրաւեց Մեծն Տիգրանը, ապա՝ հռոմէացիք (3րդ դարէն՝ բիւզանդացիք):

Ք.ա. 1800ին ծաղկեցաւ Ուկարիթը. Ք.ե. 2րդ դարուն՝ Փալմիրան: Ք. ա. 10րդ դարէն արամէերէնը դարձաւ ընդհանրական լեզուն: Այնուհետեւ, մետաքսի ճամփուն վրայ գտնուող Սուրիոյ քաղաքակրթական կացութիւնը մնաց անփոփոխ մինչեւ 640:

Աբբասեան խալիֆայութիւնը իրեն մայրաքաղաք հռչակեց Դամասկոսը 650ականներուն: 1098-1189՝ երկրին արեւմտեան շրջաններ գրաւեցին խաչակիրները, ապա՝ սելճուքները, Սալահէտտինի Էյյուպեան Հարստութիւնը: Հալէպը անցաւ մոնկոլ, ապա՝ մեմլուքներու, 1400ին՝ Լենկթիմուրի տիրապետութեան:

1516-1917 Սուրիան անցաւ օսմանեան տիրապետութեան: Յաղթելով 1920ին Ֆայսալ Ա.ի թագաւորութեան՝ Ֆրանսա հաստատեց իր իշխանութիւնը Սուրիոյ մէջ. 1944ին հռչակուեցաւ անկախութիւնը:

Անկախութեան առաջին հանգրուանը նշանաւորուեցաւ պետական հարուածներով: 1958-61 Սուրիան մաս կազմեց Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան: Պաաս Կուսակցութեան 1963ի պետական հարուածով, մանաւանդ Հաֆէզ Ասատի իշխանութեան շրջանին (1970-2000), երկիրը ունեցաւ կայուն զարգացման հանգրուան, բացի՝ 1976ի ու 1982ի իսլամականներու խլրտումներէն:

Երկիրը դիմագրաւեց միջպետական տագնապներ՝ 1939ին ֆրանսացիներուն կողմէ Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցումը, 1948ի Պաղեստինի եւ 1967ի ու 1973ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմները,

Կոլանի բարձունքներուն գրաւումը՝ Իսրայէլի կողմէ, 1970ին պաղեստինեայորդանանեան, 1975-89՝ Լիբանանի, եւ իրաքեան տագնապները, Իրան-Իրաք եւ Ծոցի պատերազմները: Ասոնք պատճառ դարձան գաղթականական մեծ ներհոսքի:

2011ին սկսած պատերազմը խլեց առնուազն 400,000 սպանեալ, պատճառ դարձաւ շուրջ 9 միլիոն գաղթականութեան, տնտեսութիւնը կծկուեցաւ 35%-50%, տապալեցաւ զբօսաշրջական ճարտարարուեստը, դրամանիշը կորսնցուց իր արժէքին շուրջ 80%ը:

1864ին օսմանեան թանզիմաթով՝ Հալէպի, Զօրի, Պէյրութի եւ Դամասկոսի վիլայէթներու (ապա նաեւ՝ Լեռնալիբանանի ու Երուսաղէմի) մասնատուած Սուրիան, կեդրոնաձիգ, միասնական պետութիւն դարձաւ կորսնցնելով այդ տարածքներէն մասեր:

Ան օժտուած է նախագահական համակարգով, միապալատ խորհրդարանով, կառավարութեամբ, դատաիրաւական եւ գործադիր իշխանութեամբ: Նախագահը իշխող Պաաս Կուսակցութեան գլխաւորն է, Ազգային Յառաջդիմական Ճակատին ղեկավարը, զինեալ ուժերուն գերագոյն հրամանատարը: Բանակը կը հաշուէ 400,000 զինուոր, քաղաքացիներուն զինուորական ծառայութիւնը պարտադիր է: Երկրին տնտեսութիւնը պետական տնօրինութիւն ունի: Ազգային համախառն արտադրութեան 20%ը կը յառաջանայ երկրագործութենէն, քարիւղը կը կազմէ արտածումներուն 40%ը:

Սուրիոյ բնակչութիւնը տեղաբնիկ է: Կան արաբներ, արեւելեան քրիստոնէութեան պատկանող զանազան ազգութիւններ, քիւրտեր (10%), թիւրքմէններ (4-5%), ասորիներ (3-4%), չերքէզներ (1.5%), հայեր եւն.: Ասոնց շուրջ 71%ը սիւննի է, 15%ը՝ շիի, 10%ը՝ քրիստոնեայ (շուրջ 2,5 միլիոն) եւ 3%ը՝ տիւրզի: Պետական լեզուն արաբերէնն է, տարբեր խմբաւորումներ կը խօսին նաեւ քրտերէն, թիւրքմէնական բարբառ, արամէերէն, հայերէն եւն.:

Կրթութիւնը պարտադիր է 6-12 տարեկաններուն համար: 1967էն իվեր կրթական համակարգը ունի պետական տնօրինութիւն: Այրերուն 90.7%ը եւ կիներուն 82.2%ը գրաճանաչ են: Միջին երկարակեցութիւնը այրերուն համար 74.2, կիներուն՝ 77.3 է:

Սուրիական սփիւռքը տարածուած է աշխարհի չորս ծագերուն:

Համառօտ Ուրուագիծ Սուրիոյ Հայօճախին

Սուրիոյ հայօճախը նախաեղեռնեան արմատներ ունի. Կիլիկեան Հայկական Պետութեան շրջանէն սկսեալ Հալէպի, Լաթաքիոյ եւ շրջակայքին ու Դամասկոսի մէջ կազմաւորուած հայկական համայնքներ գոյացած են: Հալէպը եւ Քեսապը կը հանդիսանան Սփիւռքի անընդհատաբար հայաբնակ հնագոյն հայօճախները:

ԺԴ.-ԺԹ դարերուն, մանաւանդ 1600ականներէն Հալէպը կը դառնայ հայ մշակոյթի եւ առեւտուրի կարեւոր կեդրոն: Մեծ կ'ըլլայ Հալէպ հաստատուած հայ առեւտրականներու դերը՝ երկրին տնտեսութիւնը միջազգային տնտեսական շուկաներուն առնչելու գործին մէջ: ԺԹ. դարավերջին սուրիահայ դէմքեր կը մասնակցին արաբական զարթօնքին եւ մշակոյթի վերելքին:

1440ականներէն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմ հանդիսացած Հալէպի մէջ կային նաեւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան պատկանող կալուածներ: Նման կալուածներ եւ դէպի Երուսաղէմ հայ ուխտագնացներու կայաններ կային նաեւ Լաթաքիոյ եւ Դամասկոսի մէջ, որոնք աւելի վաղ կազմուած թեմեր էին: ԺԷ. դարէն կը սկսի յառաջանալ հայ կաթողիկէ հաւաքականութիւն-եկեղեցին, որ կը ճիւղաւորուի դէպի Լեռնալիբանան՝ ԺԸ. դարասկիզբին: 1850ականներէն կը սկսի ձեւաւորուիլ հայ աւետարանական համայնք մը, մանաւանդ Քեսապի շրջանին մէջ:

1909ին՝ Կիլիկիոյ կոտորածի շրջանին, Լաթաքիոյ շրջակայքի հայութիւնը կ'ենթարկուի բռնութիւններու: Եղեռնին՝ Լաթաքիոյ շրջակայքի հայութիւնը կ'աքսորուի, հալէպահայութիւնը կ'ենթարկուի հալածանքներու: Արեւմտեան Հայաստանէն, Կիլիկիայէն ու արեւմտեան Փոքր Ասիայէն արմատախլուած հայութեան հաւաքավայրը կը դառնայ Հալէպ, ուրկէ անոնք կ'աքսորուին սուրիական անապատները: Հալէպ, Մեսքենէ, Պապ, Քաթմա, Մումպուճ, Րաքքա, Ապու Հարար, Րաս Ուլ Այն կը դառնան տեղահանուած հայութեան գաղթավայրերը, ուր կը կատարուին ջարդեր: Ա. Աշխարհամարտի Ձինադադարին, հայութեան վերապրող խլեակներու կեդրոնավայր, ծննդավայր վերադարձի գլխաւոր կայան կը դառնայ դաշնակից ուժերու կողմէ գրաւուած Հալէպը, ուր կը հիմնուին նաեւ նպաստամատոյցի, որբանոցներու, ապաստանարաններու, հիւանդանոցներու հայ թէ օտար փրկարար կեդրոններ:

Մուսթաֆա Քեմալի նախաձեռնած միլլի շարժումին, ինչպէս նաեւ Անքարայի մէջ կնքուած Թուրք-Ֆրանսական Համաձայնութեան (20 Հոկտ. 1921)՝ հետեւանքով երբ Ֆրանսա թուրքերուն կը յանձնէ Կիլիկիան, ծայր կ'առնէ բնօրրան վերադարձած հայութեան կրկնաքսորը: Կիլիկեհայութիւնը, արեւմտահայ մնացորդացը, Կիլիկիայէն հարաւ-արեւելք գտնուող հայաբնակ շրջաններու՝ Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի, Քիլիսի եւ շրջակայքի հայութիւնը

կ'ապաստանի Ալեքսանտրէթի Սանճաք եւ Հալէպ, ուրկէ կը տարածուի դէպի սուրիական հիւսիս-արեւելք, նաեւ հարաւ՝ դէպի Լիբանան, ուր ծովու ճամփով ապաստան գտած էին արդէն մեծաթիւ հայեր: Թուրքիոյ Հանրապետութենէն 1920ականներու աւարտին եւ 1930ականներու սկիզբին դէպի Սուրիա հայկական ներհոսքը կ'ուղղորդուի մանաւանդ հիւսիս-արեւելեան Սուրիա, իսկ 1939ի սուրիական Ալեքսանտրէթի Թուրքիոյ կցումով տեղաբնիկ հայութեան մէկ մասը Լաթաքիոյ վրայով կ'անցնի Լիբանան:

Այնուհետեւ, նախկին Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան նահանգներէն դէպի Սուրիա կ'արձանագրուի հայկական աննկատ ներհոսք: Մեծաթիւ սուրիահայերու 1946-47ի (32,240 հոգի՝ Սուրիա Լիբանանէն) Խորհրդային Հայաստան ներգաղթը յարաբերական աւարտի կը բերէ սուրիահայութեան տեղաշարժերը, թէեւ չի դադրիր 1920ականներու կէսերէն ծայր առած արտահոսքը, որուն մէջ ակնառու ներկայութիւն են մշակոյթի, գրականութեան, երաժշտութեան եւ գեղանկարչութեան երիտասարդ դէմքեր:

Յաջորդող տասնամեակներուն գաղթահայութեան եւ նախաեղեռնեան հալէպահայութեան մերումի գործընթացէն կը յառաջանայ ձեւափոխուած հալէպահայութիւն մը, Սփիւռքի այլ հայօճախներէն տարբեր դիմագիծերով, աւելի աւանդական եւ տոհմիկ:

Հալէպի շուրջ, անկէ հիւսիս-արեւելք թէ Դամասկոս հաստատուած հայ գաղթականները 1920ականներու երկրորդ կէսէն կը սկսին վերակազմուիլ, անոնցմէ կը յառաջանան հայկական թաղամասեր: Սունկի արագութեամբ կը ծնին մեծաթիւ փոքր հայավայրեր, ուր սկիզբ կը դրուի դպրոցաշինութեան եւ եկեղեցաշինութեան: Շինարարական այս թափը, հայավայրերու կազմակերպումը կը վերադասաւորուի՝ Խ. Հայաստան ներգաղթին հետեւանքով ծայրամասային հայավայրերու մեծ մասին վերացումով եւ մնացորդացին Հալէպ ու շրջանային կեդրոններ (Ճեզիրէ, Տէր Զօր, Արաբ Փունար, Ճարապլուս, Րաքքա, Հոմս, Լաթաքիա եւն.) մէկտեղումով: Այս կեդրոնավայրերը՝ 1950-80ականներու (դէպի Լիբանան, Արեւմուտք եւ Աւստրալիա) արտահոսքին հետեւանքով տակաւ կը նուազին ու 1980ականներու վերջաւորութեան Սուրիոյ հայաբնակ գլխաւոր կեդրոններ կը մնան Հալէպը, Դամասկոսը, Քեսապը (որ վերոյիշեալ գործընթացին մաս չի կազմեր), Ճեզիրէն, Լաթաքիան: Փոքրաթիւ ընտանիքներ կը շարունակեն գոյատեւել այլ քաղաքներու եւ աւաններու մէջ:

Հալէպի մէջ, 1920-1950ականներուն կը կազմուին եւ կը ճիւղաւորուին հայրենակցական ու մշակութային միութիւններ: Կը ձեւաւորուին երգչախումբեր, թատերախումբեր, մամուլի եւ պարբերականներու ցանց, որոնք կ'ունենան ընդհատումներ[1]: Սուրիահայութիւնը եւս կ'ազդուի հայ իրականութիւնը ալեկոծած տագնապներէն, մանաւանդ եկեղեցական տագնապէն: 1950-60ականներու արտահոսքը առաւել թափ կու տայ

Լիբանանի հայօճախին ծաղկումին եւ կ'աշխուժացնէ սփիւռքահայ զանազան հայօճախներու կեանքը:

1950ականներէն՝ դպրոցական ցանցը կ'ունենայ յառաջացում-տարածում-որակաւորում-կծկում-որակաւորում գործընթաց մը: 1950ականներու աւարտ-2010 շրջանին աւելի քան 800 սուրիահայ երիտասարդներ կ'աւարտեն Հայաստանի բարձրագոյն կրթարանները եւ նոր թարմութիւն կը բերեն հայօճախի գրեթէ բոլոր բնագաւառներուն: 1970ականներուն՝ պարբերականները լոյս կը տեսնեն իբրեւ տեղայնական-հաստատութենական, կրօնական լրատուներ, մինչեւ 1990ականներ, երբ կանոնաւոր պարբերականութիւն կ'ունենայ *Գանձասարը*: 1920-30ականներուն դադրած պարբերական գրական-բանասիրական պարբերաթերթեր կը վերածլին:

1980-90ականներուն կը ծաւալի Սուրիոյ զանազան եղեռնավայրերուն մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան յուշարձաններու կառուցումը, որով Տէր Զօրը, Մարկատէն, Րաս Ուլ Այնը, Հալէպը եւն. կը դառնան Հայոց Ցեղասպանութեան ուխտավայրեր:

1990ականներէն սուրիահայ կենսագործունէութիւնը կը դառնայ Հալէպ-Քեսապ-Դամասկոս-Ճեզիրէ-Լաթաքիա առանցքին շուրջ՝ Հալէպ կեդրոնավայրով:

Հայօճախը կարեւոր դեր կ'ունենայ պետականակերտումին մէջ. իբրեւ նորաստեղծ Սուրիոյ լիիրաւ քաղաքացիներ, հայերը իրենց ներկայացուցիչները կ'ունենան Սուրիոյ առաջին իսկ խորհրդարանին մէջ, կը մասնակցին բանակի, վարչակառավարման համակարգին մշակումին, մանաւանդ մեծ կ'ըլլայ իրենց դերը երկրին տնտեսութեան, երկրագործութեան բարելաւման, շինարարարական, ճանապարհաշինական, ջրամատակարարման եւ ելեկտարական համակարգերու հաստատումին եւ զարգացումին մէջ: Պետական յատակագծումի քաղաքականութեամբ զարգացող երկրին տնտեսութեան մէջ սուրիահայերը կարեւոր իրագործումներ կը կատարեն ծանր, մանաւանդ՝ միջին եւ թեթեւ ճարտարարուեստի, հիւսուածեղէնի, մետաղամշակութեան, մեքենաշինութեան, կաշեգործութեան, արհեստներու, կահոյքի, զբօսաշրջութեան, գիտութեան, երաժշտութեան, գրականութեան, լուսանկարչութեան մարզաշխարհի մէջ, մեծապէս նպաստելով երկրին ընդհանուր վերելքին ու բարգաւաճումին:

1980-2010՝ աննախընթաց մշակութային-տնտեսական վերելք ապրած սուրիահայութեան դրական խոշորագոյն գործօն կը դառնայ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումը:

2005էն Միջին Արեւելքի մէջ ալեկոծող ու տակաւ թափ առնող իրադարձութիւններուն հետեւանքները փորձանաւոր տագնապներու կ'առաջնորդեն հայօճախը՝ ամբողջ երկիրը ընդգրկած ներքին

անկայունութեան բարդացումով: Հայօճախը կը մնայ պետականութեան կողքին, կու տայ զոհեր, մշակութատնտեսական մեծ կորուստներ, տասնեակ-հազարաւորներ կ'ապաստանին Լիբանան եւ Հայաստանի Հանրապետութիւն, ուրիշներ կ'արտագաղթեն մանաւանդ Քանատա եւ Արեւմուտք:

Սուրիոյ տակաւին շարունակուող անապահով ու անկայուն կացութիւնը հարցականներու տակ կը պահէ նախապատերազմեան զօրաւոր սուրիահայութեան մը վերականգնումի օրակարգը, կը տկարացնէ արեւմտահայերէնի միջինարեւելեան բնօրրանը եւ կ'ազդէ Սփիւռքի հայկական դիմագիծի տոհմիկ կողմերուն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Արձանագրուած են պարագաներ երբ բրիտանական եւ ֆրանսական գրաւող իշխանութիւններու քաղաքականութիւնը հայոց դէմ գրգռած է տեղաբնիկ արաբները: Նոյնպէս արձանագրուած են պարագաներ, երբ քաղաքական նկատառումներով պետական իշխանութիւններու՝ էթնիք, կրօնական թէ ծայրայեղական փոքրամասնութիւններու հանդէպ որդեգրած քաղաքականութիւնը բացասական հետեւանքներ ունեցած է սուրիահայութեան համար:

ՀԱՄԱՌՕՏ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԻԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

«1946 – 1948ԹԹ Հայրենադարձութիւնը Եւ Դրա Դասերը. Հայրենադարձութեան Հիմնախնդիրն Այսօր» Համահայկական Գիտաժողով, Զեկուցումների Ժողովածու, Երեւան, Լիմուշ Հրատ., 2009:

Հուրի Ազէզեան, *Պատմող Ու Շնչող Հայաբոյր Հալէպը (Հալէպի Ազգ. Իշխանութեան Շինարարական Գործունէութիւնը)*, Հալէպ, 1992:

Ալպում Բռնագաղթի Հայ Կարաւաններու Երթուղիներուն՝ 1915-ին Սուրիոյ Տարածքին, խմբ.՝ Ռոպերտ Ճեպէճեան, Հալէպ, 1994:

Սեւան Ասատուրեան-Մանճիկեան, *Քեսապ...2014 Տեղահանութիւն Եւ Վերադարձ*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2017:

Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն Մինչեւ Մեր Օրերը),* Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Դպրեվանուց Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ, 1939:

Ներսէս Արեղայ Բախտիկեան, *Յուշամատեան ՀՄԸՄ-ի. 1918-1958*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1958:

Սերգէյ Գասպարեան, *Սփիւռքահայ Գաղթօճախներն Այսօր. Մշակութային Կեանք Ուրուագիծ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1962:

Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք, Ա.-Է. Գիրքեր, Հալէպ-Պէյրութ-Հալէպ, 1975-2002:

Լութֆիկ Եիրիքեան, Դամասկահայ Ամէնուն Տարեգիրքը, Ա. Տարի, Դամասկոս, Տպ. Եիրիքեան, 1957:

Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ. 1914 - 1972*, Անթիլիաս, 1975:

Գալեմքեարեաններ. Անթաք-Դամասկոս-Հալէպ, կազմ.՝ Հրազդան Թոքմաճեան, Հալէպ 2016:

Երթ. Սուրիահայ Տարեգիրք, 1-6, Հալէպ, 2005-2012:

Ալպէր Թէմիրեան, *Քեսապ (1909-1946), Պատկերազարդ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1956:

Թորոս Թորանեան, *Ակնարկ Սուրիահայ Թատերական Պատմութեան Եւ Դերասան Բարսեղ Աբովեանի Յուշերը*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1973:

Թորոս Թորանեան, *Սուրիահայութիւնը Եւ...Հայաստանի Երկրաշարժը*, Պէյրութ, Տպ. Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ-Թեքնոփրէս, 1990:

Յովհաննէս Թոփուզեան, *Միրիայի Եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօճախների Պատմութիւն 1841-1946*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, 1986:

Հրազդան Թոքմաճեան, *Անթաքի Ազեղնագործութիւն, Ա.-Բ. հատոր*, Հալէպ-Երեւան, 2015:

Հրազդան Թոքմաճեան, *Մարաշի Ազեղնագործութիւն,* Հալէպ, 2010:

Վեր. Տիգրան Խրլոբեան, *Ոսկեմատեան Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան. Նուիրուած Հայաստանեայց Աւետ. Եկեղեցւոյ Հաստատութեան Ա. Հարիւրամեակին. 1846-1946 Ա.-Բ. Հատորներ*, Պէյրութ, 1950-51:

Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան, գլխ. խմբ.՝ Արամ Սարգսեան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003:

Սարգիս Ղազարեան, *Հայկական Փոքր Գաղութներ՝ Ազէզ, Ափրին, Արաբ-Բունար*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1965:

Ռոպէր Ճեպէճեան, *Ալպում Հալէպի Հայ Գաղթականներու Հիւղաւանին (1922-1936)*, Հալէպ, Տպ. Օֆսէթ Էլ Պարք, 1986:
Ռոպէր Ճեպէճեան, *Հալէպի Մեծանուն Բժշկապետ Ա. Ալթունեան Եւ Իր Գործը*, Հալէպ, 1969:
Նարինէ Մարգարեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Հետեւանքով Միրիայում Հաստատուած Հայ Տարագիրների Կարգավիճակը Եւ Հայ-Արաբական Փոխյարաբերութիւնները (1915-1923թթ.)*, Երեւան, Տպ. Կոլլաժ, 2013:
Մեսրոպեան Վարժարանի Պատմութիւն. Յոբելինական Հրատ. 65ամեակ, կազմ.՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, 1988:
Լալա Միսկարեան-Մինասեան, *Սուրիական Օրագրութիւն*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2016:
Յուշամատեան Գերմանիկ-Վասպուրականի Եւ Մարաշի Հայրենակցական Միութեան, կազմ.՝ Տիգրան Կիւլիւզեան, Հալէպ, 1992:
Յուշամատեան Դամասկոսի Հայ Կաթողիկէ Միութեան 50-ամեակի (1944-1994), Դամասկոս, 1994:
Յուշամատեան Կիլիկեան Կրթական Հաստատութեան, 1921-1996, խմբ.՝ Ռուբէն Տիրարեան, Հալէպ, 1996:
Յուշամատեան ՀԲԸՄ-ի Լ. Նաճարեան Գ. Կիւլպենկեան Երկր. Վարժարանի Հիմնադրութեան 25-Ամեակին (1954-1979), Հալէպ, 1979:
Յուշամատեան Մուսա Լերան, խմբ.՝ Մարտիրիս Գուշակճեան, Պօղոս Մատուռեան, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1988:
Յարութիւն Յ. Նազարեան, *Եղեռնէն Վերապրողի Յուշեր,* խմբ.՝ Թորոս Թորանեան, Հալէպ, 2009:
Ոսկեմատեան ՀԲԸՄ-ՀԵԸ 50-ամեակի (1931-1981), Հալէպ, 1982:
Ե. Ոսկերիչեան, *Սուրիական Ալպում, Գ. Տարի*, Հալէպ, Տպ. Արարա, 1929:
Եղիշէ. Արք. Չիլինկիրեան, *Նկարագրութիւնք Երուսաղէմի, Հալէպի, Դամասկոսի Գաղթականական Եւ Վանական Ջանազան Դիպաց Եւ Անցքերու 1914-1818*, Աղեքսանդրիա, Տպ. Ա. Ստեփանեան, 1927:
Յակոբ Չօլաքեան, *Անտիոքի Մերձակայ Ռունի Հովիտի Հայերը, Պատմա-Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2006:
Յակոբ Չօլաքեան, *Հալէպահայ Պարբերական Մամուլի Համառօտ Նկարագրութիւն*, 1978:
Յակոբ Չօլաքեան, *Յիսնամեակ Քարէն Եփիփ Ազգային Ճեմարանի 1947-1997*, Հալէպ, 1997:
Յակոբ Չօլաքեան, *Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան Վարժարանի 1927-2007*:
Յակոբ Չօլաքեան, *Տարեգրութիւն Հալէպի Հայ Առեւտրականական Բեթէլ Վարժարանի, 1923-2013*, Հալէպ, 2016:
Յակոբ Չօլաքեան, *Քարէն Եփիփ Հայ Գողգոթային Եւ Վերածնունդին Հետ*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2001:
Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապ, Ա.-Գ. հատորներ*, Հալէպ, 1995-2004:
Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապի Բարբառը*, Հալէպ, 1986, 2010:
Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապի Ժողովրդական Երգարուեստը*, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1980:
Սարգիս Պալապանեան (Պալապան Խոճա), *Կեանքիս Տաք Ու Պաղ Օրերը (Այնթապ-Քեսապ-Հալէպ)*, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1983:
Հայկ Պալեան, *Սուրիահայ Տարեգիրք, Ա. Տարի*, Պէյրութ, Ազդակ, 1929:

Ալիշան Պայրամեան, *Ակեքսանտրէթի Սանճագի Հարցը Եւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը (1918-1939)*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1992:
Պատմութիւն Հալէպի «Օթէլ Պարոն»ի Եւ Արմէն Մազումեանի (Պարոն) Նամականին, խմբ. Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, 1987:
Ղեւոնդ Պետրոսեան, *Որբին Գիրքը. Յիշատակներ Մերձ. Արեւելքի Նպաստամատոյց Ընկերութեան Գործունէութենէն. Սուրիա, Լիբանան Եւ Պաղեստինի Շրջան, 1915-1930*, Պէյրութ, Տպ. Ազատ, 1932:
Գ.Հ. Սաֆարեան, Ռ.Մ. Պօղոսեան, Լ.Ա. Ղազանչեան, *Սիրիահայերի Արդի Իրաւաւսոցիալական Հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետութիւնում*, Երեւան, 2016:
Սիրել Եւ Ծառայել (Լեւոն Լեւոնեան Մշակը Եւ Իր Հունձքը), խմբ.՝ Լեւոն Վարդան, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1960:
Սիրիահայերը Հայաստանում. Ինտեգրման Ուղիները, խմբ.՝ Ռ. Կարապետեան, Ս. Բարսեղեան, «Հայաստանի Եւ Սփիւռքի Էթնոսոցիոլոգիական Ուսումնասիրութիւններ» 9, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2015:
Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց*, Երուսաղէմ, 1935:
Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, Ա.-Գ. Հտր., Հալէպ-Պէյրութ-Փարիզ, 1940-1950:
Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Ազգային Գերեզմանատանց Եւ Արձանագիր Հայերէն Տապանաքարերու*, Հալէպ, Տպ. Տէր Սահակեան, 1935:
Արտաւազդ վարդապետ [Սիւրմէեան], *Տաթեւ. Կրօնական Տարեցոյց. Գրական, Բանասիրական, Գեղարուեստական, Ա.-Զ. Տարի*, 1925-30, Կ.Պոլիս-Հալէպ:
Սուրիա Վէ Լիբանանտաքի Էրմէնի Ինճիլի Քիլիսէլէր Իթթիհատընուն Սէնէվի Ինթիմար Ռափօրլար Վէ Գարարլար, [հայատառ թրքերէն], Հալէպ, Գոլէճ Մաթպասը, 1931:
Սուրհահայ Տարեցոյց, 1924, Ա. Տարի, պատր.՝ Մ. Աճէմեան, Մ. Սիսեռեան, Ե. Ոսկերիչեան, Գահիրէ, Տպ. Զ. Պէրպէրեան, 1924:
Սուրհահայ Տարեցոյց. Բ. Տարի, պատր.՝ Մ. Աճէմեան, Մ. Սիսեռեան, Ե. Ոսկերիչեան, Գահիրէ, Տպ. Հալէպ, Տպ. Արաքս, 1925:
Տեղեկագիր Հալէպի Հայկ. Որբանոցի, [վերհրտ.], Հալէպ, Տպ. Ոսկետառ, 2012:
Տեղեկագիր Եւ Հաշուեկշիռ Գաղթ. Խնամատարութեան Կեդր. Յանձնախումբի. 1929 Դեկտ. - 1932 Մեպտ., Հալէպ, 1932:
Վարդան Եպս. Տէմիրճեան, *Գաւազանագիրք Լիբանանի Եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց, Ա. Հատոր*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1980:
Հ. Եփրեմ Տէր Ղազարեան, *Յուշամատեան՝ Հալէպի Միսիթարեան Վարժարանի 50-ամեակ (1936-1986)*, Վենետիկ, 1988:
Գրիգոր Տունկեան, *Նիւթեր Լաթաքիոյ Եւ Շրջակայքի Հայ Ազգաբնակչութեան Պատմութեան*, Հալէպ, 1983:
Վարդի Քէշիշեան, *Հալէպի Հայկական Գաղթօճախի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915)*, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 2001:
Վարդի Քէշիշեան, *Յուշամատեան ՀԲԸՄի Սարեան Ակադեմիայի Յիսնամեակի*, 2007:
Վարդի Քէշիշեան, *Յուշամատեան Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Մայր Եկեղեցւոյ*, Հալէպ, Տպ. Ոսկետառ, 2015:

Վեր. Եղիա Քասունի, *Լուսաշաւիղ. Պատմութեան Հայ Աւետարանական Շարժման 1846-1946*, Պէյրութ, 1947:
Անի Փիշենկճեան, *Յուշամատեան Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի 1919-2009*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2010:
Անի Փիշենկճեան, *Սուրիոյ Հայ Համայնքի Պատմութիւնը 1946-1970 թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱ Հրատ., մամուլի տակ:
Armenian Communities of the Mediterranean: Musa Dagh--Dort Yol--Kessab, Richard Hovannisian (ed.), Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2016.
Pere Pierre Atamian, *Histoire de la Communauté Arménienne Catholique de Damas (1763-1963)*, Beyrouth, 1964:
Centennial Book of Aintab Seminary 1860 - Aleppo College for Girls 1960, Beirut.
Thomas Greenshields, "The Settelment of Armenian Refugees in Syria and Lebanon (1915-1939)", (Ph.D. Dissertation, Univerity of Durham), 1979.
R.G. Hovhannisian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, 28(1), 1974, 19-32.
Raymond Kevorkian, Lévon Nordiguian, Vahé Tachjian (eds.), *Les Arméniens 1917-1939: La Quête d'un Refuge*, Presses De l'Université Saint-Joseph, Beyrouth, 2007.
F. Macler, *Les Arméniens en Syrie et en Palestine*, Marseille, 1919:
Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, New York, Berghahn Books, 2008.
Avedis Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusets, Harvard University Press, 1965.
Vahram Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939*, Beirut, Haigazian University Press, 2015:
Vahé Tachjian, *Daily Life in the Abyss: Genocide Diaries, 1915-1918*, Berghahn Books, NY/London, 2017.
Vahé Tachdjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak, 1919-1933*, 2004.
Taline Ter-Minassian, *Colporteurs du Komintern, l'Union Soviétique et les Minorités au Moyen-Orient, Paris,* 1997:

سركيس بورنزسيان, *ارمن دمشق*, منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب, دمشق, 2016.
ارشاك بولاديان, *صفحات من تاريخ العلاقات الارمنية العربية*, الشارقة, 2004.
نورا اريسيان, *غوائل الأرمن في الفكر السوري*, 2002.
نورا اريسيان, *أصداء الإبادة الأرمنية في الصحافة السورية 1877-1930*, *2005*.
نورا اريسيان, *النواب الأرمن في المجالس النيابية السورية 1928-2011*, 2010.
ثورة الحلبيين على الوالي خورشيد باشا العثماني (1819-1820). يوميات المطران ابراهام كوبيليان, حلب, 2008.
وجيه الخيمي, "الارمن في الاقليم السوري" اطروحة جامعية, جامعة دمشق, 1958-1959.
فارطان ديرونيان, *ذاكرة أرمنية: صور من مخيم لاجئي حلب, 1922-1936*, مطابع جامعة القديس يوسف, بيروت, 2010.
محمد كرد علي, *خطط الشام*, دمشق.

«Սուրիոյ Հայերը» Գիտաժողովը Աւարտեց Իր Աշխատանքները

Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած «Սուրիոյ Հայերը» գիտաժողովը յաջողութեամբ աւարտեց իր աշխատանքները:

Արդարեւ, Կիրակի՝ 24 Մայիս 2015ի երեկոյեան պաշտօնական բացման հանդիսութիւնը եւ յաջորդող երաժշտական խտասալիկի շնորհանդէսը, Երկուշաբթի՝ 25 Մայիսէն Չորեքշաբթի՝ 27 Մայիս երկարող գիտաժողովի նիստերը, կլոր սեղանը, գիրքի շնորհանդէսը եւ կից ցուցահանդէսը՝ Հայկազեան Համալսարանին կողմէ հրամցուած գիտական-մշակութային տօնահանդէսի վերածուեցան:

Կիրակի, 24 Մայիս 2015ի երեկոյեան պաշտօնական հանդիսութեան բացումը կատարեց Կեդրոնի տնօրէն Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան: Օրուան հիւր դասախօսն էր Պոստոնի Համալսարանէն, փրոֆեսոր Սիմոն Փայասլեան: Ընթերցուեցաւ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Համայնքներու Բաժնի Տնօրէն Դոկտ. Ռազմիկ Փանոսեանի ողջոյնի գիրը: Հանդիսութիւնը աւարտեցաւ Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեանի փակման խօսքով:

Պաշտօնական բացման հանդիսութեան յաջորդեց հալէպահայ յօրինող Շողակ Աբարդեան-Սելիմեանի երաժշտական խտասալիկին շնորհանդէսը՝ հեղինակուհիին եւ երաժշտախումբի հրապարակային ելոյթով:

Թէ՛ բացման հանդիսութիւնը եւ թէ՛ խտասալիկի շնորհանդէսը շողարձակեցին ջերմ մթնոլորտ մը ու ներկաները պարուրեցին Հալէպի եւ ընդհանրապէս Սուրիոյ ժողովուրդին կրած տառապանքներուն հանդէպ առաւել ողոքող տրամադրութիւններով:

Երկուշաբթի, 25 Մայիսի առաւօտեան ժամը 8.30ին սկիզբ առին գիտաժողովի նիստերը: Կայացան ութ նիստեր, որոնց ընթացքին եղան 33 զեկոյցներ՝ փորձագէտներէ ու մասնագէտներէ, որոնք եկած էին Ճափոնէն, Մ. Նահանգներէն, Ֆրանսայէն, Գերմանիայէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն, Հալէպէն, Քեսապէն եւ Պէյրութէն:

Ի տարբերութիւն Մայիս 2014ի գիտաժողովին, այս գիտաժողովը աւելի հարուստ էր ընդհանուր առմամբ: Զեկոյցները թիւով աւելի՛ էին, նիւթերը՝ աւելի ընդգրկուն եւ կը վերաբերէին սուրիահայութեան զանազան ոլորտներուն: Այդուհանդերձ կային բնագաւառներ որոնց չանդրադարձան զեկուցումները: Չիրականացաւ նաեւ այնթապցի, հալէպահայ Գալէմքեարեաններու պղնձագործութեան նուիրուած դասախօսութիւնը, կամքէ անկախ պատճառներով:

Զեկոյցները կը զանազանուէին թէ՛ մեթոտոլոժիով եւ թէ՛ յառաջացման եղանակով: Անոնցմէ ոմանք դաշտային հետազօտութեան, ուրիշներ բանասիրական ուսումնասիրութեան, կամ արխիւային պրպտումներու եւ կամ փաստաթուղթերու վերլուծութեան վրայ հիմնուած էին:

Ազատ, անմիջական, երկար եւ խորունկ քննարկումներու եւ վերլուծումներու ընդմէջէն լուսարձակի տակ առնուեցան սփիւռքահայութեան կեանքին մէջ սուրիահայութեան խաղացած պատմական դերն եւ ունեցած տեղը: Ընդհանրական արժեւորում կատարուեցաւ սուրիահայութեան նշանակութեան՝ հայ իրականութեան մէջ առհասարակ եւ հայրենիքի դերակատարութեան:

Գիտաժողովի ընթացքին անդրադարձ եղաւ հաստատութենական թէ անձնական արխիւներու առնչութեամբ անհրաժեշտ աշխատանքներ տանելու հարցին, նիւթերը՝ արաբ գիտական միտքին հասանելի դարձնելուն, սուրիահայ կեանքի այլ երեսակներուն եւն.:

Գիտաժողովի ամբողջ տեւողութեան զեկուցաբերներուն կողքին ներկայ եղան Բերիոյ Թեմի Առաջնորդ Գերշն. Շահան Արք. Սարգիսեան, Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքի պետ Վերապատուելի Յարութիւն Սելիմեան եւ Դամասկոսի Հայոց Առաքելական Թեմի Առաջնորդ Գերշն. Արմաշ Եպս. Նալպանտեան: Ներկայ եղան նաեւ մեծաթիւ ունկնդիրներ, ինչ որ կ'արտացոլացնէ նման գիտաժողովներու հանդէպ յառաջացած հետաքրքրութիւնը, որ սկսած է գիտական հետաքրքրութեան վերածուիլ մանաւանդ երիտասարդ համալսարանականներու եւ համալսարանաւարտներու մօտ: Ակնկալելի է, որ յառաջիկային լիբանահայ համալսարանաւարտներ զեկոյցներ ներկայացնեն, խտացնելով շարքերը Միջին Արեւելքի մէջ հայկական նիւթերով հետաքրքրուող ուսումնասէր արհեստավարժ մասնագէտներու եւ փորձագէտներու:

Գիտաժողովը մէկտեղում մը եղաւ սուրիաբնակ, նախկին սուրիահայ եւ ընդհանրապէս սուրիահայութեամբ եւ Սփիւռքի ուսումնասիրութեամբ զբաղող փորձագէտներու, հետազօտողներու, մտաւորականներու եւ հետաքրքրուողներու, ուր շաղախուեցան նոր մտածումներ, հաստատուեցան նոր ծանօթութիւններ եւ յարաբերութիւններ, որոնք վստահ ենք պիտի ծառայեն սփիւռքագիտութեան զարգացման:

Լիբանահայութենէն ետք, սուրիահայութեան եւ յառաջիկային Յորդանանի ու Իրաքի հայութեան վրայ բեւեռուող այս լուսարձակները անուղղակիօրէն կը մղեն առնչուող հայութիւնը որ պատմութիւնը, դէպքերն ու զարգացումները շրջանի համապատկերով, Միջին Արեւելքի անդրսահմանային ելակէտերէ դիտէ եւ ընկալէ:

Ճիշտ է որ այս գիտաժողովը չէր միտեր վերլուծել Սուրիոյ եւ սուրիահայութեան ներկայ տագնապը, այդուհանդերձ - սուրիահայ անցեալի վերլուծումներու լոյսին տակ յառաջացած յստակատեսութեամբ - ներկաներէն իւրաքանչիւրը անձամբ՝ բնական մղումով եւ ինքնաբերաբար, խորաչափեց սուրիահայութեան ներկան եւ կատարեց ապագայի մտորումներ:

Բարերար Տիար Երջօ Սամուէլեանի նուիրատուութեամբ կեանքի կոչուած Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը շնորհակալ է Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Համայնքներու Բաժնին, որ նիւթական կարեւոր աջակցութեամբ մը գնահատեց գիտաժողովը: Կեդրոնը շնորհակալութեան խօսք ունի նաեւ Տէյւիտ եւ Թինա Սիկըլ ամոլին՝ իրենց նիւթական օժանդակութեան համար: Կեդրոնը շնորհակալ է բոլոր մասնակիցներուն՝ զեկուցողներուն, որոնք իրենց ելոյթներով հարստացուցին գիտաժողովը, ինչպէս նաեւ՝ ունկնդիր հասարակութեան, որ յատուկ մթնոլորտ յառաջացուց եւ աւելի ծաւալուն դարձուց գիտաժողովին անմիջական արդիւնքները:

Երկուշաբթի, 25 Մայիս 2015ի երեկոյեան ժամը 7.30ին, տեղի ունեցաւ «Սուրիոյ Տագնապը Եւ Սուրիահայութիւնը» նիւթով կլոր սեղան: Մասնակցութեամբ Բերիոյ Թեմի Առաջնորդ Գերշն. Շահան Արք. Սարգիսեանի, Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքի պետ Վերապատուելի Յարութիւն Սելիմեանի եւ Դամասկոսի Հայոց Առաքելական Թեմի Առաջնորդ Գերշն. Արմաշ Եպս. Նալպանտեանի կայացած այս հանդիպումը յատուկ ուշադրութեան առարկան դարձաւ Լիբանան հաստատուած սուրիահայերու, սրտցաւ լիբանահայերու եւ պատկան պատասխանատուներու: Վեր.-Դոկտ. Հայտօսթեանի վարած այս հանդիպումը եղաւ բացառիկ՝ իր անմիջականութեամբ, թափանցիկութեամբ, մարդկային երեսակներու եւ ապրումներու իր դրսեւորումներով, արծարծուած նիւթերու խտութեամբ եւ խորութեամբ:

Գիտաժողովի նիստերու երկրորդ օրուան աւարտէն ետք, երեկոյեան ժամը 6.30ին տեղի ունեցաւ նախկին հալէպահայ Կիրակոս Գույումճեանի գիրքերուն շնորհանդէսը: Գիտաժողովի աւարտին Հայ Աւետարանական «Արմիս» երգչախումբը հրամցուց «Մթնշաղէն Դէպի Արշալոյս» երաժշտական համերգը, մասնակցութեամբ մեցo սոփրանo Աննա Մայիլեանի (դաշնակի ընկ.՝ Էլէն Կիրակոսեան), խմբավարութեամբ Վեր. Ներսէս Պալապանեանի (դաշնակի ընկ.՝ Սեւան Պալապանեան):

Գիտաժողովի ամբողջ տեւողութեան ցուցադրուած մնացին Սուրիա տպուած, Սուրիոյ եւ հայութեան վերաբերեալ եւ հայ գրականութենէն թարգմանուած շուրջ 30 գիրքեր, որոնք ճաշակ մը կու տային սուրիահայ թարգմանական ճիգին: Ցուցադրուած էին նաեւ լուսանկարիչ Վարդան Տէրունեանի Հալէպի գաղթակայանին վերաբերող 1920-30ականներու նկարներ, ինչպէս եւ Հալէպի եւ Այնթապի հայ պղնձագործներու ստեղծագործութիւններէն նմուշներ:

Հայկազեան Համալսարանի
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն